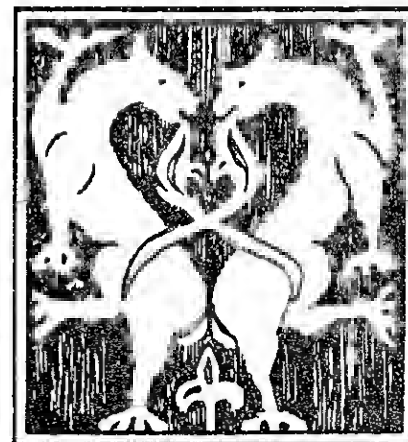
ἘΠΕΤΗΡΙΣ

ἙΤΑΙΡΕΙΑΣ ΒΥΖΑΝΤΙΝΩΝ ΣΠΟΥΔΩΝ

ΕΤΟΣ ΚΔ΄

Ἐβραβεύθη ὑπὸ τῆς Ἀκαδημίας Ἀθηνῶν καὶ τοῦ ἐν Παρισίοις
Συλλόγου πρὸς ἐνίσχυσιν τῶν Ἑλληνικῶν Σπουδῶν.

ἈΘΗΝΑΙ 1954

ΣΥΜΒΟΛΗ ΕΙΣ ΤΟ ΠΕΡΙ ΒΥΖΑΝΤΙΝΩΝ ΦΟΡΕΜΑΤΩΝ ΚΕΦΑΛΑΙΟΝ

Δὲν εἶναι τῶν εὐχερῶν νὰ πραγματευθῇ τις περὶ τῶν φορεμάτων τῶν Βυζαντινῶν, τοῦτο δὲ διὰ πολλοὺς λόγους. Πρῶτον διότι αἱ ἐπ' αὐτὰ ἐπιδράσεις ἀλλάσσουν ἀνὰ τοὺς αἰῶνας· κατὰ τοὺς παλαιοτέρους χρόνους ἔχομεν ἐπίδρασιν ἐξ Ἀνατολῶν, πβ. τὰ Ἀντιοχήσια καὶ Κιλικήσια καὶ τὰ ἐκ Βηρυτοῦ καὶ Βαγδάτης (Βαγδατίκια) καὶ τὰ ἐξ Αἰγύπτου καὶ Περσίας ὑφάσματα καὶ φορέματα, βραδύτερον δὲ ἐκ τῆς Δύσεως ὡς καὶ τὰ ὀνόματα δηλοῦσι καὶ τῶν συγγραφέων αἱ μαρτυρίαι. Ἄλλη δυσκολία εἶναι ὅτι πολλάκις οἱ συγγραφεῖς, ἀναφέροντες ἐνδυμάτων ὀνόματα, δὲν περιγράφουσι συνήθως καὶ τὸ σχῆμα καὶ τὴν χρησιμοποίησιν αὐτῶν, ὡς καὶ σχετικὰ στοιχεῖα κατασκευῆς. Ὁ Κωδινός, δυσκολευθεὶς νὰ περιγράψῃ ὡρισμένα βασιλικὰ φορέματα, παρετήρησεν· «ὧν τὰ σχήματα ἑκάστων οὐκ ἔστι νῦν κατὰ μέρος λέγειν» [1].

Ὁ μέλλων νὰ πραγματευθῇ περὶ τοῦ θέματος, τὸ ὁποῖον ἀποτελεῖ ἓν ἀπὸ τὰ desiderata τῆς Βυζαντινολογίας, πρέπει νὰ ἔχῃ ὑπ' ὄψιν οὐ μόνον ὅτι, ὡς κατωτέρω θὰ φανῇ, τὸ αὐτὸ ὄνομα κατὰ διαφόρους ἐποχὰς ἄλλο φόρεμα δηλοῖ, ἀλλ' ὅτι, ὡς καὶ ἡ σημερινὴ πεῖρα δεικνύει, καὶ τότε κατὰ τόπους διέφερε τὸ φόρεμα. Ἐπ' ἴσης ὁ ἐρευνητὴς πρέπει νὰ ἔχῃ ὑπ' ὄψιν τὴν διαφορὰν τοῦ φορέματος κατὰ κοινωνικὰς τάξεις ὡς καὶ τὴν μεταξὺ ἐπισήμων καὶ ἀνεπισήμων φορεμάτων.

Πηγὰς διὰ νὰ γνωρίσωμεν τὰ ἀφορῶντα εἰς τὰ Βυζαντινὰ φορέματα ἔχομεν ἐν πρώτοις τὰ ἔργα τῆς τέχνης καὶ τὰς εἰκόνας, αἵτινες μᾶς βοηθοῦν ἐφ' ὅσον ἔχομεν ὡρισμένων φορεμάτων ἐκ κειμένων περιγραφήν, ἔπειτα τὰς μαρτυρίας τῶν συγγραφέων, ἱστορικῶν καὶ χρονογράφων, τὰς ἐξ ἁγιολογικῶν κειμένων πληροφορίας, αἱ ὁποῖαι πολλάκις εἶναι ἀρκούντως πλούσιαι, τὰς ὑπὸ τῶν Βυζαντινῶν χρονογράφων παρεχομένας, τὰς ἐκ τῶν ὀνειροκριτικῶν βιβλίων, τὰς πλουσίας ἐκ τῶν ἰδιωτικῶν ἐγγράφων, καὶ δὴ διαθηκῶν καὶ προικοσυμφώνων, διὰ δὲ τὴν παλαιοτέραν ἐποχὴν τὰ ἐκ τῶν ἐδίκτων, καὶ δὴ τοῦ Διοκλητιανοῦ, εἰς ἃς προσθετέαι καὶ αἱ ἐκ τῶν νόμων ἐνδιαφέρουσαι.

[1] Κωδινοῦ, Περὶ τῶν ὀφφικιαλίων, 51,2.

Διὰ τὰ ἐπίσημα Βυζαντινὰ φορέματα ἐννοεῖται χρησιμοποιητέαι, πλὴν τῶν εἰκόνων, καὶ αἱ πληροφορίαι Κωνσταντίνου τοῦ Πορφυρογεννήτου ἐν τῇ ἐκθέσει περὶ τῆς βασιλείου τάξεως καὶ αἱ τοῦ Κωδινοῦ ἐν τῷ περὶ τῶν ὀφφικιαλίων ἔργῳ του.

Ἄριστον τέλος βοήθημα εἶναι, ἐννοεῖται, ἡ γνῶσις τοῦ κατὰ τόπους νεοελληνικοῦ φορέματος, τὸ ὁποῖον ἐν πολλοῖς διατηρεῖ τό τε ὄνομα καὶ τὸ σχῆμα τοῦ Βυζαντινοῦ.

ἀναπετάριν - ἀναπεταρίκιν.

Εἰς κείμενον τοῦ ἔτους 1300 ἀναφέρονται περιβόλαια ἀναπετάρια [1], ἐν δὲ τῷ χρονικῷ τοῦ Μορέως (6047) λέγεται ὅτι ἡ εὐγενικὴ δέσποινα

τὰ ὀμμάτιά της ἐσφούγγισεν μὲ τὸ ἀναπετάριν,

λέγεται δὲ καὶ ἐν τῷ ἐπαίνῳ τῶν εὐγενικῶν γυναικῶν ὅτι ἡ κακὴ σύζυγος εἰς τὸν ἄνδρα της

ἀναπετάριν τὸν ἔβαλεν καὶ ἐφακιόλισέν τον [2].

Ἵνα τις νοήσῃ τί ἦτο τὸ ἀναπετάριν, πρέπει νὰ ἔχῃ ὑπ᾽ ὄψιν τί σημαίνει τὸ ῥῆμα ἀναπετῶ παρ᾽ ἡμῖν. Ἀναπετῶ λοιπὸν σημαίνει ῥίπτω ἓν φόρεμα τὸν κορμὸν περιβάλλον ἐπὶ τῶν ὤμων χωρὶς νὰ περάσω τὰς χεῖράς μου διὰ τῶν χειρίδων.

Τὸ τοιοῦτον φόρεμα λέγεται *ἀνάρριχτο*.

Ἐν Πελοποννήσῳ, Θεσσαλίᾳ, Μακεδονίᾳ καὶ Σκοπέλῳ *ἀναπεταρίκι* λέγεται εἶδος γούνας, τὴν ὁποίαν οἱ κάτοικοι ἀνάρριχτα θέτουσιν ἐπὶ τῶν ὤμων των· «βάνω τὸ ῥουχό μου ἀναπεταρίκι» λέγουσιν ἐκεῖ.

Τὰ ἀναπετάρια ὅθεν περιβόλαια τοῦ 1300 εἶναι τὰ τοιαῦτα ἀνάρριχτα φορέματα.

Αἱ γυναῖκες, ὡς γνωστόν, πρὸς προφύλαξιν ἀπὸ τοῦ ψύχους, ἀλλὰ καὶ στολισμοῦ ἕνεκα, περιβάλλουσι τοὺς ὤμους των μὲ λεπτὸν ἢ πλεκτὸν περιβόλαιον, τριγωνικοῦ ἢ τετραγώνου ἢ ἐπιμήκους πολλάκις σχήματος, τὸ ὁποῖον κοινῶς καλεῖται *μποξαδάκι* καὶ *σάλι*, συνήθεια, ἥτις ἐπεκράτει μέχρις ἐσχάτων. Τὸ τοῦ χρονικοῦ τοῦ Μορέως καὶ τοῦ ἐπαίνου τῶν γυναικῶν εἶναι τὸ σάλι τοῦτο [3].

[1] P. Maas, Der vergnügte Lexicograph, BZ, 38,61.
[2] K. Krumbacher, Ein vulgärgriechischer Weiberspiegel, στίχ. 337.
[3] Ὁ K. Krumbacher, Ἔνθ᾽ ἀν., στίχ. 336 (σελ. 419) δέχεται ὅτι τὸ ἀναπετάριν ἦτο εἶδος πέπλου.

ἀνάχλιο.

Εἰς τὸ μεταγενέστερον ποίημα Ἀχιλληΐδα οἱ ἑταῖροι τοῦ Ἀχιλλέως λέγεται ὅτι

ἠνάχλια χρυσοπράσινα εἶχαν ἀπανωφόρια [1].

Τὸ ἠνάχλια, ἀνάχλια δῆλα δή, προέρχεται ἐκ τοῦ ἄχνη – ἀχνὸς καὶ σημαίνει φορέματα λινᾶ, τὰ ὁποῖα ἦσαν πολὺ λεπτά, ὡς ἀχνός [2]. Καὶ σήμερον ὕφασμα τὸ ὁποῖον εἶναι πολὺ λεπτὸν λέγομεν ὅτι εἶναι ἕνας ἀχνός, *ἀναχλὸς* δ᾽ ἐν Ἀρκαδίᾳ καλεῖται ὁ χαλαρὸς καὶ *ἀνάχλιος* ἐν Λακωνικῇ ὁ ἀραιός.

Καὶ τὸ ἐπίρρημα δ᾽ *ἀνάχλια* ἐν Καρπάθῳ καὶ *ἀναχλὰ* ἐν Λακωνικῇ σημαίνει ἐλαφρῶς, ἐξ ἐπιπολῆς.

Τὸν συσχετισμὸν τῆς ἄχνης πρὸς τὸ λεπτὸν ὕφασμα δηλοῖ τὸ αὐτὸ ποίημα, ἐν ᾧ λέγεται ὅτι ὁ Ἀχιλλεὺς τὴν κόρην

καὶ ὁλόγυμνην τὴν ἔκδυσεν μετὰ λινοῦ καὶ μόνου
τὸ δὲ λινὸν ὡς τὸ ἐκ παντὸς ἦτον ὡς ἄχνη μόνον [3].

Δι᾽ ὅμοιον ὕφασμα λέγομεν καὶ ἡμεῖς σήμερον ὅτι εἶναι ἕνας *ἀχνός*, ἐν Τζουμέρκοις τῆς Ἠπείρου *ἀχνὸ* λέγεται τὸ λεπτότατον λίνον, *ἀχνὸ* δὲ πουκάμισο οἱ Κρῆτες λέγουσι τὸ λεπτοΰφαντον, ἐν ᾧ οἱ Σάμιοι παννὶ *ἀχνόλαστο* καὶ οἱ Σκύριοι *ἀχνόλαστε* καλοῦσι τὸ ἀραχνοΰφαντον.

Τὰ ἀνάχλια λοιπὸν τοῦ ποιήματος εἶναι αἱ ὑπὸ τοῦ Σελευκείας Βασιλείου ἀναφερόμεναι λεπταὶ ἐσθῆτες [4].

Σημειωτέον ὅτι τὰ λεπτὰ ὑφάσματα καὶ φορέματα κατὰ τοὺς Βυζαντινοὺς χρόνους, ἀλλὰ καὶ παλαιότερον, παρεβάλλοντο πρὸς ἀέρα· ἐσθῆτα ἀερίνην ἀναφέρει ἐν τῷ Ὀνομαστικῷ του ὁ Πολυδεύκης (4, 119), ἐκ λίνου δὲ καὶ σηρῶν ἀέρινα ὑφάσματα Γρηγόριος ὁ Θεολόγος [5] καὶ ἀέρια πάλιν ὑφάσματα ὁ Λογγίβαρδος [6], λέγουσι δὲ καὶ οἱ Ἑρμουπολῖται νῦν ῥοῦχο *ἀεράτο* τὸ λεπτότατον, *ἀγερινὸ* δὲ φουστάνι οἱ Ἰθακήσιοι τὸ λεπτοΰφαντον [7], ἐν ᾧ

[1] Ἀχιλληΐς, στίχ. 1103 (ἔκδ. Hesseling, χ.Ν).
[2] Διὰ τὴν τροπὴν τοῦ χν εἰς χλ πβ. *σαχνὸς – σαχλός, ἄραχνος – ἄραχλος*.
[3] Ἀχιλληΐς, στίχ. 1250 (Hesseling χ.Ν).
[4] Βασιλείου Σελευκείας, Θαύματα τῆς ἁγίας πρωτομάρτυρος Θέκλης, PG, 85,573.
[5] PG, 35,877· 36,60.
[6] N. Festa, Longibardos (Βυζάντιον, 6,116).
[7] Φώτου Γιοφύλλη, Θιακὰ μοιρολόγια (Ἡμερολόγιον τῆς Μεγάλης Ἑλλάδος, 1926, σ. 267).

παλαιότερον ὁ Ἀχμὲτ ἐν τῷ Ὀνειροκριτικῷ του ὁμιλεῖ δι' ἱμάτια «λεπτὰ καὶ ψιλὰ καί ἀερώδη» [1], διὰ λεπτὴν δὲ σινδόνα ὁμιλῶν ὁ Θεσσαλονίκης Εὐστάθιος [2] τὴν ἐχαρακτήρισεν ὡς «πεφωτισμένον ἡλίῳ ἀέρα».

Ἐν τῷ ἐπαρχικῷ βιβλίῳ Λέοντος τοῦ σοφοῦ ἀναφέρονται φορέματα *πορφυραέρια* [3], τὰ ὁποῖα ἐν τῇ ἐκθέσει περὶ τῆς βασιλείου τάξεως Κωνσταντίνου τοῦ Πορφυρογεννήτου καὶ πάλιν ἐν τῷ ἐπαρχικῷ βιβλίῳ λέγονται *ἀληθινάερα* [4].

Ὁ Jules Nicole ἐν τῇ ἐκδόσει του τοῦ ἐπαρχικοῦ βιβλίου (σ. 93) μεταφράζει τὸ πορφυραέρια διὰ τοῦ pourpre violette, ὁ δὲ Reiske ἐν τῷ τόμῳ τῶν σχολίων τῆς ἐκθέσεως τοῦ Πορφυρογεννήτου (2,753) διὰ τοῦ veri juris διαβλέπων, μετ' ἐνδοιασμοῦ, εἰς τὸ -άερον τὴν λ. ἔριον. Καὶ ἀναφέρονται μὲν ὑφάσματα δίχρωμα κατὰ τοὺς Βυζαντινοὺς χρόνους, φρονῶ ὅμως ὅτι τὰ πορφυραέρια κατὰ τὸ δεύτερον συνθετικὸν ἀναφέρονται οὐχὶ εἰς τὸ χρῶμα, ἀλλ' εἰς τὴν λεπτότητα καὶ ἐλαφρότητα τοῦ ὑφάσματος, εἶναι ἑπομένως πορφυρᾶ λεπτοΰφαντα ὡς ἀήρ.

Καὶ τὸ συνώνυμον δὲ *ἄνεμος* παρελάμβανον οἱ Βυζαντινοὶ πρὸς δήλωσιν τοῦ λεπτοῦ καὶ ὑμενώδους ὑφάσματος, τὸ ὁποῖον ἐχαρακτήριζον ὡς *ἀνεμαῖον* [5], *ἀνεμίτσια* καλοῦντες τὰ ἐξ αὐτοῦ φορέματα [6], τὰ ὁποῖα νῦν οἱ κάτοικοι Ζαγορᾶς *πεντανέμια* καλοῦσι.

αὐτουπίν.

Ἐν τῷ Πουλολόγῳ, ποιήματι τοῦ ΙΔ' αἰῶνος, ἀναφέρεται φόρεμα *αὐτουπὶν* ἢ *αὐτούπιν*. Ἐκεῖ, λέγεται πρὸς τὸν φασιανὸν ἀπὸ τὸν παραγιαλίτην' φορεῖς ροῦχον

αὐτὸ τὸ λέγουν αὐτουπίν, νά 'χῃ τὰς χρὰς κομμάτια
παρέξω νά 'χῃ κόκκινον καὶ πράσινον κομμάτι
καὶ γερανὸν καὶ κίτρινον, ὀξὺν καὶ τὸ γαλάζιον
νὰ ποῦν ὅτ' εἶσ' ἀρχοντόπουλον ἀπὸ τοὺς σεβαστάδες [7].

Τὸ φόρεμα, τὸ ὁποῖον ἦτο εὐγενῶν ἔνδυμα — ἐν στίχῳ 273 τοῦ αὐτοῦ ποιήματος λέγεται

[1] Ἀχμέτ, Ὀνειροκριτικόν, 117,8 (Drexl).
[2] Tafel, Eustathii opusc., 328,77.
[3] Λέοντος τοῦ Σοφοῦ, Τὸ ἐπαρχικὸν βιβλίον, 4,1.
[4] Κωνσταντίνου Πορφυρογεννήτου, Ἔκθεσις, 641,11,12. Λέοντος τοῦ Σοφοῦ, Ἔνθ' ἀν., 8,2.
[5] Ἀστέριος Ἀμασείας, PG, 40,165.
[6] Φ. Κουκουλέ, Τά ἀνεμίτσια (Ἐπετ. Ἑταιρ. Βυζ. Σπουδ., 15,142 ἑξ.).
[7] Πουλολόγος, στίχ. 267, σελ. 187 (Wagner, Carmina Græca medii ævi).

καὶ γόρασες τ' αὐτούπιν σου αὐτό τό καμαρώνεις
καὶ λέγεις σεβαστοῦ παιδὶν ὑπάρχεις ἐκ τὴν Νικαίαν

καί πάλιν ἐν στίχῳ 229

καὶ πῆρα τὸ αὐτούπιν μου καὶ σεβαστὸν ὁμοιάζω —

τὸ αὐτούπιν, λέγω, ὂν τῶν τότε εὐγενῶν φόρεμα, θὰ ἦτο, ὡς ἐκ τῆς περιγραφῆς φαίνεται, λωρωτόν, τὰ δὲ λωρωτά, ὡς γνωρίζομεν, ἦσαν ἐν χρήσει παρὰ τοῖς εὐγενέσιν. Ὁ Ἀχμὲτ σχετικῶς ἐν τῶ ὀνειροκριτικῷ του ἔγραφε (170,3) «εἰς εὐγενὲς πρόσωπον καὶ εὐδοξίαν ἡ τῶν λωρωτῶν χιτώνων χρῆσίς ἐστι».

βέρινον – βερνίδιον.

Ὁ Χρυσόστομος (PG, 55,145) εἶπε' «καὶ ἔστι πορφύρα ἀληθὴς καί πορφύρα ψευδής». Ἐντεῦθεν βάπτειν ἀληθινὰ ἐλέγετο τὸ βάπτειν ὑφάσματα μὲ ἀληθινὴν πορφύραν, ἅτινα διὰ τοῦτο καὶ *ἀληθινὰ* ἐκαλοῦντο [1].

Τὸ ἀληθινὸς Λατινιστί, ὡς γνωστόν, λέγεται verus, δι' ὃ καὶ βῆροι (veri) ἐλέγοντο οἱ μὲ ἀληθῆ πορφύραν βεβαμμένοι μανδύαι [2], οἱ καὶ *βηρία* λεγόμενοι [3] οἱ μὲ ἀληθῆ πορφύραν βεβαμμένοι, *ὁλόβηρα* δὲ τὰ μεταξωτὰ ὑφάσματα τὰ μὲ ὁλόβηρον, ἤτοι μὲ πορφυροῦν βάμμα βεβαμμένα [4].

Τὰ ὁλόβηρα ταῦτα ἐχρησιμοποιοῦντο τέως ἐν Πάτμῳ, *ἀλαβέρα* δὲ λεγόμενα, καὶ ἐν Καππαδοκίᾳ *λ'τινὰ* (=ἀληθινὰ) [5] ἐσήμαινον ὑφάσματα μεταξωτὰ παρουσιάζοντα ποικιλίαν ἀποχρώσεων συνήθως χρώματος βυσσίνου ἀποκλίνοντος πρὸς τὸ ἰόχρουν ἢ κυανοῦν [6].

[1] Μαλάλα, Χρονογρ., 33,5,12· 413,14. Κωνσταντίνου Πορφυρογεννήτου, Ἔκθεσις, 167· 11 ἑξ. 473,11. Καί ὁ Ἡσύχιος ἔγραψε· *κιννάβαρις*· εἶδος χρώματος ἀληθινοῦ, ὅ λέγομεν κόκκινον. Τό ἀληθινός, ἐπί τῆς σημασίας τοῦ κόκκινος σῴζεται νῦν παρά τοῖς Ἕλλησι τῆς κάτω Ἰταλίας καὶ Καππαδοκίας ὑπό τὸν τύπον *ἀληθινὸ* (κάτω Ἰταλία) καί *ἀλ'τινός* (Καππαδοκία).
[2] Χλαμὺς δέ, ἣν ἔνιοι μανδύην, οἱ δέ ἐφεστρίδα, οἱ δὲ *βίρρον* καλοῦσι (Ἀρτεμιδώρου, Ὀνειροκρ., 2,4 (Hercher 88,7)· ἐφεστρίς· ἱμάτιον Ρωμαϊκόν λέγεται δὲ μανδύας καί βίρρον Σουΐδας ἐν λ. Τῶν φορούντων τοὺς βήρους τά σηρικά δηλονότι ὑφάσματα. Ζωναρᾶς εἰς τόν ΙΒ' κανόνα τῆς ἐν Τρούλλῳ συνόδου (Ράλλη-Ποτλῆ, Σύνταγμα, 3,108).
[3] Βίος καί πολιτεία τοῦ ὁσίου πατρὸς ἡμῶν Ἀγαπητοῦ ἐπισκόπου Συνάδων (Α. Παπαδοπούλου-Κεραμέως, Varia Græca sacra, 125,25).
[4] Ὁ Ζωναρᾶς, Ἔνθ' ἀν., ἔγραψε' βῆρος δὲ εἶδος ἐργασίας ὑφάσματος ὅθεν καὶ νῦν εἰσι τά λεγόμενα ὁλόβηρα. Ἔγραψε δέ καί ὁ Προκόπιος (Ἀνέκδ., 142,4) βάμματος βασιλικοῦ, ὅπερ καλεῖν ὁλόβηρον νενομίκασι.
[5] Ν. Ἀνδριώτη, Τό γλωσσικό ἰδίωμα τῶν Φαράσων, 56.
[6] Βλ. τό λεξικόν τῆς νέας Ἑλληνικῆς ἐν λ. *ἀλαβέρα*.

Μὲ τοὺς βήρους συνδετέον καὶ τὸ *βέρινον*, τὸ ὑπὸ τῶν ὀνειροκριτικῶν βιβλίων ἀναφερόμενον, τὸ ὁποῖον χαρακτηρίζεται ὡς μαντὶ λευκόν·

βέρινον, ἤτοι μαντὶ λευκὸν ἐνδύσασθαι καλὸν καιρὸν δηλοῖ [1].

Οὐδεμία ἀμφιβολία ὅτι τὸ αὐτὸ μὲ τὸ βέρινον εἶναι τὸ μικρὸν ἀνωτέρω ὑπὸ τοῦ αὐτοῦ κειμένου (στίχ. 58) ἀναφερόμενον ***βερνίδιον***, βέρινον – βερινίδιον – βερνίδιον.

Ἐν τῷ μνημονευθέντι στίχῳ δῆλα δὴ φέρεται

βερνίδιον ἐνδύσασθαι πραγμάτων ἐλευθερίαν δηλοῖ.

βηστάριν.

Ἐν τῷ ἐθνικῷ ἡμῶν ἔπει λέγεται ὅτι ὁ Διγενὴς

βηστάριν ἔβαλε τερπνὸν καθάρειον βαγδαΐτιν [2].

Τὸ βηστάριν τοῦτο φρονῶ ὅτι προέρχεται ἀπὸ τὴν Λατινικὴν λέξιν vestis (vestarium) καὶ σημαίνει φόρεμα. Ἐν τῷ ἐθνικῷ ἡμῶν ἔπει (κῶδ. Ἀθηνῶν 3454) λέγεται

ἐνδεδυμένος ἔτυχεν ἱμάτιον βαγδάτιν [3],

ἐξ ἧς τελευταίας λέξεως ἑρμηνεύεται τὸ βαγδαΐτιν, ὅπερ κεῖται ἀντὶ τοῦ βαγδατίκιν, φόρεμα ἐκ Βαγδάτης προερχόμενον.

ἑξάπολα – δεκάπολα – δωδεκάπολα ὑφάσματα.

Ἐν τῷ ἐπαρχικῷ βιβλίῳ Λέοντος τοῦ Σοφοῦ ἀναφέρονται ὑφάσματα ἑξάπολα, δεκάπολα καὶ δωδεκάπολα [4].

Ἀλλὰ τί εἴδους ἦσαν τὰ ὑφάσματα αὐτά; Αἱ ὀνομασίαι, ἂν κρίνωμεν ἐκ τῶν σήμερον κατὰ τὸ διάσιμον συνηθιζομένων, ἐλήφθησαν ἐκ τοῦ τρόπου τοῦ διασίματος.

Κατὰ τὸ *ρίξιμον* δῆλα δή, ἤτοι τὴν διευθέτησιν τοῦ στήμονος, ἀναλόγως τοῦ πλάτους τοῦ ὑφάσματος, ὑπολογίζεται καὶ ὁ ἀριθμὸς τῶν νημάτων. Ὡρισμένος ἀριθμὸς νημάτων ἀποτελεῖ ἕνα *πόλον, κεφάλι* ἐνιαχοῦ νῦν καλούμενον. Ἑξάπολον, ἐπὶ παραδείγματι, ὕφασμα εἶναι ἐκεῖνο διὰ τὴν ὕφανσιν τοῦ ὁποίου ἐχρησιμοποιήθησαν ἓξ πόλοι ἢ κεφάλια νημάτων.

[1] Fr. Drexl, Das Traumbuch des Propheten Daniel nach dem codex Vaticanus Palatinus Gr., 317 (BZ, 26,295, στίχ. 60).

[2] Διήγησις τοῦ Διγενῆ, 1462 (Ἐσκουριάλ).

[3] Διήγησις τοῦ Διγενῆ, 3454 (Μηλιαράκη).

[4] Λέοντος τοῦ Σοφοῦ, Τὸ ἐπαρχικὸν βιβλίον, 8,2.

Ἐννοεῖται δ' ὅτι τὸ πλάτος τοῦ ὑφάσματος εἶναι ἀντίστοιχον πρὸς τὸν ἀριθμὸν τῶν πόλων, ὅστις ἀριθμὸς αὐξάνεται ὅταν τὰ νήματα εἶναι λεπτότερα.

ἱμάτιον.

Ἱμάτιον, ὡς γνωστόν, οἱ ἀρχαῖοι Ἕλληνες ἔλεγον τὸ ὑπὲρ τὸν χιτῶνα φόρεμα, σημασία διατηρηθεῖσα μέχρι τῆς ἐποχῆς τοῦ Χριστοῦ. Ἡ λ. ὅμως μὲ τὴν πάροδον τοῦ χρόνου μεταβάλλει σημασίαν δηλουμένου δι' αὐτῆς καὶ τοῦ φορέματος γενικῶς [1], ἡ σημασία δ' αὕτη ὅσον προχωροῦμεν χρονικῶς πρὸς τὰ κάτω ἐπικρατεῖ. Οὕτως ὁ Χρυσόστομος, ἐπανειλημμένως ψέγων, ὁμιλεῖ διὰ τὰ ὑπὸ τῶν πλουσίων καὶ τῶν κομψευομένων φορούμενα χρυσᾶ καὶ σηρικὰ ἱμάτια, ἤτοι φορέματα [2]. Ἐπ' ἴσης ὁμιλεῖ διὰ τὴν «πολυτέλειαν τῶν ἱματίων» [3] καὶ διὰ δουλικὸν ἱμάτιον [4].

Λόγον ἐπ' ἴσης ποιεῖται περὶ καθαρῶν ἱματίων [5] καὶ διὰ τὸ ἐντὸς κιβωτίων πλῆθος τῶν ἱματίων [6]. Περαιτέρω ὁ Μ. Βασίλειος ὁμιλεῖ ἐπ' ἴσης διὰ κιβωτὸν ἱματίων [7], Γρηγόριος ὁ Νύσσης ψέγει ὅτι ἐπὶ τῶν ἱματίων διεζωγραφοῦντο θῆρες καὶ κυνήγια καὶ πόλεμοι καὶ διάφοροι ἱστορίαι [8], ὁ Ἀμασείας Ἀστέριος ἀναφέρει περὶ τῶν «ἐπὶ τῆς ἀγορᾶς προκειμένων ἱματίων» [9], Φίλων ὁ ἐπίσκοπος Καρπασίου περὶ τῶν «ἐν μαλακοῖς ἱματίοις ἠμφιεσμένων» [10], Ἰσίδωρος ὁ Πηλουσιώτης ψέγει «τοὺς μαλακὰ ἱμάτια φοροῦντας» [11], ὁ Μόσχος εἰς τὸ Λειμωνάριόν του ὁμιλεῖ περὶ στρατιώτου φοροῦντος «τὸ στρατιωτικὸν σχῆμα, τουτέστιν τὰ ἱμάτια αὐτοῦ» [12] ἀντιδιαστέλλων τὰ κοσμικὰ ἱμάτια πρὸς τὰ μοναχικά [13].

Κατὰ τὴν ἐποχὴν τοῦ Ἰουστινιανοῦ ὁ Προκόπιος ὁμιλεῖ διὰ μεταξωτὰ

[1] Βλ. Φ. Κουκουλέ, Βυζαντινῶν βίος καὶ πολιτισμός, Β' II, 20.

[2] PG, 52,410· 55,94,163· 58,700· 60,736· 61,88.

[3] PG, 47,523· 49,233· 57,267· 63,487.

[4] PG, 61,218· 52,795· 53,149.

[5] PG, 58,515.

[6] PG, 62,577.

[7] PG, 32,1181.

[8] PG, 44,1204.

[9] PG, 40,461.

[10] PG, 40,105.

[11] PG, 78,233.

[12] PG, 87^3,2925.

[13] PG, 87^3,3033.

ἱμάτια κατασκευαζόμενα ἐν Βηρυτῷ καὶ Τύρῳ καὶ ἰδιωτικὰ ἱμάτια [1] καὶ ὁ Χορίκιος διὰ «λιτὰ ἱμάτια» [2].

Ἐν τοῖς θαύμασι τοῦ ἁγίου Ἀρτεμίου ἀναφέρεταί τις ὅστις «ἔλαβεν αὐτοῦ τὰ ἱμάτια ἅπαντα ἄνευ καμισίου καὶ βρακίου» [3], ἐν τῷ αὐτῷ δὲ κειμένῳ λέγεται ὅτι τις ἐδάνεισεν εἰς γνωρίμους «ἱμάτια, ἵνα εἰς γάμον ἀριστήσωσι» [4], ἐν τῷ ὀνειροκριτικῷ τοῦ Ἀχμὲτ λέγεται ὅτι «τὰ ἱμάτια εἰς τιμὴν καὶ δόξαν κρίνεται» (116,28) καὶ ὅτι τὰ ἐρυθρὰ τῶν ἱματίων χαρὰν ὀξυτέραν σημαίνει (116,17).

Ἐν τοῖς Λατινοελληνικοῖς γλωσσαρίοις [5], ἀναφέρονται «ἱμάτια κοινὰ καὶ ἱμάτια τριβακά», ἐν τοῖς τακτικοῖς Λέοντος τοῦ Σοφοῦ (6,12) λέγεται ὅτι τὰ ἱμάτια τῶν στρατιωτῶν δέον νὰ εἶναι πλατέα, ἐν τῷ βίῳ τοῦ ἁγίου Φιλαρέτου ἀναφέρονται «ἱμάτια καλά» [6], ἐν τῷ λεξικῷ τοῦ Φωτίου ἀναγινώσκομεν· «ἐσθήματα· ἱμάτια», παρὰ Κωνσταντίνῳ δὲ τῷ Πορφυρογεννήτῳ μνημονεύονται «ἱμάτια ἐξ ἀγορᾶς ἀπὸ τοῦ φόρου» [7], Συμεὼν ὁ Μεταφράστης ὁμιλεῖ διὰ πλούσιον ὅστις «ἤλλασσε τὰ ἱμάτια αὐτοῦ ὡς πτωχός» [8], ὁ Ι. Τζέτζης ὁμιλεῖ διὰ κοσμικὰ ἱμάτια [9], Κωνσταντῖνος ὁ Μανασσῆς, περιγράφων θήραν, λέγει διὰ τὸν κυνηγὸν «τῶν δὲ ἱματίων τὸ κάτω τὸ πρὸς τῇ γῇ ἐπὶ τὸ ἄνω ἀνέζωστο» [10], ἐν τῷ ἐπ' ὀνόματι τοῦ Ζωναρᾶ λεξικῷ κεῖται· «μανδύας· εἶδος ἱματίου», Νικήτας ὁ Χωνιάτης ὡμίλησε διὰ τὰ τῶν γυναικῶν χρυσᾶ ἱμάτια [11], ὁ Γεώργιος Κωδινὸς ἀναφέρει ὅτι ἐάν ποτε, κυνηγοῦντος τοῦ βασιλέως, «αἱμαχθῆναι συμβῇ τι τῶν ἱματίων αὐτοῦ λαμβάνει τοῦτο ὁ πρωτοκυνηγός» [12], τὴν σημασίαν δὲ τοῦ φορέματος γενικῶς ἔχει τὸ ἱμάτιον ἐν ταῖς Βυζαντιναῖς παροιμίαις, ἔνθα φέρεται «πρὶν τοῦ ποταμοῦ τὰ ἱμάτιά σου σήκωσε» [13] καὶ «ὡς μὲ τιμᾷ τὸ ἱμάτιόν μου ἡ μήτηρ μου οὐ τιμᾷ με» [14].

---

[1] Προκοπίου, Ἀνέκδοτα, 25,14 καὶ τοῦ αὐτοῦ, Ὑπὲρ τῶν πολέμων, 2,23,20.

[2] Χορικίου, Φιλάργυρος πρεσβύτης, 255,21 (Förster - Richtsteig).

[3] Θαύματα τοῦ ἁγίου Ἀρτεμίου (Α. Παπαδοπούλου-Κεραμέως, Varia Græca sacra, 23,24).

[4] Θαύματα τοῦ ἁγίου Ἀρτεμίου, 23,7.

[5] Corpus glossariorum Letinorum, 3,92,50,51.

[6] Βίος τοῦ ἁγίου Φιλαρέτου (Βυζάντιον, 9,151,1).

[7] Ἔκθεσις, 473,6.

[8] PG, 115,432.

[9] Ι. Τζέτζου, Χιλιάδες, χιλ. VIII, ἱστορ. 189, στίχ. 303,312.

[10] Κ. Horna, Ἔκφρασις ἁλώσεως σπίνων (Analekten zur byzantinischen Literatur, 10).

[11] Χρονικὴ διήγ., 786,12.

[12] Κωδινοῦ, Περὶ τῶν ὀφφικιαλίων, 39,12.

[13] Karl Krumbacher, MGS, 87,121.

[14] Ed. Kurtz, Die Sprichwörter Sammlung des Maximus Planudes, σελ. 29, ἀρ. 121.

Τὴν ἀνωτέρω σημασίαν διετήρησε σήμερον ἡ λ. ἱμάτι ἐν Κύπρῳ.

Κατὰ τοὺς Βυζαντινοὺς χρόνους ἡ λ. ἱμάτιον ἐδήλου καί τι ἄλλο, τὸ ἐξωτερικὸν δῆλα δὴ μέλαν φόρεμα τῶν κληρικῶν καὶ μοναχῶν [1]. Ὁ Ι. Τζέτζης σχετικῶς γράφει· «ἱμάτιον τὸ μέλαν τὸ τῶν ἱερωμένων» [2], εἶπε δὲ καὶ ὁ δῆθεν μοναχὸς Πρόδρομος

νεύω τὸν συψωμίτην μου, σύρω τον ἐκ τὸ ἱμάτιν [3],

ἔγραψε δὲ καὶ ὁ Ἰωάννης Ἀπόκαυκος «μέλαν ἔνδυμα πρέπον τοῖς καθ' ἡμᾶς ἱερατικοῖς, ἱμάτιον τοῦτο ὀνομάζουσι» [4], τὸ αὐτὸ δὲ φόρεμα ὑποδηλοῦσι καὶ τὰ ἐν τοῖς τυπικοῖς ἀναφερόμενα ἱμάτια [5].

Ὁ Κωδινός, ἐν τῷ περὶ ὀφφικιαλίων ἔργῳ του (91,19) λέγει ὅτι ἡ χήρα βασίλισσα κατὰ τὴν στέψιν τοῦ υἱοῦ της ἐφόρει «ἔνδυμα μέλαν τὸ λεγόμενον ἱμάτιον», ἐξ οὗ χωρίου φαίνεται ὅτι ἱμάτιον δὲν ἐλέγετο μόνον τῶν κληρικῶν καὶ μοναχῶν τὸ μέλαν ἔνδυμα.

Ἐξελιχθείσης περαιτέρω τῆς σημασίας τῆς λ. ἱμάτιον, αὕτη ἐδήλου τὸν τῶν ἀρχαίων χιτῶνα καὶ τὸ τῶν Βυζαντινῶν *ὑποκάμισον* ἢ *ἐπικάμισον*.

Παρὰ Σουΐδᾳ φέρεται «ἐπενδύτης (γρ. ὑπενδύτης) τὸ ἐσώτατον ἱμάτιον, ὃ καὶ ὑποκάμισον λέγεται». Ἐν κατωϊταλικῷ συμβολαίῳ τοῦ 1249 λέγεται ὅτι εἰς τὸν γαμβρὸν δίδονται ἱμάτια δύο, βράκαι δύο, ἔνθα περὶ ὑποκαμίσου πρόκειται [6].

Ὑποκάμισον ἐπ' ἴσης δηλοῖ τὸ ἱμάτιον ἐν τῷ στίχῳ τοῦ ποιήματος περὶ γέροντος νὰ μὴν πάρῃ κορίτσι

στέργω τὸν βιόν του ἔδιδεν νὰ μνήσκῃ μὲ τὸ ἱμάτι [7].

Ἐν ταῖς Ἀσίζαις τῆς Κύπρου, καὶ βραδύτερον ἐν τῷ χρονικῷ τοῦ Λεοντίου Μαχαιρᾶ, ἡ λ. ἱμάτιον πάλιν τὸ ὑποκάμισον δηλοῖ [8].

Τέλος ἐν γραικοβαρβαρικῷ γλωσσαρίῳ ἀναγινώσκομεν· ἱμάτιον διπρόσωπον ὑποκάμισον τὸ ὁποῖον εἰς τὸ πλούμισμα ἔχει καὶ ἀπὸ τὰ δύο μέρη τὴν θεωρίαν.

---

[1] Βλ. Α. Κοραῆ, Ἄτακτα, 1,338.

[2] Ι. Τζέτζου, Χιλιάδες, χιλ. VIII, ἱστορ. 189, στίχ. 312.

[3] Hesseling-Pernot, Poèmes Prodromiques, 3,302.

[4] Ἐν ἐπιστολῇ του (βλ. Α. Παπαδοπούλου-Κεραμέως, Ἀπόκαυκος καὶ Νικήτας Χωνιάτης, ἐν Τεσσαρακονταετηρίδι Κόντου, 378).

[5] L. Petit, Typicon du monastère de la Kosmosotira (Izstwjetija Κωνσταντινουπόλεως, 13,49).

[6] Σπ. Ζαμπελίου, Ἰταλοελληνικά, 130.

[7] Wagner, Carmina Græca medii ævi, στίχ. 183, σελ. 111.

[8] Κ. Σάθα, Μεσ. βιβλ., 6,134. Λεοντίου Μαχαιρᾶ, Χρονικόν, 222,9, 18 (Dawkins).

Τὴν σημασίαν τοῦ ὑποκαμίσου διετήρησε καὶ σήμερον ἡ λ. ἱμάτιον. Οὕτως οἱ Καππάδοκες τὸ ὑποκάμισον λέγουσιν *ἱμάτ'*, *ἱμάτι* καὶ *ἱμέτι* [1], οἱ Ἕλληνες τῆς ἐν κάτω Ἰταλίᾳ Bova *μάτι* καὶ *μάdι* [2], καὶ *μάτιν* οἱ Χῖοι καὶ οἱ Κύπριοι [3].

Ἄς προστεθῇ ὅτι ὁ τῶν ἀρχαίων χιτὼν κατὰ τοὺς Βυζαντινοὺς χρόνους ἐλέγετο οὐ μόνον *ἱμάτιν*, *ἐπικάμισον* καὶ *ὑποκάμισον*, ἀλλὰ καὶ *ἐπισάρκιον* ὡς ἀμέσως τῆς σαρκὸς ἐφαπτόμενον [4] ἤ, ὡς λέγουν τὰ κείμενα, «χιτὼν ἀμέσως τῇ σαρκὶ ὁμιλῶν» [5]. Σήμερον ἐν Ἠπείρῳ ὁ χιτὼν λέγεται *κατασάρκι* [6].

κάμασον – καμάσιον.

Γρηγόριος ὁ Θεολόγος ἐν τῇ διαθήκῃ του παραγγέλλει· «βούλομαι αὐτῷ δοθῆναι *κάμασον* ἕν, στιχάριον ἕν, παλλία β'» [7], *καμάσιον* δ' ἀναφέρει καὶ ὁ Μόσχος ἐν τῷ Λειμωναρίῳ του [8] καὶ καμάσιον Δαμάσκινον πάλιν κεῖται ἐν παπύρῳ τοῦ 481 μ.Χ. [9].

Ἀφ' οὗ τὸ κάμασον ἦτο διάφορον τοῦ στιχαρίου καὶ τοῦ παλλίου, πάντως ἦτο εἶδος ἐπανωφορίου, τὸ ὁποῖον κατὰ τὴν ἐσωτερικὴν ἐπιφάνειάν του ἔφερε φλόκια, λέγω δὲ τοῦτο, διότι ἐν τῷ ἀνωτέρω χωρίῳ τοῦ Λειμωναρίου ὁ Μόσχος, ὁμιλῶν περὶ ἀββᾶ, λέγει· «στρέψας τὸ καμάσιον αὐτοῦ καὶ ἔξω φορέσας τὰ τούτου μαλλία». Τὸ κάμασος (Λατ. camasus) ὁ μὲν Du Cange ἐν τῷ Λατινικῷ γλωσσαρίῳ του (ἐν λ. camasus) ἑρμηνεύει ἁπλῶς διὰ τοῦ vestis species, ὁ δὲ Ἰσίδωρος ἐν τῷ γλωσσαρίῳ του γράφει· camasus· amfimallus, κεῖται δὲ καὶ ἐν χειρογράφῳ Ἑλληνικῷ λεξικῷ κάμασος καὶ κάμασον τὸ πικούτζουλον. Τὸ κάμασιν λοιπὸν ἦτο ἐπανωφόριον μαλλωτὸν μὲ ἐπίκρανον, κουκούλαν.

---

[1] R. Dawkins, Ἔνθ' ἀν., 604 Α. Ἀλεκτορίδου, Λεξιλόγιον τοῦ ἐν Φαράσοις τῆς Καππαδοκίας γλωσσικοῦ ἰδιώματος, Δ.Ι.Ε.Ε., 1,495.

[2] Morosi, Studi, 165. G. Rohlfs, Etymologisches Wörterbuch, ἐν λ. ἱμάτιον.

[3] Α. Σακελλαρίου, Τὰ Κυπριακά, 2,652.

[4] Βίος ὁσίου Νικηφόρου ἐπισκόπου Μιλήτου (Anal. Boll., 14,137). Ἐπιθι καὶ Κ. Ἀμάντου, Γλωσσικά, ΒΖ, 28,21.

[5] Τυπικὸν τῆς ἐν τῷ περιωνύμῳ βουνῷ τοῦ Αὐξεντίου μονῆς τοῦ Ἀρχιστρατήγου Μιχαὴλ (Dmitriewskij, Τυπικά, 1,782).

[6] Π. Ἀραβαντινοῦ, Ἠπειρωτικὸν γλωσσάριον, 48.

[7] PG, 37,393.

[8] PG, 87[3],2988.

[9] W. Ensslin, Ein Prozessvergleich unter Klerikern vom Jahre 481 (Rh. Mus., 75,424).

κουρτσοβράκιον.

Γνωρίζομεν ὅτι οἱ Ρωμαῖοι στρατιῶται ἐχρησιμοποίουν τὴν Κελτικὴν βράκαν, ἡ χρῆσις δ' αὐτῆς πιστοποιεῖται κατὰ τὸν Γ' μ.Χ. αἰῶνα, χωρὶς βέβαια νὰ ἔχῃ ἐπιβληθῆ, ἀφ' οὗ τῷ 397 ὁ Ὀνώριος διὰ διατάγματός του ἀπηγόρευσε νὰ τὴν φέρουν ἐντὸς τῆς Ρώμης [1]. Παρ' ἡμῖν πιθανὸν εἶναι ὅτι μετὰ τοὺς Ἰουστινιανείους χρόνους ἐφέρετο ἡ βράκα ὑπὸ τοῦ λαοῦ, καίτοι σαφῆ περὶ τούτου μαρτύρια δὲν ἔχομεν. Ἀσφαλῆ μνείαν τῆς βράκας ἔχομεν κατὰ τὸν ΙΒ' αἰῶνα, ὅτε ὁ περὶ τῆς πολιορκίας τῆς Θεσσαλονίκης ὑπὸ τῶν Νορμαννῶν γράφων μητροπολίτης Εὐστάθιος λέγει ὅτι τὸν Δαυῒδ «ὤχει ἡμίονος ἀπὸ βράκας» [2]. Καὶ ὁ Νικήτας δὲ Χωνιάτης γράφων περὶ τοῦ αὐτοῦ Δαυῒδ, ὅτι περιήρχετο «μετ' ἀναξυρίδος συνεπτυγμένης ὀπισθίῳ δεσμεύματι» [3] τὴν μακρὰν βράκαν ὑποδηλοῖ, ἥτις καὶ σήμερον οὕτω φέρεται, ὁσάκις μάλιστα πρόκειται νὰ εἶναι μᾶλλον εὐκίνητος πρὸς πορείαν ὁ φέρων.

Κατὰ τὸ 1249 πάλιν ἀναφέρεται ἡ βράκα ἐν κατωϊταλικῷ Ἑλληνικῷ ἐγγράφῳ [4] καὶ ἡ κατωτέρω δὲ μνημονευομένη *κουρτσουβάκα* καὶ τὰ *κουρτσουβράκια*, πρὸς τὴν μακρὰν βράκαν ἀντιδιαστελλόμενα, ἐπ' ἴσης περὶ τῆς τότε χρήσεως αὐτῆς μαρτυροῦσι.

Ὁ Νικόλαος Πολίτης [5], στηριζόμενος εἰς τὸ ὅτι ἐν τῷ ἔργῳ τοῦ G. Gerola, Monumenti Veneti nell'isola di Creta οὐδεμία τῶν εἰκόνων παριστᾷ Κρῆτα φέροντα βράκαν, δέχεται ὅτι πρὸ τῆς Τουρκικῆς κατακτήσεως τοῦ 1669 δὲν εἶναι βέβαιον ἂν ἡ βράκα ἦτο γνωστὴ ἐν Κρήτῃ, γνώμη, ἥτις δὲν φαίνεται πιθανή, ἀφ' οὗ τὴν χρῆσιν τῆς βράκας ὑπὸ τῶν Κρητῶν κατὰ τὸ 1575 πιστοποιεῖ πληροφορία τοῦ Φωσκαρίνη, καθ' ἣν οἱ Σφακιανοὶ τότε ἔφερον μεγάλα καὶ πλατέα βρακία, τὰ ὁποῖα ἐστερέωνον μὲ ἱμάντα εἰς τὴν ζώνην [6]. Ἂν δέ, ὡς πιστεύω καὶ τὰ κατωτέρω ὑπὸ τοῦ Σαχλίκη μνημονευόμενα κουρτσουβάκια εἶναι τὰ ἄλλως κοντοβράκια λεγόμενα, τὰ πρὸς τὴν μακρὰν βράκαν ἀντιδιαστελλόμενα, τότε καὶ τῆς βράκας ἡ ὕπαρξις ὑπονοεῖται.

Ἐξ ὅτου οἱ ἡμέτεροι ἦλθον εἰς στενοτέραν ἐπικοινωνίαν μὲ τοὺς Φράγκους, καὶ τοῦτο ἐγένετο ἀπὸ τῶν σταυροφοριῶν καὶ ἐντεῦθεν, ἐδέχθησαν καὶ τὴν ἐπὶ τὸ φόρεμά των ἐπίδρασιν, δι' ὃ καὶ τὰ μεταγενέστερα ποιήματα ὁμι-

---

[1] Codex Theodos., XIV, 10,2. Mommsen-Blümner, Der Maximaltarif des Diocletian, 113.

[2] Tafel, Eustathii opuscula, 287,72.

[3] Νικήτα Χωνιάτου, Χρον. διήγ., 387,8.

[4] Σπ. Ζαμπελίου, Ἰταλοελληνικά, 130.

[5] Ἐν Λαογραφίας, 1,667.

[6] Zinkeisen, Geschichte des Osmanischen Reiches, IV, 644.

λοῦσι διὰ Λατίνικα ἢ Λατινόκοπα ροῦχα [1] καὶ διὰ Φράγκικην φορεσίαν [2].
Εἰς τὴν Φραγκικὴν ταύτην ἐπίδρασιν ὀφείλεται, ὡς ὀρθῶς παρετηρήθη, καὶ ἡ χρῆσις τῶν κουρτσουβρακίων [3].

Ἀλλὰ τί εἴδους ἦσαν αὐτὰ τὰ κουρτσοβράκια;

Τὸ κουρτσοβράκιον εἶναι ταὐτὸν μὲ τὸ σημερινὸν *κοντοβράκιον* ἢ *κοντόβρακον*, τὸ ὁποῖον καὶ *κουτσοβράκιον* λέγεται [4]. Ἦτο βράκα στενουμένη καὶ ἐφαρμοζομένη κατὰ τὰ γόνατα μὲ μικρὰν ὄπισθεν φούσκαν.

Τὰ κουρτσοβράκια, πτωχοτέρων περισκελίδες ὄντα, ἀναφέρονται ὑπὸ τοῦ Κωδινοῦ [5] ὡς *κουρτσουβάκια*, δι' ἀποβολῆς, κατ' ἀνομοίωσιν, τοῦ ρ, ὁμοίως ἐν ἐγγράφῳ τοῦ 1400 [6] καὶ ἐν τῷ μεταγενεστέρῳ ποιήματι τῇ Ἀχιλληΐδι [7]. Ἐπ' ἴσης ἐν ἐγγράφῳ τοῦ ΙΕ' αἰῶνος μνημονεύονται ὡς *κουτσουβάκια* [8] καὶ παρὰ Στεφάνῳ Σαχλίκῃ ὡς *κουρτσουβάδια* [9].

Ὑπὸ τοῦ Δημητρίου Χωματιανοῦ ἀναφέρεται *κουρτσουβάκα* [10] καὶ βραδύτερον ὑπὸ τοῦ Γ. Σφραντζῆ [11].

Ἵνα μὴ ἡ φούσκα τῆς βράκας καταπίπτῃ, ἄκομψον τὸ σχῆμα παρουσιάζουσα, οἱ βρακοφοροῦντες φέρουσιν ἔσωθεν μακρότερον βρακίον, αὐτὸ δ' εἶναι τὸ τῶν ἐγγράφων καὶ ποιημάτων *ἐσωκουρτσούβ(ρ)ακον* [12].

Τὸ ὕφασμα ἐξ οὗ κατεσκευάζετο τὸ κουρτσουβράκιν, ἀναλόγως τῶν πόρων τοῦ φέροντος, ἦτο διάφορον. Ὡς καλῆς ποιότητος κουρτσουβράκιν ἀναφέρεται τὸ *σκούλλινον* [13], τὸ ὑφασμένον δηλ. μὲ σκουλλί, νῆμα δῆλα δὴ

---

[1] Τὰ κατὰ Λύβιστρον καὶ Ροδάμνην, στίχ. 1890 (Wagner, Trois poèmes, σ. 295).

[2] Ἀχιλληΐς, στίχ. 803 (Hesseling χ.Ν).

[3] Σκαρλάτου Βυζαντίου, Ἡ Κωνσταντινούπολις, τόμ. 3,400.

[4] Ἐν Μαραθοκάμπῳ τῆς Σάμου παπούτσια κούρτσα λέγονται τὰ ἔχοντα πεπατημένην τὴν πτέρναν, κατ' ἀντίθεσιν πρὸς τὰ ὑψηλά.

[5] Κωδινοῦ, Περὶ τῶν ὀφφικιαλίων, 70,12.

[6] Miklosich-Müller, Acta et Diplomata, 2,441.

[7] Στίχ. 795 (Hesseling χ.L). Βλ. καὶ Μ. Γεδεών, Βυζαντινὰ συμβόλαια, BZ, 5,115.

[8] Μ. Γεδεών, Ἔνθ' ἀν., 114.

[9] Στεφάνου Σαχλίκη, Ἀφήγησις παράξενος, στίχ. 189 (Παπαδημητρίου). Δὲν ἔχει δίκαιον ὁ Παπαδημητρίου (ἔνθ' ἀν.) φρονῶν ὅτι κουρτσουβάδιν εἶναι βράκα, δι' ὃ ὀρθῶς ὁ Ν. Πολίτης (Λαογραφ., 1,667) ἔγραψεν ὅτι ἡ γνώμη αὐτὴ εἶναι ἁπλῆ εἰκασία.

[10] Ἐν Pitra, Analecta sacra et classica, 6,371.

[11] Γ. Φραντζῆ, Χρονικ., 146,14.

[12] L. Petit-Corablev, Actes de l'Athos, Actes de Chilandar (Παράρτ. ΙΖ' τόμου Βυζ. Χρονικ., 61. Ἀχιλληΐς, στίχ. 335 (Hesseling χ.Ν).

[13] Στεφ. Σαχλίκη, Ἀφήγησις παράξενος, στίχ. 186 (Παπαδημητρίου).

λινὸν πρώτης ποιότητος βεβαμμένον μὲ χρῶμα κυανοῦν [1]. Πολυτελέστεραι ἦσαν αἱ βράκαι καὶ τὰ κοντοβράκια τὰ ἐκ καμουχᾶ [2] ἢ μετάξης [3].

Ὡς πρὸς τὸ χρῶμα ἀναφέρονται χρυσοπράσινα κουρτσουβάκια [4] καὶ χρυσοπράσινοι κουρτσουβάκαι [5], πρὸς δὲ καὶ ὀξύ, ἤτοι κόκκινον *ἐσωκουρτσούβακον* [6].

λεβητὼν—λεβητωνάριον.

Ὁ Ἑλενουπόλεως Παλλάδιος ἀναφέρει ὡς μοναχικὸν ἔνδυμα τὸν *λεβητῶνα* [7], λεβητῶνα δ' ἐπ' ἴσης ἀναφέρει ὁ Παχώμιος εἰς τοὺς ἀσκητικούς του κανόνας [8]. Τὸ αὐτὸ φόρεμα ὑπὸ τὸν ὑποκοριστικὸν τύπον *λεβητωνάριον* ἀναφέρει ὁ Σουΐδας ἐν τῷ λεξικῷ του [9] καὶ πάλιν ὁ Παχώμιος ἐν ταῖς ἐντολαῖς του [10]. Τὸ λεβητωνάριον (Λατ. lebitonarium) τὸ ὁποῖον, ὡς φρονεῖ ὁ Σουΐδας [11], οὕτως ἐλέγετο κατὰ τὴν ἐγχώριον γλῶσσαν τῶν Προυσαέων, ἦτο, κατὰ μὲν τὸν Παλλάδιον (ἔνθ' ἀν.) κολόβιον μὲ βραχείας χειρίδας, φόρεμα δῆλα δὴ ἐξωτερικόν, κατὰ δὲ τὸν Σουΐδαν (ἔνθ' ἀν.) «χιτὼν μοναχικὸς ἐκ τριχῶν συντεθειμένος», ἣν πληροφορίαν ἐπιβεβαιοῖ καὶ ἁγιολογικὸν κείμενον χαρακτηρίζον τὸ λεβητωνάριον ὡς «ἐκ τριχῶν ἔχον τὴν σύνθεσιν» [12].

μηλωτάριον.

Ἐξ ἁγιολογικῶν κειμένων ἔχομεν ἀναφερόμενον *μηλωτάριον* [13] τὸ ὂν ταὐτὸν μὲ τὴν *μηλωτήν*, ἥτις οὕτω πολλάκις ἀναφέρεται [14] καὶ ἥτις νῦν ἐν

---

[1] Στεφ. Σαχλίκη, Ἀφήγησις παράξενος, 189.

[2] Γ. Φραντζῆ, Χρονικ., 146,14.

[3] Μ. Γεδεών, Ἔνθ' ἀν., BZ, 5,115. Πβ. καὶ τὴν σημερινὴν παροιμίαν

καὶ τὰ μεταξωτὰ βρακιὰ πιδέξιους κώλους θέλουν,

ἤτοι δὲν εἶναι πάντες δι' οἱονδήποτε ἔργον ἐπιτήδειοι.

[4] Ἀχιλληΐς, 795 (Hesseling χ.L).

[5] Γ. Φραντζῆ, Χρονικ., 146,14.

[6] Ἀχιλληΐς, 335 (Hesseling χ.Ν).

[7] PG, 34, 1138.

[8] PG, 40,952. Πβ. καὶ Pitra, Analecta sacra et classica, 5,112.

[9] Ἐν λ. λεβητωνάριον.

[10] PG, 40,952.

[11] Ἔνθ' ἀν.

[12] Βίος τοῦ ὁσίου πατρὸς ἡμῶν Ἰωαννικίου, PG, 116,46.

[13] Μακάριος Αἰγύπτιος, PG, 34,244. Μόσχου, Λειμωνάριον, PG, 87^3,2856.

[14] Βαρλαὰμ καὶ Ἰωάσαφ, PG, 96,1020. Θαύματα τοῦ ἁγίου Ἀρτεμίου (Α. Παπαδοπούλου-Κεραμέως, Varia Græca sacra, 8,5. Εὐσταθίου Θεσσαλονίκης, Παρεκβ., 1828,54. F. Miller, Lexiques Grecs inédits, ἐν Annuaire, 8,242,158.

μὲν Καστορίᾳ καὶ Πανόρμῳ τῆς Κυζίκου *μηλόγουνα* καλεῖται, *μηλωτὴ* δ' ὑπὸ τῶν Κρητῶν.

μαντίον – μαντίν.

Ἡ τῶν ἀρχαίων χλαμὺς κατὰ τοὺς μεταγενεστέρους χρόνους ἐκαλεῖτο *μανδύας* ὡς μᾶς πληροφορεῖ ὁ Ἀρτεμίδωρος γράφων· «χλαμὺς δέ, ἣν ἔνιοι μανδύην, οἱ δὲ ἐφεστρίδα, οἱ δὲ βίρρον καλοῦσι» [1], ἣν πληροφορίαν ἐπιβεβαιοῖ βραδύτερον καὶ ὁ Σουΐδας, ἐν τῷ λεξικῷ τοῦ ὁποίου φέρεται· «ἐφεστρὶς ἱμάτιον Ρωμαϊκόν, λέγεται δὲ μανδύας καὶ βίρρον».

Ὁ μανδύας βραδύτερον ὑπὸ τοῦ λαοῦ ἐκαλεῖτο *μαντίον*, δι' ἧς λέξεως ἐδηλοῦτο, κατὰ τὸν Λυδόν, χλαμύδος εἶδος διηκούσης μέχρι τῶν γονάτων καὶ πορπουμένης κατὰ τὸν ὦμον [2]. Τὸ αὐτὸ λέγει ἔπειτα καὶ ὁ Γάζης Προκόπιος (PG, 87,1103) γράφων· μανδύας· εἶδος ἐφεστρίδος τὸ παρὰ τῶν πολλῶν μαντίον λεγόμενον.

Τὸ χλαμύδος εἶδος φανερώνει ὅτι δὲν ἐταυτίζετο ἀπολύτως μὲ τὴν χλαμύδα [3] τὸ μαντίον. Ὄντως ὁ Θεοφάνης, περὶ βασιλέως ὁμιλῶν, λέγει· «οὐ κατεδέξατο φορέσαι τὸ στέμμα ἢ τὴν χλαμύδα, ἀλλ' οὕτως λιτῶς προσῆλθε μαντίον πορφυροῦν φορέσας» [4], τοιοῦτον δὲ μανδίον ἐννοεῖ ὁ Μαλάλας ὅταν γράφῃ περὶ βασιλέως ὅτι «εἰσῆλθεν εἰς τὴν ἐκκλησίαν μετὰ πορφυροῦ μαντίου» [5]. Ἄλλα, ἐννοεῖται, κείμενα θεωροῦσιν ὡς συνώνυμα τὴν χλαμύδα καὶ τὸ μαντίον [6], ἐν ᾧ ἄλλα φέρουσιν αὐτὸ συνωνυμοῦν τῷ σάγῳ ἢ σαγίῳ [7].

Τὸ μαντίον ἢ μαντὶν ἀναφέρουσιν εἶτα μεταγενέστερα κείμενα ὡς ὁ Κωδινὸς [8] καὶ τὰ ὀνειροκριτικά, τὰ ὁποῖα προσθέτουν ὅτι τὸ λευκὸν μανδὶν ἐκαλεῖτο βέρινον [9].

Τὸ κυκλοειδὲς ἐπανωφόριον τῶν μοναχῶν ἐκαλεῖτο ἐπ' ἴσης μαντίον [10].

---

[1] Ἀρτεμιδώρου, Ὀνειροκρ., 2,3 (σελ. 88,7, Hercher).

[2] Λυδοῦ, Περὶ ἀρχῶν, 178,20· ὁ δὲ μανδύας εἶδος χλαμύδος ἐστὶ τὸ παρὰ τῷ πλήθει μαντίον λεγόμενον.

[3] Τὴν χλαμύδα οἱ ἰδιῶται *γάλλικα* ἐκάλουν· ἄλλικα χλαμύδα κατὰ Θεσσαλοὺς οἱ ἰδιῶται γάλλικά φασι ταύτην, Σουΐδας καὶ Ζωναρᾶς ἐν λ. ἄλλικα.

[4] Θεοφάνους, Χρονογρ., 173,5.

[5] Μαλάλα, Χρονογρ., 421,20.

[6] Paludamentum· χλαμύδα· τὸ μαντίον Corp. gloss. Latin., 2,141,16.

[7] Κωνσταντίνου Πορφυρογεννήτου, Ἔκθεσις, 495,8. Ὁ Falke, Costümgeschichte, 115, θεωρεῖ τὸ sagum τὸ αὐτὸ μὲ τὴν βυζαντινὴν χλαμύδα.

[8] Κωδινοῦ, Περὶ τῶν ὀφφικιαλίων, 105,18.

[9] Fr. Drexl, Das Traumbuch des Propheten Daniel nach dem cod. Vaticanus Gr., 317 (BZ, 26,295,60). Τὸ βασιλικὸν μανδὶν περιγράφεται πάντοτε ὡς ρούσεον. Κωνσταντίνου Πορφυρογεννήτου, Ἔκθεσις, 495,8.

[10] Κατὰ τὴν διάταξιν τοῦ Μιχαὴλ Ἀτταλειάτου ἕκαστος μοναχὸς ἐτησίως ἐλάμβανε δύο μανδία (Izstwjestija, 13,49).

Μαντὶν ἐπ' ἴσης ἐλέγετο κατὰ τοὺς Βυζαντινοὺς χρόνους καὶ ὁ κυκλοειδὴς μανδύας τὸν ὁποῖον ἐφόρουν, κατὰ τὸ λεξικὸν τοῦ Κυρίλλου, τὸν Σουΐδαν καὶ τὸν Ζωναρᾶν αἱ γυναῖκες, ὅστις καὶ *κυκλομάνδυον* ἐκαλεῖτο [1].

Τὴν ὑπὸ τῶν γυναικῶν χρῆσιν τοῦ μαντίου πιστοποιεῖ καὶ ὁ Θεόδωρος Πρόδρομος ὅταν λέγῃ

οὐ θέλει ἡ μάννα μου μανδίν, οὐ θέλει καὶ καλίγια;

καὶ πάλιν

οὐ θέλει ἡ γυναῖκά μου μανδὶν τὴν πασχαλίαν; [2],

εἶτα δὲ καὶ ὁ Πουλολόγος, ἐν ᾧ τὸ μὲν ποντίκιν, ἡ νυκτερὶς δῆλα δή, ψέγον τὴν πέρδικαν, τῆς λέγει·

καὶ τὸ μαντί σου εἶναι κοντὸ καὶ φαίνεσαι ἐξοπίσω [3],

ἡ δὲ κορώνη ψέγεται ὡς Αἰγύπτισσα μὲ τὸ μανδίν [4]. Ὁ Μπεργαδῆς εἰς τὸν Ἀπόκοπόν του περιγράφει τὰς ἀρχοντίσσας ἐπιστρεφούσας ἐκ τοῦ λουτροῦ «μετὰ βαγίων καὶ μαντιῶν» [5].

Τὸ μαντίον δὲ δέον νὰ διίδῃ τις καὶ εἰς τὸ τῶν μεσαιωνικῶν γλωσσαρίων ἱμάτιον χειμερινόν· μάντισμα χειμωνιάτικον καὶ εἰς τὸ ἐν τῷ λεξικῷ τοῦ Κυρίλλου ἱμάτιον· μάντισμα τὸ ἀπέξω μάντισμα ἐξωμάντιν, παραμάντιν.

Κομψὸν ἐθεωρεῖτο τὸ γυναικεῖον μανδίν, ἐὰν εἶχε μέγα μῆκος. Ἀνωτέρω εἴδομεν ὅτι ἡ πέρδικα κατηγορεῖται ὡς ἔχουσα κοντὸν μανδίν. Δι' αὐτὸ ἐν τῇ παιδιοφράστῳ διηγήσει τῶν τετραπόδων ζῴων [6] ἀναφέρονται οἱ ἀρχόντισσες οἱ μεγαλομανδοῦσες

ποὺ ἔχουν τὰς μακρὰς οὐρὰς καὶ σύρνουν τας ὀπίσω.

Τὸ μαντὶ σῴζεται σήμερον ἐν Χίῳ, καὶ δὴ ἐν ποιήμασι [7], καὶ ὡς *μαντὸ* ἐν Ἠπείρῳ σημαῖνον τὸ γυναικεῖον ἐπανωφόριον καὶ πάλιν ὡς *μαντὸ* ἐν Bova τῆς Καλαβρίας [8].

Ἐν Κύπρῳ ὁ *μαντὸς* σημαίνει μάλλινον ἐπώμιον κάλυμμα, κοινῶς σάλι [9].

---

[1] Βλ. τὸ ἐπ' ὀνόματι τοῦ Ζωναρᾶ λεξικὸν ἐν λ. χλαμὺς καὶ τὸ ΜΕ, 812,21.

[2] Hesseling-Pernot, Poèmes Prodromiques, 2,34,48.

[3] Στίχ. 165, σελ. 184 (Wagner, Carmina Græca).

[4] Πουλολόγος, στίχ. 418, σ. 191 (Wagner, Ἔνθ' ἀν.).

[5] Στίχ. 119 (Legrand, Bibl. Gr. vulg., 2,119).

[6] Στίχ. 304, σελ. 152 (Wagner, Carmina Græca).

[7] *Βάζει τὸν οὐρανὸ μαντί, τὴ θάλασσα μαγνάδι*

(Κανελλάκη, Ἀνάλεκτα, 19).

[8] Pellegrini, Bova, 185.

[9] Α. Σακελλαρίου, Τὰ Κυπριακά, 2, 649.

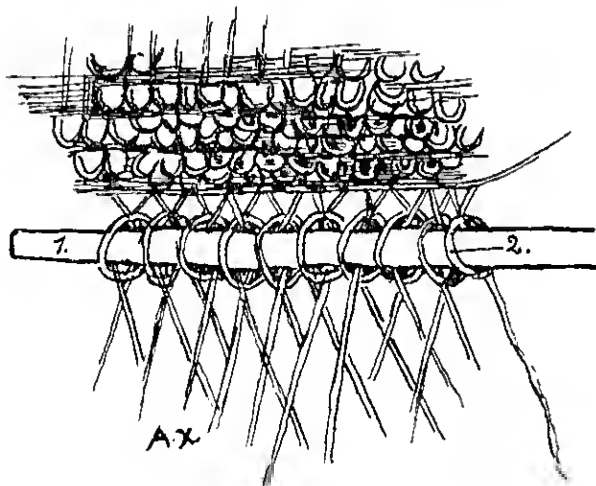
ναρθήκια.

Ἐπαινοῦσα ἑαυτὴν ἡ σύζυγος τοῦ Προδρόμου λέγει·

καὶ κάμνω καὶ τὰ μαλλωτά, κάμνω καὶ τὰ ναρθήκια [1].

Ἀλλὰ τί εἴδους ἦσαν αὐτὰ τὰ ναρθήκια;

Ὅταν αἱ γυναῖκες νῦν θέλουν νὰ ὑφάνουν πατανίες, καὶ μάλιστα τῶν ὁποίων ἡ ἐπιφάνεια εἶναι σκουλλωτὴ ἢ μὲ θηλειὲς (βλ. παρακείμενον σχῆμα ἀρ. 2) κατὰ τὴν ὕφανσιν, κατὰ πλάτος τοῦ στημονίου τοποθετοῦν βεργίον ἢ

Πῶς ὑφαίνονται τὰ ναρθήκια.

καλάμιον (σχ. ἀρ. 1) καὶ ὑπὲρ αὐτὸ διὰ τῆς χειρὸς διαπεροῦν **τὸ ὑφάδιον**, ὥστε, μετὰ τὴν ἀφαίρεσιν τοῦ καλαμίου, νὰ παραμένουν αἱ θηλέαι καὶ ἡ ἐπιφάνεια τοῦ ὑφάσματος νὰ γίνεται δακτυλιοειδής.

Τὰ τοιαῦτα ὑφάσματα ἐν μὲν Ζακύνθῳ, Ἠπείρῳ, Δωδεκανήσῳ, Μακεδονίᾳ καὶ Θράκῃ καλοῦνται *φλοκιαστὰ μὲ φοῦσκες*, ὑπὸ τῶν Σαρακατσαναίων καὶ ἀλλαχοῦ *τσόλια*, ἐν Κρήτῃ *κουσκουσέδες* καὶ ἐν Δωδεκανήσῳ *κουσκουσένια* [2].

Τὰ ὑφάσματα αὐτά, κατὰ τὴν ὕφανσιν τῶν ὁποίων γίνεται χρῆσις καλαμίου, *νάρθηκος* [3], εἶναι τὰ τῶν Βυζαντινῶν ναρθήκια.

---

[1] Hesseling-Pernot, Poèmes Prodromiques, 1,95.

[2] Ἀγγελικῆς Χατζημιχάλη, Ἑλληνικὴ λαϊκὴ τέχνη, Ρουμλούκι, 89. Βλ. καὶ τὰ ὑπὸ τῆς αὐτῆς σημειούμενα ἐν τῇ Μεγάλῃ Ἑλληνικῇ Ἐγκυκλοπαιδείᾳ (τόμ. Ἑλλάς, σελ. 831, ὑπὸ τὸ λῆμμα λαϊκὴ τέχνη).

[3] Καὶ σήμερον ὁ κάλαμος δημωδῶς λέγεται *νάρτηκας* καὶ *ἄρτηκας*.

οὐσίον.

Ἐν τῷ ὀνειροκριτικῷ τοῦ Ἀχμὲτ ἀναφέρεται φόρεμα οὐσίον.

Τί εἴδους φόρεμα ἦτο τοῦτο δυνάμεθα νὰ συμπεράνωμεν συνδυάζοντες τὰς τοῦ ἰδίου συγγραφέως πληροφορίας. Ἐν τῷ κειμένῳ λοιπὸν ὁ Ἀχμέτ, ὁμιλῶν περὶ λωρωτῶν μεταξωτῶν ὑφασμάτων καὶ τῶν ἐξ ἐρίου κάστορος κατεσκευασμένων, τῶν *χασδίων*, ὅπως ἐλέγοντο, θεωρεῖ καλύτερον αὐτῶν τὸ οὐσίον. Τοῦτο περιγράφει ὡς χιτῶνα «ἐκ βελόνης πολυσύναπτον ἔργον» μὲ βούλλας ἐρυθράς, τὸ ὀνομάζει χρύσεον καὶ βεβαιοῖ ὅτι ἦτο διαφόρων χρωμάτων [1].

σκλαβίνα καὶ σκλαβώνικον.

Ὁ Γεωργηλᾶς ἐν τῷ θανατικῷ τῆς Ρόδου ἀναφέρει *σκλαβίναν* [2], βραδύτερον δὲ καὶ Γεράσιμος Βλάχος ὁ Κρὴς ἐν τῷ Θησαυρῷ του ἑρμηνεύων τὴν λέξιν διὰ τοῦ σισύρα. Νῦν σκλαβίνα λέγεται μάλλινον φλοκωτὸν ἐφάπλωμα.

Ἐν τοῖς Προδρομείοις ποιήμασι λέγεται ὅτι ὁ Πρόδρομος θέτει ἐπὶ τῆς κεφαλῆς του τὸ *σκλαβώνικον* [3]. Τὸ σκλαβώνικον τοῦτο, ἂν ἐκ τῆς σημερινῆς χρήσεως κρίνωμεν, ἦτο ἡ ἀντερὶ σταυρωτὸν [4] ἢ καμιζόλα ἄνευ χειρίδων [5]. Ἀλλὰ καὶ εἶδος περιστηθίου σταυρωτοῦ θὰ ἐδήλου ἡ λ. ἀφ' οὗ νῦν ἐν Κύπρῳ *σκλαούνικον*, ἐν Κρήτῃ, Ρόδῳ καὶ Μεγίστῃ καὶ ἐν Σινώπῃ *σκλαβούνικο* λέγεται τοιοῦτον σωκάρδι (ὑποδύτης) [6].

στηθόδεσμος.

Νῦν αἱ γυναῖκες, πρὸς ὑποστήριξιν τῶν μαστῶν, μεταχειρίζονται τὸ Γαλλιστὶ λεγόμενον soutien. Ὅτι τοιοῦτόν τι μετεχειρίζοντο καὶ αἱ ἀρχαῖαι γυναῖκες δεικνύουσιν οὐ μόνον εἰκόνες, ἀλλὰ καὶ συγγραφέων μαρτυρίαι. Οὕτως ὁ Πολυδεύκης ἐν τῷ ὀνομαστικῷ του (7,66) λέγει ὅτι οἱ σύγχρονοί του τὸ ἔλεγον *στηθόδεσμον, στηθοδέσμιον* λέγεται ἐν τῷ Μεγάλῳ Ἐτυμολογικῷ, *στηθοδεσμίδα* δὲ τὸ καλεῖ ὅ τε Ἰσίδωρος ὁ Πηλουσιώτης (PG, 78,233) καὶ ὁ Μιχαὴλ ὁ Ψελλὸς βραδύτερον [7], οὕτω δὲ φέρεται καὶ παρὰ τοῖς Ο΄.

---

[1] Ἀχμέτ, Ὀνειροκριτικόν, 170,15 ἑξ. (Drexl).

[2] Στίχ. 278, σελ. 41 (Wagner, Carmina Græca medii ævi).

[3] Hesseling-Pernot, Poèmes Prodromiques, 1,246.

[4] Οὕτως ἐν Ἰνεπόλει τοῦ Πόντου ὑπὸ τὸν τύπον σκλαβούνικον (Κ. Ἀλεξιάδου, Λεξιλόγιον Ἰνεπόλεως (Ἀρχεῖον Πόντου, 18,61).

[5] Οὕτως ἐν Θράκῃ ὑπὸ τὸν τύπον *σκλαβούνι*.

[6] Ἐν τῷ ἐπαρχικῷ βιβλίῳ Λέοντος τοῦ Σοφοῦ ἀναφέρονται καὶ σκλαβινικὰ φακιόλια (8,1).

[7] Μιχαὴλ Ψελλοῦ, Ἐπιστολαὶ (Κ. Σάθα, Μεσ. βιβλ., 5,457).

σφικτούριον.

Συχνὰ ὑπὸ τῶν Βυζαντινῶν συγγραφέων ἀναφέρεται τὸ *σφικτούριον* [1], ὅπερ ἴδωμεν τί εἴδους φόρεμα ἦτο.

Ὁ Κοραῆς, πραγματευόμενος περὶ τῆς λέξεως, γράφει· «οἱ Ρωμαῖοι ὠνόμαζον ἀκόμη σφικτούριον καὶ τὴν γνωστὴν ἱερατικὴν στολὴν τὴν κοινῶς λεγομένην στιχάριον» [2], ἀλλαχοῦ δὲ θεωρεῖ ὅτι σφικτούριον ἦτο μάλλινον ἐπανωφόριον τὸ κοινῶς καλούμενον γουνέλλα [3].

Ὁ Γεώργιος Σωτηρίου [4] φρονεῖ ὅτι σφικτούριον ἦτο «χιτὼν στενὸς κομβωτὸς κατὰ τὸν λαιμὸν συγκρατούμενος διὰ σειριτίων κατὰ τὰ πλάγια καὶ σφιγγόμενος εἰς τὴν μέσην διὰ λωρίων ὅπως περίπου τὸ ἀντερὶ τῶν κληρικῶν» ἢ στενὸν ποδῆρες μετὰ χειρίδων καὶ κομβωτὸν πρὸ τοῦ στήθους ἔνδυμα.

Ὁ Κ. Ἄμαντος νομίζει ὅτι σφικτούριον ἦτο ἱμάτιον ποδῆρες πλατύ, τὸ ὁποῖον διὰ ζώνης ἐσφίγγετο εἰς τὴν μέσην [5].

Ἂς ἴδωμεν τί λέγουν τὰ κείμενα, ἀφ' οὗ πρῶτον εἴπωμεν ὅτι σφικτούριον εἶναι τὸ *σφικτόν*, ἤτοι σφιγγόμενον φόρεμα [6].

Ἐν πρώτοις τὰ κείμενα διαστέλλουσι τὸ σφικτούριον τοῦ ἱματίου, τοῦ ὑποκαμίσου καὶ τοῦ βρακίου [7], ἄρα ἦτο ἐξωτερικὸν φόρεμα. Ὅτι ἦτο διάφορον τοῦ ἱματίου δηλοῖ Κωνσταντῖνος ὁ Πορφυρογέννητος, ὅταν ὁμιλῇ διὰ σφικτούρια ἑκάστου ἱματίου πρὸς ἀναλογίαν [8].

Ὁ Ἰωάννης Ἀπόκαυκος, περὶ τοῦ φορέματος ὁμιλῶν, τὸ χαρακτηρίζει ὡς «πλατὺ καὶ εὐρύχωρον, ὃ σφίγγεται ζώνῃ» [9]. Σαφέστερον ὡμίλησεν ὁ Ι. Τζέτζης γράψας «χλαῖναν δὲ τὸ νῦν καλούμενον σφικτούριον» [10].

Ἦτο ἄρα τὸ σφικτούριον, τὸ ὁποῖον δὲν ἦτο μόνον μοναχικόν, ἀλλὰ

---

[1] Ἀχμέτ, Ὀνειροκρ., 180,11,21. Κωνσταντίνου Πορφυρογεννήτου, Ἔκθεσις, 470,6· 471,5· 473,12. Ι. Τζέτζου, Σχόλια εἰς τὰ Ἔργα καὶ τὰς Ἡμέρας, 534. Ψευδοκωδινοῦ, Πάτρια Κωνσταντινουπόλεως, 285,8 (Preger).

[2] Α. Κοραῆ, Ἄτακτα, 1,332.

[3] Α. Κοραῆ, Ἄτακτα, 1,55.

[4] Γ. Σωτηρίου, Περὶ τῆς ἐξωτερικῆς περιβολῆς τῶν κληρικῶν (Γρηγόριος Παλαμᾶς, 3,360,454).

[5] Κ. Ἀμάντου, Γλωσσικά, BZ, 28,22.

[6] Ὁ Θεσσαλονίκης Εὐστάθιος (PG, 136,360) ὁμιλεῖ διὰ σφικτὸν πέπλον καὶ πάλιν ὁ αὐτὸς (Tafel, Opuscula, 263,56 διὰ μανδύαν σφικτόν).

[7] Ἔκοψεν εἰς λεπτὰ τὸ ἱμάτιον αὐτοῦ καὶ τὸ ὑποκαμισοβράκιον καὶ τὸ σφικτούριον (Ψευδοκωδινοῦ, Πάτρια Κωνσταντινουπόλεως, 285,8 (Preger).

[8] Κωνσταντίνου Πορφυρογεννήτου, Ἔκθεσις, 473,13.

[9] Α. Παπαδοπούλου-Κεραμέως, Ἀπόκαυκος καὶ Νικήτας Χωνιάτης (Τεσσαρακονταετηρὶς Κόντου, 378).

[10] Ι. Τζέτζου, Σχόλια εἰς τὰ Ἔργα καὶ τὰς Ἡμέρας, 534.

καὶ λαϊκὸν φόρεμα, μανδύας πλατὺς κατὰ τὴν μέσην σφιγγόμενος διὰ λωρίου πρὸς προστασίαν ἀπὸ τοῦ ψύχους φορούμενος [1].

Ἐν τῷ Ὀνειροκριτικῷ τοῦ Ἀχμὲτ ἀναφέρονται ἱμάτια κοντὰ καὶ ὑψηλὰ δίκην σφικτουρίων [2]. Ἐνταῦθα γίνεται λόγος διὰ δύο εἴδη σφικτουρίων τὰ ποδήρη δῆλα δὴ καὶ τὰ κοντὰ τὰ μέχρι καὶ κάτω τῆς μέσης διήκοντα, τὰ ὡς *κοντοσφίκτουρα* γνωστά [3].

Τὰ σφικτούρια κατεσκευάζοντο εἴτε ἐκ μαλλίνου ὑφάσματος ὄντα *λιτὰ* ἢ καὶ πολυτιμοτέρου παρὰ τοῖς πλουσίοις ὑφάσματος, ἀφ' οὗ παρὰ Προδρόμῳ (Poèmes Prodromiques 4,12g) κεῖται τὸ *μεταξοσφικτουρᾶτος*, ἐν τῇ ἐκθέσει δὲ περὶ τῆς βασιλείου τάξεως Κωνσταντίνου τοῦ Πορφυρογεννήτου (470,8) ἀναφέρονται σφικτούρια «ἠμφιεσμένα ἀπὸ διβλαττίων».

Ὁ Κοραῆς περὶ σφικτουρίου ὁμιλῶν (Ἄτακτα 1,55) εἶπεν ὅτι οἱ Βυζαντινοὶ εἶπον σφικτούριον μεταφράσαντες, πιθανῶς, τὴν Λατινικὴν λέξιν strictorium. Τὸ strictorium ὅμως ἦτο διάφορον τοῦ σφικτουρίου. Ἐν τῷ ἐδίκτῳ τοῦ Διοκλητιανοῦ καλεῖται *στίχη* [4].

Ὅτι τὸ strictorium (vestis strictoria) ἦτο ὅ,τι οἱ Βυζαντινοὶ ἔλεγον στιχάριον, δεικνύουν τὰ μεσαιωνικὰ Ἑλληνολατινικὰ γλωσσάρια ἔνθα ἀναγινώσκομεν strictoria' στιχάρια [5]. Τὸ στρικτόριον τοῦτο ὁ Καισαρείας Ἀρέθας καλεῖ *στρικτὸν* καὶ τὸ χαρακτηρίζει ὡς πολυσχιδές, οὐδεμίαν δ' ἔχω ἀμφιβολίαν ὅτι ἡ ἐν τοῖς κατωϊταλικοῖς μεσαιωνικοῖς ἐγγράφοις ἀναφερομένη *στρίττα* εἶναι τὸ στρικτόριον τοῦτο, ὅπερ ἦτο φόρεμα στενῶς εἰς τὸ σῶμα προσαρμοζόμενον, ὑπὸ τὸ ἐπανωφόριον φερόμενον.

ΦΑΙΔΩΝ ΚΟΥΚΟΥΛΕΣ

---

[1] Hesseling-Pernot, Poèmes Prodromiques, 2,34· 47α.

[2] Ἀχμέτ, Ὀνειροκριτ., 180,20 (Drexl).

[3] Hesseling-Pernot, Ἔνθ' ἀν.

[4] Mommsen-Blümner, Der Maximaltarif des Diocletian, 115.

[5] Corpus glossariorum Latinorum, 2,188,18.

Η ΕΙΣ ΚΩΝΣΤΑΝΤΙΝΟΥΠΟΛΙΝ ΜΕΤΑΒΑΣΙΣ ΤΟΥ ΡΩΜΗΣ ΙΩΑΝΝΟΥ ΤΟΥ Α΄ (525 - 526)

1. – Τὰ αἴτια τῆς μεταβάσεως καὶ τὸ σχετικὸν νομικὸν ζήτημα.

Ὁ Ῥώμης Ἰωάννης ὁ Α΄ μετέβη εἰς Κωνσταντινούπολιν ὡς ἀπεσταλμένος τοῦ ἀρειανοῦ Ὀστρογότθου βασιλέως τῆς Ἰταλίας Θεοδωρίχου, ἵνα ἐξομαλύνῃ τὰς σχέσεις τοῦ βασιλέως τούτου καὶ τῆς βυζαντινῆς αὐλῆς. Εἶχε προηγηθῆ ἔντασις τῶν σχέσεων αὐτῶν. Εἶναι βέβαιον, ὅτι ὁ αὐτοκράτωρ τοῦ Βυζαντίου Ἰουστῖνος (Ἰουστῖνος καὶ Ἰουστινιανὸς) ἐξέδωκε νόμον κατὰ τῶν αἱρετικῶν (Ἰουστινιάνειος Κῶδιξ I. 5, 12), ἀλλ᾽ εἶναι ἀγνώστου ἔτους, καὶ ὑπό τινων μὲν τῶν νεωτέρων ἐχρονολογήθη πρὸ τῶν γεγονότων, περὶ τῶν ὁποίων θὰ ἀσχοληθῶμεν (ἔτος 522), ὑπ᾽ ἄλλων ὅμως ἐχρονολογήθη μετ᾽ αὐτὰ (527). Ἐκτὸς τούτου, ἠγέρθησαν ἀμφιβολίαι, κατὰ πόσον ὁ νόμος οὗτος ἦτο δυνατὸν νὰ προκαλέσῃ τὴν μνημονευθεῖσαν ἔντασιν τῶν σχέσεων τῶν δύο αὐλῶν, διότι περιωρίζετο νὰ ἀπαγορεύσῃ εἰς τοὺς αἱρετικοὺς νὰ καταλαμβάνωσιν ἀξιώματα, προσθέτων σχετικὰς κυρώσεις, ἐξήρτει δὲ ἐκ τῆς θελήσεως καὶ ἑνὸς μόνου τῶν αἱρετικῶν γονέων, ἵνα τὰ τέκνα γίνωσιν ὀρθόδοξα. Ἀλλ᾽ ὁ μνημονευθεὶς νόμος περιέχει καὶ ἄλλην διάταξιν· «ἀνακτήσασθαι τὰ τῶν ἤδη κειμένων νόμων συνείδομεν καὶ ποιῆσαι τῷ νῦν τούτῳ νόμῳ βεβαιότερα». Ἐπεκύρου, δηλονότι, καὶ ἀνεζωογόνει τοὺς προηγουμένους κατὰ τῶν αἱρετικῶν νόμους, οἱ ὁποῖοι, κατὰ τὰς τότε ἀντιλήψεις, ἐφαρμογῆς μᾶλλον ἢ συμπληρώσεως ἔχρῃζον. Αὕτη εἶναι ἡ σχέσις τοῦ νέου κατὰ τῶν αἱρετικῶν νόμου πρὸς τοὺς παλαιοτέρους τοιούτους, πρὸς κατανόησιν δὲ τῆς σχέσεως ταύτης, παραθέτομεν ἐν συντόμῳ τὸ περιεχόμενον τῶν παλαιοτέρων κατὰ τῶν αἱρετικῶν νόμων, ἐκδοθέντων ἀπὸ τοῦ ἔτους 350 μέχρι τοῦ ἔτους 501. Οἱ νόμοι οὗτοι ἐπέβαλλον ἐξορίαν τῶν κληρικῶν τῶν αἱρετικῶν καὶ δήμευσιν τῶν ἐκκλησιαστικῶν αὐτῶν κτημάτων, ἐπέβαλλον εἰς τοὺς αἱρετικοὺς τὴν τιμωρίαν τῆς «ἀτιμίας» καὶ ἄλλας χρηματικὰς ποινάς, ἀπέκλειον τοὺς αἱρετικοὺς ἀπὸ τῶν ἀξιωμάτων, ἀπὸ τοῦ διδειν μαρτυρίαν ἐν τοῖς δικαστηρίοις, τοῦ κληρονομεῖν καὶ κληρονομεῖσθαι, ποιεῖν καὶ δέχεσθαι δωρεάς, τέλος, ἐπέβαλλον εἰς τοὺς αἱρετικοὺς δήμευσιν τῆς ἀτομικῆς αὐτῶν περιουσίας καὶ εἴς τινας περιστάσεις θανατικὴν ποινήν [1]. Δὲν γνωρίζομεν, ἂν διὰ τοῦ μνη-

---

[1] Διὰ τὸ περιεχόμενον τῶν νόμων τούτων παραπέμπομεν εἰς τὸ Ἐκκλησιαστικὸν Δίκαιον τοῦ Paul Hinschius (τόμος 4ος, 1880, σελὶς 790 καὶ ἑξῆς), ὅπου εὑρίσκει τις καὶ τὰς παραπομπὰς εἰς τὸν Θεοδοσιανὸν καὶ τὸν Ἰουστινιάνειον Κώδικα.

μονευθέντος νέου νόμου τοῦ Ἰουστίνου (522), ἢ ἐν ᾗ περιπτώσει οὗτος εἶναι μεταγενέστερος (Ἰουστίνου καὶ Ἰουστινιανοῦ 527), διὰ διοικητικῶν καὶ ἀστυνομικῶν ἐπεμβάσεων εἶχον ἤδη ἀναζωογονηθῆ ὅλοι οἱ ἀπαριθμηθέντες προηγούμενοι νόμοι, ἢ μόνον τινὲς ἐξ αὐτῶν. Γνωρίζομεν μόνον, ὅτι ἐδημεύθησαν πλούσιοι ναοὶ τῶν Ἀρειανῶν καὶ μετεβλήθησαν εἰς ὀρθοδόξους, πολλοὶ δὲ Ἀρειανοὶ τῆς Ἀνατολῆς ἔγιναν ὀρθόδοξοι. Εἶναι πιθανὴ εἰκασία, ὅτι ἕνεκα τούτων Ἀρειανοὶ τῆς Ἀνατολῆς ἀνεφέρθησαν εἰς τὸν ἐν Ἰταλίᾳ ὁμόδοξόν των βασιλέα Θεοδώριχον, παρεπονέθησαν διὰ τὴν δημιουργηθεῖσαν κατάστασιν καὶ ἐζήτησαν βοήθειαν παρ᾽ αὐτοῦ.

Ὁ Ὀστρογότθος Θεοδώριχος, ὡς ὅμηρος μὲν εἶχεν ἐπὶ δεκαετίαν ζήσει ἐν Κωνσταντινουπόλει, ὡς ἐντολοδόχος δὲ τοῦ βυζαντινοῦ αὐτοκράτορος Ζήνωνος (474 - 491) εἶχε νικήσει τὸν Ὀδόακρον καὶ καταλάβει τὴν Ἰταλίαν, διατηρήσας ὡς πρωτεύουσαν τὴν Ῥάβενναν (493). Ὁ Θεοδώριχος, ὑπὸ τὸ ὄνομα **Dietrich**, ὑμνήθη ὡς ἥρως τῶν γερμανικῶν θρύλων, τῶν ὁποίων αἱ ῥίζαι βυθίζονται εἰς τὰς ἀναμνήσεις τῶν σφοδρῶν ἀγώνων τῆς ἐποχῆς τῶν γερμανικῶν ἐπιδρομῶν. Ὁ αὐτοκράτωρ τοῦ Βυζαντίου Ἀναστάσιος (491 - 518) ἀνεγνώρισε τὸν Θεοδώριχον βασιλέα τῆς Ἰταλίας, ὡς προοίμιον τῆς ἀνακτήσεως τῆς χώρας ταύτης ὑπὸ τῶν Βυζαντινῶν, τὰ δὲ ὑπὸ τοῦ Θεοδωρίχου κοπέντα νομίσματα ἔφερον τὴν εἰκόνα τοῦ βυζαντινοῦ αὐτοκράτορος. Ἀλλὰ κατὰ τὰ ἄλλα ὁ Θεοδώριχος ἔδρα ὡς ἀνεξάρτητος βασιλεύς. Οἱ ὀλιγάριθμοι Ὀστρογότθοι (200 - 250 χιλιάδες), εὑρεθέντες ἐν μέσῳ χωρῶν ἀνωτέρου πολιτισμοῦ, διέτρεχον τὸν κίνδυνον νὰ ἐξαφανισθῶσιν. Ἐκ τούτου ἐξηγεῖται ἡ πολιτεία τοῦ βασιλέως αὐτῶν Θεοδωρίχου· προσηρμόζετο μὲν πρὸς τὸν ἑλληνορωμαϊκὸν πολιτισμόν, ἀλλὰ μετ᾽ ἐπιφυλάξεων καὶ διαρκοῦς ὑποψίας. Σύμβουλοι αὐτοῦ ἦσαν ὁ Κασιόδωρος καὶ ὁ Βοήθιος, ἀμφότεροι Ῥωμαῖοι λόγιοι, ἀλλ᾽ ὁ δεύτερος μετὰ τῶν συγκλητικῶν Ἀλβίνου καὶ Συμμάχου ἐθεωρήθη ὕποπτος βυζαντινοφιλίας καὶ κατεδικάσθη εἰς θάνατον. Ἦσαν ἀκριβῶς τὰ ἔτη, κατὰ τὰ ὁποῖα εἰς τὴν Δύσιν ἔφθασεν ἡ ἀπελπις φωνὴ τῶν Ἀρειανῶν τῆς Ἀνατολῆς, καλοῦσα τὸν βασιλέα Θεοδώριχον εἰς βοήθειαν. Ὁ Θεοδώριχος ἀπεφάσισε νὰ στείλῃ ἐπιτροπὴν εἰς Κωνσταντινούπολιν πρὸς διαπραγμάτευσιν τοῦ ζητήματος. Ἡ ἐπιτροπὴ ἀπετελέσθη ἐκ τεσσάρων συγκλητικῶν καὶ ἐξ καθολικῶν ἐπισκόπων, μεταξὺ τῶν ὁποίων ἦτο ὁ Ῥώμης Ἰωάννης ὁ Α΄. Ὅτε αὕτη παρουσιάσθη ἐν Ῥαβέννῃ ἐνώπιον τοῦ βασιλέως Θεοδωρίχου, οὗτος ἀποτεινόμενος πρὸς τὸν πάπαν, ὡς πρόεδρον τῆς ἐπιτροπῆς, ἐξέθεσε τὰς ἀξιώσεις, τὰς ὁποίας ἐν Κωνσταντινουπόλει ὤφειλον νὰ διεκδικήσωσιν. Αἱ ἀξιώσεις αὗται ἦσαν δύο· πρῶτον, ἀπόδοσις τῶν δημευθέντων ναῶν τῶν ἀρειανῶν καὶ ἀποκατάστασις αὐτῶν εἰς τὸ ἀρχαῖον καθεστώς, δεύτερον, ἐπάνοδος τῶν εἰς τὴν ὀρθοδοξίαν προσελθόντων ἀρειανῶν εἰς τὴν παλαιὰν αὐτῶν πίστιν.

2. – Ταξίδιον καὶ ἄφιξις εἰς Κωνσταντινούπολιν. Θεωρίαι περὶ τῆς εἰς τὸν Ρώμης Ἰωάννην τὸν Α′ γενομένης ὑποδοχῆς.

Ἡ ἐπιτροπὴ ἐπεβιβάσθη πλοίου καὶ ἀνεχώρησεν ἐξ Ἰταλίας. Τότε πρώτην φορὰν ἐπίσκοπος Ρώμης ἤρχετο εἰς τὴν Ἀνατολήν. Εἰς τὴν Κόρινθον ἐπί τι διάστημα ἠκολούθησαν τὴν διὰ ξηρᾶς ὁδόν, πρόκριτος δέ τις Κορίνθιος ἐπροθυμοποιήθη νὰ θέσῃ εἰς τὴν διάθεσιν τοῦ πάππα ἵππον, τοῦ ὁποίου διὰ τὴν ἡμερότητα συνήθιζε νὰ ἐπιβαίνῃ ἡ σύζυγος τοῦ Κορινθίου προκρίτου. Ἀλλ' αὕτη, μετὰ τὴν ἐπιστροφὴν τοῦ ἵππου ἐκ τῆς χρησιμοποιήσεως ὑπὸ τοῦ πάπα, δὲν ἠδύνατο πλέον νὰ χρησιμοποιῇ αὐτόν, διότι διὰ φυσημάτων, χρεμετισμῶν καὶ κινήσεων ἠρνεῖτο πλέον νὰ φέρῃ τὴν γυναῖκα τοῦ ἰδιοκτήτου. Οὗτος ἔστειλε τὸν ἵππον ὀπίσω εἰς τὸν πάπαν, παρακαλῶν νὰ κρατήσῃ αὐτὸν διαρκῶς (Ρώμης Γρηγορίου τοῦ Α′, Διάλογοι, βιβλίον III, κεφ. 2, Migne, λατινικὴ σειρά, τόμος 77, στήλη 222 καὶ ἑξῆς). Εἶναι φανερὰ ἡ τάσις, νὰ ἀποδοθῶσιν εἰς τὸ παπικὸν ταξίδιον ἐξαιρετικαὶ δυνάμεις καὶ ἐνέργειαι. Δέκα πέντε μίλια μακρὰν τῆς Κωνσταντινουπόλεως ἐξῆλθον οἱ κάτοικοι αὐτῆς μετὰ λαμπάδων καὶ σταυρῶν πρὸς προϋπάντησιν τοῦ πάπα, ὅλοι δὲ ὁμοῦ εἰσῆλθον διὰ τῆς χρυσῆς πύλης (Liber Pontificalis, ἐν τῇ δευτέρᾳ καὶ τρίτῃ ἐκδόσει, ἐν τῇ βιογραφίᾳ τοῦ Ρώμης Ἰωάννου τοῦ Α′). Ἐκεῖ συνέβη ἄλλο ἐξαιρετικὸν γεγονός, ἀναφερόμενον ἐπίσης ὑπὸ τοῦ Ρώμης Γρηγορίου τοῦ Α′ ἐν τοῖς Διαλόγοις καὶ τὸ ὁποῖον κατὰ τὴν ἑλληνικὴν μετάφρασιν τοῦ Ἕλληνος πάπα Ρώμης Ζαχαρίου ἔχει ὡς ἑξῆς. «Ἔλεγον γάρ, ὅτι ἐν Κωνσταντινουπόλει εἰς τὴν πύλην τὴν καλουμένην χρυσίαν, ἐλθόντος αὐτοῦ (τοῦ Ρώμης Ἰωάννου) τὰ πλήθη τῶν λαῶν εἰς ἀπάντησιν αὐτοῦ ἦλθον· καὶ ἐνώπιον πάντων τυφλῷ δυσωποῦντι αὐτόν, τὸ φῶς ἀποδέδωκε, τὴν χεῖρα γὰρ αὐτοῦ ἐπιθήσας, ἐκ τῶν ὀφθαλμῶν τὸ σκότος ἐφυγάδευσεν» (Διαλόγων, βιβλίον III, κεφ. 2, Migne, αὐτόθι, στήλη 223). Εἶναι φανερὰ ἡ τάσις, ἵνα ὁ πάπας προσομοιωθῇ πρὸς τὸν Χριστόν. Ἐκεῖ, ὡς φαίνεται συνήντησε τὸν αὐτοκράτορα, ὁ ὁποῖος ἐπὶ τῇ θέᾳ τοῦ Ρώμης Ἰωάννου ἔπεσε πρηνὴς καὶ προσεκύνησεν αὐτόν. Εἶναι φυσικόν, ὅτι οἱ προσθέσαντες τὰ τῆς ὑποδοχῆς εἰς τὴν πρώτην ἔκδοσιν τοῦ Liber Pontificalis, πρὸς ἐξήγησιν τῶν συμβάντων παρουσιάζουσι τὰς παπικὰς θεωρίας. Ὁ πάπας ἐπέχει τὸν τόπον (vicarius) τοῦ Ἀποστόλου Πέτρου, ἢ τῶν Ἀποστόλων Πέτρου καὶ Παύλου, ἢ ἐν γένει τῶν Ἀποστόλων. Ταῦτα βεβαίως ἴσχυον ἐν τῇ Δύσει, τῆς Ρώμης οὔσης ἐκεῖ τῆς μόνης ἀποστολικῆς ἐκκλησίας. Καὶ ἴσως ἐν τούτῳ δύναταί τις νὰ ἀνεύρῃ τὴν πραγματικὴν αἰτίαν τῆς διαγωγῆς τοῦ αὐτοκράτορος Ἰουστίνου, ἂν λάβῃ τις ὑπ' ὄψιν τὰ σχέδια τοῦ ἀνεψιοῦ αὐτοῦ Ἰουστινιανοῦ τοῦ Μεγάλου, πρὸς ἀνάκτησιν τῆς Δύσεως. Διαφέρει ἡ φράσις «dans honorem Deo», ἡ ὁποία παραλλήλως πρὸς προηγουμένας παπικὰς ἐκφράσεις κεῖται μόνον ἐν τῇ τρίτῃ ἐκδόσει τοῦ Liber Pontificalis.

Κατ' αὐτήν, ἡ ὑπὸ τοῦ αὐτοκράτορος προσκύνησις τοῦ πάπα ἀνεφέρετο εἰς τὸν Θεόν. Ὁ προώρως ἀποθανὼν καθηγητὴς τοῦ πανεπιστημίου τοῦ Βερολίνου Erich Caspar ἐν τῇ συμπεριφορᾷ τοῦ αὐτοκράτορος Ἰουστίνου ἐνεῖδε τὴν τρίτην βαθμίδα τῆς ἐξελίξεως τῆς ἀνατολικῆς ἐθιμοτυπίας. Ὁ Διοκλητιανός, δηνονότι, ἐκ τῆς Περσίας εἰσήγαγε τὴν προσκύνησιν τοῦ αὐτοκράτορος ὑπὸ τῶν ὑπηκόων αὐτοῦ, ὁ Μέγας Κωνσταντῖνος, προσφωνῶν τοὺς ἐπισκόπους ἐν τῷ συνόλῳ διὰ τῆς φράσεως «ἀγαπητοὶ ἀδελφοί», ἐξύψωσεν αὐτοὺς εἰς τὸ ἐπίπεδον τῆς μεγαλειότητος, ὁ Ἰουστῖνος ἔφθασεν εἰς τὰ ἄκρα, καμφθεὶς αὐτὸς πρὸ τῆς μεγαλειότητος τοῦ ἐπισκόπου τῆς Ρώμης (Geschichte des Papsttums, τόμος II, 1933, σελὶς 187). Ἀλλ' ὁ Erich Caspar ὡμολόγησε τὴν πενιχρότητα τῆς πράξεως ταύτης πρὸ τοῦ καισαροπαπισμοῦ τῆς Ἰουστινιανείου ἐποχῆς. Καθ' ἡμᾶς, τὴν ἀντίληψιν τῶν Βυζαντινῶν περὶ τῆς μεγαλοπρεποῦς ὑποδοχῆς τοῦ Ρώμης ὑπὸ τοῦ λαοῦ καὶ τοῦ αὐτοκράτορος τῆς Κωνσταντινουπόλεως ἐφανέρωσεν αὐτὸ τὸ Liber Pontificalis, ἀναφέρον, τί ἔλεγον οἱ κατὰ τὴν ὑποδοχὴν παρόντες καὶ τὰ γινόμενα θεώμενοι γεροντότεροι Ἕλληνες (veteres Grecorum). «Ἀπὸ τῆς ἱδρύσεως τῆς Κωνσταντινουπόλεως οὐδέποτε ἐπίσκοπος Ρώμης ἦλθεν εἰς αὐτήν, οὐδέποτε οἱ κάτοικοι τῆς Κωνσταντινουπόλεως εἶχον τὴν εὐκαιρίαν νὰ ὑποδεχθῶσι τὸν πάπαν, εἰ μὴ τώρα μόνον, ἀποδώσαντες εἰς αὐτὸν μεγαλειώδεις τιμάς» (ἐν τῇ δευτέρᾳ καὶ κυρίως ἐν τῇ τρίτῃ ἐκδόσει).

3. – Χρονολογία τοῦ εἰς Κωνσταντινούπολιν ταξιδίου καὶ τῆς ἐκεῖ παπικῆς λειτουργίας.

Ὁ ὡς σύγχρονος τῶν γεγονότων τούτων παρουσιαζόμενος πρεσβύτερος Προκόπιος λέγει τὰ ἑξῆς. «Ἐν ὑπατείᾳ Φιλοξένου καὶ Πρόβου, ὁπηνίκα Ἰωάννης ὁ ἐπίσκοπος Ρώμης ἤλυθεν ἐν Κωνσταντινουπόλει» (Πασχάλιον Χρονικόν, Migne, τόμος 92, στήλη 1072A καὶ 1073C). Εἰς τὴν ὑπατείαν τῶν δύο τούτων ὑπάτων ἀντιστοιχεῖ τὸ ἔτος 525, ἑπομένως κατὰ τὸ ἔτος τοῦτο ὁ Ρώμης Ἰωάννης ἦλθεν εἰς τὴν Κωνσταντινούπολιν, πολὺ ἢ ὀλίγον πρὸ τῶν Χριστουγέννων, ὡς ὁ Προκόπιος ὀλίγον κατωτέρω δέχεται (αὐτόθι, 1072B). Ὁ ἐξ Ἰλλυρίας συμπατριώτης τοῦ Μεγάλου Ἰουστινιανοῦ Μαρκελλῖνος, ἀρχιγραμματεὺς αὐτοῦ μὲ τὸν τίτλον τοῦ κόμητος, σύγχρονος τῶν γεγονότων καὶ παρὼν ἐν Κωνσταντινουπόλει κατὰ τὰ γεγονότα ταῦτα, δέχεται ἐπίσης τὸ ἔτος 525 (Χρονικὸν αὐτοῦ ἐν Migne, λατινικὴ σειρά, τόμος 51, στήλη 940). Ἀλλὰ κατὰ τὸν Γάλλον Ἀκαδημαϊκὸν L. Duchesne, ὁ Ρώμης Ἰωάννης ἦλθεν εἰς Κωνσταντινούπολιν κατὰ τὸ ἔτος 526, πολὺ ἢ ὀλίγον πρὸ τοῦ Πάσχα. Τὴν γνώμην ταύτην ὑπεστήριξεν ἐν τῇ ὑπ' αὐτοῦ ἐκδόσει τοῦ Liber Pontificalis (1886, σελὶς 277, σημ. 8) καὶ ἐν τῷ ἔργῳ αὐτοῦ L'Église au VIème siècle, ἐκδοθέντι τρία ἔτη μετὰ τὸν θάνατον

αὐτοῦ (1925, σελὶς 74, σημ. 2). Τὸ σπουδαιότερον ἐπιχείρημα αὐτοῦ εἶναι τὸ ἑπόμενον. Ἡ περὶ τοῦ πάσχα ἐπιστολὴ Διονυσίου τοῦ Μικροῦ πρὸς τὸν πριμικήριον τῶν νοταρίων Βονιφάτιον, γραφεῖσα κατὰ τὴν ἐποχήν, τὴν ὁποίαν ἐξετάζομεν, καὶ ἐφαρμόζουσα εἰς αὐτὴν τὸν γενικὸν κανόνα τῆς εὑρέσεως τοῦ πάσχα, ἀπεκάλεσε τὴν εἰδικὴν ταύτην ἐφαρμογὴν «exemplum præsentis anni» (Migne, λατινικὴ σειρά, τόμος 67, στήλη 517), ὃ ἔστι μεθερμηνευόμενον, «παράδειγμα τοῦ ἔτους τούτου», ἄρα, τοῦ ἔτους 526, διότι τὸ πάσχα 525 ἦτο πλέον πάσχα τοῦ προηγουμένου ἔτους. Κατὰ ταῦτα, ἡ ἐπιστολὴ αὕτη Διονυσίου τοῦ Μικροῦ πρὸς τὸν πριμικήριον Βονιφάτιον καὶ ἡ σχετικὴ ἐπιστολὴ τοῦ πριμικηρίου Βονιφατίου πρὸς τὸν Ρώμης Ἰωάννην ἐγράφησαν ἀρχὰς τοῦ ἔτους 526 (Ἰανουάριον ἢ Φεβρουάριον), προϋποθέτουσι δὲ τὸν πάπαν εὑρισκόμενον ἀκόμη ἐν Ρώμῃ, ἑπομένως, οὗτος δὲν ἠδύνατο νὰ φθάσῃ εἰς Κωνσταντινούπολιν πρὸ τῶν Χριστουγέννων, τὰ ὁποῖα εἶχον πλέον παρέλθει, ἀλλ' ἔφθασε πρὸ τοῦ πάσχα. Εἰς τὴν γνώμην ταύτην φέρομεν τὰς ἑπομένας ἀντιρρήσεις. Αὐτὴ αὕτη ἡ ἐπιστολὴ Διονυσίου τοῦ Μικροῦ πρὸς τὸν πριμικήριον Βονιφάτιον, ἡ ὁποία ἐχαρακτήρισε τὸ μέλλον πάσχα ὡς πάσχα τοῦ ἔτους τούτου, ἐχαρακτήρισεν αὐτὸ καὶ ὡς πάσχα τῆς τετάρτης ἰνδικτιῶνος (1 Σεπτεμβρίου 525 – 31 Αὐγούστου 526). Ἡ δὲ ἐπιστολὴ τοῦ πριμικηρίου Βονιφατίου πρὸς τὸν Ρώμης Ἰωάννην δὲν ἔκαμε ποσῶς λόγον περὶ πάσχα τοῦ ἔτους τούτου, ἀλλ' ἁπλῶς περιωρίσθη νὰ ὀνομάσῃ αὐτὸ διὰ τῆς φράσεως «in præsenti IIII indictione», ἤτοι ἐν τῇ παρούσῃ τετάρτῃ ἰνδικτιῶνι [1]. Ἑπομένως δύναταί τις νὰ δεχθῇ, ὅτι τὸ μοναδικὸν «præsentis anni» τῆς ἐπιστολῆς Διονυσίου τοῦ Μικροῦ εἶναι ἀνακριβὴς ἀπόδοσις τοῦ «in præsentis indictione» καί, ἄρα, ταυτόσημον πρὸς ἐκεῖνο. Ἐν τοιαύτῃ περιπτώσει, αἱ ἐπιστολαὶ τοῦ Διονυσίου τοῦ Μικροῦ καὶ τοῦ πριμικηρίου Βονιφατίου ἦτο δυνατὸν νὰ γραφῶσιν ἀρχὰς τῆς ἰνδικτιῶνος ταύτης (Σεπτέμβριον ἢ Ὀκτώβριον τοῦ 525), διότι ἀμφότεροι ἤρχιζον τὴν ἰνδικτιῶνα, ὡς οἱ Βυζαντινοί, ἀπὸ τῆς 1ης Σεπτεμβρίου (πρβλ. καὶ Krusch, αὐτόθι, σελὶς 56). Ὁ πάπας Ἰωάννης ὁ Α', ἄρα, εὑρίσκετο μὲν τότε ἀκόμη πράγματι ἐν Ρώμῃ, εἶχεν ὅμως ὅλον τὸν ἀπαιτούμενον χρόνον, νὰ φθάσῃ εἰς Κωνσταντινούπολιν πρὸ τῶν Χριστουγέννων. Οὕτως ἐξηγεῖται, διατὶ ὁ πρεσβύτερος Προκόπιος καὶ ὁ ἀρχιγραμματεὺς τοῦ Ἰουστινιανοῦ κόμης Μαρκελλῖνος δέχονται ὅτι ὁ Ρώμης Ἰωάννης ἦλθεν εἰς Κωνσταντινούπολιν κατὰ τὸ ἔτος 525. Οὕτως ἐξηγεῖται, διατὶ ὁ Προκόπιος δέχεται,

[1] Τῆς ἐπιστολῆς ταύτης ἐξεδόθη ὑπὸ Bruno Krusch, τμῆμα μὲν ἐν Neues Archiv, τόμος IX, 1884, σελὶς 109, ὁλόκληρος δὲ ἐν Festschrift für P. Kehr, 1926, σελὶς 56 καὶ ἑξῆς. Τῶν μὴ δυναμένων πλέον σήμερον νὰ εὑρεθῶσιν ἐκδόσεων τούτων τῆς ἐπιστολῆς ἐπρομήθευσεν ἡμῖν εὐγενῶς φωτοτυπίας τὸ ἐν Λειψίᾳ γνωστὸν βιβλιοπωλεῖον Bernhard Liebisch.

ὅτι ὁ Ρώμης Ἰωάννης ἐν Κωνσταντινουπόλει ἐτέλεσε λειτουργίαν κατὰ τὴν ἑορτὴν τῶν Χριστουγέννων (Migne, τόμος 92, στήλη 1072β). Ἡ εἴδησις αὕτη, καὶ ἂν ἀκόμη δὲν εἶναι ἀληθής, ὑποστηρίζει τὴν πρώϊμον ἔλευσιν τοῦ Ρώμης εἰς Κωνσταντινούπολιν, διότι δὲν ὑπῆρχε λόγος νὰ σχηματισθῇ ἡ μὴ ἀληθὴς ἐκείνη εἴδησις, ἂν ὁ Ρώμης ἤρχετο μετὰ τὰ Χριστούγεννα ἐντὸς τοῦ ἔτους 526. Ὁ Μαρκελλῖνος, ἐνῷ δέχεται, ὅτι ὁ Ρώμης Ἰωάννης ἦλθεν εἰς Κωνσταντινούπολιν τῷ 525, ὁμιλεῖ περὶ παπικῆς λειτουργίας κατὰ τὴν ἑορτὴν τοῦ Πάσχα (Migne, λατινικὴ σειρά, τόμος 51, στήλη 940). Ἀλλ' ἡ ὕπαρξις τῆς διαφορᾶς ταύτης μεταξὺ τῶν πηγῶν τοῦ Μαρκελλίνου καὶ τοῦ Προκοπίου εἶναι προτιμητέα, ἢ οἱαδήποτε συμβιβαστικὴ ἄρσις αὐτῆς, τὴν ὁποίαν δύναταί τις νὰ κάμῃ.

4. – *Ἡ τοῦ Ρώμης καὶ τοῦ Κωνσταντινουπόλεως ἔρις.*

Ὁ πρεσβύτερος Προκόπιος πληροφορεῖ ἡμᾶς, ὅτι διὰ τὴν λειτουργίαν ἀνεφύη ἔρις μεταξὺ τοῦ Ρώμης Ἰωάννου καὶ τοῦ Κωνσταντινουπόλεως Ἐπιφανίου (Πασχάλιον Χρονικόν, Migne, τόμος 92, στήλη 1072αβ). Ὁ Κωνσταντινουπόλεως Ἐπιφάνιος προέτρεψε τὸν Ρώμης νὰ συλλειτουργήσῃ μετ' αὐτοῦ. Ὁ Ρώμης ἠρνήθη, ἀξιώσας, αὐτὸς νὰ τελέσῃ τὴν λειτουργίαν, ὁ δὲ Κωνσταντινουπόλεως νὰ συλλειτουργήσῃ μετ' αὐτοῦ. Κατὰ τὴν ἀντίληψιν τῆς Δύσεως, ἡ ὑπεροχὴ ἐξαρτᾶται ἐκ τῆς ἀποστολικότητος τῆς ἐκκλησίας καὶ τοῦ ἐπισκοπικοῦ θρόνου αὐτῆς, συμφώνως δὲ πρὸς ταύτην ὁ ἐπίσκοπος Ρώμης ἔπρεπε νὰ προστῇ τῆς τελέσεως τῆς λειτουργίας, διότι ἡ ἐκκλησία αὐτοῦ ἱδρύθη ὑπὸ Ἀποστόλου ἢ τοὐλάχιστον στενῶς συνεδέθη μετ' αὐτοῦ, ἑπομένως εἶναι ἀποστολικὴ καὶ ὁ θρόνος αὐτῆς εἶναι ἀποστολικός. Ἐκτὸς τούτου, ἡ ἐκκλησία τῆς Ρώμης ἦλθεν εἰς στενὴν σχέσιν ὄχι μὲ οἱονδήποτε Ἀπόστολον, ἀλλὰ μὲ τὸν Πέτρον, τὸν κορυφαῖον τῶν ἀποστόλων, καὶ ἑπομένως ὑπερέχει ὄχι μόνον τῶν μὴ ἀποστολικῶν ἐκκλησιῶν, ἀλλὰ καὶ τῶν ἄλλων ἀποστολικῶν ἐκκλησιῶν. Αὕτη εἶναι ἡ παπικὴ θεωρία. Εἶναι ἄξιον παρατηρήσεως καὶ δεικνύει τὸν Προκόπιον προσαρμοζόμενον πρὸς ἱστορικὰ δεδομένα, ὅτι ὁ Ρώμης Ἰωάννης ὁ Α' ἀπέναντι τοῦ Κωνσταντινουπόλεως δὲν μετεχειρίσθη εὐθὺς ἐξ ἀρχῆς τὴν θεωρίαν ταύτην, ἀλλὰ κατὰ πρῶτον μετεχειρίσθη ἄλλο ἐπιχείρημα. «Προτραπεὶς γὰρ ὑπὸ τοῦ τῆς πόλεως ἐπισκόπου συλλειτουργῆσαι αὐτῷ ἐν τοῖς Γενεθλίοις τοῦ Χριστοῦ, ἀπηγόρευσε τοῦτο ποιῆσαι, ἐὰν μὴ πρῶτος τοῦ τῆς πόλεως ἐπισκόπου ἱερατεύσῃ, ὅσα τε δὴ (ἅτε δὴ) τῆς Ρώμης πρὸ Κωνσταντινουπόλεως ἐπίσκοπον δεξαμένης» (αὐτόθι, στήλη 1072β). Μετεχειρίσθη, δηλονότι, πρωτότυπον ἐπιχείρημα, ὅτι πρώτη ἡ Ρώμη ἀπέκτησεν ἐπίσκοπον καὶ ἔπειτα ἡ Κωνσταντινούπολις. Οἱ ἐν Κωνσταντινουπόλει εὐχαρίστως ἐδέχθησαν τὴν τοιαύτην θέσιν τοῦ ζητήματος καὶ αὐτὴν ἔθεσαν ὡς βάσιν τῆς συζητήσεως. Ἐζήτησαν νὰ δείξωσιν, ὅτι ἡ Ἐκκλησία

τῆς Κωνσταντινουπόλεως εἶναι ἀρχαιοτέρα τῆς Ἐκκλησίας τῆς Ῥώμης, διότι
κατά τινα τρόπον σχετίζεται μὲ τὴν δρᾶσιν τοῦ Ἀποστόλου Ἀνδρέου εἰς τὰ
παράλια τοῦ Εὐξείνου Πόντου καὶ τὰ πέριξ (αὐτόθι, στήλη 1068c). Ταῦτα
δύναταί τις νὰ χαρακτηρίσῃ ὡς ἱστορικὸν πυρῆνα, ὁ ὁποῖος εἶναι δυνατὸν
νὰ ἐξαχθῇ ἐκ τοῦ ἐν τῇ συγγραφῇ τοῦ Προκοπίου σήμερον κειμένου ὑλικοῦ.
Ἡ πολὺ σύντομος, ἀλλ' ὄχι πολὺ σαφὴς διατύπωσις αὕτη τοῦ ζητήματος
διευκρινίζεται κατωτέρω, εἰς τὸ τέλος τῆς ἕκτης παραγράφου. Κατὰ τὸν Προ-
κόπιον, ὁ Ῥώμης Ἰωάννης ἐδέχθη, ὅτι ἡ Κωνσταντινούπολις ἦτο ἀρχαιο-
τέρα ἐκκλησία, διὰ τοῦτο τώρα μόλις ἠναγκάσθη νὰ ἀντιτάξῃ τὴν ἀνωτέρω
μνημονευθεῖσαν παπικὴν θεωρίαν, τὴν ἀπόλυτον δηλονότι ὑπεροχὴν αὐτοῦ,
ὡς διαδόχου τοῦ Πέτρου, τοῦ κορυφαίου τῶν ἀποστόλων. «Ἰωάννης δὲ ὁ
Ῥωμαίων ἐπίσκοπος προτιμᾶσθαι (ἑαυτὸν) τοῦ τῆς πόλεως ἐπισκόπου ἔλεγεν,
διὰ τοῦ κορυφαιοτάτου τῶν ἀποστόλων τὸν τόπον ἐπέχειν καὶ τούτου ἕνεκεν
τὰ πρωτεῖα αὐτῷ παρεχωρήθη» (αὐτόθι, στήλη 1072в).

Ἀλλά, κατὰ τὴν ἀντίληψιν τῆς Ἀνατολῆς, ἡ ὑπεροχὴ (ὄχι «πρωτεῖα»
ἀλλὰ «πρεσβεῖα τῆς τιμῆς») δὲν ἐξηρτᾶτο ἐκ τῆς ἀποστολικότητος τῆς ἐκκλη-
σίας καὶ τοῦ ἀποστολικοῦ αὐτῆς θρόνου, διότι ἐν τῇ Ἀνατολῇ ὑπῆρχον πολ-
λαὶ ἀποστολικαὶ ἐκκλησίαι, τινὲς τῶν ὁποίων εἶχον ἔλθει εἰς σύνδεσιν καὶ
μετὰ τοῦ Ἀποστόλου Πέτρου. Κατὰ τὴν ἀντίληψιν τῆς Ἀνατολῆς, τὰ πρε-
σβεῖα τῆς τιμῆς ἐξηρτῶντο ἐκ τῆς πολιτικῆς σημασίας τῆς πόλεως. Διὰ τοῦτο
τῆς Ἀνατολῆς ἡγεῖτο τοὐλάχιστον ἀπὸ τῶν μέσων τῆς τρίτης ἑκατονταετη-
ρίδος ὁ Ἀλεξανδρείας, διὰ τὴν πολιτικὴν τῆς πόλεως σημασίαν. Ὁ Ἱεροσο-
λύμων, τοῦ ὁποίου ἡ ἐκκλησία ἦτο πλέον ἢ ἁπλῶς ἀποστολική, καὶ ἔπρεπε
νὰ ἔχῃ τὰ πρεσβεῖα τῆς τιμῆς, πολὺ βραδέως κατέστη πατριάρχης (διὰ τῆς
Δ΄ Οἰκουμ. Συνόδου 451) καὶ κατέσχε τὴν τετάρτην θέσιν εἰς τὴν σειρὰν
τῶν πατριαρχῶν, διὰ τὴν ἀσημότητα τῆς ὑπὸ τοῦ Τίτου καὶ Ἀδριανοῦ (κατὰ
τὰ ἔτη 70 καὶ 135) καταστραφείσης πόλεως. Τοὐναντίον ὁ Κωνσταντινουπό-
λεως ἤδη ὑπὸ τῆς Β΄ Οἰκουμ. Συνόδου (381) ἐτάχθη πρὸ τοῦ Ἀλεξανδρείας
καὶ ἀμέσως μετὰ τὸν Ῥώμης, «διὰ τὸ εἶναι αὐτὴν (τὴν Κωνσταντινούπολιν)
νέαν Ῥώμην» (κανὼν 3ος), ἤτοι νέαν πρωτεύουσαν τοῦ ῥωμαϊκοῦ κράτους.
Ἐπὶ τοῦ κανόνος τούτου στηριζομένη ἡ Δ΄ Οἰκουμ. Σύνοδος (451) ἀπένει-
μεν εἰς τὸν Κωνσταντινουπόλεως ἴσα πρεσβεῖα τιμῆς πρὸς τὸν Ῥώμης (28ος
κανών). Ἡ ἰσότης αὕτη ἑδράζεται ἐπὶ τῆς πολιτικῆς ἀντιλήψεως τῆς Ἀνα-
τολῆς. Δὲν ἔχει μελετηθῆ ἀκόμη τὸ ζήτημα, ἂν τὰ πρεσβεῖα τῆς τιμῆς τοῦ
Ῥώμης διὰ τοὺς Ἀνατολιλοὺς ἦσαν ἐπίσης ἁπλῶς πολιτικῆς σημασίας, ὡς
φαίνεται δεχόμενος ὁ μνημονευθεὶς 3ος κανὼν τῆς Β΄ Οἰκουμ. Συνόδου, ἢ
ἂν ἡ παπικὴ θεωρία ἔν τινι μέτρῳ ἢ παρά τισιν, ἀνεμειγνύετο μετὰ τῆς πολι-
τικῆς ἀντιλήψεως τῆς Ἀνατολῆς. Δὲν ἔχει μελετηθῆ ἀκόμη τὸ ζήτημα, ἂν τὰ
πρεσβεῖα τῆς τιμῆς τοῦ Ῥώμης διὰ τοὺς Ἀνατολικοὺς ἦσαν ἐπίσης ἁπλῶς
πολιτικῆς σημασίας, ὡς φαίνεται δεχόμενος ὁ μνημονευθεὶς 3ος κανὼν τῆς

Β΄ Οἰκουμ. Συνόδου, ἢ ἂν ἡ παπικὴ θεωρία ἔν τινι μέτρῳ ἢ παρά τισιν, ἀνεμειγνύετο μετὰ τῆς πολιτικῆς ἀντιλήψεως τῆς Ἀνατολῆς. Γεννᾶται πρὸς τούτοις τὸ ζήτημα· τῷ 525/526, ὅτε ὁ Ῥώμης Ἰωάννης ὁ Α΄ ἠναγκάσθη νὰ ἐγκαταλείψῃ τὴν πρώτην τεθεῖσαν βάσιν τῆς συζητήσεως καὶ προέβαλε τὴν ἀπόλυτον ὑπεροχὴν αὐτοῦ ὡς διαδόχου τοῦ Ἀποστόλου Πέτρου, οἱ ἐν Κωνσταντινουπόλει ἀντέταξαν τὴν μεταγενεστέραν (διὰ τῆς Δ΄ Οἰκουμ. Συνόδου) ἰσότητα τοῦ θρόνου τῆς Κωνσταντινουπόλεως πρὸς τὸν θρόνον τῆς Ῥώμης; Ὁ πρεσβύτερος Προκόπιος ἐτήρησεν ἀπόλυτον σιωπὴν περὶ τῆς ἰσότητος ταύτης.

5. – Ἡ περὶ τῆς ἔριδος τοῦ Ῥώμης καὶ τοῦ Κωνσταντινουπόλεως ἀντίληψις Νικηφόρου τοῦ Καλλίστου.

Παραδόξως ὁ Νικηφόρος Κάλλιστος, συγγραφεὺς πολὺ μεταγενέστερος (τῆς 14ης ἑκατονταετηρίδος), δέχεται, ὅτι τότε (525/526) ἀπέναντι τοῦ Ῥώμης Ἰωάννου ὁ Κωνσταντινουπόλεως ἔθεσε ζήτημα ἰσότητος. «Προτραπεὶς δὲ Ἰωάννης ἐπὶ ἴσῳ θρόνῳ συνεδριάσαι τῷ τῆς Κωνσταντίνου προέδρῳ, οὐ πρότερον ἠνέσχετο τὸ πρεσβεῖον τοῦ ἀποστολικοῦ θρόνου παραλιπεῖν, ἕως ὅτου τοῦ Εὐφημίου [1] προὐκάθισεν» (Ἐκκλησιαστικὴ Ἱστορία, 17,9. Migne, 147, στήλη 241). Ἀναπτύσσομεν τὴν ἀντίληψιν τοῦ Νικηφόρου Καλλίστου. Κατ' αὐτόν, ἐφόσον ὁ Κωνσταντινουπόλεως καὶ ὁ Ῥώμης ἦσαν ἰσόθρονοι, ἔπρεπεν, ὁ μὲν πρῶτος νὰ λειτουργήσῃ, διότι ἦτο ἐπίσκοπος τῆς πόλεως, ἐν τῇ ὁποίᾳ εὑρίσκοντο, ὁ δὲ δεύτερος ὡς φιλοξενούμενος ἐπίσκοπος νὰ συλλειτουργήσῃ, ὅπερ δὲν θὰ ἦτο ταπεινωτικὸν δι' αὐτόν. Ἐνῷ λειτουργῶν ὁ Ῥώμης, ξένος ἐπίσκοπος, καὶ συλλειτουργῶν ὁ Κωνσταντινουπόλεως θὰ ἐδείκνυον, ὅτι δὲν ἦσαν ἰσόθρονοι. Ἐν τῇ πεποιθήσει ταύτῃ ὁ Κωνσταντινουπόλεως Ἐπιφάνιος ἔκαμεν εἰς τὸν Ῥώμης Ἰωάννην τὴν πρότασιν περὶ συλλειτουργίας ἐπὶ ἴσοις θρόνοις. Ἡ ἰσότης τῶν δύο θρόνων θὰ ἐξεδηλοῦτο διὰ τῆς καθ' ὅλα ὁμοιομόρφου καὶ ἐπὶ τοῦ αὐτοῦ ἐπιπέδου κατασκευῆς αὐτῶν. Ἀλλ' οἱ ἴσοι θρόνοι καὶ ἂν ἀκόμη εὑρίσκοντο πλησίον ἀλλήλων, ὁ μὲν θὰ ἦτο δεξιά, ὁ δὲ ἀριστερά, ἐπομένως θὰ ἄφινον νὰ διαφαίνεται ἡ ὑπεροχὴ ἑνὸς τῶν δύο ἐπ' αὐτῶν καθημένων ἢ ἱσταμένων ἐπισκόπων. Ἔπειτα, ἡ ὑπεροχὴ θὰ ἐφαίνετο καὶ ἄλλως. Ὁ τελῶν τὴν λειτουργίαν (τὴν θείαν εὐχαριστίαν, τὴν καθαγίασιν τῶν τιμίων δώρων) θὰ εἶχεν ὑπεροχὴν ἀπέναντι τοῦ ἁπλῶς συλλειτουργοῦντος καὶ θὰ εἶχε τὸ προβάδισμα πρὸ αὐτοῦ, ὁ ὁποῖος

---

[1] Ἐσφαλμένως ὁ Κάλλιστος ὀνομάζει τὸν Κωνσταντινουπόλεως «Εὐφήμιον», ἀντὶ «Ἐπιφάνιον». Ὁ Εὐφήμιος ἦτο πατριάρχης Κωνσταντινουπόλεως 489 - 495, ὅτε Ῥώμης ἦτο Φῆλιξ ὁ Γ' καὶ Γελάσιος ὁ Α'.

θὰ ἠκολούθει. Ὁ Ρώμης Ἰωάννης δὲν ἐδέχθη τὴν πρότασιν τοῦ Κωνσταντινουπόλεως Ἐπιφανίου καὶ προὐκάθησεν αὐτοῦ. Δηλαδή, καίπερ φιλοξενούμενος ὁ Ρώμης ἐλειτούργησεν, ὅπερ αὐτὸ καθ' ἑαυτὸ ἐδείκνυε τὴν ὑπεροχὴν αὐτοῦ ἀπέναντι τοῦ συλλειτουργοῦντος ἐπισκόπου τῆς πόλεως, ἐν τῇ ὁποίᾳ εὑρίσκοντο, εἶχε δὲ καὶ ὅλας τὰς ἀνωτέρω ἀπαριθμηθείσας διακρίσεις τοῦ λειτουργοῦντος. Ὁ Νικηφόρος Κάλλιστος δὲν στηρίζεται ἐπὶ ἄλλης πηγῆς, ἀλλ' ἐπὶ τοῦ πρεσβυτέρου Προκοπίου, μετὰ τοῦ ὁποίου ἔχει γλωσσικὰς ἀναλογίας καὶ ὁμοιότητας. Ἐσκέφθη, ὅτι οἱ ἐν Κωνσταντινουπόλει δὲν ἦτο δυνατὸν ἀπέναντι τοῦ Ρώμης νὰ μὴ μεταχειρισθῶσι τὸν κατὰ ἑβδομήκοντα τέσσαρα ἔτη προηγηθέντα 28ον κανόνα τῆς Δ' Οἰκουμ. Συνόδου (451) περὶ τῆς ἰσότητος τοῦ Κωνσταντινουπόλεως καὶ τοῦ Ρώμης, ἐνόμισεν ὅτι ὁ Προκόπιος, τηρήσας σιωπὴν περὶ τούτου, ἐλλιπῶς καὶ ἐσφαλμένως ἀπέδωσε τὰ γεγονότα, καὶ ἀπεφάσισεν αὐτὸς νὰ διορθώσῃ τὸν Προκόπιον, συνδυάζων τὸν μνημονευθέντα κανόνα μὲ τὴν διήγησιν τοῦ Προκοπίου καὶ ὑποδεικνύων περὶ τίνος κυρίως ἐπρόκειτο. Ἀλλ' εἶναι πιθανώτερον, ὅτι ὁ πρεσβύτερος Προκόπιος, σιωπήσας περὶ αὐτοῦ, εἶχε δίκαιον. Ὡς φαίνεται, εἰς τὴν περίστασιν ἐκείνην δὲν ἐθίγη τὸ ζήτημα τῆς ἰσότητος τοῦ Κωνσταντινουπόλεως καὶ τοῦ Ρώμης, ἡ δὲ σιωπὴ τοῦ Προκοπίου εἶναι δυνατὸν νὰ χρησιμοποιηθῇ ὑπὲρ αὐτοῦ, ὡς δεῖγμα ἀξιοπιστίας.

6. – *Ἡ ἐν Κωνσταντινουπόλει παπικὴ λειτουργία καὶ ἡ ἀγνώστου συγγραφέως σχετικὴ συγγραφή.*

Ὁ σύγχρονος τῶν γεγονότων καὶ παρὼν ἐν τῷ ναῷ τῆς Ἁγίας Σοφίας ἀρχιγραμματεὺς τοῦ Ἰουστινιανοῦ κόμης Μαρκελλῖνος περιγράφει τὴν παπικὴν λειτουργίαν ὡς ἑξῆς. «Δεξιὸς ἐπὶ δεξιοῦ θρόνου τῆς ἐκκλησίας ἐκάθισεν (ὁ Ρώμης Ἰωάννης) καὶ κατὰ τὴν ἡμέραν τῆς Ἀναστάσεως τοῦ Κυρίου ἡμῶν, μεγάλῃ φωνῇ διὰ ῥωμαϊκῶν εὐχῶν ἱερούργησεν»[1]. Ἕκαστος δύναται κατὰ τὸ μᾶλλον ἢ ἧττον πιστῶς νὰ φαντασθῇ τὴν μεγαλοπρεπῆ ἐκείνην τελετὴν ἐν τῷ ναῷ τῆς Ἁγίας Σοφίας. Δὲν πρόκειται ὅμως περὶ τοῦ σημερινοῦ ναοῦ, ἀλλὰ τοῦ ἀρχαιοτέρου, ὁ ὁποῖος, ὡς ἡμεῖς ἐν τῷ ἐν Ἀθήναις περιοδικῷ «Ἐπιστήμη» (1954, σελὶς 146) ὡρίσαμεν, ἀπὸ τοῦ ἔτους 388 ἐπὶ πατριάρχου Νεκταρίου εἶχε καταστῆ καθεδρικὸς ναός, ἐκάη δέ, ὡς γνωστόν, κατὰ τὴν στάσιν τοῦ Νίκα τῷ 532. Ἀλλὰ κατὰ τὴν 19ην Ἀπριλίου τοῦ ἔτους 526, ἀνήμερα τῆς ἑορτῆς τοῦ Πάσχα, ὅτε ἐτελέσθη παπικὴ λειτουργία,

[1] Τὸ λατινικὸν κείμενον ἔχει ὡς ἑξῆς. «Dexter dextrum ecclesiæ insedit solium, diemque Domini nostri Resurrectionis plena voce Romanis precibus celebravit» (Migne, λατινικὴ σειρά, τόμος 51, στήλη 940).

ὁ ναὸς οὗτος ἦτο ἀσφυκτικῶς πλήρης, ἐν τῷ σολέᾳ παρίσταντο οἱ καὶ τότε (πρὸ τοῦ 527) κατ' οὐσίαν συνάρχοντες Ἰουστῖνος καὶ Ἰουστινιανὸς ὁ Μέγας, μὲ τὰς ἐπισήμους αὐτῶν στολάς, περιστοιχιζόμενοι ὑπὸ πολυαρίθμων αὐλικῶν, πολιτικῶν καὶ στρατιωτικῶν βαθμούχων. Ἐν τῷ γυναικωνίτῃ διεκρίνετο ἡ Θεοδώρα, ὄχι μὲν ἀκόμη αὐτοκράτειρα, πάντως ὅμως πλησίον εἰς τὰς περιφήμους αὐλικὰς τῶν βυζαντινῶν ἀνακτόρων, καὶ τὰς ἄλλας ἐπισήμους δεσποίνας τῆς Κωνσταντινουπόλεως, μὲ τὰς πολυτελεῖς αὐτῶν ἐνδυμασίας καὶ τὰ κοσμήματα. Ἐν τῇ αἴγλῃ τοῦ καταφώτου ἱεροῦ, ἀνοικτοῦ (ἄνευ εἰκονοστασίου) καὶ ὁρατοῦ εἰς τὰ ὄμματα πάντων, πλῆθος κληρικῶν ἐκινεῖτο, προκαλοῦντες ἀναλαμπὰς τῶν πολυτελῶν αὐτῶν ἀμφίων. Ἐν μέσῳ δὲ αὐτῶν ὁ πάπας Ἰωάννης, διὰ τῆς γνωστῆς ἐν τῇ ἱστορίᾳ στεντορείας αὐτοῦ φωνῆς ἐξεσφενδόνιζε λατινιστὶ τὰς ἱερὰς εὐχὰς πρὸ τοῦ ἐκπλήκτου καὶ κεχηνότος ἐκκλησιάσματος, παρακολουθοῦντος τὸ ἄηθες μὲν καὶ παράδοξον, ἀλλὰ συγχρόνως ὡραῖον καὶ μεγαλοπρεπὲς θέαμα.

Ἀγνώστου συγγραφέως ἔργον, φέρον τὴν ἐπιγραφὴν «Πρὸς τοὺς λέγοντας ὡς ἡ Ρώμη πρῶτος θρόνος», γραφὲν κατὰ τὴν ἐπικρατοῦσαν γνώμην τὴν ἐνάτην ἑκατονταετηρίδα, διαφωνεῖ πρὸς τὰ ἐν τῇ 4ῃ καὶ 5ῃ παραγράφῳ λεχθέντα. «Ἰωάννης ὁ τῆς Ρώμης ἀνελθὼν (εἰς Κωνσταντινούπολιν), οὐδὲν περὶ πρωτείων διηνέχθη, ἀλλὰ τὴν ἱερατικὴν στολὴν ὡς ἔθος τοῖς ἐν Κωνσταντινουπόλει περιβαλών, πρὸς τοῖς εὐωνύμοις μέρεσι τοῦ κατ' ἐκεῖνον καιροῦ πατριαρχοῦντος Ἐπιφανίου καθεσθείς, οὐδὲν ἐδυσχέρανεν» (Ράλλη καὶ Ποτλῆ, Σύνταγμα, τόμος 4ος, σελὶς 412). Ἔρχεται, ἐν πρώτοις, εἰς ἀντίθεσιν πρὸς τὸν Μαρκελλῖνον, διότι ἐκεῖνος ἐδέχθη, ὅτι ὁ Ρώμης ἐκάθισεν ἐπὶ δεξιοῦ θρόνου, ἐκ τῶν φράσεων δὲ αὐτοῦ φαίνεται, ὅτι τὴν κατάληψιν τῆς θέσεως ταύτης ἐθεώρει ὡς πρωτοκαθεδρίαν («Dexter dextrum ecclesiæ insedit solium» : δεξιὸς ἐπὶ δεξιοῦ θρόνου τῆς ἐκκλησίας ἐκάθισεν). Ποία, λοιπόν, ἦτο ἡ θέσις, τὴν ὁποίαν ὁ Ρώμης Ἰωάννης ἐν τῷ ναῷ τῆς Ἁγίας Σοφίας κατέλαβεν; Ἐν τῷ ναῷ τούτῳ, ὄπισθεν τῆς ἁγίας τραπέζης ὑπῆρχεν ὁ θρόνος τοῦ πατριάρχου Κωνσταντινουπόλεως. Ἐκεῖ ὁ Κωνσταντινουπόλεως ἵστατο ἢ ἐκάθητο, ἔχων ἐνώπιον τὴν ἁγίαν τράπεζαν καὶ τὸ ἐκκλησίασμα, διότι τοὐλάχιστον ἐν τῷ ἀρχαιοτέρῳ ναῷ τῆς Ἁγίας Σοφίας δὲν ὑπῆρχε τὸ διάφραγμα τοῦ εἰκονοστασίου. Πλησίον τοῦ θρόνου τούτου κατεσκευάσθη θρόνος διὰ τὸν Ρώμης Ἰωάννην. Κατὰ τὸν Μαρκελλῖνον, ὁ θρόνος τοῦ Ρώμης εὑρίσκετο δεξιά. Ἐννοεῖ, βεβαίως, δεξιά, ὅσον ἀφορᾷ τὸν εἰσερχόμενον εἰς τὸν ναόν. Τὸ «δεξιὰ» ὅμως τοῦτο ἦτο ἀριστερά, ὅσον ἀφορᾷ τὸν θρόνον τοῦ πατριάρχου Κωνσταντινουπόλεως καὶ τὸν ἐπ' αὐτοῦ εὑρισκόμενον, ἔχοντα, ἑπομένως, τὸ πρόσωπον αὐτοῦ ἐστραμμένον πρὸς τὴν εἴσοδον τοῦ ναοῦ. Διὰ τοῦτο ὁ μνημονευθεὶς ἄγνωστος συγγραφεὺς λέγει· «πρὸς τοῖς εὐωνύμοις μέρεσι τοῦ κατ' ἐκεῖνον καιροῦ πατριαρχοῦντος Ἐπιφανίου καθεσθείς». Ἑπομένως, ἡ ἐν τῷ σημείῳ τούτῳ διαφορὰ τῶν δύο συγγραφέων

εἶναι φαινομενική καὶ ἀμφότεροι συμφωνοῦσιν. Ἀλλ' ὁ Ῥώμης Ἰωάννης καταλαβὼν τὴν θέσιν ταύτην, ἔσχε τὴν πρωτοκαθεδρίαν; Ἐν τῇ ἐκκλησίᾳ ἡ δεξιὰ θέσις, ὅσον ἀφορᾷ τὸν εἰσερχόμενον, ἡ ὁποία συγχρόνως εἶναι ἀριστερά, ὅσον ἀφορᾷ τὸν ἐξερχόμενον, αὕτη εἶναι ἡ τιμητικὴ θέσις. Ἐκεῖ εὑρίσκεται σήμερον ὁ δεξιὸς ψάλτης καὶ ὁ μεταγενέστερος θρόνος τοῦ ἐπισκόπου. Δὲν ὑπάρχει, λοιπόν, ἀμφιβολία, ὅτι ὁ Ῥώμης Ἰωάννης ἔλαβε τὴν πρώτην θέσιν, σφάλλεται δὲ ὁ ἄγνωστος συγγραφεύς, ἰσχυριζόμενος τὸ ἀντίθετον.

Ἂν προηγήθη ἔρις περὶ πρωτοκαθεδρίας, ὡς φρονεῖ ὁ πρεσβύτερος Προκόπιος, ἢ δὲν προηγήθη, ὡς φρονεῖ ὁ ἄγνωστος συγγραφεύς, περὶ τούτου δὲν δύναταί τις ὁριστικῶς νὰ ἀποφανθῇ [1]. Ὁ Erich Caspar δέχεται τὴν πραγματικότητα τῆς ἔριδος, ἀλλὰ δὲν ἀναφέρει ἐπιχειρήματα ὑπὲρ αὐτῆς. Ἐν αἴτιον τῆς ἐλλείψεως ἐπιχειρημάτων εἶναι τοῦτο, ὅτι, ὅπως ἄλλοι, οὕτω καὶ αὐτὸς χαρακτηρίζει τὰ τοῦ Προκοπίου ὡς ὁλοτελῶς πλαστά, μὲ μόνην τὴν διαφοράν, ὅτι παρεμβάλλει τὸν χαρακτηρισμόν, ὅτι ἀποτελοῦσιν ἁπλῆν «ἀπήχησιν τῆς πραγματικῆς ἔριδος κατὰ τὸ Πάσχα τοῦ ἔτους 526» [2]. Ὑπὲρ τῆς πραγματικότητος τῆς ἔριδος προσάγομεν ἡμεῖς τὰ ἑπόμενα ἐπιχειρήματα. Πρῶτον, ἡ σχετικὴ διήγησις τοῦ Προκοπίου ἔχει φυσικάς τινας ἀπόψεις ἢ ἀποχρώσεις, ὥστε δὲν φαίνεται ὁλοτελῶς πλαστή. Ἀναφέρομεν δύο παραδείγματα. Ἀφενός, δὲν ἔθιξε τὴν ὑπεροχὴν τοῦ Ῥώμης ὡς διαδόχου τοῦ Ἀποστόλου Πέτρου, ἀλλὰ μόνον μετὰ ταῦτα, ὅτε προέβαλεν αὐτὴν ὁ πάπας. Ἀφετέρου περιωρίσθη εἰς τὸ ζήτημα τῆς ἀρχαιότητος τοῦ ἐπισκόπου θρόνου τῆς Κωνσταντινουπόλεως, οὐδόλως δὲ ἔθιξε τὸ ζήτημα τῆς ἰσότητος αὐτοῦ μετὰ τοῦ θρόνου τῆς Ῥώμης. Ἀμφότερα δεικνύουσι τὸν Προκόπιον, οἱονεὶ περιοριζόμενον ὑπὸ τῶν ἀμετατρέπτων ὁρίων τῆς πραγματικῆς ἐκείνης ἔριδος (ἴδε ἀνωτέρω σελίδας 27 κ.ἑξ. καὶ 29 καὶ 30). Δεύτερον, Γρηγόριος ὁ Ναζιανζηνὸς ἐν Κωνσταντινουπόλει ἐπ' ἐκκλησίας ἀποτεινόμενος πρὸς τοὺς Κωνσταντινουπολίτας εἶχεν εἰπεῖ· «Ὑμεῖς ἡ μεγάλη πόλις, οἱ πρῶτοι μετὰ τὴν πρώτην (τὴν Ῥώμην) εὐθέως, ἢ μηδὲ τοῦτο συγχωροῦντες» (Λόγος 36, κεφ. 12, Migne, τόμος 36, στήλη 280, ἔτους 380). Ἤδη τότε ἀκόμη οἱ Κωνσταντινουπολῖται ἀντεποιοῦντο τὴν πρώτην θέσιν ἀπέναντι τῆς Ῥώμης. Ἂν λάβῃ τις ὑπ' ὄψιν, ὅτι οἱ Ἀνατολικοὶ τὰ ἐκκλησιαστικὰ πρεσβεῖα τῆς τιμῆς ἔκρινον ἐπὶ τῇ βάσει τῆς πολιτικῆς ἀντιλήψεως, ἦτο δυνατὸν νὰ μὴ προκληθῇ συζήτησις, ὅτε ὁ Ῥώμης, ἐλθὼν εἰς Κωνσταντινούπολιν, ἐπρόκειτο νὰ λάβῃ τὴν πρωτοκαθεδρίαν; Τρίτον, ὁ πρεσβύτερος Προκόπιος παρουσιάζει ἑαυτὸν μετασχόντα τῆς ἔριδος ταύτης. «Ταῦτα ἀντεβλήθησαν παρ' ἡμῶν ὁπηνίκα ὁ

---

[1] Th. Schermann ἐν Gebhart καὶ Harnack, Texte und Untersuchungen, 31, 2, σελὶς 195.

[2] «Nachhall des wirklichen Konflikts des Ostern 526» (Geschichte des Papsttums, τόμος Β', 1933, σελὶς 766).

Ἰωάννης Ῥώμης ἤλυθεν ἐν Κωνσταντινουπόλει» (Πασχάλιον Χρονικόν, Migne, τόμος 92, στήλη 1072Α καὶ 1073C), καὶ ἀλλαχοῦ, «ἅπερ ἡμεῖς ὡς χρηστὰ καὶ εὐπαράδεκτα συναγαγόντες ἐμφανῆ πεποιήκαμεν» (αὐτόθι, στήλη 1073Α), ἂν καὶ τὸ δεύτερον χωρίον εἶναι δυνατὸν νὰ νοηθῇ ὡς ἀναφερόμενον πρὸ τῆς ἔριδος.

Ἐνταῦθα δυνάμεθα νὰ διευκρινήσωμεν, ὅσα ὁ πρεσβύτερος Προκόπιος κατὰ τὴν ἔριδα εἶπεν, ἵνα δείξῃ, ὅτι ὁ ἐπισκοπικὸς θρόνος τῆς Κωνσταντινουπόλεως εἶναι ἀρχαιότερος τοῦ τῆς Ῥώμης. Ἐκτὸς τοῦ ἱστορικοῦ πυρῆνος, τὸν ὁποῖον δύναταί τις νὰ ἐξαγάγῃ ἐκ τοῦ ἐν τῇ συγγραφῇ τοῦ Προκοπίου σήμερον κειμένου ὑλικοῦ (ἴδε ἀνωτέρω σελίδα 28), περισσότερα δὲν εἶναι δυνατὸν πλέον νὰ ἐξακριβωθῶσιν, διότι ἐν τῇ συγγραφῇ ταύτῃ ἔγιναν μεταγενέστεραι ἐπεμβάσεις, ὡς ἔδειξεν ἡ νεωτέρα κριτική [1]. Συμφώνως πρὸς τὸν μνημονευθέντα ἱστορικὸν πυρῆνα, ὁ Προκόπιος ἐσχέτισε τὴν Ἐκκλησίαν τῆς Κωνσταντινουπόλεως κατά τινα τρόπον μὲ τὴν δρᾶσιν τοῦ Ἀποστόλου Ἀνδρέου εἰς τὰ παράλια τοῦ Εὐξείνου Πόντου καὶ τὰ πέριξ. Ἤδη μίαν ἑκατονταετηρίδα πρὸ τοῦ Προκοπίου ὁ μὲν Κωνσταντινουπόλεως Ἰωάννης ὁ Χρυσόστομος ἔν τινι Ὁμιλίᾳ αὐτοῦ εἶχεν εἰπεῖ· «Ταῦτα (ποιεῖ ἡ Κωνσταντινούπολις) ἡ πόλις τῶν ἀποστόλων; ταῦτα ἡ τοιοῦτον λαβοῦσα ὑποφήτην (τὸν Ἀπόστολον Ἀνδρέαν;)» (Migne, τόμος 56, στήλη 264), ὁ δὲ πρεσβύτερος τῶν Ἱεροσολύμων Ἡσύχιος († 433) ἐν ἐγκωμίῳ εἰς τὸν Ἀπόστολον Ἀνδρέαν ἐχαρακτήρησεν αὐτὸν ὡς ἑξῆς. «Ὁ πρωτότοκος, πρωτοπαγὴς τῆς ἐκκλησίας στύλος, ὁ πρὸ τοῦ Πέτρου Πέτρος, ὁ τοῦ θεμελίου θεμέλιος, ἡ τῆς ἀρχῆς ἀρχή» (Φωτίου, Βιβλιοθήκη, κῶδιξ 269). Ἐντὸς τοῦ περιβάλλοντος τούτου ἐγεννήθη, ἐμορφώθη καὶ ἔδρασεν ὁ πρεσβύτερος Προκόπιος. Ἀλλά, πιθανώτερον, ὁ Προκόπιος δὲν συνεζήτει αὐτὸς ἀπ' εὐθείας μετὰ τοῦ πάπα, ἀλλ' ὅσα εἶχε νὰ εἴπῃ, ὑπεδείκνυεν αὐτὰ εἰς τοὺς μετὰ τοῦ πάπα συζητοῦντας, ὡς λέγει αὐτὸς ὁ ἴδιος, «τὴν σύστασιν οἱ Κωνσταντινουπόλεως ἐποιοῦντο» (Πασχάλιον Χρονικόν, Migne, τόμος 92, στήλη 1072Β), ἐπὶ τῇ ὑποθέσει, ὅτι τὸ χωρίον τοῦτο δὲν ἀνήκει εἰς μεταγενεστέραν ἐποχήν.

7. — *Ἡ ὑπὸ τοῦ Ῥώμης Ἰωάννου στέψις τοῦ αὐτοκράτορος Ἰουστίνου.*

Εἶναι, ἆρά γε, ἀληθές, ὅτι ὁ Ῥώμης Ἰωάννης κατὰ τὴν ἐν Κωνσταντινουπόλει πανηγυρικὴν λειτουργίαν ἔστεψε τὸν αὐτοκράτορα Ἰουστῖνον, ἂν καὶ οὗτος εἶχεν ἤδη κατὰ τὴν ἀνάρρησιν στεφθῇ ὑπὸ τοῦ πατριάρχου Κων-

---

[1] Th. Schermann, Prophetarum vitæ, 1907, σελὶς τοῦ προλόγου XLII καὶ XLIII. Ὁ αὐτὸς ἐν Gebhard καὶ Harnack, Texte und Untersuchungen, 31, 2, σελὶς 178 καὶ ἑξῆς, σελὶς 207 § 61, σελὶς 300 § 82).

σταντινουπόλεως (518); Τὴν εἴδησιν ταύτην ἔχει τὸ Liber Pontificalis, ὄχι ὅμως τὸ ἀρχαιότερον κείμενον αὐτοῦ, ἀναγόμενον εἰς τὴν ἐποχὴν τοῦ Ρώμης Φήλικος τοῦ Δ' (526 - 530), ἀλλὰ τὸ ἀναγόμενον εἰς τὴν ἐποχὴν τοῦ Ρώμης Κόνωνος (686 - 687). «Et Justinus Augustus adoravit beatum Johannem, de cuius manibus coronatus est» [1]. Ἤδη ὁ Valesius ἠμφισβήτησε τὴν εἴδησιν ταύτην (Rerum Francic. I. 1658, σελὶς 351). Ἀλλ' ἔχει παρατηρηθῆ, ὅτι ἡ στέψις τοῦ αὐτοκράτορος ἦτο δυνατὸν νὰ ἐπαναληφθῇ. Οὕτως, ὁ Ἡράκλειος ἐστέφθη ἐπὶ τῆς νήσου Καλωνύμου καὶ ἔπειτα ἐν Κωνσταντινουπόλει ἐν τῷ ναῷ τῆς Ἁγίας Σοφίας ὑπὸ τοῦ πατριάρχου Σεργίου (610). Μιχαὴλ ὁ Παλαιολόγος ἐστέφθη ἐν Νικαίᾳ (1258) καὶ ἐν Κωνσταντινουπόλει καὶ τὰς δύο φορὰς ὑπὸ τοῦ πατριάρχου Ἀρσενίου. Ὁ Ἰωάννης Καντακουζηνὸς ἐστέφθη ἐν Ἀδριανουπόλει ὑπὸ τοῦ πατριάρχου Ἱεροσολύμων Λαζάρου (1346) καὶ ἐν Κωνσταντινουπόλει ὑπὸ τοῦ πατριάρχου Κωνσταντινουπόλεως Ἰσιδώρου (1347) [2]. Ὡς ἐκ τῶν μνημονευθέντων παραδειγμάτων φαίνεται, τὴν ἐπανάληψιν τῆς στέψεως συνίστων λόγοι πολιτικῆς σκοπιμότητος, ὅταν δηλονότι ἡ πρώτη στέψις εἰς τὰ ὄμματα τοῦ στεφθέντος ἐφαίνετο προσδεομένη ἐπαναλήψεως. Δύναταί τις, προκειμένου περὶ τῆς δευτέρας στέψεως τοῦ Ἰουστίνου, ἐπίσης νὰ ἀνεύρῃ τοιούτους λόγους. Ὃν τρόπον τὰ πρὸς ἀνάκτησιν τῆς Δύσεως πολιτικὰ σχέδια τοῦ ἀνεψιοῦ αὐτοῦ Ἰουστινιανοῦ τοῦ Μεγάλου, ὡς ἀνωτέρω εἴδομεν (σελ. 25), ἦτο ἐνδεχόμενον νὰ ἔκαμψαν τὸν Ἰουστῖνον, ὥστε νὰ πέσῃ πρηνὴς καὶ προσκυνήσῃ τὸν πάπαν, οὕτω τὰ αὐτὰ πολιτικὰ σχέδια ἐνδέχεται νὰ ἔκαμψαν τὸν αὐχένα αὐτοῦ, ἵνα στεφθῇ αὐτοκράτωρ ἐκ δευτέρου ὑπὸ τοῦ πάπα. Ἡ δευτέρα μάλιστα ἔκδοσις τοῦ Liber Pontificalis συνώψισε καὶ ἥνωσεν ἀμφοτέρας τὰς κάμψεις, καίπερ χρονικῶς ἀλλήλων ἀπεχούσας. «Et Justinus Augustus adoravit beatum Iohannem, de cuius manibus coronatus est», ἤτοι ὁ αὐτοκράτωρ Ἰουστῖνος προσεκύνησε τὸν μακάριον Ἰωάννην, διὰ τῶν χειρῶν τοῦ ὁποίου ἐστέφθη. Ἀλλὰ σήμερον γίνεται δεκτόν, ὅτι ἐν Κωνσταντινουπόλει εἰς πανηγυρικὰς λειτουργίας, ὅτε ὁ αὐτοκράτωρ ἐκ σεβασμοῦ ἵστατο πρὸ τοῦ ἁγίου βήματος μὲ ἀκάλυπτον τὴν κεφαλήν, ὁ πατριάρχης ἔθετεν ἐπὶ τῆς κεφαλῆς αὐτοῦ τὸ στέμμα. Τοῦτο ὅμως δὲν ἦτο στέψις, ἢ ἐπανάληψις τῆς στέψεως, ἀλλὰ φιλοφρόνησις, ἐπιτρέπουσα εἰς τὸν αὐτοκράτορα νὰ μένῃ κατὰ τὴν ἱεροτελεστίαν μὲ κεκαλυμμένην κεφαλήν. Ἑπομένως, κατὰ τὴν πανηγυρικὴν ἐκείνην λειτουργίαν τοῦ Πάσχα τοῦ ἔτους 526, ὁ λειτουργῶν πάπας Ἰωάννης ἔκαμεν εἰς τὸν

[1] Ἡ λεγομένη δευτέρα ἤ, ὀρθότερον, τρίτη ἔκδοσις τοῦ Liber Pontificalis ἐπαναλαμβάνει τὴν εἴδησιν· «Cuius (papæ) manibus cum gloria coronatus est Justinus Augustus».

[2] W. Sickel, Das byzantinische Krönungsrecht, ἐν Byzantinische Zeitschrift, 1898, σελὶς 526 καὶ 528.

αὐτοκράτορα Ἰουστῖνον, ὅ,τι κατὰ τὴν μνημονευθεῖσαν συνήθειαν θὰ ἔκαμεν ὁ πατριάρχης τῆς Κωνσταντινουπόλεως, ἐὰν προΐστατο τῆς λειτουργίας [1].

8. – Ὁ θάνατος τοῦ Ρώμης Ἰωάννου τοῦ Α'.

Τὸ Liber Pontificalis ἐν τῷ ἀρχαιοτέρῳ κειμένῳ δέχεται, ὅτι ἡ εἰς Κωνσταντινούπολιν σταλεῖσα ἐπιτροπὴ ἐπέτυχεν ἐκεῖ ὅλους τοὺς σκοπούς, διὰ τοὺς ὁποίους ἐστάλη, ἀλλ' ὁ Ὀστρογότθος βασιλεὺς Θεοδώριχος ἐδέχθη τοὺς ἐπιστρέψαντας μετὰ δόλου καὶ μεγάλου μίσους, ἐταλαιπώρησεν αὐτοὺς εἰς φυλακὰς οὕτως, ὥστε ἐντὸς αὐτῶν μετ' ὀλίγον ὁ Ρώμης Ἰωάννης ἀπέθανεν [2]. Τῆς ἐπιτροπῆς ἐπιτυχούσης ὅλους τοὺς σκοποὺς αὐτῆς, διατὶ ὁ Θεοδώριχος ἐφέρθη πρὸς αὐτὴν κατὰ τὸν τρόπον τοῦτον. Τὸ πρόβλημα ἔθεσεν ἤδη ὁ Καῖσαρ Βαρώνιος (Annales Ecclesiastici, τόμος VII, 1596, A, σελὶς 105).

Ὁ ἄγνωστος χρονογράφος τῆς Ραβέννης, τοῦ ὁποίου δύο ἀποσπάσματα ἀνεκάλυψε καὶ ἐξέδωσεν ὁ Ἐρρῖκος Valesius (1638), διὰ τοῦτο συνήθως ὀνομάζεται Anonymus Valesianus. Παρ' αὐτοῦ μανθάνομεν τὰ ἑπόμενα. Ὅτε ὁ βασιλεὺς Θεοδώριχος ἐν Ραβέννῃ ἀποτεινόμενος πρὸς τὸν Ρώμης Ἰωάννην, ἔθεσε τοὺς δύο σκοποὺς τῆς μελλούσης νὰ ἀναχωρήσῃ εἰς Κωνσταντινούπολιν ἐπιτροπῆς, ἤτοι ἐπιστροφὴν τῶν δημευθέντων ἀρειανικῶν ναῶν καὶ τῶν εἰς τὴν ὀρθοδοξίαν προσελθόντων ἀρειανῶν, ὁ πάπας εἶχε τὸ θάρρος νὰ ἀποκρούσῃ τὸ δεύτερον. Ὁ Anonymus Valesianus διηγεῖται τὴν μεταξὺ τοῦ πάπα καὶ τοῦ Θεοδωρίχου διαδραματισθεῖσαν σκηνήν. Ἀναφέρει τοὺς λόγους τοῦ πάπα. «Ὃ θέλεις ποιεῖν, ποίησον τάχιον, ἵσταμαι ἐνώπιόν σου. Τοῦτο δέν σοι ὑπόσχομαι νὰ πράξω, καὶ εἰς τὸν αὐτοκράτορα οὐδὲν τοιοῦτο θὰ εἴπω. Εἰς ἄλλα αἰτήματα, τὰ ὁποῖα θά μοι ἀναθέσῃς, μὲ τὴν βοήθειαν τοῦ Θεοῦ θὰ ἐπιτύχω τι παρ' αὐτοῦ» (ἔκδοσις Th. Mommsen, ἐν τοῖς Monumenta Germaniæ historica, Auctores, τόμος IX, σελὶς 326 καὶ ἑξῆς). Εἶναι πιθανόν, ὅτι ὁ Θεοδώριχος τὴν διεκπεραίωσιν τοῦ δευτέρου σκοποῦ ἀνέθεσεν εἰς ἄλλα μέλη τῆς ἐπιτροπῆς. Ὁ Anonymus Valesianus πρὸς τούτοις δίδει τὴν ἑπομένην πληροφορίαν. «Ὁ αὐτοκράτωρ Ἰουστῖνος

[1] G. Schnürer, Die erste päpstliche Kaiserkrönung, 1923. Τοῦ αὐτοῦ, Kirche und Kultur im Mittelalter, τόμος Α', 1936, σελὶς 32. E. Caspar, Geschichte des Papsttums, τόμος Β' 1933, σελὶς 188.

[2] Τὸ λατινικὸν κείμενον ἔχει ὡς ἑξῆς. «Omnia per ordinem acta, suscepti sunt a rege Theodorico cum dolo et grande odio... tamen in custodia omnes cremavit, ita ut Iohannes moreretur». Ἐπαναλαμβάνεται καὶ ἐν τῇ δευτέρᾳ ἢ ὀρθότερον τρίτῃ ἐκδόσει. «Omnia obtinuissent a Justino Augusto, rex Theodoricus hereticus cum grande dolo et odio suscepit eos... quos tamen in custodia omnes adflictos cremavit, it ut Johannes moreretur».

ὑπεσχέθη, ὅτι ὅλα θὰ κάμῃ, ἀλλ' οὐδόλως δύναται τοὺς εἰς τὴν ὀρθοδοξίαν προσελθόντας ἀρειανούς, νὰ ἀποκαταστήσῃ εἰς τὴν ἀρειανικὴν πίστιν». Οὕτως ἐξηγεῖται ἡ ὑπὸ τοῦ βασιλέως Θεοδωρίχου φυλάκισις τῆς ἐκ Κωνσταντινουπόλεως ἐπανελθούσης ἐπιτροπῆς.

Ὁ Ἰταλὸς κριτικὸς Roberto Cessi ἐν Nuovo Muratori (1913, studi critici preliminari, σελὶς CLIX) δέχεται, ὅτι ἡ φράσις τοῦ Anonymus Valesianus «quem (Johannem) Theodoricus cum dolo suscepit et in offensa sua eum esse iubet» δὲν ἐννοεῖ κυρίως φυλάκισιν τοῦ Ρώμης Ἰωάννου, ἀλλ' ὅτι ὁ Θεοδώριχος διέταξεν αὐτὸν νὰ εὑρίσκεται πάντοτε εἰς τὴν διάθεσιν αὐτοῦ, δηλονότι, νὰ παραμένῃ διαρκῶς ἐν Ραβέννῃ. Ὁ μετ' ὀλίγον ἐπελθὼν φυσικὸς θάνατος τοῦ πάπα ἔδωσεν εἰς ὅλην τὴν ὑπόθεσιν τραγικὸν χαρακτῆρα, ὡς ἐὰν ὁ θάνατος προέκυψεν ἐκ τῶν κακουχιῶν, τὰς ὁποίας ὑπέστη καί, ἄρα, εἶχε φυλακισθῆ. Ἀλλ' ἡ εἴδησις τῆς φυλακίσεως τοῦ Ρώμης Ἰωάννου τοῦ Α' καὶ ὁ ἐκ ταύτης προελθὼν θάνατος αὐτοῦ μαρτυροῦνται ἐπαρκῶς, διότι ἀναφέρονται ἐν τῷ ἀρχαιοτέρῳ κειμένῳ τοῦ Liber Pontificalis (τὸ σχετικὸν χωρίον ἴδε ἀνωτέρω ἐν ἀρχῇ τῆς ὀγδόης παραγράφου ἐν ὑποσημειώσει). Οἱ γράψαντες τὸ ἀρχαιότερον τοῦτο κείμενον ἐπὶ Φήλικος τοῦ Δ' (526–530) ἢ ἐπὶ Βονιφατίου τοῦ Β' (530–532), τῶν δύο ὀλιγοχρονίων διαδόχων τοῦ πάπα Ἰωάννου τοῦ Α', ἦσαν σύγχρονοι τῆς εἰς Κωνσταντινούπολιν μεταβάσεως τοῦ Ἰωάννου, εὑρίσκοντο εἰς μικρὰν ἀπόστασιν ἀπὸ τῆς πόλεως Ραβέννης, ὅπου οὗτος ἀπέθανεν, καὶ ἠδύναντο νὰ ἀρυσθῶσιν ἀξιοπίστους πληροφορίας. Ἴσως, μάλιστα, παρέστησαν αὐτόπται μάρτυρες τοῦ θανάτου αὐτοῦ [1].

ΒΑΣΙΛΕΙΟΣ Κ. ΣΤΕΦΑΝΙΔΗΣ

[1] Διὰ τὴν χρονολογίαν τῆς συγγραφῆς τοῦ ἀρχαιοτέρου κειμένου τοῦ Liber Pontificalis, ἴδε H e r z o g - H a u c k, Realencyklopädie, τόμος 11 (1902), σελὶς 442.

LA DESTINÉE DES EMPEREURS DE BYZANCE

La fin des empereurs de Byzance a été fort variée. Quelques uns d'entre eux, plus, il est vrai, contraints par les événements que par goût personnel, ont terminé leur vie dans le calme et l'oubli d'un monastère [1]. Mais, à côté de ceux qui sont décédés de mort naturelle, plus d'un basileus a connu une mort violente.

Le fondateur de l'Empire byzantin, *Constantin le Grand* mourut, de mort naturelle, le 22 mai 337, dans son palais d'Achyron, aux environs de Nicomédie, où, épuisé de fatigue et affaibli par un usage trop fréquent des bains chauds, il s'était retiré, espérant que la salubrité de l'air lui rendrait la santé. Il avait régné un peu plus de trente ans et était âgé de 63 ans [2]. Son corps fut transporté à Constantinople dans un cercueil d'or, recouvert de pourpre. Vêtu de la pourpre et couronné du diadème, Constantin fut déposé au Grand Palais, sur une estrade, entourée d'innombrables chandeliers d'or où brûlaient des cierges. Ses soldats montaient la garde nuit et jour autour de lui et les généraux comme les hauts dignitaires de l'Empire venaient lui présenter leurs hommages, aux heures fixées par le cérémonial accoutumé, jusqu'à l'arrivée de Constance II [3]. Ce dernier fit transporter le corps de son père aux Saints-Apôtres dans un somptueux tombeau de porphyre [4].

Constance II mourut de maladie. Alors qu'en 361, il se dirigeait vers Antioche, il fut pris, à Tarse, d'une légère fièvre, qui empira rapidement. Il dut s'arrêter dans une petite bourgade, Mopsycrènes, au pied du Taurus, sur les confins de la Cilicie et de la

[1] R. G u i l l a n d, Οἱ Βυζαντινοὶ αὐτοκράτορες καὶ τὸ θέλγητρον τοῦ μοναστηρίου, Ἐπετηρὶς Ἑταιρείας Βυζαντινῶν Σπουδῶν, XXI (1951), p. 215-234.

[2] Cf. surtout Eusèbe, Vit. Const. IV, 60-65, qui donne le récit le plus détaillé de la maladie, de la mort et des funérailles de Constantin le Grand. Cf. Theod. le Lect. I, 32-34 ; II, 2 ; Sozom. III, 2 ; Philostorge II, 16, 17 ; Cedr. I, 519, Zonar. III, 24, 58.

[3] Eusèbe ; Vit. Const. IV, 66-67.

[4] Eusèbe, Vit. Const. IV, 70-71 ; Sozom. II, 34 ; Cedr. I, 519.

Cappadoce, où, après avoir rendu une grande quantité de bile, il tomba dans une longue et douloureuse agonie. Il mourut le 3 novembre 361, à l'âge de 44 ans, après avoir régné un peu plus de vingt-quatre ans [1].

Jovien, qui succéda en 363 à Julien, mourut, lui aussi, vraisemblablement, de mort naturelle. Alors qu'il se rendait à Constantinople, par un froid intense, il arriva le 16 février 364 à Dadastana, bourgade de Galatie, sur les frontières de Bithynie, où, le lendemain matin, on le trouva mort dans son lit. Il avait 33 ans et avait régné un peu plus de 7 mois. La cause véritable de sa mort reste inconnue. Il semble que, s'étant couché dans une chambre nouvellement passée à la chaux, il y fut étouffé par les émanations du charbon, que l'on y avait fait brûler pour assainir et réchauffer la pièce. Selon d'autres, il aurait été victime d'une indigestion ou même d'une apoplexie ou enfin, selon Ammien Marcellin, il aurait été empoisonné ou assassiné par ses propres gardes [2].

Théodose I le Grand se trouvait à Milan, où il assistait le 16 janvier 395 le matin à la célébration des jeux équestres, lorsque son état s'aggrava brusquement. Il souffrait déjà auparavant d'hydropisie. Après le repas, le mal ayant augmenté, Théodose envoya son fils Arcadius présider le spectacle à sa place ; il mourut la nuit suivante, après avoir régné 16 ans, moins deux jours, et à l'âge de 50 ans [3]. Son corps fut transporté à Constantinople et déposé dans le mausolée de Constantin [4].

Arcadius mourut, on ignore de quoi, le 1 mai 408, à l'âge de 31 ans et après un règne de 13 ans. Il fut enterré à l'église de Saints Apôtres, à côté de sa femme, Eudoxie [5].

Le 26 janvier 457, *Marcien* mourait, après cinq mois de maladie,

---

[1] Amm. Marc. XXI, 13, 14, 15 ; Eutrope X ; Socr. II, 7 ; Theod. le Lect. II, 32 ; Sozom. V, 1 ; Philost. VI, 5 ; Chron. Pasc. 533 : Theoph. Bonn 70, de Boor 46, 12 ; Cedr. I, 531, Zonar. III, 59.

[2] Amm. Marcel. XXV, 10 ; Eutrope X, Orose VII, 31 ; Zozime III, 35 ; Socr. III, 26 ; Theodore le Lect. IV, 5, Sozom. VI, 6 : Philost. VIII, 8 ; Chron. Pasc. 300, Theoph. B. 84, de Boor 54, 19 ; Cedr. I, 540 ; Suidas s. v. Ἰοβιανός, Zonar. III, 72, 73.

[3] Zozime IV, 59, V, 1 ; Socr. V, 26 ; Theod. le Lect. V, 25 ; Sozom. VII, 29 ; Philost. XI, 2 ; Olympiodore, dans Photios, Myriobl. cod. 80 ;

[4] Zozime IV, 59 ; Socr. VI, 1.

[5] Chronica minora ed. Mommsen II, 69 ; Socr. VI, 23 ; Sozom. IX, 1 ; Zozime V, 34 ; Theod. le Lect. II, fin.

à l'âge de 60 ans. Il avait régné un peu plus de six ans. Il fut enterré dans l'église des Saints-Apôtres [1]. Selon Zonaras, Aspar aurait été soupçonné d'avoir empoisonné Marcien [2].

En janvier 474, *Léon I*, malade depuis longtemps, au point qu'il ne lui restait plus que la peau sur les os, mourait de la dysenterie, à l'âge de 73 ans et après avoir régné 17 ans, à quelques jours près [3]. Il fut enterré dans le mausolée de Constantin. Son petit-fils, *Léon II*, associé au trône à la fin de 473, mourait de maladie au mois de novembre 474. Il était tout jeune et avait régné dix mois [4]. Adon de Vienne et Victor de Tunone affirment que Zénon, son père, voulant tuer son fils Léon II, sa mère Ariadne lui aurait substitué un autre enfant. Elle aurait caché Léon II, qu'elle aurait fait tonsurer et qui aurait vécu jusqu'au règne de Justinien I, attaché au clergé d'une église de Constantinople [5]. Mais, comme le remarque Du Cange, c'est là une pure légende.

Justin, au printemps de 527, tombait gravement malade. Cédant aux instances du Sénat, il s'associait à l'Empire son neveu Justinien I, le 4 avril. Il mourait peu de temps après, le I août 527 des suites d'une blessure au pied faite par une flèche, qu'il avait reçue jadis dans une bataille et qui, mal soignée, s'était rouverte. Il avait 75 ou 77 ans ; il avait régné 9 ans et 22 jours [6]. Il ne fut pas enterré aux Saints-Apôtres, mais, très vraisemblablement, fut déposé avec le corps de sa femme Euphémie, au monastère de femmes de l'Augousta, construit par eux [7].

Le 14 novembre 565, *Justinien I* mourait. Il était âgé de 83 ans et il avait régné 38 ans, 3 mois et 14 jours. Son corps fut exposé dans un cerceuil élevé, sur lequel on déposa son diadème et sa chlamyde de pourpre. Des milliers de cierges restaient allumés et l'on

---

[1] Chron. Pasc. 592 ; Theod. le Lect. I, 7 ; Evagr. II, 8 ; Cedr. I, 607 ; Joel 171, Malalas 368.

[2] Zonar. III, 121.

[3] Evagr. II, 17 ; Malalas 376 ; Theoph. B 185, de Boor 120, 1 ; Cedr. I, 615, Zonar. III, 130 ; Glycas 489, Manass. 127, Joel 42.

[4] Theoph. B 185 - 186 ; de Boor 120, 6, 24. cf. Candide 474 ; Evagr. II, ch. 17 ; Theod. le Lect. I, 27 ; Malalas 376 ; Chron. Pasc. 599 ; Cedr. I, 615, Zonar. III, 127.

[5] Du Cange, Famil. Byz. 83.

[6] A. A. Vasiliev, Justin the First, Harvard Univ. Press 1950, p. 414.

[7] A. A. Vasiliev, op.cit. 417 - 419 ; Cf. R. Janin, La Géographie eccl. de l'Emp. byz. 1ère Partie, Tome III, Paris 1953, p. 59 - 60.

brûlait en quantité de l'encens et toutes sortes de parfums. L'impératrice Sophie, femme de Justin II, recouvrit le corps de Justinien d'une étoffe où étaient représentés brodés les évènements les plus célèbres de son règne. On transporta son corps aux Saints-Apôtres et on le déposa dans un sarcophage de marbre précieux, dont l'intérieur était revêtu de lamelles d'or et que Justinien s'était fait préparer de son vivant [1].

Justin II, qui souffrait depuis longtemps d'une goutte douloureuse et qui donnait, depuis un certain temps, des signes manifestes de dérangement d'esprit, mourait le 5 octobre 578. Il avait régné 12 ans, 10 mois et 21 jours. Il fut enterré dans le mausolée de Justinien, dans un tombeau de marbre de Proconèse [2].

Tibère II, qui était atteint d'une grave maladie de foie et dont la santé était devenue très chancelante, serait tombé très gravement malade, en août 582, pour avoir mangé d'énormes mûres précoces, mais de mauvaise qualité [3]. Sentant son état s'aggraver, il couronna empereur son gendre Maurice et mourait le lendemain, 14 août [4]. Il fut déposé aux Saints Apôtres dans un sarcophage de marbre vert. Il avait régné seul 3 ans 10 mois et 9 jours [5].

Le II mars 641, *Héraclius,* accablé d'infirmités, mourait d'hydropisie. Il fut enterré aux Saints-Apôtres. Selon ses ordres, son tombeau resta ouvert pendant trois jours et gardé par ses eunuques. Il avait régné 30 ans, 4 mois et 6 jours [6].

Au mois de septembre 685, *Constantin IV* mourait d'une crise de dysenterie, après un règne de 17 ans et 2 mois [7]. Il fut enterré aux Saints-Apôtres [8].

Le 18 juin 741, *Léon III l'Isaurien* mourait d'hydropisie, ou

[1] Theoph. B 372, de Boor 241, 2 ; cf. Evagr. IV, 40, V, 1 ; Chron. Pasc. 688, Cedr. I, 680, Zonar. III, 173. Nic. Call. XVIII, 31, 33.

[2] Theoph. Simoc. 149 ; cf. Chr. Pasc. 689, Joel 44, Zonar. III, 178. D'après la Vie de saint Syméon le Jeune (Migne, PG 86, c. 191), Justin II serait mort fou : διέφθαρται τὰς φρένας.

[3] Theoph. B 388, de Boor 252, 5 - 6.

[4] Theoph. B 388, de Boor 252, 12 - 13 ; cf. Theoph. Simoc, 152. Chron. Pasc. 690.

[5] Cedr. 691.

[6] Theoph. B 522, de Boor 341, 12 - 13 ; Cedr. I, 752 ; Zonar. III 215 - 216.

[7] Glycas 517 ; cf. Theoph. B 552, de Boor 361, 15 - 16 ; Cedr. I, 770.

[8] Niceph. patr. 41.

d'une crise de dysenterie. Il fut enterré dans l'église des Saints-Apôtres. Il avait régné 24 ans, 2 mois et 25 jours [1].

Alors qu'il revenait d'une neuvième campagne contre les Bulgares, *Constantin V,* au printemps de 775, tomba malade. Il eut des anthrax aux jambes et il fut pris d'une fièvre si violente, que les médecins déclaraient n'en avoir jamais vue de semblable. On le ramena à Arcadiopolis (Lulé-Bourgas), porté en litière par ses gardes et de là à Sélymvrie, où on l'embarqua pour sa résidence de Nicomédie. Alors que le bateau faisait escale en vue du château du Strongylon ou Kyklobion [2], le 14 septembre 775, Constantin V fut emporté par un terrible accès de fièvre. Il avait 56 ans et il avait régné 34 ans, 2 mois et 26 jours [3]. Il fut enterré aux Saints-Apôtres. Plus tard, sous le règne de Michel III, en 855, son corps fut enlevé des Saints-Apôtres et brûlé sur le forum Amastrianon [4].

Léon IV, fils de Constantin V, mourut tout jeune, à 30 ans, après voir régné 5 ans moins 6 jours. D'après Théophane, Leon IV était passionné pour les pierres précieuses. Ebloui par le feu de celles qui ornaient la couronne, placée par Maurice au-dessus de l'autel de Sainte-Sophie, Léon IV, assistant à l'office le 8 septembre 780, fit détacher cette couronne et la plaça sur sa tête. Puis, il l'emporta au Palais. Son front se couvrit presque aussitôt d'anthrax, qui provoquèrent une fièvre intense et il mourait le jour même [5].

Le 1er octobre 829, après un règne de 9 ans et 9 mois, *Michel II* mourait soit de dysenterie [6] soit de coliques néphrétiques [7]. Il fut enterré aux Saints-Apôtres [8], dans le mausolée de Justinien I et dans un sarcophage de marbre vert de Thessalie [9].

[1] Cedr. I, 802 ; cf. Theoph. B 635, de Boor 412, 24 - 26.

[2] Cf. R. Janin, Constantinople byzantine, Paris 1950, p. 412, 415.

[3] Theoph. B 693 - 694, de Boor 448, 13 - 23 ; cf. Joel 52, Glycas 528, Cedr. II, 18, Zonar. III, 280 - 281. Voir. A. Lombard, Constantin V, empereur des Romains, Paris 1902, p. 57 et notes 2, 3, 4.

[4] Theoph. Cf. A. Lombard, op.cit., p. 57, n. 5.

[5] Theoph. B 702, de Boor 453, 25 - 30 ; cf. Glycas 528, Cedr. II, 20 ; Zonar. III, 284, Const. VII Porphyr. de adm. imp., ed. Gy. Moravcsik - Jenkins, p. 68, 61 - 66, B. 83 - 84.

[6] Cedr. II, 99

[7] Genesios 50, qui le fait régner 8 ans et 9 mois ; Joel 54, Leon Gramm. 213, Sym. Mag. 624, Georges le moine 789.

[8] Sym. Mag. 624.

[9] Cedr. II, 99.

Théophile souffrait depuis longtemps de dysenterie. Son état s'aggrava brusquement en janvier 842. Toujours convaincu que Théophobe, commandant les troupes auxiliaires perses et proclamé empereur par elles en 837, n'attendait que sa mort pour s'emparer du trône, Théophile le fit arrêter et donna l'ordre de l'égorger et de lui apporter sa tête. N'y voyant presque déjà plus, il tâtait de ses mains tremblantes le visage de Théophobe, en disant: «Tu n'es donc plus, Théophobe, ni moi, non plus.» Puis il tomba presque aussitôt dans un délire, où il poussait des cris affreux, ne cessant de dire qu'on le déchirait à coups de fouet. Ayant aperçu son garde du sceau, Théoctiste, portant au cou une icône du Christ, que celui-ci cachait avec soin, Théophile lui fit signe d'approcher. Mais Théoctiste, convaincu que la vue de l'icône irritait Théophile, reculait. Ramené auprès de Théophile, dont les gestes faisaient croire qu'il voulait arracher les cheveux de Théoctiste, on approcha la tête de ce dernier des mains de l'empereur; mais celui-ci se saisit de l'icône et la baisa. Ses douleurs se calmèrent et ses cris cessèrent. Il mourait le 20 janvier, après avoir régné 12 ans et 3 mois [1].

Léon VI, atteint depuis longtemps de dysenterie, mourut le II mai 912, dans sa 46ème année. Il avait régné 25 ans, 2 mois et II jours [2].

Le 6 juin 913, *Alexandre*, frère de Léon VI, s'était levé de la table, ivre comme d'ordinaire. Après s'être quelque peu reposé, il alla jouer à la paume. Saisi de brusques et violentes douleurs intestinales, il se fit ramener au Palais, où il expirait le lendemain, rendant le sang par le nez et par l'urètre. Il avait régné un an et 29 jours et était âgé de 43 ans [3].

Alors qu'il se préparait à aller attaquer les Arabes en Sicile, *Basile II* tomba subitement malade. Le 15 décembre 1025, alors qu'il venait de nommer patriarche de Constantinople Basile, il mourait, âgé de 68 ans [4], après avoir régné seul environ 50 ans, exactement 49 ans onze mois [1]. Il avait d'abord régné aux côtés de son père, Romain II, puis sous les tutelles de sa mère, l'impératrice Théophano, de Nicéphore II Phokas et de Jean I Tzimiskès, ensuite avec son frère, Constantin VIII. Son règne fut le plus long de tous les règnes des empereurs byzantins et l'un des plus longs de l'Histoire. Il fut enterré, sur son ordre, dans la petite église de l'humble monastère de Saint-Jean Théologue ou l'Evangéliste, hors les murs, non loin de l'Hebdomon [2].

[1] Genesios 73, Theoph. Cont. 131, 135; Sym. Mag. 646; Georges le moine 810, Leo gramm. 228, Joel 54, Glycas 541, Zonar. III, 380.

[2] Theoph. Cont. 317, Sym. Mag. 715, Georges le moine 870, Leo Gram. 285, Cedr. II 273, Glykas 555, Joel 56, Zonar. III, 455-456.

[3] Theoph. Cont. 380, Sym. Mag. 717, Georges le moine 873, Cedr. II, 277, Manassès 231, Joel 56, Leo gram. 288, Zonar. III, 457-458.

[4] Cedr. II, 480, qui écrit: 70 ans; Psellos, Chronogr. ed. Renauld I, p. 24, qui dit 72 ans ainsi que Zonar. III, 568.

Constantin VIII, qui ne partagea jamais avec Basile II que le titre d'empereur, tombait gravement malade, la troisième année de son règne. Epuisé par la vie dissolue qu'il avait menée, son cas fut vite désespéré et il mourait le 21 novembre 1028, après avoir régné seul trois ans, moins un mois [3].

L'impératrice *Zoè* mourut, après une courte agonie, à l'âge de 72 ans [4]. Elle fut enterrée dans l'église du monastère du Christ Antiphonète, fondée par elle [5].

Constantin IX Monomaque souffrait beaucoup de la goutte, au point qu'il ne pouvait plus marcher et qu'il ne lui était possible de se déplacer que soutenu par deux de ses officiers [6]. Mais il mourut d'une imprudence. Il prenait souvent des bains chauds et s'exposait ensuite fréquemment à l'air froid. Il contracta une pleurésie, qui l'emporta rapidement [7]. Il mourut le 11 janvier 1055, après un règne de 12 ans et 6 mois, moins 12 jours. Il fut enterré dans le monastère de Saint Georges des Manganes, fondé par lui [8].

Bien que d'un tempérament très robuste, *Théodora* avait de fréquentes crises de dysenterie. Elle mourut à la fin du mois d'août 1056, à l'âge de 76 ans [9]. Elle avait régné un peu plus de 18 mois [10].

[1] Cedr. II, 480, Glykas 579, Joel 60, Psellos, Chron. id. Zonar. III, 569.

[2] Cedr. II, 480, Glykas 579, Joel 60. Cf. R. Janin, La Géographie eccl. Tome III, p. 276.

[3] Manassès 257, Joel 60, Glykas 580, Cedr. II, 485; Zonar. III, 572-573.

[4] Psellos, Chronogr. ed. Renauld II, p. 50. Zonar. III 647-648.

[5] R. Janin, La Géographie eccl., p. 520.

[6] Cedr. II, 610, Joel 63.

[7] Psellos, Chronogr. ed. Renauld II, p. 70-71.

[8] R. Janin, La Géographie eccl. p. 76-81.

[9] Psellos, Chronogr. ed. Renauld II, p. 82, Cedr. II, 612, Joel 63, Glykas 599.

[10] D'après Joel, Théodora aurait régné deux ans et sept mois, et un an seulement, d'après Glykas.

Le 15 août 1118, *Alexis I Comnène* mourait. Depuis longtemps, l'empereur souffrait de rhumatismes aux pieds, dont Anne Comnène attribue la cause à une chute de cheval et l'aggravation à la station débout, à laquelle Alexis I était condamné pendant des heures, lors des audiences qu'il devait donner aux barons francs de la 1ère Croisade [1]. L'état d'Alexis I Comnène s'aggrava brusquement, en août 1118. Anne Comnène nous a laissé de longs détails sur cette dernière maladie, qui devait emporter son père [2]. D'après le diagnostic, rapporté par le R. P. B. Leib [3], Alexis I Comnène serait mort d'«une asystolie aiguë par compression du mediastin et du cou, résultant d'une tumeur maligne à évolution rapide, probablement un sarcôme à début scapulot-thoracique.» Alexis I Comnène mourut, vers le soir, le 15 août. Son corps resta abandonné de tous. On l'ensevelit à la hâte, sans le cérémonial traditionnel, dans le monastère du Christ Philanthrope, situé près du monastère de Chora [4]. Il était âgé de 70 ans et avait régné 37 ans, 4 mois et 15 jours [5].

Au printemps ou pendant l'été 1180, *Manuel I Comnène* tomba gravement malade. Le mal empira rapidement et le 24 septembre 1180, Manuel I expira. Il était âgé de 57 ans et il avait régné 38 ans moins 3 mois [6]. Il fut enterré dans l'église du monastère du Pantocrator, non loin de l'entrée. On mit, devant son tombeau de marbre noir et surmonté de huit petits dômes, une dalle de marbre rouge, sur laquelle, suivant la tradition Joseph d'Arimathie et Nicodème avaient embaumé le corps du Christ, après sa descente de croix. Manuel I Comnène l'avait fait apporter d'Ephèse et lui-même l'avait transportée du port du Boukoléon au Grand Palais, où elle avait été déposée [7].

Théodore I Lascaris allait marier sa troisième fille, Eudoxie, avec Robert de Courtenay, empereur latin de Constantinople, lorsqu'il mourut brusquement en 1222. Il avait entre 45 et 50 ans [8] et avait

[1] An. Comnène, Bonn II, 271 - 277, Leib III, p. 159 - 163.
[2] An. Comn., Bonn II, 365 - 380, Leib III, 229 - 240.
[3] An. Comn., Leib III, p. 236, fin de la note 1 de la page 232.
[4] R. Janin, La Géographie eccl., p. 539.
[5] Joel 66.
[6] Nicetas 288; Joel 66.
[7] Nicetas 289; cf. R. Janin, op.cit., p. 530, F. Chalandon, Jean II Comnène et Manuel I Comnène, Paris 1912, p. 806.
[8] G. Acropol., Bonn 34.

régné 17 ans. Il fut enterré à Nicée, dans le monastère d'Hyacinthe, où se trouvaient déjà enterrés sa femme, l'impératrice Anne et son beau-père, l'empereur Alexis III [1].

Jean III Vatatzès se trouvait à Nicée, de retour de sa campagne de Thessalie, lorsqu'un soir, à la fin de février 1255, il perdit brusquement la parole et tomba sans connaissance. Il resta dans cet état 48 heures; revenu à lui, il était d'une pâleur extrême et sans forces. Les crises d'épilepsie se précipitèrent, le prenant aussi bien au Palais qu'en promenade à cheval. Il se fit transporter dans une église de Smyrne, célèbre par la dévotion dont elle était l'objet, mais sans résultat. Il revenait à Nicée, lorsqu'il mourut, le 30 novembre 1254, âgé de 60 à 62 ans, et après avoir régné 33 ans [2]. Il fut transporté à Magnésie et fut enterré dans le monastère de Sosandra, qu'il avait lui-même fait construire [3].

Théodore II Lascaris portait la lourde hérédité maladive de son père, Jean III Vatatzès. De santé chancelante, épuisé par la maladie et par les remèdes, paralysé d'une main [4], il mourut vers la fin du mois d'août 1258, à l'âge de 36 ans, après un règne de 2 ans et 9 mois [5]. Il fut enterré dans le monastère de Sosandra, où reposait déjà son père [6].

Michel VIII Paléologue, épuisé par la vie très dure qu'il menait et atteint d'une affection intestinale chronique, dut quitter Constantinople en novembre 1282 pour mâter la révolte du sébastocrator Jean Ange Ducas Comnène, prince de Thessalie [7]. Mais, arrivé près d'une bourgade appelée Pacôme, il eut des faiblesses cardiaques qui l'obligèrent à s'aliter. Son état empira rapidement et le vendredi 11 décembre 1282, il mourait, âgé de 58 ans et après avoir régné 23 ans, moins vingt jours. Son corps fut transporté la nuit, sans cérémonie, dans un terrain dépendant d'un monastère voisin, où il fut inhumé [8].

[1] G. Acropol., Bonn 35.
[2] G. Acropol., Bonn 110. Sur cette date, qui diffère de celle que donne G. Acropolite, cf. V. Laurent, Notes de chronographie et d'histoire byzantines, Échos d'Orient XL (1937), p. 162 - 165.
[3] Nic. Greg. I, 50.
[4] Theod. Lascaris, Let. XLVIII, citée par J. A. Papadopoulos, Théodore II Lascaris, empereur de Nicée, Paris, 1908, p. 136.
[5] G. Acropol., Bonn 162 - 164.
[6] G. Acropolite, Bonn 164.
[7] Pachym. I, 524 - 531; Nic. Gregor. I, 149 - 150.
[8] Pachym. I, 531 - 532; Nic. Gregor. I, 150.

Michel IX Paléologue, dont la santé était chancelante depuis un certain temps, mourait le 12 octobre 1320, âgé de 43 ans, à la suite de la violente douleur qu'il avait éprouvée avec la fin tragique de son fils Manuel, assassiné par erreur [1].

En juin 1341, la présidence du synode, réuni par *Andronic III Paléologue,* pour tenter de mettre fin à la querelle hésychaste, avait beaucoup fatigué l'empereur, déja souffrant. Il sortit de la dernière séance très déprimé et fut pris d'un violent accès de fièvre. Les médecins de la Cour, et trois médecins turcs, appelés en consultation, furent d'accord pour reconnaître que l'empereur était perdu. Le 15 juin 1341, Andronic III Paléologue mourait, à l'âge de 45 ans, après avoir régné 13 ans [2].

Le 15 juin 1383, *Jean VI Cantacuzène,* qui s'était retiré auprès de son fils, Manuel Cantacuzène, despote de Mistra, mourait, quelques jours après ce dernier [3].

Après un règne de 52 ans, *Jean V Paléologue* qui souffrait de la goutte depuis de longues années et qui était usé par les soucis de toute nature, mourait, à l'âge de 61 ans [4], le 16 février 1391 [5].

Le 21 juillet 1425, *Manuel II Paléologue,* mourait en trois jours d'une attaque d'apoplexie. Il avait eu une première attaque, en 1422, à la suite de laquelle il avait repris lentement l'usage de la parole [6]. Il avait 77 ans ; depuis son association au trône, il avait régné 52 ans et, depuis la mort de son père, 34 ans. Il fut enterré au monastère du Pantocrator [7].

Enfin, *Jean VIII Paléologue,* atteint de la goutte depuis de nombreuses années, succombait à un accès, le 31 octobre 1448, à l'âge de 65 ans, après avoir régné 23 ans, 10 mois et 15 jours [8]. Il fut enterré le 1er novembre dans le monastère du Pantocrator [9].

---

[1] Nic. Gregor. I, 277.
[2] Nic. Greg. I, 559 - 560, qui le fait régner 12 ans et 22 jours ; Cant. I, 560.
[3] L. Bréhier, Vie et mort de Byzance, Paris 1948, p. 447 et références, Note 2. Cf. P. Charanis, Les Βραχέα Χρονικά comme source historique, Byzantion XIII (1938), p. 358.
[4] Ducas 48.
[5] P. Charanis, op.cit., p. 357 - 358.
[6] Sphrantzès, Bonn 117.
[7] Sphrantzès, Bonn 121, qui le fait vivre 77 ans et 25 jours et régner 42 ans ; Ducas 188. Cf. R. Janin, La Géographie eccl., p. 532.
[8] Ducas 223 : Sphrantzès, Bonn 203.
[9] Sphrantzès, Bonn 203. Cf. R. Janin, op.cit., p. 532.

Ainsi 37 empereurs, de Constantin 1er le Grand à Constantin XII, sont décédés de mort naturelle. Mais un grand nombre d'entre eux mourut autrement.

Trois moururent à la suite d'un accident. *Théodose II,* chassant aux environs de Constantinople, tomba de cheval dans le Lykos et, s'étant fracturé les vertèbres dorsales, il expirait la nuit suivante, le 28 juillet 450. Il avait un peu plus de 50 ans et il avait régné 42 ans et 3 mois, depuis la mort de son père Arcadius [1]. Il fut inhumé, deux jours plus tard, dans un tombeau de porphyre, aux Saints Apôtres, entre son père et sa mère, Eudocie [2], dans le portique nord.

En août 886, *Basile 1er* fut grièvement blessé au cours d'une grande chasse. Un cerf énorme s'élança sur lui et le souleva de son cheval par sa ceinture. Il aurait été tué, si l'un de ses veneurs n'avait d'un coup d'épée tranché sa ceinture. Basile 1er fut si bouleversé par cet incident qu'il fit trancher la tête sur le champ à celui qui venait de lui sauver la vie, sous prétexte qu'il avait tiré son épée contre son souverain. Basile fut pris d'un très grave dérangement intestinal, accompagné d'une violente fièvre. Quelques jours plus tard, le 29 août, il mourait [3]. Il avait régné un an et quatre mois avec Michel III et seul 18 ans 5 mois et sept jours [4].

Jean II Comnène mourut, lui aussi, des suites d'un accident de chasse. Se trouvant en Cilicie, près d'Anazarbe, il chassait, lorsqu'un sanglier furieux se précipita sur lui. Jean II Comnène attendit la bête de pied ferme et lui plongea son épieu dans le corps. Mais par suite des violentes secousses que la bête donnait pour se libérer, le carquois de l'empereur, rempli de flèches empoisonnées, se renversa et l'une des flèches transperça la main de Jean II Comnène, y faisant une profonde blessure. Pour arrêter le sang, il eut recours à un procédé employé alors par les chasseurs. Il prit une partie de la peau de l'un de ses talons et l'appliqua sur la blessure. Mais le lendemain la plaie avait enflé et l'enflure gagna le bras tout entier. Jean II Comnène refusa de se laisser amputer le bras, sous le prétexte que «ce n'était pas trop de deux mains pour tenir les rênes de l'Empire». 48 heures

---

[1] Chron. Pasc. 589 - 590.
[2] De Cærimon. II, 646.
[3] Genesios 128 ; Georges le moine 848 ; Sym. Logoth. 699 ; Leo Gram. 262 ; Cedr. II, 248 ; Glykas 552 - 553.
[4] Joel 55.

plus tard, le 8 avril 1143. il mourait, à l'âge de 55 ans, après un règne de 24 ans, 7 mois et 24 jours [1].

Un petit nombre d'empereurs byzantins mourut sur le champ de bataille. Le 27 juin 363, alors que son armée battait en retraite, *Julien* fut blessé mortellement. Ayant été averti que la déroute se mettait dans les rangs de ses troupes, Julien, sans revêtir sa cuirasse, et s'emparant seulement d'un bouclier, se précipita dans la mêlée. Il rétablit l'ordre parmi ses hommes, mais un javelot, parti on ne sait d'où, lui effleura la peau du bras, lui perça les côtes et pénétra profondément dans le foie. En voulant arracher le trait, Julien ne fit que se blesser à la main et tomba évanoui. Son impatience de retourner au combat, son agitation ravivèrent la plaie, qui se mit à saigner abondamment. Il venait de boire un verre d'eau fraîche, lorsqu'il expira. Il était dans sa 32ème année et son règne n'avait duré que 20 mois [2]. Son corps fut embaumé et inhumé à Tarse, comme il l'avait prescrit. Son corps fut transporté ensuite à Constantinople et déposé dans un sarcophage de porphyre [3].

Valens disparut à la bataille d'Andrinople, en 378, où les Romains furent écrasés par les Goths. On ne retrouva même pas le corps de l'empereur. Il est probable que, blessé, Valens fut transporté dans une cabane pour y être soigné. Une troupe de Goths survenant à ce moment et trouvant de la résistance, mais ignorant la présence de l'empereur, incendièrent la cabane. Tous ceux qui s'y trouvaient furent brûlés vifs sauf un, qui révéla ensuite aux Goths la mort de l'empereur. Il était âgé d'environ 50 ans et avait régné 14 ans, 4 mois et 13 jours [4].

Le 26 juillet 811, *Nicéphore 1er* tombait dans la bataille désastreuse qu'il livrait au khan de Bulgarie, le redoutable Kroum. Ce dernier, ayant fait couper la tête de Nicéphore 1er, la fit planter au bout d'une pique et l'exposa ainsi pendant plusieurs jours. Puis il fit enchâsser le crâne de l'empereur dans une garniture d'argent et,

[1] Cinnamos 24 - 25 et 29 ; Nicétas 53 - 55 et 62.

[2] Amm. Marcel. XXIV, 5, 1 - 2 ; Zozime III 23, Nic. Call. X, 34 ; Socr. III, 21 ; Sozom. VI, 1 et 2, Theod. le Lect. III, 21, 25 ; Chron. Pasc. 551, Zonar. III, 65 - 68. Cf. J. Bidez, La vie de l'empereur Julien, Paris 1930, p. 328 - 330.

[3] Cedr. I, 539.

[4] Amm. Marcel. XXXI, 13 - 14 ; Cedr. I 314 ; Socr. IV, 38 ; Theod. le Lect. IV, 36 ; Sozom. VI, 40 ; Zozime IV, 24 ; Zonar. III, 82.

suivant une ancienne coutume commune aux tribus barbares du nord de l'Europe et de l'Asie, il s'en servit comme coupe, dans les grands dîners qu'il donnait à ses boiards [1]. Nicéphore 1er avait régné 8 ans et près de 9 mois.

Constantin XI Lascaris, qui, au moment de la prise de Constantinople par les Croisés en avril 1204, avait passé en Asie Mineure avec son frère Théodore et qui régna un an, fut tué très vraisemblablement ou mourut des suites de ses blessures, à la bataille d'Adramyttion, le 19 mars 1205 [2], car on n'entend plus parler de lui, après cette date.

Enfin, le dernier empereur de Byzance, *Constantin XII Dragasès* succomba en héros sur les remparts de Constantinople, dans les premières heures du 29 mai 1453. On eut beaucoup de peine à retrouver son corps. Pour éviter d'être reconnu de l'ennemi pendant le combat, il avait, en effet, quitté son costume impérial, et n'avait conservé que ses souliers couleur de pourpre et semés d'aigles brodés en or. C'est à ce détail que l'on reconnut son cadavre. On lui coupa la tête, qui fut apportée à Mahomet II. Celui-ci la fit exposer pendant un jour et une nuit, puis, après l'avoir fait remplir de paille, il la fit présenter à toutes les cours d'Orient. Par contre, il donna l'ordre de faire inhumer le corps de Constantin XII par les chrétiens, avec tout le cérémonial traditionnel pour les empereurs de Byzance [3].

Un grand nombre d'empereurs connut une fin tragique. Après un règne de 27 ans et près de 3 mois, *Anastase 1er* mourait le 1er juillet 518. Sa mort est diversement rapportée. D'après les uns, il aurait été frappé de démence par Dieu [4]. D'après d'autres, on lui avait prédit qu'il serait tué par la foudre. Aussi avait-il fait construire un abri souterrain qu'il pensait être à l'abri de tout et avait-il fait amener dans tous les appartements du Grand Palais, par des canalisations, l'eau de la Citerne Froide. Un violent orage étant survenu, Anastase 1er fut foudroyé, alors qu'il courait de côté et d'autre pour se mettre à l'abri [5].

[1] Cedr. II, 42 ; Theoph. B 763 - 764, De Boor 490 - 491, Theoph. Cont. 10 - 11.

[2] Nicétas 798 - 799 ; Villehardouin, ed. Faral II 132 - 133. Cf. B. Sinogowitz, Über das byzantinische Kaisertum nach dem IV Kreuzzuge (1204 - 1205). Byz. Zeitschr. 45 (1952), p. 353 - 356.

[3] Cf. L. Bréhier, Vie et mort de Byzance, Paris 1948, p. 525 et les références aux sources, Note 2.

[4] Theoph. B 254, de Boor 164 19.

[5] Cedr. I, 636 ; Script. orig. CP, ed. Preger II, 272 ; Joel 43.

D'après Malalas, il était âgé de 90 ans et 5 mois [1]. Il fut enseveli aux Saints-Apôtres, à côté de sa femme Ariadne, morte avant lui [2].

Zénon mourut vraisemblablement lui aussi de mort violente. On n'est pas d'accord, en effet, sur le genre de sa mort. D'après Malalas, Zénon serait mort de dysenterie [3]. Mais, d'après une tradition plus fréquente, Zénon était épileptique et ses crises se manifestaient surtout lorsqu'il était en état d'ivresse. La nuit du 9 avril 491, après des excès de table, il eut une crise si violente qu'il tomba en syncope. Ses chambellans le crurent mort et, après lui avoir enlevé ses vêtements, le laissèrent étendu sur une planche. Au jour, on le couvrit d'un linceul et Ariadne le fit transporter rapidement et sans la moindre cérémonie aux Saints Apôtres, où l'on ferma le tombeau avec une énorme pierre. Elle y établit une garde avec l'ordre, sous peine de mort, de ne laisser approcher personne ni d'ouvrir eux-mêmes le tombeau, quoi qu'il arrivât. Or, les gardes entendirent pendant deux nuits les cris lamentables de Zénon, qui les suppliait qu'on ouvrît le tombeau et qu'on le conduisît dans un monastère. Mais, respectueux de la consigne, les gardes ne bougèrent pas. Lorsqu'on ouvrit le tombeau, plusieurs jours plus tard, on trouva Zénon qui avait dévoré ses bras et ses chaussures [4]. Il avait 60 ans, d'après Malalas [5], et avait régné 16 ans et demi, depuis la mort de Léon. Il y a lieu de remarquer que Cédrène et Manassès rapportent que l'on disait aussi d'Anastase qu'il avait été enterré vivant [6].

Basiliscos mourut de la même mort, en 477, après un règne de deux ans. Abandonné de tous, Basiliscos s'était réfugié avec sa femme et ses enfants à Sainte-Sophie ; il déposa la couronne impériale sur l'autel, puis il s'enferma dans le baptistère. Sur la promesse que lui avait faite Zénon de ne pas lui ôter la vie, s'il sortait de l'église et engagé par le patriarche à le faire, Basiliscos quitta Sainte-Sophie. Mais aussitôt le sénat et le synode permanent le déclarèrent coupable. Il fut transporté avec sa femme et ses enfants dans la forteresse de Limnai, près de Koukousos en Cappadoce. On les jeta dans une tour,

[1] Malalas 409.
[2] Cedr. I, 636.
[3] Malalas 391.
[4] Theoph. B, 210, de Boor 135, 31 ; Cédr. I, 622, Manassès 131-132 ; Glykas 492.
[5] Malalas 391.
[6] Joel 43-44 déclare qu'Anastase mourut de cette façon.

gardée par des sentinelles qui empêchaient quiconque d'en approcher. On les trouva, Basiliscos, sa femme Zénonide et ses enfants, morts de froid et de faim, se tenant embrassés les uns les autres [1].

Constant II se trouvait à Syracuse depuis six ans. Le 15 juillet 668, alors qu'il était au bain de Daphnè, l'officier André, fils du patrice Troïlos, après lui avoir arrosé le corps d'eau chaude, le frappa violemment avec un vase à la tête et s'enfuit aussitôt. Les gardes, étonnés de ne pas voir sortir l'empereur, pénétrèrent dans le bain et trouvèrent Constant II noyé dans l'eau mêlée de sang. Il avait régné 27 ans et il était âgé de 38 ans [2].

Alexis V Murzuphle, qui, lors de la prise de Constantinople par les Croisés, de la IVème Croisade, en 1204, avait réussi à sortir de la capitale, traqué par les Latins, vint finalement se réfugier à Mosynopolis, auprès de son beau-père, Alexis III Ange. Mais ils ne purent s'entendre longtemps, car l'un et l'autre cherchaient à s'emparer du pouvoir. Pour rester maître de la situation, Alexis III Ange invita Alexis V et sa femme Eudocie à venir prendre un bain chez lui. Mais, dès qu'Alexis V eut pénétré dans la salle de bains, les gens de son beau-père se jettèrent sur lui et lui arrachèrent les yeux, malgré les cris de sa femme. Séparé de sa femme, que son beau-père retenait malgré elle, fuyant de retraite en retraite, il s'apprêtait à passer en Asie Mineure, lorsqu'il fut arrêté par Thierry de Loos, qui le conduisit à l'empereur Baudouin I. Ce dernier le condamna à avoir les os brisés, comme il les avait brisés au jeune Alexis IV. On le fit monter sur la colonne de Théodose le Grand, sur le forum du Taurus ; on le lia sur une planche et on le précipita dans le vide, en présence du peuple, qui l'accablait de ses malédictions [3].

Les mutilations, l'étouffement, l'étranglement furent le lot d'autres empereurs. *Héracléonas*, fils d'Héraclius et de Martine, sa seconde femme, s'était fait détester pour vouloir priver de la majesté impériale les fils de son frère Constantin III, fils d'Héraclius et de sa première femme Eudocie. Finalement, la révolution arracha du palais impérial Héracléonas et sa mère, en 641. On coupa le nez à Héra-

[1] Theoph. B, 193, de Boor 124, 26-32, 125, 1 ; Malalas 380, Cedr. I, 616-617 ; Manassès 128, 129.
[2] Theoph. B, 538, de Boor 351, 28-31, 352, 1-2 ; Niceph. le Patr. 36 ; Cedr. I, 763.
[3] Nicetas 804-805 ; Villehardouin, c. 163.

cléonas et la langue à Martine. Ils traînèrent le reste de leur existence dans l'exil et dans la plus complète obscurité [1].

Zoè, éprise de Michel IV, méditait la mort de son époux du moment, l'empereur *Romain III Argyre*. Elle commença par l'empoisonner lentement. Romain III tomba malade ; son visage devint pâle et enfla ; il respirait avec peine et ses cheveux tombaient. Le 11 avril 1034, après avoir distribué les présents qu'il était d'usage de faire aux dignitaires palatins, le jour du Jeudi Saint, Romain III se fit porter au bain. Les eunuques de service lui plongèrent la tête dans l'eau et l'y maintinrent jusqu'à ce qu'ils crurent l'empereur étouffé. Ils le retirèrent alors et le transportèrent sans vie sur son lit. Quelques instants plus tard, Romain III Argyre rendait avec le dernier soupir une partie du poison qui le tuait lentement. Il avait régné 5 ans et demi. Il fut enseveli dans le monastère de la Théotokos Péribleptos, le vendredi saint [2].

Résolu à régner seul, Andronic I Comnène se débarrassa par le crime du jeune *Alexis II Comnène,* son petit-cousin et co-empereur. Une nuit d'octobre 1183, trois hommes à tout faire d'Andronic I Comnène pénétrèrent dans la chambre d'Alexis II Comnène et l'étranglèrent avec la corde d'un arc. Puis, ils portèrent le corps devant Andronic I. Ce dernier poussa de son pied le cadavre, en disant : «Ton père a été parjure et perfide envers moi, ta mère une femme de moeurs légères». Puis il lui perça l'oreille avec une fibule, y passa un fil auquel il suspendit un sceau en cire, sur lequel il imprima la marque de sa bague. On coupa la tête du jeune Alexis et on l'apporta à Andronic I. Quant au corps, il donna l'ordre d'aller le jeter dans la mer, à l'endroit appelé Karavatès. Le corps fut enfermé dans un cerceuil de plomb. La barque, qui transportait le cercueil était accompagnée de deux hauts-dignitaires, le garde du sceau Jean Kamatéros et le chartulaire Théodore Khoumnos, ainsi que de chanteurs et de musiciens [3].

Alexis IV, fils d'Isaac II Ange, eut le même sort. L'usurpateur Alexis V Murzuphle, après avoir jeté en prison Alexis IV, tenta d'abord d'empoisonner ce dernier par deux fois. Finalement le 8 février 1204 Alexis V descendit dans le cachot où se trouvait Alexis IV. Il déjeuna avec celui ci, puis, tout à coup, il se jeta sur lui et, insensible à ses pleurs et à ses prières, il l'étrangla de ses propres mains. Pour faire croire qu'Alexis IV s'était tué en faisant une chute, Alexis V meurtrit son cadavre à coups de massue et lui brisa les os [1]. Alexis IV avait régné six mois et huit jours.

[1] Theoph. B, 523, de Boor 341, 23-25 ; Cedr. I 753-754 ; Manassès 164 ; Glykas 513, Zonar. III, 217.

[2] Cedr. II, 505 ; Joel 61 ; Glykas 585 ; Manassès 258-259 ; Zonar. III, 584-585. Sur le monastère de la Périblepte, cf. R. Janin, La Géographie eccl., p. 227-231.

[3] Nicétas 354-355.

Deux empereurs connurent une mort atroce par tortures diverses. Le 4 octobre 610, Héraclius s'emparait de Constantinople, afin de renverser *Phokas.* Arrêté le 5 octobre, dépouillé de la pourpre et revêtu d'une grossière tunique noire, Phokas fut conduit sur le rivage, les mains liées derrière le dos. On le jeta dans une barque et on le mena à Héraclius. Ce dernier, le regardant avec mépris, lui dit : «Malheureux, c'est ainsi que tu as gouverné l'Empire ?» Mais Phocas lui répondit : «Gouverne le mieux». Sur cette réflexion, Héraclius, plein de colère, renversa Phokas, le foula aux pieds, puis il lui fit couper les mains, les pieds et les *aidoia.* Enfin on lui trancha la tête. Tête et membres, fichés sur des piques, furent portés à travers la ville et le tronc, insulté par la foule, fut traîné par les rues. Finalement on brûla son corps sur le forum du Bous [2]. Phokas avait régné 7 ans, 10 mois et 9 jours.

En septembre 1185, *Andronic I Comnène,* qui fuyait vers la Crimée la révolution qui l'avait détrôné et l'avait remplacé par Isaac II Ange, fut arrêté en pleine Mer Noire. Excellent comédien, il employa en vain toute son habileté pour fléchir ses gardiens. Il fut ramené à Constantinople et enfermé dans la tour d'Anémas, où on le chargea d'un lourd carcan et de robustes chaînes, qui lui blessaient pieds et mains. Isaac II Ange le fit alors exposer en public. Andronic I Comnène eut à subir toute la rage d'un peuple qu'il avait longtemps tyrannisé. On lui meurtrit les joues à coups de poing, on lui arracha la barbe, on lui fit sauter les dents hors de la bouche. Les femmes surtout, dont il avait fait mourir ou aveugler les maris, étaient particulièrement acharnées contre lui. Enfin, on lui coupa la main droite, que l'on suspendit à une potence et on le ramena dans la tour d'Anémas, où on le laissa deux jours sans nourriture. Le troi-

[1] Nicétas 746-747.

[2] Chron. Pasc. 700-701 ; Theoph. B, 461, de Boor 299, 7-8 ; Cedr. I, 713 ; Niceph. le patr. 5 ; Manassès 157 ; Glykas 511, Zonar. III 201-203 ; Nic. Call. XVIII, 56.

sième jour, on l'en fit sortir pour lui arracher un oeil. Puis, on l'attacha sur un chameau gâleux et on le promena ainsi à travers toute la capitale. Libres de le torturer, comme ils l'entendaient, les gens firent subir à Andronic I les tourments les plus atroces et les outrages les plus révoltants. Les uns lui donnaient de coups de bâton sur la tête, d'autres lui mettaient du fumier sous les narines; d'autres encore, à l'aide d'éponges, lui versaient des excréments sur le visage ou insultaient de propos obscènes sa mère et ses parents. Certains même lui tâtaient les côtes avec des broches ou lui jetaient des pierres. Une femme lui jeta à la face une casserole d'eau bouillante. Finalement, le cortège arriva à l'Hippodrome. On attacha Andronic I Comnène par les pieds, la tête en bas, à un linteau plaçé sur deux colonnes. Et le supplice continua. Stoïque, ne laissant échapper aucune plainte, aucune injure, Andronic I Comnène se contentait de dire par moments : «Seigneur, ayez pitié de moi. Pourquoi continuer de froisser un roseau brisé ?» Mais la foule n'entendait rien. On lui déchira sa tunique et des hommes se livraient sur lui à d'obscènes attouchements. Un exalté lui plongea dans la gorge une longue épée qu'il poussa d'un grand effort jusque dans les entrailles. Quelques Latins, au souvenir du massacre de leurs compatriotes ordonné jadis par Andronic I, essayaient sur lui le tranchant de leurs épées pour voir qui frapperait les plus beaux coups. Andronic I mourut enfin, en portant à sa bouche son poing droit récemment coupé. Le peuple était si cruel à son endroit qu'il faisait remarquer que jusqu'à son dernier souffle, Andronic I avait eu soif de sang humain.

Andronic I Comnène était âgé de 65 ans et il avait régné deux ans. Quelques jours plus tard, on détacha son cadavre de la potence et on le jeta dans l'une des fosses de l'Hippodrome, où l'on précipitait les corps des bêtes tuées dans les spectacles. Un peu plus tard, des âmes charitables vinrent retirer son corps et le déposer dans un cimetière non loin d'un monastère. Isaac II Ange avait refusé de laisser enterrer Andronic I Comnène dans l'église des Quarante Martyrs, qu'il avait fait bâtir et richement décorer pour lui servir de sépulture [1].

Trois autres empereurs furent assassinés. En décembre 820, le futur Michel II, accusé de vouloir usurper le trône, venait d'être

[1] Nicétas 455-458. Cf. Ch. Diehl, Fig. Byz. 2e série, Paris 1908, p. 130-132.

condamné par *Léon V l'Arménien* à être brûlé vif dans le four des bains du Palais. C'était le 24 décembre, et l'on conduisait déjà Michel au supplice, lorsque l'impératrice supplia Léon V de ne pas se souiller d'un crime si horrible, alors qu'il devait communier le lendemain. Léon V consentit à remettre de quelques jours l'exécution. Il fit mettre les fers aux pieds de Michel et le plaça sous la garde du Concierge du Palais. Cependant, Léon V, inquiet à la suite de prédictions, d'oracles et de pronostics étranges, se leva au milieu de la nuit et se rendit seul chez le concierge, afin de s'assurer si Michel était bien gardé. Il les trouva l'un et l'autre dormant, mais le concierge était couché par terre, car il avait cédé son lit à Michel. L'un et l'autre dormaient profondément. Convaincu que le concierge était gagné à la cause de Michel, qui devait avoir des raisons sérieuses de croire qu'il était sauvé pour dormir aussi calmement, Léon V sortit avec un geste menaçant. Théoctiste, tombé en disgrâce depuis l'abdication de Michel Ier Rhangabé (813) et resté fidèle à Michel le Bègue, même dans son malheur, s'était laissé enfermer avec lui. Couché dans un coin et feignant de dormir, il avait, en réalité, tout observé. Aussitôt Léon V sorti, il éveilla Michel et le concierge et les mit au courant de ce qu'il avait vu. Effrayés du danger, qui les menaçait tous, ils étudièrent les moyens de se sauver les uns et les autres. Le jour allait poindre. Michel envoya Théoctiste auprès de Léon V, pour lui demander l'autorisation de faire venir un confesseur; ce qui lui fut accordé. Puis, Michel donna l'ordre à Théoctiste d'aller trouver ses amis et partisans, en les prévenant qu'il les dénoncerait comme ses complices, s'ils ne l'aidaient pas à se tirer d'affaire. Ceux-ci, après avoir étudié la situation toute la journée de Noël, s'arrêtèrent au plan que voici.

Les clercs de la chapelle palatine ne logeaient pas alors au Palais. Chaque matin, vers quatre heures, ils se réunissaient à la Porte d'Ivoire et pénétraient en groupe dans la chapelle, où ils chantaient matines. Les empereurs, présents à Constantinople, assistaient toujours à cet office matinal. Léon V, qui se piquait d'avoir une belle voix, ne manquait pas de prendre part à cet office. Il aimait à entonner les psaumes et les hymnes et à régler le chant du choeur. Les conjurés, déguisés en clercs, vinrent le 26 décembre au matin se mêler, grâce à l'obscurité, aux clercs palatins, avec chacun sous sa robe un poignard. Ils se tinrent cachés dans des coins obscurs de la chapelle, en attendant le signal convenu. C'était Léon V, qui devait le donner lui-même. Au moment où l'empereur entonna l'hymne : «Ils mépri-

sèrent tout par amour pour le Tout-Puissant», ils bondirent dans le choeur. Comme il faisait grand froid et que tous les clercs, ainsi que Léon V, avaient la tête couverte d'un bonnet très épais, qui se rabattait sur le visage, le doyen du clergé fut pris pour l'empereur, parce qu'il avait la même stature ou parce qu'il portait la même coiffure, et il reçut plusieurs coups. S'étant fait reconnaître, en montrant sa tête chauve, les assassins le laissèrent et se jetèrent sur Léon V. Ce dernier avait bondi sous l'autel, et s'étant emparé de l'encensoir, selon les uns, de la croix, selon les autres, il parait les coups que tous les conjurés lui portaient ensemble. Fort et robuste, bien que blessé en plusieurs endroits, il se défendait avec énergie sans qu'aucun de ses dignitaires ni de ses courtisans essayât de lui porter secours. Enfin, voyant l'un des assassins, de taille gigantesque, lever sur lui son épée, il le supplia de lui laisser la vie. Mais l'autretout en lui disant : «Ce n'est pas le moment des grâces ; c'est le moment des vengeances», lui déchargea un coup terrible, abattant à la fois et l'épaule du prince et un bras de la croix. Un autre se précipita sur lui et lui trancha la tête. Puis on traîna son corps, dépouillé et tout sanglant, à l'Hippodrome. Après l'avoir coupé en morceaux et enfermé dans un sac, on jeta ce dernier dans une barque, où se trouvaient l'impératrice et ses quatre fils, et on les transporta dans l'île de Protè. Léon V avait régné 7 ans et 5 mois [1].

Michel III, las de son favori le futur Basile Ier, avait décidé de le faire périr. Basile Ier, certain que Michel III ne cherchait plus qu'une occasion de se débarrasser de lui, prit les devants. Un soir, Michel III, après les courses à l'Hippodrome, ivre à son habitude, offrit les chaussures de pourpre à son nouveau favori, Basiliskianos, un matelot de la flotte impériale, et le présenta au Sénat pour le faire reconnaître comme co-empereur. Basile n'hésita plus. Théodora, la mère de Michel III, enfermée dans un monastère, avait gardé un appartement voisin de celui de son fils dans le palais de Saint-Mamas [2], hors de la capitale. Elle voulut donner un dîner à son fils et à sa cour. Basile et Ingerina, sa femme, ainsi que Basiliskianos furent invités. Basile, qui dans une partie de chasse venait de manquer d'être tué, sur l'ordre de l'empereur, choisit cette occasion pour

[1] Cedr. II, 65 è 68 ; Theoph Cont, t. 38-40 ; Zonar. III, 333-335. Cf. Georges le moine 778-779 ; Leo Gram. 210 ; Sym. Mag. 619 ; Glykas 534-535 ; Manassès 201 ; Joel 54.

[2] Cf. R. Janin, Constantinople byz., Paris 1950, p. 140.

se défaire de Michel III. On se mit à table, au début de la nuit et dès neuf heures du soir, Michel III était ivre. Se levant de table, sous un prétexte quelconque, Basile alla fausser les serrures de la chambre impériale et revint prendre part au dîner jusqu'à la fin de celui-ci. Comme d'ordinaire, Basile reconduisit Michel III dans sa chambre, à son lit, et le quitta après lui avoir baisé la main. Basiliskianos se jeta sur un autre lit et tous deux ne tardèrent pas à s'endormir. Un moment après, le chambellan Ignace, qui se tenait devant la porte de la chambre (car il s'était aperçu avec terreur qu'il ne pouvait la fermer) et qui pressentait quelque malheur, vit arriver Basile avec une troupe armée. Il voulut s'opposer par la force à leur passage, mais il fut vite maîtrisé. Tout ce bruit réveilla, à son tour, Michel III, complètement dégrisé. Comme il levait les deux mains, en poussant les hauts cris, Jean Chaldios les lui trancha d'un coup d'épée. On jeta à bas de son lit Basiliskianos. Puis, tandis que Basile examinait ce qu'il fallait faire, Asyléon pénétra dans la chambre impériale et sans pitié plongea son épée dans le ventre de Michel III, assis sur son lit et se lamentant. Les entrailles impériales vinrent ensanglanter les dalles de marbre ; Michel III était mort. Quelques heures plus tard, le cubiculaire Paul enveloppait le corps de Michel III dans la housse de son cheval préféré, le jetait dans une barque et le transportait à Chrysopolis, où on l'enterra dans un monastère sans la moindre cérémonie. On était dans la nuit du 23 au 24 septembre 867. Michel III était dans sa 29° année ; il avait régné 25 ans et 8 mois, dont un an et quatre mois avec Basile [1].

Nicéphore II Phokas subit le même sort. L'impératrice Théophano, fort éprise de Jean Tzimiskès, qu'elle était arrivée à recevoir au gynécée, sans que Nicéphore II Phokas s'en doutât, avait décidé d'assassiner l'empereur. Des hommes armés réussirent à être introduits dans le Palais et à être cachés dans les appartements de l'impératrice On était au début de décembre 969. D'après Léon diacre, qui nous a laissé le récit le plus saisissant du drame [2], le meurtre avait été fixé à la nuit du 10 au 11 décembre. Dans la journée du 9, plusieurs conjurés grâce à Théophano avaient pénétré sous des habits de femme dans le Palais. Le soir du 10, Nicéphore II Phokas avait reçu

[1] Theoph. Cont. 210 ; Sym. Mag. 684-685 ; Georges le moine 836, 838 ; Leo Gram. 250-252 ; Zonar. III, 416-417. Cf. A. Vogt, Basile Ier... Paris 1908, p. 40-42.

[2] Leo Diac. 87-89.

d'un clerc du Palais un avis mystérieux l'avertissant que l'empereur serait assassiné, la nuit venue, et que s'il faisait fouiller les appartements de l'impératrice, il y découvrirait les assassins. Nicéphore II donna l'ordre à son premier chambellan de faire la visite des appartements de Théophano. Soit par trahison, soit par négligence, celui-ci visita toutes les chambres, sauf celle où se trouvaient cachés les conjurés. On n'attendait plus que Tzimiskès, qui était en résidence forcée à Chalcédoine. Théophano avait réussi à obtenir de Nicéphore II Phokas qu'il ne fermât pas la porte de sa chambre, sous prétexte qu'elle avait à voir quelques jeunes princesses bulgares et qu'en rentrant elle fermerait elle-même la porte de la chambre impériale. Il neigeait et le vent soufflait en tempête sur le Bosphore. Dans une petite barque, Jean Tzimiskès aborda au pied du palais du Boukoléon. Il fut hissé dans un panier et les conjurés se dirigèrent avec lui vers la chambre de Nicéphore II Phokas, la chambre du Phare, appelée plus tard la chambre de Nicéphore Phokas [1]. Le lit était vide. Terrifiés, à la pensée qu'ils étaient découverts, ils allaient prendre la fuite, lorsqu'un jeune eunuque, envoyé vraisemblablement par Théophano pour les renseigner, leur montra l'empereur dormant, suivant son habitude, par terre, dans un coin, sur sa peau de panthère Il venait de s'endormir et n'entendit rien. Tzimiskès le réveilla d'un coup de pied et, comme il levait la tête en s'appuyant sur son coude, l'un des conjurés d'un grand coup d'épée lui fendit la tête du sommet du crâne jusqu'à l'arcade sourcilière. Tout ensanglanté, Nicéphore II Phokas criait : «Théotokos, viens à mon secours !». On lui attacha les jambes et on le traîna au pied du grand lit où Jean Tzimiskès était assis. On voulut le forcer à se mettre à genoux devant lui ; mais, attaché et étourdi par le coup terrible qu'il venait de recevoir, il ne put se tenir droit et roula à terre. Défaillant et se sentant perdu, Nicéphore II Phokas se contentait d'invoquer la Théotokos. Jean Tzimiskès s'acharnait sur lui et lui arrachait la barbe. On lui fracassa la mâchoire, on lui fit sauter des dents à coups de pommeau d'épée. Finalement, d'un coup de pied, Jean Tzimiskès, le renversa et, lui déchargeant de son épée un coup formidable sur la tête, il le tua presque. Un conjuré, de sa longue épée, le transperça de part en part ; Nicéphore II Phokas expira sur le champ Puis, au bruit de l'arrivée de la garde, Jean Tzimiskès donna l'ordre de trancher la tête de Nicé-

[1] R. Guilland, Le Palais du Boukoléon. L'assassinat de Nicéphore II Phokas, Byzantinoslavica XIII (1952), p. 101 - 136.

phore II Phokas et, par une fenêtre, à la lueur des torches, on montra la tête coupée et sanglante de l'empereur, dramatique spectacle qui calma sur le champ toute velléité de resistance. Toute la journée du lendemain 11 décembre, le corps de Nicéphore II Phokas, par un temps sombre et brumeux, resta étendu sur la neige. Le soir, on mit à la hâte le corps sur un brancard improvisé avec des morceaux de bois et, par une nuit noire, on le transporta, dans le plus grand secret, sans aucune cérémonie, aux Saints-Apôtres, où on le déposa dans l'un des grands sarcophages de l'hérôon de Constantin [1].

Quatre empereurs furent empoisonnés. A la mort d'Héraclius, en 641, l'impératrice Martine pensait bien gouverner les deux jeunes co-empereurs Héracléonas, son propre fils et Constantin-Héraclius, le fils d'Héraclius et d'Eudocie. Ce dernier était maladif et ses forces allaient s'affaiblissant rapidement. L'air de Constantinople lui étant nocif, il s'était retiré à Chalcédoine, dans un palais qu'il y avait fait bâtir. Le 25 mai 641, après un règne de trois mois et demi, *Constantin III* mourait. Tous les auteurs s'accordent pour dire qu'il fut empoisonné par Martine et aussi par le patriarche Pyrrhus [2]. Il fut enterré dans l'hérôon des Saints Apôtres [3].

Théophano, par son mariage avec Romain II, le fils de Constantin VII, devenue impératrice, contre toute attente, brûlait d'impatience de régner. Elle réussit à convaincre son mari d'empoisonner son père. Romain II se laissa convaincre. En 959, *Constantin VII* malade devait prendre un remède. Romain II et Théophano composèrent un poison et, à prix d'argent, réussirent à convaincre le maître d'hôtel Nicétas, de le verser dans la potion de l'empereur. Constantin VII était en adoration devant les saintes ikônes. Tenant en main la coupe, il fit un faux mouvement et répandit par terre la plus grande partie de la potion. Ce qu'il absorba n'était pas assez dangereux pour le faire mourir. Toutefois, il tomba dans un état de faiblesse, dont il ne put se relever. Il alla passer quelque temps au mont Olympe, en Bithynie, où il recourut aux bains chauds de Brousse, pour tenter de triompher

[1] Cedr. II, 375 - 376 ; Glykas 11 - 12 ; Manassès 249 ; Zonar. III, 517 - 519. Cf. G. Schlumberger, Un empereur byzantin au dixième siècle, Nicéphore Phocas, Paris, 2e ed. 1923, 624 - 630 ; Ch. Diehl, Figures Byz. I, Paris 1909, p. 238 - 240.

[2] Theoph. B, 522, de Boor 341, 14 - 16 ; Cedr. I, 753 ; Manassès 163 ; Glykas 513 ; Joel 47 ; Zonar. III, 216.

[3] Cedr. I, 753.

des douleurs intestinales et de la fièvre ardente qui le consumaient. Il revint à Constantinople, n'ayant qu'un souffle de vie. Le 9 novembre 959, il expirait. Il fut enterré aux Saints-Apôtres et déposé dans le tombeau de son père Léon VI. Il était âgé de 54 ans et deux mois ; il avait régné 48 ans, treize mois avec son oncle Alexandre, 7 ans sous la tutelle de sa mère Zoè, 25 ans, comme en esclavage, avec Romain I Lécapène et 15 ans seul [1].

Son fils *Romain II* mourut, très vraisemblablement, lui aussi empoisonné. Epuisé de débauche, Romain II était dans un état maladif très grand depuis de nombreux mois, lorsqu'il mourut le 15 mars 963, à l'âge de 24 ans, après avoir régné trois ans et quatre ou cinq mois. On croit que Théophano avança sa mort, en lui administrant le même poison qu'elle avait mis entre ses mains pour faire mourir son père [2].

Alors que *Jean I Tzimiskès* revenait de la campagne de Syrie, en 975, il traversa, près d'Anazarbe et de Podandos, de fertiles campagnes, riches en troupeaux et en moissons. S'étant enquis du nom du propriétaire de ces magnifiques domaines, il apprit qu'ils appartenaient au parakimomène Basile et que ces vastes domaines, conquis sur les Arabes par Nicéphore II Phokas et par lui-même, avaient été abandonnés à ce ministre. Jean I Tzimiskès ne cacha pas son indignation et Basile en fut vite averti. Mais, sûr de se tirer d'affaire, il ne fit que rire des propos de l'empereur. Ce dernier, arrivé au pied du mont Olympe, alla loger chez un petit-fils de Romain I Lécapène, Romain. L'un de ses eunuques, acheté par Basile, versa dans la coupe de Tzimiskès un poison à effet très lent. Dès le lendemain, Jean Tzimiskès était perclus de douleurs ; il avait les épaules couvertes d'anthrax et le sang lui sortait abondamment par les yeux. Sentant ses forces l'abandonner, il se hâta de rentrer à Constantinople, où il donna l'ordre de presser l'achèvement du tombeau qu'il se faisait construire dans l'église du Sauveur. Sentant sa fin prochaine, il distribua l'argent de son trésor particulier aux pauvres et aux malades, et surtout aux épileptiques, pour lesquels il avait toujours eu beaucoup de compassion et le 10 janvier 976, il expirait à l'âge de 51 ans. Il avait régné six ans et un mois [3].

Quatre empereurs moururent décapités. Le 23 novembre 602, Phokas, proclamé empereur, entrait à Constantinople. *Maurice*, échan-

[1] Cedr. II, 337-338 ; Zonar. III, 489.
[2] Cedr. II, 345, Zonar, III, 493-494.
[3] Cedr. II, 415 ; Glykas 575 ; Leo Diac. 177 ; Zonar. III, 537.

geant ses vêtements impériaux contre de simples vêtements, s'était enfui avec sa femme et ses enfants, à bord d'une barque, pour passer en Asie Mineure. Il ne put aller au-delà de St Autonomos, où le cloua une crise aiguë d'arthritisme. C'est là qu'il fut arrêté et conduit au port d'Eutrope, à Chalcédoine. Traîné au bord du rivage, d'où il apercevait les tours de son palais, on lui fit subir les pires tortures morales avant de l'exécuter. On trancha la tête, devant lui, à ses cinq fils, Tibère, Pierre, Paul, Justin et Justinien. Couvert du sang de ses enfants qui rejaillissait jusque sur lui, il garda sa fermeté naturelle et il se contentait de dire, à chaque coup de hache : «Vous êtes juste, Seigneur et vos jugements sont équitables». Bien plus, la nourrice du dernier de ses fils, encore au berceau, ayant substitué son propre fils pour sauver le jeune prince, Maurice en avertit les bourreaux, refusant de se rendre complice d'un homicide, pour sauver son propre enfant. Puis, on lui trancha la tête. C'était le 27 novembre 602. Maurice était âgé de 63 ans et il avait régné 20 ans, trois mois et 13 jours. Les têtes de Maurice et de ses enfants furent portées à Phokas qui les fit exposer plusieurs jours à l'Hebdomon. Puis, quelques jours plus tard, on déposa le corps de Maurice à Saint-Mamas [1], ainsi que ceux de sa femme et de ses enfants et l'on grava sur leur tombeau une longue inscription [2].

Justinien II eut la même destinée. Renversé par la révolution, à la fin de 695, Justinien II avait eu le nez coupé, d'où son surnom de Rhinotmète [3]. Mais il s'empara à nouveau du pouvoir, en 705. C'était un tyran sanguinaire et une seconde révolution, en 711, le renversa de nouveau. L'usurpateur Bardanès-Philippikos le fit arrêter à Damastrys, où il se trouvait avec son armée, qui l'abandonna sur le champ. Justinien II tenta de fuir, mais, il n'en eut pas le temps. On le saisit par les cheveux et sur le champ on lui coupa la tête, qui fut envoyée à Constantinople à Philippikos. Après avoir été exposée quelques jours, elle fut envoyée en Occident jusqu'à Rome, pour annoncer le commencement d'un nouveau règne. Justinien II avait 41 ans ; il était le dernier empereur de la dynastie d'Héraclius [4].

[1] Theoph. B, 448, de Boor 289, 31-290, 1-12 ; Cedr. I, 706-708, Cf. Chron. Pasc. 694 ; Manassès 155 ; Joel 45-46 ; Zonar. III, 197 ; Nic. Call. XVIII, 42.
[2] Cedr. I, 707-708.
[3] Cedr. I, 775.
[4] Theoph. B, 584, de Boor 381, 2-6 ; Cedr. I, 784 ; Zonar. III, 242 ; Glykas 520 ; Joel 50.

En 698, *Léontios*, qui avait renversé Justinien II, en 695, était, à son tour, détrôné par Apsimar, qui prit le nom de *Tibère III*. Ce dernier, après avoir fait couper le nez à Léontios, comme celui-ci l'avait fait couper à Justinien II, et l'avoir enfermé dans un monastère, était, lui aussi, renversé en 705 par Justinien II. Le sanguinaire empereur emprisonna Léontios et Tibère III. Puis, chargés de chaînes et après avoir défilé dans les rues de Constantinople, ils furent amenés dans l'Hippodrome, où Justinien II donnait des jeux, en l'honneur de sa victoire. On les jeta tous deux aux pieds de l'empereur. Pendant toute la durée de la première course de chars, Justinien II tint ses deux pieds sur la gorge des deux ex-empereurs. Le peuple applaudissait et chantait le verset du psaume : «Tu marcheras sur l'aspic et sur le basilic et tu fouleras au pied le lion et le dragon». Puis Justinien II donna l'ordre de les traîner jusqu'au Kynégion, lieu d'exécution alors des criminels, où on leur trancha la tête à tous deux [1]. Léontios avait régné 3 ans, Tibère III 7 ans.

Enfin, huit empereurs subirent l'un des traitements les plus fréquents à Byzance : l'aveuglement.

Devant la façon indigne dont *Philippikos* gouvernait l'empire, le patrice Georges Boraphos, comte de l'Opsikion, d'accord avec le patrice Théodore Myakios, décida de renverser Philippikos. Il envoya à Constantinople Rouphos, protostrator de l'Opsikion, avec la mission de s'emparer de l'empereur. Le 3 juin 713, Philippikos, après avoir célébré l'anniversaire de la fondation de Constantinople par des jeux solennels à l'Hippodrome, donna un grand dîner au Palais. Le repas terminé, alors que Philippikos, qui avait bu avec excès, dormait profondément, Rouphos accourut au Palais, où chacun, sans s'inquiéter de l'empereur, ne pensait qu'à ses propres plaisirs. Rouphos pénétra facilement jusqu'à l'appartement impérial, et, trouvant Philippikos sans gardes, ivre et dormant profondément, il se saisit de lui, l'enveloppa dans un manteau et le transporta à l'Hippodrome, sans que personne ne s'en aperçut, pas plus, du reste, que Philippikos lui-même. Là, Rouphos, l'ayant enfermé dans le vestiaire de la faction des Verts, lui fit crever les yeux [2]. Il avait régné deux ans.

---

[1] Theoph. B, 574, de Boor 375, 6 - 13 ; Cedr. I, 780 - 781 ; Niceph. le Patr. 47 - 48 ; Manassès 171 ; Joel 49 ; Glykas 518 ; Zonar. III, 238.

[2] Theoph. B, 587, de Boor 383, 5 - 17 ; Cedr. I, 785 ; Nic. le Patr. 55 ; Manassès 176, Glykas 520, Joel 50, Zonar. III, 244.

Décidée à s'emparer du pouvoir à tout prix, l'impératrice Irène, effrayée à la nouvelle que son fils, *Constantin VI*, réfugié en Asie Mineure, voyait se grouper autour de lui un grand nombre de soldats et de gens, décidés à le défendre, Irène fit une dernière tentative. Elle fit savoir aux traîtres, qui entouraient son fils, que, s'ils ne trouvaient pas le moyen de le lui livrer, elle lui révélerait tout le complot et les perdrait pour se sauver personnellement. Sachant qu'Irène était capable de mettre à exécution ces menaces, les conjurés s'emparèrent de Constantin VI, un soir, pendant qu'il faisait sa prière et le transportèrent dans une barque toute prête. Arrivés de bon matin à Constantinople, le samedi 19 août 797, ils l'enfermèrent dans la salle de la Porphyra, où il était né, et l'y laissèrent une partie de la journée, pendant qu'ils examinaient avec Irène ce qu'il fallait faire. Finalement, Irène décida de faire crever les yeux à son fils. Accablé de fatigue, Constantin VI dormait profondément, lorsque vers 3 heures de l'après-midi, les bourreaux s'approchèrent de son lit et ne le réveillèrent que par la douleur des poinçons qu'ils lui enfonçaient dans les yeux avec tant de brutalité qu'il faillit mourir sur le champ. Hurlant, se roulant par terre, refusant tout secours, maudissant sa mère, le jour et le lieu de sa naissance, Constantin VI resta plusieurs jours sans vouloir prendre de nourriture. Il était âgé de 27 ans et il avait régné 17 ans. Il survécut, du reste, à sa mère, traînant une vie languissante dans l'oubli et le mépris [1].

Michel V avait tenté de renverser l'impératrice Zoè, mais les Byzantins refusèrent de le reconnaître comme empereur, exigèrent le rappel de Zoè et réclamèrent la mort de Michel V. Théodora, qui vivait enfermée au couvent depuis de longues années, fut tirée de celui-ci et acclamée par le peuple. Michel V et son oncle Constantin s'étaient réfugiés au monastère de Stoudios. Au soir du mercredi 21 avril 1042, trois jours après l'arrestation de Zoè, le nouveau préfet de la Ville venait chercher Michel V et son oncle. Tous deux s'accrochèrent à l'autel, sentant que s'ils quittaient le monastère, ils étaient perdus. Mais ce fut en vain. On les arracha du sanctuaire ; ils furent hissés sur des mules, emmenés sur la place du Sigma et couverts d'insultes pendant tout le trajet. A la vue des instruments du supplice, Michel V éclata en sanglots, suppliant que l'on commençât le supplice par Constantin. Ce dernier le subit sans une plainte. Quant à Michel

---

[1] Theoph. B, 732, de Boor 472, 12 - 26 ; Cedr. II, 27 ; Manassès I, 91 ; Joel 53 ; Zonar. III, 297 - 298.

V, il fallut le maintenir fermement. Il avait régné 14 mois et 5 jours [1].

En 1071, *Romain IV Diogène*, battu et fait prisonnier par le sultan Alp Arslan, et libéré généreusement par lui, avait entrepris de reconquérir son trône, dont Michel VII, sous l'influence des Doukas, et en particulier de son oncle, le césar Jean, s'était emparé. Arrêté, Romain IV Diogène fut transporté à Constantinople. Pendant le voyage, il fut pris de violentes douleurs intestinales, dues au poison, que les émissaires du césar Jean Doukas, lui avaient fait prendre. L'ordre arriva de lui crever les yeux, avec défense de lui panser ses blessures. On le conduisit au bord de la Propontide et, de là, il fut transporté dans l'île de Protè. Il n'y vécut que quelques jours; l'absence de tout pansement avait envenimé les plaies au point que l'air en était infecté. Romain IV, qui n'était plus qu'un cadavre, mourut sans la moindre plainte, sans aucune malédiction contre ses persécuteurs. Il avait régné trois ans et huit mois [2].

En 1193, Alexis III Ange renversait son frère cadet, *Isaac II Ange*. Ce dernier était en train de faire campagne contre les Bulgares, lorsqu'il fut averti du complot de son frère. Il méprisa l'avertissement et dut finalement s'enfuir. Mais, à Stagyre en Macédoine, où il s'était arrêté pour prendre quelque repos, il fut livré par son hôte et ramené à Constantinople. Son frère Alexis III le fit aveugler, au faubourg de Péra. Après l'avoir tenu enfermé quelque temps dans la prison du Palais, Alexis III le fit transférer dans une tour, située dans le Diplokionion, où on ne lui donnait chaque jour qu'une très petite ration de pain et de vin. Il avait régné 9 ans et 7 mois et n'avait pas encore 40 ans [3]. Rétabli sur le trône, en 1203, il mourut en 1204, à la nouvelle de l'arrestation de son fils, Alexis IV par l'usurpateur Alexis V Murzuphle. Il fut pris d'un violent tremblement à la suite duquel il entra en agonie. Il était dans sa 50ème année [4].

Constantinople reconquise sur les Latins le 25 juillet 1261, Michel VIII Paléologue, déja co-empereur avec le jeune *Jean IV Lascaris* depuis 1260, se fit couronner une seconde fois dans Sainte-Sophie, sous prétexte que la reconquête de Constantinople était une renaissance de l'Empire. Comme lors du premier couronnement, il ne fut

[1] Psellos, Chronogr. ed. Renauld I, p. 115. Cf. Cedr. II, 539-540; Manassès 264, Joel 62-63; Glykas 592; M. Attal. 17; Zonar. III, 612.

[2] Glykas 612; Manassès 132; Joel 65; Zonar. III, 706; Michel Attal. 178.

[3] Nicétas 596-597.

[4] Nicétas 744.

fait aucune mention du jeune Jean IV Lascaris, alors âgé de 8 ou de 11 ans. Bien décidé à écarter du trône le fils de Théodore II Lascaris, Michel VIII, ne voulant pas le priver de la vie, donna l'ordre de l'aveugler. Sous prétexte d'adoucir son supplice, au lieu de lui percer les yeux avec une pointe de fer portée au rouge, on se contenta de lui déssècher et de lui brûler les membranes, au moyen d'une lame de métal rougie. Cette exécution eut lieu le 25 décembre 1261. Jean IV fut transporté ensuite au château de Dakibitza [1]. Il vivait encore, sous le règne d'Andronic II Paléologue, qui vint le trouver, en 1290, pour lui faire reconnaître la légitimité de son élévation au trône [2].

Enfin, *Andronic IV Paléologue* et *Jean VII Paléologue*, fils et petit-fils de Jean V Paléologue, furent eux aussi aveuglés. Jean V Paléologue avait choisi pour lui succéder, son second fils Manuel au lieu de son fils aîné Andronic et en septembre 1373 il nommait Manuel co-empereur. En 1374, Andronic IV Paléologue tentait d'enlever le pouvoir à son père, en même temps que le prinee Savoudji Tchelebi se soulevait contre son père Mourad I. Mais ce dernier réussit à enfermer les deux princes dans Didymotique. Mourad I fit aveugler et décapiter son fils; quant à Jean V, il dut faire aveugler son fils Andronic IV et son petit-fils Jean VII. Mais l'aveuglement, opéré avec du vinaigre bouillant, ne leur enleva pas complètement la vue; ils furent enfermés tous deux dans la tour d'Anémas, aux Blachernes [3]. Cinq ans plus tard, en 1379 Andronic IV tentait de nouveau de s'emparer du trône, et mourait le 28 juin 1385 [4]. Quant à Jean VII, il s'emparait du trône le 14 avril 1390, mais en était chassé dès le 14 septembre [5]. Il se montra, du reste, loyal dès lors envers Manuel II Paléogue, qui lui avait confié le gouvernement de la capitale, pendant son séjour en Occident; et, en effet, en 1402, il refusait de livrer Constantinople à Bajazet I [6]. Jean VII Paléologue mourut le 22 septembre 1408 [7].

Telle fut la destinée des empereurs de Byzance. Sur 88 empereurs

[1] Nic. Gregor. I, 93.

[2] Nic. Gregor. I, 173.

[3] Ducas 44; Sphrantzès 51, 80; L. Chalcoc. 42; ed. Darkó I, 55. Cf. F. Dölger, Johannes VII, Kaiser der Rhomäer, 1390-1408. Byz. Zeitschr. XXXI (1931), p. 23.

[4] Müller, Chronik de 1391, p. 392. Cf. F. Dölger, op.cit., p. 26.

[5] Müller, Chronik id. Cf. F. Dölger, op.cit., p. 27.

[6] F. Dölger, op.cit., p. 33.

[7] F. Dölger, op.cit., p. 36.

régnant, en ne tenant pas compte des co-empereurs, qui n'ont pas effectivement exercé le pouvoir et qui, pour cette raison, ne sont pas comptés parmi les empereure officiels, sur 88 empereurs régnant, de 323 à 1453, de Constantin I le Grand à Constantin XII, 37 empereurs sont morts de mort naturelle, 3 d'accident, 5 sur le champ de bataille, 30 de mort violente, de diverses manières [1] et 13 ont dû se réfugier momentanément ou définitivement au couvent [2].

R. GUILLAND

[1] 5 empereurs morts de manière tragique diverse, 1 par mutilation, 1 par étouffement, 2 par étranglement, 2 dans les tortures, 3 assassinés, 4 empoisonnés, 4 décapités et 8 aveuglés.

[2] Ce sont : Anastase II, Théodose III, Staurakios, Michel I, Romain I Lécapène, Michel IV, Michel VI, Isaac I Comnène, Michel VII, Nicéphore III Botaniate, Alexis III Ange, Andronic II Paléologue et Jean VI Cantacuzène. Cf. R. Guilland Οἱ Βυζαντινοὶ αὐτοκράτορες καὶ τὸ θέλγητρον τοῦ μοναστηρίου, Ἐπετ. Ἑταιρ. Βυζ. Σπουδῶν, XXI (1951), p. 215 - 234. Il y a lieu de corriger, dans cette étude, p. 219 Alexis V Murzuphle en Alexis III Ange ; il faut aussi supprimer de cette liste Léontios (p. 217), qui fut décapité, Michel V (p. 218), qui eut les yeux crevés, Romain IV Diogène (p. 219), qui eut aussi les yeux crevés, Isaac II Ange (p. 219), qui fut aveuglé également et Jean VII Paléologue (p. 220), qui revêtit seulement, au moment de sa mort, la robe de moine. Il faut également supprimer, à propos d'Anastase II (p. 217), la dernière phrase et par suite la Note 5.

Η ΑΠΟΣΤΟΛΙΚΗ ΕΚΚΛΗΣΙΑ ΤΗΣ ΚΡΗΤΗΣ ΚΑΤΑ ΤΟΥΣ ΑΙ. Η'-ΙΓ' ΚΑΙ Ο ΤΙΤΛΟΣ ΤΟΥ ΠΡΟΚΑΘΗΜΕΝΟΥ ΑΥΤΗΣ

Α'

Ἡ σημερινὴ πρᾶξις τῆς Ὀρθοδόξου Ἀνατολικῆς Ἐκκλησίας ἀναγνωρίζει τὸν ἐν Ἡρακλείῳ Κρήτης ἑδρεύοντα ἀρχιερέα καὶ τῆς ἐπαρχιακῆς Συνόδου τῆς Ἐκκλησίας τῆς Κρήτης προκαθήμενον ὡς *μητροπολίτην Κρήτης*, προσφωνεῖται δ' οὗτος ὡς *σεβασμιώτατος*, καθὼς γίνεται διὰ πάντας τοὺς «μητροπολίτας» (=ἐπισκόπους) ἐν τῷ Ἑλληνικῷ Κράτει [1].

Ἀπὸ πολλῶν ἐτῶν ἀσχολούμενος μὲ τὴν ἐκκλησιαστικὴν ἱστορίαν τῆς Κρήτης, ἠθέλησα πάντοτε νὰ διασαφηνισθοῦν καὶ τὰ ἑπόμενα ζητήματα :

α') Ἂν ὁ προκαθήμενος Κρήτης ἐλέγετο *ἐπίσκοπος* ἢ *ἀρχιεπίσκοπος* καὶ ὑπὸ ποίαν ἔννοιαν ὠνομάζετο οὕτω.

β' Πότε ὁ προκαθήμενος Κρήτης ὠνομάσθη *μητροπολίτης* καὶ ἂν διετήρησε συγχρόνως τὸν τίτλον τοῦ ἀρχιεπισκόπου καὶ ὑπὸ ποίαν ἔννοιαν.

γ') Τί σημαίνει ὁ τίτλος *πρόεδρος Κρήτης*, ἀποδιδόμενος εἰς προκαθημένους τῆς ἐν λόγῳ Ἐκκλησίας, καὶ

δ') Ποία ὑπῆρξεν ἡ ἕδρα τοῦ ἐπισκόπου ἢ ἀρχιεπισκόπου Γορτύνης, ἀρχιεπισκόπου Κρήτης, ἢ μητροπολίτου Γορτύνης, μητροπολίτου Κρήτης, μάλιστα δὲ κατὰ τοὺς αἰῶνας ἔνατον καὶ ἐν συνεχείᾳ μέχρι τοῦ δεκάτου τρίτου [2].

Πέραν τῆς χρησιμότητος τὴν ὁποίαν θὰ εἶχεν ἡ λύσις τοιούτων ζητημάτων, πολυπλόκων καθ' ἑαυτά, διὰ μίαν ἐποχὴν σκοτεινὴν ὡς πρὸς τὴν ἱστορικὴν ἔρευναν, εἶναι ἀναντίλεκτον ὅτι καὶ τὴν φιλολογικὴν κριτικὴν θὰ

[1] Ὁ Οἰκουμενικὸς γράφων τῷ Κρήτης προσφωνεῖ αὐτὸν *ἱερώτατον*. Οἱ ἐπίσκοποι Κρήτης, νῦν ἑπτὰ τὸν ἀριθμόν, προσφωνοῦνται θεοφιλέστατοι, διὰ τοῦ τιμητικωτάτου τούτου τίτλου, δι' οὗ προσεφωνοῦντο οἱ ἄρχοντες τοῦ παλατίου καὶ μητροπολῖται ἐπὶ Βυζαντινῶν. Εἶναι δ' ὁ Κρήτης καὶ *ἔξαρχος Εὐρώπης*.

[2] Δηλαδὴ ἀπὸ τῆς καταλήψεως τῆς Κρήτης ὑπὸ τῶν Ἀράβων (824 ἢ 826 ;) μέχρι τῆς ἀνακτήσεως αὐτῆς ὑπὸ τοῦ Νικηφόρου τοῦ Φωκᾶ (961) καὶ περαιτέρω μέχρι τῆς καταλήψεως αὐτῆς ὑπὸ τῶν Φράγκων τῆς Δ' Σταυροφορίας (1204).

χθησαν μὲν ἐπὶ Φωτίου καὶ Ἰγνατίου [1], ἀποκατεστάθησαν δὲ ἐν τῷ μεταξύ. Ἡ δευτέρα λεγομένη βυζαντινὴ περίοδος (961 – 1204) εὑρίσκει τὴν Ἐκκλησίαν αὐτῆς ἀκμαίαν καὶ ἀκολουθοῦσαν τὴν ἐκ Κωνσταντινουπόλεως διδομένην ἐκκλησιαστικὴν γραμμήν, ἑπομένως καὶ τὸ ὁριστικὸν σχίσμα τοῦ ια΄ αἰ. Τὰ ἀπὸ τῆς καταλήψεως τῆς Κρήτης ὑπὸ τῶν Φράγκων (1204) κἑξ. γεγονότα ὡς πρὸς τὴν Ἀνατολικὴν Ἐκκλησίαν δὲν μᾶς ἐνδιαφέρουν ἐνταῦθα, εἰμὴ παραπληρωματικῶς, μᾶς ἀπησχόλησαν δ᾽ ἄλλοτε [2]. Διὰ νὰ ἐπανέλθωμεν εἰς τὰ τακτικά, ταῦτα ἀναφέρουν τὴν Κρήτην κατὰ τὴν β΄ βυζαντινὴν περίοδον, οὐχὶ ὅμως πάντοτε κατὰ τὴν Ἀραβοκρατίαν.

Ἠθέλησα νὰ μετέλθω, δι᾽ ἱστορικοὺς καὶ φιλολογικοὺς σκοπούς, ἄλλην μέθοδον. Νὰ συγκεντρώσω δηλαδὴ τὰς εἰδήσεις περὶ τῶν προσώπων καὶ τῶν τίτλων τῶν ἀρχιερέων Κρήτης (μόνον τῶν προκαθημένων, οὐχὶ τῶν ἐπισκόπων οἱ ὁποῖοι ὑπήγοντο ὑπ᾽ αὐτούς, τοῦτο θὰ πράξω ἄλλοτε) κατὰ τοὺς ἐπιμάχους χρόνους 734 - 1204, ἀνεξαρτήτως τῶν μαρτυριῶν τῶν τακτικῶν, διότι ἐδῶ δὲν μ᾽ ἐνδιαφέρει τόσον ἡ τάξις ἣν εἶχεν ἡ ἀρχιεπισκοπὴ (ἢ μητρόπολις) Γορτύνης (ἢ Κρήτης), καὶ ἡ σειρὰ τῶν ἑκάστοτε ὑπ᾽ αὐτὴν ἐπισκοπῶν, οὐδ᾽ ὁ ἀριθμὸς καὶ τὰ ὀνόματα τῶν τελευταίων. Τοῦτο εἶναι ἄλλο ζήτημα. Ἀλλὰ καὶ ἡ σύνταξις καταλόγου τῶν προκαθημένων ἀρχιερέων Κρήτης διὰ τὴν ἐποχὴν αὐτὴν εἶναι ἔργον ἀλλότριον τῶν προθέσεών μου ἐν τῇ σημερινῇ μου μελέτῃ [3]. Διὰ τοῦτο δὲν ἐπιμένω εἰς τοὺς ὀλιγώτερον γνωστούς,

[1] Ἡ ἔρις συνέπεσε μὲ τὴν ἐν Κρήτῃ Ἀραβοκρατίαν.

[2] Ὀρθόδοξοι ἀρχιερεῖς ἐν Κρήτῃ ἐπὶ Ἑνετοκρατίας, «Ὀρθοδοξία» 27, 1952, σσ. 63 - 75. Περὶ τῶν κατὰ τὴν Τουρκοκρατίαν (1645 - 1898) ἀρχιερατευσάντων ἐν Κρήτῃ ἐδημοσίευσα ἐν ΕΕΒΣ Ι΄, 1933, σσ. 192 - 235, καί: Ἔλεγχος τῶν ἐν Κρήτῃ ἀρχιερατευσάντων ἐπὶ Τουρκοκρατίας, «Ἐπ. Ἑταιρ. Κρητ. Σπουδῶν» Γ΄, 1940, σσ. 114 - 155. Τὴν μελέτην ταύτην πρόσθες εἰς τὰ ὑπὸ Γ. Κονιδάρη, «Κρητ. Χρον.» 7, 1953, σ. 478, ὅπου παραλείπεται. Γενικὸν κατάλογον τῶν ἐπισκοπησάντων ἐν Κρήτῃ, ἀλλ᾽ ἤδη πρὸ πολλοῦ ἀπηρχαιωμένον, ἔχομεν ἐν M. Le Quien, Oriens Christianus, tomus secundus, Parisiis 1740, στ. 256 - 274: VI Provincia Cretæ Insulæ. Διὰ τὴν Ἑνετοκρατίαν εἰδικῶς βλέπε: Giuseppe Gerola, Per la Cronotassi dei vescovi Cretesi all'epoca Veneta, Venezia 1914 (ἀνάλυσις ἐν περ. «Χριστιανικὴ Κρήτη» Β΄, 1914, σσ. 296 - 300). Διὰ τὴν Φραγκοκρατίαν καὶ Τουρκοκρατίαν βλ. ἀνωτέρω, ὡς καὶ τὴν ἑπομένην καὶ μεθεπομένην σημείωσιν (δὲν ἐπεκτείνομαι εἰς βιβλιογραφικὰς ἀναγραφάς).

[3] Τὸ ἐπιφυλάσσω εἰς τὴν «Ἱστορίαν τῆς Ἐκκλησίας Κρήτης», ὅπου θὰ συμπληρωθοῦν καὶ αἱ εἰς τὰ μέχρι σήμερον δημοσιεύματά μου εἰδήσεις καὶ θὰ διορθωθοῦν τυχὸν παροράματα καὶ ἐλλείψεις. Κατάλογον τῶν μητροπολιτῶν Κρήτης ἀπὸ Τίτου κἑξ. παρὰ Flaminius Cornelius, Creta Sacra I, Venetiis 1755, σσ. 189 - 212, τὸν ὁποῖον μεταφράζει ὁ ἀρχαιολόγος Νικόλαος Πλάτων ἐν τῷ περ. «Ἀπόστολος Τίτος» (Ἡρακλείου) Β΄, 1953, σσ. 75 - 76, 136 - 137, 152 - 154, 215 - 216, Γ΄, 1954, σσ. 12 - 13, 33 - 34, 55 - 56, 75 - 76, 117 - 118, 173 - 174. Δυστυχῶς ὁ μεταφραστὴς δὲν λαμβάνει ὑπ᾽ ὄψιν τὰ ἑλληνιστὶ συντεταγμένα πρακτικὰ καὶ

καὶ δὴ τοὺς μόνον ἐκ τοῦ μεταγενεστέρου πλὴν πολυτίμου ἐκείνου Συνοδικοῦ τῆς Ἐπισκοπῆς Σουαρὲτ (=Συβρίτου) γνωριζομένους [1]. Ἀπεναντίας συγκεντρώνω θετικωτέρας εἰδήσεις, ὑπογραφὰς ἰδίᾳ, διότι αἱ ἐπιγραφαὶ σπανίζουν.

Β΄

1. *Ἀνδρέας ἀρχιεπίσκοπος Κρήτης* (α΄ ἥμισυ η΄ αἰ.), οὕτω ἐν τῷ Μηνολογίῳ [2] καὶ ἐν τοῖς καταλόγοις τῶν χειρογράφων του ἔργων γινωσκόμενος [3], καὶ ἐκ τοῦ «*Μεγάλου κανόνος, ποιήματος Ἀνδρέου Κρήτης*», ὁ καὶ ἅγιος [4]. Χαρακτηριστικὸν ὅτι οὐδαμοῦ ποτε ἐγράφη Ἀνδρέας Γορτύνης, ἀλλὰ πάντοτε Ἀνδρέας Κρήτης (λατ. Cretensis = Κρής).

2. *Ἠλίας* [5] *ἐπίσκοπος τῆς Κρήτης νήσου*, ὁ μετασχὼν τῆς Ζ΄ Οἰκουμενικῆς ἐν Νικαίᾳ Συνόδου (787). Πάντες οἱ ἐν τῇ Συνόδῳ ἐκείνῃ ἀναφερόμενοι ἀρχιερεῖς, καὶ αὐτὸς ὁ Κωνσταντινουπόλεως, ἀναφέρονται ὡς ἐπίσκοποι [6].

τὰς ἑλληνιστὶ τεθειμένας ὑπογραφὰς τῶν ἀρχιερέων Κρήτης εἰς τὰς πράξεις τῶν Συνόδων ἀλλὰ μεταφράζει καὶ ταῦτα ἐκ τῆς λατινικῆς μεταφράσεως, καὶ ἄλλως προχειρολογεῖ. Οὕτω ἐν Γ΄, 1954, σ. 117 διερωτᾶται τί θὰ εἴπῃ Πολεμονιακὸς (sic) Πόντος, ἀγνοῶν ὅτι εἰς τὴν ἐπαρχίαν *Πολεμωνιακοῦ* ὑπήγοντο αἱ μητροπόλεις Τραπεζοῦντος, Κερασοῦντος καὶ Πολεμωνίου! Πρβλ. περαιτέρω σ. 81, σημ. 4.

[1] V. Laurent, Le Synodicon de Sybrita et les métropolites de Crète aux X - XIII siècles, EO 32, 1933, σσ. 385 - 412.

[2] Πρβλ. BHG^2, 1909, σσ. 16 - 17. S. Vailhé, Saint André de Crète, EO 5, 1902, σσ. 378 - 387. L. Petit, André de Crète, DACL 1, 1907, στ. 2034 - 2041. E. Marin, André de Crète (Saint), DTC 1, 1909, στ. 1182 - 1184. Σωφρονίου Εὐστρατιάδου, Ἀνδρέας ὁ Κρήτης ὁ Ἱεροσολυμίτης, «Νέα Σιὼν» Ἱεροσολύμων 29, 1934, σσ. 673 - 688· 30, 1935, σσ. 3 - 10, 147 - 153, 209 - 217, 269 - 283, 321 - 342, 462. Β. Λαούρδας, «Κρητ. Χρονικὰ» Ε΄, 1951, σσ. 41 - 49.

[3] Οὕτω ἐν Πατμιακῷ κώδ. 179 (ε΄) ιγ΄ αἰ. (Σακκελίων): «τοῦ μακαρίου *Ἀνδρέου ἀρχιεπισκόπου Κρήτης* καὶ Ἱεροσολυμίτου». Ἐν Πατμιακῷ κώδ. 181 (ιη΄) τοῦ ιγ΄ αἰ. (Σακκελίων): «*Ἀνδρέου ἀρχιεπισκόπου Κρήτης*». Ἐν κώδικι Vatic. Gr. 1588, ιδ΄ αἰ. φ. 103 (Giannelli) «τοῦ *ἀρχιεπισκόπου Κρήτης* τοῦ Ἱεροσολυμίτου». Ὑπάρχουν δεκάδες παραδειγμάτων.

[4] Ἐν Louis Petit, BAG, Bruxelles 1926, δὲν εὕρηται ἰδιαιτέρως τυπωθεῖσα ἀκολουθία. Αὐτόθι σσ. XXV - XXVI καταγράφεται: Ἀκολουθίαι... τῶν ἐν ἁγίοις πατέρων ἡμῶν Τίτου, Κυρίλλου, Εὐμενίου καὶ *Ἀνδρέου, ἀρχιεπισκόπου Κρήτης* τῶν θαυματουργῶν... ἐκδοθεῖσαι ἐπιμελείᾳ... Ἱλαρίωνος ἐπισκόπου Ρεθύμνης..., ἐν Ἀθήναις 1877...

[5] Πρβλ. καὶ V. Laurent, EO 32, 1933, σ. 402. Β. Λαούρδαν, «Κρητ. Χρονικὰ» Ε΄, 1951, σσ. 53 - 56.

[6] Mansi, Amplissima Conciliorum collectio XIII, 133.

ὠφέλει. Διότι εἶναι προφανές, ὅτι ἁγιολογικὰ καὶ ἱστορικὰ κείμενα ἐπηρεάζονται ἀπὸ τὴν φρασεολογίαν τῶν χρόνων των καὶ ὡς ἐκ τούτου ἀποδίδουν εἰς τοὺς Κρῆτας ἀρχιερεῖς παρελθόντων αἰώνων τίτλους τοὺς ὁποίους ἐκεῖνοι εἶναι ἀμφίβολον ἐὰν εἶχόν ποτε.

Ἡ ὡς ἄνω ἔρευνα δὲν ἐγένετο ἐξ ὁλοκλήρου διὰ τοῦ παρόντος μελετήματος, καθότι συντόμως μέλλω νὰ δημοσιεύσω καὶ ἄλλο παράλληλον, ὅπου ἰδίᾳ θὰ ἐξετάσω τὸ θέμα ἀπὸ ἀπόψεως ἁγιολογικῶν κειμένων [1].

Τὰ περαιτέρω συντασσόμενα νομίζω ὅτι θὰ ἔχουν γενικώτερον ἐνδιαφέρον διὰ τὸν ἑπόμενον ἰδίᾳ λόγον. Εἶναι γνωστόν, ὅτι ἡ ἔρευνα παραπλησίων θεμάτων εἶναι δυνατὸν νὰ ἐπιχειρηθῇ ἐπὶ τῇ βάσει ἰδιαίτατα τῶν *τακτικῶν* [2], τῶν ἀναγραφῶν δηλονότι τῶν μητροπόλεων καὶ τῶν εἰς αὐτὰς ὑποκειμένων ἐπισκοπικῶν θρόνων, ἃς ἐτήρει ἡ βυζαντινὴ αὐλή. Ἐν προκειμένῳ διὰ τὴν Κρήτην ὑπάρχει ἡ ἑπομένη δυσκολία· ἡ Κρήτη δὲν ὑπῆρξε συνεχῶς συνδεδεμένη μετὰ τοῦ πατριαρχείου Κωνσταντινουπόλεως. Μία τῶν δώδεκα ἀρχιεπισκοπῶν τοῦ Ἰλλυρικοῦ ὑπήγετο ὑπὸ τὸν πάπαν Ρώμης, ὁ ὁποῖος καὶ διώριζεν ἑκάστοτε ἐν Ἀνατολῇ τὸν ὑποκαθιστῶντα αὐτὸν *βικάριον* (συνήθως τὸν Θεσσαλονίκης) [3]. Πιθανῶς περὶ τὰ τέλη τοῦ πέμπτου αἰῶνος οἱ ἐπίσκοποι Κρήτης «προσετέθησαν τῇ Συνόδῳ Κωνσταντινουπόλεως, διὰ τὸ ὑπὸ τῶν ἐθνῶν κατέχεσθαι τὸν Πάπαν τῆς πρεσβυτέρας Ρώμης» [4]. Ἀλλ' ἡ

[1] Διὰ τὸν πρὸς τιμὴν τοῦ G. Hofmann τόμον 1955 τοῦ ἐν Ρώμῃ περιοδικοῦ «Orientalia Christiana Periodica».

[2] Πρβλ. Γερασίμου Ι. Κονιδάρη, Αἱ μητροπόλεις καὶ ἀρχιεπισκοπαὶ τοῦ οἰκουμενικοῦ πατριαρχείου καὶ ἡ «τάξις» αὐτῶν, Ἀθῆναι 1934 (Texte und Forschungen zur Byz.-neugr. Philologie... zu den BNJ, No 13). Κρίσις τῆς διατριβῆς ταύτης ὑπὸ τοῦ Ἀθηνῶν Χρυσοστόμου Παπαδοπούλου, περ. «Θεολογία» 13, 1935, σσ. 341 - 344. Εἰδικώτερον ἐν τῇ μελέτῃ ταύτῃ συζητεῖται τὸ θέμα τῆς γνησιότητος τοῦ τακτικοῦ 1555A Παρισίων, τοῦ τὸ πρῶτον ἐκδοθέντος ὑπὸ τοῦ de Boor. Ὁ Κονιδάρης δέχεται ὅτι τοῦτο συνετάχθη κατὰ τὰ ἔτη 733 - 746. Εἰς τοῦτο, παρὰ τὰς ἐξενεχθείσας ἀντιρρήσεις, ἐπιμένει εἰς τὴν τελευταίαν μελέτην του: Γερ. Κονιδάρη, Αἱ ἐπισκοπαὶ τῆς Κρήτης μέχρι καὶ τοῦ ι' αἰῶνος, «Κρητικὰ Χρονικά» 7, 1953, σσ. 462 - 478 (μετὰ δύο συγκριτικῶν πινάκων καταλόγων τῶν ἐπισκοπῶν τῆς Κρήτης ἀπὸ τοῦ δ' - η' καὶ ἀπὸ τοῦ η' μέχρι τοῦ ι' αἰῶνος), ὅπου καὶ ἄλλη βιβλιογραφία.

[3] Τὰ πρακτικὰ τῆς Πενθέκτης (692) οἰκουμ. Συνόδου ὑπογράφει ὁ Βασίλειος *«καὶ τὸν τόπον ἐπέχων πάσης τῆς συνόδου τῆς ἁγίας Ἐκκλησίας Ρώμης...»*, Mansi XI, 989. Τοῦτο ἔδωκεν ἀφορμὴν εἰς ἀπορίαν πῶς ὁ Κρήτης ἀντεπροσώπευεν οὐ μόνον τὸν πάπαν ἀλλὰ καὶ πᾶσαν τὴν σύνοδον τῆς ἁγίας Ἐκκλησίας Ρώμης (πρβλ. Κονιδάρην, «Κρητ. Χρον.» 7, 1953, σ. 467 διὰ τὴν ἐν τῇ Ἕκτῃ Οἰκ. Συνόδῳ (680) ὑπογραφήν). Κατ' ἐμὲ ὁ Βασίλειος διὰ τῆς ὑπογραφῆς του ἐδήλωσε δύο τινὰ α') ὅτι ἐπεῖχε τόπον πάσης τῆς Συνόδου τῆς Ἐκκλησίας τῆς Κρήτης καὶ β') ὅτι ἡ Ἐκκλησία αὕτη (τῆς Κρήτης) ἀνῆκεν εἰς τὴν Ἐκκλησίαν τῆς Ρώμης.

[4] Basilii Notitia. Πρβλ. Γεωργίου Κυπρίου, Περιγραφὴ τῶν Ρωμαϊκῶν πόλεων (Gelzer), 1890, σ. 27.

Κρήτη ἐπανήχθη εἰς τὸν Ρώμης μετὰ τὴν ὑπαγωγὴν τῆς Ἰταλίας εἰς τὸ Ἀνατολικὸν Ρωμαϊκὸν Κράτος ἐπὶ Ἰουστινιανοῦ τοῦ μεγάλου [1], διετέλεσε δὲ οὕτω διάγουσα μέχρι τοῦ 733, ὅτε Λέων ὁ Γ' (717 - 741), ἕνεκα τῆς ἐπαναστάσεως τῶν Ἑλλαδικῶν κατὰ τῶν εἰκονοκλαστικῶν του ἐνεργειῶν, ἀφήρεσε τὸ Ἰλλυρικὸν ἀπὸ τὸν πάπαν· ἤ, ἂν δεχθῶμεν νεωτέραν ἄποψιν, τοῦτο ὑπῆρξε μὲν ἄσχετον πρὸς τὴν εἰκονομαχίαν, ἐγένετο δὲ διὰ πολιτικοὺς λόγους, διὰ νὰ μὴ ὑπάγωνται δηλαδὴ ἐκκλησιαστικῶς ὑπὸ τοὺς Φράγκους ἡγεμόνας, ὑφ' οὓς ὑπήχθη ὁ πάπας, βυζαντιναὶ ἐπαρχίαι· (τοῦτο ἔχει σχέσιν πρὸς τὴν πρεσβείαν τῶν Βυζαντινῶν πρὸς Πιπῖνον τὸν βραχύν, 756) [2]. Ἑπομένως τακτικὰ δὲν ὑπάρχουν διὰ τὰς περιόδους ἐκείνας αἱ ὁποῖαι ἀνάγονται εἰς τὴν σύνδεσιν τῆς Ἐκκλησίας τῆς Κρήτης πρὸς τὴν πρεσβυτέραν Ρώμην, εἶναι δὲ γνωστόν, ὅτι αἱ εἰδήσεις τοῦ Συνεκδήμου Ἱεροκλέους τοῦ Γραμματικοῦ ἀναφέρονται εἰς τὴν πολιτικὴν ἰδίᾳ διοίκησιν. Ὑπετέθη ὅτι ἡ ἔλλειψις ἀρχιερέων τινῶν τῆς μεγαλονήσου ἀπὸ Συνόδους τινὰς δύναται νὰ σχετισθῇ πρὸς τὸν διοικητικὸν αὐτῶν προσανατολισμὸν πρὸς τὴν Δύσιν. Ἐπὶ πλέον παρεμπίπτει διὰ τοὺς χρόνους αὐτοὺς ἡ Ἀραβοκρατία (826 – 961), κατὰ τὴν ὁποίαν πιθανώτατα μία πόλις τῆς Κρήτης τοὐλάχιστον (ἡ Κυδωνία) παρέμεινεν ἀνάλωτος ἢ αὐτοκυβέρνητος, ἄγνωστον ὅμως εἶναι ποία ἦτο ἀκριβῶς ἡ θέσις τοῦ χριστιανικοῦ κλήρου ἐν τῇ Νήσῳ. Πιθανώτατα ἔχομεν ἐπισκόπους κατὰ τὴν ἐν λόγῳ περίοδον, ἀγνοουμένους· πάντως διεσώθησαν πληροφορίαι περί τινων οἱ ὁποῖοι δὲν διέμενον, ὡς συνάγεται, ἐντὸς τῆς Νήσου, διὰ τὴν Ἀραβοκρατίαν. Ἡ Νῆσος διὰ Νίκωνος τοῦ Μετανοεῖτε καὶ (ὀλίγον ἀργότερον ἡ δυτικὴ Κρήτη) διὰ Ἰωάννου τοῦ Ξένου ἐπανεῦρεν ἑαυτήν, ἐπέστρεψεν εἰς τὴν Ὀρθοδοξίαν καὶ προσηρμόσθη πρὸς τὰ διὰ τῆς ἐν Κωνσταντινουπόλει Συνόδου τοῦ 843 θεσπισθέντα περὶ εἰκόνων [3], καθὼς καὶ περὶ τῶν σχέσεων τῶν δύο μεγάλων Ἐκκλησιῶν Ἀνατολικῆς καὶ Δυτικῆς, αἱ ὁποῖαι διεταρά-

[1] Πρβλ. καὶ Νικόστρατον Καλομενόπουλον, «Ἐπετ. Ἑταιρ. Κρητ. Σπουδῶν» Α', 1938, σ. 145, ἐξενεγκόντα τὴν τοιαύτην ὑπόθεσιν. Ὁ Καλομ. ἀποδίδει τὴν πληροφορίαν εἰς τὸν Γεώργ. Κύπριον, ἐνῷ αὕτη περιλαμβάνεται εἰς τὴν «Basilii Notitia», ἀφορῶσαν ἰδίᾳ τὰς ἀρχιεπισκοπὰς Θεσσαλονίκης, Συρακούσης, Κορίνθου, Ρηγίου, Νικοπόλεως, Ἀθηνῶν καὶ Πατρῶν. Βασίλειος ὁ ἐξ Ἰαλιμβάνων παρέλαβεν ἐκ τοῦ Γεωργίου τοῦ Κυπρίου. Πρβλ. Ernst Honigmann, Die Notitia des Basileios von Jalimbana, «Byzantion» IX, 1934, σσ. 205 - 222, ἐν σ. 212.

[2] Πρβλ. V. Grumel, Cause et date de l'annexion de l'Illyricum oriental, de la Sicilie et de la Calabre au patriarcat byzantin, SBN 7, 1953, σ. 376 (περίληψις) καὶ (ὁλόκληρος ἡ μελέτη): «Mélanges J. Lebreton» II (Recherches Sc. Relig. 40), 1952, σσ. 191 - 200.

[3] Τὴν ἄποψιν ταύτην ὑπεστήριξα εἰς τό Η' Βυζαντινολογικὸν Συνέδριον τοῦ Palermo (Μάρτιος 1952). Πρβλ. SBN 7, 1953, σ. 486: L'île de Crète n'a jamais subi une altération ethnologique pendant l'occupation arabe (περίληψις).

χθησαν μὲν ἐπὶ Φωτίου καὶ Ἰγνατίου [1], ἀποκατεστάθησαν δὲ ἐν τῷ μεταξύ. Ἡ δευτέρα λεγομένη βυζαντινὴ περίοδος (961 – 1204) εὑρίσκει τὴν Ἐκκλησίαν αὐτῆς ἀκμαίαν καὶ ἀκολουθοῦσαν τὴν ἐκ Κωνσταντινουπόλεως διδομένην ἐκκλησιαστικὴν γραμμήν, ἑπομένως καὶ τὸ ὁριστικὸν σχίσμα τοῦ ια´ αἰ. Τὰ ἀπὸ τῆς καταλήψεως τῆς Κρήτης ὑπὸ τῶν Φράγκων (1204) κἑξ. γεγονότα ὡς πρὸς τὴν Ἀνατολικὴν Ἐκκλησίαν δὲν μᾶς ἐνδιαφέρουν ἐνταῦθα, εἰμὴ παραπληρωματικῶς, μᾶς ἀπησχόλησαν δ᾽ ἄλλοτε [2]. Διὰ νὰ ἐπανέλθωμεν εἰς τὰ τακτικά, ταῦτα ἀναφέρουν τὴν Κρήτην κατὰ τὴν β´ βυζαντινὴν περίοδον, οὐχὶ ὅμως πάντοτε κατὰ τὴν Ἀραβοκρατίαν.

Ἠθέλησα νὰ μετέλθω, δι᾽ ἱστορικοὺς καὶ φιλολογικοὺς σκοπούς, ἄλλην μέθοδον. Νὰ συγκεντρώσω δηλαδὴ τὰς εἰδήσεις περὶ τῶν προσώπων καὶ τῶν τίτλων τῶν ἀρχιερέων Κρήτης (μόνον τῶν προκαθημένων, οὐχὶ τῶν ἐπισκόπων οἱ ὁποῖοι ὑπήγοντο ὑπ᾽ αὐτούς, τοῦτο θὰ πράξω ἄλλοτε) κατὰ τοὺς ἐπιμάχους χρόνους 734 - 1204, ἀνεξαρτήτως τῶν μαρτυριῶν τῶν τακτικῶν, διότι ἐδῶ δὲν μ᾽ ἐνδιαφέρει τόσον ἡ τάξις ἣν εἶχεν ἡ ἀρχιεπισκοπὴ (ἢ μητρόπολις) Γορτύνης (ἢ Κρήτης), καὶ ἡ σειρὰ τῶν ἑκάστοτε ὑπ᾽ αὐτὴν ἐπισκοπῶν, οὐδ᾽ ὁ ἀριθμὸς καὶ τὰ ὀνόματα τῶν τελευταίων. Τοῦτο εἶναι ἄλλο ζήτημα. Ἀλλὰ καὶ ἡ σύνταξις καταλόγου τῶν προκαθημένων ἀρχιερέων Κρήτης διὰ τὴν ἐποχὴν αὐτὴν εἶναι ἔργον ἀλλότριον τῶν προθέσεών μου ἐν τῇ σημερινῇ μου μελέτῃ [3]. Διὰ τοῦτο δὲν ἐπιμένω εἰς τοὺς ὀλιγώτερον γνωστούς,

---

[1] Ἡ ἔρις συνέπεσε μὲ τὴν ἐν Κρήτῃ Ἀραβοκρατίαν.

[2] Ὀρθόδοξοι ἀρχιερεῖς ἐν Κρήτῃ ἐπὶ Ἑνετοκρατίας, «Ὀρθοδοξία» 27, 1952, σσ. 63 - 75. Περὶ τῶν κατὰ τὴν Τουρκοκρατίαν (1645 - 1898) ἀρχιερατευσάντων ἐν Κρήτῃ ἐδημοσίευσα ἐν ΕΕΒΣ Ι´, 1933, σσ. 192 - 235, καί: Ἔλεγχος τῶν ἐν Κρήτῃ ἀρχιερατευσάντων ἐπὶ Τουρκοκρατίας, «Ἐπ. Ἑταιρ. Κρητ. Σπουδῶν» Γ´, 1940, σσ. 114 - 155. Τὴν μελέτην ταύτην πρόσθες εἰς τὰ ὑπὸ Γ. Κονιδάρη, «Κρητ. Χρον.» 7, 1953, σ. 478, ὅπου παραλείπεται. Γενικὸν κατάλογον τῶν ἐπισκοπησάντων ἐν Κρήτῃ, ἀλλ᾽ ἤδη πρὸ πολλοῦ ἀπηρχαιωμένον, ἔχομεν ἐν M. Le Quien, Oriens Christianus, tomus secundus, Parisiis 1740, στ. 256 - 274: VI Provincia Cretæ Insulæ. Διὰ τὴν Ἑνετοκρατίαν εἰδικῶς βλέπε: Giuseppe Gerola, Per la Cronotassi dei vescovi Cretesi all'epoca Veneta, Venezia 1914 (ἀνάλυσις ἐν περ. «Χριστιανικὴ Κρήτη» Β´, 1914, σσ. 296 - 300). Διὰ τὴν Φραγκοκρατίαν καὶ Τουρκοκρατίαν βλ. ἀνωτέρω, ὡς καὶ τὴν ἑπομένην καὶ μεθεπομένην σημείωσιν (δὲν ἐπεκτείνομαι εἰς βιβλιογραφικὰς ἀναγραφάς).

[3] Τὸ ἐπιφυλάσσω εἰς τὴν «Ἱστορίαν τῆς Ἐκκλησίας Κρήτης», ὅπου θὰ συμπληρωθοῦν καὶ αἱ εἰς τὰ μέχρι σήμερον δημοσιεύματά μου εἰδήσεις καὶ θὰ διορθωθοῦν τυχὸν παροράματα καὶ ἐλλείψεις. Κατάλογον τῶν μητροπολιτῶν Κρήτης ἀπὸ Τίτου κἑξ. παρὰ Flaminius Cornelius, Creta Sacra I, Venetiis 1755, σσ. 189 - 212, τὸν ὁποῖον μεταφράζει ὁ ἀρχαιολόγος Νικόλαος Πλάτων ἐν τῷ περ. «Ἀπόστολος Τίτος» (Ἡρακλείου) Β´, 1953, σσ. 75 - 76, 136 - 137, 152 - 154, 215 - 216, Γ´, 1954, σσ. 12 - 13, 33 - 34, 55 - 56, 75 - 76, 117 - 118, 173 - 174. Δυστυχῶς ὁ μεταφραστὴς δὲν λαμβάνει ὑπ᾽ ὄψιν τὰ ἑλληνιστὶ συντεταγμένα πρακτικὰ καὶ τὰς ἑλληνιστὶ τεθειμένας ὑπογραφὰς τῶν ἀρχιερέων Κρήτης εἰς τὰς πράξεις τῶν Συνόδων ἀλλὰ μεταφράζει καὶ ταῦτα ἐκ τῆς λατινικῆς μεταφράσεως, καὶ ἄλλως προχειρολογεῖ. Οὕτω ἐν Γ´, 1954, σ. 117 διερωτᾶται τί θὰ εἴπῃ Πολεμονιακὸς (sic) Πόντος, ἀγνοῶν ὅτι εἰς τὴν ἐπαρχίαν *Πολεμωνιακοῦ* ὑπήγοντο αἱ μητροπόλεις Τραπεζοῦντος, Κερασοῦντος καὶ Πολεμωνίου! Πρβλ. περαιτέρω σ. 81, σημ. 4.

καὶ δὴ τοὺς μόνον ἐκ τοῦ μεταγενεστέρου πλὴν πολυτίμου ἐκείνου Συνοδικοῦ τῆς Ἐπισκοπῆς Σουαρὲτ (=Συβρίτου) γνωριζομένους [1]. Ἀπεναντίας συγκεντρώνω θετικωτέρας εἰδήσεις, ὑπογραφὰς ἰδίᾳ, διότι αἱ ἐπιγραφαὶ σπανίζουν.

Β´

1. *Ἀνδρέας ἀρχιεπίσκοπος Κρήτης* (α´ ἥμισυ η´ αἰ.), οὕτω ἐν τῷ Μηνολογίῳ [2] καὶ ἐν τοῖς καταλόγοις τῶν χειρογράφων του ἔργων γινωσκόμενος [3], καὶ ἐκ τοῦ «*Μεγάλου κανόνος, ποιήματος Ἀνδρέου Κρήτης*», ὁ καὶ ἅγιος [4]. Χαρακτηριστικὸν ὅτι οὐδαμοῦ ποτε ἐγράφη Ἀνδρέας Γορτύνης, ἀλλὰ πάντοτε Ἀνδρέας Κρήτης (λατ. Cretensis = Κρής).

2. *Ἠλίας* [5] *ἐπίσκοπος τῆς Κρήτης νήσου*, ὁ μετασχὼν τῆς Ζ´ Οἰκουμενικῆς ἐν Νικαίᾳ Συνόδου (787). Πάντες οἱ ἐν τῇ Συνόδῳ ἐκείνῃ ἀναφερόμενοι ἀρχιερεῖς, καὶ αὐτὸς ὁ Κωνσταντινουπόλεως, ἀναφέρονται ὡς ἐπίσκοποι [6].

---

[1] V. Laurent, Le Synodicon de Sybrita et les métropolites de Crète aux X - XIII siècles, EO 32, 1933, σσ. 385 - 412.

[2] Πρβλ. BHG², 1909, σσ. 16 - 17. S. Vailhé, Saint André de Crète, EO 5, 1902, σσ. 378 - 387. L. Petit, André de Crète, DACL 1, 1907, στ. 2034 - 2041. E. Marin, André de Crète (Saint), DTC 1, 1909, στ. 1182 - 1184. Σωφρονίου Εὐστρατιάδου, Ἀνδρέας ὁ Κρήτης ὁ Ἱεροσολυμίτης, «Νέα Σιὼν» Ἱεροσολύμων 29, 1934, σσ. 673 - 688· 30, 1935, σσ. 3 - 10, 147 - 153, 209 - 217, 269 - 283, 321 - 342, 462. Β. Λαούρδας, «Κρητ. Χρονικὰ» Ε´, 1951, σσ. 41 - 49.

[3] Οὕτω ἐν Πατμιακῷ κώδ. 179 (ε´) ιγ´ αἰ. (Σακκελίων): «τοῦ μακαρίου *Ἀνδρέου ἀρχιεπισκόπου Κρήτης* καὶ Ἱεροσολυμίτου». Ἐν Πατμιακῷ κώδ. 181 (ιη´) τοῦ ιγ´ αἰ. (Σακκελίων): «*Ἀνδρέου ἀρχιεπισκόπου Κρήτης*». Ἐν κώδικι Vatic. Gr. 1588, ιδ´ αἰ. φ. 103 (Giannelli) «τοῦ *ἀρχιεπισκόπου Κρήτης* τοῦ Ἱεροσολυμίτου». Ὑπάρχουν δεκάδες παραδειγμάτων.

[4] Ἐν Louis Petit, BAG, Bruxelles 1926, δὲν εὕρηται ἰδιαιτέρως τυπωθεῖσα ἀκολουθία. Αὐτόθι σσ. XXV - XXVI καταγράφεται: Ἀκολουθίαι... τῶν ἐν ἁγίοις πατέρων ἡμῶν Τίτου, Κυρίλλου, Εὐμενίου καὶ *Ἀνδρέου, ἀρχιεπισκόπου Κρήτης* τῶν θαυματουργῶν... ἐκδοθεῖσαι ἐπιμελείᾳ... Ἱλαρίωνος ἐπισκόπου Ρεθύμνης..., ἐν Ἀθήναις 1877...

[5] Πρβλ. καὶ V. Laurent, EO 32, 1933, σ. 402. Β. Λαούρδαν, «Κρητ. Χρονικὰ» Ε´, 1951, σσ. 53 - 56.

[6] Mansi, Amplissima Conciliorum collectio XIII, 133.

Εἰς τὰ πρακτικὰ ἀναφέρεται οὕτω: «Ἡλία ἐπισκόπου Κρήτης»[1] *«συνελθούσης... Ἡλία ἐπισκόπου τῆς Κρήτης νήσου»*[2]. Εἰς ὑπόμνημα τῆς ἐν Νικαίᾳ Συνόδου τὸ δεύτερον *«Συνελθούσης τῆς ἁγίας... Ἡλία ἐπισκόπου Κρήτης»*[3], ἡ δ' ὑπογραφή του ἔχει ὡς ἕπεται: *«Ἡλίας ἁμαρτωλὸς ἐπίσκοπος τῆς Κρήτης νήσου, ἀσμένως πάντα τὰ προγεγραμμένα δεξάμενος ὑπέγραψα»*[4], καὶ *«Ἡλίας ἁμαρτωλὸς ἐπίσκοπος Κρήτης τοῖς πατρικοῖς δόγμασιν ἐξακολουθῶν καὶ τῇ παραδόσει τῆς καθολικῆς Ἐκκλησίας, ὁρίσας ὑπέγραψα»*[5]. Ὁ Ἡλίας παρέστη εἰς τὴν ἐν λόγῳ Σύνοδον μετὰ ἕνδεκα ἐπισκόπων τῆς ἐπαρχίας του Κρήτης[6]. Ἡ δὲ γνώμη του διατυποῦται δὶς ἐν τοῖς πρακτικοῖς[7].

3. Ὁ ὑποτιθέμενος *Κύριλλος Β' ὁ Γορτύνης*, ἀνύπαρκτον ἱστορικῶς πρόσωπον († 826 ;)[8].

Περὶ τούτου θ' ἀναγνώσῃ τις πανταχοῦ[9] ὅτι ἐμαρτύρησεν ἐν Κρήτῃ κατὰ τὴν κατάληψιν τῆς Νήσου ὑπὸ τῶν Ἀράβων. Ἁπλούστατα ὅμως ἐγένετο σύγχυσις πρὸς τὸν ἅγιον Κύριλλον ἐπίσκοπον Γορτύνης καὶ μάρτυρα ἐπὶ Δεκίου καὶ Μαξιμιανοῦ (Σεπτ. 5)[10]. Ὁ ἱστορικὸς τοῦ δεκάτου αἰῶνος *Γενέσιος*, ὁμιλῶν περὶ τῆς καταλήψεως τῆς Κρήτης ὑπὸ τῶν Ἀράβων (826 ;), ἀνεμνήσθη τοῦ μάρτυρος καὶ ἔγραψεν: *«Ἐν ταύτῃ δὲ τῇ νήσῳ Κύριλλος ὁ θαυμάσιος, ὁ Γορτύνης ἐπισκοπήσας τῆς πόλεως, ὑπὲρ Χριστοῦ ὡς ἱερεῖον ἄμωμον ἐσφαγίαστο»*[11]. Τοῦτο ἐπιπολαίως μετέφερεν ὁ Συνεχιστὴς τοῦ Θεοφάνους, μεταβαλὼν τὸν τοπικὸν εἰς χρονικὸν προσδιορισμὸν (*τότε* ἀντὶ *ἐν ταύτῃ*): «τότε καὶ *Κύριλλος ὁ Γορτύνης πρόεδρος*, ἐπεὶ μὴ τούτοις εἰς ἄρνησιν ἐχώρει Χριστοῦ, ὡς ἱερεῖον ἄμωμον ἐσφαγίαστο»[12]. Τοῦτο κατόπιν ἐπα-

[1] Mansi, XII, 994.
[2] Mansi, XIII, 365.
[3] Mansi, XII, 994.
[4] Mansi, XIII, 136.
[5] Mansi, XIII, 381.
[6] Mansi, XIII, 145 (ὑπογραφαί· τὰ αὐτὰ ὀνόματα κατὰ γενικὴν 369).
[7] Mansi, XII, 1090 καὶ 1150.
[8] Τοῦτο ἤδη ὑπωψιάσθησαν οἱ παλαιοὶ ἁγιογράφοι. Πρβλ. τὴν εἰδικὴν ἐν προκειμένῳ μελέτην τοῦ καθ. Ι. Β. Παπαδοπούλου, Ὑπάρχει καὶ δεύτερος ἅγιος Κύριλλος ἐπίσκοπος Γορτύνης; ΕΕΒΣ 16, 1940, σσ. 247 - 251.
[9] Fl. Cornelius, Ἔνθ' ἀνωτ. I, 203 - 205.
[10] BHG², σ. 66.
[11] Γενέσιος, Βασιλεῖαι, βιβλ. 2. 48,7 ἑξ. (Bonn).
[12] Οἱ μετὰ τὸν Θεοφάνην Β', 22 (Bonn, σ. 77,17-18). Σημειωτέον ὅτι ἡ ἄγνοια τοῦ Συνεχιστοῦ φαίνεται καὶ εὐθὺς ἀμέσως: «προσέτι μὴν αὐτόθι σορσὶ καὶ τάφοι ἀνεγήγερται ἄλλων τε πολλῶν τῶν ὑπὲρ Χριστοῦ *τότε* μαρτυρησάντων *καὶ τῶν δέκα περιωνύμων μαρτύρων»*, Αὐτόθι 77,22 - 78,1. Ἀλλ' οἱ Δέκα Μάρτυρες (23 Δεκ.) ἔθανον ἐπὶ Δεκίου, πρβλ. BHG², σ. 167 !

νελήφθη ὑπὸ τοῦ *Ψευδο - Συμεῶνος*: «Κύριλλος ὁ θαυματουργὸς *ἐπίσκοπος Γορτύνης*»[1], ἕως οὗ κατήντησε περὶ τὰ τέλη τοῦ ια' ἢ ἀρχὰς τοῦ ιβ' εἰς τὸν *Γεώργιον Κεδρηνόν*, ὅπου: «Τότε δὴ καὶ *ὁ Κύριλλος ὁ Γορτύνης πρόεδρος* στέφει τελειοῦται μαρτυρικῷ, μὴ θελήσας ἀρνήσασθαι τὸν Χριστόν»[2]. Χαρακτηριστικὸν εἶναι ὅτι ὁ ὑποτιθέμενος οὗτος Κύριλλος φέρεται πάντοτε *Γορτύνης, ἐπίσκοπος*[3], *ἀρχιεπίσκοπος*, οὐδέποτε μητροπολίτης, κατὰ δὲ τὸν Κεδρηνὸν (περὶ τὸ 1100) καὶ *πρόεδρος*. Οὕτω *ἀρχιεπίσκοπος* ἐφέρετο ὁ πραγματικὸς ὁ ἐπὶ Δεκίου (249 – 251) μαρτυρήσας[4], τοῦ ὁποίου ἔχομεν: «Μαρτύριον τοῦ ἁγίου Κυρίλλου ἀρχιεπισκόπου Κρήτης μητροπόλεως Γορτύνης πρὸ δεκαεπτὰ καλανδῶν Ἰουλίων»[5], ὅπου πολλαχοῦ μὲν ὁ ἅγιος ἀρχιεπίσκοπος καλεῖται[6], ἅπαξ δὲ ἐπίσκοπος[7]. Ἤδη ὁ Franchi de' Cavalieri παρετήρησεν: «Si direbbe per una svista. Ma quest'ultimo è certo il titolo che gli dava la Passio originale, come c'insegnano le due notizie biografiche nel Sinassario della Chiesa di Constantinopoli...»[8].

4. *«Βασίλειος ἐκεῖνος ὁ πρότερον μὲν Κρήτης ἐπίσκοπος γενόμενος, διὰ δὲ τὴν τῶν Ἀγαρηνῶν ἔξοδον εἰς Θεσσαλονίκην μετατεθείς»*, καθὼς ἐπληροφόρησεν ἡμᾶς Νικήτας ὁ Παφλαγὼν ἐν τῷ βίῳ Ἰγνατίου ἀρχιεπισκόπου Κωνσταντινουπόλεως[9]. Οὗτος ἀναφέρεται καὶ εἰς μεταγενέστερα κείμενα, οἷον εἰς Συνοδικὸν τόμον τῆς ἐκλογῆς τοῦ πατριάρχου Γερμανοῦ τοῦ Γ' (1265 – 1266) *«ὁ ἀπὸ τῆς Κρήτης εἰς Θεσσαλονίκην μετενεχθεὶς ἐπὶ τῆς τοῦ Μακεδόνος βασιλείας Βασίλειος παρὰ τοῦ πατριάρχου κυροῦ Ἰγνατίου...»*[10]. Ἡ εἴδησις οὕτω τροποποιημένη καὶ παρὰ *Νικηφόρῳ Καλλίστῳ Ξανθοπούλῳ*: *«Βασιλείου δὲ τοῦ ἐκ Μακεδόνων κατάρχοντος καὶ ὁ θειότατος πατριάρχης Ἰγνάτιος τὸν τῆς Κρήτης Βασίλειον εἰς τὴν Θετταλῶν*

[1] Συμεὼν Μάγιστρος (Bonn), 654,5 ἑξ.
[2] Γ. Κεδρηνός, Σύνοψις Ἱστοριῶν (Bonn), Β', 94,18-19.
[3] Ἡ ὑπάρχουσα ἀκολουθία (14 Ἰουνίου) ὀνομάζει αὐτὸν ἐπίσκοπον Γορτύνης τῆς Κρήτης. Petit, BAG, σ. XXVI.
[4] Κατὰ τὸ Martyrologium Romanum καὶ Μηνολόγιον Βασιλείου Β', κατὰ δὲ ἄλλα ἑλληνικὰ Μηνολόγια ἐπὶ Διοκλητιανοῦ (284 - 305).
[5] Pio Franchi de'Cavalieri, Note Agiografiche, fascicolo 9°, Città del Vaticano 1953 (Studi e Testi 175), σσ. 201 - 229: S. Cirillo vescovo di Gortina e Martire.
[6] Πρβλ. 227,6-7,12-13.
[7] 228,24-25.
[8] Ἔνθ' ἀνωτ., σσ. 208 - 209.
[9] Migne, PG 105, 529.
[10] ΕΕΒΣ 9, 1932, σσ. 178 - 212, σ. 182,4-6. Κατὰ Συκουτρῆν μεταξὺ Ἰγνατίου καὶ τοῦ συγγραφέως τοῦ Τόμου 1265 - 1266 μεσολαβεῖ κείμενον Ἀγνώστου τινός.

μετατίθησιν» [1]. Τὸν Βασίλειον τοῦτον δέχονται συνήθως ὡς τὸν κατὰ τὴν κατάληψιν τῆς Κρήτης ὑπὸ τῶν Ἀράβων μητροπολίτην [2].

Ἄπορον εἶναι ἐξ ἀρχῆς πῶς ἐπὶ Βασιλείου Α' (ἀπὸ τοῦ 867 - 886) μετετέθη ὁ Βασίλειος 40 καὶ πλέον ἔτη μετὰ τὴν ἐκ τῆς Κρήτης ἔξοδόν του (826 ;) καὶ ἂν συνέπεσεν ἡ μετάθεσις ἐπὶ τῆς πρώτης πατριαρχείας τοῦ Ἰγνατίου (846 - 858) ἢ τῆς δευτέρας (867 - 877), ὡς θέλουν αἱ μεταγενέστεραι μαρτυρίαι. Οἱ ἀσχοληθέντες μὲ τὸ θέμα Louis Petit, Ἰω. Συκουτρῆς καὶ Grumel ἠθέλησαν διαφοροτρόπως νὰ τὸ ἀντιμετωπίσουν. Κατὰ τὴν Liste des évêques de Thessalonique de 770 à 1440 τοῦ Petit [3] 12ος μητροπολίτης Θεσσαλονίκης εἶναι ὁ Στέφανος, 13ος «Basile expulsé de Crète en 826, vivait encore en 862», 14ος Paul, 15ος Plotin, 16ος Euthyme, 17ος Théodore de 866 à 879 καὶ 24ος «Basile auteur de la Vie de Saint Euthyme de Thessalonique». Ὁ Petit βεβαιοῖ : «Nous savons seulement que Basile (Nº 13) vivait encore en 862 et que Théodore (Nº 17) occupait le siège en 868 - 869», ἀποδίδει δὲ τὴν πληθὺν τῶν ἱεραρχῶν εἰς τόσον σύντομον διάστημα εἰς τὴν ἀρξαμένην (858) διαμάχην τοῦ Φωτίου, ὅτε ἄλλοι ἐχειροτονοῦντο ὑπ' αὐτοῦ καὶ ἄλλοι ἦσαν τοῦ Ἰγνατιανοῦ κόμματος [4]. Ὡς πρὸς τὸν χρόνον τῆς μεταθέσεως, ὁ Petit παλαιότερον εἶχε δεχθῆ ὅτι «bien que le biographe d'Ignace n'ait point indiqué la date de cette translation, on peut croire qu'elle eut lieu à la mort d'Antoine (2 novembre 843)» [5]. Καὶ ἐπάγεται : «Basile vivait encore en 862 : c'est, en effet, à cette date que se rattache la courageuse démarche faite par lui auprès de l'empereur Michel III et les mauvais traitements qui en furent la conséquence. Peut être même était-il encore de ce monde en 865 ; dans sa lettre à Michel III, éxpédiée vers le mois de novembre de cette année ⟨28 Σεπτ. 865⟩ [6], le pape Nicolas Ier range Basile parmis les six métropolitains qui devront venir à Rome traité l'affaire de Photius. Dans tous les cas, la mort de Basile ne saurait être reculée davantage ; nous allons voir qu'en 866, au plus tard, le siège de Thessalonique était occupé par Théodore» [1].

Ὁ Ἰω. Συκουτρῆς παρετήρησεν ἤδη ὅτι «ἀκριβῶς ἀπὸ τὸν Νικήταν γίνεται φανερὸν ὅτι ἡ μετάθεσις αὕτη δὲν ἔγινεν ἐπὶ Βασιλείου τοῦ Μακεδόνος, ὅπως ὁμοφώνως ἐπαναλαμβάνουν καὶ ὁ Ἀνώνυμος καὶ ὁ Συνοδικὸς τόμος καὶ ὁ Νικηφόρος· διότι ἤδη ἐπὶ Μιχαὴλ Γ' ὁ Βασίλειος εἶναι μητροπολίτης Κρήτης καὶ γέρων πλέον πολύ» [2].

Ὁ V. Grumel σημειῶν τὸ γεγονὸς ὅτι δύο μητροπολῖται προηγοῦνται τοῦ Βασιλείου τούτου ἀπὸ τοῦ θανάτου τοῦ Ἀντωνίου Θεσσαλονίκης κἑξ. γενόμενοι (μετὰ τὴν 2 Νοεμβρ. 843) ἐπάγεται : «doit nous faire admettre que le transfert de Basile á Thessalonique est bien dû à Ignace» [3], δηλαδὴ ἐγένετο μετὰ τὴν κατὰ τὸ 847 ἀνάρρησιν τοῦ Ἰγνατίου.

Εἰς τ' ἀνωτέρω νομίζω ὅτι δύναμαι νὰ παρατηρήσω τὰ κάτωθι :

α') Οὐδεμία πηγὴ ἀναφέρει τὸν Κρήτης Βασίλειον ὡς χρηματίσαντα ἐν Κρήτῃ ἀρχιεπίσκοπον καὶ εὑρεθέντα εἰς τὸν θρόνον κατὰ τὴν κατάληψιν τῆς Νήσου ὑπὸ τῶν Ἀράβων. Εἶναι ἑπομένως δυνατὸν νὰ ἐχειροτονήθη οὗτος Κρήτης ὀλίγον πρὸ τῆς εἰς Θεσσαλονίκην μεταθέσεώς του, ἥτις ἐγένετο ἐπὶ τῆς πρώτης πατριαρχείας τοῦ Ἰγνατίου (847 - 858), ἀποκλειομένης τῆς δευτέρας, διότι ἄλλως θὰ ἦτο ἄπορον πῶς τῷ 862 ἢ 867 ἦτο ἤδη Θεσσαλονίκης. Ἡ μετάθεσις ἑπομένως εἰς τὴν Θεσσαλονίκην ἐγένετο περὶ τὸ 850, τέταρτον αἰῶνος μετὰ τὴν κατάληψιν τῆς Κρήτης ὑπὸ τῶν Ἀράβων.

β') Ἐὰν ὁ Βασίλειος εἶχε προχρηματίσει ἐν Κρήτῃ, καὶ ἂν ἀκόμη ἡ ἐκλογή του ἐγένετο κατὰ τὰ ταραχώδη ἔτη 823 - 826, ἢ θὰ ἔπρεπε νὰ εἶχε διατελέσει ἐκεῖ ἐπίσκοπος καὶ ἀναβιβασθῇ ὑπὸ τῶν συνοδικῶν τῆς Νήσου ἐπισκόπων, ἢ θὰ ἔπρεπε νὰ εἶχεν ἀπευθείας ἐκλεγῆ εἰς ἀρχιεπίσκοπον, ἑπομένως θὰ ἔπρεπε κατὰ τὴν ἅλωσιν νὰ εἶχεν ἡλικίαν 40 - 50 τοὐλάχιστον ἐτῶν. Ὅλως ἀπίθανον θὰ ἦτο ἑπομένως νὰ ἔζη τῷ 866 καὶ νὰ ἐκαλεῖτο ὑπὸ τοῦ πάπα ὅπως εἰς τοιαύτην ἡλικίαν ταξιδεύσῃ εἰς Ρώμην !

γ') Πιθανώτατον κατ' ἐμὲ εἶναι ὅτι ὁ Βασίλειος οὗτος ὠνομάσθη Κρήτης ἐν Κωνσταντινουπόλει, χωρὶς ποτὲ νὰ δυνηθῇ νὰ ἴδῃ τὴν μεγαλόνησον [4].

---

[1] Ἐκκλησιαστικὴ Ἱστορία XIV. Migne, PG 146, 1196 A. Τόσον ὁ συγγραφεὺς τοῦ Τόμου ὅσον καὶ ὁ Νικηφόρος ζητοῦν νὰ στηρίξουν τὸ ἔθος τῶν μεταθέσεων. Πρβλ. καὶ ἐν κώδικι *482* (1117) Σινᾶ (Benesević I, 288) 342b - 343a : Περὶ μεταθέσεως ἀρχιερέων : Ἐπὶ βασιλείας Βασιλείου τοῦ Μακεδόνος Βασίλειος ὁ Κρήτης μετηνέχθη εἰς Θεσσαλονίκην παρὰ Ἰγνατίου.

[2] Πρβλ. L. Petit, EO 4, 1901, 218 : Lorsque cette île tomba au pouvoir des Arabes d'Afrique, une première fois en 823 et d'une façon definitive en 826, beaucoup d'habitants, l'évêque Basile en tête, cherchèrent asile sur les terres de l'empire». Ὁ V. Laurent, EO 32, 1933, 397, σημ. 5, δὲν γνωρίζει πῶς νὰ διευθετήσῃ τὸ ὅτι ὁ μὲν Κύριλλος ἐμαρτύρησε, ὁ δὲ Βασίλειος μετετέθη.

[3] EO 18, 1918, σσ. 252 - 254.

[4] Louis Petit, Le Synodicon de Thessalonique, EO 18, 1918, σσ. 236 - 254, ἐν σ. 241.

[5] EO 4, 1901, σ. 218.

[6] Πρβλ. Fr. Dvornik, Le schisme de Photius, Paris 1950, σ. 95 σημ. Οἱ μητροπολῖται οὗτοι ἦσαν Antonius Cyzici, Basilius Thessalonicæ, Constantinus Larissæ, Theodorus Syracusanorum, Metrophanes Smyrnæ, Paulus Ponti Heracliæ, καὶ οἱ ἓξ θεωρούμενοι φίλα φρονοῦντες τῷ Ἰγνατίῳ.

[1] L. Petit, EO 4, 1901, σ. 218.

[2] ΕΕΒΣ 9, 1932, σ. 209.

[3] V. Grumel, Regestes vol I. Les Actes de Patriarches, fasc. II (715 à 1043), 1936, No 453, pp. 68 - 69.

[4] Τοῦτο ἱστορικῶς δύναται νὰ σχετισθῇ πρὸς τὴν μαρτυρίαν Βυζαντινῶν συγ-

5. *Βασίλειος ἀρχιεπίσκοπος Κρήτης*. Οὗτος, μετέχων τῆς Συνόδου τοῦ 879, ἐστάλη μετ' *ἄλλων* ἀρχιερέων διὰ νὰ πείσῃ Μητροφάνην τινὰ νὰ προσέλθῃ πρὸ τῆς Συνόδου καὶ ἀπολογηθῇ. Ἰδοὺ τὸ τῆς Ε' πράξεως ἀπόσπασμα, ὅπου ἀναφέρεται : «Οἱ ἁγιώτατοι τοποτηρηταὶ τῆς πρεσβυτέρας Ρώμης εἶπον· παρακαλοῦμεν τὴν ὑμετέραν ἁγιωσύνην, ἀπελθεῖν πρὸς τὸν Μητροφάνην, καὶ εἰπεῖν αὐτῷ· προσκαλεῖταί σε ἅμα τοῖς ἁγίοις τοποτηρηταῖς ἡ προκαθεζομένη αὕτη ἁγία σύνοδος, ἀναμαθεῖν βουλομένη τὸν σκοπὸν καὶ τὴν βούλησιν, ἣν περὶ τῆς ἑνώσεως τῆς ἁγίας τοῦ θεοῦ ἐκκλησίας ἔχεις· καὶ δὴ προσκληθέντες Βασίλειος ὁ θεοφιλέστατος ἀρχιεπίσκοπος Κρήτης, καὶ Νικήτας ὁ θεοφιλέστατος μητροπολίτης Σμύρνης, καὶ Γρηγόριος ὁ θεοφιλέστατος ἀρχιεπίσκοπος Σέλγης, ἀπεστάλησαν... πρὸς Μητροφάνην» [1]. Χαρακτηριστικὸν εἶναι ὅτι περὶ τὰ τέλη τοῦ ἐνάτου αἰῶνος ὁ Βασίλειος οὗτος ὀνομάζεται *Κρήτης* καὶ οὐχὶ Γορτύνης, *ἀρχιεπίσκοπος* καὶ οὐχὶ μητροπολίτης (ὡς ὁ Σμύρνης ἐν τῷ αὐτῷ κειμένῳ) καὶ προσωνυμεῖται *θεοφιλέστατος*.

6. *Ἀνδρέας Κρήτης*, ἀγνώστου ἐποχῆς. Οὗτος γινώσκεται ἐκ βούλλας ἐχούσης οὕτω :

Ἀνδρέαν Κρήτης πρόεδρον, Χριστέ, σῴζοις [2].

Ὁ τὸ πρῶτον δημοσιεύσας Στ. Ξανθουδίδης ὑπέθεσεν αὐτὸν τοῦ ιβ'-ιγ' αἰῶνος, δηλαδὴ πρὸ τῆς Φραγκοκρατίας. Τοῦτο ἀπέκλεισεν ἀντιθέτως ὁ V. Laurent [3], ὁ ὁποῖος ἐν συνεχείᾳ δὲν παρενέβαλεν αὐτὸν εἰς τοὺς ἐν τῷ Συνοδικῷ Σουαρὲτ ἀρχιεπισκόπους Κρήτης, θεωρήσας τοῦτον προγενέστερον. Ἀμφότεροι ἀποκλείουν τὸν ταυτισμὸν αὐτοῦ πρὸς τὸν Ἀνδρέαν τὸν Ἱεροσολυμίτην, ὁ Laurent ἔταξε τὸν Ἀνδρέαν Β' εἰς τὸ τέλος τοῦ ι' αἰῶνος [4].

7–25. Ἰδοὺ ἡ διατύπωσις τοῦ Συνοδικοῦ τῆς Συβρίτου (τέλη ιβ' αἰ. ;) :
«Νικολάου *τοῦ πανιερωτάτου ἀρχιεπισκόπου* τῆς ἁγιωτάτης *μητροπόλεως Κρήτης* καὶ *πανυπερτίμου* πολλὰ τὰ ἔτη»... «Τεθνεώτων. Ἰωάννου,

---

γραφέων, καθ' ἣν μία ἢ δύο τῶν πόλεων τῆς Νήσου ἔμειναν ἀνάλωτοι, ἑπομένως (ἂν αὗται ἦσαν ἡ Γορτύνη καὶ ἡ Κυδωνία) καὶ ἐκκλησιαστικῶς ἐλεύθεραι ἢ ἀνεξάρτητοι. Πάντως τὸ ζήτημα τῆς καταστάσεως τῆς Ἐκκλησίας Κρήτης ἐπὶ Ἀραβοκρατίας δὲν ἔχει μέχρι τοῦδε ἐξετασθῇ ἐν συναρτήσει πρὸς τὴν σχετικὴν ἐλευθερίαν τῆς ὁποίας ἀπήλαυον κατὰ τοὺς θ' καὶ ι' αἰ. αἱ ὑπὸ τοὺς Ἄραβας Ἐκκλησίαι Ἀντιοχείας, Ἱεροσολύμων, Ἀλεξανδρείας, Κύπρου καὶ Σικελίας.

[1] Mansi, XVIIA, στ. 496.

[2] Στ. Ξανθουδίδου, Μολύβδιναι βοῦλλαι ἐκ τῆς Κρήτης, ΕΕΒΣ 2, 1925, σσ. 42-49 (ἐν σσ. 44-45).

[3] V. Laurent, Bulletin de Sigillographie byzantine, «Byzantion» V, 1930, σ. 634.

[4] EO 32, 1933, σ. 411. Πρβλ. Laurent, «Ἑλληνικὰ» 4, 1931, σ. 205, No 22.

Ἰωάννου καὶ Στεφάνου· Νικήτα καὶ Νικήτα· Βασιλείου· Νικήτα, Ἰωάννου, Λέοντος, Μιχαήλ, Κωνσταντίνου, Ἠλίου, Βασιλείου, Κωνσταντίνου, Νικολάου, Ἰωάννου, Μανουήλ· καὶ Μανουὴλ τοῦ διὰ τοῦ θείου καὶ ἀγγελικοῦ σχήματος Μαξίμου μοναχοῦ μετονομασθέντος, τῶν ἀοιδίμων *μητροπολιτῶν καὶ ἀρχιεπισκόπων Κρήτης*, αἰωνία ἡ μνήμη...» [1]. Περαιτέρω θὰ σημειώσω τὰς εἰδήσεις περί τινων ἐκ τῶν ἀνωτέρω, διὰ νὰ ἴδωμεν τὴν ἐξέλιξιν τοῦ τίτλου αὐτῶν.

19. *Ἠλίας Κρήτης* [2]. Ἄλλος ἢ ὁ ὑπ' ἀριθ. 2 [3]. Ἄλλος ἢ ὁ Ἠλίας ὁ Ἔκδικος [4]. Ὑπὸ τοῦ ἐν λόγῳ ἐγράφη : «Ἐξήγησις εἰς τοὺς λόγους τοῦ ἁγίου Γρηγορίου τοῦ Θεολόγου, πονηθεῖσα τῷ εὐτελεῖ *μητροπολίτῃ Κρήτης Ἠλίᾳ*, ὑπερορίῳ τυγχάνοντι» [5]. Ὁμοίως : «Ἠλιοὺ τοῦ μητροπολίτου Κρήτης ἀποκρίσεις πρός τινα μοναχὸν Διονύσιον περὶ διαφόρων αὐτοῦ Ἐρωτήσεων» [6]. Ἐν μὲν τῷ τετάρτῳ ἐρωτήματι μέμνηται τοῦ κατὰ τὸ ἔτος 920 γενομένου τόμου τῆς ἑνώσεως, ἐν δὲ τῷ ἑβδόμῳ ἀναφέρει τὴν περὶ μνηστείας νεαρὰν Ἀλεξίου τοῦ Κομνηνοῦ [7]. Τούτου ἕνεκεν διαστέλλεται τοῦ Ἠλία Ἐκδίκου [8]. Ὁ Salaville τοποθετεῖ αὐτὸν εἰς τὸ τέλος τοῦ ια' ἢ τὴν ἀρχὴν τοῦ ιβ' αἰῶνος. Καὶ ὅτι μὲν ἡ σύγχυσις εἶναι παλαιὰ φαίνεται ἐκ τοῦ ὑπ' ἀριθ. 1528 (Λ 38) χειρογράφου τῆς Μεγίστης Λαύρας ἐν Ἁγίῳ Ὄρει, γραφέντος κατὰ τὸν ις' αἰῶνα, ὅπου φ. 68α : «Ἠλία ἐκδίκου μητροπολίτου Κρήτης πρακτικὰ καὶ θεωρητικὰ κεφάλαια ιγ'» [9]. Ἐὰν ὁ κῶδιξ τῆς Μ. Λαύρας 1827 (Ω 17), γραφεὶς τῷ 1095, περιεῖχεν ἔργον τοῦ Ἠλία Κρήτης, ὡς θέλει ὁ

---

[1] V. Laurent, EO 32, 1933, σσ. 388-389.

[2] Πρβλ. S. Salaville, Élie de Crète, DTC τόμος 4 (1912;), col. 2331-2333.

[3] Salaville, Αὐτόθι, στ. 2332.

[4] Salaville, Αὐτόθι, στ. 2333. Οὗτος τὸν διαστέλλει καὶ ἄλλων Κρητῶν μὲ τὸ ὄνομα Ἠλίας.

[5] Migne, PG 36, στ. 757-902. Περὶ τοῦ μὴ ταυτισμοῦ πρὸς τὸν Ἠλίαν τὸν ἐν τῇ Συνόδῳ τῆς Νικαίας αὐτόθι, 745-748. Περὶ τῶν ἔργων του 747-748.

[6] Ράλλη καὶ Ποτλῆ, Σύνταγμα Θείων καὶ Ἱερῶν Κανόνων 5, 1855, σ. 374-381. Τὸ αὐτὸ ἔργον εὕρηται α') ἐν Πατμιακῷ κώδ. *φοη'* (578) 18 αἰ. Πρβλ. I. Σακκελίωνος, Πατμιακὴ Βιβλιοθήκη, Ἀθ. 1890, σ. 241, β') ἐν κώδ. μονῆς Ἁγίας Ἄνδρου 87,46, φ. 295β. Πρβλ. Σπ. Λάμπρου, «Ἐπ. Παρνασσοῦ» 2, 1898, σ. 215, γ') ἐν Σιναϊτικῷ 482 (1117). Πρβλ. Benesević, Catalogus I, 293.

[7] Ράλλη καὶ Ποτλῆ, Ἔνθ' ἀνωτ., σ. 374 σημ.

[8] Περὶ οὗ M.-Th. Disdier, Élie l'Ecdicos et les ἕτερα κεφάλαια attribués à saint Maxime le Confesseur et à Jean de Carpathos, EO 31, 1932, σσ. 17-43. Πρβλ. τοῦ αὐτοῦ, La vie spirituelle selon Élie l'Ecdicos, αὐτόθι, σσ. 144-164. Ὁ Ἔκδικος συνέγραψε τὸ «Ἀνθολόγιον γνωμικόν».

[9] Σπυρ. Λαυριώτου-Σωφρ. Εὐστρατιάδου, Κατάλογος τῶν Κωδίκων τῆς Μεγ. Λαύρας, Paris 1925, σ. 326.

συντάξας τοῦ Καταλόγου τὸν Πίνακα [1], πρᾶγμ' ἀπίθανον, τότε ὁ Ἠλίας θὰ ἔπρεπε νὰ εἶχεν ἀποθάνει πρὸ τῆς χρονολογίας ταύτης. Ἀλλ' οὐδαμοῦ τοῦ κώδικος ὁ Ἠλίας οὗτος λέγεται Κρήτης, εἶναι μητροπολίτης μὴ ἀναφερομένης ἐπαρχίας [2].

23. *Ἰωάννης*, περὶ οὗ εἰδήσεις ἀπὸ 1166 - 1172.

«19 Νοεμβρίου 1169 πρᾶξις πατριάρχου Κωνσταντινουπόλεως Λουκᾶ, συνεδριαζόντων τῶν ἱερωτάτων *ἀρχιερέων... τοῦ Κρήτης...*» [3].

Οὗτος μετέσχε τῆς Συνόδου τῆς καθαιρεσάσης Κωνσταντῖνον τὸν Κερκύρας διὰ τὴν διδασκαλίαν «ὅτι ὁ πατήρ μου μείζων μού ἐστι» (Ἰω. ιδ', 28) [4]. Ἡ καταδίκη γίνεται παρόντος «*τοῦ Κρήτης*» (20 Φεβρ. 1170) [5], καταδικάζεται δὲ καὶ ἡ διδασκαλία Ἰωάννου Εἰρηνικοῦ ἡγουμένου Βαταλᾶ (18 Φεβρ. 1170) συνεδριαζόντων... «*τοῦ Κρήτης Ἰωάννου*» [6]. Ἡ γνώμη του ὑπὲρ καθαιρέσεως: «*ὁ ἀρχιεπίσκοπος τῆς μητροπόλεως Κρήτης* εἶπεν» [7], ἡ ὑπογραφή του [8]: «*ὁ ἀρχιεπίσκοπος τῆς μητροπόλεως Κρήτης Ἰωάννης* ὁρίσας ὑπέγραψα» [9].

(Μιχαὴλ τοῦ ἐξ Ἀγχιάλου 1169 - 1177) «Τόμος τῆς πρὸς τὸν βασιλέα κῦριν Μανουὴλ ἐγγραφῆς τῶν τότε ἀρχιερέων. μηνὶ μαρτίῳ κδ' ἡμέρᾳ δ' ἰνδικτιῶνος δ', προκαθημένου τοῦ ἁγιωτάτου ἡμῶν δεσπότου τοῦ οἰκουμενικοῦ πατριάρχου Μιχαὴλ... συνεδριαζόντων... *ἱερωτάτων* ἀρχιερέων... *Ἰωάννου Κρήτης*» [10].

Ὁμοίως ὑπογράφει «*ὁ ἀρχιεπίσκοπος τῆς μητροπόλεως Κρήτης Ἰωάννης...*» ἐπὶ πατριάρχου Κωνσταντινουπόλεως Λουκᾶ μοναχοῦ «μηνὶ μαρτίῳ ἕκτῃ, ἡμέρᾳ πρώτῃ, ἰνδ. ιδ' [11], μαρτίῳ κ' [12], Μαΐῳ ϛ'» [13].

[1] Αὐτόθι, σ. 478.

[2] 8, φ. 235β: Τοῦ *μακαρίτου* μητροπολίτου κυροῦ Ἠλιοὺ πρός τινα μοναχὸν περὶ τῶν προηγιασμένων. Incip.: «Ἤδη δέ σοι καὶ περὶ τῶν ἠπορημένων τῆς λύσεως». Κατάλογος, σ. 327.

[3] Ἀθ. Παπαδοπούλου - Κεραμέως, Ἀνάλεκτα Ἱεροσολυμιτικῆς Σταχυολογίας 4 (Πετρούπολις 1897), σ. 107.

[4] L. Petit, Documents inédits sur le Concile de 1166 et ses derniers adversaires, VVr. (Petr. 1904), σσ. 465 - 493.

[5] Αὐτόθι, σσ. 489 - 490.

[6] Αὐτόθι, σ. 491. Πρβλ. καὶ σ. 480.

[7] Αὐτόθι, σ. 484.

[8] Αὐτόθι, σ. 488.

[9] Ὁμοία παρὰ Μαν. Ι. Γεδεών, Μνημεῖα τῆς Ἐκκλ. Ἱστορίας τοῦ ΙΒ' αἰῶνος, «Ἐκκλησιαστικὴ Ἀλήθεια» 4, 1884, σ. 477 (ἐπὶ αὐτοκρ. Μανουὴλ Κομνηνοῦ, πατριάρχου δὲ Λουκᾶ).

[10] Αὐτόθι, σ. 109.

[11] Migne, PG 140, στ. 257.

[12] Αὐτόθι, στ. 268 - 269.

[13] Αὐτόθι, στ. 276 - 281.

Τέλος τὴν 5 Μαΐου 1172 ὁ *Κρήτης Ἰωάννης* παρακάθηται μετὰ Μιχαὴλ Γ' τοῦ ἐξ Ἀγχιάλου καὶ ὑπογράφει συνοδικὴν πρᾶξιν [1].

26. *Νικόλαος* μητροπολίτης Κρήτης, γνωστὸς ἐκ τοῦ συνοδικοῦ Σουαρέτ [2]. Οὗτος φαίνεται ὅτι διετέλει ἀρχιεπίσκοπος τῆς μητροπόλεως Κρήτης καθ' ὃν χρόνον κατελήφθη ἡ νῆσος ὑπὸ τῶν Σταυροφόρων (1204), διέφυγε δ' εἰς Νίκαιαν τῆς Βιθυνίας, παρὰ τῷ ἐκεῖ Ἕλληνι αὐτοκράτορι, ὡς ἔπραξαν καὶ ἄλλοι ἀρχιερεῖς. Ἐσημείωσα ἤδη [3] ὅτι πρὸς αὐτὸν «*τῷ Κρήτης ἀρχιερεῖ*» ἀπευθύνεται ἐπιστολὴ Μιχαὴλ Ἀκομινάτου τοῦ Χωνιάτου, ὁ ὁποῖος δὲν ἐγνώριζεν ἐν τούτοις προσωπικῶς τὸν ἄνδρα, τὸν ὁποῖον καὶ δὲν κατονομάζει [4]· ἡ ἐπιστολὴ ἐγράφη μετὰ τὸ 1204 καὶ πρὸ τοῦ 1220, ἐξ αὐτῆς δὲ μανθάνομεν ὅτι ὁ Νικόλαος ἠδύνατο παρὰ τῷ βασιλεῖ «*μεγάλα, δι' ἀρετῆς περιουσίαν πολλήν, ὡς φήμη τοῦτο διατεθρύληκεν*» [5].

Ἡ πρώτη περὶ τοῦ Νικολάου τούτου, ἐν Νικαίᾳ διατελοῦντος, γνωστὴ εἰς ἐμὲ εἴδησις εἶναι τοῦ 1216, ὅτι τῇ 9 Μαΐου συνῆλθε Σύνοδος ὑπὸ τὴν προεδρίαν τοῦ μητροπολίτου Ἐφέσου, τῇ ἐπιταγῇ τοῦ αὐτοκράτορος Θεοδώρου Α' Λασκάρεως, διὰ ν' ἀποφανθῇ ἐὰν ὑπῆρχε κανονικὸν κώλυμα διὰ τὴν ἐκλογὴν πατριάρχου. Τὸ σχετικὸν πρακτικὸν περιλαμβάνει καὶ τὴν ἐπιστολὴν τοῦ αὐτοκράτορος πρὸς τὸν προεδρεύοντα Ἐφέσου: «*Διορίζεταί σοι ἡ βασιλεία μου καὶ τοὺς λοιποὺς μετακαλέσασθαι μητροπολίτας, ἤγουν τὸν Σάρδεων, τὸν Καρίας, τὸν Κρήτης, τὸν Μυτιλήνης, τὸν Φιλαδελφείας καὶ αὐτὸν τὸν Μιλήτου, μετὰ τῆς οἰκείας συνόδου ἕκαστον... καὶ κοινῇ σκέψει βουλεύσασθαι καὶ δοθῆναι παρ' ἑκάστου τὴν αὐτῷ δοκοῦσαν γνώμην*» [6]. Ἰδοὺ πῶς ἀρχίζει τὸ πρακτικόν: «*Μηνὶ Μαΐῳ ἐνάτῃ, ἡμέρᾳ δευτέρᾳ, ἰνδικτιῶνος τετάρτης, προκαθημένου τοῦ Ἐφέσου Νικολάου ἐν τοῖς κατηχουμένοις τῆς μητροπόλεως, συνεδριαζόντων αὐτῷ τοῦ Σάρδεων Ἀλεξίου, τοῦ Κρήτης Νικολάου...*» [7]. Μετὰ τοῦ μητροπολίτου τούτου εὑρίσκοντο εἰς Νίκαιαν ὁ Πέτρας Γεώργιος καὶ ὁ Ἀρκαδίας Ἰωάννης [8]. Παρατεινομένης τῆς ἐν

[1] Benešević, Catalogus I, 289. V. Grumel, Les Regestes des Actes du Patriarcat de Constantinople vol. I, fasc. III, 1947, σ. 155, No 1125.

[2] Πρβλ. ἀνωτέρω σ. 77.

[3] Ν. Β. Τωμαδάκη, Ὀρθόδοξοι ἀρχιερεῖς ἐν Κρήτῃ ἐπὶ Ἑνετοκρατίας, περ. «Ὀρθοδοξία» 27, 1952, σσ. 63 - 75, ἐν σ. 64.

[4] Μιχ. Ἀκομινάτου τοῦ Χωνιάτου, Τὰ Σῳζόμενα, ὑπὸ Σπ. Λάμπρου, Β', ἐν Ἀθήναις 1880, σσ. 279 - 280, ὑπ' ἀριθ. ρλη'.

[5] Αὐτόθι, σ. 280.

[6] E. Kurtz, Τρία Συνοδικὰ γράμματα Νικολάου Μεσαρίτου μητροπολίτου Ἐφέσου, VVr. 12, 1906, σσ. 103 - 105, ἐν σ. 104.

[7] Ἔνθ' ἀνωτ., σ. 103. Ἡ Σύνοδος ἀπεφάνθη ὅτι δὲν ὑπῆρχε κώλυμα ἐκλογῆς οἰκουμενικοῦ.

[8] Πρβλ. Τωμαδάκην, «Ὀρθοδοξία» 27, σ. 66.

Κρήτη Φραγκοκρατίας ὁ Νικόλαος ἐτακτοποιήθη λαβὼν τὴν μητρόπολιν Σμύρνης προεδρικῶς. Νικηφόρος ὁ Βλεμμίδης μαρτυρεῖ ὅτι *«ὁ τῆς Κρήτης ποιμὴν Νικόλαος, ἐπιδόσεως λόγῳ τῷ τότε διίθυνε»* [1].

Γ'

Πρὶν εἰσέλθω εἰς τὴν ἐξέτασιν τοῦ θέματος τῆς τιτλοφορίας διὰ τοὺς αἰῶνας εἰς τοὺς ὁποίους ἀναφέρομαι, θέλω νὰ ἐπιστήσω τὴν προσοχὴν τῶν ἐρευνητῶν ἐπὶ τῆς σημασίας τὴν ὁποίαν ἔχουν αἱ ἐξ ἐπιγραφῶν εἰδήσεις, αἱ ὁποῖαι δυστυχῶς εἶναι ὀλίγαι [2].

Ἐπιγραφὴ οὐχὶ ἀρχαιοτέρα τοῦ δ΄ αἰῶνος [3] ἐπὶ γλυπτῶν, παραδίδει πιθανώτατα ὄνομα ἀρχιερέως Γορτύνης *«ἐπὶ Συνεσίου»* [4]. Ἴσως ἡ συνέχεια τῆς ἐπιγραφῆς εὑρίσκεται εἰς ἄλλο τμῆμα *το]ῦ θεοφιλεστάτου ἐ[πισκόπου*, ὁπότε εἰκάζεται ὅτι θὰ ἠκολούθει ἡ ἐκφώνησις *πολλὰ τὰ ἔτη* [5]. Ἡ ἐπιγραφὴ προέρχεται ἐκ τοῦ ἐν Γορτύνῃ περιωνύμου ναοῦ τοῦ Ἀποστόλου Τίτου. Ὁ Ὀρλάνδος δέχεται τὸν ναὸν ὡς τῶν μέσων τοῦ ς΄ αἰῶνος καὶ ὅτι οὗτος δὲν κατεστράφη κατὰ τὴν ὑπὸ τῶν Ἀράβων ἅλωσιν τῆς Νήσου [6], καὶ ὅτι ἀνεκαινίσθη μετὰ τὸ 964, ὅτε κατεσκευάσθη καὶ τὸ νέον τέμπλον. Εἰς τὰ συμπεράσματα καταλήγει χρονολογῶν συγκριτικῶς τὰ γλυπτά, τὴν δ' ἐπιγραφὴν θέτει εἰς τὸ μεταξὺ τοῦ ς΄ καὶ ια΄ αἰ. μακρότατον διάστημα.

Ἰδιάζουσαν σημασίαν διὰ τὴν μελέτην ἡμῶν ἔχει ἐπιγραφὴ τοῦ ς΄ αἰ. εὑρεθεῖσα ἐν Γορτύνῃ καὶ ἀφορῶσα εἰς τὸν *ἀρχιεπίσκοπον Γορτύνης Θεόδωρον*. Οὗτος εἶναι γνωστὸς ἐκ τῆς Ε΄ Οἰκουμενικῆς Συνόδου ἐν Κωνσταντινουπόλει (553) «Theodoro religiosissimo episcopo Gortynae» [1]. Ὡς ἑξῆς δ' ὑπογράφει «ψῆφον Μηνᾶ πατριάρχου κατὰ Σευήρου, Πέτρου καὶ Ζωόρου»: *«Θεόδωρος ἐπίσκοπος Γορτύνης, ἥ μητρόπολίς ἐστι τῆς Κρήτης ἐπαρχίας* διὰ τῆς ἀναγνώσεως τοῖς πεπραγμένοις ἐπιστάς, καὶ ἀναθεματίζων Σευῆρον καὶ τὰ αὐτοῦ ἀσεβῆ συγγράμματα, καὶ Πέτρον τόν ποτε Ἀπαμείας καὶ Ζωόραν καὶ τοὺς κοινωνοὺς αὐτοῖς, καὶ τοὺς ἐν τῇ πλάνῃ αὐτῶν ἐπιμένοντας, ὁρίσας ὑπέγραψα» [2].

Ἰδοὺ τὸ κείμενον τῆς ἐπιγραφῆς [3]:

† Ἐπὶ Θεοδώ]ρου τοῦ ἁγιω(τάτου) ἀρχιεπισκό(που) vac. *καὶ Ἡλίου τοῦ περ]ιβλ(έπτου) ἀνθυπάτου εὐτυχῶς ἀνενεώθη*

οὗ]τος ὁ τοῖχος vac. *ὑπα(τείᾳ) Φιλ. Ἀππίωνος τοῦ λαμπρ(οτάτου) Ἰνδ. β' †*

Ἡ ἐπιγραφὴ αὕτη ἐδημοσιεύθη πολλάκις, εἶχε δὲ ποικίλας περιπετείας [4]. Χρονολογεῖται δὲ ὡς τοῦ ἔτους 539. Τοῦτο σημαίνει ὅτι ὁ κατὰ τὸ ἔτος ἐκεῖνο (ἀπὸ τοῦ 536 τοὐλάχ.) προκαθήμενος τῆς Ἐκκλησίας Κρήτης εἴχετο σταθερῶς τοῦ τίτλου τοῦ ἀρχιεπισκόπου.

Ἑτέρα ἐπιγραφὴ ἐξ Ἁγίων Δέκα τῆς περιφερείας Γορτύνης ἔχει ὡς ἑξῆς [5]:

† Ἀνεπαύσατο ὁ μα-
καριώτ(ατος) Ἐκλησιόδωρος
ἐπίσκο(πος), μηνὶ Ἰουλίου
ει' [6] *Ἰνδ(ικτιῶνι) ιβ', ἡμέρᾳ*
Κυριακῇ †

[1] Nicephori Blemmydæ Curriculum vitæ et Carmina, nunc primum edidit Aug. Heisenberg, Lipsiæ (Teubner) 1896, XII.

[2] Τὰς χριστιανικὰς ἐπιγραφὰς τῆς Κρήτης ἐδημοσίευσε κατ' ἀρχὰς ὁ Στέφ. Ξανθουδίδης, «Ἀθηνᾶ» ΙΕ΄, 1903, σσ. 49-163. Εἶτα ὁ μετ' αὐτοῦ συνεργασθεὶς G. Gerola, Monumenti Veneti nell'isola di Creta IV, Venezia 1932, καὶ τελευταῖον τὸ Istituto di Archeologia e Storia dell'Arte. Inscriptiones Creticæ. Opera et consilio Friderici Halbherr collectæ... curavit Margarita Guarducci, τόμος I (1932), II (1939), III (1942), IV (1950). Οἱ τῆς Γορτύνης ἐν τῷ τόμῳ IV.

[3] Guarducci IV, σσ. 27-31: Συνέσιος sæculo IV non vetustior.

[4] A. K. Ὀρλάνδος, Νεώτεραι ἔρευναι ἐν Ἁγίῳ Τίτῳ τῆς Γορτύνης, ΕΕΒΣ 3, 1926, σσ. 301-328. Ἡ ἐπιγραφὴ ἐν σ. 320. Gerola, Ἔνθ' ἀνωτ., σ. 550, No 26. Guarducci, IC IV, σ. 399, No 462.

[5] Guarducci, Ἔνθ' ἀνωτ., σσ. 399-400, No 463, πρβλ. σ. 405, No 477.

[6] Ἀπεναντίας καταστραφέντα τὸν ναὸν δέχεται ὁ Στ. Ξανθουδίδης, Περὶ τῆς μητροπόλεως Κρήτης καὶ τοῦ μητροπολιτικοῦ ναοῦ τοῦ Ἁγίου Τίτου κατὰ τὴν β΄ βυζαντινὴν περίοδον, «Χριστιανικὴ Κρήτη» Β΄, 1914, σσ. 317-318, συζητῶν γνώμας τοῦ G. Gerola, αὐτόθι, σσ. 301 ἑξ.

[1] Mansi, IX, 174.

[2] Mansi, VIII, 1143, 1146.

[3] Margarita Guarducci, IC IV, 1950, σ. 398, No 460: «Loco 'ς τὰς Βίγλας in muro aliquo septentrionis versus a templo Apollinis Pythii exstante, a 1884 a Friderico Halbherr repertum epistylii e marmore albo fragmentum l. 1,23 a 0,20, utrimque mutilum. Delineavit Halbherr. Titulum integrum iam viderant sæc. XVI Veneti Barozzi et Belli, sæc. XVIII ineunte Tournefort... Lapis periisse videtur».

[4] Πρβλ. Relation d'un voyage du Levant... par M. Pitton de Tournefort, à Lyon, 1717 I, σσ. 75-76. Ὁ Tournefort ἀνεκοίνωσεν αὐτὴν εἰς τὸν Montfaucon, ὁ ὁποῖος τὴν περιέλαβεν εἰς τὴν Palæographia Græca, Parisiis 1708, σσ. 173-174. Τὴν ἔκδοσιν ἐπανέλαβε μετὰ σφαλμάτων ὁ Fl. Cornelius, Creta Sacra, Venetiis 1755, I, σ. 174 καὶ 199-200, καὶ ἄλλοι ἀλλαχοῦ, ἐθησαυρίσθη δὲ καὶ ἐν CIG IV, 1877, No 8635. Τὴν ἐπιγραφὴν δημοσιεύει, ἀγνοῶν τὴν ἐν CIG ὡς ἄνω δημοσίευσιν, καὶ τὴν νέαν ἐν Guarducci, IC IV, σ. 398 ἀνάγνωσιν, καὶ τὰ ἐκεῖ σχόλια, ὁ Ν. Πλάτων, «Ἀπ. Τίτος» Γ', 1954, σ. 12, ὅπου ἐπάγεται: «Ἡ ὀρθὴ ἀνάγνωσις: Ἐπὶ Θεοδώρου τοῦ ἁγιωτάτου ἀρχιεπισκόπου Καπιλίου... ἀνενεώθη τοῦ [ναοῦ;] ὁ τοῖχος ὑπό...»!

[5] IC IV, 1950, σ. 407, No 484.

[6] Ἐν τῷ στίχῳ 4 ἐχαράχθη ει' ἀντὶ ιε' (= 15).

Μολονότι κατονομάζεται ἡ ἡμέρα, ὁ μὴν καὶ ἡ ἰνδικτιών, δὲν κατωρθώθη νὰ ὁρισθῇ χρονολογικῶς εἰς ποῖον ἔτος ἀνήκει. Ὁ Gerola εἴκασεν ὅτι αὕτη ἀνήκει εἴτε εἰς τὸ 624 εἴτε εἰς τὸ 759 [1], ἀλλ' ἡ Guarducci κρίνει ὅτι εἶναι οὐχὶ παλαιοτέρα τοῦ ζ', πιθανῶς δὲ τοῦ ς' αἰῶνος, τοῦτο δ' ἐκ τοῦ σχήματος τῶν γραμμάτων.

Ἂν καὶ δὲν ἀναγράφεται ἐν τῇ ἐπιγραφῇ εἰς ποίαν ἐπισκοπὴν ἀνῆκεν ὁ δι' αὐτῆς παραδιδόμενος θανὼν Ἐκκλησιόδωρος, εἶναι φανερὸν ἐκ τοῦ τόπου τῆς εὑρέσεως ὅτι πρόκειται περὶ ἐπισκόπου Γορτύνης. Ἐκ τοῦ τίτλου τούτου οὐδὲν δύναται νὰ συναχθῇ, ἀφοῦ καὶ οἱ πατριάρχαι ἀποκαλοῦν πολλάκις ἑαυτούς, ἐπὶ τὸ ἀρχαϊκώτερον, ἐπισκόπους.

Τέλος ἀβέβαιον εἶναι ἂν εἶναι ἐπίσκοποι, καὶ δὴ Γορτύνης, οἱ ἐξ ἐπιγραφῶν γινωσκόμενοι Εὐάρεστος καὶ Γεώργιος [2].

Δ'

Ποία ἦτο ἡ ἔννοια τοῦ ὅρου *ἀρχιεπίσκοπος* ; Τὸ ζήτημα τοῦτο [3] εἶναι πολύπλοκον ἐν τῇ Ἀνατολικῇ Ἐκκλησίᾳ, ὅπου οἱ μητροπολῖται τοῦ Ἰλλυρικοῦ οἱ ὑπαγόμενοι εἰς τὸν πάπαν ἐκαλοῦντο ἀρχιεπίσκοποι, μὴ ὑπάρχοντος ἐν τῇ Δύσει τίτλου μητροπολίτου. Ταυτοχρόνως ὅμως διὰ τὴν ὅλην Ἐκκλησίαν, ἀρχῆς γενομένης ἀπὸ τοῦ Ἀλεξανδρείας, ἀρχιεπίσκοποι ἦσαν οἱ προκαθήμενοι τῶν Ἐκκλησιῶν (ὡς παρ' ἡμῖν σήμερον ὁ Κωνσταντινουπόλεως, ὁ Ἀθηνῶν, ὁ Κύπρου). Ἐξ ἄλλου ἔχομεν εἰς τὴν Ἀνατολὴν αὐτοκεφάλους ἀρχιεπισκόπους, τιμωμένους δηλ. ὑπὲρ τοὺς ἁπλοὺς ἐπισκόπους καὶ μὴ ἐξαρτωμένους ἐκ τῶν μητροπολιτῶν τῆς περιφερείας των (οἱ μητροπολῖται τότε εἶχον ὑποκειμένους ἐπισκόπους καὶ σύνοδον ἰδίαν· τοῦτο διατηρεῖται νῦν ἀποκλειστικῶς καὶ μόνον ἐν Κρήτῃ !). Τίθεται λοιπὸν τὸ πρόβλημα : Ὁ Κρήτης, ἔχων ἐπισκοπὰς ὑποκειμένας (ἑπομένως μὴ ὢν αὐτοκέφαλος ὡς ἄνω ἀρχιεπίσκοπος), ὠνομάζετο ἀρχιεπίσκοπος διὰ τὸ ἀκολουθεῖν τὴν ἐν τῇ Δύσει συνήθειαν ; Ἢ ἐκαλεῖτο ἀρχιεπίσκοπος ὡς προκαθήμενος ἀρχαίας *ἀποστολικῆς Ἐκκλησίας* [4], ἱδρυθείσης μὲν ὑπὸ τοῦ Παύλου, ποιμανθείσης δὲ τὸ πρῶτον ὑπὸ τοῦ Τίτου ; Κατ' ἐμὲ κριτήν, πιθανωτέρα εἶναι ἡ δευτέρα αὕτη περίπτωσις. Βεβαίως ὁ Γορτύνης ἐτιτλοφορεῖτο ἀρχιεπίσκοπος καὶ διὰ τὸ

---

[1] Monumenti Veneti nell'isola di Creta IV, Venezia 1932, σ. 557, No 43.

[2] IC IV, 1950, Nos 464, 461, 465.

[3] Πρβλ. Ἀθηνῶν Χρυσοστόμου Παπαδοπούλου, Ὁ τίτλος τοῦ ἀρχιεπισκόπου· ἱστορικὸν σημείωμα, «Θεολογία» 13, 1935, σσ. 289 - 295. Γερ. Κονιδάρη, Αἱ Μητροπόλεις..., σσ. 38 - 39.

[4] Ὡς ὁ Κύπρου, καλούμενος ἀρχιεπίσκοπος μετὰ τὴν ἐν Ἐφέσῳ Γ' Οἰκουμ. Σύνοδον (431).

εἶναι τὸν τίτλον τοῦτον ἐν τῇ Δύσει κανονικὸν καὶ ἀντίστοιχον τοῦ τοῦ μητροπολίτου, ἀλλ' οὐχὶ μόνον δι' αὐτό. Εἰς τὸ συμπέρασμα τοῦτο ἄγει ἡμᾶς ἀφ' ἑνὸς μὲν ἡ διατήρησις τοῦ τίτλου *ἀρχιεπίσκοπος* καὶ μετὰ τὸ 733 (ἢ 756), καθὼς καὶ ἡ προσωνυμία *πρόεδρος*.

Εἶναι γνωστὸν ὅτι κατὰ τοὺς νεωτέρους χρόνους προεδρικῶς ἐλάμβανον ἐπαρχίαν τινὰ οἱ μετατιθέμενοι εἰς αὐτὴν καὶ δὴ οὐχὶ τὸ πρῶτον, συνήθως δὲ πρόεδρος ἦτο ὁ ἐπὶ τρίτου θρόνου ἀνερχόμενος. Καὶ ἂν μὲν συνέβαινε τοῦτο ἐν σχέσει μὲ τὸν Ἀνδρέαν τὸν καλούμενον πρόεδρον Κρήτης εἶναι ἀνεξακρίβωτον, ἀπίθανον ὅμως κατ' ἐμέ, ἐφ' ὅσον οὗτος ἐξελέγη μεταξὺ τῶν ἐν Κρήτῃ ἐπισκόπων [1], ὁπότε ὁ δεύτερος καὶ οὐχὶ ὁ τρίτος θρόνος τοῦ ὁποίου ἐπιβαίνει εἶναι ὁ τῆς Κρήτης. Πιθανώτερον εἶναι ὅτι καὶ ἐν τῇ βουλῇ πρόεδρος Κρήτης = ὁ προκαθήμενος Κρήτης, δηλαδὴ ἀρχιεπίσκοπος Κρήτης.

Φανερὰ ἐν τούτοις εἶναι ἡ σημασία τοῦ *πρόεδρος* εἰς τὰ ἁγιολογικὰ κείμενα. Οὕτω εἰς κείμενον προερχόμενον ἐκ τοῦ κώδ. 17 τοῦ Ἁγίου Τάφου τοῦ ιβ' αἰῶνος [2] ἀναγινώσκω : «*Τῆς Κρήτης* βλαστὸς ὁ θαυμαστὸς οὗτος *Μύρων ἧς καὶ πρόεδρος* καὶ ποιμὴν ἐγένετο κάλλιστος» [3]· «*τοῦ προέδρου Κρήτης* τὸν βίον ἀλλάξαντος, ἐπὶ τὸν τῆς ἐπισκοπῆς ὁ Μύρων ἀνάγεται θρόνον» [4].

Πλὴν τῶν ἁγιολογικῶν κειμένων καὶ εἰς ἱστορικὰ τοιαῦτα, εἰς τοὺς Συνεχιστὰς τοῦ Θεοφάνους καὶ τὸν Κεδρηνόν, ὁ ὑποθετικὸς Κύριλλος Γορτύνης ὀνομάζεται «*ὁ Γορτύνης πρόεδρος*» [5]. Καὶ ἐν τῇ ὑμνογραφίᾳ ἀπαντᾶται τὸ πρόεδρος μὲ τὴν ἔννοιαν τοῦ ἐπίσκοπος [6].

Ἀλλὰ καὶ ἱστορικῶς τὸ πρᾶγμα δύναται νὰ ἑρμηνευθῇ. Τρεῖς μητροπολῖται Κρήτης ἐπὶ Ἑνετοκρατίας, ὅτε δηλαδὴ δὲν ἠδύναντο ὁμαλῶς νὰ ὑπηρετήσουν ἐπὶ τῆς Νήσου, εἶχον εἰς τὸν τίτλον των καὶ τὸ «*πρόεδρος Κρήτης*». Οὗτοι ἦσαν :

α') *Ἄνθιμος* μητροπολίτης Ἀθηνῶν καὶ Εὐρίπου, πρόεδρος Κρήτης,

β') Ἰγνάτιος μητροπολίτης Παλαιῶν Πατρῶν καὶ πρόεδρος Κρήτης, καὶ

---

[1] Εἰς ἐποχὴν ὅπου δυσκολωτάτη ἦτο ἡ μετάθεσις ἀπὸ ἐπισκοπικῆς εἰς ἐπισκοπικὴν ἕδραν.

[2] Βασ. Λαούρδα, Περὶ τοῦ ἁγίου Μύρωνος, «Κρητικὰ Χρονικὰ» 6, 1952, σσ. 47 - 51. Ἐκεῖ δημοσιεύεται «*Βίος τοῦ ὁσίου πατρὸς ἡμῶν Μύρωνος ἐπισκόπου Κρήτης τοῦ θαυματουργοῦ*». Ὁ Λαούρδας δὲν ἀναφέρει τὴν γνωστὴν ἀκολουθίαν τοῦ ἐπισκόπου Κνωσοῦ Μύρωνος (8 Αὐγούστου) τὴν τυπωθεῖσαν ὑπὸ τοῦ Ἱλαρίωνος Ρεθύμνης 1887, πρβλ. L. Petit, BAG, 1926, σ. 201 καὶ πρόσθεν σ. 71, σημ. 4.

[3] «Κρητ. Χρον.» 6, 1952, σ. 48,$_{3}$.

[4] Αὐτόθι, σ. 49,$_{46-47}$.

[5] Πρβλ. πρόσθεν σ. 72.

[6] Πρβλ. προκειμένου περὶ τοῦ ἁγίου Νικολάου : «*Χαίροις ὁ τῶν Μυρέων φρουρὸς καὶ πρόεδρος σεπτός*».

γ´) Πρόχορος μητροπολίτης Σταυρουπόλεως καὶ πρόεδρος Κρήτης [1].

Τὸ πρᾶγμα ἤγαγε τοὺς μελετητὰς εἰς ἀπορίαν [2]. Ἐν τούτοις πρόεδροι οἱ ὡς ἄνω τρεῖς ὠνομάσθησαν ὡς προκαθήμενοι τῆς Κρητικῆς Ἐκκλησίας, ἡ ὁποία ὅμως δὲν ἠδύνατο νὰ λειτουργήσῃ ὁμαλῶς λόγῳ τῆς φραγκικῆς κατοχῆς.

Διὰ τὴν σημασίαν τοῦ *πρόεδρος* θὰ μοῦ ἐπιτραπῇ νὰ ὑπομνήσω ὅτι καὶ ἐκ τῆς σιγιλλογραφίας εἶναι γνωστὸν οὐ μόνον ὅτι πρόεδρος = ἐπίσκοπος ἀλλὰ καὶ πρόεδρος = ὁ ἀρχηγὸς τοῦ ἀξιώματος ὅπερ κατέχει ὁ χρησιμοποιῶν τὸν ἐν λόγῳ τίτλον (καὶ *πρωτοπρόεδρος* εἶτα !) [3], καὶ ἂν πρόκειται περὶ ἡγουμένου ἢ πολιτικοῦ ἄρχοντος [4]. Οἱ δὲ προκαθήμενοι Ρώμης, Κωνσταντινουπόλεως καὶ τῶν τριῶν ἀνατολικῶν πατριαρχείων ἀναφέρονται εἰς ἁγιολογικὰ κείμενα ὡς πρόεδροι. Οὕτω εἰς κείμενον γραφὲν τῷ 808 ἀναγινώσκω: *«Τί δὲ χρὴ λέγειν περὶ τῶν προέδρων τοῦ τε Ρώμης καὶ Ἀντιοχείας, Ἱεροσολύμων καὶ Ἀλεξανδρείας...»* [5] καί: *«Γερμανὸν τὸν θεῖον καὶ ὀρθοτόμον τῆς Ἐκκλησίας πρόεδρον»* [6] καὶ ὁ πάπας λέγεται *«Πρόεδρος τῆς Ρώμης»*. Καὶ ὁ Πορφυρογέννητος ὁμιλεῖ περὶ *«Ἰωάννου, τοῦ τῆς τῶν Κυπρίων νήσου προέδρου»* [7]. Ἑπομένως πρόεδρος Κρήτης δὲν εἶναι ὁ ἐπίσκοπος τῆς νήσου Κρήτης, διότι ἐπίσκοποι ἦσαν πολλοί, ἀλλ' ὁ προκαθήμενος τῆς Κρητικῆς Ἀποστολικῆς Ἐκκλησίας.

Τελευταῖον μένει νὰ ἐξετασθῇ τὸ ζήτημα κατὰ πόσον ὁ προκαθήμενος τῆς Ἐκκλησίας Κρήτης ἐλέγετο κατὰ τοὺς η´ - ιβ´ αἰῶνας *Γορτύνης* ἢ *Κρήτης*, καὶ (ἐφ' ὅσον ἐλέγετο Γορτύνης) πότε ἤρχισε νὰ ὀνομάζεται Κρήτης καὶ διατί. Ἡ ἐπικρατοῦσα γνώμη καθ' ἣν μέχρι τῆς ὑπὸ τῶν Ἀράβων ἁλώσεως ὁ προκαθήμενος τῆς Ἐκκλησίας Κρήτης ἐλέγετο *Γορτύνης*, ὅτι δ' ἀπὸ τῆς

[1] Πρβλ. Ν. Β. Τωμαδάκην, Ὀρθόδοξοι ἀρχιερεῖς ἐν Κρήτῃ ἐπὶ Ἑνετοκρατίας, σσ. 70 - 74.

[2] Τὸν V. Laurent, γράψαντα ἐν σχέσει πρὸς τὸν Ἄνθιμον: «Je n'hésite pas à croire, pour mon compte, que cette double appellation combinée: μητροπολίτης Ἀθηνῶν καὶ πρόεδρος Κρήτης est une invention de copiste, trop en fait des habitudes de son Église» ! EO 32, 1933, σ. 409.

[3] Documents de Sigillographie Byzantine. La collection C. Orghidan, par V. Laurent, Paris 1952, No 378 (ἐπὶ ἐπισκόπου Πατρῶν). Πρβλ. αὐτόθι, 115 - 121 κἑ. Πρωτοπρόεδροι αὐτόθι, 122, 187, 313 κἑ. Πρβλ. ὁμοίως V. Laurent, Les bulles métriques, «Ἑλληνικὰ» 8, 1935, σ. 339 (τοὺς ἐν τῷ πίνακι σημειουμένους τίτλους).

[4] Γενικώτερον περὶ τῆς σημασίας τοῦ *πρόεδρος* πρβλ. ὅσα ὁ Ducange, Glossarium mediæ et infimæ Græcitatis, 1688 I, στ. 1236, καὶ παρ' ἡμῖν Μέγα Ἑλλην. Λεξικὸν Δημητράκου 7, 6094.

[5] Migne, PG 100, 1117 (βίος ἁγίου Στεφάνου τοῦ νέου).

[6] Αὐτόθι, στ. 1121. Πρόκειται περὶ τοῦ Κωνσταντινουπόλεως Γερμανοῦ τοῦ Α´ († 733).

[7] De administrando Imperio (Moravcsik), 48,2.

ἐπανασυστάσεως τῆς μητροπόλεως τῷ 961 (λόγῳ τῆς ἐν τῷ μεταξὺ ἐπελθούσης καταστροφῆς τῆς πόλεως Γορτύνης [1]), ὁ ἐν Χάνδακι πλέον ἑδρεύων ἀρχιερεὺς ὠνομάσθη Κρήτης [2], δὲν φαίνεται ὀρθή. Ὁ Ἀνδρέας († 720;) λέγεται ἀρχιεπίσκοπος Κρήτης, οὐδέποτε δὲ Γορτύνης, ὁ Ἠλίας (787) ἐπίσκοπος (τῆς νήσου) Κρήτης, οἱ δύο Βασίλειοι τοῦ θ´ αἰῶνος ἀμφότεροι Κρήτης, καὶ ὁ Ἀνδρέας πρόεδρος Κρήτης (τέλος ι´ αἰ.). Μόνον ὁ Κύριλλος λέγεται Γορτύνης, ἀλλ' οὗτος δὲν ὑπῆρξεν ἄλλος ἀπὸ τὸν ἐπίσκοπον καὶ μάρτυρα, τὸν Γορτύνης Κύριλλον, ἀθλήσαντα ἐπὶ Δεκίου. Ὥστε ἡ ὀνομασία τοῦ Κρήτης ὑφίστατο ἑκατὸν καὶ πλέον ἔτη πρὸ τῆς ἁλώσεως.

Ἐὰν ὀπισθοχωρήσωμεν καὶ ἐξετάσωμεν τοὺς πρὸ τοῦ η´ αἰῶνος, θὰ ἴδωμεν εὐκρινῶς πῶς μετεπέσαμεν ἀπὸ τὸ Γορτύνης εἰς τὸ Κρήτης. Εἰς τὴν ἐν Χαλκηδόνι Σύνοδον μετέσχε *«Μαρτύριος ὁ εὐλαβέστατος ἐπίσκοπος Γορτύνης, μητροπόλεως Κρήτης»* ὡς ὑπογράφεται [3]. Ἐν δὲ τῇ ϛ´ Οἰκουμενικῇ Συνόδῳ ἐν Κωνσταντινουπόλει (680) βλέπομεν τὴν συμμετοχὴν *«Βασιλείου ἐπισκόπου πόλεως Γορτύνης τῆς Κρητῶν Νήσου»* [4], ὁ ὁποῖος καὶ ὑπογράφει *«Βασίλειος ἐλέῳ Θεοῦ ἐπίσκοπος τῆς Γορτυνίων μητροπόλεως τῆς Κρητῶν νήσου ὑπὲρ ἐμαυτοῦ καὶ τῆς ὑπ' ἐμὲ συνόδου ὁμοίως ὑπεσημηνάμην»* [5]. Οὗτος μετέχει καὶ τῆς Πενθέκτης (692) Συνόδου, ὅπου ὑπογράφει «Βασίλειος ἐπίσκοπος τῆς Γορτυναίων μητροπόλεως τῆς φιλοχρίστου Κρήτης νήσου καὶ τὸν τόπον ἐπέχων πάσης τῆς συνόδου τῆς ἁγίας ἐκκλησίας Ρώμης ὁρίσας ὑπέγραψα» [6]. Ὁ Βασίλειος οὗτος ὑπογράφεται ἐπίσκοπος καθότι καὶ οἱ πατριάρχαι αὐτοὶ ὑπογράφονται ἐκεῖ οὕτω [7]. Ὁρίζει ὅμως τὴν ἐπαρχίαν του διττῶς, ἤτοι ἔνθεν «τῆς Γορτυνίων (Γορτυναίων) μητροπόλεως» καὶ ἔνθεν «τῆς φιλοχρίστου Κρήτης (τῆς Κρητῶν νήσου)». Ἀναφέρει δηλονότι καὶ τὴν πόλιν ὅπου ἥδρευε καὶ τὴν ἐπαρχίαν του τὴν γνωστὴν πολιτικῶς ὡς

[1] Τοῦτο δὲν εἶναι ἀσφαλὲς ἀρχαιολογικῶς. Πρβλ. Α. Κ. Ὀρλάνδον, Ἔνθ' ἀνωτ. Ὁ Ἐμμ. Πετράκης, Ἱστορία τῆς Ἐκκλησίας ἐν Κρήτῃ Α´, Ἡράκλειον 1925, σ. 45, δέχεται ὅτι μετὰ τὴν ἀνάκτησιν τῆς Κρήτης (961) μετεφέρθη εἰς τὸν Χάνδακα ἀπὸ τὴν κατεστραμμένην Γόρτυνα ἡ ἕδρα τῆς μητροπόλεως.

[2] Πρβλ. Στ. Ξανθουδίδου, Περὶ τῆς μητροπόλεως Κρήτης καὶ τοῦ μητροπολιτικοῦ ναοῦ τοῦ Ἁγίου Τίτου κατὰ τὴν β´ βυζαντινὴν περίοδον (961 - 1204), «Χριστ. Κρήτη» Β´, 1915, σσ. 317 - 338, ἰδίᾳ σσ. 336 ἑξ. Γ. Ι. Κονιδάρη, «Ἑλλάς», ΘΧΕ Γ´, 1938, στ. 261.

[3] Mansi, VI, 28.

[4] Mansi, XI, 209 καὶ 224.

[5] Mansi, XI, 689. Τοῦτο ἐνισχύει τὴν πρόσθεν σ. 68, σημ. 3 ἐξενεχθεῖσαν ὑπ' ἐμοῦ γνώμην, ὅτι τὴν σύνοδον Κρήτης καὶ οὐχὶ Ρώμης ἐκπροσωπεῖ ὁ προκαθήμενος οὗτος.

[6] Mansi, XI, στ. 989.

[7] Mansi, XI, στ. 988.

Κρήτην νῆσον. Εὐκολώτερον ἦτο οὕτω νὰ φθάσωμεν εἰς τὸν τίτλον «ὁ Κρήτης» ἀντὶ τοῦ «ὁ Γορτύνης νήσου Κρήτης».

Ὁ V. Laurent προέτεινε μίαν ἄλλην ἐξήγησιν: «L'occupation étrangère n'interrompit en effet nullement la série de métropolites insulaires qui, on le pense bien, ne furent jamais, de 824 à 961, que titulaires. Or il était naturel qu'à distance le prelat délaissat la cité à laquelle les événements avaient fait un sort tragique pour se reclamer de la contrée entière qu'il était d'ailleurs seul à représenter sur le Bosphore. Le titre ἀρχιεπίσκοπος Κρήτης a ainsi pu être choisi pour une raison d'ordre pratique ou une satisfaction d'amour propre, parce qu'il était plus parlant aux yeux d'une foule dont l'ignorance en matière de géographie fut toujours déconcertante ; en cas n'était-ce point pour la conscience byzantine, un avertissement perpétuel de se préparer à reprendre ce que la négligence et l'incurie avait perdu? Le fait brutal veut, en tout cas, que le changement des formules (μητρόπολις Γορτύνης en μητρόπολις Κρήτης) s'opérat dès les premiers temps de cet exil forcé, puisque c'était chose decidée en 879 [1] et sans doute auparavant» [2]. Μετὰ τὰ ἀνωτέρω λεχθέντα ὑπ' ἐμοῦ κατεφάνη ὅτι οὔτε ἡ μεταβολὴ ἐπῆλθε κατὰ τὴν Ἀραβοκρατίαν, οὔτε εἶχε λόγον οἱανδήποτε γεωγραφικὴν ἀμάθειαν. Ἀνάγνωσις τῶν πρακτικῶν τῶν Συνόδων πείθει ὅτι οἱ ἀρχιερεῖς ἐκτὸς τῶν ὀνομάτων τῶν πόλεων εἰς τὰς ὁποίας ἥδρευον, κάποτε ἐσημείουν καὶ τὰς πολιτικὰς ἐπαρχίας εἰς τὰς ὁποίας αὗται ὑπήγοντο (Ἑλλάδος, Ἠπείρου, Νέας Ἠπείρου), καὶ δὴ οἱ ἐκ Κρήτης οὐχὶ σπανίως (Λάμπης Κρήτης, Κνωσοῦ Κρήτης).

Πέραν ὅμως τῆς τοιαύτης διαπιστώσεως, διατηρεῖται εἰς ἐμὲ ἀκεραία ἡ ὑποψία, ὅτι ἐνωρίτατα διὰ τοῦ γεωγραφικοῦ ὀνόματος *Κρήτη* ἐδηλοῦτο οὐ μόνον ἡ Νῆσος ἀλλὰ καὶ πόλις τις αὐτῆς. Τοῦτο συμβαίνει, μεταγενεστέρως τοὐλάχιστον [3], μὲ τὸ σημερινὸν Ἡράκλειον, τὸ ὁποῖον ὠνομάζετο μεσαιωνι-

[1] Ἐπικαλεῖται τὴν κατά τὸ ἔτος ἐκεῖνο παρουσίαν εἰς τὴν σύνοδον Βασιλείου ἀρχιεπισκόπου Κρήτης.

[2] ΕΟ 32, 1933, σσ, 389-391.

[3] Ν. Β. Τωμαδάκη, Κρήτη = Χάνδαξ = Ἡράκλειον, ΕΕΒΣ 21, 1951, σσ. 235-237. Ἐν τῷ σημειώματι ἐκείνῳ α΄) ἀποκρούω διόρθωσιν τοῦ Β. Λαούρδα εἰς χωρίον Συμεῶνος τοῦ Μεταφραστοῦ περί Ἀνδρέου τοῦ ἐν τῇ Κρίσει, διαπιστῶν ὅτι *Κρήτη* κατὰ τόν ι΄ αἰ. τοὐλάχιστον ὅτε ἔζησεν ὁ Μεταφραστής εἶναι ἡ πόλις *Χάνδαξ*. Ὅτι δὲ ὁ Χάνδαξ ὠνομάζετο μεταγενεστέρως Κρήτη ἐπιφέρω παραδείγματα, β΄) ἐπιδοκιμάζω συσχέτισιν τοῦ Λαούρδα ὅτι τό ἐν τῷ Ἀνωνύμου ἐγκωμίῳ τοῦ αὐτοῦ Ἀνδρέου *Κρήτης Κάστρῳ* εἶναι τό Ἡράκλειον, γ΄) συζητῶ χωρίον βίου Στεφάνου τοῦ νεωτέρου, ὅπου τὸ πρῶτον, νομίζω, ἐσημειώθη τό Ἡράκλειον ἐπί τῆς θέσεως ὅπου ὑπῆρξεν ὁ Χάνδαξ (βλ. κατωτέρω σ. 88 ἑξ. τό ἐπίμετρον).

κῶς Χάνδαξ – Chandak – Candia καὶ ἠκούετο (ἐπὶ Ἑνετῶν μεμαρτυρημένως) Κρήτη. Ὑποθέτω λοιπὸν ὅτι *Κρήτη* ἐλέγετο ἡ πόλις πολὺ παλαιότερον. Ἑπομένως ὁ ἐν αὐτῇ ἑδρεύων ἦτο ἀρχιεπίσκοπος Κρήτης, καθὼς σήμερον κοινῶς λέγουν οἱ πολλοὶ (κακῶς βεβαίως) *ὁ Καβάλλας*, ἐννοοῦντες τὸν Νεαπόλεως καὶ Φιλίππων, ἢ *ὁ Χανίων*, ἐννοοῦντες τὸν Κυδωνίας (καὶ Ἀποκορώνου). Τοῦτο ἦτο ὄχι δύσκολον νὰ συμβῇ, ἂν ἀναλογισθῶμεν ὅτι ὁ ἐν Ρεθύμνῃ τῇ πόλει ἑδρεύων ἀρχιερεὺς ἐλέγετο (καὶ ἔτι νῦν καλεῖται) *ὁ Ρεθύμνης*, ἐνῷ ὁ ἐν Χανίοις *ὁ Κυδωνίας* (Κυδωνία σήμερον διὰ τὸν Κρῆτα εἶναι ἡ ἐπαρχία καὶ ὄχι ἡ πόλις).

Τὸ σπουδαιότατον τοῦτο ζήτημα συναρτᾶται μὲ τὸ ζήτημα τῆς ζωῆς καὶ τοῦ χρόνου τῆς ἐκλείψεως τῶν ἀρχαίων καὶ βυζαντινῶν πόλεων Γορτύνης καὶ Ἡρακλείου, δὲν δύναται δὲ νὰ λυθῇ μόνον διὰ φιλολογικῶν μαρτυριῶν καὶ ἐρήμην ἀρχαιολογικῶν δεδομένων. Οὔτε ὁ χῶρος οὔτε ἡ πρόθεσίς μου ἐπιτρέπει σήμερον νὰ ἐπιληφθῶ ἀπὸ τῆς πλευρᾶς ταύτης τοῦ ἐν λόγῳ ζητήματος. Διὰ τοῦτο κρίνω ὅτι φιλολογικὰ καὶ ἱστορικά τινα ζητήματα πρέπει νὰ ἐξετασθοῦν περαιτέρω εἰς τὸ ἐπιτασσόμενον ἐπίμετρον τῆς παρούσης μελέτης. Εἰς τοῦτο δίδει ἀφορμὴν εἰς ἐμὲ ἐρασιτεχνικὴ καὶ μετὰ τόλμης καὶ βιαιότητος ἐπιχειρηθεῖσα προσπάθεια λύσεως ζητημάτων [1] διὰ τὰ ὁποῖα, ἱστορικοφιλολογικῶς τοὐλάχιστον, εἶναι ἀπαράσκευος ὁ ἐπιχειρῶν, καὶ ἀρχαιολογικῶς ὁμοίως ἀπαράσκευοι οἱ ὑποβολεῖς του [2]. Κάμνω δὲ τὴν δήλωσιν ὅτι μελλοντικῶς δὲν πρόκειται νὰ προθυμοποιηθῶ εἰς τοιούτου εἴδους συζητήσεις. Ὅπου ἡ γνῶσις τῶν πραγμάτων ἐλλείπει καὶ ἡ μέθοδος εἶναι σαθρά, ἐνῷ φανερὰ εἶναι ἡ διάθεσις τῆς ἐπικρατήσεως τῶν γνωμῶν τοῦ συζητητοῦ ἢ τῆς στηρίξεως παρωχημένων ἀντιλήψεων καὶ πεπαλαιωμένων γνωμῶν (τὰς ὁποίας εἶναι δυνατὸν νὰ ἐξέφερον ἄριστοι εἰς τοὺς χρόνους των μελετηταί) [3], ὅπου ἀκόμη ὁ τοπικισμὸς εἰσχωρεῖ εἰς τὴν ἔρευναν ὑπὸ τύπον φιλοτιμίας, ἐπιστημονικὴ ἀλήθεια δὲν εἶναι δυνατὸν νὰ ὑπάρξῃ. Καὶ ἄν τις ἐξ ἡμῶν ἀγαθῇ προθέσει πλανηθῇ, ὑπάρχει τρόπος νὰ ὑποδειχθῇ τοῦτο μετὰ κοσμιότητος καὶ ἄνευ βιαιότητος καὶ κομπασμοῦ. Πολλῷ μᾶλλον ὅταν πρόκειται περὶ ζητημάτων τὰ ὁποῖα δὲν εἶναι εὔκολον νὰ διαλευκανθοῦν μακρὰν τῶν βιβλίων καὶ τῶν βοηθημάτων τῶν ἀναγκαιοτάτων εἰς μίαν νέαν ἔρευναν καὶ συζήτησιν. Ὁμοίως κατακρίνω τὴν διδασκαλικὴν pédanterie διὰ τῆς ὁποίας συλλογιστικῶς, μὲ μέθοδον γυμνασιακῆς ἐπεξεργασίας θέματος, ὑπάγονται εἰς ἔλεγχον

[1] Μ. Γ. Παρλαμᾶς, Τοπωνυμικαὶ περιπέτειαι τοῦ Ἡρακλείου, «Κρητικὰ Χρονικὰ» 8, 1954, σσ. 273-286.

[2] Πρβλ. πρόσθεν σ. 81, σημ. 4 καί σ. 70, σημ. 3.

[3] Τυφλὴν ἐμπιστοσύνην φαίνεται ἔχων εἰς τὴν αὐθεντίαν τοῦ Ξανθουδίδου ὁ Παρλαμᾶς. Ἀλλά τοῦτο ἀντίκειται εἰς πᾶσαν δυνατότητα ἀναψηλαφήσεως τῶν εἰρημένων.

καὶ ἑρμηνείαν ζητήματα ἀπαιτοῦντα ἄλλου εἴδους εὐφυΐαν καὶ διεισδυτικότητα. Ἐὰν δὲ προχωρῶ εἰς τὴν δημοσίευσιν τοῦ ἐν λόγῳ ἐπιμέτρου, τοῦτο πράττω χάριν συναδέλφων καὶ φίλων μελετητῶν οἱ ὁποῖοι δὲν πρέπει νὰ μείνουν μὲ τὴν πεπλανημένην ἀντίληψιν ὅτι αἱ ἀποφάνσεις τοῦ συζητητοῦ μου, δημοσιευθεῖσαι ἐν σπουδῇ ἀκατανοήτῳ εἰς τὸ ὑπ' αὐτοῦ ἐπιτροπευόμενον δημοσίευμα, ἀντιπροσωπεύουν τὴν ἀλήθειαν καὶ προάγουν τὴν ἔρευναν. Ἐπὶ πλέον διότι ἡ συζήτησις ἅπτεται ἁγιολογικοῦ κειμένου τὸ ὁποῖον κακοποιεῖται καὶ παρερμηνεύεται.

Ἐλπίζω τέλος ὅτι ἀμερόληπτος ἐξ ἀρχαιολόγων κριτὴς θὰ παρέμβῃ εἰς τὴν ὑπόθεσιν καὶ θὰ σταθμίσῃ ἀξιώτερον ἡμῶν τῶν ἄλλων τὰ ἀρχαιολογικὰ δεδομένα περὶ τοῦ τέλους τοῦ Ἡρακλείου καὶ τῆς καταστροφῆς τῆς Γορτύνης, ὥστε νὰ βοηθήσῃ τὰ συμπεράσματα ἡμῶν τῶν ἱστορικοφιλολόγων περὶ τῆς ὀνομασίας τῶν ἐπιμάχων πόλεων καὶ τῆς ἕδρας καὶ ὀνομασίας τῶν ἀρχιερέων αὐτῶν κατὰ τὴν Ἀραβοκρατίαν, πρὸ αὐτῆς καὶ μετ' αὐτήν.

ΕΠΙΜΕΤΡΟΝ

ΗΡΑΚΛΕΙΟΝ – ΕΠΙΣΚΟΠΗ ΗΡΑΚΛΕΙΟΥΠΟΛΕΩΣ – ΧΑΝΔΑΞ

Ι. Ἐπισκοπὴ Ἡρακλείου ἢ Ἡρακλειουπόλεως.

1. Ἡ ὕπαρξις διαφόρων πόλεων αἱ ὁποῖαι ὀνομάζονται *Ἡράκλεια* ἢ *Ἡράκλειον* [1] ἢ ἄλλως παρεμφερῶς καὶ τὸ δυσξύμβλητον τῶν ὑπογραφῶν τῶν ἀρχιερέων, εἶναι δυνατὸν ν' ἀγάγουν εἰς σύγχυσιν. Διότι Ἡρακλειουπόλεως δύναται τυχὸν νὰ ἀπαντηθῇ ἀρχιερεύς, χωρὶς οὗτος ἀβασανίστως νὰ δύναται νὰ τεθῇ μεταξὺ τῶν ὑποκειμένων τῷ προκαθημένῳ τῷ Γορτύνης (ἢ Κρήτης) [2].

Σημειῶ ἐνταῦθα εἰδήσεις τινάς, ἀφορώσας εἰς ἐπισκόπους Κρήτης:

[1] *Ἡράκλιον* ἐν ἐπιγραφῇ δ' αἰῶνος παρὰ Guarducci, IC IV, 1950, σ. 413, No 508.

[2] Ἐν τῇ ϛ' Οἰκουμ. Συνόδῳ Κωνσταντινουπόλεως (680) εὕρηται «*Ἰωάννης ἐλέῳ Θεοῦ ἐπίσκοπος τῆς Ἡρακλειουπολιτῶν πόλεως τῆς δευτέρας τῶν Ἀρμενίων ἐπαρχίας*»! Mansi, XI, 693. Ἐν δὲ τῇ Γ' τῆς Ἐφέσου (431) «*Ἡρακλείδης ἐπίσκοπος τῆς Ἡρακλεουπολιτῶν Ἀρκαδίας εἶπεν*», Schwartz, Acta Græca I, II, σ. 27, 1. Οὗτος ἐν τῷ καταλόγῳ (αὐτόθι, σ. 7): *140 καὶ Ἡρακλείδου Ἡρακλεοῦς* (ἐν τῷ ὑπομνήματι: 140 *ἡρακλείου* A ἡρακλέως S ἡρακλέος Δ· χαρακτηριστικὸν τῆς ἀμφιταλαντεύσεως τῶν γραφέων!). Ἐν σ. 60: *128 Ἡρακλείδης ἐπίσκοπος τῆς ἄνω Ἡρακλεοῦς ὑπέγραψα ἀποφηνάμενος ἅμα τῇ ἁγίᾳ συνόδῳ.* Πρβλ. καὶ Schwartz II, I, σ. 74: *146 Heraclides episcopus Heracleos ulterioris subscripsi.* Πρόκειται περὶ ἐπισκόπου ἐξ Αἰγύπτου.

Ἐπίσκοπος *Ἡρακλείου Μουσώνιος* μετέχει τῆς Συνόδου τῆς Σαρδικῆς (343) [1]. *Θεόδωρος ἐπίσκοπος Ἡρακλειουπόλεως* ὑπογράφει μετὰ τὸν Λάμπης καὶ πρὸ τοῦ Κνωσοῦ τὰ πρακτικὰ τῆς Ζ' Οἰκουμεν. Συνόδου ἐν Νικαίᾳ (787) [2]. Εἶναι γνωστὸν ὅτι οἱ ἐπίσκοποι Κρήτης ὑπέγραφον εἰς ὑψηλὴν θέσιν τὰ πρακτικὰ συγκεντρωμένοι καί, πιθανώτατα, κατὰ τάξιν πρωτοκαθεδρίας (πρεσβείων, διότι ἡ τάξις αὕτη ποικίλλει). Ἑπομένως ὁ Θεόδωρος οὗτος, ὡς ἐδέχθησαν καὶ ἄλλοι [3], εἶναι τῆς Κρήτης ἐπίσκοπος. Ἀπομένει νὰ ἴδωμεν ἂν ὑπάρχουν ἐπίσκοποι Ἡρακλείου μεταξὺ τῶν ἐτῶν 343 καὶ 787 (ἐγγύτατα πρὸς τὴν Ἀραβοκρατίαν δηλονότι). Ἐὰν τοὺς ἀναζητήσωμεν εἰς τὰ πρακτικὰ τῶν Συνόδων, πρέπει νὰ λάβωμεν ὑπ' ὄψιν ὅτι ἐλάχιστοι (πλὴν τῆς Ζ' Οἰκ.) μετεῖχον ἐκ τοῦ ὅλου ἀριθμοῦ, ὅπως ἄλλως τε τοῦτο ἐγίνετο εἰς τὰς περισσοτέρας τῶν Συνόδων, ὅπου προσήρχοντο οἱ δυνάμενοι (καὶ μὴ κωλυόμενοι ἐκ γήρατος, ἀσθενείας, ἀποστάσεως) ἐκ τῶν ζώντων, διότι καὶ ἕδραι τινὲς (οὐκ ὀλίγαι ἑκάστοτε) ἦσαν κεναὶ ἐκ διαφόρων λόγων. Ἑπομένως ἡ μὴ παρουσία ἐπισκόπων Ἡρακλείου εἰς τὰς Συνόδους δὲν συνεπάγεται ὅτι δὲν ὑπῆρχεν ἐπίσκοπος, διότι τοῦτο συνέβη καὶ μὲ ἄλλας τῆς Κρήτης ἐπισκοπικὰς ἐπαρχίας.

Νομίζω ὅτι ἐνέτυχον εἰς ἐπίσκοπον Ἡρακλείου μετέχοντα τῆς Γ' Οἰκ. Συνόδου τῆς ἐν Ἐφέσῳ (431), ἢ μᾶλλον μεταστάντα εἰς τὴν μερίδα τοῦ Ἰωάννου Ἀντιοχείας καὶ μετ' αὐτοῦ καὶ 29 ἄλλων ἀποστατῶν ἐπισκόπων διαφόρων πόλεων καθαιρεθέντα.

Οὗτος εἶναι: *Πολυχρόνιος Ἡρακλεωτῶν πόλεως* [4], *Polychronius Heracliensis civitatis* [5], ὁ ὁποῖος δὲν εἶναι ἐπίσκοπος οὐδεμιᾶς ἄλλης Ἡρακλείας [6] ἢ Ἡρακλεοῦς ἢ Ἡρακλειουπόλεως, καθ' ὅσον ἠρεύνησα. Αἱ γνωστότεραι Ἡράκλειαι ἐπὶ χριστιανικῆς ἐποχῆς εἶναι ἡ ἐν Μακεδονίᾳ (Λύγκου), ἡ ἐν Θρᾴκῃ καὶ ἡ ἐν Πόντῳ (Ποντοηράκλεια). Ὡς πρὸς δὲ τὰς Ἡρακλειουπόλεις διεκρίνοντο εἰς Ἡρακλειούπολιν τὴν μεγάλην (Χινινσοῦ) ἐν τῇ Ἄνω Αἰγύπτῳ καὶ εἰς Ἡρακλειούπολιν τὴν μικρὰν ἐν τῷ Δέλτα τοῦ Νείλου [7]. Ὁμοίως τὸ Ἡράκλειον Κρήτης φέρεται Ἡράκλεια.

2. Ἀπὸ ἀπόψεως τακτικῶν. Ἰδοὺ πῶς ὁ Κονιδάρης ἐκδίδει τὸ τμῆμα

[1] Πρβλ. Ἐμμ. Πετράκη, Ἱστορία Ἐκκλ. Κρήτης, 1925, σ. 82.

[2] Mansi, XIII, 145.

[3] Le Quien, Oriens Christ. II, σ. 269.

[4] Schwartz, Acta Græca I, III, 25 καὶ 26.

[5] Schwartz, II, II, 108.

[6] Schwartz, Conc. Univ. Ephesenum vol. IV, 38: *23 Polychronius episcopus Heracleæ subscripsi* (λατ.) οὕτω: Ὅτι ὅμως Heraclea = Ἡράκλειον πρβλ. Migne, PG 117, 224 (Μηνολόγιον Βασιλείου Β', ι' αἰ., Δεκ. κγ').

[7] Πρβλ. προχείρως ΜΕΕ 12, 1930, 376α καὶ 363 ἐν λέξεσι.

ἐκεῖνο τοῦ τακτικοῦ 1555A Παρισίων, τὸ ὁποῖον, ὡς εἴπομεν [1] τοποθετεῖ εἰς τὰ ἔτη 733 - 746 : *«Θ' Ἐκκλησία Κρήτης ὁ Γορτύνης»* [2].

«Θ' Ἐπαρχία Κρήτης νήσου ἔχει πόλεις ⟨ια'⟩ Γορτύνη μητρόπολις α' ὁ Ἀρκαδίας β' ὁ Κνωσοῦ γ' ὁ Χερρονήσου δ' ὁ Σητείας ε' ὁ Ἱερᾶς Πέτρας ϛ' ὁ Σουβρίτου ζ' ὁ Λάμπης» [3]. Κρίνων τὴν διδακτ. ταύτην διατριβὴν τοῦ νῦν καθηγ. Κονιδάρη, ὁ ἀείμν. ἀρχιεπίσκοπος Ἀθηνῶν Χρυσόστομος Παπαδόπουλος, καθηγητὴς τῆς Ἐκκλησιαστικῆς Ἱστορίας ἐν τῷ Πανεπιστημίῳ [4], ἔγραψεν : «Προκειμένου περὶ τῶν ἐπαρχιῶν τοῦ Ἰλλυρικοῦ, ὧν παραθέτει ὁ σ. τὴν ἐξέλιξιν τῆς τάξεως πρωτοκαθεδρίας ἀπὸ τοῦ δ' μέχρι τοῦ ζ' αἰῶνος, ἐπιμελεστέρα ἔρευνα τῶν δεδομένων οὐχὶ μόνον ἐκ τῶν ἀναγραφῶν, ἀλλ' ἰδίως ἐκ τῶν ὑπογραφῶν τῶν ἐπισκόπων ἐν τοῖς πρακτικοῖς τῶν Συνόδων καὶ ἱστορικῶν μαρτυριῶν, ἀποδίδει τὰ ἑξῆς συμπεράσματα, ἅτινα παρεθέσαμεν καὶ ἐν τῇ ΜΕΕ 10, 1933, σ. 659... *Κρήτη* ε') *Γορτύνης* μετὰ ἐπισκοπῶν Κνωσοῦ, *Ἡρακλείου*, Χερσονήσου, Ἀρκαδίας, Ἱεραπύδνης (Ἱεραπέτρας), Ἀπολλωνίας, Φοινίκης, Κυδωνίας, Κισάμου, Λάμπης, Σουβρίτων, Ἐλευθέρνης, Καντανίας» ! Κατὰ ταῦτα ὁ ἀείμν. Χρ. Παπαδόπουλος ἐδέχετο μεταξὺ 301 καὶ 700 ὑπάρχουσαν ἐπισκοπὴν Ἡρακλείου, ἀνεξαρτήτως τῆς μὴ ἀναγραφῆς αὐτῆς εἰς τὰ τακτικά. Ἀλλὰ καὶ ὁ κρινόμενος Κονιδάρης ἐδέχθη μεταγενεστέρως τὸ πρᾶγμα ἐμμέσως, ὡς ἐξάγω ἐκ τῆς κάτωθι περικοπῆς αὐτοῦ : «Ἀπὸ τοῦ 961 μέχρι... 1204 ἡ Κρήτη εἶχεν ὡς πρωτεύουσαν τὸν Χάνδακα (Ἡράκλειον) κτισθέντα ὑπὸ τῶν Ἀράβων· ἐνταῦθα ἐγκατεστάθη ὁ μητροπολίτης τῆς νήσου, ὅστις ἐξηκολούθησε νὰ φέρῃ ἐν τοῖς τακτικοῖς τὸ ὄνομα τῆς πάλαι ποτὲ διαλαμψάσης Γόρτυνος, ἥτις εἶχε καταστραφῆ. Βαθμιαίως δὲ ἀντικατεστάθη ὁ τίτλος διὰ τοῦ μητροπολίτης Κρήτης, ὅστις ἦτο ταυτοχρόνως *ἐπίσκοπος Ἡρακλείου»* [5].

Ἐμβάλλομαι εἰς πειρασμὸν νὰ ὑπομνήσω ἐνταῦθα πῶς ἔχει ἡ τάξις τῆς Κρήτης ἐν ἀναγραφῇ γενομένῃ ἐπὶ Λέοντος τοῦ Σοφοῦ (886 - 912) : «Ἡ γεγονυῖα διατύπωσις παρὰ τοῦ βασιλέως Λέοντος τοῦ Σοφοῦ, ὅπως ἔχουσι τάξεως οἱ θρόνοι τῶν Ἐκκλησιῶν, τῶν ὑποκειμένων τῷ πατριάρχῃ Κωνσταντινουπόλεως» [6] :

«λ' τῷ τῆς νήσου Κρήτης ⟨μητροπολίτῃ ὑποτάσσονται⟩ [7]

[1] Πρβλ. πρόσθεν σ. 86, σημ. 2.

[2] Αἱ Μητροπόλεις..., σ. 89.

[3] Αἱ Μητροπόλεις..., σ. 94, τὴν ὀρθογραφίαν τῶν τοπωνυμίων διώρθωσα.

[4] «Θεολογία» 13, 1935, σ. 343.

[5] Ἑλλὰς ΘΧΕ Γ', 1938, στ. 261.

[6] Σύνταγμα τῶν θείων καὶ ἱερῶν κανόνων ὑπὸ Γ. Α. Ῥάλλη καὶ Μ. Ποτλῆ, Τόμος πέμπτος, Ἀθήνησιν 1855, σ. 474.

[7] Συμπληρῶ τὰ ἐν ταῖς ἀγκύλαις.

α' ὁ *Γορτύνης* β' ὁ Κνωσοῦ γ' ὁ Ἀρκαδίας δ' ὁ Χερρονήσου ε' ὁ Αὐλοποτάμου ϛ' ὁ τοῦ Ἀγρίου ζ' ὁ Λάμπης η' ὁ Κυδωνίας θ' ὁ Ἱερᾶς ι' ὁ Πέτρας ια' ὁ Σητείας ιβ' ὁ Κισάμου» [1]. Ἐδῶ δὲν ὑπάρχει Ἡρακλείου, ἀλλ' ὁ Γορτύνης φέρεται ὡς ἐπίσκοπος, ἐνῷ ὁ μητροπολίτης λέγεται Κρήτης ! Τοῦτο θὰ ἠδύνατο προχείρως νὰ ἑρμηνευθῇ ὅτι ὀφείλεται εἰς ἐσφαλμένην διατύπωσιν τοῦ ἀναγραφέως, διαστείλαντος τὸν μητροπολίτην τοῦ Γορτύνης. Ἀλλὰ διατί ἄραγε δὲν ἦτο ἄλλος ὁ ἐν Κωνσταντινουπόλει τιτουλάριος Κρήτης καὶ ἄλλος ὁ ἐν Γορτύνῃ ἐπίσκοπος ; Ἡ ἀναγραφὴ αὕτη εἶναι ἀκόμη χρήσιμος ὡς μὴ ἀναφέρουσα τὴν ἐπισκοπὴν Συβρίτου, ἡ ὁποία ἀναντιλέκτως καὶ ἐπὶ Ἀραβοκρατίας καὶ ἐπὶ β' βυζαντινῆς περιόδου ὑπῆρξε καὶ γνωρίζεται [2]. Πλησιάζει δ' ἡμᾶς εἰς τὸν ταυτισμὸν τοῦ Κρήτης πρὸς τὸν τοῦ Ἡρακλείου.

3. Ἴδωμεν τώρα τὰς μαρτυρίας τῶν ἁγιολογικῶν κειμένων. Ταῦτα δὲν εἶναι δυνατὸν νὰ ὁμιλοῦν περὶ ἐπισκοπῶν, ἀλλὰ περὶ πόλεων· εὐνόητον ὅμως εἶναι ὅτι τῆς πόλεως ὑπαρχούσης δὲν ἦτο δυνατὴ ἡ κατάργησις τῆς ἐπισκοπῆς τῆς ἐν αὐτῇ ἑδρευούσης. Σημαντικὸν εἶναι ἐπίσης τὸ ὅτι, διαμορφουμένων τῶν ἁγιολογικῶν κειμένων (ἐκ τῶν ὑπομνημάτων οἱ βίοι, τὰ ἐγκώμια καὶ τὰ συναξάρια) διετηροῦντο ἐν αὐτοῖς τὰ ἀρχικὰ τοπωνύμια ὡς ἐὰν ταῦτα ἦσαν γνωστὰ εἰς τοὺς συγχρόνους τῶν διασκευαστῶν. Ἐὰν κατὰ τὸν ι' αἰ. γίνεται λόγος περὶ Ἡρακλείου, τοῦτο σημαίνει ὅτι εἰς τὴν συνείδησιν τοῦ λογίου διασκευαστοῦ ἦτο φανερὸν ποῦ ἦτο ἡ οὕτω καλουμένη ποτὲ πόλις αὕτη.

Τὸ κυριώτερον ἁγιολογικὸν κείμενον τὸ ὁποῖον μᾶς ἐνδιαφέρει εἶναι τὸ ἀφορῶν εἰς τοὺς ἐπὶ Δεκίου Δέκα μάρτυρας ἐν Κρήτῃ. Τοῦτο γινώσκεται ἐκ τῆς συναξαριακῆς του μορφῆς τοῦ Μηνολογίου Βασιλείου Β' (ι' αἰ.) : *Μηνὶ τῷ αὐτῷ ⟨Δεκεμβρίῳ⟩ ΚΓ' Ἄθλησις τῶν ἁγίων δέκα μαρτύρων τῶν ἐν Κρήτῃ. Οὗτοι ἦσαν ἐπὶ τῆς βασιλείας Δεκίου ἐν τῇ νήσῳ τῆς Κρήτης, οὐκ ἀπὸ μιᾶς πόλεως, ἀλλ' ἐκ διαφόρων τῆς χώρας μερῶν· καὶ ἀπὸ μὲν τῆς μητροπόλεως Γορτύνης ἦσαν πέντε... ἀπὸ δὲ Κνωσοῦ Ζωτικός... ἀπὸ δὲ Κυδωνίας Βασιλείδης· καὶ ἀπὸ τοῦ Ἡρακλείου Εὐάρεστος»* [3] (λατιν. *et ex Heraclea Evarestus* [4]). Εἶναι φανερὸν ὅτι τὸ κείμενον τοῦτο τοῦ ι' αἰ., ἀποδίδον παλαιότερον ἁγιογραφικὸν κείμενον ἐκτενέστερον, ἐνῷ ὁμιλεῖ περὶ Κυδωνίας καὶ Κνωσοῦ (πόλεων αἱ ὁποῖαι δὲν ὑπῆρχον πλέον ἐν ἀκμῇ κατὰ τοὺς χρόνους ἐκείνους) ἀορίστως, ἀναφέρει ἐνάρθρως *τὴν* μητρόπολιν Γορτύνην καὶ τὸ Ἡράκλειον, ἑπομένως ὁμιλεῖ περὶ ὁριστικωτέρων πραγμάτων, γνωστῶν εἰς τοὺς ἀναγνώστας ἢ ἀκροατάς. Ἡ ἔναρθρος αὕτη ἐκφορὰ

[1] Αὐτόθι, σσ. 481 - 482.

[2] Πρβλ. Laurent, EO 32, 1933, σ. 392 - 395.

[3] Migne, PG 117, 224.

[4] Αὐτόθι, 223.

συναντᾶται ἤδη εἰς τὸν βίον *«καὶ ἀπὸ τοῦ Ἡρακλείου Εὐάρεστος»* [1]. Αὐτὴ δ' ἡ ὁριστικὴ ἐκφορὰ διετηρήθη μέχρι Θεοδώρου τοῦ Παλλαδᾶ (1633), ὁ ὁποῖος ὡς ἑξῆς παραφράζει : *«Ἦσαν δὲ ἀπὸ πολλὰ μέρη τῆς Κρήτης. Ὁ ἕνας ἀπὸ τὸ ἕνα μέρος καὶ οἱ ἄλλοι ἀπὸ τὸ ἄλλο· μὰ ξεχωριστὰ οἱ πέντε ἀπὸ τὴν περιβόητον μητρόπολιν καὶ θαυμαστὴν χώραν ἐκείνην Γορτύνην... καὶ ἀπὸ τὸ Ἡράκλειον Εὐαρέστης καὶ Πόμπιος»* [2]. Πότε συνεγράφη τὸ «Μαρτύριον» τῶν ἁγίων δέκα δὲν εἶναι γνωστόν, ἀναμφιβόλως εἶναι προμεταφραστικόν, οὐχὶ ὅμως καὶ τοῦ δ' αἰῶνος ὡς ὑποθέτει ὁ de' Cavalieri [3]· πιθανώτατα ἀνήκει εἰς τοὺς ἀμέσως πρὸ τῆς Ἀραβοκρατίας χρόνους. Ἐνδεικτικὸν εἶναι ἡ τοῦ συγγραφέως τοῦ «Μαρτυρίου» βεβαίωσις, καθ' ἣν ἐν τῷ κοιμητηρίῳ τῆς Γορτύνης *«μέχρι τοῦ νῦν κατὰ τὴν ἡμέραν ἐν ᾗ πεπόνθασιν... κρατεῖται καὶ ἐπιτελεῖται ἡ τοιαύτη ἑορτή»* [4], δηλοῦσα ὅτι ὅτε ἔγραφεν ἡ πόλις τῆς Γορτύνης ἤκμαζεν ἔτι· ὁμοίως καὶ ἡ βεβαίωσις, καθ' ἣν οἱ Κρῆτες διώκουσι *«ὅλῃ δυνάμει τοὺς ἀπατεῶνας αἱρετικούς, ὅποι δ' ἂν μάθωσι προσπελάσαντας τῇ νήσῳ, ὡς λύκους ἀπὸ ποίμνης»* [5].

Περὶ τοῦ ἑτέρου ἁγιολογικοῦ κειμένου, γραφέντος τῷ 808, δηλαδὴ τοῦ βίου Στεφάνου τοῦ νέου, θὰ διαλάβωμεν ἰδιαιτέρως περαιτέρω. Καὶ ἐκεῖ γίνεται λόγος περὶ Ἡρακλείου ὑφισταμένου τῷ 766 ἔτος. Μολονότι αἱ δύο αὗται πηγαὶ δὲν φαίνονται ἔχουσαι ἄμεσον σχέσιν, συμπίπτουν εἰς τὸ ὅτι κατὰ τὸν η' αἰῶνα, ὅτε μαρτυρεῖται ὁ Ἡρακλείου πόλεως ἐπίσκοπος (787), ὑπῆρχεν ἀκόμη πόλις καλουμένη Ἡράκλειον καὶ γνωστὴ οὕτω.

4. Ἀπομένει ἡ γεωγραφικὴ ἐξέτασις τοῦ πράγματος. Καὶ πρῶτον ὁ Συνέκδημος Ἱεροκλέους τοῦ Γραμματικοῦ, ὅπου : *Ἐπαρχία Κρήτης. Κρήτη ὑπὸ κονσιλιάριον, πόλεις κβ'* [6]. Αἱ πόλεις αὗται εἶναι αἱ ἑπόμεναι : Γόρτυνα, Εἴνατος, Βίεννα, Ἱεράπυδνα, Καμάρα, Ἄλυγγος, Χερσόνησος, Λύκτος, Ἀρκαδία, Κνωσός, Σούβριτος, Ὄαξος, Ἐλεύθερνα, Λάμπη, Ἄπτερα, Κυδωνία, Κίσαμος, Κάντανος, Ἔλυρος, Λίσσος; Φοινίκη, Ἀραδήν, Καῦδος νῆσος. Εἶναι ἤδη γνωστὸν ὅτι ὁ Συνέκδημος ἀπετέλει οὐχὶ ἐκκλησιαστικὸν κατάλογον, ἀλλὰ ὁδηγὸν εἰς χεῖρας γραφειοκρατῶν ἀπερχομένων εἰς ἐπαρχίας

[1] Pio Franchi de' Cavalieri, I dieci martiri di Creta, «Miscellanea Giovanni Mercati» V, Città del Vaticano, 1946, σ. 31,1.

[2] Λόγος Θεοδώρου ἱερέως Παλλαδᾶ ρηθεὶς εἰς τὴν ἁγίαν Αἰκατερῖναν τοῦ Κάστρου ,αχλγ'. Πρβλ. Π. Κ. Χρήστου, Δύο ἐγκώμια τῶν ἁγίων Δέκα μαρτύρων, «Κρητ. Χρονικὰ» 4, 1950, σσ. 79 - 92, ἐν σσ. 83 - 84.

[3] Ἔνθ' ἀνωτ., σ. 27.

[4] Αὐτόθι, σ. 39,18-20.

[5] Αὐτόθι, σ. 40,2-4.

[6] Ἔκδοσις Honigmann (Corpus Bruxellensis), 1939, σ. 19α.

καὶ συνεγράφη οὐχὶ πρὸ τοῦ 527 [1]. Ὁ ὑπάλληλος δηλαδὴ τοῦ Κράτους, ἀπερχόμενος εἰς τὴν ἐν τῇ ἐπαρχίᾳ θέσιν του εἶχε τὸν κατάλογον τοῦτον διὰ νὰ γνωρίζῃ ποῦ κεῖνται αἱ διάφοροι πόλεις τοῦ Κράτους, ὑπὸ ποίας ἐπαρχίας καὶ ὑπὸ τίνος διοικοῦνται. Οὕτω παρέδωκε καὶ τὰ ἐκ τῆς ἀρχαίας ἱστορίας κυρίως γνωριζόμενα ὡς ἄνω ὀνόματα. Μεταξὺ αὐτῶν δὲν ὑπάρχουν ἡ *Λεοβήνη*, τὸ *Πάνορμον* καὶ τὸ *Ἡράκλειον*, πατρίδες τριῶν ἐκ τῶν δέκα ἐν Κρήτῃ μαρτύρων. Δὲν ὑπάρχει τὸ *Πάνορμον* ὅπου ἡ γνωστὴ βασιλική [2], οὐδὲ ἡ *Συΐα* (Σούγια Σελίνου σήμερον) ὅπου ἄλλη βασιλική [3], πολίσματα τὰ ὁποῖα θὰ ἔπρεπε ν' ἀναφέρωνται κατὰ τὰς ἀρχὰς τοῦ ς' αἰῶνος. Δὲν νομίζω λοιπὸν ὅτι ὁ ἀποκλεισμὸς τοῦ Ἡρακλείου ἀπὸ τὸν Ἱεροκλέα σημαίνει ὅτι ἡ πόλις αὕτη ὡς πόλισμα ἦτο τῷ 527 ἀνύπαρκτος.

Διὰ νὰ ἐπανέλθωμεν εἰς τὸ «Μαρτύριον» τῶν ἁγίων δέκα, ἐκεῖ ἀναγινώσκονται τὰ ἑξῆς : *«Τίτος γέγονεν πρῶτος ἐπίσκοπος τῆς ἐν τῇ Γορτύνῃ μητροπόλει ἁγιωτάτης ἐκκλησίας, χειροτονήσας καὶ αὐτὸς ἔν τε Κνώσῳ καὶ Χερονήσῳ, Ἱεραπύτνῃ καὶ Ἐλευθέρνῃ, Λάππῃ καὶ Κυδωνίᾳ, Καντάνῳ καὶ Κισάμῳ ταῖς πόλεσιν ἐπισκόπους»* [4]. Μεταξὺ τῶν πόλεων τούτων δὲν ἀναφέρονται αἱ τῷ 787 ἔχουσαι ἐπισκόπους Σύβριτος καὶ Ἀρκαδία, Φοινίκη καὶ Ἐλεύθερνα. Δύναται ἐκ τούτου νὰ συναχθῇ συμπέρασμα ὅτι κατὰ τοὺς χρόνους τῆς συγγραφῆς τοῦ «Μαρτυρίου» δὲν ὑπῆρχον αἱ πόλεις αὗται ἢ αἱ ἐπισκοπαὶ αἱ φέρουσαι τὰ ὀνόματα αὐτῶν; Ταῦτα εἶναι παρακεκινδυνευμένα καὶ δὲν δύνανται ν' ἀγάγουν εἰς ἀσφαλὲς συμπέρασμα κατὰ τῆς ὑπάρξεως Ἡρακλείου.

ΙΙ. Τὸ Ἡράκλειον εἰς τὸν βίον Στεφάνου τοῦ Νέου (765).

1. Μολονότι τὸ ἀπόσπασμα τὸ ἀφορῶν εἰς τὴν Κρήτην καὶ τὸ ἐπίμαχον Ἡράκλειον εἶναι μικρόν, ἡ σημασία του εἶναι μεγάλη. Διὰ νὰ γίνῃ κατανοητόν, ὑπενθυμίζω ὅτι ὁ ἅγιος Στέφανος ὁ νέος ἤθλησεν ἐπὶ Κωνσταντίνου τοῦ Ε' (740 – 775), τοῦ ὑπὸ τῶν εἰκονοφίλων ὀνομασθέντος Κοπρωνύμου· μοναχὸς διατελῶν ἐν τῷ ὄρει τοῦ Αὐξεντίου τῆς Βιθυνίας, ἐξώσθη ἐκεῖθεν ὡς μὴ σεβόμενος τὰς κατὰ τῶν εἰκόνων διατάξεις τῆς Συνόδου, τοῦ πατριάρχου καὶ τοῦ αὐτοκράτορος καὶ ἐν συνεχείᾳ ἐρρίφθη εἰς φυλακήν. Ἐκεῖ εὗρεν

[1] Honigmann, ἐν τῇ Εἰσαγωγῇ.

[2] Πρβλ. «Κρητ. Χρονικὰ» 3, 1949, σ. 595. Τὴν βασιλικὴν δημοσιεύει προσεχῶς ὁ Ν. Πλάτων.

[3] Πρβλ. Α. Κ. Ὀρλάνδου, Ἡ παλαιοχριστιανικὴ βασιλικὴ τῆς Συΐας, «Κρητικὰ Χρονικὰ» 7, 1953, σσ. 337 - 358. Αὕτη εἶναι τῶν μέσων ἢ τοῦ β' ἡμίσεος τοῦ ς' αἰῶνος. Ὀρλάνδος, Ἔνθ' ἀνωτ., σ. 357 ἑξ.

[4] Franchi de' Cavalieri, Ἔνθ' ἀνωτ., σ. 40,9-12.

«ἐγκεκλεισμένους λογάδας τοῦ ἁγίου τῶν μοναχῶν σχήματος ὡσεὶ 342 τὸν ἀριθμὸν καὶ διαφόρων χωρῶν...» [1]. Τὰ τοῦ βίου τοῦ Στεφάνου διηγεῖται ὁμώνυμος Στέφανος συγγράψας τῷ 808 τὸν βίον αὐτοῦ ἐκτενῆ [2]. Τί δ' ἔλαβεν ὁ Στέφανος οὗτος 43 ἔτη μετὰ τὸ μαρτύριον ὑπ' ὄψιν λέγει ἐν τῷ βίῳ: «Ταῦτά μου τοῦ ἐλαχίστου τοῦδε πονήματος τὰ ἐκλεχθέντα παρὰ τῶν τοῦ ὁσίου ἀγχιστέων, γνωρίμων, συγγενῶν, συνοίκων, ὁμωρόφων, καὶ φοιτητῶν, *οὐ μὴν ἀλλὰ καὶ παρὰ τῶν τοῦ τυράννου συμμυστῶν τῶν ἀκμὴν* (= ἔτι) *ἐν τῷδε τῷ βίῳ συζώντων, ἀληθινὰ διηγήματα»* [3]. Δεδομένου τώρα ὅτι ὁ Στέφανος ἔμεινε ἐν φυλακῇ ἐπὶ ἑνδεκάμηνον (*«αὕτη γὰρ ἦν ἡ βρῶσις καὶ πόσις* ⟨ἄρτος καὶ ὕδωρ⟩ *τῷ μακαρίῳ τὸν ἑνδεκαμηναῖον χρόνον, ὅνπερ ἐν τῷ πραιτωρίῳ ἐποίησεν»)* [4], θεωρεῖται δὲ μαρτυρήσας τῷ 767, 28ην Νοεμβρίου [5], ἢ τῷ 766 [6], τὸ κατωτέρω ἐκ τοῦ βίου του ἀπόσπασμα ἀνάγεται εἰς τὰ συμβάντα μεταξὺ τῶν ἐτῶν 766 καὶ 764. Τοῦτο λέγω ἐξ ἀρχῆς διὰ νὰ ἐπιστήσω τὴν προσοχὴν τῶν ἀναγνωστῶν μου ἐπὶ τοῦ ὅτι ὁ μὴ Κρὴς Στέφανος (ὁ συγγραφεὺς τοῦ βίου) διηγεῖται ἐν αὐτῷ τῷ 808 τί εἶπεν ἐν τῇ φυλακῇ πρὸ 43 ὅλων ἐτῶν ὁ Ἀντώνιος, μοναχὸς ἐκ Κρήτης, ἀναφερόμενος εἰς τὸ μαρτύριον τοῦ προτελευτήσαντος ἀββᾶ Παύλου! Οἱοσδήποτε καὶ ἂν εἶναι ὁ πληροφοριοδότης του, δὲν εἶναι δυνατὸν νὰ μετέδωκεν ἐπὶ λέξει τὰ λεχθέντα, διατηρῶν τὴν ἀπόχρωσιν τοῦ λόγου ἢ ἄλλας λεπτομερείας ἀμφισβητησίμους. Ἀλλ' ἰδοὺ τὸ κείμενον:

«Ἐν μιᾷ δὲ τῶν ἡμερῶν καθεσθεὶς μετὰ τῶν συνδεσμωτῶν Πατέρων ὁ ὅσιος ⟨Στέφανος⟩, *ἐκινήθη λόγος περὶ τῶν κατὰ χώρας τῶν γεγονότων βασάνων τοῦ διωγμοῦ παρὰ τῶν ἀρχόντων τοῦ τυράννου* ⟨Κωνσταντίνου Ε'⟩. *Παρήχθη δὲ εἰς τὸ μέσον Ἀντώνιος τῆς Κρητῶν νήσου, ἀπαγγέλλων τὸ θεόθυτον θῦμα, καί φησιν· Πῶς ὑπ' ὄψιν ἀδακρυτὶ ἀγάγοιμι, Πατέρες τίμιοι, τὰ τοῦ ἀββᾶ Παύλου ἀριστεύματα; οὗτος γὰρ ὁ γεννάδας κατεσχέθη ὑπὸ Θεοφάνους ἀρχισατράπου τῆς νήσου τὸ ἐπίκλην Λαρδοτύρου, καὶ προσήχθη πρὸς ἐξέτασιν ἐν τῷ λεγομένῳ πραιτωρίῳ τοῦ Ἡρακλείου. Προὔκειτο δὲ πρὸς γῆν ἡ τοῦ Χριστοῦ εἰκών, καθὸ παρ' ἡμῶν ἐσταυρώθη, καὶ τὸ τῶν βασάνων ὄργανον, τὸ παρ' Ἕλλησιν λεγόμενον καταπέλται, καί φησιν ὁ στρατηγός· Ὦ Παῦλε, ἓν ἐκ τῶν δύο σοι πρόκειται, ἢ τὴν εἰκόνα πατήσαντα ζῆσαι, ἢ τῇ βασάνῳ παραπεμφθῆναι. Ὁ δὲ ἅγιος φωνῇ μεγάλῃ ἀνέκραξεν· Μὴ γένοιτό μοι, Κύριε Ἰησοῦ*

[1] Migne, PG 100, 1160.
[2] Migne, PG 100, στ. 1069 - 1186.
[3] Migne, PG 100, στ. 1184.
[4] Αὐτόθι, στ. 1164.
[5] Πρβλ. Γ. Κ. Σπυριδάκην, ΕΕΒΣ 21, 1951, σ. 62.
[6] Πρβλ. Λαούρδαν, «Κρητικὰ Χρονικὰ» 5, 1951, σ. 38.

Χριστέ, υἱὲ τοῦ Θεοῦ, πατῆσαί σου τὴν σαρκομοιόμορφον θείαν εἰκόνα, σκήνωμα ὑπάρχουσαν τοῦ φοβεροῦ σου ὀνόματος. Καὶ πρὸς γῆν νενευκώς, τὴν προσήκουσαν προσκύνησιν προσῆξε τῇ ἁγίᾳ εἰκόνι. Θυμωθεὶς δὲ ὁ στρατηγός, τοῦτον ἐκδυθῆναι προστάττει, εἶθ' οὕτως ἁπλωθῆναι πρὸς τοὺς καταπέλτας. Καὶ περισφίγξαντες οἱ ὑπηρέται τὸν ἅγιον πρὸς ταῖς δυσὶ σανίσιν ἀπό τε τραχήλου ἕως ἀστραγάλων, καὶ διὰ σιδήρων τούτου τὰ μέλη καθηλώσαντες, καὶ ἐπὶ κεφαλῆς κρεμάσαντες, κύκλοθέν τε πυρκαϊὰν ὑφάψαντες παμμεγέθη, οὕτως ὁλοκάρπωμα διὰ πυρὸς τὸν ἅγιον πεποίηκεν ὁ τοῦ παρανόμου βασιλέως παρανομώτερος ἄρχων» [1].

Τὸ μικρὸν τοῦτο τμῆμα τοῦ βίου ἐχρησιμοποίησαν δύο μελετηταὶ πρὸς ἀπόδειξιν ἄλλος ἄλλου πράγματος. Ὁ μὲν ὑφηγητὴς Γ. Κ. Σπυριδάκης διὰ νὰ θεμελιώσῃ τὴν ἀναγωγὴν τῆς Κρήτης εἰς *θέμα* ὑπὸ *στρατηγὸν* ἐπὶ Λέοντος τοῦ Γ' (717 – 740) [2], ὁ δὲ Β. Λαούρδας διὰ θέματα σχέσιν ἔχοντα περὶ τὴν ἐν Κρήτῃ κατάστασιν ἐπὶ τῆς εἰκονομαχίας [3]. Ἐξ ἀφορμῆς τῶν δύο τούτων μελετῶν ἔγραψα μικρὸν ἱστορικὸν σημείωμα [4], ὅπου ἔλεγον ὅτι «Ὀρθῶς συσχετίζει ὁ Λαούρδας τὸ *Κάστρον* [5] τοῦτο πρὸς τὸ σημερινὸν Ἡράκλειον. Σύμφωνα ὅμως πρὸς ὅσα ἐλέχθησαν ἀνωτέρω τῆς *Κρήτης Κάστρο* = τὸ φρούριον Χάνδακος!» [6]. Περαιτέρω, ἀναφερόμενος εἰς τὸ χωρίον *«Οὗτος γὰρ ὁ γεννάδας* (ἀββᾶς Παῦλος) *κατεσχέθη ὑπὸ Θεοφάνους ἀρχισατράπου τῆς νήσου τὸ ἐπίκλην Λαρδοτύρου καὶ προσήχθη ἐν τῷ λεγομένῳ πραιτωρίῳ τοῦ Ἡρακλείου»*, παρετήρουν ὅτι οὐδέτερος τῶν μελετητῶν [7] τῶν χρησιμοποιησάντων κατὰ τὸ ἔτος ἐκεῖνο (1951) τὸ χωρίον ἐσημείωσεν

[1] Migne, PG 100, 1164.
[2] Τὸ θέμα Κρήτης πρὸ τῆς κατακτήσεως ὑπὸ τῶν Ἀράβων, ΕΕΒΣ 21, 1951, σσ. 59 - 68.
[3] Ὁ Ἅγιος Ἀνδρέας ὁ ἐν τῇ Κρίσει καὶ ἡ Κρήτη ἐπὶ εἰκονομαχίας, «Κρητ. Χρονικὰ» 5, 1951, σσ. 32 - 60.
[4] Ν. Β. Τωμαδάκης, Κρήτη = Χάνδαξ = Ἡράκλειον, ΕΕΒΣ 21, 1951, σσ. 235 - 237. Ὅρα περὶ τοῦ περιεχομένου του πρόσθεν σ. 86, σημ. 3.
[5] Πρόκειται περὶ χωρίου Ἀνωνύμου Ἐγκωμίου εἰς Ἅγιον Ἀνδρέαν τὸν ἐν τῇ Κρίσει: *«ἦν δὲ οὗτος ὁ μακάριος διάγων καὶ ζῶν κατὰ Θεὸν εὐσεβῶς ἐν τῷ ἐπιλεγομένῳ τῆς Κρήτης Κάστρῳ»*, Migne, PG 115, 1112. Εἶναι φανερὸν ὅτι τὸ ἐγκώμιον τοῦτο δὲν ἐγράφη συγχρόνως μὲ τὸ μαρτύριον ἀλλ' εἰς ἐποχὴν μεταγενεστέραν, καθ' ἣν ὁ Χάνδαξ εἶχε φρούριον καὶ ἐλέγετο κατ' ἐξοχὴν *Κάστρο*. Τοῦτο δὲν διηυκρίνησα, ὡς αὐτονόητον, γράφων ἀνωτέρω (ΕΕΒΣ 21, σ. 237). Ἁπλῶς διεπίστωσα ὅτι ὁ Λαούρδας εἶχε δίκαιον. Εὐνόητον ὅμως εἶναι ὅτι ὁ γράψας τὸ ἐγκώμιον εἶχε πρότυπόν τι πρὸ ἑαυτοῦ καὶ ἐγνώριζεν ὅτι ὁ Ἀνδρέας ἔζησεν εἰς τὸν χῶρον, τὴν πόλιν ἡ ὁποία ἐπὶ τῶν ἡμερῶν του ἐλέγετο Κάστρο. Δηλαδὴ ἡρμήνευσε τὸ ἐν τῷ βίῳ τοῦ Στεφάνου *Ἡράκλειον*, περὶ οὗ ἐν συνεχείᾳ συζητῶ.
[6] ΕΕΒΣ 21, 1951, σ. 237.
[7] Γ. Κ. Σπυριδάκης, Β. Λαούρδας.

ὅτι τοῦτο «εἶναι σημαντικώτατον διὰ τὴν μνείαν τοῦ *Ἡρακλείου* ἐπὶ τῆς θέσεως τοῦ ὁποίου ὑπάρχει ὁ Χάνδαξ» [1], καὶ ἀνατρέχων εἰς τὰ τῆς ὀνομασίας τῆς σημερινῆς πόλεως [2] ἐπάγομαι : «Ἀπεναντίας νομίζω ὅτι ὀρθῶς ἐδόθη τὸ ὄνομα τὸ ὁποῖον εἶχεν ἡ πόλις μέχρι τῆς καταλήψεώς της ὑπὸ τῶν Ἀράβων (827), οἱ ὁποῖοι φαίνεται περιεχαράκωσαν ἁπλῶς αὐτὴν διὰ τοῦ χάνδακος (τάφρου), Κρήτην καὶ Κάστρο [3] τὸ πρὶν καὶ *Ἡράκλειον* καλουμένην» [4]. Κατὰ ταῦτα διεπίστωνα ἀξιοπιστοτάτην μαρτυρίαν περὶ ὑπάρξεως Ἡρακλείου ὑπερμεσοῦντος τοῦ ὀγδόου αἰῶνος, ἐγγύτατα δηλ. πρὸς τὴν ἄλλην μαρτυρίαν περὶ ὑπάρξεως ἐπισκοπῆς Ἡρακλείου - πόλεως (787), ἑπομένως καὶ πρὸς τὴν Ἀραβοκρατίαν. Ἂν τοῦτο ἠλήθευε, θὰ εἴμεθα ἐγγύτατα πρὸς ταυτισμὸν τοῦ χώρου τὸν ὁποῖον κατέλαβεν ὁ Χάνδαξ τῶν Ἀράβων πρὸς τὸν τοῦ μεσαιωνικοῦ (καὶ ἀρχαίου) Ἡρακλείου. Τίς ὁ φθονῶν ; Ἀλλὰ τοῦτο δὲν ἤρεσκεν εἰς τοὺς ἐν τῇ πόλει ταύτῃ κατοικοῦντας λογίους ἐκδότας τῶν «Κρητικῶν Χρονικῶν», οἱ ὁποῖοι καὶ ἀνέθηκαν εἰς τὸν ἐξ αὐτῶν γυμνασιακὸν καθηγητὴν καὶ Πρόεδρον τῆς ἐκεῖ τοπικῆς «Ἑταιρείας Κρητικῶν Μελετῶν» τὴν ἀναίρεσιν τῆς τοιαύτης διαπιστώσεως. Ὁ Μ. Παρλαμᾶς ἔγραψε περὶ πολλῶν [5] καὶ

[1] Ἔνθ' ἀνωτ., σ. 237.

[2] Ἔνθ' ἀνωτ., σ. 237, ἔγραψα : «*Κοινῶς δὲ πιστεύεται* (ἄρα δὲν ἔχει οὕτως) ὅτι ἕως οὗ τὸ 1822 ἐν Κρήτῃ οἱ λόγιοι ἐπαναστάται ἀνέστησαν τὸ τεθαμμένον τοῦτο ὄνομα τῆς μικρᾶς πόλεως, ἐπινείου τῆς ἐνδόξου Κνωσοῦ, τοῦτο ἦτο ἀπὸ τῆς ἀρχαιότητος ἀνύπαρκτον». Εἶναι γνωστὸν ὅτι ὁ Μιχ. Ἀφεντούλιεφ, Ἁρμοστὴς Κρήτης κατὰ τὴν Μεγ. Ἐπανάστασιν, ἔδωκε τὸ 1822 τὸ πρῶτον εἰς τὴν ἐπαρχίαν καὶ τὴν πόλιν τὸ ἀρχαῖον ὄνομα ὑπὸ τὸν τύπον *Ἡράκλεια* (πρβλ. Κ. Κ ρ ι τ ο β ο υ λ ί δ ο υ, Ἀπομν., ἐν Ἀθήναις 1859, σσ. 121, 249, Ξ α ν θ ο υ δ ί δ η ν, ΕΕΒΣ 3, 1926, σ. 62). Ἀλλὰ καὶ τοῦτο μοῦ ἀμφισβητεῖ ὁ Π α ρ λ α μ ᾶ ς, «Κρητ. Χρονικὰ» 8, 1954, σ. 274, σημ. 6, μεταθέτων εἰς τὸ 1831 τὴν μετονομασίαν ! Στηρίζεται δὲ εἰς δημοσίευμά του : Ἱστορικὰ καὶ βιογραφικὰ σημειώματα τοῦ Στεφ. Νικολαΐδου, «Κρητ. Χρονικὰ» 3, 1949, σσ. 293 - 350, ὅπου (σ. 313) ὁ Νικολαΐδης ἰσχυρίζεται ὅτι τό Ἡράκλειον ὠνομάσθη οὕτω ἀπὸ τοὺς Ἑλληνεμπόρους *τότε* (1831). Ἀλλ' εἰς τήν αὐτήν σελίδα ἀναγινώσκω (δημοσιευμένον σημείωμα οὐχὶ ὑπ' ἐμοῦ ἀλλ' ὑπό τοῦ Παρλαμᾶ αὐτοῦ) : «*1828*, Αὐγούστου 12, ἡμέρα Κυριακὴ περὶ τὴν 7ην ὥραν τῆς ἡμέρας, ἔγινεν ἡ δευτέρα σφαγή ἐντὸς τοῦ *Ἡρακλείου* (τό 1828 Ἡράκλειον, οὐχὶ τό 1831 !) ἡ ἐπονομαζομένη τοῦ Ἀγριολίδη καὶ ἐθανάτωσαν ἐπέκεινα τῶν 500 ἐντός μόνον, ἐκτός τῶν ἔξω» ! Πρβλ. καὶ ἐν σ. 345 σημείωμα τοῦ αὐτοῦ Νικολαΐδου, δημοσιευθέν ὑπό τοῦ ἰδίου τοῦ Παρλαμᾶ : «1828. Μαθόντες εἰς τὸ Ἡράκλειον...». Πῶς λοιπόν ὁ Νικολαΐδης ὀνομάζει τό Μέγα Κάστρο Ἡράκλειον τρία ὁλόκληρα ἔτη πρό τῆς ὀνομασίας του οὕτω ὑπὸ τῶν Ἑλληνεμπόρων ; Εἶχε προφανῶς ὑπ' ὄψιν τήν μετονομασίαν τοῦ 1822.

[3] Κάστρο, ἐὰν ἡ μαρτυρία τοῦ Ἀγνώστου ἐγκωμιαστοῦ τοῦ Ἀνδρέου εἶναι παλαιοτέρα τοῦ 824, ὅπερ ἀπίθανον.

[4] ΕΕΒΣ 21, 1951, σ. 237. Ὑπεσημείωσα δ' αὐτόθι σημ. 6 : «Ἀλλὰ καί περὶ τούτου ἄλλοτε πλείονα», προτιθέμενος νὰ ἐπανέλθω ἐπί τοῦ ἄν οἱ Ἄραβες ἔκτισαν τόν Χάνδακα ἐπί πολίσματος ἢ ἐπί ἐρήμου χώρας.

[5] Καὶ περὶ Ἰωσήφ Βρυεννίου ! Ἀλλά περί τούτου ἀλλαχοῦ.

ἐν μεγάλῃ συγχύσει, ὥστε ἐπὶ μῆνας καὶ διὰ τόμου ὁλοκλήρου νὰ χρειασθῇ νὰ ἐπαναγάγῃ τις τὰ πράγματα εἰς τὴν θέσιν των, ἐὰν τὸν παρηκολούθει κατὰ πόδας ἀναιρῶν τοὺς συλλογισμούς του καὶ τὰς λεπτομερείας τοῦ ἄρθρου του. Ὡς ἐρασιτέχνης μελετητής, μὴ σπουδάσας μέθοδον, ἐνόμισεν ὅτι ἔπρεπε πᾶσαν γνώμην μου ν' ἀνατρέψῃ καὶ ὅτι πρὸς τοῦτο πᾶν ἐπιχείρημα ἦτο καλόν. Δὲν δύναμαι νὰ τὸν παρακολουθήσω οὔτε εἰς τὴν μέθοδον, οὔτε εἰς τὴν διάθεσιν. Θὰ προσπαθήσω, ἄνευ πολλοῦ κόπου ὁμολογῶ, ν' ἀποδείξω τὴν ποιότητα τῆς ἐργασίας του καὶ τὸν «ἐρασιτεχνισμὸν» τῆς μεθόδου του, περὶ τοῦ ὁποίου ἐπανειλημμένως ὡμίλησα. Πρὸς τοῦτο θὰ καταρρίψω τὰ θεμέλια τῶν ἀντιρρήσεών του ἐκ βάθρων. Διὰ τὰ ἄλλα ζητήματα τὰ ὁποῖα θίγει παραπέμπω, ἐπὶ τοῦ παρόντος, τὸν ἀναγνώστην μου εἰς τὰ ἄλλα τμήματα τῆς μελέτης μου.

Αἱ βασικαὶ ἀντιρρήσεις τοῦ Παρλαμᾶ εἶναι ὅτι τὸ χωρίον «*καὶ προσήχθη ἐν τῷ λεγομένῳ πραιτωρίῳ τοῦ Ἡρακλείου*» δὲν ἀναφέρεται εἰς τὴν πόλιν Ἡράκλειον, ἀλλ' εἰς τὸ πραιτώριον τῆς Γορτύνης, τὸ ὁποῖον πραιτώριον (στρατηγεῖον !) ὠνομάζετο τοῦ Ἡρακλείου, ἀπὸ τοῦ αὐτοκράτορος Ἡρακλείου (610 – 641), τοῦ ὁποίου τὸ ὄνομα ἐφέρετο κεχαραγμένον ἐπὶ κίονος τοῦ οἰκοδομήματος. Κατὰ ταῦτα ὁ μὲν Στέφανος ὁ ἁγιολόγος ὁμιλεῖ περὶ τῆς Γορτύνης καὶ περὶ τοῦ ἐν αὐτῇ πραιτωρίου τοῦ Ἡρακλείου, ἐγὼ δ' ἐξέλαβον κακῶς ὅτι λόγος γίνεται περὶ τῆς ἀνυπάρκτου τότε πόλεως Ἡρακλείου, πρὸς τὴν ὁποίαν εἶναι ἄσχετος ὁ ἀββᾶς Παῦλος, περὶ οὗ ἡ διήγησις [1].

Εἶναι ἀληθὲς ὅτι τὴν ἑρμηνείαν τὴν ὁποίαν ἔδωκα εἰς τὰ πράγματα ἐστήριξα εἰς τὸν Β. Λαούρδαν, ὁ ὁποῖος, γράφων περὶ τοῦ Παύλου ἐκείνου, ἑρμηνεύει τὸ μὲν «τὸ ἱερὸν πραιτώριον» ὡς τὴν δημοσίαν *φυλακήν* [2], ἐξ ἄλλου δὲ διαπιστώνει ὀρθῶς ὅτι «εἰς τὴν Κρήτην, *τοὐλάχιστον εἰς τὸ Ἡράκλειον*, ἐπὶ αὐτοκράτορος Κωνσταντίνου Ε´ ἐγένετο διωγμὸς τῶν εἰκονολατρῶν» [3]. Ἑπομένως ὁ ἔλεγχος κατὰ τοῦ Λαούρδα πρωτίστως ἔπρεπε νὰ στραφῇ καὶ οὐχὶ ἐμοῦ. Ἀλλὰ τοῦτο, ἐνδεικτικὸν τῶν διαθέσεων τοῦ Παρλαμᾶ, δὲν ἔχει πλέον δι' ἐμὲ σημασίαν. Σημασίαν ἔχει ἐὰν

α´) ὑπῆρχε πραιτώριον τοῦ Ἡρακλείου ἐν Γορτύνῃ,

β´) τί ἐννοεῖ ὁ ἁγιογράφος Στέφανος διὰ τῆς λέξεως πραιτώριον.

Ταῦτα θὰ διευκρινηθοῦν ἐν συνεχείᾳ.

2. «Κατὰ τὰς ἀνασκαφὰς τῆς ἰταλικῆς ἀρχαιολογικῆς Σχολῆς εἰς τὴν Γόρτυναν, λέγει ὁ Παρλαμᾶς [4], εὑρέθησαν *εἰς τὸν ἔναντι τοῦ Πραιτωρίου*

[1] «Κρητ. Χρονικά» 8, 1954, σσ. 276 ἑξ.

[2] «Κρητ. Χρονικὰ» 5, 1951, σ. 51.

[3] Αὐτόθι, σ. 52.

[4] «Κρητ. Χρονικά» 8, 1954, σ. 278.

χῶρον τοῦ Νυμφαίου[1] τέσσαρες κίονες φέροντες ἕκαστος ἀνὰ μίαν τῶν κάτωθι ἐπιγραφῶν :

Κωνσταντῖνε αὔγουστε, τοὺ βίνκας.
Ἡ ρ ά κ λ ε ι ε   α ὔ γ ο υ σ τ ε, τοὺ βίνκας.
Κύριε, νίκην τοῖς δεσπόταις Ρωμαίων.
Εὐδοκία αὐγούστα, τοὺ βίνκας[2].

»Ἡ ἔξαρσις αὕτη τοῦ αὐτοκράτορος Ἡρακλείου ἐντὸς τοῦ ἐπισημοτάτου χώρου τῆς Κρητικῆς πρωτευούσης καὶ δὴ *ἔ ν α ν τ ι   τ ο ῦ   Π ρ α ι τ ω ρ ί ο υ δὲν εἶναι βεβαίως δυνατὸν μὲ τὰ ὑπάρχοντα στοιχεῖα νὰ ἐξηγηθῇ ἀκριβῶς.* Γεγονὸς πάντως ἀναμφισβήτητον (!) παραμένει ὅτι ἡ χάραξις τῶν ἐπιγραφῶν εἰς τὸ κέντρον τῶν δημοσίων οἰκοδομημάτων, εἴτε σχετιζομένη μὲ τὴν ἀνακαίνισιν τούτων ἐπὶ τοῦ ⟨αὐτοκρ.⟩ Ἡρακλείου γενομένην, εἴτε ἄλλως πως προελθοῦσα, *ἐξηγεῖ ἱκανοποιητικῶς*[3] τήν, ἄλλως, περίεργον προσωνυμίαν *Πραιτώριον Ἡρακλείου...»*[4].

Τὸ μνημεῖον περὶ τοῦ ὁποίου ὁμιλεῖ ὁ Παρλαμᾶς δὲν εἶναι ἄγνωστον, ἐνῷ ὁ ἴδιος ἀγνοεῖ τὴν τελευταίαν καὶ πληρεστέραν δημοσίευσιν τῶν ἐπιγραφῶν ὑπὸ Halbherr - Guarducci[5]. Καὶ ὁ Majuri[6] καὶ ἡ Guarducci ὁμιλοῦν περὶ Νυμφαίου : «Columnarum ad Nymphæum pertinentium quattuor fragmenta habemus...»[7]. Ἀλλ' εἰσχωρεῖ ὁ ἑξῆς παραλογισμός : Μία ἐπιγραφὴ ἐξ 25 μόνον γραμμάτων περιέχουσα τὴν προσφώνησιν ΗΡΑΚΛΕΙΕ ἔδωκε τὸ ὄνομα ΤΟΥ ΗΡΑΚΛΕΙΟΥ (πραιτώριον) ὄχι εἰς τὸ ἵδρυμα εἰς τὸ ὁποῖον ἀνῆκε (ὅπου ἄλλως τε καὶ τὰ ὀνόματα ***Κωνσταντῖνε, Εὐδοκία***), ἀλλ' εἰς παρακείμενον ἵδρυμα καὶ οἴκημα ! Δὲν φαίνεται τοῦτο ἐκ πρώτης ὄψεως παρακεκινδυνευμένον ; Εἶτα πῶς δὲν ἐσκέφθη ὁ Παρλαμᾶς (καὶ οἱ ὑποδείξαντες τυχὸν εἰς αὐτὸν τὸ πρᾶγμα ἀρχαιολόγοι), ὅτι διὰ νὰ ὑπάρχῃ εἰς τὴν Γορτύνην *πραιτώριον* ἔπρεπε νὰ ὑπάρχῃ ἡ ἀρχὴ τοῦ prætor, τοῦ διοικητοῦ τοῦ φέροντος τὸν τίτλον τοῦ πραίτωρος ; Ἀλλ' ὁ Συνέκδημος ὁμιλεῖ περὶ *κονσιλιαρίου*, ἡ Κρήτη ἦτο præfectura ὑπὸ *ἀνθύπατον*[8] ναί, ὑπὸ

[1] Ὑπογραμμίζω ἐγώ.
[2] Παραπέμπει ὁ Παρλαμᾶς εἰς τὴν μέχρι τοῦ 1932 βιβλιογραφίαν (Majuri - Gerola). Πρβλ. κατωτέρω.
[3] Ὑπογραμμίζω ἐγὼ διὰ τὴν ἔμφασιν τοῦ ἐρασιτεχνισμοῦ !
[4] Π α ρ λ α μ ᾶ ς, Ἔνθ' ἀνωτ., σ. 278 - 279.
[5] IC IV, 1950, σσ. 414 - 415 (ὅπου καὶ φωτογραφία), No 512.
[6] Παρὰ Π α ρ λ α μ ᾷ, Ἔνθ' ἀνωτ., σ. 278.
[7] G u a r d u c c i, Ἔνθ' ἀνωτ., σ. 414.
[8] Πρβλ. τὰ ἁγιολογικὰ κείμενα περὶ τῶν ἐν Κρήτῃ ἁγίων Δέκα, ἐπιγραφὰς κ.ἄ. εἰδήσεις.

κονσιλιάριον[1] μάλιστα, ὑπὸ *(πρωτο)σπαθάριον ἄρχοντα* βεβαίως[2], ὑπὸ *στρατηγὸν* καὶ *ἀρχισατράπην*[3] πιθανώτατα, ἀλλ' ὑπὸ *πραίτωρα* οὐχί. Μέχρι τοῦδε λοιπὸν ἀπεδείχθη ὅτι ἡ ἐπιγραφὴ τοῦ αὐτοκράτορος Ἡρακλείου ἀνῆκεν εἰς τὸ Νυμφαῖον καὶ οὐχὶ εἰς Πραιτώριον, καὶ ὅτι κατὰ τοὺς αἰῶνας ς', ζ' καὶ η' ἡ Κρήτη δὲν ἠδύνατο νὰ ἔχῃ πραιτώριον (= διοικητήριον), διότι δὲν εἶχε πραίτωρα, διοικητήν. Χρήσιμον θὰ ἦτο νὰ ὑπομνήσω ἐδῶ ὅτι καὶ τὸ ἐν Κωνσταντινουπόλει prætorium (ἀρχαῖον, ὑποτιθέμενον), εἶχεν ἤδη πρὸ τοῦ 600 μετατραπῇ εἰς ναὸν τῶν 40 μαρτύρων, καὶ ὅτι κατὰ τοὺς μετέπειτα αἰῶνας δὲν ὑπῆρχεν ἐν τῇ βασιλευούσῃ[4] οἴκημα μὲ τοιαύτην ὀνομασίαν διοικητικόν !

3. Ἀλλ' ἐν τοιαύτῃ περιπτώσει τί ἦτο τὸ πραιτώριον ; Τὸ εἶπεν ἤδη ὁ Λαούρδας, ὁ ὁποῖος εἶχεν ἀναγνώσει ὁλόκληρον τὸ βίον τοῦ Στεφάνου τοῦ νέου, *φυλακή*. Ὁ Παρλαμᾶς, μὴ εὑρὼν εἰς Ἡράκλειον τὸ ἐν λόγῳ ἁγιολογικὸν κείμενον, περιωρίσθη εἰς τὸ ἀπόσπασμα τὸ παρὰ Λαούρδᾳ καὶ οὕτως ἐπροχώρησε (καὶ οἱ σὺν αὐτῷ) εἰς ἀρχαιολογικὴν ἑρμηνείαν. Πρωτίστως ὅμως ἔπρεπε νὰ προσέξῃ ποίαν ἔννοιαν ἔχει παρὰ τῷ ἁγιογράφῳ Στεφάνῳ ἡ λέξις πραιτώριον, διότι οἱ συγγραφεῖς πρωτίστως ἑρμηνεύονται ἐξ ὅσων οἱ ἴδιοι ἐννοοῦν καὶ παραδίδουν. Ἰδοὺ λοιπὸν τί λέγει καὶ τί ἐννοεῖ ὁ ἁγιογράφος Στέφανος :

«καὶ παρευθὺ τὸν ἅγιον (Στέφανον) *δεδεμένον ἐκ τοῦ τραχήλου, ὄπισθεν δὲ τὰς χεῖρας, πρὸς τὴν τοῦ Βυζαντίου δ η μ ο σ ί α ν   φ υ λ α κ ὴ ν τοῦτον προέπεμψεν, ἔνθα ἐπιλέγεται τὸ ἱερὸν π ρ α ι τ ώ ρ ι ο ν, ὡς ἐννόμως κριθῆναι αὐτόν...». «Ὁ δὲ παμμάκαρ πατὴρ ἡμῶν Στέφανος τῷ πραιτωρίῳ παραπεμφθείς, ὡς μόνον πρὸς τὰ πρόθυρα εἰσέδυ, ἐθερμάνθη ἡ καρδία αὐτοῦ... καὶ... ἐλάλησεν... εἰπών»*[5]. *«Καὶ ἀνηνέχθη αὐτῷ* (τῷ βασιλεῖ Κωνσταντίνῳ Ε') *παρά τινων μισοχρίστων, ὅτι περ ὁ τῶν ἀμνημονεύτων*[6] *ἔξαρχος Στέφανος ὁ τοῦ Αὐξεντίου τ ὸ   π ρ α ι τ ώ ρ ι ο ν μοναστήριον ἐποίησεν, παννύχσυς ὑμνῳδίας ἐκτελῶν ἐν αὐτῷ...»*[7]. Εἰς τὰ περὶ μαρτυρίου εἰδικώτερον : *«Ὁ δὲ Πρόξιμος ἐκεῖνος τὸν ἅγισν τ σ ῦ   π ρ α ι τ ω ρ ί ο υ   ἀ π ά ρ α ς, ξύλῳ τε τὸν τράχηλον αὐτοῦ καὶ τὰς χεῖρας περιβαλών,*

[1] Ἱ ε ρ ο κ λ έ ο υ ς, Συνέκδημος, Ἔνθ' ἀνωτ., 199 (Honigmann).
[2] Πρβλ. Ἰω. Π α π α δ ο π ο ύ λ ο υ, Ἡ Κρήτη ὑπὸ τοὺς Σαρακηνούς, Athen 1948, σσ. 40 - 42.
[3] Κατὰ τὸ παρατεθὲν ἤδη κείμενον τοῦ βίου Στεφάνου τοῦ νέου.
[4] R. J a n i n, Constantinople Byzantine, Paris 1950, σ. 382.
[5] M i g n e, PG 100, στ. 1160.
[6] Εἰδωλολατρῶν· οὕτω οἱ εἰκονοκλάσται τοὺς εἰκονοφίλους.
[7] Ἔνθ' ἀνωτ., στ. 1169.

πρὸς τὸ διαταχθὲν ἤπειγεν. Ὁ δὲ τύραννος τοῦ παλατίου ἐξελθών, ἐπὶ τὸ τῆς λεωφόρου δημόσιον, ἔνθα ἐπιλέγεται τὸ Μέλιον ἤγετο». Ἐπειδὴ ἦγεν ἐκείνην τὴν ἡμέραν ὁ βασιλεὺς τὴν ἑορτὴν Βρουμαλίου (!) ἀνέβαλε τὴν ἐκτέλεσιν. «*Καὶ παρευθὺ κελεύει οὗτος ὁ νέος Ἡρώδης, τὸ γυναικεῖον ἀνδράποδον, στραφῆναι τὸν ἅγιον καὶ τῇ εἱρκτῇ ἐγκλεισθῆναι. Καὶ αὖθις ὁ Πατὴρ πάλιν μετὰ τῶν συνδεσμωτῶν δαυϊτικῶς ἔψαλλεν ἐν τῷ πραιτωρίῳ...*» [1]. Καὶ περαιτέρω, ὅπου ὁ βασιλεὺς στέλλει ἀπεσταλμένους πρὸς τὸν Στέφανον «*πρὸς τὸ πραιτώριον ἀπάραντες τάδε φατὲ Στεφάνῳ τῷ Αὐξεντίου*» [2]. «*Ἡ δὲ τιμία ἐκείνη ξυνωρὶς τῶν αὐταδέλφων τὸ πραιτώριον καταλαβόντες καὶ πρὸς τὸν ἅγιον γενόμενοι, τούτῳ ἀπήγγειλαν τὰ τοῦ βασιλέως ῥήματα*» [3].

«*Τὰ κατὰ τὸν ἅγιον ἐν τῇ φυλακῇ παρακολουθήσαντα*» [4]· «*τρεχόντων ἐπὶ τὸ πραιτώριον· ὃ καταλαβόντες, καὶ ὡς θῆρες ἄγριοι τῇ εἱρκτῇ εἰσπηδήσαντες... ὡς δὲ ἑξῆς συρόμενος τὴν πρώτην πύλην τοῦ πραιτωρίου*» [5]. Ὁ ἁγιογράφος ἀκόμη ὁμιλεῖ διὰ «*τὸν ἑνδεκαμηναῖον χρόνον ὅνπερ ἐν τῷ πραιτωρίῳ ἐποίησεν*» [6] ὁ ἐγκάθειρκτος ἅγιος Στέφανος. Ἀλλὰ ποῦ ταῦτα ν' ἀναγνώσῃ ὁ Παρλαμᾶς ; Ἔσπευδεν εἰς τὰ ἐρείπια τῆς Γορτύνης νὰ ἀνεύρῃ ἐκεῖ τὸ πραιτώριον. Δὲν ἠδύνατο ἄλλως τε νὰ ἐξηγήσῃ τὴν ἔκφρασιν τοῦ ἁγιογράφου «*ἐν τῷ λεγομένῳ* πραιτωρίῳ τοῦ Ἡρακλείου». Διατί λεγομένῳ ; Διότι, πιθανώτατα, ἤθελε ν' ἀντιδιαστείλῃ τὴν λογιωτέραν ἤδη χρῆσιν τῆς λέξεως, prætorium κατὰ τὴν σημασίαν τῆς Γραφῆς [7], ἀπὸ τὴν δημώδη, τὴν κοινῶς *φυλακήν*, τὴν *εἱρκτήν*, τὸ πραιτώριον περὶ οὗ τοσάκις ὁμιλεῖ εἰς τὸν βίον [8] !

Ἀλλὰ δὲν ἤνοιγεν ὁ Παρλαμᾶς τὸν Δουκάγγιον ; Ἐκεῖ (ἀφοῦ δὲν ἐπείσθη ἀπὸ τὸν Λαούρδαν καὶ ἐμὲ) θὰ εὕρισκε τὴν σημασίαν τοῦ ὅρου. Καὶ ναὶ μὲν ὁρίζεται ἐν τῷ Glossarium I, 1219 : «Πραιτώριον pro auditorio seu tribunali Prætoris, vel rectoris provinciæ». Ἀλλὰ τὰ ἀκολουθοῦντα παραδείγματα ὁμιλοῦν σαφῶς. Ἐν τῇ 24ῃ Νεαρᾷ τοῦ Ἰουστινιανοῦ λέγεται :

---

[1] Αὐτόθι, στ. 1172.

[2] Αὐτόθι, στ. 1173.

[3] Αὐτόθι.

[4] Migne, PG 100, στ. 1173.

[5] Αὐτόθι, στ. 1176.

[6] Αὐτόθι, στ. 1164.

[7] «*Παραλαβόντες τὸν Ἰησοῦν εἰς τὸ πραιτώριον συνήγαγον ἐπ' αὐτῶν ὅλην τὴν σπεῖραν*», Ματθαῖος, κζ', 27· «*ἄγουσιν οὖν τὸν Ἰησοῦν ἀπὸ τοῦ Καϊάφα εἰς τὸ πραιτώριον*», Ἰωάννης, ιη', 28.

[8] Ἄλλο ζήτημα πῶς μετέπεσεν ἡ σημασία ἀπὸ τοῦ πραιτωρίου (διοικητηρίου ὅπου καὶ τὸ δικαστήριον καὶ ἡ φυλακή) εἰς εἱρκτήν. Δι' ἡμᾶς προέχει μὲ ποίαν ἔννοιαν χρησιμοποιεῖ ὁ Στέφανος τὸν ὅρον.

«*ὅθεν καὶ τὰ δικαστικὰ καταγώγια πραιτώρια καλεῖν ἔταξαν*». Καὶ κείμενον ἀναφερόμενον εἰς τὸ 431 : «*καὶ σιδηρωθέντες ἀνήχθημεν τῷ Πραιτωρίῳ τῷ αὐτῷ τρόπῳ μετὰ τῶν δεσμῶν· καὶ ἐπειδὴ οὐδεὶς ἦν κατηγορῶν, ἐν τῷ δικαστηρίῳ διὰ τῆς τάξεως ἤχθημεν*». Ὠνομάσθη δὲ ἡ φυλακὴ «*τὸ βδελυκτὸν πραιτώριον καὶ τόπος καταδίκης*» καὶ ἐν τῷ Μηνολογίῳ Βασιλείου (2 Μαρτίου) «*ἤγαγεν αὐτοὺς δεδεμένους καὶ παρέστησε τῷ πραιτωρίῳ ἑαυτοῦ*» καὶ ἄλλα ἀλλοθεν. Ταῦτα συνομολογοῦν ὅτι πραιτώριον ἦτο τόπος δικαστικὸς καὶ φυλακὴ συνάμα. Ἂν δὲ ὡρμήθη ἡ τοιαύτη ὀνομασία ἐκ τοῦ πραίτωρος, οὐδεμία ἀνάγκη ἦτο πλέον νὰ ὑπάρχῃ εἰς τὴν πόλιν ὅπου ὑπῆρχε δικαστήριον καὶ φυλακὴ πραίτωρ ἢ ῥέκτωρ, ἀρκεῖ νὰ ὑπῆρχε χῶρος πρὸς ἔγκλεισιν τῶν ὑποδίκων καὶ ἁρμόδιος νὰ δικάσῃ αὐτούς. Τοῦτο ἰσχύει καὶ προκειμένου περὶ τοῦ Ἡρακλείου, τὸ ὁποῖον ἠδύνατο νὰ ἔχῃ πραιτώριον χωρὶς νὰ ἔχῃ πραίτωρα.

Ἀλλὰ θ' ἀντείπῃ τις : Πῶς λοιπὸν εὑρέθη ἐκεῖ ὁ Λαρδότυρος [1], ὁ στρατηγὸς καὶ ἀρχισατράπης Θεοφάνης, περὶ τοῦ ὁποίου ὁμιλεῖ τὸ κείμενον ; Τοῦτο δὲν εἶναι καταναγκασμός, διότι εἷς στρατηγὸς δύναται νὰ εὑρίσκεται ὁπουδήποτε ἡ τάξις τοῦ θέματός του ἀπαιτήσῃ. Ἐπὶ πλέον, χωρὶς νὰ θέλω νὰ κλονίσω τὰ συμπεράσματα τοῦ Σπυριδάκη καὶ νὰ παρίδω ὅτι ὁ ἁγιογράφος Στέφανος καλεῖ τὸν Θεοφάνην στρατηγὸν ῥητῶς, σημειώνω ἁπλῶς ὅτι ὁ ὅρος *στρατηγὸς* δὲν προϋποθέτει θέμα. Στρατηγοὶ ἦσαν καὶ οἱ διοικηταὶ μικρῶν νήσων, τῆς Χίου ἢ τῆς Σάμου, ὅτε καὶ ὁ τίτλος παρηκολούθει μικροτέρους στρατιωτικοὺς βαθμούς, οἷον τοῦ σπαθαρίου [2]. Ἀκόμη ὁ ὅρος στρατηγὸς δηλοῖ τὸν ἐπικεφαλῆς οὐ μόνον στρατεύματος ἀλλὰ καὶ ἄλλης ὑπηρεσίας διοικητικῆς «*ὁ στρατηγὸς ἐμπορικοῦ πλοίου*» [3], κυβερνήτης δηλ. Ὁμοίως παρατηρῶ ὅτι ὁ ὅρος *ἀρχισατράπης* εἶναι ῥευστὸς παρὰ τῷ συγγραφεῖ τοῦ βίου τοῦ ἁγίου Στεφάνου τοῦ νέου. Ἀφ' ἑνὸς ἀποδίδεται ὡς ἄνω εἰς τὸν στρατηγὸν Θεοφάνην καὶ ἐξ ἄλλου εἰς τὸν τότε ἄρχοντα (τῆς ἐπαρχίας) τῆς Ἀσίας : «*τὴν τότε... ἀγριότητα τοῦ ἄρχοντος τῆς Ἀσιάτιδος γαίης, ὅνπερ Λαχανοδράκοντα* [4] *καλοῦσιν... οὗτος ὁ δρακοντώνυμος ἀρχισατράπης, τῇ τοῦ βασι-*

---

[1] Τοῦ ὀνόματος ἐν τῷ κειμένῳ ἀπαντῶντος κατὰ γενικήν, *Λαρδοτύρου*, ὀρθῶς ὁ ὑφηγητὴς Γ. Κ. Σπυριδάκης εἴκασεν ὀνομαστικὴν Λαρδότυρος, ἀλλ' οὐδὲ τοῦτο ἤρεσκε τῷ Παρλαμᾷ («Κρητ. Χρονικὰ» 8, σ. 277, σημ. 17), ὁ ὁποῖος προτιμᾷ τὴν ὀνομαστ. Λαρδοτύρης ! Ἀλλὰ τότε θὰ ἦτο Λαρδοτύριος μᾶλλον κατὰ τὸν η' αἰῶνα (Ξηροτύρι(ο)ς) παρὰ Λαρδοτύρης. Δὲν ἐνεθυμήθη ὁ Παρλαμᾶς τὸ βυζαντινίζον Κρητικὸν *ὁ ἀθότυρος* :

[2] Πρβλ. προχείρως Κ. Ἀμάντου, Συμβολὴ εἰς τὴν μεσαιωνικὴν ἱστορίαν τῆς Χίου, «Ἐπ. Ἐπετηρὶς Φιλ. Σχολῆς» 1954 - 1955, Ἀθῆναι, σσ. 154 - 155.

[3] Γ. Κεδρηνὸς (Bonn) II, 96,20.

[4] Περὶ τοῦ μαγίστρου Λαχανοδράκοντος πρβλ. Λάμπρου, ΝΕ 1, 1904, σσ. 236 - 237.

λέως κελεύσει, μετὰ πλήθους στρατιωτῶν εἰσπηδήσαντες... τὴν μονὴν [Πελεκητῆς] *ἐνέπρησεν»* [1]. Ἀλλαχοῦ ὅμως ὁ ἴδιος συγγραφεὺς λέγει: *«παρευθὺ ἀποστέλλει ἀ ρ χ ι σ α τ ρ ά π α ς καὶ ἀσπιδοφόρους, ἅμα τῷ προπεμφθέντι πατρικίῳ Καλλίστῳ τὸ ὄρος* [Αὐξέντιον] *καταλαβεῖν»* [2]. Πόσους ὅμως στρατηγοὺς ἔστειλε πρὸς κατάληψιν ἑνὸς μοναστηρίου κατοικουμένου ὑπὸ ἀόπλων; Ἑπομένως ἀρχισατράπης σημαίνει κάτι παρόμοιον πρὸς τὸ βαθμοφόρος τῆς σήμερον, ἦτο δηλαδὴ δυνατὸν νὰ ἦσαν καὶ λοχίαι! Δὲν εἶναι ἀνάγκη ὅμως ὁ Λαρδότυρος νὰ ἦτο λοχίας ἢ λοχαγὸς διὰ νὰ τιμωρήσῃ ἐν Κρήτῃ τὸν Παῦλον, ἦτο ὁ ἐξουσιοδοτημένος πρὸς τοῦτο. Ἦτο πιθανὸν ὁ ἐπιτόπιος τοῦ Ἡρακλείου πολιτικὸς ἄρχων καὶ εὑρίσκετο ἐκεῖ ὅπου ἀπῃτεῖτο νὰ ἐμπεδωθῇ ἡ, κατ᾿ αὐτὸν καὶ τὸν βασιλέα του, διασαλευθεῖσα τάξις. Ἂν τοῦτο ἐγίνετο εἰς τὸ Ἡράκλειον, διατί θὰ ἀπεκλείομεν τὴν ἐκεῖ παρουσίαν του; Ἐξ ἄλλου μία ἐξέτασις τοῦ τί σημαίνει εἰς τὰ ἁγιολογικὰ κείμενα *στρατηγὸς* δὲν θὰ ἦτο ἄσκοπον νὰ ἐπιχειρηθῇ. Εἶναι γνωστὸν ὅτι *στρατηλάτης* π.χ. εἰς τοὺς βίους καὶ τοὺς ὕμνους εἶναι ὁ ἁπλοῦς στρατιώτης, ἐνῷ εἰς τὴν ἀρχαίαν γλῶσσαν ἐσήμαινε τὸν διοικητήν, στρατηγόν! [3] Καὶ εἰς τὸν Ἐρωτόκριτον (Β 2, Δ 1967 κ.ἄ.) καὶ τὴν Ἐρωφίλην κ.ἄ. Κρητικὰ κείμενα *στρατηγὸς* εἶναι ὁ πολεμιστής, ἱππότης, ὁ στρατιώτης! [4].

Ἀνακεφαλαιῶν τὰ μακρότερόν πως εἰρημένα εἰς τὸ μέρος τοῦτο τοῦ ἐπιμέτρου, νομίζω ὅτι ἀπέδειξα ὅτι τὸ πραιτώριον εἶναι ἡ φυλακὴ ὅπου ἐκλείσθη ὁ ἅγιος Παῦλος καὶ τὸ Ἡράκλειον δὲν εἶναι δυνατὸν νὰ εἶναι τὸ στρατηγεῖον ἢ διοικητήριον τῆς Γορτύνης, διότι οὐδεμία μαρτυρία ὑπάρχει περὶ τούτου [5]. Ἑπομένως τὸ χωρίον (ὡς ἤδη αὐτὸ ὀρθῶς ἐξ ἀρχῆς ἐνόησεν ὁ Λαούρδας) ἀναφέρεται εἰς τὸ κατὰ τὰ μέσα τοῦ η΄ αἰῶνος ὑπάρχον εἰς τὰ βόρεια παράλια τῆς κεντρικῆς Κρήτης μικρὸν ἢ μεγαλύτερον πόλισμα Ἡράκλειον [6].

III. Ὁ Χάνδαξ ἐκτίσθη ὑπὸ τῶν Ἀράβων ἢ προϋπῆρχεν;

Ὁ Παρλαμᾶς ἐν τῷ μνημονευθέντι ἄρθρῳ του διδάσκει ἡμᾶς ὅτι «ὁ χῶρος ὅπου ἱδρύθη ὁ ἀραβικὸς Χάνδαξ ἦτο πρὸ τῆς ἐγκαταστάσεως τῶν

[1] M i g n e, PG 100, στ. 1165.

[2] Αὐτόθι, στ. 1124.

[3] Πρβλ. καὶ D u C a n g e, Glossarium II, στ. 1459 - 1469 εἰς τὰς γλώσσας: *στρατηγός, στρατάρχης, στρατηλάτης, στρατιώτης, κτλ.*

[4] Πρβλ. Σ τ. Ξ α ν θ ο υ δ ί δ ο υ, Ἐρωτόκριτος, Ἡράκλειον 1915, σ. 70. Μ. Ι. Μ α ν ο ύ σ α κ α ν ἐν «Κρητ. Χρον.» 1, 1947, σ. 580 ἐν τῇ λέξει.

[5] Ρητῶς ὁ Παρλαμᾶς λέγει ὅτι ἡ Γορτύνη «μόνον αὐτὴ ὡς πρωτεύουσα εἶχε Πραιτώριον»! «Κρητ. Χρον.» 8, 1954, σ. 277.

[6] Ἐνδέχεται ἡ ὀνομασία τοῦ πολίσματος τούτου «Ἡράκλειον» νὰ ἦτο ἡ ἐκκλησιαστικὴ διὰ τὸν η΄ αἰῶνα καὶ νὰ εἶχεν ἤδη ἐπικρατήσει ἡ πολιτικὴ *Χάνδαξ*.

ἐπιδρομέων ἔρημος» [1]. Πρὸς ἀπόδειξιν δὲ τούτου ἐπικαλεῖται τρία ἱστορικὰ βυζαντινὰ κείμενα: τὸν Γενέσιον, τοὺς Συνεχιστὰς τοῦ Θεοφάνους καὶ τὸν Σφραντζῆν. Ἀφοῦ ἐξαιρέσωμεν τὸν τελευταῖον, συμπίλημα τοῦ ιζ΄ αἰῶνος μὴ δυνάμενον ἐν προκειμένῳ ν᾿ ἀποτελέσῃ πηγήν [2], παρατηρῶ ὅτι εἰς τὸν Γενέσιον, ὅπου μοναστής τις ὑποδεικνύει εἰς τοὺς Ἄραβας τὸν πρὸς κτίσιν κατάλληλον χῶρον, λέγων: *«καὶ ὅποι στοχασόμενος παραδείξω ὑμῖν ἐπιτηδειότητα κτίσεως, ἐκεῖσε πόλιν οἰκοδομήσετε»*, χωρίον μὴ ἀποδεικνῦον τίποτε περὶ ἀνυπαρξίας τὸ πρὶν πολίσματος (πιθανῶς καταστραφέντος ἢ ἐρημωθέντος ἀπὸ τοὺς ἰδίους τοὺς κατακτητὰς Ἄραβας!), ἕπεται ἡ φράσις: *«Καὶ ἀπήνεγκεν αὐτοὺς εἰς τόπον λ ε γ ό μ ε ν ο ν Χ ά ν δ α κ α, ἐν ᾧ ἡ πόλις τούτων καθίδρυται· καὶ ταύτην πέριξ ἐτάφρωσαν»* [3]. Ἐκεῖνο τὸ λεγόμενον Χάνδακα σημαίνει ἄραγε «ὀνομασθέντα Χάνδακα»; ἢ λεγόμενον καθ᾿ ὃν χρόνον ὡδηγήθησαν ἐκεῖ οἱ Ἄραβες; Τοῦτο ἀφίνω εἰς τὴν γραμματικὴν δεινότητα τοῦ Παρλαμᾶ. Ἀλλ᾿ ἐπὶ τοιούτου ἀμφιβόλου χωρίου δὲν δύναται οὐδὲ πόλις νὰ οἰκοδομηθῇ οὐδὲ πραγματεία ἀντιρρητική!

Διὰ λόγους οἱ ὁποῖοι δὲν εἶναι τοῦ παρόντος, οὐδ᾿ οἱ Συνεχισταὶ τοῦ Θεοφάνους δύνανται νὰ εἶναι ἄμεσος τοῦ ζητήματος πηγή. Τὸ χωρίον ὅμως τὸ ὁποῖον ἐπικαλεῖται ὁ Παρλαμᾶς λέγει, δυστυχῶς δι᾿ αὐτόν, ὅτι ὁ μοναστὴς εἰς τοὺς Ἄραβας *«Καὶ ἅμα λαβὼν τ ὸ ν Χ ά ν δ α κ α τ ο ύ τ ο ι ς ἐ π έ δ ε ι ξ ε, ἔνθα καὶ νῦν ἔκτισται ἡ πόλις αὐτῶν»* [4]. Ἐν ἄλλοις λόγοις ὁ χῶρος τὸν ὁποῖον ἐπέδειξεν ὁ μοναστὴς εἰς τοὺς Ἄραβας ἐκαλεῖτο ἤδη Χάνδαξ. Λυποῦμαι διότι οὕτω κατέπεσαν οὐ μόνον τὰ ἐπιχειρήματα τοῦ Παρλαμᾶ, ἀλλὰ καὶ ἡ συνήθως ἐπικρατοῦσα ἀντίληψις περὶ τῆς κτίσεως τοῦ Χάνδακος. Καὶ ἀπομένει νὰ ἴδωμεν πῶς ἐκτίσθη ἢ συνῳκίσθη ἡ ἐπὶ αἰῶνας μετὰ ταῦτα πρωτεύουσα τῆς μεγαλονήσου, ἡ καθ᾿ ἡμᾶς καταλαβοῦσα τὸν χῶρον τοῦ Ἡρακλείου.

Πρῶτον θὰ ἐξετάσω δι᾿ ἐλαχίστων τὸ ζήτημα τῶν πηγῶν περὶ τῆς ἁλώσεως τῆς Κρήτης. Οὐδεὶς ἐκ τῶν ἀναφερομένων ὑπὸ τοῦ Παρλαμᾶ συγγραφέων εἶναι σύγχρονος *πηγή*. Ὁ Γενέσιος ἔγραψε μεταξὺ τῶν ἐτῶν 945 – 959, τὰ γεγονότα ἀπὸ τοῦ 813 - 888, χαρακτηρίζεται δ᾿ ὡς ἱστορικὸς ἐξ ἀκοῆς, φημῶν, γραπτῶν στοιχείων, λαβὼν ὑπ᾿ ὄψιν πληροφορίας πρεσβυτέρων καὶ αὐτοπτῶν, ἐν τούτοις ψευδολόγος καὶ φανατικὸς εἰκονολάτρης [5]. Εἴδομεν

[1] «Κρητ. Χρονικὰ» 8, 1954, σ. 284.

[2] Περὶ τῆς γνησιότητος τοῦ Σφραντζῆ καὶ τῆς ἀξιοπιστίας τοῦ Chronicon Majus ὅρα: Δούκα - Κριτοβούλου - Σφραντζῆ - Χαλκοκονδύλη, Περὶ ἁλώσεως τῆς Κωνσταντινουπόλεως (1453), Συναγωγὴ κειμένων μετὰ προλόγου καὶ βιογραφικῶν μελετημάτων... ὑπὸ Ν. Β. Τ ω μ α δ ά κ η, Ἀθῆναι 1953, σσ. 135 - 166.

[3] Γενέσιος (Bonn) σ. 47,14-15.

[4] Theophanes Continuatus (Bonn), II, 23.

[5] K ρ ο υ μ β ά χ ε ρ, Ἱστορ. Βυζ. Λογοτεχνίας Α΄, 1901, σσ. 535 - 538.

ἤδη τί περὶ Κυρίλλου Γορτύνης ὡς δῆθεν μαρτυρήσαντος λέγει [1]. Ἡ ἀξιοπιστία του εἰς τὰ περὶ Κρήτης συμβάντα (τὰ ὁποῖα περιγράφει 130 ἔτη μετὰ ταῦτα !) κρίνεται ἀπὸ τὰ περὶ Χάρακος λεγόμενα. Τὸν Χάρακα μεταγενεστέρως ὁ Σφραντζῆς παρουσιάζει ἀκρωτήριον ἐν Κρήτῃ [2], ὁ Γενέσιος ὅμως τὸν διαστέλλει ἀπὸ τὸν Χάνδακα. Χάραξ ὠνομάσθη τὸ περικεχαρακωμένον στρατόπεδον τῶν Ἀράβων, «*καὶ πυκνοῖς σκόλοψι χάρακα περιέθεντο πρὸς ὀχυρότητα ἑαυτῶν διαρκεῖν ἐν αὐτῷ· ἀφ' οὗ ὁ τόπος μέχρι τῆς δεῦρο Χάραξ προσονομάζεται*» [3]. Ἀλλὰ πῶς θὰ ἠδύνατο νὰ ὀνομασθῇ ὑπὸ τῶν Ἀράβων (ἢ ἐπ' αὐτῶν) ὁ χῶρος τοῦ στρατοπέδου *Χάραξ* ἑλληνιστί ; Θ' ἀνέμενέ τις νὰ ἐχρησιμοποίουν ἀραβικὴν λέξιν. Μόνον διὰ τὸν λόγον τοῦτον ἡ πληροφορία εἶναι ὕποπτος, ἐνῷ ἡ ὀνομασία τοῦ Chandac – Χάνδακος εἶναι πιθανοφανής.

Κατὰ τὰ ἄλλα ὁ Γενέσιος ἀκολουθεῖται εἰς τὴν διήγησίν του ἀπὸ τοὺς Συνεχιστὰς τοῦ Θεοφάνους, οἱ ὁποῖοι καὶ παρερμηνεύουν αὐτόν. Ἐνῷ δηλαδὴ ὁ Γενέσιος ἰσχυρίζεται ὅτι *Χάραξ* ὠνομάσθη τὸ στρατόπεδον τῶν Ἀράβων, σχηματισθὲν δι' ἐμπήξεως περὶ αὐτὸ πυκνῶν σκολόπων, ἄλλος δὲ ἦτο ὁ *Χάνδαξ*, τὸν ὁποῖον εἰς τοὺς κατακτητὰς ἐπέδειξεν ὁ μοναστής, ὁ Συνεχιστὴς συγχέει τὰ πράγματα ὡς ἑξῆς : «*τάφρον μὲν ἤγειραν πρῶτον βαθεῖαν, καὶ χάρακα* [4] *ἐν ταύτῃ καταπήξαντες, ἔνθα καὶ νῦν λαβὼν τὴν ἐπωνυμίαν ὁ τόπος σῴζει τὴν προσηγορίαν*, ΧΑΝΔΑΞ [5] ΟΝΟΜΑΖΟΜΕΝΟΣ, *ἐκεῖσε διενυκτέρευον, φυλακάς τε τὰς προσηκούσας ποιούμενοι καὶ τὰς ὠφελείας αὐτῶν ἐκεῖσε ἀποθησαυρίζοντες*» [6]. Ἐὰν ἐξελάμβανε κανεὶς ὡς καλῶς πληροφορημένον τὸν Συνεχιστὴν θὰ ἔφθανεν εἰς τὸ συμπέρασμα ὅτι ἄλλος ἦτο ὁ Χάραξ – Χάνδαξ καὶ ἄλλος ὁ ὑπὸ τοῦ μοναστοῦ ὑποδειχθεὶς Χάνδαξ (Ἡράκλειον ;) !

---

[1] Πρόσθεν σ. 72.

[2] Βλέπε περαιτέρω σ. 106.

[3] Γενέσιος (Bonn) σ. 47,7-9.

[4] Περὶ τῆς ἐννοίας τοῦ *χάραξ)χαράκι* πρβλ. Γ. Ν. Χατζιδάκιν, ΜΝΕ Α', 143. Νῦν τό *Χάρακας* τοπωνύμιον ἐν Μεσαρᾶ (Ν. Σταυράκη, Στατιστικὴ Κρήτης, Ἀθήνησι 1890, σ. 49, ἀρ. 748), γνωστοὶ δέ λόγιοι τοῦ ιδ' αἰῶνος Ἠλιοὺ μοναχὸς καί Ἰωάννης Γραμματικός, ἀδελφοὶ Χάρακες (Ἀνδρ. Δημητρακοπούλου, Ἐπανορθώσεις..., σ. 15). Τοὺς τελευταίους τούτους παρουσίασεν ὡς ἐκ Χάνδακος (!) ὁ Κ. Σάθας, ΝΦ, σ. 111. Ὁ Γ. Α. Σήφακας, Ἡ ὑπὸ τῶν Ἀράβων κατάκτησις τῆς Κρήτης, ΕΕΚΣ 2, 1939, σσ. 67 - 68 τοποθετεῖ τὸν Χάρακα εἰς Μονοφάτσι Πεδιάδος ! Ὁ Ἰω. Β. Παπαδόπουλος, Ἡ Κρήτη ὑπὸ τούς Σαρακηνούς, σ. 61, ταυτίζει τὸν Χάρακα μὲ τήν Σοῦδαν !

[5] Θ' ἀνέμενέ τις ΧΑΡΑΞ. Πρβλ. περαιτέρω σ. 105, σημ. 8 καί σ. 106, σημ. 2.

[6] Theophanis Continuatus II, 21 (Bonn). Ἐννοεῖται ὅτι περαιτέρω ὁμιλεῖ περὶ τοῦ Χάνδακος τὸν ὁποῖον ἐπέδειξεν εἰς αὐτόν ὁ μοναχός ! Δύο Χάνδακες λοιπόν ; Εἷς μετὰ τάφρου καὶ ἕτερος ἄνευ ;

Ἀντιθέτως πλησιέστερος πρὸς τὰ γεγονότα εἶναι ὁ Γεώργιος Ἁμαρτωλὸς Μοναχός, ὁ ὁποῖος εἰς τὸ ἔργον του «Χρονικὸν Σύντομον ἐκ διαφόρων Χρονογραφιῶν τε καὶ ἐξηγητῶν συντεθέν» [1], συντελεσθὲν μεταξὺ 866 καὶ 867 καὶ σύγχρονον πρὸς τὰ γεγονότα [2], οὐδὲν περὶ Χάνδακος καὶ τῆς κτίσεώς του λέγει.

Τὸν Γενέσιον ἀκολουθεῖ καὶ ὁ (Ψευδο)Συμεὼν Μάγιστρος εἴς τε τὰ περὶ Χάρακος καὶ Χάνδακος «*καὶ ἀπήγαγεν αὐτοὺς εἰς τόπον καλούμενον Χάνδακα, ἐν ᾧ ἡ πόλις τούτων καθίδρυται, καὶ ταύτην κυκλόθεν ἐτάφρωσαν*» [3]. Χαρακτηριστικὸν δὲ τῆς γεωγραφικῆς καὶ ἄλλης ἐνημερότητος τοῦ χρονογράφου τούτου εἶναι ὅτι, ἐνῷ ὁ Γενέσιος ὁμιλεῖ περὶ εἰκοσιεννέα πόλεων Κρητικῶν τὰς ὁποίας, ἐκ τῶν τριάκοντα ὅλων, κατέλαβον οἱ Ἄραβες [4], ὁ (Ψευδο)Συμεὼν ἀναβιβάζει ταύτας εἰς ἐνενήκοντα [5]. Πλησιέστερος πρὸς τὸν Γεώργιον Μοναχὸν εἶναι ὁ Λέων Γραμματικὸς (ὁ ἀληθὴς Συμεών), ὁ ὁποῖος οὐδὲν περὶ Χάνδακος ἀναφέρει [6]. Τοῦτ' αὐτὸ συμβαίνει καὶ μὲ Κωνσταντῖνον τὸν Πορφυρογέννητον γράφοντα πρὸς τὸν ἴδιον αὐτοῦ υἱὸν Ρωμανόν [7].

Ὁ Κεδρηνὸς (καὶ ἐκ τούτου ὁ Σκυλίτζης) ἀντιγράφει τὸν Συνεχιστήν : «*τάφρον μὲν ἤγειραν πρῶτον βαθεῖαν καὶ χάρακας ἐν ταύτῃ καταπήξαντες, ἔνθα καὶ νῦν λαβὼν τὴν ἐπωνυμίαν ὁ τόπος σῴζει τὴν προσηγορίαν, Χάνδαξ* [8] *ὀνομαζόμενος, ἐκεῖσε διενυκτέρευον*» [9]. Μεταγενεστέρως κατῆλθεν ὁ μοναστὴς «*ἁμαρτάνειν ἔφησεν, εἰ ἀσφαλῶς οἴονται ἕξειν ἱδρυθέντες ἐν τῷδε τῷ τόπῳ, καὶ ἅμα λέγων τὸν Χάνδακα τούτοις ὑπέδειξε* [10], *δεξιὸν τόπον καὶ εὐφυῆ πρὸς πᾶσαν εὐετηρίαν· ἐν τούτῳ πόλιν ἱδρύσαντες καὶ οἷόν τινα πάσης ἀκρόπολιν τῆς νήσου...*» [11]. Ἂν πιστεύσωμεν τὸν Κεδρηνὸν (ἢ τὴν ἀρχικήν του πηγήν), ὁ χάνδαξ, δηλαδὴ ἡ *τάφρος*, ἐχαράχθη πέριξ τοῦ Χάρακος, τοῦ στρατοπέδου, ἐνῷ ὁ Χάνδαξ δὲν ὠχυρώθη διὰ τάφρου - χάνδακος, ἀλλὰ διὰ φρουρίου - ἀκροπόλεως !

---

[1] Edidit E. de Muralto, Petropoli 1859. Τὰ περὶ Κρήτης χωρία ἐν σσ. 699, **721**, 739. Πρβλ. καί ἔκδ. C. de Boor, Lipsiæ 1904 II, 798,2-3.

[2] Κρουμβάχερ, Ἱστορία Βυζ. Λογοτεχν. Α', 1901, σσ. 715 - 727.

[3] Συμεών Μάγιστρος (Bonn), σ. 623.

[4] Γενέσιος (Bonn), σ. 47.

[5] Αὐτόθι.

[6] Χρονογραφία (Bonn), σσ. 212 - 213, 229.

[7] De administrando Imperio (G. Moravcsik, Budapest 1949), 22,46-48.

[8] Τό νόημα περισσότερον θὰ εὐοδοθῇ ἂν ἀντικατασταθῇ τό Χάνδαξ διά τοῦ Χάραξ. Πρβλ. σ. 106, σημ. 2.

[9] Γ. Κεδρηνοῦ, Σύνοψις Ἱστοριῶν (Bonn), II, 93,16-18.

[10] Ἄρα ἐλέγετο ἤδη ὁ τόπος Χάνδαξ !

[11] Κεδρηνός, II, 94,12-15.

Ἐκ τῆς Ἐπιτομῆς Ἱστοριῶν τοῦ Ζωναρᾶ [1] οὐδὲν ἔχομεν νὰ διδαχθῶμεν, σχετικῶς μὲ τὸν Χάνδακα - Χάρακα.

Τέλος τὸ συμπίλημα τοῦ Σφραντζῆ ἀκολουθεῖ τὴν σειρὰν Γενέσιος — Συνεχιστὴς — Κεδρηνός : *«εἶτα τάφρον ὤρυξαν βαθεῖαν καὶ χάρακα παρέμπηξαν· ὅθεν καὶ ὁ τόπος τὴν ἐπωνυμίαν λαβών, σῴζει τὴν προσηγορίαν, Χάνδαξ [2] ὀνομαζόμενος»* [3]. Ἀλλ' ὀλίγον προηγουμένως ὁ Σφραντζῆς εἶπεν ὅτι ὁ Ἀπόχαψις *«φθάσας δὲ ἐν τῇ νήσῳ ἐν ἀκρωτηρίῳ τῷ λεγομένῳ Χάρακι προσορμίζεται»* ! Τί ἦτο λοιπὸν αὐτὸς ὁ Χάραξ ; Ἀκρωτήριον ; στρατόπεδον ; ὁ Χάνδαξ ;

Δὲν θὰ ἐπιμείνω περισσότερον, διότι ἱκανῶς ἐδείχθη ὅτι οἱ μὲν πλησιέστεροι πρὸς τὴν ἅλωσιν δὲν γνωρίζουν τι οὐδὲ περὶ Χάρακος οὐδὲ περὶ Χάνδακος, ἀπὸ δὲ Γενεσίου γεννᾶται τὸ ζήτημα, τὸ ὁποῖον τροποποιοῦν, μὲ τὴν ἐλαφρότητα τοῦ ἀγνοοῦντος τὰ πράγματα, οἱ μακρὰν τῆς Κρήτης συγγράφοντες ἱστορικοὶ καὶ χρονογράφοι, εἰς τοὺς ὁποίους ὁ *Χάραξ* μᾶλλον φαίνεται ὀφείλων (ἢ ὁ *Χάνδαξ*) τὴν ὀνομασίαν του εἰς τὸν σχηματισμὸν ἐπὶ τόπου ἀραβικοῦ στρατοπέδου κατὰ τὴν ἅλωσιν. Οἱ ἀντιγραφεῖς [4] φαίνεται ὅτι συνεσχέτισαν τὴν *τάφρον* πρὸς τὸν *Χάνδακα*, ἀντὶ τοῦ *Χάρακος* τῶν κειμένων. Τὸ ζήτημα θίγω ἁπλῶς ἐδῶ διὰ νὰ τεθῇ καὶ νὰ ἐπανέλθω ἀργότερον ἢ νὰ τὸ προωθήσῃ ἄλλος τις [5]. Ἀλλὰ καιρὸς εἶναι νὰ ὑποψιασθῶμεν ὅτι ἡ περὶ Χάνδακος ὡς ἐκ τάφρου δοθεῖσα εἰς νέαν πόλιν ἐπικρατοῦσα ἀντίληψις σήμερον δύναται ν' ἀναθεωρηθῇ, διότι εἶναι δυνατὸν νὰ ἔχῃ εὑρεθῇ ὅλη αὐτὴ ἡ ἱστορία ἐκ τῶν ὑστέρων, ἀκριβῶς διὰ νὰ δικαιολογήσῃ τὴν ἐτυμολογίαν Χάνδαξ = τάφρος. Ὅτι οἱ Βυζαντινοὶ ἱστορικοὶ καὶ χρονογράφοι [6] οὐδὲ σαφεῖς, οὐδὲ ἀκριβολόγοι εἶναι ἐν προκειμένῳ, καὶ πάντως ὁμιλοῦν περὶ προϋπάρχοντος τῆς ἁλώσεως Χάνδακος. Ὅτι κτίσις πόλεως (ἐπὶ Ἑνετῶν π.χ. τῶν Χανίων [7]), δὲν εἶναι ἡ ἀπ' ἀρχῆς καὶ ἐκ τοῦ μηδενὸς ἀνέγερσις· πρόκειται περὶ ὀχυρώσεως καὶ συνοικίσεως. Ὡς δὲ προϋπῆρχεν ἀσφαλῶς ἡ Κυδωνία (ἀγνώστου λαϊκῆς ὀνομασίας) τῆς κατὰ τὸ 1252

---

[1] Τόμος Γ' (Bonn 1897), σσ. 347 - 348 (βιβλίον XV, § 24,1-7).

[2] *Χάνδαξ* πιθανώτατα ἀντὶ *Χάραξ*. Πρβλ. σ. 105, σημ. 8.

[3] G. Phrantzes, Chronicon vol. I, edidit J. B. Papadopoulos (Teubner), 1935, σ. 102 - 103.

[4] Ἂν τοῦτο δὲν εἶναι ἔργον αὐτῶν τούτων τῶν μεταγενεστέρων ἱστοριογράφων καὶ χρονογράφων, μὴ ἐννοησάντων τὸ χωρίον τοῦ Γενεσίου.

[5] Πρβλ. τὸ σημείωμά μου : Χάνδαξ - Τέμενος - ἄστεα, ΕΕΚΣ 1, 1938, σ. 431.

[6] Καὶ οἱ περὶ καταλήψεως τῆς Κρήτης γράψαντος Ἄραβες ἀνήκουν εἰς τὸν ι' αἰῶνα καὶ μετὰ ταῦτα· πρβλ. Ἰω. Β. Παπαδόπουλον, Ἡ Κρήτη ὑπὸ τοὺς Σαρακηνούς, σ. 60. Ὥστε δὲν εἶναι ἀξιοπιστότεροι.

[7] Πρβλ. Ν. Β. Τωμαδάκη, Λαχανέας - La Canea, Χάνια - Χανιά, «Ἀθηνᾶ» ΜΗ', 1938, σσ. 91 - 118, ἐν σσ. 97 κἑξ.

ἀνεγέρσεως τῶν Χανίων, οὕτω προϋπῆρχε τὸ Ἡράκλειον (ἀγνώστου λαϊκῆς ὀνομασίας, πιθανώτατα ὅμως ἤδη καλούμενον Χάνδαξ [1]) ἐπὶ τοῦ χώρου ὅπου ἔκτισαν φρούριον καὶ ἀκρόπολιν οἱ Ἄραβες διὰ νὰ δεσπόσουν τῆς Νήσου. Ἐναντίον τῆς πόλεως ταύτης ἐστράφη ὁ Καρτερὸς *«τάχα δ' ἂν ἑάλω καὶ ἡ πόλις αὐθημερόν, εἰ μὴ νὺξ ἐπιγενομένη ἀνέτρεψε τέλεον τὰ πράγματα»* [2]. Τὴν πόλιν ταύτην ἐπέπρωτο ν' ἀπελευθερώσῃ ὁ κατόπιν αὐτοκράτωρ Νικηφόρος Φωκᾶς *«τὴν πασῶν ὀχυρωτέραν πόλιν, ἣν ἐγχωρίως Χάνδακα ἐκάλουν»* [3]. Πῶς αὕτη ὅμως ὠνομάζετο ὑπὸ τῶν μὴ ἐγχωρίων καὶ τῶν ἐκκλησιαστικῶν, τῶν συνεχιζόντων τὴν ἀρχαίαν παράδοσιν ;

Ὁπωσδήποτε τὰ ὀνόματα *Ἡρακλείου* (πόλεως) μέχρι τινός, καὶ *Κυδωνίας* (πόλεως) μέχρι σήμερον ὑπῆρξαν τὰ ὀνόματα τῶν περικλεῶν ἐπισκοπῶν τῆς Ἁγιωτάτης Ἀποστολικῆς Ἐκκλησίας τῆς Κρήτης, διεσώθησαν δὲ δι' αὐτῶν αἱ ὀνομασίαι τῶν δύο ἀρχαίων πόλεων τῆς Κρήτης (μιᾶς ἀσήμου μᾶλλον καὶ μιᾶς ἐνδόξου), τῶν ὁποίων ὁ βίος ἐξετάθη ἐπὶ μακροὺς χριστιανικοὺς αἰῶνας.

ΝΙΚΟΛΑΟΣ Β. ΤΩΜΑΔΑΚΗΣ

---

[1] Πρβλ. τὸ γλώσσημα *χάνδαξ, χανδάκιον*, παρὰ Du Cange, Glossarium II, στ. 1729. Ἡ δυσκολία εἶναι πῶς εἶχεν εἰσέλθει ἤδη πρὸ τῶν Ἀράβων ἡ λέξις αὕτη εἰς τὴν βυζαντινὴν γλῶσσαν τῶν Κρητῶν. Καὶ τοῦτο εἶναι ζήτημα ἐξακριβώσεως.

[2] Γ. Κεδρηνὸς (Bonn) II, 96,8-9.

[3] Αὐτόθι, II 340,18-19.

Η ΕΛΛΗΝΙΚΗ ΣΥΜΒΟΛΗ ΕΙΣ ΤΗΝ ΕΡΕΥΝΑΝ ΤΗΣ ΙΣΤΟΡΙΑΣ ΤΟΥ ΒΥΖΑΝΤΙΝΟΥ ΚΑΙ ΜΕΤΑΒΥΒΑΝΤΙΝΟΥ ΔΙΚΑΙΟΥ *

Εἰσαγωγή.

Ἐκ πρώτης ὄψεως, ἐκ τοῦ τίτλου τῆς ἐπὶ χεῖρας ἐπισκοπήσεως, φαίνεται τὸ θέμα ταύτης καλυπτόμενον ὑπὸ τῆς μελέτης τοῦ Γ. Πετροπούλου: «Ἡ ἑλληνικὴ συμβολὴ εἰς τὴν ἔρευναν τῆς ἱστορίας τοῦ Δικαίου (Ἀθ. 1945)»· πράγματι δέ, ἐκείνη μὲν ἐρευνᾷ, πλὴν ἄλλων, τὴν συμβολὴν τῶν Ἑλλήνων εἰς τὸ Δίκαιον τῶν τεσσάρων περιόδων τοῦ ἑλληνικοῦ Δικαίου (ἀρχαίου, ἑλληνιστικοῦ, βυζαντινοῦ καὶ μεταβυζαντινοῦ), ἡ δὲ παροῦσα, ἐκ τούτων, εἰς μόνον τῶν δύο τελευταίων περιόδων τὸ Δίκαιον. Προσεκτικωτέρα ὅμως ἐξέτασις πείθει, ὅτι δὲν εἶναι περιττὴ ἡ δημοσίευσις τῆς παρούσης ἐπισκοπήσεως· τοῦτο δὲ διότι, πλήν, κυρίως, τῆς ἀνάγκης συμπληρώσεως τῶν μοιραίων εἰς τοιούτου εἴδους βιβλιογραφικὰς ἐπισκοπήσεις παραλείψεων, — αἵτινες, παραλείψεις, ἐν τῇ εἰρημένῃ μελέτῃ τοῦ Γ. Πετροπούλου ἦσαν ἠθελημένως πολλαί, τοῦ συντάκτου της ἀποβλέψαντος, προφανῶς εἰς τὴν ἀναγραφὴν τῶν χαρακτηριστικωτέρων ἑλληνικῶν ἐργασιῶν ἐφ' ἑκάστης περιόδου, οὐχὶ δ' εἰς βιβλιογραφικὴν πληρότητα, εἰς ἣν οὐδ' ἡ παροῦσα ἐπισκόπησις ἔχει ἀξιώσεις — καί, κατὰ δεύτερον λόγον, μόνη ἡ πάροδος ἤδη δεκαετίας ἀπὸ τῆς δημοσιεύσεως τῆς ἐργασίας τοῦ Γ. Πετροπούλου κατέστησεν ἀπαραίτητον τὴν ἐνημέρωσίν της διὰ τῆς νεωτέρας βιβλιογραφίας· ἡ τελευταία αὕτη διαπίστωσις ἀποτελεῖ πάντως ἔνδειξιν, ὅτι ἡ ἔρευνα ἐπὶ τῶν δύο τούτων περιόδων τῆς ἱστορίας τοῦ ἑλληνικοῦ Δικαίου βαίνει παρ' ἡμῖν αὐξάνουσα, γεγονὸς τὸ ὁποῖον πρέπει ἰδιαιτέρως νὰ χαιρετίσωμεν, τοῦτο δ' ἔτι μᾶλλον, διότι ἡ αὔξησις αὕτη διαπιστοῦται, ἀπροσδοκήτως, ἀκριβῶς, εἰς ἐποχήν, καθ' ἥν, ἀρχικῶς μὲν λόγῳ τῆς ἀναμενομένης περατώσεως τῆς ἀπὸ τοῦ 1911 ἀρξαμένης συντάξεως τοῦ Ἀστικοῦ Κώδικος, κατόπιν δὲ λόγῳ τῆς ἐφαρμογῆς του ὡς ἰσχύοντος νόμου, θ' ἀνέμενέ τις μᾶλλον σημαντικὴν κάμψιν τῆς ἐρεύνης ἐπὶ τοῦ βυζ. καὶ μεταβυζ. Δικαίου, ἐκλειψάσης πλέον τῆς προφάσεως τῆς ἐπ' αὐτῶν σπουδῆς, ὡς ἐπὶ ἰσχύοντος Δικαίου, ἐρευνωμένου δ' ἐφεξῆς μόνον διὰ λόγους καθαρῶς ἱστορικούς. Πάντως δὲν συμμερίζομαι ἀπολύτως — δι' οὓς λόγους θὰ ἐκθέσω κατωτέρω — τὸ πνεῦμα ἱκανοποιήσεως διὰ τὴν ἑλληνικὴν συμβολήν, ὑφ' οὗ διέπεται ἡ μελέτη τοῦ Γ. Πετροπούλου.

Ποία ὑπῆρξεν ἡ συμβολὴ ἐκ μέρους ἡμῶν, τῶν Ἑλλήνων, εἰς τὴν ἔρευναν τοῦ βυζ. καὶ μεταβυζ. Δικαίου; Πρὶν ἢ ἀπαντήσωμεν εἰς τὸ ἐρώτημα τοῦτο, τὸ ὁποῖον, ἄλλως τε, ἀποτελεῖ καὶ τὸ θέμα τῆς ἐπὶ χεῖρας ἐπισκοπήσεως, θὰ ἔπρεπε ν' ἀναπτύξωμεν τοὺς λόγους, οἱ ὁποῖοι ἐπέβαλλον τὴν συμβολὴν ταύτην εἰς εὐρυτάτην κλίμακα.

Ὑπὸ τὴν ἐπίδρασιν, ἀφ' ἑνὸς μὲν τῆς νοσταλγικῆς στροφῆς πρὸς τὸ παρελθὸν — χαρακτηριστικοῦ στοιχείου τοῦ ἐρχομένου ρωμαντισμοῦ — ἀφ' ἑ-

---

* Ἐν τῇ ἐπὶ χεῖρας μελέτῃ μεταχειρίζομαι τὰς ἑξῆς συντομογραφίας:

ΑΘΛΓΘ	= Ἀρχεῖον τοῦ θρακικοῦ λαογραφικοῦ καὶ γλωσσικοῦ θησαυροῦ. π. 1934 ἑπ.
ΑΙΔ	= Ἀρχεῖον Ἰδιωτικοῦ Δικαίου. π. 1934 ἑπ.
ΑΟΚΕ	= Ἀρχεῖον Οἰκονομικῶν καὶ Κοινωνικῶν Ἐπιστημῶν. π. 1921 ἑπ.
BZ	= Byzantinische Zeitschrift. π. 1892 ἑπ.
BNJ	= Byzantinisch - neugriechische Jahrbücher. π. 1920 ἑπ.
ΔΙΕΕΕ	= Δελτίον Ἱστορικῆς καὶ Ἐθνολογικῆς Ἑταιρείας τῆς Ἑλλάδος. π. 1883 ἑπ.
ΕΒΕ	= Ἐθνικὴ Βιβλιοθήκη Ἑλλάδος.
ΕΕΒΣ	= Ἐπετηρὶς Ἑταιρείας Βυζαντινῶν Σπουδῶν. π. 1924 ἑπ.
ΕΕΓΝ	= Ἐφημερὶς ἑλληνικῆς καὶ γαλλικῆς νομολογίας. π. 1881 ἑπ.
ΕΕΠΑ	= Ἐπιστημονικὴ Ἐπετηρὶς Πανεπιστημίου Ἀθηνῶν.
Ἐκκλ.Ἀλ.	= Ἐκκλησιαστικὴ Ἀλήθεια. π. 1880 ἑπ.
ΕΚΝΕ	= Ἐπιθεώρησις Κοινωνικῶν καὶ Νομικῶν Ἐπιστημῶν. π. 1908 ἑπ.
ΕΦΣΠ	= Ἐπετηρὶς Φιλολογικοῦ Συλλόγου Παρνασσοῦ. π. 1896 ἑπ.
Ἠπ.Χρ.	= Ἠπειρωτικὰ Χρονικά. π. 1925 ἑπ.
JGR	= Ἰω. καὶ Παν. Ζέπων, Jus Græcoromanum, τόμοι 1-8 (Ἀθ. 1931).
ΜΕΕ	= Μεγάλη Ἑλληνικὴ Ἐγκυκλοπαιδεία (1926 - 1934).
Ν.Ἑλλ.	= Νέος Ἑλληνομνήμων π. 1904 ἑπ.
π.	= περιοδικόν.
ΠΑΚ	= Πρακτικὰ Ἀκαδημίας Ἀθηνῶν, 1926 ἑπ.
ΠΕΦΣΚ	= Περιοδικὸν ἑλληνικοῦ φιλολογικοῦ Συλλόγου Κων/πόλεως. 1863 ἑπ.
REB	= Revue des études byzantines. π. 1943 ἑπ.
SBN	= Studi bizantini e neoellenici. π. 1925 ἑπ.
ΤΑ	= Τόμος Κωνσταντίνου Ἀρμενοπούλου (Θεσσαλονίκη 1952).
χφ.	= χειρόγραφον.

Αἱ πλεῖσται τῶν ἐν περιοδικοῖς δημοσιευομένων μελετῶν εἴθισται νὰ κυκλοφοροῦν καὶ εἰς μικρὸν ἀριθμὸν ἀνατύπων· παραπέμπω πάντοτε εἰς τὰ προσιτώτερα

περιοδικά, οὐχὶ δ' εἰς τὰ δυσεύρετα, συνήθως, ἀνάτυπα. Προκειμένου περὶ περιοδικῶν, παραπέμπω πάντοτε, πλὴν τοῦ ἀριθμοῦ τοῦ τόμου, καὶ εἰς τὴν χρονολογίαν τούτου, διὰ νὰ φαίνεται ἀμέσως ἡ ἡλικία τοῦ ἄρθρου (οὐσιώδης, συχνά, συντελεστὴς διὰ τὰς τοιαύτης φύσεως μελέτας) ἀλλὰ καὶ πρὸς εὐχερεστέραν διαπίστωσιν τῆς πυκνώσεως ἢ ἀραιώσεως τῶν ἐρευνῶν εἰς δεδομένην χρονικὴν περίοδον, σημειῶ δὲ καὶ τὸν ἀριθμὸν σελίδος ἀρχῆς καὶ τέλους τοῦ ἄρθρου, διὰ νὰ φαίνεται ἀμέσως ἡ ἔκτασίς του (καίτοι ἡ ἔκτασις δὲν συμβαδίζει πάντοτε πρὸς τὴν ἀξίαν).

τέρου δὲ τῶν πρώτων σκιρτημάτων τῆς ἀνατελλούσης Μεγάλης Ἰδέας [1], τέλος δὲ ὑπὸ τὴν ἐπίδρασιν τοῦ Κλήρου [2], αἱ κατὰ τὴν Ἐπανάστασιν Συνελεύσεις καὶ αἱ μετ' αὐτὴν Κυβερνήσεις, θελήσασαι νὰ τονίσουν τὴν ἄμεσον σχέσιν τοῦ νεοσυστάτου ἑλληνικοῦ Κράτους πρὸς τὴν Βυζαντινὴν αὐτοκρατορίαν, ὥρισαν ὡς προσωρινὸν ἀστικὸν Δίκαιον τῆς ἐλευθερωθείσης ἑλληνικῆς γῆς τὰς διατάξεις *«τῶν ἀειμνήστων ἡμῶν αὐτοκρατόρων»* [3], μετ' ἀναδρομῆς — κατὰ τὰ ψηφίσματα ΙΘ' (1828) καὶ 152 (1830), ἄρθρ. 148, τοῦ Καποδίστρια καὶ κατὰ τὸ Διάταγμα τῆς 23 Φεβρουαρίου 1835 — εἰς τὴν Ἑξάβιβλον τοῦ Ἀρμενοπούλου [4], ἐφαρμοζομένην ἐπὶ τουρκοκρατίας ὑπὸ τῶν ἐκκλησιαστικῶν ἰδίως δικαστηρίων καὶ εὑρισκομένην πρόχειρον εἰς χεῖρας τῶν ἀπονεμόντων τὴν δικαιοσύνην, ὑπὸ τὴν μορφὴν τῆς μεταφράσεώς της ὑπὸ τοῦ Ἀλεξίου Σπανοῦ, μεταφράσεως ἐκδοθείσης ἐπανειλημμένως καὶ κυκλοφορησάσης εἰς χιλιάδας ἀντιτύπων [5]. Κατόπιν τούτου καὶ λαμβανομένου ὑπ' ὄψιν, ὅτι ἡ σύνταξις τοῦ ἀστικοῦ Κώδικος ἐπερατώθη μόλις τὸ 1940, θ' ἀνέμενέ τις, ὅτι, κατὰ τὸ διαρρεῦσαν ὑπερεκατονταετὲς χρονικὸν τοῦτο διάστημα, ἡ ἔρευνα ἐπὶ τοῦ βυζ. καὶ μεταβυζ. Δικαίου θὰ ἐκαλλιεργεῖτο παρ' ἡμῖν ὡς ἐπὶ ἰσχύοντος Δικαίου. Εἶναι γνωστὴ ἡ διάφορος, ἀτυχῶς, ἐξέλιξις: τὸ ἀνέκδοτον τῶν κυριωτέρων βυζ. νομικῶν πηγῶν κατὰ τὰς κρισίμους τρίτην καὶ τετάρτην δεκαετηρίδας τοῦ παρελθόντος αἰῶνος, τὸ δυσεύρετον τῶν ὀλίγων προεκδεδομένων πηγῶν, ἡ ἀδυναμία τῶν πρώτων Ἑλλήνων Νομικῶν νὰ ἐργασθοῦν πρωτοτύπως ἐπὶ τοιούτων πηγῶν [6], ἡ κρατοῦσα,

[1] Θὰ ὑπενθυμίσω, ὅτι, ἐκτὸς τῆς πιθανῆς ἐκδόσεως τοῦ Ἀγαθαγγέλου ὑπὸ τοῦ Ρήγα Βελεστινλῆ καὶ τῆς τοῦ Μεσολογγίου, τό 1824, δύο ἄλλαι ἐκδόσεις του ἐγένοντο ἐν Ἀθήναις τὸ 1837 καὶ τὸ 1838· πρβλ. Δ. Γκίνη-Β. Μέγα, Ἑλλ. Βιβλιογραφία (1800-1863), ἀριθ. 2915 καί 3049.

[2] Πρβλ., ὡς πρός τὴν ἐπίδρασιν τοῦ Κλήρου, Ν. Πανταζοπούλου, Ἀπὸ τῆς «λογίας» παραδόσεως εἰς τὸν Ἀστικὸν Κώδικα (Ἀθ. 1947), 121 ἑπ.

[3] Νομ. Διάταξις Ἀν. Χέρσου Ἑλλάδος (1821), Γ', Α', Β', Ὀργανισμὸς τῆς Πελοπ. Γερουσίας (1821) Γ' λα', Προσ. Πολίτευμα Ἐπιδαύρου (1822), § κη', Ἐθν. Συνέλευσις Ἄστρους (1823), § π', Πολ. Σύνταγμα Τροιζῆνος (1827), 142, Πρᾶξις 64 τοῦ 1830, Πολιτικὸν Σύνταγμα (1832) 291, Σύνταγμα Ἀρμένων Κρήτης (1822) 29.

[4] Λεπτομερεστάτην ἀνάλυσιν τῶν σχετικῶν διατάξεων τῆς περιόδου 1821-1835 βλ. εἰς Ν. Πανταζοπούλου, ἔνθ' ἀνωτ. 128-229. Πρβλ. καί Χρ. Πράτσικα, Προϊστορία τοῦ ἑλλ. ἀστικοῦ Κώδικος, ἐν π. Θέμις 52 (1941), 401-408. Περί τῆς τεχνικῆς τῆς Ἑξαβίβλου, προσεγγιζούσης τάς τῶν νεωτέρων ἀστικῶν Κωδίκων, πρβλ. τὰς εὐστόχους παρατηρήσεις τοῦ Γ. Μαριδάκη, Ὁ Ἀρμενόπουλος καί ἡ τεχνική τοῦ Δικαίου, ἐν ΤΑ 89-109.

[5] Βλ. Δημ. Γκίνη, Περὶ τήν μετάφρασιν τῆς Ἑξαβίβλου ὑπὸ τοῦ Ἀλεξίου Σπανοῦ, ἐν ΤΑ 173-178. Περὶ τῶν ἐκδόσεων τῆς μεταφράσεως ταύτης πρβλ. Ν. Βέην, ἐν ΤΑ 373-395.

[6] Ὁ G. L. von Maurer, Das griechische Volk (Heidelberg 1835) § 227, διαπιστώνει τήν ἔλλειψιν νομομαθῶν ἐν Ἑλλάδι, κατὰ τήν ἔλευσιν τοῦ Ὄθωνος.

τέλος, τότε γενικῶς περιφρόνησις πρὸς τὸ Βυζάντιον [1], συνετέλεσαν, ὥστε, διὰ σειρᾶς διαφόρων σοφιστικῶν συλλογισμῶν, νὰ παραμερισθῇ ἡ περὶ τοῦ ἐφαρμοστέου ἀστικοῦ Δικαίου θέλησις τοῦ νομοθέτου καὶ νὰ καταλήξωμεν εἰς τὴν εἰσαγωγὴν τοῦ γερμανικοῦ «Pandektenrecht», ἐπὶ τοῦ ὁποίου ὑπῆρχεν, ἀντιθέτως, ἑτοίμη πλουσία γερμανικὴ βιβλιογραφία [2]. Ὅταν, ὀλίγον βραδύτερον, ἡ ἔρευνα ἐπὶ τοῦ βυζ. Δικαίου ἤρχισεν, ἰδίως ἐν Γερμανίᾳ, διὰ τῆς δημοσιεύσεως τῶν πηγῶν καὶ τῆς ἑρμηνείας τούτων, ἦτο πλέον πολὺ ἀργά, διὰ νὰ ἐπιστρέψωμεν πραγματικῶς εἰς τὰς διατάξεις *τῶν «ἀειμνήστων ἡμῶν αὐτοκρατόρων»* [3].

Δεδομένου, ὅτι πᾶσαι αἱ πηγαὶ τοῦ βυζ. καὶ μεταβυζ. Δικαίου ἐγράφησαν εἰς τὴν ἑλληνικὴν καὶ δή, παρερχομένων τῶν αἰώνων, εἰς ἁπλουστευμένην γλῶσσαν, ἦτο ἐνδεδειγμένον ἡμεῖς, κατ' ἐξοχήν, οἱ Ἕλληνες, ν' ἀσχοληθῶμεν

[1] Θ' ἀρκεσθῶ νὰ μνημονεύσω, ὡς χαρακτηριστικόν παράδειγμα, τὴν περὶ Βυζαντίου κρίσιν τοῦ Παύλου Καλλιγᾶ, κυρίου ὑπευθύνου διὰ τὴν παρέκκλισιν ἀπὸ τοῦ βυζ. Δικαίου πρὸς τὸ Δίκαιον τῶν Πανδεκτῶν: *«...καὶ τί ἐζήλευσαν εἰς τὴν ἱστορίαν τῶν Βυζαντινῶν, εἰς αὐτὴν τὴν λυπηρὰν ἐπισώρευσιν ἐγκλημάτων καὶ μιαρῶν πράξεων, ὅπου ἡ δολοφονία κάθηται ἐπὶ τοῦ θρόνου καὶ ἡ φαρμακεία σχηματίζει τὴν πολιτικὴν τέχνην, τί ἐζήλευσαν, λέγω, διὰ νὰ ταπεινώσουν τὴν ἡρωϊκὴν δόξαν τῆς ἀναγεννωμένης Ἑλλάδος, ἐνώπιον ἐκείνου τοῦ σεσηπότος πτώματος;»*. (Περὶ συντάξεως πολιτικοῦ κώδικος εἰς τὴν Ἑλλάδα. Διατριβὴ πρώτη. Ἀθῆναι 1839, σ. 9). Πρβλ. τοῦ ἰδίου, Πρόλογον τῆς β' ἐκδόσεως τοῦ Συστήματος αὐτοῦ (τ. Α', 1858, σ. α' ἑπ.), ὅπου γράφει διὰ τοὺς ἀντιφρονοῦντας: *«...καλοῦνται, ὡς διδάσκουν, εἰς τὸν μητρικὸν κόλπον βυζαντινῆς σοφίας, παριστῶντες τὸν νέον Ἑλληνισμὸν ὡς ρύακα ἐκ τοῦ τέλματος βυζ. ἱστορίας ἀπορρέοντα»*.

[2] Πρβλ. Γ. Πετροπούλου, Συμβολὴ σ. 3, 30. Νικ. Πανταζοπούλου, Ἀστικὸς Κῶδιξ καὶ «ἐθνικὸν» Δίκαιον (Ἀθ. 1945) 28 ἑπ., τοῦ ἰδίου, Ἀπό τῆς «λογίας» παραδόσεως εἰς τὸν ἀστικὸν Κώδικα (Ἀθ. 1947) 237 ἑπ.

[3] Ἡ δημοσίευσις, συγκεκριμένως, τῶν Νεαρῶν τῶν μετὰ τὸν Ἰουστινιανόν αὐτοκρατόρων ὑπὸ τοῦ Zachariä von Lingenthal (1857) φαίνεται, ὅτι ἐξώργισεν ἰδιαιτέρως τούς ἡμετέρους νομοδιδασκάλους, ὅταν ἐτόλμησαν Ἕλληνες νομικοί, κατὰ τὴν ὑπεράσπισιν ὑποθέσεών των ἐν τοῖς δικαστηρίοις, νὰ ἐπικαλεσθοῦν τοιαύτας Νεαράς. Ὁ ἐκ τῶν κορυφαίων νομοδιδασκάλων καὶ ἐκ τῶν κυριωτέρων ἐνόχων διά τὴν εἰσαγωγὴν τοῦ Pandektenrecht ἐν Ἑλλάδι, Πέτρος Παπαρρηγόπουλος, γράφει (ΕΕΓΝ 9, 1889, 35) ἐν ἀγανακτήσει: *«...εἶναι τῳόντι μοναδικὸν τὸ παράδειγμα Κράτους, ἔνθα τὰ δικαστήρια καλοῦνται νὰ ἐφαρμόσωσι νόμους, γνωστοὺς καταστάντας ἐκ συγγραφῆς ἀλλοδαποῦ νομοδιδασκάλου»*. Εἶναι τῳόντι μοναδικόν καὶ καταπληκτικόν — λέγομεν ἡμεῖς — νά χαρακτηρίζεται ὡς *«συγγραφή ἀλλοδαποῦ νομοδιδασκάλου»* ἡ ἔκδοσις *ἑλληνικοῦ κειμένου*, δηλ. τῶν Νεαρῶν τῶν *«ἀειμνήστων ἡμῶν βυζ. αὐτοκρατόρων»*, ἐπειδή συνέπεσε νὰ ἐκδώσῃ τὸ κείμενον τοῦτο Γερμανὸς καὶ ν' ἀγανακτῇ διά τοῦτο ἀκριβῶς εἷς τῶν κυριωτέρων εἰσαγωγέων ἐν Ἑλλάδι — κατόπιν κακοπίστου στρεβλώσεως τοῦ Διατάγματος τῆς 23 Φεβρουαρίου 1835 — οὐχὶ κἂν τοῦ ρωμαϊκοῦ Corpus juris civilis, ἀλλὰ τοῦ ρωμαϊκοῦ Δικαίου, ὡς τοῦτο διεμορφώθη ἐν Γερμανίᾳ, συγχωνευθέν πρός τὸ γερμανικὸν Κοινοδίκαιον, διὰ τῆς Rezeption (μεταξὺ τῶν ἐτῶν 1450 καὶ 1550).

περὶ τὴν ἔκδοσιν καὶ τὴν ἐπεξεργασίαν τῶν πηγῶν τοῦ Δικαίου τούτου καὶ περὶ τὴν ἑρμηνείαν αὐτοῦ, μὴ προσκρούοντες, ὡς οἱ ξένοι, εἰς τὴν δυσχέρειαν τῆς γλώσσης [1], δοθέντος μάλιστα, ὅτι μέγα μέρος τῶν ἀνεκδότων πηγῶν τοῦ βυζ. καὶ μεταβυζ. Δικαίου ἐξακολουθεῖ — παρὰ τὴν ἐπὶ αἰῶνας λεηλασίαν τῶν ἑλληνικῶν χειρογράφων πρὸς πλουτισμὸν τῶν βιβλιοθηκῶν τῆς Δύσεως [2] — νὰ παραμένῃ παρ' ἡμῖν ἢ εἰς χώρας τῆς ἐγγὺς Ἀνατολῆς, ἡ ἐπίδοσις ἡμῶν εἰς τὴν ἔκδοσιν καὶ ἐπεξεργασίαν τῶν πηγῶν τούτων ἔπρεπε νὰ ἦτο σημαντική.

Ἡ παροῦσα ἐπισκόπησις ἄρχεται ἀπὸ τῶν χρόνων τῆς ἱδρύσεως τοῦ ἑλληνικοῦ Κράτους, ἥτις, ἄλλως, συμπίπτει περίπου χρονικῶς πρὸς τὴν θεμελίωσιν τῆς ἐπιστήμης τοῦ βυζ. καὶ μεταβυζ. Δικαίου ὑπὸ τοῦ Zachariä

[1] Πρὸ πεντήκοντα μόλις ἐτῶν ὁ Krumbacher ὡμολόγει (ἐν BZ 12, 1903, 438), ὅτι θὰ ἐδημοσίευε βιβλιοκρισίαν διὰ τὸ Ἐνοχικὸν Δίκαιον τοῦ Ἀντ. Μομφερράτου, ἐὰν κατώρθωνε νὰ εὕρῃ κατάλληλον κριτήν, πρᾶγμα οὐχὶ εὔκολον, λόγῳ τῆς ἀποστροφῆς τῶν συγχρόνων Νομικῶν πρὸς τὴν ἑλληνικὴν γλῶσσαν. Διὰ τὰ μεταφραστικὰ σφάλματα τοῦ C. A. Spulber, ἐν τῇ μεταφράσει τῆς Ἐκλογῆς τῶν Ἰσαύρων, βλ. Δημ. Γκίνην, ἐν BNZ 8 (1929 - 1930), 192 - 196. Πρβλ. Γ. Μαριδάκην, ἐν π. Ἑλληνικὰ 1, 1928, 193. Περὶ δημιουργίας ἀνυπάρκτων ὀνομάτων, ἐξ ἀγνοίας τῆς γλώσσης, πρβλ. Σπ. Λάμπρου, Μικταὶ Σελίδες (Ἀθ. 1905) 457 - 468.

[2] Καταλόγους καταλόγων ἑλληνικῶν χφ., πλὴν τῶν παλαιοτέρων τοῦ V. Gardthausen, Sammlungen u. Kataloge griech. Handschriften (Λειψία 1903), τοῦ O. Schissel, Kataloge griech. Handschriften (Graz 1924) καὶ τοῦ Δημ. Γκίνη, Κατάλογοι ἑλληνικῶν κωδίκων ἐν Ἑλλάδι καὶ Ἀνατολῇ, ἐν ΕΕΒΣ 11 (1935), 361 - 382, ἔχομεν νεώτερον καὶ πληρέστερον τοῦ Marcel Richard, Répertoire des Bibliothédues et des catalogues des manuscrits grecs (Παρίσιοι 1948), ἐφ' οὗ πρβλ. τὰς εὐνοϊκὰς κριτικάς, μετά τινων συμπληρώσεων, τῶν Ν. Τωμαδάκη, ἐν π. Ἀθηνᾶ 53 (1949), 339 - 341, P. Lemerle, ἐν Révue des études grecques 62 (1949), 253, A. Dain, ἐν Bulletin de l'Association Guillaume Budé, No 8, Δεκεμβρίου 1949, 139 - 142, V. Laurent, ἐν REB 9 (1951), 252 - 259. Ὡς πρὸς τὰς ἐκδόσεις βυζ. καὶ μεταβυζ. ἐγγράφων, κατάλογον τούτων γενικῶς, βλ. παρὰ P. Marc, Plan eines corpus d. griech. Urkunden d. Mittelalters u. d. neueren Zeit (Μόναχον 1903), μετὰ τῶν συμπληρώσεων: Σπυρ. Λάμπρου, αὐτόθι, 106 - 123, P. Marc, ἐν BZ 13 (1904), 697 - 698, 14 (1905), 748 - 749, 17 (1908), 312 καὶ 18 (1909) 703, Α. Παπαδοπούλου-Κεραμέως, αὐτόθι 14 (1905) 384 - 399 καὶ κυρίως Ν. Βέη, αὐτόθι 15 (1906) 446 - 490. Διὰ τὰ μεταγενεστέρως δημοσιευθέντα ἔγγραφα, βλ. τῆς Germaine Rouillard, La diplomatique byzantine dépuis 1905, ἐν Byzantion 13 (1938), 664 - 629 καὶ Fr. Dölger, Bulletin diplomatique, ἐν REB 7 (1948), 62 - 89. Κατάλογον καὶ ἀνάλυσιν τῶν αὐτοκρατορικῶν καὶ πατριαρχικῶν ἐγγράφων ἔχομεν εἰς τὰς δύο μνημειώδεις — ἀτυχῶς ἀπεχούσας εἰσέτι τοῦ τέρματός των — συλλογὰς τοῦ Fr. Dölger, Regesten d. Kaiserurkunden d. oström. Reiches, (τεύχη 1 - 3, 1924 - 1932) μέχρι τοῦ ἔτους 1282 καὶ τοῦ πατρὸς V. Grumel, Les regestes des actes du patriarcat de C/ple (τεύχη 1 - 3, 1932 - 1947) μέχρι τοῦ ἔτους 1206.

von Lingenthal. Οἱ ἐπὶ τουρκοκρατίας περὶ τοῦ Δικαίου ἀσχοληθέντες Ἕλληνες, δὲν ἠσχολήθησαν περὶ αὐτοῦ ὑπὸ τὴν ἔννοιαν τῆς ἐπιστημονικῆς ἐρεύνης, ἥτις, ἄλλως τε, ἦτο τότε ὅλως ἀνύπαρκτος [1], ἀλλ' ἐπεξειργάσθησαν τὰς προγενεστέρας πηγὰς διὰ πρακτικὰς ἀνάγκας [2]· διὰ τοῦτο αἱ νομικαὶ ἐργασίαι τῶν αἰώνων τῆς τουρκοκρατίας, περιοριζόμεναι εἰς ἐκλογὰς ἐκ τῶν βυζ. νομικῶν κειμένων, ἢ εἰς μεταφράσεις ἢ παραφράσεις τούτων, πρέπει νὰ θεωρηθοῦν σήμερον ὡς «πηγαὶ» Δικαίου.

§ 1. *Ἱστορία τῶν πηγῶν.*

Πρωτοτύπους Ἱστορίας τῶν πηγῶν τῶν ἐνδιαφερουσῶν ἡμᾶς περιόδων μόλις κατὰ τὴν τελευταίαν εἰκοσιπενταετίαν ἀπεκτήσαμεν, ἐπὶ κεφαλῆς δὲ τούτων δέον νὰ τεθῇ τὸ μνημειῶδες ἔργον τοῦ Γ. Α. Πετροπούλου, Ἱστορία καὶ Εἰσηγήσεις τοῦ ρωμ. Δικαίου ὡς εἰσαγωγὴ εἰς τὸ ἰσχῦον ἐν Ἑλλάδι ἀστικὸν Δίκαιον καὶ εἰς τὸν ἀστ. Κώδικα (Ἀθ 1944), ἰδίως σ. 222 - 283 καὶ 338 - 361. Κατὰ τὸν παρελθόντα αἰῶνα καὶ τὸ πρῶτον τέταρτον τοῦ τρέχοντος, θ' ἀρκεσθῶμεν εἰς μεταφράσεις ἢ ἐρανίσματα ἐκ ξένων ἔργων. Οὕτω ὁ Νικ. Δημαρᾶς, ἐν τῇ α' ἐκδόσει (1883) τῆς Ἱστορίας τοῦ δημ. ρωμαϊκοῦ Δικαίου καὶ τῶν πηγῶν, θὰ ὁμολογήσῃ εἰλικρινῶς [3], ὅτι τὸ βυζ. Δίκαιον *«παρημελημένον τῷ ὄντι παρ' ἡμῖν... δεῖται ὅλως ἰδιαιτέρας ἐπεξεργασίας, ἀδυνάτου μοι οὔσης ἐν τῷ παρόντι χρόνῳ... Τὸ παράρτημα... περιέχει μᾶλλον συναρμολόγησιν καθαρῶς ἀλλοτρίων γνωμῶν ἢ ἰδίαν ἐργασίαν»*. Εἰς τὴν Ἱστορίαν τῶν πηγῶν πρέπει νὰ συγκαταλεχθῇ ἡ ὑπὸ τοῦ Βασ. Οἰκονομίδου, ἐν π. Θέμις 1 (1846) 189 - 224, μετάφρασις τῆς ἐκτεταμένης καὶ σοφῆς βιβλιοκρισίας τοῦ Zachariä von Lingenthal (ἐκ τοῦ π. Krit. Jahrbücher f. deutsche Rechtswissenschaft 8/1884, 794 - 829 καὶ 1083 - 1087) ἐπὶ τοῦ τ. Α' τῆς Histoire du droit byzantin

[1] Πρβλ. Παν. Ζέπον, ἐν ΜΕΕ 10, 1006, [Χ. Κλονάρην] ἐν π. Thémis 1 (1819) 211 καὶ Ἰακ. Βισβίζην, ἐν L'Héllenisme contemporain (ἔκτακτος πανηγ. τόμος 29 Μαΐου 1953), 202.

[2] Τελευταία, χρονολογικῶς, τοιαύτη ἐπεξεργασία πρέπει νὰ θεωρηθῇ ἡ ὑπὸ τοῦ Διονυσίου Πύρρου τοῦ Θετταλοῦ συνταχθεῖσα, τὸ 1827, ἐκ τῆς Ἑξαβίβλου καὶ τοῦ Κώδικος Μολδοβλαχίας, τὸ χφ. τῆς ὁποίας ἄγνωστον τί ἀπέγινε· πρβλ. Π. Ζέπου, Ἡ νεωτέρα ἑλληνικὴ ἐπιστήμη τοῦ ἀστικοῦ Δικαίου (Ἀθ. 1954) 14, σημ. 7.

[3] Σ. θ'. Ἐν τῇ α' ἐκδ. τὸ βυζ. Δίκαιον ἐξετάζεται ἐν τῷ Παραρτήματι, ὑπὸ ἰδίαν σελίδωσιν, 3 - 43. Ἐν τῇ β' ἐκδ. (1889 - 1891) καὶ ἐν τῇ γ' (1896) τοῦ ἔργου του, ὑπὸ τὸν τίτλον: Ἱστορία καὶ εἰσηγήσεις τοῦ ρωμ. Δικαίου, θὰ παραλείψῃ μὲν ὁ Νικ. Δημαρᾶς τὴν ἀνωτέρω ὁμολογίαν, ἡ ἀνάπτυξις ὅμως τῆς ἱστορίας τῶν πηγῶν τοῦ βυζ. Δικαίου (β' ἔκδ. τ. Α' 327 - 365, γ' ἔκδ. τ. Α' 315 - 352) παραμένει πενιχρά.

τοῦ Mortreuil (Παρίσιοι 1843). Ὁ Χ. Κλονάρης ἐδημοσίευσεν ἀνωνύμως ὀλίγον πρὸ τῆς Ἐπαναστάσεως, ἐν π. Thémis 1 (1816) 201-212, σύντομον, ἀλλ. ἀξιοπρόσεκτον, ἐπισκόπησιν, ὑπὸ τὸν τίτλον: Coup-d'œil sur la législation qui gouverne aujourd'hui les grecs sujets de l'Empire Ottoman.

Κατὰ τὰ τελευταῖα εἰκοσιπέντε ἔτη, πλὴν τῆς ἀνωτέρω μνημονευθείσης Ἱστορίας τοῦ Γ. Πετροπούλου, ἔχομεν τὰς συντόμους, ἀλλὰ πρωτοτύπους Ἱστορίας τῶν Πηγῶν: τοῦ Δημ. Παππούλια, Εἰσηγήσεις τοῦ ρωμ. Δικαίου, τεῦχ. Α' ἔκδ. δ' (ἐπιστασίᾳ Πε ρ. Κ. Βιζουκίδου, Θεσσαλονίκη 1933) §§ 23-25 = σ. 95-102, τοῦ Γεωργίου Σ. Μαριδάκη, ἐν τῇ ὑπ' αὐτοῦ (καὶ τοῦ Χρ. Π. Πράτσικα) μεταφράσει τῶν Γεν. Ἀρχῶν τοῦ Δικαίου τῶν Πανδεκτῶν τοῦ F. Regelsberger, τ. Α' (ἔκδ. β' Ἀθ. 1935) § 6α = σ. 36-51, τοῦ ἰδίου, ἐν Ἐγκ. Λεξ. Ἐλευθερουδάκη 3, 624-625, τοῦ Κωνστ. Τριανταφυλλοπούλου, αὐτόθι 5, 418-420, τοῦ ἰδίου, ἐν ΜΕΕ 7, 914-918, τοῦ Γ. Πετροπούλου, αὐτόθι 10, 636-644, μετὰ βιβλιογραφίας, τοῦ Π. Βάλληνδα, ἐν Encicl. italiana di scienze, lettere ed arti, Appendice 1 (1938) 693-695, τοῦ Παν. Ζέπου, ἐν ΜΕΕ 10, 1004-1006, τοῦ ἰδίου, Greek Law, (Ἀθ. 1949), τοῦ Νικ. Πανταζοπούλου, Aspect genéral de l'évolution historiqne du droit grec, ἐν Revue intern. des droits de l'antiquité 5 (1950) 245-279, ἰδίως 255-263, τοῦ Διον. Ζακυθηνοῦ, Le despotat du Morée, 2 (Ἀθ. 1953) 124-132. Πρβλ. καὶ Π. Σ. Φωτιάδου, Εἰσιτήριος λόγος εἰς τὴν διδασκαλίαν τῆς ἱστορίας τοῦ ἑλλ. Δικαίου ἐν Ἐπιστ. Ἐπετ. Νομικῆς Σχολῆς Πανεπιστημίου Ἀθηνῶν 1 (1924-1925) 209-230, ἰδίως 224-226. Ἐνταῦθα πρέπει νὰ καταταχθῇ καὶ τὸ Περίγραμμα ἱστορίας τοῦ μεταβυζ. Δικαίου τοῦ Δημ. Γκίνη, ἐν ΕΕΒΣ 22 (1952) 33-59.

§ 2. *Ἐκδόσεις καὶ διορθώσεις κειμένων.*

Ὡς πρὸς τὰ βυζαντινὰ νομικὰ κείμενα, οὐδεμίαν, ἀτυχῶς, κυρίως εἰπεῖν κριτικὴν ἔκδοσιν πηγῶν, γενομένην ὑπὸ Ἕλληνος, ἔχομεν νὰ σημειώσωμεν [1].

---

[1] Κατὰ τὸ Γ' Διεθνὲς Βυζ. Συνέδριον, ἐν Ἀθήναις (1930), ἀνετέθη εἰς τὴν Ἀκαδημίαν Ἀθηνῶν ἡ νέα κριτικὴ ἔκδοσις τῶν Βασιλικῶν (πρβλ. Compte-rendu... par An. Orlandos, Ἀθ. 1932, 177, 199 καὶ 271 καὶ ΕΕΒΣ 7, 1930, 438). Ἡ ἔκδοσις αὕτη ἀνεβλήθη ἐπ' ἀόριστον (πρβλ. ΠΑΚ 7, 1932, 144). Τὴν κριτικὴν ἔκδοσιν τῶν Βασιλικῶν ἀνέλαβεν ἐσχάτως ὁ καθηγητὴς τοῦ Πανεπιστημίου Groningen τῆς Ὀλλανδίας H. J. Scheltema, ἧς ἐκδόσεως — προβλεπομένης ἐκτάσεως 19 τόμων — ἐξεδόθη ἤδη ὁ πρῶτος: Basilicorum libri LX. Series B. Volumen I: Scholia in libr. I-XI. Edidit H. J. Scheltema (Groningen 1953).

ἐκδόσεις ὅμως κατ' εὐθεῖαν ἐκ χφ. δυνάμεθα ἀρκετὰς νὰ μνημονεύσωμεν: τὸ Ποίημα Νομικὸν τοῦ Μιχαὴλ Ἀτταλειώτου, ὑπὸ Λ. Σγούτα, ἐν π. Θέμις 8 (1861) 47-155, ἀναδημοσιευθὲν ὑπὸ Ζέπων, JGR 7, 409-497, τὴν Μελέτην περὶ ψιλῶν συμφώνων, ὑπὸ τοῦ ἰδίου, ἐν π. Θέμις 3 (1847) 352-363, ἐκ τοῦ χφ. 179 τῆς Μαρκιανῆς Βιβλιοθήκης, (= Ζέπων JGR 7, 365-375), τὰ ὑπὸ τῶν Γ. Α. Ράλλη καὶ Μ. Ποτλῆ κείμενα τῆς μνημειώδους ἐκδόσεώς των τοῦ Συντάγματος τῶν θείων καὶ ἱερῶν Κανόνων, τ. 1-6 (Ἀθ. 1852-1859) καὶ δὴ τὸν Νομοκανόνα τοῦ Φωτίου, τοὺς Κανόνας τῶν Ἀποστόλων, τῶν Οἰκουμ. Συνόδων καὶ τῶν ἐξηγήσεων Ζωναρᾶ, Βαλσαμῶνος καὶ Ἀριστηνοῦ, τοὺς Κανόνας τῶν τοπικῶν Συνόδων, τὰς κανονικὰς Ἐπιστολὰς τῶν ἁγ. Πατέρων, ἅπαντα τ' ἀνωτέρω ἐπὶ τῇ βάσει διαφόρων χφ. τῆς Τραπεζοῦντος· ἐπίσης ἱκανὰ τῶν ἐν τ. 5 τοῦ Συντάγματος κειμένων, ὡς καὶ τὸ Σύνταγμα Ματθαίου τοῦ Βλαστάρεως, ἐπὶ τῇ βάσει διαφόρων χφ. Ἐπίσης τὴν Ἐκλογὴν τῶν Ἰσαύρων, ὑπὸ τοῦ Ἀντ. Μομφερράτου (Ἀθ. 1889), ἐκ τοῦ χφ. ΕΒΕ 1374. Διαφόρους Νεαρὰς καὶ δή: α) Κωνσταντίνου Θ' τοῦ Μονομάχου (1044) ὑπὸ Ἰω. Α. Βαλαωρίτου, ἐν ΕΕΓΝ 5 (1885) 328-360, β) Ἀλεξίου Α' τοῦ Κομνηνοῦ, ὑπὸ Κ. Μ. Ράλλη, Zwei unedierte Novellen d. Kaisers Alexis Komnenus (Ἀθ. 1898), ἐκ χφ. 88 Μονῆς τῆς Ἁγίας ἐν Ἄνδρῳ, πληρέστερον δὲ ὑπὸ Σπ. Λάμπρου, ἐν Ν. Ἑλλ. 17 (1923) 323-327, γ) τὴν ὑπὸ τοῦ Ἀντ. Μομφερράτου, ἐν ΕΕΠΑ 1913, 99-114 ἑλληνικὴν Νεαρὰν τοῦ βασιλέως τῶν Νορμάννων Ρογήρου Β' τοῦ 1150, δ) τὴν ὑπὸ τοῦ Φιλ. Γεωργιάδου, ἐξ ἑτέρου χφ. ἀναδημοσιευθεῖσαν Νεαρὰν 84 Ἰσαακίου Β', ἐν ΠΑΚ 12 (1937) 510-517. Πρβλ. τοῦ ἰδίου: Τὸ ἐκ συγγενείας αἵματος ζ' βαθμοῦ κώλυμα γάμου καὶ ἡ πρόσταξις ἔτους 1186 αὐτοκρ. Ἰσαακίου Β' τοῦ Ἀγγέλου, ἐν Πραγμ. Ἀκαδ. Ἀθηνῶν, 6 ἀριθ. 2, ε) περὶ τὰ πεντήκοντα χρυσόβουλλα, ἀναδημοσιευθέντα ὑπὸ Ζέπων, ἐν JGR 1, 609-709, ἐκδοθέντα πάντα, πλὴν ἑνός, τὸ πρῶτον ὑπὸ Ἑλλήνων, ὧν ὁ κατάλογος παρατίθεται αὐτόθι, σ. VI-VII· εἶναι δὲ οὗτοι οἱ: Ἀλ. Εὐμορφόπουλος-Λαυριώτης, Γρ. Μπουρνιᾶς, Γ. Σμυρνάκης, Κ. Κανελλάκης, Ἰ. Σακελλίων, Κ. Ν. Παπαμιχαλόπουλος, Κ. Ζησίου, Ν. Βέης, Μ. Γεδεών, Α. Παπαδόπουλος-Κεραμεύς, Σ. Κουγέας, Ν. Ι. Παπαδάκης, Σπ. Λάμπρος καὶ Κ. Ι. Δυοβουνιώτης, ς) διάφοροι διατάξεις βυζ. αὐτοκρατόρων, ἐγκατεσπαρμέναι εἰς τὰ ὑπὸ τῶν Ζέπων, ἐν JGR 1, σ. VII ὑποσ. 3 ἀναγραφόμενα συγγράμματα τῶν Σωφρονίου Καλλιγᾶ, Ἐμμ. Κρητικίδου, Α. Παπαδοπούλου-Κεραμέως, Μ. Γεδεών, Στ. Κυριακίδου, Γ. Σμυρνάκη καὶ Σπ. Λάμπρου, ζ) Ὁ Δημ. Γκίνης,

ἐν ΕΕΒΣ 12 (1936) 411 - 413, δίδει τὸν πίνακα περιεχομένων ἀνεκδότου καὶ ἀγνώστου ἰδιωτικοῦ ἐγχειριδίου ἐκ τοῦ χφ. 78 (209) Μ. Ἰβήρων, η) τοῦ Μ. Γεδεὼν δημοσιεύονται ἀποσπάσματα — ποινικοῦ περιεχομένου — Νομοκάνονος ἐκ Γεθσημανῆ Ἀρσενίου καὶ Διονυσίου, ἐν Ἀρχ. Ἐκκλ. καὶ Κανον. Δικαίου 5 (1950) 5 - 13, τῶν τελῶν τοῦ ιη΄ ἢ ἀρχῶν τοῦ ιθ΄ αἰῶνος, ἐκ χφ. 84 Μετ. Παν. Τάφου Κωνσταντινουπόλεως, θ) τοῦ ἰδίου, ἐν Ἐκκλ. Ἀληθ. 38 (1918) 45 - 47, Δύο καν. διατάξεις τοῦ ιη΄ αἰῶνος [1], η) τοῦ Δ. Γκίνη, οἱ Νόμοι Ἰουλιανοῦ τοῦ Ἀσκαλωνίτου, ἐκ τοῦ χφ. 25 τοῦ Μετ. Παν. Τάφου ἐν Κωνσταντινουπόλει, ἐν ΕΕΒΣ 13 (1937) 187 - 191.

Πλούσιος παρουσιάζεται ὁ κατάλογος ἀναδημοσιεύσεων βυζ. νομικῶν κειμένων· εἰς δύο τινὰ ἀπέβλεπον αἱ ἀναδημοσιεύσεις αὗται: εἴτε εἰς τὴν παρακίνησιν πρὸς τὴν σπουδὴν τοῦ βυζ. Δικαίου, εἴτε εἰς πρακτικοὺς σκοπούς, διὰ τὴν ὑποτιθεμένην ἐφαρμογὴν τοῦ βυζ. Δικαίου παρ' ἡμῖν, κατὰ τὸ Διάταγμα τῆς 23 Φεβρ. 1835. Εἰς τὴν πρώτην κατηγορίαν πρέπει νὰ κατατάξωμεν τὰς ἀνατυπώσεις τοῦ Λ. Σγούτα, ἁπάσας ἐν π. Θέμις, ἤτοι: α) τὴν Μελέτην περὶ ἰδικῶν ἀγωγῶν (1/1846, 117 - 126), ἐκ τῶν Observationes juris græco-romani (Λειψ. 1830) 51 - 75, τοῦ G. E. Heimbach, μετὰ προλόγου, ἐν μεταφράσει, ἐκ τῆς Histoire du droit byzantin τοῦ Mortreuil (τ. Α' Παρίσιοι 1843) 169 - 171, ἀναδημοσιευθεῖσαν, μετὰ τοῦ προλόγου, ὑπὸ Ζέπων, ἐν JGR 3, 361 - 369, β) τὴν «Σύντομον διαίρεσιν τῶν νεαρῶν τοῦ Ἰουστινιανοῦ» (2/1846, 388 - 392) ἐκ τῶν Ἀνεκδότων τοῦ G. E. Heimbach (II, Λειψ. 1840) 234 - 237, γ) τὴν ὑπ' ἀριθ. XII Νεαρὰν Κωνσταντίνου τοῦ Πορφυρογεννήτου (5/1852, 372 - 375) ἐκ τῶν αὐτῶν Ἀνεκδότων (II, 270 ἐπ.), ἀναδημοσιευθεῖσαν ὑπὸ Ζέπων, ἐν JGR 1, 235 - 238 καὶ δ) τὴν Πραγματείαν περὶ χρηματίου (4/1848, 442 - 455) ἐκ τῶν αὐτῶν Ἀνεκδότων (II, 247 - 260), ἀναδημοσιευθεῖσαν ὑπὸ Ζέπων, ἐν JGR 3, 343 - 357. Ἡ σπουδαιοτέρα ὅμως τῶν ἀναδημοσιεύσεων τῆς κατηγορίας ταύτης εἶναι τὸ ὀκτάτομον Jus Græco-romanum τῶν Ἰω. καὶ Παν. Ζέπων (Ἀθ. 1931)· μετὰ νέων προλόγων τῶν εἰρημένων ἐκδοτῶν, μετὰ πλήρους βιβλιογραφικῆς ἐνημερώσεως καὶ μετὰ τῶν προλόγων τῶν ἀρχικῶν ἐκδοτῶν, ἀναδημοσιεύονται, ἐκ τῶν ἀρίστων ἐκδόσεων: αἱ Νεαραὶ καὶ τὰ χρυσόβουλα τῶν μετὰ τὸν Ἰουστινιανὸν αὐτοκρατόρων, ἡ Ἐκλογὴ τῶν Ἰσαύρων, οἱ Νόμοι Γεωργικός, Ναυτικὸς καὶ Στρατιωτικός, ὁ Πρόχειρος Νόμος, ἡ Ἐπαναγωγή, τὸ Ἐπαρχικὸν Βιβλίον, αἱ Εἰσηγήσεις τοῦ Θεοφίλου,

[1] Ἡ πρώτη (ἴσως ἐπὶ πατρ. Ἱερεμίου Γ΄) μνημονεύει, ὅτι ἐν τοῖς χωρίοις Στενίμαχος καὶ Ἀμπελιανοῦ Θράκης, ὑπόντων μόνον θηλέων τέκνων, συγκληρονομοῦν οἱ ἀδελφοί, ἐξάδελφοι καὶ ἀνεψιοὶ τοῦ ἀποβιώσαντος.

αἱ Ῥοπαί, αἱ μονογραφίαι περὶ πεκουλίων καὶ περὶ ἰδικῶν ἀγωγῶν, ἡ Πεῖρα Εὐσταθίου τοῦ Ῥωμαίου, ἡ Ἐπιτομὴ Νόμων, ἡ Σύνοψις Βασιλικῶν, ἡ Ἐπηυξημένη Ἐπαναγωγή, ἡ Ἐπηυξημένη Ἐκλογή, ἡ Ecloga ad Prochiron mutata, ἡ Μικρὰ Σύνοψις, ὁ Ηὐξημένος Πρόχειρος, ἡ Μελέτη περὶ ψιλῶν συμφώνων, ἡ Σύνοψις τῶν Νόμων τοῦ Ψελλοῦ, τὸ Ποίημα Νομικὸν τοῦ Μιχαὴλ Ἀτταλειώτου, ἐπιλογὴ 26 ἀποφάνσεων Δημητρίου τοῦ Χωματιανοῦ, ὁ Πολιτικὸς Κῶδιξ τῆς Μολδοβλαχίας, ὁ Κῶδιξ Πολιτικὸς τῆς Οὐγγροβλαχίας καί, τέλος, Συλλογὴ τοπικῶν νομικῶν ἐθίμων· ἡ τελευταία αὕτη Συλλογὴ ἐθίμων ἀποτελεῖ κατὰ μέγα μέρος πρωτότυπον ἐργασίαν, γενομένης ἀναχωνεύσεως τῶν προγενεστέρων σχετικῶν ἐργασιῶν τῶν L. G. von Maurer, Π. Καλλιγᾶ, Λ. Χρυσανθοπούλου, ὡς καὶ τῶν μεταγενεστέρως δημοσιευθέντων κειμένων ἐθίμων — κυρίως τῶν Μ. Μιχαηλίδου - Νουάρου καὶ Δημ. Πασχάλη. Οὕτω, εἰς τοὺς ὀκτὼ τούτους τόμους, εἰς σχῆμα 8ον μέγα, ἐκ σελίδων 4500 καὶ πλέον ἐν συνόλῳ καὶ εἰς τιμὴν προσιτήν [1], οἱ Ἰωάννης καὶ Παναγιώτης Ζέποι προσέφεραν εἰς τοὺς Ἕλληνας, κυρίως, νομικοὺς βυζαντινολόγους, ἀλλὰ καὶ εἰς τοὺς ἀλλοδαποὺς τοιούτους, ὁλόκληρον σχεδὸν τὴν συλλογὴν νομικῶν βυζαντινῶν κειμένων [2], ἥτις προηγουμένως καὶ δυσεύρετος ἦτο, καί, λόγῳ τῆς τιμῆς, δυσαπόκτητος [3].

Εἰς τὴν δευτέραν κατηγορίαν τῶν ἀναδημοσιεύσεων, ἤτοι διὰ πρακτι-

[1] Ἡ ἀρχικὴ τιμὴ τῶν ὀκτὼ τόμων εἶχεν ὁρισθῆ τὸ 1931 εἰς δρ. 2000, ἤτοι εἰς 133 χρυσᾶς δραχμάς· δεῖγμα τῆς ἀδιαφορίας τοῦ νομικοῦ ἡμῶν κόσμου ἀποτελεῖ ἀσφαλῶς τὸ γεγονός, ὅτι τὸ 1940 ἠναγκάσθη ὁ ἐκδοτικὸς οἶκος νὰ ὑποβιβάσῃ τὴν τιμὴν τῶν ὀκτὼ τόμων εἰς 500 δραχμάς, ἤτοι εἰς 12.50 χρυσᾶς δραχμὰς (ἔκπτωσις 92 %).

[2] *«...ἐν τῇ ἐπιθυμίᾳ των ὅπως εὐρυτέρα, ἐφ' ὅσον εἶναι δυνατόν, καταστῇ ἡ διάδοσις τῶν πρὸς ἔρευναν κειμένων τοῦ βυζ. δικαίου...»* (JGR 1, σ. V).

[3] Πρβλ. βιβλιοκρισίαν ὑπὸ Fr. Dölger, ἐν BZ 32 (1932) 245 - 246. Ἐπὶ τῇ ἐκδόσει τοῦ Α΄ τόμου, περιέχοντος τὰς Νεαρὰς καὶ τὰ Χρυσόβουλλα, ἐν τῷ ὁποίῳ τόμῳ ἐξεδηλώθη ἰδιαιτέρα πρωτοβουλία τῶν Ζέπων, πρὸς ἀνεύρεσιν 50 χρυσοβούλλων ἐγκατεσπαρμένων εἰς πολλὰ βιβλία καὶ περιοδικὰ (JGR 1, 609 - 709) τὸ π. Θέμις (42, 1931, 576) ἀνήγγειλε τὴν ἔναρξιν τῆς μνημειώδους ταύτης ἐκδόσεως διὰ τῶν ἑξῆς: *«Ὁ ἐκδοτικὸς οἶκος Γ. Φέξη καὶ Υἱοῦ εἶχε τὴν καλὴν ἔμπνευσιν νὰ προβῇ εἰς τὴν ἔκδοσιν τῶν μεταϊουστινιανείων νομοθετικῶν κειμένων, διὰ τοῦ ἀνὰ χεῖρας δὲ πρώτου τόμου γίνεται ἡ ἔναρξις τῆς δημοσιεύσεως αὐτῶν, ἐπιμελείᾳ τῶν κ.κ.* Ἰ. Ζέπου καὶ Π. Ζέπου, *ἐργασθέντων ἐπὶ τῇ βάσει κυρίως τῆς ἐκδόσεως τοῦ* Zachariä von Lingenthal, *οὗτινος αἱ συλλογαὶ ἦσαν δυσεύρετοι καὶ ὡς ἐκ τούτου ἄγνωστοι, ὡς μὴ ὤφειλεν, εἰς τοὺς Ἕλληνας νομικούς».* Ὅταν ἡ ὡραία προσπάθεια τῶν Ζέπων ἐγένετο δεκτὴ διὰ τῆς ἀνωτέρω παγερᾶς βιβλιοκρισίας ὑπὸ τοῦ ἀρχαιοτέρου καὶ σπουδαιοτέρου τῶν ἐν δράσει νομικῶν περιοδικῶν τῆς Ἑλλάδος, νομίζω, ὅτι ἡ ἐν αὐτῇ φράσις: *«ὡς μὴ ὤφειλεν»*, παρεῖλκε.

κοὺς λόγους, πρέπει νὰ καταταχθοῦν τὰ Ἰνστιτοῦτα τοῦ Θεοφίλου ὑπὸ τοῦ Γ. Α. Ράλλη (Ἀθ. 1836), ἡ ἔκδοσις τῶν Βασιλικῶν (μόνον τὸ κείμενον) ὑπὸ τῶν Γ. καὶ Κ. Δυοβουνιώτου (Ἀθ. 1903) εἰς πέντε τόμους, ἡ ἔκδοσις τῆς Πείρας Εὐσταθίου τοῦ Ρωμαίου καὶ τῶν Νεαρῶν τῶν μετὰ τὸν Ἰουστινιανὸν αὐτοκρατόρων (Ἀθ. 1902-1903) ὑπὸ τοῦ Ἰω. Ζέπου, ἡ ὑπὸ τοῦ ἰδίου μνημειώδης ἔκδοσις τῶν Βασιλικῶν, εἰς πέντε τόμους, εἰς δύο ἐκδόσεις (α' 1896-1900, β' 1910-1912) μετὰ παραθέσεως νομολογίας καὶ σχολίων, αἱ ἐκδόσεις τῆς Ἑξαβίβλου τοῦ Ἀρμενοπούλου· α) ἐν μεταφράσει ὑπὸ τοῦ Κωνστ. Κλονάρη (Ἀθ. 1833) ἐκ τῆς ἐκδόσεως Reitz, β) ἐν πρωτοτύπῳ (Ἀθ. 1835), ἀποτελοῦσα ἐπίσημον ἔκδοσιν τῆς Κυβερνήσεως[1], γ) ἐν πρωτοτύπῳ μετὰ μεταφράσεως καὶ σχολίων ὑπὸ τοῦ Θ. Ν. Φλογαΐτου, ὡς 4ος τόμος τῶν Δικαστικῶν Νόμων τῆς Ἑλλάδος (Ἀθ. 1888), δ) ἐν πρωτοτύπῳ ὑπὸ Ζ. Νούτση (Ἀθ. 1872) καὶ ε) ὑπὸ Ν. Χαρισιάδου (Κωνσταντινούπολις 1885). Ἐνταῦθα δύναται νὰ σημειωθῇ, ἅτε γενομένη ὑπὸ Ἕλληνος, ἡ ὑπὸ τοῦ Σπ. Δεστούνη εἰς τὴν ρωσσικὴν μετάφρασις τῆς Ἑξαβίβλου τῆς μεταφράσεως τοῦ Ἀλ. Σπανοῦ, ἐκ τῆς ἐκδόσεως 1766, μετὰ πολλῶν διορθώσεων, βάσει ἀρχαιοτάτου κειμένου, σωζομένου ἐν τῇ Βιβλιοθήκῃ Πετρουπόλεως[2] ἡ παράφρασις αὕτη τοῦ Δεστούνη ἐξεδόθη τὸ 1831 ὑπὸ τῆς Ρωσσικῆς Γερουσίας[3]. Ὁ Ἀμίλκας Σ. Ἀλιβιζᾶτος ἐξέδωκεν εἰς στερεότυπον ἔκδοσιν (α' ἔκδ. 1923, β' ἔκδ. 1949) ὑπὸ τὸν τίτλον: Οἱ ἱεροὶ Κανόνες καὶ οἱ ἐκκλησιαστικοὶ Νόμοι, ἐκ τῆς ἐκδόσεως τοῦ Συντάγματος Ράλλη-Ποτλῆ, μετὰ συμπληρώσεων ἐκ τῆς ἐκδόσεως E. Lauchert (Die Kanones d. altkirchlichen Conzilien, Λειψ. 1896) τὰ κείμενα τῶν Κανόνων τῶν οἰκουμ. καὶ τοπικῶν Συνόδων καὶ τῶν ἁγ. Πατέρων. Πᾶσαι αἱ ἐκδόσεις αὗται τῆς δευτέρας κατηγορίας δὲν ἐνδιαφέρουν τὴν παροῦσαν ἐπισκόπησιν ὡς γενόμεναι, οὐχὶ πρὸς προαγωγὴν τῆς ἐρεύνης τοῦ βυζ. Δικαίου, ἀλλὰ διὰ πρακτικοὺς σκοπούς.

Αἱ πρωτότυποι ὅμως ἐκδόσεις — ἐκ χειρογράφων — βυζ. νομικῶν πηγῶν προσκρούουν κυρίως εἰς τὴν ἄγνοιαν, κατὰ κανόνα, τῆς παλαιογραφίας, ὑπὸ τῶν Ἑλλήνων Νομικῶν. Ἡ δυσχέρεια ὅμως αὕτη ὑποχωρεῖ βαθμιαίως, ἐφ' ὅσον προχωροῦμεν εἰς ἐγγυτέρους πρὸς ἡμᾶς αἰῶνας, προκειμένου περὶ τῶν πηγῶν τοῦ Μεταβυζαντινοῦ Δικαίου[3]. Διὰ τοῦτο ἡ ἔκδοσις τῶν πηγῶν τοῦ Δικαίου τῆς περιόδου ταύτης καθίσταται ἀφθονωτέρα, παρατηρεῖται δὲ μεί-

[1] Περὶ τῆς ἐκδόσεως ταύτης, γενομένης εἰς 1000 ἀντίτυπα, πρβλ. Ἰακ. Βισβίζη, ἐν ΤΑ 163-172.

[2] Πρβλ. Ἠλία Τσιτσέλη, Κεφαλληνιακὰ Σύμμικτα 1 (Ἀθ. 1904), 128.

[3] Περὶ τῶν πηγῶν τῆς περιόδου ταύτης καθόλου, πρβλ. Δημ. Γκίνη, Περίγραμμα, ἐν ΕΕΒΣ 22 (1952), 33-59.

ζων συμμετοχὴ Ἑλλήνων μὴ νομικῶν, ἀλλὰ φιλολόγων ἢ ἱστοριοδιφῶν[1]. Κατὰ τὴν περίοδον ταύτην αἱ πηγαὶ περιορίζονται εἰς Νομοκάνονας, εἰς παραφράσεις προγενεστέρων τοιούτων ἢ τῆς Ἑξαβίβλου καὶ εἰς τὴν γραπτὴν διατύπωσιν τῶν νομικῶν ἐθίμων, ἰδίως εἰς τὰς νήσους τοῦ Αἰγαίου. Σπουδαιοτάτη ἐπίσης πηγὴ τῆς περιόδου ταύτης εἶναι αἱ ἀποφάσεις τῶν ἐκκλησιαστικῶν δικαστηρίων, κατεχωρημέναι συνήθως εἰς τοὺς κώδικας μητροπόλεων καί, τέλος, νοταριακαὶ πράξεις εἴτε εἰς κώδικας μητροπόλεων καὶ νοταρίων, εἴτε μεμονωμέναι. Τὰς νεαρὰς καὶ τὰ χρυσόβουλλα τῶν βυζ. αὐτοκρατόρων θ' ἀντικαταστήσουν κατὰ τὴν περίοδον ταύτην οἱ προνομιακοὶ ὁρισμοὶ καὶ τὰ βεράτια τῶν σουλτάνων καὶ αἱ ἐγκύκλιοι, διατάξεις, σιγίλλια, λύσεις κλπ. τῶν πατριαρχῶν καὶ μητροπολιτῶν.

Ὁ Κωνστ. Σάθας ἐδημοσίευσε τὴν ἑλληνικὴν μετάφρασιν τῶν Ἀσσιζῶν τοῦ Κατωτέρου Συμβουλίου (ἀρχῶν ιγ' αἰῶνος) ἐν Μεσ. Βιβλιοθήκῃ 6, 1-497, ἐκ δύο χφ. τῆς Ἐθν. Βιβλιοθήκης Παρισίων (gr. 1390 καὶ suppl. gr. 465) τὴν «Διάταξιν Κυπρίων» (τοῦ 1260) αὐτόθι 6, 499-513, ἐκ τοῦ χφ. 1391 τῆς ἰδίας Βιβλιοθήκης, τύπους βυζ. συμβολαίων, ἐκ τοῦ χφ. 2509 τῆς αὐτῆς Βιβλιοθήκης, αὐτόθι 6, 605-640, ὡς καὶ κείμενα κρητικῶν διαθηκῶν (τῶν ἐτῶν 1486-1504) αὐτόθι, 6, 654-692. Ὁ ἑλληνοαμερικανὸς Peter W. Topping, Feudal Institutiones as revealed in the Acssises of Romania (Φιλαδέλφεια 1949) μετέφρασεν ἀγγλιστί, μετ' ἐκτεταμένων σχολίων του (σ. 103-177) καὶ βιβλιογραφίας (σ. 179-186) ἐκ τῆς σωζομένης ἑνετικῆς διασκευῆς τὰς Ἀσσίζας τῆς Ρομανίας (τῶν ἀρχῶν τοῦ ιδ' αἰῶνος), ἐκδόσεως τοῦ G. Recoura (1930). Ὁ Πέτρος Καλονάρος ἀναδημοσιεύει (1940) τὸ Χρονικὸν τοῦ Μορέως, τὸ ὁποῖον, καίτοι μὴ νομικὸν κείμενον, περιέχει ἐνδιαφερούσας ἐνδείξεις περὶ τῶν Ἀσσιζῶν[2]. Πί-

[1] Κατόπιν ἐκφρασθείσης εὐχῆς ὑπὸ τοῦ Η' Διεθνοῦς βυζ. Συνεδρίου, συνετάχθησαν ὑπὸ τοῦ Fr. Dölger, κανόνες ἐκδόσεως βυζ. κειμένων, ἐν SBN 7 (1953), 55-60. Πρβλ. καί Α. Σιγάλα, ἐν Actes du IIIe Congrés intern. des Études byzantines (Ἀθ. 1932), 340-343. Περί δὲ τῆς περιγραφῆς χφ. βλ. ἐν SBN 7 (1953) 87-92 τὰς ὁδηγίας τοῦ H. Gerstinger. Συνιστῶ ἰδιαιτέρως τὴν μελέτην τῶν κανόνων καὶ ὁδηγιῶν τούτων εἰς τοὺς νομικούς, στερουμένους συνήθως παλαιογραφικῆς καί διπλωματικῆς προπαιδεύσεως. Περὶ τῶν καθιερωμένων κριτικῶν σημείων κλπ. κατά τήν ἔκδοσιν κειμένων, πρβλ. Union Académique Internationale. Emploi des signes critiques, disposition de l'apparat dans les éditions savantes de textes, latins et grecs. Conseils et recommandations (Paris 1932).

[2] Πρβλ. Παν. Ζέπον, ἐν ΕΕΒΣ 18 (1948), 202-220 καί Δημ. Γκίνην, αὐτόθι, 22 (1952), 41. Ἐνδιαφέρουσα εἶναι ἡ γενομένη προσφάτως ὑπό τοῦ Πολυχρόνη Κ. Ἐνεπεκίδου (ἐν Jahrbuch d. österreichischen byzant. Gesellschaft 2/1952, 178) ἀνακάλυψις ὅτι, διὰ λογαριασμὸν τοῦ πρῶτον ἐκδόσαντος τό Χρονικόν τοῦ Μορέως Buchon, τὴν ἀντιγραφὴν ἐκ τοῦ χφ. Κοπεγχάγης ἔκαμαν οἱ ἀδελφοί Χριστόδουλος καὶ Κωνσταντῖνος Κλωνάρης, σπουδάζον-

νακα περιεχομένων νομοκάνονος τοῦ ιγ' αἰῶνος, ἐκ χφ. 1377 ΕΒΕ, ἐδημοσίευσεν ὁ Ἀντ. Μομφερρᾶτος, ἐν ΔΙΕΕΕ 4 (1892) 309 - 331. Ὁ Λ. Σγούτας, ἐν π. Θέμις 7 (1856) 246 - 257, δημοσιεύει ἀπόσπασμα ἐκ νομοκάνονος τοῦ Κουνάλη Κριτοπούλου (τῶν τελῶν τοῦ ιε' αἰῶνος), ἐκ τοῦ Συντάγματος τοῦ Ματθαίου Βλαστάρεως καὶ τῆς Ἑξαβίβλου, ὁ δὲ Σωφρόνιος Εὐστρατιάδης, ἐκ τοῦ χφ. 84 τῆς Μονῆς Βλατέων (Θεσσαλονίκης) ἐν π. Γρηγόριος ὁ Παλαμᾶς 3 (1919) 138 - 145, τὸν πίνακα περιεχομένων τοῦ ἰδίου Νομοκάνονος [1]. Τὸν πρόλογον, τὸν πίνακα περιεχομένων καί τινα κεφάλαια ἐκ τῆς ἀρχικῆς μορφῆς τοῦ Νομοκάνονος τοῦ Μαλαξοῦ (1561) ἐδημοσίευσεν ὁ Κωνστ. Δυοβουνιώτης: Ὁ Νομοκάνων τοῦ Μανουὴλ Μαλαξοῦ (Ἀθ. 1916) 19, 28 - 54, 60 - 61 καὶ 71 - 88. Ἐκ τῶν ἀφθόνων παραφράσεων τοῦ ἀνωτέρω Νομοκάνονος τοῦ Μαλαξοῦ (περὶ ὧν πρβλ. Δημ. Γκίνην, ἐν π. Ἑλληνικά, 8/1935, 29 - 47) ἐκτεταμένον ἀπόσπασμα ἐδημοσίευσεν ὁ Λ. Σγούτας, ἐν π. Θέμις 7 (1856) 165 - 246, ἕτερα ὁ Κωνστ. Ι. Δυοβουνιώτης, ἐν Νομοκανονικαὶ Μελέται Α' (Ἀθ. 1917) 167 - 186, ἕτερα, ἐκ τοῦ χφ. ΕΒΕ 1400, ὁ Δημ. Γκίνης, ἐν ΕΕΒΣ 19 (1949) 221 - 228 καὶ ἕτερα ὁ Μ. Γεδεών, ἐν Ἐκκλ. Ἀλ. 19 (1899) 192 - 194, 230 - 232 καὶ 261 - 263, τὸν δὲ πρόλογον ὁ Κ. Δυοβουνιώτης, Ὁ Νομοκάνων κλπ. 20 - 21. Πίνακα περιεχομένων παραλλαγῆς τοῦ ἰδίου Νομοκάνονος δημοσιεύει ὁ Ξ. Σιδερίδης, ἐν ΠΕΦΣΚ 30 (1908) 196 - 204, ἑτέρας δὲ παραλλαγῆς τὸν πίνακα, ἐκ κεφ. 285, ἐκ χφ. τῆς ἐν Ἄνδρῳ Μονῆς Παναχράντου, τοῦ 1689, ὁ Ἐμμ. Ι. Καρπάθιος ἐν π. Ἐκκλησία 17 (1939) 27 - 29, 53 - 54, 60 - 61, 77 - 78, 85 - 86, 93 - 94 καὶ 106 - 107. Ἑτέραν παραλλαγὴν Νομοκάνονος τούτου δημοσιεύει ὁ Χρυσόστομος Θέμελης, ἐν Ἀρχ. Ἐκκλ. καὶ Καν. Δικαίου 8 (1953) 143 - 156, 231 - 246, τῆς ἐκδόσεως μελλούσης νὰ συνεχισθῇ. Ὡρισμένα κεφάλαια τῆς Βακτηρίας Ἀρχιερέων (1645) τοῦ ἀρχιμ. Ἰακώβου Ἰωαννίνων δημοσιεύει ὁ Δημ. Γκίνης, ἐν ΕΕΒΣ 19 (1949) 218 - 220, τὸν δὲ πίνακα περιεχομένων καὶ τὰ προοίμια παραλλαγῆς τῆς Βακτηρίας ταύτης, ὑπὸ τοῦ μοναχοῦ Νεοφύτου (περὶ τὸ 1703) ἐδημοσίευσεν ὁ Ἀντ. Μομφερρᾶτος, ἐν ΔΙΕΕΕ 3 (1889) 129 - 218. Ἡ «Διασάφησις τῆς κατὰ τριμοιρίαν κληρονομίας ἐννόμου ὑποθέσεως» τοῦ Γεωργίου Σπαντωνῆ (1721) ἐδημοσιεύθη ὑπὸ Μ. Γεδεών, ἐν Ἐκκλ. Ἀλ. 3 (1882 - 1883) 172 - 173 καί, πληρέστερον, ὑπὸ Σωφρονίου Εὐστρατιάδου, ἐξ ἄλλου χφ., ἐν π. Ἐκκλ. Φάρος 3 (1909) 452 - 455. Τὸ Πρόχειρον Νομικὸν τοῦ ἐπισκόπου Καμπανίας Θεο-

τες τότε ἐν Παρισίοις, ὡς μνημονεύει τὸ ὑπ' ἀριθ. suppl. gr. 901 (φ. 5) χφ. τῆς Ἐθνικῆς Βιβλιοθήκης Παρισίων.

[1] Πρβλ. Δημ. Γκίνη, ἐν ΤΑ 174 ὑποσ. 4 καὶ ἐν ΕΕΒΣ 22 (1952) 42.

φίλου (περὶ τὸ 1785) ἐδημοσιεύθη τὸ 1887, ἐν Κωνσταντινουπόλει, ἀτυχῶς μετ' αὐθαιρέτων διορθώσεων καὶ πολλῶν παραλείψεων, ὑπὸ Ἀλ. Ταπεινοῦ καὶ Κωνστ. Βασιλειάδου [1]. Ὁ Παν. Ζέπος ἐδημοσίευσε τὸ Συνταγμάτιον Νομικὸν τοῦ Ἀλεξάνδρου Ἰωάννου Ὑψηλάντου βοεβόδα (1780), μετ' ἀξιολόγου εἰσαγωγῆς (σ. 1 - 38) καὶ ἐκτεταμένης ἀρίστης ἱστορικῆς ἀνασκοπήσεως (σ. 39 - 141) τῶν ἐν αὐτῷ θεσμῶν (Πραγματεῖαι Ἀκαδ. Ἀθηνῶν Α' 2, 1936). Πρβλ. εὐμενεστάτην ἐκτεταμένην κριτικὴν ὑπὸ Ἰω. Σόντη, ἐν ΑΙΔ 4 (1938) 70 - 142. Ὁ αὐτὸς Παν. Ζέπος ἐδημοσίευσεν, αὐτόθι 9 (1942) 61 - 69, ἀπόσπασμα (τίτλος ΚΔ': περὶ προικώων πραγμάτων) ἐκ τοῦ Νομικοῦ Προχείρου τοῦ Μιχαὴλ Φωτεινοπούλου (1765) καὶ ὁ ἴδιος αὐτόθι 16 (1953) 209 - 212, ἕτερον ἀπόσπασμα «περὶ χρήσεως καὶ ἐνοικίου» ἐκ τοῦ αὐτοῦ Προχείρου. Ὁ Σωφρόνιος Εὐστρατιάδης ἐδημοσίευσε τὸν πίνακα περιεχομένων καί τινα ἀποσπάσματα τοῦ Πανδέκτου τοῦ Νικολάου Καρατζᾶ (περὶ τὸ 1785) ἐν π. Ἐκκλ. Φάρος 6 (1910) 81 - 111. Ὁ Ναυτικὸς Νόμος τῆς Ὕδρας (1804) ἐδημοσιεύθη ὑπὸ τοῦ Γ. Κριεζῆ, Ἱστορία τῆς νήσου Ὕδρας (Πάτραι 1860) 72 - 81, ὁ δὲ Νόμος τῆς Ὕδρας (1818) ὑπὸ Ἀντ. Λιγνοῦ, ἐν Ἀρχείῳ Κοινότητος Ὕδρας 6 (1925) 39 - 52 καὶ ὑπὸ Ἰωάννου Μανιατοπούλου, Τὸ ναυτικὸν δίκαιον τῆς Ὕδρας, (1757 - 1821), Ἀθ. 1939, 101 - 114.

Ὁρισμοὺς κλπ. Πατριαρχῶν, ὡς καὶ συνοδικὰς ἀποφάσεις καὶ ἐγκυκλίους Μητροπολιτῶν ἐδημοσίευσε κυρίως ὁ Μ. Γεδεών, ἐν τῇ συλλογῇ του: Κανονικαὶ Διατάξεις, τ. 1 - 2 (Κωνσταντινούπολις 1888 - 1889). Ὁ ἴδιος, ἐν Ἐκκλ. Ἀλ. 8 (1887 - 1888) 215 - 219, 224 - 228 καὶ 233 - 236, ἐδημοσίευσε διαφόρους περὶ προικοδοσίας ἐπαρχιακὰς καὶ πατριαρχικὰς διατάξεις. Ὁ Ἰω. Σταυρίδης ἐδημοσίευσε Συλλογὴν πατριαρχικῶν καὶ συνοδικῶν ἐγκυκλίων, κλπ. (Κωνσταντινούπολις 1900)· ἐπίσης ὁ Μ. Καλινδέρης, Τὰ λυτὰ ἔγγραφα τῆς Δημ. Βιβλιοθήκης Κοζάνης (Θεσσαλονίκη 1951), ἐδημοσίευσεν ἐγκυκλίους μητρ. Κοζάνης.

Σουλτανικοὺς ὁρισμοὺς (ἀχτναμέδες) καὶ βεράτια περὶ προνομίων ἐδημοσίευσε κυρίως ὁ Μ. Γεδεών, Ἐπίσημα γράμματα τουρκικὰ ἀναφερόμενα εἰς τὰ ἐκκλησιαστικὰ ἡμῶν δίκαια (Κωνσταντινούπολις 1910), ἐπίσης ὁ Κ. Ἄμαντος, ἐν Ἠπ. Χρ. 5 (1930) 208 - 209, ὁ ἴδιος, ἐν π. Ἑλληνικὰ 9 (1936) 103 - 166 καὶ ἐν ΠΑΚ 10 (1935) 44 - 54, ὁ Δημ. Πασχάλης. Ἡ Ἄνδρος 2 (Ἀθ. 1927) 109 - 110, ὁ ἴδιος ἐν π. Ἀνδριακὰ Χρονικὰ 1 (1948) 120 - 150, ὁ Δ. Χαβιαρᾶς, Σουλτανικὰ φιρμάνια περὶ τῶν προνομίων τῆς νήσου Σύμης καὶ τῶν νοτίων Σποράδων, ἐν ΔΙΕΕΕ 6 (1901) 321 - 350, ἰδίως 331 - 347, Ὁ Χρ. Μαυρόπουλος.

[1] Νέαν, κριτικήν, ἔκδοσιν τούτου ἑτοιμάζει ὁ Δημ. Γκίνης.

Τουρκικὰ ἔγγραφα ἀφορῶντα τὴν ἱστορίαν τῆς Χίου, (1920), ὁ Γ. Ι. Οἰκονομίδης, Βεράτιον καὶ φιρμάνιον μητροπόλεως Κρήτης τοῦ 1775, ἐν π. Χριστ. Κρήτη, 2 (1913) 109-120, ἡ Ἰωάννα Ζ. Στεφανόπολι, Les îles de l'Égée, leurs privilèges avec documents et notes statistiques (Ἀθ. 1912)· περιληπτικὴν μετάφρασιν βλ. ὑπὸ Μιλτ. Καραβοκυροῦ, Τῶν Σποράδων νήσων τὰ δίκαια καὶ προνόμια ἐν Ἐκκλ. Ἀλ. 32 (1912) 381-388, 397-406, 419-424, 467-468, ὁ Π. Ζερλέντης, Γράμματα τῶν τελευταίων Δουκῶν τοῦ Αἰγαίου Πελάγους (Ἑρμ. 1924)· ἐπίσης ἐν BZ 13 (1904) 136-157 καὶ ἐν ΔΙΕΕΕ 9 (1926) 97-116, ὁ Μ. Μαλανδράκης ἐν π. Ἑλληνικὰ 10 (1937-1938) 319-402, ὁ Πέτρος Ἰωάννου, αὐτόθι 5 (1930) 221-219, ὁ Α. Σιγάλας, ἐν π. Μακεδονικὰ 1 (1940) 277-323, ὁ Παν. Ζέπος, ἐν ΑΙΔ 11 (1944) 49-91, ὁ Σ. Θ. Θεοφανείδης, ἐν ΑΘΛΓΘ 14 (1947-1948) 353-355, ὁ Φιλ. Γεωργίου, Εἰδήσεις ἱστορικαὶ περὶ τῆς Ἐκκλησίας τῆς Κύπρου (1875) 136 ἑπ. ὁ Ἀθ. Κομνηνὸς-Ὑψηλάντης, Τὰ μετὰ τὴν ἅλωσιν (Κωνσταντινούπολις 1870) 541-546 κλπ. ὁ Βασίλειος Σκαφιδᾶς, Φιρμάνιον τοῦ 1794 περὶ προνομίων Μετσόβου, ἐν π. Ἠπ. Ἑστία 1 (1952) 657-660.

Γραπτὰ νομικὰ ἔθιμα διαφόρων νήσων τοῦ Αἰγαίου ἐδημοσίευσαν ὁ Π. Καλλιγᾶς, ἀρχικῶς ἐν Ἐφημ. Νομικὴ 5 (1842) σ. 2807-2812, 2815-2821. 2823-2828 καὶ 2831-2834 (ἀνωνύμως, μὲ ὑπογραφήν: Κ), μεταγενεστέρως, μετὰ συμπληρώσεων, ἐν Εὑρετηρίῳ Ἑλλ. Νομολογίας Ν. Ἰωαννίδου (= Παράρτημα Θέμιδος, τ. 3, Ἀθ. 1847) 273-443 καὶ τελικῶς ἐν Μελέται Α΄ (Ἀθ. 1899) 187-279, ὁ Λ. Σγούτας, ἐν π. Θέμις 5 (1852) 134-174, ὁ Λ. Χρυσανθόπουλος, Συλλογὴ τοπικῶν τῆς Ἑλλάδος συνηθειῶν (Ἀθ. 1853) καὶ ὁ Μ. Μιχαηλίδης-Νουάρος, Νομικὰ ἔθιμα τῆς νήσου Καρπάθου (Ἀθ. 1926) πρβλ. βιβλιοκρισίαν Στίλπ. Π. Κυριακίδου ἐν π. Λαογραφία 10 (1929). 280-281, Πρόχειρος Ἐπιτομὴ τῶν ἀνέκαθεν συνηθειῶν τῆς Σαντορίνης, συναθροισθεῖσα... ἐν ἔτει 1797 (Θήρα 1890), ἅπαντα δὲ ταῦτα ἀνεδημοσιεύθησαν ὑπὸ τῶν Ζέπων, ἐν JGR 8, 487-513. Μεταγενεστέρως ἐδημοσιεύθησαν κείμενα γραπτῶν ἐθίμων ἢ ἐκθέσεων περὶ ἐθίμων ὑπὸ τοῦ Μ. Μιχαηλίδου-Νουάρου, τῆς Ἀστυπαλαίας (1876), ἐν π. Λαογραφία 13 (1950) 125-134, ὑπὸ τοῦ Ὁμ. Γεωργακᾶ, τῆς Τριφυλίας καὶ Ὀλυμπίας, ἐν ΠΑΚ 13 (1938) 628-639, ὑπὸ τοῦ Ν. Βέη, Βυτίνης καὶ ἐπαρχίας Τριπόλεως, ἐν ΠΑΚ 20 (1945) 177-193, ὑπὸ τοῦ Π. Κοντογιάννη, τῆς Χίου (1867), ἐν π. Χιακὰ Χρονικὰ 3 (1917) 76-79, ὑπὸ τοῦ Δημ. Γκίνη, ἐπίσης τῆς Χίου, ἐν π. Ἑλληνικὰ 11 (1939) 299-306, ὑπὸ τοῦ Μιλτ. Καραβοκυροῦ, Τινὰ περὶ τῶν ἐν Τουρκίᾳ, ἰδίως ἐν τοῖς Πατριαρχείοις, καὶ ταῖς νοτίοις Σποράσι νήσοις κρατούντων ἐθίμων (Κωνσταντινούπολις 1910), ὑπὸ τοῦ Δημ. Πασχάλη, τῆς νήσου Ἄνδρου, ἐν ΑΟΚΕ 5 (1925) 151-172, ἰδίως 162-171, ὑπὸ τοῦ Α. Σιγάλα, Κανονισμὸς τῶν ἀρραβώνων ἐν Σιατίστη, τοῦ 1867, ἐν π. Μακεδονικὰ 1 (1940) 274, ὑπὸ τοῦ Εὐ. Ι. Σαβράμη, περὶ προικὸς ἐν Ζαγοροχωρίοις, τοῦ 1832, ἐν π. Ἐκκλ. Φάρος 35 (1936) 350-363, ὑπὸ τοῦ Περ. Βιζουκίδου, περὶ Ἠπειρωτικῶν θεσμίων, ἐν Ἠπ. Χρ. 2 (1927) 33-34, μετὰ προσθηκῶν ὑπὸ τοῦ Δημ. Μ. Σάρρου, αὐτόθι 2 (1927) 286-301, καὶ ὑπὸ τοῦ Κ. Ξ. Τζιόβα, αὐτόθι 5 (1930) 52-55, ὑπὸ τοῦ Ἰακ. Τ. Βισβίζη, Νομικά τινα ἔθιμα τῶν νήσων Σπετσῶν, Ὕδρας, Πόρου καὶ Σαλαμῖνος, ἐν Ἐπ. Ἀρχ. Ἱστ. ἑλλ. Δικαίου 3 (1950) 8 ἑπ. ὑπὸ τοῦ ἰδίου, Τὰ ἐρωτήματα τοῦ Ὑπ. τῆς Δικαιοσύνης τοῦ ἔτους 1833 περὶ τῶν ἐθίμων καὶ αἱ ἐπ᾽ αὐτῶν ἀπαντήσεις τῶν τοπικῶν Ἀρχῶν, αὐτόθι 3 (1950) 158-169 (ἀπαντήσεις Σίφνου καὶ Νάξου), ὑπὸ τοῦ ἰδίου, περὶ ἐθίμων Ἀνατ. Σπάρτης ἐν π. Ἀθηνᾶ 53 (1949) 226-256.

Ὡς πρὸς τοὺς Κανονισμοὺς ἐπαγγελματικῶν συντεχνιῶν ἢ ἄλλων συνεταιρισμῶν ἐπὶ τουρκοκρατίας, τοιούτους ἐδημοσίευσαν ὁ Γ. Δ. Πραΐδης, τοῦ Καταστατικοῦ Συντροφίας Ἀμπελακίων, 1780, ἐν Ν. Ἑλλ. 14 (1920) 381-388, ὁ Κ. Μ. Ἀποστολίδης, τοῦ ἐσναφιοῦ τῶν ἀμπατζήδων Φιλιππουπόλεως (1804) ἐν π. Θρακικὰ 2 (1931) 329 καὶ ἐν ΑΘΛΓΘ 3 (1936-1937) 145-195 καὶ 7 (1940-1941) 9-65 (τὰ κείμενα ἰδίως ἐν τόμῳ 7), ὁ Ν. Βέης, τῶν παντοπωλῶν Μοσχοπόλεως (1779) ἐν BNJ 7 (1928-1929) 526-528, ὁ ἴδιος, τοῦ ρουφετίου τῶν σαπουνάδων Τρικκάλων (1735) ἐν ΠΑΚ 20 (1945) 74 ἑπ., ὁ Κ. Μ. Ἀποστολίδης, τοῦ ἐν Φιλιππουπόλει ἐσναφίου τῶν τεκτόνων (δουλγέρηδων), ἐν ΑΘΛΓΘ 1 (1934-1935) 102-130.

Σπουδαίαν συμβολὴν διὰ τὴν μελέτην τοῦ βυζ. καὶ μεταβυζ. Δικαίου ἀποτελεῖ ἡ δημοσίευσις ἀποφάσεων δικαστηρίων ὡς καὶ νοταριακῶν πράξεων, διότι ἐν αὐταῖς ἀνιχνεύεται συχνὰ ἡ ὕπαρξις ἐθιμικοῦ Δικαίου. Διὰ τὴν κυρίως βυζ. περίοδον δύο τοιαῦται συλλογαὶ εἶναι γνωσταί: ἡ Πεῖρα Εὐσταθίου τοῦ Ρωμαίου (περὶ ἧς ἀνωτέρω) καὶ αἱ ἀποφάνσεις τοῦ ἀρχιεπισκόπου πάσης Βουλγαρίας Δημητρίου τοῦ Χωματιανοῦ (ιγ΄ αἰῶνος), ἐκδοθεῖσαι ὑπὸ τοῦ καρδιναλίου Ι. Β. Pitra (1891), ἐφ᾽ ὧν πρβλ. τὴν βιβλιοκρισίαν τοῦ Ἀντ. Μομφερράτου, ἐν π. Βυζ. Χρονικὰ Πετροπόλεως 2 (1895) 426-438. Μικράν, ἀτυχῶς, ἐπιλογήν, ἐξ 26 ἀποφάνσεων τοῦ Χωματιανοῦ, ἐδημοσίευσαν οἱ Ζέποι, ἐν JGR 7, 500-548. Ἀποκρίσεις τοῦ αὐτοῦ Χωματιανοῦ ἐδημοσίευσεν ὁ Μ. Γεδεών, ἐν Ἀρχ. Ἐκκλ. Ἱστορίας Α΄ 2 (1911) 209 ἑπ. Ἀποφάσεις τοῦ Ἰωάννου Ἀποκαύκου μητροπ. Ναυπάκτου, ἐδημοσίευσεν ὁ Σωφρόνιος Πετρίδης, ἐν Bulletin de l'Institut archéologique russe à Constantinople 14 (1909) 69-100, ὁ δὲ Α. Παπαδόπου-

λος-Κεραμεύς, Συνοδικὰ γράμματα τοῦ ἰδίου μητροπολίτου, ἐν π. Βυζαντὶς 1 (1909) 3 - 30, καὶ Κανονικὰς πράξεις τοῦ ἰδίου καὶ τοῦ Γεωργίου Βαρδάνη, ὁ ἴδιος, ἐν π. Ἐκκλ. Φάρος 4 (1909) 62 - 67. Ἐκ τοῦ χφ. 241 Μετ. Παν. Τάφου Κωνσταντινουπόλεως ἐδημοσίευσε περιλήψεις πατρ. ἀποφάσεων ἐπὶ διαζυγίου ὁ Μ. Γεδεών, ἐν Ἐκκλ. Ἀλ. 36 (1916) 121 - 123, 130 - 133, 139 - 143, 145 - 148, 189 - 191, 37 (1917) 39, 63 - 64 καὶ 66 - 69. Δύο βυζ. συμβόλαια ἐξέδωκεν ὁ ἴδιος ἐν BZ 5 (1896) 112 - 117, διορθώσεις δὲ τοῦ κειμένου τούτων ὁ Α. Παπαδόπουλος-Κεραμεύς, αὐτόθι 8 (1899) 79 - 81.

Διὰ τὴν περίοδον τοῦ μεταβυζ. Δικαίου ἔχομεν κυρίως τὰς ἀποφάσεις τοῦ Πατριαρχικοῦ Δικαστηρίου Κωνσταντινουπόλεως καὶ τῶν ἐκκλησ. ἐπισκοπικῶν τοιούτων. Ἀτυχῶς οὐδεμία τούτων συστηματικὴ περισυλλογὴ ἐγένετο, ἀλλ᾽ οὐδὲ κἂν εὑρετήριον τῶν δημοσιευθεισῶν ἀποφάσεων, ἐγκατεσπαρμένων εἰς πάσης φύσεως περιοδικά. Διὰ τὰς ἀποφάσεις τοῦ Πατριαρχείου ἔχομεν τοῦ Μ. Θεοτοκᾶ, Νομολογία τοῦ Οἰκουμ. Πατριαρχείου (Κωνσταντινούπολις 1897), τοῦ Μ. Γεδεών, Πράξεις παλαιῶν πατρ. δικαστηρίων, ἐν Ἐκκλ. Ἀλ. 36 (1916) καὶ 37 (1917), ἔνθ᾽ ἀνωτέρω, καὶ τοῦ Γενναδίου Μ. Ἀραμπατζόγλου, Φωτίειος Βιβλιοθήκη 1 - 2 (Κωνσταντινούπολις 1933 καὶ 1935), ἰδίως τ. 2, κεφ. Ε΄ σ. 14 - 52. Ἀποφάσεις ἐπισκοπικῶν δικαστηρίων ἐδημοσίευσαν οἱ Ν. Βέης, Ἔκφρασις κώδικος μητρ. Μονεμβασίας καὶ Καλαμάτας, ἐν ΔΙΕΕΕ 6 (1901) 186 - 208, Μ. Σαραντῆς, Κώδικες τῆς Ἐπισκοπῆς Μετρῶν καὶ Ἀθύρα, ἐν π. Θρακικὰ 5 (1934) 163 - 178, Περὶ Κώδικος τῆς αὐτῆς ἐπισκοπῆς βλ. Ἀν. Κ. Π. Σταμούλη, ἐν π. Μεσ. Γράμματα 2 (1934) 171 - 177, μετὰ τεσσάρων φωτοτυπιῶν, ἐξ ὧν αἱ δύο ἀποφάσεις περὶ διαζυγίου. Ὁ Ἀχ. Σ. Διαμαντάρας ἐξέδωκε Νισυριακὰ ἔγγραφα, ἐν ΔΙΕΕΕ 9 (1926) 556 - 566 (ἐν σ. 562 - 565 τρία συμβόλαια τῶν ἐτῶν 1747 - 1751), ὁ Στυλ. Κορρές, Ἀνέκδοτα Ἀθηναϊκὰ ἔγγραφα (πέντε συμβόλαια) ἐν Ἡμερ. Μ. Ἑλλάδος 1930, 289 - 300 (ἐφ᾽ ὧν βιβλιοκρισία ὑπὸ Α. Σιγάλα, ἐν ΕΕΒΣ 8 (1931) 376 - 377. Ὁ Α. Σιγάλας δίδει περίληψιν ἐγγράφων περὶ Σύρου, ἐν Ἡμερ. Μ. Ἑλλάδος 1925, 243 - 257, ὁ Ν. Χατζηκωστῆς ἐκδίδει διάφορα συμβόλαια ἐκ σμυρν. κώδικος, τῶν ἐτῶν 1690-1818, ἐν ΔΙΕΕΕ 6 (1901) 178 - 185, ὁ Κ. Ἄμαντος ἐκδίδει ἐπιτίμιον κατὰ τῆς ἀδελφοποιΐας, ἐν ΕΕΒΣ 4 (1927) 280 - 282, ὁ Ἐμμ. Ι. Καρπάθιος δημοσιεύει: Ὁ Κῶδιξ Α τῆς μητροπόλεως Παροναξίας, ἐν π. Γρηγόριος ὁ Παλαμᾶς 19 (1935) 139 - 141, 164 - 172, 200 - 204, 239 - 249, 275 - 281, 322 - 330 καὶ 405 - 410, ὁ ἴδιος, Ὁ κῶδιξ Β τῆς αὐτῆς μητροπόλεως, αὐτόθι 23 (1939) 85 - 89, 146 - 149, 187 - 191, 217 - 224, 256 - 262, 286 - 289, καὶ 324 - 327, ὁ Παν. Πουλίτσας Σύνοψις τοῦ Κώδικος τῆς Ἐπισκοπῆς Δρυϊνουπόλεως καὶ Ἀργυροκάστρου,

ἐν Ἠπ. Χρ. 5 (1930) 76 - 113, ὁ Κ. Μυρτίλος Ἀποστολίδης, Κῶδιξ Νικηφόρου μητρ. Φιλιππουπόλεως, (ἀτυχῶς μόνον τῶν μέσων τοῦ ιθ᾽ αἰῶνος) ἐν π. Θρακικὰ 12 (1939) 113 - 160, 13 (1940) 277 - 311, 15 (1941) 55 - 98 καὶ 16 (1941) 26 - 64, ὅπου ὅμως τὰ κείμενα ἐν βραχυτάτῃ περιλήψει, ὁ ἴδιος. Ἡ ἱερὰ τῆς Φιλιππουπόλεως μητρόπολις καὶ οἱ κώδικες αὐτῆς ἐν ΑΘΛΓΘ 4 (1937 - 1938) 3 - 42, 5 (1938 - 1939) 1 - 86 καὶ 6 (1939 - 1940) 22 - 112, ὁ Τάσος Α. Γριτσόπουλος, Δικαιοπραξίαι τῶν ἐτῶν 1708 - 1817 ἐκ τοῦ κώδ. ναοῦ Ἁγ. Κυριακῆς ἐν Δημητσάνῃ, ἐν Ἀρχ. Ἐκκλ. καὶ Καν. Δικαίου, 9 (1954) 137 - 153, ὁ Δ. Α. Παναγιωτίδης, Κῶδιξ [τοῦ 1792] τοῦ ιη΄ αἰῶνος κατὰ προικοδοσιῶν ἐν τῇ Ἱ. Μητροπόλει Παραμυθίας, ἐν ΠΕΦΣΚ 27 (1900) 307 - 312, ὁ Κ. Σπυριδάκις, Δύο Κυπριακὰ πωλητήρια, (1789 καὶ 1854) ἐν π. Κυπρ. Σπουδαὶ 17 (1953) 50 - 54, ὁ Κ. Ι. Δυοβουνιώτης, Ἀνέκδοτοι ἐγκύκλιοι καὶ ἔγγραφα τῆς μητρ. Λαρίσσης, ἐν Δελτ. Χριστ. Ἀρχ. Ἑταιρείας, περ, β΄ 1 (1924) 62 - 78 [1], ὁ Δημ. Γκίνης, Πέντε ἐπισκοπικὰς ἀποφάσεις διαζυγίου τῆς Δυτ. Μακεδονίας τοῦ ιη΄ αἰῶνος, ἐν ΕΕΒΣ 23 (1953) 348 - 354. Πληροφορίας περὶ τοῦ Κώδικος κοινότητος Μονοδενδρίου τοῦ α΄ ἡμίσεος τοῦ ιθ΄ αἰῶνος, παρέχει ὁ Μάνθος Οἰκονόμου, ἐν π. Ἠπειρ. Ἑστία 2 (1953) 472 - 475.

Συμβόλαια τῆς περιόδου ταύτης, εἰς μείζονας, σχετικῶς, συλλογάς, ἐδημοσίευσαν ὁ Δημ. Καμπούρογλους, ἐν Μνημεῖα τῆς ἱστορίας τῶν Ἀθηναίων 3 (Ἀθ. 1892) 27 - 124, ὁ Κ. Κανελλάκης, Χιακὰ Ἀνάλεκτα (Ἀθ. 1890) 404 - 406, ὁ Ἐπ. Ι. Σταματιάδης, Ἰκαριακὰ (Σάμος 1893) 153 - 159, τῶν ἐτῶν 1601 - 1772, ὁ Στ. Ξανθουδίδης, ἐν π. Χριστιανικὴ Κρήτη 1 (1912) 1 - 288 καὶ 2 (1913) 59 - 108, ὁ Ἀνδρ. Βουρδουμπάκις, αὐτόθι, 1 (1912) 467 - 506, ὁ ἴδιος, Κρητικὰ ἔγγραφα ἐκ τῆς ἑνετοκρατίας καὶ τουρκοκρατίας, αὐτόθι 2 (1913) 329 - 424, ὁ Γ. Π. Ἀναγνωστόπουλος, Λαογραφικὰ ἐξ Ἠπείρου, ἐν π. Λαογραφία 5 (1915) 3 - 51 (ἰδίως 13 - 20˙ ὀκτὼ προικοσύμφωνα), ὁ Στ. Κορρές, ἐν BNJ 8 (1929 - 1930) 267 - 305 (τῆς Νάξου, τῶν ἐτῶν 1546 - 1726) καὶ Ἀθηναϊκά, ὁ ἴδιος ἐν Ἡμερ. Μ. Ἑλλάδος 1930, 289 - 300˙ τῆς Νάξου τῶν ἐτῶν 1538 - 1577, ὁ Ἰάκ. Βισβίζης, ἐν Ἐπ. Ἀρχ. Ἱστ. ἑλλ. Δικαίου 4, (1951) 1 - 167, τῆς Μυκόνου τοῦ 17ου καὶ 18ου αἰῶνος, ὁ ἴδιος, αὐτόθι, 5 (1954) 127 - 143, ὁ Ἰω. Ε. Καλλι-

---

[1] Ἀξιοσημείωτος ἡ ὑπ᾽ ἀριθ. 5 ἐγκύκλιος (σ. 75 - 77), τοῦ 1795, περὶ κατατάξεως τῶν κατοίκων Τρικκάλων εἰς τέσσαρας κοινωνικὰς τάξεις καὶ περὶ τῆς καταβλητέας προικὸς ὑφ᾽ ἑκάστης τούτων. Ἐπίσης, ἡ ὑπ᾽ ἀριθ. 6 ἐγκύκλιος (σ. 77 - 78), ἀχρονολόγητος, δι᾽ ἧς διαπιστοῦται τὸ κατ᾽ ἔθιμον ἐν τῇ περιφερείᾳ Τυρνάβου κληρονομικὸν δικαίωμα τῶν ἐκ πλαγίου συγγενῶν, ὑπόντων ἔτι κατιόντων.

τ σ ο υ ν ά κ ι ς, ἐν ΠΑΚ 3 (1928) 483 - 519, τῆς Κρήτης, τῶν ἐτῶν 1537-1565· ὁ Ἀ π. Β α κ α λ ό π ο υ λ ο ς, Ἀνέκδοτα δικαιοπρακτικὰ ἔγγραφα τῶν χρόνων τῆς τουρκοκρατίας, ἐν ΑΙΔ 13 (1946) 187 - 213, ὁ Σ τ α ῦ ρ ο ς Χ. Σ κ ο π ε λ ί τ η ς, ἐν Ἐπ. Ἀρχ. Ἱστ. ἑλλ. Δικαίου Ἀκαδ. Ἀθ. 3 (1950) 60 - 117, 64 ἔγγραφα τῆς Δυτ. Μακεδονίας τῶν ἐτῶν 1547 - 1830, (κατὰ τὸ πλεῖστον πωλητήρια).

Διορθώσεις νομικῶν βυζ. κειμένων ἐπήνεγκον: ἐπὶ τῆς Ἐκλογῆς τῶν Ἰσαύρων, ὁ Σ π. Β ά σ η ς, ἐν π. Βυζαντὶς 1 (1909) 336 - 340, καὶ ὁ Δ η μ. Γ κ ί ν η ς, ἐν ΕΕΒΣ 10 (1933) 43 - 44, ἐπὶ τῆς Συνόψεως τῶν Βασιλικῶν (ἐπὶ τῇ βάσει τοῦ χφ ΕΒΕ 1428) ὁ Γ. Δ υ σ β ο υ ν ι ώ τ η ς, ἐν π. Ἀθηνᾶ 18 (1906) 197 - 213, ἐπὶ τῆς Πείρας Ε ὐ σ τ α θ ί ο υ τοῦ Ρ ω μ α ί ο υ ὁ Ἀ ν. Χ ρ ι σ τ ο φ ι λ ό π ο υ λ ο ς, ἐν BNJ 17 (1939-1943) 88 - 91, ὡς καὶ ἐπὶ διαφόρων ἄλλων νομικῶν κειμένων, ὁ ἴ δ ι ο ς, ἐν ΕΕΒΣ 16 (1940) 142 - 147, ἐπὶ τῆς Ἑξαβίβλου τοῦ Ἀ ρ μ ε ν ο π ο ύ λ ο υ ὁ Δ η μ. Γ κ ί ν η ς, αὐτόθι 14 (1938) 306 - 309 καὶ ἐπὶ τῆς ἐκδόσεως De administrando imperio τοῦ Κ ω ν σ τ α ν τ ί ν ο υ Π ο ρ φ υ ρ ο γ ε ν-ν ή τ ο υ, ὑπὸ τοῦ G. M o r a v c s i k (Βουδαπέστη 1949), ὁ Φ α ί δ ω ν Κ ο υ κ ο υ λ έ ς, ἐν ΕΕΒΣ 20 (1950) 343 - 347.

§ 3. *Ἐξωτερικὴ ἱστορία.*

Περὶ τῶν ἑλληνικῶν νόμων ἐν Κύπρῳ, σχετικῶς πρὸς τὴν Ἑξάβιβλον, ἔχομεν τὴν μελέτην τοῦ Ἀ χ. Κ. Α ἰ μ ι λ ι α ν ί δ ο υ, The «hellenic laws» of Cyprus and the «Hexabiblos» of Armenopoulos, ἐν ΤΑ 33-38, ἐν ᾗ οὗτος ἐκφέρει τὴν ἀπίθανον ὑπόθεσιν, μήπως ἥ τε Ἑξάβιβλος καὶ οἱ ἑλληνικοὶ Νόμοι τῆς Κύπρου (τῆς Φραγκοκρατίας) συνηρμολογήθησαν ἐκ κοινῆς προγενεστέρας συναγωγῆς νόμων. Ὁ Ἑλληνοαμερικανὸς P e t e r W. T o p p i n g, The formation of the Assizes of Romania, ἐν π. Byzantion 17 (1945) 304 - 314, ὑποστηρίζει, βασίμως, ὅτι αἱ Ἀσσῖζαι αὗται δὲν συνετάχθησαν ἐπὶ τῇ βάσει τῶν Ἀσσιζῶν Ἱερουσαλὴμ καὶ Κύπρου, ἀλλ' ἐπὶ τῇ βάσει τοῦ τοπικοῦ ἑλληνικοῦ Δικαίου. Περὶ τῶν ἀξιωμάτων τοῦ Μορέως (1262 - 1460) πραγματεύεται ὁ Δ ι ο ν. Ζ α κ υ θ η ν ό ς, Le despotat grec de Morée 2 (Ἀθ. 1953) 90 ἑπ. Περὶ τῆς χρονολογίας τῆς Ἐκλογῆς τῶν Ἰσαύρων ἠσχολήθη ὁ Δ η μ. Γ κ ί ν η ς, Das Promulgationsjahr d. Isaurischen Ecloge, ἐν BZ 24 (1923 - 1924) 346 - 358· πρβλ. τ ο ῦ ἰ δ ί ο υ, ἐν ΕΕΒΣ 10 (1933) 43 - 54, ἔνθα ἐξετάζονται καὶ διάφορα ἄλλα θέματα ἐπὶ τῆς ἐξωτερικῆς ἱστορίας τῆς Ἐκλογῆς. Οἱ λόγοι καὶ ὁ χρόνος ἐκδόσεως τῆς Νεαρᾶς 108 Λέοντος τοῦ Σοφοῦ, ἀπησχόλησαν τὸν Γ. Τ. Κ ό λ ι α ν, ἐν ΕΕΒΣ 23 (1953) 347 (ὅτι ἐξεδόθη μεταξὺ τῶν ἐτῶν 895 - 896). Ἐπὶ τοῦ Ἐπαρχικοῦ Βιβλίου ἔχομεν τὴν ἀρίστην μελέτην τοῦ Ἀ ν. Χ ρ ι σ τ ο φ ι λ ο π ο ύ λ ο υ, Τὸ Ἐπαρχικὸν Βιβλίον Λέοντος τοῦ Σοφοῦ καὶ αἱ Συντεχνίαι ἐν Βυζαντίῳ [1] (Ἀθ. 1935)· ἐπὶ τοῦ αὐτοῦ θέματος ἐπανέρχεται ὁ ἴ δ ι ο ς, ἐν π. Ἑλληνικὰ 10 (1939) 125 - 136, ἐν βιβλιοκρισίᾳ του ἐπὶ τριῶν βιβλίων ἐπὶ τοῦ αὐτοῦ θέματος, ἐν BNJ 13 (1936 - 1937) 119 - 123 καὶ ἐν προσφάτῳ μελέτῃ του: Περὶ τὸ Ἐπαρχικὸν Βιβλίον, ἐν ΕΕΒΣ 23 (1953) 152 - 159. Τὸ ἴδιον θέμα ἀπησχόλησε καὶ τὸν Δ η μ. Γ κ ί ν η ν, Τὸ Ἐπαρχικὸν Βιβλίον καὶ οἱ Νόμοι Ἰουλιανοῦ τοῦ Ἀσκαλωνίτου, ἐν ΕΕΒΣ 13 (1937) 183 - 191, ὡς καὶ τὸν Γ. Ζ ώ ρ α ν Le corporazioni bizantine; studio sull' Ἐπαρχικὸν Βιβλίον dell' imp. Leone IV (Ρώμη 1931)· πρβλ. καὶ τὴν ἐπ' αὐτῆς κριτικὴν τοῦ Ι. Δ. Π ί ν τ ο υ, ἐν BNJ 10 (1932-1934) 447 - 449. Τὸν Ἀ ν. Χ ρ ι σ τ ο φ ι λ ό π ο υ λ ο ν ἀπησχόλησεν ἐπίσης; Τὸ πρόβλημα τῆς Ecloga privata, ἐν ΑΙΔ 4 (1937) 97 - 105.

Περὶ τῶν διαφόρων νομοθετικῶν συλλογῶν ἐπὶ Βυζαντινῶν, ἔχομεν τὴν παλαιὰν Ἀναφορὰν πρὸς τὸν ὑπουργὸν τῆς Παιδείας τῆς Γαλλίας τοῦ Ἕλληνος διδασκάλου Κ ω ν σ τ. Μ ι ν ω ΐ δ ο υ Μ η ν ᾶ, δημοσιευθεῖσαν ἐν τῇ Révue de législation 1 (1846) 193 - 204 καὶ ἐν ἑλλ. μεταφράσει ἐν π. Θέμις 2 (1846) 269 - 298. Σπουδαιοτάτη εἶναι ἡ ἐπὶ τῶν Βασιλικῶν μελέτη τοῦ Ἰ ω. Σ ό ν τ η, Die Digestensumme d. Anonymos. I. Zum Dotalrecht; Ein Beitrag z. Frage d. Entstehung d. Basilikentextes (Heidelb. 1937) ὡς καὶ τ ο ῦ ἰ δ ί ο υ: Τὸ πρόβλημα τῆς γενέσεως τῶν Ἰουστινιανείων Εἰσηγήσεων καὶ ἡ παράφρασις τοῦ Θεοφίλου, ἐν ΤΑ 397 - 476.

Περὶ τῆς σπουδῆς καὶ τῆς ἀπονομῆς καθόλου τοῦ Δικαίου ἐν Βυζαντίῳ ἔχομεν τὰς μελέτας: τοῦ Κ. Μ π ό ν η, Ἡ σπουδὴ τοῦ Δικαίου ἐν Βυζαντίῳ μέχρι τῆς ἱδρύσεως τῆς Ἀκαδημίας τῷ 1045 ὑπὸ Κωνσταντίνου τοῦ Μονομάχου, ἐν π. Ἐκκλησία 16 (1938) 389 - 390, 397 - 398, 406 - 407 καὶ 417 - 419, τοῦ Ἰ ω. Β α λ α ω ρ ί τ ο υ, Ἰωάννης νομοφύλαξ καὶ ἡ περὶ ἐπανιδρύσεως τῆς ἐν Κωνσταντινουπόλει Νομικῆς Σχολῆς Νεαρὰ Κωνσταντίνου τοῦ Μονομάχου, ἐν ΕΕΓΝ 5 (1885) 328 - 360, τοῦ Θ. Ἀ ν τ ω ν ι ά δ ο υ, Ἡ δικαιοσύνη ἐπὶ Παλαιολόγων καὶ οἱ καθολικοὶ κριταὶ τῶν Ρωμαίων, ἐν Ἐκκλ. Ἀλ. 29 (1909) 310 ἑπ., τοῦ Μ ι χ. Ε ὐ σ τ ρ α τ ι ά δ ο υ, Περὶ τῆς κατὰ τὰ τελευταῖα ἔτη τοῦ βυζ. Κράτους μεταβολῆς τοῦ δικαστικοῦ ὀργανισμοῦ καὶ τῆς συμμετοχῆς τοῦ Κλήρου εἰς τὴν ἀπονομὴν τῆς δικαιοσύνης, ἐν ΕΕΓΝ 35 (1915) 280 - 287, 344 - 347, 36 (1916) 12 - 16 καὶ 140 - 160.

Ὁ Ἀ ρ μ ε ν ό π ο υ λ ο ς καὶ ἡ Ἑξάβιβλός του, λόγῳ τῆς διαδόσεώς της ἐπὶ τουρκοκρατίας καὶ τῆς εἰσαγωγῆς της ὡς πηγῆς τοῦ ἀστικοῦ Δικαίου ἐν Ἑλλάδι τὸ 1835, ἀπησχόλησε πολλοὺς ἐρευνητάς, καίτοι αἱ περὶ τοῦ συν-

---

[1] Πρβλ. βιβλιοκρισίαν G. M i c k w i t z, ἐν BNJ 12 (1936) 368 - 375.

τάκτου της γνώσεις μας παραμένουν ἀνεπαρκέσταται [1]. Καὶ περὶ μὲν τοῦ προσώπου καὶ τοῦ ἔργου του ἔγραψαν ὁ Γ. Μαυροκορδᾶτος, Harmenopule et son manuel de droit civil, ἐν Revue de législation 1 (1846) 193 - 204, ὁ Σπήλιος Σακελλαριάδης, Περὶ τοῦ ἐν Θεσσαλονίκῃ νομοφύλακος καὶ κριτοῦ Κ. Ἀρμενοπούλου (βίος καὶ ἔργα) Ἀθ. 1916, ἀνατυπωθὲν ἐν ΑΙΔ 12 (1945) 191 - 212, ὁ Παν. Ζέπος, αὐτόθι 12 (1945) 189 - 190, ὁ Ν. Βέης, Ἀρμενοπουλικὰ Ἀνάλεκτα, ἐν ΤΑ 345 - 396ϛ καὶ κυρίως ὁ Νικ. Πανταζόπουλος, αὐτόθι 477 - 528. Εἰδικώτερον περὶ τῆς Ἑξαβίβλου ἔγραψαν ὁ [Χ. Κλονάρης], ἐν π. Thémis 1 (1819) 205 - 209, ὁ Ἰάκ. Βισβίζης, περὶ τῆς ἐκδόσεως τοῦ 1835, ἐν ΤΑ 163 - 172 καὶ ὁ Δημ. Γκίνης, περὶ τῆς μεταφράσεώς του ὑπὸ τοῦ Σπανοῦ, αὐτόθι 173 - 178.

Περὶ τοῦ νομοκάνονος τοῦ Φωτίου ὑπάρχει ἡ ἐκτεταμένη μελέτη τοῦ ἀρχιμ. Καλλίστου, ἐν π. Νέα Σιὼν 2 (1905) 57 - 75, 343 - 355, 520 - 524, 878 - 883, 3 (1906) 11 - 27, 118 - 138 καὶ 250 - 265. Ὁ Μ. Γεδεών, ἐν Ἐκκλ. Ἀλ. 8 (1887 - 1888) 6 - 8, 15 - 16, 25 - 28 καὶ 41 - 44, ἀσχολεῖται περὶ τῶν παρ' ἡμῖν συλλογῶν τῶν ἱερῶν κανόνων κατὰ τοὺς τελευταίους χρόνους. Ὁ Γρ. Κασιμάτης συνέγραψεν : Οἱ ἐκκλ. Κανόνες ὡς πηγὴ τοῦ ἰδιωτικοῦ Δικαίου ἐν ΑΙΔ 7 (1940) 425 - 446. Ἡ σπουδαιοτέρα ἰδιωτικὴ νομοθετικὴ συλλογὴ ἐπὶ τουρκοκρατίας : ὁ Νομοκάνων τοῦ Μανουὴλ Μαλαξοῦ (1561) ἀπησχόλησε κυρίως τοὺς Κ. Ι. Δυοβουνιώτην, Ὁ Νομοκάνων τοῦ Μανουὴλ Μαλαξοῦ (Ἀθ. 1916) καὶ Δημ. Γκίνην, Ἐπὶ τοῦ νομοκάνονος τοῦ Μαλαξοῦ, ἐν π. Ἑλληνικὰ 7 (1934) 99 - 103, Ἡ «εἰς φράσιν κοινὴν» παράφρασις τοῦ νομοκ. τοῦ Μαλαξοῦ, αὐτόθι 8 (1935) 29 - 47, Ὁ Νομοκάνων τοῦ Μαλαξοῦ ὡς πηγὴ Δικαίου τοῦ μετὰ τὴν ἅλωσιν Ἑλληνισμοῦ, ἐν ΠΑΚ 13 (1938) 395 - 401. Πρβλ. καὶ Ξεν. Σιδερίδου σχετικὴν μελέτην ἐν ΠΕΦΣΚ 30 (1905 - 1907) 182 - 205. Δι' ἑτέρας μελέτης του, ἐν ΕΕΒΣ 19 (1949) 202 - 228, ὁ Δημ. Γκίνης διηυκρίνησεν, ὅτι ἡ ἐν τῷ εἰρημένῳ νομοκάνονι καὶ ἐν τῇ Βακτηρίᾳ τῶν Ἀρχιερέων (1645) συχνὰ ἀναφερομένη πηγή : «βασιλικὸς νόμος Λέοντος καὶ Κωνσταντίνου», εἶναι ὁ «Ηὐξημένος Πρόχειρος». Περὶ τῆς βακτηρίας Ἀρχιερέων πρβλ. καὶ Ν. Βέη, ἐν ΤΑ 396γ - 396ε [2]. Περὶ τῶν ἑλληνικῶν συλλογῶν τῶν ἱερῶν Κανόνων κατὰ τοὺς μετὰ τὴν ἅλωσιν χρόνους ἔγραψεν ὁ Χρυσόστομος Παπαδόπουλος, ἐν π. Θεολογία 13 (1935) 5 - 8.

[1] Πρβλ. P, Lemerle, ἐν ΤΑ 243.

[2] Εἰς τὸν αὐτόθι κατάλογον τῶν χφ. δέον νὰ προστεθοῦν α) ὁ ὑπ' ἀριθ. 2254 ΕΒΕ, γραφεὶς τὸ 1742 καὶ β) ὁ ἐν Μονῇ Εὐαγγελιστρίας Σκιάθου ὑπ' ἀριθ. 6.

Περὶ τῶν συντεχνιῶν καὶ συνεταιρισμῶν ἐπὶ τουρκοκρατίας συνέγραψαν οἱ : Γ. Λαζόπουλος, Περὶ τοῦ ἑκουσίου συνεταιρισμοῦ τῶν ἐργατῶν καὶ κεφαλαιούχων Ἀμπελακιωτῶν, ἐν ΠΕΦΣΚ 10 (1875 - 1876) 41 - 49, Γ. Ν. Φιλάρετος, Συνεργατικοὶ συνεταιρισμοὶ Ἀμπελακίων - Ὕδρας - Σπετσῶν - Ψαρῶν (Ἀθ. 1926), Θ. Τζωρτζάκης, Ὁ συνεταιρισμὸς τῶν Ἀμπελακίων καὶ ἡ σύγχρονος συνεταιριστικὴ κίνησις εἰς τὴν χώραν μας (Θεσσαλ. 1932), Ἠλίας Γεωργίου, Νεώτερα στοιχεῖα περὶ τῆς συντροφίας τῶν Ἀμπελακίων ἐξ ἀνεκδότου Ἀρχείου (Ἀθ. 1950), ὁ ἴδιος, Ἱστορία καὶ συνεταιρισμὸς τῶν Ἀμπελακίων (Ἀθ. 1951), Θεοδ. Μοσχονᾶς, Τὰ ἐσνάφια ἐν Καΐρῳ τῷ 1813, ἐν Δελτ. Πατρ. Βιβλιοθήκης Ἀλεξανδρείας, Β' ἀριθ. 2, σ. 1 - 3, ὁ ἴδιος, Μέριμνα τοῦ ἑλληνορθοδόξου Πατριαρχείου Ἀλεξανδρείας ἐπὶ τουρκοκρατίας. Συντεχνίαι, ἀδελφᾶτα, ἐσνάφια (Ἀλεξάνδρεια 1949), Β. Μυστακίδης, Τὰ ἐσνάφια, ἤτοι ρουφέτια τῆς Θεσσαλονίκης, ἐν Ἡμερολ. Θεσσαλονίκης, 1932, 266 - 282, Πολύδωρος Παπαχριστοδούλου, Τὰ ἐσνάφια καὶ ἡ οἰκονομικὴ καὶ πνευματικὴ ἄνθησις τοῦ Ἑλληνισμοῦ ἐπὶ τουρκοκρατίας, ἐν ΑΘΛΓΘ 16 (1951) 5 - 34 καὶ 54 - 75, Ἑλένη Βουραζέλη - Μαρινάκου, ἐξαίρετον μονογραφίαν : Αἱ ἐν Θράκῃ Συντεχνίαι (Θεσσαλ. 1951).

Διὰ τὰ πρὸς τὸν ὑπόδουλον Ἑλληνισμὸν χορηγηθέντα προνόμια ὑπὸ τοῦ κατακτητοῦ, ἔχομεν ἄφθονον βιβλιογραφίαν : τοῦ Μ. Τσελεπίδου, Τὰ προνόμια τῆς Ἐκκλησίας ἐν Τουρκίᾳ ἢ εἰσαγωγὴ εἰς τὸ παρὰ τῷ Οἰκ. Πατριαρχείῳ ἰσχῦον κληρ. Δίκαιον (Ἀθ. 1906), τοῦ Ν. Ἐλευθεριάδου, Ἀνατολικαὶ Μελέται. Ι. Τὰ προνόμια τοῦ Οἰκουμεν. Πατριαρχείου (πρβλ. τὴν δυσμενῆ κριτικὴν τοῦ Δημ. Πετρακάκου, ἐν ΒΖ 19, 1910, 173 - 177), τοῦ Κ. Παπαδοπούλου, Les privilèges du Patriarcat œcumenique dans l'empire ottoman (Παρίσιοι 1921), μετὰ βιβλιογραφίας· τὰς δύο ἐξαιρέτους μελέτας : τοῦ Κ. Ἀμάντου, Οἱ προνομιακοὶ ὁρισμοὶ τοῦ μουσουλμανισμοῦ ὑπὲρ τῶν Χριστιανῶν, ἐν π. Ἑλληνικὰ 9 (1936) 103 - 166 καὶ τοῦ Νικ. Πανταζοπούλου, Τινὰ περὶ τῆς ἐννοίας τῶν «προνομίων» ἐπὶ τουρκοκρατίας, ἐν ΑΙΔ 10 (1943) 449 - 471. Πρβλ. τοῦ Κ. Ἀμάντου, ἐν Ἠπ. Χρ. 5 (1930) 197 - 210. Τοῦ Ἀρ. Βρέκοση, Ἡ συνθήκη τῆς 21 Μαρτίου 1800 καὶ τὰ προνόμια τῶν Ἠπειρωτικῶν πόλεων Πρεβέζης, Πάργας, Βονίτσης καὶ Βουθρωτοῦ, αὐτόθι 3 (1928) 272 - 294, τοῦ Π. Κοντογιάννη, Οἱ προστατευόμενοι, ἐν π. Ἀθηνᾶ 29 (1917) 3 - 160 (ἀξιόλογος μελέτη)· τοῦ [Χ. Κλονάρη] ἐν π. Thémis 1 (1819) 202 - 203, τοῦ Ἀπ. Βακαλοπούλου, Νεοελληνικὴ παράδοσις διὰ τὰ ἐπὶ τουρκοκρατίας προνόμια τῶν Δερβενοχωρίων Κορίνθου (Θεσσαλονίκη 1941).

Ἐπὶ τῶν νομικῶν ἐθίμων, κατὰ δύο ἐποχὰς ἐκινήθη τὸ ἐνδιαφέρον τῶν Ἑλλήνων Νομικῶν : κατὰ τὴν ἔλευσιν τοῦ Ὄθωνος εἰς τὴν Ἑλλάδα, ὅτε,

τῇ ὑποκινήσει τοῦ G. L. von Maurer, ἐγένετο ἔρευνα πρὸς ἀνεύρεσιν τῶν κρατούντων ἐθίμων, ἵνα ληφθοῦν ταῦτα ὑπ᾽ ὄψιν κατὰ τὴν σύνταξιν τοῦ ἀστικοῦ κώδικος· τὰς ἀπαντήσεις τῶν δημογεροντιῶν καὶ δικαστῶν, αἵτινες οὔτε πλήρεις ἦσαν, οὔτε πάντοτε ἀκριβεῖς, ἐπεξειργάσθησαν — πλὴν τοῦ Maurer, ἐν τῷ ἔργῳ του: Das griechische Volk τ. 1 (Heidelb. 1835) 122-379 καὶ ἐν τῇ ἑλληνικῇ μεταφράσει, μετὰ συμπληρώσεων, ὑπὸ τοῦ Εὐστ. Καραστάθη: Ὁ ἑλληνικὸς λαὸς 1 (Ἀθ. 1943) 162-310 — ὁ Παῦλος Καλλιγᾶς, ὁ Λ. Χρυσανθόπουλος καὶ οἱ Ζέποι, ἐν τοῖς ἀνωτέρω (σ. 122) ἀναγραφομένοις ἔργοις των. Ἡ δευτέρα ἀνακίνησις τοῦ θέματος τῶν νομικῶν ἐθίμων, μᾶλλον ἐξ ἱστορικῶν πλέον λόγων, ἐδημιουργήθη μετὰ τὴν ὑπὸ τοῦ L. Mitteis ἀποκάλυψιν, τὸ 1891, τῆς συνεχείας τοῦ ἑλληνικοῦ Δικαίου ἀπὸ τῆς ἀρχαιότητος μέχρι τῶν ἀρχῶν τοῦ ιθ´ αἰῶνος, ὁπότε ὁ Δημ. Παππούλιας (1912) ἡγήθη νέας κινήσεως πρὸς ἀνίχνευσιν τῶν νομικῶν ἐθίμων· αἱ σχετικαὶ ἐκκλήσεις τοῦ Δημ. Παππούλια: Τὸ ἑλληνικὸν Δίκαιον ἐν τῇ ἱστορικῇ αὐτοῦ ἐξελίξει (Ἀθ. 1912) καὶ Griechisches Recht u. griechische Rechtsgeschichte (Ἀθ. 1912) εὗρον ἐν μέρει μόνον τὴν δέουσαν ἀπήχησιν· σχετικαὶ ἦσαν καὶ αἱ μεταγενέστεραι ἐνέργειαί του πρὸς ἵδρυσιν Ἀρχείου τῆς ἱστορίας τοῦ ἑλλ. Δικαίου παρὰ τῇ Ἀκαδημίᾳ Ἀθηνῶν, αἵτινες καὶ ἐστέφθησαν ὑπὸ ἐπιτυχίας· πρβλ. τοῦ ἰδίου, ἐν ΠΑΚ 2 (1927) 739-742. Κατὰ τὴν ἰδίαν ἐποχὴν ἐπανῆλθεν ὁ Δημ. Παππούλιας ἐπὶ τοῦ θέματος τῆς περισυλλογῆς τῶν ἐθίμων, δι᾽ ἀνακοινώσεώς του ἐν τῇ Ἀκαδημίᾳ Ἀθηνῶν, (ΠΑΚ 1]1926, 94-102). Σχετικὴ εἶναι καὶ ἡ ἀνακοίνωσίς του ἐν τῷ Β´ Διεθνεῖ βυζ. Συνεδρίῳ ἐν Βελιγραδίῳ: Das byz. Recht u. seine Bedeutung f.d. griechische Rechtsgeschichte. Ἐν τῇ ἀνακοινώσει του ἐν τῷ Α´ Συνεδρίῳ τῶν δικηγορικῶν Συλλόγων τοῦ Κράτους: Περὶ τῆς ἀποστολῆς τῶν Ἑλλήνων Νομικῶν ἐν τῇ ἐρεύνῃ τῆς ἱστορίας τοῦ ἑλλ. Δικαίου (ἣν βλ. ἐν Ἐπίσ. Πρακτικά, Ἀθ. 1928, 259-274) παρώτρυνεν ὁ Δημ. Παππούλιας τοὺς Ἕλληνας νομικοὺς πρὸς περισυλλογὴν τῶν νομικῶν ἐθίμων καὶ πρὸς ἔκδοσιν κειμένων τοῦ Μεταβυζ. Δικαίου [1].

Σχετικὴ ἐπίσης πρὸς τὴν εὐόδωσιν τῆς ἐρεύνης ἐπὶ τοῦ βυζ. καὶ μεταβυζ. Δικαίου ἦτο καὶ ἡ ὑπόδειξις τοῦ Δημ. Παππούλια περὶ τῆς περισυλ-

---

[1] Ὁ Ἀ. Σιγάλας, ἐν σχετικῇ βιβλιοκρισίᾳ του, ἐν π. Ἑλληνικὰ 3 (1930) 238-241, ἐξέφρασεν ἀμφιβολίας περὶ τῆς ἱκανότητος τῶν Νομικῶν πρὸς ἔκδοσιν κειμένων, ἅτε στερουμένων διπλωματικῆς προπαιδεύσεως. Νομίζω τοὺς δισταγμούς του ὑπερβολικούς· ἡ τεχνικὴ τῆς διπλωματικῆς, μετὰ μελέτην σχετικῶν ἐγχειριδίων, σύγκρισιν πρὸς σχετικὰς ἐκδόσεις καὶ ἄσκησιν ὀλίγου σχετικῶς χρόνου, εἶναι δυνατὸν νὰ γίνῃ κτῆμα καὶ μὴ φιλολόγων ἐπιστημόνων, προκειμένου περὶ κειμένων γεγραμμένων εἰς ἁπλουστευμένην ἑλληνικήν.

λογῆς καὶ ἐπεξεργασίας τῶν φιλολογικῶν πηγῶν τοῦ βυζ. Δικαίου, κατὰ τὸ Γ´ Διεθνὲς βυζ. Συνέδριον ἐν Ἀθήναις (1930)· πρβλ. Compte-rendu (Ἀθ. 1932) σ. 200. Τὴν σημασίαν τῶν πηγῶν τούτων διὰ τὴν ἱστορίαν τοῦ Δικαίου, εἶχε διαγνώσει καὶ ἐφαρμόσει προγενεστέρως ὁ Νικ. Δημητρακόπουλος εἰς δύο ἐξαιρέτους ἐργασίας του: Τὸ Δίκαιον ἐν ταῖς παροιμίαις, ἀρχικῶς ἐν π. Νομικὴ 3 (1896-1897) 289-319, 383-413 καί: Τὸ Δίκαιον εἰς τὰ δημοτικὰ ᾄσματα, ἀρχικῶς ἐν Μηνιαίῳ Παραρτήματι ἐφ. «Ἀθῆναι», Α´ ἀριθ. 3, Ἰανουαρίου 1908, σ. 17-26, ἀναδημοσιευθείσας ἀμφοτέρας ἐν Νομικαὶ Ἐνασχολήσεις, Β´ (Ἀθ. 1912) 79-138 καὶ 139-162. Αἱ μελέται αὗται πρέπει νὰ θεωρηθοῦν ὡς ἀνήκουσαι εἰς τὸ μεταβυζ. Δίκαιον. Τὴν θεωρίαν Mitteis-Παππούλια ἐνστερνίζεται ὁ Περ. Βιζουκίδης: Das Recht d. griechischen Volkes in dreitausendjähriger Wandlung (Naumburg 1937) καί: Τὸ Δίκαιον τοῦ ἑλλ. ἔθνους ἐν τῇ τρισχιλιετεῖ αὐτοῦ ἐξελίξει, κατὰ μετάφρασιν Τηλ. Φιλιππίδου, ἐν π. Γρηγόριος ὁ Παλαμᾶς, 22 (1938) 153-160, 195-199, 256-260 καὶ 310-315. Ἐκτὸς τῶν ἀρχικῶν δύο ἀτελεστάτων ἐρωτηματολογίων περὶ ἐθίμων, τοῦ 1833 (τὸ α´ ἐξ 8 καὶ τὸ β´ ἐκ 16 ἐρωτημάτων), συνέταξεν ὁ Δημ. Παππούλιας ἕτερον ἐξ 74 ἐρωτημάτων (ἐν ΝΑΚ 1/1926, 96-102), ἕτερον, πληρέστερον, ὁ Περ. Βιζουκίδης, ἐξ 142 ἐρωτημάτων (ἐν Ἠπ. Χρ. 2/1927, 41-52) καί, ἔτι πληρέστερον, οἱ Ζέποι (ἐν JGR 8, 443-447) ἐξ 79 ἐρωτημάτων. Ἐργασίας σχετικὰς πρὸς τὰ ἔθιμα, πλὴν τῶν ἀνωτέρω (σ. 122 ἑπ.) μνημονευθεισῶν, ἐδημοσίευσαν ὁ Παν. Ζέπος, Ἡ σημασία τοῦ Ἰονίου πολιτικοῦ Κώδικος ὡς τοπικοῦ ἑλληνικοῦ Δικαίου, ἐν ΑΙΔ 5 (1938) 556-561 καὶ ὁ Δημ. Α. Πετρόπουλος, Λαογραφικὰ Σκοπέλου-Πέτρας Ἀν. Θράκης, ἐν ΑΘΛΓΘ 5 (1938-1939) 145-269, ἰδίως σ. 159: κληρον. ἔθιμα στὸν Παλιὸ Σκοπό, καὶ 8 (1941-1942) 135-192, ἰδίως 167-174.

Ἐπὶ τοῦ θέματος τῆς παρεκκλίσεως ἀπὸ τοῦ βυζ. Δικαίου καὶ τοῦ ἐθιμικοῦ τοιούτου παρ᾽ ἡμῖν, ἀπὸ τοῦ 1835 καὶ ἐντεῦθεν καὶ τῆς, ἀντ᾽ αὐτῶν, εἰσαγωγῆς τοῦ «Δικαίου τῶν Πανδεκτῶν», ἡ βιβλιογραφία εἶναι ἄφθονος: Βλ. Β. Κ. Νικολοπούλου, πρόλογον εἰς τὴν ὑπ᾽ αὐτοῦ μεταφρασθεῖσαν πραγματείαν τοῦ R. Th. Troplong περὶ τῆς ἐνεργείας καὶ τῶν ἀποτελεσμάτων τοῦ Χριστιανισμοῦ ἐπὶ τοῦ ἀστικοῦ τῶν Ρωμαίων Δικαίου (Ἀθ. 1858), Στ. Παπαχρήστου, Περὶ τῆς σχέσεως τῆς Ἑξαβίβλου τοῦ Ἀρμενοπούλου πρὸς τὸ παρ᾽ ἡμῖν ἰσχῦον ἀστικὸν βυζ. Δίκαιον, ἐν π. Σόλων 1 (1859-1860) 569-583, Γ. Μπαλῆ, Περὶ τῆς κατὰ πλάνην ἐν Ἑλλάδι ἐφαρμογῆς ἀστικοῦ δικαίου μηδέποτε εἰσαχθέντος, ἐν ΕΕΓΝ 28 (1909) 337-352 = Γ. Μπαλῆ, Μελέται ἐπὶ τοῦ ἰσχύοντος δικαίου (Ἀθ. 1938) 141-159, διδάσκοντος, ὅτι, λόγῳ τῆς μὴ δημοσιεύσεως ἐν τῇ ἐφημερίδι τῆς Κυβερνήσεως τῶν μελλουσῶν νὰ ἰσχύσουν διατάξεων ἐκ τῆς Ἑξαβί-

βλου, αὕτη, κατ' οἰκονομίαν, πρέπει μὲν νὰ θεωρηθῇ ἰσχύσασα, ἀλλ' ἐν τῷ συνόλῳ της, λόγῳ ἐθίμου, ἰσχύσαντος ἀπὸ τῆς τουρκοκρατίας· (πρβλ. τὰς ἀντιρρήσεις τοῦ 'Αλ. Κ. Μυλωνᾶ, ἐν π. Βυζαντὶς 1/1909, 156-158)· Κωνστ. Τριανταφυλλοπούλου, Τὸ νομοθέτημα περὶ 'Αρμενοπούλου καὶ ἐθίμων καὶ ἡ ἔκθεσις τῆς νομοθετικῆς ἐπιτροπῆς, ἐν 'Επίσ. Πρακτικὰ Α' Συνεδρίου δικηγ. Συλλόγων τοῦ Κράτους ('Αθ. 1928) 286-298, 'Ιακ. Βισβίζη, Τὸ ὑπουργικὸν σχέδιον τοῦ Β. Διατάγματος τῆς 23 Φεβρ. 1835, ἐν 'Αρχ. 'Ιστ. ἑλλ. Δικαίου 3 (1950) 1-7, Χρ. Πράτσικα, Τὰ 100 ἔτη: ΙΙΙ, 'Ο ἀστικὸς νόμος, ἐν π. Θέμις 46 (1935) 10-11, τοῦ ἰδίου, αὐτόθι 41 (1930) 273-290, Μιχ. Εὐστρατιάδου, Περὶ τῆς καταργήσεως τῆς νομοθεσίας τοῦ 'Ιουστινιανοῦ καὶ τῆς ἐσφαλμένης αὐτῆς ἐφαρμογῆς παρ' ἡμῖν, ἐν ΕΕΓΝ 38 (1918-19) 241-248 (ἀξιοπρόσεκτος μελέτη), 'Ηλία Λιακοπούλου, Περὶ τοῦ ἀστικοῦ ἡμῶν Δικαίου ἐν σχέσει πρὸς τὰς πηγὰς αὐτοῦ, αὐτόθι 39 (1919-1920) 88-96 καὶ 145-158, Γ. Πετροπούλου, 'Ιστορία καὶ Εἰσηγήσεις (1944) 338-350, τοῦ ἰδίου, 'Η ἑλληνικὴ συμβολὴ (1945) 3, 30 ἑπ. 'Ιω. Σόντη, ἡ σημασία τοῦ «Δικαίου τῶν Πανδεκτῶν» μετὰ τὴν εἰσαγωγὴν τοῦ ἀστικοῦ Κώδικος, ἐν π. Νέον Δίκαιον 2 (1946) 223-234, τοῦ ἰδίου, Τὸ ρωμαϊκὸν Δίκαιον καὶ ἡ ἑρμηνεία τοῦ ἀστικοῦ Κώδικος, αὐτόθι 4 (1948) 191-200. 'Αλλὰ κυρίως ὁ Νικ. Πανταζόπουλος ἐχειρίσθη τὸ θέμα λεπτομερέστατα καὶ ἐξαντλητικῶς εἰς δύο μελέτας του: 'Αστικὸς Κῶδιξ καὶ «ἐθνικὸν» Δίκαιον ('Αθ. 1945) 20-62 καί: 'Απὸ τῆς «λογίας» παραδόσεως εἰς τὸν ἀστικὸν Κώδικα ('Αθ. 1947) 197-299. Πρβλ. τοῦ ἰδίου, Γένεσις καὶ ἀνέλιξις τοῦ ἑλλ. Δικαίου μέχρι τοῦ ἀστ. Κώδικος, ἐν 'Εφ. ἑλλ. καὶ ἀλλοδ. νομολογίας 67 (1949) 16-55 καί: 'Η πτῶσις τοῦ Βυζαντίου ὡς ἀφετηρία ἀναγεννήσεως τοῦ ἑλλ. Δικαίου, ἐν π. Θέμις 64 (1953) 473-477 καὶ ἐν ἀνατύπῳ, ὑπὸ τὸν αὐτὸν τίτλον, ὅπου προσετέθη ἡ σχετικὴ βιβλιογραφία. 'Αντιθέτους ἀπόψεις ὑποστηρίζει ὁ Π. Ζέπος: 'Η νεωτέρα ἑλληνικὴ ἐπιστήμη τοῦ ἀστικοῦ Δικαίου (ἐναρκτήριος λόγος) 'Αθ. 1954, 25 ἑπ. δεχόμενος, ὅτι ὁ Π. Καλλιγᾶς ἔστρεψε τὸν γερμανισμὸν πρὸς τὴν ἐπιβαλλομένην ἔρευναν τοῦ γηγενοῦς καὶ ἐθνικοῦ Δικαίου. 'Ομολογεῖ ὅμως ὁ Π. Ζέπος (σ. 26), ὅτι *«οἱ σύγχρονοι ἀλλὰ καὶ οἱ πλεῖστοι τῶν μεταγενεστέρων του* [τοῦ Καλλιγᾶ] *... δὲν ἠδυνήθησαν ν' ἀπαλλαγοῦν τοῦ βάρους τῆς γερμανικῆς ἐπιρροῆς ὑπὸ τὴν λάμψιν τῆς ὁποίας ἐτέλουν»* καὶ (σ. 32) ὅτι: *«Γερμανισμὸς οὕτω καὶ πανδεκτισμὸς χαρακτηρίζουν τὴν δευτέραν περίοδον* [1848-1915] *τῆς ἱστορίας τῆς ἐπιστήμης ταύτης»*.

Περὶ τοῦ Νομικοῦ Προχείρου τοῦ Μιχαὴλ Φωτεινοπούλου (1765) πρβλ. Π. Ζέπου, ἐν ΕΕΒΣ 13 (1937) 412-422. Περὶ τῶν πηγῶν τοῦ Κώδικος τῆς Μολδαβίας (1817) ἔγραψεν ὁ Κωνστ. Τριανταφυλλόπουλος, ἐν π. Revista istorică româna 1 (1931) 32-49· πρβλ.

ἐπ' αὐτοῦ τὴν εὐμενῆ κριτικὴν τοῦ Μιχ. Λάσκαρη, ἐν π. 'Ελληνικὰ 4 (1931) 508. Βλ. τοῦ Κωνστ. Τριανταφυλλοπούλου, ἐπὶ τοῦ αὐτοῦ θέματος καὶ ἐν JGR. Ζέπων 8, σ. IX-XVI.

§ 4. 'Εσωτερικὴ 'Ιστορία.

'Εξαιρουμένου τοῦ 'Αντ. Μομφερράτου καί τινων ἄλλων, κυρίως εἰπεῖν μόλις ἀπὸ τῶν ἀρχῶν τοῦ κ' αἰῶνος ἐμφανίζονται Ἕλληνες νομικοὶ βυζαντινολόγοι, κινούμενοι ἀσφαλῶς καὶ ἀνέτως μεταξὺ τῶν ἐκδεδομένων ἢ καὶ ἀνεκδότων ἔτι πηγῶν τοῦ βυζ. καὶ μεταβυζ. Δικαίου. Πολλοὶ Ἕλληνες νομικοὶ τοῦ παρελθόντος αἰῶνος, λόγῳ τῆς τυπικῆς ἰσχύος τοῦ βυζ. Δικαίου, ἣν καθιέρωσε τὸ Διάταγμα τῆς 23 Φεβρ. 1835, ἐπεκτείνονται καὶ πέραν τῆς ἰουστινιανείου νομοθεσίας εἰς τὰς ἐπὶ θεμάτων ἀστικοῦ Δικαίου μελέτας των. 'Ακόμη καὶ ὅταν ἡ μνεία τοῦ βυζ. Δικαίου δὲν παρέμενε μόνον ἐπὶ τοῦ τίτλου τοῦ βιβλίου — ὅπως εἶναι ἡ περίπτωσις τῆς «Περὶ συνεισφορᾶς ἐν γένει κατὰ τὸ ρωμαϊκὸν καὶ βυζαντινὸν Δίκαιον καὶ κατὰ τὰ νῦν κρατοῦντα ('Αθ. 1888) πραγματείας τοῦ Δημ. 'Επ. Δεληγεώργη, ὅπου οὐδαμῶς ἐρευνᾶται τὸ βυζ. Δίκαιον — πάντως ἡ ἔρευνα περιωρίζετο συνήθως εἰς τὰ Βασιλικὰ καὶ τὴν 'Εξάβιβλον, ἐὰν δέ τις ἀπεπειρᾶτο νὰ προχωρήσῃ καὶ εἰς ἄλλας πηγάς, οὐχὶ σπανίως ἐξελάμβανεν ἄλλην πηγὴν ἀντ' ἄλλης [1]. Δὲν θὰ συμπεριλάβωμεν εἰς τὴν παροῦσαν ἀνασκόπησιν τοιούτους συγγραφεῖς, εἰ μὴ μόνον ὅταν ἡ ἐπὶ τοῦ βυζ. Δικαίου παρέκβασις εἶναι ἀξιοσημείωτος. Οὕτω ἔχομεν τέσσαρας μονογραφίας περὶ προγαμιαίας δωρεᾶς: τοῦ 'Αντ. Μομφερράτου, Πραγματεία περὶ προγαμιαίας δωρεᾶς κατὰ τὸ ρωμ. καὶ ἰδίως κατὰ τὸ βυζ. Δίκαιον ('Αθ. 1884), τοῦ Δαμιανοῦ Βορρέ, ὑπὸ τὸν αὐτὸν τίτλον ('Αθ. 1884), τοῦ Ν. Φαρμακοπούλου, Περὶ προγαμιαίας δωρεᾶς ('Αθ. 1886) καὶ τοῦ Δημοσθένους Δεσμίνη, Die Eheschenkung nach röm. u. insbes. nach byz. Recht ('Αθ. 1897)· ἐπὶ τῆς τελευταίας βλ. τὴν εὐμενεστάτην κριτικὴν τοῦ L. Mitteis, ἐν BZ 8 (1899) 546, ὡς καὶ τοῦ W. Fischer, ἐν Lit. Centralblatt 1898, 1296-1297. Περὶ τῆς τύχης τῆς προικὸς μετὰ τὴν λύσιν τοῦ γάμου ἔχομεν τὰς δύο πραγματείας: τοῦ Κ. Ρακτιβὰν ('Αθ. 1892) καὶ τοῦ Λ. Ροϊλοῦ ('Αθ. 1890)· σχετικὴ πρὸς τὸ θέμα εἶναι καὶ ἡ μεταγενεστέρα μελέτη τοῦ Ν. Δαπόντε, Τὸ ἐν Ἄνδρῳ ἔθιμον περὶ τῆς τύχης τῆς προι-

---

[1] Π.χ. ὁ Δημ. Πετρακᾶκος, ἐν Die Toten im Recht (Λειψία 1905) 111 σημ. 14 καὶ 129 σημ. 13 ἐκλαμβάνει ὡς 'Εκλογὴν τῶν 'Ισαύρων τὴν Ecloga ad Prochiron mutata. 'Επίσης ὁ Κ. Σουλιώτης, Ἔχομεν λόγους διαζυγίου; ('Αθ. 1914) ἐκλαμβάνει (σ. 31 ἑπ.) τὴν Νεαρὰν 26 Λέοντος τοῦ Δ' ὡς ἐκδοθεῖσαν ὑπὸ Λέοντος τοῦ 'Ισαύρου.

κὸς λυθέντος τοῦ γάμου καὶ ὁ νόμος 2310 περὶ τῆς ἐξ ἀδιαθέτου διαδοχῆς (Πειρ. 1930). Ἐπὶ τοῦ οἰκογενειακοῦ Δικαίου, γενικώτερον, ἔχομεν τὰς μελέτας: τοῦ Παν. Ἀραβαντινοῦ, Συμβολὴ ἱστορικὴ εἰς τὴν ἑρμηνείαν τοῦ θεσμοῦ τῆς τακτικῆς ἀπροσπορίστου περιουσίας τῶν ὑπεξουσίων (Ἀθ. 1902) καὶ τὴν ἐπ᾽ αὐτῆς κριτικὴν τοῦ Κωνστ. Τριανταφυλλοπούλου, ἐν Zeitschrift d. Sav. St. f. Rechtsgeschichte, röm. Abt. 25 (1904) 406-409, τοῦ Ἰακ. Βισβίζη, Αἱ μεταξὺ τῶν συζύγων περιουσιακαὶ σχέσεις εἰς Χίον κατὰ τὴν Τουρκοκρατίαν, ἐν Ἀρχ. Ἱστ. ἑλλ. Δικαίου 1 (1948) 1-164, ὅπου δημοσιεύονται καὶ 66 ἀνέκδοτα συμβόλαια τῶν ἐτῶν 1601-1804, τοῦ Λ. Δραδάκη, Τὸ ἐν Σύρῳ ἔθιμον τῆς συζυγικῆς κοινοκτημοσύνης, ἐν π. Θέμις 56 (1945) 167-170, τοῦ Ἀλεξ. Λαγούρου, Συζυγικὴ κοινοκτημοσύνη [ἐν Τήνῳ], ἐν ΕΕΓΝ 41 (1921-1922) 147-149, τοῦ Γρ. Κασιμάτη, La notion du mariage dans l'Eclogue des Isauriens, ἐν Μνημόσυνα Παππούλια (Ἀθ. 1934) 85-92, τοῦ Δημ. Μπόσδα, Περὶ τοῦ γάμου. Συμβολὴ εἰς τὴν μελέτην τοῦ γάμου κατὰ τὴν Ἐκλογὴν τῶν Ἰσαύρων (Ἀθ. 1937) μετὰ βιβλιοκρισίας ὑπὸ Δημ. Γκίνη, ἐν π. Ἑλληνικὰ 10 (1938) 407-411, τοῦ Γεωργ. Παπαχατζῆ, Ἡ προὶξ ὡς γαμικὸν κέρδος (Ἀθ. 1932), τῶν Ι. Εὐκλείδου, Κ. Ρακτιβὰν καὶ Ν. Δημητρακοπούλου, περὶ τοῦ θεσμοῦ «ἀγριλίκι» ἢ «παλικαριάτικο», ἐν ΕΕΓΝ 20 (1900) 270-280, τοῦ Γ. Σιμωνέτου, Αἱ περιουσιακαὶ σχέσεις τῶν συζύγων κατὰ τὸ ἀρχ. ἑλλ. Δίκαιον. Ἐπιδράσεις αὐτοῦ μέχρι τῆς Ἑξαβίβλου τοῦ Ἁρμενοπούλου καὶ τῶν ἐν Ρουμανίᾳ κωδικοποιήσεων, ἐν ΤΑ 511-622 (ἰδίως 609-622), τοῦ Ἀν. Χριστοφιλοπούλου τὴν ἀρίστην μελέτην: Σχέσεις μεταξὺ γονέων καὶ τέκνων κατὰ τὸ βυζ. Δίκαιον μετὰ συμβολῶν εἰς τὸ ἀρχαῖον καὶ τὸ ἑλληνιστικὸν (Ἀθ. 1946), τοῦ ἰδίου, Ἡ ἐκποίησις τῶν προικώων ἀκινήτων κατὰ τὸ βυζ. Δίκαιον, ἐν ΑΙΔ 6 (1939) 538-549, τοῦ ἰδίου, Ἡ ἑλληνικὴ ὀρθόδοξος Ἐκκλησία καὶ τὸ διαζύγιον, αὐτόθι 13 (1946) 214-236, μετὰ πλουσίας βιβλιογραφίας, τῶν Μιλτ. Καραβοκυροῦ καὶ Γεωργίου Μ. Καραβοκυροῦ, Τινὰ περὶ συστάσεως, κύρους ἢ μή, καὶ φύσεως τῶν μικτῶν γάμων, ἰδίως ἐν Τουρκίᾳ, ἐν ΕΕΓΝ 29 (1909-1910) 177-192, 224-240 καὶ 269-288, τοῦ Ἀχιλ. Αἰμιλιανίδου, Ἡ ἐξέλιξις τοῦ δικαίου τῶν μικτῶν γάμων ἐν Κύπρῳ, ἐν π. Κυπριακαὶ Σπουδαὶ 2 (1938) 197-236 (κυρίως 197-212), τοῦ Θαλ. Ἀντωνιάδου, Ὁ περιορισμὸς τῶν κωλυμάτων τοῦ γάμου, ἐν Ἐκκλ. Ἀλ. 33 (1913) 133-135, 141-142, 150-152, 159-160, 167-168 καὶ 181-188, τοῦ Δημ. Γεωργιάδου, Τὰ κωλύματα τοῦ γάμου, (Κων/πολις 1913), τοῦ Κωνστ. Ι. Δυοβουνιώτου, Τὸ διαζύγιον κατὰ τοὺς κώδικας 1471 καὶ 1472 τῆς Βιβλιοθήκης τοῦ Πανεπιστημίου, ἐν Νομοκανονικαὶ Μελέται 1 (Ἀθ. 1917) 53-106, τοῦ αὐτοῦ, Τὰ ἐκ τοῦ διαζυγίου κωλύματα τοῦ γάμου, αὐτόθι 107-132, τοῦ αὐτοῦ, Τὸ κατὰ συναίνεσιν διαζύγιον, αὐτόθι 187-224, τοῦ Κ. Μ. Ράλλη, Περὶ τῆς σωματικῆς νόσου ὡς λόγου διαζυγίου ἐν τοῖς ἐκκλ. δικαστηρίοις, ἐν ΠΑΚ 6 (1931) 278-281, τοῦ Γεωργ. Ν. Καρατζᾶ, Ἀσίζαι τῶν Ἱεροσολύμων καὶ τῆς Κύπρου, ἤτοι σύνταγμα νόμων ἐπὶ φραγκοκρατίας. Τὸ Δίκαιον τοῦ γάμου κατὰ τὰς Ἀσίζας, ἐν π. Νέα Σιὼν 6 (1907) 897-908, 7 (1908) 276-285, τοῦ Δημ. Α. Πετροπούλου, Ἡ ἀκληρία εἰς τὰ ἔθιμα τοῦ ἑλληνικοῦ λαοῦ, ἐν Ἐπετ. τοῦ Λαογραφικοῦ Ἀρχείου τῆς Ἀκαδημίας Ἀθηνῶν 7 (1952) 28-44 καὶ 159, τοῦ Γ. Μ. Βαλάσση, Τινὰ περὶ τῆς πατρικῆς ἐξουσίας κατὰ τὸ Δίκαιον τοῦ μετὰ τὴν ἅλωσιν ἑλληνισμοῦ, ἐν ΤΑ 529-550. Ὁ θεσμὸς τῆς ἀδελφοποιΐας ἀπησχόλησε τὸν Κ. Μ. Ράλλην, ἐν ΕΕΠΑ 3 (1906-1907) 239-306 καὶ τὸν Γ. Μιχαηλίδην-Νουάρον, ἐν τῇ ἐξαιρέτῳ μονογραφίᾳ του: Περὶ τῆς ἀδελφοποιΐας ἐν τῇ ἀρχαίᾳ Ἑλλάδι καὶ ἐν τῷ Βυζαντίῳ, ἐν ΤΑ 251-313 (ἰδίως 284-313). Αἱ πληροφορίαι τοῦ Ἀναστ. Γεωργοπαπαδάκου, Ἡ ἀδελφοποιΐα εἰς τὴν Μάνην, ἐν π. Λαογραφία 13 (1950) 28-32, ἔχουν μᾶλλον ἐκλαϊκευτικὸν χαρακτῆρα.

Ἐπὶ τοῦ κληρονομικοῦ Δικαίου ἔχομεν τὰς μελέτας: τοῦ Γεωργίου Δυοβουνιώτου, Τὸ φαλκίδειον τρίτον ἐν τῷ βυζ. Δικαίῳ, ἐν ΕΦΣΠ 6 (1902) 219-226, τοῦ Κωνστ. Τριανταφυλλοπούλου, Ὁ φαλκίδιος νόμος ἐν τῷ βυζ. Δικαίῳ (Ἀθ. 1912) (θεμελιώδης μελέτη), τοῦ ἰδίου, Die Novelle d. Patr. Athanasius über die τριμοιρία, ἐν BNJ 8 (1929-1930) 136-146, τοῦ ἰδίου, Zum griech. Volkserbrecht ἐν π. Λαογραφία 5 (1915) 239-248 (περὶ τῆς ἀποκηρύξεως), τοῦ Δημ. Γκίνη, περὶ τοῦ κάσου ἐξ ἀπαιδίας, κατὰ τὴν Ἐκλογὴν τῶν Ἰσαύρων, ἐν ΕΕΒΣ 10 (1939) 50-52, τοῦ Φρ. Βάλληνδα, Ἡ νεαρὰ 26 Ἀνδρονίκου τοῦ Παλαιολόγου, ἐν π. Θέμις 25 (1914-1915) 378-384, τοῦ Γ. Μιχαηλίδου-Νουάρου, Contribution à l'étude des pactes successoraux en droit byzantin (Παρίσιοι 1937), τοῦ Σπυρ. Γκίνη, Ἱστ. ἀνακοίνωσις ἐπὶ τοῦ κληρ. Δικαίου τῶν Ἰονίων νήσων, ἐν ΕΕΓΝ 34 (1914) 233-243, τοῦ Ἰω. Σόντη, ὁ θάνατος τοῦ κληρονομουμένου ἐξ ὑπαιτιότητος τοῦ κληρονόμου, ὡς λόγος ἀναξιότητος, ἐν π. Νέον Δίκαιον 1 (1945) 87-107, τοῦ Πέτρου Ἀγγελετοπούλου, Ὁ κατὰ τὸ Ἰουστινιάνειον καὶ βυζ. Δίκαιον τρόπος ὑπολογισμοῦ τῆς νομίμου μοίρας, ἐν Studi in onore di Pietro Bonfante, (Μιλάνον 1930) 645-647, τοῦ Δαμιανοῦ Βορρέ, Περὶ τῆς κληρονομικῆς διαδοχῆς εἰς τὴν περιουσίαν τῶν κληρικῶν καὶ μοναχῶν (Ἀθ. 1887), τοῦ Ἀντ. Μομφερράτου, Κληρονομικὸν Δίκαιον τῶν κληρικῶν καὶ μοναχῶν ἐν Ἑλλάδι καὶ Τουρκίᾳ (Ἀθ. 1890), τοῦ Κωνστ. Περδίκη-Καζαντζῆ, Beiträge z. byz. Rechtsgeschichte. Über die Erbfolge d. Regularen d. griech. Kirche (Λειψία 1887), ἀξιόλογος μελέτη· τοῦ Παν. Ζέπου,

Sur les origines du privilège de masculinité des codifications romano-byzantines publiées en Valachie en 1780 et 1818, ἐν π. Jura 3 (1952) 233-237, τοῦ Εὐαγγ. Νικολαΐδου, Περὶ τῆς μοναχικῆς ἀκτημοσύνης (Ἀθ. 1901). Ὁ Γ. Κ. Σπυριδάκης, ἐν Ἐπιστ. Ἐπετ. Φιλοσοφ. Σχολῆς Πανεπιστημίου Ἀθηνῶν (1953-1954) 286-292, ἐν τῷ βίῳ τοῦ ὁσίου Μελετίου (ια΄ αἰῶνος), ἀνίχνευσεν ἔθιμον ἐν Θήβαις, περὶ τῆς τύχης τῆς προικός, λυθέντος τοῦ γάμου θανάτῳ τῆς γυναικός.

Ἐπὶ τοῦ ἐνοχικοῦ καὶ ἐμπραγμάτου Δικαίου ἔχομεν τὰς ἐργασίας: τοῦ Δημ. Παππούλια, Zur Lehre von d. Pfandprivilegien, ἐν Z. d. Sav. St. f. Rechtsgeschichte, röm. Abt. 29 (1908) 370-378, μετὰ τῆς ἐπ᾽ αὐτῆς κριτικῆς τοῦ Κωνστ. Τριανταφυλλοπούλου, ἐν π. Βυζαντὶς 1 (1909) 153-155, τοῦ Κωνστ. Τριανταφυλλοπούλου, Die Novelle 56 Leos d. Weisen u. ein Streit über d. Meeresufer im 11. Jh., ἐν Festschrift P. Koschaker (III, 1939) 309-323, τοῦ ἰδίου, Περιορισμὸς διαφέροντος καὶ βυζαντιναὶ ἀντιλήψεις, ἐν ΑΙΔ 13 (1946) 137-164, τοῦ ἰδίου, Ἐπὶ τῆς συναινέσει μεταβιβάσεως κυριότητος ἐν τῷ μεταγενεστέρῳ βυζ. Δικαίῳ, ἐν Μνημ. Παππούλια (1934) 263-269, τοῦ ἰδίου, Ἐπισκόπησις τοῦ Δικαίου τῶν ἀρραβωνιστικῶν συμβάσεων, ἐν ΕΕΓΝ 61 (1942) 295-303, τοῦ Ἰακ. Βισβίζη, Αἱ βολαὶ τῆς νήσου Κέας, ἐν ΕΕΒΣ 19 (1949) 26-74, τοῦ Γ. Καλογήρου, Die Arrha im Vermögensrecht (Λειψία 1911), τοῦ Ἰω. Βαλαωρίτου, Μελέτη περὶ προστασίας τῆς διακατοχῆς καὶ κατοχῆς κατὰ τὸν Ἰόνιον Κώδικα (Ἀθ. 1891· ἐν σ. 11 ἑπ. κατὰ βυζ. Δίκαιον), τοῦ Γ. Μαριδάκη, Ὁ χρόνος ἐπὶ τῆς διὰ χρησικτησίας συστάσεως τῶν δουλειῶν ἐν τῷ βυζ. καὶ ἰσχύοντι Δικαίῳ, ἐν ΕΕΓΝ 35 (1915-1916) 189-201, τοῦ Παν. Ζέπου, Τινὰ περὶ βυζ. προτιμήσεως κατὰ τὸ Δίκαιον τῶν παραδουναβείων χωρῶν, ἐν Μνημ. Παππούλια (1934) 291-301, τοῦ ἰδίου, τὴν βιβλιοκρισίαν ἐν Zeitschr. d. Sav. St. f. Rechtsgesch. röm. Abt. 54 (1934) 402-405, ἐπὶ τῆς μελέτης τοῦ Em. Bussi, Ricerche intorno alle relazione fra retratto bizantino e musulmano (1933), τὴν ἀρίστην μελέτην **τοῦ ἰδίου**: Ἡ παράδοσις δι᾽ ἐγγράφου ἐν τῷ βυζ. καὶ τῷ μεταβυζ. Δικαίῳ, ἐν ΤΑ 199-242, τοῦ Γρηγ. Κασιμάτη, Les interêts dans la legislation de Justinien et dans le droit byzantin (Παρίσιοι 1931· ἀπὸ σ. 107 ἑπ. βυζ. Δίκαιον), τοῦ Γ. Α. Μαυροκορδάτου, Περὶ προνομίων καὶ ὑποθηκῶν ἐν π. Θέμις 1 (1846) 126-139.

Γενικώτεραι ἐπὶ τοῦ ἀστικοῦ Δικαίου μελέται, ἢ θίγουσαι πλείονα τοῦ ἑνὸς θέματα, εἶναι: τοῦ Λ. Σγούτα, μεταφράζοντος ἐν π. Θέμις 7 (1856) 324-382, 8 (1861) 156-219 καὶ 9 (1865) 323-412, ἐκ τῆς α΄ ἐκδ. τῆς Geschichte d. griechisch-röm. Rechts τοῦ Zachariä von Lingenthal (οἰκογενειακόν, κληρονομικὸν καὶ ἐμπράγματον), τοῦ Γεωργίου Μαριδάκη, Τὸ ἀστ. Δίκαιον ἐν ταῖς Νεαραῖς τῶν βυζ. αὐτοκρατόρων (Ἀθ. 1922) μετ᾽ ἀρίστης ἀναπτύξεως τοῦ θέματος· πρβλ. τὰς ἐπ᾽ αὐτοῦ κριτικὰς τοῦ G. Ferrari, ἐν BZ 26 (1926) 150-151, τοῦ F. Brandileone, ἐν Rivista ital. per le scienze giuridiche 1926, 389 ἑπ., τοῦ G. Beseler, ἐν BNJ 6 (1928) 547-555 καὶ τοῦ L. Wenger, ἐν BZ 27 (1927) 413-415, τοῦ Γ. Πετροπούλου, Ἱστορία καὶ Εἰσηγήσεις (1944) 381-1368, τοῦ Δημ. Πασχάλη, Κυκλαδικὰ θέσμια μετ᾽ ἀνεκδότων ἐγγράφων, ἐν ΑΙΔ 6 (1939) 212-261, τοῦ Π. Σερουΐου, Ἐπιτομὴ τοῦ ἐν τοῖς ἐκκλ. δικαστηρίοις τοῦ οἰκουμ. θρόνου ἐν ἰσχύϊ ρωμ. καὶ βυζ. Δικαίου (Κων/πολις 1886) καὶ τὴν ἐπ᾽ αὐτῆς δυσμενῆ κριτικὴν τῶν Ἐλ. Ταπεινοῦ καὶ Κ. Βασιλειάδου, ἐν τῇ ἐκδόσει των τοῦ Προχείρου Νομικοῦ τοῦ Θεοφίλου (σ. ς΄ ὑποσ. 2), τοῦ Πέτρου Ἀγγελετοπούλου, Σημεῖα τοῦ βυζ. Δικαίου, ἐν π. Δικαιοσύνη 2 (1924) 65-72, 95-96 καὶ 117-119, τοῦ Δημ. Γκίνη, Τὸ ἐθιμικὸν Δίκαιον ἐν Ἀθήναις ἐπὶ τουρκοκρατίας καὶ ὁ «κώντικας» τοῦ νοταρίου Πούλου, ἐν ΕΕΒΣ 20 (1950) 257-264. τοῦ Α. Κατσουροῦ, Συμβολὴ στὴ μελέτη τῶν ἐθίμων τῆς Νάξου, ἐν π. Ναξιακὸν Ἀρχεῖον 1 (1947) 8-13, τοῦ Ι. Δελαρόκκα, ὑπὸ τὸν αὐτὸν τίτλον, αὐτόθι, 36-42, τοῦ Π. Ζέπου, Quelques remarques sur les rapports entre le droit byzantin et le droit des Latins en Orient, ἐν Festschrift H. Lewald (Basel 1953) 209-215, τοῦ ἰδίου, L'influence du droit byzantin sur la législation roumaine de la période des princes phanariotes, ἐν Studi di Koschaker (=L'Europa e il diritto romano 1 (1953) 429-437), τοῦ Νικ. Π. Μάτση, Παρατηρήσεις ἐπὶ τῆς Ἐκλογῆς τῶν Ἰσαύρων ἐν Ἐφ. Ἑλλήνων Νομικῶν 21 (1954) 1111-1114. Τέλος ὁ Π. Βάλληνδας ἐξετάζει τὸ ἰδιωτικὸν διεθνὲς Δίκαιον τοῦ κώδικος Καλλιμάχη, ἐν Μν. Παππούλια, 271-283.

§ 5. *Δικονομικὸν Δίκαιον.*

Ἡ ἔρευνα ἐπὶ τοῦ κλάδου τούτου εἶναι μᾶλλον παρημελημένη· ὁ Νικ. Π. Δημητρακόπουλος ἔγραψεν: Ἡ θεοκρισία παρὰ τοῖς Ἕλλησιν, ἐν ΕΕΓΝ 26 (1906-1907) 17-32, ἰδίως 26-32 (=Νομ. Ἐνασχ. 2, 3-17)· ἐπὶ τοῦ ἰδίου θέματος ὁ Ἀλ. Σιᾶτος: Μία ποινικὴ δίκη κατὰ Μιχαὴλ Παλαιολόγου μὲ θεοκρισίαν (Ἀθ. 1938). Ὁ Θαλ. Ἀντωνιάδης ἔγραψεν: Ἡ δικαιοσύνη ἐπὶ τῶν Παλαιολόγων καὶ οἱ καθολικοὶ κριταὶ τῶν Ρωμαίων, ἐν Ἐκκλ. Ἀλ. 29 (1909) 327-328, 334-335 καὶ 350-352, ὁ Μ. Εὐστρατιάδης, Περὶ τοῦ σημείου τοῦ σταυροῦ ἀντὶ τῆς ὑπογραφῆς, ἐν ΕΕΓΝ 50 (1930-1931) 166-188, ὁ Ἀν. Χριστοφιλόπουλος, Ἡ δικαιοδοσία τῶν ἐκκλ. δικαστηρίων ἐπὶ ἰδιωτικῶν δια-

φορῶν κατὰ τὴν βυζ. περίοδον, ἐν ΕΕΒΣ 18 (1948) 192-201, ὁ Ἀρ. Δημόπουλος, Περὶ δικαστικῆς ἐξουσίας τοῦ Κλήρου παρὰ τοῖς Βυζαντινοῖς, ἐν ΠΕΦΣΚ 30 (1908) 209-214, ὁ Κ. Μ. Ράλλης, Περὶ τοῦ ἀποδεικτικοῦ μέσου τῆς ὁμολογίας ἐν τοῖς ἐκκλ. δικαστηρίοις κατὰ τὰς περὶ διαζυγίου δίκας, ἐν ΠΑΚ 5 (1930) 79-82. Ἴσως ἐνταῦθα πρέπει νὰ καταταχθῇ τοῦ Ἀμ. Ἀλιβιζάτου: Ἡ οἰκονομία κατὰ τὸ κανονικὸν Δίκαιον τῆς Ἐκκλησίας (Ἀθ. 1949) καὶ γαλλιστί: L'économie d'après le droit canonique de l'Église orthodoxe, ἐν SBN 8 (1953) 269-276. Περὶ τῶν ἐκκλ. δικαστηρίων βλ. καὶ [Χ. Κλονάρη] ἐν π. Thémis 1 (1819) 209-212. Περὶ τῶν πατριαρχικῶν δικαστηρίων βλ. καὶ Κυρίλλου Κ. (=Ἰγνατίου Οὑγγροβλαχίας; Ἰωάννου Οἰκονόμου;) Ἀπολογία ἱστορικὴ καὶ κριτικὴ ὑπὲρ τοῦ ἱεροῦ Κλήρου τῆς Ἀν. Ἐκκλησίας κατὰ τῶν συκοφαντιῶν τοῦ Νεοφύτου Δούκα (1815) 38-40. Ἀξιοπρόσεκτος ἡ ἀνώνυμος (ἔργον ὅμως τοῦ Ἰγνατίου Οὑγγροβλαχίας) «Ἔκθεσις περὶ τῆς διαδικασίας ἐνώπιον τοῦ πατριαρχικοῦ δικαστηρίου» κατὰ τὰς ἀρχὰς τοῦ ιθ' αἰῶνος, ἀρχικῶς γαλλιστὶ ὑπὸ τὸν τίτλον: Précis historique sur l'état actuel de l'Église orthodoxe en Orient, ἐν τῇ ἐφημ. Courrier de la Grèce (φύλλ. 4, 5 καὶ 6 τοῦ Δεκ. 1829 καὶ Ἰαν. 1830) καί, ἐν ἑλλ. μεταφράσει, ἐν π. Ἀθηνᾶ 1831, σ. 6-11, 26-32, 40-46, 55-62 καὶ 71-77. Ἡ Ἔκθεσις αὕτη ἐχρησιμοποιήθη ὑπὸ τοῦ Maurer, Das griech. Volk (1835) τ. 1 σ. 391 ὑποσ. 25 (= μετάφρ. Καραστάθη σ. 318 σημ. 25), ἐκ δὲ τῶν νεωτέρων ἐρευνητῶν μόνον ὑπὸ τοῦ Χρυσοστόμου Παπαδοπούλου, ἐν π. Θεολογία 12 (1934) 23 ὑποσ. 1. Πιστὴν εἰκόνα, ἀπὸ λαογραφικῆς ἀπόψεως, δίκης βυζ. πολιτικοῦ (οὐχὶ ἐκκλησιαστικοῦ) δικαστηρίου δίδει ὁ Φ. Κουκουλές: Εἰς τὴν αἴθουσαν ἑνὸς ἔξωθεν δικαστηρίου, ἐν Tome commémoratif du millénaire de la Bibliothèque Patriarcale d'Alexandrie (Ἀλεξάνδρεια 1953) 9-24.

Περὶ τοῦ σχετικοῦ θεσμοῦ τῶν νοταρίων ἔγραψαν: ὁ Ἀντ. Μομφερρᾶτος, ἐν π. Θέμις 1 (1890) 51-53 καὶ 67-68, ὁ ἴδιος, ἐν π. Παρνασσὸς 14 (1891-1892) 489-497, ὁ ἴδιος, ἐν Δημ. Καμπούρογλου, Μνημεῖα τῆς Ἱστορίας τῶν Ἀθηναίων 3 (Ἀθ. 1892) 19-27, ὁ Δημ. Πασχάλης, Ὁ σπαρτιάτης Στρατηγόπουλος δημόσιος ὑπὸ βασ. ἐξουσίαν νοτάριος ἐν Ἄνδρῳ. Εἰδήσεις περὶ τῶν ἐν Ἄνδρῳ νοταρίων ἐπὶ φραγκοκρατίας καὶ τουρκοκρατίας, ἐν BNJ 7 (1928-1929) 87-98. Περὶ ἀπονομῆς τῆς δικαιοσύνης, ὁ ἴδιος, Τουρκοκρατούμεναι Κυκλάδες. Ἡ δικαιοσύνη ἐν Ἄνδρῳ ἐπὶ τουρκοκρατίας, ἐν ΑΟΚΕ 19 (1939) 183-202. Ὁ Ἀχ. Σ. Διαμαντάρας, ἐν ΔΙΕΕΕ 8 (1923) 158-222 καὶ 9 (1926) 269-222 (ἰδίως 175ἑπ.), Περὶ διοικήσεως καὶ δικαστηρίων ἐπὶ τουρκοκρατίας ἐν Καστελλορίζῳ. Ὁ Κ. Σπυριδάκις, περὶ τῶν πολιτικῶν

ἀντιλήψεων τοῦ Σκαρλάτου Καλλιμάχη, ἐν Κυπριακὰ Γράμματα 17 (1952) 117-120.

§ 6. *Ποινικὸν Δίκαιον.*

Ὀλίγαι μονογραφίαι ἐπὶ τοῦ ποιν. Δικαίου ὑπάρχουν: τοῦ Κ. Γαρδίκα, Τὸ ἔγκλημα τῆς μοιχείας ἐν τῷ τῆς βυζ. αὐτοκρατορίας Δικαίῳ (Ἀθ. 1925), τοῦ Φαίδωνος Κουκουλέ, Ἡ διαπόμπευσις κατὰ τοὺς βυζ. χρόνους, ἐν π. Βυζαντινὰ-Μεταβυζαντινὰ 1 ΙΙ (1949) 75-101, τοῦ ἰδίου, Μία τῶν παρὰ τοῖς Βυζαντινοῖς ποινῶν, ὁ μεταλλισμός, ἐν Προσφορὰ εἰς Στίλπ. Π. Κυριακίδην (Θεσσ. 1953) 375-382, τοῦ Ἀλεξ. Ν. Λέτσα, «Γεωργοῦ χεὶρ οὐ τέμνεται», αὐτόθι 427-441 τοῦ Ὀδ. Λαμψίδου, Ἡ ποινὴ τῆς τυφλώσεως παρὰ βυζαντινοῖς (Ἀθ. 1949). Εἰδικῶς περὶ τῆς ποιν. εὐθύνης τῶν ἰατρῶν ἐν Κύπρῳ, κατὰ τὸ Δίκαιον τῶν Ἀσσιζῶν, ἀσχολεῖται ὁ Κ. Χρυσάνθης, ἐν π. Κυπριακαὶ Σπουδαὶ 12 (1948) 175-184. Τὴν μεταβυζαντινὴν περίοδον ἀφορᾷ ἡ μελέτη τοῦ Μεν. Τούρτογλου, Στοιχεῖα ποιν. Δικαίου καὶ ἐγκληματολογίας εἰς τὰς παροιμίας καὶ τὰ ᾄσματα τοῦ ἑλλ. λαοῦ, ἐν π. Λαογραφία 5 (1945-1949) 126-158 καὶ τοῦ Δημ. Α. Πετροπούλου, Ἡ θανάτωσις δι' ἀνασκολοπισμοῦ κατὰ τὴν τουρκοκρατίαν, ἐν ΕΕΒΣ 23 (1953) 531-543. Ὁ Κ. Μ. Ράλλης, πλὴν τοῦ θεμελιώδους ἔργου του: Ποιν. Δίκαιον τῆς... Ἐκκλησίας (1907), μὴ ὑπαγομένου ἐνταῦθα, ἠσχολήθη: Περὶ τῆς ποινῆς τῆς ἀπὸ τῆς Μονῆς ἀποβολῆς, ἐν ΠΑΚ 10 (1935) 94-108 καί: Περὶ τῆς ἀναγκαστικῆς μοναχικῆς κουρᾶς, αὐτόθι 12 (1937) 326-328. Αἱ ἐκκλ. ποιναὶ τοῦ ἀφορισμοῦ καὶ τῶν ἐπιτιμίων ἀπησχόλησαν τοὺς Κωνστ. Τριανταφυλλόπουλον, Τὸ ἀνάθεμα ἐν τῷ νεωτέρῳ ἑλλ. Δικαίῳ, ἐν π. Νεοελλ. Ἐπιθεώρησις 1 (1917) 232-237, Γεώργιον, μητρ. Νευροκοπίου, Περὶ τῶν ἐκκλ. ἐπιτιμίων καὶ ἰδίᾳ τοῦ χαρακτῆρος αὐτῶν (Ἀθ. 1950), Δ. Ζωμπολίδην, Ὁ ἀφορισμὸς ἢ τὸ ἀνάθεμα, ἡ ἐσχάτη τῶν ποινῶν ἐν τῷ καν. Δικαίῳ, ἐν Ν. Πανδέκται 5 (1906) 209-212. Ἰεζεκιήλ, Ἀρχιερατικὸν ἐπιτίμιον, ἐν π. Θεολογία 10 (1932) 355-357 καὶ τὸν ἀρχιεπ. Σμύρνης Βασίλειον, Ὑπόμνημα περὶ ἐκκλ. ἀφορισμοῦ κατὰ τοὺς... Κανόνας καὶ τὴν διδασκαλίαν τῶν Πατέρων τῆς... Ἐκκλησίας (Κωνσταντινούπολις 1897). Τὸ ἐπεισόδιον μεταξὺ Δημ. Ὑψηλάντη καὶ Μαντῶς Μαυρογένη, περὶ οὗ ἠσχολήθη ὁ Κωνστ. Τριανταφυλλόπουλος, ἐν ΠΑΚ 11 (1936) 292-297 καὶ ἐν ΑΙΔ 3 (1936) 266-269, μᾶλλον δὲν ἀνήκει πλέον εἰς τὴν μεταβυζαντινὴν περίοδον.

§ 7. *Ἐκκλησιαστικὸν Δίκαιον.*

Δυσχερὴς εἶναι ὁ διαχωρισμὸς τῶν μελετῶν ἐπὶ τοῦ βυζ. καὶ μεταβυζαν-

τινοῦ ἀπὸ τοῦ συγχρόνου ἐκκλησιαστικοῦ Δικαίου καὶ τοῦτο διότι, λόγῳ τῆς σχετικῆς αὐτονομίας τῆς Ἐκκλησίας ἐπὶ τουρκοκρατίας, τὸ ἐκκλ. Δίκαιον τῆς βυζαντινῆς αὐτοκρατορίας, μέσῳ τῆς τουρκοκρατίας, συνεχίζεται ὁμαλῶς ἐν τῷ ἱδρυθέντι ἑλλ. Κράτει, μὴ γενομένης, ἄλλως, παρ' ἡμῖν κωδικοποιήσεως τῶν Κανόνων, ὡς ἐν τῇ Δυτ. Ἐκκλησίᾳ. Ὡς ἐκ τούτου, ἐν ταῖς ἐπὶ τοῦ ἐκκλ. Δικαίου μελέταις ἀπὸ τῆς ἱδρύσεως τοῦ ἑλλ. Κράτους μέχρι σήμερον, ἡ προσφυγὴ εἰς τὰς βυζ. πηγὰς δὲν γίνεται δι' ἱστορικοὺς λόγους, ἀλλὰ πρὸς τεκμηρίωσιν τοῦ ἰσχύοντος Δικαίου. Συνεπῶς θὰ περιορισθῶ εἰς ἐκείνας μόνον τὰς μελέτας, αἵτινες πραγματεύονται ἀποκλειστικῶς θέματα τοῦ βυζ. καὶ μεταβ. ἐκκλ. Δικαίου, ἀσχέτως πρακτικῆς ἐφαρμογῆς των σήμερον[1].

Τὰς σχέσεις Ἐκκλησίας καὶ Πολιτείας ἐξετάζει ὁ Παν. Πουλίτσας, ἐν τῇ θεμελιώδει ἐργασίᾳ του: Σχέσεις Πολιτείας καὶ Ἐκκλησίας, ἰδίᾳ ἐπὶ ἐκλογῆς ἐπισκόπων (Ἀθ. 1946) ἰδίως 23 - 185, ὁ Β. Στεφανίδης εἰς δύο μελέτας του: Ἔρευναι περὶ τῶν ἐν τῷ βυζ. Κράτει σχέσεων Ἐκκλησίας καὶ Πολιτείας, τεῦχος Α' (Ἀθ. 1929) καί: Αἱ ἐν τῷ βυζ. Κράτει σχέσεις Ἐκκλησίας καὶ Πολιτείας καὶ ἡ Νεαρὰ τοῦ αὐτοκρ. Κωνσταντίνου Δούκα (1065), ἐν BZ 30 (1929 - 1930) 420 - 424. ὁ Ἀν. Χριστοφιλόπουλος, Ἡ σχέσις τῶν κανόνων πρὸς τοὺς νόμους καὶ ὁ Θεόδωρος Βαλσαμών, ἐν ΕΕΒΣ 21 (1951) 69 - 73, ὁ Π. Παναγιωτάκος, Ἐκκλησία καὶ Πολιτεία ἀνὰ τοὺς αἰῶνας (Ἀθ. 1929) 84 - 92 καὶ 172 - 186, καὶ ὁ Ι. Παναγόπουλος, Περὶ τῶν Οἰκουμ. Συνόδων καὶ τῶν ἐπὶ τῆς ἐποχῆς των σχέσεων Ἐκκλησίας καὶ Πολιτείας (Ἀθ. 1940). Πρβλ. καὶ Ἀν. Χριστοφιλοπούλου, Ἑλληνικὸν Ἐκκλ. Δίκαιον, τεῦχος Α' (Ἀθ. 1952) 31 - 36 καὶ 61 - 67.

Εἰς σειρὰν συντόμων μονογραφιῶν, ὁ Κωνστ. Μ. Ράλλης ἐξετάζει διάφορα ἐκκλησ. ἀξιώματα: Περὶ τοῦ ἀξιώματος τοῦ λογοθέτου (Ἀθ. 1916, Περὶ τοῦ οἰκονόμου, ἐν ΠΑΚ 7 (1932) 4 - 10, Περὶ τοῦ πριμικηρίου, αὐτόθι 7, 124 - 128, Περὶ τοῦ Ἐκκλησιάρχου, αὐτόθι 8 (1933) 306 - 311, Περὶ τοῦ ὀστιαρίου, αὐτόθι 8 (1933) 396 - 399, Περὶ τοῦ ἄρχοντος τῆς Ἐκκλησίας, αὐτόθι 9 (1934) 246 - 251, Περὶ τοῦ σκευοφύλακος, αὐτόθι 9 (1934) 314 - 320, Περὶ τῶν ἐπισκοπειανῶν, αὐτόθι 10 (1335) 408 - 409, Περὶ τῶν δομεστίκων, αὐτόθι 12 (1937) 294 - 296, Περὶ τῶν τίτλων ὑπερτίμου καὶ ἐξάρχου, αὐτόθι 14 (1938) 155 - 162· περὶ τῶν τελευταίων τούτων βλ. καὶ Μ. Γεδεών, ἐν π. Ὁ Νέος Ποιμὴν 2 (1920) 497 - 512. Τέλος, ὁ Κ. Μ. Ράλλης, Περὶ τῶν μητροπολιτῶν, ἐν ΠΑΚ 14 (1938) 755 - 767. Ὁ μητρ. Ἡλιουπόλεως Γεννάδιος, Περὶ τοῦ ὀφφικίου τοῦ ἀκτουαρίου, ἐν π. Ὀρθοδοξία 26 (1951) 104 - 106, ὁ Β. Στεφανίδης, Οἱ σύγκελλοι ἐν τῷ διοικ. συστήματι τοῦ οἰκουμ. πατριαρχείου, ἐν π. ὁ Νέος Ποιμὴν 2 (1920) 481 - 493 καὶ ὁ μητρ. Ἀθηναγόρας, Ὁ θεσμὸς τῶν συγκέλλων εἰς τὸ οἰκουμ. πατριαρχεῖον, ἐν ΕΕΒΣ 9 (1932) 241 - 288.

[1] Βιβλιογραφικὴν ἐπισκόπησιν τοῦ ἐκκλ. Δικαίου ἐν τῇ νεωτέρᾳ ἑλλ. ἐπιστήμῃ παρέχει ὁ Παν. Ι. Παναγιωτάκος, ἐν Ἀρχ. Ἐκκλ. καὶ Καν. Δικαίου 1 (1946) 39 - 55, 2 (1947) 51 - 64, 172 - 183 καὶ 262 - 273.

Περὶ τῆς Ἐκκλησίας ἐν Τουρκίᾳ ἐρευνᾷ ὁ Γ. Γεωργιάδης - Ἀρνάκης, The greek Church of Constantinople and the Ottoman Empire, ἐν Journal Mod. Histoire 24 (1952) 235 - 250, ὁ Μηνᾶς Δ. Χαμουδόπουλος, Τὸ ἐν τῇ Ἐκκλησίᾳ ἰσχῦον Δίκαιον, ἐν Ἐκκλ. Ἀλ. 2 (1882) 565 - 570 καὶ 581 - 584, ὁ Χρυσόστομος Παπαδόπουλος, Ἡ θέσις τῆς Ἐκκλησίας ἐν τῷ τουρκικῷ Κράτει, ἐν π. Θεολογία 12 (1934) 5 - 24, ὁ Θ. Παπαδόπουλος, Studies and documents relating to the history of the greek Church and people under turkish domination (1952) καὶ ὁ Ἡλιουπόλεως Γεννάδιος, Ὁ γάμος καὶ ἡ διάζευξις ἀπὸ ἀπόψεως τῆς ὀρθοδόξου Ἐκκλησίας καὶ ἀπὸ πολιτικῆς πλευρᾶς, ἐν π. Ὀρθοδοξία 28 (1953) 191 - 197. Περὶ τῆς ὀργανώσεως τῆς Ἐκκλησίας ἐν τῷ Δεσποτάτῳ τοῦ Μορέως, βλ. Διον. Ζακυθηνοῦ, Organisation ecclésiastique dans le Despotat de Morée, ἐν L'Héllenisme contemporain 6 (1952) 7 - 32, 197 - 211.

§ 8. Δημόσιον καὶ Διοικητικὸν Δίκαιον.

Ὡς πρὸς τὴν βυζ. περίοδον, ἐνταῦθα ἀνήκουν αἱ μελέται: τοῦ Σωφρονίου Εὐστρατιάδου, Ὁ ὅρκος τῶν ἀνωτέρων ὑπαλλήλων τοῦ βυζ. Κράτους κατὰ τοὺς χρόνους τοῦ Ἰουστινιανοῦ, ἐν π. Ρωμανὸς ὁ Μελῳδὸς 1 (1932) 14 - 15, τοῦ Ἀλ. Διομήδους, Πηγὴ καὶ ἔκτασις τῆς αὐτοκρ. ἐξουσίας εἰς τὸ Βυζάντιον, ἐν π. Βυζαντινὰ - Μεταβυζαντινὰ 1 II (1949) 39 - 60, τοῦ ἰδίου, Τὸ χρυσόβουλλον Κωνσταντίνου τοῦ Παλαιολόγου καὶ τὸ φεουδαλικὸν δίκαιον εἰς τὸ Βυζάντιον, ἐν ΠΑΚ 19 (1944) 194 - 198, τοῦ Μ. Δένδια, Études sur le gouvernement et l'administration à Byzance, ἐν SBN 5 (1939) 122 - 145, τοῦ ἰδίου, Συμβολὴ εἰς τὰ τῆς ὀργανώσεως καὶ λειτουργίας τῆς διοικήσεως ἐν τῷ βυζ. Κράτει περὶ τὴν ἐποχὴν τῆς ὑπὸ τῶν Φράγκων καταλύσεως αὐτοῦ, αὐτόθι 8 (1953) 307 - 322, τοῦ Διον. Ζακυθηνοῦ, La commune grecque, ἐν L'Hellénisme contemporain 2 (1948) 295 - 310 καὶ 414 - 428 (θεμελιώδης μελέτη), τοῦ ἰδίου, Μελέται περὶ τῆς διοικητικῆς διαιρέσεως καὶ τῆς ἐπαρχιακῆς διοικήσεως ἐν τῷ βυζ. Κράτει, ἐν ΕΕΒΣ 17 (1941) 208 - 274, 18 (1948) 42 - 62, 19 (1949) 3 - 25, 21 (1951) 179 - 209, 22 (1952) 159 - 182, τοῦ Ν. Σβορώνου, Le serment de fidélité à l'empereur byzantin et sa signification constitutionnelle ἐν REB 9 (1951) 106 - 142, τῆς Αἰκ. Α. Χριστοφιλοπούλου, Ἡ σύγκλητος εἰς τὸ βυζ. Κράτος,

ἐν Ἐπ. Ἀρχ. ἱστ. ἑλλ. Δικαίου 2 (1949) 5 - 151 (εὐσυνείδητος μελέτη). Τὸ δικαίωμα τῆς στάσεως ἐν Βυζαντίῳ ἐξετάζει ὁ Διογένης Ξανάλατος, Βυζαντινὰ μελετήματα. Συμβολὴ εἰς τὴν ἱστορίαν τοῦ βυζαντ. λαοῦ (Ἀθ. 1940).

Ἀφθονώτεραι εἶναι αἱ ἐργασίαι ἐπὶ τῆς μεταβυζαντινῆς περιόδου: Π. Ἀργυροπούλου, Δημοτικὴ διοίκησις, ἔκδ. β' (Ἀθ. 1859) 36 - 37· ἡ παλαιὰ μονογραφία τοῦ Νικ. Μοσχοβάκη, Τὸ ἐν Ἑλλάδι δημόσιον δίκαιον ἐπὶ τουρκοκρατίας (Ἀθ. 1882), διατηρεῖ ἀκόμη τὴν ἀξίαν της. Σχεδὸν σύγχρονος εἶναι τοῦ Ν. Ι. Σαριπόλου, ἡ Condition politique et sociale des grecs sous la domination ottomane (Παρίσιοι 1885), ἐκλαϊκευτικῆς μορφῆς μελέτη.

Σχετικαὶ μὲ τὸν θεσμὸν τῶν δημογερόντων καὶ κοτζαμπάσηδων εἶναι αἱ μελέται: τοῦ Δημ. Πασχάλη, Κοτζαμπάσηδες, ἐν Ἡμερολ. Μεγ. Ἑλλάδος, 1935, 301 - 325, τοῦ Α. Σιγάλα, Ἀνέκδοτα ἔγγραφα ἀφορῶντα εἰς τὴν ἐκλογὴν τῶν κοτζαμπάσηδων, ἐν π. Ἑλληνικὰ 3 (1930) 69 - 80, τοῦ ἰδίου, Ἡ πατέντα τῶν Κοτσαμπάσηδων, ἐν Ἡμερολ. Μεγ. Ἑλλάδος, (1930) 403 - 421, τοῦ ἰδίου, Σελίδες ἀπὸ τὴν ἱστορίαν τῶν Κοινοτήτων ἐπὶ τουρκοκρατίας, ἐν π. Κυκλάδες 1 (1931) 18 - 20, 50 - 51, 132 - 133, τοῦ Κ. Λαμέρα, ἡ ἀξιόλογος μελέτη: Περὶ τοῦ θεσμοῦ τῶν ἐπὶ τουρκοκρατίας δημογεροντιῶν, ἐν π. Μικρασιατικὰ Χρονικὰ 3 (1940) 1 - 73, τοῦ Ἰακ. Βισβίζη, Ἡ κοινοτικὴ διοίκησις τῶν Ἑλλήνων κατὰ τὴν τουρκοκρατίαν, ἐν ἀναμνηστ. τόμῳ: Ἡ πεντακοσιοστὴ ἐπέτειος ἀπὸ τῆς ἁλώσεως τῆς Κ/πόλεως, τοῦ L'Hellénisme contemporain (Ἀθ. 1953) 183 - 284 (περὶ προνομίων: 186 ἑπ., περὶ ἀπονομῆς δικαιοσύνης: 196 - 204), τοῦ Περ. Ζερλέντη, Σύστασις τοῦ Κοινοῦ τῶν Μυκονίων (Ἑρμ. 1924). Περὶ Ἑπτανήσου: τοῦ Ἑρμάννου Λούντζη, Περὶ τῆς πολιτικῆς καταστάσεως τῆς Ἑπτανήσου ἐπὶ Ἑνετῶν (Ἀθ. 1856). Περὶ Δωδεκανήσου: Μ. Μιχαηλίδου - Νουάρου, Ἡ ἀνὰ τοὺς αἰῶνας αὐτοδιοίκησις τῆς Δωδεκανήσου, ἐν π. Ἀθηνᾶ 57 (1953) 179 - 196, ἰδίως 184 ἑπ.

§ 9. *Δημοσία Οἰκονομία.*

Ἡ πρὸ ἐνενηκονταετίας περίπου δημοσιευθεῖσα μελέτη τοῦ Παύλου Καλλιγᾶ, Περὶ δουλοπαροικίας παρὰ Ῥωμαίοις καὶ Βυζαντίοις καὶ περὶ φορολογικῶν διατάξεων, ἀρχικῶς ἐν π. Πανδώρα 10 (1859 - 1860) 73 - 80, 97 - 106, 121 - 130 καὶ 145 - 150, βραδύτερον, μετὰ προσθηκῶν, ἐν π. Θέμις 9 (1865) 154 - 247 καί, τελικῶς, ἐν Μελέται καὶ Λόγοι (Ἀθ. 1882) 183 - 204, ἀποτελεῖ τὴν πρώτην ἑλληνικὴν ἐργασίαν ἐπὶ δημοσιοοικονομικοῦ βυζ. θέματος, ἀλλὰ καὶ τὴν μοναδικὴν ἐργασίαν τοῦ Π. Καλλιγᾶ ἐπὶ βυζ. νομικοῦ θέματος· παρὰ τὴν πάροδον τοῦ χρόνου, ἡ μελέτη αὕτη διατηρεῖ

τὴν ἀξίαν της. Κατὰ τὸν παρελθόντα αἰῶνα οὐδεμία ἄλλη ἑλληνικὴ μελέτη ἐγράφη ἐπὶ θέματος βυζ. δημ. οἰκονομίας, μόλις δ' ἀπὸ τῶν ἀρχῶν τοῦ κ' αἰῶνος ἀρχίζουν ἐμφανιζόμεναι σχετικαὶ ἐργασίαι. Ἀναμφισβητήτως τοῦ πρώτου τρίτου τοῦ αἰῶνος μας δεσπόζει ἡ μορφὴ τοῦ Ἀνδρέου Μ. Ἀνδρεάδου, ὅστις διὰ σειρᾶς μελετῶν ἐπὶ τῆς βυζαντινῆς, μεταβυζαντινῆς καὶ ἑπτανησιακῆς δημοσίας οἰκονομίας προήγαγε σημαντικῶς τὴν ἐπιστήμην ἐπὶ τοῦ κλάδου τούτου. Θ' ἀναγράψω τὰς μελέτας του κατὰ χρονολογικὴν σειράν: Περὶ τῶν οἰκονομικῶν τοῦ Βυζαντίου, ἐν ΕΚΝΕ 1 (1908) 22 - 46, γαλλιστί: Les finances byzantines, ἐν Revue des sciences politiques 3η σειρά, 26 (1911) = Ἔργα 1, 423 - 450 καὶ γερμανιστί: Über die Finanzen von Byzanz, ἐν Finanzarchiv 26 (1909) 468 - 490. Περὶ τοῦ πληθυσμοῦ καὶ τοῦ πλούτου τῆς Κωνσταντινουπόλεως κατὰ τοὺς μέσους αἰῶνας, ἐν ΕΦΣΝ 13 (1917) 249 - 297 καὶ γαλλιστί: De la population de Constantinople sous les empereurs byzantins, ἐν π. Metron 1 (1920) 68 - 119. Περὶ νομίσματος καὶ τῆς κτητικῆς δυνάμεως τῶν πολυτίμων μετάλλων κατὰ τοὺς βυζ. χρόνους, ἐν ΕΕΠΑ 1916 - 1917, 185 - 235 καὶ γαλλιστί: De la monnaie et de la puissance d'achat des métaux précieux dans l'empire byzantin, ἐν π. Byzantion 1 (1924) 75 - 115 (= Ἔργα 1, 493 - 524). Ἐν τῷ τόμῳ Α' μέρος Β' τοῦ μνημειώδους ἔργου του: Σύστημα δημοσίας οἰκονομίας (Ἀθ. 1918), τὰ περὶ δημοσίας οἰκονομίας τῶν Βυζαντινῶν ἐν σ. 337 - 624 (Πρβλ. τὴν κριτικὴν τοῦ A. Vasiliev, ἐν BNJ 5, 1926 - 1927, 442 - 444). Le montant du budget de l'empire byzantin, ἐν Revue des études grecques 34 (1921) 20 - 56 (= Ἔργα 1, 451 - 492). La vénalité des offices est-elle d'origine byzantine? ἐν Nouvelle revue hist. du droit français 45 (1921) 1 - 16 (= Ἔργα 1, 525 - 531). Τὰ πανεπιστήμια Κων/πόλεως καὶ αἱ χάριν αὐτῶν δημόσιαι δαπάναι, ἐν ΕΕΠΑ 18 (1922 - 1923) 153 - 167 (= Ἔργα 1, 533 - 543). Le recrutement de fonctionnaires et des Universités dans l'empire byzantin ἐν Mélanges à G. Cornil (Γάνδη - Παρίσιοι 1926) 17 - 40 (= Ἔργα 1, 545 - 562) καὶ ἐν ἑλλ. μεταφράσει, ὑπὸ Γ. Μαριδάκη: Ἡ στρατολογία τῶν ὑπαλλήλων καὶ τὰ Πανεπιστήμια εἰς τὴν βυζ. αὐτοκρατορίαν, ἐν ΑΟΚΕ 7 (1927) 337 - 358. Οἱ Ἑβραῖοι ἐν τῷ βυζ. Κράτει ἐν ΕΕΒΣ 6 (1929) 23 - 43 (= Ἔργα 1, 609 - 627) καὶ γαλλιστί: Les Juifs et le fisc dans l'empire byzantin, ἐν Mélanges Charles Diehl 1 (Παρίσιοι 1930) 7 - 29 (= Ἔργα 1, 629 - 659). Byzance paradis du monopole et du privilège ἐν π. Byzantion 9 (1934) 171 - 181 (= Ἔργα 1, 599 - 607). La population de l'empire byzantin, ἐν Bull. de l'Institut arch. bulgare 9 (1935) 117 - 126 [1]. Floraison et decadence

[1] Ἐπὶ τοῦ ἰδίου θέματος βλ. καὶ Π. Χαρανῆ (Charanis), A note on

de la petite propriété dans l'empire byzantin, ἐν Mélanges E. Mahain (Βρυξέλλαι 1936).

Διὰ τὴν ἐποχὴν τῆς τουρκοκρατίας ἔγραψεν ὁ 'Α. 'Ανδρεάδης: L'administration financière de la Grèce sous la domination turque, ἐν Revue des études grecques 23 (1910) 131 - 183 (="Εργα 1, 675 - 720), Ali Pacha de Tebelin, economiste et financier, αὐτόθι 25 (1912) 427 - 460 (= "Εργα 1, 721 - 745). Διὰ τὸν πληθυσμὸν τῆς Κων/πόλεως ἐπὶ τουρκοκρατίας, βλ. M. Γεδεών, Εἰκασίαι μετὰ ἔρευναν ἐνοριακῶν κωδίκων Κων/πόλεως, ἐν π. Μεσ. Γράμματα 3 (1936) 79 - 97. Διὰ τὴν 'Επτάνησον ἐπὶ 'Ενετοκρατίας συνέγραψεν ὁ A. 'Ανδρεάδης: Περὶ τῆς οἰκονομικῆς διοικήσεως τῆς 'Επτανήσου ἐπὶ Βενετοκρατίας, τ. 1 - 2 ('Αθ. 1914). 'Εκτὸς τῶν ἀνωτέρω μελετῶν ἐδημοσίευσεν ὁ A. 'Ανδρεάδης καὶ ἐμβριθεῖς κριτικὰς ἐν Le Messager d'Athènes 18 'Οκτ. 1927, ἐν BZ 28 (1928) 287 - 323 (="Εργα 1, 563 - 597), καὶ ἐν The english historical Review 43 (1928) 415 - 416.

'Η μελέτη τοῦ Δ. Κ. Τσοποτοῦ, Γῆ καὶ γεωργοὶ τῆς Θεσσαλίας κατὰ τὴν τουρκοκρατίαν, ἐπὶ τῇ βάσει ἱστορικῶν πηγῶν (Βόλος 1912) ἀποτελεῖ ἀξιόλογον συμβολὴν ἐπὶ τοῦ θέματος· πρβλ. κριτικὴν ὑπὸ Σπ. Λάμπρου, ἐν N. 'Ελλ. 10 (1913) 216 - 218 καὶ ὑπὸ A. 'Ανδρεάδου, ἐν Revue des études grecques 27 (1914) 93 - 94. Αἱ μελέται τοῦ 'Αλ. Διομήδους: Τὰ αἴτια τῆς οἰκονομικῆς παρακμῆς τοῦ Βυζαντίου, ἐν π. 'Επιθ. Κοιν. καὶ Δημ. Οἰκονομικῆς 6 (1937) 135 - 155, 'Η ἐξέλιξις τῆς φορολογίας τῆς γῆς εἰς τὸ Βυζάντιον, ἐν ΕΕΒΣ 19 (1939) 306 - 314, 'Η πολιτικὴ τῆς μακεδονικῆς δυναστείας κατὰ τῆς μεγάλης ἰδιοκτησίας, ἐν π. 'Ελληνικὰ 11 (1939) 249 - 262 καί, ὑπὸ ἐκτενεστέραν μορφήν, ἐν Βυζαντιναὶ Μελέται 1 ('Αθ. 1942) 1 - 115, ὡς καὶ τοῦ Διον. Ζακυθηνοῦ: 'Ο χαρακτὴρ τῆς βυζ. οἰκονομίας καὶ ὁ κρατικὸς παρεμβατισμός, ἐν π. Πολιτικὴ 'Επιθεώρησις (1946), τοῦ ἰδίου: Crise monnetaire et crise économique à Byzance du XIIIe au XVe siècle ἐν L'Hellénisme contemporain, 1947, σ. 162 - 192, 219 - 277, 386 - 399, 483 - 497, 564 - 591, 1948, σ. 57 - 81, 150 - 167 [1] ἀποτελοῦν ἀξιόλογον συμβολὴν διὰ τὴν βυζ. περίοδον, εἰς τὴν ὁποίαν ἐπίσης ἀφοροῦν αἱ μελέται τοῦ Γρ. Κασιμάτη, La dixième vexation de l'emp. Nicéphore Phocas, ἐν Byzantion 7 (1932) 149 - 160, τοῦ Χρ. Μ. Μακρῆ, L'organisation de l'économie urbaine dans Byzance sous la dynastie des Macédoniens (Παρίσιοι 1925), ἐφ' ἧς πρβλ. τὰς κριτικὰς ἐν BNJ 5 (1926 - 27), 235 - 243, ἐν BZ 26 (1926) 116 - 118 καὶ

the population and cities of the Byzantine Empire in the thirteenth century, ἐν Jewish social studies, Publications, nr. 5 (1953) 135 - 148.

[1] Πρβλ. τοῦ ἰδίου, Βυζάντιον. Κράτος καὶ κοινωνία· ἱστορικὴ ἐπισκόπησις ('Αθ. 1951) 41 - 51.

ἐν Byzantion 4 (1927 - 1928) 658 - 660, τοῦ ἰδίου, Des Byzantins et des étrangers dans Constantinople au moyen - âge (Παρίσιοι 1928), τοῦ Γ. Κόλια, Μέτρα τοῦ 'Ιουστινιανοῦ ἐναντίον τῆς ἀστυφιλίας καὶ ὁ θεσμὸς τοῦ κοιαίστορος, ἐν ΤΑ 39 - 77, τοῦ Κωνστ. Σφήκα, 'Ο «δημόσιος δρόμος» τῶν βυζαντινῶν, ἐν π. Νέα 'Εστία 47 (1950) 374 - 376, 458 - 459, 539 - 540, 604 - 605, 656 - 657 καὶ 748 - 751, τοῦ Π. Χαρανῆ (Charanis) On the social structure and economic organisation of the byzantine empire in the thirteenth century .and later, ἐν Byzantinoslavica 12 (1951) 94 - 153 καὶ τοῦ Ι. Τορναρίτου, Τὸ αἴνιγμα τοῦ βυζ. ἀερικοῦ ἐν σχέσει μὲ τὸ ρωμ. aerarium καὶ τὸν fiscum, ἐν 'Αρχ. Βυζ. Δικαίου 1 (1930) 3 - 212 καὶ 308 - 386· πρβλ. τὴν αὐστηροτάτην κριτικὴν τοῦ F. Dölger ἐν BZ 32 (1932) 444 - 445 καὶ τὴν «réponse» τοῦ Ι. Τορναρίτου, ἐν Παραρτήματι, Nº 1, τοῦ 'Αρχ. Βυζ. Δικαίου ('Αθ. 1933) 140 - 158, ὡς καὶ τὸν βαρὺν χαρακτηρισμὸν τῶν E. Stein καὶ H. Grégoire, ἐν Byzantion 8 (1933) 769, διὰ τὰς ἐρεύνας του : («moins scientifiques que drôlatiques»).

Τὴν μεταβυζαντινὴν περίοδον ἀφοροῦν αἱ ἐργασίαι τοῦ Διον. Ζακυθηνοῦ, Εἰδήσεις περὶ τῆς ἐμπορικῆς κινήσεως τῶν λιμένων τῆς 'Αττικῆς κατὰ τὰ μέσα τοῦ ιζ' αἰῶνος, ἐν π. 'Ελληνικὰ 7 (1934) 253 - 265, τοῦ Νικ. Γ. 'Αρμακόλα, Οἰκονομικὰ τῆς Τήνου (1715 - 1822), 'Αθ. 1926, τοῦ Θ. Θ. Βελιανίτου, Περὶ τῆς δημοσιονομικῆς καταστάσεως τῶν Παξῶν ἐπὶ 'Ενετοκρατίας καὶ μέχρι τοῦ 1803, ἐν BNJ 6 (1927 - 28) 60 - 76, τοῦ Δημ. Πασχάλη, Δημοσιονομικὴ κατάστασις τῶν Κυκλάδων νήσων ἐπὶ τουρκοκρατίας καὶ ἐπαναστάσεως (1537 - 1825) ἐν ΑΚΟΕ 14 (1934) 436 - 470, τοῦ 'Αντ. Γ. Σήφακα, Τὸ ὑπὸ τῶν τούρκων εἰσαχθὲν εἰς Κρήτην φορολογικὸν σύστημα, ἐν 'Επ. 'Ετ. Κρητ. Σπουδῶν 3 (1940) 156 - 178. 'Επίσης ἐν τῷ κεφαλαίῳ τούτῳ πρέπει νὰ καταταχθῇ ἡ μικρὰ μελέτη τοῦ Σπ. Λάμπρου, Τὸ δικαίωμα τῆς πρώτης νυκτὸς παρὰ τοῖς βυζαντινοῖς, ἐν N. 'Ελλ. 4 (1907) 14 - 19, δεδομένου ὅτι τὸ «δικαίωμα» τοῦτο εἰσεπράττετο ὑπὸ μορφὴν φόρου. 'Εν τούτοις ὁ N. Βέης, ἐν BZ 21 (1912) 169 - 186, κατέστησε πιθανώτερον, ὅτι τὸ δικαίωμα τῆς «παρθενοφθορίας» ἦτο ἡ χρηματικὴ ποινὴ ἐπὶ βιασμοῦ κόρης [1]. 'Ο N. Τωμαδάκης δημοσιεύει τέσσαρα ἑλληνικὰ ἔγγραφα τῶν τουρκικῶν 'Αρχῶν Κρήτης, τῶν ἐτῶν 1831 -

[1] 'Εντούτοις ἐν τῇ Δυτ. Μακεδονίᾳ, ἐπὶ τουρκοκρατίας, φαίνεται ὅτι ὁ «σούμπασης» ἀπεπειρᾶτο ἐνίοτε ν' ἀσκήσῃ οὐσιαστικῶς τὸ δικαίωμα τῆς πρώτης νυκτός· τρεῖς τοιαύτας περιπτώσεις ἀναφέρει ὁ Μιχ. Καλινδέρης, Γραπτὰ μνημεῖα ἀπὸ τὴ Δυτ. Μακεδονία χρόνων τουρκοκρατίας (Πτολεμαΐς 1940) 41, 48 καὶ 53, καθ' ἅς, ὁμοιομόρφως, ὁ μὲν σούμπασης ἐφονεύθη ὑπὸ τῶν χωρικῶν, τὰ δὲ χωρία τούτων, εἰς ἀντίποινα, κατεστράφησαν ὁλοσχερῶς ὑπὸ τῶν Τούρκων ἢ τῶν 'Αλβανῶν.

1859, ἐν Ἐπ. Ἑτ. Κρητ. Σπουδῶν 1 (1938) 130 - 137, ἐξ ὧν τὰ τρία πρῶτα φορολογικοῦ περιεχομένου.

§ 10. *Εἰδικὰ περιοδικά.*

Ὡς ἦτο φυσικόν, εἰδικὰ περιοδικά, ἀσχολούμενα ἀποκλειστικῶς περὶ τὸ βυζ. καὶ μεταβυζ. Δίκαιον, δὲν ἦτο δυνατὸν νὰ ὑπάρξουν παρ' ἡμῖν, ἐλλείψει ἐπαρκοῦς ἀριθμοῦ ἐνδιαφερομένων. Παρὰ ταῦτα, ἐγένετο ἀπόπειρα ἐκδόσεως τοιούτου εἰδικοῦ περιοδικοῦ, ὑπὸ τὸν τίτλον : Ἀρχεῖον Βυζαντινοῦ Δικαίου (1930 - 1931), οὗτινος ὁ βίος ὑπῆρξεν, ὡς ἦτο ἑπόμενον, βραχύτατος, ἐκδοθέντων δύο μόνον τευχῶν τοῦ Α' τόμου καὶ ἑνὸς παραρτήματος (1933), ἐν τῷ ὁποίῳ (σ. 1 - 139) ἐδημοσιεύθη ὑπὸ τοῦ Γ. Πετροπούλου, Βιβλιογραφικὴ ἐπισκόπησις 1931, ἄριστον ὑπόδειγμα τοιούτου εἴδους ἐργασιῶν. Πλὴν τῆς ἐπισκοπήσεως ταύτης, τὸ περιοδικὸν τοῦτο ἐδημοσίευσε διαφόρους μελέτας τοῦ ἱδρυτοῦ του Ἰω. Τορναρίτου, περὶ ὧν διέλαβον ἐν τῷ οἰκείῳ κεφαλαίῳ.

Αἱ νομικαὶ βυζ. μελέται Ἑλλήνων, ἐφ' ὅσον δὲν δημοσιεύονται αὐτοτελῶς, φιλοξενοῦνται συνήθως εἰς τὰ εἰδικὰ βυζαντινὰ περιοδικά, ἡμέτερα ἢ ξένα, ἢ εἰς ἑλληνικὰ νομικὰ περιοδικά.

§ 11. *Βιογραφίαι καὶ βιβλιογραφίαι.*

Βιογραφίας Νομικῶν τῆς βυζ. καὶ μεταβυζ. περιόδου ἔχομεν νὰ μνημονεύσωμεν : περὶ Ἰωάννου Ξιφιλίνου, ὑπὸ Κ. Μπόνη, Ἰωάννης Ξιφιλῖνος, ὁ νομοφύλαξ, ὁ πατριάρχης καὶ ἡ ἐποχή του, ἐν Texte u. Forschungen z. byz. neugr. Phil. Nº 24 (Ἀθ. 1937)· περὶ Δημητρίου τοῦ Χωματιανοῦ, ὑπὸ Ἀν. Χριστοφιλοπούλου, ἐν π. Θεολογία 20 (1949) 741 - 749· περὶ Ἰωάννου Ἀποκαύκου, μητρ. Ναυπάκτου, ὑπὸ Π. Κ. Πολάκη, (Ἱεροσ. 1923)· περὶ Κωνσταντίνου Ἀρμενοπούλου, πρβλ. ἀνωτ. σ. 112· προσθετέαι αἱ, ἀμφιβόλου ἀκριβείας, πληροφορίαι τοῦ παλαιοῦ (1655 - 1740) κρητὸς Νικολάου Παπαδοπούλου-Κομνηνοῦ Praenotiones Mystagogicae (Πατάβιον 1696) 143· περὶ Θεοδοσίου Ζυγομαλᾶ, ὑπὸ Κ. Ι. Δυοβουνιώτου, ἐν π. Θεολογία 1 (1923) 18 - 40 καὶ 141 - 146· πρβλ. τὰς παρατηρήσεις τοῦ Ν. Βέη, ἐν BNJ 6 (1927 - 1928) 267· περὶ Μανουὴλ Μαλαξοῦ ὑπὸ Κ. Ι. Δυοβουνιώτου, Ὁ νομοκάνων Μανουὴλ Μαλαξοῦ (Ἀθ. 1916) 5 - 7· περὶ τοῦ ἐπισκόπου Καμπανίας Θεοφίλου, ὑπὸ Β. Μυστακίδου, ἐν π. Θεολογία 7 (1927) 49 - 60, 110 - 123, ὡς καὶ ὑπὸ Σωφρονίου Εὐστρατιάδου, ἐν Ἠπ. Χρ. 2 (1927) 54 - 97, 245 - 268· πρβλ. καὶ Ν. Δελιαλῆ, αὐτόθι 7 (1932) 247· περὶ

Μιχαὴλ Φωτεινοῦ, ὑπὸ Κ. Ι. Δυοβουνιώτου, ἐν π. Θεολογία 1 (1923) 327 - 342· περὶ τοῦ ποιητοῦ Ἀθαν. Χριστοπούλου, ὡς συντάκτου τοῦ Μολδαβικοῦ Κώδικος, ὑπὸ Δ. Β. Οἰκονομίδου, ἐπὶ τῇ βάσει ρουμανικῶν ἰδίᾳ πηγῶν, ἐν π. Ἑλλ. Δημιουργία 9 (1952) 425 - 430· περὶ Κωνστ. Σάθα καὶ Ἀθ. Παπαδοπούλου-Κεραμέως, ὑπὸ Θ. Ξανθοπούλου, ἐν Échos d'Orient 17 (1914) 345 - 348.

Νεωτέρων δὲ Ἑλλήνων νομικῶν βυζαντινολόγων νεκρολογίας ἢ βιογραφίας μετὰ βιβλιογραφίας, ἔχομεν νὰ σημειώσωμεν : τοῦ Δημ. Παππούλια, ὑπὸ Κωνστ. Τριανταφυλλοπούλου, ἐν ΠΑΚ 10 (1935) 8 - 17, ὑπὸ Π. Βάλληνδα, ἐν Rivista di diritto privato 2 (1933) 140 ἑπ. καὶ ὑπὸ τοῦ ἰδίου, ἐν Μνημ. Παππούλια (Ἀθ. 1934) 5 - 15· τοῦ Ἀνδρέου Μ. Ἀνδρεάδου, ὑπὸ Κ. Βαρβαρέσου, Γ. Πετροπούλου καὶ Ι. Πίντου, ἐν τῇ ὑπ' αὐτῶν ἐκδόσει : Ἀνδρεάδου, Ἔργα 1 (Ἀθ. 1938) σ. θ - ιδ' καὶ ὑπὸ Α. Σμπαρούνη, A. M. Andréadès, Begründer d. Finanzwissenschaft in Griechenland (Ἀθ. 1940), Ἔργα Κ. Τριανταφυλλοπούλου, ἐν Ἐφ. Ἑλλ. Ἀλλοδ. Νομολογίας 62/2 (1943) 2 - 11.

Ἐνταῦθα θὰ ἠδυνάμεθα νὰ προσθέσωμεν, καίτοι δὲν πρόκειται περὶ Ἕλληνος βιογραφομένου, τὴν μελέτην τοῦ Κωνστ. Θ. Κυριακοπούλου, Περὶ τοῦ Γεωργίου Μάουρερ καὶ τοῦ ἐν Ἑλλάδι ἔργου αὐτοῦ, ἐν Πρακτικὰ Α' Συνεδρίου δικηγ. Συλλόγων τοῦ Κράτους (Ἀθ. 1928) 275 - 285.

Νομικὰς βιβλιογραφίας ἔχομεν νὰ μνημονεύσωμεν : τοῦ Γ. Πετροπούλου, πλὴν τῆς ἀνωτέρω ἐν § 10 ἀναγραφείσης, τὴν Βιβλιογραφίαν τῶν ἐτῶν 1932 - 1935 ἐν ΑΙΔ 3 (1936) 569 - 646, τῶν δ' ἐτῶν 1936 - 1937, αὐτόθι 5 (1938) 287 - 351, ὡς καὶ τὴν ἀνωτέρω, σ. 108, μνημονευθεῖσαν Συμβολήν του· τοῦ Κωνστ. Τριανταφυλλοπούλου, Τὸ ἑλλ. ἀστ. Δίκαιον ἀπὸ τοῦ 1869 ἕως 1919, ἐν π. Τὸ Δίκαιον 3 (1921) 210 - 222. Διὰ τὰς ἐπὶ τοῦ Κανονικοῦ Δικαίου ἐργασίας, βλ. Ἀμίλκα Ἀλιβιζάτου, ἐν Ἑκατονταετηρὶς Πανεπιστημίου Ἀθηνῶν (Ἀθ. 1937) 1 - 22 καὶ περὶ τῶν ἔργων τοῦ Κωνστ. Μ. Ράλλη, ἐν ΠΑΚ 4 (1929) 224 - 225, περὶ δὲ τῶν τοῦ Ἀνδρέου Μ. Ἀνδρεάδου, ὑπὸ [Ε. Π. Φωτιάδου] ἐν Ἔργα 3 (1940) 409 - 429.

§ 12. *Γλῶσσα.*

Ἡ γλῶσσα τῶν βυζ. νομικῶν κειμένων ἐλάχιστα ἀπησχόλησε τοὺς Ἕλληνας. Ἴσως ἐνταῦθα πρέπει πρωτίστως νὰ γίνῃ μνεία τοῦ σπουδαιοτάτου Greek Lexicon of the roman and byzantine periods (from B.C. 146 to

A.D. 1100), (Νέα Ὑόρκη - Λειψία 1870) τοῦ Ε[ὐαγγελινοῦ] Ἀ[ποστολίδου][1] Sophocles (1807 - 1883), ἐκδοθὲν τὸ δεύτερον τὸ 1888 καὶ τὸ τρίτον, ἐπιμελείᾳ Joseph Thayer (1914), ἐν Cambridge. Ἐν τῷ λεξικῷ τούτῳ ὁ Ἀποστολίδης ἀπεδελτίωσε καὶ νομικὰ κείμενα. Ἡ Σοφία Ἀντωνιάδου ἔγραψε : De l'influence de la langue de droit byzantin sur le grec d'aujourd'hui, ἐν Chronique d'Égypte 7 (1932) 157 - 171. Ἐσχάτως ὁ Ε. Ροῦσσος ἐξέδωκε: Λεξιλόγιον ἐκκλησιαστικοῦ Δικαίου. Α' Βυζ. Δίκαιον (Ἀθ. 1948). Ὁ Νικ. Π. Δημητρακόπουλος, ἐν συντόμῳ μελέτῃ του, ἐν ΕΕΓΝ 38 (1918 - 1919) 140 - 146, ἀναδημοσιευθείσῃ ἐν τ. 4 (1927) 269 - 275 τῶν Νομικῶν Ἐνασχολήσεών του, ἠθέλησε νὰ συναγάγῃ συμπεράσματα περὶ τῆς προφορᾶς τῆς λατινικῆς γλώσσης ἐκ τῆς μεταγραφῆς λατινικῶν νομικῶν ὅρων εἰς ἑλληνικὰ κείμενα. Ὁ ἴδιος, Μία παρατήρησις ἐπὶ τῆς ὀνοματολογίας τῆς συγγενείας, ἐν π. Θέμις 1 (1890 - 1891) 283 - 285 (= Νομ. Ἐνασχ. 1, 72 - 76) ἀποδεικνύει, ὅτι ὁ ὅρος: ἀγχιστεία ἀδοκίμως χρησιμοποιεῖται πρὸς δήλωσιν τῆς ἐξ ἐπιγαμίας συγγενείας, ἀντὶ τοῦ ὀρθοῦ : κηδεστία. Πλείστας ἄλλας σχετικὰς Παρατηρήσεις εἰς τὴν καθ' ἡμᾶς νομικὴν γλῶσσαν, δημοσιεύει ὁ Μιχ. Λιβαδᾶς, ἐν ΕΕΠΑ 15 - 17, (1920 - 1921) 3 - 31, 18 (1921 - 1922) 51 - 99 καὶ ἐν Ἐπιστ. Ἐπετ. Νομ. Σχολῆς Παν. Ἀθηνῶν 1 (1924 - 1925) 25 - 84, φέρων πολλὰ παραδείγματα ἐκ τῶν βυζ. πηγῶν. Περὶ τῆς ἐννοίας τοῦ ὅρου «ἀπόξυλον» ἐν τῷ μεταβυζ. Δικαίῳ, βλ. Ἰακ. Τ. Βισβίζην, ἐν Ἐπ. Ἀρχ. Ἱστ. Ἑλλ. Δικαίου Ἀκαδ. Ἀθηνῶν 5 (1954) 123 - 126.

§ 13. *Σγούτειοι διαγωνισμοί.*

Ὁ Λεωνίδας Σγούτας (1820 - 1878), οὐ μόνον συνέβαλεν ἐν ζωῇ εἰς τὴν ἔρευναν τοῦ βυζ. καὶ μεταβυζ. Δικαίου διὰ τῶν ἐννέα τόμων τοῦ νομικοῦ περιοδικοῦ του Θέμις (1846 - 1869), διὰ τῆς ἐν αὐτῷ δημοσιεύσεως διαφόρων βυζ. καὶ μεταβυζ. νομικῶν κειμένων καὶ σχετικῶν μελετῶν, ἐν πρωτοτύπῳ ἢ μεταφράσει, ἀλλὰ καὶ μετὰ θάνατον, διὰ κληροδοτήματος πρὸς τὸ Πανεπιστήμιον Ἀθηνῶν, κατέλιπε μέγα μέρος τῆς περιουσίας του πρὸς προκήρυξιν διαγωνισμῶν ἐπὶ θεμάτων τοῦ ρωμαϊκοῦ ἢ βυζαντινοῦ Δικαίου. Ἐκ τῶν 24 προκηρυχθέντων διαγωνισμῶν τούτων, οἱ ἡμίσεις ἀκριβῶς εἶχον θέματα ἐπὶ τοῦ βυζ. Δικαίου :

1) Ὁ Ζ', Τὸ ἀστικὸν Δίκαιον εἰς τὴν Ἐκλογὴν τῶν Ἰσαύρων.

2) Ὁ Θ', Τὸ ἀστικὸν Δίκαιον ἐν ταῖς Νεαραῖς τῶν μετὰ τὸν Ἰουστινιανὸν αὐτοκρατόρων, ἱστορικῶς καὶ δογματικῶς.

[1] Περὶ οὗ πρβλ. Γ. Σούλη, ἐν π. Ἀθηνᾶ 56 (1952) 125 - 141.

3) Ὁ Ι', Αἱ παραλλαγαὶ τοῦ ἐν τῇ Ἑξαβίβλῳ τοῦ Ἀρμενοπούλου ἀστικοῦ Δικαίου ἀπὸ τοῦ Ἰουστινιανοῦ καὶ τῶν Βασιλικῶν.

4) Ὁ ΙΑ', Ὁ ναυτικὸς νόμος τῶν Ροδίων.

5) Ὁ ΙΓ', Ἡ ἔρευνα τῶν πρὸς προστασίαν τῆς μικρᾶς ἰδιοκτησίας διατάξεων τῆς βυζ. νομοθεσίας καὶ εἰδικώτερον τῶν Νεαρῶν τῆς μακεδ. δυναστείας.

6) Ὁ ΙΕ', Τὸ ἀστικὸν Δίκαιον κατὰ τὰς ἀποφάσεις Δημητρίου τοῦ Χωματιανοῦ.

7) Ὁ ΙϚ', Ὁ βασιλεὺς ἐν τῷ βυζ. Δικαίῳ.

8) Ὁ ΙΖ', Τὸ Ἐπαρχικὸν Βιβλίον Λέοντος τοῦ Σοφοῦ καὶ αἱ συντεχνίαι ἐν τῷ Βυζαντίῳ.

9) Ὁ ΙΗ', Αἱ ἐν τῷ ἀστ. Δικαίῳ καινοτομίαι τῆς Ἐκλογῆς τῶν Ἰσαύρων.

10) Ὁ ΙΘ', Μετάφρασις τῆς Geschichte d. griechisch - römischen Rechts τοῦ Zachariä von Lingenthal καὶ συγχρονισμὸς αὐτῆς διὰ τῆς προσθήκης τῶν πορισμάτων ἐκ τῶν ἔκτοτε γενομένων ἐρευνῶν[1].

11) Ὁ Κ', Ἀστικὸν Δίκαιον περιεχόμενον εἰς τὰς ἐν τῇ Πείρᾳ ἀποφάσεις τοῦ Εὐσταθίου καὶ ἄλλων δικαστῶν.

12) Ὁ ΚΔ'. Περὶ τῆς εἰκόνος τοῦ Νόμου (νόμοι, νεαραί, χρυσόβουλλα, προστάξεις, ὁρισμοὶ κλπ.) καὶ περὶ τῶν σχέσεων νόμου καὶ ἐθίμου κατὰ τὸ Δίκαιον τῶν Νεαρῶν Λέοντος τοῦ Σοφοῦ καὶ τῶν μετ' αὐτὸν αὐτοκρατόρων.

Χαρακτηριστικὸν εἶναι : α) ὅτι ἐκ τῶν 24 Σγουτείων διαγωνισμῶν, ὧν ὁ Α' προεκηρύχθη τὸ 1881, οἱ δώδεκα ἀνωτέρω, ἀφορῶντες θέματα ἀμιγοῦς βυζ. Δικαίου, προεκηρύχθησαν μόλις μετὰ τὴν πρώτην δεκαετηρίδα τοῦ αἰῶ-

[1] Χαρακτηριστικὸν τῆς ἀγνοίας, εἰς ἣν εὑρίσκονται Ἕλληνες Νομικοὶ σχετικῶς πρὸς τὴν σημερινὴν θέσιν τῶν βυζ. νομικῶν σπουδῶν, θ' ἀναφέρω τὴν γνώμην τοῦ κατὰ τ' ἄλλα διαπρεποῦς ἀστικολόγου παρ' ἡμῖν Πέτρου Θηβαίου — καὶ τοῦτο καθιστᾷ ἔτι μᾶλλον ἀδικαιολόγητον τὴν ἄγνοιάν του — ὅστις ἐν τῇ Ἐφ. Ἑλλήνων Νομικῶν 1 (1934) 31, ἐπέκρινεν ὡς ἑξῆς τὴν προκήρυξιν τοῦ ΙΘ' διαγωνίσματος : *«ἡ μετάφρασις δὲν πληροῖ κενόν τι, ἀφοῦ μετάφρασιν τοιαύτην, δόκιμον δὲ κατὰ πάντα, ἔχει ἔκτοτε ἐκπονήσει αὐτὸς ὁ Λεων. Σγούτας, ἣν ἐν τῷ προλόγῳ τοῦ ἔργου του ἐγκωμιάζει αὐτὸς ὁ Lingenthal».* Σημειωτέον, ὅτι πρόκειται περὶ τῆς μεταφράσεως τοῦ Σγούτα ἐκ τῆς α' ἐκδόσεως τῆς Ἱστορίας τοῦ von Lingenthal (1856 - 1864), ἐν ᾧ ὁ διαγωνισμὸς ἐζήτει μετάφρασιν ἐκ τῆς γ' ἐκδόσεως (1892) καὶ συγχρονισμὸν ταύτης. Τὸ νὰ νομίζῃ Ἕλλην νομικός, ὅτι ἡ ἔρευνα ἐπὶ τοῦ βυζ. Δικαίου εἶχε σταματήσει εἰς τὴν πρὸ ἑκατὸν περίπου ἐτῶν α' ἔκδοσιν τοῦ von Lingenthal, εἶναι καταπληκτικόν! Καὶ ὅμως ὁ τοιαύτην γνώμην περὶ τῆς ἱστορίας τοῦ ἑλληνικοῦ Δικαίου ἐξενεγκὼν Πέτρος Θηβαῖος συμμετέσχε πασῶν τῶν ἀπὸ τοῦ 1911 Ἐπιτροπῶν πρὸς σύνταξιν τοῦ Ἀστικοῦ Κώδικος, μέχρι καὶ τῆς τελευταίας (1930), εἰς ἣν ὀφείλεται καὶ ἡ σύνταξις τοῦ ἰσχύοντος Ἀστ. Κώδικος καὶ ἧς Ἐπιτροπῆς τὰ μέλη ὑποτίθεται, ὅτι, πρὸς σύνταξιν τοῦ Ἀστ. Κώδικος, θὰ ἐλάμβανον ὑπ' ὄψιν τὰ πορίσματα τῆς ἐρεύνης ἐπὶ τοῦ βυζ. καὶ μεταβυζ. Δικαίου.

νός μας, δηλ. ἐπὶ τῶν καθηγητῶν Δ. Παππούλια, Κ. Τριανταφυλλοπούλου καί, βραδύτερον, Γ. Μαριδάκη, ὅτε δηλ. ἤρχισεν ἡ κίνησις πρὸς σύνταξιν Ἀστικοῦ Κώδικος, ἐν ᾧ κατὰ τὴν προηγηθεῖσαν τριακονταετίαν, ὅτε ὑπετίθετο ὅτι ἐζῶμεν ὑπὸ τὸ καθεστὼς τοῦ Δικαίου τῶν διατάξεων «τῶν ἀειμνήστων ἡμῶν βυζ. αὐτοκρατόρων», οὐδεὶς τῶν τότε καθηγητῶν τοῦ Πανεπιστημίου Ἀθηνῶν ἐσκέφθη νὰ προκηρύξῃ θέμα ἐπὶ καθαρῶς βυζ. Δικαίου καὶ β) ὅτι ἐκ τῶν δώδεκα ἀνωτέρω διαγωνισμῶν, θεμάτων ἀμιγοῦς βυζ. Δικαίου, μόνον δύο εἶχον ὡς ἀποτέλεσμα τὴν σύνταξιν δύο ἀρίστων ὄντως ἐργασιῶν: ὁ Θ', μὲ τὸ ἔργον τοῦ Γ. Μαριδάκη, Τὸ ἀστικὸν Δίκαιον ἐν ταῖς Νεαραῖς τῶν βυζ. αὐτοκρατόρων (Ἀθ. 1922) καὶ ὁ ΙΖ', μὲ τὸ ἔργον τοῦ Ἀναστ. Χριστοφιλοπούλου, Τὸ Ἐπαρχικὸν Βιβλίον Λέοντος τοῦ Σοφοῦ καὶ αἱ Συντεχνίαι ἐν τῷ Βυζαντίῳ (Ἀθ. 1935)· εἰς τοὺς ἄλλους δέκα, εἴτε οὐδὲν ἔργον ὑπεβλήθη, εἴτε τὰ ὑποβληθέντα, ἓν ἢ δύο, εἴς τινας τῶν διαγωνισμῶν τούτων, δὲν ἐκρίθησαν ἄξια βραβεύσεως.

Ἐκτὸς τῶν δώδεκα τούτων διαγωνισμῶν, δύο ἄλλοι εἶχον μικτὰ θέματα, ἐκ τοῦ ρωμαϊκοῦ καὶ βυζ. Δικαίου: ὁ Α', περὶ προγαμιαίας δωρεᾶς καὶ ὁ Δ', περὶ συνεισφορᾶς.

§ 14. Διεθνῆ Βυζαντινολογικὰ Συνέδρια.

Σχετικῶς πενιχρὰ ὑπῆρξεν ἡ συμμετοχὴ Ἑλλήνων Νομικῶν, δι' ἀνακοινώσεων ἢ διατυπώσεως εὐχῶν, εἰς τὰ ἐννέα μέχρι σήμερον συγκροτηθέντα διεθνῆ Συνέδρια. Εἰς τὸ Α', ἐν Βουκουρεστίῳ (1924), οὐδεὶς ἕλλην Νομικὸς μετέσχεν. Εἰς τὸ Β', ἐν Βελιγραδίῳ (1927), συμμετέσχε μόνον ὁ ἀείμνηστος Δημ. Παππούλιας, διὰ τῆς ἀνακοινώσεώς του: Das byz. Recht u. seine Bedeutung f. d. griech. Rechtsgeschichte [1]. Εἰς τὸ Γ', ἐν Ἀθήναις (1930), ὁ Κωνστ. Τριανταφυλλόπουλος ἀνεκοίνωσε: Die Novelle d. Patriarchen Athanasius über die τριμοιρία [2], ὁ δὲ Ι. Τορναρίτης: Οἱ οὐσιώδεις χαρακτῆρες τοῦ βυζ. Δικαίου καὶ ἡ χρησιμοποίησις τῶν διδαγμάτων του εἰς τὸ σύγχρονον δίκαιον [3]. Εἰς τὸ Δ', ἐν Σόφιᾳ (1934), μία μόνον ἐγένετο ἀνακοίνωσις ὑπὸ τοῦ Γρ. Κασιμάτη: La

---

[1] Πρβλ. IIe Congrès intern. des études byzantines. Compte-rendu par D. Anastasijevič et Ph. Granič (Βελιγράδιον 1929) 62. Πρβλ. καὶ Δ. Παππούλια, ἐν ΠΑΚ 2 (1927) 245 - 254.

[2] Πρβλ. IIIe Congrès... Compte-rendu par An. Orlandos (Ἀθ. 1932) 200. Αὕτη ἐδημοσιεύθη ἐν BNJ 8 (1929 - 1930) 136 - 146.

[3] Ἡ ἀνακοίνωσις αὕτη, μετὰ προσθηκῶν, ἐδημοσιεύθη ὑπὸ τὸν τίτλον: Συμβολαὶ εἰς τὴν ἱστορίαν τοῦ βυζ. Δικαίου, ἐν Ἀρχείῳ βυζ. Δικαίου 1 (1930 - 1931) 213 - 306.

notion du mariage dans l'Éclogue des Isauriens [1]. Εἰς τὸ Ε', ἐν Ρώμῃ (1936), ἐπίσης μία μόνον ἐγένετο ἀνακοίνωσις, ὑπὸ τοῦ αὐτοῦ Γρ. Κασιμάτη: La politique sociale dans les nouvelles de Léon le Sage [2]. Εἰς τὸ ϛ', ἐν Παρισίοις (1948), μία μόνον ἑλληνικὴ ἀνακοίνωσις ἐγένετο, ὑπὸ τοῦ Ν. Σβορώνου (καὶ τούτου οὐχὶ Νομικοῦ) μὲ θέμα: Le serment κλπ. (πρβλ. ἀνωτέρω σ. 141) [3]. Εἰς τὸ Ζ', ἐν Βρυξέλλαις (1948), οὐδεμία ἑλληνικὴ ἀνακοίνωσις ἐγένετο. Εἰς τὸ Η' ἐν Παλέρμῳ (1951), ἐγένοντο αἱ κάτωθι ἀνακοινώσεις: τοῦ Παν. Ζέπου, La «traditio per cartam» en droit byzantin [4], ἀναχωνευθεῖσα ἐν τῇ ἐν ΤΑ 199 - 242 δημοσιευθείσῃ μελέτῃ του (βλ. ἀν. σ. 136), τοῦ Μ. Δένδια, Συμβολὴ εἰς τὰ τῆς ὀργανώσεως (πρβλ. ἀν. σ. 141) [5] καὶ τοῦ Ἀμ. Ἀλιβιζάτου, L'économie (πρβλ. ἀν. σ. 138) [6]. Εἰς τὸ Θ', ἐν Θεσσαλονίκῃ (1953) [7], ἀνεκοίνωσαν: ὁ Κωνστ. Τριανταφυλλόπουλος, Διαβαθμίσεις τοῦ ποινικοῦ πνεύματος κατὰ βυζαντινὰς ἀντιλήψεις [8], ὁ Παν. Ζέπος, Quelques remarques sur les rapports entre le droit byzantin et le droit des Latins en Orient καὶ ὁ Χ. Φραγκίστας, Ὁ ἀριθμὸς τῶν μαρτύρων εἰς τὰς ἀστικὰς δίκας τοῦ Βυζαντίου.

Συμπεράσματα.

Τὸ Βυζ. Δίκαιον, τὸ ὁποῖον ὁ νομοθέτης τοῦ Διατάγματος τῆς 23 Φεβρ. 1835 ὥρισε — προσωρινῶς, μέχρι συντάξεως Ἀστικοῦ Κώδικος — ὡς ἰσχῦον Δίκαιον, εἴδομεν ἀνωτέρω, πῶς παρεμερίσθη ὑπὸ τῶν Πανδεκτιστῶν νομοδιδασκάλων· τὰ νομικὰ ἔθιμα, ὑπὸ τὰ ὁποῖα ἔζησεν ὁ ἑλληνικὸς λαὸς κατὰ τοὺς σκοτεινοὺς αἰῶνας τῆς δουλείας καὶ τὰ ὁποῖα ὁ αὐτὸς νομοθέτης τοῦ 1835 ἠθέλησεν ἐπίσης νὰ ἰσχύουν, καὶ μάλιστα νὰ ὑπερισχύουν, τοῦ γραπτοῦ Δικαίου, δὲν εἶχον καλλιτέραν τύχην· ἐν πρώτοις, μία μεταφραστικὴ ἀβλεψία, ἀνακαλυφθεῖσα [9], κατ' εἰρωνείαν τῆς τύχης, κατὰ τὰς παραμονὰς μόλις τῆς

---

[1] Ἐδημοσιεύθη ἐν Μνημ. Παππούλια (Ἀθ. 1934) 85 - 92.

[2] Βραχυτάτη περίληψις ἐν SBN 5 (1939) 599.

[3] Ἐδημοσιεύθη ἐν Actes du VIe Congrès 1 (Παρίσιοι 1950) 191 - 197.

[4] Ἐδημοσιεύθη ἐν SBN 8 (1953) 396 - 398.

[5] Ἐδημοσιεύθη ἐν SBN 8 (1953) 307 - 322.

[6] Ἐδημοσιεύθη ἐν SBN 8 (1953) 269 - 276.

[7] Τὰ Πρακτικὰ δὲν ἐδημοσιεύθησαν ἀκόμη. Πρβλ. IXe Congrès intern... Programme des travaux, σ. 16 - 17. Ἡ ἀναγγελθεῖσα, ἀλλὰ μὴ πραγματοποιηθεῖσα, ἀνακοίνωσις τοῦ Νικ. Πανταζοπούλου, Ἡ Ἑξάβιβλος τοῦ Ἀρμενοπούλου ὡς «κωδικοποίησις» καὶ ἡ ἐπίδρασις αὐτῆς ἐπὶ τὸ νεώτερον ρωμαϊκὸν δίκαιον, ἐδημοσιεύθη ἐν μέρει ἐν π. Ἑλληνικὴ Δημιουργία 11 (1953) 597 - 604.

[8] Ἐδημοσιεύθη ἐν ΑΙΔ 16 (1953) 151 - 188, ὑπὸ τὸν τίτλον: Ἑλληνικαὶ νομικαὶ ἰδέαι ἐν τῷ βυζ. ποινικῷ Δικαίῳ.

[9] Ὑπὸ τοῦ Χρ. Πράτσικα, ἐν π. Θέμις 51 (1940) 270 - 272. Ἡ κακὴ μετά-

ἰσχύος τοῦ νέου Ἀστικοῦ Κώδικος, περιώρισε τ᾽ ἀναγνωριζόμενα ἔθιμα εἰς ἐκεῖνα μόνον, ὅσα εἶχον δημιουργηθῆ πρὸ τοῦ 1835, ἀντιθέτως πρὸς τὴν θέλησιν τοῦ νομοθέτου. Αὐτονόητον, ὅτι οἱ Πανδεκτισταὶ δυσπίστως προσέβλεπον πρὸς τὰ ἔθιμα, ἡ ἰσχὺς τῶν ὁποίων θὰ διετάρασσε τὴν εἰσαγωγὴν τοῦ «Δικαίου τῶν Πανδεκτῶν». Ὑπὸ τὴν ἐπίδρασιν τῶν Πανδεκτιστῶν τούτων, ἡ νομολογία τῶν δικαστηρίων προσέθεσεν ἀνύπαρκτον ἐν τῷ Διατάγματι προϋπόθεσιν πρὸς ἀναγνώρισιν ἐθίμου τινός: τὴν ὁμοιόμορφον ἄσκησιν. Ὁ ἀστικὸς Νόμος τοῦ 1856 κατήνεγκε νέον πλῆγμα κατὰ τῶν ἐθίμων, γενομένου δεκτοῦ, ὅτι τὰ ἔθιμα ὑπερισχύουν μόνον τῶν προγενεστέρων νόμων. Τέλος, ὡς ἦτο ἑπόμενον, κατόπιν τοῦ παραμερισμοῦ τοῦ ἐθνικοῦ Δικαίου — βυζ. καὶ μεταβυζαντινοῦ — κατὰ τὴν πρώτην ἑκατονταετίαν ἀπὸ τῆς ἱδρύσεως τοῦ ἑλληνικοῦ Κράτους, καὶ ὁ Ἀστικὸς Κῶδιξ τοῦ 1940 συνετάχθη ἐπὶ τῇ βάσει ξένων προτύπων, ἰδίως τοῦ γερμανικοῦ BGB [1]. Θὰ σημειώσω ἀκόμη, ὅτι ἡ δοθεῖσα, διὰ τοῦ ἄρθρ. 2 τοῦ νέου Ἀστ. Κώδικος, εὐρυτέρα πως θέσις εἰς τὰ ἔθιμα, δυνάμενα, ἐφ᾽ ὅσον εἶναι γενικά, νὰ καταργήσουν ἢ νὰ συμπληρώσουν νόμον, ἤ, ἐφ᾽ ὅσον εἶναι τοπικά, νὰ καταργήσουν νόμον τοπικῶς περιωρισμένης ἰσχύος, καὶ ἡ ἐκ τούτου δημιουργηθεῖσα, ἰσχνὴ ἔστω, θεωρητικῶς δυνατότης διαπλάσεως ἐθνικοῦ Δικαίου, ὡς ἤλπισεν ὁ Ν. Πανταζόπουλος [2], καὶ ὡς ἐφοβήθη, ἀντιθέτως, ὁ Χρ. Πράτσικας [3] (μὴ ὁ νέος Ἀστ. Κῶδιξ, λόγῳ τῆς δυνατότητος ταύτης, καταστῇ «διά-

---

φρασις ὠφείλετο εἰς τὸν Κωνστ. Σχινᾶν. Τὸ γερμανικὸν κείμενον (ἐπικρατέστερον, κατὰ νόμον, τοῦ ἑλληνικοῦ) εἶχεν ὡς ἑξῆς: «*Jedoch haben Gewohnheitsrechte, welche langjähriger und ununterbrochener Gebrauch, oder richterliche Entschliessungen geheiligt haben, da, wo sie vorkommen, den Vorzug*».

[1] Πρβλ. Θεμ. Δ. Μακρῆ, Περὶ τὸ πρόβλημα τοῦ Ἀστικοῦ Κώδικος, ἐν ΑΙΔ 10 (1943) 472 - 507. Ἀσφαλῶς μόνον ὡς ἀστεϊσμὸς δύναται νὰ ἐκληφθῇ ἡ διαβεβαίωσις τῆς Εἰσηγ. Ἐκθέσεως, ὅτι ὁ Ἀστ. Κῶδιξ «*ἀποτελεῖ κατὰ τὸ πλεῖστον ἀνέλιξιν τοῦ ἀπὸ τῆς ἐθνικῆς ἀνεξαρτησίας ἰσχύσαντος παρ᾽ ἡμῖν ἀστικοῦ Δικαίου, ὅπερ πάλιν ἀποτελεῖ συνέχισιν τοῦ βυζαντινορρωμαϊκοῦ Δικαίου καὶ ὡς πρὸς τὰ διατηρηθέντα ἔθιμα τοῦ Δικαίου τοῦ μετὰ τὴν ἅλωσιν ἑλληνισμοῦ, ἔτι δέ, ἐμμέσως, ἀπωτέραν συνέχισιν τοῦ ἀρχαίου ἑλληνικοῦ καὶ ἑλληνιστικοῦ Δικαίου*». Ἀλλά, κατὰ περίεργον σύμπτωσιν, τὰ προοίμια καὶ αἱ ἐπικεφαλίδες πάντων σχεδὸν τῶν βυζ. ἐπισήμων ἢ ἰδιωτικῶν νομικῶν ἐγχειριδίων, ὡς καὶ τῶν μεταβυζ. τοιούτων, διεβεβαίουν ἄλλας πηγὰς ἀπὸ τὰς πράγματι χρησιμοποιηθείσας, ὡς ἐτόνισεν ὁ Κωνστ. Τριανταφυλλόπουλος, ἐν π. Revista Istorică Română 1 (1931) 45. Συνεπῶς, ἐὰν ὑπάρχῃ ἀπωτάτη τις — ἐξωτερικὴ πάντως — σχέσις μεταξὺ τοῦ νέου Ἀστ. Κώδικος καὶ τῶν βυζ. καὶ μεταβυζ. νομικῶν κειμένων, αὕτη περιορίζεται εἰς τὴν ψευδῆ διαβεβαίωσιν περὶ τῶν χρησιμοποιηθεισῶν πηγῶν!

[2] Ἀστικὸς Κῶδιξ κλπ. σ. 82. Πρβλ. καὶ Ἀλ. Λιτζερόπουλον, ἐν π. Θέμις 52 (1941) 97 - 106.

[3] Ἐν π. Θέμις 52 (1941) 711 - 713. Περὶ τοῦ ἐθίμου ἐν τῷ ἐκκλ. Δικαίῳ πραγματεύεται ὁ Ἀν. Χριστοφιλόπουλος, ἐν π. Θεολογία 24 (1953) 205 - 218.

τρητος»), διεψεύσθη κατόπιν τῆς ἐκδόσεως τοῦ ἀπὸ 7 Μαΐου 1946 Ν. Διατάγματος, δι᾽ οὗ (ἄρθρ. 2 § 2) ὡρίσθη, ὅτι τὸ ἔθιμον δὲν καταργεῖ νόμον.

Τὸ βυζ. καὶ μεταβυζ. Δίκαιον κατέληξε νὰ μελετᾶται παρ᾽ ἡμῖν μόνον δι᾽ ἱστορικοὺς λόγους. Ὡς διεπιστώσαμεν ἀνωτέρω, κατὰ τὴν ἐποχὴν τῆς ὑποτιθεμένης ἰσχύος του παρ᾽ ἡμῖν, ἡ πρὸς τὸ Βυζάντιον περιφρόνησις καὶ οἱ Πανδεκτισταὶ δὲν ἐπέτρεψαν τὴν ἐπ᾽ αὐτοῦ μελέτην ὡς ἰσχύοντος Δικαίου, ἡ δ᾽ ἐπ᾽ αὐτοῦ ἔρευνα ἤρχισε κυρίως κατὰ τὰς τελευταίας δεκαετηρίδας, δι᾽ ἱστορικοὺς καθαρῶς λόγους. Ἀνέφερα ἀνωτέρω χαρακτηριστικά τινα δείγματα τῆς ἀδιαφορίας, κατ᾽ ἀρχήν, τῶν ἑλλήνων Νομικῶν ἀπέναντι τοῦ βυζ. καὶ μεταβυζ. Δικαίου· θὰ προσθέσω εἰς ταῦτα καὶ τοῦτο: ὅτι, ἐν ᾧ ἀπὸ τῆς ἱδρύσεως τοῦ Πανεπιστημίου Ἀθηνῶν (1837) καθιερώθη ἕδρα διδασκαλίας τοῦ γαλλικοῦ Δικαίου, καταργηθεῖσα μόλις τὸ 1884, ἐθεωρήθη ὅλως περιττὸν νὰ ἱδρυθῇ ἕδρα διδασκαλίας τοῦ βυζ. καὶ μεταβυζ. Δικαίου, ἐν ᾧ τοιαύτη ἐδημιουργήθη εἰς διαφόρους βαλκανικὰς χώρας [1], ἀκόμη δὲ καὶ ἐν τῷ Πανεπιστημίῳ τοῦ Τσέρνοβιτς τῆς Βουκοβίνας· παρ᾽ ἡμῖν, μόλις ἀπὸ τοῦ 1924 ἱδρύθη ἔκτακτος ἕδρα τῆς ἱστορίας τοῦ Ἀττικοῦ Δικαίου, μετονομασθεῖσα ἀπὸ τοῦ 1927 εἰς τοιαύτην τῆς ἱστορίας τοῦ ἑλληνικοῦ Δικαίου, τοῦτο δὲ ὄχι κἂν διότι ἀνεγνωρίσθη ἡ ἀνάγκη τῆς ἱδρύσεώς της, ἀλλ᾽ ὅπως τιμηθῇ ἡ ἐπιστημονικὴ δρᾶσις τοῦ Πέτρου Φωτιάδου, ἐπὶ τοῦ ἀρχαίου ἑλληνικοῦ Δικαίου [2]. Ἡ ἕδρα αὕτη προήχθη εἰς τακτικὴν μόνον ἀπὸ τοῦ 1941, κατεχομένη ἔκτοτε ἐπαξίως ὑπὸ τοῦ Γεωργίου Α. Πετροπούλου.

Κατόπιν τῶν ἀνωτέρω διαπιστώσεων, δὲν πρέπει νὰ ἐκπληττόμεθα, ἐὰν ὁ καθηγητὴς ἐν τῷ Πανεπιστημίῳ Yale τῶν Ἡν. Πολιτειῶν τῆς Ἀμερικῆς R. S. Lopez, ἐν τῇ ἐπισκοπήσει του, πρὸ δωδεκαετίας, τῶν νομικῶν βυζαντινολόγων τοῦ κ′ αἰῶνος τῶν διαφόρων χωρῶν, δὲν κατώρθωσε νὰ μνημονεύσῃ ὡς ἐκπροσώπους τῆς Ἑλλάδος — τῆς χώρας «τῶν ἀειμνήστων ἡμῶν βυζαντινῶν αὐτοκρατόρων» — εἰμὴ μόνον δύο ὀνόματα [3].

ΔΗΜΗΤΡΙΟΣ Σ. ΓΚΙΝΗΣ

---

[1] Πρβλ. Γ. Πετροπούλου, Ὑπόμνημα πρὸς τὴν Νομικὴν Σχολήν, εἰς τὴν XIV συνεδρίαν τῆς 16 Δεκ. 1943.

[2] Πρβλ. Γ. Πετροπούλου, Ἱστορία, καὶ Εἰσηγήσεις (1944) 361.

[3] R. S. Lopez, Byzantine law in the seventh century and its reception by the Germans and the Arabs, ἐν π. Byzantion 16 (1942 - 1943) 445: «*The last fifty years have producet a good crop of studies in Byzantine law. Italian and Russian scholars avere partienbarly active in this field. I shall quote only the names of Ferrini, Brandileone, Siciliano Villanueva, Ferrari delle Spade, Vasilewski, Uspenski, Pančenko, Vernadsky. But almost every nation has given its contribution; America with Ashburner, France with Monnier, Greece with Christophilopoulos and Ghinis, Roumania with Spulber, Finland with Freshfield, Poland with Berger, and so forth*».

ΠΙΝΑΞ ΣΥΓΓΡΑΦΕΩΝ *

* Οἱ ἀριθμοὶ δηλοῦν τὰς σελίδας, οἱ δὲ μικρότεροι, τὰς ὑποσημειώσεις.

ΜΕΛΕΤΗΜΑΤΑ ΛΕΙΤΟΥΡΓΙΚΑ - ΑΡΧΑΙΟΛΟΓΙΚΑ

1. ΤΟ ΟΡΑΡΙΟΝ ΤΟΥ ΔΙΑΚΟΝΟΥ

Περὶ τοῦ ἐκκλησιαστικοῦ ὀραρίου, τοῦ διακριτικοῦ ἀμφίου τοῦ διακόνου, ἔχει προηγηθῆ ἀρκετὴ ἔρευνα, σχεδὸν μέχρις ἐξαντλήσεως τοῦ θέματος τούτου. Καὶ ὅμως δὲν εἶναι περιττὴ ἡ ἐκ νέου πραγμάτευσίς του· εἶναι χρήσιμον νὰ ἴδωμεν τὰ πράγματα διὰ μίαν ἀκόμη φοράν, θὰ τὰ ἴδωμεν δὲ συνοπτικῶς, δεδομένου ὅτι ἡ ὁδὸς πρὸς κατανόησίν των εἶναι ἐν πολλοῖς διηνοιγμένη. Πρόκειται περὶ θέματος μὲ ἀνάμικτον — ἀρχαιολογικὸν καὶ λειτουργικὸν — ἐνδιαφέρον.

α) ***Καταγωγή*** : Εἰς τὴν λειτουργικὴν παράδοσιν τῆς ἀνατολικῆς ἐκκλησίας τὸ ὀράριον ἀποτελεῖται ἐκ μακρᾶς καὶ στενῆς λωρίδος ὑφάσματος, ἡ ὁποία φέρεται ἐπὶ τοῦ ἀριστεροῦ ὤμου καὶ ἐν συνεχείᾳ ἑλίσσεται αὕτη διαγωνίως ὑπὸ τὴν δεξιὰν μασχάλην κατὰ τοιοῦτον τρόπον, ὥστε τὰ ἄκρα της νὰ πίπτουν ἀπὸ τοῦ ὤμου ἑκατέρωθεν, τὸ ἓν ἐμπρὸς καὶ τὸ ἄλλο ὀπίσω, μέχρι σχεδὸν τῶν ποδῶν (εἰκ. 1α καὶ 4). Κατὰ τὸ διάστημα τῆς λειτουργίας τὸ μεταξὺ τῆς ἀπαγγελίας τῆς κυριακῆς προσευχῆς («Πάτερ ἡμῶν») καὶ τοῦ πέρατος τῆς κοινωνίας τῶν μυστηρίων τὸ ὀράριον φορεῖται ὡς ζώνη, ἡ ὁποία ἐκ τοῦ ὕψους περίπου τῆς κοιλίας τοῦ φοροῦντος αὐτὴν διακόνου φέρεται πρὸς τὰ ὀπίσω διαγωνίως πρὸς ἀμφοτέρους τοὺς ὤμους οὕτως, ὥστε τὰ ἄκρα του νὰ πίπτουν ἐμπρὸς πρὸ τοῦ στήθους: εἴτε παραλλήλως (εἰκ. 1γ) εἴτε διασταυρούμενα (εἰκ. 1β) [1]. Περὶ τοῦ δευτέρου τούτου τρόπου φορήσεως τοῦ ὀραρίου — ὡς ζώνης — ἡ πρώτη μαρτυρία εὑρίσκεται εἰς τὸν ψευδο-Σωφρόνιον [2]. Ἐκ τοῦ Θεοδώρου Μοψουεστίας († 428) πληροφορούμεθα ὅτι τὸ ὀράριον ἐφέρετο ἐπὶ τοῦ ἀριστεροῦ ὤμου, μὲ τὰ δύο ἄκρα του νὰ κατέρχωνται ἐμπρὸς καὶ ὀπίσω ἐξ ἴσου [3]. Ὁ τρίτος οὗτος τρόπος φορήσεως τοῦ ὀρα-

[1] Jos. Braun, Die liturgische Gewandung, Freiburg im Brei. 1907, 93, 602, Γ. Σωτηρίου, Τὸ ὀράριον τοῦ διακόνου ἐν τῇ ἀνατολικῇ ἐκκλησίᾳ, Ἐπιστ. Ἐπετ. Θεολ. Σχολ. 1, 1926, 481_4 εἰκ. 15.

[2] Ψ-Σωφρονίου, Λόγος κλπ. τῶν ἐν τῇ θείᾳ ἱερουργίᾳ τελουμένων 8 *«διὰ τοῦτο ἐν τῇ κοινωνίᾳ ἐὰν μὴ μίξῃ* (ὁ διάκονος) *τὴν Παλαιὰν καὶ τὴν Νέαν* (= τὰ δύο ἄκρα τοῦ ὀραρίου) *οὐ κοινωνεῖ»* (PG, 87, III, 3988. Πρβλ. Σωτηρίου, Ἔνθ' ἀν. 456_2).

[3] Θεοδ. Μοψ., Λειτουργ. 3 (H. Lietzmann, Die Liturgie von Theodor von Mopsuestia, Berlin 1933, 4 = Sitzungsber. Preuss. Akad. Wiss., Philol. - Histor. Kl. 1933, XXIII, 916).

ρίου ἀπαντᾶται εἰς παλαιὰς ἀπεικονίσεις διακόνων (εἰκ. 3) [1], ἔχει δ' ἐπιβιώσει εἰς τὴν λατρευτικὴν παράδοσιν τῶν Σύρων Ἰακωβιτῶν [2] καὶ τῶν Ἀρμενίων ὡς τρόπος φορήσεως παρὰ τοῦ ὑποδιακόνου. Τοῦ πρώτου τρόπου φο-

Εἰκ. 1. - Τρόποι φορήσεως τοῦ ὀραρίου κατὰ τὴν ἑλληνικὴν ἐκκλησιαστικὴν παράδοσιν.

ρήσεως τοῦ ὀραρίου — περὶ τὴν μασχάλην — δὲν ὑπάρχουν ἀσφαλεῖς παλαιαὶ ἀπεικονίσεις [3]· ἐντὸς τοῦ χώρου τῆς ἑλληνικῆς λατρευτικῆς παραδόσεως

[1] Ἐκ τῶν ἀρχαιοτέρων παραδειγμάτων εἶναι ἡ παράστασις διακόνου (;) ἐν δεήσει ἐπὶ τοῦ κοπτικοῦ ὑφάσματος ἀριθ. 7134 τοῦ Μουσείου Μπενάκη (δημοσιεύεται ὑπὸ τῆς Ἄννης Ἀποστολάκη). Ὁ G. de Jerphanion, La plus ancienne représentation de l'«orarion» du diacre, La voix des monuments, Nouv. Sér., Roma - Paris 1938, 279 κἑ. πίν. XLII καὶ Orient. Christ. XXXIV, 1934, 192 κἑ. προσήγαγε τὴν ἐπιταφίαν ψηφιδωτὴν παράστασιν τοῦ διακόνου Σεργίου εἰς τὴν βασιλικὴν τῆς Soueida ἐν Παλαιστίνῃ (πρβλ. A. Parrot, La mosaique de Serge à Soueida, Rév. Bibl. XLIII, 1934, 97 κἑ. πίν. I - II). Τὸ παράδειγμα τοῦτο (ἐδῶ εἰκ. 12) δὲν εἶναι βέβαιον, διότι ὁ ψηφιδογράφος δὲν ἔχει ἀποδώσει μὲ σαφήνειαν τὸ θέμα του· δὲν διακρίνεται δηλαδὴ ἂν ἡ καμπύλη ταινία εἰς τὴν βάσιν τοῦ λαιμοῦ τοῦ εἰκονιζομένου προσώπου παριστάνῃ «περίκλεισιν» τοῦ χιτῶνος ἢ ἂν αὕτη ἀποτελῇ συνέχειαν τῆς ταινίας, ἡ ὁποία οὕτω φαίνεται νά περιβάλλῃ πρῶτον τόν λαιμόν καὶ ἔπειτα νὰ κατέρχεται ἐμπρὸς καὶ ὀπίσω (οὕτω π.χ. εἰς τὴν παράστασιν δύο δεομένων ἐπὶ τοῦ ὑπ' ἀριθ. 7117 κοπτικοῦ ὑφάσματος τοῦ Μουσείου Μπενάκη). Εἰς παλαιὰς ἀπεικονίσεις διακόνων ἀπαντᾶται τὸ ὀράριον ἐνίοτε ἐπὶ τοῦ δεξιοῦ ὤμου (τοιχογραφία τοῦ Ἁγίου Εὔπλου εἰς τὴν ἐκκλησίαν τῶν Ἁγίων Ἀναργύρων τοῦ «Λημνιώτου» εἰς τὴν Καστοριάν: Στυλ. Πελεκανίδου, Καστοριά, I, Θεσσαλονίκη 1953, πίν. 13α).

[2] Donald Attwater, The Christian Churches of the East, Milwaukee (1948)[2], II, πίναξ μεταξὺ τῶν σελίδων 210 καὶ 211.

[3] Βλ. τὰ παρὰ Σωτηρίου, Ἔνθ' ἀν. 484 κἑ. εἰκ. 19 καὶ 20 παραδείγματα (πρβλ. P. Graindor ἐν Byzantion III, 1926, 493).

ὁ τρόπος οὗτος, ἀπαντώμενος καὶ εἰς τὴν ἀρμενικὴν ἐκκλησίαν, ἀναφαίνεται εἰς τὴν εἰκονογραφίαν τῶν ὀψίμων μεταβυζαντινῶν χρόνων, ἀλλ', ὡς παρατηρεῖ ὁ καθηγητὴς Γ. Σωτηρίου, ἡ ἀρχή του δὲν δύναται νὰ ἐξηγηθῇ, ἂν δὲν προϋποθέσωμεν «ἀρχαιοτάτην παράδοσιν» [1].

Εἰκ. 2. - Παράστασις τοῦ πρωτομάρτυρος Στεφάνου (ἐκ τοιχογραφίας εἰς Κίεβον).

Ἐπὶ τοιχογραφίας τοῦ Πρωτομάρτυρος Στεφάνου εἰς τὸ παρεκκλήσιον τοῦ Ἀρχαγγέλου Μιχαὴλ τῆς Ἁγίας Σοφίας τοῦ Κιέβου (11ου αἰ.) εἰκονίζεται νὰ πίπτῃ ἐκ τοῦ τραχήλου ἑκατέρωθεν πρὸς τὰ ἔμπρὸς μαλακὸν ὕφασμα (εἰκ. 2). Εἰς τὴν ἀπεικόνισιν τῆς ἐν λόγῳ τοιχογραφίας, ἐπὶ τῇ βάσει τῆς ὁποίας ἔγινε τὸ ἐδῶ παρατιθέμενον σχέδιον [2], δὲν διακρίνεται ἂν ὁ Στέφανος ἔφερε καὶ διακονικὸν ὀράριον ἢ ἄν, τὸ πιθανώτερον, τὸ ὕφασμα τοῦτο ἀποτελῇ εἶδος ὀραρίου μὲ τὰ δύο ἄκρα κατερχόμενα ἔμπρὸς — τέταρτος τρόπος φορήσεως τοῦ ὀραρίου. Εἰς ἄλλας παραστάσεις διακόνων ἁγίων, π.χ. εἰς τὴν τοιχογραφίαν τοῦ Ἁγίου Ἀβίβου εἰς τὴν Νερέδιτσαν παρὰ τὸ Νοβγορὸδ (εἰκ. 3), παρόμοιον ὕφασμα ἀλλὰ πολὺ μικρότερον φαίνεται νὰ περιβάλλῃ τὸν τράχηλον, ὑπάρχει δὲ τοῦτο παραλλήλως πρὸς τὸ

[1] Σωτηρίου, Ἔνθ' ἀν. 482₀.

[2] Ἐκ τοῦ B. Lazarev, Istorija bizantijskoj zhibospisi, Moskva 1947-1948, I, 93 κέ. πίν. 120α.

ὀράριον, τὸ ὁποῖον εἶναι ἐπιτεθειμένον ἐπὶ τοῦ ἀριστεροῦ ὤμου [1]. Πιθανῶς πρόκειται περὶ τῆς ἐπωμίδος (τοῦ ἐπωμίου), ἀμφίου παραλλήλου πρὸς τὸ amictus τῆς δυτικῆς ἐκκλησίας, διασωθέντος καὶ εἰς ἀνατολικὰς ἐκκλησίας: εἰς τὴν ἀρμενικὴν ὡς vakas (τὸ φοροῦν οἱ ἐπίσκοποι καὶ οἱ πρεσβύτεροι), εἰς τὴν συριακὴν ὡς maçnaftâ [2]. Θὰ σημειώσωμεν κατωτέρω καὶ ἄλλα παράλληλά του.

Ἐπανερχόμεθα εἰς τὸ ὀράριον. Βασικοὶ τρόποι φορήσεως τοῦ ὀραρίου φαίνεται νὰ ἦσαν ὁ πρῶτος καὶ ὁ τρίτος· οἱ τρόποι δὲ οὗτοι, ὡς νομίζω, δηλοῦνται εἰς τὰ εὐχολόγια διὰ τῶν ὅρων «περιτίθεσθαι» (ὁ πρῶτος τρόπος) καὶ «ἐπιτίθεσθαι» (ὁ τρίτος τρόπος) [3]. Παλαιότερος καὶ σύμφωνος πρὸς τὴν τεκμηρίωσιν ἐκ τῶν μνημείων εἶναι ὁ ὅρος «ἐπιτίθεσθαι», μαρτυρούμενος παρὰ τοῦ κώδικος Barberini [4]· ἀλλὰ τοῦτο πρέπει ἴσως νὰ θεωρηθῇ συμπτωματικόν, διότι καὶ ἡ φόρησις τοῦ ὀραρίου διὰ περιελίξεως ὑπὸ τὴν δεξιὰν μασχάλην πρέπει νὰ εἶναι παλαιά, ὡς θὰ ἴδωμεν [5]. Ὁ δεύτερος τρόπος φορήσεως τοῦ ὀραρίου, μὲ τὸ νόημα τῆς ζώνης, θεωρεῖται ἰδίως γνώρισμα τοῦ βαθμοῦ τοῦ ὑποδιακόνου. Οὐσιαστικὴ διάκρισις μεταξὺ τοῦ ὀραρίου τοῦ διακόνου καὶ τοῦ ὀραρίου τοῦ ὑποδιακόνου δὲν ὑπάρχει· λέγεται μόνον ὅτι τὸ ὀράριον τοῦ ὑποδιακόνου εἶναι στενώτερον τοῦ ὀραρίου τοῦ διακόνου.

Παρὰ τῶν λειτουργικῶν κειμένων ὡς διακριτικὸν ἄμφιον τοῦ ὑποδιακόνου παραδίδεται ὄχι τὸ ὀράριον, ἀλλὰ τὸ «μανδήλιον», ἁπλῶς ἐπιτιθέμενον ἐπὶ τοῦ ἀριστεροῦ ὤμου [6]. Νομίζω ὅτι τὸ μανδήλιον τοῦτο πρέπει νὰ ἀναγνωρίσωμεν εἰς τὴν ὀθόνην, τὴν ὁποίαν συχνὰ εἰς ἀπεικονίσεις διακόνων ἁγίων ἀπαντῶμεν νὰ φέρουν οὗτοι ἐρριμμένην ἐπὶ τῆς ἀριστερᾶς χειρός των παραλλήλως πρὸς τὸ ὀράριον· διὰ τῆς χειρός των αὐτῆς, κεκαλυμμένης ὑπὸ τοῦ μανδηλίου, εἰκονίζονται οἱ διάκονοι οὗτοι νὰ κρατοῦν κιβωτίδιον, διὰ

[1] Προχείρως παρὰ G. de Jerphanion, L'attribut des diacres dans l'art chrétien du Moyen Age en Orient, Εἰς Μνήμην Σπυρ. Λάμπρου, Ἀθῆναι 1935, 406 εἰκ. 2 = La voix des Monuments, Ἔνθ' ἀν. 286 κέ. πίν. XLIV₂.

[2] Περὶ τοῦ amictus κλπ. βλ. Braun, Ἔνθ' ἀν. 21 κέ. καὶ 49. Εἰς τὰς κοπτικὰς πηγὰς ἀναφέρεται ὑπὸ τὸ ἑλληνικὸν ὄνομα «ἐπωμίς» (αὐτ. 51-52).

[3] Τὰ κείμενα παρὰ Π. Τρεμπέλα, Τάξις χειροτονιῶν καὶ χειροθεσιῶν, Θεολογία ΙΘ', 1941-1948, 639 καὶ 640.

[4] J. Goar, Εὐχολόγιον, Venetiis 1730, 209 καὶ παρὰ Τρεμπέλα, Ἔνθ' ἀν. 639.

[5] Βλ. κατωτ. σ. 173 κέ.

[6] *«Καὶ λαμβάνει ὁ ἀρχιερεὺς τὸ μανδήλιον καὶ ἐπιτίθησι τῷ τοῦ χειροτονηθέντος ἀριστερῷ ὤμῳ»* (παρὰ Τρεμπέλα, Ἔνθ' ἀν. 633, πρβλ. καὶ 635. Ἐπίσης βλ. Εὐχολόγιον τὸ Μέγα, ἐπιμελείᾳ Σπυρ. Ζερβοῦ, ἐν Βενετίᾳ 1869, 187). Μεταξὺ τῶν ἀμφίων τοῦ ὑποδιακόνου ἀναφέρεται καὶ ζώνη *«καὶ ἐνδύσασθαι στιχάριον καὶ ζώσασθαι»* (Τρεμπέλα, 635. Πρβλ. καὶ 455).

τῆς ἄλλης δὲ θυμιατήριον (εἰκ. 3) [1]. Ἄλλοτε τὸ ὀράριον καὶ τὸ **μανδήλιον** συμφύρονται εἰς τὴν ἐν σχέσει πρὸς τὸ κιβωτίδιον λειτουργίαν των: κρατεῖ-

Εἰκ. 3. - Τοιχογραφία τοῦ Ἁγίου Ἀβίβου εἰς Νερέδιτσαν (ἐκ τοῦ G. de Jerphanion).

ται δηλαδὴ τὸ κιβωτίδιον ὁμοῦ διὰ τοῦ μανδηλίου καὶ τοῦ ὀραρίου [2]. Ὅταν δὲ τέλος τὸ μανδήλιον παραλείπεται, τὸ κιβωτίδιον κρατεῖται μόνον διὰ τοῦ

[1] Πρβλ. τὴν τοιχογραφίαν τοῦ Ἁγίου Ἀβίβου εἰς τὸ Ἐλμὰλ Κιλισὲ (Jerphanion, L'attribut des diacres 405 εἰκ. 1 = 285 πίν. XLIV$_1$) καὶ τὴν μικρογραφίαν διακόνου, εἰκονιζομένου παρὰ τὸν Ἅγιον Γρηγόριον τὸν Θαυματουργὸν εἰς τὸ Par. Gr. 580 φ. 2v (H. Omont, Miniatures des plus anciens manuscrits de la Bibliothèque Nationale, Paris 1929, 50 πίν. CII ἄνω ἀριστερὰ καὶ Jerphanion, Ἔνθ' ἀν. 406 = 286).

[2] Ἅγιοι Λαυρέντιος καὶ Εὖπλος: Ψηφιδωτὸν Μονῆς Δαφνίου (G. Millet, Le monastère de Daphni εἰκ. 57, Jerphanion, Ἔνθ' ἀν. 403 κἑ. = 284).

ὀραρίου [1]. Ἴσως εἰς τὸ μανδήλιον τοῦτο τῶν διακόνων πρέπει ν' ἀναγνωρίσωμεν τὸ «ἐγχείριον», τὸ ὁποῖον κατὰ τὸν ψευδο-Σωφρόνιον «*βαστάζουσιν*»

Εἰκ. 4. - Φωτογραφία ἁγιορείτου διακόνου, κρατοῦντος λιβανωτίδα καὶ θυμιατήριον.

οἱ διάκονοι [2] ἤ, κατ' ἄλλην λειτουργικὴν παράδοσιν, ἔχουν οὗτοι ἐπὶ τῆς ζώνης των [3]. Φαίνεται δηλαδὴ ὅτι τὸ παρὰ τῶν διακόνων «βασταζόμενον»

[1] Ἅγιος Ρωμανός: τοιχογραφία Τυρνόβου (A. Grabar, La peinture religieuse en Bulgarie, Paris 1928, 274 κἑ. πίν. XLIIb, Jerphanion, Ἔνθ' ἀν. 410 κἑ. καὶ 413 εἰκ. 4 = 289 κἑ. καὶ 293 εἰκ. 28).

[2] Ψ-Σωφρον., Λόγος κλπ. τῶν ἐν τῇ θ. ἱερουργ. τελουμένων κεφ. 7 καὶ 8 (PG, 87, III, 3988).

[3] Ψ-Γερμανοῦ, Ἱστορ. ἐκκλησ. καὶ μυστ. θεωρία «*Τὸ δὲ ἐγχείριον, τὸ ἐπὶ τῆς ζώνης, ἐστὶ τὸ ἀπομάξαν τὰς χεῖρας αὐτοῦ λέντιον· καὶ πέφυκε τὸ ἐγχείριον ἔχειν ἐπὶ τῆς ζώνης ἀντίτυπον τοῦ ἀπομάξαντος τὰς χεῖρας καὶ τοῦ 'Ἀθῷος εἰμὶ' ἐπιφωνήσαντος*» (PG, 98, 396). Ὁ Ψ-Σωφρόνιος, Ἔνθ' ἀν. κεφ. 8, θεωρεῖ τὰ ἐγχείρια ὡς «*τὰ σουδάρια τοῦ χρωτὸς τῶν ἀποστόλων*» (Αὐτ.). Ὁ καθηγητὴς κ. Σωτηρίου, Ἔνθ' ἀν. 482-483 εἰς τὸ «ἐγχείριον» τῶν κειμένων τούτων δίδει τὸ νόημα τοῦ ῥινομάκτρου.

«ἐγχείριον» συμπίπτει πρὸς τὴν παρὰ τούτων ἐπὶ τοῦ ὤμου των ἢ ἐπὶ τοῦ πήχεώς των βασταζομένην ὀθόνην — συμφώνως πρὸς τὰ μνημεῖα — καὶ ὅτι ἡ ὀθόνη αὕτη συμπίπτει περαιτέρω πρὸς τὸ «μανδήλιον» τῶν ὑποδιακόνων.

Ὁ Jerphanion ὑπεστήριξεν ὅτι τὸ κιβωτίδιον, περὶ τοῦ ὁποίου ἀνωτέρω ἔγινε λόγος, παριστάνει πυξίδα τῆς θείας εὐχαριστίας (ἱερὸν ἀρτοφόριον) [1]. Ἀλλά, καθόσον τοὐλάχιστον γνωρίζω, εἰς τὴν ἐκκλησιαστικὴν πρᾶξιν δὲν ἀπαντᾶται τοιοῦτος τρόπος μεταφορᾶς τῆς θείας εὐχαριστίας — ἐντὸς δηλαδὴ πυξίδος, ἡ ὁποία νὰ βαστάζεται ἐπὶ τῆς παλάμης καὶ τοῦ πήχεως τῆς μιᾶς χειρός. Κατὰ τὸν τρόπον ὅμως τοῦτον καὶ μάλιστα διὰ μεγάλου μεταξωτοῦ μανδηλίου, ἐρριμμένου ἐπὶ τοῦ ἀριστεροῦ ὤμου καὶ ἐν συνεχείᾳ ἐπὶ τῆς ἀριστερᾶς χειρός, συνηθίζεται εἰς τὰς μονὰς τοῦ Ἁγίου Ὄρους νὰ κρατῇ τὴν λιβανωτίδα (κιβωτίδιον θυμιάματος) ὁ διάκονος, ὅταν εἰς τὸ «Κύριε ἐκέκραξα» θυμιᾷ οὗτος περιερχόμενος τὸν ναὸν (εἰκ. 4) [2]. Δὲν δύναται δὲ νὰ ὑπάρξῃ ἀμφιβολία ὅτι καὶ εἰς τὰς παραστάσεις διακόνων ἁγίων, φερόντων θυμιατήριον, τὸ συγχρόνως πρὸς τὸ θυμιατήριον κρατούμενον παρ' αὐτῶν κιβωτίδιον ἀπεικονίζει λιβανωτίδα καὶ ὄχι ἀρτοφόριον. Ὁπωσδήποτε παραδέχεται ὁ Jerphanion ὅτι τὸ ὕφασμα, διὰ τοῦ ὁποίου κρατεῖται τὸ κιβωτίδιον τοῦτο, ἀποτελεῖ τεμάχιον λειτουργικῆς στολῆς [3]. Εἰς τὸ ὕφασμα τοῦτο εἶναι ὀρθὸν νὰ ἴδωμεν, ὡς εἶπον, τὸ μανδήλιον τῆς στολῆς τοῦ ὑποδιακόνου.

Κυρία ὑπηρεσία τοῦ ὑποδιακόνου κατὰ τὴν λειτουργίαν ἦτο νὰ δίδῃ εἰς τοὺς λειτουργοὺς νίψιμον κατὰ τὴν ἀναφοράν [4]. Περὶ τὰ μέσα τοῦ 4ου αἰῶνος μαρτυρεῖται ὅτι τὸ νίψιμον ἐδίδετο παρὰ τοῦ διακόνου [5], φαίνεται δὲ ὅτι ἀργότερον ἔγινε κυρία τοῦ διακόνου ὑπηρεσία ἡ θυμίασις [6] — ὅθεν τὰ διακριτικά: θυμιατήριον καὶ λιβανωτίς. Ὁ συνδυασμὸς δὲ τοῦ μανδηλίου πρὸς τὴν λιβανωτίδα καί, ὅταν δὲν φορῆται τὸ μανδήλιον, τὸ νὰ κρατῆται ἡ

[1] Jerphanion, Ἔνθ' ἀν. 414 κἑ. = 294 κἑ.

[2] Ἀπαντᾶται καὶ μεταξὺ τῶν Ἀρμενίων (Archdeacon Dowling, The Armenian Church, London 1910, δεξιὰ μορφὴ τῆς ἔναντι τῆς σελίδος 50 εἰκόνος).

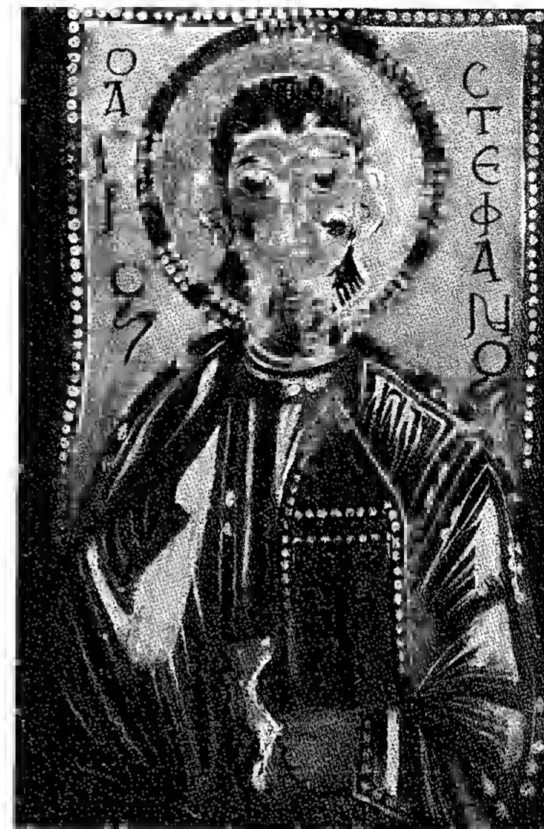
[3] Αὐτόθι, 413 = 293.

[4] Ἀποστολ. Διατ. VIII 11, 12 (J. Quasten, Monumenta eucharistica et liturgica vetustissima, Bonnæ 1935-1937, 211, F. Brightman, Liturgies Eastern and Western, Oxford 1896, 13). Πρβλ. Τρεμπέλα, Ἔνθ' ἀν. 632 καὶ 633, ὁμοίως 455.

[5] Κυρίλλ. Ἱεροσολ., Κατήχ. Μυσταγωγ. Ε' 2 (PG 33, 1109 καὶ Quasten, Ἔνθ' ἀν. 97. Βλ. καὶ κατωτ. σ. 169). Ἡ ὑπηρεσία αὕτη ἔχει ἐπιβιώσει εἰς τὸ τυπικὸν τῆς χειροτονίας τοῦ διακόνου (Goar, Εὐχολόγ. 203, πρβλ Π. Ρομπότου, Λειτουργική, Ἀθῆναι 1896, 369 καὶ Τρεμπέλα, Αἱ τρεῖς λειτουργίαι 77).

[6] Ἡ τελετουργικὴ νίψις τῶν χειρῶν φαίνεται ἀρχαιοτέρα τῆς ἀπὸ τοῦ 3ου αἰῶνος εἰσαγωγῆς τοῦ θυμιάματος (βλ. Δ. Πάλλα, Ἡ 'θάλασσα' τῶν ἐκκλησιῶν, Ἀθῆναι 1952, 15 κἑ. Περὶ τοῦ θυμιάματος πληροφορίας βλ. ἐν Ἐπετ. Ἑταιρ. Βυζ. Σπ. Κ', 1950, 275 κἑ. Δ. Πάλλας).

λιβανωτὶς διὰ τοῦ ὀραρίου σημαίνουν, ὡς νομίζω, ὅτι εἰς ἀρκετὰ παλαιοὺς χρόνους εἶχον ὑπάρξει δύο παραδόσεις διακονικῆς στολῆς: ἡ μία μὲ μανδήλιον καὶ ἡ ἄλλη μὲ ὀράριον, ἐντεῦθεν δὲ ὁ ἐνίοτε ἀπαντώμενος συμφυρμὸς ὀραρίου καὶ μανδηλίου. Πράγματι εἰς μίαν πολύτιμον τοιχογραφίαν τοῦ

Εἰκ. 5. - Τοιχογραφία τοῦ Πρωτομάρτυρος Στεφάνου εἰς Καστορίαν (ἐκ τοῦ Στ. Πελεκανίδου).

Ἁγίου Στεφάνου εἰς τὴν ὁμώνυμον ἐκκλησίαν τῆς Καστοριᾶς, χρονολογουμένην παρὰ τοῦ ἐκδότου της εἰς τὸν 9ον αἰῶνα, παρουσιάζεται ὁ ἅγιος νὰ κρατῇ τὴν λιβανωτίδα διὰ τῆς ἀριστερᾶς χειρὸς γυμνῆς καὶ νὰ ἔχῃ ἐρριμμένον ἐπὶ τῶν ὤμων του μαλακὸν ὕφασμα, πίπτον ὄπισθεν καὶ ὁμοιάζον πρὸς τὸ μανδήλιον, ἐπὶ πλέον δὲ νὰ φέρῃ καὶ ζώνην περὶ τὴν ὀσφὺν (εἰκ. 5) [1]. Ἡ διακονικὴ αὕτη στολὴ — μανδήλιον καὶ ζώνη — ἐνθυμίζει τὴν ἐκ τῶν Εὐ-

[1] Πελεκανίδου, Καστοριά, I, πίν. 100.

χολογίων γνωστὴν στολὴν τοῦ ὑποδιακόνου [1]· πάντως εἶναι χαρακτηριστικὸν ὅτι ἐδῶ ἡ φόρησις τοῦ μανδηλίου δὲν συνδυάζεται μετὰ τῆς — ἄλλοθεν γνωστῆς — φορήσεως τοῦ ὀραρίου (πρβλ. εἰκ. 3), ἀλλὰ ἐπέχει τοῦτο τὴν θέσιν τοῦ ὀραρίου, εἶναι τὸ ὀράριον ὑπὸ τὴν μορφὴν μανδηλίου. Παρόμοιον ὀράριον

Εἰκ. 6. - Παράστασις διακόνου ἐκ μικρογραφίας ἐπὶ εἰληταρίου Exultet τῆς Βιβλιοθήκης Barberini.

φέρει διάκονος ἐπὶ μικρογραφίας εἰληταρίου τοῦ 12 αἰῶνος, περιέχοντος τὸ Exultet (Βιβλιοθήκη Barberini) (εἰκ. 6) [2]. Πάντα δὲ τὰ ἀνωτέρω σημαίνουν ὅτι τὸ ὀράριον — ἡ συνήθης στενὴ ταινία — ἦτο ἄλλοτε καὶ πλατύ, ὡς τὸ μανδήλιον· ἀκριβῶς δ' ἐκ τοιαύτης παραδόσεως φαίνεται νὰ ἐξαρτᾶται ἡ μορφὴ τοῦ ὀραρίου — ἀναμφισβητήτως ὀραρίου — τὸ ὁποῖον φορεῖ ὁ Ἅγιος Ἄβιβος τῆς μικρογραφίας τοῦ Μηνολογίου τοῦ Βασιλείου Β' (Vat. Gr. 1613) (εἰκ. 7) [3], ὡς καὶ ἡ ὀθόνη ἡ καταπίπτουσα ἐκ τοῦ τραχήλου τοῦ Ἁγίου Στεφάνου τῆς τοιχογραφίας τοῦ Κιέβου (εἰκ. 2).

Τὰ δύο εἴδη ὀραρίου — τὸ στενὸν καὶ τὸ πλατὺ — καὶ πρὸ παντὸς οἱ διάφοροι τρόποι φορήσεώς του, χωρὶς οὗτοι νὰ διέπωνται μεταξύ των δι'

[1] Βλ. ἀνωτ. σ. 161.

[2] Jos. Wilpert, Die Gewandung der Christen, Köln 1898, 53 εἰκ. 32 (χαρακτηρίζεται ὡς ὀράριον ὑπὸ μορφὴν πραγματικοῦ ἐγχειρίου). Ὁ Σωτηρίου, Τὸ ὀράριον 480 εἰκ. 16, θεωρεῖ τὸ ὕφασμα τοῦτο ἄσχετον πρὸς τὸ ὀράριον — τὸ θεωρεῖ ἁπλοῦν ἐγχείριον.

[3] Προχείρως παρὰ Braun, 608 εἰκ. 288 καὶ Σωτηρίου, 481 εἰκ. 17.

ἐσωτερικοῦ τινος λόγου, ἤτοι χωρὶς ὁ εἷς τρόπος ν' ἀπορρέῃ ἀναγκαστικῶς ἐκ τοῦ ἄλλου, ὑποβάλλουν τὴν ἰδέαν ὅτι ἡ διαμόρφωσις τοῦ ὀραρίου δὲν ὑπῆρξεν ἑνιαία· διὰ τοῦτο καὶ δὲν ἐξηγεῖται αὕτη ὑπὸ μιᾶς καὶ μόνης μερικῆς θεωρίας. Μὲ τοῦτο δὲν θέλω βέβαια νὰ εἴπω ὅτι σχετικῶς πρέπει νὰ

Εἰκ. 7. - Μαρτύριον τοῦ Ἁγίου Ἀβίβου.
Μικρογραφία τοῦ Μηνολογίου τοῦ Βασιλείου Β' (ἐκ τοῦ J. Braun).

κατασκευασθῇ ἓν ἐκλεκτικὸν ἄθροισμα θεωριῶν. Ἀλλ' ἂς προσπαθήσωμεν ν' ἀποκαταστήσωμεν τὴν ἱστορίαν τοῦ ἱεροῦ τούτου ἀμφίου.

Τὸ ὀράριον φαίνεται νὰ εἰσήχθη εἰς τὴν χριστιανικὴν λατρείαν ὡς ἁπλοῦν τεμάχιον ὑφάσματος πρὸς ἀπόμαξιν τοῦ στόματος μετὰ τὴν μετάληψιν τῆς θείας εὐχαριστίας· ὅπως δηλαδὴ κάμνομεν καὶ σήμερον διὰ τοῦ καλύμματος τοῦ ἁγίου ποτηρίου [1], ἀλλὰ μὲ τὴν διαφορὰν ὅτι θὰ ἦτο μεγαλυτέρων διαστάσεων τὸ κάλυμμα ἐκεῖνο — περίπου ὅπως τὸ διασῴζει ἡ ἀρμενικὴ λειτουργικὴ παράδοσις — ἐπειδὴ ἡ μετάληψις τοῦ οἴνου ἐγίνετο τότε ἀπ' εὐθείας ἀπὸ τοῦ ποτηρίου. Ἐχρησιμοποιεῖτο, λοιπόν, ἀρχικῶς ἓν ἁπλοῦν προσόψιον (orarium, ὀράριον) ἢ χειρόμακτρον (mantele, μανδήλιον) [2]. Εἰς τὴν

[1] Πρβλ. Τρεμπέλα, Αἱ τρεῖς λειτουργίαι, 149 app. crit.

[2] Τὴν θεωρίαν περὶ καταγωγῆς τοῦ ὀραρίου ἐκ τοῦ ὑφάσματος τῆς ἀπομάξεως τῶν χειλέων μετὰ τὴν μετάληψιν διετύπωσεν ὁ Mich. Rajewsky, Euchologium der orthodoxkatholischen Kirche, Wien 1861 (δὲν τὸ εἶδον). Πρβλ. Σω-

λατρείαν τῶν δερβισῶν μπεκτασήδων, ἡ ὁποία διασώζει ἀρκετὰ ἀρχαϊκὰ στοιχεῖα, περιάγεται μετὰ τὴν μετάληψιν ὕφασμα εἰδικῶς πρὸς ἀπόμαξιν τῶν χειλέων [1]· ἡ περιαγωγὴ αὕτη μάκτρου καὶ ἡ ἀπόμαξις ἀποτελοῦν πρᾶξιν τελετουργικήν, πιθανῶς δὲ τοιαύτη θὰ ἦτο καὶ ἡ ὑποτιθεμένη — διότι δὲν ὑπάρχουν σχετικαὶ μαρτυρίαι — ἀπόμαξις τῶν χειλέων εἰς τὴν πρωτοχριστιανικὴν λατρείαν. Ἡ μετάδοσις τοῦ οἴνου εἰς τοὺς πιστοὺς ἦτο ἔργον τῶν διακόνων [2], ἑπομένως οἱ διάκονοι θὰ ἔτεινον εἰς τοὺς πιστοὺς τὸ ὕφασμα πρὸς ἀπόμαξιν τοῦ στόματος [3]. Θὰ ἔφερον δὲ τὸ μάκτρον ἢ προσόψιον τοῦτο οἱ διάκονοι εἴτε ἐπὶ τοῦ ὤμου των εἴτε ἐπὶ τοῦ πήχεως τῆς χειρός των, ὅπως δηλαδὴ συνήθιζον, ἀλλὰ καὶ σήμερον συνηθίζουν νὰ φέρουν οἱ ὑπηρέται μάκτρον ἐπὶ τοῦ ἀριστεροῦ ὤμου των ἢ ἐπὶ τοῦ πήχεως τῆς ἀριστερᾶς χειρός των [4]. Εἰς τὴν ἀρμενικὴν λειτουργικὴν παράδοσιν συνηθίζεται κατὰ τὴν μετάληψιν

τηρίου 490. Πληροφορίας περὶ τοῦ κοσμικοῦ προσοψίου καὶ χειρομάκτρου βλ. παρὰ Σωτηρίου 409 κέ. Πρβλ. καὶ E. Pottier ἐν Darenberg - Saglio, Dict. Ant. Gr. Rom. III 2, 1579 κέ. (ἄρθρ mantele) καὶ E. Cahen, αὐτ. IV 1, 223 κέ. (ἄρθρ. orarium), E. Schuppe, RE, XVIII 1, 866 κέ. (ἄρθρ. Orarium).

[1] John Kingsley Bîrge, The Bektashi Order of Dervishes, London 1937, 198.

[2] Κυπριαν., De lapsis, XXV (PL 4, 500), Ἀποστ. Διατ., VIII, 13, 15 (Quasten, Mon, euch. lit. vet. 230). Πρβλ. Σωτηρίου 467, Jerphanion, L'attribut κλπ. 294 κέ., Τρεμπέλα, Ἔνθ' ἀν. 149.

[3] Εἰς τὴν ἀρμενικὴν λειτουργικὴν παράδοσιν τὸ ὕφασμα τῆς ἀπομάξεως τῶν χειλέων κρατεῖται παρὰ τοῦ διακόνου (R. Janin, Les églises orientales et les rites orientaux, Paris [1926] 382, Éd. Dulaurier, Histoire, dogmes, traditions et liturgie de l'église arméniènne orientale, Paris 1859, 168).

[4] Εἶναι ἡ ἐξήγησις τοῦ Wilpert, Die Gewandung der Christen 51 κέ., πρβλ. Τοῦ αὐτοῦ, Un capitolo di storia del vestiario, Roma 1898 (δὲν τὸ εἶδον). Εἶναι ἐνδιαφέρον νὰ σημειωθῇ ὅτι εἰς τὰ ἱερὰ δεῖπνα τῆς σημερινῆς τεκτονικῆς λατρείας κατὰ τὴν τελετουργικὴν πόσιν οἴνου τὸ προσόψιον παρὰ μὲν τῶν μετόχων τῶν ἀνηκόντων εἰς κατωτέρους βαθμοὺς μυήσεως φέρεται ἐπὶ τοῦ πήχεως τῆς ἀριστερᾶς χειρός, παρὰ δὲ τῶν ἀνηκόντων εἰς ἀνωτέρους βαθμοὺς φέρεται ἐπὶ τοῦ ὤμου (Leo Taxil, Les mystères de la Franc-Maçonnerie, Paris (ἄ.χρ.), 164. Πρβλ. ἑλλην. μετάφρ., ἔκδ. «Κεραυνοῦ» ἐν Ἀθήναις (ἄ.χρ.), σ. 127). Εἰς ἄλλην περίστασιν οἱ μὲν κατωτέρων βαθμῶν μυήσεως τέκτονες φέρουν τὸ προσόψιον ἐπὶ τοῦ ἀριστεροῦ ὤμου, οἱ δὲ ἀνωτέρων βαθμῶν φέρουν τοῦτο ἐπὶ τοῦ τραχήλου «μὲ τὰ δύο ἄκρα κρεμάμενα ἐπὶ τοῦ στήθους» (αὐτ. 316 - 7 = 289). Τέλος οἱ «θεράποντες» — τὸ ὄνομα ἐνθυμίζει τοὺς camilli (βλ. κατωτ. σ. 169 κέ.) καὶ τοὺς διακόνους — παρουσιάζονται μὲ τὸ προσόψιον ἐπὶ τοῦ πήχεως (αὐτ. 172 = 130). Δὲν ἀποτελεῖ σφάλμα μεθόδου ἡ προσαγωγὴ παραλλήλων παραδειγμάτων ἐκ τῆς μὴ ἄλλως, καθόσον τοὐλάχιστον γνωρίζω, τεκμηριουμένης τεκτονικῆς λατρείας, διότι αὕτη παρουσιάζει ἐκδήλως ἑλληνιστικὸν συγκρητιστικὸν χαρακτῆρα, μὲ μορφάς, οἱ πυρῆνες τῶν ὁποίων φαίνεται σαφῶς ὅτι ἀποτελοῦν ἀρχαίας λατρευτικὰς ἐπιβιώσεις. Βεβαίως δὲν ἀποκλείεται πολλαὶ τῶν μορφῶν τούτων τῆς τεκτονικῆς λατρείας νὰ ὀφείλωνται εἰς νεωτέρας ἐπινοήσεις.

νὰ κρατοῦν τὸ προσόψιον δύο ὑπηρέται ὑπὸ τὴν σιαγόνα τοῦ μεταλαμβάνοντος. Ἐκτὸς ὅμως τοῦ λόγου τούτου χειρόμακτρον ἐπὶ τοῦ ὤμου των ἠδύναντο νὰ φέρουν οἱ διάκονοι καὶ ἕνεκα τῆς ἄλλης ὑπηρεσίας των, τὴν ὁποίαν ἤδη ἐσημειώσαμεν, νὰ προσφέρουν δηλαδὴ νίψιμον εἰς τοὺς πρεσβυτέρους καὶ εἰς τὸν ἐπίσκοπον κατὰ τὴν ἀναφοράν [1], πιθανῶς δὲ καὶ εἰς ὅσους ἄλλους μετελάμβανον, οἱ ὁποῖοι φαίνεται νὰ ἔνιπτον τὰς χεῖρας των παρὰ τὴν ἁγίαν τράπεζαν [2]. Σήμερον ἡ ἀρχαία πρᾶξις, μὲ τὸ χειρόμακτρον ἐπὶ τοῦ ἀριστεροῦ ὤμου, ἔχει ἐπιβιώσει μόνον κατὰ τὴν χειροτονίαν τοῦ ὑποδιακόνου εἰς διάκονον [3].

Νομίζω ὅτι εἰς τὸ στάδιον ἐκεῖνο τῆς λειτουργικῆς χρησιμότητος καὶ τῆς μορφῆς τοῦ ὀραρίου ἀντιστοιχεῖ ἡ ἀόριστος ὀνομασία του «ὀθόνη» [4]. Ὁ διάκονος φαίνεται νὰ ἔφερε τὴν ὀθόνην αὐτὴν ἐπὶ τοῦ ὤμου του ἀπὸ τῆς ἐνάρξεως τῆς λειτουργίας· ἐντεῦθεν δὲ αὕτη ἀπετέλεσε βαθμηδὸν τὸ ἀπαραίτητον διακριτικὸν τῆς ὑπηρεσίας τοῦ διακόνου κατὰ τὴν λειτουργίαν καὶ περαιτέρω ἀπετέλεσε τὸ διακριτικὸν τοῦ ἱερατικοῦ του βαθμοῦ.

Ἀλλ' ἡ θυμίασις καὶ τὸ νίψιμον, ὡς ὑπηρεσία τῶν διακόνων κατὰ τὴν λειτουργίαν, ὡμοίαζε πρὸς τὴν ὑπηρεσίαν τῶν camilli, τῶν ὑπηρετῶν τῆς ἀρχαίας θυσίας, πρὸς τὴν ὁποίαν ἔτεινεν ἡ λειτουργία, ἡ χριστιανικὴ θυσία, μορφολογικῶς νὰ προσεγγίζῃ [5]. Οἱ camilli δὲ ἱεροποιοῦντες ἔφερον ἐπὶ τοῦ ἀριστεροῦ των ὤμου εἴτε ἐπὶ τοῦ πήχεως μανδήλιον (mantele) ἢ ὀθόνην (linteum), ἀκριβῶς ὅπως ἐδέχθημεν καὶ περὶ τῶν λειτουργούντων χριστιανῶν διακόνων καὶ ὑποδιακόνων· ἐκράτουν δὲ οἱ camilli ἄλλος τὴν προχοΐδα καὶ τὴν φιάλην (εἰκ. 8 δεξιὰ καὶ 9), ὅπως ὁ διάκονος ἢ ὑποδιάκονος φέρει τὸ χερνιβόξεστον, ἄλλος τὴν λιβανωτίδα (εἰκ. 8 ἀριστερά) [6], ὅπως ἀκριβῶς εἴδομεν

---

[1] Βλ. ἀνωτ. σ. 164. Πρβλ. καὶ Wilpert, Ἔνθ' ἀν.

[2] Βλ. Πάλλα, Ἡ 'θάλασσα' τῶν ἐκκλησιῶν, 29 κέ., πρβλ. καὶ 18, 20, 25.

[3] Βλ. ἀνωτ. σ. 164_5.

[4] Βλ. τὰ κείμενα κατωτέρω.

[5] Πρβλ. Πάλλα, Ἔνθ' ἀν. 3 κέ., 16, 18, 19 κέ., 83 κέ., 114 κέ., 127 κέ., 133, 157 κέ., 162. Ἡ συσχέτισις τῆς ὑπηρεσίας τῶν διακόνων πρὸς ἐκείνην τῶν camilli ἤδη παρὰ Wilpert, Ἔνθ' ἀν.

[6] Ἀνάγλυφον ἐπὶ τῆς μικρᾶς ἀψῖδος τοῦ Σευήρου ἐν Ῥώμῃ (Mass. Pallotino, L'arco degli Argentari, Roma 1946, 82 εἰκ. 59 καὶ πίν. VIII_1. Πρβλ. Wilpert, Ἔνθ' ἀν. 52 εἰκ. 29). Πρβλ. καὶ τὴν εἰκ. 9. Περὶ τοῦ διακόνου βλ. ἀνωτ. σ. 164. Ὁ Jerphanion, La voix des monuments II, 281, πίν. XLIII προσάγει καὶ τὴν ἐπὶ ἐτρουσκικῆς σαρκοφάγου ἐκ Ταρκινίας παράστασιν προσώπου γενειοφόρου καὶ μὲ παράστημα ἐπιβλητικόν, πιθανῶς ἱερέως, φέροντος ἐπὶ τοῦ ἀριστεροῦ ὤμου ταινίαν μὲ κροσσοὺς καὶ διὰ τῆς ἀριστερᾶς χειρὸς κρατοῦντος πυξίδα. Ὁ τύπος ἀπαντᾶται, ἀπαράλλακτος, καὶ εἰς τὴν Καρχηδόνα, θεωρούμενος ἰταλικῆς καταγωγῆς μὲ ἑλληνικὴν ἐπίδρασιν (Fr. v. Bissing, Karthago und seine griechischen und italischen Bezihungen, Studi Etruschi VII, 1933, 125 κέ. πίν. IX_{1-2} - X_1).

ἀνωτέρω καὶ περὶ τοῦ διακόνου, ἡ ἐκράτουν προσφοράς [1], ὅπως πάλιν οἱ διάκονοι κατὰ τὴν προσκομιδὴν τῶν δώρων εἰς τὴν ἁγίαν τράπεζαν.

Ὅπως εἴπομεν, ἡ ὀθόνη ἢ τὸ μανδήλιον τῶν camilli ἐφέρετο ἐπὶ τοῦ ἀριστεροῦ ὤμου ἢ ἐπὶ τοῦ ἀριστεροῦ πήχεως· εἶχον δὲ τὴν μορφὴν ἢ ἁπλοῦ

Εἰκ. 8. - Camilli εἰς ἀνάγλυφον τῆς μικρᾶς ἀψῖδος τοῦ Σευήρου (ἐκ τοῦ M. Pallotino).

πλατέος ὑφάσματος, καταπίπτοντος μὲ πτυχώσεις (εἰκ. 8 ἀριστερὰ) ἢ στενῆς λωρίδος ὑφάσματος ἀποληγούσης κάτω εἰς θυσάνους (εἰκ. 9) [2]. Συνήθιζον δὲ διὰ τῆς ἐπὶ τοῦ πήχεως ἐρριμμένης ὀθόνης νὰ καλύπτουν τὴν χεῖρα, διὰ τῆς ὁποίας ἐκράτουν τὴν λιβανωτίδα (εἰκ. 10) [3], ὅπως εἴδομεν καὶ περὶ

[1] Εἰς παράστασιν θυσίας ἐπὶ τῆς Ara Pacis εἷς camillus κρατεῖ προχοΐδα καὶ πινάκιον μὲ καρποὺς (κανίσκιον) (Gius. Moretti, Ara Pacis Augustæ, Roma 1948, 25 πίν. B).

[2] Σαρκοφάγος τοῦ νεκροταφείου (Campo Santo) τῆς Πίζης (G. Rodenwaldt, Säulensarkophage, Röm. Mitt. 38/39, 1923/24, 16 εἰκ. 6b). Πρβλ. εἰκ. 8 δεξιά.

[3] Camillus ἐκ τῆς θυσιαστικῆς πομπῆς ἐπὶ τῆς Ara Pacis (Moretti 18 κἑ. εἰκ. 7 καὶ πίν. XI). Πρβλ. τοιχογραφίας ἐκ Πομπηίας E. Vinet ἐν Darenberg-Saglio-Potier, Dict. Ant. Gr. Rom. I, 1, 22 εἰκ. 41 (ἄρθρ. acerra). Ἡ ὀθόνη ἐδῶ εἶναι χνουδωτή. Ἡ ἀρχικὴ ἰδέα τοῦ νὰ κρατοῦν τι μέσῳ ὑφάσματος, καλύπτοντος τὰς χεῖρας, ἀνάγεται εἰς τὴν ἔννοιαν τῆς ὑλικῆς καθαρότητος καὶ ἀκολούθως τῆς

τῶν χριστιανῶν διακόνων (εἰκ. 3). Τὸ ὡς ταινία στενὸν μανδήλιον τῶν camilli δὲν φαίνεται νὰ ἐξυπηρέτει πρακτικοὺς σκοπούς· ἀντιθέτως οἱ θύσανοί του μὲ τὸν ἀποτρόπαιον συμβολισμόν των [1] χαρακτηρίζουν τὸ ὕφασμα τοῦτο ὡς ἱερὸν ἄμφιον, ἄμφιον σχετικὸν πρὸς τὴν τέλεσιν τῆς ἀρχαίας θυσίας. Ὑπὸ

Εἰκ. 9. - Camillus ἐπὶ ἀναγλύφου σαρκοφάγου ἐν Πίζῃ.

τὸν χαρακτῆρα δὲ τοῦτον, τοῦ τελετουργικοῦ ἀμφίου — πιθανῶς μὲ νόημα ἀποτρόπαιον καὶ κατ' ἐπέκτασιν μὲ νόημα καθοσιώσεως — βλέπομεν τὸ ἱερὸν μανδήλιον νὰ ἐπιτίθεται καὶ ἐπὶ τῆς ῥάχεως τοῦ θύματος κατὰ τὴν προσαγωγήν του εἰς τὸν βωμόν [2].

τελετουργικῆς καθαρότητος, τοῦ φόβου καὶ τοῦ σεβασμοῦ (A. Dieterich, Der Ritus der verhüllten Hände = Kleine Schriften, Leipzig - Berlin 1911, 440 κἑ., A. Alföldi, Die Ausgestaltung des monarch. Zeremonials am röm. Kaiserhofe, Röm. Mitt. 49, 1934, 33 κἑ., O. Treitinger, Die oströmische Kaiser- u. Reichsidee κλπ., Jena 1938, 63 κἑ.). Ἡ προέλευσις τῆς διατάξεως θεωρεῖται ἀνατολική, ἐν τούτοις ἀπαντᾶται καὶ εἰς τὴν περιοχὴν τῆς ἑλληνικῆς λατρείας (Kurt Latte, De saltationibus græcorum, Giessen 1913, 91).

[1] R. Eisler, Weltmantel und Himmelszelt, München 1910, I, 29. Βαθμηδὸν οἱ θύσανοι ἔγιναν διακοσμητικόν, ἄνευ νοήματος θέμα.

[2] Βλ. π.χ. τὴν παράστασιν θυσίας ἐπὶ τῶν ῥωμαϊκῶν ἀναγλύφων Μουσ. Λούβρου ἀριθ. 1096 (Ét. Michon, Les bas-reliefs historiques romains du Musée du Louvre, Mon. Piot XVII, 1909, 198 κἑ. πίν. XVII) καὶ ἀριθ. 1097 (αὐτ. 204-205 εἰκ. 8). Παρόμοιον νόημα φαίνεται νὰ ἔχῃ ὁ χειρισμὸς τοῦ κληρικοῦ, ὅταν οὗτος ἐπιθέτῃ τὸ ἐπιτραχήλιόν του (ὁ πρεσβύτερος) ἢ τὸ ὠμοφόριον (ὁ ἐπίσκοπος) ἢ

Ὑπὸ τὰς προϋποθέσεις, λοιπόν, αὐτὰς ἦτο ἑπόμενον ἡ ἀρχικῶς χρηστική, ἁπλῆ «ὀθόνη» τῆς χριστιανικῆς λατρείας νὰ ταυτισθῇ πρὸς τὸ mantele ἢ linteum τῶν camilli καὶ νὰ προσαρμοσθῇ πρὸς τὰ σχήματά των· ἤτοι νὰ γίνῃ

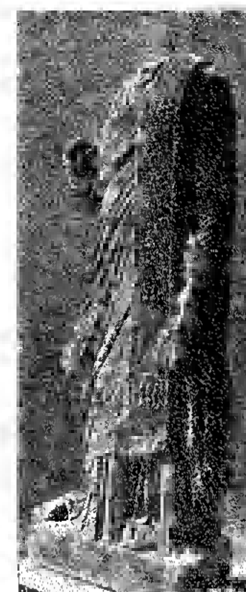
Εἰκ. 10. - Camillus ἐπὶ ἀναγλύφου τῆς Ara Pacis (ἐκ τοῦ G. Moretti).

αὕτη ἀφ᾽ ἑνὸς πλατεῖα πολύπτυχος ὀθόνη — ἐκείνη ἡ ὁποία μαρτυρεῖται ὡς τὸ μανδήλιον τοῦ ὑποδιακόνου [1] καὶ χρησιμοποιεῖται παρὰ τοῦ διακόνου διὰ

καὶ τὸ ὀράριον (ὁ διάκονος) ἐπὶ τῆς κεφαλῆς τοῦ παρ᾽ αὐτοῦ εὐλογουμένου (καθοσιουμένου) προσώπου. Κατὰ τὴν θυσίαν ζώου τῆς σημερινῆς λαϊκῆς λατρείας ὁ ἱερεύς, εὐλογῶν τὸ θῦμα, θέτει ἐπ᾽ αὐτοῦ τὸ ἐπιτραχήλιόν του (Γ. Μέγα, Θυσία ταύρων καὶ κριῶν κλπ., Λαογραφία Γ', 152, 155, 164, 170 εἰκ. 3. Πρβλ. Πάλλα, Ἡ 'θάλασσα' τῶν ἐκκλησιῶν, 109).

[1] Ὁ ὑποδιάκονος τῆς ἀρμενοκαθολικῆς λατρευτικῆς παραδόσεως φέρει ἐπὶ τοῦ ἀριστεροῦ πήχεως ἐρριμμένην πλατεῖαν ὀθόνην ἀπολήγουσαν εἰς κροσσοὺς (Attwater, Christian Churches is the East, I, εἰκὼν κάτω δεξιὰ ἐπὶ τοῦ πίνακος ἔναντι τῆς σελίδος 113).

νὰ καλύπτῃ τὴν ἀριστερὰν χεῖρα του καὶ νὰ κρατῇ μέσῳ αὐτοῦ τὴν λιβανωτίδα [1] — καὶ ἀφ᾽ ἑτέρου νὰ γίνῃ στενὴ ταινία ἀπολήγουσα εἰς θυσάνους, ὡς τὸ σημερινὸν ὀράριον. Τῆς ἀντιστοιχίας ταύτης τοῦ ὀραρίου πρὸς τὸ μανδήλιον - μάκτρον τῶν ὑπηρετῶν εἶχε σαφῆ συνείδησιν ὁ Θεόδωρος Μοψουεστίας [2].

Εἰκ. 11. - Ἄγαλμα ἱερείας τῆς Ἴσιδος (Μουσεῖον Βερολίνου).

Ἀφότου ἡ ὀθόνη τῶν χριστιανῶν διακόνων ἐξωμοιώθη πρὸς ἄμφιον τῶν ὑπηρετῶν τῆς ἀρχαίας θυσίας ἦτο εὔκολον νὰ προσαρμοσθῇ αὕτη πρὸς

[1] Ἡ πρώτη μαρτυρία περὶ καλύψεως τῆς ἀριστερᾶς χειρὸς ἀναφέρεται εἰς τοὺς χρόνους τοῦ πάπα Σιλβέστρου (314 - 335 μ.Χ.) (Lib. Pontific. XXXIIII 7 «*ut Pallea linostema leva eorum* (τῶν διακόνων) *tegerentur*» ἔκδ. Mommsen 50_{2}-$_{3}$). Εἰς τὸ pallium linostemum τοῦτο ὁ Wilpert, Ἔνθ᾽ ἀν., 55 βλέπει τὸ χρηστικὸν χειρόμακτρον τῶν διακόνων, τὸ ἐξελιχθὲν κατόπιν εἰς τὸ manipulum τοῦ δυτικοῦ κλήρου. Πρβλ. πρὸς τὰ περὶ ἐγχειρίου ἀνωτ. σ. 163.

[2] «*Est enim eis* (εἰς τοὺς διακόνους) *habitus qui par est re qui præstantior est indumentis profanis, quia hic habitus aptus est illis qui ministrant: super humeros eorum sinistros ponitur orarium et pendet pariter ab utroque latere, ante pectus et tergum, ut sit hoc aliquod signum, quod non ministerium servitutis perficiunt, sed liberatis*» (A. Rücker, Ritus baptismi et missæ quem descripsit Theodorus Mopsuestensis, Monasterii 1933, 21. Παρὰ Jerphanion, La voix des Monum., Ἔνθ᾽ ἀν. 280).

ὁμοειδῆ ἄμφια καὶ ἄλλων λατρειῶν. Οὕτω, πιθανῶς μὲ πρότυπον τὴν ἱερὰν στολὴν (palla) τῶν ἱερειῶν τῆς Ἴσιδος (εἰκ. 11), διεμορφώθη ὁ ἐπικρατήσας σήμερον εἰς τὴν ἀνατολικὴν ἐκκλησίαν τρόπος φορήσεως τοῦ ὀραρίου ἐκ τοῦ ἀριστεροῦ ὤμου διαγωνίως ὑπὸ τὴν δεξιὰν μασχάλην (εἰκ. 1α καὶ 4) [1]. Περὶ τοῦ τρόπου τούτου φορήσεως τοῦ ὀραρίου δὲν ὑπάρχουν, ὡς εἴπομεν, παλαιαὶ ἀπεικονίσεις, ἀλλ' οὔτε καὶ μαρτυρίαι. Πιθανῶς προϋπῆρξεν ἓν ἀρχαιότερον στάδιον, ὅτε τὸ ὀράριον περιειλίσσετο ὄχι περὶ τὴν μασχάλην, ἀλλὰ περὶ τὸν λαιμὸν (εἰκ. 12) [2]· ἀλλὰ καὶ πάλιν πρέπει νὰ ὑποθέσωμεν ὅτι τελικῶς, ἀμέσως ἢ ἐμμέσως (π.χ. μέσῳ ἐξωχριστιανικῶν ἀγαλμάτων ἢ ἀναγλύφων), ὁ ἐκ τοῦ ἀριστεροῦ ὤμου διαγωνίως ὑπὸ τὴν δεξιὰν μασχάλην τρόπος φορήσεως τοῦ ὀραρίου ἐπηρεάσθη ἐκ τῆς palla τῶν λειτουργῶν τῆς ἰσιακῆς λατρείας.

Ἡ τοιχογραφία τοῦ Πρωτομάρτυρος Στεφάνου εἰς τὸ παρεκκλήσιον τοῦ Ἀρχαγγέλου Μιχαὴλ τοῦ Κιέβου (εἰκ. 2) εἶναι πιθανώτατον ὅτι παρουσιάζει τὸ ὀράριον ὑπὸ τὴν μορφὴν μαλακοῦ ὑφάσματος — «μανδηλίου» —, μὲ τὴν διαφορὰν ὅμως ὅτι τοῦτο δὲν βαστάζεται ἐπὶ τοῦ ἀριστεροῦ ὤμου (πρβλ. εἰκ. 6 καὶ 7), ἀλλὰ φέρεται ἐπὶ τοῦ τραχήλου, ὡς ἐπιτραχήλιον: μὲ τὰ δύο ἄκρα νὰ κατέρχωνται παραλλήλως ἐμπρὸς μέχρι κάτω τοῦ στήθους. Διετύπωσα ἤδη τὴν ἐξήγησιν ὅτι ἐδῶ πρόκειται ἄλλος τρόπος φορήσεως τοῦ ὀραρίου — μὲ τὰ δύο ἄκρα του νὰ πίπτουν ἐμπρός [3]. Εἰς τὴν ἑλληνικὴν ἐκκλησιαστικὴν παράδοσιν μαρτυρεῖται οὗτος ὡς τρόπος φορήσεως τοῦ ὀραρίου παρὰ τῆς διακονίσσης [4]. Εἴδομεν ὅτι εἰς τὴν Νερέδιτσαν εἰκονίζεται ὁ Ἅγιος Ἀβι-

[1] Εἶναι ἡ ἐξήγησις τοῦ καθηγητοῦ Σωτηρίου, Ἔνθ' ἀν. 444 κἑ., 475 κἑ., εἰκ. 12 καὶ 13 περὶ καταγωγῆς τοῦ ὀραρίου ἐκ τῆς palla τῆς ἰσιακῆς λατρείας. Ὁ κ. Σωτηρίου ὑποστηρίζει συγχρόνως ὅτι τὸ ὀράριον δὲν ἔχει προϊστορίαν ἐντὸς τῆς χριστιανικῆς λατρείας, ἀλλ' ὅτι τοῦτο καθιερώθη κατὰ τὰς ἀρχὰς τοῦ 4ου αἰῶνος ἀπ' εὐθείας, ὡς τέλειον ἱερὸν ἄμφιον, δηλωτικὸν ἀξιώματος. Παρομοίαν θέσιν, περὶ ἀποτόμου εἰσαγωγῆς τοῦ ὀραρίου ἐντὸς τῆς χριστιανικῆς λατρείας, εἶχε διατυπώσει προηγουμένως ὁ Braun, Ἔνθ' ἀν. 618 κἑ. Ἡ προϋπόθεσις ὅτι τὸ ὀράριον εἰσήχθη ὡς δηλωτικὸν ἀξιώματος, ὡς ἕτοιμον ἄμφιον, ἔφερε τὸν κ. Σωτηρίου, Τὸ ὀράριον 430, 472 κἑ. εἰς τὸ νὰ δεχθῇ παράλληλον ἐπίδρασιν καὶ ἐκ τῆς φορήσεως τῆς τηβέννου (toga). Ἡ ἀναζήτησις ὅμως προϊστορίας τοῦ ἐκκλησιαστικοῦ ὀραρίου καὶ ἡ προσπάθεια πρὸς ἀποκατάστασίν της ἐπιβάλλεται ἀφ' ἑνὸς ἐκ τοῦ σχήματος τοῦ ὀραρίου — καὶ ὡς πλατείας ὀθόνης — καὶ ἀφ' ἑτέρου ἐκ τῆς φορήσεώς του — καὶ ἁπλῶς ἐπὶ τοῦ ἀριστεροῦ ὤμου.

[2] Βλ. ἀνωτ. σ. 159_1. Πρβλ. καὶ τὴν παράστασιν ἀρχαγγέλου ἐπὶ κοπτικοῦ ὑφάσματος τοῦ Μουσείου Καΐρου (Σωτηρίου, Ἔνθ' ἀν., 487 εἰκ. 20).

[3] Βλ. ἀνωτ. σ. 160.

[4] Τάξις ἐπὶ χειροτονίᾳ διακονίσσης: *«Περιτίθησι* (ὁ ἐπίσκοπος) *τῷ τραχήλῳ αὐτῆς* (τῆς διακονίσσης) *ὑποκάτωθεν τοῦ μαφορίου τὸ διακονικὸν ὀράριον, φέρον ἔμπροσθεν τὰς δύο ἀρχάς»* (Goar, Εὐχολόγιον 219). Πρβλ. Ματθ. Βλαστάρ., Σύνταγμα κατὰ στοιχ. Γ' 11 *«εἶτα τῷ τραχήλῳ ταύτης ὑπὸ τὸ μαφόριον ἐπιτιθέναι τὸν ἀρχιερέα τὸ διακονικὸν ὀράριον, φέροντα εἰς τὰ ἔμπροσθεν τὰς δύο τούτου ἀρχάς»*

βος νὰ φορῇ παραλλήλως πρὸς τὸ ὀράριον καὶ ἐπωμίδα (εἰκ. 3) [1]· ἡ ἐπωμὶς αὕτη φαίνεται νὰ εἶναι μία περαιτέρω διαμόρφωσις τοῦ ὀραρίου τοῦ τύπου τῆς εἰκ. 2, τύπου ὀραρίου συμπίπτοντος ἀρχικῶς πρὸς τὴν κοσμικὴν ἐπωμίδα [2],

Εἰκ. 12. - Ψηφιδωτὴ παράστασις τοῦ διακόνου Σεργίου ἐν Soueida (ἐκ τοῦ G. de Jerphanion).

ἡ ὁποία ἐπίσης ἐφέρετο ἐπὶ τοῦ τραχήλου, μὲ τὰ δύο ἄκρα της κατερχόμενα ἐμπρός, ἤδη ἀπὸ ἀρχαιοτέρας ἐποχῆς (ψηφιδωτὸν τοῦ Δαρδανίου) (εἰκ. 13) [3]. Ὁ τρόπος οὗτος φορήσεως τοῦ ὀραρίου - ἐπωμίδος ἐπεβίωσε καὶ εἰς

(Ῥάλλη - Ποτλῆ, Σύνταγμα Κανόνων 6, 172). Συγκεντρωμένας τὰς πληροφορίας βλ. παρὰ Εὐαγγ. Θεοδώρου, Ἡ «Χειροτονία» ἢ «Χειροθεσία» τῶν διακονισσῶν, Θεολογία ΚΕ', 1954, 578 κἑ.

[1] Βλ. ἀνωτ. σ. 160 - 161.

[2] Συμεὼν Μεταφρ., Βίος Ἁγίου Δημητρίου 23 *«καὶ τοῦ ἐπωμίου λαβών, ὃ σύνηθες ὀράριον ὀνομάζειν»* (PG, 116, 1201). Πρβλ. Σωτηρίου, Τὸ ὀράριον, σ. 421.

[3] Ψηφιδωτὸν τοῦ Δαρδανίου (Du Coudray - La Blanchère - P. Gauckler, Catalogue du Musée Alaoui, Paris 1897, 16 ἀριθ. 39, πίν. IV. Πρβλ. Cahen ἐν Darenberg - Saglio - Pottier, Dict. Ant. Gr. Rom. IV 1, 225 εἰκ. 5425 ἄρθρ. orarium). Πρβλ. καὶ τὰ περὶ ὀραρίου ὡς περιλαιμίου παρὰ Braun, Die liturg. Gewandung 45 κἑ. καὶ Σωτηρίου, Ἔνθ' ἀν. 413, 434

τὴν ἐξωεκκλησιαστικὴν λατρευτικὴν παράδοσιν [1]. Εἰς τὸν Πρωτομάρτυρα Στέφανον τοῦ Κιέβου (εἰκ. 2) τὸ ὀράριον - ἐπωμὶς φέρεται ὡς τὸ διακριτικὸν ἄμφιον τοῦ ἱερατικοῦ βαθμοῦ τοῦ διακόνου. Εἰς τὸν Ἅγιον Ἄβιβον τῆς Νερεδίτσης (εἰκ. 3) ὡς διακριτικὸν ἄμφιον τοῦ διακόνου φέρεται τὸ ὀράριον εἰς τύπον στενῆς λωρίδος, παραλλήλως ὅμως φορεῖται παρὰ τοῦ διακόνου τούτου καὶ ἡ ἐπωμίς· βλέπομεν δηλαδὴ εἰς τὸ τελευταῖον τοῦτο παράδειγμα νὰ συμφύρωνται δύο παραδόσεις διακονικῆς ἀμφιέσεως: ἡ παράδοσις μὲ ὀράριον - ἐπωμίδα περὶ τὸν τράχηλον καὶ ἡ παράδοσις μὲ ὀράριον - λωρίδα ἐπὶ τοῦ ἀριστεροῦ ὤμου. Ἐσημειώσαμεν ἤδη παραδείγματα συμφυρμοῦ τῆς παραδόσεως διακονικῆς στολῆς μὲ ὀράριον - λωρίδα καὶ τῆς παραλλήλου παραδόσεως μὲ ὀράριον - μανδήλιον [2]. Τὸ διακονικὸν ὀράριον εἰς τύπον ἐπωμίδος, ὡς ἀπαντᾶται τοῦτο κατὰ τοὺς μεσοβυζαντινοὺς χρόνους, ἀντιπροσωπεύει, ὡς νομίζω, τάσιν ἐμμονῆς εἰς ἀρχαϊκὰς μορφάς, ἐμμονῆς εἰς τὴν ἁπλῆν, πρωτογενῆ ὀθόνην τὴν φερομένην παρὰ τοῦ διακόνου ἐπὶ τοῦ τραχήλου δίκην ἐπωμίδος, ὅπως καὶ σήμερον συνηθίζεται νὰ φέρεται ἐπὶ τοῦ τραχήλου προσόψιον ἢ μάκτρον — παρὰ ἐργατῶν, πεζοπόρων κλπ. —, χρησιμεῦον ὡς καψιδρώτιον [3]. Ἡ μορφὴ αὕτη ὀραρίου δὲν παρουσιάζει ἱερουργικὸν (sacramentalis) χαρακτῆρα· δὲν φαίνεται δηλαδὴ ἐξειλιγμένη αὕτη εἰς «ἄμφιον», ὅπως ἐξειλίχθη ἡ φερομένη ἐπὶ τοῦ ὤμου ἢ ἐπὶ τοῦ πήχεως πρωτογενὴς ὀθόνη, ἡ ὁποία προσέλαβε σαφεῖς χαρακτῆρας ἱεροῦ ἀμφίου (σχῆμα μὴ ἐνδεικνύμενον διὰ τὴν ἱκανοποίησιν πρακτικῶν σκοπῶν, διακόσμησις διὰ κροσσῶν, σταυρῶν κλπ.) κατ' ἐπίδρασιν τῆς ἱερᾶς στολῆς τῶν camilli. Ἴσως διότι εἰς τὰς περιοχάς, ὅπου τὸ ὀράριον ἐφορεῖτο ὡς ἐπωμὶς (εἰκ. 2), δὲν ὑπῆρχεν ἐξωχριστιανικὸν πρότυπον ἱερᾶς στολῆς εἰς μορφὴν πολυτελοῦς — ἐπισήμου χαρακτῆρος — ἐπωμίδος· διὰ τοῦτο καὶ παρέμεινεν ἐπὶ μακρὸν ἀνεξέλικτον τὸ εἰς τύπον ἐπωμίδος ἐκκλησιαστικὸν τοῦτο ὀράριον (εἰκ. 2) ἢ καὶ ἐξεφυλίσθη εἰς δευτερεῦον ἄμφιον (τὴν ἐπωμίδα εἰκ. 3 κ.τ.ὅ.).

Τὸν ἀνωτέρω τρόπον φορήσεως τοῦ ὀραρίου, μὲ τὰ δύο ἄκρα του νὰ πίπτουν πρὸ τοῦ στήθους, ἐνθυμίζει ὁ σημερινὸς τρόπος φορήσεώς του ὡς ζώνης, τῆς ὁποίας τὰ ἄκρα ἀνέρχονται ἐκ τῶν ὀπίσω χιαστὶ εἰς τοὺς ὤμους καὶ πίπτουν ἐμπρὸς (εἰκ. 1γ). Ὁ τρόπος οὗτος ἔχει παρομοιασθῆ μὲ τὴν στολὴν τοῦ δᾳδούχου τῆς ἐλευσινιακῆς λατρείας. Ἡ στολὴ τοῦ δᾳδούχου ἀπετελεῖτο ἐκ

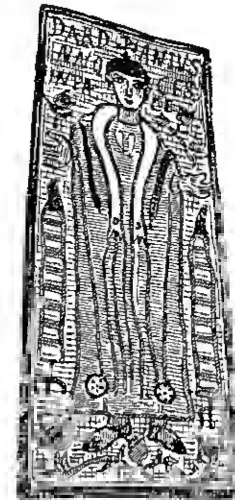
κέ. Ἐκ τοῦ ἀρχαίου περιλαιμίου ἢ ἐπωμίου ἐξηγεῖ τὸ amictus ὁ Braun, Ἔνθ' ἀν. 45 (πρβλ. ἀνωτ. σ. 161).

[1] Τὸ προσόψιον κατὰ ὡρισμένην περίστασιν τῆς τεκτονικῆς λατρείας (Taxil, Ἔνθ' ἀν. 316 - 7 = 289. Βλ. ἀνωτ. σ. 168_4).

[2] Βλ. ἀνωτ. σ. 161 κέ. Εἰς τὸν Ἅγιον Ἄβιβον τῆς Νερεδίτσης (εἰκ. 3) συνυπάρχουν: ὀράριον, ἐπωμὶς καὶ μανδήλιον.

[3] Περὶ τοῦ κοσμικοῦ ὀραρίου ὡς καψιδρωτίου πληροφορίας βλ. παρὰ Σωτηρίου, Τὸ ὀράριον, 409 κέ., 418_6, 420.

χλαμυδίου, τὸ ὁποῖον ἔπιπτεν ἀπὸ τοῦ τραχήλου ἐμπρὸς ἑκατέρωθεν τοῦ στήθους μέχρι τῶν γονάτων — περίπου ὡς ἡ ἐπωμὶς εἰκ. 13 καὶ 2 — καὶ συνεκρατεῖτο εἰς τὸ μέσον διὰ ζώνης (εἰκ. 14) [1]. Ἂν καὶ ἀμφιβάλλεται ὅτι τὸ χλαμύδιον τῆς ἀνωτέρω στολῆς δύναται νὰ ἦτο «συμβολικὸν στόλισμα τοῦ εἰδωλολάτρου ἐλευσινίου ἱερέως, ὅπως τὸ ὀράριον τοῦ χριστιανοῦ θρη-

Εἰκ. 13. - Ψηφιδωτὸν τοῦ Δαρδανίου.

σκευτικοῦ λειτουργοῦ» [2], ὀρθότερον ἐν τούτοις εἶναι νὰ παρομοιασθῇ τὸ χλαμύδιον τοῦ δᾳδούχου πρὸς τὸ ἐπιτραχήλιον τοῦ πρεσβυτέρου καὶ τοῦ ἐπισκόπου [3], τὸ ὁποῖον ἐπίσης συγκρατεῖται διὰ ζώνης. Διότι νομίζω ὅτι εἶναι δύσκολον νὰ δεχθῶμεν ὅτι ἡ ἱερὰ στολὴ ἀνωτάτου λειτουργοῦ, ὡς ὁ δᾳδοῦχος, λατρείας τῶν ἀνωτέρων κοινωνικῶν στρωμάτων, ὡς ἦτο ἡ ἐλευσινιακή, ὅτι ἡ στολὴ αὕτη ἦτο δυνατὸν νὰ ἐπηρεάσῃ μορφολογικῶς τὴν στολὴν τοῦ διακόνου, τοῦ ὁποίου ἡ βασικὴ θρησκευτικὴ λειτουργία ἦτο ὑπηρετική. Οὔτε ὅμως καὶ τοῦ πρεσβυτέρου καὶ τοῦ ἐπισκόπου τὸ ἐπιτραχήλιον φαίνεται νὰ ἔχῃ ὀργανικὴν σχέσιν πρὸς τὸ χλα-

[1] Ἐπὶ ἐρυθρομόρφου ὑδρίας τοῦ 5ου αἰῶνος. Βλ. Κ. Κουρουνιώτου, Ἐλευσίς, Ὁδηγὸς τῶν ἀνασκαφῶν καὶ τοῦ Μουσείου, ἐν Ἀθήναις 1934, 22 καὶ 90 εἰκ. 9, Τοῦ αὐτοῦ, Ἐλευσινιακὴ δᾳδουχία, Ἀρχ. Ἐφημ. 1937, I, 232 κέ. εἰκ. 1 καὶ 4. Πρβλ. Herm. Thiersch, Ependytes und Ephod. Gottesbild u. Priesterkleid, Stuttgard 1936, 195 πίν. LIV_1.

[2] Κουρουνιώτης, Ἀρχ. Ἐφημ., Ἔνθ' ἀν. 233 - 234.

[3] Ἐπιτραχήλιον ὠνόμασεν ἀρχικῶς τὸ χλαμύδιον τοῦ δᾳδούχου ὁ Κουρουνιώτης, Ἐλευσὶς 22. Τὸ δέχεται καὶ ὁ Thiersch, Ἔνθ' ἀν., ἀλλὰ τὸ παραβάλλει πρὸς τὸ ἄμφιον τοῦ διακόνου.

μύδιον τοῦ δᾳδούχου, διότι τὸ ἐπιτραχήλιον κατάγεται ἐκ τοῦ ὀραρίου [1]. Μετὰ τὴν καθιέρωσιν ὅμως τοῦ ἐπιτραχηλίου ὡς ἀμφίου διὰ τὸν ἀνώτερον χριστιανικὸν κλῆρον καὶ μετὰ τὴν ἐκ τῶν ὑστέρων σύμπτωσίν του πρὸς τὸ χλαμύδιον τοῦ δᾳδούχου ἦτο εὔκολον νὰ ἐπηρεασθῇ τὸ ἐπιτραχήλιον ἐκ τοῦ ἐλευσινιακοῦ ἀμφίου καὶ νὰ φορηθῇ καθ' ὅμοιον τρόπον, συγκρατούμενον διὰ ζώνης.

Ἀνωτέρω ὑπεδηλώθη ἤδη ὅτι ὑπῆρχεν ἄλλοτε παράδοσις, κατὰ τὴν ὁποίαν μεταξὺ τῶν ἀμφίων τοῦ διακόνου περιελαμβάνετο καὶ ζώνη [2]. Ὁ ψευδο-Γερμανὸς σημειώνει τὴν ζώνην μὲ τὴν λεπτομέρειαν ὅτι ἐξ αὐτῆς ἐκρέματο τὸ ἐγχείριον [3]. Ὁ ψευδο-Σωφρόνιος ὁμιλεῖ περὶ ἀνακολαφῆς τοῦ στιχαρίου, ἐπεχούσης τὴν θέσιν ζώνης [4]· στιχάριον μὲ ἀνακολαφήν, στενούμενον ἐκ τῶν ὄπισθεν κατὰ τὴν ὀσφύν, φαίνεται νὰ προϋποθέτουν καὶ αἱ Ἀποστολικαὶ Διαταγαί [5]. Εἰς τὴν περίπτωσιν τοῦ στιχαρίου μὲ ἀνακολαφὴν ἡ ζώνη ἦτο βέβαια πρακτικῶς περιττή· συνεπῶς τὸ στιχάριον τοῦτο ἠδύνατο νὰ ἐνι-

[1] Συμφώνως πρὸς τὰς λειτουργικὰς πηγὰς τὸ ἐπιτραχήλιον σχηματίζεται ἐκ τοῦ ὀραρίου διὰ τῆς ρίψεως πρὸς τὰ ἐμπρὸς τοῦ ἑτέρου ἄκρου του, τοῦ τέως κρεμαμένου ὄπισθεν (βλ. κείμενα παρὰ Τρεμπέλα, Θεολογία ΙΘ', 1941 - 1948, 644, βλ. καὶ Συμεὼν Θεσσαλον., Περὶ τῶν ἱ. χειροτον. 173 καὶ 180 PG, 155, 381 καὶ 388. Πρβλ. Κ. Καλλινίκου, Ὁ χριστιανικὸς ναός, Ἀλεξάνδρεια 1922, 612). Ὁμοία εἶναι καὶ ἡ παράδοσις τῆς δυτικῆς ἐκκλησίας, ἡ ὁποία ἔχει κοινὸν ὅρον (stola) καὶ διὰ τὸ χαρακτηριστικὸν ἄμφιον τοῦ διακόνου καὶ διὰ τὸ ὅμοιον ἄμφιον τοῦ πρεσβυτέρου καὶ τοῦ ἐπισκόπου (Wilpert, Ἔνθ' ἀν., 53 - 54, Braun, Ἔνθ' ἀν., 562 κἑ.). Ἡ παλαιοτέρα ἑλληνικὴ μαρτυρία παρὰ Coisl. κῶδ. 213 (11ου αἰ.) (Dmitrievskij, Εὐχολόγια, II, 996, Τρεμπέλας, Ἔνθ' ἀν. 645 κῶδ. P). Χαρακτηριστικὴ εἶναι ἡ ὀνομασία τοῦ ἐπιτραχηλίου ὡς ὀραρίου παρὰ Βρετταν. Μουσ. κῶδ. Hs. Or. 4951 *«ἐνδύεται* (ὁ ἱερεὺς) *ὀράριον δικαιοσύνης»* (H. Engberding, Eine neuerschlossene bedeutsame Urkunde zur Geschichte der östlichen Weiheriten, Or. Christ. 36, 1939, 49. Ὁ Hengberding ἐσφαλμένως ἀποδίδει τὸ ὄνομα τοῦτο εἰς ὁλόκληρον τὴν ἱερατικὴν στολήν· ἡ συνήθης μεταγενεστέρα διατύπωσις εἶναι *«ἐπιτραχήλιον δικαιοσύνης τῆς ἱερωσύνης»* Διονυσ. Ἄθω κῶδ. 489 [15ου αἰ.] Dmitrievskij, Ἔνθ' ἀν. 640 παρὰ Τρεμπέλα 645 κῶδ. $Π_8$). Καὶ εἰς τὴν ἀρμενικὴν καὶ τὴν συριακὴν οἱ ὅροι urar καὶ uroro (ὀράριον) χρησιμοποιοῦνται καὶ διὰ τὸ ἐπιτραχήλιον, ἐνῷ εἰς τὴν κοπτικὴν ὁ ὅρος batraschil (ἐπιτραχήλιον) χρησιμοποιεῖται καὶ διὰ τὸ ὀράριον (Braun, Ἔνθ' ἀν. 601). Πρόκειται, λοιπόν, περὶ τοῦ ἰδίου βασικοῦ πράγματος.

[2] Εἰς τὰ λειτουργικὰ κείμενα ἡ ζώνη ἀναφέρεται μεταξὺ τῶν ἀμφίων τοῦ ὑποδιακόνου (βλ. ἀνωτ. σ. 161_6).

[3] Ψ-Γερμ., Ἱστορ. Ἐκκλησ. κλπ. PG, 98, 396 (βλ. ἀνωτ. σ. 163).

[4] Ψ-Σωφρ., Λόγος κλπ. κεφ. 7 *«ἀνακολαφὴ τοῦ στιχαρίου ἀντὶ τῆς αἰσθητῆς ζώνης»* (PG, 87, III, 3988).

[5] Ἀποστολ. Διατ. II, 57 *«καὶ οἱ διάκονοι παριστάσθωσαν εὐσταλεῖς τῆς πλείονος ἐσθῆτος· ἐοίκασι γὰρ ναύταις καὶ τοιχάρχοις»* (παρὰ Quasten, Monum. euch. lit. vet. 181).

σχύσῃ τὴν περὶ διακονικῆς στολῆς ἄνευ ζώνης παράδοσιν, ἡ ὁποία τελικῶς ἐπεκράτησεν. Τῆς ἄλλης ὅμως παραδόσεως, μὲ τὴν ζώνην μεταξὺ τῶν στοιχείων τῆς διακονικῆς στολῆς, ἀνάμνησιν ἀποτελεῖ ἡ χιαστὶ φόρησις τοῦ ὀραρίου. Κατὰ τὸν τρόπον τοῦτον φορήσεως τοῦ ὀραρίου ἡ ζώνη καὶ τὸ ὀράριον συμφύρονται, κυριαρχούσης τῆς ἐννοίας τῆς ζώνης [1], ἀλλ' ἡ ἐντεῦθεν

Εἰκ. 14. - Παράστασις δᾳδούχου ἐπὶ ἐρυθρομόρφου ὑδρίας (ἐκ τοῦ Κ. Κουρουνιώτου)

ὁμοιότης πρὸς τὴν στολὴν τοῦ ἐλευσινιακοῦ δᾳδούχου φαίνεται νὰ εἶναι τυχαία.

Ἐκ τῆς ἀνωτέρω ἀναλύσεως συνάγονται τὰ ἑξῆς πορίσματα : 1) Τὸ ὀράριον εἶναι τὸ ἀρχαιότερον, τὸ βασικὸν ἱερὸν ἄμφιον τῆς χριστιανικῆς λατρείας, διαμορφωθὲν ἐκ τῶν ἔσω, ἐκ τῆς χριστιανικῆς λατρευτικῆς πράξεως. Τὸ ἐπιτραχήλιον, ἴσως καὶ τὸ μικρὸν ὠμοφόριον, εἶναι διάφοροι τρόποι φορήσεως τοῦ αὐτοῦ βασικοῦ ἀμφίου, ἀφότου τοῦτο ἔγινε διακριτικὸν γνώρισμα τοῦ διακόνου καί, συνεπῶς, ἀφότου, διὰ τῆς καθιερώσεως ἱεροῦ ἀμφίου ἐντὸς τῆς χριστιανικῆς λατρείας κατὰ τὸν 4ον αἰῶνα, ἐπεξετάθη ἡ φόρησίς του καὶ εἰς τοὺς ἀνωτέρους ἱερατικοὺς βαθμούς, μὲ τὴν διαφορὰν ὅτι οἱ ἀνήκοντες εἰς αὐτοὺς ἐφρόντιζον τώρα νὰ φοροῦν τὸ ἄμφιον τοῦτο κατὰ τρό-

[1] Ὡς ζώνην ἐξηγεῖ ὁ Braun, Ἔνθ' ἀν. 115 τὸ χιαστὶ φορούμενον ὀράριον τοῦ ὑποδιακόνου.

πον διάφορον τῶν διακόνων καὶ βαθμηδὸν νὰ τροποποιήσουν κατά τι τὸ σχῆμα του. Τὸ πόρισμα τοῦτο εἶναι σύμφωνον καὶ πρὸς τὸ ἄλλοθεν γνωστόν, ὅτι ἡ διαμόρφωσις τῶν ἱερῶν ἀμφίων τοῦ χριστιανικοῦ κλήρου ἀρχίζει ἀπὸ τοῦ 4ου αἰῶνος. 2) Ἡ διαμόρφωσις καὶ οἱ τρόποι φορήσεως τοῦ ὀραρίου ὑπῆρξαν ἀποτέλεσμα ἐκλεκτικῆς ἐπενεργείας διαφόρων παραγόντων μὲ ἀφετηρίαν τὸ ἁπλοῦν χρηστικὸν μάκτρον. Βλέπομεν δὲ νὰ ἐφαρμόζεται καὶ ἐδῶ ὁ κανών, τὸν ὁποῖον παρατηροῦμεν καὶ εἰς ἄλλας περιπτώσεις, ὅτι δηλαδὴ αἱ μορφαὶ τῆς χριστιανικῆς λατρείας κατὰ τὴν διάρκειαν τῆς πορείας των, ἀναπτυσσόμεναι, συμβαίνει νὰ συμπίπτουν πρὸς μορφὰς βιουμένας εἰς τὸ ἐθνικὸν περιβάλλον καὶ ὅτι προσαρμόζονται πρὸς αὐτὰς αἱ χριστιανικαὶ μορφαὶ ὡς πρὸς ἕτοιμον τύπον [1].

β) ***Συμβολισμός :*** Τὸ ὀράριον συμβολίζει τὰς πτέρυγας τῶν σεραφείμ, διὰ τοῦτο δὲ καὶ συχνὰ ἀναγράφεται ἐπ᾽ αὐτοῦ τὸ «Ἅγιος, Ἅγιος, Ἅγιος», ἡ ἀρχὴ δηλαδὴ τοῦ ὕμνου τοῦ λεγομένου παρὰ τῶν σεραφεὶμ εἰς τὸν οὐρανὸν γύρω τοῦ θρόνου τοῦ Θεοῦ (Ἠσ. ϛ´ 6), ἀλλὰ καὶ ἀρχὴ τοῦ ἐπινικίου

[1] Ὡς ἱερὸν ἄμφιον τὸ ὀράριον μαρτυρεῖται ἀπὸ τῶν μέσων τοῦ 4ου αἰῶνος, ἐξ ἀφορμῆς τῆς μὴ ἀναγνωρίσεως τῆς ἱερατικῆς ἰδιότητος εἰς τοὺς ὑπηρέτας (ὑποδιακόνους) καὶ τοὺς ἄλλους κατωτέρους κληρικοὺς (ψάλτας, ἀναγνώστας) (Συνοδ. Λαοδικ. καν. 22 καὶ 23), μὴ ἀναγνωρίσεως, ἡ ὁποία ἐξεδηλώθη ὡς ἄρσις τοῦ δικαιώματος νὰ φέρουν οὗτοι ἱερὸν ἄμφιον, τὸ ὀράριον. Εἰς τὸ γεγονὸς τοῦτο διαφαίνεται εἶδος ἔριδος περὶ τὸ δικαίωμα τοῦ ὀραριοφορεῖν· θὰ ἀναγνωρίσωμεν δὲ ἴσως ἐδῶ τὴν ἐποχήν, κατὰ τὴν ὁποίαν τὸ ὀράριον ἀπὸ τέως ἁπλοῦ χρηστικοῦ μάκτρου μετατρέπεται ἤδη εἰς ἱερὸν ἄμφιον, ὑπὸ μορφὴν πολυτελοῦς ὀθόνης ἢ στενῆς ταινίας μὲ θυσάνους, κατὰ τὰ πρότυπα τοῦ ἀντιστοίχου ἀμφίου τῶν camilli (εἰκ. 8 καὶ 9), ὅτε δηλαδὴ τὸ ὀράριον γίνεται διακριτικὸν ἱερατικοῦ ἀξιώματος (περὶ τοῦ ἀξιώματος τοῦ διακόνου βλ. ὅσα ἀναπτύσσει ὁ καθηγητὴς Σωτηρίου, Ἐνθ᾽ ἀν. 460 κἑ. Πρβλ. Leclercq, Dict. Arch. Chr. Lit. I 2, 2733 κἑ. ἄρθρ. archidiacre καὶ [Mejer]-Friedberg ἐν Herzog-Hauck RE^{3} 1, 783 κἑ. ἄρθρ. Archidiakonus)· θὰ ἀναγνωρίσωμεν δηλαδὴ τοὺς χρόνους τοῦ πλουτισμοῦ καὶ τῆς γοργῆς ἀναπτύξεως τῶν μορφῶν τῆς χριστιανικῆς λατρείας. Ἐντεῦθεν οἱ δύο τύποι ὀραρίου — τοῦ συνήθους στενοῦ καὶ τοῦ πλατέος — καὶ ἡ κατὰ τὴν θυμίασιν φόρησις παρὰ τοῦ διακόνου συγχρόνως «ὀραρίου» καὶ «μανδηλίου» (βλ. ἀνωτ. σ. 164 κἑ.) — ὅπως περίπου εἰς τὴν δυτικὴν ἐκκλησίαν ἡ φόρησις ὁμοῦ τῆς stola καὶ τοῦ manipulum — ἢ ὀραρίου καὶ ἐπωμίδος (βλ. ἀνωτ. σ. 175 κἑ.). Αἱ δύο ἀρχικαὶ ποικιλίαι τοῦ αὐτοῦ ἀμφίου κατήντησαν δύο διάφορα εἴδη φορούμενα συγχρόνως. Οἱ ὑποδιάκονοι ὑπεχρεώθησαν νὰ διατηρήσουν ἐπὶ τοῦ ἀριστεροῦ ὤμου των τὸ ἀρχαϊκὸν μάκτρον, ἀνεξέλικτον (πρβλ. ἀνωτ. σ. 167 κἑ.). Κατὰ τοὺς βυζαντινοὺς χρόνους, ὅτε εἶχεν ἐπικρατήσει ὁ στενὸς τύπος ὀραρίου, μὲ ἄλλους λόγους ὅτε ὁ πλατὺς τύπος του δὲν ἐθεωρεῖτο πλέον «ὀράριον», ἀλλ᾽ ἁπλοῦν μανδήλιον — μὴ ἄμφιον — οἱ ὑποδιάκονοι κατορθώνουν μίαν κατάκτησιν, μετατρέπουν τὸ μάκτρον κάπως ἐπισημότερον εἰς μανδήλιον (πρβλ. ἀνωτ. σ. 161)· ἑπομένως ἡ ἤδη συνήθεια νὰ φοροῦν οἱ ὑποδιάκονοι κανονικὸν ὀράριον, ἀλλὰ — ὡς λέγεται — στενώτερον τοῦ ὀραρίου τῶν διακόνων, πρέπει ἴσως νὰ θεωρηθῇ ἀκόμη νεωτέρα.

ὕμνου, τοῦ ψαλλομένου εἰς τὴν λειτουργίαν — κατὰ τὴν ἀναφοράν. Ὁ συμβολισμὸς οὗτος τοῦ ὀραρίου παρουσιάζει ἰδιαίτερον ἐνδιαφέρον ἀφ᾽ ἑνὸς λόγῳ τῆς ἱστορικῆς σημασίας τοῦ ὀραρίου, ὡς τοῦ ἀρχαιοτέρου καί, ὡς εἴδομεν, ὡς τοῦ βασικοῦ ἀμφίου τοῦ χριστιανικοῦ κλήρου καὶ ἀφ᾽ ἑτέρου, διότι ἡ εἰκὼν τῶν πτερύγων προσδίδει ὑπερβατικὸν χαρακτῆρα εἰς τὴν λατρευτικὴν πρᾶξιν τῶν διακόνων κατὰ τὴν λειτουργίαν. Ἀκριβῶς δὲ τὸ ὑπερβατικὸν τοῦτο περιεχόμενον τοῦ συμβολισμοῦ τοῦ ὀραρίου, ὡς πτερύγων, ἀπαιτεῖ μίαν ἐξήγησιν.

Ἡ πρώτη μαρτυρία περὶ τοῦ συμβολισμοῦ τοῦ ὀραρίου ὡς πτερύγων τῶν σεραφεὶμ προέρχεται ἐκ λόγου, ὁ ὁποῖος ἀποδίδεται εἰς τὸν Χρυσόστομον, ἀλλ᾽ ἀνήκει πιθανῶς εἰς τὰν Σεβηριανὸν Γαβάλων († 408) [1]. Ἐπειδὴ δὲ εἰς τὸ κείμενον τοῦτο τὸ ὀράριον χαρακτηρίζεται ὡς λεπτὴ «ὀθόνη», συμπεραίνομεν ὅτι περὶ τὰ τέλη τοῦ 4ου καὶ τὰς ἀρχὰς τοῦ 5ου αἰῶνος εἰς τὴν λατρευτικὴν παράδοσιν, τὴν ὁποίαν ἀντιπροσωπεύει τὸ ἐν λόγῳ κείμενον τοῦ ψευδο-Χρυσοστόμου, τὸ ὀράριον φαίνεται νὰ εἶχε τὸν τύπον τοῦ πλατέος μανδηλίου, ὡς περίπου τὸ εἰκονιζόμενον ἐπὶ τῶν ὤμων τοῦ Ἁγίου Στεφάνου τοῦ Κιέβου (εἰκ. 2) καὶ τῆς Καστοριᾶς (εἰκ. 5) ἢ ἐπὶ τοῦ ὤμου τοῦ διακόνου τῆς μικρογραφίας τοῦ Exultet τῆς Βιβλιοθήκης Barberini (εἰκ. 6) καὶ ἐπὶ τοῦ ὤμου τοῦ μάρτυρος Ἀβίβου τοῦ Vat. Gr. 1613 (εἰκ. 7). Περίπου κατὰ τοὺς ἰδίους χρόνους ὡς κύριον ἔργον τῶν διακόνων, παραλλήλως πρὸς τὴν προσκομιδὴν τῶν εὐχαριστιακῶν δώρων, φέρεται καὶ ἡ ψαλμῳδία τοῦ ἐπινικίου ὕμνου [2]. Οὕτω διαπιστοῦται ἀντιστοιχία μεταξὺ ἀφ᾽ ἑνὸς τῆς λειτουργικῆς πράξεως καὶ ἀφ᾽ ἑτέρου τοῦ συμβολισμοῦ τοῦ ὀραρίου· μὲ ἄλλους λόγους οἱ διάκονοι παραβάλλονται πρὸς τὰ σεραφείμ, τῶν ὁποίων ἔργον εἶναι ἡ μετὰ ψαλμῳδίας τοῦ τρισαγίου διαρκὴς πτῆσις γύρω τοῦ θρόνου τοῦ Θεοῦ. Ἀλλ᾽ ἡ ψαλμῳδία τοῦ ἐπινικίου ὕμνου συνωδεύετο τότε ὑπὸ σφοδρῶν ἐνθουσιαστικῶν ἐκδηλώσεων, μεταξὺ τῶν ὁποίων ἦσαν καὶ ὀρχηστικαὶ κινήσεις, γενόμεναι ἀπὸ μέρους τῶν λαϊκῶν· μάλιστα ἐπεζητεῖτο νὰ ἐξαγιασθοῦν αἱ ἐκδηλώσεις ἐκεῖναι, ἐξηγούμεναι ὡς μίμησις τῆς ὀρχήσεως τῶν ἀγγέλων εἰς τὸν

[1] Ψ-Χρυσοστ., Εἰς τὴν παραβ. τοῦ Ἀσώτου *«ἐπίστασθε τὴν πνευματικὴν εὐφροσύνην, οἱ ταύτης γευσάμενοι καὶ μεμυημένοι τῶν φρικτῶν μυστηρίων, τῶν λειτουργῶν τῆς θείας ἱερουργίας, τῶν μιμουμένων τὰς τῶν ἀγγέλων πτέρυγας ταῖς λεπταῖς ὀθόναις ταῖς ἐπὶ τῶν ἀριστερῶν ὤμων κειμέναις καὶ ἐν τῇ ἐκκλησίᾳ περιτρεχόντων καὶ βοώντων. Μή τις τῶν κατηχουμένων κλπ.»* (PG, 59, 520). Πρβλ. Σωτηρίου, Ἔνθ᾽ ἀν. 353.

[2] Λειτουργ. Ἰακώβου «*Ὁ Κύριος εὐλογήσαι καὶ ἀξιώσαι ἡμᾶς* (τοὺς διακόνους) *δωροφορῆσαι καὶ προσᾆσαι τὴν πολυύμνητον ᾠδὴν τοῦ ἐνθεαστικοῦ καὶ τρισαγίου τῷ ἀνενδεεῖ καὶ ὑπερπλήρει πάσης ἁγιαστικῆς τελειότητος κλπ.»* (Brightman, Lit. East. West. 33).

οὐρανόν [1], ὡς λατρευτικὴ συνήθεια μὲ περιεχόμενον ὑπερβατικόν. Ἡ ὑπέρβασις δὲ ἀπὸ τῶν ἐπιγείων λατρευτικῶν μορφῶν πρὸς τὰς οὐρανίας εἰκόνας ἀφορᾷ βέβαια καὶ εἰς τὴν ἐν γένει λειτουργικὴν πρᾶξιν τῶν κληρικῶν, τῶν ὁποίων ἡ τελετουργία θεωρεῖται ἱσταμένη πρὸς τὴν οὐρανίαν λειτουργίαν τῶν σεραφεὶμ ἐγγύτερον ἢ ἡ ἁπλῆ συμμετοχὴ τῶν λαϊκῶν εἰς τὴν ἐπίγειον λατρευτὴν πρᾶξιν.

Πρέπει, λοιπόν, νὰ δεχθῶμεν ὅτι ἡ παρομοίωσις τῶν διακόνων πρὸς τὰ σεραφεὶμ προϋποθέτει γύρω τῆς ἁγίας τραπέζης — τοῦ ἐπιγείου θρόνου τοῦ Θεοῦ — τελετουργικὰς κινήσεις τῶν διακόνων, ἀνακαλούσας εἰς τὴν θρησκευτικὴν συνείδησιν τὴν κίνησιν τῶν σεραφεὶμ γύρω τοῦ οὐρανίου θρόνου τοῦ Θεοῦ. Εἶναι δὲ περὶ τοῦ προκειμένου χαρακτηριστικὸν ὅτι ἡ Λειτουργία τοῦ Ἰακώβου ὁμιλεῖ περὶ κυκλώσεως τοῦ θυσιαστηρίου παρὰ τῶν διακόνων [2], ὑποβάλλει λοιπὸν τὴν εἰκόνα ἰδιαζούσης τελετουργικῆς κινήσεως τῶν διακόνων γύρω τοῦ βωμοῦ. Ἡ Διαθήκη, ἀκόμη χαρακτηριστικώτερον, μὲ τὸ νὰ χρησιμοποιῇ σχετικῶς τὴν ἔννοιαν τοῦ περιίπτασθαι [3], μᾶς κάμνει νὰ ἐξηγήσωμεν τὴν ἐν λόγῳ κίνησιν τῶν διακόνων ὡς κυκλικήν, «ὀρχηστικὴν» κίνησιν γύρω τοῦ βωμοῦ. Τέλος ὁ Κύριλλος Ἱεροσολύμων († 386), ἀναφέρει τὴν τελετουργικὴν κύκλωσιν τοῦ θυσιαστηρίου ὡς ἔργον τῶν πρεσβυτέρων [4].

Ἐξ ὅλων τούτων συνάγεται, ὡς νομίζω, ὅτι ἡ ἱεροσολυμιτικὴ λειτουργικὴ παράδοσις τοῦ 4ου αἰῶνος ἐγνώριζε τελετουργικὴν κύκλωσιν τῆς ἁγίας τραπέζης παρὰ κληρικῶν κατὰ τὴν ἀναφοράν. Ἡ παρομοίωσις τῶν διακόνων πρὸς τὰ σεραφεὶμ προϋποθέτει ἀντιστοιχίαν μεταξὺ ἐπιγείου, τελετουργικῆς τινος «ὀρχήσεώς» των καὶ τῆς ὑπερβατικῆς ὀρχήσεως τῶν σεραφείμ.

Ὁ Ἰσίδωρος Πηλουσιώτης († περὶ τὸ 440) εἰσάγει νέαν ἐξήγησιν τοῦ ὀραρίου· τὸ παρουσιάζει ὡς σύμβολον τοῦ λεντίου, τὸ ὁποῖον ἐχρησιμοποίησεν ὁ Χριστός, ὅταν κατὰ τὴν ἑσπέραν τοῦ Μυστικοῦ Δείπνου ἔνιψε τοὺς πόδας τῶν μαθητῶν του, λοιπὸν τὸ θέλει σύμβολον ταπεινώσεως [5]. Εἶναι δύ-

[1] Τὰς σχετικὰς μαρτυρίας προσάγω εἰς ἄλλην μελέτην μου ὑπό τὸν τίτλον «Ἡ τελετουργικὴ ὄρχησις εἰς τὴν χριστιανικὴν λατρείαν».

[2] *«Μνήσθητι, Κύριε,... καί ἐμοῦ τοῦ ταπεινοῦ καὶ ἀχρείου δούλου σου καὶ τῶν τὸ ἅγιόν σου θυσιαστήριον κυκλούντων διακόνων καὶ χάρισαι αὐτοῖς βίον ἄμεμπτον κλπ»* (Brightman, Ἔνθ' ἀν. 55). Εἰς τὰ λειτουργικὰ κείμενα τό ῥῆμα «κυκλοῦν» ἔχει τό νόημα τῆς κυκλικῆς κινήσεως.

[3] Διαθήκη ΙΙ 10 *«Diaconi circumvolitent»* (Quasten, Mon. euch. lit. vet. 279, 9).

[4] Κυριλλ. Ἱεροσ., Κατήχ. Μυσταγωγ. Ε' 2 *«ἑωράκατε τοίνυν τὸν διάκονον τὸν νίψασθαι διδόντα τῷ ἱερεῖ καὶ τοῖς κυκλοῦσι τὸ θυσιαστήριον πρεσβυτέροις»* (PG, 33, 1109).

[5] Ἰσιδ. Πηλουσ., Ἐπιστ. 136 Ἑρμίνῳ Κόμητι *«Ἡ ὀθόνη, μεθ' ἧς λειτουργοῦσιν ἐν τοῖς ἁγίοις οἱ διάκονοι, τὴν τοῦ Κυρίου ἀναμιμνήσκει ταπείνωσιν, νίψαν-*

σκολον νὰ ὑποθέσωμεν ὅτι ἐκκλησιαστικὴ προσωπικότης ὡς ἡ τοῦ Πηλουσιώτου ἀγνοεῖ τὸν παλαιότερον συμβολισμὸν τοῦ ὀραρίου, ὡς πτερύγων τῶν ἀγγέλων, περὶ τοῦ ὁποίου πιθανῶς ὁ Σεβηριανὸς Γαβάλων, κατὰ μίαν γενεὰν νεώτερος τοῦ Πηλουσιώτου, ὁμιλεῖ ὡς περὶ τρέχοντος πράγματος. Φρονῶ ὅτι τὸν νέον συμβολισμὸν τοῦ ὀραρίου εἰσάγει τώρα ὁ Πηλουσιώτης, ἐμπνευσμένος ἐκ τῆς ἐν σχέσει πρὸς τὸν τρόπον τῆς ψαλμῳδίας τοῦ ἐπινικίου ὕμνου ἀντιενθουσιαστικῆς πολεμικῆς τοῦ Χρυσοστόμου [1] — ὁ Πηλουσιώτης ἦτο θαυμαστὴς τοῦ Χρυσοστόμου.

Θὰ ἐννοήσωμεν ἴσως καλύτερον τὸν λόγον, διὰ τὸν ὁποῖον προεβλήθη ὁ νέος συμβολισμὸς τοῦ ὀραρίου, ὡς λεντίου, ἂν λάβωμεν ὑπ' ὄψει τὴν σημασίαν, τὴν ὁποίαν εἶχε καὶ ἔχει τὸ κοσμικὸν μανδήλιον, ἀνεμιζόμενον ἐκ τῆς χειρὸς κατὰ τὴν ὄρχησιν [2] — μανδήλιον ἐσείετο καὶ κατὰ τὴν θρησκευτικὴν ὄρχησιν [3]. Ἡ ἀνάσεισις πέπλου ἢ μανδηλίου ἢ καὶ ἁπλῶς ὁ διαπεταγμὸς τῶν χειρῶν κατὰ τὴν ὄρχησιν παρεῖχε τὴν ἐντύπωσιν πτερυγίσματος· εἰς τὴν διονυσιακὴν λατρείαν αἱ μαινάδες — θιασώτιδες τοῦ Διονύσου — παρωμοιάζοντο πρὸς τὰ πτηνά [4]. Συνώδευε, λοιπόν, ἐκδηλώσεις ἐνθουσιασμοῦ ἢ ἀνά-

τος τοὺς πόδας καὶ ἐκμάξαντος» (PG, 78, 272). Πρβλ. Σωτηρίου, 353 κέ. Εἶναι χαρακτηριστικόν ὅτι καὶ ὁ Πηλουσιώτης ὁρμᾶται ἀπὸ τῆς ἐννοίας τοῦ μάκτρου (πρβλ. τόν Θεόδωρον Μοψουεστίας, ἀνωτ. σ. 173), πιθανῶς δὲ καὶ οὗτος διά τῆς ὀνομασίας «ὀθόνη» ἐννοεῖ ὀράριον πλατὺ ὡς μανδήλιον (πρβλ. ἀνωτ., σ. 166).

[1] Τά κείμενα παραθέτω εἰς τὴν μελέτην μου περὶ τῆς τελετουργικῆς ὀρχήσεως.

[2] Βλ. Φ. Κουκουλέ, Ὁ χορὸς παρὰ τοῖς βυζαντινοῖς, Ἐπετ. Ἑτ. Βυζ. Σπ. ΙΔ', 1938, 239 κέ. καὶ 243 κέ. καὶ Βυζαντινῶν Βίος καὶ Πολιτισμός, Ε', ἐν Ἀθήναις 1952, 231 κέ.

[3] Πρβλ. παράστασιν αἰγυπτιακοῦ θρησκευτικοῦ χοροῦ ἐπὶ τοῦ ἀναγλύφου ἐκ τῆς Ἀρικίας (Μουσεῖον Θερμῶν) Fr. Jos. Dölger, Ant. u. Christ. 4, 1934, 248 πίν. 11. Μανδήλιον χρησιμοποιεῖται καὶ κατὰ τὴν θρησκευτικὴν ὄρχησιν τῶν Ἀναστενάρηδων (Α. Χουρμουζιάδου, Περὶ τῶν ἀναστεναρίων κλπ., ἐν Κωνσταντινουπόλει 1873, 8, Κ. Α. Ρωμαίου, Λαϊκές λατρεῖες τῆς Θράκης, Ἀρχ. Θρακ. Λαογρ. Γλωσ. Θησ. ΙΑ', 1944 - 1945, 10 καὶ C. A. Romaios, Cultes populaires de la Thrace, Trad. par I. Tissaméno, Athènes 1949, 19). Πρβλ. ἰδιαιτέρως τὸ ὕφασμα ἐπὶ τοῦ ἀριστεροῦ ὤμου γυναικός, ἡ ὁποία, κρατοῦσα εἰς τὴν μίαν χεῖρα προσφοράς, χορεύει τὸν καλαθίσκον γύρω βωμοῦ· ἀνάγλυφον ἐπὶ βάσεως λυχνίας τῆς Villa Albani (S. Reinach, Repertoire de réliefs III 152, 2. Περὶ τοῦ καλαθίσκου βλ. Latte, De saltation. græcorum 90 κέ. καί Ph. - E. Legrand, ἐν Darenberg - Saglio, Dict. Ant. Gr. Rom. IV 2, 1037). Ἐπίσης πρβλ. χορόν μαινάδων παρὰ Reinach, Ἔνθ' ἀν., II 109_2, 127_1, 133_2, III 337_1, 378_3, 522_6. Πολλάκις, ἀντὶ νὰ κρατοῦν ὕφασμα οἱ χορευταί, ἔφερον μακρὰς χειρίδας, αἱ ὁποῖαι προεξετείνοντο πολὺ πέρα τῶν ἄκρων.

[4] Εὐριπ., Βάκχαι, στίχ. 748 καὶ 1090. Πρβλ. Lillian B. Lawler, The Mænads: A condribution to the study of the Dance in ancient Geece, Memoirs of the American Academy in Rome VI, 1927, 95, L. Sèchan, La dance greque antique, Paris 1930, 171, 172 - 173 καί 181_{56}.

σεισις ὑφάσματος, εἰς τὸ ὁποῖον, οὕτω ἀνασειόμενον, ἀπεδίδετο ἤδη κατὰ συνήθειαν τὸ νόημα πτερύγων.

Συνεπῶς φαίνεται ὅτι τὸ ὀράριον - ὀθόνη ἀπέκτησε τὸν συμβολισμόν του ὡς πτερύγων τῶν ἀγγέλων, ἐπειδὴ πιθανῶς τοῦτο ἐκινεῖτο — ἀνεσείετο; — κατὰ τὴν τελετουργικὴν «ὀρχηστικὴν» (κυκλικὴν) κίνησιν τῶν διακόνων γύρω τοῦ θυσιαστηρίου [1]· εἶναι δὲ παραδεδεγμένον ὅτι ἡ κυκλικὴ φορὰ ἀποτελεῖ μορφὴν ὀρχηστικήν. Προεκάλεσε δὲ τὸν συμβολισμὸν τοῦτον τοῦ ὀραρίου ἡ λειτουργικὴ πρᾶξις· διότι ὡς πνευματικὴ ἐνέργεια τὸ σύμβολον δὲν ἀναφέρεται εἰς ἀφῃρημένας ἐννοίας, ὡς πράττει ἡ ἀλληγορία, ἀλλ᾽ εἴς τι αἰσθητόν, εἰς τὸ ὁποῖον τὸ σύμβολον δίδει νέον νόημα. Πρέπει, λοιπόν, νὰ προϋποθέσωμεν κίνησιν, διαπεταγμὸν τῶν χειρῶν μετὰ τοῦ ὀραρίου, διὰ νὰ ἐξηγήσωμεν πῶς ἡ φαντασία ἀνεκάλεσε τὴν παράστασιν τῶν πτερύγων καὶ εἶδεν εἰς τὸ διατεταννύμενον πρᾶγμα σύμβολον τῶν πτερύγων. Ἐν τῷ μεταξὺ ὅμως ἡ θρησκευτικὴ συνείδησις ἔσπευσε νὰ πλουτίσῃ τὸ σύμβολον τοῦτο μὲ θρησκευτικὸν περιεχόμενον, διὰ τῆς εἰκόνος παρὰ Ἠσαΐᾳ ς´ 2, 3, μέσῳ βέβαια τῆς εὐχῆς τοῦ προλόγου τῆς ἀναφορᾶς· περὶ τοῦ προκειμένου ἰδιαιτέρως συνέβαλεν ἡ παραλλαγὴ τῆς ἐν λόγῳ εὐχῆς, ἡ συνδεδεμένη μὲ τὴν λειτουργίαν τοῦ Μ. Βασιλείου [2].

Διὰ τὴν ἐξήγησιν τοῦ συμβολισμοῦ τοῦ ὀραρίου, ὡς πτερύγων, δὲν προσφέρει χρήσιμον βοήθειαν, καθόσον τοὐλάχιστον νομίζω, ἡ ἔννοια τῶν «πτεροφόρων» τῆς λατρείας τῆς ἑλληνιστικῆς Αἰγύπτου [3].

2. ΤΟ ΕΚΚΛΗΣΙΑΣΤΙΚΟΝ ΕΞΑΠΤΕΡΥΓΟΝ

Εἰς τὴν ἀρχὴν τῆς ἀναφορᾶς, ὅταν ἐκφωνῆται τὸ «Στῶμεν καλῶς» — κατὰ τὴν σημερινὴν λειτουργικὴν πρᾶξιν τῆς ἑλληνικῆς ἐκκλησίας —, ὁ διά-

---

[1] Πρβλ. πρὸς τὸ Didascalia Arabica 38, 22 «*Et episcopus ad altare stet, atque circa hoc diaconi sint et flabella et akmisat moveant, quæ sunt sicut alæ cherubim*» (Funk 132, 27 - 29, παρὰ Quasten, Ἔνθ᾽ ἀν. 272_4). Ἡ ἀραβικὴ λέξις akmisat σημαίνει ἐνδύματα, ὑφάσματα, ἑπομένως καὶ τὸ ὀράριον. Βλ. καὶ κατωτ. σ. 185 - 186.

[2] «*Σὲ γὰρ αἰνοῦσιν ἄγγελοι... Σοὶ παρίστανται κύκλῳ τὰ Σεραφίμ, ἓξ πτέρυγες τῷ ἑνὶ... πετόμενα, κέκραγεν... ἀσιγήτοις δοξολογίαις, τὸν ἐπινίκιον ὕμνον ᾄδοντα... Μετὰ τούτων καὶ ἡμεῖς βοῶμεν» κλπ.*» (παρὰ Τρεμπέλα, Αἱ τρεῖς λειτουργίαι 179).

[3] Dittenberger, Orientis Græci Inscript. Sel., ἀριθ. 56, 4 (= I 96) καὶ 90, 30 (= II 145). Περὶ αὐτῶν πρβλ. R. Reitzenstein, Die hellenistischen Mysterienreligionen², 1920, 74, W. Otto, Priester und Tempel im hellenistischen Ägypten, Leipzig u. Berlin 1905, I, 86 κἑ. Πρβλ. καὶ τὰ περὶ τοῦ ἱέρακος καὶ τῶν ἱερακοπροσώπων εἰς τὴν ἑλληνιστικὴν μαγείαν (S. Eitrem, Sonnen-

κονος λαμβάνει ἐκ τῆς ἁγίας τραπέζης τὸν «ἀέρα», τὸ γνωστὸν λειτουργικὸν ἄμφιον, καθὼς εὑρίσκεται διπλωμένον πλησίον τῶν ἱερῶν σκευῶν καὶ φέρει τοῦτον, κρατῶν μεταξὺ τῶν δακτύλων καὶ κινεῖ — διπλωμένον — μὲ βραδὺν τελετουργικὸν χειρισμὸν ὑπεράνω τοῦ ἁγίου ποτηρίου. Εἰς τὸν χειρισμὸν τοῦτον ὑπόκειται ἡ ἔννοια τῆς ῥιπίσεως ὑπεράνω τοῦ ἁγίου ποτηρίου [1]. Ἡ ἔννοια αὕτη γίνεται ἀκόμη σαφεστέρα, ὅταν ἐνθυμηθῶμεν ὅτι κατὰ τοὺς βυζαντινοὺς χρόνους ὁ «ἀὴρ» ἐκρέματο ἐκ τοῦ κιβωρίου τῆς ἁγίας τραπέζης ὡς πέπλον, ὡς καταπέτασμα καὶ οὕτω κρεμάμενος ἀνεσείετο, ὅπως περίπου καὶ σήμερον ἀνασείεται ὁ «ἀὴρ» ὑπεράνω τῶν ἁγίων δώρων κατὰ τὴν ἀπαγγελίαν τοῦ «Πιστεύω» [2]. Ἀκόμη παλαιότερον, πιθανῶς ἐκ παραδόσεως διαμορφωθείσης πρὶν εἰσέτι καθιερωθῇ ἡ κατασκευὴ κιβωρίου ὑπεράνω τῆς ἁγίας τραπέζης, ἀντὶ τοιούτου ἀέρος ἐχρησιμοποίουν ῥιπίδια, τὰ ὁποῖα ἦσαν ἐξ ὑμένων λεπτῶν ἢ ἐκ πτερῶν παγωνίου, ἀλλ᾽ ἠδύνατο καὶ ἁπλῶς νὰ ἦτο ἓν τεμάχιον ὀθόνης [3]. Ἐκ τοῦ ῥιπιδίου - ὀθόνης δὲ τούτου κατάγεται ὁ κατό-

---

käfer und Falke in der synkretistischen Magie, Pisciculi. Studien zur Religion u. Kultur des Altertums [Ant. u. Christ., Ergänzungsb. I], Münster in Westf. 1939, 97 κἑ.).

[1] Τρεμπέλα, Αἱ τρεῖς λειτουργίαι 11. Πρβλ. καὶ 93.

[2] Αὐτ. 93. «*Ἀνώτατον πέπλον*» ὀνομάζει τὸν ἀέρα ὁ Θεόδωρος Στουδίτης, Ἑρμην. τῆς λειτουργ. τῶν προηγιασμ. (PG, 99, 1689), «*καταπέτασμα*» ὁ ψ - Γερμανός, Μυστ. Θεωρ. (PG, 98, 400). Πρβλ. Καλλινίκου, Ὁ χριστιανικὸς ναὸς 206, Τρεμπέλα, Ἔνθ᾽ ἀν. 72_0, Γ. Σωτηρίου, Τὰ λειτουργικὰ ἄμφια τῆς ὀρθοδόξου ἑλληνικῆς ἐκκλησίας, Θεολογία Κ', 1949, 607 κἑ. Χαρακτηριστικὴ εἶναι ἡ διάταξις ὅτι ἡ ῥίπισις γίνεται «*μεθ᾽ ἑνὸς τῶν καλυμμάτων*» (Τρεμπέλα, Ἔνθ᾽ ἀν. 98). Εἰς τὴν αἰθιοπικὴν λειτουργικὴν παράδοσιν προσόψιον ἢ κάλυμμα ἢ ἀορίστως ὕφασμα, καλούμενον «*οὐρανός*», κρατεῖται κατὰ τὴν κοινωνίαν ὑπεράνω τοῦ μεταδίδοντος καὶ τοῦ μεταλαμβάνοντος (Aug. Dillmann, Über die Regierung, insbesondere die Kirchenordnung des Königs Zar'a-Jacob, Berlin 1884, 61). Προφανῶς ἐδῶ ὑπόκειται ἀρχαιοτάτη παράδοσις, συναφὴς πρὸς τὸ «*ἀνώτατον πέπλον*» τῆς ἑλληνικῆς λειτουργικῆς παραδόσεως. Παραδείγματα ἀέρων παρὰ Βενετ. Κώττα, Contribution à l'étude de quelques tissus liturgiques, Atti del V Congr. Internaz. di St. Biz. II (= Studi Bizantini e Neoellenici VI), Roma 1940, 93 κἑ., Σωτηρίου, Ἔνθ᾽ ἀν., Εὐγεν. Βέη Χατζηδάκη, Ἐκκλησιαστικὰ κεντήματα, ἐν Ἀθήναις 1953, κη', 3 κἑ., 14, 50, 51, 52.

[3] Αἱ παλαιότεραι εἰδήσεις ἐκ τοῦ Θεοδώρου Μοψουεστίας, Λειτουργία § 2 (Lietzmann, Ἔνθ᾽ ἀν. 4 = 916) καὶ τῶν Ἀποστ. Διατ. VIII 12, 3 «*ἐξ ὑμένων λεπτῶν ῥιπίδιον ἢ πτερ⟨ῶ⟩ν ταῶνος ἢ ὀθόνης*» (Quasten, Mon. euch. lit. vet. 212). Ἡ χρῆσις ῥιπιδίων ἐξηκολούθησεν ἐπὶ πολύ. Πρβλ. Ἰωβίου, Λόγ. θ', παρὰ Φωτίῳ, Μυριόβιβλ. 222 «*ῥιπίδας πτερῶν πεποιημένας τοῖς προκειμένοις φρικτοῖς ἐπικινεῖν, τῶν ἐξαπτερύγων φέροντας (!) σύμβολα*» (PG, 103, 769). Πορφυρογενν., Ἔκθ. Βασιλ. Τάξ., II, 12 «*τὸ ἀπὸ ταωνοπτέρων ῥιπίδιον*» (Βόνν., I, 553. Πρβλ. Reiske, αὐτ. II, 623). Ὡς ὀθόνας μᾶλλον ἢ ὡς ῥιπίδια ἐκ πτερῶν θὰ ἐξηγήσωμεν τὰς δώδεκα ἱερὰς πτέρυγας, διὰ τῶν ὁποίων ὡς λέγει ὁ ψ - Διονύσιος ἐκαλύ-

πιν «ἀήρ», λαβὼν τὴν ὀνομασίαν ἐκ τῆς ἐννοίας τοῦ ταράσσειν τὸν ἀέρα [1]. Πιθανῶς ὡς ριπίδια ἐχρησιμοποίουν οἱ διάκονοι καὶ τὰ ὀράριά των [2], περὶ τοῦ προκειμένου δὲ εἶναι χαρακτηριστικὴ ἡ πληροφορία ὅτι ἄλλοτε κατὰ τὴν μεγάλην εἴσοδον ὁ ἀὴρ ἐφέρετο ἐπὶ τοῦ ἀριστεροῦ ὤμου τοῦ διακόνου, ὅπως δηλαδὴ φέρεται καὶ ὁ παλαιὸς τύπος ὀραρίου, τὸ μανδήλιον, ὅταν ὁ διάκονος θυμιάζῃ [3]. Ἡ ρίπισις ὑπεράνω τῆς ἁγίας τραπέζης διήρκει μέχρι τοῦ τέλους τῆς ἐπικλήσεως [4].

Τὰ ριπίδια ἐνωρὶς ἐθεωρήθησαν σύμβολα τῶν χερουβεὶμ καὶ τῶν σεραφείμ [5]· κατὰ μίαν μάλιστα εἰδικωτέραν ἀντίληψιν ἐθεωρήθησαν σύμβολα τῶν *πτερύγων* τῶν σεραφείμ [6], ἀπέκτησαν δηλαδὴ τὰ ριπίδα τὸν ἴδιον συμβολισμὸν πρὸς τὸν συμβολισμὸν τοῦ ὀραρίου, ὡς πτερύγων τῶν σεραφείμ [7], ἴσως διὰ τὸν ἴδιον λόγον, διὰ τὴν κίνησίν των γύρω τοῦ θυσιαστηρίου — τοῦ θρόνου τοῦ Θεοῦ.

Νομίζω ὅτι δυνάμεθα νὰ δεχθῶμεν ὅτι κατ' ἀρχὰς ἡ «ὀθόνη» - ὀράριον καὶ ἡ «ὀθόνη» - ριπίδιον συνέπιπτον. Ἀργότερον, πιθανῶς ἀφ' ὅτου ἐπὶ τῆς λειτουργίας ἐπέδρασεν ἡ αὐτοκρατορικὴ ἐθιμοτυπία, τὰ ριπίδια, ἕνεκα τοῦ

πτετο τὸ ἅγιον μύρον ἐπὶ τῆς ἁγίας τραπέζης (Περὶ Ἐκκλ. Ἱεραρχ. IV *«εἶτα τὸ μύρον ὁ ἱεράρχης λαβὼν ἐπιτίθησι τῷ θείῳ θυσιαστηρίῳ, περικεκαλυμμένον ὑπὸ δυοκαίδεκα πτέρυξιν ἱεραῖς»* PG, 3, 473. Βλ. καὶ IV 5 = 3, 480).

[1] Ἤδη ἐσημείωσε τοιοῦτο τι ὁ Καλλίνικος, Ὁ χριστιαν. ναὸς 206. Πρβλ. Τρεμπέλα, Αἱ τρεῖς λειτουργ. 94_{0}, 95_{0}, 172_{18} καὶ Σωτηρίου, Ἔνθ' ἀν. 607 - 608.

[2] Περὶ τελετουργικῆς κινήσεως τοῦ ὀραρίου βλ. ἀνωτ. σ. 184. Πρβλ. Ἀραβ. Διδασκαλ. 38, 22 (βλ. ἀνωτ. σ. 184_{1}) καὶ Μ. Βασιλ., καν. 97 *«Die Diakonen, welche die Kelche besorgen, sollen über die heilige Tafel fächeln mit... (?) und Fächern»* (Riedel, Die Kirchenrenrechtsqu. d. Patriarch. Alexandr. 275) — ἡ παραλειπομένη λέξις φαίνεται νὰ εἶχε τὸ νόημα τοῦ ἐνδύματος ἢ τοῦ ὑφάσματος. Πρβλ. καὶ Ἰωάν. Μόσχου, Λειμων. 196 *«οἱ δὲ τοῖς φακιολίοις ἐρρίπιζον»* (PG, 87, III, 3081).

[3] Λειτουργ. Χρυσοστ. *«Καὶ ὁ ἱερεὺς ἄρας τὸν ἀέρα ἐπιτίθησι τῷ ἀριστερῷ ὤμῳ τοῦ διακόνου... κρατοῦντος ἅμα τοῦ διακόνου καὶ τὸ θυμιατὸν ἐπὶ τῶν δακτύλων»* (Τρεμπέλα, Αἱ τρεῖς λειτουργίαι 80). Ὁ Τρεμπ., αὐτ. appar. crit., ἀρνεῖται τὸν συσχετισμὸν τοῦ οὕτω φερομένου ἀέρος πρὸς τὴν ὀθόνην, «τὴν ὁποίαν ἀντὶ τοῦ ὀραρίου ἔφερον τὸ κατ' ἀρχὰς οἱ διάκονοι».

[4] Θεοδωρ. Ἀνδίδων, Προθεωρία κεφαλαιώδης 23 *«Τί δ' ἂν εἴποι τις περὶ τῶν θείων ριπιδίων, ἄρτι ἐγκεχειρισμένων τοῖς διακόνοις καὶ ὑπ' αὐτῶν στρεφομένων ἐπάνω τῶν ἁγίων, ὡς ἐν ἐκπλήξει, ἄχρι κλπ.;»* (PG, 140, 448. Πρβλ. Καλλινίκου, Ὁ Ἱερὸς ναὸς 243).

[5] Ψ-Διονυσ. Ἀρεοπαγ., Ἔνθ' ἀν., Ἰώβιος, Ἔνθ' ἀν., ψ-Σωφρον. Ἱεροσολ., Περὶ τῶν ἐν τῇ θ. ἱερουργ. τελουμ. 21 (PG, 87, III, 4001), Γερμαν. Κωνσταντινουπόλεως, Ἱστορ. Ἐκκλησ. καὶ Μυστ. Θεωρ. (PG, 98, 432).

[6] Ἀραβ. Διδασκ., Ἔνθ' ἀν. (βλ. σ. 184_{1}).

[7] Βλ. ἀνωτ. σ. 180 κἑ.

λόγου ὅτι ἐφέροντο κατὰ τὴν πομπὴν τῆς μεγάλης εἰσόδου, ἐπλουτίσθησαν εἰς νόημα καὶ παρωμοιάσθησαν τώρα πρὸς τὰ βασιλικὰ σημεῖα — πρὸς τὰς λόγχας καὶ τὰ σκῆπτρα — τὰ ὁποῖα προηγοῦντο τῆς βασιλικῆς πομπῆς· ἐθεωρήθησαν ὡς σημεῖα κρατούμενα ἔμπροσθεν τοῦ βασιλέως - Χριστοῦ [1]. Ἐκ-

Εἰκ. 15. - Ὁ Ἀρχάγγελος Μιχαὴλ κρατῶν ριπίδιον - λάβαρον (ψηφιδωτὸν Ἁγίου Ἀπολλιναρίου in Classe).

τοτε ὁ συμβολισμὸς τῶν ριπιδίων ὡς πτερύγων ἀτονεῖ, ἐπομένως ἀτονεῖ καὶ ἡ ἐντύπωσις ἐκ τῆς τελετουργικῆς κινήσεώς των, διότι καὶ ἔξω τῆς ἐκκλησίας ἄλλη ἦτο ἡ λειτουργία τῶν λαβάρων καὶ ἄλλη ἡ τοῦ ριπιδίου. Ἐν τούτοις κατὰ τοὺς χρόνους τοῦ Θεοδώρου Ἀνδίδων (12ον αἰ.) ἡ

[1] Ψ-Σωφρόνιος, Ἔνθ' ἀν. Πρβλ. Σοφίας Ἀντωνιάδου, La place de la liturgie dans la tradition des lettres grecques, Leiden 1939, 175. Δὲν εἶδον τοῦ K. Lübeck, Die liturgische Geräte der Griechen, Theologie und Glaube 5, 1913, 441 κἑ. (παρὰ Treitinger, Die oströmische Kaiser- und Reichsidee 137).

συνήθεια τῆς τελετουργικῆς κινήσεως τῶν ριπιδίων παρέμενεν ἀκόμη πολὺ ζωηρά [1].

Ἤδη τὰ κοσμικὰ ριπίδια ἦσαν προσηρμοσμένα ἐπὶ κοντοῦ [2]· ἀφ' ἑτέρου ἡ παρομοίωσις τῶν ἐκκλησιαστικῶν ριπιδίων πρὸς τὰ βασιλικὰ σημεῖα (signa) ἦτο εἷς ἐπὶ πλέον λόγος νὰ τοποθετηθοῦν τὰ ἐκκλησιαστικὰ ριπίδια ἐπὶ μακροῦ κοντοῦ, οὕτω δὲ νὰ προσεγγίσουν τὴν μορφὴν τῶν συνήθων αὐτοκρατορικῶν λαβάρων [3]. Κατὰ τὸν 6ον αἰῶνα εἰς τὸν Ἅγιον Ἀπολλινάριον in Classe τῆς Ραβέννης εἰκονίζονται κρατούμενα παρ' ἀγγέλων ριπίδια, ἔχοντα ἀκριβῶς τὴν μορφὴν λαβάρου: ὀρθογώνιον ὕφασμα στερεωμένον κατὰ τὴν μίαν πλευράν του ἐπὶ κεραίας, ἀνηρτημένης εἰς σχῆμα Τ ἐπὶ κοντοῦ [4], ἐπὶ τοῦ ὑφάσματος δὲ τούτου ἀναγράφεται τὸ «Ἅγιος, ἅγιος, ἅγιος», ἡ ἀρχὴ τοῦ σεραφικοῦ ὕμνου (Ἡσ. ς' 3) καὶ τοῦ κατὰ τὴν λειτουργίαν ψαλλομένου ἐπινικίου ὕμνου (εἰκ. 15). Εἶναι ἡ ἐπιγραφή, ἡ ὁποία συνήθως ἀναγράφεται καὶ ἐπὶ τοῦ ὀραρίου τοῦ διακόνου. Ὁ τύπος τῶν ἐν λόγῳ ριπιδίων, εἰς τὰ ὁποῖα κυριαρχεῖ ἡ ἀνάμνησις τῆς παλαιοτέρας ὀθόνης, ἀπαντᾶται καὶ ἀργότερον μέχρι τοῦ 11ου αἰῶνος [5]. Ἐνωρὶς ὅμως δίδεται εἰς τὸ ριπίδιον καὶ ἡ μορφὴ τοῦ ἑξαπτερύγου σεραφείμ — ἤδη ἐπὶ τῆς ἐποχῆς τοῦ Ἰωβίου καὶ τοῦ ψευδο-Σωφρονίου [6] — ἔκτοτε δὲ τὸ ριπίδιον διαμορφοῦται εἰς τὸ γνωστὸν μετάλλινον ἢ καὶ ξύλινον ἐκκλησιαστικὸν σκεῦος. Εἰς τὸ ἀργυροῦν ἑξαπτέρυγον τοῦ Μουσείου Κωνσταντινουπόλεως ἀριθ. 3758, προερχόμενον ἐκ τῆς Στούμας (Stûmâ) τῆς περιοχῆς Χαλεπίου, σειρὰ πτερῶν παγωνίου γύρω τῆς κεντρι-

[1] Βλ. ἀνωτ. σ. 186_1.

[2] Παραδείγματα παρὰ Leclercq, Dict. Arch. Chr. Lit., V 2, 1610 κἑ. (ἄρθρ. flabellum).

[3] Πρβλ. A. Reinach ἐν Dict. Ant. Gr. Rom., IV 2, 1307 κἑ. (ἄρθρ. signa) καὶ V 1, 776 κἑ. (ἄρθρ. vexillum), Leclercq, Dict. Arch. Chr. Lit. VIII 1, 940 κἑ. (ἄρθρ. labarum).

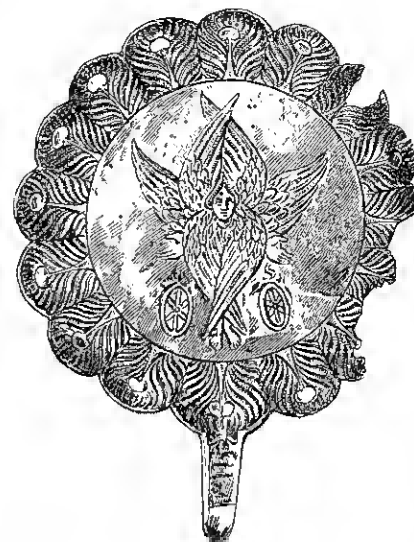
[4] Gius. Galassi, Roma o Bisanzio, Roma (ἀχρ.), πίν. XCV, Wulff, Altchr. u. byz. Kunst 419, εἰκ. 363.

[5] Πρβλ. τὰς ἀπεικονίσεις ριπιδίων εἰς τὰ ψηφιδωτὰ τῆς Νικαίας (Th. Schmit, Die koimesis-kirche von Nikaia, Berlin u. Leipzig 1927, 23 πίν. XIII καὶ XIV, O. Wulff, Die koimesiskirche in Nicäa, Strassburg 1903, 203 κἑ., 236 κἑ., πίν. II 1 καὶ Altchr. u. Byz. Kunst 544 εἰκ. 477, Lazarev, Istor. vizant. zhivopisi, τόμ. I 52 πίν. I καὶ τόμ. II πίν. 6), τῆς Μονῆς Γελάσκου (Lazarev, I 135 πίν. 206 α-β) καὶ εἰς μικρογραφίαν τοῦ Μηνολογίου τοῦ Βασιλείου Β' (Vat. Gr. 1613) (αὐτ. II 74β).

[6] Βλ. ἀνωτ. σ. 185_3 καὶ 186_5. Εἰς τὴν ψηφιδωτὴν παράστασιν τῆς Μεταλήψεως τῶν Ἀποστόλων τῆς Ἁγίας Σοφίας Κιέβου (μέσα 11ου αἰ.) τὰ ριπίδια ἀντιπροσωπεύουν μεταβατικὸν τύπον: ἔχουν ἀποβῆ σκεύη ἐκ στερεᾶς ὕλης καὶ εἰς τὸ σχῆμα των — βασικῶς τετράγωνον — κυριαρχεῖ ἡ ἰδέα τοῦ σταυροῦ (Lazarev, Ἔνθ' ἀν., πίν. 112α).

κῆς παραστάσεως σεραφεὶμ (εἰκ. 16) [1] ἀπηχεῖ ἀνάμνησιν τῶν παλαιοτέρων ἐκ πτερῶν ριπιδίων.

Ἐκ τῶν δύο ἄκρων τῆς ἐγκαρσίας κεραίας τῶν ριπιδίων, τῶν εἰκονιζομένων εἰς τὸν Ἅγιον Ἀπολλινάριον in Classe (εἰκ. 15), κρέμαται ἀνὰ ἓν ἐξάρτημα, ὁμοιάζον πρὸς θύσανον. Εἰς ριπίδιον εἰκονιζόμενον ἐπὶ ἰρλανδικῆς μικρο-

Εἰκ. 16. - Μετάλλινον ἑξαπτέρυγον ἐκ τῆς Στούμας (Μουσεῖον Κωνσταντινουπόλεως ἀριθ. 3758).

γραφίας τοῦ Book of Kells, ἀντὶ θυσάνων φαίνεται νὰ ἐξαρτῶνται δύο κωδωνίσκοι [2]. Ἡ διαφορὰ εἶναι ἀσήμαντος, διότι ἐπὶ ἱερῶν πραγμάτων καὶ ὁ θύσανος — ἀρχικῶς μετάλλινα γλωσσίδια — καὶ ὁ κωδωνίσκος ἔχουν τὸ ἴδιον νόημα. Τὰ σημερινὰ ἑξαπτέρυγα τῶν Ἀρμενίων καὶ τῶν Σύρων Ἰακωβιτῶν φέρουν πολλοὺς κωδωνίσκους εἰς τὴν περίμετρόν των γύρω, ὡς νὰ ἐξαρτῶνται οἱ κωδωνίσκοι ἐκ τῶν οἱονεὶ πτερῶν τῶν σεραφείμ. Τὸ σπουδαιότερον

[1] Leclercq, Dict. Arch. Chr. Lit., V 2, 1623 εἰκ. 4473, J. Ebersolt, Le tresor de Stûmâ au Musée de Constantinople, Rev. Archéol., 4me Ser., XVII, 1911, 407 κἑ. εἰκ. 1. Μεταγενέστερα μετάλλινα ριπίδια βλ. παρὰ P. Perdrizet-L. Chesnay, La métropole de Serrés, Monum. et Mém. (Piot) X, 1903, 137 κἑ., N. Kondakov, Makedonija, Πετρούπολις 1909, σ. 154, εἰκ. 93-94 καὶ σ. 164, εἰκ. 103-104, Γ. Σωτηρίου, Κειμήλια τοῦ Οἰκουμενικοῦ Πατριαρχείου, ἐν Ἀθήναις 1937, 63, L. Bréhier, Objets liturgiques de métal découverts en Syrie, Rev. Archéol., VIe Sér., XXIII, 1945, 96 κἑ. ὅπου καὶ ἄλλη βιβλιογραφία.

[2] Leclercq, Ἔνθ' ἀν. 1618 εἰκ. 4469.

ὅμως εἶναι ἡ λειτουργία τῶν ἐξαπτερύγων τούτων: κρατοῦνται ἑκατέρωθεν τῆς ἁγίας τραπέζης παρὰ μικρῶν βοηθῶν (ψαλτῶν), οἱ ὁποῖοι κατὰ τὴν ψαλμῳδίαν τῶν ἐπισημοτέρων σημείων τῆς λειτουργίας τὰ συστρέφουν ζωηρῶς διὰ νὰ παραγάγουν ἦχον [1].

Εἴπομεν ὅτι τὰ ἐξαπτέρυγα εἰκονίζουν τὰ σεραφείμ, ἔργον τῶν ὁποίων εἶναι ἡ ὑμνῳδία τοῦ Θεοῦ γύρω τοῦ θρόνου του· κατὰ τὴν ἐκκλησιαστικὴν δὲ θεωρίαν, ὅπως τὴν διέσωσεν ἡ εὐχὴ τοῦ προλόγου τῆς ἀναφορᾶς τοῦ κώδικος Barberini, ἡ ὑμνῳδία τῶν σεραφεὶμ συνοδεύεται ὑπὸ τοῦ κρότου τῶν πτερύγων των [2]. Ἄρα εἰς τὴν εὐχὴν τοῦ κώδικος Barberini ἔχομεν μίαν ὑπερβατικὴν εἰκόνα, ἡ ὁποία συμπίπτει πρὸς τὴν τελετουργικὴν εἰκόνα τοῦ ἤχου ἐκ τῶν ἐκκλησιαστικῶν ἐξαπτερύγων· ὅθεν συνάγεται ὅτι κατὰ τὴν ἐκκλησιαστικὴν θεωρίαν ὁ ἀπὸ τῶν κωδωνίσκων τῶν ἐξαπτερύγων ἑκατέρωθεν τῆς ἁγίας τραπέζης — θρόνου τοῦ Θεοῦ — προκαλούμενος ἦχος συμβολίζει τὸν κρότον τῶν πτερύγων τῶν σεραφείμ, ὅτι ἀποτελεῖ μίμησιν τοῦ ἤχου των. Βέβαια ἡ ὀρθὴ περὶ τοῦ προκειμένου ἐξήγησις εἶναι ὅτι ἡ περιγραφομένη εἰς τὴν εὐχὴν Barberini ὑπερβατικὴ εἰκὼν ἀποτελεῖ ἀνάκλασιν τῆς λειτουργικῆς πράξεως, ἡ ὁποία, λοιπόν, φαίνεται νὰ συνίστατο εἰς παραγωγὴν μεταλλικοῦ ἤχου κατὰ τὴν ψαλμῳδίαν τοῦ ἐπινικίου· διότι κατὰ κανόνα ἡ λατρευτικὴ πρᾶξις προηγεῖται τῆς διατυπώσεως ὑπερβατικῶν εἰκόνων.

Ἡ ὑπερβατικὴ εἰκὼν τοῦ κώδικος Barberini αἰσθητοποιεῖται εἰς τὴν πρᾶξιν, τὴν ὁποίαν διασῴζει, ὡς εἴδομεν, ἡ ἀρμενικὴ καὶ ἡ συριακὴ λειτουργία. Δὲν γνωρίζομεν ἂν ἡ πρᾶξις αὕτη συνεχίζῃ παράδοσιν γενικωτέραν, ὑπάρχουσαν δηλαδὴ ἄλλοτε καὶ εἰς τὴν ἑλληνικὴν λατρευτικὴν περιοχήν· ἐκ τῆς περιγραφῆς ὅμως τοῦ Θεοδώρου Ἀνδίδων (*«καὶ ὑπ' αὐτῶν στρεφομένων ...ὡς ἐν ἐκπλήξει»*) [3] πιθανῶς συνάγεται ὅτι καὶ μεταξὺ τῶν Ἑλλήνων κατὰ τὸν 12ον αἰῶνα, τουλάχιστον εἰς τὴν περιοχὴν τῶν Ἀνδίδων (Καππαδοκία), ἐπεκράτει τοιαύτη λατρευτικὴ συνήθεια. Πάντως εἶναι ἐνδιαφέρον νὰ σημειωθῇ ὅτι μεταξὺ τῶν κειμηλίων, τὰ ὁποῖα ἐκομίσθησαν εἰς τὴν Ἑλλάδα παρὰ τῶν προσφύγων μετὰ τὴν Μικρασιατικὴν καταστροφήν, ὑπάρχει καὶ ζεῦγος μεταλλίνων ἐξαπτερύγων, ἐφωδιασμένων μὲ κωδωνίσκους (εἰκ. 17), ὅπως τὰ ἀρμενικά. Ἤδη τὰ ἐν λόγῳ ἐξαπτέρυγα φυλάσσονται εἰς τὸ ἐν Ἀθήναις παρεκκλήσιον τοῦ Ἁγίου Ἀνδρέου Πατησίων, τὸ ἄλλοτε μετόχιον τῆς Μονῆς τῆς Ὁσίας Φιλοθέης· δὲν κατώρθωσα ὅμως νὰ ἐξακριβώσω περισσότερα περὶ τῆς προελεύσεώς των.

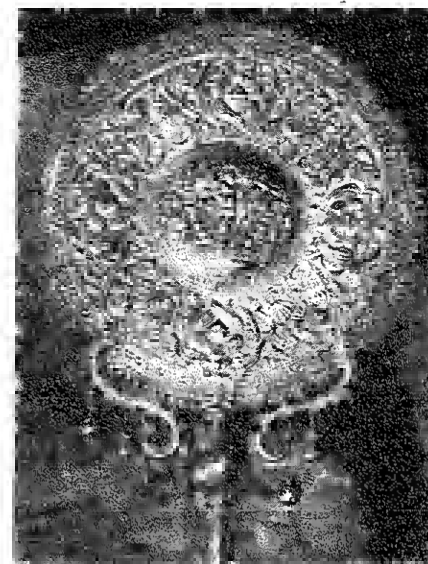
---

[1] Brightman, Lit. East. West., 577.

[2] *«Ἅγιος ὁ Θεός, ὁ τοῖς ἐξαπτερύγοις σεραφεὶμ ἐποχούμενος καὶ κροτούντων (!) τὰς ἑαυτῶν πτέρυγας καὶ τὸν ἐπινίκιον ὕμνον ὑμνούντων τὸ Ἅγιος, Ἅγιος, Ἅγιος Κύριος Σαβαὼθ»* (Brightman, Lit. East. West. 313, Τρεμπέλα, Αἱ τρεῖς λειτουργ. 45).

[3] Βλ. ἀνωτ. σ. 186_4.

Ἀνωτέρω προϋπεθέσαμεν ὅτι ἡ ὑπερβατικὴ εἰκὼν τῆς εὐχῆς τοῦ κώδικος Barberini εἶναι φυσικὸν νὰ ἀντανακλᾷ τὴν λατρευτὴν πρᾶξιν, ἤτοι παραγωγὴν μεταλλικοῦ ἤχου διὰ τῶν σειομένων κωδωνοφόρων ἐξαπτερύγων

Εἰκ. 17. - Ἑξαπτέρυγον τοῦ παρεκκλησίου τοῦ Ἁγίου Ἀνδρέου Πατηρίων ἐν Ἀθήναις.

κατὰ τὴν ψαλμῳδίαν τοῦ ἐπινικίου — ἀορίστως κατὰ τὴν λειτουργίαν. Ἡ παλαιότης δὲ τῆς εὐχῆς τοῦ κώδικος Barberini (ἡ χρονολογία τοῦ κώδικος εἰς τὸν 8ον - 9ον αἰῶνα ἀποτελεῖ ἓν terminus ante quem) μᾶς ὑποχρεώνει νὰ δεχθῶμεν ὅτι ἡ ἀντίστοιχος λατρευτικὴ πρᾶξις εἶναι ἐπίσης παλαιά, παλαιοτέρα τῆς εὐχῆς. Πράγματι τοιαύτην τινα πρᾶξιν ἀναφέρει ὁ Θεοδώρητος περὶ τῶν Μελιτιανῶν τῆς Αἰγύπτου, κατηγορῶν αὐτοὺς ὅτι κατὰ τὴν ψαλμῳδίαν των ἔκρουον κωδωνίσκους ἀπεωρημένους ἐκ σχοινίου («κάλῳ») [1]. Οἱ Μελιτιανοὶ ἤκμασαν μεταξὺ τοῦ 4ου καὶ τοῦ 5ου αἰῶνος καὶ δὲν εἶναι μέχρι τοῦδε γνωστὸν ποία ἦτο ἡ μορφὴ τοῦ σχετικοῦ ἠχητικοῦ ὀργάνου των· θὰ τὸ φαντασθῶμεν ὅμως ἐφωδιασμένον μὲ κοντόν [2], ἐπὶ τοῦ ὁποίου θὰ ἦτο προσδεδεμένον τὸ σχοινίον μὲ τοὺς ἀπεωρημένους κωδωνίσκους.

---

[1] Θεοδωρ., Αἱρετ. μύθων ἐπιτ., IV 7 *«μετὰ δὲ κρότου χειρῶν καί τινος ὀρχήσεως τὰς ὑμνῳδίας ποιεῖσθαι, καὶ κώδωνας πολλοὺς κάλῳ τινὸς ἐξηρτημένους κινεῖν»* (PG, 83, 425).

[2] Ὁ Dölger, Ant. u. Christ. 4, 1934, 245 καὶ 259 εἰς τὴν λ. κάλως βλέπει τὴν ἔννοιαν τοῦ ξύλου.

Ἤδη ἀντιλαμβανόμεθα ὅτι μεταξὺ τοῦ στοιχειώδους μορφῆς ἠχητικοῦ ὀργάνου τῶν Μελιτιανῶν καὶ τῶν μεταγενεστέρων κωδωνοφόρων ἑξαπτερύγων ἡ διαφορὰ εἶναι ἐπουσιώδης καὶ ὅτι δύναται νὰ ὑπάρχῃ μεταξύ των γενετικὴ σχέσις. Τὸ ζήτημα, λοιπόν, τίθεται τώρα ὡς ἑξῆς: Τὰ ἤδη διαμορφωμένα ἑξαπτέρυγα ἐπλουτίσθησαν διὰ κωδώνων ἀργότερον, κατ' ἐπίδρασιν ἠχητικοῦ τινος ὀργάνου παρομοίου πρὸς ἐκεῖνο τῆς λατρείας τῶν Μελιτιανῶν, τὸ ὁποῖον καὶ βαθμηδὸν ὑπεκατέστησαν, ἤ, ἀντιθέτως, τὰ κωδωνοφόρα ἑξαπτέρυγα ἀποτελοῦν τοῦ ἐν λόγῳ στοιχειώδους ὀργάνου μορφὴν ἐξειλιγμένην; Δὲν ἀποκλείεται οὔτε τὸ ἓν οὔτε τὸ ἄλλο. Ὁ συμβολισμὸς τῶν ῥιπιδίων ὡς πτερύγων τῶν σεραφεὶμ συνετέλεσεν, ὡς εἴδομεν, ὥστε τὰ ἁπλᾶ ἐξ ὀθόνης ἢ ἐξ ὑμένων ἢ ἐκ πτερῶν ῥιπίδια νὰ διαμορφωθοῦν εἰς ἑξαπτέρυγα· ἐπομένως καὶ ὁ συμβολισμὸς τοῦ μεταλλικοῦ ἤχου ὡς κρότου τῶν πτερύγων τῶν σεραφεὶμ ἐνδέχεται νὰ συνετέλεσεν, ὥστε τὸ στοιχειῶδες ἠχητικὸν ὄργανον, τὸ παράγον τὸν μεταλλικὸν ἦχον κατὰ τὴν ψαλμῳδίαν, νὰ διαμορφωθῇ καὶ τοῦτο εἰς ἑξαπτέρυγον. Πρὸς τὴν πορείαν αὐτὴν εἶναι δυνατὸν νὰ ἐπέδρασε κατ' ἀρχὰς ἡ ἤδη ὕπαρξις τῶν ῥιπιδίων ὑπὸ μορφὴν λαβάρων (εἰς τὰ κωδωνοφόρα ῥιπίδια τοῦ Book of Kells δὲν ὑπάρχει τίποτε ἀκόμη ποὺ νὰ ἐνθυμίζῃ τὰ σεραφεὶμ)[1] καὶ κατόπιν ἡ παρουσία ῥιπιδίων ὑπὸ μορφὴν μεταλλίνων ἑξαπτερύγων. Ἀλλ', ἀφότου τὸ πρωτογενὲς ἠχητικὸν ὄργανον πιθανῶς ἠδυνήθη νὰ διαμορφωθῇ εἰς μετάλλινον κωδωνοφόρον ἑξαπτέρυγον, ἦτο πλέον εὔκολον νὰ ἐπηρεάσῃ τώρα τοῦτο τὰ συμφώνως πρὸς τὴν προηγουμένην γραμμὴν ἐξελίξεως — ἐκ τῆς ὀθόνης κλπ. — διαμορφωθέντα ἑξαπτέρυγα, διὰ νὰ ἐφοδιασθοῦν καὶ αὐτὰ ἐκ τῶν ὑστέρων, διὰ κωδωνίσκων οὕτως, ὥστε σήμερον νὰ μὴ εἶναι εὐκρινὴς ἡ κυρία παράδοσις, ἐκ τῆς ὁποίας τὰ κωδωνοφόρα ἑξαπτέρυγα ἐξαρτῶνται. Ἡ ὕπαρξις ὅμως τῶν παλαιοτέρων δύο παραδόσεων περὶ τοῦ ἐκκλησιαστικοῦ ἑξαπτερύγου, ὡς ἀπεκατεστήσαμεν αὐτὰς ἀνωτέρω, ἴσως ὑποσημαίνεται εἰς τὴν ἀρμενικὴν λατρευτικὴν παράδοσιν, ὅπου περὶ μὲν τοῦ ἁπλοῦ ῥιπιδίου (fan) χρησιμοποιεῖται ὁ ὅρος keshotz, περὶ δὲ τοῦ ὑπὸ μορφὴν ἑξαπτερύγου ἠχητικοῦ ὀργάνου χρησιμοποιεῖται ὁ ὅρος quecone[2].

Συγκεφαλαιώνω: Ἡ ῥίπισις τοῦ ἀέρος ὑπεράνω τῶν ἁγίων δώρων κατὰ τὴν ἀναφοράν, γινομένη ἀρχικῶς δι' ἁπλῆς ὀθόνης ἢ διὰ ῥιπιδίου ἐκ

---

[1] Βλ. ἀνωτ. σ. 189. Παρόμοιον, ἀλλὰ χωρὶς κωδωνίσκους, εἶναι ῥιπίδιον εἰς μικρογραφίαν συριακοῦ χειρογράφου τῆς Ἐθνικῆς Βιβλιοθήκης τῶν Παρισίων (13ου αἰ.): ἀποτελεῖται ἐξ ἀκτινωτοῦ σκελετοῦ μὲ δύο ὁμοκέντρους κύκλους, ἐκ τῶν ὁποίων ὁ ἐξωτερικὸς φέρει σειρὰν ἡμικυκλίων (Braun, Ἔνθ' ἀν., εἰκ. 16).

[2] E. F. K. Fortescue, The Armenian Church, London 1872, 181. Περὶ τοῦ quecone λέγει ὅτι συνίσταται ἐκ μικρᾶς μεταλλίνης παραστάσεως (figure) σεραφείμ, τοποθετημένης ἐπὶ κοντοῦ, μὲ πολλοὺς κωδωνίσκους ἐξηρτημένους ἐκ τῶν πτερῶν. Τὸν ὅρον keshotz χρησιμοποιεῖ ὁ Attwater (βλ. ἀνωτ. σ. 172_1).

πτερῶν, ἀπέληξεν εἰς τὸ σημερινὸν ἑξαπτέρυγον εἰς τύπον λαβάρου (signum), τὸ φέρον εἰς τὰς δύο ὄψεις του ἀνὰ μίαν παράστασιν σεραφείμ. Ἡ ἀρχικὴ ἐκείνη ὀθόνη φαίνεται νὰ ἦτο ὅ,τι καὶ τὸ ὀράριον τοῦ διακόνου εἰς τὴν ἀρχικήν του μορφήν. Ὅταν ἡ «ὀθόνη» - ὀράριον, ἡ ὁποία φαίνεται νὰ ἐχρησίμευε καὶ διὰ τὴν ῥίπισιν, ἐξειλίχθη εἰς ἱερὸν ἄμφιον τοῦ κλήρου, εἰς τὸ ὀράριον, ἐπῆλθε διάσπασις εἰς τὴν σχετικὴν ἐκκλησιαστικὴν πρᾶξιν. Ἀπέμεινε δηλαδὴ ἐν καθυστερήσει ἡ διὰ τὴν ῥίπισιν χρησιμοποιουμένη ἁπλῆ ὀθόνη· ἐξηκολούθησεν αὕτη ἐπί τι νὰ παραμένῃ ὡς εἶχε, μέχρις ὅτου ἐξειλίχθη καὶ αὐτὴ ἀφ' ἑνὸς εἰς τὸ καταπέτασμα - ἀέρα καὶ κατόπιν εἰς τὸ κάλυμμα - ἀέρα καὶ ἀφ' ἑτέρου εἰς τὸ ῥιπίδιον ἐξ ὀθόνης ἐπὶ κοντοῦ εἰς τύπον λαβάρου. Ὅσον ἀφορᾷ εἰς τὸ ῥιπίδιον ἐκ πτερῶν, τοῦτο, μὲ τὸ νὰ παρεῖχεν ἀφορμὴν καὶ ἔδαφος πρὸς πλαστικὴν — διὰ συμβόλων — ἔκφρασιν, ἐπλουτίσθη μὲ παραστάσεις σεραφεὶμ (ἑξαπτέρυγον Στούμας), ἀφοῦ ἡ ῥίπισις ἐθεωρήθη εἰκὼν τῆς οὐρανίας λειτουργίας τῶν ἑξαπτερύγων σεραφείμ. Ἀντίστοιχον πορείαν πιθανῶς διέτρεξε καὶ τὸ ὄργανον, διὰ τοῦ ὁποίου παρήγετο κατὰ τὴν ψαλμῳδίαν μεταλλικὸς ἦχος τόσον εἰς τὴν λατρείαν τῶν σχισματικῶν Μελιτιανῶν ὅσον καὶ εἰς τὴν λατρευτὴν παράδοσιν, ἐκ τῆς ὁποίας ἀπέρρευσεν ἡ λειτουργικὴ πρᾶξις τῶν Σύρων Ἰακωβιτῶν, τῶν Ἀρμενίων ὡς καὶ τῶν Ἑλλήνων, τοὺς ὁποίους φαίνεται νὰ εἶχεν ὑπ' ὄψιν ὁ Θεόδωρος Ἀνδίδων. Ἐντεῦθεν ἦτο δυνατὸν νὰ δημιουργηθῇ ὁ τύπος τῶν ῥιπιδίων, τῶν φερόντων κωδωνίσκους ἢ μεταλλίνους θυσάνους — ἐννοεῖται διὰ τῆς ἀναφορᾶς των πρὸς τὰ βασιλικὰ λάβαρα —, εἰς τελευταίαν ἀνάλυσιν ὁ τύπος τῶν ἑξαπτερύγων τῶν φερόντων κωδωνίσκους. Μεταξὺ τῶν ἀνωτέρω δύο γραμμῶν ἐξελίξεως πρὸς τὸ ἐκκλησιαστικὸν ἑξαπτέρυγον πιθανῶς ἠσκήθησαν ἀλληλεπιδράσεις· ἀλλ' ὡς πρὸς τὸ σημεῖον τοῦτο τὰ πράγματα δὲν προσφέρονται μὲ ἀρκετὴν σαφήνειαν, εἶναι ἐλάχισται αἱ σχετικαὶ τεκμηριώσεις ἐκ τῶν μνημείων. Παρὰ ταῦτα δύναται, ὡς νομίζω, νὰ γίνῃ δεκτὸν ὅτι τὸ ἐκκλησιαστικὸν ἑξαπτέρυγον προσφέρει ἓν ἀκόμη παράδειγμα χριστιανικῆς λατρευτικῆς μορφῆς, ἡ ὁποία διεπλάσθη διὰ τῆς συμβολῆς περισσοτέρων τοῦ ἑνὸς παραγόντων.

Δ. Ι. ΠΑΛΛΑΣ

ΕΠΙΓΡΑΦΑΙ ΤΡΙΩΝ ΜΕΤΑΒΥΖΑΝΤΙΝΩΝ ΝΑΩΝ ΚΑΙ ΕΝΘΥΜΗΣΕΙΣ

1. Τοῦ ναοῦ τοῦ Σωτῆρος Μοδίου Λοκρίδος.

Παρὰ τὸ Μόδι Λοκρίδος περὶ τὰ 15΄ ΝΑ ἵδρυται ὁ ναὸς τοῦ Σωτῆρος (εἰκ. 1) δικιόνιος σταυροειδὴς μετὰ τρούλλου μήκους 12.60 μ. περίπου (8.95 μ. τοῦ καθολικοῦ +3.65 μ. τοῦ νάρθηκος) καὶ πλάτους 6.60 μ.

Ὁ νάρθηξ εἶναι μεταγενεστέρα προσθήκη.

Αἱ τοιχογραφίαι δὲν διεσώθησαν, διότι ἔχουν καταπέσει τὰ ἐσωτερικὰ ἀσβεστοκονιάματα.

Ὑπὲρ τὴν μεσαίαν κόγχην τοῦ ἱεροῦ ἐπὶ πωρολίθου (μήκους 0.23 μ. καὶ πλάτους 0.16 μ.) ἐντετοιχισμένου ἐντὸς πλαισίου ἐξ ὀπτοπλίνθων ἐξωτερικῶς τοῦ τοίχου ἔχει χαραχθῆ ἡ ἀκόλουθος ἐπιγραφὴ (εἰκ. 2), τῆς ὁποίας τὰ γράμματα (τοῦ 1ου στίχου ὕψους 0.022 – 0.025 μ., τοῦ 2ου 0.031 μ. καὶ τῶν δύο τελευταίων 0.022 μ.) ἔχουν πληρωθῆ διὰ μολύβδου κατ' ἐπίδρασιν ἑνετικὴν πιθανῶς.

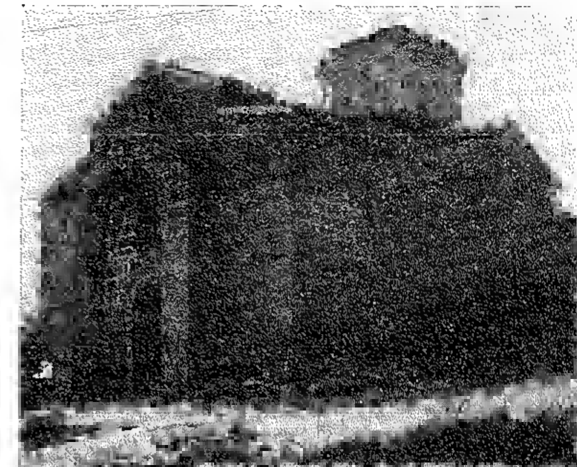
✝ Ἔτ(ους) ,ζοθ (7079 – 5508 = 1571) *ἐ*
κτήσθη
ὁ ναὸς τοῦ Σ(ωτῆ)ρος
τὸ στ(αυ)ροπίγιον

Σταυροπήγιον καλεῖται ὁ ναὸς διὰ τὴν κατὰ τὴν ἔναρξιν τῆς οἰκοδομίας του πῆξιν εἰς τὰ θεμέλιά του σταυροῦ ἀποστελλομένου παρὰ τοῦ πατριάρχου.

Τὸ σταυροπήγιον ἦτο μοναστηριακόν, ὡς συνάγεται ἐξ ἐπιγραφῆς δημοσιευθείσης παρὰ τοῦ Ἀλεξ. Ἐμ. Κοντολέοντος [1], ὅστις ἀναγράφει, ὅτι ἔκειτο

[1] RÉG XV (1902), 136
,αφπα (1581) | *Παναγήα Θ(εοτο)κε | σκέπε φρούρι | φίλατε τοὺς || ἐβρησκομέ|νους μονα|χοὺς ἐν τῦ | ἁγία Μετα·[μορφώσει τοῦ Σωτῆρος].*
Τὴν ἐπιγραφὴν (ὕψ. 0,24 μ., Μ. 0,12 μ.) ἐντετοιχισμένην εἰς τὴν Ν. πλευρὰν δὲν ἀνεῦρον. Ἡ μεταγραφὴ τῆς κτιτορικῆς ἐπιγραφῆς εἶναι ἐσφαλμένη.
✝ ἔτ(ους) ,ζοθ ἐκτήσθη | ὁ ναὸς οὗτ(ο)ς (πα)ρὰ | τὸ + (= σταυρ)οπίγι|ον
Τὴν παραπομπὴν ὀφείλω εἰς τὸν κ. Δ. Πάλλαν.

ἐκεῖ τὸ νεκροταφεῖον. Ὅτι ἡ αὐλή του ἐχρησιμοποιεῖτο ὡς νεκροταφεῖον μαρτυροῦν καὶ οἱ παλαιότεροι ἐπιζῶντες Μοδιᾶται κατὰ πληροφορίαν τοῦ

Εἰκ. 1. – Μεταβυζαντινὸς ναὸς τοῦ Σωτῆρος Μοδίου - Λοκρίδος.

Μοδιάτου καθηγητοῦ Φιλολογίας κ. Χριστολουκᾶ καὶ τεμάχια ἐπιτυμβίων κείμενα δεξιὰ καὶ ἀριστερὰ τῆς εἰσόδου τοῦ ναοῦ. Κατ' ἄλλην πληροφορίαν

Εἰκ. 2. – Κτιτορικὴ ἐπιγραφὴ τοῦ ναοῦ τοῦ Σωτῆρος Μοδίου.

τοῦ Διευθυντοῦ Δημ. Σχολείου Μοδίου κ. Μάνθου Τσόκα οἱ λίθοι ἐρειπωθέντων κελλίων ἐχρησιμοποιήθησαν εἰς οἰκοδομὰς τοῦ χωρίου.

2. Τοῦ καθολικοῦ τῆς Μονῆς Πανάσαρης Γραβιᾶς.

Ἡ Μονὴ Πανάσαρης τιμωμένη εἰς μνήμην τῆς Ζωοδόχου Πηγῆς μετόχιον τῆς Μονῆς τοῦ Προφήτου Ἠλιοὺ Ἀμφίσσης ἵδρυται 45' νοτιοανατολικῶς τῆς Γραβιᾶς ἐπὶ ἐξώστου τῆς βορείας κλιτύος Δούκα τοῦ Παρνασσοῦ βλέπουσα ὅλον τὸ πεδίον, ἐπὶ τοῦ ὁποίου ἐγκατεστάθησαν τὴν ἀρχαιότητα οἱ Δωριεῖς οἱ ἐκ μητροπόλεως.

Ὁ ναὸς (εἰκ. 3), (μήκους 11.50 μ. περ. × 4.60 μ. πλάτους) φέρει δύο

Εἰκ. 3. - Τὸ καθολικὸν τῆς Μονῆς Πανάσαρης Γραβιᾶς.

τρούλλους, ἕνα ἐπὶ τοῦ καθολικοῦ (μήκους 7 μ. περ.) καὶ ἄλλον ἐπὶ τοῦ νάρθηκος (μήκ. 4 μ. περ.). Ἐσωτερικῶς τοῦ ἀνατολικοῦ τοίχου τοῦ νάρθηκος ἀρκοσόλιον μετὰ λαξευτῆς λάρνακος ὁ «τάφος Ἀλεξάνδρου» ὡς ἐπιγράφεται.

Κατὰ τὴν πυρπόλησιν παρὰ τῶν Ἰταλῶν τῆς Κατοχῆς τοῦ ξυλογλύπτου τέμπλου, οἱ χρωματισμοὶ τῶν τοιχογραφιῶν τοῦ καθολικοῦ μετεβλήθησαν εἰς καστανούς, ἐξαιρέσει τοῦ μέλανος διατηρηθέντος χωρὶς νὰ καταστραφοῦν τὰ περιγράμματα τῶν ἁγιογραφιῶν. Αἱ ἁγιογραφίαι τοῦ νάρθηκος οὐδόλως ἐθίγησαν διὰ τοῦ πυρός. Ἡ μεσαία κόγχη φέρει ρωγμὴν καθ' ὅλον τὸ ὕψος καὶ πέντε μικροτέρας ὁ τροῦλλος τοῦ καθολικοῦ ἐσωτερικῶς. Κατὰ τὴν ἀντικατάστασιν τοῦ καέντος ξυλίνου ἀνωφλίου τῆς πύλης συγκοινωνίας τοῦ νάρθηκος μετὰ τοῦ καθολικοῦ κατέπεσαν αἱ ὕπερθεν τοιχογραφίαι μέχρις ὕψους 70 ἑκ.

Ἡ κτιτορικὴ ἐπιγραφὴ (εἰκ. 4) τοῦ ναοῦ ἔχει χαραχθῆ (ὕψος γραμ. 10 – 30 χιλ.) ἐπὶ πλακιδίου ἐξ ἀμμολίθου 153 χιλ. ὕψους καὶ πλάτους 163 χιλ. ἐντετοιχισμένου ἀριστερὰ τῆς εἰσόδου

† ἔτους ,ζ·κε : (7025 – 5508 = 1517)
μὴν ιούνι
ος·κ : — N(ι)κ(ό)λ(αο)ς
† Ζ(ώ)σ(ι)μ(ο)ς ἱερ(ομόνα)χος :
Σο(φρόνιος) Μ(ελέ)τ(ιος) μ(οναχοὶ) ⁝

Δὲν εἶναι βεβαία ἡ ἀποκρυπτογράφησις τῶν ὀνομάτων τῶν μοναχῶν.

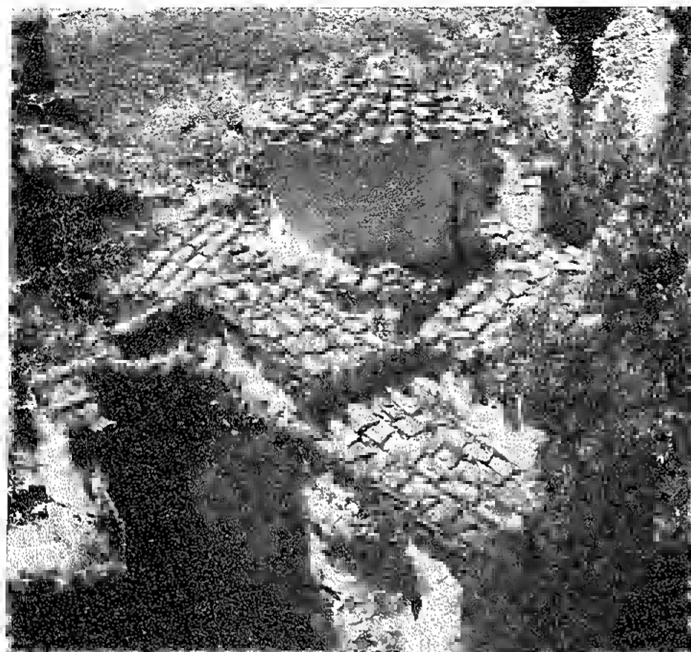

Εἰκ. 4. - Κτιτορικὴ ἐπιγραφὴ τοῦ καθολικοῦ τῆς Μονῆς Πανάσαρης Γραβιᾶς (Φωτογραφία ἐξ ἐκτύπου).

3. Τοῦ καθολικοῦ τῆς Μονῆς Προδρόμου Δεσφίνης.

Ἀθέατος ἐντὸς χαράδρας ὀρθῶν βράχων εἰς θέσιν *Δρυμῶνας* 1 ὥραν Ν τῆς Δεσφίνης ἵδρυται ἡ Ἱερὰ Μονὴ τοῦ Τιμίου Προδρόμου καὶ Βαπτιστοῦ Ἰωάννου. Διὰ τὴν κάπως ἀνθυγιεινὴν τοποθεσίαν καὶ τὸν κλειστὸν ὁρίζοντα ἐκτίσθη ἀνατολικώτερον ἐπὶ τῆς ὁδοῦ Δεσφίνης Ἀντικύρας ἡ Νέα Μονὴ Προδρόμου. Τῆς παλαιᾶς Μονῆς ἐγκαταλειφθείσης ἔχουν καταρρεύσει τὰ κελλία πλὴν τοῦ ξενῶνος καὶ τοῦ καθολικοῦ.

Τὸ καθολικὸν (μήκους 7 μ. × 7 μ. πλάτους, εἰκ. 5) σταυρεπίστεγον μετὰ τρούλλου δικιόνιον ἀνεκαινίσθη, κατὰ τὴν διὰ μικρογραμμάτου γραφῆς ὕψ. γραμμάτων 2 – 3 ἑκ. ἐπιγραφὴν (εἰκ. 6), ἐπὶ ἐλλειψοειδοῦς (μεγάλης διαμ. 0.37 μ., μικρᾶς 0.145 μ.) ἐπιφανείας λευκοῦ μαρμάρου ἐντετοιχισμένου ἐπὶ τῆς προσόψεως ἄνω δεξιά.

Εἰκ. 5. - Τὸ καθολικὸν τῆς Μονῆς Προδρόμου Δεσφίνης.

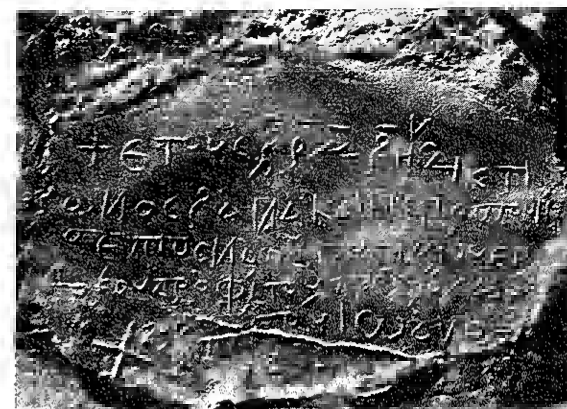
† ετους ‚ζρμζ (7147 – 5508 = 1639) *ηνδικτι*
ωνος ζ ανακαινίστι ο πούν
σεπτος ναῦς του τιμίου εν
δοξου προφίτου Προδρόμου
† κ(αὶ) Βαπτιστοῦ Ιωανου

Ὀλίγα ἔτη ἀργότερον, τὸ 1660, ἱστορήθη διὰ τοιχογραφιῶν ὁ ναὸς ὡς μαρτυρεῖ ἡ γραπτὴ ἐπιγραφὴ (μήκους 1.12 μ., ὕψους 0.20 μ., ὕψ. γραμ. 0.035 – 0.045 μ.) τοῦ ὑπερθύρου.

Ἀνεστορήθη ὠ θίος καὶ πάσεπτος ναὸς τοῦ τημήου ἒν
δώξου προφήτου Προδρόμου καὶ Βαπτηστοῦ Ἰω(άννου) δηὰ σηδρομῆ
ς τε κόπου τε καὶ μόχτου :· — Ἀνθήμου ὑερομονάχου :· —
Πανφνουτήου ὑερομονάχου :· — Ἐπὴ ἔτους ζρξη: (7168 - 5508 = 1660).

Τὸ ἐπίχρυσον ξυλόγλυπτον τέμπλον ἱστορήθη τὸ 1768 συμφώνως πρὸς τὴν ἐπιγραφὴν ἐπὶ τοῦ κάτωθι τῆς εἰκόνος τῆς Ἀποτομῆς τοῦ Προδρόμου καὶ βαπτιστοῦ Ἰωάννου θωρακίου αὐτοῦ.

† Ἡστορίθη τὸ ἠερὸ τέμπλο τοῦ Ἁγίου Ἰω(άννου) Προφήτου Προδρόμου διὰ | σηνδρομῆς κ(αὶ) ἐξόδου τῶν εὑρεθέτον πατέρον Χρησάνθου |

Εἰκ. 6. - Κτιτορικὴ ἐπιγραφὴ τοῦ καθολικοῦ τῆς Μονῆς Προδρόμου Δεσφίνης (Φωτογραφία ἐξ ἐκτύπου).

ἡ(ε)ρ(ο)μονάχου κ(αὶ) Θαναὴλ ἡ(ε)ρ(ο)μονάχου κ(αὶ) Λαβρετήου ἡ(ε)ρ(ο)μονάχου κ(αὶ) πάτον εὑρεθέτον | πατέρον ἐν ἔτη 1768.

Οἱ ἱερομόναχοι Ναθαναὴλ καὶ Λαυρέντιος ὑπηρέτουν εἰς τὴν Μονὴν ἀπὸ τὸ 1761 ὡς μνημονεύει ἡ ἐνθύμησις (*Τριώδιον* ἄνευ ἐξωφύλλου σ. 524).

1761 Ἀπριλίου 8 Ἐπήραμε ἐγὼ ὁ παπα - Θαναήλης καὶ ὁ παπα Λαυρέτιος ἀπὸ τὸν παπα Χρῖστο Ἀρτινὸ | φελόνι ἕνα καὶ τοῦτο τὸ Τριώδιον γιὰ διαβαστικά καὶ κάνοντα διαβαστικὰ ριάλια 15 καὶ τὰ | ἐπῆρε τὸ Μοναστήρι διὰ συνδρομῆς τε καὶ κόπου τε καὶ μόχτου Θαναήλη ἱερομονάχου, Λαυρετίου ἱερομονάχου. | Καὶ ὅποιος τὸ ἀποξενώσει ἀπὸ τὸν Πρόδρομο νὰ ἔχῃ τὴν κατάρα τοῦ Χριστοῦ καὶ τῆς Παναγίας καὶ τοῦ ἁγίου Ἰω(άννου) τοῦ Προδρόμου | Καὶ τὸ φελόνι τὸ κίτρινο.

Τὸ Τριώδιον (σελὶς τελευταία λευκὴ)

Ἐσταχώθη τὸ τριώδιον διὰ χειρὸς ἐμοῦ | τοῦ ἀμαθοῦς καὶ εὐτελοῦς Ἀνθίμου γερομο|νάχου καὶ κόπου τε καὶ μόχτου Ἰωαννι/κίου (δυσανάγνωστος μία λέξις) *τοῦ γερομονάχου ἀπὸ τὸν Προφήτην Ἠλίαν*[1] *ἐπαρχίαν | Σαλόνου χεὶρ γράψασα*

[1] Ἀθηνᾶ ΜΓ, 1931, 206 - 210, Γ. Κόλια, Ἡ Μονὴ Προφήτου Ἠλιοὺ Παρνασσίδος.

Ὁ ἱερομόναχος Ναθαναὴλ ἀπέθανε τὸ 1813 κατὰ ἐνθύμησιν εἰς *Διδαχὰς* τοῦ *Μηνιάτη* (Ἑνετ. 1772, ἐν ἀρχῇ) *1813 ἡμέρα Σαββάτο | Ἐκοιμήθη ὁ προηγούμενος Θαναὴλ ἱερο|μόναχος παλιὸς κτήτορας τοῦ Μοναστηρισῦ.* Δὲν πρέπει νὰ συγχέηται πρὸς ἄλλον μοναχὸν Ναθαναὴλ *Μηναῖον Φεβρουαρίου* (Ἑνετ. 1779 τελευταία σελὶς) *1801 Φλεβαρίου 13 | Ἐπέθανε ὁ Θαναήλης.*

Κατ᾽ ἐπιγραφὴν ὑπεράνω τῆς προηγουμένης τὸ τέμπλον πιθανῶς, διότι δὲν διεσώθη ὁ πρῶτος στίχος, ἐπεσκευάσθη

[δι᾽ ἐξόδων τοῦ]
πανοσιοτάτου κυρίου Δοσιθέου 1839 Φεβρουαρίου 15
[διὰ] χειρὸς Θεοδοσίου καὶ Κωνσταντίνου τῶν Ἰωαννιτῶν.

Ὁ παπα Δοσίθεος ἀπέθανε τὸ 1840.

Μηναῖον Μαΐου (Ἑνετ. 1780) *1840 Μαΐου 25 | Ἀναπαύθη ὁ μακαρίτης παπα Δοσίθεος. Ὁ Θεὸς νὰ τὸν | ἀναπαύσῃ εἰς τοὺς κόλπους τοῦ Ἀβραάμ. Ἡμέρα Σαββάτο.*

Μηναῖον Ἰουνίου (ἔκδ. Νικ. Σάρου Ἑνετ. 1755, τελευταία σελὶς λευκὴ) *1840 Μαγίου 25, Ἀπέθανε ὁ παπα Δοσίθεος ὁ μακαρίτης. | Ὁ Θεὸς νὰ τὸν ἀναπαύσῃ*

Μηναῖον Ἰουνίου (Ἑνετ. 1774).

1840 Μαΐου 25. Κεκοίμηται ὁ προηγούμενος | Δοσίθεος καὶ κάνομεν ἐνθύμησι διὰ πρὸ πολλοῦ | Χεὶρ ἀμαθοῦς ἀναγνώστης Ἰω(άννης).

Ὁ παπα Θαναήλης πιθανώτατα εἶναι ὁ συντάκτης τῶν ἐνθυμήσεων:

Μηναῖον Ἰουλίου (ἔκδ. Νικ. Σάρου, Ἑνετ. 1755, ἐν ἀρχῇ) *1810 Ἰουλίου. Κάνε ἐνθύμησι ὅτι οἱ Ροῦσσοι μὲ τὴν Ὑψηλὴν Πόρταν ἔχουν | μεγάλες ἀμάχες καὶ σύναξις μεγάλη γίνεται ἐκ τῶν δύο στρατευμάτων | διὰ νὰ κρατήσουν μεγάλον καὶ* (δυσανάγνωστος μία λέξις) *πόλεμον.*

Διδαχαὶ Μηνιάτη (Ἑνετ. 1772, ἐσωτερικὸν καλύμματος) *1800 Μαρτίου πρώτη Ἐφτιάσαμε τὸ βοϊδόσπιτο μὲ τὸ ἀχοῦρι στὸ | χωριστὸ μετόχι καὶ εἰκοσιπέντε Ἀπρικίου ἔκαψε τὸ | πάγος τὸ ἀμπέλι στὸ κάτω μετόχι ἡμέρα Τετράδη.*

Μηναῖον Ἰουλίου (ἔκδ. Δημ. Θεοδοσίου, Ἑνετ. 1777, 1η σελὶς) *1801 Ἰουλίου 10 | Ἐβάρεσε ὁ Παγίσιος | τὸν Καραλίβανο εἰς τὴν ἐλιὰ | καὶ πῆγε εἰς τὸν Κατῆ καὶ τόνε κάλεσε | καὶ ἦρθε ὁ Γιαννάκης νὰ τὸν πάρῃ καὶ ἔφυγε.*

Εἰς τὸ ἐσωτερικὸν καλύμματος ἀγνώστου βιβλίου ὁ παπα Θαναήλης διὰ τοῦ αὐτοῦ χαρακτῆρος μὲ τὴν ἐνυπόγραφον πρώτην ἀνέγραψε τὰς ἐνθυμήσεις.

1800 Ἀπριλίου 25 | Ἔκαψε τὸ ἀμπέλι τοῦ μοναστηριοῦ τὸ πόγος | καὶ δὲν ἀπόμεινε τίποτας ἴσαμε τὰ κούτσουρα | ἔκαψε καὶ τὰ βαρκὰ καὶ τὶς κοτζίνες (;) *καὶ τοὺς βιροὺς | καὶ τὰ ἄλλα δὲν ἔπαθαν τίποτας. Παπα Θαναήλης | ἔγραψα τὸ παρόν.*

1800 Θεριστίου πρώτη ἡμέρα Παρασκευή. | Ἐσκότωσαν τὸ Χαραλάμπη τὸν υἱὸ τοῦ παπα Δημήτρη ἀπὸ | τὸ Γαλαξείδι, ὁποὺ ἦταν κοτζάμπασης μέσα στὸ Σά|λωνα. Τὸν σκότωσαν οἱ Τοῦρκοι προστὰ στοῦ Χαρατζόγλη τὸ | σπίτι Παρασκευὴ τὸ βράδυ, ὁπ᾽ ἐβγῆκε ἀπὸ τὸν-βόιβοντα.

1801 Θεριστίου 19 | Ἐσκότωσαν τὸν καπετὰν Ἀλέξη τὸν Καλόγηρο στοῦ Μουστά/φαγα τὸ σαράγι μέσα μὲ ἄλλους τρεῖς ἀντάμα ἡμέρα | Τετράδη.

Ὁ ἐκ Χρισσοῦ Παρνασσίδος Ἀλέξιος Ρουμάνης εἶναι γνωστότερος ὡς Ἀλέξης Καλόγερος, διότι ἐμόναζεν [1] εἰς τὴν Μονὴν τοῦ Προφήτου Ἠλιοὺ Ἀμφίσσης.

Κατὰ τὰ τέλη τοῦ 18 αἰ. μνημονεύεται ὡς ἐπίσημος [2] ἀρματωλὸς εἰς τὴν ἐπαρχίαν Παρνασσίδος μετὰ τῶν ἀδελφῶν Γεώργου καὶ Γιάννου Καραπλῆ ἐξ Ἁγίας Εὐθυμίας, τοῦ Γεωργίου Πανουριᾶ καὶ Μανίκα ἐκ τῆς ἐπαρχίας Παρνασσίδος καὶ τοῦ Κοτσάνου ἐκ Πεντεορίων θεωρουμένων ὡς πρωτοπαλλίκαρα τῆς διαλυθείσης ἀρματωλικῆς συμμορίας τοῦ Ἀνδρούτσου.

Πολιορκηθεὶς μετὰ τῶν συντρόφων του ἐντὸς τῆς Μονῆς τοῦ Προφήτου Ἠλιοὺ Ἀμφίσσης παρὰ τοῦ διώκοντος αὐτοὺς μετ᾽ ἀξιολόγων δυνάμεων διοικητοῦ τῆς Ἀμφίσσης Ἀμπασεφέντη, ἀφοῦ ἔδωσεν ὑβριστικὴν ἀπάντησιν εἰς τὴν πρόσκλησίν του εἰς παράδοσιν, μετὰ τὴν ἐξάντλησιν [3] τῶν πυρομαχικῶν των ξιφήρεις ἤνοιξαν δρόμον διὰ μέσου τῶν Τούρκων διασωθέντες πλὴν 7 συντρόφων των.

Ἐκ τῶν Τούρκων ἐφονεύθησαν 50, μεταξὺ τῶν ὁποίων καὶ ὁ υἱὸς τοῦ Ἀμπασεφέντη.

Μετ᾽ ὀλίγον ἔλαβε μέρος εἰς τὴν ἀρκετὰ ἐπίμονον καὶ αἱματηρὰν τρίωρον μάχην παρὰ τὸ χωρίον Βίδαβη [4] ἐναντίον τῶν συνηνωμένων δυνάμεων τοῦ δερβέναγα τῆς Ἀμφίσσης Σουλιώτου Λάμπρου Κασμᾶ καὶ τοῦ μπέη τοῦ Λιδωρικίου, κατὰ τὴν ὁποίαν ὁ Γεῶργος Καραπλῆς ἀπέκοψε τὴν κεφαλὴν τοῦ μπέη τοῦ Λιδωρικίου καὶ οἱ Τοῦρκοι ἐτράπησαν εἰς φυγήν.

Ἀργότερον ὁ Ἀλέξης Καλόγερος διορισθεὶς ἀρματωλὸς εἰς Θήβας ἀπεσπάσθη τῆς συμμορίας.

---

[1] Ὡς αἰτίαν τῆς τροπῆς του εἰς τὸν ἀρματωλικὸν βίον ἀναγράφει ὁ Σάθας, Χρονικὸν Ἀνέκδοτον Γαλαξειδίου, 1885, σελ. 173, σημ. 2 ὅτι «*Τοῦρκός τις ἐπροσπάθησεν ἵνα τὸν βιάσῃ πρὸς αἰσχρουργίαν*».

[2] Χρον. Ἀν. 173.

[3] *Τοῦ σώθηκ᾽ ὁ τσιμπιχανές, τοῦ λείψανε τὰ βόλια*
κι ἕνα γιουροῦσι ἔκανε μὲ τὸ σπαθὶ στὸ χέρι. Πανδώρα ΙΕ΄, 95.

Κατὰ Σάθαν, Χρον. Ἀνέκδ. 174 «*οἱ Τοῦρκοι... ἔβαλον πῦρ εἰς τὴν ἀνατολικὴν πλευρὰν τοῦ μοναστηρίου· τὸ πῦρ ταχέως διεδόθη, οἱ δὲ ἀρματωλοὶ βλέποντες τὸν ἐπαπειλοῦντα κίνδυνον, ἤνοιξαν τὰς θύρας κλπ.*».

[4] Χρον. Ἀν. 175, *κι ὁ Γιῶργος (Καραπλῆς) ἐπολέμαγε στὴ Βίδαβη ἀπόξω.*

Μὴ ἀποτελοῦντες ἀριθμὸν ἱκανὸν πρὸς πᾶσαν ἀντίκρουσιν οἱ ἁρματωλοὶ [1] Ἀλέξης Καλόγερος, Θανάσης Βερελῆς καὶ Κώστας Κραβαρίτης τῇ μεσιτείᾳ τοῦ παλαιοῦ φίλου των δερβέναγα, τώρα, Μανίκα διαδεχθέντος τὸν καθαιρεθέντα Σουλιώτην Κασμᾶν ἐδέχθησαν νὰ λάβουν παρὰ τοῦ μπέη τῆς Ἀμφίσσης Τσακη - Ὀβάκη τὰς ὑποσχομένας θέσεις τῶν δερβεναγάδων. Συλληφθέντες ὅμως [2] διὰ δόλου εὗρον οἰκτρὸν θάνατον ἐντὸς τῆς οἰκίας τοῦ Τσακη - Ὀβάκη, ὅστις εἶναι ὁ υἱὸς τοῦ Μουστάφαγα τοῦ δημοτικοῦ ᾄσματος [3] καὶ τῆς ἐνθυμήσεως. Τὴν ἀπιστίαν διέσωσεν ἡ ἔμμετρος δημοτικὴ [4] παράδοσις :

Κλάψτε πουλιὰ τῆς Λιάκουρας τὸν καπετὰν Ἀλέξη.
Νἆθε καοῦν τὰ Σάλονα, τοῦ μπέη τὰ σεράγια.
Σκότωσαν τὸν Καλόγερο, τὸν καπετὰν Ἀλέξη.
Στὴ Φήβα κάν' ἁρματωλός, στὴ Φήβα κάνει κλέφτης
κι αὐτοῦ μέσα στὸ Σάλονα τὸν κάνουν καπετάνιο.
Μέρα καὶ νύχτα περπατεῖ, μέρα καὶ νύχτα τρέχει
καὶ Τούρκους δὲν ἀντάμωσε, Τούρκους δὲν ἀνταμώνει·
κι ὁ μπέης τὸν προβόδισε καὶ τὤστειλε καὶ γράμμα.
— *Νὰ ρθῆς, μωρὲ Καλόγερε, καὶ καπετὰν Ἀλέξη,*
νὰ ρθῆς μὲς στὰ σεράγια μου, νὰ ρθῆς ν' ἀνταμωθοῦμε.
— *Σκιάζομαι, μπέη, σκιάζομαι, κι ἀπ' ἀπιστιὰ φοβᾶμαι.*
— *Βάλε τὸ φέσι σου στραβά, κακό μὴ βάν' ὁ νοῦς σου.*
Δὲν εἶν' ὁ μπέης ἄπιστος νὰ πάη νὰ σὲ σκοτώση,
μόν' εἶναι μπέης ξακουστός, εἶν' ὁ Τσακη - Ὀβάκης.

---

[1] Passow, Popularia carmina, ἀρ. 41· τοῦτο διακρίνει ὁ Σάθας, Χρον. Ἀν. 177 - 178, εἰς δύο ᾄσματα.

[2] Ὁ Σάθας, Χρον. Ἀν. 176, προσθέτει τὴν λεπτομέρειαν, ἥτις ἴσως νὰ μὴ ἀληθεύῃ, διότι ἡ προδοσία θὰ διεπράχθη κατὰ τὴν πρώτην συνάντησιν. «*Ὁ Βέης, ἵν' ἀφαιρέσῃ πᾶσαν ἐπ' αὐτῶν ὑπόνοιαν προδοσίας, ἀφοῦ συνέφαγον ἐν πάσῃ ἐλευθεριότητι, τοῖς εἶπεν ἵν' ἀναχωρήσωσι. Φυγόντες ἐκ Σαλόνων καὶ μόλις φθάσαντες κάτωθεν τοῦ μοναστηρίου τοῦ Προφήτου Ἠλία, ἔλαβον διαταγήν, δι' ἐκτάκτου πεζοδρόμου, ἵνα ἐπιστρέψωσιν εἰς Σάλονα καὶ μετὰ τοῦ Μανίκα ἀναχωρήσωσι πρὸς καταδίωξιν τῶν κατὰ τὰ μέρη τοῦ Λιδωρικίου ἀκουσθέντων κλεπτῶν. Ὑπακούσαντες ἐπέστρεψαν· ἀλλὰ μόλις εἰσῆλθον εἰς τὸ σεράγιον τοῦ Βέη, ἐκλείσθησαν ὄπισθεν αἱ θύραι, καὶ ὁ μὲν Ὀμὲρ - κεχαγιᾶς διὰ ῥοπάλου συνέτριψε τὴν κεφαλὴν τοῦ Ἀθανασίου Βερελῆ, ἄλλοι δὲ πυροβολήσαντες ἐφόνευσαν τοὺς Ἀλέξην Καλόγηρον, Ἠλίαν Βιδαβιώτην καὶ Κώσταν Κραβαρίτην· τὰ πτώματα αὐτῶν ἐκρεμάσθησαν ἐπὶ πάλων εἰς τὰ κεντρικώτερα μέρη τῆς πόλεως, ὑποστάντα ἐπὶ πολλὰς ἡμέρας τὸν βέβηλον ἐμπαιγμὸν τῶν Τούρκων*».

[3] Passow 40. *Γιατὶ πιστεύτηκα κι' ἐγὼ τὸ γυιὸ τοῦ Μουσταφάγα.*

[4] Passow 41. Ἐσφαλμένως ἀναγράφει 1770 - 1790 ὡς περίοδον δράσεως τοῦ Ἀλέξη Καλόγερου.

Τὸν λόγο δὲν ἀπόσωσε, τὸν λόγο δὲν ἀκούει,
βλέπει τὲς πόρτες κι ἔκλεισαν καὶ κλειοῦν καὶ τὸ σεράγι.
Πέφτουν τουφέκι' ἀπ' ἐμπροστά, τουφέκι' ἀπὸ τὲς πλάτες.
Σκότωσαν τὸν Καλόγερο, τὸν καπετὰν Ἀλέξη.
Ψιλὴ φωνούλα ἔσυρε σὰν παλλικάρι πού ταν.
— *Ποῦ στε, παλλικαράκια μου, λίγα καὶ παινεμένα,*
νὰ ρθῆτε νὰ μὲ πάρετε ἀπ' τοὺς σκυλοκονιάρους,
ποὺ μ' ἔφαγαν μὲ ἀπιστιά, μὲ σκότωσαν μὲ μπέσα.

ΕΥΘ. Ι. ΜΑΣΤΡΟΚΩΣΤΑΣ

Η ΑΣΤΡΟΝΟΜΙΑ ΚΑΙ Η ΑΣΤΡΟΛΟΓΙΑ ΚΑΤΑ ΤΟΥΣ ΒΥΖΑΝΤΙΝΟΥΣ ΧΡΟΝΟΥΣ

Α΄

Αἱ πρῶται ἀστρονομικαὶ παρατηρήσεις, κατὰ πᾶσαν πιθανότητα, ἀπέβλεπον εἰς τὴν μέτρησιν τοῦ χρόνου διὰ τὸν καθορισμὸν γεωργικῶν κυρίως ἐργασιῶν. Καθ' ὅσον γνωρίζομεν, ἤρχισαν αὗται τὸ πρῶτον περὶ τὸ ἔτος 4000 π.Χ. μεταξὺ τῶν λαῶν οἵτινες κατῴκουν εἰς τὴν Μεσοποταμίαν, καὶ εὐθὺς κατόπιν εἰς τὴν Κίναν. Ἐχρησιμοποίουν τοὺς μῆνας πρὸς ὑπολογισμὸν τῶν διαφόρων ἐποχῶν τοῦ ἔτους, καὶ ἀργότερον, τὸ 2000 π.Χ. εἰς τὴν Βαβυλωνίαν ἐγίνετο χρῆσις τοῦ σεληνιακοῦ ἔτους μὲ 360 ἡμέρας, κατὰ διαστήματα δὲ προσετίθετο ὁ ἐμβόλιμος μήν, πρὸς ἐξουδετέρωσιν τῆς ἑκάστοτε παρουσιαζομένης διαφορᾶς. Ἐξετέλουν ἐπίσης οἱ Βαβυλώνιοι παρατηρήσεις τῶν θέσεων τοῦ Ἡλίου, τῆς Σελήνης καὶ ἐσημείωνον ἰδιαιτέρως τοὺς χρόνους ἀνατολῆς καὶ δύσεως τῆς Ἀφροδίτης. Ἀκόμη ὑπελόγιζον ἐκ τῶν προτέρων τὰς σχετικὰς θέσεις τοῦ Ἡλίου καὶ τῆς Σελήνης, συχνὰ δὲ καὶ τὰς ἡμερομηνίας τῶν ἐκλείψεων τῶν οὐρανίων τούτων σωμάτων, βάσει τοῦ κύκλου τοῦ γνωστοῦ μὲ τὸ ὄνομα «Σάρος». Ἀπὸ τὴν ἀνάγνωσιν λιθίνης πλακὸς συμπεραίνομεν ὅτι εἰς τὴν Βαβυλῶνα παρετηρήθη μία ἔκλειψις τὴν 8ην Μαρτίου 2283 π.Χ.

Συγχρόνως ὅμως μὲ τὴν συστηματικήν, καὶ ἐν μέρει ἐπιστημονικὴν παρατήρησιν τῶν φαινομένων τοῦ οὐρανοῦ, καὶ ἐξ ἀφορμῆς αὐτῶν ἐδημιουργήθη καὶ ἡ τέχνη τῆς Ἀστρολογίας. Ἰδιαιτέρως οἱ Βαβυλώνιοι ἐκαλλιέργησαν τὴν Ἀστρολογίαν, οἱ δὲ ἀστρολόγοι των ἀπέκτησαν σὺν τῷ χρόνῳ ἰσχυρὰν καὶ πραγματικὴν δύναμιν ἐπὶ τῆς ἀνθρωπίνης σκέψεως καὶ διανοήσεως. «Ἡ Ἀστρονομία, ὅπως αὐτὴ ἡρμηνεύετο, δὲν ἦτο ἁπλῶς ἡ βασίλισσα τῶν ἐπιστημῶν, ἀλλὰ καὶ ἡ ἐρωμένη τοῦ κόσμου». Κάθε ναὸς εἶχε μίαν βιβλιοθήκην μὲ ἀστρονομικὴν ἀλλὰ καὶ ἀστρολογικὴν φιλολογίαν, ἐκεῖ δὲ εὑρίσκετο συγκεντρωμένον πλῆθος ὑλικοῦ ὑποβοηθητικοῦ εἰς τὴν τοιαύτην ἐργασίαν καὶ ἐνασχόλησιν. Μία τοιαύτη βιβλιοθήκη, περιέχουσα περὶ τοὺς 70 ὀπτοπλίνθους πίνακας, εἶναι τοῦ 7ου π.Χ. αἰῶνος περιέχει ὅμως ἀναγραφὰς χρονολογουμένας 3000 ἔτη ἐνωρίτερον.

Ἡ Ἀστρολογία ἔφθασεν εἰς τὸ ζενὶθ τῆς ἀναπτύξεώς της, τὸ 540 π.Χ.

εἰς τὴν Βαβυλῶνα [1], μετὰ τὴν κατάληψιν αὐτῆς ὑπὸ τῶν Χαλδαίων. Σὺν τῷ χρόνῳ δὲ ἡ προσωνυμία *Χαλδαῖος* κατέστη ταυτόσημος μὲ τὴν ἰδιότητα τοῦ *ἀστρολόγου*, τοῦ *μάγου*, ἢ *τοῦ προλέγοντος τὴν τύχην καὶ τὸ μέλλον*. Οἱ Αἰγύπτιοι ἐξ ἄλλου, μολονότι ἐν πολλοῖς συμβαδίζουν εἰς τὴν καλλιέργειαν τῆς Ἀστρονομίας μὲ τοὺς Χαλδαίους, ἐν τούτοις δὲν ἔχουν φημισμένους ἀστρολόγους, οὔτε ἀνεπτύχθη παρ' αὐτοῖς τόσον εὐρέως ἡ Ἀστρολογία.

Καθ' ὃν χρόνον εἰς τὴν Ἀνατολὴν παρουσιάζετο ἡ ἀνωτέρω εἰκών, εἰς τὴν Ἑλλάδα (600 - 200 π.Χ.) ἐδημιουργοῦντο αἱ βάσεις καὶ ἀπηρτίζετο, μὲ ταχὺν ρυθμὸν ὑπέροχον οἰκοδόμημα, τὸ ὁποῖον μέχρι σήμερον — μάλιστα σήμερον — θαυμάζουν ὅλοι οἱ βαθεῖς ἐρευνηταὶ τῆς φύσεως καὶ ὅσοι φιλοσοφοῦν ἐπὶ τῆς ἱστορίας τῆς ἐπιστήμης. Οἱ Ἕλληνες δὲν ἠρκοῦντο εἰς τὴν χρονολογικὴν καταγραφὴν τῶν οὐρανίων φαινομένων, ὅπως οἱ Βαβυλώνιοι, οἱ Χαλδαῖοι καὶ οἱ Αἰγύπτιοι, οὔτε διετύπωνον γεωμετρικὰς προτάσεις στηριζόμενοι εἰς τὴν ἐμπειρίαν μόνον. Τὸ πνεῦμα των, ἀναχωροῦν πάντοτε ἀπὸ τὸ συγκεκριμένον καὶ πραγματικόν, ἐπροχώρει εἰς γενικὴν θεώρησιν τοῦ ἐρευνωμένου ζητήματος, βάσει τῆς λογικῆς καὶ τῆς διαισθήσεως, οὐ μὴν ἀλλὰ καὶ τοῦ μεταφυσικοῦ στοχασμοῦ.

Ἡ βαθεῖα καὶ ἔντονος τάσις τοῦ εἰδέναι καὶ ἐρευνᾶν τὸν ἔσχατον λόγον τῶν ὄντων καὶ τῶν φαινομένων, τὴν ὁποίαν κατὰ τόσον ἀριστοτεχνικὸν τρόπον ἐγνώριζον νὰ κατευθύνουν τὰ μεγάλα πνεύματα τῆς ἀρχαιότητος, ὑποβοηθουμένη καὶ ἀπὸ τὸν διαρκῶς αἴθριον καὶ ἀνέφελον καὶ καθαρώτατον οὐρανὸν τῆς Ἑλλάδος, τὸν «λαμπρότατον αἰθέρα», ὅπως τὸν ἀποκαλεῖ κάπου ὁ Εὐριπίδης, ἦσαν οἱ δύο σημαντικώτεροι παράγοντες τῆς ἀναπτύξεως, διὰ πρώτην φοράν, εἰς περιωπὴν ἐπιστήμης τῆς Ἀστρονομίας. Τότε ἐμφανίζονται οἱ: Θαλῆς ὁ Μιλήσιος, Ἀναξίμανδρος, Ἀναξιμένης, Πυθαγόρας, Φιλόλαος, Εὔδοξος, Ἱκέτας, Μέτων, Ἔκφαντος, Πλάτων, Ἀριστοτέλης, Ἀρίσταρχος ὁ Σάμιος, Ἡρακλείδης, Ἐρατοσθένης, Ἵππαρχος, οἱ ὁποῖοι ἔθεσαν τὰς στερεὰς βάσεις τῆς θεμελιώσεως τῆς Ἀστρονομίας, ὡς καθαρῶς μαθηματικῆς ἐπιστήμης [2].

Ἐν συνεχείᾳ ὅμως ἤρχισε νὰ σημειοῦται, βραδέως μὲν ἀλλὰ σταθερῶς, μία ὕφεσις εἰς τὴν καλλιέργειαν τῶν Μαθηματικῶν καὶ τῆς Ἀστρονομίας, ἡ

[1] Dampier W., A History of Science, 3η ἔκδ., Cambridge 1946, σ. 4.

[2] «Ἐδῶ εἰς τὴν Ἑλλάδα, ἔλεγε πρὸ ἐτῶν ὁ διαπρεπὴς μαθηματικός, καθηγητὴς W. Blaschke—Ἡ συμβολὴ τῆς ἀρχαίας καὶ νεωτέρας Ἑλλάδος εἰς τὴν πρόοδον τῶν Μαθηματικῶν, Δελτίον Ἑλλην. Μαθημ. Ἑταιρείας, Ἀθῆναι 1938, σ. 168 — ἐρευνᾶται ἡ ἀρχαία Ἑλλὰς πολλαχοῦ καὶ συνήθως κατὰ τρόπον ὑπέροχον, ὑπὸ φιλολόγων, ἀρχαιολόγων καὶ ἱστορικῶν, νομίζω ὅμως ὅτι δὲν εἶναι δυνατὴ ὀρθὴ κατανόησις τῆς ἀρχαίας Ἑλάδδος, ἐὰν ἀφήσῃ τις κατὰ μέρος, ἐὰν δὲν ἐκτιμήσῃ καὶ δὲν ἐννοήσῃ τὸ ἀνώτερον ἴσως δημιούργημά της, τὴν Ἑλληνικὴν Γεωμετρίαν καὶ τὴν μετ' αὐτῆς ἀρρήκτως συνδεδεμένην Ἀστρονομίαν».

οποία δὲν ἐβράδυνε νὰ παρουσιάσῃ ἔντονα τὰ φαινόμενα τῆς κάμψεως καὶ τῆς παρακμῆς. Ἡ παρακμὴ αὕτη εἶναι γενικωτέρα, ἀναφερομένη εἰς τὴν ὅλην πνευματικὴν κατάστασιν τῆς ἀνθρωπότητος καὶ φθάνει εἰς τὸ μέγιστον κατὰ τοὺς χρόνους τῆς ἐμφανίσεως τοῦ Χριστιανισμοῦ, ἢ καὶ ὀλίγον βραδύτερον. Δὲν συναντῶμεν φυσιογνωμίας καὶ προσωπικότητας ἀναλόγους πρὸς τὰς μνημονευθείσας. Ἐμφανίζονται κατ' ἀρχὰς οἱ συστηματικοὶ συγγραφεῖς καὶ σχολιασταὶ τῶν ἀρχαίων, ἀκολουθοῦν οἱ ὑπομνηματισταὶ καὶ σὺν τῷ χρόνῳ μειοῦται εἰς τὸ ἐλάχιστον ἡ ἐπιστημονικὴ παραγωγή. Τότε ἀκριβῶς σημειοῦται μία ἐπέκτασις τῆς Ἀστρολογίας εἰς τὴν Ἑλλάδα διὰ τῆς μεταφράσεως διαφόρων βιβλίων τῶν Βαβυλωνίων. Εἰς τὴν διάδοσιν τῆς Ἀστρολογίας ἐν Ἑλλάδι συνετέλεσαν κυρίως οἱ Στωϊκοί, οἱ ὁποῖοι, δεχόμενοι τὴν ταυτότητα Θεοῦ καὶ κόσμου, ἦτο φυσικὸν νὰ πιστεύουν ὄχι μόνον εἰς τὴν θείαν προέλευσιν τῶν ἀστέρων, ἀλλὰ καὶ εἰς τὴν μυστικὴν ἐπίδρασιν αὐτῶν ἐπὶ τῶν ἀνθρωπίνων ὑποθέσεων. Σταθμὸν σημαντικὸν διὰ τὴν Ἀστρονομίαν σημειώνει βεβαίως ὁ *Κλαύδιος Πτολεμαῖος* (87 - 165 μ.Χ.), διὰ τῆς δημοσιεύσεως κυρίως τῆς «Μεγάλης Συντάξεως τῆς Ἀστρονομίας» (Almagest) καὶ τῆς «Τετραβίβλου Συντάξεως». Οὗτος φαίνεται ὅτι μαζὶ μὲ τὰ πολυάριθμα, καθαρῶς ἐπιστημονικὰ ἔργα του, ἔγραψε καὶ ἕνα βιβλίον Ἀστρολογίας.

«Κατὰ τὴν περίοδον ταύτην, τῆς Ἀλεξανδρινῆς Σχολῆς, γράφει ὁ Dampier [1] οἱ θεοὶ τῆς κλασσικῆς ἀρχαιότητος μετεκινήθησαν ἀπὸ τὸν Ὄλυμπον εἰς τὸν οὐρανὸν καὶ ὁ Ζεύς, ὁ Κρόνος, ὁ Ἄρης, ὁ Ἑρμῆς καὶ ἡ Ἀφροδίτη συνέχισαν ὡς πλανῆται νὰ ρυθμίζουν τὰς τύχας τῶν ἀνθρώπων. Οἱ ἀστρονόμοι παρετήρουν τὸν οὐρανὸν καὶ κατέγραφον τὰ ἀστρονομικὰ φαινόμενα καὶ οἱ δικασταὶ - ἀστρολόγοι κατεσκεύαζον ὡροσκόπια καὶ ἐπετύγχανον, ἐκ τῆς σπουδῆς τῶν ἀστέρων, τὴν θείαν καθοδήγησιν τῶν ἀνθρωπίνων ὑποθέσεων. Πιθανῶς ἡ Ἀστρολογία των σχετίζεται πάρα πολὺ μὲ τὴν ἐπὶ μακρὸν χρόνον ἐπίδρασιν τοῦ Πτολεμαίου εἰς τὴν μεσαιωνικὴν Εὐρώπην καὶ πράγματι εἰς μίαν μὴ ἐπιστημονικὴν ἐποχήν, ἦτο ἀδύνατον νὰ εἴπωμεν διὰ τῆς μεθόδου τοῦ πειράματος, ὅτι οἱ ἀστέρες δὲν ἐπιδροῦν εἰς τὴν ἱστορίαν τοῦ ἀνθρωπίνου γένους».

Ἀρχομένης λοιπὸν τῆς Βυζαντινῆς ἐποχῆς εὑρισκόμεθα πρὸ τῆς ἀκολούθου καταστάσεως:

Ἀφ' ἑνὸς μὲν αἱ ἐπιστῆμαι, ὅπως ἄλλως τε καὶ ἡ φιλοσοφία, εὑρίσκονται εἰς μεγάλην παρακμήν, ἥτις, τοὐλάχιστον διὰ τὰ Μαθηματικὰ καὶ τὴν Ἀστρονομίαν, ἤρχισεν ἤδη ἀπὸ τῆς Ἑλληνιστικῆς περιόδου, ἀφ' ἑτέρου δὲ ἡ Ἀστρολογία εἶχε μεγαλύτερον πεδίον δράσεως καὶ ἐπεκτάσεως, καὶ τοῦτο διότι αἱ πνευματικαὶ ἀξίαι, ὅσας εἶχε νὰ ἐπιδείξῃ ὁ ἀρχαῖος πολιτισμὸς — ὁ Ἑλληνικὸς καὶ ὁ Ἀνατολικὸς — εἶχον τεθῇ πρὸ πολλοῦ κατὰ μέρος, ὡς

---

[1] Dampier W., Ἔνθ' ἀν., σ. 54 - 55.

φυσικὴ δὲ συνέπεια ἐμφανίζεται ἡ διάδοσις τῶν ἀποκρύφων ἐπιστημῶν, τῆς Ἀστρολογίας, τῆς Ἀλχημείας, τῆς Μαντείας κλπ. Τὸ γεγονὸς τοῦτο ἀσφαλῶς ἔχει σχέσιν καὶ μὲ τὴν ἐσωτέραν τάσιν καὶ ἔφεσιν τῆς ἀνθρωπίνης ψυχῆς, ἡ ὁποία δὲν ἦτο δυνατὸν νὰ κορέσῃ τὴν δίψαν της μὲ τὰ τότε διδασκόμενα ὑπὸ τῶν σοφιστῶν, οἵτινες εἶχον κρημνίσει τὴν πίστιν εἰς τὰς ἀνωτέρας πνευματικὰς ἀξίας καὶ τὴν θρησκείαν.

Β'

Εἰς τὸν μελετητὴν τοῦ ἐπιστημονικοῦ πολιτισμοῦ μὲ ὁδηγὸν πάντοτε τὴν ἀντικειμενικὴν κριτικὴν ἔρευναν καὶ μὲ πνεῦμα κατανοήσεως τῆς ἱστορίας καὶ οὐχὶ προβολῆς τῶν ἀτομικῶν του ἀντιλήψεων ἐπὶ τῶν γεγονότων τῶν περασμένων αἰώνων, εἶναι ἐμφανὴς ἡ κατάστασις αὕτη τὴν ὁποίαν εὗρεν ὁ Χριστιανισμὸς τὴν ἐποχὴν τῆς εἰσόδου του εἰς τὸ προσκήνιον τῆς ζωῆς. Εἶναι ἐπίσης φανερὸν ὅτι, εὐθὺς ὡς ἡ Ἐκκλησία ἤρχισεν ὀργανουμένη — ὅταν δηλαδὴ ἔπαυσαν οἱ πολλοὶ διωγμοὶ — ἀπέβλεψε μὲ πολὺ ἐνδιαφέρον εἰς τὴν χρησιμοποίησιν τῶν ἐπιστημονικῶν γνώσεων, οὐ μὴν ἀλλὰ καὶ εἰς τὴν καλλιέργειαν τῶν ἐπιστημῶν, τὰς ὁποίας εἶχε κληροδοτήσει τὸ παρελθόν. Ἀπόδειξιν τούτου ἀποτελεῖ καὶ τὸ γεγονὸς ὅτι τὸ 325 οἱ Πατέρες τῆς Α' Οἰκουμενικῆς Συνόδου συμβουλεύονται τοὺς ἐν Ἀλεξανδρείᾳ Ἕλληνας ἀστρονόμους προκειμένου νὰ ρυθμίσουν τὰ τῆς ἑορτῆς τοῦ Πάσχα καὶ νὰ συντάξουν τὸν πίνακα τῶν Πασχαλίων. Ἀλλὰ καὶ προηγουμένως ἤδη ἀπὸ τῶν ἀρχῶν τοῦ Γ' αἰῶνος, ὁ Ὠριγένης γράφων πρὸς τὸν ἐπίσκοπον Νεοκαισαρείας Γρηγόριον, τονίζει τὴν ἀνάγκην τῆς μελέτης τῶν ἀρχαίων Ἑλλήνων, διότι δι' αὐτῶν διαπλάσσεται χριστιανικῶς ὁ ἄνθρωπος. «Τὰ ἀπὸ γεωμετρίας, γράφει (PG, 11, 88) καὶ ἀπὸ ἀστρονομίας χρήσιμα ἐσόμενα» πρέπει νὰ καλλιεργοῦνται, διότι δι' αὐτῶν βοηθεῖται ὁ ἄνθρωπος εἰς τὴν πνευματικήν του ἐξέλιξιν.

Εἶχε καταστῆ ἐξ ἄλλου περιώνυμον τὸ ἐπὶ Θεοδοσίου τοῦ Β' ἐν ἔτει 425 ἱδρυθὲν ἐν Κωνσταντινουπόλει Πανεπιστήμιον - Πανδιδακτήριον, εἰς τὸ ὁποῖον ἐδιδάσκετο ἡ Ἀστρονομία μαζὶ μὲ τὴν Ἀριθμητικήν, τὴν Γεωμετρίαν καὶ τὴν Μουσικήν, ἀπετέλουν δὲ ταῦτα τὴν *Μαθηματικὴν Τετρακτὺν* ἢ τὰ *Μαθήματα*, τὸ quatrivium τὸ ὁποῖον τόσον ἀπαραίτητον ἐθεωρεῖτο διὰ τὴν γενικὴν καὶ ὁλοκληρωμένην ἐπιστημονικὴν συγκρότησιν ἑνὸς ἀνθρώπου κατὰ τὴν μετέπειτα ἐποχὴν εἰς τὰ Universitas Litterarum τῆς Δύσεως. Ἂς ἴδωμεν ὅμως ἔστω καὶ ἐπὶ τροχάδην, μερικὰς εἰκόνας, αἵτινες παρουσιάζουν σαφῶς τὴν προσπάθειαν τῶν Βυζαντινῶν διὰ τὴν ἐκ νέου ἀνάπτυξιν τῆς ἐπιστήμης τῶν ἄστρων.

Ὁ *Θέων ὁ Ἀλεξανδρεὺς* (320 - 395 μ.Χ.) γράφει ὑπόμνημα εἰς τὴν

«Μεγάλην Σύνταξιν» τοῦ Πτολεμαίου καὶ δίδει ἀστρονομικὰς πληροφορίας περὶ τοῦ ἔργου τοῦ Ἱππάρχου· ὁ *Πάππος ὁ Ἀλεξανδρεὺς* ἔζησε κατὰ τὴν ἰδίαν ἐποχὴν καὶ ἔγραψε διάφορα ἀστρονομικὰ βιβλία [1]· ὁ *Συνέσιος ὁ Κυρήνης* (περ. 370 – 414) δημοσιεύει πραγματείαν «περὶ ἀστρολάβου», τὴν ὁποίαν ἀπευθύνει πρὸς τὸν φίλον του Παιόνιον, εἰς ὃν ἀποστέλλει ὡς δῶρον τὸ ἀστρονομικὸν αὐτὸ ὄργανον ὅπερ ὁ ἴδιος κατεσκεύασε (PG, 66, 1577 – 1588), ὁ Συνέσιος διακρίνεται δὲ καὶ ὡς φυσικὸς καὶ ἀστρονόμος [2], ὁ *Πρόκλος ὁ Λύκιος* (410 – 485 μ.Χ.) ἐν συνεχείᾳ θεωρεῖται ὁ ἐπιφανέστερος τῶν χρόνων ἐκείνων γεωμέτρης καὶ ἀστρονόμος [3]· ὁ *Ἰωάννης Φιλόπονος*, ὀλίγον μεταγενεστέρως, δημοσιεύει ὑπόμνημα εἰς τὴν Ἀριθμητικήν, πραγματείαν περὶ ἀστρολάβου καὶ μίαν περὶ κόσμου θεωρίαν, καὶ ἄλλοι ἀσχολοῦνται μὲ ἀνάλογα θέματα. Ὁ P. Tannery γράφει σχετικῶς τὰ ἑξῆς χαρακτηριστικά: «Ἐὰν θεωρήσωμεν Χριστιανούς, κατὰ τὰ γνωστὰ δεδομένα, Διόφαντον, Ἀνατόλιον, Εὐτόκιον, Ἰωάννην τὸν Φιλόπονον καὶ τὴν σχολὴν τοῦ Ἀνθεμίου, τὸν Πάππον κυμαινόμενον μεταξὺ τοῦ Χριστιανισμοῦ καὶ εἰδωλολατρείας, ὑπολείπονται ὀπαδοὶ ταύτης, Θέων καὶ Ὑπατία, Πορφύριος, Ἰάμβλιχος καὶ οἱ σχολιασταὶ Εὐκλείδου καὶ Νικομάχου τῆς σχολῆς τῶν Ἀθηνῶν. Καὶ οὕτω εὐκόλως συμπεραίνομεν ὅτι τὰ σπουδαιότερα ἔργα τὰ πλήρη ζωῆς καὶ νέων ἰδεῶν εὑρίσκονται πρὸς τὸ μέρος τοῦ Χριστιανισμοῦ» [4].

Ἀναγνωρίζεται γενικῶς σήμερον ὅτι κατὰ τὸ μεγαλύτερον μέρος τῆς Βυζαντινῆς περιόδου προήχθη εἰς αἰσθητὸν βαθμὸν ἡ Ἀστρονομία, δέχεται δὲ τοῦτο καὶ ὁ K. Krumbacher, ὅστις σημειώνει ὅμως ὅτι: «Οἱ Βυζαντινοὶ σχεδὸν τίποτε δὲν παρήγαγον ἐπὶ ἡμίσειαν χιλιετηρίδα» [5], τὴν περίοδον δὲ αὐτὴν τὴν τοποθετεῖ μεταξὺ τοῦ Ζ' καὶ τοῦ ΙΓ' αἰῶνος, ὁπότε ἐμφανίζονται οἱ Παλαιολόγοι. Ἀλλ' ἐξ ὅσων ὁ ἴδιος ἀναφέρει καὶ ἐξ ὅσων παρουσιάζουν εἰς εἰδικὰς μελέτας των, ἄλλοι νεώτεροι ἐρευνηταί [6], εἶναι πλέον ἢ

---

[1] Π.χ. Εἰς τὰ τέσσαρα βιβλία τῆς Πτολεμαίου Μεγάλης Συντάξεως ὑπόμνημα, ἐπὶ τοῦ Ἐπιπεδοσφαίρου τοῦ Πτολεμαίου, τὸ Ἡμερολόγιον κλπ.

[2] Kolbe B., Der Bischof Synesius von Cyrene als Physiker und Astronom, Berlin 1850.

[3] Ἐκ τῶν εἰδικῶν δημοσιευμάτων του μνημονευταῖα τὰ ἀκόλουθα: Εἰς τὸ α' τῶν Εὐκλείδου Στοιχείων ὑποτύπωσις τῶν ἀστρονομικῶν ὑποθέσεων, ἐκ τῶν τοῦ Ἱππάρχου, Ἀριστάρχου καὶ Πτολεμαίου, Σφαῖρα, ἤτοι περὶ οὐρανίων Κύκλων, καὶ παράφρασις εἰς τὴν τοῦ Πτολεμαίου Τετράβιβλον.

[4] Παρὰ Ἀναστασιάδου Α., Ἱστορία τῶν Μαθηματικῶν παρὰ τοῖς ἀρχαίοις Ἕλλησι, Ἀθῆναι 1928, σ. 73 - 74.

[5] Krumbacher K.-Σωτηριάδου Γ., Ἱστορία τῆς Βυζαντινῆς Λογοτεχνίας, τόμος Β', Ἀθῆναι 1900, σ. 429. (μετάφρ. Σωτηριάδου).

[6] Πλακίδου Σ., Ἀστρονομία καὶ Βυζάντιον, Ἀκτῖνες, 1946, σ. 312 καὶ ἐν ἐκτάσει Τοῦ ἰδίου: Das Studium der Astronomie bei den Byzantinern, Festband zur Feier des 35. Jährigen Jubiläus des Prof. N. A. Criticos, Athen

φανερὸν ὅτι καὶ ἡ ἀναφερθεῖσα περίοδος δὲν ὑστερεῖ αἰσθητῶς τοῦ ὑπολοίπου χρονικοῦ διαστήματος καθ' ὃ παρατηρεῖται καρποφορωτέρα ἐν τῇ Ἀστρονομίᾳ καὶ τῇ Μαθηματικῇ δρᾶσις. Εἶναι δὲ ὄντως πλουσιωτάτη ἐπὶ τοῦ σημείου τούτου ἡ κατὰ τὰς τελευταίας δεκαετίας γενομένη ἔρευνα.

Ἐπὶ πλέον τὰ τόσον γνωστὰ Πανδιδακτήρια — ἀντίστοιχα τῶν μετέπειτα δημιουργηθέντων Εὐρωπαϊκῶν Πανεπιστημίων — καθὼς καὶ αἱ Ἀκαδημίαι καὶ αἱ ἰδιωτικαὶ ἀνώτεραι σχολαὶ αἵτινες ἐλειτούργουν, ἦσαν κέντρα εἰς τὰ ὁποῖα ἐθεραπεύετο καὶ ἡ ἐπιστήμη τῆς Ἀστρονομίας. Θὰ ἤρκει νὰ σημειώσωμεν τὴν ἐπὶ τοῦ Μιχαὴλ τοῦ Γ' (842 – 867) ἀναδιοργάνωσιν ὑπὸ τοῦ Βάρδα τοῦ Πανδιδακτηρίου εἰς τὸ ὁποῖον ἐδιδάσκετο καὶ ἡ Ἀστρονομία καὶ ἡ Γεωμετρία, βραδύτερον τὴν ἐπὶ Κωνσταντίνου τοῦ Πορφυρογεννήτου (945 – 959) ἀκμάσασαν σχολὴν τῆς Μαγναύρας εἰς τὸ πρόγραμμα τῆς ὁποίας περιελαμβάνοντο καὶ αἱ ὡς ἄνω μνημονευθεῖσαι ἐπιστῆμαι. Ἀκόμη δὲ νὰ ὑπομνησθῇ τὸ ἔργον τοῦ *Λέοντος τοῦ Σοφοῦ*, τοῦ πανεπιστήμονος *Πατριάρχου Φωτίου* μὲ τὴν «Μυριόβιβλον» καὶ ἡ μεγίστη συμβολὴ τοῦ *Μιχαὴλ Ψελλοῦ* (1018 – 1096) εἰς τὴν Ἀνωτάτην Σχολήν, ἐπὶ Κωνσταντίνου τοῦ Μονομάχου (1042 – 1055). Ὁ «ὑπέρτιμος καὶ ὕπατος τῶν φιλοσόφων», ὅπως λίαν προσφυῶς οὗτος ἐτιτλοφορήθη, ἀνεζωπύρωσε τὰς πλατωνικὰς σπουδὰς — αἵτινες εἶχον τεθῆ εἰς τὸ περιθώριον λόγῳ τῆς ἐπιρροῆς τοῦ Ἀριστοτέλους, μάλιστα ἐν τῇ Δύσει — εἰργάσθη δὲ καὶ διὰ τὴν προαγωγὴν τῶν Μαθηματικῶν καὶ τῆς Ἀστρονομίας.

Μὴ προβληθῇ δὲ ἡ ἔνστασις ὅτι, κατὰ τὴν περίοδον ταύτην εἰς τὰς Ἀνωτάτας Σχολὰς δὲν ἐδιδάσκοντο ἀρκούντως θετικὰς ἐπιστήμας οἱ σπουδασταὶ καὶ ὅτι γενικώτερον τὸ πρόγραμμα ὑστέρει ἐν σχέσει μὲ ἐκεῖνο τὸ ὁποῖον ἐφηρμόζετο προηγουμένως. Εἰς τὸ σημεῖον τοῦτο θὰ ἔπρεπε νὰ ἀναφερθῇ ἡ σπουδαιοτάτη καὶ τόσον διαφωτιστικὴ πληροφορία τοῦ ἀκαδημαϊκοῦ L. Brehier, ὅστις εἰς τελευταίως ἐκδοθὲν ἔργον του, γράφει [1] σχετικῶς τὰ ἑξῆς χαρακτηριστικά: «Τὸ πρόγραμμα τῶν σπουδῶν τοῦ Ὀλυμπιοδώρου περιλαμβάνει πέντε βαθμίδας αἱ ὁποῖαι ἐπιτρέπουν εἰς τὸν μαθητὴν νὰ φθάσῃ μέχρι τῆς Φιλοσοφίας: Λογικήν, Φυσικήν, Ἠθικήν, Μαθηματικὴν καὶ Μεταφυσικήν. Ἐπανευρίσκομεν σχεδὸν τὸ ἴδιον πρόγραμμα, τὸν ΙΑ', ΙΒ', καὶ ΙΓ' αἰῶνα». Πρόκειται ἀσφαλῶς περὶ τοῦ περιπατητικοῦ φιλοσόφου Ὀλυμπιοδώρου, τοῦ 5ου αἰῶνος, διδάξαντος κατ' ἀρχὰς ἐν Ἀλεξανδρείᾳ ἔνθα εἶχε μαθητὴν καὶ τὸν Πρόκλον καὶ ἀκολούθως ἐν τῷ περιωνύμῳ Παν-

---

1943, Στεφανίδου Μ., Εἰσαγωγὴ εἰς τὴν ἱστορίαν τῶν Φυσ. Ἐπιστημῶν, Ἀθῆναι 1938, σ. 212 - 219 καὶ Ἀρχιεπισκόπου Ἀθηνῶν Χρυσάνθου, Ἐκκλησία καὶ πολιτισμὸς ἐν τῇ καθ' ἡμᾶς Ἀνατολῇ, Πρακτ. Ἀκαδ. Ἀθηνῶν, ΙΕ', 1940, σ. 84.

[1] Brehier L., La civilisation Byzantine, Paris 1950, p. 444.

διδακτηρίῳ τῆς Κωνσταντινουπόλεως, εἰς τὴν λειτουργίαν τοῦ ὁποίου τόσον συνετέλεσε καὶ ἡ Εὐδοκία ἡ Ἀθηναΐς [1].

Ἡ Ἀστρονομία, ὅπως καὶ τὰ Μαθηματικὰ καὶ ἡ Φυσική, ἐδιδάσκοντο ὁμοῦ μετὰ τῆς Φιλοσοφίας τὰ τελευταῖα ἔτη τῆς φοιτήσεως τῶν φοιτητῶν — ὅπως τότε ὠνομάζοντο οἱ μαθηταὶ [2] — εἰς τὰ σχολεῖα διὰ νὰ συμπληρωθῇ ὁ ἀπαραίτητος κύκλος τῆς γενικῆς μορφώσεώς των. Οἱ Βυζαντινοὶ ἤθελον τὴν διδασκαλίαν καὶ τῶν ἄλλων μὲν ἐπιστημῶν, εἰδικώτερον ὅμως τῆς Ἀστρονομίας καὶ τῶν Μαθηματικῶν. Ὁ *Γρηγόριος ὁ Νύσσης* (PG, 46, 181) τονίζει σχετικῶς τὰ ἑξῆς· «Ἵνα δὲ παρῶ τὰ μαθήματα, ὅθεν θήγεται πρὸς ἀρετὴν ἡ διάνοια, Γεωμετρίαν τε καὶ Ἀστρονομίαν καὶ τὴν διὰ τοῦ ἀριθμοῦ κατανόησιν τῆς ἀληθείας», ὁ δὲ *Μέγας Βασίλειος*, ὁ σοφὸς οὗτος ἀνὴρ καὶ βαθὺς μελετητὴς τῆς φύσεως, εἰς τὰς περιφήμους ὁμιλίας του εἰς τὴν Ἑξαήμερον, παρατηρεῖ [3]: «Ἀναγκαῖαι πρὸς τὸν ἀνθρώπινον βίον αἱ ἀπὸ τῶν φωστήρων σημειώσεις. Ἐὰν γὰρ μή τις πέρα τοῦ μέτρου τὰ ἀπ' αὐτῶν σημεῖα περιεργάζηται, χρησίμους αὐτῶν τὰς ἐκ τῆς μακρᾶς ἐμπειρίας παρατηρήσεις εὑρήσει» (PG, 29, 125). Δι' αὐτὸν τὸν λόγον καὶ ἐδιδάσκοντο ἐν τοῖς σχολείοις πλεῖστα ὅσα κεφάλαια ἐν πολλοῖς ἴσως ἀνώτερα τῶν ὅσων περιλαμβάνουν σήμερον — τηρουμένων τῶν ἀναλογιῶν — τὰ προγράμματα τῶν γυμνασίων μας, εἰς τὴν Ἀριθμητικήν, τὴν Γεωμετρίαν καὶ τὴν Ἀστρονομίαν, ἡ ἐγκύκλιος δὲ ἐκπαίδευσις τῶν παίδων ἔληγε τὸ 20ὸν ἢ τὸ 21ον ἔτος τῆς ἡλικίας των [4].

Εἰδικώτερον εἰς τὴν Ἀστρονομίαν καὶ μὲ βάσιν τὴν «Σύνταξιν» τοῦ Πτολεμαίου ἐδιδάσκοντο τὰ ἀκόλουθα θέματα [5]: «Πόθεν προέρχεται ἡ περιστροφὴ τῆς σφαίρας, ποία εἶναι ἡ ἀναλογία τῶν πρὸς ἀλλήλους ἀποστάσεων τῶν οὐρανίων σωμάτων, ποῖον τὸ μέγεθος καὶ τὸ πλῆθος τῶν ἀστέρων, τίς ἡ αἰτία τῶν περὶ τὸν οὐρανὸν δρόμων, ἂν τὰ οὐράνια σώματα περιστρέφωνται «κατ' ἔκκεντρον ἢ καθ' ὁμόκεντρον», ἂν ὁ ἥλιος «ἐπὶ τῶν κατεστηριγμένων ζωδίων κινῆται ἢ φέρεται κατωτέρω τοῦ ζωδιακοῦ κύλου», ἂν ὁ ζωδιακὸς οὗτος κύκλος εἶναι ὁμόκεντρος πρὸς τὴν οὐράνιον σφαῖραν καὶ πόθεν προέρχεται ἡ ἀνώμαλος τῶν πλανητῶν κίνησις, ποῖον τὸ μέγεθος τοῦ ἡλίου

[1] Fuchs Fr. Die Höheren Schulen von Konstantinopel im Mittelalter, Byzantinisches Archiv, Heft 8, Leipzig - Berlin 1926, S. 3.

[2] Κουκουλὲ Φ., Βυζαντινῶν βίος καὶ πολιτισμός, τόμος Α' Ι, Ἀθῆναι 1948, σ. 137.

[3] Κουκουλὲ Φ., Βασιλείου τοῦ Μεγάλου δόξαι παιδαγωγικαί, Ἀθῆναι 1907, σ. 27 καὶ Οἱ τρεῖς ἱεράρχαι ὡς Παιδαγωγοί, Ἀθῆναι 1952, σ. 15. Ἐπίσης Πλακίδου Σ., Ἑξαήμερος καὶ ἐπιστήμη, «Ἀκτῖνες» 1955, σ. 11 καὶ Κωτσάκη Δ., Ὁ Μ. Βασίλειος ἔναντι τῶν ἀστρολόγων, «Ἀκτῖνες» 1955, σ. 29.

[4] Κουκουλὲ Φ., Ἔνθ' ἀν., σ. 120 - 121.

[5] Κουκουλὲ Φ., Ἔνθ' ἀν., σ. 131 - 132.

καὶ τοῦ οὐρανοῦ καὶ τίς ἡ αἰτία τῶν ἐκλείψεων τοῦ ἡλίου, πόθεν ἡ κίνησις τῆς οὐρανίου σφαίρας, τίνες λέγονται ἀστέρες στηρίζοντες, ὑποστηρίζοντες, ὑποποδίζοντες ἢ προποδίζοντες, ἂν οἱ ἀστέρες εἶναι προσηλωμένοι ἢ ἀπῃωρημένοι, ἂν εἶναι πάντες ἰσομεγέθεις ἢ μή, σφαιρικοὶ ἢ ἐπιμήκεις, πλησίον ἀλλήλων κείμενοι ἢ εἰς μακρὰν ἀπόστασιν, ἂν εἶναι μεγαλύτεροι τῆς γῆς ἢ ὄχι, πόσον εἶναι τὸ μέγεθος τοῦ ἡλίου καὶ πόσον τὸ τῆς σελήνης ἐν σχέσει πρὸς τὸ τῆς γῆς, ἂν κέντρον τοῦ οὐρανοῦ εἶναι ἡ γῆ, τὰ δ' ἄστρα περιστρέφωνται περὶ αὐτὴν ὡς κέντρον, θεωρία ὁμοιάζουσά πως πρὸς τὴν τοῦ Ἀναξιμάνδρου, καθ' ἣν ἡ γῆ εἶναι κέντρον συστήματος σφαιρικῶν συγκεντρωτικῶν, ἣν θεωρίαν φαίνεται ἀποδεχομένη καὶ Ἄννα ἡ Κομνηνή, ἂν ἡ γῆ εἶναι κυλινδροειδὴς ἢ ἔχῃ σχῆμα λίκνου, ἔπειτα τί εἶναι ὁρίζων, μεσημβρινὸς καὶ τροπικοὶ κύκλοι, ὅτι οἱ διάττοντες ἀστέρες δὲν εἶναι πραγματικὰ πίπτοντα ἄστρα, ἀλλὰ ἀποσπάσματα πυρὸς πρὸς τὰ κάτω φερόμενα».

«Τῆς Σελήνης ἐξητάζοντο αἱ φάσεις (γέννα ἢ ἀνατολὴ – μηνοειδὴς – διχοτόμος – ἀμφίκυρτος – πανσέληνος – πλησιοσέληνος ἢ πλησιφαής), αἱ ἐκλείψεις καὶ τίνα τὰ ἐπικύκλια τὰ ὑπὸ τοῦ Κλαυδίου Πτολεμαίου ἀναφερόμενα. Ἐπίσης οἱ παρακολουθοῦντες τὰ μαθήματα τῆς Ἀστρονομίας ἐδιδάσκοντο περὶ τοῦ ζωδιακοῦ κύκλου καὶ τῆς ὑποδιαιρέσεως αὐτοῦ εἰς μοίρας, ὡς καὶ περὶ κομητῶν καὶ γαλαξίου». Εἰς δὲ τὴν Γεωγραφίαν ἥτις ὑπήγετο εἰς τὴν Φυσικήν, ἐδιδάσκοντο, ἐκτὸς τῶν ἄλλων, «τὰ περὶ μεγέθους τῆς γῆς, πόσην ἔκτασιν εἶχε τὸ ἀοίκητον μέρος αὐτῆς καὶ πόσον τὸ οἰκούμενον, ὅπερ ὑπελογίζετο εἰς τὸ $^1/_6$ τοῦ πλανήτου» [1].

Ἐὰν ὑπάρχῃ κάποια στασιμότης εἰς τὴν καλλιέργειαν τῆς ἐπιστήμης κατὰ τὴν περίοδον αὐτήν, αὕτη ὀφείλεται ἔν τινι βαθμῷ εἰς τοὺς ἀγῶνας τῆς εἰκονομαχίας καθ' οὓς ἐπεχειρεῖτο μία βαθυτέρα ἐπανάστασις κατὰ τῆς ἐπικρατούσης τότε νοοτροπίας. Ἦτο μία σύγκρουσις τοῦ Ἑλληνικοῦ πνεύματος πρὸς τὸ ἰδιότυπον πνεῦμα τῆς Ἀνατολῆς. Καὶ εἰς τὴν πάλην αὐτὴν ὡς ὀρθῶς παρατηρεῖ [2] ὁ ἀείμνηστος ἀρχιεπίσκοπος καὶ ἀκαδημαϊκὸς Χρύσανθος κατὰ τὴν εἰκονομαχίαν ἐπανεστάτησαν «οἱ Ἑλλαδικοί, ἤτοι οἱ κατ' ἐξοχὴν ἄνθρωποι τοῦ Ἑλληνικοῦ πνεύματος καὶ τῆς γραμμῆς καὶ τοῦ σχήματος» καὶ ὁ ἀγὼν κερδίζεται ὑπὲρ τῆς ὑγιοῦς ταύτης κατευθύνσεως καὶ γραμμῆς. Δὲν εἶναι φυσικά, τοῦ παρόντος νὰ ἐξετάσωμεν ἐὰν ἡ τοιαύτη ἔντονος κίνησις ὠφέλησεν ἢ ἔβλαψε τὴν πρόοδον τῶν ἐπιστημῶν, εἶναι ὅμως βέβαιον ὅτι κατὰ τοὺς μετέπειτα αἰῶνας, μάλιστα δὲ ἀπὸ τοῦ ΙΓ', σημειοῦται μία αἰσθητὴ ἄνθησις εἰς ὅ,τι ἀφορᾷ εἰδικώτερον τὴν Ἀστρονομίαν καὶ τὰ Μαθηματικά.

Μία ἁπλῆ μνεία τῆς «Ἀνωτέρας Σχολῆς τῶν Θετικῶν Ἐπιστημῶν»,

[1] Ἔνθ' ἀν., σ. 134.

[2] Ἀρχιεπισκόπου Ἀθηνῶν Χρυσάνθου, Ἔνθ' ἀν., σ. 84.

ἥτις λειτουργεῖ ἐν Τραπεζοῦντι, ἤδη ἀπὸ τοῦ ΙΑ´ αἰῶνος, εἰς τὴν ὁποίαν, ὅπως ἀναφέρει ὁ *Ἀνδρέας Λιβαδινὸς* «πόθῳ συνεχόμενος μελέτης ἀστρονομικῶν μαθημάτων» μεταβαίνει διὰ νὰ σπουδάσῃ, ἀποδεικνύει ὅτι ἡ καλλιέργεια τῆς Ἀστρονομίας, ἐσημείωνε πρόοδον μεγαλυτέραν εἰς τὸ πνευματικὸν αὐτὸ κέντρον τοῦ Εὐξείνου Πόντου, παρ' ὅτι ἐν Κωνσταντινουπόλει ἢ ἀλλαχοῦ. Ἡ Σχολὴ αὕτη καθίσταται περισσότερον γνωστὴ μεταγενεστέρως καὶ δὴ ἐπὶ Ἀλεξίου τοῦ Β´ (1297 – 1330) καὶ Ἀλεξίου τοῦ Γ´ (1349 – 1390). Ἐκεῖ δὲ διδάσκουν ὡς καθηγηταὶ καὶ διαπρέπουν ὁ *Γρηγόριος ὁ Χιονιάδης* [1], ὁ κληρικὸς *Μανουὴλ* καὶ ὁ *Κωνσταντῖνος Λουκίτης*, οἱ ὁποῖοι ἐπιδίδονται ἰδιαζόντως εἰς τὴν Ἀστρονομίαν [2]. Διὰ τοῦ Χιονιάδου, γνωστοῦ ἔκτοτε ὡς ἀστρονόμου, διαδίδονται τὰ Ἀστρονομικὰ καὶ τὰ Φυσιογνωστικὰ ἐν γένει συγγράμματα μεταξὺ τῶν Ἀράβων καὶ τῶν Περσῶν [3]. Ἀλλὰ καὶ ὁ Κ. Λουκίτης δὲν ὑστερεῖ τοῦ Χιονιάδου εἰς ὅ,τι ἀφορᾷ εἰς τὴν καλλιέργειαν τῆς Ἀστρονομίας ἐν Τραπεζοῦντι.

Διαπρέπουν ὅμως καὶ ἄλλοι ἐρευνηταὶ καὶ σοφοὶ διδάσκαλοι ὅπως ὁ *Νικηφόρος Βλεμμύδης* (1197 – 1272), ὁ ὁποῖος ἔγραψεν «ἐπίτομον Φυσικὴν» (PG, 142, 1023 – 1320) μέγα μέρος τῆς ὁποίας περιλαμβάνει ἀστρονομικὰ θέματα [4], ὁ *Γεώργιος Παχυμέρης* (1242 – 1310) ὅστις ἐκδίδει «Σύνταγμα τῶν τεσσάρων μαθημάτων, Ἀριθμητικῆς, Μουσικῆς, Γεωμετρίας καὶ Ἀστρονομίας», ὁ *Γεώργιος ὁ Ἀκροπολίτης* (1220 – 1282) περιγράψας λεπτομερῶς καὶ ἀκριβῶς μίαν ἡλιακὴν ἔκλειψιν, ἥτις συνέβη ἐπὶ τῆς ἐποχῆς του, ὁ *Γεώργιος Χρυσικόκκης*, ὁ μοναχὸς *Ἰσαὰκ Ἀργυρός*, ὁ «διδάσκαλος τῶν διδασκάλων» *Θεόδωρος Μελιτηνιώτης* (1361) — μὲ τὴν Ἀστρονομικὴν Τρίβιβλον — ὁ *Θεόδωρος Μετοχίτης* (ἀπέθανε τὸ 1332) — μὲ τὴν Στοιχείωσιν ἐν τῇ Ἀστρονομικῇ Ἐπιστήμῃ, τὴν Προεισαγωγὴν εἰς τὴν τοῦ Πτολεμαίου Σύνταξιν κλπ. —, ὁ *Νικηφόρος Καβάσιλας* (περίπου 1290 – 1371) — ἑρμηνευτικὰ εἰς τὴν «Μεγάλην Σύνταξιν» τοῦ Πτολεμαίου (ἀνέκδοτον) καὶ ἄλλοι.

Εἰδικώτερον θὰ ἔπρεπε νὰ ἀναφέρωμεν τὸν *Νικηφόρον Γρηγορᾶν* (1295 - 1359), ὅστις ἐδιδάχθη τὴν Ἀστρονομίαν ἀπὸ τὸν Θεόδωρον Μετοχίτην. Τὸ κέντρον τῆς διδασκαλίας τοῦ Γρηγορᾶ ἦτο ἡ *Τετρακτύς* : Ἡ

---

[1] Παπαδοπούλου Ι., Γρηγορίου Χιονιάδου τοῦ Ἀστρονόμου Ἐπιστολαί, Θεσσαλονίκη 1929.

[2] Πλακίδου Σ., Ἔνθ' ἀν., σ. 316.

[3] Στεφανίδου Μ., Ἔνθ' ἀν., σ. 216 - 217.

[4] Ὁ Βλεμμύδης κατέλιπε καὶ (ἀνέκδοτον μέχρι τοῦδε) ἔργον, μὲ τὸν τίτλον : «Ὁ Οὐρανὸς καὶ ἡ Γῆ, ὁ Ἥλιος, ἡ Σελήνη, ὁ χρόνος καί αἱ ἡμέραι» ἐπὶ πλέον δὲ οὗτος ἀπηύθυνε ἓν ἀστρονομικὸν ποίημα πρὸς τὸν Βασιλέα Ἰωάννην Βατάτζην, ἐξ ἀφορμῆς τοῦ θανάτου τῆς αὐτοκρατείρας Εἰρήνης (1241) καὶ τῆς ἐκλείψεως τοῦ ἡλίου τῆς «ἐπισυμβάσης τὴν 3ην Ἰουνίου 1239 (βλέπε Brehier L., Ἔνθ' ἀν., σ. 445 - 446).

Ἀριθμητική, τουτέστιν, ἡ Γεωμετρία, ἡ Μουσικὴ καὶ ἡ Ἀστρονομία. Οὗτος διέπρεψεν ἐξαιρετικὰ ὡς Ἀστρονόμος, ἔγραψε πραγματείαν περὶ ἀστρολάβου, ἠσχολήθη δὲ περισσότερον μὲ τὸ ζήτημα τῆς προρρήσεως τῶν ἐκλείψεων καὶ μὲ τὴν διόρθωσιν τοῦ ἡμερολογίου, πολὺ πρὶν ἢ ὁ Πάπας Γρηγόριος ὁ ΙΓ´ (1582) προτείνῃ τὴν τροποποίησιν αὐτοῦ. Ὁ καθηγητὴς κ. Σ. Πλακίδης γράφει σχετικῶς τὰ ἑξῆς : Ὁ Νικηφόρος Γρηγορᾶς ἀντιληφθεὶς τὸ σφάλμα τοῦ Ἰουλιανοῦ ἡμερολογίου συνέστησε δι' ὑπομνήματός του πρὸς τὸν Αὐτοκράτορα Ἀνδρόνικον τὸν ΙΙ (1324) διόρθωσιν αὐτοῦ, ἡ ὁποία ἀτυχῶς δὲν ἀπετολμήθη, ἐκ φόβου ἐξεγέρσεως τοῦ ἀμαθοῦς ὄχλου. Τοιουτοτρόπως ἡ τιμὴ τῆς τοιαύτης μεταρρυθμίσεως ἐπεφυλάχθη μετὰ δύο καὶ πλέον αἰῶνας εἰς τὴν Δυτικὴν Ἐκκλησίαν εἰς τὸ πρόσωπον τοῦ Γρηγορίου τοῦ ΙΓ´, ἀπὸ τοῦ ὀνόματος τοῦ ὁποίου τὸ ἤδη καὶ παρ' ἡμῖν ἐν χρήσει νέον ἡμερολόγιον καλεῖται Γρηγοριανόν [1].

Πολὺ ἐνδιαφέρον παρουσιάζουν δύο πληροφορίαι σχετικαὶ μὲ τὴν ἐξαιρετικήν, κατὰ τὴν ἐποχὴν ἐκείνην, ἄνθησιν τῶν ἀστρονομικῶν σπουδῶν παρὰ τοῖς Βυζαντινοῖς. Ὁ Θεόδωρος Ὑρτακηνὸς ὁμιλεῖ ἐπαινετικῶς περὶ τῆς Κωνσταντινουπόλεως ὡς «Ῥήτορας ἄνδρας φιλοσόφους, οὐχ ἥκιστα δὲ καὶ ἄκρους ἀστρονόμους ὠδίνουσαν». Εἰς δὲ τὸν «βίον Ἰσιδώρου», ὅστις ἀναφέρεται εἰς γεγονότα τοῦ ΙΔ´ αἰῶνος γίνεται λόγος ἰδιαιτέρως περὶ τριῶν τάξεων σοφῶν ἀνδρῶν, μία ἐκ τῶν ὁποίων εἶναι καὶ ἡ τῶν ἀστρονόμων. «Τοὺς καθ' ἡμᾶς τρεῖς σοφοὺς τουτουσί, τοὺς φιλοσόφους καὶ διαλεκτικοὺς φημὶ καὶ φυσικοὺς καὶ ἀστρονόμους ἅμα καὶ ῥήτορας», γράφει χαρακτηριστικῶς. Ὁ δὲ Fuchs, ὁμιλῶν περὶ τῆς ἐπιστημονικῆς δράσεως τοῦ Γρηγορᾶ καὶ μνημονεύων καὶ τὰς ὡς ἄνω μαρτυρίας, παρατηρεῖ τὰ ἀκόλουθα λίαν διαφωτιστικὰ ἐπὶ τοῦ θέματος τούτου : «Εἰς τὸ πρόγραμμα τῆς ἐκπαιδεύσεως τοῦ ΙΔ´ αἰῶνος, σπουδαιότατον ῥόλον ἔπαιξεν ἡ Ἀστρονομία, ἡ σχετικὴ δὲ προετοιμασία εἶχε γίνει διὰ τῶν ἐρευνῶν τοῦ *Μανουὴλ Βρυεννίου* καὶ τοῦ Θεοδώρου Μετοχίτου» [2].

Πρέπει νὰ λεχθῇ ὅτι παρὰ τοῖς Βυζαντινοῖς αἰσθητὴν ἐπιρροὴν ἐξήσκησεν ἡ Περσικὴ Ἀστρονομία εἰς τὰς πηγὰς τῆς ὁποίας κατέφευγον οἱ Ἕλληνες σοφοί. Ἀλλ' ἡ ἐπίδρασις αὐτῆς ἤρχισε ταχέως νὰ ὑποχωρῇ ἀφοῦ καὶ πρὸ τοῦ Μελιτηνιώτου — ἤδη ἐπὶ Μετοχίτου — εἶχον ἐπιστρέψει ἀρκετοὶ Βυζαντινοὶ εἰς τὰς πρωτοτύπους Ἑλληνικὰς πηγὰς καὶ ἐμελέτων τὸν Εὐκλείδην, τὸν Πτολεμαῖον, τὸν Ἀπολλώνιον κλπ. Εἶναι ἀναγκαῖον νὰ ὑπογραμμισθῇ τοῦτο τὸ ἀδιαμφισβήτητον γεγονός : Ὅτι τὰ πλεῖστα τῶν Περσικῶν καὶ Ἀραβικῶν συγγραμμάτων ἦσαν μεταφράσεις εἰδικῶν ἔργων τῶν ἀρχαίων

---

[1] Ἔνθ' ἀν., σ. 315.

[2] Fuchs Fr., Ἔνθ' ἀν., σ. 64.

Ἑλλήνων. Ὀρθῶς δὲ παρατηρεῖ καὶ ὁ A. Rambaud ὅτι: «Ἀπὸ τὸν ΙΑ'–ΙΓ' αἰῶνα ἐμάθαμεν ἀπὸ τοὺς Ἄραβας πολλὰ σχετικῶς μὲ τὰ Μαθηματικά, τὴν Φυσικήν, τὴν Χημείαν, τὴν ναυσιπλοΐαν, τὴν ναυπηγικήν, τὴν τακτικὴν τοῦ πολέμου, τὴν ὀχυρωματικήν, ἀλλὰ δὲν πρέπει νὰ λησμονῶμεν ὅτι εἰς ὅλα αὐτὰ οἱ Ἄραβες δὲν ἦσαν παρὰ μαθηταὶ τῶν Βυζαντινῶν. Βιβλία τὰ ὁποῖα ἐθεωροῦντο ὡς Ἀραβικὰ ἀπεδείχθη ὅτι ἦσαν ἁπλῶς μεταφράσεις Ἑλληνικῶν βιβλίων» [1].

Ἐξ ἄλλου ἐπ' οὐδενὶ λόγῳ δὲν θὰ πρέπει νὰ παροραθῇ τὸ γεγονός, τὸ τόσον βαρυσήμαντον καὶ πολλαπλῶς καὶ πολλαχόθεν ἀναγνωριζόμενον, ὅτι κατὰ τὸν ὑπερχιλιετῆ βίον του τὸ Βυζάντιον, ὅπως γράφει ὁ καθηγητὴς καὶ ἀκαδημαϊκὸς Κ. Μαλτέζος, «ὑπῆρξεν ὁ φρουρὸς τοῦ πολιτισμοῦ τῆς Εὐρώπης κατὰ τῶν ἐπιδρομῶν παμπληθῶν βαρβάρων, συνετήρησε καὶ ἐτελειοποίησε τὸ ὀργανωτικὸν πνεῦμα τῶν Ρωμαίων, καὶ ἐν ταῖς στρατιωτικαῖς ἐπιστήμαις ἔφθασεν εἰς μεγάλην ἀκμὴν τόσον ἐν τῇ στρατηγικῇ καὶ τῇ ἐπιμελητείᾳ ὅσον καὶ ἐν τῇ ἐπιστήμῃ τῶν ὅπλων καὶ τῇ Μηχανικῇ· ἐν τῇ ἀστικῇ Μηχανικῇ ἀνέπτυξεν ἀξιόλογον πρωτοτυπίαν, ἐν δὲ τῇ Ἀρχιτεκτονικῇ αὐτόχρημα μεγαλοφυΐαν» [2]. Ἀλλ' ἀκόμη διετήρησε τὸν πλούσιον θησαυρὸν τῆς ἀρχαίας σοφίας ἐπὶ πλέον δὲ ἀπεδείχθη ὁ συνεκτικὸς δεσμὸς καὶ ἡ γέφυρα μεταβάσεως ἐκ τῆς κλασσικῆς ἀρχαιότητος εἰς τὸν νεώτερον ἐπιστημονικὸν πολιτισμόν, ὅπως παρουσιάζεται σήμερον ἐξελισσόμενος.

Ἐπὶ τοῦ θέματος τῆς ἱστορικῆς συνεχείας διὰ τὴν καλλιέργειαν τῆς ἐπιστήμης κατὰ τὴν περίοδον ταύτην, ὁ καθηγητὴς καὶ ἀκαδημαϊκὸς κ. Μ. Στεφανίδης γράφει χαρακτηριστικῶς τὰ ἀκόλουθα: «Εἰς τὸ Βυζάντιον ὄχι μόνον δὲν διεκόπη (ὅπως εἰς τὴν Δύσιν) ἡ ἐνδελεχὴς μελέτη τῶν Ἑλληνικῶν κειμένων, ἀλλὰ καὶ ἑνοῦνται (ἰδίως ἀπὸ τῆς 4ης ἑκατ.) τὰ δύο ἐναντία, ὁ ἀρχαῖος καὶ ὁ χριστιανικὸς κόσμος, εἰς σύνολον ἁρμονικόν... Τὴν μεγαλυτέραν πρόοδον ἔκαμαν εἰς τὸ Βυζάντιον τὰ Μαθηματικὰ καὶ ἡ Ἀστρονομία. Ἡ Ἀλεξανδρινὴ δὲ παράδοσις τῆς συγγραφῆς διδακτικῶν βιβλίων τῶν Μαθηματικῶν ἰδίως καὶ τῆς Ἀστρονομίας συνεχίζεται καὶ εἰς τὸ Βυζάντιον, μὲ τὴν μορφὴν τώρα ὑπομνημάτων εἰς τὰ μεγάλα διδακτικὰ συστήματα τῶν Ἀλεξανδρινῶν» [3]. Καὶ κατ' αὐτὸν τὸν τρόπον ἐμφανίζεται καὶ ἀναγνωρίζεται σήμερον ἡ ἱστορικὴ συνέχεια τῆς ἀναπτύξεως τῆς ἐπιστήμης ὡς κάτι τὸ ἑνιαῖον καὶ ἁρμονικόν.

---

[1] Βλ. Ἀδαμαντίου Α., Περὶ τοῦ μεγάλου ἔργου τοῦ Βυζαντίου, εἰς τὴν σειρὰν ὁμιλιῶν ἐν τῇ Στρατ. Σχολῇ τῶν Εὐελπίδων, Ἀθῆναι 1935, σ. 10.

[2] Μαλτέζου Κ., Ὁ ἐπιστημονικὸς πολιτισμὸς καὶ ἡ ἐξέλιξις αὐτοῦ μέχρι τῆς Ἀναγεννήσεως Ἀθῆναι 1919, σ. 41.

[3] Ἔνθ' ἀν., σ. 212-216.

Γ'

Παραλλήλως πρὸς τὴν ἐπιστημονικὴν Ἀστρονομίαν διεδόθη εὐρέως κατὰ τοὺς χρόνους τῶν Ρωμαίων αὐτοκρατόρων ἡ Ἀστρολογία, ἡ ὁποία ἐπιστεύετο ὅτι δύναται νὰ γνωρίζῃ τὰς μελλούσας τύχας τῶν ἀνθρώπων καὶ τῶν ἐθνῶν, στηριζομένη εἰς τὰς ἑκάστοτε θέσεις καὶ κινήσεις τῶν ἀστέρων.

Ἀνεπτύχθη κατ' αὐτὸν τὸν τρόπον, ἡ τέχνη τῆς *Ἀστρομαντείας*, ἡ ὁποία ὀνομάζεται καὶ *Γενεθλιολογία*, ἐφ' ὅσον αὕτη περιορίζεται εἰς τὴν πρόβλεψιν τῆς μελλούσης ἐξελίξεως τῶν νηπίων κατὰ τὴν στιγμὴν τῆς γεννήσεως αὐτῶν. Οἱ ἀσκοῦντες τὴν τέχνην αὐτὴν — οἱ ἀστρολόγοι — ὅμως, δὲν ἠρωτῶντο μόνον περὶ τῆς μελλούσης τύχης ἑνὸς παιδίου, ἀλλὰ συχνὰ καὶ «πρὸ αὐτῆς, ὁπότε ἐπεζητεῖτο νὰ γνωσθῇ τὸ γένος τοῦ γεννηθησομένου, ἀφοῦ ὡς διϊσχυρίζοντο, ἡ ὥρα τῆς συλλήψεως ὥριζε τὸ γένος τοῦ τεχθησομένου» [1]. Ἐπὶ πλέον προέλεγον ἐπαναστάσεις, πολέμους καὶ ἄλλας πολιτικὰς ἐκδηλώσεις τῶν ἑκάστοτε βασιλέων, εἴς τινας δὲ περιπτώσεις καὶ αὐτοκράτορες κατέφευγον εἰς αὐτοὺς ὅπως ὁ Μανουὴλ ὁ Κομνηνός. Εἶναι δὲ γνωστὸν ὅτι καὶ εἰς τοὺς μεταγενεστέρους χρόνους, ἰδίως εἰς τὴν Εὐρώπην, πολλοὶ αὐτοκράτορες εἶχον τοιούτους ἀστρολόγους ὡς ἐπισήμους μυστικοσυμβούλους των, μέχρι μάλιστα τῆς ἐποχῆς τῆς Αἰκατερίνης τῶν Μεδίκων (1519 – 1589), αὐτὸς δὲ ὁ μέγας Kepler (1571 – 1630) ἠναγκάζετο εἰς τὰς ἐφημερίδας καὶ τὰ ἡμερολόγια τὰ ὁποῖα ἐξέδιδε, νὰ προσθέτῃ εἰς τὸ τέλος παραρτήματα μὲ διάφορα προγνωστικὰ ποικίλων γεγονότων, ἀτομικῶν, οἰκογενειακῶν κλπ., διὰ νὰ δύναται νὰ συντηρῇ τὴν πολυμελῆ οἰκογένειάν του. «Ἡ Ἀστρονομία, ἔλεγεν οὗτος, ἔχει νόθον θυγατέρα τὴν Ἀστρολογίαν, ἀλλ' αὐτὴ ὀφείλει νὰ τρέφῃ τὴν μητέρα της».

Οἱ μύσται τῆς μαντικῆς ταύτης τέχνης ἐχρησιμοποίουν εἰδικὸν ὄργανον, τὸν *ἀστρολάβον* ἢ τὸ *ὡροσκόπιον*, μὲ τὴν βοήθειαν δὲ αὐτοῦ, εὕρισκον μὲ ἀρκετὴν ἀκρίβειαν, τὰς ἑκάστοτε θέσεις τῶν ἀστέρων ἐπὶ τῆς οὐρανίου σφαίρας. Ἐννοεῖται περισσότερον παρετήρουν τοὺς ἀστερισμοὺς τοῦ ζωδιακοῦ κύκλου, τὰ καλούμενα *ζῴδια* [2], τὰς θέσεις τῶν πλανητῶν, καθὼς καὶ τὰς φάσεις καὶ τὰς θέσεις τῆς Σελήνης. Ἡ ἀνάπτυξις τῆς ψευδεπιστήμης τῆς Ἀστρολογίας, ἐνίοτε ἐβοήθει εἰς τὴν ἀνάπτυξιν τῆς Ἀστρονομίας, ἄλλοτε ὅμως πάλιν ἐγίνετο ἀφορμὴ ὥστε νὰ δυσφημῆται καὶ νὰ καταπολεμῆται ἡ καθαρῶς ἀστρονομικὴ καὶ γενικώτερον ἐπιστημονικὴ ἔρευνα.

---

[1] Κουκουλὲ Φ., Ἔνθ' ἀν., Α' ΙΙ, σ. 141.

[2] Τὰ δώδεκα ζῴδια, ὡς γνωστὸν ὅλα, πλὴν ἑνός, (τοῦ Ζυγοῦ) φέρουν τὰ ὀνόματα διαφόρων ζῴων, εἶναι δὲ ταῦτα τὰ ἑξῆς: Κριός, Ταῦρος, Δίδυμοι, Καρκῖνος, Λέων, Παρθένος, Ζυγός, Σκορπιός, Τοξότης, Αἰγόκερος, Ὑδροχόος, Ἰχθύς.

Ἤρχισαν μάλιστα ἀπ' αὐτῶν τῶν πρώτων χρόνων τοῦ Βυζαντίου, νὰ ἐκδίδωνται διατάγματα Χριστιανῶν αὐτοκρατόρων, καταδικαστικὰ τῆς ἐξασκήσεως τῆς Ἀστρολογίας, Σύνοδοι δὲ Ἐκκλησιαστικαὶ νὰ ἀποδοκιμάζουν καὶ νὰ ἀφορίζουν τοὺς ἀσχολουμένους μὲ αὐτήν. Ὁ «Ὀνώριος ἐξέδωκε νόμον περὶ ἐξώσεως τῶν μαθηματικῶν ἐκ τῆς Ρώμης καὶ πυρπολήσεως τῶν βιβλίων αὐτῶν» [1]. Κατὰ τὸν Ἰουστινιάνειον κώδικα «ἀπηγορεύετο ἡ ἄσκησις τῆς μαθηματικῆς», ἡ διάταξις δὲ αὐτὴ ἐπαναλαμβάνετο καὶ κατὰ τοὺς μεταγενεστέρους αἰῶνας. Ἐλαμβάνοντο ἀκόμη καὶ δραστικώτερα κατ' αὐτῶν μέτρα, διότι τὰ μὲν βιβλία των ἐκαίοντο αὐτοὶ δὲ ἀπεμακρύνοντο, πολλάκις ἐκ τῶν πόλεων [2]. Ἐπίσης ἡ ἐν Λαοδικείᾳ Σύνοδος, ἀπηγόρευεν εἰς τοὺς ἱερεῖς καὶ τοὺς κληρικοὺς ἐν γένει νὰ γίνωνται μαθηματικοί, διότι οὗτοι ἠσχολοῦντο μὲ τὴν Ἀστρολογίαν. Ὁ σχετικὸς κανὼν γράφει ἐπὶ λέξει τὰ ἑξῆς: «Οὐ δεῖ ἱερατικοὺς ἢ κληρικούς, μάγους ἢ ἐπαοιδοὺς εἶναι, ἢ μαθηματικοὺς ἢ ποιεῖν τὰ λεγόμενα φυλακτήρια ἅτινά ἐστι δεσμωτήρια τῶν ψυχῶν αὐτῶν» [3].

Κατὰ τῆς τοιαύτης χρησιμοποιήσεως τῶν φαινομένων τοῦ οὐρανοῦ ὑπὸ τῶν ἀστρολόγων — οἵτινες συχνὰ ὠνομάζοντο καὶ μαθηματικοὶ — διεξήγαγον ἀγῶνα συνεχῆ οἱ Πατέρες τῆς Ἐκκλησίας καὶ ἄλλοι σοφοὶ τοῦ Βυζαντίου, μάλιστα μέχρι τοιούτου σημείου, ὥστε νὰ δημιουργηθῇ ἡ ἐντύπωσις ὅτι οὗτοι εἶναι ἐν γένει κατὰ τῆς καλλιεργείας τῆς ἐπιστήμης καὶ τῆς ἐρεύνης τῆς φύσεως, ἰδίως δὲ τῆς σπουδῆς τῶν φαινομένων τοῦ οὐρανοῦ. Θὰ ἀναφέρωμεν μερικὰς περικοπὰς δηλωτικὰς τῆς τοιαύτης πολεμικῆς, ἀλλὰ καὶ τοῦ σκοποῦ εἰς τὸν ὁποῖον αὕτη ἀπέβλεπεν.

Ὁ *Κύριλλος Ἱεροσολύμων* γράφει: «Μήτε ἀστρολογίαις, μήτε ὀρνεοσκοπίαις, μήτε κληδόσι πρόσεχε, μήτε ταῖς μυθώδεσι τῶν Ἑλλήνων μαντείαις, φαρμακείαν καὶ ἐπαοιδίαν καὶ τὰ νεκρομαντειῶν παρανομώτατα πράγματα μηδὲ μέχρις ἀκοῆς παραδέχου» (PG, 33, 501). Ὁ σύγχρονός του *Ἐπιφάνιος Κύπρου* ἀποκηρύσσει (PG, 24, 3) «μαγείαν καὶ φαρμακείαν, ἀστρονομίαν, κληδονισμούς...», ἐννοῶν, προφανῶς, διὰ τῆς λέξεως Ἀστρονομία τὴν Ἀστρολογίαν. Καὶ ὁ *Κυρήνης Συνέσιος* ἐπικρίνει τούτους γράφων: «Οὕτως ὁρῶσι σοφοὶ τὸ μέλλον οἱ μὲν ἄστρα εἰδότες καὶ ἄλλοι τὰ πυρσάα καὶ διάττοντα, οἱ δὲ ἐν σπλάγχνοις αὐτὰ ἀναγνόντες...» (PG, 66, 1284). Ὁ δὲ *Ἀλεξανδρείας Εὐσέβιος* δριμέως κατηγορεῖ «τοὺς μυθολόγους καὶ περιέργους... καὶ ἀστρονόμους» (PG, 86, 422). Ὁ ἱερὸς *Χρυσόστομος* γράφει: Γενεαλογίαις καὶ μαντείαις καὶ ἀστρολογίαις... ἃς παρελάβου παρὰ Ἑλλήνων καὶ

---

[1] Krumbacher-Σωτηριάδου, Ἔνθ' ἀν., τόμος Β', σ. 442.

[2] Κουκουλὲ Φ., Ἔνθ' ἀν., Α' ΙΙ, σ. 144.

[3] Εἰς τὴν Διδαχὴν ἐξ ἄλλου τῶν Δώδεκα Ἀποστόλων (Κεφάλ. Ι) ἀναγινώσκομεν: «Τέκνον μὴ γίνου οἰωνοσκόπος... μηδὲ μαθηματικὸς... ἐκ γὰρ τούτων ἁπάντων εἰδωλολατρεία γίνεται».

Ἰουδαίων μὴ πρόσεχε» (PG, 59, 564). Δριμύτερος εἶναι ὁ *Γρηγόριος ὁ Θεολόγος*, ὅστις εἰς ἕνα λόγον του γράφει (PG, 36, 557) τὰ ἑξῆς: «Ἀσία δὲ ἦν αὐτῷ τὸ τῆς ἀσεβείας διδασκαλεῖον, ὅση τε περὶ ἀστρονομίαν καὶ τὰς γενέσεις καὶ φαντασίαν προγνώσεως τερατεύεται, καὶ τὴν ἑπομένην τούτοις γοητικήν». Οὗτος δὲ θεωρεῖ, καὶ ὀρθῶς, τὴν Ἀσίαν ὡς πατρίδα εἰς τὴν ὁποίαν ἀνεπτύχθη ἡ ψευδεπιστήμη τῆς Ἀστρολογίας. Καὶ ὁ *Ἰωάννης* δ' ὁ *Φιλόπονος* ἠγωνίσθη ἐναντίον τῶν ἀποκρύφων ἐπιστημῶν.

Ἡ εἰς πλεῖστα σημεῖα τῶν δημοσιευμάτων μερικῶν Πατέρων τῆς Ἐκκλησίας ἐπίθεσις ἐναντίον τῆς Ἀστρονομίας καὶ τῶν Μαθηματικῶν, ὅταν μελετήσωμεν βαθύτερον τὸ πρᾶγμα, θὰ ἴδωμεν ὅτι δὲν στρέφεται κατὰ τῆς καθ' αὐτὸ ἐπιστημονικῆς ἐρεύνης τῶν οὐρανίων φαινομένων ἢ τῆς σπουδῆς τῶν σχημάτων καὶ τῶν ἀριθμῶν. Στρέφεται ἐναντίον ἐκείνων οἱ ὁποῖοι προχωροῦν πέραν τῶν ἐκ τῆς ἐμπειρίας δεδομένων καὶ ζητοῦν νὰ συναγάγουν γενικώτερα συμπεράσματα, τὰ ὁποῖα ἐπεκτείνουν ἐκεῖ ὅπου δὲν δύνανται νὰ ἐφαρμοσθοῦν. Θὰ ἀναφέρωμεν δύο τοιαῦτα ἀντιπροσωπευτικὰ παραδείγματα.

Ὁ Μέγας Βασίλειος ἀποκαλεῖ τὴν Ἀστρονομίαν «πολυάσχολον ματαιότητα» καὶ θὰ ἐνόμιζε κανεὶς ὅτι ὄντως αὐτὸς εἶναι ὁ ἀντικειμενικός του σκοπός. Ἐν τούτοις δὲν ἔχει οὕτως τὸ ζήτημα, ὅπως εὐκόλως πληροφορεῖται ὁ ἀναγνώστης ὅταν παρακολουθήσῃ τὴν ὅλην ἔννοιαν τῆς σχετικῆς περικοπῆς [1]. Ἐπὶ πλέον εἶναι παγκοίνως γνωστὸν καὶ γενικῶς ἀνεγνωρισμένον ὅτι ὁ σοφὸς οὗτος Πατὴρ ἠσχολήθη καὶ εἰσέδυσε τόσον βαθέως εἰς τὴν μελέτην ἀστρονομικῶν, φυσικῶν, βοτανικῶν, μαθηματικῶν κλπ. θεμάτων, ὥστε νὰ προκαλῇ τὸν θαυμασμὸν καὶ τῶν συγχρόνων ἐρευνητῶν ἡ πολυμάθειά του καὶ ἡ βαθύτης τῆς σκέψεώς του καὶ τῆς κρίσεώς του καὶ τὸ αὐστηρῶς ἐπιστημονικὸν πνεῦμα, τὸ ὁποῖον παρουσιάζουν αἱ παγκοσμίως γνωσταὶ ὁμιλίαι του εἰς τὴν Ἑξαήμερον. Ὁ ἴδιος δέ, ὡς καὶ προηγουμένως εἴπομεν, τονίζει ὅτι: «Ἀναγκαῖαι πρὸς τὸν ἀνθρώπινον βίον αἱ ἀπὸ τῶν φωστήρων σημειώσεις, ἐὰν γάρ μή τις πέρα τοῦ μέτρου τὰ ἀπ' αὐτῶν σημεῖα περιεργάζηται».

Εὑρίσκει δὲ συχνὰ εὐκαιρίας νὰ διδάξῃ τὸ ἀκροατήριόν του, λαμβάνων ἀφορμὴν ἀπὸ τὰς κινήσεις ἢ ὄψεις τῶν οὐρανίων σωμάτων. Ἡ παρατήρησις, λέγει, τῶν φάσεων τῆς Σελήνης, δύναται νὰ βοηθήσῃ τὸν ἄνθρωπον διὰ νὰ βαδίσῃ πρὸς ἠθικὴν τελειότητα. «Ἐκ τοῦ κατὰ τὴν Σελήνην θεάματος, γράφει, παιδεύεσθαι ἡμᾶς τὰ ἡμέτερα, καὶ τῆς ταχείας τῶν ἀνθρωπίνων περιτροπῆς λαμβάνοντας ἔννοιαν, μὴ μέγα φρονεῖν ταῖς εὐημερίαις τοῦ βίου, μὴ ἀπαγάλλεσθαι δυναστείαις, μὴ ἐπαίρεσθαι πλούτου ἀδηλότητι, περιφρονεῖν τῆς σαρκὸς περὶ ἣν ἡ ἀλλοίωσις, ἐπιμελεῖσθαι δὲ τῆς ψυχῆς ἧς τὸ ἀγαθὸν ἐστιν ἀκίνητον» (PG, 29, 142).

---

[1] Μεγάλου, Βασιλείου Ὁμιλίαι εἰς τὴν Ἑξαήμερον (PG, 29, 10-11).

Ἐξ ἄλλου ὁ *Γρηγόριος ὁ Θεολόγος* εἰς τὸν ἐπιτάφιον λόγον ἐπὶ τῷ θανάτῳ τοῦ ἀδελφοῦ του Καισαρίου, ἰατροῦ, γράφει μεταξὺ τῶν ἄλλων ὅτι ὁ ἀποθανὼν εἶχεν ὑποστῆ πᾶν εἶδος παιδεύσεως καὶ ἐγνώριζεν, ὄχι μόνον ὅσα οἱ «τῆς αὐτῆς ἡλικίας ἀλλὰ καὶ τῶν πρεσβυτέρων καὶ παλαιοτέρων», ὑπερέβη δὲ καὶ φιλοπόνους σπουδαστάς. Καὶ προσθέτει: «Γεωμετρίας μέν γε καὶ Ἀστρονομίας καὶ τῆς ἐπικινδύνου τοῖς ἄλλοις παιδεύσεως, ὅσον χρήσιμος ἐκλεξάμενος, τοῦτο δὲ ἦν ἐκ τῆς τῶν οὐρανίων εὐαρμοστίας καὶ τάξεως τὸν δημιουργὸν θαυμάσαι, ὅσον βλαβερὸν ταύτης διέφυγεν· οὐ τῇ φορᾷ τῶν ἄστρων διδοὺς τὰ ὄντα καὶ τὰ γινόμενα, ὡς οἱ τὴν ὁμόδουλον ἑαυτοῖς κτίσιν ἐπανιστάντες τῷ κτίσαντι, Θεῷ δὲ καὶ τἄλλα πάντα, ὥσπερ εἰκὸς ἀνατιθεὶς καὶ τὴν τούτων κίνησιν» (PG, 35, 761).

Ἐκ τούτων εἶναι πλέον ἢ ἐμφανὲς ὅτι Γρηγόριος ὁ Θεολόγος, ὄχι μόνον δὲν περιεφρόνει τὴν ἐπιστήμην, ἰδίᾳ δὲ τὴν Ἀστρονομίαν καὶ Γεωμετρίαν, ἀλλ' ἐτόνιζε καὶ τὴν ἀξίαν τὴν ὁποίαν ἡ ἐπιστημονικὴ ἔρευνα καὶ γνῶσις προσκομίζει εἰς τὸν ἄνθρωπον, ὅταν αὕτη παραμένῃ ἐντὸς τοῦ πεδίου εἰς τὸ ὁποῖον δύναται νὰ ἔχῃ ἐφαρμογὴν καὶ δὲν κάμνει αὐθαιρέτους γενικεύσεις. Εἰς τὴν ὡς ἄνω δὲ περικοπὴν βλέπομεν γενικώτερον καὶ τὰς περὶ τῆς ἐκπαιδεύσεως γνώμας τοῦ σοφοῦ Πατρός, ὅστις ἀσφαλῶς θὰ εἶχε συντελέσει εἰς τὴν τοιαύτην μόρφωσιν τοῦ ἀδελφοῦ του Καισαρίου, ἀφοῦ ἄλλως τε καὶ ὁ ἴδιος εἶχε τόσον πολὺ σπουδάσει καὶ μορφωθῆ ἀπὸ μικρᾶς ἡλικίας.

Ἐπὶ τοῦ ζητήματος ὅμως τῆς προρρήσεως μελλόντων γεγονότων, βάσει τῶν θέσεων καὶ σχημάτων τῶν ἀστέρων ἐπὶ τῆς οὐρανίου σφαίρας, εἶναι ἀναγκαῖον νὰ ἀκούσωμεν, ἐν συντομίᾳ πάντοτε, τὰς ἀπόψεις καὶ τὴν συλλογιστικὴν μέθοδον δύο ἀδελφῶν καὶ σοφῶν ἀνδρῶν, τοῦ Μ. Βασιλείου καὶ τοῦ Γρηγορίου Νύσσης.

Σχολιάζων ὁ πρῶτος[1] τὴν μέθοδον τῶν ἀστρολόγων, οἱ ὁποῖοι λεπτολογοῦν διὰ νὰ προσδιορίσουν τάχα μὲ ἀκρίβειαν, ὄχι μόνον μοιρῶν ἀλλὰ καὶ μὲ προσέγγισιν λεπτῶν καὶ δευτερολέπτων τοῦ τόξου τὰς θέσεις τῶν ἀστέρων, διὰ νὰ συναγάγουν δῆθεν μὲ ἀπόλυτον βεβαιότητα τὸν μέλλοντα βίον διαφόρων ἀνθρώπων, ἀποδεικνύει ὅτι δὲν εἶναι δυνατὸν νὰ προσδιορίσῃ κανεὶς μὲ μεγάλην καὶ ἀπόλυτον ἀκρίβειαν τὴν θέσιν τῶν πλανητῶν ἢ τῶν ἄλλων ἀστέρων, ἑπομένως εἶναι ἀδύνατος ἡ πρόγνωσις τῆς τοιαύτης ἢ τοιαύτης ἐξελίξεως τοῦ παιδίου. «Ἀνάγκη γὰρ εὑρεθῆναι, γράφει, τὸν ὡροσκοποῦντα ἀστέρα οὐ μόνον κατὰ πόσου δωδεκατημορίου ἐστίν, ἀλλὰ καὶ κατὰ ποίας μοίρας τοῦ δωδεκατημορίου καὶ ἐν πόσῳ ἑξηκοστῷ εἰς ἃ ἔφαμεν διαιρεῖσθαι τὴν μοῖραν, ἢ ἵνα τὸ ἀκριβὲς εὑρεθῇ, ἐν πόσῳ ἑξηκοστῷ τῶν ὑποδιῃρημένων ἀπὸ τῶν πρώτων ἑξηκοστῶν. Καὶ ταύτην τὴν οὕτω λεπτὴν καὶ ἀκα-

[1] Βλέπε καὶ Κωτσάκη Δ., Ὁ Μέγας Βασίλειος ἔναντι τῶν ἀστρολόγων, «Ἀκτῖνες» 1955, σ. 29 ἑξ.

τάληπτον εὕρεσιν τοῦ χρόνου ἐφ' ἑκάστου τῶν πλανητῶν ἀναγκαῖον εἶναι ποιεῖσθαι λέγουσιν, ὥστε εὑρεθῆναι ποταπὴν εἶχον σχέσιν πρὸς τοὺς ἀπλανεῖς, καὶ ποταπὸν ἦν τὸ σχῆμα αὐτῶν πρὸς ἀλλήλους ἐν τῇ τότε γενέσει τοῦ τικτομένου. Ὥστε εἰ τῆς ὥρας ἐπιτυχεῖν ἀκριβῶς ἀδύνατον, ἡ δὲ τοῦ βραχυτάτου παραλλαγὴ τοῦ παντὸς διαμαρτεῖν ποιεῖ, καταγέλαστοι καὶ οἱ περὶ τὴν ἀνύπαρκτον ταύτην τέχνην ἐσχολακότες, καὶ οἱ πρὸς αὐτοὺς κεχηνότες ὡς δυναμένους εἰδέναι τὰ κατ' αὐτούς» (PG, 29, 129).

Ἀλλ' εἰς τὴν συνέχειαν τῆς ἰδίας του ὁμιλίας — εἰς τὴν Ἑξαήμερον — ἐκθέτει μὲ περισσὴν διαύγειαν σκέψεως, ἐπιστημονικὴν ἐμβάθυνσιν, κρίσιν ἀντικειμενικὴν καὶ πειστικότητα ἐξαιρετικήν, τὰς ἀπόψεις του, τὰς ὁποίας παραθέτομεν, ἄνευ τινὸς σχολίου: «Πρῶτον μὲν οὖν ἐκεῖνο αὐτοὺς ἐρωτήσωμεν, εἰ μὴ ἐφ' ἑκάστης ἡμέρας μυριάκις ἀμείβεται τῶν ἀστέρων τὰ σχήματα; Εἰ δὲ καθ' ἕκαστον ἀκαριαῖον τοῦ χρόνου ἐπ' ἄλλο καὶ ἄλλο μεθαρμόζονται σχῆμα, ἐν δὲ ταῖς μυρίαις ταύταις μεταβολαῖς, πολλάκις τῆς ἡμέρας, οἱ τῶν βασιλικῶν γενέσεων ἀποτελοῦνται σχηματισμοί, διατί οὐκ ἐφ' ἑκάστης ἡμέρας γεννῶνται βασιλεῖς; ἢ διατί ὅλως πατρικαὶ παρ' αὐτοὺς εἰσὶ βασιλείας διαδοχαί, οὐ δήπου γὰρ ἕκαστος τῶν βασιλέων παρατετηρημένως εἰς τὸ βασιλικὸν τῶν ἀστέρων σχῆμα τοῦ ἰδίου υἱοῦ τὴν γένεσιν ἐναρμόζει. Τίς γὰρ ἀνθρώπων κύριος τοῦ τοιούτου; Πῶς οὖν Ὀζίας ἐγέννησε τὸν Ἰωάθαμ; Ἰωάθαμ τὸν Ἄχαζ, Ἄχαζ τὸν Ἐζεκίαν, καὶ οὐδεὶς ἐν τούτοις δουλικῇ συνέτυχεν ὥρᾳ γενέσεως; Ἔπειτα εἰ καὶ τῶν κατὰ κακίαν καὶ ἀρετὴν ἐνεργημάτων οὐκ ἐκ τοῦ ἐφ' ἡμῶν εἰσὶν αἱ ἀρχαὶ ἀλλ' ἐκ τῆς γενέσεως αἱ ἀνάγκαι, περιττοὶ μὲν οἱ νομοθέται, τὰ πρακτέα ἡμῶν καὶ τὰ φευκτέα διορίζοντες, περιττοὶ δὲ καὶ οἱ δικασταί, ἀρετὴν τιμῶντες, καὶ πονηρίαν κολάζοντες. Οὐ γὰρ τοῦ κλέπτου τὸ ἀδίκημα· οὐδὲ τοῦ φονέως· ᾧ γε οὐδὲ βουλομένῳ δυνατὸν ἦν κρατεῖν τῆς χειρός, διὰ τὸ ἀναπόδραστον τῆς ἐπὶ τὰς πράξεις αὐτῶν κατεπειγούσης ἀνάγκης. Ματαιότατοι δὲ πάντων καὶ οἱ περὶ τὰς τέχνας πονούμενοι. ἀλλ' εὐθηνήσει μὲν ὁ γεωργός, μήτε σπέρματα καταβάλλων, μήτε δρεπάνην θηξάμενος· ὑπερπλουτήσει δὲ ὁ ἔμπορος, κἂν βούληται, κἂν μή, τῆς εἱμαρμένης αὐτῷ συναθροιζούσης τὰ χρήματα. Αἱ δὲ μεγάλαι τῶν Χριστιανῶν ἐλπίδες φροῦδαι ἡμῖν οἰχήσονται, οὔτε δικαιοσύνης τιμωμένης, οὔτε κατακρινομένης τῆς ἁμαρτίας, διὰ τὸ μηδὲν κατὰ προαίρεσιν ὑπὸ τῶν ἀνθρώπων ἐπιτελεῖσθαι. Ὅπου γὰρ ἀνάγκη καὶ εἱμαρμένη κρατεῖ, οὐδεμίαν ἔχει χώραν τὸ πρὸς ἀξίαν, ὃ τῆς δικαιοκρισίας ἐξαίρετόν ἐστι. Καὶ πρὸς μὲν ἐκείνους, ἐπὶ τοσοῦτον. Οὔτε γὰρ ὑμεῖς πλειόνων δεῖσθε λόγων παρ' ἑαυτῶν ὑγιαίνοντες, ὅτε καιρὸς οὐκ ἐνδίδωσι πέρα τοῦ μέτρου πρὸς αὐτοὺς ἀποτείνεσθαι» (PG, 29, 132 – 133).

Ὁ δὲ Γρηγόριος Νύσσης, εἰς ὁμιλίαν του «κατὰ τῆς εἱμαρμένης», θέλων νὰ ἀνασκευάσῃ τὴν ἀντίληψιν ὅτι οἱ πόλεμοι, οἱ σεισμοὶ καὶ αἱ ποικίλαι καταστροφαὶ ὀφείλονται «εἰς ἰδιαζούσας δυνάμεις τῶν ἄστρων» ἀναφέρει διάφορα ἱστορικὰ γεγονότα, ὅπως π.χ. τὸν κατακλυσμὸν ἐπὶ Νῶε, τὴν

Σοδόμων ἐκπύρωσιν καὶ τὴν εἰς Ἐρυθρὰν καταστροφὴν τῶν Αἰγυπτίων, διὰ νὰ ἀνασκευάση τελικῶς διὰ συντριπτικωτάτου συλλογισμοῦ τὰς πλάνας τῶν ἀστρολόγων. Γράφει: «Κἂν ταῦτα παρέλθωμεν πάντα, ἱκανὰ γένοιτο πρὸς τὴν τῶν λεγομένων μαρτυρίαν, καὶ ὅσα ὁ καθ' ἡμᾶς ἱστόρησε βίος. Τίς γὰρ οὐκ εἶδε τὴν μεγάλην τῆς Βιθυνίας μητρόπολιν ταῖς ἐξεχούσαις τῶν πόλεων ἐναρίθμιον; τίς ἀγνοεῖ τὴν πλατεῖαν καὶ εὐρύχωρον Θράκην, πῶς τὴν μὲν ὁ πόλεμος τὴν δὲ ὁ σεισμὸς μετὰ τοῦ πυρὸς ἐν ἀκαρεῖ τοῦ χρόνου ἄρδην ἐξέτριψε; πῶς; οἱ παῖδες ἐκεῖ, πόσα νήπια; οἱ μέσως ἔχοντες, οἱ παρήλικες, ἐλεύθεροί τε καὶ δοῦλοι, κρατοῦντες καὶ ὑποχείριοι, πλούσιοι, πένητες, ἐρρωμένοι, νοσηλευόμενοι πάντες ἐν μιᾷ καιροῦ ροπῇ κατεφθάρησαν. Πάντας ἐπίσης τὸ πῦρ ἐνεμήθη· πᾶσιν οἱ οἶκοι τάφοι ἐγένοντο. Ποῦ αἱ τῶν ἄστρων ἐκείνων διαπλοκαί, αἱ τὰς διαφορὰς τῶν βίων τοῖς ἀνθρώποις ὁρίζουσαι; Ἆρα πᾶσιν ἐκείνοις μία τῶν ἄστρων σύνοδος τὰς ὠδῖνας τῶν γενέσεων ἔλυσε, καὶ πᾶσιν ὁ Καρκίνος ὡροσκοπῶν τὴν μοῖραν ἐπέβαλε; Καὶ μὴν αἱ μυρίαι τῶν ἡλικιῶν τε καὶ ἀξιωμάτων διαφοραὶ τὸ μὴ πάντας ἀλλήλοις κατὰ ταὐτὸν τοῦ γενέσει συνενεχθῆναι διαμαρτύρονται. Εἰ οὖν ὁ μὲν τῆς γενέσεως χρόνος ἑκάστῳ διάφορος, ἡ δὲ τῶν συμφορῶν ταυτότης οὐδεμίαν παραλλαγὴν ἐκ τῆς κατὰ τὴν γένεσιν αἰτίας ἐδέξατο, ἄρα καὶ διὰ τούτων τὸ περὶ τὴν πρόρρησιν ἀπαγὲς καὶ ἀσύστατον διελέγχεται» (PG, 45, 165) [1].

Εἰς ὅλα τὰ ἀνωτέρω θὰ ἠδύναντο νὰ προστεθοῦν καὶ τὰ ὀλίγα, ἔστω, λίαν ὅμως παραστατικὰ καὶ πειστικά, τὰ ὁποῖα γράφει ὁ Ἐμέσης Νεμέσιος, ἐναντίον τῶν πιστευόντων εἰς τὴν ἀστρομαντείαν. «Οἱ τῇ περιφορᾷ τῶν ἄστρων τὴν αἰτίαν τῶν γινομένων πάντων ἐπιγράφοντες, λέγει, οὐ μόνον ταῖς κοιναῖς ἐννοίαις ἀπομάχονται, ἀλλὰ καὶ πᾶσαν πολιτείαν ἄχρηστον ἀποφαίνουσι. Ἄτοποι μὲν γὰρ οἱ νόμοι, περιττὰ δὲ τὰ δικαστήρια, κολάζοντα τοὺς μηδὲν αἰτίους... Ἄδικοι δὲ καὶ αὐτοὶ οἱ ἀστέρες, τοὺς μὲν μοιχοὺς τοὺς δὲ φονέας ἀπεργαζόμενοι· καὶ πρό γε τούτων ὁ δημιουργὸς αὐτῶν Θεὸς τὴν αἰτίαν ἀποφέρεται» (PG, 40, 741 ἑξ.).

[1] Ὅτι δὲ οὗτος θέλει τὴν ἐπιστημονικὴν ἐκπαίδευσιν καὶ ὅτι αὕτη εἶναι ἀναγκαία διὰ τὴν ὁλοκληρωτικὴν μόρφωσιν τοῦ ἀνθρώπου, φαίνεται σαφῶς καὶ ἐκ τῶν ἑξῆς: «Ὁ δὲ διορατικὸς τὴν ψυχήν, καὶ διὰ παιδεύσεως πρὸς τὴν κατανόησιν τῶν οὐρανίων κεκαθαρμένος, καταλιπὼν ταῦτα δι' ὧν εὐφραίνεται τῶν ἀλογωτέρων ἡ αἴσθησις, πρὸς τὴν τοῦ παντὸς ἁρμονίαν βλέπει, καὶ ἐκ τῆς ἐγκυκλίου κινήσεως τὴν ἐκ τῶν ἐναντίων εὐαρμοστίαν ἐπισκοπεῖ, πῶς τῇ ἀπλανεῖ περιφορᾷ οἱ ἐντὸς κύκλοι πρὸς τὸ ἔμπαλιν ἀνελίσσονται· πῶς τὰ ἐν αὐτοῖς θεωρούμενα τῶν ἄστρων πολυειδῶς σχηματίζεται ἐν προσεγγισμοῖς τε καὶ ἀποστάσεσι, καὶ ὑποδρομαῖς τε καὶ ἐκλείψεσι, καὶ ταῖς ἐπὶ τὰ πλάγια παραδρομαῖς, τὴν ἀδιάλειπτον ἐκείνην ἁρμονίαν ἀεὶ κατὰ τὰ αὐτὰ καὶ ὡσαύτως ἐξεργαζόμενα οἷς οὐδὲ τοῦ βραχυτάτου τῶν ἄστρων ἡ θέσις ἀθεώρητος περιορᾶται, ἀλλὰ πάντα τὴν ἴσην παρέχει φροντίδα τοῖς διὰ τῆς σοφίας ἐπὶ τὰ ἄνω τὸν νοῦν μετοικίσασι» (PG, 46, 165).

Δ'

Ἡ διάκρισις αὕτη μεταξὺ ἐπισήμου καὶ μαντικῆς ἐπιστήμης, καὶ ἐν προκειμένῳ μεταξὺ Ἀστρονομίας καὶ Ἀστρολογίας, συνεχίζεται καὶ κατὰ τοὺς μετέπειτα Βυζαντινοὺς χρόνους. Καλλιεργεῖται καὶ διαδίδεται ἡ πρώτη, θεωρουμένη ὡς δῶρον τοῦ Θεοῦ πρὸς τὸν ἄνθρωπον, καταπολεμεῖται ἡ δευτέρα ὡς συντελοῦσα εἰς τὴν ἀπομάκρυνσιν αὐτοῦ ἀπὸ τοῦ δημιουργοῦ του καὶ ὡς μεταβάλλουσα τὴν ἐλευθέραν του προσωπικότητα εἰς παίγνιον τῆς τυφλῆς τύχης.

Οὕτω βλέπομεν τὸν κατὰ τὸ πρῶτον ἥμισυ τοῦ Η' αἰῶνος ἀκμάσαντα *Ἰωάννην τὸν Δαμασκηνὸν* νὰ ἀσχολῆται καὶ μὲ τὴν ἐπιστήμην τῶν ἄστρων, νὰ γράφῃ ἐπὶ τῶν θεμάτων τούτων κατὰ τρόπον φυσικὸν καὶ ἐμπίπτοντα ἐντὸς τοῦ πλαισίου τῆς ἀποστολῆς του ὡς θεολόγου. Δὲν θεωρεῖ τὴν ἐπιστήμην ὡς εὑρισκομένην ἐκτὸς τοῦ κύκλου τοῦ ἐνδιαφέροντός του, ἀλλὰ ζητεῖ καὶ δι' αὐτῆς νὰ καλλιεργήσῃ καὶ νὰ ἐξυψώσῃ πνευματικῶς τὸν ἄνθρωπον. Ἡ σπουδὴ τῆς φύσεως, τονίζει πολλαχοῦ, εἶναι ἀναγκαία διὰ νὰ ἀναχθῇ ὁ ἄνθρωπος εἰς θεώρησιν τοῦ Δημιουργοῦ [1], διότι, μελετῶντες π.χ. τὰ μεγέθη τῶν οὐρανίων σωμάτων «ὧν τὸ κάλλος κατανοοῦντες, τὴν τοῦ Δημιουργοῦ δύναμιν διαβλέπομεν» καὶ «τὸν ποιητὴν ὡς ἀριστοτέχνην δοξάζομεν». Δίδει δὲ θαυμασίας καὶ ὄντως ἀκριβεῖς περιγραφὰς ἢ καὶ ὁρισμοὺς τῶν διαφόρων φαινομένων. Π.χ. τὰ φαινόμενα τῶν ἐκλείψεων Ἡλίου καὶ Σελήνης τὰ περιγράφει ὡς ἑξῆς: «Ἐκλείπει δὲ ὁ ἥλιος, τοῦ σώματος τῆς σελήνης, ὥσπερ τινὸς μεσοτοίχου γινομένου, καὶ ἀποσκιάζοντος καὶ μὴ ἐῶντος διαναδοθῆναι ἡμῖν τὸ φῶς, ὅσον οὖν εὑρεθῇ τὸ σῶμα τῆς σελήνης ἀποκρύπτον τὸν ἥλιον, τοσοῦτον καὶ ἡ ἔκλειψις γίνεται· εἰ δὲ μικρότερόν ἐστι τὸ τῆς σελήνης σῶμα, μὴ θαυμάσῃς· καὶ ὁ ἥλιος γὰρ ὑπό τινων μὲν λέγεται πολυπλασίων τῆς γῆς· ὑπὸ δὲ τῶν ἁγίων πατέρων ἴσος τῇ γῇ καὶ πολλάκις μικρὸν νέφος καλύπτει αὐτὸν ἢ καὶ μικρὸς βουνός, ἢ τοῖχος. Ἡ δὲ τῆς σελήνης ἔκλειψις, ἐκ τοῦ ἀποσκιάσματος τῆς γῆς γίνεται· ὅταν γένηται πέντε καὶ δεκαταία ἡ σελήνη, καὶ εὑρεθῇ ἐξεναντίας κατὰ τὸ ἄκρον κέντρον, ὁ μὲν ἥλιος ὑπὸ γῆν, ἡ δὲ σελήνη ὑπὲρ γῆν· ἀποσκίασμα γὰρ ποιεῖ ἡ γῆ, καὶ οὐ φθάνει τὸ ἡλιακὸν φῶς φωτίσαι τὴν σελήνην, κακεῖθεν ἐκλείπει» (PG, 94, 896).

Δὲν δέχεται φυσικῷ τῷ λόγῳ, ὅτι οἱ φωστῆρες τοῦ οὐρανοῦ διοικοῦν τὰ ἀνθρώπινα. «Οἱ μὲν οὖν Ἕλληνες, λέγει, διὰ τῆς τῶν ἄστρων τούτων, ἡλίου τε, καὶ σελήνης, ἀνατολῆς καὶ δύσεως καὶ συγκρούσεως, φασὶ πάντα διοικεῖσθαι τὰ καθ' ἡμᾶς. Περὶ ταῦτα γὰρ ἡ ἀστρολογία καταγίνεται. Ἡμεῖς δὲ φαμέν, ὅτι σημεῖα μὲν ἐξ αὐτῶν γίνονται ὄμβρου καὶ ἀνομβρίας, ψύξεώς τε

[1] Βλ. Tatakis B., La philosophie Byzantine, Paris 1949, p. 109.

καὶ θέρμης, ὑγρότητός τε καὶ ξηρότητος, καὶ ἀνέμων καὶ τῶν τοιούτων· τῶν δὲ ἡμετέρων πράξεων οὐδαμῶς. Ἡμεῖς γὰρ αὐτεξούσιοι ὑπὸ τοῦ Δημιουργοῦ γενόμενοι, κύριοι τῶν ἡμετέρων ὑπάρχομεν πράξεων. Εἰ γὰρ ἐκ τῆς τῶν ἄστρων φορᾶς πάντα πράττομεν, κατ' ἀνάγκην πράττομεν, ἃ πράττομεν, τὸ δὲ κατ' ἀνάγκην γενόμενον οὔτε ἀρετὴ οὔτε κακία ἐστίν· εἰ δὲ μήτε ἀρετήν, μήτε κακίαν κεκτήμεθα, οὔτε ἐπαίνων, οὔτε κολάσεων ὑπάρχομεν ἄξιοι, εὑρεθήσεται δὲ καὶ ὁ Θεὸς ἄδικος, τοῖς μὲν ἀγαθά, τοῖς δὲ θλίψεις διδούς. Ἀλλ' οὐδὲ κυβέρνησιν, οὐδὲ τῶν ἑαυτοῦ κτισμάτων ὁ Θεὸς ποιήσεται πρόνοιαν, εἰ κατ' ἀνάγκην ἄγονται τὰ πάντα καὶ φέρονται. Καὶ τὸ λογικὸν δὲ περιττὸν ἐν ἡμῖν ἔσται μηδεμιᾶς γὰρ ὄντες πράξεως κύριοι, περιττῶς βουλευόμεθα· τὸ δὲ λογικὸν πάντως, τῆς βουλῆς ἡμῖν ἕνεκεν δέδοται· ὅθεν πᾶν λογικόν, καὶ αὐτεξούσιον. Ἡμεῖς δέ φαμεν, ὅτι οὐκ αὐτὰ αἴτιά τινός εἰσι τῶν γενομένων, οὔτε γενέσεως τῶν γινομένων, οὔτε τῶν φθειρομένων φθορᾶς· σημεῖα δὲ μᾶλλον ὄμβρων τε, καὶ τῆς τοῦ ἀέρος μεταβολῆς» (PG, 94, 892 - 93).

Ἐνδιαφέρον παρουσιάζει καὶ ἡ περίπτωσις ἐκείνη καθ' ἣν ὁ Δαμασκηνὸς ζητεῖ νὰ ἀναιρέσῃ τὴν ἐπικρατοῦσαν τότε προκατάληψιν καὶ τὸν μῦθον «ὅτι ὑπὸ τῆς βροντῆς διώκεται ὁ δράκων, ἀναλαμβάνεται δὲ εἰς τὸν ἀέρα καὶ θανατοῦται». Γράφει ἐπ' αὐτοῦ : «Ἐγὼ δὲ ταῦτα ἀκούσας ἐγέλασα». Καὶ προσθέτει : «Ὄντως σφαλερὸν ἡ ἀμάθεια. Μέγιστα γὰρ βλαπτόμεθα ἐκ τοῦ μὴ ἀναγινώσκειν τὰς Ἱερὰς βίβλους καὶ ἐρευνᾶν αὐτάς, κατὰ τὸν Κυρίου λόγον». Ἀκολούθως ἀναπτύσσει διὰ μακρῶν καὶ κατὰ τρόπον λίαν παραστατικόν, ἁπλοῦν καὶ ἐπιστημονικῶς ἀκριβῆ — λαμβανομένης ὑπ' ὄψιν τῆς ἐποχῆς εἰς τὴν ὁποίαν ἔζησε — τὸ ὅλον αὐτὸ μετεωρολογικὸν φαινόμενον. «Ἡ δὲ βροντὴ δράκοντα οὐ διώκει, ἀλλ' αἱ βρονταὶ γίνονται ἐκ τοῦ νέφους, ὁπόταν τὸ νέφος νοτισθὲν ἐξ ὑγρότητος ἐλαυνόμενον δὲ ὑπὸ τοῦ πνεύματος, ἤτοι τοῦ ἀνέμου, ὀγκωθῇ» κλπ. (PG, 94, 1601). Προσθέτει δὲ ἀλλαχοῦ (PG, 94, 673) ὅτι : «κεραυνός ἐστιν ἑλικοειδὲς πνεῦμα κίνησιν ποιοῦν διάπυρον, καὶ ἄνωθεν κάτω διὰ πυρὸς φλογώδους φερόμενον καὶ ἐμπυρίζον κύκλῳ».

Ὁ Ν. Πολίτης ἀναφέρει [1] χαρακτηριστικῶς ὅτι ἐκ τῶν μυθολογουμένων περὶ τοῦ κεραυνοῦ, ὅτι δηλαδὴ ὑπ' αὐτοῦ «διώκεται δράκων», πρῶτος μᾶς πληροφορεῖ ὁ Ἰωάννης ὁ Δαμασκηνός, εἶναι δὲ ἄξιον ἰδιαιτέρας ἐξάρσεως τὸ γεγονὸς ὅτι ὁ σοφὸς οὗτος ἀνήρ, λίαν εὐστόχως ἀπαντῶν, ἀναιρεῖ μετὰ λόγου τὴν ψευδῆ ταύτην δοξασίαν [2].

Ἀλλὰ παρὰ τὴν ἑκάστοτε γενομένην διαφώτισιν καὶ τὴν πολεμικὴν κατὰ τῆς μυστικῆς ταύτης ἐπιστήμης, τὸ γεγονὸς εἶναι ὅτι αὕτη διεδίδετο μεταξὺ

[1] Πολίτου Ν., Δημώδεις μετεωρολογικοὶ μῦθοι, Ἀθῆναι 1880, σ. 5.

[2] Κωτσάκη Δ., Μία περιγραφὴ τῆς καταιγίδος κατὰ τοὺς Βυζαντινοὺς χρόνους, «Ἀστρονομικὰ Νέα», Ἀθῆναι 1952, σ. 66 - 67.

πολλῶν, οἱ ὁποῖοι καὶ ἐδείκνυον πίστιν εἰς τὰ ὑπὸ τῶν ἀστρολόγων λεγόμενα καὶ ἐξήρτων τὴν μέλλουσαν αὐτῶν δρᾶσιν ἐκ τῆς τοιαύτης ἢ τοιαύτης πορείας τῶν ἀστέρων. Εἶναι δὲ τοῦτο φαινόμενον, ὄχι μόνον τῆς ἐποχῆς ἐκείνης, ἀλλὰ καὶ ἄλλων ἐποχῶν, καὶ δὴ καὶ τῆς σημερινῆς, φαινόμενον τὸ ὁποῖον δὲν παρατηρεῖται μόνον μεταξὺ τῶν ὀλιγωτέρας ἐπιστημονικῆς ἐξελίξεως λαῶν. Ἐμφανίζεται τοῦτο ἔντονον, ὡς θὰ ἴδωμεν κατωτέρω, καὶ μεταξὺ τῶν μᾶλλον προωδευμένων λαῶν καὶ μάλιστα ἐν μέσῳ εἰκοστῷ αἰῶνι.

Κατὰ τὸ δεύτερον ἥμισυ τῆς Βυζαντινῆς περιόδου ἡ Ἀστρολογία παραμένει περισσότερον ἐλευθέρα καὶ χρησιμοποιεῖται ἐνίοτε καὶ ὑπὸ ἐπισήμων προσώπων. Ὡς παράδειγμα ἀναφέρομεν τὸν αὐτοκράτορα *Μανουὴλ τὸν Κομνηνὸν* (1141 - 1180) ὅστις εὐνοεῖ τὰς ἀστρονομικὰς σπουδάς, κυρίως ὅμως θεραπεύει φανερῶς τὴν Ἀστρολογίαν. Οὗτος ἐπὶ τῇ γεννήσει τοῦ υἱοῦ του Ἀλεξίου, ἀποτείνεται εἰς τοὺς ἀστρολόγους διὰ νὰ πληροφορηθῇ περὶ τῆς μελλούσης ἐξελίξεως αὐτοῦ, ἄλλοτε δὲ διὰ νὰ μάθῃ περὶ τῆς τύχης σοβαρῶν ζητημάτων τῆς ἐπικρατείας του. Δεῖγμα τῆς τοιαύτης συμπεριφορᾶς τοῦ Μανουὴλ ἔναντι τῶν ἀστρολόγων εἶναι καὶ τὸ ὅτι ὁ «Ἰωάννης ὁ Φιλόσοφος Καματηρὸς» συντάσσει εἰς στίχους καὶ ἀπευθύνει πρὸς αὐτὸν ποίημα ἐκτενές, τὸ πλεῖστον μέρος τοῦ ὁποίου εἶναι καθαρῶς ἀστρολογικόν [1]. Ἡ τοιαύτη ὅμως συμπεριφορὰ τοῦ αὐτοκράτορος ἐδημιούργησε, δικαίως, θόρυβον ἐναντίον αὐτοῦ, ὥστε νὰ ἀναγκασθῇ οὗτος γραπτῶς νὰ ἀπολογηθῇ [2]. Μετὰ ταῦτα ὁ Μιχαὴλ Ψελλὸς ὁ διακεκριμένος οὗτος ἐργάτης τοῦ πολιτισμοῦ, ὅστις διὰ τὴν πολυμάθειάν του παρεβλήθη πρὸς τὸν Ρ. Βάκωνα καὶ τὸν Φρ. Βάκωνα [3], συνέβαλεν ἐξαιρετικὰ καὶ εἰς τὴν προαγωγὴν τῶν Μαθηματικῶν καὶ τῆς Ἀστρονομίας, ἐπολέμησε τὴν Ἀστρολογίαν ἐπετέθη δὲ καὶ κατὰ τοῦ συσπουδαστοῦ του Ι. Ξιφιλίνου — ὁ ὁποῖος διέκειτο εὐμενῶς πρὸς τὰς ἀστρολογικὰς προρρήσεις.

Ἀλλὰ καὶ βραδύτερον, ὅταν ἡ σπουδὴ τῆς Ἀστρονομίας εὑρίσκετο εἰς ἀκμήν, διακεκριμένοι ἀστρονόμοι, ὅπως ὁ Θ. Μετοχίτης καὶ ὁ Ν. Γρηγορᾶς, κατεδίκασαν δριμέως τὰς ἀποκρύφους ἐπιστήμας. Εἰδικώτερον ἐν Τραπεζοῦντι κατὰ τὴν μαρτυρίαν τοῦ Γρηγορᾶ, ἐνεφανίσθη μεταξὺ τῶν ἐτῶν

[1] Johannes Kamateros, Εἰσαγωγὴ Ἀστρονομίας (Πρὸς Βασιλέα Ἐμμανουὴλ τὸν Κομνηνὸν περὶ τὰ δώδεκα ζῴδια, περὶ πλανήτας, περὶ ἀπλανεῖς ἀστέρας, περὶ δεκανούς, περὶ τὰ ὅρια, μερὶ μορφώσεως, περὶ τύχης, καὶ δυστυχίας, περὶ γενεθλίου, περὶ θεματίου, περὶ χρόνων ζωῆς· περὶ σεισμῶν, περὶ βροντῶν, περὶ κεραυνοῦ, περὶ τὰ κλίματα, περὶ σχηματισμῶν, περὶ κομήτας καὶ ἕτερα εἰς πλάτος πολλά, ἐπεξεργασθεῖσα καὶ ἐκδοθεῖσα ὑπὸ Dr. L. Weigl, Leipzig u. Berlin 1908, σ. 142.

[2] Krumbacher-Σωτηριάδου, Τόμος Β', σ. 443.

[3] Τατάκη Β., Θέματα Χριστιανικῆς καὶ Βυζαντινῆς Φιλοσοφίας, Ἀθῆναι 1952, σ. 177.

1328 - 1341 μία ἀστρολογικὴ αἵρεσις ὑπὸ τὴν ἐπίδρασιν Περσῶν, οἱ ὁποῖοι κατέφυγον εἰς τὴν περιοχὴν ἐκείνην. Οὗτοι ὑπὸ τὸ πρόσχημα τῆς καθαρῶς ἀστρονομικῆς ἐπιστήμης, διέδιδον διαφόρους μύθους στηριζόμενοι εἰς τὰς θέσεις τοῦ Κρόνου καὶ τοῦ Ἄρεως καθὼς καὶ τὰς ἡλιακὰς ἐκλείψεις. Ὁ Γρηγορᾶς γράφει περὶ αὐτῶν ὅτι «ἀγενεῖς τινὰς καὶ μειρακιώδεις κροτοῦσι θορύβους καὶ ταῦτα τῶν Περσῶν καὶ Χαλδαίων μετεῖναι φάσκοντες ἐπιστήμην διασύροντες οὕτω τὸ τῆς ἐπιστήμης χρηστόν». Ἐάν, ἔλεγον, ἔχωμεν ἔκλειψιν Ἡλίου καὶ συγχρόνως σύνοδον Κρόνου καὶ Ἄρεως, «θὰ ὑπάρξωσι καὶ ἀνέμων κυκεῶνες καὶ πόλεων καταστροφαὶ καὶ ἀναμοχλεύσεις ὀρέων». Ἐὰν δὲ ταῦτα δὲν ὑπάρξωσιν «ἐξ ἀνάγκης ἕπεται καὶ κατὰ χώραν ἵστασθαι πᾶν *ὄρος καὶ πόλιν* ἅπασαν» [1]. Ὁ Γρηγορᾶς ἀνεσκεύασεν ὅλα τὰ μυθεύματα ταῦτα, τὰ ὁποῖα θεωρεῖ «φύσεως ὄντα σαφῶς ἀρρωστήματα καὶ λύρας ὥσπερ ραγείσης πλημμελῆ τινα κρούσματα». Τὰ τερατολογήματα δὲ ταῦτα τῶν ἀστρολόγων, ὡς μᾶς πληροφορεῖ ὁ Ἀρχιεπίσκοπος Χρύσανθος [2] «τῶν ἡμιξήρων φυτῶν οὐδὲν διαφέροντα, ἐντὸς μικροῦ χρόνου ἐξηράνθησαν».

Ἐκ τῆς ἀνωτέρω, συντόμου μᾶλλον ἐκθέσεως, πληροφορεῖται κανεὶς πλήρως ὅτι κατὰ τὴν ὑπερχιλιετῆ περίοδον τῆς ἀκμῆς καὶ ποικιλομόρφου δράσεως τοῦ Βυζαντίου, ἡ μὲν Ἀστρονομία ὡς καθαρὰ ἐπιστήμη καὶ ὡς πηγὴ ἐμπνεύσεως διὰ τὴν πνευματικὴν ἀνάτασιν τοῦ ἀνθρώπου ἦτο ἐλευθέρα νὰ ἀναπτύσσεται, οὐ μὴν ἀλλὰ καὶ συνιστᾶτο καὶ ἐκαλλιεργεῖτο. Ἡ δὲ Ἀστρολογία, ἡ μυστικὴ καὶ ἀπόκρυφος αὕτη ἐπιστήμη, ὡς δεσμεύουσα τὸν ἐλεύθερον ἄνθρωπον, κατεβλήθη προσπάθεια νὰ τεθῇ κατὰ μέρος καὶ ἐπολεμήθη ὑπὸ πλείστων ὅσων ἐκπροσώπων τῆς Ἐκκλησίας καὶ πραγματικῶν ἐργατῶν τῆς ἀληθοῦς ἐπιστημονικῆς ἐρεύνης. Τοῦτο εἶναι φανερὸν καὶ ἀναντίρρητον. Καὶ εἰς ἐπίρρωσιν τῶν ἀνωτέρω θὰ παραθέσωμεν τὴν γνώμην ἑνὸς ἐκ τῶν εἰδικῶν ἐρευνητῶν τῆς περιόδου ταύτης, τοῦ καθηγητοῦ καὶ ἀκαδημαϊκοῦ κ. Φ. Κουκουλέ, ὁ ὁποῖος τονίζει τὰ ἑξῆς [3]: «Κρίνομεν σκόπιμον νὰ εἴπωμεν ὅτι οἱ Βυζαντινοὶ ἐγνώρισαν δύο εἴδη μαθηματικῶν, τὰ ἐπιστημονικὰ τῶν ὁποίων ἡ διδασκαλία ἐπετρέπετο, ἀφ᾽ οὗ, ὡς λέγει ὁ Γρηγόριος ὁ Νύσσης (PG, 46, 181), δι᾽ αὐτῆς, «θήγεται πρὸς ἀρετὴν ἡ διάνοια καὶ διὰ τοῦ ἀριθμοῦ κατανοεῖται ἡ ἀλήθεια», καὶ τὰ ἀπόκρυφα, ἅτινα αὐστηρῶς ἀπηγορεύοντο· ἡ ἀστρονομία π.χ. ἐφ᾽ ὅσον ἐξήταζε τὰς κινήσεις, τὰ μεγέθη καὶ τὰς ἀπ᾽ ἀλλήλων ἀποστάσεις τῶν οὐρανίων σωμάτων, ἐδιδάσκετο, ὅταν ὅμως κατήντα ἀστρολογία, ὑποστηρίζουσα ὅτι ἡ τύχη τοῦ ἀνθρώ-

---

[1] Μητροπολίτου (μετέπειτα Ἀρχιεπισκόπου) Χρυσάνθου, Ἡ Ἐκκλησία Τραπεζοῦντος, Ἀθῆναι 1933, σ. 358 - 359.

[2] Αὐτόθι σ. 359.

[3] Κουκουλὲ Φ., Ἔνθ᾽ ἀν., Α' Ι, σ. 125.

που ἐξαρτᾶται ἐκ τῶν ἄστρων, τότε ἐθεωρεῖτο ἀπόβλητος καὶ κατεδιώκετο. Ὅταν λοιπὸν ἀναγινώσκωμεν εἰς διάφορα κείμενα ὅτι ἀπηγορεύοντο τὰ μαθηματικὰ καὶ κατεδιώκοντο οἱ μαθηματικοί, ὧν ζητεῖται ἡ καταστροφὴ τῶν βιβλίων, δέον νὰ ἔχωμεν ὑπ᾽ ὄψιν ὅτι περὶ τῶν ἀποκρύφων μόνον μαθημάτων καὶ τῶν ἀστρολόγων πρόκειται».

Ε'

Ἀναμφιβόλως ἡ περισσότερον θετικὴ συμβολὴ τῶν Βυζαντινῶν εἰς τὴν καλλιέργειαν καὶ προαγωγὴν τῆς Ἀστρονομίας, ὅπως καὶ τῶν Μαθηματικῶν, ἐσημειώθη ἀπὸ τῆς ἐποχῆς τῶν Παλαιολόγων καὶ ἐντεῦθεν. Τοῦτο βεβαιώνουν ὁμοφώνως ὅλοι οἱ ἀντικειμενικοὶ ἐρευνηταὶ τῆς περιόδου ταύτης τῆς ἱστορίας. Μία νέα ἐποχὴ ἀνθήσεως τῶν ἐπιστημῶν ἐμφανίζεται εἰς τὸ πνευματικὸν τοῦτο λίκνον τῆς πεπολιτισμένης ἀνθρωπότητος. Καὶ ἡ ἄνθησις αὕτη προχωρεῖ συνεχῶς καὶ μὲ μεγαλύτερον ρυθμὸν παρ᾽ ὅλον ὅτι, τὸ λίκνον ἀπειλεῖται νὰ καταστραφῇ ἀπὸ παντοίας ἐπιθέσεις βαρβάρων λαῶν ἢ καὶ φθονούντων φίλων καὶ φαινομενικῶν προστατῶν. Κατὰ τὴν περίοδον αὐτὴν παρουσιάζονται πολλοὶ καὶ διακεκριμένοι ἐπιστήμονες καὶ ἐρευνηταὶ οἱ ὁποῖοι τιμοῦν καὶ λαμπρύνουν τὴν Χριστιανικὴν Ἀνατολήν. Ὁ Krumbacher γράφει διὰ τὴν Ἀστρονομίαν καὶ τὰ Μαθηματικὰ τὰ ἑξῆς: «Ὁ Νικηφόρος Βλεμμύδης, Γεώργιος Παχυμέρης, Θεόδωρος Μετοχίτης καὶ πρὸ παντὸς ὁ Νικηφόρος Γρηγορᾶς, δὲν ἔπραξαν ὀλιγώτερα ἐν τῷ περιωρισμένῳ τοῦ Βυζαντίου κύκλῳ ὑπὲρ τῶν ἐμπειρικῶν καὶ φυσικῶν ἐρευνῶν ἢ ὁ Ρογεῖρος Βάκων (Roger Bacon) ἐν τῇ Δύσει» [1]. Ὡς γνωστὸν δὲ ὁ Ρογ. Βάκων (1214 - 1294) ἀποκληθεὶς «θαυμάσιος διδάσκαλος» (doctor admirabilis) θεωρεῖται ὁ εἰσηγητὴς τοῦ πειράματος εἰς τὴν ἔρευναν τῆς φύσεως καὶ γενικώτερον ὡς διακεκριμένος φυσιοδίφης, ὅστις συνέβαλεν ἐξαιρετικὰ εἰς τὴν προαγωγὴν καὶ τὴν ἀναγέννησιν τῶν ἐπιστημῶν. Εἶχε λοιπὸν κατὰ τὴν ἰδίαν ἐποχὴν — διότι προγενεστέρως ἡ Δύσις εὑρίσκετο εἰς πλήρη πνευματικὴν νάρκην [2] — τὸ Βυζάντιον καὶ θετικὴν ἐπιστήμην ἐν ἀκμῇ καὶ θὰ ἐσημειοῦντο ἐν αὐτῷ μεγάλαι ἐξελίξεις, ἀλλὰ δυστυχῶς ὑπέκυψεν εἰς τὰ κτυπήματα τῶν ἐχθρῶν καὶ τὰ προδοτικὰ φιλήματα τῶν ὁμοθρήσκων. Ἡ ἐπίθεσις δὲ ἐναντίον τοῦ Βυζαντίου ἐξηκολούθησε καὶ μετὰ ταῦτα, καὶ δὴ μέχρι τῶν ἀρχῶν

---

[1] Krumbacher-Σωτηριάδου, Ἔνθ᾽ ἀν., τόμος Β', σ. 47 καὶ γερμ. πρωτότυπον, σ. 437.

[2] «Ἀπὸ τῆς πτώσεως τῆς Ρώμης 5ος αἰών, γράφει (Ἔνθ᾽ ἀν., σ. 45) ὁ καθηγητὴς Κ. Μαλτέζος, μέχρι τέλους τοῦ 11ου ἡ Δύσις διετέλει ἐπιστημονικῶς ἐν χειμερίᾳ νάρκῃ».

τοῦ Κ΄ αἰῶνος καὶ ἐτέθησαν εἰς ἐνέργειαν πλεῖσται ὅσαι μέθοδοι ὅπως μειωθῇ εἰς τὸ ἐλάχιστον ἡ ἀξία τῆς ἐπιστημονικῆς αὐτοῦ συμβολῆς καί, εἰ δυνατόν, ἐξαφανισθῇ ἡ φωτεινὴ ἐκείνη καὶ πλουσία εἰς ποικίλον πνευματικὸν περιεχόμενον Ἑλληνοχριστιανικὴ περίοδος τῆς Ἱστορίας [1].

Τὸ δίκαιον ὅμως καὶ τὸ ἀληθές, ἂν πρὸς καιρὸν τίθενται κατὰ μέρος καὶ παραμένουν ἄγνωστα, ἐν τούτοις ἔρχεται στιγμὴ κατὰ τὴν ὁποίαν θριαμβεύουν. Ὁ χρυσός, τὰ πολύτιμα μέταλλα καὶ τὰ μεγάλης ἀξίας στοιχεῖα, εὑρίσκονται κατὰ κανόνα εἰς τὸ βάθος καὶ χρειάζεται νὰ ἀνασκάψωμεν τὸ ἔδαφος διὰ νὰ τὰ ἀνεύρωμεν, ἐν ἀντιθέσει πρὸς τὰ χωρὶς ἀξίαν τὰ ὁποῖα ἀφθονοῦν εἰς τὴν ἐπιφάνειαν καὶ χρωματίζουν αὐτήν. Αἱ ἐπιπόλαιαι ἔρευναι, αἱ θορυβώδεις συζητήσεις καὶ κρίσεις εὐκόλως γίνονται, ταχέως διαδίδονται καὶ συνήθως φαίνεται ὅτι αὐταὶ δίδουν τὸν τόνον εἰς τὴν ζωήν, οὐχὶ δὲ σπανίως δημιουργοῦν ἀποπνικτικὴν ἀτμόσφαιραν. Ἔρχεται ὅμως ἡ ἀντικειμενικὴ καὶ συστηματικὴ ἔρευνα ἡ ὁποία εἰσδύει εἰς τὸ βάθος, ἐξετάζει τὰ γεγονότα ἀντικειμενικῶς, διαλευκαίνει τὰ ζητήματα καὶ παρουσιάζει ὡλοκληρωμένην τὴν ἀλήθειαν — ἀποδίδει ἐπομένως τὸ δίκαιον.

Καὶ ἀκριβῶς τὸ κατασταλαγμα τῆς ἐπιπόνου καὶ συστηματικῆς μελέτης τῶν εἰδικῶν, ταύτην τὴν ἀλήθειαν διαπιστώνει : Ὅτι τὸ Βυζάντιον ἐδημιούργησε πολιτισμὸν ἐξαιρετικόν. Πολιτισμὸν ὄχι μονόπλευρον ἢ περιοριζόμενον εἰς μερικὰς μόνον πλευρὰς τῆς κοινωνικῆς ζωῆς, ἀλλὰ πλήρη καὶ ὡλοκληρωμένον. Πολιτισμὸν ὅστις φέρει σαφῆ τὰ δείγματα τῆς ἀρτιότητος, τῆς ὑγείας καὶ τῆς ὁλότητος. Αἱ ἐργασίαι διακεκριμένων μελετητῶν τῆς ἱστορίας ἡμετέρων καὶ ξένων [2], αἵτινες εἶδον — καὶ συνεχῶς βλέπουν — τὸ φῶς τῆς δημοσιότητος, ὑπογραμμίζουν τὴν ἀνωτέρω διαπίστωσιν. «Τὸ Βυζάντιον, γράφει ὁ Γάλλος Βυζαντινολόγος Ch. Diehl, ἐδημιούργησε λαμπρὸν πολιτισμὸν τὸν λαμπρότερον ἴσως ποὺ ἐγνώρισεν ὁ Μεσαίων, τὸν μόνον ἀσφαλῶς ποὺ εἶδε τὸ φῶς μέχρι τοῦ 1100 εἰς τὴν Χριστιανικὴν Εὐρώπην. Ἡ Κωνσταντινούπολις ὑπῆρξεν ἐπὶ αἰῶνας ἡ μόνη μεγάλη πόλις τῆς Χριστιανικῆς Εὐρώπης καὶ τὸ μεγαλεῖόν της ἦτο ἀσύγκριτον. Μὲ τὸν πνευματικὸν καὶ τεχνικὸν πολιτισμόν του τὸ Βυζάντιον ἐξήσκησε εὐρεῖαν ἐπίδρασιν εἰς τοὺς γύρω του λαούς. Καὶ σήμερον ἀκόμη τὰ μνημεῖα ποὺ σώζονται, τὰ μεγαλοπρεπῆ ἔργα τῆς τέχνης ἀρκοῦν νὰ δείξουν ποῖον ἦτο τὸ μεγαλεῖον τῆς Βυζαντινῆς τέχνης» [1]. Καὶ εἰς ἄλλο σημεῖον, προκειμένου νὰ ἐξάρῃ τὸ ἐκπολιτιστικὸν ἔργον τοῦ Κυρίλλου καὶ τοῦ Μεθοδίου μεταξὺ τῶν Σλαύων, γράφει (σ. 17) : «Ὅλα τὰ βάρβαρα φῦλα ἐγίνοντο πραγματικοὶ λαοί... καὶ δι᾽ ὅλην τὴν ἀνατολικὴν Εὐρώπην τὸ Βυζάντιον ἦτο ἀληθῶς ὁ μεγάλος παιδαγωγός, ὁ μεγάλος μύστης !»

Ὑπεστηρίχθη εἰς τὸ παρελθόν, καὶ μάλιστα ὑπερβαλλόντως, ἡ ἄποψις ὅτι μεγάλη παρακμὴ τῶν ἐπιστημῶν ἐσημειώθη τότε καὶ ἡ νόθος κόρη τῆς Ἀστρονομίας, ἡ Ἀστρολογία, ἀνεπτύχθη εἰς μέγαν βαθμόν, ἠλαττώθη δὲ τὸ ἐνδιαφέρον καὶ ἡ πίστις τῶν ἀνθρώπων εἰς αὐτήν, ὅταν ἤρχισαν νὰ καλλιεργοῦνται ἐντατικώτερον καὶ νὰ ἀναπτύσσωνται συστηματικώτερον αἱ θετικαὶ ἐπιστῆμαι. Ἀπεδίδετο δὲ ἐν μέρει, ἐμμέσως, ἐνίοτε δὲ καὶ ἀμέσως, μομφὴ κατὰ τοῦ Βυζαντίου διὰ τὴν κάμψιν τῶν ἐπιστημῶν καὶ τὴν στροφὴν πολλῶν ἀνθρώπων εἰς τὴν ἀστρομαντείαν. Καὶ ἡ μὲν κάμψις καὶ παρακμὴ τῶν ἐπιστημῶν, ὅπως ἐτονίσθη καὶ εἰς τὴν εἰσαγωγήν, εἶχεν ἀρχίσει πολὺ πρὶν ἢ ἐμφανισθῇ εἰς τὸ προσκήνιον τῆς ἱστορίας ὁ Χριστιανισμός, ἀκριβῶς δὲ ἡ ζύμωσις τῆς ἀνθρωπότητος μὲ τὴν νέαν διδασκαλίαν συνετέλεσαν ὥστε νὰ δημιουργηθῇ ἡ χιλιόχρονος δημιουργικὴ πολιτιστικὴ ἐργασία, ὁμοίαν τῆς ὁποίας δὲν ἔχει νὰ παρουσιάσῃ μέχρι σήμερον ὁ κόσμος. Ὅσον ἀφορᾷ δὲ εἰς τὴν διάδοσιν τῆς Ἀστρολογίας, καὶ τὸν περιορισμὸν τοῦ πεδίου δράσεώς της σὺν τῇ ἐξελίξει τῆς καθαρᾶς ἐπιστήμης, τὸ θέμα εἶναι γενικώτερον καὶ θὰ πρέπει νὰ ἐξετασθῇ ἐν συναρτήσει καὶ πρὸς ἄλλα κοινωνικὰ φαινόμενα, πρᾶγμα τὸ ὁποῖον κεῖται ἐκτὸς τοῦ πεδίου τῆς παρούσης ἐρεύνης.

Πάντως, ἂν ρίψωμεν ἓν βλέμα εἰς τὴν ἱστορίαν τῆς Εὐρώπης καὶ τῆς Ἀμερικῆς τῶν τελευταίων αἰώνων, καθ᾽ οὓς ἔχομεν καταπληκτικὴν ὄντως

[1] Δεῖγμα δὲ τῆς κατὰ τοὺς μετέπειτα χρόνους ἀκολουθηθείσης τακτικῆς ἐκείνης εἶναι καὶ ἡ μεγάλη καὶ ἄδικος πολεμικὴ τὴν ὁποίαν ἔκαμε βραδύτερον, ὁ κατὰ τὰ ἄλλα τόσον διακεκριμένος ἱστορικὸς E. Gibbon, ὅστις εἰς τὴν ἱστορίαν του περὶ τῆς «Παρακμῆς καὶ πτώσεως τῆς Ρωμαϊκῆς Αὐτοκρατορίας» (E. Gibbon, Decline and Fall of the Roman Empire, Vol. I-VI, London 1776-1788) θεωρεῖ ὑπεύθυνον αὐτῆς τὸν πρῶτον Χριστιανισμόν. Ἐκφράζεται σαρκαστικῶς δι᾽ αὐτὸν ἀλλὰ «τὸ χειρότερον ἐξ ὅλων εἶναι, ὅπως γράφουν οἱ σημερινοί του ὁμοεθνεῖς, ὅτι ἡ ἀντικειμενικὴ καὶ ἤρεμος κρίσις του ἐνίοτε ἀμαυροῦται ἐκεῖ ὅπου ἀναμιγνύονται αἱ προκαταλήψεις του καὶ αἱ προτιμήσεις του». (Everyman's Encyclopædia, editer by Ridgway, 3rd ed. (1950) Vol. 6, σ. 387). Καὶ ὁ γνωστὸς Ἄγγλος Βυζαντιολόγος, καθηγητὴς S. Runciman, ἀναγνωρίζων τὴν μεγάλην αὐτὴν ἀδικίαν, ἔγραψε τὰ ἑξῆς : «Ὁ Gibbon, μολονότι ἦταν μεγάλος ἱστορικός, δὲν ἦταν ὡστόσο ἕνας μεγάλος ἱστορικὸς τῆς μεσαιωνικῆς Ἑλλάδος. Θὰ ἠμπορούσαμε νὰ τὸν ἀποκαλέσωμε Ρωμαῖον... Ἂν καὶ θαύμαζε τὴν κλασσικὴ Ἑλλάδα, ποτέ του δὲν κατάλαβε τὸ Ἑλληνικὸν πνεῦμα. Καταφρονοῦσε τοὺς Βυζαντινοὺς θεωρῶντας τους σὰν Ἕλληνας ποὺ σφετερίσθησαν τὴν κληρονομίαν τῆς Ρώμης» (Runciman S., Ἄγγλοι ἱστορικοὶ τῆς μεσαιωνικῆς καὶ σύγχρονης Ἑλλάδας, Ἀγγλοελληνικὴ Ἐπιθεώρησις, Ἀθῆναι 1946, σ. 106-107).

[2] Εἶναι καταπληκτικῶς τεραστία ἡ ἀναπτυχθεῖσα ἐσχάτως ἐπιστημονικὴ κίνησις γύρω ἀπὸ τὴν ἔρευναν τοῦ Βυζαντίου. Θὰ ἤρκει δὲ μόνον νὰ ἀναφέρῃ κανεὶς τὰ ὀνόματα διαπρεπῶν Βυζαντινολόγων, ὡς τῶν : Krumbacher, Diehl, Vasiliev, Brehier, Gelzer, Dölger, Runciman, Moss, Dvornik, Cohen, Mercati, Millet καὶ ἐκ τῶν ἡμετέρων τούς : Κ. Ἄμαντον, Φ. Κουκουλέν, Σ. Κουγέαν, Α. Ὀρλάνδον, Γ. Σωτηρίου, Ν. Τωμαδάκην, Δ. Ζακυθηνὸν κλπ.

[1] Diehl Ch., Les grands problèmes de l'histoire Byzantine, Paris 1943, p. 173-174.

ἀνάπτυξιν τῶν ἐπιστημῶν καὶ μεγάλην κατάκτησιν τέως ἀγνώστων περιοχῶν τοῦ ἐπιστητοῦ, θὰ ἴδωμεν ὅτι καὶ αἱ ἀπόκρυφοι ἐπιστῆμαι, ἰδία δὲ ἡ Ἀστρολογία, δὲν ἔπαυσε νὰ ἀσκῇ ἰσχυροτάτην ἐπίδρασιν μεταξὺ πολλῶν ἐκ τῶν μετρίας ἀναπτύξεως, ἀλλὰ καὶ τῶν περισσότερον μορφωμένων. Κατὰ καιροὺς δὲ δημοσιεύονται στατιστικαὶ κυκλοφορίας βιβλίων, ἐκ τῶν ὁποίων πληροφορούμεθα ὅτι ὁ ἀριθμὸς τῶν ἐπιστημονικῶν ἢ καὶ ἐκλαϊκευτικῶν ἀστρονομικῶν ἔργων εἶναι κατὰ πολὺ μικρότερος τοῦ ἀριθμοῦ τῶν ἀστρολογικῶν, τὰ ὁποῖα ἀγοράζονται καὶ μελετῶνται μὲ ἄπληστον ἐνδιαφέρον ἀπὸ τὸν πολὺν κόσμον. Ἀπόδειξιν δὲ τούτου ἀποτελεῖ καὶ ἡ ἐμφάνισις εἰς τὸν καθημερινὸν καὶ περιοδικὸν τύπον σελίδων καὶ στηλῶν μὲ τοιούτου εἴδους δημοσιεύματα (ὡροσκόπια κλπ.). Ἡ ναζιστικὴ Γερμανία εἶχε περὶ πολλοῦ τὴν Ἀστρολογίαν, παρετηρεῖτο δὲ τότε ἐκεῖ μεγάλη διανοητικὴ καὶ πνευματικὴ κατάπτωσις [1]. Ἀλλὰ καὶ μεταπολεμικῶς, διὰ νὰ ἀναφέρωμεν ἓν μόνον γεγονός, οἱ εἰδικοὶ ὑπολογίζουν ὅτι: 6.000.000 Ἀμερικανοὶ διακινδυνεύουν κατ' ἔτος τὴν σταδιοδρομίαν των καὶ τὴν εὐτυχίαν τῆς οἰκογενείας των, διότι δίδουν πίστιν εἰς τοὺς ἀστρολόγους, οἱ ὁποῖοι τὸν τελευταῖον καιρὸν ἔχουν φθάσει τὸν ἀριθμὸν 20.000! Οἱ πιστεύοντες εἰς τὴν Ἀστρολογίαν, ἐκτὸς τῶν ἄλλων «κανονίζουν τὴν τεκνοποιΐαν ἀναλόγως τῆς μελλοντικῆς συζυγίας ὡρισμένων πλανητῶν» [2], ὑπάρχουν δὲ καὶ περιπτώσεις καθ' ἃς μητέρες προέβησαν εἰς καισαρικὴν τομήν, μήπως τυχὸν τὸ παιδί των δὲν γεννηθῇ τὴν ἡμέραν, τὴν ὥραν καὶ τὰ λεπτὰ τῆς ὥρας ποὺ καθώρισεν ὁ ἀστρολόγος!

Τὰ γεγονότα ταῦτα μαρτυροῦν ἀναμφιβόλως — ἐκτὸς τῶν ἄλλων — καὶ τὴν βαθυτέραν τάσιν καὶ τὸν ἐσώτερον πόθον τοῦ ἀνθρώπου, ὅπως ἐξαρτηθῇ ἀπὸ κάτι τὸ ὁποῖον δὲν σχετίζεται μὲ τὸν τεχνικὸν πολιτισμὸν καὶ οὔτε δύναται νὰ προσφερθῇ ἀπὸ αὐτόν. Ὀρθῶς δὲ ἐλέχθη ὅτι ἡ ἀπωτέρα αἰτία τῆς πρὸς τὴν Ἀστρολογίαν στροφῆς πολλῶν εἶναι ὅτι «ὁ ἄνθρωπος, παρὰ τὰς τεχνικὰς καὶ ἄλλας προόδους παραμένει ὁ περιδεὴς πρωτόγονος ὁ ὁποῖος ἀδυνατεῖ νὰ ἐξηγήσῃ πολλὰ ἀπ' ὅσα συμβαίνουν γύρω του καὶ ἀτενίζει μὲ τρόμον τὸ μέλλον του». Αἰτία, ἑπομένως, βαθυτέρα εἶναι, οὐχὶ μόνον ἡ μὴ ἐντατικὴ ἐπιστημονικὴ καλλιέργεια καὶ διαφώτισις τοῦ ἀνθρώπου, ἀλλ' ἡ μὴ ταυτόχρονος καὶ παράλληλος πρόοδος τοῦ πνευματικοῦ πολιτισμοῦ εἰς τρόπον ὥστε νὰ ἀναπτύσσεται ἁρμονικῶς ὁ ὅλος ἄνθρωπος.

Εἰς τὸ Βυζάντιον, ὅπως συμβαίνει εἰς ὅλας τὰς ἐποχάς, ἔγιναν ἀναμφιβόλως ὑπερβολαὶ καὶ παρεκκλίσεις, αἱ ὁποῖαι μειώνουν ἀλλὰ δὲν ἀμαυρώνουν, οὔτε κἂν ἐπισκιάζουν αἰσθητῶς τὴν λαμπρότητα καὶ τὸ μεγαλεῖον αὐτοῦ. Διότι ἡ Βυζαντινὴ περίοδος ἔχει νὰ παρουσιάσῃ ἕνα πολιτισμὸν μεγαλειώδη καὶ πολύπλευρον, τὸν ὁποῖον θαυμάζουν ἀνεπιφυλάκτως οἱ σημερινοὶ βαθεῖς ἱστορικοὶ ἐρευνηταί. Εἰς τὸν τομέα τῆς ἐπιστήμης, ὑπὸ τὴν στενοτέραν αὐτῆς ἔννοιαν, ἐὰν δὲν παρουσίασε μεγάλας πρωτοτυπίας καὶ ἀνακαλύψεις ὅπως ἡ νεωτέρα ἐποχὴ — ἡ ὁποία ὑστερεῖ εἰς ἄλλας ἐκδηλώσεις τῆς πνευματικῆς δημιουργίας — ὅμως, διετήρησε ζηλοτύπως ἐπὶ χίλια καὶ πλέον ἔτη καὶ ἐκαλλιέργησε τὴν ἀρχαίαν κληρονομίαν. Κάθε ἐποχή, ὡς γνωστόν, ἔχει τὰ προβλήματά της, ἐκεῖνα τὰ ὁποῖα ἡ ἰδία δημιουργεῖ, ἀλλὰ καὶ ἐκεῖνα τὰ ὁποῖα ἀφ' ἑαυτῶν ἀνακύπτουν. Καὶ τὰ μὲν καὶ τὰ δέ, θὰ πρέπει θαρραλέως καὶ θετικῶς νὰ τὰ ἀντιμετωπίζῃ. Ἀσφαλῶς, διὰ πολλὰ τοιαῦτα ζητήματα, οἱ πνευματικοὶ ἡγέται τοῦ Βυζαντίου ἀνέλαβον μετὰ παρρησίας, ἀντικειμενικότητος καὶ ἀποφασιστικότητος τὴν μελέτην των καὶ τὴν λύσιν των.

Μεταξὺ τῶν ζητημάτων τούτων ἦτο καὶ ἡ *σχέσις Ἀστρονομίας καὶ Ἀστρολογίας*. Ὅπως δὲ ἐτονίσθη εἰς τὴν ἀρχήν, τότε «ἦτο ἀδύνατον νὰ εἴπωμεν διὰ τῆς μεθόδου τοῦ πειράματος ὅτι οἱ ἀστέρες δὲν ἐπιδροῦν εἰς τὴν ἱστορίαν τοῦ ἀνθρωπίνου γένους». Καὶ πρέπει νὰ ὁμολογηθῇ ὅτι ἡ λύσις τὴν ὁποίαν ἔδωκαν οἱ Βυζαντινοὶ εἶναι ἡ ἐπιτυχεστέρα. Διότι ἑτέρα τοιαύτη, καλυτέρα ἐκείνης δὲν ἐπροτάθη μέχρι σήμερον. Ὁ δὲ λόγος προφανής.

ΔΗΜ. Δ. ΚΩΤΣΑΚΗΣ

[1] Εἰς τὸ στρατηγεῖον τοῦ Hitler ὑπηρέτουν ἐπισήμως τοιούτου εἴδους ἀστρολόγοι — μεταξὺ δὲ τούτων καὶ ὁ φυσικὸς Dr. W. Führer, ὅστις διωρίσθη καὶ καθηγητὴς τοῦ Πανεπιστημίου. (Βλ. Kuiper G., German Astronomy during the War, Pop. Astronomy 1946, p. 263-287 καὶ Πεντελικοῦ Κ., Ἡ ἐπιστήμη κάτω ἀπὸ τὸ Χιτλερισμόν, «Ἀκτῖνες» 1947, σ. 32-34).

[2] Πεντελικοῦ Κ., Πολιτισμὸς καὶ... Ἀστρολογία, «Ἀκτῖνες» 1953, σ. 447-449.

ΚΑΤΑΛΟΓΟΣ ΤΩΝ ΧΕΙΡΟΓΡΑΦΩΝ ΚΩΔΙΚΩΝ ΤΗΣ ΒΙΒΛΙΟΘΗΚΗΣ ΤΗΣ ΣΧΟΛΗΣ ΔΗΜΗΤΣΑΝΗΣ *

69.

Χαρτ. Διαστ. 0,208×0,147 μ. Αἰὼν ΙΘ'. Φ. 27.

Κτητορικὸς κῶδιξ τοῦ ἱεροῦ ναοῦ τῶν Ἁγίων Ἀποστόλων τοῦ Παλαιοχωρίου, παρὰ τὴν Δημητσάναν, καθιερωθεὶς τῇ 22 Ἰουλίου 1823, περιέχων δὲ σημειώσεις μέχρι τῶν τελευταίων χρόνων.

Ἐν φ. 23β – 36 χρονικόν, 30 Σβρίου 1830, περιέχον *ἱστορικὸν τῆς κώμης Παλαιοχωρίου καὶ τοῦ ἐν αὐτῇ ναοῦ τῶν ἁγίων Ἀποστόλων*.

Στάχωσις διὰ βύρσης καστανοχρόου ἐξηρθρωμένη.

70.

Χαρτ. Διαστ. 0,21×0,16. Αἰὼν ΙΗ'. Φ. 193.

Ἐκλογὴ ἐκ τῆς Ἰωάννου τοῦ Χρυσοστόμου ἑρμηνείας τῶν κατὰ Κυριακὰς καὶ ἑορτὰς τοῦ ἔτους περικοπῶν τῶν Ἀποστόλων, κατ' ἐρωταπόκρισιν.

Ὁ κῶδιξ εἶναι γεγραμμένος ἐπιμελῶς, διατηρεῖται δὲ καλῶς πλὴν φύλλων τινῶν ἐν ἀρχῇ καὶ τῷ τέλει. Ἡ στάχωσις, διὰ βύρσης χρώματος μέλανος, κατὰ τὸ νῶτον εἶναι ἐξηρθρωμένη.

71.

Χαρτ. Διαστ. 0,215×0,162. Αἰὼν ΙΗ'. Φ. 107.

Θεοφίλου Κορυδαλέως, Ἔκθεσις κατ' ἐπιτομὴν τῆς λογικῆς πραγματείας.

Ἐν τέλει, φ. 101α, χειρὶ τῇ τοῦ βιβλιογράφου : *,αψκε' ἐν μηνὶ σεπτεμβρίῳ 10 ἐν Πάτμῳ.*

Φύλλα ἱκανὰ ἀφέθησαν λευκά. Στάχωσις καστανόχρους βυρσίνη, μὴ καλῶς διατηρουμένη. Ἐπὶ τῶν προσόψεων τῶν πινακίδων ἔντυπα κοσμήματα.

* Συνέχεια καὶ τέλος ἐκ τοῦ ΚΒ' τόμου τῆς ΕΕΒΣ.

72.

Χαρτ. Διαστ. 0,21×0,166. Αἰὼν ΙΗ'. Φ. 184.

1. (φ. 4α). Γεωμετρία μετὰ σχημάτων.

Φ. 29α : *Τέλος τοῦ α' βιβλίου αψοθ^ω σεπτεμβρίου ιη^η ἡμέρᾳ Τετάρτῃ ἠρξάμεθα τῆς Γεωμετρίας.*

2. (φ. 150α). *Πρακτικὴ ἀριθμητική.*

Στάχωσις διὰ βύρσης, εἰς τὸ νῶτον φέρει χρυσᾶ κοσμήματα, αἱ δὲ πινακίδες ἔγχρωμον περικάλυμμα.

73.

Χαρτ. Διαστ. 0,207×0,145. Αἰὼν ΙΘ'. Φ. 47.

«Μεριδόχαρτον» τῆς μονῆς Αἱμυαλοῦς, περιέχον ἐκ διαφόρων χωρίων τῆς περιφερείας οἰκογενειακὰ ὀνόματα μετὰ τῶν προσφορῶν, ἵνα μνημονεύωνται κατὰ τὰς ἱερὰς ἀκολουθίας. Ἡ σύνταξις τοῦ κώδικος ἐγένετο κατὰ τὴν ἐπικρατοῦσαν συνήθειαν τῶν περιερχομένων μοναχῶν, πρὸς συλλογὴν ἐράνων, ἐπὶ τόπου.

74.

Χαρτ. Διατ. 0,205×0,135. Αἰὼν ΙϚ'. Φ. 221.

Ἀκέφαλος, κολοβός.

1. (φ. 1α). Ἰωάννου τοῦ Χρυσοστόμου, Λόγοι διάφοροι: α) ὁμιλία εἰς τὰς Γραφὰς (φ. 1α)· β) εἰς τὸ βάπτισμα (φ. 11α)· γ) περὶ τῆς χήρας, τῶν ἀμπελώνων (φ. 48α)· δ) παραβολὴ εἰς τὸν ἄσωτον υἱὸν (φ. 62α)· ε) εἰς τὸν μάταιον βίον καὶ κοιμηθέντας (φ. 72α)· ϛ) εἰς τὴν ἀρχὴν τῶν νηστειῶν (φ. 86β)· ζ) εἰς τὸν Εὐαγγελισμὸν τῆς Θεοτόκου (φ. 153α)· η) εἰς τὸ ἅγιον Πάσχα (φ. 186α).
2. (φ. 25α). Βίος καὶ πολιτεία τοῦ ὁσίου Ἰωάννου τοῦ Καλυβίτου.
3. (φ. 35β). Κοσμᾶ Βεστήτορος, Λόγος εἰς τὴν ἐπάνοδον τοῦ ἐν ἁγίοις πατρὸς Ἰωάννου Χρυσοστόμου.
4. (φ. 50α). Κυρίλλου πατριάρχου Ἱεροσολύμων, Λόγος εἰς τὴν Ὑπαπαντήν.
5. (φ. 56α). Ἡ εὕρεσις τῆς κεφαλῆς τοῦ Τ. Προδρόμου.
6. (φ. 78α). Ἐφραὶμ τοῦ Σύρου, α) Λόγος εἰς τὴν Δευτέραν Παρουσίαν· β) Λόγος εἰς τὴν πανήγυριν τοῦ Τ. Σταυροῦ (φ. 139β).
7. (φ. 113β). Διήγησις θαυμαστὴ τοῦ Ἁγίου Θεοδώρου τοῦ Τήρωνος.
8. (φ. 122α). Διήγησις περὶ τῶν ἁγίων καὶ σεπτῶν εἰκόνων.
9. (φ. 145α). Μαρτύριον τῶν Ἁγ. Τεσσαράκοντα.

10 (φ. 167β). Ἐπιφανίου ἀρχιεπισκόπου Κύπρου, Λόγος εἰς τὴν κήδευσιν τοῦ Χριστοῦ.

11. (φ. 183β). Γρηγορίου Ναζιανζηνοῦ, Λόγοι εἰς τὸ Ἅγιον Πάσχα.

12. (φ. 187α). Ἄθλησις τοῦ ἁγίου μεγαλομάρτυρος Γεωργίου.

Στάχωσις διὰ βύρσης χρώματος καστανοῦ, ἐξηρθρωμένη. Αἱ πινακίδες ἐκ ξύλου περικεκαλυμμέναι διὰ βύρσης. Γραφὴ ἐπιμεμελημένη, ἀλλὰ τοῦ κώδικος τὰ φύλλα ἐκ τῆς πολλῆς χρήσεως καὶ τῆς νοτίδος ὑπέστησαν φθορὰς μέχρις ἀποσυνθέσεως. Φύλλα τινὰ μόλις συγκρατοῦνται.

75.

Χαρτ. Διαστ. 0,203×0,147. Αἰὼν ΙΗ'. Φ. 125.

Συνοπτικὴ Λογική, συλλεχθεῖσα ἐκ διαφόρων διδασκάλων.

Ὁ κῶδιξ εἶναι κολοβός, ἡ στάχωσις αὐτοῦ διὰ βύρσης χρώματος μέλανος, κατὰ τὸ νῶτον ἐφθαρμένη. Αἱ πινακίδες, ἐκικεκαλυμμέναι διὰ βύρσης, κοσμοῦνται διὰ γραμμῶν καὶ σχημάτων ἐντύπων.

76.

Χαρτ. Διαστ. 0,205×0,155. Αἰὼν ΙΗ'. Φ. 62.

Πρακτικὴ Ἀριθμητική.

Ἀστάχωτος. Τὰ φύλλα συγκρατεῖ ἁπλῆ συρραφή.

77.

Χαρτ. Διαστ. 0,205×0,157. Αἰὼν ΙΗ'. Φ. 126.

1. (φ. 4α). Ἀδήλου, Γραμματικὴ τῆς ἑλληνικῆς γλώσσης.

2. (φ. 70α). Τοῦ σοφωτάτου καὶ λογιωτάτου καὶ πασῶν τῶν ἐπιστημῶν διδασκάλου καὶ μεγάλου ῥήτορος τῆς Μ. Ἐκκλησίας, ἰατροῦ τε καὶ ἀρίστου κυρίου Ἀλεξάνδρου [Μαυροκορδάτου] Δραγομάνου, τοῦ ἐκ ΚΠόλεως, Περὶ γραμματικῆς συντάξεως κατὰ τὰ ὀκτὼ μέρη τοῦ λόγου.

3. (φ. 105α). Ἑτέρου τινὸς ἀνωνύμου, Περὶ συντάξεως τῶν τοῦ λόγου μερῶν.

4. (φ. 112α). Ἐγχειρίδιον τῆς μετρικῆς τέχνης, ποιηθὲν παρὰ Γερασίμου ἱερομονάχου τοῦ Κρητός...

Τὰ ἐπίτιτλα ἐρυθροβαφῆ. Ἡ ἐπιμέλεια μεθ' ἧς ὁ βιβλιογράφος γράφει ἀξιοθαύμαστος. Μετ' ἰδιαιτέρας φιλοκαλίας φιλοτεχνεῖ τὰ ἀρχικὰ τῶν κεφαλαίων κεφαλαιώδη γράμματα διὰ μέλανος ἐρυθροῦ ἢ καὶ τοῦ συνήθους ἀνοικτοῦ μέλανος. Αἱ πινακίδες ἐπικεκαλυμμέναι δι' ἐγχρώμου λείου χάρτου, ἐνῷ εἰς τὸ νῶτον ἡ στάχωσις διὰ βύρσης.

78.

Χαρτ. Διαστ. 0,21×0,15. Αἰὼν ΙΘ'. Φ. 165.

Στοιχειώδης Φυσική. Ἐν τέλει (φ. 162–165) σχήματα. Ἐκ δωρεᾶς τοῦ ἀρχιεπισκόπου Ἀργολίδος Καλλινίκου Τερζοπούλου.

79.

Χάρτ. Διαστ. 0,215×0,154. Αἰὼν ΙΘ'. Φ. 183.

Μαθηματάριον, τὰ περιεχόμενα τοῦ ὁποίου ἑρμηνεύονται μετὰ ἢ ἄνευ τῆς ψυχαγωγίας, ἔχουν δὲ ὡς ἀκολούθως :

1. (φ. 1α). Ἔμμετροι εὐχαὶ εἰς τὴν Θεοτόκον, κατ' ἀλφάβητον.

2. (φ. 8α). Ἐξήγησις τῶν πνευματικῶν νουθεσιῶν τοῦ πατρὸς Νείλου τοῦ ἀσκητοῦ.

3. (φ. 24α). Τῶν ἑπτὰ σοφῶν κλπ. Ἀποφθέγματα.

4. (φ. 48α, 99α). Διάλογοι ἑλληνικοὶ χάριν τῶν ἀρχαρίων.

5. (φ. 62α). Γρηγορίου τοῦ Ναζιανζηνοῦ, Ἐξήγησις τῶν τετραστίχων γνωμῶν. φ. 80α : *αωε' τέλος τῆς ἐξηγήσεως τῶν πεντήκοντα ἐννέα τετραστίχων γνωμῶν τοῦ θείου Γρηγορίου τοῦ Θεολόγου.*

6. (φ. 81α). Τοῦ αὐτοῦ, α) Ἐξήγησις διστίχων γνωμῶν· β) ἐξήγησις εἰς τὸ περὶ τῶν τοῦ βίου ὁδῶν ποίημα (φ. 90β)· γ) ἐξήγησις τῶν εἰς Μ. Βασίλειον 12 ἐπικηδείων ἐπιγραμμάτων (φ. 94α)· δ) γνῶμαι μονόστιχοι... παραινετικαὶ (φ. 173α).

7. (φ. 102α). Κάτωνος, Γνῶμαι παραινετικαὶ δίστιχοι, μεταφερθεῖσαι ὑπὸ Μαξίμου Πλανούδη.

8. (φ. 120α). Ἀγαπητοῦ διακόνου, Ἔκθεσις κεφαλαίων παραινετικῶν.

9. (φ. 144α). Χρηστοήθεια διὰ στίχων ἰάμβων. φ. 172β : *Τέλος τῆς δι' ἰάμβων Χρηστοηθείας. Μάθετε ἀπ' ἐμοῦ, φησίν, ὅτι πρᾶός εἰμι καὶ ταπεινὸς τῇ καρδίᾳ καὶ τὰ ἑξῆς· ἡ μὲν πραότης ἀτάραχον τὸν θυμὸν διαφυλάττει, ἡ δὲ ταπείνωσις τύφου καὶ κενοδοξίας τὸν νοῦν ἐλευθεροῖ.* φ. 175β : *Τέλος καὶ τῶνδε, τῷ δὲ συντελεστῇ τῶν καλῶν θεῷ ἔστω κλέος μέγα. Ἐτελειώθη τὸν Ἰούλιον μῆναν εἰς τὰ χίλια ὀκτακόσια τρία.*

10. (φ. 176α). Ἐξήγησις εἰς τὰ τοῦ Χαβρίου Ἕλληνος τετράστιχα, περὶ ἀνθρώπου καὶ λιθίνου λέοντος.

φ. 183β : *Πόνος Νεκταρίου. Δεδώρηται παρ' ἐμοῦ Ἰωάννου Σακελλαριάδου, τῷ συνονύμῳ μοι Ἰωάννῃ Σακελλαρίου τοῦ ἐκ Σωποτοῦ, ἵν' ἔχῃ αὐτὸ ὡς οἰκεῖον κτῆμα, πρὸς ἐνθύμησιν τῆς ἐμῆς φιλίας, κατὰ τόδε τὸ ἔτος ͵αωια' Αὐγούστου κζ^{η}, ἐν Καρυταίνῃ· πόνος Νεκταρίου.*

Εἰς τὰ μεταξὺ τῶν διαφόρων κεφαλαίων ἀπομένοντα λευκὰ φύλλα ἐγρά-

φησαν κατὰ καιροὺς διάφοροι κανόνες, παραγγέλματα, χρονικὰ καὶ ἄλλαι χρήσιμοι σημειώσεις ὑπὸ διαφόρων χειρῶν.

Στάχωσις κατεστραμμένη. Τὸ νῶτον φέρει λινὸν ὕφασμα, αἱ δὲ πινακίδες ἄνευ ἐπικαλύμματος.

80.

Χαρτ. Διαστ. 0,224×0,155. Αἰὼν ΙΘ'. Φ. 65.

Νομοκάνονον πάνυ ὡραίον ἐκ τῶν ἁγίων καὶ οἰκουμενικῶν συνόδων... 'Εν τέλει (φ. 58 κἑξ.) πίναξ καὶ εὑρετήριον, μεθ' ὃ φ. 64β : *τέλος τοῦ πίνακος τοῦ νομοκάνονος διὰ χειρὸς 'Ιεροθέου ἱερομονάχου, οὗ ἡ πατρὶς Βλαχορράφτη ἐκ τῆς ἐπαρχίας Καρυταίνης καὶ ὅσοι ἀνὰ χεῖρας λάβετε, ἀξιώσατέ με συγγνώμης καὶ μέμνησθέ μοι διὰ τὸν Κύριον. αωκθ' 'Απριλίου 30.*

Τὸ κείμενον δὲν εἶναι ἀπηλλαγμένον ὀρθογραφικῶν ἁμαρτημάτων. 'Ο χάρτης τοῦ κώδικος ἀνίσου μεγέθους καὶ διαφόρου χρώματος καὶ ποιότητος. 'Η στάχωσις διὰ βύρσης, μέλανος χρώματος, δι' ὁμοίας δὲ ἐπικεκαλυμμέναι καὶ αἱ πινακίδες. 'Ο βιβλιογράφος εἰς πολύλογον σημείωμα, γεγραμμένον ἐπὶ φύλλου χάρτου, ὅπερ προσεκολλήθη ἐπὶ τῆς ὀπισθίας πινακίδος, ἐξηγεῖ πῶς ἤχθη εἰς τὸν καταρτισμὸν τοῦ κώδικος, ἐρανισθεὶς πολλαχόθεν.

81.

Χαρτ. Διαστ. 0,215×0,15. Αἰὼν ΙΘ'. Φ. 301.

1. (φ. 6α). Θ ε ο δ ώ ρ ο υ Π ρ ο δ ρ ό μ ο υ, Τετράστιχα ἰαμβικὰ καὶ ἡρωοελεγεῖα εἰς τὰ κεφαλαιωδῶς γραφέντα ἐν τῇ Παλ. Γραφῇ, ψυχαγωγικῶς.

2. (φ. 90α). Τ ο ῦ α ὐ τ ο ῦ, Τετράστιχα... ἐν τῷ Τετραευαγγελίῳ, ὁμοίως.

3. (φ. 146α). Ψυχαγωγικὴ ἑρμηνεία τῶν 'Αναβαθμῶν τῆς ὀκτωήχου.

4. (φ. 156α). Θ ε ο σ τ η ρ ί κ τ ο υ μ ο ν α χ ο ῦ, Κανὼν ὁ παρακλητικὸς εἰς τὴν ὑπεραγίαν Θεοτόκον, διὰ τῆς ἑρμηνείας τῆς ψυχαγωγίας.

5. (φ. 164α). Θ ε ο δ ώ ρ ο υ Δ ο ύ κ α τ ο ῦ Λ α σ κ ά ρ ε ω ς, "Ετερος ὅμοιος, ὡσαύτως διὰ τῆς ψυχαγωγίας ἑρμηνευθείς.

6. (φ. 176α). Κ ο σ μ ᾶ τ ο ῦ Μ α ϊ ο υ μ ᾶ, Κανὼν Τ. Σταυροῦ, ἑρμηνεία ψυχαγωγικῶς.

7. (φ. 184α). Τ ο ῦ α ὐ τ ο ῦ, Κανὼν Χριστουγέννων, ὁμοίως.

8. (φ. 198α). Τ ο ῦ α ὐ τ ο ῦ, Κανὼν Θεοφανείων, ὁμοίως.

9. (φ. 212α). Τ ο ῦ α ὐ τ ο ῦ, Κανὼν 'Υπαπαντῆς, ὁμοίως.

10. (φ. 218α). 'Ι ω. Δ α μ α σ κ η ν ο ῦ, Κανὼν Εὐαγγελισμοῦ, ὁμοίως.

11. (φ. 226α). Κ ο σ μ ᾶ τ ο ῦ Μ α ϊ ο υ μ ᾶ, Κανὼν Βαΐων, ὁμοίως.

12. (φ. 232α). Κ ο σ μ ᾶ τ ο ῦ Μ α ϊ ο υ μ ᾶ, Κανὼν Μ. 'Εβδομάδος.

13. (φ. 256α). 'Ι ω. Δ α μ α σ κ η ν ο ῦ, Κανὼν 'Αναστάσεως.

14. (φ. 262α). Κ ο σ μ ᾶ Μ α ϊ ο υ μ ᾶ, Κανὼν Πεντηκοστῆς, Μεταμορφώσεως (φ. 274α)· Κοιμήσεως Θεοτόκου (φ. 285α).

Φ. 295β : *Τέλος, τῷ δὲ θεῷ δόξα καὶ τῇ θεομήτορι κλέος*
ἐν τῷ αωη^ον ἔτος 'Οκτωμβρίου α' ἐν Δημητζάνῃ
Κανέλλος Κατζορχόπουλος

Σημείωμα ἐν φ. 5α καὶ 6α πληροφορεῖ, ὅτι ὁ κῶδιξ ἦτο ἄλλοτε Καλλινίκου ἱεροδιακόνου Καστόρχη, τοῦ ἐκ Δημητζάνης.

Σημείωμα ἐν παραφύλλῳ ἐπὶ τῆς προσθίας πινακίδος : *αψπθ^ω πιονεψιῶνος ζ^η.*

Φύλλα τινὰ τοῦ κώδικος ἀφέθησαν λευκά, τὰ μεταξὺ 290 – 294 περικεκομμένα κατὰ τὰ $^3/_4$. Στάχωσις βυρσίνη καστανόχρους. Αἱ ἐπικεκαλυμμέναι διὰ βύρσης πινακίδες φέρουν ἔντυπον παράστασιν τῆς Σταυρώσεως καὶ τῆς 'Αναστάσεως.

82.

Χαρτ. Διαστ. 0,223×0,175. Αἰὼν ΙΘ'. Φ. 31.

1. (φ. 1α) Προφητεία 'Αγαθαγγέλου.

Φ. 13α : *"Ετος σωτήριον 1795 'Απριλίου 27. 'Αντιγράφθη εἰς Κωνσταντινούπολιν παρὰ τοῦ Κωνσταντίνου 'Ηλιοπούλου. "Ετος σωτήριον 1806 Μαρτίου 10 ἀντεγράφθη τὸ παρὸν ἐν Τριπολίτζᾳ τῆς Πελοποννήσου παρὰ τοῦ 'Ιωάννου Μανουσάκη Λακεδαιμονίου ἐκ τῆς πόλεως Μυστρᾶ. "Ετος 1807 ἀντεγράφθη τὸ παρὸν ἐν Τριπολιτζᾷ παρ' ἐμοῦ Θ. Κλουμάση, Χίου, τῇ 14 Μαρτίου.*

2. (φ. 13β). 'Ι ω. Χ ρ υ σ ο σ τ ό μ ο υ, Λόγος περὶ ἱερωσύνης.

3. (φ. 16β). Συλλογή τις περὶ τῆς κατὰ σάρκα τοῦ Κυρίου ἡμῶν γεννήσεως.

4. (φ. 18β). Συλλογή τις περὶ τῆς τυπικῆς καὶ ἀληθοῦς ἀχειροποιήτου περιτομῆς.

5. (φ. 19β). "Αλλοι τινὲς λόγοι εἰς τὴν Θεοτόκον καὶ ἑρμηνευτικαὶ ἐπὶ τῆς λειτουργίας, τοῦ εὐαγγελίου κλπ. σημειώσεις.

Στάχωσις βυρσίνη μελανόχρους.

83.

Χαρτ. Διαστ. 0,21×0,147. Αἰὼν ΙΘ'. Φ. 233.

Θ ε ο φ υ λ ά κ τ ο υ, 'Αρχιεπισκόπου Βουλγαρίας, 'Ερμηνεία κατ' ἐρωταπόκρισιν εἰς τὰ ἱερὰ Εὐαγγέλια τῶν Κυριακῶν.

Φ. 6α : *Καλλινίκου ἱεροδιακόνου τοῦ ἐκ Δημητσάνης.*

Φ. 227β : *αωζ^ῳ Ἰαννουαρίῳ κζ^ῃ εἴληφε τέρμα τὸ παρὸν βιβλίον ὑπὸ χειρὸς ἐμοῦ τοῦ οἰκτροῦ Κανέλλου Κατζορχοπούλου, τοῦ ἐκ Δημητζάνης κώμης.*

Στάχωσις βυρσίνη. Ἐπὶ τῶν πινακίδων ἔντυποι παραστάσεις Σταυρώσεως καὶ Ἀναστάσεως.

84.

Χαρτ. Διαστ. 0,213×0,154. Αἰὼν ΙΘʹ. Φ. 214.

Ἰ ω. Χ ρ υ σ ο σ τ ό μ ο υ, Ἐρανίσματα ἑρμηνείας τῶν κατὰ Κυριακὰς ἀναγινωσκωμένων Ἀποστόλων, κατ᾿ ἐρωταπόκρισιν.

Φ. 4α : *Καλλινίκου ἱεροδιακόνου τοῦ ἐκ Δημητσάνης.*

Φ. 209β : *Εἴληφε τέρμα ὁ παρὼν ὑπὸ χειρὸς ἐμοῦ τοῦ οἰκτροῦ Κανέλλου Κατζορχοπούλου, δημητζαναίου, κατὰ τὸ αωη^{ον} ἔτος μαρτίου β^α.*

Στάχωσις διὰ βύρσης μέλανος χρώματος. Παραστάσεις ἔντυποι ἐπὶ τῶν πινακίδων τῆς Σταυρώσεως καὶ Ἀναστάσεως. Ἐπὶ τοῦ φ. 3β ἔχει ἐπικολληθῆ εἰκὼν τῆς Πεντηκοστῆς, ἀποσπασθεῖσα ἔκ τινος ἐντύπου. Τὰ τελευταῖα φύλλα τοῦ κώδικος ἐφθαρμένα.

85.

Χαρτ. Διαστ. 0,224×0,171. Αἰὼν ΙΗʹ. Φ. 201.

Μαθηματάριον ἐν ᾧ περιέχονται διὰ τῆς ψυχαγωγικῆς ἑρμηνείας τὰ ἀκόλουθα κείμενα :

1. (φ. 1α). Ἰ σ ο κ ρ ά τ ο υ ς, Λόγοι : πρὸς Δημόνικον, Νικοκλέα, Νικοκλῆς, Εὐαγόρας.
2. (φ. 69α). Θ ε μ ι σ τ ί ο υ, Περὶ φιληκοΐας τοῦ βασιλέως.
3. (φ. 78β). Τ ο ῦ α ὐ τ ο ῦ, Προτρεπτικὸς Νικομηδεῦσιν.

φ. 78α : *ἡ μὲν χεὶρ ἡ γράψασα σήπεται τάφῳ*
γραφὴ δὲ μένει εἰς χρόνους πληρεστάτους.

4. (φ. 93α). *Ψευδοσοφιστὴς ἢ σολοικιστής. Ἆρά γε ὁ γνῶναι τὸν σολοικίζοντα δεινός, οὗτος καὶ φυλάξασθαι μὴ σολοικίζειν δυνατός ;*
5. (φ. 109α). Λ ο υ κ ι α ν ο ῦ, Ἐνύπνιον.
6. (φ. 121α). Τ ο ῦ α ὐ τ ο ῦ, Πρὸς Νιγρῖνον ἐπιστολή.
7. (φ. 141α). Π λ ο υ τ ά ρ χ ο υ, Περὶ παίδων ἀγωγῆς.
8. (φ. 172α). Τ ο ῦ α ὐ τ ο ῦ, Περὶ τῶν ἐπὶ μισθῷ συνόντων.

Ἐν φ. 1α ἡ σημείωσις : *Ἐκ τῶν τοῦ ἱερολογιωτάτου κυρίου Ἀθανασίου Πελοποννησίου καὶ τόδε.* Μεθ᾿ ὃ δι᾿ ἄλλης χειρός : *Οὗτος ἦν ἐκ Δημητζάνης, χρηματίσας διδάσκαλος ἐν Ἀθήναις κατὰ τὸ 1760 καὶ ὅστις καὶ ἄλλα τινὰ βιβλία ἀφιέρωσεν εἰς τὴν πατρίδα του.*

Στάχωσις διὰ βύρσης καστανοῦ χρώματος. Εἰς τὸ νῶτον χρυσαῖ διακοσμήσεις. Ἐπὶ τῶν πινακίδων φύλλον χάρτου στιλπνοῦ καὶ ἐγχρώμου.

86.

Χαρτ. Διαστ. 0,222×0,154. Αἰὼν ΙΘʹ. Φ. 163.

Κ α λ λ ι ν ί κ ο υ Κ α σ τ ό ρ χ η, 32 λόγοι ἐκφωνηθέντες ἀπὸ 1836–1851. Ἐκ τούτων τινὲς ἀναφερόμενοι εἰς ἄνδρας τοῦ Ἀγῶνος ἔχουν ἰδιαιτέραν σημασίαν. Οὕτω, φ. 49α : εἰς *Παναγιώτην Γιατρᾶκον*, φ. 146α : εἰς *Χριστόδουλον Μελετόπουλον*, φ. 150α : εἰς *Γιαννούλην Καραμᾶνον*, φ. 154α : εἰς *Σπυρίδωνα Λογοθετόπουλον*, φ. 158α : εἰς *Γ. Χατζηκώσταν – Ἠπειρώτην*. Τελευταῖος λόγος φ. 162–163 ὁ ἐνθρονιστήριος αὐτοῦ ὡς ἀρχιεπισκόπου Φθιώτιδος. Ὁ πρῶτος ἐν τῇ συλλογῇ λόγος εἰς τὰς ἐξετάσεις τῶν μαθητῶν τοῦ Βασ. Σχολείου Καλαμῶν, 12 Ἀπριλίου 1836, τυπωμένος εἰς 16ον, ἐκ σελ. 8 δὲν περιελήφθη εἰς τὴν ἀρίθμησιν τῶν φύλλων τοῦ κώδικος [1].

Οἱ λόγοι γεγραμμένοι ἐπὶ διαφόρων φύλλων χάρτου, ἀνίσου μεγέθους καὶ χρώματος ποικίλου, κατὰ τὰς περιστάσεις καθ᾿ ἃς ἐσχεδιάζοντο, ἀπήρτισαν δι᾿ ἐπιμελοῦς σταχώσεως βραδύτερον κώδικα, βυσσίνου χρώματος, δωρηθέντα τῇ Βιβλιοθήκῃ ὑπὸ Δ. Π. Παππούλια.

87.

Χαρτ. Διαστ. 0,233×0,172. Αἰὼν ΙΗʹ. Φ. 80.

Ἀ ν α σ τ α σ ί ο υ Γ ο ρ δ ί ο υ, τοῦ ἐξ Ἀγράφων, Βιβλίον κατὰ Μωάμεθ καὶ κατὰ Λατίνων.

Φ. 4α : *Ἐν τῇ μονῇ τῆς Ἁγίας Παρασκευῆς, τῆς κατὰ τὰ Μεγάλα Βρανιανά, κατὰ τὸ ἔτος αψκθ^ῳ.*

Φ. 78α : *Τέλος, τῷ δὲ συντελεστῇ τῶν καλῶν θεῷ κλέος. Ἐν ἔτει αψϞβ^ῳ σεπτεμβρίῳ ιζ^ῃ.*

Τὸ περικάλυμμα τῶν πινακίδων τῆς σταχώσεως ἀποτελοῦν φύλλα μεμβράνης, ἀποσπασθέντα ἐκ παλαιοῦ χειρογράφου ΙΔʹ αἰῶνος, περιέχοντα δὲ τμῆμα τοῦ κατὰ Λουκᾶν Εὐαγγελίου.

88.

Χαρτ. Διαστ. 0,20×0,155. Αἰὼν ΙΗʹ. Φ. 65.

Ἀκέφαλος, κολοβός.

[1] Τὸ φυλλάδιον εἶναι σπανιώτατον. Βλ. Δ. Σ. Γ κ ί ν η - Β. Γ. Μ έ ξ α, Ἑλληνικὴ βιβλιογραφία 1800-1863, τόμ. Αʹ, ἐν Ἀθήναις 1939, σελ. 392 (ἐκ τῆς βιβλιοθήκης Φ. Μιχαλοπούλου βιβλιογραφηθέν).

Μαθηματάριον, περιέχον ἑλληνικὰ θέματα πρὸς ἐφαρμογὴν συντακτικῶν κανόνων, προτασσομένου τοῦ νέου, ὅπερ μεταφέρεται εἰς τὸ ἀρχαῖον. Ἡ στάχωσις ἐξέπεσε, φύλλα ἱκανὰ μυόβρωτα κατὰ τὸ ἥμισυ.

89.

Χαρτ. Διαστ. 0,205×0,15. Αἰὼν ΙΗ'. Φ. 100.

᾿Ακέφαλος καὶ κολοβός.

Ἑρμηνευτικὴ διδασκαλία εἰς περικοπὰς Εὐαγγελίων.

Ὁ κῶδιξ, καίτοι προωρισμένος διὰ σχολικὴν χρῆσιν, εἶναι φιλοκάλως γεγραμμένος, μὲ γραφὴν σταθεράν, μὴ ἀπηλλαγμένην ὅμως ὀρθογραφικῶν σφαλμάτων. Κεφαλαιώδη καί τινα ἐπίτιτλα γράφονται συνήθως διὰ μέλανος ἐρυθροῦ. Ἡ κατὰ τὴν ᾤαν περιοχὴ τοῦ κώδικος ἐκ τῆς χρήσεως ἐφθαρμένη.

Κατὰ τὴν σημείωσιν φ. 1α ὁ κῶδιξ ἐκ δωρεᾶς Κωνστ. ᾿Αριστ. Ἱερεμίου. Στάχωσις διὰ βύρσης μέλανος χρώματος, μὴ διατηρουμένης καλῶς.

90.

Χαρτ. Διαστ. 0,213×0,148. Αἰὼν ΙϚ'. Φ. 190.

᾿Ακέφαλος καὶ κολοβός.

᾿Εκλογὴ διαφόρων προφητειῶν, ψαλμῶν καὶ εὐχῶν ἄνευ τάξεως καὶ εἱρμοῦ καταγεγραμμένων. Ὁ βιβλιογράφος χρησιμοποιεῖ ἐρυθρόν, κυανοῦν καὶ πράσινον μέλαν, ἵνα φιλοτεχνήσῃ τὰ ἀρχικὰ κεφαλαιώδη γράμματα ἑκάστου κεφαλαίου καὶ τὰ ἐπίτιτλα. Παρὰ τὴν φιλόκαλον ταύτην διακόσμησιν τοῦ κώδικος, φύλλα τινὰ πρὸς τὸ τέλος περικεκομμένα, ρυπαρὰ καὶ ἐκ τῆς νοτίδος λίαν ἐφθαρμένα, ἔνια δ᾽ ἐξ αὐτῶν ἀποσυντίθενται μέχρις αὐτοῦ τοῦ κειμένου.

᾿Εν φ. 98α κατὰ τὴν δεξιὰν ᾤαν ἡ σημείωσις :

† Τῇ ϛ' τοῦ μαρτ(ίου) τοῦ ζοῦ πϛοῦ ἔτους <=1578> *ἐγένετο* (;) *με(γάλη) νηστεί(α), ἐξῆλθ(εν) ἐξ ἐμοῦ ὁ μαθητ(ὴς) ἐμοὶ χρηστόδ(ουλος) Κ(ύρι)ε ᾿Ι(ησο)ῦ Χ(ριστ)ὲ υἱὲ κ(αὶ) λόγε τοῦ θ(εο)ῦ τοῦ ζῶντος ἐλέησόν με τὸν ἁμαρτωλόν.*

Τῆς σταχώσεως ἡ βύρσα κατεστραμμένη, ἐκ δὲ τῶν ξυλίνων πινακίδων σώζεται ἀκεραία μόνον ἡ προσθία.

91.

Χαρτ. Διαστ. 0,208×0,165. Αἰὼν ΙΘ'. Φ. 183.

᾿Ακέφαλος καὶ κολοβός.

Μαθηματάριον. Ψυχαγωγικῶς ἑρμηνευόμενα περιέχονται :

1. (φ. 1α). Γνῶμαι μονόστιχοι ἔμμετροι.

2. (φ. 21β). Ἰ γ ν α τ ί ο υ σ κ ε υ ο φ ύ λ α κ ο ς Μ. ᾿Ε κ κ λ η σ ί α ς, Παραίνεσις τοῖς νέοις κατὰ στοιχεῖον.

3. (φ. 23α). Τῶν ἑπτὰ σοφῶν ᾿Αποφθέγματα.

4. (φ. 55α). Δ η μ ο φ ί λ ο υ, Γνῶμαι ἐκ τῶν πυθαγορείων ἐπῶν.

5. (φ. 63β). Δ η μ ο κ ρ ά τ ο υ ς, Γνῶμαι χρυσαῖ.

6. (φ. 69α). Γ ρ η γ ο ρ ί ο υ Ν α ζ ι α ν ζ η ν ο ῦ, Γνωμικὰ δίστιχα.

7. (φ. 77α). Τ ο ῦ α ὐ τ ο ῦ, Περὶ τῶν τοῦ βίου ὁδῶν.

8. (φ. 79α). Τ ο ῦ α ὐ τ ο ῦ, Εἰς τὸν Μ. Βασίλειον ἐπικήδια.

9. (φ. 82α). Τ ο ῦ α ὐ τ ο ῦ, Τετράστιχα.

10. (φ. 94α). ᾿Α γ α π η τ ο ῦ δ ι α κ ό ν ο υ, ῎Εκθεσις κεφαλαίων παραινετικῶν.

11. (φ. 118α). ᾿Α ν τ ω ν ί ο υ τ ο ῦ Β υ ζ α ν τ ί ο υ, Χρηστοήθεια.

12. (φ. 176α). ᾿Εξήγησις εἰς τὰ τοῦ Γαβρίου Ἕλληνος τετράστιχα, περὶ ἀνθρώπου καὶ λιθίνου λέοντος.

Στάχωσις ἐξηρθρωμένη βυρσίνη. ᾿Επὶ τῆς προσθίας πινακίδος ἠθικά τινα παραγγέλματα. Τμῆμα τοῦ κάτω νώτου σητόβρωτον. Ὁ κῶδιξ φέρει καὶ κατὰ σελίδας παλαιοτέραν ἀρίθμησιν.

92.

Χαρτ. Διαστ. 0,21×0,153. Αἰὼν ΙΘ'. Φ. 165.

᾿Ακέφαλος.

Φυσικῆς βιβλίον δεύτερον, περὶ τῶν ἀΰλων σωμάτων, μετὰ πολλῶν σχημάτων. Προτάσσεται (φ. 1–7) πίναξ τῶν περιεχομένων.

Ἡ στάχωσις ἐξέπεσε.

93.

Χαρτ. Διαστ. 0,235×0,173. Αἰὼν ΙΗ'. Φ. 130.

Μαθηματάριον. Διὰ τῆς ἑρμηνευτικῆς μεθόδου τῆς ψυχαγωγίας ἢ καὶ ἄνευ αὐτῆς περιέχει :

1. (φ. 1α). Σ υ ν ε σ ί ο υ, Εἰς τὸν αὐτοκράτορα ᾿Αρκάδιον περὶ βασιλείας.

2. (φ. 45α). Γ ρ η γ ο ρ ί ο υ Ν α ζ ι α ν ζ η ν ο ῦ, α) Λόγος εἰς τὸν ἐξισωτὴν ᾿Ιουλιανόν· β) ἀπολογητικὸς τῆς εἰς Πόντον φυγῆς ἕνεκεν (φ. 61α)· γ) Τραγῳδία Χριστὸς πάσχων (φ. 125α).

Φ. 1α : *,αψϟβῳ ποσειδεῶνος θη ἱσταμένου ἐν τῇ κατὰ δημιτζάνην σχολῇ.* ᾿Εξ ἄλλης σημειώσεως εἰς παράφυλλον πληροφορούμεθα, ὅτι ὁ κῶδιξ προέρχεται ἐκ τῶν τοῦ Πολυχρονίου Καρακάλλου.

Στάχωσις ἡμιτελὴς διὰ λινοῦ ὑφάσματος, αἱ πινακίδες ἀκάλυπτοι.

94.

Χαρτ. Διαστ. 0,22×0,165. Αἰὼν ΙΘ'. Φ. 65.

Ἡ μετὰ τοῦ Νικολάου Ἀθ. Μακρῆ ἀλληλογραφία, κατακεχωρισμένη τῇ 10 Ὀκτωβρίου 1852 ὑπὸ τοῦ ἄλλοτε βιβλιοφύλακος καὶ διδασκάλου ἀρχιμ. Ἱερωνύμου Βογιατζῆ, βασισθεῖσα εἰς παλαιότερον ἀντίγραφον Καλλινίκου Καστόρχη, διὰ βραχυτάτων προλογίζοντος καὶ ἐπιλέγοντος.

Πρβλ. τὰ περιεχόμενα τοῦ ὑπ' ἀριθ. 142 κώδικος τῆς Σχολῆς Δημητσάνης. Βλ. καὶ Τάσου Ἀθ. Γριτσοπούλου, Τὰ κληροδοτήματα τῆς Δημητσάνας, ἐν Πύργῳ 1947, σσ. 22.

95.

Χαρτ. Διαστ. 0,223×0,147. Αἰὼν ΙΗ'. Φ. 342.

1. (φ. 1α). Γρηγορίου Ναζιανζηνοῦ, Εἰς Μ. Βασίλειον ἐπιτάφιος. Εἰς τὴν ᾤαν διὰ νεωτέρας χειρὸς σημειώσεις. Ἀπὸ φ. 40α ἡ συνέχεια μετὰ τῆς ψυχαγωγικῆς ἑρμηνείας.

Φ. 156β : *Τέλος ὁ παρὼν εἴληφε κατὰ τὴν Κέρκυραν ἐν ἔτει ἀπὸ τῆς τοῦ Χριστοῦ γεννήσεως αψοε'.* Μεθ' ὃ δι' ἄλλης χειρός : *Παραδόσεις...* (ὄνομα δυσξύμβλητον) *ἱεροδιδασκάλου Καβαδᾶ τοῦ ἐξ Ἰωαννίνων* (;).

Φ. 158β : *αψπε' μαΐου ἡμέρᾳ Σαββάτῳ τῶν ψυχῶν. Πρὸ ὀλίγων ἡμερῶν κατ' ὄναρ εἶδεν οὐ μὴν* (;) *fratellos Stamatis, ὅτι ψήφῳ τῶν κριτῶν ὡρίσθη ἀπαγχονίσαι αὐτόν...*

2. (φ. 160α). [Γρηγορίου Ναζιανζηνοῦ], Κατὰ Ἰουλιανοῦ βασιλέως στηλιτευτικὸς πρῶτος. Κατὰ τὴν ᾤαν ποικίλαι σημειώσεις καὶ προσθῆκαι ὑπὸ χειρὸς νεωτέρας καὶ διὰ γραμμάτων σμικροτάτων.

Φ. 342β : *Καὶ τόδε ξὺν τοῖς ἄλλοις Κωνσταντίνου Λουλουδάκη τοῦ ἐκ Μυκόνου.* Χεὶρ νεωτέρα, διαγράψασα τὴν τελευταίαν λέξιν ἀντικατέστησεν αὐτὴν διὰ τῆς λ. *Σφακίων.*

Καστανόχρους βύρσα καλύπτει τὸ νῶτον τοῦ κώδικος, τὰς δὲ πινακίδας κοινὸς λεπτὸς χάρτης, χρώματος κυανοῦ. Ὁ κῶδιξ περιῆλθεν εἰς τὴν Βιβλιοθήκην ἐκ δωρεᾶς τοῦ ἄλλοτε σχολάρχου Π. Παπασπυρίδωνος, κατὰ σημείωσιν ἐν φ. 1α καὶ 16α.

96.

Χαρτ. Διαστ. 0,22×0,155. Αἰὼν ΙΗ'. Φ. 333.

Θεοφίλου Καμπανίας, Περὶ νόμου ἐκκλησιαστικοῦ καὶ πολιτικοῦ, μετὰ προλεγομένων. Προτάσσεται πίναξ περιεχομένων, καθ' ὃν καὶ τὰ πράγματα : I Ἐκκλησιαστικοῦ νόμου κεφάλαια : 1. Περὶ ἀρχιερέων.

2. Ἐκ τῶν βασιλικῶν νεαρῶν Ἰουστινιανοῦ καὶ ἄλλων. 3. Περὶ σταυροπηγίων. 4. Περὶ πρεσβυτέρων καὶ διακόνων. 5. Περὶ μοναστηρίων καὶ μοναχῶν. II Πολιτικοῦ νόμου : 1. Περὶ μνηστείας. 2. Περὶ γάμου. 3. Περὶ διαζυγίων, διαθηκῶν κλπ.

Φ. 333β : *Πρὸς τὸν πανιερώτατον καὶ θεοπρόβλητον συγγραφέα τῆσδε τῆς βίβλου ἅγιον Καμπανίας κύριον κύριον Θεόφιλον ἐπιγράμματα :*

Καμπανίης μέγ' ἄεισμα θεοῦ φίλε ἕρμ' ἱερήων
ἦ ῥὰ νόμους εἰδὼς εὖ κανόνας τε δίκης
Ἀσραβέα στόρεσας γ' οἶμνον θέμηδος ζυγοέσσης
ἀρχιθυτάων φῶς ἠδέδικα πολέων.

Ἰαμβικὸν ὡς ἀπὸ τοῦ ἀναγινώσκοντος

Χρυσῆ βίβλος μοι, τίς σε γεννήτωρ τέκε ;
τὶ δ' ἂν σεαυτῇ, εἰπέ μοι, καλὸν φέρεις ;
τίνες δέ σοι χρήσονται λέξον εἰ θέμις ;

Ὡς ἀπὸ τῆς βίβλου

Καμπανίας προέδρου ἔκγωνον πέλω,
φέρω δ' ἐμαυτῇ τῶν πάλαι σοφῶν νόμους
χρήσονταί μοι δὲ οἱ θέλοντες εὖ κρίνειν.

Χαῖρε μοι ἱεράρχα θεοῦ κανὼν ὃς
ἔμψυχος πέλων κανόνας συνῆξας
σῆς μαθήσεως τέκμαρ ἀξίαινον
αἰνετέος γοῦν.

Εὐθὺς κατωτέρω δι' ἄλλης χειρός :

Τῆς σῆς θεοπροβλήτου πανιερότητος εὐτελέστατον καὶ πειθήνιον τέκνον Γεώργιος ὁ Σκαρλᾶτος.

Ἐν δὲ τῷ ἐσχάτῳ παραφύλλῳ : *Ὑπάρχει ὁ παρὼν νόμος τοῦ παπα-Νικολάου Οἰκονόμου Ἄργους.*

Στάχωσις διὰ βύρσης χρώματος μέλανος. Αἱ ξύλινοι πινακίδες ἐπικεκαλυμμέναι διὰ χάρτου ἐγχρώμου, ἀποτετριμμένου τανῦν. Ἐν φ. 1α : *Ἄργος τῇ αη Ἰανουαρίου αωλς'.*

97.

Χαρτ. Διαστ. 0,232×0,165. Αἰὼν ΙΗ'. Φ. 63.

1. (φ. 2α). Ἀδήλου, Σύντομος θεωρία περὶ τοῦ θείου βαπτίσματος.
2. (φ. 7α). Ἑρμηνεία τῶν ἐν τῇ θείᾳ λειτουργίᾳ τελουμένων.

'Από φ. 57β καταγραφή τῶν ἐντύπων βιβλίων τῆς ἐν Δημητσάνῃ Βιβλιοθήκης, διὰ χειρὸς τῶν μέσων τοῦ ΙΘ' αἰῶνος. 'Εν τέλει τοῦ κώδικος προσετέθησαν ἔξωθεν φύλλα τινά, ἵνα συμπληρωθῇ ὁ κατάλογος τῶν βιβλίων. Στάχωσις διὰ βύρσης, αἱ πινακίδες ἐπικεκαλυμμέναι δι' ἐγχρώμου χάρτου.

98.

Χαρτ. Διαστ. 0,24×0,185. Αἰὼν ΙΘ'. Φ. 117.

1. (φ. 1α). Πρωτόκολλον ἐξερχομένων ἐγγράφων κατὰ τὴν εἰς Πελοπόννησον περιοδείαν τῆς 'Ε κ κ λ η σ ι α σ τ ι κ ῆ ς 'Ε π ι τ ρ ο π ῆ ς (1 Φεβρ. 1829 – 3 Μαΐου 1829) [1].

Φ. 16α : *Τῇ 3 Μαΐου 1829 ἐν Τριπολιτζᾷ. 'Ετελείωσε τὰ χρέη τῆς ἐν Πελοποννήσῳ περιοδείας της. 'Η 'Εκκλησιαστικὴ 'Επιτροπὴ*

† ὁ Τριπόλεως Δανιὴλ † ὁ Ταλαντίου Νεόφυτος ὁ γραμματεὺς Καλλίνικος Καστόρχης

2. (φ. 19α). Κ α λ λ ι ν ί κ ο υ Κ α σ τ ό ρ χ η, Λόγοι λεχθέντες ἀπὸ τοῦ ἔτους 1826 καὶ ἑξῆς. Μεταξὺ τῶν θρηνοκευτικῶν καί τινες πολιτικοὶ ἰδιαιτέρως ἐνδιαφέροντες διὰ τὰς ἐν αὐτοῖς πληροφορίας περὶ ἀνδρῶν τῆς Μ. 'Ελληνικῆς 'Επαναστάσεως. Σημειοῦμεν ὡς τοιούτους: α) εἰς Σωτῆρον Χαραλάμπην ἐκ Καλαβρύτων (φ. 21β)· β) εἰς 'Εμμανουὴλ Δανέζη, τὸν Κρῆτα (φ. 32α)· γ) εἰς τὸν ἐν Γαστούνῃ ἀποθανόντα ῎Αγγλον λόρδον Κάρολον Μουρράυ (φ. 44α) [2]· δ) εἰς τὴν σύζυγον 'Ιω. Βλασσοπούλου, Γεν. Προξένου πασῶν τῶν Ρωσιῶν (φ. 55α)· ε) εἰς 'Αντώνιον Τζούνην, Γεν. Ταμίαν τῆς 'Ελλάδος (φ. 62β).

Στάχωσις διὰ βύρσης κατὰ τὸ νῶτον, αἱ πινακίδες πλὴν τῶν ἄκρων σημείων εἰς ἃ καταλήγουν βύρσιναι, ἐπικαλύπτονται δι' ἐγχρώμου λεπτοῦ χάρτου. 'Ο κῶδιξ προέρχεται ἐκ δωρεᾶς Δημ. Π. Παππούλια.

99.

Χαρτ, Διαστ. 0,21×0,15. Αἰὼν ΙΗ'. Φ. 246.

Μαθηματάριον, τὰ περιεχόμενα τοῦ ὁποίου, ὡς κατωτέρω, ἑρμηνεύονται διὰ ἢ ἄνευ τῆς ψυχαγωγικῆς λεγομένης μεθόδου.

[1] Τὸ πολλαπλῶς ἐνδιαφέρον περιεχόμενον τοῦ χρφ. τούτου ἐξεδόθη ὁλόκληρον. Βλ. Τ ά σ ο υ 'Α θ. Γ ρ ι τ σ ο π ο ύ λ ο υ, 'Η ὑπὸ τοῦ Καποδίστρια διορισθεῖσα πενταμελὴς 'Εκκλησιαστικὴ 'Επιτροπὴ καὶ τὸ ἔργον αὐτῆς, ἐν 'Αθήναις 1954, σσ. 71, ἰδίᾳ ἀπὸ σελ. 40 κέξ. (ἀνάτυπον ἐκ τῆς «'Εκκλησίας», τόμ. Λ' - ΛΑ').

[2] Γ. Π. Κ ο υ ρ ν ο ύ τ ο υ, 'Ο λόρδος Charles Murray πεθαίνει γιὰ τὴν 'Ελλάδα (1824), 'Αθήνα 1954, σελ. 33 - 35 (ἀνάτυπον ἐκ τῆς «'Αγγλοελληνικῆς 'Επιθεωρήσεως», τόμ. Ζ', τ. ε', 1954, σελ. 49 - 51).

1. (φ. 3α). 'Εξήγησις εἰς τὴν 'Ο μ ή ρ ο υ, Βατραχομυομαχίαν.
2. (φ. 15α). 'Ι σ ο κ ρ ά τ ο υ ς, πρὸς Δημόνικον παραίνεσις.
3. (φ. 31α). Π λ ο υ τ ά ρ χ ο υ, Περὶ παίδων 'Αγωγῆς.
4. (φ. 70α). Τ ο ῦ α ὐ τ ο ῦ, Περὶ τοῦ ἀκούειν.
5. (φ. 102α). Τ ο ῦ α ὐ τ ο ῦ, Περὶ πολυπραγμοσύνης.
6. (φ. 126α). Δ η μ ο σ θ έ ν ο υ ς, Α' 'Ολυνθιακός.
7. (φ. 138α). Β α σ ι λ ε ί ο υ Μ ε γ ά λ ο υ, Πρὸς τοὺς νέους...
8. (φ. 166α). Σ υ ν ε σ ί ο υ, Λόγος πρὸς βασιλέα 'Αρκάδιον, περὶ βασιλείας.
9. (φ. 222α). Γ ρ η γ ο ρ ί ο υ Ν α ζ ι α ν ζ η ν ο ῦ, Χριστὸς πάσχων.

Φ. 2α : *'Εκ τῶν τοῦ Καλλινίκου ἱεροδιακόνου τοῦ ἐκ Δημητζάνης.*

Στάχωσις διὰ βύρσης, μέλανος χρώματος, ἥτις ἐπικαλύπτει τὰς πινακίδας τοῦ κώδικος.

100.

Χαρ. Διαστ. 0,222×0,167. Αἰὼν ΙΗ'. Φ. 161.

Μαθηματάριον. 'Ηρμηνεύθη ψυχαγωγικῶς τὸ περιεχόμενον αὐτοῦ, συνιστάμενον ὡς ἀκολούθως :

1. (φ. 10α). 'Ο μ ή ρ ο υ, 'Ιλιάδος ῥαψ. Α – Γ.
2. (φ. 98α). Γ ρ η γ ο ρ ί ο υ Ν α ζ ι α ν ζ η ν ο ῦ, Περὶ τὸν καθ' ἑαυτὸν ἔπη.
3. (φ. 146α). Διάλογοι διδασκάλου καὶ μαθητοῦ πρὸς γλωσσικὴν ἄσκησιν.
4. (φ. 153α). Συνοπτικὰ κεφάλαια ποικίλων θεμάτων, λογικῆς, ἠθικῆς, ἱστορίας, θρησκευτικῶν κλπ.

Φύλλα τινὰ ἐν ἀρχῇ καὶ τῷ τέλει περιέχουν ὑποδείγματα διαθήκης, συμφωνητικοῦ, ἐπιστολῆς, ὁμολογίας δανειστικῆς, συντροφικοῦ, προικοσυμφώνου καὶ τρόπου προσφωνήσεως διαφόρων ἐκκλησιαστικῶν καὶ πολιτικῶν ἀρχόντων. 'Ο Καλλίνικος Καστόρχης, οὗ τὸ ὄνομα σημειοῦται εἴς τινα φύλλα, ἔγραψεν εἰς τὴν ᾤαν τῶν φ. 10 – 40 τὴν μετάφρασιν τοῦ στοιχείου Α τῆς 'Ιλιάδος. 'Εκ σημειώματος ἐν φ. 41α ἡ ῥαψ. Β ἀντεγράφη τῇ 26 'Απριλίου 1785 ὑπὸ τοῦ ἀνωνύμου βιβλιογράφου.

Βύρσα καλύπτει τὸ νῶτον καὶ τὰς πινακίδας τοῦ κώδικος.

101.

Χαρτ. Διαστ. 0,22×0,16. Αἰὼν ΙΗ'. Φ. 168.

Σ ο φ ί α Σ ε ι ρ ά χ, ἑρμηνεία διὰ τῆς ψυχαγωγίας μεθ' ὑπομνήματος ἐκτενοῦς.

Φύλλα ἱκανά, διαποτισθέντα ὑπὸ ἱδρῶτος, ἐφθαρμένα. Καστανόχρους βύρσα ἐπικαλύπτει νῶτον καὶ πινακίδας, φέρουσα ἐπ' αὐτῶν ἔντυπα κοσμήματα, ἕλικας, ἄνθη, σχήματα κλπ.

102.

Χαρτ. Διαστ. 0,22×0,17×0,072. Αἰὼν ΙΗ'. Φ. 579.

Ν ι κ ο λ ά ο υ Κ ο ύ ρ σ ο υ λ α, τοῦ Ζακυνθίου διδασκάλου, φιλοσόφου καὶ θεολόγου [1]. Σύνοψις τῆς ἱερᾶς θεολογίας. Ἀρχ. *Θεολογία μὲν κατὰ τὴν τοῦ ὀνόματος ἐτυμολογίαν, δύναται γενικῶς καλεῖσθαι πᾶσα διδασκαλία ἡ περὶ θεοῦ...*

Προτάσσεται γενικὸς πίναξ περιεχομένων. Τὸ ὅλον ἔργον ἔχει διαιρεθῆ εἰς πέντε μεγάλα μέρη, ὑποδιῃρημένα εἰς διαλέξεις καὶ κεφάλαια. Ὁ κῶδιξ εἶναι ἔργον πλειόνων τῆς μιᾶς χειρῶν, ἀλλ' ἐπιμελῶς γεγραμμένος, εἰ καὶ τανῦν τιλφόβρωτος. Στάχωσις βυρσίνη. Δωρεὰ Β. Σεκκοπούλου.

103.

Χαρτ. Διαστ. 0,238×0,183. Αἰὼν ΙΘ'. Φ. 45.

1. (φ. 2α). Λόγος ἐκφωνούμενος ὑπὸ νέου ἀρχιερέως.

2. (φ. 6α). Ἐρανίσματα νομικῆς ὕλης, ἤτοι κανόνες συνοικεσίων κατ' ἀντιγραφὴν ἐκ παλαιοῦ μεμβρανίνου χειρογράφου, ὡς ἐν φ. 5α δηλοῦται. Περαιτέρω (φ. 16–22) σχηματικὴ παράστασις βαθμῶν συγγενείας, εἰς οὓς συγχωρεῖται ἢ μὴ ὁ γάμος.

3. (φ. 30α). Εὐχαὶ διάφοροι καὶ ἑρμηνεῖαι εἰς ἀπορίας δογματικάς.

Φ. 1α μονοκονδυλιά : *† ὁ Καλλιουπόλεως καὶ Μαδύτων Κωνστάντιος.* Στάχωσις τῶν καθ' ἡμᾶς χρόνων. Δωρεὰ Β. Σεκκοπούλου.

104.

Χαρτ. Διαστ. 0,227×0,158. Αἰὼν ΙΗ'. Φ. 237.

Ἑρμηνεία κατ' ἐρωταπόκρισιν τῶν κατὰ Κυριακὰς καὶ λοιπὰς ἑορτὰς τοῦ ἔτους ἀναγινωσκομένων περικοπῶν τοῦ Εὐαγγελίου, ἐκ συντόμου ἐκλογῆς ἀπὸ τὴν συγγραφὴν Θεοφυλάκτου ἀρχιεπ. Βουλγαρίας.

[1] Περὶ τοῦ ἀνδρὸς βλ. Κ. Ν. Σ ά θ α, Νεοελληνικὴ Φιλολογία, ἐν Ἀθήναις 1868, σελ. 254-255. Ἡ σύνοψις τῆς ἱερᾶς θεολογίας ἐξεδόθη τύποις ὑπὸ τοῦ γνωστοῦ Ἠπειρώτου Σεργίου Ραφτάνη, ἐν Ζακύνθῳ 1864, εἰς τόμ. 2. Γ ε ω ρ γ. Ι. Ζ α β ί ρ α, Νέα Ἑλλὰς ἢ Ἑλληνικὸν θέατρον, ἐκδοθὲν ὑπὸ Γ. Π. Κρέμου, Ἀθήνησι 1872, σελ. 494-495.

Ὁ κῶδιξ εἶναι τιλφόβρωτος, σχεδὸν διαλελυμένος, ἡ στάχωσις αὐτοῦ ἐξηρθρωμένη. Αἱ διὰ βύρσης ἐπικεκαλυμμέναι πινακίδες διασώζουν τὴν ἔντυπον παράστασιν τῆς Σταυρώσεως καὶ Ἀναστάσεως τοῦ Κυρίου.

105.

Χαρτ. Διαστ. 0,22×0,167. Αἰὼν ΙΘ'. Φ. 331.

Ἀκέφαλος, κολοβός, ἑκασταχοῦ ἐξέπεσαν φύλλα.

Μαθηματάριον. Περιέχει τὰ ἑπόμενα :

1. (φ. 1α). Ἐξήγησις τῶν μονοστίχων γνωμῶν τοῦ Χ ρ υ σ ο λ ω ρ ᾶ.

2. (φ. 27β). Ἰ γ ν α τ ί ο υ, σκευοφύλακος Μ. Ἐκκλησίας, Παραίνεσις τοῖς νέοις κατὰ στοιχεῖον.

3. (φ. 29α). Ἐξήγησις εἰς τὰ Π υ θ α γ ό ρ ο υ, Χρυσᾶ ἔπη.

4. (φ. 33α). Ἐξήγησις εἰς τὰ Ἀποφθέγματα τῶν ἑπτὰ σοφῶν.

5. (φ. 56α). Ἐξήγησις εἰς τοὺς στίχους Γ ρ η γ ο ρ ί ο υ Ν α ζ ι α ν ζ η ν ο ῦ, Περὶ τῶν τοῦ βίου ὁδῶν.

6. (φ. 59α, 200α). Ἐξήγησις εἰς τὰ τ ο ῦ α ὐ τ ο ῦ, Ἐπικήδια εἰς Μ. Βασίλειον.

7. (φ. 70α). Ἐξήγησις εἰς τὰς τετραστίχους γνώμας τ ο ῦ α ὐ τ ο ῦ.

8. (φ. 88α). Ἐξήγησις εἰς Ἰ σ ο κ ρ ά τ ο υ ς, Λόγον Πλαταϊκόν.

9. (φ. 102β). Ἐξήγησις εἰς Λ ο υ κ ι α ν ο ῦ, Πατρίδος ἐγκώμιον.

10. (φ. 107α). Ἐξήγησις εἰς Ἰω. Χ ρ υ σ ο σ τ ό μ ο υ, Περὶ προσευχῆς.

11. (φ. 115α). Ἐξήγησις εἰς Π λ ο υ τ ά ρ χ ο υ, Περὶ πολυπραγμοσύνης.

12. (φ. 129α). Ἐξήγησις εἰς Μ. Β α σ ι λ ε ί ο υ, Πρὸς τοὺς νέους...

13. (φ. 145α). Ἐξήγησις εἰς Γ ρ η γ ο ρ ί ο υ Ν α ζ ι α ν ζ η ν ο ῦ, Εἰς τὸν ἐξισωτὴν Ἰουλιανόν.

14. (φ. 156α). Ἐξήγησις εἰς τ ο ῦ α ὐ τ ο ῦ, Πρὸς Μακκαβαίους.

15. (φ. 169α, 191α). Ἐξήγησις εἰς τ ο ῦ α ὐ τ ο ῦ, Ἐπιτάφιον εἰς τὸν ἀδελφὸν Καισάριον.

16. (φ. 279α). Ἀ δ ή λ ο υ, Περὶ ποιητικῆς καὶ στιχουργικῆς.

17. (φ. 287α). Θεματογραφία.

Φ. 106α : *Σχολαρχοῦντος μου ἐν τῇ τὰ κατὰ Πελοπόννησον πρεσβεῖα φερούσῃ Τριπολιτζᾷ, ἐπὶ ἔτους αωκα' 1821 Μαρτίου 10 ἔσχεν ἀνὰ χεῖρας τὰ ὅπλα τὸ ἡμέτερον ἑλληνικὸν ἔθνος ὑπὲρ πίστεως, πατρίδος καὶ τιμῆς, ἀντιπαραταξάμενον κατὰ τῶν ἀγερώχων Ἀγαρηνῶν καὶ μετὰ τῆς ἀφαιρέσεως ὅλης μου σχεδὸν τῆς οὐσίας, ἤγγισα εἰς τὰς πύλας τοῦ Ἅδου.*

Ἀναγνώστης Παπαγγελίδης ὁ ἐκ Δημητζάνης τῆς Πελοποννήσου.

Φ. 147α : *Πεπεραίωται ἡ πραγματεία τῆς Ἑλληνικῆς ἐγκυκλοπαιδείας τῷ αωιη$^{\varphi}$ Ἰουλίου ιε' καὶ διὰ φιλοτίμου ἐνεργείας τοῦ πανιερωτάτου δεσπότου ἡμῶν ἁγίου Δημητζάνης κυρίου Φιλοθέου ἔλαβον τὰς ἡνίας τοῦ κατὰ*

Βαλτεσινῖκον Ἑλληνομουσείου, ὅπου ἐσχολάρχησα ἕως τοῦ αωκου. Εἶθ' οὕτως προσεκλήθην ἀπὸ τοὺς ἐν Τριπόλει προὔχοντας διὰ τὸ ἐκεῖ Ἑλληνομουσεῖον, ὅπου καὶ ἔμεινα ἕως ὅτου ὁ ὑπὲρ τῆς ἐλευθερίας ἱερὸς ἀγὼν ἀνέτειλε τῆς πατρίδος καὶ σὺν τῇ ἀφαιρέσει τῶν ἔξω ἀγαθῶν ἐπλησίασα εἰς τὰς πύλας τοῦ Ἅιδου αωκγω Μαΐου ιη'.

Ἀναγνώστης ὁ Παπαγγελίδης ὁ καὶ ἐκ Δημητζάνης

Φ. 286β : *αωιζ : Ἰουνίου 15 παρεδόθημεν τὰ περὶ ποιητικῆς στιχουργίας παρόντα μέτρα ὑπὸ τοῦ σοφολογιωτάτου διδασκάλου κυρίου Δανιὴλ Γεωργοπούλου, τοῦ ἐκ Ζυγοβιστίου τῆς Πελοποννήσου* [1]. *Ἀναγνώστης Παπαγγελίδης ὁ ἐκ Δημητζάνης.*

Κατὰ νεωτέραν σημείωσιν ἐν φ. 144β ὁ κῶδιξ περιῆλθε τῇ Βιβλιοθήκῃ Δημητσάνης ἐκ δωρεᾶς Εὐφροσύνης Καρακάλλου καὶ τῶν τέκνων της. Οὗτος ἀποτελεῖται ἀπὸ συνεσταχωμένα φυλλάδια ἀνίσου μεγέθους, ἐντὸς τῶν ὁποίων ὑπάρχουν διαγραφαὶ καὶ συμπληρώματα. Ἡ στάχωσις ἐξέπεσε.

106.

Χαρτ. Διαστ. 0,215×0,15. Αἰὼν ΙΗ'. Φ. 145.

Ἀκέφαλος, κολοβός.

Μ α ν ο υ ὴ λ τ ο ῦ Μ α λ α ξ ο ῦ, Νομοκάνων. Ὁ κῶδιξ λίαν ἐφθαρμένος. Ἡ στάχωσις ἐξέπεσε.

107.

Χαρτ. Διαστ. 0,207×0,156. Αἰὼν ΙΗ'. Φ. 92.

Συλλογὴ διαφόρων εὐχῶν καὶ ὕμνων. Ὁ κῶδιξ γεγραμμένος λίαν ἐπιμελῶς ὑπὸ φιλοκάλου χειρός, διὰ μέλανος ἀμεταβλήτου ὅλως, μετὰ ἐρυθροβαφῶν κεφαλαίων τῶν ἀρχικῶν. Πλὴν εἶναι ἐξηρθρωμένος.

108.

Χαρτ. Διαστ. 0,21×0,155. Αἰὼν ΙΖ'. Φ. 34.

Ἀκέφαλος, κολοβός.

Ἰ ω ά ν ν ο υ Χ ρ υ σ ο σ τ ό μ ο υ, Ἡ θεία λειτουργία. Κῶδιξ μετὰ περισσῆς φιλοκαλίας γεγραμμένος ὑπὸ ἠσκημένου βιβλιογράφου. Τὰ κεφαλαιώδη τῶν εὐχῶν ἀληθῆ ἀριστουργήματα, ἱκανῶς εὐμεγέθη, καταλαμβά-

[1] Περὶ τοῦ ἀνδρὸς βλ. ὀλίγα τινὰ ὑπὸ Π ο λ υ κ ά ρ π ο υ Σ υ ν ο δ ι ν ο ῦ, μητροπ. π. Γόρτυνος καὶ Μεγαλοπόλεως, Δανιὴλ Γεωργόπουλος, «Θεολογία», τόμ. Η' (1930), σελ. 72 - 78.

νοντα μέχρι 0,075+0,04 μ. ἐν τῇ σελίδι, χρυσοποίκιλτα, παριστῶντα κλάδους καὶ φύλλα ἀνθέων, ἕλικας, ἄστρα, πτηνά, ζῶα, ἡλίους κλπ. σύμβολα, θαυμασίως ἐξειργασμένα δι' ἐπιτυχοῦς συνδυασμοῦ χρωμάτων. Τὰ ἐπίτιτλα διὰ μέλανος ἐρυθροῦ, τὰ ἀρχικὰ δὲ τούτων κεφαλαιώδη βυσσινοβαφῆ καὶ κυανοβαφῆ. Τὰ ἀρχικὰ μεγάλα καλύπτονται διὰ διαφανοῦς μεταξωτοῦ ὑφάσματος, συγκρατουμένου διὰ νήματος ἐκ τῶν φύλλων.

Φ. 30α. Εἰς τὴν ἐκφώνησιν τοῦ «ἐξαιρέτως» ἐν τῇ μυστικῇ εὐχῇ ὑπὲρ τῶν κεκοιμημένων, προσετέθη διὰ χειρὸς νεωτέρας : *Σωφρονίου ἀρχιερέως καὶ τῶν γονέων αὐτοῦ Ἐμμανουὴλ σὺν τῆς συμβίου Αἰκατερίνης καὶ τῶν τέκνων καὶ τῶν γονέων αὐτῶν. Ἰσαὰκ ἱεροδιακόνου.*

109.

Χαρτ. Διαστ. 0,255×0,179×0,053. Αἰὼν ΙΘ'. Φ. 188.

1. (φ. 20α). Ἀκολουθία εἰς τὴν μετάστασιν τοῦ Ἁγίου ἐνδόξου πανευφήμου ἀποστόλου καὶ θεολόγου Ἰ ω ά ν ν ο υ τοῦ Εὐαγγελιστοῦ. 1841.

2. (φ. 56α). Π ρ ο χ ό ρ ο υ, ἑνὸς τῶν ἑπτὰ διακόνων, μαθητοῦ γενομένου Ἰωάννου τοῦ θεολόγου, Περὶ τῶν θαυμάτων αὐτοῦ καὶ τοῦ κηρύγματος συγγραφῆς τοῦ τε Εὐαγγελισμοῦ καὶ τῆς αὐτοῦ μεταστάσεως.

3. (φ. 154α). Τοῦ ὁσίου καὶ θεοφόρου πατρὸς ἡμῶν καὶ ὁμολογητοῦ Θ ε ο δ ώ ρ ο υ τ ο ῦ Σ τ ο υ δ ί τ ο υ, Ἐγκώμιον εἰς τὸν ἅγιον ἀπόστολον καὶ εὐαγγελιστὴν Ἰωάννην τὸν θεολόγον, μεταφρασθὲν εἰς κοινὴν γλῶσσαν, 1841.

4. (φ. 173α). Ἀ δ ή λ ο υ, Ἕτερον ἐγκώμιον εἰς τὸν αὐτὸν ἀπόστολον καὶ εὐαγγελιστὴν Ἰωάννην τὸν θεολόγον καὶ τὴν Θεοτόκον.

Ὁ κῶδιξ εἶναι πολυτελής, ἐπὶ ἐκλεκτοῦ χάρτου, λίαν ἐπιμελῶς καὶ φιλοκάλως γεγραμμένος, ἐντὸς πλαισίου μέλανος τιθεμένου τοῦ κειμένου, ὅπερ ἐν ἑκάστῃ σελίδι καταλαμβάνει 0,10 μ. ἐπὶ ἐκτάσεως αὐτῆς 0,177 μ. Διὰ χρωμάτων ἐρυθρῶν καὶ κυανῶν μετ' ἐπιχρύσου ποικίλματος διακοσμοῦνται τὰ κεφαλαιώδη καὶ τὰ ἐπίτιτλα καὶ τροπάρια. Ἡ ἀκολουθία (φ. 20 – 55) ἀριθμεῖται ἰδιαιτέρως κατὰ τὸ μέσον τῶν σελίδων διὰ κεφαλαίων γραμμάτων τοῦ ἀλφαβήτου μέχρι σελ. ΟΒ' ἐν ὅλῳ. Τὰ φ. 1 – 19 καὶ 177 – 188 ἀφέθησαν λευκά, μὴ ἀριθμηθέντα ὑπὸ τοῦ βιβλιογράφου. Ἄνθη, φύλλα, μίσχοι ποικιλόχρωμα κοσμοῦν τὰς πρώτας τοῦ κώδικος σελίδας. Ἐν φ. 20α νεωτέρα σημείωσις περιέχει τὴν ἀφιέρωσιν ταύτην :

Τῷ ἀρχιμανδρίτῃ τοῦ οἰκουμενικοῦ θρόνου Κωνσταντίῳ τῷ Καλλιπολίτῃ προσφέρει σεβασμοῦ ἕνεκεν † ὁ Χαριουπόλεως Γεννάδιος ὁ Σχολάριος 1877 Σεπτεμβρίου 7.

Στάχωσις τοῦ κώδικος πολυτελὴς διὰ βύρσης μετὰ χρυσῶν καὶ ἐντύπων διακοσμήσεων. Καστανόχρους στίλβουσα βύρσα καλύπτει τὰς ξυλίνας πινα-

κίδας τῆς σταχώσεως, ἐφ' ὧν ἀπεικονίζονται ἕλικες, φύλλα, γεωμετρικὰ σχήματα, θαυμαστῆς τέχνης ὁ 'Εσταυρωμένος κατὰ τὸ μέσον τῆς προσθίας, μετὰ τοῦ ἠγαπημένου μαθητοῦ καὶ τῆς Θεοτόκου. 'Η παράστασις τῆς 'Αναστάσεως κατὰ τὴν ὀπισθίαν πινακίδα ἐντὸς ῥόμβου ἤδη ἐξέπεσε.

110.

Χαρτ. Διαστ. 0.20×0,142. Αἰὼν ΙΘ'. Φ. 280.

Μαθηματάριον, περιέχον τὰ ἀκόλουθα:

1. (φ. 1α). 'Α γ α π η τ ο ῦ δ ι α κ ό ν ο υ, 'Εξήγησις εἰς τὰ πρὸς τὸν 'Ιουστινιανὸν τὸν βασιλέα παραινετικὰ κεφάλαια.

2. (φ. 7α). Κ ά τ ω ν ο ς [π ρ ε σ β υ τ έ ρ ο υ], Δίστιχα, γνῶμαι, συμβουλαί, ἠθικαὶ διδασκαλίαι, κατὰ μετάφρασιν ἐκ τοῦ λατινικοῦ ὑπὸ Μαξίμου Πλανούδη.

3. (φ. 14α). 'Α δ ή λ ο υ, Ὕμνοι κατ' ἀλφάβητον ἔμμετροι εἰς ὑπεραγίαν Θεοτόκον.

4. (φ. 16β). 'Α δ ή λ ο υ, Διδασκαλία κατ' ἀλφάβητον ἔμμετρος.

5. (φ. 18α). Διάλογος ἔμμετρος ἁμαρτωλοῦ πρὸς Θεοτόκον καὶ διάβολον.

6. (φ. 27α). Θέματα συντάξεως ἐπιθέτων πρὸς τὰ οὐσιαστικά, κατὰ τὴν μέθοδον Θεοδώρου Γαζῆ.

7. (φ. 32α). Γ ρ η γ ο ρ ί ο υ Ν α ζ ι α ν ζ η ν ο ῦ, Περὶ τῶν τοῦ βίου ὁδῶν, διὰ τῆς ψυχαγωγίας. Φ. 37β ἡ σημείωσις: *1806 ἐδιδάχθησαν ταῦτα ὑπὸ τοῦ διδ(ασκάλου) Παρθενίου τοῦ ἐκ Τρεσθενᾶς, μένοντας ἐν τῇ σχολῇ δημη(τσάνης) ὡς ὑποδιδάσκαλος. 'Ο παρ' αὐτοῦ μαθητευθεὶς + 'Αναγνώστης 'Ιωάννου Σακελλαρίου.*

8. (φ. 38α, 276α). 'Εξήγησις εἰς τοὺς κατὰ στοιχεῖον μονοστίχους γνώμας τοῦ Χ ρ υ σ ο λ ω ρ ᾶ, περὶ οὗ καὶ βιογραφικὸν σημείωμα (φ. 101α).

9. (φ. 72α). 'Ι γ ν α τ ί ο υ, σκευοφύλακος Μ. 'Εκκλησίας, 'Εξήγησις εἰς τὴν κατὰ στοιχεῖον παραίνεσιν πρὸς τοὺς νέους.

10. (φ. 74α). Θ ε ο σ τ η ρ ί κ τ ο υ μ ο ν α χ ο ῦ, Παρακλητικοῦ κανόνος ἐξήγησις.

11. (φ. 83α). 'Εξήγησις τροπαρίων πρὸς Θεοτόκον μετὰ τὴν παράκλησιν.

12. (φ. 84β). Θ ε ο δ ώ ρ ο υ Δ ο ύ κ α Λ α σ κ ά ρ ε ω ς, τοῦ βασιλέως, Παρακλητικοῦ κανόνος πρὸς τὴν Θεοτόκον ἐξήγησις.

13. (φ. 97α). Π υ θ α γ ό ρ ο υ, Χρυσᾶ ἔπη, ἐξήγησις ψυχαγωγικῶς.

14. (φ. 105α). 'Α β β ᾶ Θ α λ α σ σ ί ο υ, Περὶ ἀγάπης καὶ ἐγκρατείας, ψυχαγωγικῶς.

15. (φ. 114α). 'Ο μ ή ρ ο υ, Βατραχομυομαχία, ψυχαγωγικῶς.

16. (φ. 132α). Θέματα πρὸς ἐγύμνασιν πρωτοπείρων μαθητῶν.

17. (φ. 140α). Διδασκαλία περὶ ἀσκήσεως, πολιτείας καὶ διαίτης μοναχοῦ.

18. (φ. 169β). Περὶ πτώσεων.

19. (φ. 172α). Θ ε ο φ ί λ ο υ Κ ο ρ υ δ α λ έ ω ς, 'Επιστολαὶ τοῦ ἐγκωμιαστικοῦ χαρακτῆρος.

20. (φ. 196β). Μεγαλυνάρια εἰς διαφόρους ἑορτάς.

21. (φ. 198α). Αἰνίγματα διὰ στίχων καὶ ἐπιγράμματα.

Τὸ λοιπὸν περιεχόμενον τοῦ κώδικος εἶναι σχέδια ἢ ἀντίγραφα ἐπιστολῶν, ἐγκυκλίων, ἰατροσοφίων καὶ δικαιοπραξιῶν, ἐξ ὧν πολλὰ δύναται νὰ ἀρυσθῇ ἡ ἐκκλησιαστικὴ καὶ σχολικὴ ἔρευνα τῶν ἐν Πελοποννήσῳ ἰδίᾳ πραγμάτων. 'Εκ τῶν ἐπιστολῶν πολλαὶ δὲν προσφέρουν ἀσφαλῆ ἱστορικὰ στοιχεῖα, μὴ περιέχουσαι τόπον, χρόνον, ἐπιστολογράφον, ἀποδέκτην κλπ. 'Εκ τοῦ πλήθους τῶν σχεδίων ἐπιστολῶν κλπ. καταγράφονται περαιτέρω τὰ περισσότερον ἐνδιαφέροντα ἐξ αὐτῶν.

1) φ. 24β. Δύο ἐπιστολαὶ ἀχρονολόγητοι, ἀπευθυνόμεναι πρὸς ἀρχιερέα ἄδηλον. 'Ο γράφων φαίνεται μοναχὸς διδάσκαλος, χρησιμοποιεῖ πομπώδεις ἐκφράσεις καὶ πληροφορεῖ τὸν ἀποδέκτην, ὅτι μεταβὰς εἰς 'Ανδρίτσαιναν συνήντησεν ἀπροθυμίαν καὶ ἐμπόδια διὰ τὴν ἵδρυσιν σχολῆς, δὲν κατώρθωσε δ' οὕτω νὰ ἱκανοποιήσῃ τὴν ἐπιθυμίαν τοῦ ἀποδέκτου τῆς ἐπιστολῆς.

2) φ. 37β. 'Απανταχοῦσα ἀχρονολόγητος, ἀδήλου ἀρχιερέως, πρὸς τοὺς χριστιανοὺς Τριπολιτζᾶς, περὶ ἐνεργουμένου ἐράνου ὑπὲρ τῆς μονῆς τῶν Ταξιαρχῶν.

3) φ. 139β. 'Ολίγα τινὰ περὶ Πελοποννήσου, εἰλημμένα ἐκ τῆς Γεωγραφίας Μελετίου 'Αθηνῶν, τοῦ ἐξ 'Ιωαννίνων, ἐκδ. α', 'Ενετίησι 1728, σελ. 354 – 355.

4) φ. 170α. Σχέδιον συμφωνητικοῦ τῶν ἀδελφῶν 'Ασημάκη καὶ Κωνσταντῆ 'Αναστασοπούλων, περὶ διανομῆς τῆς πατρικῆς περιουσίας.

5) φ. 170β. 'Αναφορὰ χριστιανῶν τῆς μητροπόλεως Χριστιανουπόλεως, περὶ τοῦ μητροπολίτου Γερμανοῦ, πρὸς τὴν Μ. 'Εκκλησίαν, δι' ἧς ἀναφέρουν ὅτι οὗτος ἦτο καλός, ἐβοήθησε σχολεῖα κλπ. καὶ ἀδίκως συκοφαντεῖται.

6) φ. 197β. Πιστοποίησις, ὅτι ἀποθανόντος τοῦ Γεωργίου υἱοῦ χατζῆ Νικολάου Βελισσάρη, ἐκ Τριπολιτζᾶς, εἰς Γαλατᾶν, ἀποκαθίσταται ὑπὸ τοῦ κληρονόμου πατρός του ἐπίτροπος ὁ Γιαννάκης Παλαμηδόπουλος.

7) φ. 204α. 'Επιστολὴ ἀδήλου πρὸς μητροπολίτην Κορίνθου Ζαχαρίαν, γ έ ρ ο ν τ α τοῦ γράφοντος, ἄνευ ἄλλων ἐνδείξεων.

8) φ. 204β. 'Ομοία τοῦ αὐτοῦ πρὸς μητροπολίτην Παλ. Πατρῶν, δι' ἧς εὐχαριστεῖ αὐτὸν διότι ἐδέχθη τὸν συστηθέντα ἱερέα.

9) φ. 205α. 'Επιστολὴ ἀτυχήσαντος ἐμπόρου ἐξ 'Αδριανουπόλεως πρὸς ἀρχιερέα, ὃν ἐκλιπαρεῖ ζητῶν οἶκτον.

10) φ. 217α. 'Αφοριστικὸν ἀχρονολόγητον ἐναντίον ἀγνώστων κλεπτῶν

τῆς Σχολῆς Δημητσάνης, οἵτινες ἀφήρεσαν μίαν κασέλαν, 100 γρόσια, τίμιον ξύλον κλπ.

11) φ. 219α. Ἀπανταχοῦσα τοῦ πατρ. ΚΠόλεως Καλλινίκου Ε' κατ' Ἰούλιον 1801, πρὸς τοὺς κατοίκους τῶν χωρίων Φιλιατρὰ καὶ Ζούρτσας τῆς μητροπόλεως Χριστιανουπόλεως, περὶ τῶν κτημάτων καὶ λοιπῶν ἀφιερωμάτων αὐτῆς, ἐφ' ὧν ἐπικυροῦται ἡ ἐξουσία τοῦ μητροπολίτου Γερμανοῦ.

12) φ. 220α. Ἀχρονολόγητον ἐπιτίμιον κατά τινος γυναικὸς τῆς Ἀνδριτσαίνης, οἰκειοποιηθείσης κτήματα τοῦ ἀδελφοῦ της.

13) φ. 220β. Γράμμα τοῦ πατρ. ΚΠόλεως κατὰ τὸ ἔτος 1814, πρὸς τοὺς χριστιανοὺς τῆς μητροπόλεως Χριστιανουπόλεως, δι' οὗ ἀνασκευάζεται ἡ ἐναντίον τοῦ μητροπολίτου Γερμανοῦ κατηγορία καὶ παρέχονται πατρικαὶ συμβουλαὶ περὶ χριστιανικοῦ βίου.

14) φ. 222α, 228β. Ἀχρονολόγητος ἀπανταχοῦσα μονῆς Δοχειαρίου τοῦ Ἁγίου Ὄρους, πρὸς συγκέντρωσιν ἐλεημοσυνῶν.

15) φ. 223β. Ἐπιτιμητικὸν ἀρχιερατικὸν γράμμα μητροπολίτου Χριστιανουπόλεως ἄνευ χρονολογίας, ἐναντίον Ἀνθίμου ἡγουμένου μονυδρίου Κατζιμικάδας, χαρακτηριζομένου ψεύτου, σκανδαλώδους, φιλοκατηγόρου κλπ.

16) φ. 224β. Ἀχρονολόγητον γράμμα περὶ τῆς Σχολῆς Ἀνδριτσαίνης, ὑπὲρ ἧς ἀποθανὼν μητροπολίτης Χριστιανουπόλεως κατέλιπε 2 χιλ. γρόσια. Πρὸς τὸν νέον μητροπολίτην Γερμανὸν ἀποστέλλεται πατριαρχικὸς Ἔξαρχος ὁ Ἀνδρούσης Ἰωσὴφ ἵνα ἐξετάσῃ καὶ μεριμνήσῃ ἀπὸ κοινοῦ μετ' αὐτοῦ διὰ τὴν ἀπρόσκοπτον λειτουργίαν τῆς Σχολῆς.

17) φ. 225β. Ἀχρονολόγητον ἐπιτίμιον κατὰ τῶν κλεπτῶν τῶν πραγμάτων τοῦ κυρ-Δημητράκη Ἀναστασοπούλου, ἐν Ἀνδριτσαίνῃ.

18) φ. 226α. Ἀχρονολόγητον παραινετικὸν γράμμα πρὸς τοὺς χριστιανοὺς τῆς πολιτείας Τριπολιτζᾶς, περὶ σεμνοῦ βίου.

19) φ. 227β. Ἀχρονολόγητον γράμμα τοῦ ἐπισκόπου Ἀκόβων Σιλβέστρου, συγχαρητήριον πρὸς ἄδηλον, μητροπολίτην γενόμενον Χριστιανουπόλεως.

20) φ. 230β. Σχέδιον συμμαρτυρίας ἀρχιερέως περὶ μέλλοντος νὰ ἱερωθῇ.

21) φ. 231α. Ἀχρονολόγητος ἐπιστολὴ ἀδήλου πρὸς τὸν μητροπολίτην Προύσης Ἄνθιμον, περὶ τῆς ἔριδος τοῦ ἐπισκόπου Ἀμυκλῶν καὶ μητροπολίτου Λακεδαιμονίας διὰ τὴν πατρ. ἐξαρχίαν Τριπολιτζᾶς.

22) φ. 232α. Ἐπιτροπικὸν τῶν κατοίκων Ζατούνης διὰ τὸν Εὐθύμιον παπα-Χριστοδουλόπουλον, πληρεξούσιον τῶν θυγατέρων Μήτρου Σταυροπούλου, πρὸς διεκδίκησιν τῆς περιουσίας τοῦ ἐν ΚΠόλει ἀποθανόντος μοραΐτη σανταλιτζῆ Σταυρῆ, ἀδελφοῦ των.

23) φ. 233α. Ἀχρονολόγητος ἀπανταχοῦσα τῆς μονῆς Φιλοσόφου πρὸς

χριστιανοὺς τῆς μητροπόλεως Χριστιανουπόλεως, πρὸς συμμετοχὴν εἰς ἔρανον, δι' ὃν ἀποστέλλεται ὁ προηγούμενος Διονύσιος.

24) φ. 234α κἑξ. Γράμματα ἀφορῶντα εἰς τὴν μητρόπολιν Χριστιανουπόλεως, ἐν σχέσει πρὸς ἐνοριακὰ χωρία, τέλεσιν γάμου, συμπεριφοράν.

25) φ. 234β. Περὶ ἱεροδιακόνου Ἱεροθέου καὶ τῆς βιβλιοθήκης τοῦ ἀποθανόντος ἐπισκόπου Ὠλένης, καταλιπόντος αὐτὴν εἰς τὴν Σχολὴν Δημητσάνης.

26) φ. 237α. Ἀναφορὰ ἀχρονολόγητος χριστιανῶν ἐπαρχίας Ὠλένης, περὶ πληρώσεως τῆς ἐπισκοπῆς διὰ τοῦ ἄλλοτε διδασκάλου ἱερομονάχου Χριστοφόρου.

27) φ. 239α. Ἀναφορὰ τῶν μοναχῶν μονῆς τινος τῆς ἐπαρχίας Δημητσάνης, κατὰ Μάρτιον τοῦ ἔτους 1780 ὑποβληθεῖσα εἰς τὸ Πατριαρχεῖον, δι' ἧς ἀναφέρουν ὅτι ὁ λογιώτατος ἱεροδιάκονος τοῦ πατριαρχικοῦ ἐξάρχου ἐπισκόπου Ἀμυκλῶν καὶ ὁ κυριάρχης Δημητσάνης ἤλεγξαν τοὺς λογαριασμοὺς τῆς μονῆς. Περαιτέρω οἱ μοναχοὶ ἀναφέρονται εἰς τὰς ἀνωμαλίας τῆς Πελοποννήσου, συνεπείᾳ τοῦ ἀτυχοῦς κινήματος τοῦ Ὀρλὼφ καὶ ἐλεεινολογοῦν τὴν δεινὴν κατάστασιν, ἐξ ἧς ἐξέρχεται ἡ μονὴ βραδέως.

28) φ. 240α. Δύο γράμματα σχετικὰ πρὸς τὴν μονὴν Αἱμυαλῶν, 1793.

29) φ. 241α. Σχέδια ἐπιστολῶν ἐνδιαφέροντα τὴν ἐν Δημητσάνῃ Σχολήν, 1805.

30) φ. 248. Ἐπιστολὴ μαθητοῦ τῆς ἰδίας Σχολῆς ἄ.χρ. πρὸς ἐλλογιμώτατον Ἀναγνώστην, παρὰ τῷ Ἁγίῳ Μονεμβασίας.

31) φ. 249. Ἐπιστολαὶ μεταξὺ τῶν ἐτῶν 1792 – 1795 πρὸς ἀδήλους ἐπισκόπους, περί τινων ἁγίων λειψάνων, περὶ ὧν ὁ ἡγούμενος τῆς μονῆς Ἐπάνω Χρέπας Κύριλλος εἶχε καταφύγει πρὸς τὸν πατρ. ἔξαρχον μητροπολίτην Βιζύης.

32) φ. 259 κἑξ. Ἄλλα τινὰ γράμματα σχετικὰ πρὸς τὴν Σχολὴν Δημητσάνης.

33) φ. 263α. Δύο συστατικὰ γράμματα τοῦ μητρ. Χριστιανουπόλεως πρὸς τὸν ἡγούμενον Διονύσιον τῆς μονῆς Καλαμίου, τῆς κατὰ τὴν πατρ. Ἐξαρχίαν Ἀκόβων.

34) φ. 264α. Γράμμα συστατικὸν τοῦ Δημητσάνης Φιλοθέου πρὸς ἄδηλον, ἀλλὰ πάντως πλησιόχωρον ἀρχιερέα, ἀπὸ 27 Ἀπριλ. 1810, περὶ μοναχοῦ μονῆς Φιλοσόφου, περιερχομένου πρὸς συλλογὴν ἐράνων.

35) φ. 266α. Χρονικὸν ἔμμετρον, *Περὶ τῶν ἀξιοσημειώτων συμβάντων τῇ Ὀθωμανικῇ ὑψηλῇ ἐπικρατείᾳ τῷ αωζ' ἔτει κατὰ μῆνα Μάιον.* Ἀρχ.

ἐστάθησαν ἱστορικοὶ μεγάλων τε πραγμάτων
θαυμάτων βεβαιότατα καὶ τερατουργημάτων
μ' εὐφράδειαν ῥητορικῆς, περιπλοκὰς σχημάτων...

111.

Χαρτ. Διαστ. 0,247×0,177. Αἰὼν ΙΗ'. Φ. 289.

1. (φ. 1α). Γρηγορίου Ναζιανζηνοῦ, 'Επιτάφιος εἰς Μ. Βασίλειον, ἑρμηνευθεὶς μετὰ ποικίλων σχολίων.

2. (φ. 37α). Τοῦ αὐτοῦ, Λόγος περὶ φιλοπτωχίας, ὁμοίως.

3. (φ 53α). Συλλογὴ καὶ ἐξήγησις μυθολογικῶν καὶ λοιπῶν ἱστοριῶν, ὧν ἐμνήσθη Γρηγόριος ὁ Ναζιανζηνὸς εἰς τοὺς α' καὶ β' στηλιτευτικοὺς λόγους.

4. (φ. 70α). Γρηγορίου Ναζιανζηνοῦ, Λόγος εἰς τὰ Ἅγια Φῶτα, ἑρμηνεία μετὰ σχολίων.

5. (φ. 86α). Τοῦ αὐτοῦ, Λόγος εἰς τὴν νέαν Κυριακήν, ὁμοίως.

6. (φ. 101α). Μακαρίου, ἱεροδιακόνου τοῦ Πατμίου, 'Ερμηνεία περικοπῶν δυσνοήτων τινῶν λόγων Γρηγορίου Ναζιανζηνοῦ. 'Απολογητικὸς τῆς εἰς Πόντον φυγῆς.

7. (φ. 165α). Γρηγορίου Ναζιανζηνοῦ, Πανηγυρικὸς εἰς τὰ Θεοφάνεια, ἤγουν γενέθλια.

8. (φ. 178α). Νικήτα Σερρῶν, 'Υπόμνημα εἰς τὸν περὶ 'Αναστάσεως λόγον Γρηγορίου τοῦ Ναζιανζηνοῦ.

9. (φ. 228α). Γρηγορίου Ναζιανζηνοῦ, Πρῶτος Στηλιτευτικὸς εἰς 'Ιουλιανὸν μετὰ ἑρμηνευτικῶν σχολίων.

10. (φ. 272α). Τοῦ αὐτοῦ, Εἰς τὴν Πεντηκοστὴν ὁμοίως.

Παράφυλλα τοῦ κώδικος κατὰ τὴν στάχωσιν ἐτέθησαν δύο ἐπιστολαί, ὧν ἡ πρώτη ἀπὸ 17 Μαρτίου 1784 ἀπευθύνεται πρὸς τὸν σκευοφύλακα τῆς μονῆς Βατοπεδίου Φιλόθεον, παρακαλούμενον ν' ἀποστείλῃ πρὸς τὸν γράφοντα τὴν Τιμίαν Ζώνην τῆς Θεοτόκου, τὴν τιμίαν κάραν τοῦ ἁγίου Γρηγορίου τοῦ Θεολόγου κλπ., ὡς ἀλεξίκακον κατὰ τοῦ ἐνδημοῦντος λοιμοῦ, ἡ δὲ δευτέρα ἀπευθύνεται πρὸς τὸν πρεσβύτερον 'Αγάπιον, τὸν ἱδρυτὴν τῆς Σχολῆς Δημητσάνης, εἰς Σμύρνην, ὑπὸ χρονολογίαν 13 Φεβρ. 1783 καὶ φέρει ὑπογραφήν: *ὁ ἐν Χῷ ἀδελφὸς 'Αθανάσιος ταπεινὸς ἱ...*, εἶναι δὲ ἀπάντησις εἰς προηγουμένην τοῦ ἀποδέκτου ἀπὸ 27 'Ιανουαρίου, ὑπομιμνήσκουσα κοινὰς ἀποφάσεις ὑπὲρ τῆς Σχολῆς καὶ πληροφοροῦσα ὅτι ἡ πατρὶς ἀναλαμβάνει κατ' ὀλίγον ἐκ τῆς ἀθλίας καταστάσεως. Εἰς τὴν ἰδίαν ταύτην ἐπιστολὴν ἀναφέρεται τὸ ὄνομα τοῦ λογιωτάτου ἀρχιδιακόνου Γρηγορίου τοῦ μετὰ ταῦτα οἰκουμενικοῦ πατριάρχου τοῦ Ε', ἐν τέλει δὲ σημειοῦται, ὅτι ὁ διδάσκαλος κυρ-Δημήτριος ἀνεχώρησεν ἐκεῖθεν κατ' Αὔγουστον δι' 'Αγυιάν [1], ἀφήνων κενὸν ὅπερ ἐν μέρει πληροῖ ὁ συμβοηθός του ἐκ Χρύσαφας ἱερεύς, ἐνῷ ὁ συνδιδάσκαλος κυρ-'Ιωάννης ὑγιαίνει.

[1] Εἰδήσεις τινὰς περὶ τοῦ Δημητρίου τούτου διδασκάλου 'Αγυιᾶς, βλ. ὑπὸ Θ. Ν. Φιλαδελφέως, 'Ανέκδοτοι ἐπιστολαὶ τοῦ πατριάρχου 'Ιεροσολύμων 'Εφραὶμ καὶ ἄλλων διδασκάλων τῶν ἐπὶ τοῦ Πηλίου ἰδίᾳ σχολείων κατὰ τὸν ΙΗ' αἰῶνα, «'Επετηρὶς 'Παρνασσοῦ'», τόμ. Ε' (1901), σελ. 200 κἑξ.

Στάχωσις βυρσίνη μετ' ἐπιχρύσων εἰς τὸ νῶτον κοσμημάτων. Αἱ πινακίδες ἐπικεκαλυμμέναι δι' ἐγχρώμου λεπτοῦ χάρτου.

112.

Χαρτ. Διαστ. 0,245×0,195. Αἰὼν ΙΘ'. Φ. 159.

1. (φ. 2α). Περὶ τῶν καθηκόντων βίβλος... 'Ιω. Νικολάου 'Αλεξάνδρου Μαροκορδάτου βοεβόδα, νῦν πρῶτον τύποις ἐκδοθεῖσα... αψιθ' [1]. Προτάσσεται ἐπιστολὴ τοῦ μητροπολίτου Δρύστρας 'Ιεροθέου τοῦ Κομνηνοῦ [2].

2. (φ. 79α). Γενναδίου πατρ. ΚΠόλεως, 'Απόκρισις πρὸς τὸν ἀμηρὰ σουλτάνον Μεχμέτην, πρῶτον τύραννον τῆς Κωνσταντινουπόλεως, ἐρωτῶντα περὶ τῆς πίστεως ἡμῶν.

3. (φ. 83β). Γρηγορίου Ναζιανζηνοῦ, Ἴσον τῆς διαθήκης, μεταγραφὲν ἐκ τοῦ ἀρχετύπου.

4. (φ. 86α). Γενναδίου πατρ. ΚΠόλεως, 'Ομιλία περὶ τοῦ μυστηριώδους σώματος... 'Ιησοῦ Χριστοῦ...

5. (φ. 95α). Εὐγενίου ἀρχιεπισκόπου, 'Επιστολὴ πρὸς ἱεροδιάκονον Παγκράτιον.

6. (φ. 110β). Σεργίου, τοῦ ἐξ 'Αγράφων ἀρίστου διδασκάλου, 'Επιστολαὶ κατὰ τοῦ περὶ συνεχοῦς μεταλήψεως ἀνωνύμου βιβλίου. Δευτέρα ἀπάντησις ἐπὶ τῆς ἀναιρέσεως τῆς πρώτης τοῦ αὐτοῦ ἐπιστολῆς ἀπὸ 15 'Οκτωβρίου 1785.

7. (φ. 117α). Τοῦ αὐτοῦ, 'Επιστολὴ τῷ αὐτῷ Κυρίλλῳ ἀπὸ 8 'Ιανουαρίου 1786.

8. (φ. 118α). Τοῦ αὐτοῦ, 'Επιστολὴ πρὸς ἄδηλον ἡγούμενον.

9. (φ. 121α). Περὶ τῆς ἀγράφου τῆς 'Εκκλησίας παραδόσεως μαρτυρίαι.

10. (φ. 138α). Σεργίου, τοῦ ἐξ 'Αγράφων. Περὶ τῶν ἐν τῇ 'Εκκλη-

[1] Émile Legrand, Bibliographie Hellénique ou description raisonnée des ouvrages publiés par des Grecs au dix-huitième siècle, τόμ. Α', Paris 1918, σελ. 153-161. 'Η ἐν Δημητσάνῃ Δημοσία Βιβλιοθήκη κατέχει ἀντίτυπον τῆς παρούσης ἐκδόσεως, ὑπὸ ἐπίσημα Κα 235 ταξινομηθέν. Τοῦτο εἰς τὴν κάτω ᾤαν τοῦ φ. 2 φέρει τὸ ἀκόλουθον σημείωμα: *† κτῆμα Διδυμοτείχου Γαβριὴλ Πατμίου*, ἰδιόχειρον αὐτοῦ.

[2] Περὶ αὐτοῦ βλ. τὰ σημειωθέντα ὑπὸ Ν. Α. Βέη, Κατάλογος τῶν ἑλληνικῶν χειρογράφων κωδίκων τῆς ἐν Πελοποννήσῳ μονῆς τοῦ Μεγάλου Σπηλαίου, τόμ. Α', ἐν 'Αθήναις 1915, σελ. 5, ὑποσ. 1 καὶ τὴν αὐτόθι σημειουμένην βιβλιογραφίαν. Κ. Ν. Σάθα, Νεοελ. φιλολογία, σελ. 397-399. Ε. Legrand, ἔνθ' ἀνωτέρω.

σίᾳ ψαλλομένων κρατημάτων, πότε καὶ παρὰ τίνων ὡροθετήθησαν, ἐρωτηθέντος παρά τινος τῶν ἐν 'Αγιωνύμῳ "Ορει ἀσκούντων πατέρων.

11. (φ. 139β). 'Ι ω ά ν ν ο υ Χ ρ υ σ ο σ τ ό μ ο υ, Λόγος περὶ ἀρχιερωσύνης.

12. (φ. 158α). Στίχοι ψαλλόμενοι ἐν τῇ ἀπομνημονεύσει τῶν ὀνομάτων ζώντων καὶ τεθνεώτων, γινομένου τεσσαρακονταλειτούργου. Ποίημα τοῦ Δέρκων Γρηγορίου, τοῦ Πελοποννησίου [1]. "Αρχ.

Ἦχος πλ. β' (ἐν τῇ μνημονεύσει τῶν ζώντων).

'Επάκουσον, δέσποτα, ἡμῶν δεομένων σου, ὡς φύσει πολυέλαιος,
ἄφες, ἄφες, δέσποτα, περὶ ὧν ἤδη ποιούμεθα τὴν μνήμην ἤδη, ἅγιε·
σκέπασον τοὺς δούλους σου ἐν σκέπῃ τῶν πτερύγων σου, οὓς ἤδη σοι προσάγομεν
μνήσθητι, φιλάνθρωπε, τῆς ἀσθενείας...

'Εγράφη, κατὰ τὴν ἐν ἐπικεφαλίδι τοῦ φύλλου χρονολογίαν, τὸ αωγ$^{\varphi}$.

Φ. 137β : *Τέλος καὶ τῷ ἐν Τριάδι ὑμνουμένῳ θεῷ δόξα καὶ κράτος. 'Εγράφη διὰ χειρὸς εὐτελοῦς Σεβαστείας Γερμανοῦ τοῦ Πελοποννησίου, ἐν τῇ βασιλευούσῃ τῶν πόλεων, κατὰ τὸ αωδ^{ον} ἔτος, ἐν μηνὶ Μαρτίῳ :*

113.

Χαρτ. Διαστ. 0,273×0,214. Αἰὼν ΙϚ'. Φ. 199.

[Μ α τ θ α ί ο υ τ ο ῦ Β λ α σ τ ά ρ ε ω ς], Σύνταγμα κατὰ στοιχεῖον. Κῶδιξ ἀκέφαλος, κολοβός, λίαν ἐπιμελῶς γεγραμμένος. 'Ερυθρὰ ἐπίτιτλα καὶ ὑπέρυθρα κεφαλαιώδη κοσμοῦν τὰ φύλλα αὐτοῦ. Εἰς τὴν ᾤαν δι' ἐρυθροῦ ἐπίσης μέλανος σημειοῦνται παραπομπαὶ εἰς κεφάλαια συγγραφέων. Στάχωσις τῶν καθ' ἡμᾶς χρόνων, ἀλλ' ἐξηρθρωμένη ἐν πολλοῖς.

114.

Χαρτ. Διαστ. 0,207×0,15. Αἰὼν ΙΘ'. Φ. 145.

Μαθηματάριον περιέχον ψυχαγωγικῶς ἑρμηνευόμενα τὰ ἑπόμενα :

1. (φ. 1α). Τῶν ἑπτὰ σοφῶν ἀποφθέγματα.
2. (φ. 17α). 'Α β β ᾶ Ν ε ί λ ο υ, Νουθεσίαι.
3. (φ. 44α). 'Ι ω ά ν ν ο υ Χ ρ υ σ ο σ τ ό μ ο υ, Νουθεσίαι.
4. (φ. 59α). Θ ε ο δ ώ ρ ο υ Π ρ ο δ ρ ό μ ο υ, 'Ιαμβικὰ καὶ ἡρωοελεγεῖα εἰς τὰ κεφαλαιωδῶς ῥηθέντα ἐν τῷ τετραευαγγελίῳ.

---

[1] Περὶ τοῦ ἐξόχου ἀνδρὸς βλ. Σ τ. Ν. Θ ω μ ο π ο ύ λ ο υ, 'Ο μέγας Δέρκων Γρηγόριος (1801 - 1821)· «Δελτίον 'Ιστορ. 'Εθνολογ. 'Εταιρείας», νέα σειρά, τόμ. Α' (1928 - 1929), τ. β', σελ. 52 - 100.

5. (φ. 115α). 'Ι σ ο κ ρ ά τ ο υ ς, Πρὸς Δημόνικον.
6. (φ. 138α). Μ. Β α σ ι λ ε ί ο υ, πρὸς τοὺς νέους...

Στάχωσις ἐξηρθρωμένη.

115.

Χαρτ. Διαστ. 0,32×0,215. Αἰὼν ΙΖ'. Φ. 161.

'Ακέφαλος, κολοβός, ἐξηρθρωμένος, φύλλα αὐτοῦ ἱκανὰ ἐξέπεσαν, ἄλλα κατεστραμμένα οἰκτρῶς. Φέρει παλαιὰν ἀρίθμησιν κατὰ φύλλα 5 – 165.

Μ α ν ο υ ὴ λ τ ο ῦ Μ α λ α ξ ο ῦ, Νομοκάνων. 'Ο κῶδιξ εἶναι γεγραμμένος διὰ σταθερᾶς καὶ φιλοκάλου χειρός. Τὰ ἀρχικὰ κεφαλαιώδη, τὰ ἐπίτιτλα καὶ ἄλλα τινὰ εἶναι γεγραμμένα δι' ἐρυθροῦ μέλανος.

Φ. 70α. 'Απόκρισις πατριάρχου 'Ι ω ά σ α φ, ἔτει ,αφξ', εἰς ἐρώτησιν περὶ παρανόμου τρίτου γάμου : *Καὶ ἀπέφηνεν ὁ ἅγιος πατριάρχης μετὰ τῆς ἱερᾶς αὐτοῦ Συνόδου...* 'Υπογράφουν δὲ *Καισαρείας Μακάριος, Φιλαδελφείας Γαβριήλ, Θεσσαλονίκης Θεωνᾶς, Ζιχνῶν Κάλλιστος, Παροναξίας Βενιαμίν, Μαρωνείας 'Αρσένιος.* 'Επίσκοποι : *Σερβίων Μακάριος, Πλαταμῶνος Διονύσιος, Κασσανδρείας Κάλλιστος, 'Αρδαμερίου Γαλακτίων.*

116.

Χαρτ. Διαστ. 0,27×0,193. Αἰὼν ΙϚ'. Φ. 132.

[Μ α τ θ α ί ο υ Β λ α σ τ ά ρ ε ω ς], Σύνταγμα κατὰ στοιχεῖον. Τοῦ προτασσομένου πίνακος περιεχομένων μόνον τὸ τελευταῖον φύλλον ἀπέμεινε, τὰ δὲ λοιπὰ ἐξέπεσαν. 'Ο κῶδιξ ἐγράφη διὰ τῆς ἰδίας χειρός, ἥτις ἔγραψε καὶ τὸν ὑπ' ἀριθ. 113.

Φ. 67α. 'Η ἐνθύμησις : *† 'Εδὼ γράφω νὰ ἠξεύρουν διὰ τὸ νερὸν ὁποῦ εὑγίκε ἐσιδρομησε ὁ πα(πα)-Δανιὴλ ἐν χωρίω λεγόμενο ζάτουνα καὶ τὸ ἐπίκλιον γιὄργουλας, καὶ ὁ ἐν ἱερεῦσι πα(πα)Παΐσιος ὁ γερμος ἐκ χώρας δημητζιἄνας καὶ ἐκοπίασαν εἰς τοὺς χριστιανους, ἐωνία τους ἡ μνήμη ὁποῦ ἔδοσαν τὴν ἐλεημοσύνην καὶ εὑγίκε τὸ νερὸν καὶ ἴδε ἀναπαὴ τὸ μοναστήρη : ἔτος χ(ριστο)ῦ ,αχϞβ' καὶ ἂν θέλουν οἱ π(ατέ)ρες ὅσοι ἔλθουν ὄπισθεν ἂς ἔχουν ἐνθήμησιν εἰς Θεὸν τὸ μνήσθητη Κ(ύρι)ε καὶ θέλει πληρόσι ὁ Θεὸς τὸν κόνπον τους.*

Φ. 67β : *εκ χορα ζατουνα τὸ ἐποικληον κλαδας † ετος 1695 επιγε και ω παρθαινιος ὡς την μοθονοι υς τος φεταδες και ζητησαι τον τοπον οπου ὑνε ποκάτο στον κοκορα το καπον στο κεφαλόβρησο ἀπὸ δοθε και εβαλαι και μαστορους και μεραμετησε το παλεὸ μοναστηρη και δοσε ρηαλια 28 ιγουν υκοσιοχοτο και γροσια 45 υγου σαράτα πετε και εντοιασε τον μοιλον τοπ– – – –σπροστον ατζηχολον και αλους περησσους κοπος καὶ ο θεος να*

τον οιχορεοι α γ 6 <1696 ;> *εν μοινη αυγουστου 18 ἐπιγιαι με τον κοςαντινους οτην στεμνητζαν και ποιρε κομα στρεματα δεκα υς την πα παναγία αποκατο οπο που παγι στον καπον πο ενε μηα σικνα.* Μεθ' ὃ δι' ἄλλης χειρὸς ἡ μονοκονδυλιά : *Κάλλιστως χχαλλάκης.*

Φ. 68 : *1720* *1721 απριλισυ 1*
για τις μουρες

† Γράφω ἐγὸ ὁ οἰωασαφ λαζαροπουλος εκ χωρας διμιτζιάνας κυ επικλιον σακελαροπουλος εβαλα ενα περιβολι ///ρες εις τὼν λινὸν κοντα ριζες εκατο οἴτι εκατον και οι ε – – δοε – – – – του γροσια τριαντα σιτι 30.

με το χαγιατι τον κελιω οξο και μεσα κοντα εἴς ε κοινα χρονον ενα επαραδοσα του μοναστηριου γροσια εξιτα ὀλα ναχτι και αλους κοπους περισσους και αν θελουν οἱ πατέρες ὀσι ελθουν ὄπισθεν ας εχουν ενθιμισι εις θεον το μνηστιτι κυριε και θελι πλιροοι ο θεος των κοπσν τους.

† Ιωασαφ οιερομοναχος γραψας
σιυχωρισετε μοι το αμαρτσλσ.

Καὶ περαιτέρω δι' ἄλλης χειρός : *† το παρον ω νομος ε παριχης του πανοσηωτατου π(νευ)ματηκου παπα κηρ παρθενηου και ογηος ηθελε τ αποξαινοσι εχωμε*

Φ. 132β : *† εἴς τους αχϞθ ἐν μηνὶ αὐγούστω εἴς ιγ' ἐχειροτονήθη ὁ διάκος ὁ Κωνστάντιος ἐκ χώρας δημητζανας, τοῦ σπηλιώτη υἱὸς ὁποὺ κατάγεται ἐκ χώρας ανδρίτζενας νὰ ξεύρομεν τὸ ὄνομά του β – ἢ κωνστάντισς*
χειρί μου γράψας παπαγερμός.

Περαιτέρω ἄλλα κονδυλίου δοκίμια καὶ ἐν τέλει :
1656
εγενειηθη τὸ πεδι του πα(πα) κυρ γιωανείτουπανον ογγηπα σε 15 του αυγουςου.

Στάχωσις τῶν καθ' ἡμᾶς χρόνων.

117.

Χαρτ. Διαστ. 0,29×0,213. Αἰὼν ΙϚ'. Φ. 259.
'Ακέφαλος, κολοβός.
Μηναῖον Μαρτίου – 'Απριλίου.
'Επὶ τῆς ὀπισθίας πινακίδος : *Τὸ παρὸν μηνέο ὑπάρχη τον παμεγηστον ταξιἄρχὸν μιχαὴλ καὶ γαβριὴλ καὶ ὅποιος ἤθελεν τὸ ἀποξηλεόσι ἂς ἔχη τοὺς ἄνοθεν ταξιἄρχας ἀντήδικο ἀμήν. νικολὸς τοῦ φιλοσσφου ἔγραψα τανοθεν.*

Καὶ περαιτέρω λοξῶς ἀριστερά :

ἡς τους αχπα' ἴρ θε ο πανι
ερότατός κυρ γεν^{α}διος μι
νι ἰουναρίου ἡς της[1]

Στάχωσις διὰ βύρσης μέλανος χρώματος, ἥτις ἐκ τοῦ νώτου ἐξέπεσε, ἐνῷ ἡ καλύπτουσα τὰς ξυλίνας πινακίδας διατηρεῖ ἱκανῶς εὐδιάκριτα σημεῖα παλαιᾶς ἐντύπου διακοσμήσεως ἐκ φύλλων, ἀστέρων, ἑλίκων καὶ σχημάτων, Ἡ πολλὴ χρῆσις, ὁ ἐπικαθήμενος κηρὸς καὶ ὁ χρόνος συμπληροῦν τὴν ἐκ τῆς νοτίδος φθοράν. 'Επὶ τῶν πινακίδων διακρίνονται αἱ θέσεις τῶν θηλυκωτήρων, δι' ὧν ἐπορποῦτο ὁ κῶδιξ.

118.

Χαρτ. Διαστ. 0,270×0,197. Αἰὼν ΙΘ'. Φ. 153.
Θεοφίλου Κορυδαλέως, 'Εξήγησις τοῦ ἀριστοτελικοῦ περὶ ψυχῆς συγγράμματος [2]. 'Εν ἔτει αψε^{φ} Γαμιλιῶνος λ'.

Φ. 150α : *αψε μουνιχιῶνος κ τελος καὶ τῷ θεῷ δόξα.*
καὶ τόδε πρὸς τοῖς ἄλλοις γέγραπται παρ' 'Αζαρίου
ἱερομονάχου ἀρχημανδρίτου τοῦ Κυζίκου.

Καὶ εὐθὺς κατωτέρω ὑπὸ τῆς αὐτῆς χειρὸς εἶχον γραφῆ ταῦτα, διαγραφέντα.

ὁ δὲ τούτῳ ἐντυχὼν μὴ τῶν ἐπτασ- |
μη ως γραφέντων θαυμαζέσθω, ἀλλὰ τὸν πόνον ἐπαινείσθω
πρὸς δὲ θ(εὸ)ν | τὸν καταξιώσαντά με τοῦτο γράψαι καὶ εὐχὰς
ἱκετηρίους αὐτῷ πεμπέτω τοῦ | γραφῆναι με ἐν τῇ ἀληθῇ
καὶ αἰωνίῳ ἐκείνῃ βίβλῳ. Ἤκουσα δὲ καὶ τοῦτσ παρὰ 'Ιακώβου
τοῦ ἀργείου.

Τέλος εἰς στίχους ἓξ ταῦτα ὑπὸ τοῦ αὐτοῦ :

'Εμφυσήματι σῷ ὁ τὸν 'Αδὰμ ζωώσας
ἔμπνευσον κἀμοὶ χάριν τοῦ συνιέναι

---

[1] Τάσου 'Αθ. Γριτσοπούλου, Μητρόπολις καὶ μητροπολῖται Λακεδαιμονίας κατὰ τὴν 'Ενετοκρατίαν. Θεοδώρητος Κριτὴς ὁ ἐκ Δημητσάνης· «Θεολογία», τόμ. Κ' (1949), σ. 548.

[2] 'Α. Παπαδοπούλου-Βρετοῦ, Νεοελληνικὴ φιλολογία, μέρ. Β', ἐν 'Αθήναις 1857, σελ. 49. Κ. Ν. Σάθα, Νεοελ. φιλολ., σελ. 250 κἑξ. Τὸ προκείμενον ἔργον παρέμεινεν ἀνέκδοτον.

τὰ περὶ ψυχῆς ταῦτα μετερχομένῳ.
Ψυχὴν λογικὴν οἱ ἐμφυσήσας θεέ μου
πάσας τὰς δόξας τῶν φιλοσοφησάντων
ὅν' εὖ φρονῶν ὀληγορήσω τούτων.

Στάχωσις νεωτέρα. Ἐν τῇ ᾤᾳ ἑκασταχοῦ περιληπτικαί τινες σημειώσεις.

119.

Χαρτ. Διαστ. 0,29×0,196. Αἰὼν ΙΖ'. Φ. 205.

Ματθαίου τοῦ Βλαστάρεως, Σύνταγμα κατὰ στοιχεῖον. Ὁ κῶδιξ εἶναι ὅμοιος πρὸς τοὺς ὑπ' ἀριθ. 113 καὶ 116. Φύλλα τινὰ διαπεποτισμένα ὑφ' ὕδατος κατέστησαν δυσανάγνωστα, ἐνιαχοῦ δὲ ἡ γραφὴ ὅλως ἐξίτηλος, ἰδίᾳ τὰ διὰ μέλανος ἐρυθροῦ γεγραμμένα ἀρχικὰ καὶ τὰ ἐπίτιτλα.

Φ. 203β : *Ἐγράφη ἡ παροῦσα βίβλος τοῦ ἱερομονάχου ματθέῳ τῷ λεγομένῳ βλάσταρ(ις), διὰ χειρὸς ἰω(άννου) ἱερέως τοῦ μεγάλου σακελλαρίου τ(ῆς) μεγάλ(ης) ἐκκλησί(ας) τοῦ βυζαντίου. ἔτει τῷ σ(ωτη)ρίῳ αχκδ^ῳ μηνὸς μαρτίου κ'.*

Μεθ' ὃ ἡ νεωτέρα σημείωσις :

Τὸ παρὸν βιβλίον τοῦ νομικοῦ Ματθαίου Βλαστάρεως εἶναι γεγραμμένον ὡς φαίνεται πρὸς διακοσίων τεσσαράκοντα ἑπτὰ 247 ἐτῶν, σπανιότατον, καὶ ὡς τοιοῦτον πρέπει νὰ διατηρεῖται ἐν τῇ Βιβλιοθήκῃ τῆς Ἑλλ. Σχολῆς Δημητσάνης, ὅπερ μοι τὸ ἐδώρησαν οἱ ἀνεψιοὶ τοῦ πρωτοσυγκέλου Ἀμβροσίου Φραντσῆ ἐκ Κυπαρησσίας, πεσόντος δὲ τοῦ ἵππου ἐν τῷ ποταμῷ Ἀλφειῷ, ἐβράχη καὶ ὡς ἐκ τούτου εἶναι εἰς τινὰ μέρη δυσανάγνωστον, δωροῦμαι δὲ τοῦτο ἤδη τῇ Ἑλλ. Σχολῇ Δημητσάνης.

Ἀθῆναι τὴν 10 Μαρτίου 1871 — *† ὁ Φθιώτιδος Καλλίνικος*

(Παραπλεύρως ἡ σφραγὶς τῆς Ἀρχιεπισκοπῆς Φθιώτιδος).

Φ. 205 : Σχέδιον διαθήκης.

120.

Χαρτ. Διαστ. 0,195×0,137. Αἰὼν ΙΗ'. Φ. 82.

Κτητορικὸς κῶδιξ τοῦ ἐν Δημητσάνῃ ἱεροῦ ναοῦ τοῦ Ἁγίου Γεωργίου τῆς Πλάτσας, καθιερωθεὶς τῇ 1 Ἰουνίου 1761, περιέχων δὲ ἀφιερώσεις καὶ λοιπὰ σημειώματα ἀπὸ τῶν ἀρχῶν τοῦ ΙΗ' αἰῶνος μέχρι τῶν ἐπέκεινα χρόνων. Φύλλα πλεῖστα ἀφέθησαν λευκά.

121.

Χαρτ. Διαστ. 0,22×0,157. Αἰὼν ΙΗ'. Φ. 14.

Κατάστιχον, τὸ κοινῶς καλούμενον μεριδοχάρτι, τοῦ ἐνοριακοῦ ἄλλοτε ἐν Δημητσάνῃ ναοῦ τοῦ ἁγίου Γεωργίου τῆς Πλάτσας, περιέχον κατ' ἀλφαβητικὴν σειρὰν καταγεγραμμένα τὰ ὀνόματα τῶν ἐνοριτῶν, ἵνα μνημονεύωνται εἰς τὴν Ἱερὰν Πρόθεσιν.

122.

Χαρτ. Διαστ. 0,209×0,157. Αἰὼν ΙΗ'. Φ. 14.

Κολοβός. Δοξολογία, ἣν ἀπήρτισαν εὐχαὶ διάφοροι, ὕμνοι, ψαλμοὶ καὶ ἐκλογαὶ ἐκ τῆς Ἁγίας Γραφῆς. Στάχωσις ἐξέπεσε.

123.

Χαρτ. Διαστ 0,197×0,142. Αἰὼν ΙΘ'. Φ. 67.

Καλλινίκου Καστόρχη, Κατάστιχον αὐτόγραφον, περιέχον διαφόρους λογαριασμούς, ἐνθυμήματα καὶ ἄλλας σημειώσεις. Στάχωσις διὰ βύρσης. Αἱ πινακίδες ἐπικεκαλυμμέναι διὰ λεπτοῦ ἐγχρώμου χάρτου.

124.

Χαρτ. Διαστ. 0,285×0,205. Αἰὼν Κ'. Φ. 18.

Ἀκολουθία τοῦ ὁσιομάρτυρος Εὐθυμίου τοῦ νέου, ψαλλομένη τῇ 22 Μαρτίου, γεγραμμένη δὲ μετ' ἐπιμελείας καὶ φιλοκαλίας, ποικίλου μέλανος καὶ ἄλλης διακοσμήσεως. Στάχωσις ἐλλείπει.

125.

Χαρτ. Διαστ. 0,195×0,146. Αἰὼν ΙΘ'. Φ. 9.

Κατάστιχον διαφόρων λογαριασμῶν τῆς Σχολῆς Δημητσάνης, χωριζόμενον εἰς σελίδας ἐσόδων καὶ ἐξόδων ἀντιστοίχως, ἀναφερόμενον δὲ εἰς τὰ ἔτη 1829–1830. Ἰδιαιτέρα μερὶς διετέθη διὰ τὸν διδάσκαλον Ἀναγνώστην Παπαγγελίδην, πρὸς ὃν σχετίζεται ὁ ὑπ' ἀριθ. 105 κῶδιξ, καὶ τὸν ἀλληλοδιδακτικὸν Κωνσταντῆν Στεφανόπουλον.

126.

Χαρτ. Διαστ. 0,205×0,145. Αἰὼν ΙΘ'. Φ. 17.

Καλλινίκου Τερζοπούλου, ἀρχιεπισκόπου Ἀργολίδος, Δύο

λόγοι, α) εἰς τὸν ἀγωνιστὴν Γιαννάκον Τζανῆν καὶ β) εἰς τὸν ἰατρὸν 'Ιωσὴφ παπα-'Ανδρέου, ἐκφωνηθέντες ἐν Δημητσάνῃ, ὁ μὲν πρῶτος εἰς ἄδηλον χρόνον, ὁ δὲ δεύτερος τῇ 20 'Ιουνίου 1870. Ἕκαστος ἐξ αὐτῶν κατεγράφη εἰς ἴδιον φυλλάδιον, ἐκ δὲ τῆς σταχώσεως τῶν δύο ἀπηρτίσθη ὁ κῶδιξ.

127.

Χαρτ. Διαστ. 0,20×0,15. Αἰὼν ΙΘ'. Φ. 4.

Π. Α. Καρακάλλου, ἑλληνοδιδασκάλου Νυμφασίας, Λόγος εἰς τὰς δημοσίας ἐξετάσεις τῆς 'Ελλην. Σχολῆς Βυτίνης, τῇ 27 'Ιουνίου 1848.

128.

Χαρτ. Διαστ. 0,205×0,15. Αἰὼν ΙΘ'. Φ. 6.

'Αδήλου, Σημειώσεις τῶν μοχθηρῶν καὶ κακοβούλων κατ' αὐτοῦ μαγγανειῶν τοῦ Γ. Π. Σκουζέ, μεταξὺ τῶν ἐτῶν 1877-1884.

129.

Χαρτ. Διαστ. 0,325×0,125. Αἰὼν ΙΗ'. Φ. 58.

Κατάστιχον ἰδιωτικῶν λογαριασμῶν καὶ ἐνθυμήσεων μεταξὺ τῶν ἐτῶν 1783-1816.

130.

Χαρτ. Διαστ. 0,337×0,112. Αἰὼν ΙΗ'. Φ. 74.

Κατάστιχον διαφόρων λογαριασμῶν τοῦ ἐν Δημητσάνῃ παλαιοῦ ἐνοριακοῦ ναοῦ τῆς 'Αγίας Κυριακῆς, περιέχον τὴν μεγάλην διαχειριστικὴν κίνησιν αὐτοῦ, ἤτοι εἰσπράξεις καὶ πληρωμάς, ἐνοικιάσεις κτημάτων καὶ ἐργαστηρίων, πωλήσεις, ἱεροπραξίας, καταγραφὰς ὑποστατικῶν, διαχειρίσεις ἐπιτρόπων κλπ. ἀπὸ τοῦ ἔτους 1759 κἑξ.

'Ο κῶδιξ εἶναι ἐπικεκαλυμμένος διὰ καστανοῦ χρώματος βύρσης καθ' ἅπασαν τὴν ἐπιφάνειαν αὐτοῦ ἄνευ πινακίδων. Τὸ ὀπίσθιον κάλυμμα καταλήγει εἰς τὸ μέσον εἰς γλῶσσαν, ἥτις ἀναδιπλοῦται καὶ δι' ἱμάντος ἀσφαλίζει τὸν κώδικα.

131.

Χαρτ. Διαστ. 0,285×0,103. Αἰὼν ΙΗ'-ΙΘ'. Φ. 64.

Κατάστιχον τοῦ ἐνοριακοῦ ναοῦ τῆς 'Αγίας Κυριακῆς ἐν Δημητσάνῃ, περιέχον ποικίλας σημειώσεις, ἀφιερώσεις καὶ λογαριασμοὺς ἀπὸ τοῦ ἔτους 1748-1807. 'Απὸ τοῦ φ. 5 κἑξ. καὶ ἀλλαχοῦ αἱ σημειώσεις ἀφοροῦν εἰς τὸν ναὸν τοῦ 'Αγ. Βασιλείου, ἀπὸ τοῦ ἔτους 1757.

Τὸ κάτω τμῆμα τοῦ κώδικος μυόβρωτον. Τὴν στάχωσιν ἀποτελοῦν πινακίδες ἐκ χαρτονίου ἄνευ τινὸς περικαλύμματος.

132.

Χαρτ. Διαστ. 0,285×0,10. Αἰὼν ΙΘ'. Φ. 39.

Κατάστιχον δοσοληψιῶν τῆς Σχολῆς Δημητσάνης τῶν ἐτῶν 1781-1833. Τὸ ἄνω τοῦ κώδικος τμῆμα μυόβρωτον. Στάχωσις δι' ἁπλοῦ χαρτονίου, ἄνευ τινὸς περικαλύμματος.

133.

Χαρτ. Διαστ. 0,312×0,11. Αἰὼν ΙΘ'. Φ. 22.

Κατάστιχον λογαριασμῶν τῆς μονῆς Παναγίας τῆς Αἰμυαλοῦς, τῆς παρὰ τὴν Δημητσάναν, ἀναγομένων κυρίως εἰς τὸ ἔτος 1831.

Στάχωσις ἄνευ περικαλύμματος.

134.

Χαρτ. Διαστ. 0,286×0,185. Αἰὼν ΙΘ'. Φ. 176.

[Θεοφυλάκτου Βουλγαρίας], 'Ερμηνεία κατ' ἐρωταπόκρισιν εἰς τὰ κατὰ Κυριακὰς ἀναγινωσκόμενα Εὐαγγέλια.

'Η τὰς πινακίδας καὶ τὸ νῶτον τῆς σταχώσεως περικαλύπτουσα βύρσα φέρει κοσμήματα καὶ ἀστέρας ἐντύπους.

135.

Χαρτ. Διαστ. 0,292×0,19. Αἰὼν ΙΗ'-ΙΘ'. Φ. 106.

Κτητορικὸς κῶδιξ τοῦ ἐν Ζατούνῃ τῆς Γορτυνίας ἐνοριακοῦ ναοῦ *τῆς ὑπεραγίας Θεοτόκου τῆς ἐπονομαζομένης 'Ελοβίτισσας*, καθιερωθεὶς τῇ 15 Αὐγούστου 1765, κατὰ τὰς ἐν φφ. 11-12 σχετικὰς σημειώσεις τῶν ἱερέων καὶ ἐπιτρόπων, ἐπικυρουμένας ὑπὸ τοῦ οἰκείου ἀρχιεπισκόπου Δημητζάνης 'Αμβροσίου. Περιέχει παντὸς εἴδους σημειώσεις μέχρι τῶν ἀρχῶν τοῦ ΙΘ' αἰῶνος, ἐνδιαφερούσας τὸν ναόν, τὴν κώμην Ζάτουναν, τὸ σχολεῖον αὐτῆς καὶ τὴν περιφέρειαν γενικώτερον.

Στάχωσις βυρσίνη, μέλανος χρώματος, μετά τινων ἐντύπων γραμμῶν.

136.

Χαρτ. Διαστ. 0,32×0,222. Αἰὼν ΙΘ'. Φ. 101.

Κατάστιχον δοσοληψιῶν τοῦ νεωτέρου ναοῦ τῆς 'Αγίας Κυριακῆς Δημητσάνης, ἀναγόμενον εἰς τὰ ἔτη 1834 – 1866. Πλεῖστα φύλλα τοῦ κώδικος λευκά. Στάχωσις βυρσίνη.

137.

Χαρτ. Διαστ. 0,33×0,21. Αἰὼν ΙΘ'.

Κτητορικὸς κῶδιξ τοῦ νεωτέρου ναοῦ τῆς 'Αγ. Κυριακῆς ἐν Δημητσάνῃ, καθιερωθεὶς τῇ 10 'Οκτ. 1834, προλογίζοντος τοῦ ἀρχιμ. Καλλινίκου Καστόρχη (φ. 3 – 4). 'Ο κῶδιξ εἶναι ὀγκώδης, ἀλλὰ μόνον 37 ἐκ τῶν φύλλων αὐτοῦ ἐχρησιμοποιήθησαν ἀπὸ τῆς ἀνεγέρσεως τοῦ σημερινοῦ ναοῦ μέχρι 1939 ἔτους. Στάχωσις διὰ βύρσης [1].

138.

Χαρτ. Διαστ. 0,29×0,205. Αἰὼν ΙΗ'. Φ. 33.

Βιβλίον περιέχον διαφόρους δικαιοπραξίας τῶν κατοίκων τῶν ἐν Φθιώτιδι χωρίων Σιούρπη, Φτελιά, Χαμάκου κλπ. τῶν ἐτῶν 1799 – 1819.

'Ο κῶδιξ φέρει στάχωσιν μετὰ βύρσης μέλανος χρώματος, ἧς ὁ διάκοσμος κατέστη ἤδη ἐξίτηλος. Μετεφέρθη εἰς Δημητσάναν ὑπὸ τοῦ ἄλλοτε ἐπισκόπου Φθιώτιδος Καλλινίκου Καστόρχη.

139.

Χαρτ. Διαστ. 0,315×0,22. Αἰὼν ΙΘ'. Φ. 146.

Κατάστιχον ἀδήλου οἰκογενείας, περιέχον διαφόρους σημειώσεις καὶ λογαριασμοὺς ἀναγομένους εἰς τὰ ἔτη 1825 – 1861. Στάχωσις τῶν καθ' ἡμᾶς χρόνων.

140.

Χαρτ. Διαστ. 0,29×0,20. Αἰὼν ΙΗ'. Φ. 124.

Κτητορικὸς κῶδιξ τοῦ παλαιοτέρου ἐνοριακοῦ ναοῦ τῆς 'Αγ. Κυριακῆς Δημητσάνης, καταρτισθεὶς ἐξ ἀντιγραφῆς ἄλλου προγενεστέρου φθαρέντος

[1] Τάσου 'Αθ. Γριτσοπούλου, Οἱ ναοὶ τῆς Δημητσάνης, ἐν 'Αθήναις 1954, σελ. 32 κἑξ.

καὶ περιέχων σημειώματα παλαιότερα τοῦ ΙΗ' αἰῶνος. "Αρχεται (φ. 1α β) διὰ τῆς κατὰ τὸ ἔτος 1760 καταγραφῆς τῶν ἀντικειμένων τοῦ ναοῦ, ἐπικυρουμένης ὑπὸ τοῦ Δημητσάνης 'Αμβροσίου ἐν τέλει.

Τὸ πλεῖστον μέρος τοῦ κώδικος (φ. 68 – 124) δὲν ἐχρησιμοποιήθη. "Εχει οὗτος στάχωσιν διὰ βύρσης χρώματος καστανοῦ, κεκοσμημένης ἐξωτερικῶς διὰ μεγάλου σταυροῦ καὶ λοιπῶν σχημάτων [1]. Φύλλα ἱκανὰ διεποτίσθησαν ὑπὸ τῆς νοτίδος καταστάντα ἀηδῆ.

141.

Χαρτ. Διαστ. 9,33×0,222. Αἰὼν ΙΗ'. Φ. 130.

Κτητορικὸς κῶδιξ τῆς μονῆς τοῦ Φιλοσόφου, καθιερωθεὶς κατὰ τὸ ἔτος 1734 καὶ περιέχων ἐξ ἀντιγραφῆς ἄλλου παλαιοτέρου ποικίλας σημειώσεις δυναμένας νὰ χρονολογηθοῦν ἀπὸ τοῦ τέλους τοῦ ΙϚ' αἰῶνος [2]. Διὰ τὴν ἱστορίαν τῆς μονῆς καὶ τῆς περιοχῆς γενικώτερον ὁ κῶδιξ οὗτος ἀποτελεῖ πολύτιμον ἱστορικὸν μνημεῖον.

Στάχωσις τῶν καθ' ἡμᾶς χρόνων. Φθορὰ μεγίστη εἰς τὰ φύλλα ἐκ τῆς νοτίδος.

142.

Χαρτ. Διαστ. 0,328×0,215. Αἰὼν ΙΗ'. Φ. 88.

Κτιτορικὸς κῶδιξ τῆς ἐν Δημητσάνῃ 'Ελλην. Σχολῆς. 'Επιγράφεται (φ. 8α) : *Βραβεῖον τοῦ κατὰ τὴν ἀρχιεπισκοπὴν τῆς ἐπαρχίας Δημητζάνης 'Ελληνομουσείου, τῆς κατὰ τὴν Πελοπόννησον, περιέχον ὅλην αὐτοῦ τὴν σύστασιν καὶ ἀποκατάστασιν, πότε καὶ πῶς καὶ παρὰ τίνων συνέστη εἰς ὑπακοὴν Χριστοῦ καὶ πρόνοιαν τοῦ δυστυχοῦς ἡμῶν γένους.* Προτάσσεται (φ. 7α) σημείωμα ἱστορικὸν περὶ Δημητζάνης, ἔτει αψο[Θ] γεγραμμένον. Περαιτέρω καταχωρίζονται ποικίλα τὴν ἱστορίαν τῆς Σχολῆς διαφωτίζοντα σημειώματα, ἀπὸ φ. 12 – 18 καὶ 45 – 48, ἡ ἀλληλογραφία Καλλινίκου Καστόρχη κλπ. μετὰ τοῦ ἐν Κισνοβίῳ τῆς Ρωσίας πλουσίου Δημητζανίτου Ν. 'Αθ. Μακρῆ, τοῦ μετὰ ταῦτα καὶ εὐεργέτου τῆς Σχολῆς καὶ τῆς πόλεως γενομένου.

[1] Αὐτόθι, σελ. 6 κἑξ. ἐκδίδονται πάντα τὰ σημειώματα τοῦ κώδικος τούτου. Πρβλ. καὶ Τοῦ αὐτοῦ, 'Ο Στασινὸς τῆς "Ακοβας καὶ ἡ οἰκογένεια Λαμπαρδοπούλου τῆς Δημητσάνης, «'Ελληνικά», τόμ. ΙΓ' (1953), σελ. 150 κἑξ.

[2] Ν. Α. Βέη, Προσθῆκαι καὶ διορθώσεις εἰς τὸ Corpus der griechischen Urkunden des Mittelalters und der neuren Zeit, ἐν τῇ «Byzantinische Zeitschrift», τόμ. XV (1906), σελ. 475. Πρβλ. σημείωμα τοῦ αὐτοῦ, ἐν τῷ «Νουμᾶ», χρόνος Γ', φ. 6 Δεκεμβρίου 1908, σελ. 7.

Ἐν φ. 34α – 35β καταχωρίζεται σιγίλλιον πατρ. Κυρίλλου ς' κατὰ Ἰούλιον 1816 περὶ τῆς μονῆς Φιλοσόφου καὶ Σχολῆς Δημητσάνης, ἐπικυρούμενον ἐν τέλει ὑπὸ τῆς Ἐκκλησιαστικῆς Ἐπιτροπῆς τῇ 28 Ἀπριλίου 1829 ἐν Βυτίνῃ, ἤτοι τῶν Τριπόλεως Δανιήλ, Ταλαντίου Νεοφύτου καὶ Ἀνδρούσης Ἰωσὴφ (βλ. τὸν ὑπ' ἀριθ. 98 κώδικα) [1]. Πλὴν τῶν διδασκάλων τῆς Σχολῆς πολλὰ φύλλα τοῦ κώδικος ἐγράφησαν διὰ χειρῶν Καλλ. Καστόρχη, Ἱερ. Βογιατζῆ κλπ. Φύλλα ἱκανὰ ἀφέθησαν λευκά. Στάχωσις διὰ περγαμηνῆς περικαλυπτούσης τὰς ἐκ χαρτονίου πινακίδας.

143.

Χαρτ. Διαστ. 0,41×0,29. Αἰὼν ΙΗ'. Φ. 57.

Κτητορικὸς κῶδιξ τῆς μονῆς Φιλοσόφου, καθιερωθεὶς τῇ 1 Φεβρουαρίου 1788 *ὁ ὁποῖος ἐξαναγραύφτη ἀπὸ τὸν παλαιὸν κόδικα... καὶ μετ' ἐπιμελείας ἐδιορθώθη ἡγουμενεύωντος ὁ κὺρ Διονύσιος κακαβᾶς...* Τὰ ἐν τῷ κώδικι σημειώματα, πλὴν τῶν κατ' ἀντιγραφὴν ἐκ τοῦ παλαιοτέρου, διήκουν μέχρι τῶν μετεπαναστατικῶν χρόνων.

Στάχωσις ἐλλείπει.

144.

Χαρτ. Διαστ. 0,37×0,26. Αἰὼν ΙΘ'.

Καλλινίκου Καστόρχη, διάφορα ἔγγραφα, διὰ νεωτάτης σταχώσεως τῶν ὁποίων ἀπηρτίσθη ὁ κῶδιξ, δωρηθεὶς τῇ Βιβλιοθήκῃ ὑπὸ Δημ. Π. Παππούλια. Περιέχει : α) βραχὺ βιογραφικὸν σημείωμα [2], β) σημείωμα καταγράφον τὰς πρὸς τὴν πατρίδα ὑπηρεσίας τοῦ ἀνδρός, γ) ποικίλα ἔγγραφα, ἀπὸ τοῦ ἔτους 1822 – 1858, ἀφορῶντα εἰς αὐτόν.

145.

Χαρτ. Διαστ. 0,33×0,225. Αἰὼν ΙΘ'. Φ. 20.

Καλλινίκου Καστόρχη, Λεξικὸν πρόχειρον τῆς ἑλληνικῆς

---

[1] Τὸ σιγίλλιον δὲν περιεσώθη, ἐκ τοῦ παρόντος κώδικος δ' ἐξεδόθη ὑπὸ [Εὐθ. Καστόρχη], Περὶ τῆς ἐν Δημητσάνῃ Ἑλλην. Σχολῆς... σελ. 66 - 71, πρβλ. καὶ σελ. 29 - 32.

[2] Εἶναι ἀντίγραφον, ὅμοιον τοῦ ὁποίου ἐξεδόθη ὑπὸ Κ. Δυοβουνιώτου, ἐν «Ἱερῷ Συνδέσμῳ», ἔτ. Η' (ΙϚ') περ. β', φ. 189, 15. 3. 1919, σελ. 3 - 4. Βλ. Σπ. Π. Λάμπρου, Κατάλογος τῶν κωδίκων τῶν ἐν Ἀθήναις Βιβλιοθηκῶν πλὴν τῆς Ἐθνικῆς' «Ν. Ἑλλην.», τόμ. Ζ' (1910), σελ. 475 (ἐκ τῆς Βιβλιοθήκης τῆς Βουλῆς).

ἀναγεννήσεως, ἤτοι συλλογὴ τῶν δυσκαταληπτοτέρων ἑλληνικῶν λέξεων, ὅσαι ἀπὸ τὸν καιρὸν τῆς Ἐπαναστάσεως μέχρι τῆς παρούσης εἰσήχθησαν εἰς τὸ κοινὸν τῆς Ἑλλάδος διὰ τοῦ προσωρινοῦ πολιτεύματος, τῶν διαφόρων ἐγγράφων τῶν προλαβουσῶν διοικήσεων καὶ τῆς ἐνεστώσης Κυβερνήσεως, ὑπό... 1830.

Προτάσσεται πρόλογος τοῦ συγγραφέως (φ. 2α β). Ἰδοὺ δείγματα λέξεων :

ἀγορανόμος, ὁ ἐπὶ τῆς ἀγορᾶς ἔφορος τῶν πωλουμένων καὶ ἀγοραζομένων πραγμάτων, ὁ ἐμποδίζων τὰς ἀπάτας καὶ ἀδικίας τούτων.

ἀγροφύλαξ, ὁ φύλαξ τῶν χωραφίων, ὁ κοινῶς λεγόμενος περδάρης.

πολιτάρχης, πολιτοφύλαξ.

φυγοδίκης, ὁ ζητῶν ν' ἀποφύγῃ τὴν κρισολογίαν, ὁ μὴ φαινόμενος εἰς τὸ κριτήριον.

146.

Χαρτ. Διαστ. 0,41×0,25. Αἰὼν ΙΖ'. Φ. 160.

Κτιτορικὸς κῶδιξ τῆς παρὰ τὴν Δημητσάναν μονῆς Παναγίας τῆς Αἱμυαλοῦς, περιέχων σημειώματα καὶ ἀφιερώσεις ἀπὸ τῶν ἀρχῶν τοῦ ΙΖ' αἰῶνος. Ἡ σειρὰ τῶν φύλλων δὲν εἶναι ἡ φυσική, ἀλλ' ἐξαρθρωθείσης τῆς σταχώσεως ἡ τάξις ἐσαλεύθη καὶ κατέστη ἀδύνατος ἡ ἀποκατάστασις αὐτῆς [1]. Ἡ στάχωσις ἀποτελεῖται ἀπὸ πινακίδας ξυλίνας ἐπικαλυπτομένας διὰ βύρσης μέλανος χρώματος. Μνημεῖον σημαντικὸν διὰ τὴν ἱστορίαν τῆς περιφερείας.

147.

Χαρτ. Διαστ. 0,19×0,113. Αἰὼν ΙΘ' Φ. 16.

Φυλλάδιον ἐκ μαθητικῆς χρήσεως, περιέχον διαλόγους πρὸς ἄσκησιν, ἐπιμελῶς γεγραμμένον.

148.

Χαρτ. Διαστ. 0,145×0,08. Αἰὼν ΙΗ'. Φ. 84.

Κατάστιχον ἰδιωτικῶν λογαριασμῶν τῶν ἐτῶν 1773 - 1807.

Ἡ στάχωσις ἄνευ πινακίδων. Βύρσα λεπτοτάτη, χρώματος ξανθοῦ καστανοῦ, δίκην περγαμηνῆς περικαλύπτων τὸν κώδικα.

---

[1] Περιγραφὴν καὶ πλεῖστα σημειώματα ἐκ τοῦ κώδικος ὑπὸ Τάσου Ἀθ. Γριτσοπούλου Ἡ παρὰ τὴν Δημητσάναν μονὴ Παναγίας τῆς Αἱμυαλοῦς, ἐν Ἀθήναις 1947, σελ. 9 κἑξ. Πρβλ. καὶ Ν. Α. Βέην, ἔνθ' ἀνωτ., σελ. 476.

149[1].

Χαρτ. Διαστ. 0,15×0,10. Αἰὼν ΙΘ'. Φ. 128.

1. (φ. 5α). *'Επιστολαὶ κατὰ πᾶν ὁ,τιοῦν πρόσωπον σὺν τοῖς τίτλοις μετὰ καί τινων ἄλλων ἑρμηνειῶν.* Ἕπονται σχέδια προικοσυμφώνων, διαθηκῶν, παραιτήσεων ἀρχιερέων. 'Εν φ. 89 - 93 παραίτησις τοῦ Δημητζάνης 'Αμβροσίου καὶ ἀναφορὰ τῶν κατοίκων τῶν πέριξ χωρίων (βλ. καὶ τὸν ὑπ' ἀριθ. 5 κώδικα).

2. (φ. 100β). Ἔμμετρος ἀπαρίθμησις τῶν βυζαντινῶν αὐτοκρατόρων.

3. (φ. 103α). 'Εγκώμια εἰς τὴν Χριστοῦ Γέννησιν.

4. (φ. 116α). Προφητῶν ὀνόματα μετὰ ἑρμηνείας αὐτῶν, ἑρμηνεία τῶν δέκα λίθων, ὀνόματα τῶν δέκα φυλῶν τοῦ 'Ισραήλ, αἰνίγματα κλπ.

Φ. 1α : *Καὶ τόδε ξὺν τοῖς ἄλλοις Νικολάου Καζοπούλου τοῦ ἐκ Δημητζάνης κώμης.* 'Εν δὲ φ. 125α ἡ προσθήκη : *1805 'Ιανουαρίου 12 ἐτελειώθη τὸ παρὸν βιβλίον ὑπὸ χειρὸς ἐμοῦ Νικολάου Καζόπουλου.*

Ὁ κῶδιξ φέρει καὶ κατὰ σελίδας ἀρίθμησιν. Φύλλα τινὰ ἀφέθησαν λευκά, ὧν δύο ἐν ἀρχῇ ἐχρησιμοποιήθησαν δι' ἑρμηνείαν ἐκκλησιαστικῶν φράσεων, καταγραφὴν σχημάτων καὶ διὰ τοῦ κονδυλίου δοκίμια. Στάχωσις τῶν καθ' ἡμᾶς χρόνων.

150.

Χαρτ. Διαστ. 0,19×0,133. Αἰὼν ΙΘ'. Φ. 9.

Κτητορικὸς κῶδιξ τῆς παρὰ τὸ χωρίον Μερζέ, τανῦν 'Εκκλησούλα, τῆς Μεγαλοπόλεως κειμένης μονῆς τῆς Θεοτόκου, τῆς ἄλλως λεγομένης *'Αγίας Μονῆς*, καθιερωθεὶς τὸν 'Ιούλιον τοῦ 1842. Ἡ μονὴ αὕτη ἀναφερομένη εἰς τὰ Χρυσόβουλλα τοῦ Μυστρᾶ, ἀνεκαινίσθη ὑπὸ τοῦ Θεοδ. Κολοκοτρώνη καὶ εἶναι γνωστὴ ἀπὸ τῶν χρόνων τῆς 'Επαναστάσεως ὡς μονὴ τοῦ Κολοκοτρώνη.

Στάχωσις βυρσίνη καστανόχρους, ἀλλ' ἐξηρθρωμένη.

151.

Χαρτ. Διαστ. 0,207×0,148. Αἰὼν ΙΗ'. Φ. 86.

'Α δ ή λ ο υ, Διδασκαλία χριστιανικὴ κατ' ἐρωταπόκρισιν, περὶ τῶν ἀναγκαίων δογμάτων τῆς πίστεως..., τῶν μυστηρίων κλπ.

---

[1] 'Από τοῦ ἀριθμοῦ τούτου τὰ χειρόγραφα εἰσήχθησαν εἰς τὴν Βιβλιοθήκην τῆς Σχολῆς Δημητσάνης ἐκ τῆς κατὰ τὴν Γορτυνίαν μονῆς Τ. Προδρόμου, κατὰ τὸ πλεῖστον περιελθόντα αὐτῇ ἐκ τῆς γείτονος μονῆς Αἰμυαλοῦς, πρὸ τριακονταετίας διαλυθείσης, ἀλλὰ καὶ ἐκ τῶν λοιπῶν τῆς ἐπαρχίας μονῶν, μετὰ τὴν διάλυσιν αὐτῶν.

Φ. 1α ἡ σημείωσις : *ἐκ τῶν τοῦ ἰωάννου ἀναγνώστου σπετζιότου ὑπ(άρχει) αὕτη ἡ ἱερὰ βίβλος. ὀνούφριος ἀναγνώστης.* Καὶ κατωτέρω : *τῷ προσφιλεστάτῳ μοι κ(υρί)ῳ κ(υρί)ῳ ἰωάννῃ λαμπαδούχῳ τῆς μεγάλης ἐκκλησίας. ὅσον ἐν πολέμῳ δύναται* [illegible], *τοσούτῳ ἐν προσευχῇ λόγος μετὰ κατανύξεως.*

Φ. 10α : *τὸ παρὸν βιβλίον ὑπ' ἐμοῦ τοῦ ἰωάννου ἱδρωτοπούλου ὁ πατέρας μου ἀναγνώστης σπετζιώτης ὄνομα.*

Φ. 68β : *1795 γεναρίου 16 ἡμέρα παρασκευὴ δημητζάνα.* Ἱκανὰ φύλλα ἐν ἀρχῇ τοῦ κώδικος καὶ ἀλλαχοῦ ἀφέθησαν λευκά. Στάχωσις διὰ βύρσης, χρώματος ἀνοικτοῦ καστανοῦ.

152.

Χαρτ. Διαστ. 0,208×0,152. Αἰὼν ΙΗ'. Φ. 182.

«Ἑρμηνεία κατὰ πεῦσιν καὶ ἀπόκρισιν» εἰς 'Αποστόλους τῶν Κυριακῶν καὶ λοιπῶν ἑορτῶν «ἐκ τῆς τοῦ Χρυσοστόμου ἑρμηνείας ἐρανισθεῖσα...». Ὁ κῶδιξ εἶναι κολοβός, ἡ στάχωσις αὐτοῦ ἐξηρθρωμένη.

153.

Χαρτ. Διαστ. 0,206×0,145. Αἰὼν Ιϛ'. Φ. 245

[Μ α ν ο υ ὴ λ Μ α λ α ξ ο ῦ], Νομοκάνων. Προτάσσεται (φ. 3 – 21) πίναξ εὑρετηρίου, ἐν ἀρχῇ δὲ τοῦ κειμένου ἐξέπεσαν φύλλα τινά.

Φ. 1β : *[1]760 εν μηνι απρι⟨λί⟩ου 15 | ἔσφαξα[ν] τὼν μη τρο πολητη τὼν λα καί δε μονιας | τον ανανια στονμηςθρα μεσα εις την μητρο|πολη ςων νοντατου μεσα τὼν εσφαξαν η | τούρκυ κ(αὶ) γράφσμεν εἴ⟨ς⟩ ενθι⟨μη⟩σι : το κεφαλι του το | πηγαν στην τροπόλητζὰ εκρεμασε κ(αὶ) τὸν δρα|γσυμάνοτου* [1]

† ἧς το αυτο έτος ἐκρέμασαν τοντελ|γηάνη α πο τα λα γκάδια κ(αὶ) ἐγή|νε τοπράμα του ὅλο τουμηρῖου ήταν | ηγεμον ο χο μου τζὰ πα συὰς | ηταν φο βερ ὃς το σ. κ.

Καὶ περαιτέρω ἐν φ. τῷ αὐτῷ :

---

[1] Γ. 'Α. Σ τ α μ ί ρ η, Τὸ ἔτος τοῦ μαρτυρίου τοῦ Λακεδαιμονίας 'Ανανίου, «Σπαρτιατικὰ Χρονικά», ἔτ. Γ', ἀριθ. φ. 34 (Μάιος 1940), σελ. 7 - 8, ἔνθα καὶ ἡ σχετικὴ πρὸς τὸν ἐθνομάρτυρα βιβλιογραφία. Ἡ προκειμένη ἐνθύμησις ἀνατρέπει τὴν τέως παραδεδεγμένην χρονολογίαν τῆς θανατώσεως τοῦ Λακεδαιμονίας 'Ανανίου, 1766. Καὶ εἶναι μὲν ἀληθὲς ὅτι αἱ τοιούτου εἴδους ἐνθυμήσεις εἶναι ἱστορικῶς ἀσφαλεῖς, ἀλλ' ὄχι πάντοτε. 'Εν προκειμένῳ τὸ διὰ τῆς παρούσης ἐνθυμήσεως παραδιδόμενον ἔτος 1760 ὡς ἔτος τοῦ μαρτυρίου τοῦ 'Ανανίου ἡμεῖς δὲν θεωροῦμεν ἀναντιλέκτως βέβαιον, διότι ἔχομεν ἐνδείξεις τινας περὶ τοῦ ἐναντίου, ὡς ἐν καιρῷ θὰ εἴπωμεν.

† 1766 εἰουναριοὺ 10 ἀρχεισαμὲν | το α πελεὶ ϛις φακιστρες τῖς απανσ ειτᾶν γουμενος οπνευματικὸς | κὶρ νεί κοδι μος ὃπου εκτισὲν τιν μανδράν εἶστερόν | ἔπικε ὁ κὶρ θεοδοσιὸς κε ε φεῖ τεψὲν απελεὶ | ////// γραφομεν ἶσε θιμεὶσὶν κ(αὶ) οπιος | αναγνοστις το ανα γνονι ας σιχορα ειπερ | παναγιοτις εχαραξα

Φ. 2α : *1816 : φευρουαρίου 5 : ἡμέρα δευτέρα ἑσπέρας | ἐθανάτωσαν τὸν μακαρίτην γιαννην παπαγιαν|νόπουλον ἀπὸ λαγκάδια, καὶ ἐπῆγαν τὸ κεφάλι | του εἰς τὴν τριπολιτζὰν μέσα εἰς τὸ ὀσπήτιόν του | ἦτον πασᾶς ὁ πατὴρ ἀχμὲτ πασᾶς* [1] *:*

Εὐθὺς κατωτέρω δοκίμια κονδυλίου καὶ ἡ ἐνθύμησις : *1775 μαρτίου 5 ἐχηροτωνιθι κα εγο παρθενι(ος) ι|ερομονάχως υιως του φοτινου παπαδοπου|λου ζιγοβιστιανου* [2] *κ(αὶ) με χηροτονισε ο αγιως επισκο[πος] | καριουπόλεως κὺρ δανηὴλ κ(αὶ) η πατριδα του η|ταν καλαματιανῶς ϛραβος ////// κ(αὶ) μ[ε ἐ]|χιροτονισε μεσα ϛιν καλαμάτα ϛονα|γιον γεδργιον του αγιου ιωάνου του θεολογου | εγινα ιερεὺς κ(αὶ) γραφομεν εἰς ενθι[μη]|σιν κ(αὶ) ο σιδιαβαζεται τα ανοθεν ευχε|ϛε η περ εμου του ταπινου κ(αὶ) αμαρτολοὺ σ[τι]|σσαν αμαθῖς εγραψαμεν.*

Φ. 2β : *1783 μαρτιου 1 σοι μερα τιν κυριακυ τις τιρι|νις εκαμε σιϛσμος μεγαλος σε σλον τον μορεα | ε κριμηϛικανε η εκκλισίες σπητια κ(αὶ) αλα πο|λα | ε κρεμησθη κ(αὶ) το κελει του φούρνου κ(αὶ) η πα|ναγια εμαζοξε τους δουλου ϛις ολους ϛυ νεκ[κλη]|σιαν που εγηνονταν εἰ αγία ιερoῦργιαν κ(αὶ) δεν ετηχε κανῖς ϛο φουρνω κ(αὶ) εγινε θαυμα | μεγάλο ϛομσναϛιρι κ(αὶ) τιν καθαρι δευταιρα | ηφεραμεν μαστορους κ(αὶ) τὸ εκτισαμαιν νικτα | κ(αὶ) ημαιρα μαι τῆς λαπάδες που δεν εκοτουσα|μεν κ(αὶ) ηχαμαιν βιγλες κ(αὶ) εφιλαγαν | κ(αὶ) ετζι εκτισαμεν κ(αὶ) γραφομεν ης ενθημησιν.*

Φ. 21α : *Ἤνυσται αὕτη ἡ βίβλος μετὰ πολλοῦ μόχθου ἐνταῦθα, | ἐν τῇ περιφήμῳ ἁγιωτάτῃ μ(ητ)ροπόλει τῶν Ἑπτα|πύλ(ων) Θηβῶν, ἥτις ἐστὶν ὁ ναὸς τοῦ ἁγίου ἐνδόξου ἀποστόλου κ(αὶ) | πρωτομάρτυρος, ἐπὶ τοῦ καλῶς κ(αὶ) θεαρέστως τούτ(ων) | ἀρχιερατεύοντος πανιερωτάτου κ(αὶ) θεστιμήτου*

---

[1] Πρόκειται περὶ τοῦ μοραγιάνη Ἰωάννου Ντεληγιάννη, πατρὸς τοῦ Κανέλλου κλπ. Βλ. Ἀμβροσίου Φραντζῆ, Ἐπιτομὴ τῆς ἱστορίας τῆς ἀναγεννηθείσης Ἑλλάδος, τόμ. Α΄, ἐν Ἀθήναις 1839, σελ. 48. Μ. Οἰκονόμου, Ἱστορικὰ τῆς ἑλληνικῆς παλιγγενεσίας ἢ ὁ ἱερὸς τῶν Ἑλλήνων ἀγών, ἐν Ἀθήναις 1878, σελ. 27. Τάκη Χ. Κανδηλώρου, Ἡ Γορτυνία, ἐν Πύργῳ 1898, σελ. 203 κἑξ. διὰ μακρῶν. Γιάννη Βλαχογιάννη, Κλέφτες τοῦ Μοριᾶ, Ἀθήνα 1935, σελ. 236-288 (χειρόγραφον Π. Παπατσώνη). Β. Τσαφαρᾶ, Λαγκάδια, Ἀθῆναι (1937), σελ. 33 κἑξ.

[2] Περὶ τοῦ μοναχοῦ τούτου καὶ εἶτα ἡγουμένου Αἰμυαλοῦς, βλ. Τάσου Ἀθ. Γριτσοπούλου, Ἡ παρὰ τὴν Δημητσάναν μονὴ Παναγίας τῆς Αἰμυαλοῦς, σελ. 34, 37, 44.

μ(ητ)ροπο|λίτου ὑπερτίμου κ(αὶ) ἐξάρχου πάσ(ης) βιωτίας κυρ(ίου) ἰω|άσαφ, ὃν οἱ γεννήτορες, εὐγενέστατοι, θεοφιλεῖς | ἐλεήμονες κ(αὶ) ἱερεῖς τίμηοι, κ(αὶ) εὐλαβέστατοι μακρῆς | τούτου τὸ ἐπώνυμον· ἡ δὲ ἐπίγειος π(ατ)ρὶς αὐτοῦ, | ἡ θεοφύλακτος νῆσος ζακίνθου· παρ᾽ ἐμοῦ τοῦ εὐ|τελοῦς κ(αὶ) ἐλαχίστου δούλου αὐτοῦ, μανουὴλ τοῦ μα|λαξοῦ, υἱοῦ τοῦ πρώην τιμιωτάτου οἰκονόμου | τῆς ἁγιωτάτης μ(ητ)ροπόλεως Ναυπλοίου κ(αὶ) Ἄργους, | κυρ(ίου) δημητρίου· ἐν ἔτει ζοα΄ ἰνδ(ικτιῶνος) ϛ΄ | Τοῦ Κ(υρίο)υ ἡμῶν Ἰ(ησο)ῦ Χ(ριστο)ῦ | αφξβ΄ μαρτίω ε΄ : —

Φ. 21β : *† ὁ παρὸν νόμος ὑπάρχη τ(ῆς) ὑπεραγί(ας) θ(εοτό)κου τον εμιἐλῶν κ(αὶ) | εἴ της ηθελε τολμήσι κ(αὶ) αποξενόσι ἄπο τω μονα|στῆρη ἔϛω αφορησμενος κ(αὶ) κατηραμέν(ος) κ(αὶ) ασυχῶρε|το(ς) παρα π(ατ)ρῶς υιοῦ κ(αὶ) αΓίου πν(εύματο)ς κ(αὶ) να ἔχι κ(αὶ) τας αρᾶς | των αγι(ων) τριακοσίων δεκα κ(αὶ) οκτο θεοφορ(ων) π(ατέ)ρων | κ(αὶ) η μερίϛου μετα του προδότου ιοῦδα : —*

Στάχωσις διὰ βύρσης, ἥτις εἰς μὲν τὸ νῶτον ἐφθάρη, ἐπὶ δὲ τῶν ξυλίνων πινακίδων κατέστη μέλαινα ἐκ τῶν καπνῶν, ὡς καὶ τὰ φύλλα κατὰ τὰ σημεῖα τῆς φυλλομετρήσεως ἀηδῆ. Χάρτης ἐξαίρετος, ὅμοιος περγαμηνῇ, τὰ ἀρχικὰ τῶν κεφαλαίων καί τινα ἐπίτιτλα ἐρυθροβαφῆ.

154.

Χαρτ. Διαστ. 0,22×0,15. Αἰὼν ΙΕ΄. Φ. 180.

Ἰωάννου τοῦ Σχολαστικοῦ, Προθεωρία τῆς κλίμακος. Ὁ κῶδιξ φέρει ποικιλωτάτας, πρὸ πάντων ἑρμηνευτικάς, ἐν τῇ ᾤᾳ σημειώσεις, διὰ χειρὸς συγχρόνου καὶ μεταγενεστέρας. Δι᾽ ἐρυθροῦ μέλανος ἐγράφησαν ἐπιμελῶς τὰ κεφαλαιώδη ἀρχικὰ γράμματα. Φύλλα τινὰ (96, 104–105) ἐκπεσόντα ἀντικατέστησαν νεωστὶ ὑπ᾽ ἄλλων.

Φ. 164β, οἱ ἰαμβικοὶ στίχοι :

Διεξαγαγὼν τοῦ λογικοῦ ποιμνίου,
τ(ὴν) πν(ευματ)ικ(ὴν) μὴ παραδράμῃς χλόην,
ὕδωρ γὰρ ἂν ἥδιστον εὑρεῖν ἰσχύσαις
ὃ γνωστικαὶ βλύζουσιν ἠρέμα φλέβες.

Κατά τινα σημείωσιν (φ. 162β) ὁ κῶδιξ περιῆλθε τῇ μονῇ Προδρόμου ἐκ δωρεᾶς τοῦ Β. Α. Καραβόγιωργα, ἐκ Στεμνίτσης, τῇ 17 Ἰουνίου 1884. Στάχωσις τῶν καθ᾽ ἡμᾶς χρόνων. Κατὰ φύλλα ἀρίθμησις χειρὶ τῇ τοῦ βιβλιογράφου.

155.

Χαρτ. Διαστ. 0,21×0,155. Αἰὼν ΙΗ΄. Φ. 67.

Κτητορικὸς κῶδιξ τῆς παρὰ τὴν Στεμνίτσαν μονῆς Ζωοδόχου Πηγῆς,

τῆς καὶ Χρυσοπηγῆς ἐπιλεγομένης[1], καθιερωθεὶς τῇ 24 'Ιανουαρίου 1797, εἰς ἀναπλήρωσιν τοῦ ἀφανισθέντος παλαιοτέρου κατὰ τὴν παντελῆ ἐρήμωσιν τῆς μονῆς μετὰ τοῦ Μορέως, κατὰ τὰ 'Ορλωφικὰ προφανῶς. Κατὰ προλογικὸν σημείωμα (φ. 3–4) τοῦ ἡγουμένου Γερμανοῦ Κάτζια, πλὴν τῆς ἀκινήτου γῆς οὐδὲν ἄλλο εἶχεν ὑπολειφθῆ ἐκ τῶν πραγμάτων καὶ προσώπων τῆς μονῆς. Οἱ πατέρες διεσπάρησαν, ἄλλοι τινὲς ἐθανατώθησαν, αὐτὸς δ' ὁ ἡγούμενος ἐπανελθὼν ἤδη κατεγίνετο πρὸς ἀνακαίνισιν τῆς μονῆς. Παρὰ τὰ γεγραμμένα τοῦ Γερμανοῦ ἔχει ἐπιτεθῆ καὶ ἡ μεγάλη σφραγὶς τοῦ μοναστηρίου, στρογγύλη τὸ σχῆμα, εἰς τὸ μέσον ἔχουσα τὴν Θεοτόκον Πλατυτέραν, δορυφορουμένην ὑπ' ἀγγέλων, κύκλῳ δ' αὐτῆς ταῦτα: † СФРАГІС ТНС ΥΠΕΡΑΓΙΑC ΘΕΟΤΟΚΟΥ ΧΡΗCΟΠΗΓΗC ΕΝ ΤΟ ΜΟΝΑCΤΙΡΗΟ ΠΑΙCΙΟΝ ΧΟΡΑC CΤΕΜΝΙΤΖΑC.

'Ο κῶδιξ περιέχει πράξεις καὶ σημειώματα μεταξὺ τῶν ἐτῶν 1781–1829. 'Η στάχωσις αὐτοῦ διὰ καστανοχρόου βύρσης ἐξηρθρωμένη.

156.

Χαρτ. Διαστ. 0,216×0,16. Αἰὼν ΙΘ'. Φ. 251.

Θ ε ο δ ώ ρ ο υ Π ρ ο δ ρ ό μ ο υ, 'Εξήγησις εἰς τοὺς ἐν ταῖς δεσποτικαῖς ἑορταῖς κανόνας Κοσμᾶ καὶ Ι. Δαμασκηνοῦ.

Ἔγραψαν τὸν κώδικα πλείονες τῆς μιᾶς χειρός. Στάχωσις διὰ βύρσης μέλανος χρώματος. Αἱ πινακίδες ἐκαλύπτοντο ἄλλοτε διὰ βύρσης, τανῦν δὲ διὰ σπαράγματος παλαιοῦ χειρογράφου.

Φ. 1α: *'Εκ τῶν τοῦ 'Ιωσὴφ τοῦ ἱερ: τοῦ ἐκ Φουρνᾶ | τῶν 'Αγράφων, ἤτοι ξὺν τοῖς ἄλλοις καὶ τόδε.*

157.

Χαρτ. Διαστ. 0,21×0,16. Αἰὼν ΙΘ'. Σελ. 298.

«'Ακολουθία καὶ βίος τοῦ ὁσίου Ν ε ί λ ο υ τοῦ 'Αθωνίτου (8 Μαΐου), μετὰ κεφαλαίων διδακτικῶν ἐκ τοῦ βίου ἁγίων, ὁσίων, μαρτύρων καὶ ἄλλων διηγήσεων».

[1] 'Ικανὰ περὶ τῆς μονῆς βλ. ὑπὸ Α. Ζ ά χ ο υ, Μεσαιωνικὰ μνημεῖα Γορτυνίας· «'Αρχαιολογικὸν Δελτίον», τόμ. Η (1923), σελ. 76 κἑξ. Γ. Α. 'Α ν δ ρ ι τ σ ο π ο ύ λ ο υ, 'Ιστορικαὶ σελίδες Στεμνίτσης [ἐν 'Αθήναις 1930], σελ. 13, 60 κλπ. Ν. Α. Β έ η, 'Η 'Ελληνικὴ Σχολὴ Στεμνίτσης καὶ συνοδικὰ σιγίλλια καὶ ἄλλα γράμματα περὶ αὐτῆς· «Πρακτικὰ τῆς Χριστιανικῆς 'Αρχαιολογικῆς 'Εταιρείας», τόμ. Δ', περίοδ. γ' (1936-1938), σελ. 141-142 (μετατύπωσις ἐκ τῶν «Byzantinisch - Neugriechische Jahrbücher», τόμ. XIV, 1937-1938). 'Ως πρὸς τὴν ἐπιγραφὴν τοῦ καθολικοῦ, ἔτος τῆς ὁποίας παραδίδεται 1432, βλ. πρὸς τὸ παρὸν Τ ά σ ο ν 'Αθ. Γ ρ ι τ σ ό π ο υ λ ο ν, «Θεολογία τόμ. Κ' (1949), σελ. 338-339.

'Εν τῷ ἐσχάτῳ φύλλῳ ἡ σημείωσις: *Εἴληφε τέρμα ἐν ἔτη σωτηρίῳ ὀκτακοσίῳ ἑξηκοστῷ ἐνάτῳ τῆς χιλιάδος Χριστοῦ θεογονίας, παρ' οἰκτροῦ τινος. Τῇ προτροπῇ δύο τινῶν ἀδελφῶν, ὑπὲρ ὧν πρεσβεύσατε οἱ ἐντυγχάνοντες, ἵνα δι' ὑμῶν τύχωσοι τῆς σωτηρίας καὶ ἀξιωθείημεν κοινῶς οἱ πάντες τῆς οὐρανίου τοῦ θεοῦ βασιλείας, ἀμήν. αωξθῳ, 'Οκτωβρίῳ.*

158.

Χαρτ. Διαστ. 0,258×0,18. Αἰὼν ΙΘ'. Φ. 177.

Θ ε ο φ υ λ ά κ τ ο υ Β ο υ λ γ α ρ ί α ς, 'Ερμηνεία κατ' ἐρωταπόκρισιν εἰς τὰ ἱερὰ Εὐαγγέλια τῆς Κυριακῆς καὶ ἄλλων ἑορτῶν.

Στάχωσις βυρσίνη. 'Η καστανόχρους βύρσα, περικαλύπτουσα πᾶσαν τὴν ἐπιφάνειαν τῶν πινακίδων, φέρει ἔντυπα κοσμήματα καὶ παραστάσεις ἐπ' αὐτῶν, οἷον τὴν Σταύρωσιν ἐπὶ τῆς προσθίας, τὴν 'Ανάστασιν ἐπὶ τῆς ὀπισθίας.

Ἔν τινι παραφύλλῳ πρὸς τὸ τέλος σημειοῦται «εἰδήσεως ἕνεκα»: *[1812 Σεπτε]μβρίου κη' ἡμέρα σάββατον, περὶ ὥραν 1ην [ἐγένετο] ἡμῖν μεγίστη δυστυχία καὶ θλίψις ἀνήκαστος [ἐκοιμή]θη τουτέστι ἐν Κυρίῳ, καὶ παρέδωκε τὴν ἁγίαν αὐτοῦ [ψυχὴν] εἰς χεῖρας αὐτοῦ, ὁ ἡμῶν καθηγεμὼν 'Αγάπιος μοναχὸς [ἐν χώρ]ᾳ Δημητζάνη*[1].

Στάχωσις διὰ βύρσης.

159.

Χαρτ. Διαστ. 0,24×0,18. Αἰὼν ΙΖ'. Φ. 207.

Τὰ τέσσαρα Εὐαγγέλια. Προτάσσεται ἑκάστου πίναξ κατὰ κεφάλαια μετ' ἐπιγραφῆς περιεχομένου, ἕπεται δ' ἐν τέλει εὑρετήριον γενικὸν κατὰ Κυριακὰς καὶ ἑορτάς. Τὰ ἀρχικὰ κεφαλαιώδη καί τινα ἐπίτιτλα ἐρυθροβαφῆ, ἀλλ' ἐνιαχοῦ κατέστησαν ἐξίτηλα.

Φ. 3β. Οἱ ἀκόλουθοι ἔμμετροι ἰαμβικοὶ στίχοι, τινὲς τῶν ὁποίων ἐλήφθησαν ἄλλοθεν, ἄλλοι δὲ κακῶς ἐχωρίσθησαν:

Τὴν βίβλον ταύτην τῆς νέ(ας) Δϊ(α)θήκης,
αφιἔρωσεν· παρθένιος ο θύτης·
ἐν τη σεβαστὴ, μο(νῇ) τῆς θ(εοτό)κου, ἣ κητε
ἔγγηστα, Δΐμητζιἄνας. συγγοβήστη
ἄμματε· καὶ ϛεμνήτζας· ἕνεκα μνὴμης
των εμῶν γενητώρ(ων)· τοῦ τε π(ατ)ρ(ὸ)ς μου τα-

[1] [Ε ὐ θ. Κ α σ τ ό ρ χ η], Περὶ τῆς ἐν Δημητσάνῃ 'Ελλην. Σχολῆς..., σελ. 19, κ.ἄ. Τ ά κ η Χ. Κ α ν δ η λ ώ ρ ο υ, 'Η Δημητσάνα, ἐν 'Αθήναις 1897, σελ. 16 κἑξ.

*πηνοῦτε, τοῦ λάμπρου, καὶ τη μ(ητ)ρί μου ταπηνὴ
εργί(νη), οὓς τάξη χ(ριστὸ)ς ἐν μερήΔι δικαίων.
ἀμὴν γένητω, παρθένομῆ(το)ρ. κόρη.
παρθένιος ψώμορης ἱεροθῦτης· ἐκ τῆς
πόλεως κλητῆς τοῦ ἀτζηχόλου· προ(το)σύγγελος
ἱεράρχου ὁγίου κερ νίτζας προ ἔνδρου τε, σοφοῦ
πιμένος κὺρ παρθενίου· Ἔτους υπάρχ(οντος)
,αχκβ' μηνὸς ι ουλλίου τε τε τάρτη καὶ δεκάτη
καὶ ὅπιος τα ἐξιλεῦσι να ἦναι αφορισμενο(ς)
καὶ να ἔχη τὴν παναγί(αν) μαχομένη ενημέρα
κρήσεος.*

Μελανόχρους βύρσα περικαλύπτει τὰς ξυλίνας πινακίδας τῆς σταχώσεως, ἐφ' ὧν παραστάσεις, σταυροὶ καὶ σχήματα, καταστάντα ἐξίτηλα, διότι ὁ κῶδιξ παρουσιάζει ἐξωτερικῶς ἔκδηλα τὰ σημεῖα τῆς ἐκ πυρὸς φθορᾶς.

160.

Χαρτ. Διαστ. 0,26×0,205. Αἰὼν ΙϚ'. Φ. 31.

'Ιω. Χρυσοστόμου, Θεία λειτουργία, πρὸς χρῆσιν τῶν ἀρχιερέων προοριζομένη.

Ὁ κῶδιξ, ἀκέφαλος, λίαν ἐπιμελῶς γεγραμμένος. Τὰ ἀρχικὰ κεφαλαιώδη ἔχουν τεχνουργηθῆ μετὰ φιλοκαλίας, ἀλλ' ἡ νοτὶς καὶ ἡ ἐν γένει κακὴ συντήρησις αὐτοῦ μετέβαλον τὴν ὡραίαν ὄψιν του. Αἱ πινακίδες τῆς σταχώσεως, κεκαλυμμέναι διὰ βύρσης διασώζουν τὴν πολυτελῆ διακόσμησιν δι' ἐντύπων, συνισταμένων εἰς παραστάσεις τῶν Εὐαγγελιστῶν κατὰ τὰς γωνίας, τοῦ 'Εσταυρωμένου δὲ ἐντὸς ῥόμβου μετὰ χρυσῶν ποικιλμάτων, καὶ ἄλλων σχημάτων, ἀστέρων, ἑλίκων κλπ.

161.

Χαρτ. Διαστ. 0,348×0,235. Αἰὼν ΙϚ'. Φ. 284.

Λόγοι Πατέρων εἰς τὰς ἑορτὰς ὁλοκλήρου τοῦ ἐνιαυτοῦ, οἷον : α) Πατρ. ΚΠόλεως Πρόκλου, Εἰς τὸ Γενέσιον τῆς Θεοτόκου (φ. 4β)· β) Θεοδώρου τοῦ Στουδίτου, 'Εγκώμιον εἰς τὴν αὐτὴν ἑορτὴν (φ. 7α)· γ) 'Ανδρέου Ἱεροσολυμίτου, ὁμοίως (φ. 26β)· δ) Μακαρίου Κοσμᾶ, 'Εγκώμιον εἰς 'Ιωακεὶμ καὶ Ἄνναν (φ. 29α) κ.ἄ.

Κατά τινα σημείωσιν ἐν φ. 108β ὁ κῶδιξ ἀνῆκεν εἰς τὴν Μονὴν τῆς Θεοτόκου τῶν Αἱμυαλῶν.

Φ. 263β ἐν τέλει δι' ἐρυθροῦ μέλανος : *πληρωθ(έντος), εἶπον τέλος, σοὶ Χ(ριστ)ὲ δόξα πρέπει. Δανιὴλ ἱερ(ομόναχος) ὁ γράψας* (μονοκονδυλιά).

Γραφὴ ἐπιμεμελημένη, μετ' ἐρυθρῶν ἐπιτίτλων καὶ τῶν ἀρχικῶν γραμμάτων, κατὰ δύο σελίδας ἢ στήλας. Στάχωσις νεωτέρα.

162.

Χαρτ. Διαστ. 0.295×0,204. Αἰὼν ΙΘ'. Φ 156.

Ματθαίου Βλαστάρεως, Νομοκάνων. Ἀρχ. *Ὁ νόμος Κυρίου ἄμωμος ἐπιστρέφων ψυχάς.* Προτάσσονται φ 1–14 λευκὰ (καὶ ἄλλα περαιτέρω), πίναξ περιεχομένων καὶ ἀκολουθοῦν ἄλλα τινὰ σχετικὰ κεφάλαια, οἷον «περὶ πρώτου γάμου, καὶ τί ἐστὶ γάμος» κλπ., 'Ιω. Νηστευτοῦ, Νομοκάνων [1].

Φ. 14α ἡ σημείωσις : *1858 Σεπτεμβρίου 18 ἦλθε εἰς τὴν Μονὴν ὁ Νικόλαος Πουλόπουλος ἀπὸ χωρίον Ἄκοβως τοῦ Δύμου Φαλεσίας καὶ ἀφιέρωσε ἕναν ἀγρὸν εἰς θέσιν κοντοσκάλοι ὅρια σὲ τρία καὶ τὸ ἀφιερόνο διὰ νὰ μνημονεύονται τὰ πατρογονηκά μου ἀποβιομένα ὀνόματα. — εὐγενηκῆς, βιγενήοιου. παναγιότα γεωργίου κυριακούλα καὶ 'Ηλία στάθη· ζῶντων Νικολάου.* Περαιτέρω ὁ Ἄνθιμος ἱερομόναχος Βαρελᾶς, ἐκ Στεμνίτσης καταγόμενος, σημειοῖ τῇ 6 Αὐγούστου 1868 ἐν τῇ μονῇ Μπούρᾳ ἐνθύμησιν περὶ ὁλικῆς ἐκλείψεως τοῦ ἡλίου, οὕτως : *ἔπεσε σκότος μέγα ὃς καπνὸς καὶ ὁ Ἥλιος ὅταν ἀνετιλε ἦτουν κόκινος ἡ φλόξ.*

Φ. 90β : *Οὗτός ἐστι νόμος τῆς ἱερᾶς μονῆς τοῦ μοναστηρίου Μπούρα* [2], *τιμώμενον Παναγία καὶ ὅποιος τὸν πάρη νὰ ἔχη τὸν ἀφορισμόν της, γέγονε δὲ οὗτος διὰ δαπάνης τοῦ ἁγίου καθηγουμένου κυρίου Σεραφεὶμ λεονταρίτου Γεωργίου, 1818 'Ιουνίου 21.*

Φ. 111α : *Αὐτὸς ἔλαβε τέλος παρ' ἐμοῦ Κωνσταντίνου 'Αλεξανδροπούλου καὶ ἔλαβα πληρωμὴν διὰ τοῦ κόπου μου τριάκοντα γρόσια παρὰ τοῦ τότε πανοσιωτάτου ἁγίου Σεραφεὶμ Λεονταρίτου, υἱοῦ Γεωργίου, παρακινούμενος παρὰ τοῦ αἰδεσιμωτάτου παπα-Παναγιώτου Εὐσταθίου καὶ τοῦ ἀδελφοῦ αὐτοῦ 'Αναστασίου Γεωργίου, ἐν ἔτει 1818 'Ιουνίου 21. Λεοντάρι καὶ ὅποιος τὸν πάρη νὰ ἔχη τὴν κατάραν τῆς Παναγίας, τῆς ἐχούσης αὐτὸν Μπούρα ὀνόματι.*

Φ. 144β : *Τέλος δὲ γέγονε καὶ τοῦδε τοῦ βιβλίου θείου καὶ ἱεροῦ νόμου*

---

[1] Τὸν κώδικα περιέγραψε δι' ὀλίγων ὁ Σπ. Π. Λάμπρος, Νομοκάνων τῆς μονῆς Μπούρα, «Νέος 'Ελληνομνήμων», τόμ. Δ' (1907), σελ. 491.

[2] Περὶ αὐτῆς βλ. Γ. Λαμπάκην, «Δελτίον Χριστιαν. 'Αρχαιολογ. 'Εταιρείας», τεῦχ. Γ' (1903), σελ. 107. Τάσου 'Αθ. Γριτσοπούλου, Πέτρος καὶ Μιχαὴλ οἱ Πεδιῶται, δύο Κρῆτες τοιχογράφοι ἐν Πελοποννήσῳ κατὰ τὰς ἀρχὰς τοῦ ΙΗ' αἰῶνος· «Κρητικὰ Χρονικά», τόμ. Β' (1948), σελ. 444-445.

ὀνομαζομένου παρ' ἐμοῦ τοῦ ταπεινοῦ καὶ ἀναξίου δούλου Κωνσταντίνου 'Αλεξανδροπούλου, ἐκ χωρίου Πολιανῆς, διὰ μισθοῦ τε παρὰ τοῦ πανοσιωτάτου ἁγίου καθηγουμένου κυρίου Σεραφείμ, χρημάτων τριάκοντα, ὅπως οἱ ἀναγινώσκοντες καὶ φυλάττοντες τὰς αὐτοῦ ἐντολὰς μεγάλην ὠφέλειαν λάβουν. 'Εν ἔτει 1818 μηνὶ 'Ιουνίῳ 21 ἐν Λεοντάρι.

Στάχωσις βυρσίνη χρώματος καστάνου.

163.

Χαρτ. Διαστ. 0,312×0,212. Αἰὼν ΙΗ'. Φ. 153.

Κτητορικὸς κῶδιξ τῆς ἐν Γορτυνίᾳ μονῆς Τ. Προδρόμου. Οὗτος ἀπὸ τοῦ φ. 39 – 51 περιέχει σημειώματα τοῦ β' ἡμίσεος τοῦ ΙΗ' – ΙΘ' αἰῶνος, διὰ νέας δὲ σταχώσεως καὶ προσθήκης φύλλων ἐκ τοῦ ἰδίου καὶ διαφόρου χάρτου περιλαμβάνει ἤδη ἐν ἀρχῇ μὲν (φ. 4 - 25) σημειώσεις τοῦ διατελέσαντος ἡγουμένου τῆς μονῆς Καλλιστράτου Συναδηνοῦ, σχετικὰς πρὸς τὴν ἱστορίαν τῆς μονῆς, καὶ μεταγενεστέρων, περαιτέρω δὲ τοῦ φ. 93 δικαιοπραξίας τοῦ ΙΖ' καὶ ἐπέκεινα αἰ., ἐπικεκολλημένας ἐπὶ τῶν φύλλων αὐτοῦ, ὡς καὶ ἔγγραφα πατριαρχικά, τουρκικὰ καὶ ἰταλικά, μεγάλως ἐνδιαφέροντα τὴν ἱστορίαν τῆς μονῆς.

Στάχωσις νεωτέρα, διὰ βύρσης.

164.

Χαρτ. Διαστ. 0,32×0,225. Αἰὼν ΙΗ'. Φ. 105.

Κτητορικὸς κῶδιξ τῆς ἰδίας μονῆς, περιέχων σημειώματα τοῦ τέλους τοῦ ΙΗ' αἰῶνος καὶ ἐφεξῆς μέχρι καὶ τοῦ Κ'.

Στάχωσις βυρσίνη, ἐξηρθρωμένη, φύλλα τινὰ λίαν ἐφθαρμένα.

165.

Χαρτ. Διαστ. 0,345×0,25. Αἰὼν ΙΘ'. Φ. 148.

Κτητορικὸς κῶδιξ τῆς μονῆς Αἰμυαλοῦς, καθιερωθεὶς ἐν ἔτει 1837, κατὰ τὸ γενικὸν ὑπόδειγμα τῆς 'Αντιβασιλείας.

166 – 169.

Νεώτεροι κώδικες, τὰ πλεῖστα τῶν φύλλων τῶν ὁποίων παρέμειναν λευκὰ καὶ ἐκ τούτου μικρὸν ἐνδιαφέρον περικλείοντες. Εἶναι οὗτοι: 166. Μοναχολόγιον μονῆς Μπούρα, 167. Κτηματολόγιον μονῆς Προδρόμου, 168. Ληξιαρχικὸν βιβλίον 'Ι. Ναοῦ 'Αγ. Κυριακῆς Δημητσάνης, ἔτ. 1849 κἑξ., 169. Κατάστιχον διαφόρων λογαριασμῶν τοῦ αὐτοῦ ναοῦ, ἔτ. 1850 κἑξ.

ΤΑΣΟΣ ΑΘ. ΓΡΙΤΣΟΠΟΥΛΟΣ

ΕΓΚΩΜΙΑ ΕΙΣ ΤΟΝ ΑΓΙΟΝ ΔΗΜΗΤΡΙΟΝ ΚΑΤΑ ΤΟΝ ΔΕΚΑΤΟΝ ΤΕΤΑΡΤΟΝ ΑΙΩΝΑ

Εἰς τὴν προσπάθειάν των, νὰ ἀνυψώσουν τὴν Κωνσταντινούπολιν εἰς πνευματικὸν κέντρον τῆς Χριστιανικῆς Οἰκουμενικῆς αὐτοκρατορίας, οἱ Βασιλεῖς καὶ οἱ Πατριάρχαι τοῦ Βυζαντίου ἐπεδίωξαν συστηματικῶς νὰ συγκεντρώσουν ὅσα ἠδύναντο περισσότερα λείψανα ἁγίων ἀπὸ ὅλας τὰς πόλεις τῆς μεγάλης ἐπικρατείας. 'Αποτέλεσμα τῆς προσπαθείας αὐτῆς, ἡ ὁποία ἤρχισε συστηματικῶς ἐπὶ τῆς ἐποχῆς τοῦ 'Ιουστινιανοῦ καὶ ἀπεκορυφώθη ἐπὶ τῆς Μακεδονικῆς δυναστείας, ἦτο ὅτι ἡ Κωνσταντινούπολις ἀνεπτύχθη βαθμηδὸν εἰς μεγάλην κιβωτὸν ἡ ὁποία ἐφύλασσε μετὰ στοργῆς καὶ ὑπερηφανείας εἰς ὅλας τὰς μεγάλας ἐκκλησίας της χιλιάδας λειψάνων ἁγίων, οἱ ὁποῖοι εἶχον μαρτυρήσει μὲ τὴν ζωήν των ἢ μὲ τὸ ἔργον των διὰ τὴν ἀλήθειαν τοῦ Εὐαγγελίου. Οἱ ἐπίσημοι ῥήτορες εἰς τὰ ἀνάκτορα ἢ εἰς τοὺς ναοὺς κατὰ τὰς μεγάλας ἑορτὰς τῆς Κωνσταντινουπόλεως δὲν παρέλειπαν νὰ ἐξάρουν τὸν πλοῦτον αὐτόν, ὁ ὁποῖος ἀνύψωνε τὴν πρωτεύουσαν ὑπεράνω καὶ αὐτῆς τῆς Ρώμης μὲ τὰς χιλιάδας τῶν μαρτύρων καὶ τῶν λειψάνων της. Τὴν μεγάλην ἔκτασιν τῶν ἑορτῶν αἱ ὁποῖαι ἐλάμβανον χώραν εἰς τὴν Βασιλεύουσαν κατὰ τὴν μεταφορὰν ἢ τὰς ἐπετείους τῆς μεταφορᾶς λειψάνων ἁγίων τὴν μαρτυροῦν ἀκόμη καὶ σήμερα ὁμιλίαι, ὅπως τοῦ Κωνσταντίνου τοῦ Βεστήτορος διὰ τὴν μεταφορὰν τῶν λειψάνων 'Ιωάννου τοῦ Χρυσοστόμου καὶ τοῦ 'Αρέθα διὰ τὸν Λάζαρον.

Προσπάθεια, διὰ νὰ μεταφερθῇ εἰς τὴν Κωνσταντινούπολιν καὶ τὸ λείψανον τοῦ ἁγίου Δημητρίου, ἔγινε καὶ ἐπὶ Μαυρικίου καὶ ἐπὶ 'Ιουστινιανοῦ, χωρὶς ὅμως ἀποτέλεσμα. Οἱ παράτολμοι ἐπιδρομεῖς ἀπεκρούσθησαν ἀπὸ τὸν ἴδιον τὸν ἅγιον καὶ οὕτω ἡ Θεσσαλονίκη εὑρέθη εἰς τὴν προνομιοῦχον θέσιν νὰ διατηρῇ τὰ λείψανα ἑνὸς ἁγίου, ὁ ὁποῖος ἀπὸ πολὺ ἐνωρὶς εἶχε γίνει θρυλικὸς καθ' ὅλην τὴν ἔκτασιν τῆς αὐτοκρατορίας.

Μακρὰ εἶναι ἡ σειρὰ τῶν ἐγκωμίων — πεζῶν καὶ ποιητικῶν — τὰ ὁποῖα ἐγράφησαν διὰ τὸν ἅγιον Δημήτριον ἀπὸ τῆς ἀρχῆς μέχρι τοῦ τέλους τῆς Βυζαντινῆς Αὐτοκρατορίας. Οὐδεὶς ἄλλος ἅγιος τῆς 'Ορθοδόξου 'Εκκλησίας εὗρε τόσους πολλοὺς καὶ τόσον ἐκλεκτοὺς ἐγκωμιαστάς, καὶ οὐδεὶς ἄλλος ὑμνήθη μὲ τὴν θέρμην καὶ μὲ τὴν ἔξαρσιν μὲ τὴν ὁποίαν ὑμνήθη ὁ ἅγιος Δημήτριος.

Πρόθεσίς μου εἶναι νὰ ἀσχοληθῶ ἐδῶ, εἰς γενικὰς γραμμάς, μὲ τὸ περιε-

χόμενον ὡρισμένων ἐκ τῶν ἐγκωμίων αὐτῶν, μὲ τὸ περιεχόμενον ἐκείνων εἰδικῶς τὰ ὁποῖα ἐγράφησαν εἰς πεζὸν λόγον κατὰ τὸν 14ον αἰῶνα. Θὰ ἀρχίσω μὲ τὴν γνωστὴν ἤδη διαπίστωσιν, ὅτι κατὰ τὸν 14ον αἰῶνα ἐγράφησαν διεξοδικὰ καὶ θερμότατα ἐγκώμια διὰ τὸν ἅγιον Δημήτριον καὶ εἰς τὴν Κωνσταντινούπολιν καὶ εἰς τὴν Θεσσαλονίκην ἀπὸ τοὺς μεγαλυτέρους κατὰ τὴν ἐποχὴν ἐκείνην διανοουμένους τοῦ Βυζαντίου, τὸν Θεόδωρον Μετοχίτην, τὸν Νικόλαον Καβάσιλαν, τὸν Νικηφόρον Γρηγορᾶν, τὸν Κωνσταντῖνον Ἀκροπολίτην, τὸν Κωνσταντῖνον Ἁρμενόπουλον, τὸν Γρηγόριον Παλαμᾶν, τὸν Ἰσίδωρον καὶ τὸν Γαβριήλ, διὰ νὰ περιορισθῶ μόνον εἰς τοὺς γνωστοτέρους. Ἡ πληθὺς αὐτὴ τῶν ἐγκωμίων παρουσιάζει δύο φιλολογικοῦ χαρακτῆρος ζητήματα: Τὸ πρῶτον εἶναι, διατί εἰδικῶς τὸν 14ον αἰῶνα ἐξυμνεῖται τόσον πολὺ ὁ ἅγιος Δημήτριος; Τὸ δεύτερον εἶναι, νὰ ἀναζητηθῇ, ἐὰν οἱ συγγραφεῖς αὐτοί, οἱ ὁποῖοι διαφέρουν μεταξύ των καὶ κατὰ τὰς ἰδέας καὶ κατὰ τὴν παιδείαν καὶ κατὰ τὸ ἐπάγγελμα, ἔχουν ἰδικόν των ὁ καθένας τρόπον ἑρμηνείας τῆς ζωῆς καὶ τῆς προσωπικότητος τοῦ ἁγίου Δημητρίου.

Τὸ πρῶτον ἐκ τῶν ζητημάτων αὐτῶν, διατί εἰδικῶς τὸν 14ον αἰῶνα ἐξυμνεῖται τόσον πολὺ ὁ ἅγιος Δημήτριος, δὲν θὰ μᾶς ἀπασχολήσῃ ἰδιαιτέρως. Εἶναι γνωστὸν ὅτι εἰδικαὶ ἱστορικαὶ περιστάσεις, προερχόμεναι ἀπὸ τὸν ἰσχυρὸν κλονισμὸν τοῦ κέντρου τῆς Βυζαντινῆς Αὐτοκρατορίας, λόγῳ τῶν σταυροφοριῶν καὶ τῶν τουρκικῶν ἐπιθέσεων, συνετέλεσαν ὥστε ἡ Θεσσαλονίκη νὰ ἀναπτυχθῇ εἰς σπουδαιότατον πολιτικὸν καὶ πνευματικὸν παράγοντα ἀπὸ τὰ τέλη τοῦ 13ου καὶ καθ' ὅλον τὸν 14ον αἰῶνα. Καὶ εἶναι φυσικὸν νὰ ὑμνῆται ὡς δημιουργὸς καὶ προστάτης τῆς μεγάλης αὐτῆς ἀκμῆς ὁ πολιοῦχος τῆς Θεσσαλονίκης, ἡ ζωὴ καὶ ἡ προσωπικότης τοῦ ὁποίου ἦτο ἀρρήκτως ἡνωμένη μὲ τὴν πόλιν, εἰς τὴν ὁποίαν ἐγεννήθη καὶ εἰς τὴν ὁποίαν ἐμαρτύρησε. Οἱ περισσότεροι ἄλλωστε ἐκ τῶν ἐγκωμιαστῶν αὐτῶν, ὅπως ὁ Νικόλαος Καβάσιλας, ὁ Κωνσταντῖνος Ἁρμενόπουλος, ὁ Ἰσίδωρος καὶ ὁ Γαβριήλ, ἦσαν Θεσσαλονικεῖς καὶ τὰ ἐγκώμια διὰ τὸν ἅγιον Δημήτριον ἦσαν ἐγκώμια τοῦ προστάτου τῆς ἰδιαιτέρας των πατρίδος. Ὅπως ἄλλοτε οἱ Ἀθηναῖοι συγγραφεῖς, ὁ Αἰσχύλος, ὁ Σοφοκλῆς, ὁ Πλάτων καὶ ὁ Ξενοφῶν, εἶχον ἐξυμνήσει τὰς Ἀθήνας καὶ τὴν πολιοῦχον τῶν Ἀθηνῶν, οὕτω καὶ κατὰ τὸν 14ον αἰῶνα οἱ Θεσσαλονικεῖς συγγραφεῖς ἐξυμνοῦν τὴν πόλιν των καὶ τὸν πολιοῦχον ἅγιον. Οἱ ἐγκωμιασταὶ τοῦ ἁγίου Δημητρίου ἔχουν ὑπ' ὄψιν των ὅλοι τὰς μεγάλας ἑορτὰς αἱ ὁποῖαι ἐτελοῦντο εἰς Θεσσαλονίκην διὰ τὸν ἅγιον Δημήτριον καὶ μάλιστα τὰς τελετὰς τῆς παραμονῆς καὶ τῆς κυρίως ἡμέρας, μὲ τὴν μεγάλην πομπὴν ἡ ὁποία ἦτο ἀναπαράστασις τῆς ζωῆς καὶ τοῦ μαρτυρίου τοῦ ἁγίου καὶ ἤρχιζε ἀπὸ τὸν ναὸν τῆς Θεοτόκου, ἔφθανε εἰς τὴν Ἀχειροποίητον καὶ ἐτελείωνεν εἰς τὸν ναὸν τοῦ ἁγίου Δημητρίου. Ἡ πρώτη πανηγυρικὴ ὁμιλία ἐδίδετο εἰς τὴν Ἀχειροποίητον, τὴν παραμονὴν τῆς

κυρίως ἡμέρας, μὲ ὁμιλητὴν συνήθως ἕνα ἐπιφανῆ λαϊκόν. Ἡ δευτέρα ἦτο εἰς τὸν Ναὸν τοῦ ἁγίου Δημητρίου, τὴν 26ην Ὀκτωβρίου, μὲ ὁμιλητὴν τὸν ἀρχιεπίσκοπον. Σκοπὸς τῆς παρούσης μονογραφίας εἶναι νὰ παρακολουθήσωμεν τοὺς ἐγκωμιαστὰς αὐτοὺς εἰς τὸν τρόπον μὲ τὸν ὁποῖον κάθε ἕνας ἐξ αὐτῶν ἐγκωμιάζει τὸν ἅγιον Δημήτριον, νὰ ἴδωμεν δηλαδή, τί ἀπὸ τὴν παράδοσιν καὶ τὴν σημασίαν τοῦ ἁγίου Δημητρίου προσέχουν, κάθε ἕνας ἐξ αὐτῶν, ἰδιαιτέρως. Ἡ πρώτη καὶ πρόχειρος ἐντύπωσις ἀπὸ τὴν ἀνάγνωσιν τῶν ἐγκωμίων αὐτῶν — τὰ ὁποῖα μάλιστα ἔχουν ὅλα γραφῆ εἰς τὴν ἀρχαΐζουσαν γλῶσσαν τῶν λογίων τοῦ 14ου αἰῶνος — εἶναι ὅτι πρόκειται περὶ σχοινοτενῶν καὶ πολυλόγων κειμένων ἄνευ περιεχομένου. Ἐκεῖνος ὁ ὁποῖος ἔχει συνηθίσει μόνον εἰς τὸν λόγον τῶν Ἀττικῶν συγγραφέων, θὰ κινηθῇ πράγματι μὲ πολλὴν δυσκολίαν καὶ ὄχι μὲ πολλὴν εὐχαρίστησιν εἰς τὰ ἐγκώμια αὐτά, ὅπου συνήθως ὁ πλοῦτος τῶν λέξεων καλύπτει τὸ νόημα. Ἡ ἀποστολὴ ὅμως τοῦ φιλολόγου δὲν εἶναι «οὔτε νὰ γελᾷ, οὔτε νὰ κλαίῃ, οὔτε νὰ ἐπιδοκιμάζῃ, ἢ νὰ περιφρονῇ, ἀλλὰ νὰ κατανοῇ». Αἱ παρατηρήσεις αἱ ὁποῖαι ἀκολουθοῦν διέπονται ἀπὸ τὴν προσπάθειαν νὰ κατανοηθοῦν αἱ προθέσεις τῶν ἐγκωμιαστῶν τοῦ ἁγίου Δημητρίου.

***

Τὴν σειρὰν αὐτὴν τῶν ἐγκωμίων τὴν ἀνοίγει ὁ Θεόδωρος Μετοχίτης, μὲ τὸ κείμενον τὸ ὁποῖον ἔγραψε διὰ τὸν πολιοῦχον τῆς Θεσσαλονίκης τὸ 1292 εἰς ἡλικίαν 22 ἐτῶν. Ὁ νεαρὸς ἐγκωμιαστὴς τοῦ ἁγίου Δημητρίου εἶναι ὁ κατόπιν μέγας λογοθέτης καὶ ὕπατος τῶν φιλοσόφων ἐπὶ τῆς βασιλείας Ἀνδρονίκου τοῦ Β', ὁ πολιτικὸς ὁ ὁποῖος ἐπὶ 20 περίπου ἔτη διηύθυνε μαζὺ μὲ τὸν βασιλέα τὰς τύχας τῆς αὐτοκρατορίας, ὁ φιλόσοφος σχολιαστὴς τοῦ Ἀριστοτέλους, ὁ ἐμπνευστὴς τῶν μωσαϊκῶν τῆς Μονῆς τῆς Χώρας, ὁ ἐπίμονος καὶ ὁ ἐνθουσιώδης μελετητὴς τῆς κλασσικῆς γραμματείας.

Ὁ Θεόδωρος Μετοχίτης ἀρχίζει τὸ ἐγκώμιόν του δι' ἑνὸς λογογραφικοῦ «τόπου» τὸν ὁποῖον θὰ συναντήσωμεν καὶ εἰς τοὺς ἄλλους ἐγκωμιαστὰς τοῦ ἁγίου Δημητρίου, κατὰ τὸν 14ον αἰῶνα, τὴν ἀνάγκην, ἀλλὰ καὶ τὴν δυσκολίαν, νὰ ὑμνηθῇ κατὰ τὸν δέοντα τρόπον ὁ ἅγιος Δημήτριος, ἡ μορφὴ τοῦ ὁποίου εἶναι ἀνωτέρα παντὸς ἐγκωμίου. Μὲ τὸν τρόπον αὐτὸν ἀρχίζουν καὶ ὅλα τὰ ἄλλα ἐγκώμια διὰ τὸν ἅγιον Δημήτριον, τὰ ὁποῖα θὰ ἴδωμεν. Ὁ Μετοχίτης ἐπικαλεῖται τὴν συμπαράστασιν καὶ τὴν βοήθειαν τοῦ ἁγίου εἰς τὸ ἔργον του καὶ συνεχίζει τὸ ἐγκώμιόν του δι' ἑνὸς δευτέρου λογογραφικοῦ «τόπου» — ὁ ὁποῖος ἐπίσης ἀπαντᾷ καὶ εἰς ὅλα τὰ ἄλλα ἐγκώμια — διὰ τοῦ ὕμνου τῆς πόλεως εἰς τὴν ὁποίαν ἐγεννήθη ὁ πολιοῦχος. Ἡ Θεσσαλονίκη ὡς πόλις εἶναι ἀνωτέρα ὄχι μόνον τῶν πόλεων τῆς ὑπολοίπου Ἑλλάδος, ἀλλὰ καὶ

ὅλων σχεδὸν τῶν πόλεων εἰς τὴν Εὐρώπην. Διακρίνεται καὶ διὰ τὴν μεγάλην της ἔκτασιν καὶ διὰ τὴν ἐπίκαιρον θέσιν της καὶ διὰ τὴν κοινωνικήν της ὀργάνωσιν. Ἐνῶ εἶναι πόλις μὲ μεγάλην ἐνδοχώραν, εἶναι καὶ πόλις ναυτική, εὑρίσκεται δὲ εἰς γεωγραφικὸν σημεῖον ἀπὸ ὅπου εἶναι προσιτὸς καὶ ὁ Εὔξεινος Πόντος καὶ ἡ *«πρὸς Αἰγύπτου θάλασσα»*, καὶ ἡ Εὐρώπη — καὶ τοιουτοτρόπως ἔχει εἰς τὴν διάθεσίν της ἐμπορεύματα καὶ ἀπὸ ξηρᾶς καὶ ἀπὸ θαλάσσης. Περισσότερον ὅμως ἀπὸ ὅλα αὐτά, ἐκεῖνο τὸ ὁποῖον εἶναι ἀξιοθαύμαστον εἰς τὴν πόλιν αὐτήν, εἶναι ἡ εὐγένεια, ἡ ἰσότης, ἡ ἄνεσις τῶν τρόπων καὶ τὸ *«πεφυκὸς ἡρμόσθαι τοῦτο μὲν πρὸς αὐτούς, τοῦτο δὲ πρὸς τὴν τῶν ξένων ἐπιδημίαν»* — ἡ ὀρθὴ κοινωνικὴ συμπεριφορὰ καὶ πρὸς τοὺς συμπολίτας καὶ πρὸς τοὺς ξένους. Ἀλλὰ καὶ περισσότερον ἀκόμη, ἐκεῖνο τὸ ὁποῖον διακρίνει τὴν Θεσσαλονίκην εἶναι «ἡ περὶ τὸ δόγμα τῆς ἀληθείας ὀρθότης», ἡ ὡραιότης τῶν ἐκκλησιῶν, τὰ πολλὰ καὶ μεγάλα πνευματικά της ἱδρύματα καὶ τὰ μοναστικά της κέντρα. Εἰς τὴν πόλιν αὐτὴν ἐγεννήθη ὁ Δημήτριος, ὡς ὁ ὡραιότερός της καρπός, προικισμένος μὲ δῶρα καὶ ἀπὸ τὴν τύχην καὶ ἀπὸ τὴν φύσιν. *«Γένους σεμνότης, οὐσίας ἀφθόνου κλῆρος, ἰσχὺς σώματος, κάλλους ἰσότης, ἠθῶν εὐγένεια, καὶ ἡ διὰ πάντων τούτων ἁρμονία καὶ σύμβασις»*. Εἰς τὰ δῶρα αὐτὰ τῆς τύχης καὶ τῆς φύσεως προστίθεται ἔπειτα ἡ παιδεία, *«ἡ τῶν λόγων ἄσκησις ἐγγὺς συνέφυ»*, καὶ διὰ τοῦ ἁρμονικοῦ αὐτοῦ συνδυασμοῦ ὁ Δημήτριος ἐξελίχθη βαθμιαίως εἰς τελειότητος ἄγαλμα, μὲ ρυθμιστὴν τῆς ζωῆς του τὴν εὐσέβειαν, ἡ ὁποία τὸν ἐβοήθει νὰ ὑπερνικᾶ τοὺς πειρασμοὺς τῆς νεότητος καὶ νὰ ἐλέγχῃ τὰς ποικίλας καὶ πρὸς πολλὰς κατευθύνσεις δυνατότητάς του.

Ἔμπρακτος ἐκδήλωσις τῶν ἀρετῶν αὐτῶν ὑπῆρξεν ἡ συμπαράστασις τοῦ Δημητρίου καὶ ἡ βοήθειά του εἰς ὅλους τοὺς δι᾽ οἱονδήποτε λόγον δυστυχοῦντας κατοίκους τῆς Θεσσαλονίκης, τοὺς πτωχούς, τοὺς ἀσθενεῖς, τοὺς ἀδικουμένους, τοὺς σφάλλοντας. Μὲ τὰ ψυχικὰ αὐτὰ χαρίσματα, μὲ τὴν πνευματικήν του ὑπεροχήν, τὴν ὡραίαν ἐμφάνισιν καὶ τὴν ἠθικήν του γενναιότητα ὁ Δημήτριος ἔγινε πολὺ γρήγορα γνωστὸς εἰς ὅλην τὴν πόλιν *«ἀντὶ ψυχῆς τῇ πόλει καθίσταται»* καὶ προεβλήθη ὡς ἰδεῶδες τελείου ἀνθρώπου. Ἡ φήμη του ἔφθασε καὶ μέχρι τοῦ βασιλέως, ὁ ὁποῖος τὸν προσλαμβάνει ἀρχικῶς ὡς μέλος τῆς συγκλήτου τῆς πόλεως καὶ ἔπειτα τὸν διορίζει *«ἀνθύπατον τῆς Ἑλλάδος πάσης»* ἐνῶ ἀκόμη δὲν εἶχε φθάσει εἰς στρατεύσιμον ἡλικίαν. Ἔπειτα ἀπὸ τὸν διορισμὸν αὐτὸν ὁ Μαξιμιανὸς ἀνεχώρησε διὰ πολεμικὰς ἐπιχειρήσεις ἐναντίον τῶν Σαυροματῶν, ἥσυχος διὰ τὴν Ἑλλάδα καὶ εὐτυχὴς διὰ τὴν παρουσίαν ἐκεῖ τοῦ ἀνθυπάτου Δημητρίου. Ὅταν ὅμως ἐγύρισεν ἐκεῖ νικητής, εὗρε τὴν κατάστασιν τελείως ἠλλαγμένην, διότι ἐν τῷ μεταξὺ ὁ Δημήτριος ἐξεδηλώθη σαφῶς ὑπὲρ τοῦ Χριστιανισμοῦ καὶ ἐναντίον τῆς εἰδωλολατρείας καὶ προσηλύτισε πρὸς τὰς ἀρχὰς τοῦ Εὐαγγελίου μέγαν ἀριθμὸν πολιτῶν.

Ὁ Θεόδωρος Μετοχίτης συνεχίζει ἀπὸ τὸ σημεῖον αὐτὸ καὶ πέραν τὸ ἐγκώμιον μὲ τὴν ἀφήγησιν τῆς συζητήσεως μεταξὺ Δημητρίου καὶ Μαξιμιανοῦ, τὴν σύλληψιν τοῦ ἥρωος, τὴν πάλην Νέστορος καὶ Λυαίου, τὸ μαρτύριον καὶ τὸν θάνατόν του, καθὼς καὶ τὸ ἐπεισόδιον τοῦ Λούπου. Ὅλα ὅμως αὐτὰ τὰ ἀφηγηματικὰ στοιχεῖα ἐνυφαίνονται εἰς σειρὰν γενικωτέρων σκέψεων καὶ θεωρητικῶν ἀναπτύξεων καὶ χρησιμεύουν ὡς ἁπλῆ ὕλη διὰ τὰς περὶ τοῦ ἁγίου Δημητρίου ἰδέας τοῦ Μετοχίτου. Αἱ ἰδέαι αὐταὶ ἀνακεφαλαιώνονται εἰς τὸ τέλος τοῦ ἐγκωμίου κατὰ τὸν ἀκόλουθον τρόπον: Ὁ ἅγιος Δημήτριος ἀνεπτύχθη διὰ μέσου τεσσάρων μορφῶν κοινωνικῆς ζωῆς — *«τέσσαρας ὁρῶμεν πολιτείας ἐπὶ τὸν μέγαν, ἃς ἐσπούδασεν ἄριστα καὶ διήνεγκεν ἑξῆς ἀεὶ προβαίνων παρὰ δ᾽ ἄκρην κορυφήν»*. Πρώτη ἐξ αὐτῶν ἦτο ἡ ζωή του εἰς τὴν πατρίδα του Θεσσαλονίκην, ὅπου τάχιστα *«ὑπερέσχε διὰ πάντων»* καὶ ἐγένετο ὑπόδειγμα ζωῆς. Δευτέρα φάσις ἦτο ἡ ἐπιβολή του εἰς τὸ εὐρύτερον κοινὸν τῆς Ρωμαϊκῆς αὐτοκρατορίας, διὰ τῆς φήμης καὶ τῆς αἴγλης ἡ ὁποία ἐδημιουργήθη γύρω του, μὲ ἀποτέλεσμα νὰ ἐνδιαφερθῇ δι᾽ αὐτὸν προσωπικῶς ὁ βασιλεύς. Τρίτη φάσις ἦτο ἡ ζωή του ὡς ἀνθυπάτου, ἡ ὁποία ὑπῆρξεν ἐφαρμογὴ καὶ ζῶσα διδαχὴ τοῦ Εὐαγγελίου. Τετάρτη καὶ τελευταία φάσις ἦτο ἡ διὰ τοῦ μαρτυρίου του ἀνάβασίς του εἰς τοὺς οὐρανούς. *«Μετάβασις ἐκ τῆς κατ᾽ αὐτὸν πόλεως ἔπειτα εἰς ἅπαν τῆς Ρωμαϊκῆς ἡγεμονίας τὸ κράτος, ἐντεῦθεν ἔπειτα εἰς πάντα τὸν κόσμον, ἐντεῦθεν ἔπειτα καὶ τὸν κόσμον ἀφεὶς εἰς οὐρανὸν ἅλλεται, ἐγκρίνεται τοῖς ἄνω τάγμασι, πολιτεύεται μετὰ τῶν ἀγγέλων καὶ σὺν αὐτοῖς τῷ κοινῷ δεσπότῃ παρίσταται»*. Δὲν παραμένει ὅμως εἰς τὴν ἀνωτάτην αὐτὴν βαθμίδα μακρὰν τῆς ζωῆς, ἀλλ᾽ ἀντιθέτως, ἀπὸ τὸ ὕψος αὐτὸ κατέρχεται καὶ πρὸς τὴν πρώτην φάσιν τῆς ζωῆς του, τὴν πατρίδα του, καὶ πρὸς τὴν δευτέραν, τὸν κόσμον ὁλόκληρον, καὶ ὡς ἀνθύπατος καὶ πάλιν, ὑπὸ ἄλλην ὅμως τώρα μορφήν, προστατεύει, ἰατρεύει καὶ καθοδηγεῖ ὄχι μόνον τοὺς Θεσσαλονικεῖς, ἀλλὰ καὶ ὅλους τοὺς ἀνθρώπους, ὅσοι θὰ προσφύγουν εἰς αὐτὸν καὶ θὰ ζητήσουν νὰ τοὺς βοηθήσῃ.

***

Νέος ἀκόμη, ἡλικίας περίπου εἴκοσι ἐτῶν, ἦτο καὶ ὁ Νικόλαος Καβάσιλας ὅταν ἔγραφε τὸ ἐγκώμιόν του διὰ τὸν ἅγιον Δημήτριον. Εὑρίσκετο εἰς τὴν Κωνσταντινούπολιν ὡς φοιτητὴς καὶ ἡ νοσταλγία τῆς πατρίδος του, τῆς Θεσσαλονίκης, μὲ τοὺς ναούς, τοὺς διανοουμένους καὶ τὰς ἑορτὰς τοῦ ἁγίου Δημητρίου, τὸν ἔφερε εἰς τὴν συγγραφὴν ἑνὸς ἔργου ποὺ ἐκινδύνευσε νὰ τὸν ἐκθέσῃ πολὺ εἰς τοὺς φίλους του καὶ συγγενεῖς του εἰς Θεσσαλονίκην. Τὸ ἐγκώμιον τὸ ἔστειλε εἰς τὸν πατέρα του, ὁ ὁποῖος τὸ ἔδειξε εἰς τοὺς διανοουμένους τῆς Θεσσαλονίκης. Αὐτοὶ ὅμως ἠγανάκτησαν μὲ τὴν παράτολμον σύγ-

κρισιν ποὺ κάνει ὁ Καβάσιλας μεταξὺ τοῦ ἁγίου Δημητρίου καὶ Ἰωάννου τοῦ Βαπτιστοῦ, θεωρῶν ὅτι ὁ πολιοῦχος τῆς Θεσσαλονίκης εἶναι κατὰ πολὺ ἀνώτερος τοῦ προφήτου τῆς ἐρήμου. Τὴν ἀγανάκτησιν τῶν διανοουμένων τῆς Θεσσαλονίκης τὴν διεβίβασεν εἰς τὸν Νικόλαον ὁ θεῖος του, Μητροπολίτης Θεσσαλονίκης Νεῖλος Καβάσιλας. Ὁ Νικόλαος κατόπιν τούτου διώρθωσε τὸ ἐγκώμιον καὶ ἀφήρεσε τὴν ἐπικίνδυνον αὐτὴν σύγκρισιν. Καλὴ τύχη ἠθέλησεν ὥστε νὰ φθάσουν μέχρις ἡμῶν καὶ αἱ δύο μορφαὶ τοῦ ἐγκωμίου αὐτοῦ.

Ὁ Καβάσιλας ἀρχίζει τὸ ἐγκώμιόν του, ὅπως καὶ ὁ Μετοχίτης, μὲ τὸ χρέος τὸ ὁποῖον ἔχει νὰ ὑμνήσῃ τὸν ἅγιον Δημήτριον, ἔστω καὶ ἂν τὸν ἔχουν ὑμνήσει ἕως τώρα καὶ ἄλλοι πολλοί. Ἀκολουθεῖ ἔπειτα τὸ ἐγκώμιον τῆς Θεσσαλονίκης διὰ τὸ κλῖμα της, διὰ τὴν γεωγραφικήν της θέσιν, διὰ τὸν πλοῦτον τῶν ἐμπορευμάτων καὶ εἰδικώτερον διὰ τὴν πνευματικήν της παράδοσιν. Καμμία ἄλλη πόλις δὲν ἔχει νὰ παρουσιάσῃ τόσους πολλοὺς καὶ τόσον ἐκλεκτοὺς διανοουμένους, ὅσους ἡ Θεσσαλονίκη· ἀντιθέτως μάλιστα, οἱ διανοούμενοι τῶν ἄλλων πόλεων θεωροῦν τὴν Θεσσαλονίκην ὡς πνευματικήν των πατρίδα, διότι ἀπὸ ἐκεῖ προέρχονται τὰ ὑποδείγματα ἰδεῶν, ὕφους καὶ πνευματικῆς γενικώτερον καλλιεργείας, ἰδίως δὲ τὰ παραδείγματα θρησκευτικῆς καὶ θεολογικῆς μορφώσεως. Ἀλλὰ καὶ ἡ νομοθεσία τῆς Θεσσαλονίκης εἶναι ὑποδειγματική, ἀνωτέρα καὶ αὐτῆς τῆς ἰδεώδους πολιτείας τὴν ὁποίαν συνέθεσεν ὁ Πλάτων.

Τὸ ἐγκώμιον τῆς Θεσσαλονίκης διαδέχεται ἡ βιογραφία τοῦ ἁγίου Δημητρίου, ἡ ὁποία δίδεται εἰς πολὺ γενικὰς γραμμὰς καὶ χρησιμεύει ἁπλῶς ὡς ἀφορμὴ διὰ νὰ ἐκθέσῃ ὁ Καβάσιλας τὰς ἀπόψεις του ἐπὶ τῶν θεμάτων τὰ ὁποῖα θίγει. Ὁ Δημήτριος προβάλλεται διὰ μέσου τῶν βιογραφικῶν αὐτῶν στοιχείων ὡς ἰδεῶδες πρότυπον ἀνθρώπου. Περισσότερον ἀπὸ τὸν ἅγιον Δημήτριον, ὅπως τὸν ἐγνώριζεν ἡ ἀντιφατικὴ ἄλλωστε καὶ ἀσαφὴς παλαιοτέρα παράδοσις, ὁ ἅγιος Δημήτριος, ὅπως παρουσιάζεται ἐδῶ, εἶναι ὑπόδειγμα τελειότητος εἰς ὅλας τὰς ἀπόψεις. Κατάγεται ἀπὸ διακεκριμένους γονεῖς, ἐμορφώθη κατὰ τὸν καλύτερον τρόπον, ἐξετέλεσε τὰ χριστιανικά του καθήκοντα καὶ ὡς ἁπλοῦς πολίτης καὶ ὡς ἄρχων κατὰ τρόπον ὑποδειγματικόν, ἐδέχθη τὸ μαρτύριον μὲ καρτερίαν καὶ μὲ πίστιν ἀνωτέραν ἀπὸ κάθε ἄλλον μάρτυρα.

Ὅπως τὸ ἐγκώμιον τοῦ Μετοχίτου, τὸ ἐγκώμιον τοῦ Καβάσιλα εἶναι κυρίως ἡ βιογραφία ἑνὸς ἰδεώδους τύπου ἀνθρώπου, παιδαγωγικὴ ἔξαρσις ἡ ὁποία δὲν διστάζει πρὸ οὐδενός. Τὸ βιογραφικὸν τμῆμα τοῦ ἐγκωμίου ἀκολουθεῖται ἀπὸ ὕμνον, εἰς τὸν ὁποῖον ὁ ἅγιος Δημήτριος ἀντιπαρατίθεται καὶ συγκρίνεται κατὰ σειράν, πρῶτον μὲ τοὺς προφήτας, ἀπὸ τοὺς ὁποίους παρουσιάζεται ἀνώτερος, διότι ἐνῶ ἐκεῖνοι *«προσεδόκων τὸν μέλλοντα θεόν»*, ὁ Δημήτριος ἐκήρυξεν ὅτι ἦλθεν καὶ ὅτι θὰ ἔλθῃ καὶ πάλιν, ἔπειτα μὲ τὸν Ἰώβ, ἀπὸ τὸν ὁποῖον ὑπῆρξεν ἰσχυρότερος εἰς τὴν καρτερίαν τῆς δοκιμασίας,

κατὰ σειρὰν ἔπειτα μὲ τὸν Ἀβραάμ, Ἰσαάκ, Ἰακὼβ καὶ Ἰωσήφ, καὶ ἀκολούθως μὲ τὸν Ἰωάννην τὸν Πρόδρομον, καὶ τοὺς ἀποστόλους Πέτρον καὶ Παῦλον. Ἀπὸ τὴν σύγκρισιν αὐτὴν προκύπτει ὅτι ὁ ἅγιος Δημήτριος ὑπῆρξεν ἀνώτερος ὅλων τῶν προφητῶν, τῶν ἀποστόλων καὶ τῶν μαρτύρων: *«Οὕτως, ὦ πάντων ἀνθρώπων βέλτιστε, σὺ καὶ προφήτης εἶ καὶ προφητῶν μακρῷ πάντων ἄριστος καὶ ἀπόστολος καὶ ἀποστόλων γε μέγ' ἀμείνων καὶ μάρτυς καὶ παρὰ πάντα τῶν ἐνταῦθα γενομένων... καὶ νενίκηκας μὲν τὸν τῶν ἁγίων σύμπαντα κύκλον καὶ καθ' ἕνα καὶ κατὰ φρατρίας καὶ πάντας ὁμοῦ, τὸ μέν, ἅ γε πάντες εἰσί, μόνος αὐτὸς γενόμενος, κοινῇ δὲ πάντας, οἷς, ὃ πᾶσι πρόσεστι, μόνος ἁπάντων μετέχων»*.

Ἡ ὑπεροχὴ αὐτὴ τοῦ ἁγίου Δημητρίου ἔναντι ὅλων τῶν ἁγίων, προφητῶν, ἀποστόλων καὶ μαρτύρων ὁδηγεῖ εἰς τὴν τελευταίαν καὶ ἀνωτάτην σύγκρισιν — μεταξὺ τοῦ ἁγίου Δημητρίου καὶ τοῦ Υἱοῦ τοῦ Θεοῦ. Τὰς ἐκ τῆς συγκρίσεως αὐτῆς ἀναλογίας ὁ Νικόλαος Καβάσιλας τὰς διατυπώνει ὡς ἑξῆς ἀπευθυνόμενος πρὸς τὸν ἅγιον Δημήτριον: *«Ἐμαρτύρησεν ἐκεῖνος ἐπὶ Ποντίου Πιλάτου τὴν καλὴν ὁμολογίαν — ἐμαρτύρησας καὶ αὐτὸς τὴν καλὴν ὁμολογίαν ἐκείνῳ. Δεδεμένον ἔμαθες — ἐδέθης αὐτός. Ἐδέξατο τῇ πλευρᾷ τὴν πληγὴν ὁ Δεσπότης — καὶ σὺ τούτῳ τῷ μέρει τὰς πληγὰς ἐκείνας ἐδέξω. Ὑπὲρ ἀνθρώπων ἐκεῖνος εἵλετο τὴν τελευτήν, ὑπὲρ αὐτοῦ καὶ τῶν ἀνθρώπων ἐτελεύτησας αὐτός»*. Καὶ ἡ ὁμοιότης συνεχίζεται διὰ τῆς ἀντιπαραβολῆς τῶν λόγων τοῦ Σωτῆρος πρὸς τὸν Πιλάτον καὶ τῶν λόγων τοῦ Δημητρίου πρὸς τὸν Μαξιμιανόν, τοῦ σταυροῦ καὶ τοῦ δεσμωτηρίου, τῆς τραυματισθείσης πλευρᾶς καὶ τοῦ αἵματος ἀμφοτέρων καὶ τέλος τῆς ἀπεράντου καρτερίας των. Τὸ συμπέρασμα ἐξ ὅλων αὐτῶν τῶν συγκρίσεων διατυπώνεται ἀπὸ τὸν Νικόλαον Καβάσιλαν ὡς ἑξῆς: *«Οὕτω παρελήλυθας μὲν τὴν κοινὴν τῶν ἀνθρώπων φύσιν, θείας δὲ μοίρας ἐπιτυχὴς γεγονώς, προφήτης κατέστης, ἀπόστολος, ἄγγελος, θεός»*.

Ἡ σύγκρισις μεταξὺ τοῦ ἁγίου Δημητρίου καὶ τοῦ Θεανθρώπου ὑπάρχει καὶ εἰς τὸν Μετοχίτην, θὰ τὴν συναντήσωμεν δὲ καὶ εἰς ἄλλους. Οὐδεὶς βεβαίως ἀπὸ τοὺς ἐγκωμιαστὰς αὐτοὺς ἐσκέφθη νὰ ἀντιπαραβάλῃ τὸν ἅγιον Δημήτριον καὶ τὸν Θεάνθρωπον διὰ νὰ τοὺς ταυτίσῃ. Ἡ ἀληθὴς σχέσις, ἡ ὁποία προκύπτει ἀπὸ τὴν σύγκρισιν αὐτήν, εὑρίσκεται εἰς τὴν διατύπωσιν ὅτι ὁ ἅγιος Δημήτριος ὑπῆρξε *«μιμητὴς τοῦ Χριστοῦ»*. Ὁ ἴδιος ὁ Νικόλαος Καβάσιλας συνεχίζων τὴν ἀποστροφήν του πρὸς τὸν ἅγιον Δημήτριον τὸν ἀποκαλεῖ *«Ὦ Χριστοῦ μὲν ἑταῖρε, Χριστοῦ δὲ μιμητά»*.

*
* *

Τὸ ἐγκώμιον τοῦ Κωνσταντίνου Ἀρμενοπούλου εἰς τὸν ἅγιον Δημήτριον ἔχει ἰδιαίτερον ἐνδιαφέρον, διότι ἐξεφωνήθη ὑπὸ τοῦ συγγραφέως του

τὴν παραμονὴν τῆς ἑορτῆς τοῦ ἁγίου Δημητρίου εἰς τὸν Ναὸν τῆς Θεοτόκου τῆς ἐπιλεγομένης Ἀχειροποιήτου. Τὸ κείμενον εἶναι πολύτιμον καὶ διὰ τὰς ἀρχαιολογικὰς πληροφορίας τὰς ὁποίας περιέχει, ἀλλὰ διὰ τὸ θέμα τὸ ὁποῖον παρακολουθοῦμεν ἀπόψε ἐδῶ εἶναι ἀρκετὸν νὰ περιορισθῶμεν εἰς ὅσα λέγει ὁ διαπρεπὴς αὐτὸς νομομαθής, νομοφύλαξ καὶ κριτὴς Θεσσαλονίκης περὶ τοῦ ἁγίου Δημητρίου. Ὁ Κωνσταντῖνος Ἀρμενόπουλος ζητεῖ νὰ ἑρμηνεύσῃ εἰς τοὺς ἀκροατάς του διατὶ ἡ παραμονὴ τῆς μεγάλης ἑορτῆς τοῦ ἁγίου Δημητρίου ἑορτάζεται εἰς τὸν Ναὸν τῆς Θεοτόκου. Καὶ ἡ ἐξήγησις τὴν ὁποίαν δίδει ἀκολουθεῖ, κατὰ τὸ θέμα αὐτό, τὴν τεχνικὴν τῆς συγκρίσεως τὴν ὁποίαν εἴδομεν ὅτι ἐχρησιμοποίησαν καὶ οἱ ἄλλοι ὁμιληταί, μὲ τὴν διαφορὰν τώρα ὅτι ὁ Ἀρμενόπουλος, ἐμπνεόμενος ἀπὸ τὸν ναὸν εἰς τὸν ὁποῖον ἐκφωνεῖ τὸν λόγον του καὶ ἀναχωρῶν ἀπὸ τὴν διαπίστωσιν ὅτι εἰς τὸν ναὸν τῆς Ἀχειροποιήτου συνεορτάζονται ὁ ἅγιος Δημήτριος καὶ ἡ Θεοτόκος, συγκρίνει τὸν ἅγιον Δημήτριον μὲ τὴν Μητέρα τοῦ Θεοῦ. *«Ἡ Θεοτόκος ὑπῆρξε Πάναγνος καὶ τῶν κατ' οὐρανῶν ἀγγέλων ὡς ἀληθῶς ὑπερτέρα»*. Ὁ Δημήτριος ἐκαλλιέργησε καὶ τὴν σωματικὴν καὶ τὴν πνευματικὴν ἁγνείαν, καὶ ἀνυψώθη βαθμιαίως διὰ πνευματικῶν ἀναβαθμῶν, *«ἐξ ἀρετῆς εἰς ἀρετὴν προϊών»*, εἰς τὴν ἀληθῆ γνῶσιν ἐκείνου τὸν ὁποῖον *«ἁγνὴ ἁγνῶς»* ἡ Θεοτόκος ἐφανέρωσεν. Ἡ Θεοτόκος συνέλαβε *«ἐν τοῖς ἑαυτῆς ἐγκάτοις»* τὸν ἐνυπόστατον λόγον τοῦ Θεοῦ, ἔτεξε αὐτὸν καὶ τὸν ἀνέθρεψε. Ὁ ἅγιος Δημήτριος ἔκλεισε εἰς τὴν ψυχήν του τὸν λόγον τῆς διδασκαλίας τοῦ Θεανθρώπου, τὸν μετέδωσεν εἰς τοὺς ἄλλους ἀνθρώπους καὶ τὸν ἐνίσχυσε εἰς τὰς ψυχάς των. Ἡ Θεοτόκος διηκόνησε τὸν προαιώνιον Θεὸν εἰς τὴν νηπιακήν του ὡς ἀνθρώπου ἡλικίαν. Ὁ ἅγιος Δημήτριος τὸν διηκόνησε ἐκτελῶν ὅσα ὁ προαιώνιος Θεὸς εἰς ὥριμον πλέον ἡλικίαν συνεβούλευσε καὶ ἐδίδαξεν ὅτι πρέπει νὰ ἐκτελοῦνται. Ἡ Θεοτόκος ἦτο παγκάλη τὴν ὄψιν, *«ἥλιος ἄλλος ἐν κόσμῳ φανείς»*, εἰς αὐτὴν δὲ τὸ θεῖον *«καὶ πᾶσιν ἀπρόσιτον φῶς ἐνοικῆσαν»* *«λάμψιν πεφώτικε»* τοὺς ἀνθρώπους *«καὶ φωτὸς υἱοὺς ἀντὶ σκότους εἴργασται»*. Ἀλλὰ καὶ ὁ Δημήτριος πάντως ὁ θεῖος, *«ὥρᾳ τε πάσῃ τὸ σῶμα κατηγλαΐσθη, τὴν ὄψιν ὢν εὐπρεπέστατος, φωσφόρος ἄλλος ἐν ἀστράσι πρὸ τοὺς ἑαυτοῦ δοκῶν ἡλικιώτας»*.

Ὁ Ἀρμενόπουλος αἰσθάνεται καὶ ὁ ἴδιος πόσον παράτολμος ὑπῆρξεν ἡ προσπάθειά του νὰ συγκρίνῃ τὸν ἅγιον Δημήτριον μὲ τὴν Θεοτόκον καὶ παρακαλεῖ τοὺς ἀκροατάς του νὰ μὴ τὸν κατηγορήσουν *«ἐπὶ ἀπειροκαλίᾳ»*. Πρόθεσίς του, λέγει, δὲν ἦτο νὰ παραβάλῃ τὸν θεῖον μάρτυρα μὲ τὴν Θεομήτορα, ἀλλὰ νὰ διηγηθῇ *«ἃ ταύτῃ τε ὄντα καὶ τούτῳ τυγχάνῃ, παρ' ἑκάτερον»* ὅπως ἕνας ἄλλος θὰ ἐξύμνει τὰς ἀρετάς, τὰς χάριτας καὶ τὰ πλεονεκτήματα μιᾶς ἀρίστης δεσποίνης καὶ ἑνὸς γενναίου στρατηγοῦ, καὶ διὰ νὰ ἐξηγήσῃ ὅτι ὁ συνεορτασμὸς τῆς Θεοτόκου καὶ τοῦ ἁγίου Δημητρίου εἶναι δικαιολογημένος. Αὐτὸ ἄλλωστε τὸ νόημα ἔχουν αἱ δύο μεγάλαι εἰκόνες, τῆς

Θεοτόκου καὶ τοῦ ἁγίου Δημητρίου ἐντὸς τοῦ ναοῦ, αἱ ὁποῖαι παριστοῦν τὴν μὲν *«Θεοτόκον ὀρθίαν, χεῖρας ἀνατείνουσαν ἱκεσίους»* εἰς στάσιν δεήσεως, τὸν δὲ ἅγιον Δημήτριον *«ὁπλοφόρον αὐτῇ παριστάμενον, τὴν λόγχην κατέχοντα, τὸ φάσγανον φοροῦντα»*. Ἡ Θεοτόκος παρακαλεῖ τὸν υἱόν της καὶ ὁ Δημήτριος εἶναι ἕτοιμος νὰ ἀναλάβῃ καὶ νὰ ἐκτελέσῃ τὴν ἐντολὴν τὴν ὁποίαν θὰ τοῦ δώσῃ ὁ Θεὸς ὑπακούων εἰς τὰς παρακλήσεις τῆς μητρός του.

Τελειώνω τὴν σύντομον αὐτὴν ἀνάλυσιν τοῦ ἐγκωμίου τοῦ Κωνσταντίνου Ἀρμενοπούλου μὲ μίαν παρατήρησιν ἡ ὁποία θὰ μᾶς βοηθήσῃ νὰ γνωρίσωμεν τὸ πνευματικὸν κλῖμα ἀπὸ τὸ ὁποῖον προέρχεται ὁ συγγραφεὺς τοῦ ἐγκωμίου. Εἶναι γνωστὴ ἡ μεγάλη ἀντιδικία μεταξὺ ἡσυχαστῶν καὶ ζηλωτῶν κατὰ τὰ μέσα τοῦ 14ου αἰῶνος καὶ εἶναι γνωστὴ ἐπίσης ἡ ἀντιδικία τοῦ Γρηγορίου Παλαμᾶ κατὰ τοῦ Κωνσταντίνου Ἀρμενοπούλου ἐξ ἀφορμῆς ζητημάτων ἀφορώντων εἰς κανόνας ἐκκλησιαστικοῦ δικαίου. Ἡ ἀντιδικία αὐτὴ καὶ ἡ ἐσφαλμένη γνώμη, ὅτι οἱ Ἡσυχασταὶ ἦσαν συντηρητικοὶ καὶ ὀπισθοδρομικοί, ἐνῶ οἱ Ζηλωταὶ ἦσαν προοδευτικοὶ καὶ ῥιζοσπάσται, ἐδημιούργησε τὴν ἐντύπωσιν ὅτι ὁ Κωνσταντῖνος Ἀρμενόπουλος ἦτο ἐναντίον τῶν Ἡσυχαστῶν καὶ ὑπὲρ τῶν Ζηλωτῶν. Τὸ ἐγκώμιόν του ὅμως εἰς τὸν ἅγιον Δημήτριον ἀποδεικνύει τὸ ἀντίθετον, διότι, διὰ νὰ περιγράψῃ τὴν παιδείαν τοῦ ἐγκωμιαζομένου ἁγίου, χρησιμοποιεῖ μὲ πολλὴν γνῶσιν καὶ μὲ πολλὴν συμπάθειαν τοὺς ὅρους καὶ τοὺς φραστικοὺς τρόπους τῶν Ἡσυχαστῶν: *«Ἀναβαθμοῖς γὰρ ἐνταῦθ' ἐχρῆτο πνευματικοῖς, ἐξ ἀρετῆς εἰς ἀρετὴν προϊὼν καὶ πασῶν κατάκρας ἐχόμενος, μέχρις ἂν εἰς αὐτὸ φθάσειε τῆς ἀληθοῦς θεογνωσίας τὸ μέγιστον... τῇ κορυφαίᾳ τῶν ὑπερκοσμίων ταγμάτων ἀκρότητι, ὅ φασιν οἱ ἱερομῦσται, τῶν ἐν κόσμῳ μαρτύρων τὴν κορυφαίαν καὶ αὖθις εἰπεῖν ἀκρότητα»*. Ὁ Ἀρμενόπουλος συνέγραψε τὸ ἐγκώμιόν του εἰς τὸν ἅγιον Δημήτριον γύρω ἀπὸ τὸ 1350, εἰς ἐποχὴν δηλαδὴ κατὰ τὴν ὁποίαν ἡ διαμάχη τῶν Ἡσυχαστῶν καὶ τῶν ὀπαδῶν τοῦ Βαρλαὰμ εὑρίσκετο εἰς τὸ ὀξύτερον σημεῖον της.

⁂

Τὸ ἐγκώμιον εἰς τὸν ἅγιον Δημήτριον τοῦ Γρηγορίου Παλαμᾶ πρέπει νὰ χρονολογηθῇ ὀλίγον ἔπειτα ἀπὸ τὸ ἐγκώμιον τοῦ Κωνσταντίνου Ἀρμενοπούλου, κατὰ πᾶσαν πιθανότητα μεταξὺ τοῦ 1355 καὶ 1359, δηλαδὴ εἰς ἐποχὴν κατὰ τὴν ὁποίαν ὁ Γρηγόριος Παλαμᾶς ἐγκατεστάθη ὁριστικῶς εἰς Θεσσαλονίκην ὡς ἀρχιεπίσκοπος. Τὸ κείμενον τοῦ ἐγκωμίου εἶναι διηνθισμένον ἀπὸ πολλὰ χωρία τῆς Γραφῆς καὶ ἔχει συνταχθῇ εἰς ὕφος μᾶλλον ὑμνολογικόν, χωρὶς νὰ ἔχῃ τὸν πλοῦτον τῶν ἰδεῶν τὸν ὁποῖον ἔχουν τὰ ἄλλα ἐγκώμια. Ὁ Γρηγόριος Παλαμᾶς ὁμιλεῖ διὰ τὸν ἅγιον Δημήτριον μὲ τὴν

γλῶσσαν τῶν Ἡσυχαστῶν, τῶν ὁποίων ἄλλωστε ἦτο ὁ μεγαλύτερος ἐκπρόσωπος εἰς τὴν Θεσσαλονίκην. Ὁ Δημήτριος *«ἐτελειώθη»* ἐν *«καθαρότητι»*, ἐπελέγη *«μυστικῶς»* ὑπὸ τοῦ Θεανθρώπου διὰ τὴν ἀποστολήν του, ἡ στρατιωτική του στολή, ὁ δακτύλιος καὶ ἡ χλαμὺς ἦσαν *«σύμβολα»* τοῦ ἀξιώματος τοῦ διδασκάλου, τὸ ὁποῖον τοῦ ἐδόθη *«μυστικῶς»* ὑπὸ τοῦ Σωτῆρος. Οἱ ὅροι αὐτοί, οἱ ὁποῖοι προέρχονται ἀπὸ τὴν θεολογίαν τῶν Ἡσυχαστῶν, περιλαμβάνονται μέσα εἰς τὸ πλαίσιον τῆς ἡσυχαστικῆς θεολογίας, διὰ μέσου τῆς ὁποίας εἶδε τὸν πολιοῦχον τῆς Θεσσαλονίκης ὁ Παλαμᾶς. Ἡ περιγραφὴ ἰδίως τῆς νεανικῆς ἡλικίας τοῦ ἁγίου Δημητρίου μὲ τὴν ἔξαρσιν τῆς σωματικῆς καὶ ψυχικῆς ἁγνότητος τοῦ ἥρωος ἔχει διατυπωθῆ εἰς τὸν συνήθη τύπον τῆς περιγραφῆς τῶν πρώτων σταδίων τῆς ζωῆς ἑνὸς ἡσυχαστοῦ μοναχοῦ.

Τὸ θέμα τῆς συγκρίσεως παρουσιάζεται καὶ ἐδῶ, ὁ Γρηγόριος Παλαμᾶς ὅμως ἀποφεύγει τὸν ἐπικίνδυνον δρόμον τὸν ὁποῖον εἶχον ἀνοίξει καὶ ἀκολουθήσει οἱ πρὸ αὐτοῦ ἐγκωμιασταί. Ὁ ἅγιος Δημήτριος εἶναι βεβαίως διακεκριμένος μεταξὺ τῶν προφητῶν, τῶν ἀποστόλων καὶ τῶν διδασκάλων τῆς Ἐκκλησίας, ὅπως ἐπίσης διακρίνεται καὶ μεταξὺ τῶν ὁσίων ἀσκητῶν. *«Ἀλλὰ τοῖς μὲν ἑπόμενος, τοῖς δὲ ἐξισούμενος, τῶν δὲ προϊστάμενος, ἔστιν δ' οὓς καὶ ὑπερβάλλων, οὐδὲ κατὰ βραχύ, μόνος ἢ πάνυ μετ' ὀλίγων τὰ πάντα συλλαβὼν ἔχει»*. Τοιουτοτρόπως ἡ ὑπεροχή του ὑπεράνω ὅλων τῶν ἄλλων συνίσταται εἰς τὸ ὅτι εἶναι ὁ μόνος ὁ ὁποῖος διεκρίθη εἰς ὅλας μαζὶ τὰς μορφὰς τῆς ἁγιότητος. Ἡ συσχέτισις μεταξὺ τοῦ ἁγίου Δημητρίου καὶ τοῦ Θεανθρώπου παρουσιάζεται ἐπίσης καὶ ἐδῶ, ὁ Παλαμᾶς ὅμως εἶναι ἐφεκτικώτερος τῶν ἄλλων ἐγκωμιαστῶν. Ὁ Δημήτριος ὁ ὁποῖος ὑπῆρξεν *«ἠγαπημένος τῷ Χριστῷ μαθητὴς ἢ παῖς ἢ φίλος ἄκρος καὶ οἰκειότατος»* ὁμοιάζει πρὸς αὐτὸν ὡς πρὸς τὰ μαρτύρια τὰ ὁποῖα ὑπέστη, ὡς πρὸς τὴν διδαχὴν τὴν ὁποίαν ἀνέλαβε *«κατὰ χάριν μέντοι τοῦ δεσπότου μίμησιν»*. Πέραν ὅμως τῆς ἐξάρσεως αὐτῆς τῆς μιμήσεως τοῦ Χριστοῦ, ὁ Παλαμᾶς δὲν ἐπεκτείνεται εἰς τὸ ἐγκώμιόν του.

Τὸ στοιχεῖον τὸ ὁποῖον εἰς τὸ ἐγκώμιον αὐτὸ προβάλλεται ἰδιαιτέρως καὶ ἐξαίρεται, εἶναι ἡ συμβολὴ τοῦ Δημητρίου εἰς τὴν κυριαρχίαν τῆς διδασκαλίας τοῦ Χριστοῦ καὶ εἰς τὴν Θεσσαλονίκην καὶ εἰς ὅλην τὴν Οἰκουμένην. Διὰ τοῦ θανάτου τοῦ Δημητρίου ἡ πόλις τῆς Θεσσαλονίκης συνεφιλιώθη μὲ τὸν Χριστόν. Ἡ ἀσέβεια παρῆλθεν, ὁ φόβος τῶν εὐσεβῶν ἔπαυσε νὰ ὑφίσταται, οἱ Χριστομάχοι ἐξηφανίσθησαν. *«Πάντα λέλυται τὰ δεινά, πάντα προσεγένετο τὰ χρηστά»*. Ναοὶ μεγάλοι καὶ ὡραῖοι ἔχουν κτισθῆ ἐκεῖ ὅπου ἄλλοτε κατέφευγον καὶ ἐκρύπτοντο οἱ Χριστιανοί, βασιλεῖς κοσμούμενοι περισσότερον μὲ εὐσέβειαν παρὰ μὲ τὴν βασιλείαν συνεορτάζουν τὸν μάρτυρα. Ἡ Θεσσαλονίκη ἔγινε χάρις εἰς τὸν Δημήτριον πόλις τοῦ Θεοῦ καὶ Παράδεισος, ποτιζομένη τώρα ὄχι μὲ ὕδατα, ἀλλὰ μὲ τὰ μῦρα, καὶ προχωρεῖ

εἰς τὴν ζωήν της, πρὸς τὴν ἀνατολὴν τοῦ ἡλίου τῆς δικαιοσύνης, ὅπως ἕνα πλοῖον ποὺ τὸ προωθοῦν ἁπαλὰ οἱ ἄνεμοι τοῦ νότου.

Τονίζω τὴν εἰκόνα αὐτὴν τῆς εὐτυχούσης Θεσσαλονίκης διότι θὰ μᾶς χρειασθῆ εἰς τὴν ἀνάλυσιν τῶν ἐγκωμίων ποὺ ἐγράφησαν ἔπειτα ἀπὸ τὸν Γρηγόριον Παλαμᾶν.

***

Εἰς τὸν ἅγιον Δημήτριον ἀφιέρωσε ἐγκώμιον καὶ ὁ διαπρεπὴς Θεσσαλονικεύς, μαθητὴς τοῦ Γρηγορίου Παλαμᾶ εἰς τὴν σκήτην τῆς Γλωσσίας, εἰς τὸ Ἅγιον Ὄρος, καὶ ἔπειτα πατριάρχης Κωνσταντινουπόλεως, Φιλόθεος ὁ Κόκκινος. Ὁ Φιλόθεος εἶναι γνωστὸς κυρίως ἀπὸ τὰς διεξοδικὰς καὶ ὡραιοτάτας βιογραφίας φίλων του Ἁγιορειτῶν μοναχῶν, τοῦ Σάββα, τοῦ Ἰσιδώρου, τοῦ Γερμανοῦ καὶ τοῦ Γρηγορίου. Ἡ βιογραφία μάλιστα τοῦ Γρηγορίου Παλαμᾶ, τὴν ὁποίαν ὁ Φιλόθεος ἔγραψεν ἀμέσως ἔπειτα ἀπὸ τὸν θάνατον τοῦ ἐπιφανοῦς ἀρχιεπισκόπου, θεωρεῖται καὶ χωρὶς ἀμφιβολίαν εἶναι ἓν ἀπὸ τὰ ὡραιότερα βιογραφικὰ ἔργα τῆς Βυζαντινῆς φιλολογίας.

Τὸ ἐγκώμιον εἰς τὸν ἅγιον Δημήτριον ἔχει γραφῆ μεταξὺ τοῦ 1367 καὶ τοῦ 1373, κατὰ τὴν δευτέραν πατριαρχείαν τοῦ Φιλοθέου. Διὰ τὸν ἅγιον Δημήτριον γίνεται λόγος μόνον εἰς τὴν ἀρχὴν καὶ εἰς τὸ τέλος τοῦ ἐγκωμίου. Τὸ ὑπόλοιπον τμῆμα, τὸ ὁποῖον εἶναι καὶ τὸ μεγαλύτερον τοῦ ὅλου ἐγκωμίου, ἀναφέρεται εἰς δύο θέματα, ἀπὸ τὰ μεγαλύτερα τῆς Χριστιανικῆς διδασκαλίας. Τὸ ἓν εἶναι ἡ ἔννοια τῆς ἀγάπης, κυρίως ἐπὶ τῇ βάσει τοῦ Εὐαγγελιστοῦ Ἰωάννου, καὶ τὸ δεύτερον ἡ ἔννοια τῆς ἐκπορεύσεως τοῦ ἁγίου Πνεύματος ἀπὸ μόνον τοῦ Πατρὸς καὶ ὄχι τοῦ Υἱοῦ. Ἡ ἀνάπτυξις καὶ τῶν δύο αὐτῶν θεμάτων γίνεται μὲ μεγάλην ἀναλυτικότητα καὶ τὸ ἐγκώμιον, κατὰ τὸ τμῆμα του αὐτό, τὸ ὁποῖον εἶναι καὶ τὸ μεγαλύτερον, δίδει τὴν ἐντύπωσιν εἰδικῆς θεολογικῆς διατριβῆς, ἀσχέτου πρὸς τὸ κύριον θέμα — τὸν ἅγιον Δημήτριον. Ἡ συσχέτισις ὅμως διατυπώνεται σαφῶς ἀπὸ τὸν ἴδιον τὸν Φιλόθεον εἰς τὸ τέλος τῆς μακρᾶς περὶ ἀγάπης καὶ περὶ ἐκπορεύσεως τοῦ ἁγίου πνεύματος πραγματείας. Μὲ τὸν ἀγῶνα του πρῶτον καὶ μὲ τὸ μαρτύριόν του ἔπειτα, ὁ ἅγιος Δημήτριος ἐνεσάρκωσε καὶ ἡρμήνευσε κατὰ τὸν δέοντα τρόπον καὶ τὰς δύο αὐτὰς ἀληθείας, καὶ τὴν ἀγάπην, ἡ ὁποία ἀποτελεῖ τὸ κύριον μάθημα τοῦ Χριστιανισμοῦ, καὶ τὴν ἐκ τοῦ Πατρὸς μόνον προέλευσιν τοῦ ἁγίου Πνεύματος, ἡ ὁποία ἀποτελεῖ τὴν μόνην ὀρθὴν πίστιν.

Τὸ ἐγκώμιον τοῦ Φιλοθέου περιέχει καὶ τὰ συνήθη ἄλλα θέματα τὰ ὁποῖα συνηντήσαμεν ἤδη καὶ εἰς τοὺς ἄλλους ἐγκωμιαστὰς τοῦ ἁγίου Δημητρίου, τὴν δυσκολίαν καὶ τὴν ἀνάγκην νὰ ὑμνηθῇ ὁ ἅγιος Δημήτριος, ὅπως ἐπίσης καὶ τὸ ἐγκώμιον τῆς Θεσσαλονίκης. Ὡς μαθητὴς τοῦ Γρηγορίου Παλαμᾶ καὶ ἡσυχαστὴς μαθητεύσας εἰς τὸ Ἅγιον Ὄρος, ὁ Φιλόθεος

ἐπενδύει τὸν λόγον του μὲ ὅλην τὴν γνωστὴν φραστικὴν διατύπωσιν τῶν Ἡσυχαστῶν τοῦ 14ου αἰῶνος. Ἐπίσης ἐπανειλημμένως ὁ ἅγιος Δημήτριος παρουσιάζεται ὡς μιμητὴς τοῦ Χριστοῦ — ἡ ἐκτέλεσίς του ὀνομάζεται *«χριστομίμητος σφαγὴ»* καὶ ὁ ἅγιος Δημήτριος ἀποκαλεῖται: *«μαθητὴς καὶ ζηλωτὴς τοῦ Χριστοῦ»*. Εἰς τὸ τέλος τοῦ ἐγκωμίου ὁ Φιλόθεος ἀνακεφαλαιώνει τὰς ἀπόψεις του μὲ τὸν ἀκόλουθον χαρακτηρισμόν, ἡ ὑπερβολὴ τοῦ ὁποίου εἶναι σαφής: *«Ταῦτα καὶ ὁ Δημήτριος ὁ καλὸς μιμησάμενος, ὅπερ ἔφην, καὶ Σωτὴρ ἡμῖν καὶ Χριστός, οὐκ ὀκνήσω δὲ εἰπεῖν ὅτι καὶ Θεὸς καὶ υἱὸς Θεοῦ χρηματίσας, μετὰ τὸν πρῶτον καὶ μόνον δῆλα δὴ σωτῆρα, καὶ κατὰ φύσιν τὴν ψυχὴν ἐδεδώκει»*.

⁂

Τὰ ἐγκώμια, τὰ ὁποῖα ἐμελετήσαμεν ἕως τώρα, εἶναι γραμμένα εἰς ὥρας εὐτυχεῖς, ἐν ᾧ ἀκόμη ἡ Θεσσαλονίκη ἐξηκολούθει νὰ εἶναι ἐλευθέρα καὶ ἰσχυρὰ πολιτεία, μὲ ἀκμαίαν τὴν οἰκονομικήν, τὴν πολιτικὴν καὶ τὴν πνευματικήν της ζωήν. Τὸ τελευταῖον κείμενον, τὸ ὁποῖον γνωρίζομεν ἀπὸ τὴν περίοδον αὐτὴν τῆς εὐδαιμονίας, εἶναι τὸ ἐγκώμιον τοῦ Φιλοθέου περὶ τοῦ ὁποίου ἐγένετο λόγος. Δέκα ἔτη ἀργότερον, ἀπὸ τὰς ἀρχὰς τοῦ 1383 καὶ πέραν, ἡ εἰκὼν ἀλλάσσει. Ἰσχυραὶ δυνάμεις τοῦ Τουρκικοῦ στρατοῦ ἀναπτύσσονται εἰς ὁλόκληρον τὴν Θράκην καὶ τὴν Μακεδονίαν καὶ ἀφοῦ καταλαμβάνουν τὰς Σέρρας φθάνουν εἰς τὰ πρόθυρα τῆς Θεσσαλονίκης καὶ ἀρχίζουν τακτικὴν καὶ ἐπίμονον πολιορκίαν. Αἱ Τουρκικαὶ δυνάμεις φθάνουν εἰς τὴν Θεσσαλονίκην τὸν Μάϊον τοῦ 1383. Τὸν Ὀκτώβριον τοῦ ἰδίου ἔτους εἰς τὴν Βασιλικὴν τοῦ ἁγίου Δημητρίου ὁ ἀρχιεπίσκοπος Θεσσαλονίκης Ἰσίδωρος Γλαβᾶς πλέκει τὸ ἐγκώμιον τοῦ ἁγίου, ἀλλὰ αὐτὴν τὴν φορὰν οἱ τόνοι οἱ ὁποῖοι ἀκούγονται εἶναι τελείως διαφορετικοὶ ἀπὸ ὅ,τι ἦσαν ἄλλοτε. Ὁ Ἰσίδωρος ἐξαίρει τὸν ἅγιον Δημήτριον περισσότερον ἀπὸ κάθε ἄλλον ἐγκωμιαστὴν εἰς τὸ παρελθόν. Ὁ Δημήτριος εἶναι ἀνώτερος καὶ ἀπὸ τὸν οὐρανὸν καὶ τὴν γῆν — εἶναι ἀνώτερος ἀπὸ τὸν οὐρανὸν διότι αἱ εὐεργεσίαι του ἁπλώνονται εἰς ὅλους καὶ ποτὲ δὲν προκαλεῖ συμφοράς, ὅπως εἶναι δυνατὸν νὰ προκαλέσῃ ὁ οὐρανός. Ἐὰν ἐχάνετο ὁ οὐρανὸς καὶ ἔμενε μόνον ὁ Δημήτριος, τὸ κακὸν δὲν θὰ ἦτο πολύ, διότι εἴτε θὰ παρουσιάζετο ἄλλος οὐρανὸς χάρις εἰς τὰς ἱκεσίας τοῦ ἁγίου Δημητρίου, εἴτε θὰ ἔμενε μόνον ὁ Δημήτριος καὶ θὰ ἦτο εἰς θέσιν νὰ προσφέρῃ τὰς ἰδίας ὑπηρεσίας τὰς ὁποίας προσφέρει τώρα ὁ οὐρανός. Εἶναι ἐπίσης ἰσχυρότερος ἀπὸ ὅλα τὰ βότανα καὶ ἀπὸ ὅλας τὰς τροφὰς τῆς γῆς. Ὁ Δημήτριος εἶναι *«ἄλλος ἄγγελος τοῦ Θεοῦ, εἰκὼν τοῦ ὁρατοῦ Θεοῦ»*, εἶναι *«σχεδὸν Θεός»*, *«οἷα Θεός»*, *«ἄλλος Θεός»*· *«ἵνα εἴπω συνελών, ὅσα μικροῦ καὶ Θεὸς τοῖς χρήζουσι γίνεται, ἐπειδὴ δι' ὧν ἤθλησεν ὑπὲρ θεοῦ θεὸς ἄλλος κατηξίωται γενέσθαι τὴν χάριν»*.

Περισσότερον ὅμως ἀπὸ ὅλους τοὺς ἄλλους ἀνθρώπους, ὁ Δημήτριος ἠγάπησε τοὺς Θεσσαλονικεῖς καὶ ἐδῶ, εἰς τὴν Θεσσαλονίκην ἔκρυψε τὸ σῶμα του, ὅπως τὸ χρυσάφι εἰς τὴν γῆν, δι' αὐτὸ δὲ καὶ τὸ χῶμα τῆς Θεσσαλονίκης πρέπει νὰ λέγεται *«χρυσοῦν»*. Ὁ Δημήτριος ἐπροτίμησε νὰ μείνῃ ἐδῶ καὶ μὲ τὴν παρουσίαν του καὶ μὲ τὸ μῦρον του ἐβοήθησε πάντοτε τὴν πόλιν καὶ τοὺς κατοίκους της. Δι' αὐτὸ καὶ ἡ ὑπὸ τῶν κατοίκων τῆς Θεσσαλονίκης ἀποδιδομένη εἰς τὴν μνήμην του τιμὴ εἶναι ὀρθὴ καὶ δικαία — μὲ τὰς ὁλονυκτίας, τὰς νηστείας, τὴν φωταγωγίαν, τοὺς ὕμνους καὶ τὴν μεγάλην λιτανείαν, ἡ ὁποία εἶναι ἀναπαράστασις τῆς ζωῆς καὶ τοῦ μαρτυρίου τοῦ ἁγίου. Τὸν ἑορτασμὸν αὐτὸν τὸν χαίρεται καὶ ὁ ἴδιος ὁ ἅγιος — καὶ ἀπόδειξις τῆς χαρᾶς του εἶναι αἱ χάριτες, *«ὧν ἡ περίδοξος αὕτη τυχοῦσα Θεσσαλονίκη κινδύνων μὲν πολλάκις ἠλευθέρωται πολυπλόκων, περιφανῆ δὲ διαφόρως ἤρατο τρόπαια»*.

Τώρα ὅμως ὁ ἅγιος Δημήτριος δὲν ἐνδιαφέρεται πλέον διὰ τὴν πόλιν του — τώρα ἡ συρροὴ τῶν ἐχθρῶν ἔξω ἀπὸ τὴν πόλιν, αἱ σφαγαί, αἱ πυρπολύσεις, αἱ φορολογίαι καὶ ἡ δουλεία, εἶναι ἀπόδειξις ὅτι τοὺς Θεσσαλονικεῖς *«μισεῖ μὲν ὁ Θεός, ἀποστρέφεται δὲ ὁ ἀθλητής»*. Ἄλλοτε, οἱ πρόγονοι τῶν σημερινῶν Θεσσαλονικέων *«δικαιοσύνης ἀντεποιοῦντο, σωφροσύνην ἠσπάζοντο, εὐποιΐαν ὡς κτῆμά τι πορίσασθαι τῶν ἀναγκαίων ἐτίθεντο, ἀλήθειαν ἐφίλουν, διέπτυον ψεῦδος, ὑπερηφανείαν ἐξώθουν καὶ ταπείνωσιν ἀντεισέφερον»*. Τώρα ὅμως ὅλα εἶναι *«ἀδικίας πλήρη καὶ ἀκολασίας καὶ ἀσπλαγχνίας καὶ ὑπερηφανείας καὶ δεινῶν ἄλλων, οἷς ὁ τῆς κακίας χαίρει δημιουργός»*. Δι' αὐτὸ καὶ ὁ Δημήτριος δὲν ἐνδιαφέρεται πλέον διὰ τὴν Θεσσαλονίκην — *«οὐ κατὰ τῶν πολεμίων νῦν εἰς ἐκδίκησιν ἡμετέραν χωρεῖ, παρορᾷ τὰς ἡμετέρας δεήσεις καὶ ἱκετευόντων οὐκ εἰσακούει, οὐ κάμπτεται πρὸς τὰς δεήσεις καὶ τὸ κατὰ τῶν βαρβάρων ἀπρόοιτον πῦρ, ἡ λαμπρὰ λέγω τοῦ μάρτυρος ὄψις, ἐκρύβη διὰ τὴν ἡμετέραν ἀναξιότητα καὶ ὁ περὶ τὰ τρόπαια πρόθυμος ἀριστεύς, νῦν, ὡς εἰπεῖν, καθεύδων προσῴκηται διὰ τὴν βδελυρίαν ἡμῶν»*. Ὑπὸ τὸ πνεῦμα αὐτὸ ὁ Ἰσίδωρος ἔγραψε καὶ ἄλλα δύο ἐγκώμια εἰς τὸν ἅγιον Δημήτριον καὶ ὑπὸ τὸ ἴδιον πνεῦμα ὁμιλεῖ καὶ ὁ διάδοχος τοῦ Ἰσιδώρου Γαβριήλ, εἰς ἐγκωμιαστικὰς ὁμιλίας του, ἐκφωνηθείσας κατὰ τὰ τέλη τοῦ 14ου αἰῶνος. Οἱ Θεσσαλονικεῖς αὐτοὶ ἱεράρχαι πλέκουν τὰ ἐγκώμια τοῦ πολιούχου τῆς Θεσσαλονίκης ἐν ὄψει τῶν τουρκικῶν στρατευμάτων, τὰ ὁποῖα δὲν ἀπειλοῦν μόνον τὴν πόλιν τοῦ ἁγίου Δημητρίου, ἀλλὰ καὶ ὁλόκληρον τὴν ἄλλωστε μικρὰν πλέον καὶ ἐσωτερικῶς ἀνίσχυρον αὐτοκρατορίαν. Ὁ παλαιὸς ὑμνητικὸς τόνος ὄχι μόνον δὲν ἐλαττώνεται, ἀλλὰ καὶ γίνεται τώρα θερμότερος καὶ ἐντονώτερος. Ἡ διαφορὰ τῶν ἐγκωμίων αὐτῶν τοῦ τέλους τοῦ 14ου αἰῶνος, ἐν σχέσει πρὸς τὰ παλαιότερα τῶν ἀρχῶν καὶ τῶν μέσων τοῦ ἰδίου αἰῶνος, εἶναι ὅτι τώρα συνυφαίνονται μὲ τὰ ἐγκώμια ἠθικαὶ διδαχαί, νουθεσίαι καὶ ἀπειλαί, καὶ ἡ συνύφανσις αὐτὴ ὀφείλεται εἰς τὴν

διαπίστωσιν, ὅτι ὁ ἅγιος Δημήτριος δὲν προστατεύει πλέον τὴν Θεσσαλονίκην καὶ εἶναι ἐνδεχόμενον νὰ τὴν ἐγκαταλείψη *«διὰ τὰς ἁμαρτίας ἡμῶν»*. Εἰς τὸν θρῆνον, τὸν ὁποῖον ἔγραψε διὰ τὴν ἅλωσιν τῆς Θεσσαλονίκης τὸ 1430 ὁ Ἰωάννης Ἀναγνώστης, διατυπώνει καθαρὰ ὅτι αἱ ἁμαρτίαι τῶν Θεσσαλονικέων εἶχον πληθυνθῆ, ὁ ἅγιος Δημήτριος ἔπαυσε νὰ ἐνδιαφέρεται διὰ τὴν ἄλλοτε ἠγαπημένην του πόλιν καὶ εἰσῆλθον οἱ Τοῦρκοι, οἱ ὁποῖοι ἐλεηλάτησαν ὄχι μόνον τὴν Θεσσαλονίκην, ἀλλὰ καὶ αὐτὸν τὸν ναὸν τοῦ ἁγίου Δημητρίου. Τοιουτοτρόπως, ἀπὸ τὸν Θεόδωρον Μετοχίτην ἕως τὸν Γαβριήλ, τὰ ἐγκώμια ὑφίστανται ἐσωτερικὴν ἐξέλιξιν ἐκ παραλλήλου πρὸς τὴν ἐξέλιξιν τῆς μοίρας τῆς Θεσσαλονίκης, καὶ ὁ θριαμβευτικὸς ὕμνος τῆς ἀρχῆς συνδέεται βαθμιαίως μὲ τὴν ὑπόκρουσιν τῶν κινδύνων τῆς πόλεως, διὰ νὰ λήξη τελικῶς μὲ τὸν θρῆνον ἐπὶ τῶν ἐρειπίων τῆς Θεσσαλονίκης.

***

Θὰ κλείσω τὴν μονογραφίαν αὐτὴν μὲ μερικὰς παρατηρήσεις ἀναφερομένας εἰς τὰ γενικὰ χαρακτηριστικὰ τῶν ἐγκωμίων τὰ ὁποῖα εἴδομεν. Ἀπὸ ὅσα ἐλέχθησαν ἔγινε, νομίζω, φανερὸν ὅτι τὰ κείμενα αὐτά, τὰ ὁποῖα ἐκ πρώτης ὄψεως δίδουν τὴν ἐντύπωσιν ὅτι εἶναι χωρὶς περιεχόμενον, εἶναι, ἀντιθέτως, ἀξιόλογα μνημεῖα διὰ τὴν πολιτικὴν ἱστορίαν τῆς Θεσσαλονίκης. Κάθε ἕνα ἀπὸ αὐτὰ συνδέεται μὲ τὸν ἰδιαίτερον προσωπικὸν κόσμον ἰδεῶν τοῦ συγγραφέως, ὁ ὁποῖος τὸ συνέταξε. Οὕτω, ὁ Μετοχίτης ὑμνεῖ τὸν ἅγιον Δημήτριον μέσῳ τῆς κλασσικῆς του παιδείας, ὁ Φιλόθεος καὶ ὁ Γρηγόριος Παλαμᾶς μέσῳ τῆς θεολογίας τῶν Ἡσυχαστῶν, ὁ Κωνσταντῖνος Ἀρμενόπουλος μέσῳ τῆς πείρας του ὡς ἀνωτάτου ἀξιωματούχου τῆς πολιτείας τῆς Θεσσαλονίκης. Ἐκ παραλλήλου μέσα εἰς τὰ ἴδια αὐτὰ κείμενα εἶναι δυνατὸν νὰ παρακολουθήσωμεν μερικὰς ἀπὸ τὰς φάσεις τῆς ἱστορίας τῆς Θεσσαλονίκης, τῆς ἱστορίας ὄχι βεβαίως ὑπὸ τὴν ἔννοιαν τῆς παραθέσεως ἁπλῶς χρονολογιῶν καὶ μεμονωμένων γεγονότων, ἀλλὰ ὑπὸ τὴν ἔννοιαν τῶν γενικῶν ρευμάτων ἰδεῶν καὶ τῆς ψυχολογίας τοῦ συνόλου τῆς πολιτείας.

Ἀπὸ τὴν ἄποψιν αὐτὴν ἀκριβῶς εἶναι, νομίζω, πρέπον νὰ ἑρμηνευθῆ καὶ ὁ κατὰ τὰ ἄλλα παράδοξος χαρακτηρισμὸς τοῦ ἁγίου Δημητρίου ὡς ἄλλου Θεοῦ, ὡς μιμητοῦ τοῦ Χριστοῦ ἢ ὡς ἴσου πρὸς τὸν Θεόν. Τὸν χαρακτηρισμὸν αὐτὸν θὰ ἴδωμεν νὰ τὸν ἐπαναλαμβάνουν ὅλοι οἱ ἐγκωμιασταὶ τοῦ ἁγίου Δημητρίου καὶ εἶναι πολὺ πρόχειρος λύσις ἐὰν εἴπωμεν ὅτι τοῦτο εἶναι ἁπλῶς ρητορικὴ ὑπερβολὴ ἢ καὶ Βυζαντινὴ κενολογία. Ἡ ἐξήγησις τοῦ παραδόξου αὐτοῦ χαρακτηρισμοῦ εὑρίσκεται, νομίζω, εἰς τὰ δύο εἴδη τῶν προτύπων, τὰ ὁποῖα ἀπετέλεσαν τὴν βάσιν τῶν ἐγκωμίων αὐτῶν ἀπὸ τὴν ἄποψιν τοῦ γενικοῦ των σχήματος καὶ ἀπὸ τὴν ἄποψιν τοῦ περιεχομένου. Πρότυπά των, κατὰ τὸ γενικὸν σχῆμα τὸ ὁποῖον ἀκολουθοῦν, ὑπῆρξαν

ὄχι αἱ βιογραφίαι ἢ τὰ ἐγκώμια ἁγίων τῆς ἑλληνικῆς ὀρθοδόξου γραμματείας, ἀλλὰ ἡ ἀρχαία ἑλληνικὴ παράδοσις τοῦ ἐγκωμίου πολιτικῶν ἢ μυθικῶν ἡρώων καὶ ἰδίως ἡ παράδοσις ἡ δημιουργηθεῖσα ὑπὸ τοῦ Ἰσοκράτους. Προκειμένου δηλαδὴ νὰ ὑμνήσουν τὸν ἅγιον Δημήτριον, μερικοὶ τοὐλάχιστον ἐκ τῶν συγγραφέων αὐτῶν, καὶ κυρίως ὁ Μετοχίτης καὶ ὁ Καβάσιλας, ἠκολούθησαν περισσότερον τὴν ἀρχαίαν παράδοσιν, παρὰ τὴν παράδοσιν ἡ ὁποία εἶχε δημιουργηθῆ διὰ τῶν ἐγκωμιαστικῶν βιογραφιῶν ἁγίων ὑπὸ τοῦ Συμεῶνος τοῦ μεταφραστοῦ. Καὶ ταῦτα μὲν ὡς πρὸς τὸ γενικὸν σχῆμα τῶν ἐγκωμίων αὐτῶν, τὸ ὁποῖον πάντως δὲν ἑρμηνεύει τοὺς χαρακτηρισμοὺς τοῦ ἁγίου Δημητρίου ὡς Θεοῦ ἢ ὡς μιμητοῦ τοῦ Χριστοῦ. Τὴν ἐξήγησιν τῶν χαρακτηρισμῶν αὐτῶν πρέπει νὰ τὴν ἀναζητήσωμεν εἰς τὸ δεύτερον πρότυπον ἐγκωμίων, τὸ ὁποῖον ἀκολουθοῦν οἱ ὑμνηταὶ τοῦ ἁγίου Δημητρίου κατὰ τὸν 14ον αἰῶνα, εἰς τὸ πρότυπον ἐγκωμίων τῶν Βασιλέων τοῦ Βυζαντίου. *«Μιμητὴς τοῦ Χριστοῦ»* καὶ *«Χριστομιμητής»*, κατὰ τὴν βυζαντινὴν ἐγκωμιαστικὴν παράδοσιν καὶ κατὰ τὴν βυζαντινὴν γενικῶς νοοτροπίαν, ἦτο ἢ τοὐλάχιστον ἔπρεπε νὰ ἦτο πάντοτε καὶ μόνον ὁ αὐτοκράτωρ. Ἡ ἔξαρσις τοῦ ἁγίου Δημητρίου ὡς μιμητοῦ τοῦ Χριστοῦ καὶ γενικώτερον τὸ ὅλον πνεῦμα τῶν ἐγκωμίων, τὰ ὁποῖα εἴδομεν, προέρχεται ἀπὸ τὴν κυρίαν πρόθεσιν ὅλων αὐτῶν τῶν ἐγκωμιαστῶν, νὰ παρουσιάσουν τὸν ἅγιον Δημήτριον ὡς ἰδεῶδες ἡγεμόνος, ὡς πρότυπον καὶ παράδειγμα ἰδεώδους ἀρχηγοῦ τῆς Χριστιανικῆς Οἰκουμένης. Οἱ ἐγκωμιασταὶ τοῦ ἁγίου Δημητρίου προσβλέπουν εἰς τὸν Ἅγιον τῆς Θεσσαλονίκης ὡς τὸν ἰδεώδη βασιλέα των — ὡς ἀρχηγόν, ὁ ὁποῖος διὰ τῆς ζωῆς του — ἀπὸ τὴν καταγωγὴν τῶν γονέων του, ἀπὸ τὴν πατρίδα του καὶ ἀπὸ τὰς πράξεις του μέχρι τοῦ θανάτου του — καὶ διὰ τῆς διδασκαλίας του ἐνεσάρκωσε τὸ ἰδεῶδες τοῦ ἡγέτου. Καὶ καθὼς ἡ ἔξαρσις αὐτὴ τοῦ ἁγίου Δημητρίου γίνεται ὅταν ἡ αὐτοκρατορία πλησιάζη εἰς τὸ τέλος της, αἰσθάνεται κανεὶς χωρὶς δυσκολίαν τὸν πόνον ὁ ὁποῖος τὴν δημιουργεῖ.

Ἐνῷ ἡ αὐτοκρατορία κλονίζεται καὶ ἐσωτερικῶς καὶ ἐξωτερικῶς, καὶ ἐνῷ οἱ αὐλικοὶ ἐγκωμιασταὶ εἰς τὰ ἀνάκτορα τῆς Κωνσταντινουπόλεως ὑμνοῦν, ἀπὸ ὑποχρέωσιν ἢ ἀπὸ καθῆκον, τοὺς ἀτυχεῖς βασιλεῖς, εἰς τὰς χεῖρας τῶν ὁποίων διαλύεται ἡ αὐτοκρατορία, οἱ ἐκλεκτότεροι ἐκ τῶν διανοουμένων τῆς Θεσσαλονίκης καὶ τῆς Κωνσταντινουπόλεως διὰ τῶν ἐγκωμίων των εἰς τὸν ἅγιον Δημήτριον ὑψώνουν ἓν ἰδεῶδες πρότυπον ἁγίου-πολιτικοῦ καὶ στρατιωτικοῦ ἡγεμόνος, τοῦ μόνου ἱκανοῦ νὰ σώση καὶ τὴν αὐτοκρατορίαν καὶ τοὺς ἀνθρώπους της. Ὁ μιμητὴς αὐτὸς τοῦ Χριστοῦ ὑπῆρξε, καὶ τοῦτο τὸ τονίζουν ἰδιαιτέρως ὅλοι οἱ ἐγκωμιασταί, ὁ κατ᾽ ἐξοχὴν στρατιώτης καὶ ὁ κατ᾽ ἐξοχὴν νικητής· στρατιώτης ὑπὸ τὴν ἔννοιαν, ὅτι ἐπολέμησε ἐναντίον ὅλων τῶν πειρασμῶν καὶ ὅλων τῶν κινδύνων, καὶ ἐσωτερικῶν καὶ ἐξωτερικῶν, καὶ νικητὴς ὑπὸ τὴν ἔννοιαν ὅτι τοὺς συνέτριψεν ὅλους, εἴτε

περὶ κινδύνων τῆς ψυχῆς ἐπρόκειτο, εἴτε περὶ κινδύνων τῆς πολιτείας τῆς Θεσσαλονίκης.

ΣΗΜΕΙΩΣΙΣ. Ἡ ὡς ἄνω μονογραφία, ἀποτελέσασα τὸ κείμενον διαλέξεως δοθείσης εἰς τὴν Ἑταιρείαν Μακεδονικῶν Σπουδῶν ἐν Θεσσαλονίκῃ τὴν 24ην Ὀκτωβρίου 1954, ἐκθέτει τοὺς λόγους διὰ τοὺς ὁποίους εἶναι, νομίζω, ἀνάγκη νὰ ἐκδοθοῦν καὶ νὰ μελετηθοῦν συστηματικῶς ὅλα τὰ κατὰ τὸν δέκατον τέταρτον αἰῶνα συγγραφέντα ἐγκώμια τοῦ ἁγίου Δημητρίου. Διὰ τὸ θέμα αὐτὸ ἔχουν ἤδη δημοσιευθῆ ὑπὸ τοῦ γράφοντος αἱ ἀκόλουθοι ἐργασίαι: Φιλοθέου, πατριάρχου Κωνσταντινουπόλεως, Ἐγκώμιον εἰς τὸν Ἅγιον Δημήτριον, «Μακεδονικὰ» 2, 1953, 556 κ.ἑ., Νικολάου Καβάσιλα, Προσφώνημα καὶ Ἐπιγράμματα εἰς Ἅγιον Δημήτριον, ΕΕΒΣ, 22, 1952, 27 κ.ἑ., Γαβριὴλ Θεσσαλονίκης, Ὁμιλίαι, «Ἀθηνᾶ» 57, 1953, 141 κ.ἑ., Ἰσιδώρου, ἀρχιεπισκόπου Θεσσαλονίκης, Ὁμιλίαι εἰς τὰς ἑορτὰς τοῦ Ἁγίου Δημητρίου, «Ἑλληνικά», Παράρτημα 5, Θεσσαλονίκη 1954, Τὰ δύο προσφωνήματα εἰς Ἅγιον Δημήτριον τοῦ Νικολάου Καβάσιλα, «Ἑλληνικὰ» 13, 1954, 337 - 338.

Ἐκ τῶν εἰς τὴν παροῦσαν μονογραφίαν ἀναλυομένων ἐγκωμίων τὸ τοῦ Θεοδώρου Μετοχίτου εἶναι εἰσέτι ἀνέκδοτον, δημοσιεύεται δὲ προσεχῶς μετὰ τῶν τοῦ Νικηφόρου Γρηγορᾶ καὶ τοῦ Συμεὼν μοναχοῦ καὶ φιλοσόφου. Τὸ τοῦ Γρηγορίου Παλαμᾶ ἐδημοσιεύθη εἰς Migne, PG, 151, 536 - 558, τὸ τοῦ Κωνσταντίνου Ἀρμενοπούλου εἰς ΕΕΒΣ 21, 1951, 145 - 162 (ἔκδοσις Γκίνη), τὸ δὲ πρῶτον τοῦ Νικολάου Καβάσιλα εἰς Θ. Ἰωάννου, Μνημεῖα ἁγιολογικά, Βενετία 1884, 67 - 114. Λόγῳ τοῦ χαρακτῆρος τῆς παρούσης μελέτης δὲν ἐθεώρησα σκόπιμον νὰ προσθέσω περισσότερα βιβλιογραφικὰ στοιχεῖα ἢ ἄλλας παραπομπάς.

Β. ΛΑΟΥΡΔΑΣ

ΤΖΑΝΕ ΒΕΝΤΡΑΜΟΥ

ΙΣΤΟΡΙΑ ΦΙΛΑΡΓΥΡΙΑΣ ΜΕΤΑ ΤΗΣ ΠΕΡΗΦΑΝΙΑΣ

(ἄγνωστον στιχούργημα τοῦ ΙϚ´ αἰῶνος)

1. Γενικά. – Τὸ ὑπὸ τὸν ἀνωτέρω τίτλον ἄγνωστον μέχρι τοῦδε παραμεῖναν στιχούργημα [1], εἰς δεκαπεντασυλλάβους ὁμοιοκαταλήκτους στίχους καὶ εἰς δημοτικὴν γλῶσσαν γεγραμμένον, σῴζεται ἐν ἐκδόσει γενομένῃ ἐν Ἑνετίᾳ τῷ 1567, παρὰ τῷ Φραγκίσκῳ Ραμπαζέτῳ, ἧς ἀντίτυπον εὕρηται παρ᾽ ἐμοί, ἀγορασθὲν πρό τινος, μετ᾽ ἄλλων ἐκδόσεων καὶ χειρογράφων, ἐν παλαιοπωλείῳ τῆς Ἑνετίας [2]. Δὲν ἀναφέρεται ὑπὸ τοῦ Legrand ἐν τῇ Bibliographie Hellénique, οὔτε, ἐφ᾽ ὅσον γνωρίζω, εἶναι ἄλλοθεν γνωστόν· πρέπει ἑπομένως νὰ συμπεράνω, ὅτι δὲν ἐγένετο ἄλλη ἔκδοσις τοῦ ἔργου, καὶ ὅτι τὸ παρ᾽ ἐμοῦ κατεχόμενον εἶναι τὸ μόνον, ἴσως, διασωθὲν τῆς εἰρημένης ἐκδόσεως ἀντίτυπον.

Τὸ στιχούργημα ἀνήκει εἰς τὴν κατηγορίαν τῶν ἠθικοδιδακτικοῦ χαρακτῆρος πολυαρίθμων στιχουργημάτων, ἅτινα ἐκυκλοφόρουν εὐρύτατα κατὰ τοὺς τελευταίους βυζαντινούς, ὡς καὶ κατὰ τοὺς μεταβυζαντινοὺς αἰῶνας, ἰδίᾳ μεταξὺ τῶν λαϊκῶν τάξεων [3]. Ὁ συγγραφεὺς παρέχει νουθεσίας κατὰ τῆς φιλαργυρίας καὶ τῆς ἀπληστίας ἐν γένει, ἀκόμη δὲ ὁμιλεῖ περὶ τῆς ὑπεροψίας, ἥτις ἄγει εἰς βεβαίαν καταστροφὴν καὶ ὑλικὴν καὶ ἠθικὴν ἐξαθλίωσιν, ζητῶν καὶ διὰ παραδειγμάτων, ἐκ τῆς παλαιοτέρας ἱστορίας καὶ τῆς συγχρόνου πείρας εἰλημμένων, νὰ ἀποδείξῃ τὴν ὀρθότητα τῶν ὑπ᾽ αὐτοῦ λεγομένων.

[1] Βλ. Γ. Θ. Ζώρα, Ἄγνωστα κείμενα καὶ νέαι παραλλαγαὶ δημωδῶν ἔργων (1. Τζάνε Βεντράμου: Ἱστορία φιλαργυρίας μετὰ τῆς περηφανίας, 2. Πτωχολέων, 3. Πουλλολόγος, 4. Πωρικολόγος), Σπουδαστήριον Βυζαντινῆς καὶ Νεοελληνικῆς Φιλολογίας τοῦ Πανεπιστημίου Ἀθηνῶν, Ἀθῆναι 1954, σ. 7 ἑπ.

[2] Γ. Θ. Ζώρα, Ἄγνωστοι παραλλαγαὶ τοῦ Πουλλολόγου, τοῦ Πωρικολόγου καὶ τοῦ Πτωχολέοντος, Ὁ Βιβλιόφιλος, Ἰανουάριος - Μάρτιος 1954, σ. 83.

[3] Βιβλιογραφίαν περὶ τῆς ἠθικοδιδακτικῆς ποιήσεως βλ. ἐν Κρουμβάχερ, Ἱστορία τῆς Βυζαντηνῆς Λογοτεχνίας, μετάφρασις Γ. Σωτηριάδου, Ἐν Ἀθήναις 1900, τόμ. Γ´, σ. 33 ἑπ., S. Karaiskakis, Das Lehrgedicht Λόγοι διδακτικοὶ τοῦ πατρὸς πρὸς τὸν υἱὸν von Markos Depharanas 1543, Λαογραφία, τόμ. ΙΑ´, 1934, σ. 1 ἑπ., Γ. Θ. Ζώρα, Ἱστορία τοῦ Πτωχολέοντος, Κρητικὰ Χρονικά, 1953, σ. 267 - 295.

Τὸ τεῦχος σύγκειται ἐξ ἑνὸς μόνου τετραδίου, σχήμ. 8ου μικροῦ [1] καὶ ἐξ ὀκτὼ φύλλων, μὲ ἁπλῆν ἀρίθμησιν τῶν πρώτων φύλλων διὰ τῶν λατινικῶν στοιχείων I – IIII. Ἐπὶ τῆς πρώτης σελίδος, ἥτις χρησιμεύει ὡς ἐξώφυλλον, ἀναγράφεται ὁ τίτλος τοῦ στιχουργήματος «Ἱστορία φιλαργυρίας μετὰ τῆς περηφανίας», κάτωθεν δὲ τούτου ὑπάρχει εἰκὼν παριστῶσα, ἐντὸς πλαισίου, δύο ἀγγέλους ἱσταμένους ἐπὶ νεφελῶν καὶ ἀνέχοντας στεφάνους. Ἄνωθεν αὐτῶν ἀναγινώσκεται ἡ λατινικὴ ἐπιγραφὴ «Et animo et corpori». Κάτωθι τέλος τῆς εἰκόνος ἀναφέρεται ὁ τόπος καὶ ὁ χρόνος ἐκδόσεως, ὡς ἀκολούθως: «Ἐνετίῃσι παρὰ Φραγκίσκου τοῦ Ραμπαζέτου. αφξζ´». Ἐν τῇ δευτέρᾳ σελίδι, κάτωθι μικρᾶς διακοσμήσεως, ἐπαναλαμβάνεται ὁ τίτλος τοῦ ἔργου ὡς ἐν τῷ ἐξωφύλλῳ, μεθ' ὃν ἀκολουθεῖ τὸ κείμενον. Ἑκάστη σελὶς τοῦ τεύχους περιλαμβάνει 56 στίχους, πλὴν τῶν σελίδων 2 καὶ 16, ἐξ ὧν ἡ πρώτη περιλαμβάνει 20 καὶ ἡ τελευταία 12 στίχους. Μετὰ τὸ πέρας τοῦ στιχουργήματος, ἐν σελίδι 16, ἀναγράφεται διὰ κεφαλαίων γραμμάτων ἡ λέξις «Τέλος».

2. *Ὁ συγγραφεύς.* – Κατὰ τὴν κρατοῦσαν συνήθειαν, καθ' ἣν οἱ συγγραφεῖς — ὅταν δὲν εἶχον ἰδιαιτέρους λόγους, ἵνα διατηρήσωσι τὴν ἀνωνυμίαν [2] — ἐφρόντιζον νὰ ἀποκαλύπτωσι τὸ ὄνομα, τὸν τόπον τῆς καταγωγῆς καὶ ὅσα ἄλλα ἀτομικὰ στοιχεῖα ἐνόμιζον ὅτι ἐνδιαφέρουν τὸν ἀναγνώστην [3], καὶ

[1] Αἱ ἀκριβεῖς διαστάσεις τοῦ τεύχους εἶναι 0,100×0,145.

[2] Οὕτω, διὰ λόγους εὐνοήτους, οἱ στιχουργοὶ «θρήνων». Πβ. «Θρῆνος τῆς Κωνσταντινουπόλεως»:

Τώρα σκεπάζω τ' ὄνομα καὶ κρύβω τ' ὄνομά μου,
νὰ μὴν τὸ ξεύρουν οἱ πολλοὶ τίς ὁ τοιαῦτα γράψας...
Τὸ ὄνομά μ' οὐ γράφω το διά τίποτις ποὺ ξεύρω.

[3] Κατὰ τρόπον ἀνάλογον παρέχουν πληροφορίας περὶ τῆς καταγωγῆς των καί ἄλλοι συγγραφεῖς εἰς τὴν ἀρχὴν ἢ τὸ τέλος τῶν ἔργων. Οὕτως ὁ Κορνάρος, Ἐρωτόκριτος (ἔκδ. Στεφ. Ξανθουδίδου, Ἐν Ἡρακλείῳ, 1915), στίχ. Ε', 1525 ἐπ., ἐπαναλαμβάνει ἀναλόγους πρὸς τόν Βεντράμον πληροφορίας:

Κ' ἐκεῖνον ὁπού κόπιασε, ἂς τὸν καληνωρίζου,
κι ἂς συμπαθοῦ τὰ σφάλματα ἐκεῖνοι, ποὺ γνωρίζου...
Ἡ γῆς ἐβγάνει τὴ βοή, ὁ ἀέρας καὶ μουγκρίζει,
καὶ μιὰ βροντὴ 'ς τὸν οὐρανὸ τσ' ὀχθρούς μου φοβερίζει,
ἐκείνους τούς κακόγλωσσους, ποὺ ψέγουν ὅ,τι δοῦσι
κι ἀπόκει δὲν κατέχουσι τὴν Ἄλφα σκιὰς νά ποῦσι.
Θωρῶ πολλοὺς καὶ πεθυμοῦ, κ' ἔχω το γροικημένα,
νὰ μάθου τίς ἐκόπιασε εἰς τ' ἀπανωγραμμένα,
κ' ἐγὼ δὲ θέ νὰ κουρφευτῶ, κι ἀγνώριστο νὰ μ' ἔχου,
μὰ θέλω νά φανερωθῶ, κι ὅλοι νά μὲ κατέχου.
Βιτζέντζος εἶν' ὁ ποιητὴς κ' εἰς τὴ γενιά Κορνάρος,
πού νά βρεθῇ ἀκριμάτιστος, ὄντε τὸν πάρ' ὁ Χάρος.

ὁ συγγραφεὺς τοῦ παρόντος στιχουργήματος παρέχει περὶ ἑαυτοῦ σχετικὰς πληροφορίας εἰς τοὺς τελευταίους στίχους τῆς «Ἱστορίας» του. Μιμούμενος δὲ τὸ παράδειγμα καὶ ἄλλων ποιητῶν, παρακαλεῖ τοὺς πάντοτε αὐστηροὺς ἐπικριτάς, ὅπως φανῶσιν ἐπιεικεῖς, συγχωροῦντες τὰ τυχὸν σφάλματα ἢ ἀνακριβείας του [1]:

Μὰ σώνει δὰ ὧς ἐδεπά, ἄλλο δὲν θὲ νὰ ποίσω,
νὰ μὲ γνωρίσῃ πασαεὶς διαγράφου νὰ μιλήσω.
Διὰ κείνους πὄχουν ὄρεξι κακὰ διὰ νὰ μιλοῦσι,
ἀνὲ διαβάσουν ἱστοριά, θέλουν νὰ τὴν γελοῦσι,
ἐκείνους μόν' παρεκαλῶ 'ς τοῦτα τά 'χω γραμμένα,
ἂν εὕρουν σφάλματα πολλά, ἂς εἶν' συμπαθημένα.
Τώρα ποὺ τὸ τελείωσα, θέλω ν' ἀποκαλύψω
πατρίδα μου καὶ τ' ὄνομα, καὶ τὴν γενιὰν νὰ δείξω.
'Κ τ' 'Ανάπλι, ξεύρετε λοιπόν, εἶναι τὰ γονικά μου,
Τζάνε μὲ λέσιν τ' ὄνομα καὶ τὴν γενιὰν Βεντράμου.
(στίχ. 387 – 396) [2].

Κατὰ τὰς ἰδίας λοιπὸν αὐτοῦ μαρτυρίας, τὸ ὄνομα τοῦ ποιητοῦ εἶναι Τζάνες (Ἰωάννης), τὸ ἐπώνυμον Βεντράμος, τόπος δὲ καταγωγῆς τὸ Ναύπλιον.

Περὶ τοῦ οἴκου Βεντράμου δὲν κατέστη δυνατὸν νὰ συλλέξωμεν ἄλλας εἰδήσεις. Πιθανώτατα νὰ εἶναι ἰταλικῆς καὶ δὴ καὶ ἐνετικῆς καταγωγῆς, ἀρχικῆς ὀνομασίας Vendramin [3], ἴσως δὲ σχετικαὶ ἔρευναι ἐν Ἑνετίᾳ βεβαιώσωσι τὴν προέλευσιν ταύτην.

Πλείονας εἰδήσεις παρέχει ὁ ποιητὴς περὶ τῆς καταγωγῆς τῆς μητρός του, ὁμιλῶν περὶ τῶν οἰκογενειακῶν του περιπετειῶν. Γράφει:

Πβ. ἐπίσης Μαρίνου Φαλιέρου, Ρίμα παρηγορητικὴ (ἔκδ. Γ. Θ. Ζώρα, Κρητικὰ Χρονικά, τόμ. Β', 1948), σ. 430:

ὧς ἐδεπὰ ἐτελειώθηκεν ἡ Ρίμα τοῦ Φαλιέρου
τ' ἀφέντη τοῦ μισὲρ Μαρῆ, τοῦ παλαιοῦ, τοῦ γέρου (στίχ. 339 - 340).

Τζάνε Κορωναίου, Ἀνδραγαθήματα Μερκουρίου Μπούα (ἔκδ. Κ. Σάθα, Ἑλληνικὰ ἀνέκδοτα, τόμ. Α', Ἀθήνησι 1867) σ. 153:

ἐξ ἐμοῦ Ντζάνε τοῦ Κορωναίου ἐγράφη κ.λ.

[1] Βλ. παραλλήλους στίχους Β. Κορνάρου, Ἐρωτόκριτος, ἔνθ' ἀν., 1537 - 1538:

ἐκείνους τούς κακόγλωσσους, ποὺ ψέγουν ὅ,τι δοῦσι
κι ἀπόκει δὲν κατέχουσι τὴν Ἄλφα σκιάς νά ποῦσι.

[2] Διά τῶν αὐτῶν ἀκριβῶς στίχων τελειώνει καὶ τό ἕτερον ἔργον τοῦ Βεντράμου, Ἱστορία τῶν γυναικῶν τῶν καλῶν καί τῶν κακῶν, περί οὗ κατωτέρω.

[3] Τό ὄνομα Vendramin σῴζεται εἰς ἔγγραφα τῆς ἐποχῆς.

῾Ο πάππους μού ᾿τον, ξεύρετε, πού ᾿χεν τὸ τόσο βίος,
κύρις τῆς μάννας μου ἦτονε καθάριος ἐγνησίως.
Τοῦτο τὸ βίος ἐχάθηκε ἐκ τὸ δικό μας σπίτι,
ξανάστροφα τὴ γύρισε τύχης τὴ ρόδα τούτη.
(στίχ. 335 – 338).

῾Ο πάππος του, τὸν ὁποῖον ἀναφέρει ὁ ποιητής μας:

᾿Σ τ᾿ ᾿Ανάπλι ἦτον πλούσιος, σὲ βίος πολλὰ μεγάλος,
εἰς τὸν Μορέα δὲ βρίσκετον ὡσὰν ἐκεῖνον ἄλλος.
Κὺρ Μανοὴλ εἶχε ὄνομα, Μούρμουρης ἡ γενιά του·
ἀπὸ τοῦ Μπούα ἦτονε γένος ἡ ἀρχόντισσά του.
(στίχ. 259 - 262).

῾Η οἰκογένεια Μούρμουρη ἢ Μόρμορη ἦτο γνωστὴ ἐν Ναυπλίῳ [1], ἐξ αὐτῆς δὲ ἀνεδείχθησαν ἐπιφανῆ μέλη, ὡς ὁ Νικόλαος Μόρμορης, ἀκμάσας τὸ δεύτερον ἥμισυ τοῦ ις´ αἰῶνος [2] καὶ διακριθεὶς ὡς ἐκκλησιαστικὸς συγγραφεύς, καὶ ὁ Μανόλης Μόρμορης, «ἀνὴρ γενναῖος καὶ εἰς ἄκρον γνώστης πασῶν τῶν κατὰ τὴν ῎Ηπειρον ἐπικαίρων θέσεων», ὅστις, μετὰ τὴν ἀποχώρησιν τῶν ῾Ενετῶν ἐκ Ναυπλίου τῷ 1540, ταχθεὶς ὑπὸ τὰς σημαίας τοῦ ῾Αγίου Μάρκου, ἠγωνίσθη εἰς διαφόρους μάχας παρὰ τὸ πλευρὸν τῶν ῾Ενετῶν καὶ «ἰδίως ὑπὸ τὸν Σεβαστὸν Ρενιέρην κατὰ τὴν κατάκτησιν τοῦ Σοπωτοῦ ἐν ᾿Ηπείρῳ ἐν ἔτει 1570, καθ᾿ ἣν καὶ μεγάλως διεκρίθη ἀνδραγαθήσας· πλὴν βραδύτερον ἡττηθεὶς ἐπὶ κεφαλῆς τῶν κατοίκων τοῦ Σοπωτοῦ ᾐχμαλωτίσθη ὑπὸ τοῦ Βέη τῆς ᾿Αλγερίας Οὐλοὺτς - ᾿Αλῆ, τοῦ ὁποίου ὁλόκληρον σῶμα, ἐν οἷς καὶ τὸν διάσημον Κρῆτα ἀρνησίθρησκον Χασὰν Βάφον, εἶχε κατασφάξει ἀρτίως ὁ τοῦ Μανόλη ἀδελφὸς Γεώργιος Μόρμορης» [3].

῾Ο πάππος τοῦ ποιητοῦ μας, Μανόλης Μούρμουρης [4], εἶχε λάβει σύζυγον ἐκ τοῦ Πελοποννησιακοῦ κλάδου τοῦ οἴκου τῶν Μπούα:

ἀπὸ τοῦ Μπούα ἦτονε γένος ἡ ἀρχόντισσά του.
(στίχ. 262).

[1] Τὸ ὄνομα ἀπαντᾷ καὶ ἐν Κρήτῃ, ὅπου γνωστός, σὺν τοῖς ἄλλοις, εἶναι καὶ ὁ ἐκ Χανίων καταγόμενος ἐπιφανὴς ρήτωρ καὶ δικηγόρος ᾿Ιωάννης Μούρμουρης ἢ Μόρμορης, εἰς τὸν ὁποῖον ὁ Χορτάτζης ἀφιερώνει τὴν τραγῳδίαν του ᾿Ερωφίλην.

[2] Πβ. M. Vogel und V. Gardthausen, Die griechischen Schreiber des Mittelalters und der Renaissance, Leipzig 1909, σ. 353 καὶ Μ. Λαμπρυνίδου, ῾Η Ναυπλία, ἔκδ. Β´, ᾿Αθῆναι 1950, σ. 90.

[3] Μ. Λαμπρυνίδου, ῾Η Ναυπλία, ἔνθ᾿ ἀν., σ. 90 - 91.

[4] Εἰς τὴν αὐτὴν οἰκογένειαν ἀνήκουν καὶ ἄλλοι διαπρεπεῖς λόγιοι, ὡς ὁ ᾿Ιωάννης τῶν Μουρμουρέων ὁ ἐκ Ναυπλίας πόλεως (Vogel - Gardthausen, ἔνθ᾿ ἀν., σ. 180), ὁ Κορνήλιος ὁ Ναυπλιεὺς τῶν Μουρμουρέων υἱὸς ᾿Ανδρέου (Vogel - Gardthausen, ἔνθ᾿ ἀν., σ. 233 - 234), κ.ἄ.

῾Ως γνωστόν, ὁ Μαυρίκιος Μπούας Σγουρός, Δεσπότης ῎Αρτης, ᾿Ιωαννίνων καὶ ᾿Αγγελοκάστρου, ἀρχομένου τοῦ ιε´ αἰῶνος, μετῴκησεν εἰς Ναύπλιον, ἔνθα ἀνεδείχθη ἐντὸς βραχέος χρονικοῦ διαστήματος [1]. ᾿Εκ τῆς οἰκογενείας ταύτης κατάγονται πολλοὶ ἔνδοξοι πολεμισταί, μεταξὺ δὲ τούτων καὶ ὁ ἔνδοξος ἥρως Μερκούριος Μπούας, «Le capitain grec Mercurio», ὅστις, ἀναχωρήσας οἰκογενειακῶς εἰς Εὐρώπην μετὰ τὴν ὑπὸ τῶν ῾Ενετῶν παράδοσιν τοῦ Ναυπλίου εἰς τοὺς Τούρκους, διεκρίθη εἰς διαφόρους ἐκστρατείας, τέλος δέ, ἐν μέσῳ μεγάλων τιμῶν, ἀπέθανε μεταξὺ τῶν ἐτῶν 1550 - 1560 ἐν Τριβίζῳ. Τὰς ἐπιτυχίας τοῦ ἥρωος ἐξύμνησαν πολλοὶ ᾿Ιταλοὶ ποιηταί, σὺν τοῖς ἄλλοις δὲ καὶ ὁ Ζακύνθιος Τζάνες Κορωναῖος, ὅστις ἀφιέρωσεν εἰς αὐτὸν μακρὸν στιχούργημα, γνωστὸν ὑπὸ τὸν τίτλον «᾿Ανδραγαθήματα Μερκουρίου Μπούα» [2]. Οἱ ἑπόμενοι στίχοι τοῦ ποιήματος τούτου, μαρτυροῦν τὴν ἐκ τῆς οἰκογενείας τῶν Μπούα τῆς ᾿Ηπείρου καταγωγήν:

Καὶ ὁπού ᾿χε τ᾿ ᾿Αγγελόκαστρον Δεσπότης κὺρ Μουρίκης,
ἀπὸ τὸ αἷμα ἐκεινοῦ, δύο μόνον εὑρίσκεις·
ἀπ᾿ αὔτους ὁποὺ πήγασι στ᾿ ᾿Ανάπλι σᾶς τὸ μνέγω
δύο μόνοι εὑρίσκονται, τοῦτοι ὁποὺ σοῦ λέγω:
Αὐθέντης ὁ Μερκούριος ἔναι κι ὁ ἀδελφός του,
ἀπὸ μητέρος καὶ πατρὸς γνήσιος ἐδικός του [3].

᾿Εκ τοῦ γάμου τοῦ μνημονευθέντος Μανόλη Μούρμουρη καὶ τῆς Μπούα [4] ἐγεννήθησαν πέντε τέκνα, δύο υἱοὶ καὶ τρεῖς θυγατέρες. Οἱ δύο υἱοί, ἐλθόντες εἰς ρῆξιν πρὸς τὸν ῾Ενετὸν καστελλάνον, ἐγένοντο αἰτία ὅπως ἡ οἰκογένεια ἐγκαταλείψῃ τὸ Ναύπλιον καὶ μετοικήσῃ εἰς τὸν Πόρον, ἔνθα — κατὰ τὰς πληροφορίας πάντοτε τοῦ ποιητοῦ [5] — ταχέως κατώρθωσε νὰ ἀποκτήσῃ καὶ πάλιν μεγάλας ἐκτάσεις γῆς. Τεσσαράκοντα τέσσαρα ὅμως ἔτη βραδύτερον, ἐπελθόντος τοῦ Βαγιαζὴτ τοῦ Β´, ἡ οἰκογένεια ὑπέστη φοβερὰς καταστροφὰς καὶ ἀπώλεσεν ὅλην τὴν περιουσίαν. ᾿Εκ τῶν ἀνωτέρω δυνάμεθα νὰ συμπεράνωμεν ὅτι τὰ ἱστορηθέντα γεγονότα ταῦτα συνέβησαν ἐν ἔτει 1456,

[1] Λεπτομερεῖς εἰδήσεις περὶ τῆς οἰκογενείας τῶν Μπούα, τῆς μετοικήσεως εἰς Πελοπόννησον καὶ τῆς περαιτέρω ἐξελίξεως βλ. ἐν Κ. Σάθα, ῾Ελληνικὰ ἀνέκδοτα, ἔνθ᾿ ἀν., Εἰσαγωγή.

[2] Τζάνε Κορωναίου, ᾿Ανδραγαθήματα Μερκουρίου Μπούα, ἐκδ. Κ. Σάθα, ῾Ελληνικὰ ἀνέκδοτα, ἔνθ᾿ ἀν., σ. 1 - 153.

[3] Τζάνε Κορωναίου, ᾿Ανδραγαθήματα Μερκουρίου Μπούα, ἔνθ᾿ ἀν., σ. 7.

[4] Δυσχερὲς νὰ καθορισθῇ μετ᾿ ἀκριβείας τίνος Μπούα κόρη ἦτο ἡ σύζυγος τοῦ Μανόλη Μούρμουρη.

[5] Βλ. στίχ. 309 ἑπ.

ὅτε ἁρμοστὴς τοῦ Ναυπλίου ἦτο ὁ Μάριος Δὲ Πεζάρος [1]. Μία τῶν τριῶν θυγατέρων τοῦ Μούρμουρη, συζευχθεῖσα τὸν Βεντράμον, ὑπῆρξεν ἡ μήτηρ τοῦ ποιητοῦ μας.

Ἐκ τῆς ἀφηγήσεως πληροφορούμεθα ἀκόμη, ὅτι ὁ τελευταῖος οὗτος ἐπεσκέφθη διάφορα ἐμπορικὰ κέντρα τῆς Μεσογείου, ὡς τὴν Ἑνετίαν, Κέρκυραν, Κρήτην, Χίον κλ., ὅπου καὶ ἐγνώρισε πρόσωπα — κατὰ κανόνα ἐμπορευομένους — τῶν ὁποίων ἀναφέρει τὴν ἱστορίαν. Τὸ γεγονὸς τοῦτο μᾶς πείθει ὅτι καὶ ὁ ποιητής μας ἠσχολεῖτο κυρίως περὶ τὸ ἐμπόριον, δὲν ἀποκλείεται δὲ νὰ ἦτο καὶ ναυτικός. Τὸ περιεχόμενον τοῦ στιχουργήματος ἐξ ἄλλου μαρτυρεῖ περιωρισμένην γενικὴν μόρφωσιν, δὲν ἐλλείπουν δὲ πολλάκις ἀναχρονισμοί, ἀνακρίβειαι καὶ συγχύσεις, ὀφειλόμεναι ἴσως, τοὐλάχιστον ἐν μέρει, εἰς τὰς χρησιμοποιηθείσας ὡς πρότυπα πηγάς. Ἡ συχνὴ χρῆσις ἰταλικῶν ὅρων ὡς καὶ κυρίων ὀνομάτων μαρτυρεῖ τέλος εὐρεῖαν γνωριμίαν τῆς ἰταλικῆς γλώσσης, τὴν ὑπόθεσιν δὲ ταύτην ἐνισχύει καὶ ἡ πληροφορία περὶ ἐπανειλημμένων ταξιδίων του εἰς Ἑνετίαν.

Γνωρίζομεν ἀκόμη ὅτι ὁ αὐτὸς στιχουργὸς συνέγραψε καὶ ἄλλο ποίημα εἰς δεκαπεντασυλλάβους ὁμοιοκαταλήκτους στίχους, ἠθικοδιδακτικοῦ ἐπίσης περιεχομένου, ἐκδοθὲν ἐν Ἑνετίᾳ, ὑπὸ τὸν τίτλον «Ἱστορία τῶν γυναικῶν τῶν καλῶν καὶ τῶν κακῶν», τοῦ ὁποίου σῴζεται ἓν μόνον ἀντίτυπον ἐν τῇ Βιβλιοθήκῃ τοῦ Μονάχου. Τὸ στιχούργημα τοῦτο δὲν ἔχει εἰσέτι μελετηθῇ, αἱ μόναι δὲ περὶ αὐτοῦ γνωσταὶ πληροφορίαι εἶναι αἱ παρεχόμεναι ὑπὸ τοῦ Legrand: «Ἱστορία τῶν γυναικῶν τῶν καλῶν καὶ τῶν κακῶν. (A la fin). In Vinezia per Pietro de Nicolini da Sabio, ad istantia de messer Damian de Santa Maria Ne l'Anno del Signore MDXLIX. Petit in 8° de 8 ff. non chiffrés, en un cahier signé A, 22 lignes à la page pleine. Sur le titre la Fouine, avec les mots Ἀνδρέου à gauche, et Κουνάδου à droite. Le poème commence au V° du titre; il se compose de 148 distiques divisés en trois parties. Voici les deux derniers vers: Ἀκ Ἀτ Ἀνάπλι ξεύρετε λοιπὸν εἶναι τὰ γονικά μου, Τζάνε μὲ λέσι τὤνομα καὶ τὴν γενειὰ Βεντράμου. Ce poème et son auteur, Jean Ventramos, de Nauplie étaient demeurés jusqu'à ce jour complétement inconnus. Bibliothèque royale de Munich P.O. rel. 1980. Seul exemplaire connu» [2].

Ὁ Βεντράμος εἶναι, λοιπόν, ὁ συγγραφεὺς δύο διδακτικῶν στιχουργημάτων, ἐξ ὧν τὸ πρῶτον ἐκ στίχων 296 ἐξεδόθη τῷ 1549, τὸ δὲ δεύτερον

[1] Ὁ Μάριος Δὲ Πεζάρος διετέλεσεν Ἁρμοστὴς τοῦ Ναυπλίου κατὰ τὰ ἔτη 1456 - 1459. Δὲν ἀποκλείεται ὅμως ὁ ἀναφερόμενος Ἁρμοστὴς νὰ ἦτο ὁ Βερνάρδος Μάρκελλος (1454 - 1456).

[2] Ém. Legrand, Bibliographie Hellénique κ.λ. au XVe et XVIe siècles, τόμ. Α', σ. 282.

ἐκ στίχων 396 τῷ 1567. Δὲν ἀποκλείεται βεβαίως νὰ ἔγραψε καὶ ἄλλα, ἀπολεσθέντα ἢ σῳζόμενα ἀκόμη ἄγνωστα, εἰς ἰδιωτικὰς ἢ δημοσίας βιβλιοθήκας [1].

Ὁ στιχουργός μας δὲν ἀνήκει εἰς τὴν χορείαν τῶν μεγάλων ποιητῶν, παρουσιάζει ἐν τούτοις σημαντικὸν ἐνδιαφέρον, ἂν λάβωμεν ὑπ' ὄψιν τὴν ἐποχὴν καθ' ἣν ἔζησεν, ὡς καὶ τὸ γεγονὸς ὅτι οὗτος ἀνεδείχθη εἰς περιοχήν, εἰς τὴν ὁποίαν ἡ καλλιέργεια τῶν γραμμάτων καὶ ἡ θεραπεία τῶν μουσῶν ἦτο σχεδὸν ἀνύπαρκτος καὶ ὅτι παρέχει πολλὰς πληροφορίας περὶ προσώπων καὶ πραγμάτων τῆς ἐποχῆς του, περὶ τῶν ὁποίων δὲν εἴχομεν ἄλλας εἰδήσεις.

3. Τὸ περιεχόμενον. – Ἡ «Ἱστορία φιλαργυρίας μετὰ τῆς περηφανίας» ἀνήκει, ὡς ἤδη ἐλέχθη, εἰς τὴν κατηγορίαν τῆς ἠθικοδιδακτικῆς ποιήσεως καὶ δύναται νὰ διαιρεθῇ εἰς τρία μέρη, ἤτοι τὴν εἰσαγωγήν, τὴν κυρίως ἀφήγησιν καὶ τὸν ἐπίλογον.

α') Ἐν τῇ εἰσαγωγῇ (στίχ. 1 – 10), ὁ ποιητής, ἀκολουθῶν τὸ παράδειγμα καὶ ἄλλων ποιητῶν, ἐξηγεῖ τοὺς λόγους, οἵτινες τὸν ὤθησαν εἰς τὴν συγγραφὴν τοῦ ἔργου του, δηλ. τὴν ἐπιθυμίαν του νὰ ἀποδείξῃ τὸ εὐμετάβλητον καὶ τὸ ἀβέβαιον τῆς τύχης. Ἡ τύχη ὁμοιάζει πρὸς τροχόν, ὅστις, ἐν διαρκεῖ κινήσει εὑρισκόμενος, ἀναβιβάζει καὶ καταβιβάζει ἀνθρώπους καὶ ἔθνη [2].

[1] Πβ. καὶ Ἠλ. Βουτιερίδη, Ἱστορία τῆς Νεοελληνικῆς Λογοτεχνίας, τόμ. Β', Ἀθῆναι 1927, σ. 141 - 142: «Μὴ ἔχοντες ὑπ' ὄψιν ἕνεκα τῆς σπανιότητός του, ἀντίτυπον τοῦ ποιήματος τοῦ Τζάνε Βεντράμου: Ἱστορία τῶν γυναικῶν τῶν καλῶν καὶ τῶν κακῶν, ἀναφέρομεν αὐτὸ ἐνταῦθα χωρὶς νὰ δυνάμεθα νὰ προσθέσωμεν ἄλλο τι περὶ τούτου ἢ ὅτι ἀποτελεῖται ἀπὸ 148 δίστιχα. Παραθέτω ὡς δεῖγμα τοῦ λεκτικοῦ του δύο ἀναδημοσιευθέντας στίχους, διὰ τῶν ὁποίων ὁ ποιητὴς φανερώνει τὴν καταγωγήν του:

Ἀκ τ' Ἀνάπλι ξεύρετε λοιπὸν εἶναι τὰ γονικά μου,
Τζάνε μὲ λέσι τ' ὄνομα καὶ τὴ γενειὰ Βεντράμου».

[2] Κατὰ τρόπον ἀνάλογον ἄρχονται καὶ ἄλλα ποιήματα τῆς ἐποχῆς. Γράφει σχετικῶς ὁ Ξανθουδίδης (Ἐρωτόκριτος, ἔνθ' ἀν., σ. 378 - 379): «Εἶναι κοινὸς τόπος τῆς μεσαιων. καὶ τῆς νέας Ἑλλ. ποιήσεως ὁ βίος τοῦ ἀνθρώπου νὰ εἰκονίζεται μὲ τροχὸν (κύκλον, τροχίλι) τῆς Τύχης ἢ τοῦ Χρόνου ἀενάως περιστρεφόμενον καὶ ἀνυψοῦντα αὐτὸν εἰς τὴν εὐτυχίαν ἢ καταβιβάζοντα εἰς τὴν δυστυχίαν. Ἡ ἰδέα ἔχει τὴν ἀρχήν της ἀπὸ τῆς ἀρχαιότητος, μάλιστα ἀπὸ τῆς ρωμαϊκῆς ἐποχῆς, ὅτε ὁμοίως ὁ *τροχὸς* καὶ ἡ *σφαῖρα* ἦσαν πρὸς τοῖς ἄλλοις σύμβολα τῆς Τύχης (Fortuna) καὶ ὁ κύριος χαρακτὴρ τῆς Θεᾶς ἦτο ἡ ἀστάθεια καὶ τὸ εὐμετάβολον αὐτῆς. Ἄπειρα εἶναι τὰ παραδείγματα ἐν τῇ μεσαιων. Ἑλλ. ποιήσει καὶ δὴ τῇ Κρητικῇ, ὅπου ἀναφέρεται ὁ τροχὸς τῆς τύχης». Ὁ Ξανθουδίδης ἀναφέρει καὶ παραδείγματα ἐκ τῶν ἑξῆς ποιημάτων: Σαχλίκης Γ', 9, Ζήνων Β', 98 καὶ Ε', 191, Ἐρωφίλη Α', 557 ἑξ. καὶ Α', 579 - 580, Διγενῆς Ἄνδρου, στ. 4391, Ξενιτεία, στ. 431 - 433, Ἀλφάβητος κατανυκτικός, στ. 14 - 15, Βελισσάριος Γ', 232 - 233, Ἐρωτόκριτος, Α', 1 - 2 καὶ Δ', 618 - 619 κλ.

Ἕνεκα τούτου ὁ θνητὸς δὲν πρέπει νὰ ἐπαίρεται διὰ τὰ τυχὸν πλούτη καὶ τὰς προσκαίρους ἐπιτυχίας του, διότι εἶναι ἄγνωστον ὁποία τύχη τὸν ἀναμένει τὴν ἐπαύριον.

β΄) Ἡ κυρίως ἀφήγησις (στίχ. 11 – 382) περιλαμβάνει σειρὰν μαρτυριῶν, δι' ὧν ὁ ποιητὴς προτίθεται νὰ ἀποδείξῃ τὴν ἀλήθειαν τῶν ἀνωτέρω. Τὰς μαρτυρίας ταύτας διαιρεῖ εἰς δύο κατηγορίας, ἤτοι τὰς παλαιοτέρας, γνωστὰς ἐκ τῆς ἀρχαίας ἱστορίας, καὶ τὰς νεωτέρας, ὅσας ὁ ποιητὴς γνωρίζει ἀπ' εὐθείας, ἐξ ἰδίας καὶ ἀμέσου πείρας. Εἰς τὰς πρώτας ἀνήκουν τὰ ἑξῆς ἐπεισόδια: 1) τοῦ Κροίσου (στίχ. 11 – 82), 2) τοῦ Κύρου (στίχ. 83 – 112), 3) τοῦ Πτολεμαίου (στίχ. 113 – 126), 4) τοῦ Ψαμμητίχου (στίχ. 127 – 210), 5) τοῦ Ταρκυνίου (στίχ. 211 – 244) [1].

Μετὰ τὰς μαρτυρίας τῆς ἀρχαιότητος, ὁ συγγραφεὺς μεταβαίνει εἰς τοὺς νεωτέρους χρόνους διὰ τῶν στίχων:

μὰ σώνει δὰ ὧς ἐδαπά, τὶς παλαιοὺς ν' ἀφήσω,
καὶ τά εἶδα μὲ τὰ μάτια μου θέλω νὰ σᾶς ἀρχίσω.
(στίχ. 245 – 246).

Ἐκ τῆς νεωτέρας ταύτης ἐποχῆς ὁ Βεντράμος ἀφηγεῖται ἐπεισόδια ἐπισυμβάντα εἰς συγγενεῖς καὶ γνωστούς του, τονίζει δὲ ἐπανειλημμένως ὅτι ἔχει ἄμεσον περὶ αὐτῶν γνῶσιν. Εἶναι δὲ ταῦτα τὰ ἑξῆς: 1) τοῦ Κρητὸς Κορέση (στίχ. 247 – 258), 2) τοῦ ἐκ Ναυπλίου πάππου του Μούρμουρη (στίχ. 259 – 338), 3) διαφόρων γνωστῶν του ἐκ Μονεμβασίας, Ζακύνθου, Κεφαλληνίας, Κερκύρας, Χίου (στίχ. 339 – 354), 4) τοῦ ἐν Ἑνετίᾳ Μπερνάρδη (στίχ. 355 – 366) καὶ 5) τοῦ ἐπίσης ἐν Ἑνετίᾳ Κουρκουμέλη (στίχ. 367 – 382) [2].

γ΄) Ἐν τῷ ἐπιλόγῳ (στίχ. 383 – 396) ὁ ποιητὴς νουθετεῖ τοὺς ἀναγνώστας του ὅπως, παραδειγματιζόμενοι ἐκ τῶν μνημονευθέντων παραδειγμάτων, μὴ ἐπαίρωνται διὰ τὰς τιμὰς καὶ τὰ πλούτη των, ἀλλὰ κάμνωσιν ἀγαθοεργίας πρὸς σωτηρίαν τῆς ψυχῆς των. Τέλος, παρέχει πληροφορίας περὶ τῆς καταγωγῆς του καὶ παρακαλεῖ νὰ τοῦ συγχωρηθῶσι τυχὸν σφάλματα τοῦ στιχουργήματος.

4. *Ἡ γλῶσσα καὶ τὸ μέτρον.* – Γλῶσσα τοῦ στιχουργήματος εἶναι ἡ δημοτική, μὴ ἀπηλλαγμένη ὅμως καὶ λογίων στοιχείων καὶ μὲ σημαντικὴν

[1] Ὁ Βεντράμος περιπίπτει εἰς ἀναχρονισμούς, ὡς τὴν μνείαν τοῦ Θεοῦ καὶ τῆς Παναγίας κατὰ τοὺς προχριστιανικοὺς χρόνους (στίχ. 182), εἰς ἀνακριβείας, ὡς τὴν ὑπὸ τῆς Σεμιράμιδος ἐξολόθρευσιν τοῦ Κύρου (στίχ. 99 ἑπ.), καὶ εἰς συγχύσεις, ὡς τὴν ἀντικατάστασιν τοῦ τυράννου Πολυκράτους διὰ τοῦ Ψαμμητίχου (στίχ. 127 ἑπ.) κλ.

[2] Περὶ τῶν ἀναφερομένων συγχρόνων τοῦ ποιητοῦ προσώπων ἐλπίζομεν πλείονας εἰδήσεις νὰ συγκεντρώσωμεν εἰς μεταγενεστέραν μελέτην.

χρῆσιν λέξεων ξενικῆς καταγωγῆς, ὡς ἀρμάδα, ἄρματα, ἀρματώνω, γαλούνι, γαρμπῆς, δουκᾶτο, ἰμπερατώρ, καβαλλιέρης, καβαλλικεύω, καβελλάρος, κάβο, κάμερα, καρᾶτο, καστελλάνος, καστέλλο, κάστρο, μαγαζὶ, μαϊνάρω, μανιτσέλλο, μανίφικο, μαντᾶτο, μεσσέρ, μισέρ, μισσεύω, μόλος, μοσκᾶτο, μούλα, μουλάρι, μπάγκο, μπόσκο, ὀρδινία, ὀρδινιάζω, παλάτι, πόρτα, ποσκάδα, πουνιαλιά, πουνιάλο, ρῆγας, ρήγισσα, ριζικόν, ρόδα, ροῦχα, σκαρογάϊτα, σκυράτζα, σοβρακόμης, σπίτιν, στάβλος, στράτα, τζιντιλόμος, τραμποῦτο, τριτζαρόλι, φαμελία, φαρίν, φόρο, φοῦντο, φουρκίζω [1].

Πλήρης ὅμως μελέτη περὶ τῆς γλώσσης τοῦ Βεντράμου θὰ καταστῇ δυνατὴ μόνον μετὰ τὴν δημοσίευσιν καὶ τοῦ ἑτέρου ἔργου αὐτοῦ «Ἱστορία τῶν γυναικῶν τῶν καλῶν καὶ τῶν κακῶν».

Ὅσον ἀφορᾷ εἰς τὴν μετρικήν, ὁ ποιητὴς στιχουργεῖ μετ' εὐχερείας, χρησιμοποιῶν πάντοτε τὸ ἐπικρατοῦν μέτρον τοῦ δεκαπεντασυλλάβου ὁμοιοκαταλήκτου· συχνάκις κάμνει χρῆσιν συνιζήσεων καὶ διασκελισμῶν [2]. Ὑπάρχουν ἐν τούτοις καὶ πολλὰ σφάλματα μετρικῆς [3] καὶ ὁμοιοκαταληξίας [4], τινὰ τῶν ὁποίων ἦτο δυνατὸν εὐχερῶς νὰ ἀποφευχθῶσι [5], δὲν ἀποκλείεται δὲ νὰ ὀφείλωνται ἐν πολλοῖς εἰς τὸν τυπογράφον.

5. *Ἡ χρονολόγησις.* – Ἡ «Ἱστορία φιλαργυρίας» ἐξεδόθη τῷ 1567. Πότε ὅμως ἐγράφη ἀκριβῶς δὲν γνωρίζομεν. Ὁ συγγραφεὺς ἀναφέρει οὐχὶ ὡς πρόσφατον τὴν κατὰ τῆς Μεθώνης, Κορώνης καὶ Ναυπλίου, ἐν ἔτει 1500, γενομένην ἐπιδρομὴν τοῦ Σουλτάνου Βαγιαζὴτ τοῦ Β΄ [6], ἑπομένως τὸ στιχούργημά του ἐγράφη ἔτη τινὰ βραδύτερον, καὶ πάντως οὐχὶ ἐνωρίτερον τοῦ 1520. Εἰς τὸν καθορισμὸν ὅμως τῆς ἐποχῆς τῆς συγγραφῆς θὰ βοηθήσῃ ἡ περὶ τῶν ἀναφερομένων προσώπων ἔρευνα, τὴν ὁποίαν ἐλπίζομεν νὰ συμπληρώσωμεν εἰς ἰδιαιτέραν μελέτην.

Γ. Θ. ΖΩΡΑΣ

[1] Βλ. ἐπίσης καὶ κύριά τινα ὀνόματα ἐκ τῆς ἰταλικῆς, ὡς Κορφοί, Λουγρέτζα, Τζάντε, κλ.

[2] Οὕτως οἱ στίχ. 29 - 30, 31 - 32, 203 - 204, 253 - 254, 279 - 280, 287 - 288 κλ.

[3] Οὕτως οἱ στίχ. 3, 5, 121, 209, 254, 261, 267, 280, 300, 301, 320, κλ.

[4] Οὕτως οἱ στίχ. 45 - 46, 105 - 106, 201 - 202, 241 - 242, 249 - 250, 295 - 296, 317 - 318, 337 - 338, 341 - 342, 349 - 350, 355 - 356, 363 - 364, 393 - 394 κλ.

[5] Οὕτως οἱ στίχ. 7 - 8, 55 - 56, 57 - 58, 221 - 222, 347 - 348, 303 - 304 κλ.

[6] Πβ. στίχ. 315 ἑπ.

φ. 1v *ΙΣΤΟΡΙΑ ΦΙΛΑΡΓΥΡΙΑΣ ΜΕΤΑ ΤΗΣ ΠΕΡΗΦΑΝΙΑΣ*

Μὲ λογισμὸν ἐβάλθηκα 'ς τὴ ρόδα τούτη ἀπάνω
τ' ἀσύστατά της ἔργατα νὰ σᾶς ἀναθιβάνω.
῾Η ρόδα τύχης κράζεται, τὸν κόσμο ὅλον γυρίζει,
ἄνθρωπος δὲν εὑρίσκεται ποτὲ νὰ τὴν ὁρίζῃ.
'Τὶ ὅσοι μετ' αὔτη ἐπλούτησαν καὶ ὑψώθησαν περίσσα,
'κ τὸ βίος ἐξεπέσασιν, κ' ὕστερα διακονῆσα.
Λοιπόν, ἐσεῖς ποὺ εὑρίσκεστε τὴν σήμερον 'ς τὰ πλούτη,
ὀρθώσετε τὸν νοῦν καλά, ἰδέτε τὴν ρόδα τούτη.
'Σ τοῦτο σᾶς δίδω θύμησιν, ὡς γιὰ παραγγελία
βασίλεια ξεπέσασιν ὀκ τὴν φιλαργυρία.

Ξεύρετε, ὁ Κροῖσος βασιλεὺς μέγας ἦτον 'Ασίας,
τὴν αὐθεντία του ἔχασε ἐκ τῆς φιλαργυρίας,
'κ τὸ πλοῦτος καὶ περηφανιά. Σοφὸν τὸ Σόλο κράζει,
καὶ δείχνει του τὸ βίος του. ῾Ως τὸ εἶδε ἀναστενάζει.
Λέγει του ὁ Κροῖσος: «Δὲν μιλεῖς; δὲν μοῦ τιμᾷς τὸ βίος;
πέ μου ἄλλος ἂ βρίσκεται ὡσὰν ἐμὲν ὁμοίως
σὲ τύχη κ' εἰς τὸ ριζικὸ ποὺ τρέχει εἰς ἐμένα·
ἐσὺ θὲς ξεύρεις νὰ μοῦ πῇς, σοφέ, πού 'σαι 'κ τὰ ξένα».
'Απιλογήθη κ' εἶπε του: «Τὸ βίος σου δὲν ἀξίζει
μήτε ἡ βασιλεία σου· 'τὶ ὁ Θεὸς αὐτὰ ὁρίζει.
φ. 2r *Αὐτεῖνα ὅλα δείχνουσι 'ς τὸ τέλος τί ἀξίζου,*
διατὶ δὲν εἶναι βέβαια· οἱ χρόνοι τ' ἀφανίζου.
Καὶ θύμου, Κροῖσο βασιλεῦ, διὰ τὴν φιλαργυριά σου
θὲς χάσει τὸ βασίλειον μετὰ τὴν φαμελιά σου».
῎Αλλο οὐδὲν τοῦ σύντυχε· μὰ μίσσεψε 'ς τὴν ὥρα,
κ' ἐστράφην εἰς τὸ σπίτιν του, ⟨'ς τῶν 'Α⟩θηνῶν τὴν χώρα.
Τότε ὁ Κροῖσος βασιλεὺς κράζει θεὸν 'Απόλλο·
λέγει του: «Πῶς νὰ πορευτῶ 'ς λόγο σοφοῦ τοῦ Σόλο;
Διατὶ ἐγὼ ἐβουλήθηκα νὰ πάγω καταπάνω
τοῦ βασιλέως Κύρωνος, σκλάβο νὰ τόνε βάνω».
'Απιλογήθη κ' εἶπε του: «'Ανὲν καὶ σὺ περάσῃς
αὐτὸν τὸν ῎Αλυ ποταμόν, βασίλειον χαλάσεις».
'Απόλλωνος δὲν ἤκουσεν, μηδὲ σοφοῦ τοῦ Σόλον,

3 κόσμον 5 αὔτην 8 τούτην

μόνο φουσσᾶτο φοβερὸ ἔποισε, μέγα στόλον.
Τῆς ὥρας 'ς μιὸν ἐκίνησεν μ' ὅλον του τὸ φουσσᾶτον,
ἀποκρισάριν ἔπεψεν 'ς τὸν Κῦρον μὲ μαντᾶτον.
'Σ τὸν Κῦρον μόνον πὄσωσε ὀμπρός του γονατίζει,
καὶ τὸ χρυσόβουλλο χαρτὶ 'ς τὸ χέρι του τὸ 'γγίζει.
῾Ως τό 'πιασε ὁ βασιλεύς, τῆς ὥρας τὸ διαβάζει,
εἰς μιὸν ἐκαβαλλίκεψεν, τὶς χῶρες του ὀρδινιάζει.
Πολὺ φουσσᾶτο ἐμάζωξε, φεύγει, δείχνει 'φοβᾶτο·
ὁ Κροῖσος σύντομά 'φτασεν μετὰ χοντρὸ φουσσᾶτο.
Κ' ηὗρε τὲς χῶρες μοναχές· ὅλες τὲς περιορίζει,
ἀφέντες 'ς αὖτες ἔβαλε, 'ς τὴ χώρα του γυρίζει.
'Σ τὴν ἐπαρχία του ἔσωσε, ὅλους τοὺς λευθερώνει,
οἱ στρατιῶτες μίσσεψαν, ἀφύλακτος διαμένει.
Τότες ὁ Κῦρος βασιλεύς, μ' ὅλα του τὰ φουσσᾶτα,
'ς τὸν Κροῖσο στρέφει μὲ θυμόν, ἀρχίνησε τὴν στράτα.
φ. 2v *'Επῆγε καὶ τὸν ηὕρηκε Κροῖσον τὸν βασιλέα,*
'ς τὴν χώρα του τὸν ἔπιασε, δίχως καμμιὰν μαλέα.
Σκλάβους ὅλους τοὺς ἔκαμε, πού 'σα 'ς τὴν ἐπαρχιά του,
τὸν Κροῖσον μπρός του φέρασιν, μ' ὅλη τὴν φαμελιά του.
῾Ορίζει, κόφτουν τὰ πα⟨ι⟩διά, τὴν ρήγισσα μπροστά του·
τότε τὸν Κροῖσον ⟨δέσ⟩ασιν χέρια πιστάγκωνά του.
῾Ορίζει ὁ Κῦρος καὶ ἄφτουσιν φωτία πολλὰ μεγάλη,
χάρκωμα πιστομίσασι, ἀπάνω νὰ τὸν βάλῃ.
'Σ τὸ χάρκωμα τὸν κάτζασι, γυμνὸν ν' ἀναλιγώσῃ
ὀκ τὴν φιλαργυρία του καὶ ἀκριβείαν τὴν τόσῃ.
Τὸν καβαλιέρη του ἔβαλε νὰ βλέπῃ, ν' ἀφουγκρᾶται,
ἂ βλαστημᾷ 'ς τὸ πάθος του ἢ ἂν παραπονᾶται.
῎Αλλο αὐτὸς δὲν ἤκαμνεν, μόνον ἀναστενάζει,
σοφοῦ Σόλου ἀφώναζε, καὶ Σόλου πάντα κράζει.
῾Ο καβαλιέρης ἔστρεψεν 'ς τὸν βασιλέα τὸν Κῦρον,
ηὗρεν τον ποὺ καθόντησαν πολὺς λαὸς τὸ γῦρον.
Εἶπεν του: «'Αφέντη βασιλιά, ἄλλο δὲν ἀφωνάζει,
μόνο τὸ Σόλο τὸ σοφὸ συχνὰ ἐκεῖνον κράζει».
῾Ορίζει 'ς μιὸν ὁ βασιλεὺς 'κ τὴ 'στιὰ νὰ τὸν ἐβγάλουν,
ἄλλο νὰ μὴν τοῦ κάμουσιν, ὀμπρός του νὰ τὸν βάλουν.
῾Ο καβαλιέρης στράφηκε τῆς ὥρας, κ' ἔβγαλέ τον,
πιστάγκωνα 'ς τὸν βασιλιὰ ὀμπρός του ἤφερέ τον.
Λέγει του ὁ Κῦρος: «'Πέ μου το, τί εἶναι ἡ βλασφημία,

48 στὸ 56 βάνῃ 57 ναναλογῶσιν 58 τόσῃν

πού λέγεις ᾽ς τὸ μαρτύριο, Σόλο, Σόλο, μὲ βία;».
᾽Απιλογήθη κ᾽ εἶπε του τοῦ Σόλου τὴν σοφία,
ποὺ τοῦ εἶπε βίος καὶ βασιλεία ᾽ς τὸ τέλος κάμνει χρεία.
«᾽Εγὼ δὲν τοῦ ἀφγκρούστηκα ὀκ τὴν φιλαργυρία,
καὶ διὰ τ᾽ ἐκεῖνο ἔπεσα ᾽ς τούτη τὴν συντελεία·
φ. 3r ποὺ ἂν ἤθ⟨ελ⟩α τοῦ ἀφγκραστῆ ἐγὼ νά ᾽χα ξοδιάσει,
μὲ τὴν στρατείαν μου τὴν πολλήν, σκλάβο σέ ᾽θελα πιάσει».
῾Ο Κῦρος, σὰν τοῦ γροίκησεν, εἶπε του: «Μὴ φοβᾶσαι,
καὶ θέλεις εἶσται μετὰ μέ, ὥστε ποὺ ζῇς καὶ νά ᾽σαι».
Κ᾽ εἶχέ τον εἰς τὸ σπίτιν του, μ᾽ αὐτὸν ᾽ς τὴν συντροφιά του,
᾽ς τὸ πλάγι του τὸν κάθιζε, λέγω ᾽ς τὴν τράπεζά του.

᾽Ακόμη ὁ Κῦρος ἦτονε φιλάργυρος ᾽ς τὰ πλούτη,
καὶ δὲν ἐψήφισε ποσῶς τὴν ὁρμηνείαν ἐτούτη,
ὅπου εἶπε ὁ σοφώτατος ὁ Σόλος διὰ τὸν Κροῖσο:
τὰ ὕστερνά του νά ᾽ν᾽ καλά, τὰ πλούτη στρέφου ὀπίσω.
Μ᾽ αὐτὸς ὁ Κῦρος βασιλεὺς οὐδόλως ἐφοβήθη·
διατί ᾽τονε ἀχόρταγος, ᾽ς κακὴν βουλὴν ἐκλήθη.
Διὰ τὴν ἀχορταήλα του θέλω ν᾽ ἀναθιβάλω,
ποὺ ὠρέκτη τῆς Σαμίραμης τὸ βίος τὸ μεγάλο.
Ρήγισσας τῆς Σαμίραμης ἔστειλε ἀποκρισάρι,
νὰ ξεύρῃ πῶς τὴν βασιλείαν καὶ βίος της θὲ νὰ πάρῃ.
῾Η ρήγισσα τοῦ ὀμήνυσεν: «Διὰ τὴν ἀχορταγιά σου,
θέλεις νὰ λάβῃς θάνατον ᾽ξ ἐμὲ ᾽ς τὰ ὕστερνά σου.
᾽Τὶ ἐγὼ δεπὰ ᾽ναπεύομαι, ἐσὲ δὲν σ᾽ ἐμποδίζω,
μ᾽ ἂν ἔρθῃς, ξεῦρε βέβαια, χρυσάφι σὲ ταΐζω».
῾Ως τὸ χρυσάφι ἤκουσε, πηδᾷ, καβαλλικεύει,
μετὰ φουσσᾶτο δυνατὸ ᾽ς τὴ ρήγισσα κατέβη.
Ρήγισσα ἡ Σαμίραμις μὲ πλῆσα προθυμία,
ἔβαλε τὸ φουσσᾶτο της σὲ ὄμορφη ὀρδινία.
Λοιπόν, ἐκτυπηθήκασιν πεζοὶ καὶ καβελλάροι,
ἐκέρδαισε ἡ Σαμίραμις μὲ τοῦ Θεοῦ τὴ χάρι.
Εἰς τὸν μεγάλον πόλεμον τὸν Κῦρον ἐσκοτῶσαν·
ὥρισε ἡ Σαμίραμις ὀμπρός της τὸν ἁπλῶσαν.
φ. 3v Χρυσάφι, λέγω μάλαμα, ὥρισε ἀναλιγῶσαν,
ἀνοίξασι τὸ στόμα του, κ᾽ ἐχύσανέ το μέσαν.
Εἶπε του ἡ Σαμίραμις: «᾽Οκ τὴν φιλαργυριά σου,
ἀχόρταγε, σοῦ καίουνται κοιλία μὲ τ᾽ ἄντερά σου,

74 χρὴ 82 πλάγισου 98 δυνατῇ 108 ἀχόρτα γέμου

Διατὶ τοῦ Σόλου τοῦ σοφοῦ δὲν ἤκουσες τὰ λόγια
τὰ τέλη σου εἶναι ᾽δὰ ψυχρά, δάκρυα καὶ μοιρολόγια».
῎Εμεινε ἡ Σαμίραμις βασίλισσα μεγάλη,
ποὺ κέρδαισε τὴν ἐπαρχιὰ ᾽Ασία αὐτείνη πάλι.

῾Ο Πτολομαῖος ἦτονε ρῆγας Κυπροῦ μεγάλος,
φιλάργυρος, ἀχόρταγος, ποὺ δὲν ηὑρίσκεται ἄλλος.
᾽Εμάζωνε βίος πολύ, δίκαια ἄδικα ἐθώρειε,
ἔχωνε μερτικὸ ᾽ς τὴν γῆν καὶ εἰς στέρνες ὅσον μπόρειε.
Ρωμάνοι ᾽σὰν τ᾽ ἀκούσασιν τόσον πολὺ λογάρι,
κάτεργα ᾽ς μιὸ ἀρματώσασιν, νὰ πάσι νὰ τὸ πάρῃ.
῾Ο Πτολομαῖος τ᾽ ἄκουσε, ἐγέμισε ᾽ς τὸ νοῦ του,
πῶς νὰ τὸ ρίξῃ εἰς τὸν γιαλὸ τὸ βίος ὅλο τοῦτο.
Καὶ πάλι ἐμετανόησεν, ᾽ς τὸ σπίτι τού ᾽στρεψέ το,
ξανὰ ᾽ς τὶς στέρνες κ᾽ εἰς τὴν γῆ ἔβαλε κ᾽ ἔχωσέ το.
Τότε οἱ Ρωμάνοι ἐσώσασιν, τὴν Κύπρο περιωρίσαν,
᾽ς τὶς χῶρες, σ᾽ ὅλον τὸν λαὸν ἀφέντες ἐγενῆσαν.
῾Ο Πτολομαῖος γιὰ νὰ μὴ δῇ τὸ βίος του πῶς ποντίστη,
᾽ς τὴν κάμερά του ἔμπηκε, ἀτός του ἐφουρκίστη.

῾Ο ρῆγας ὁ Ψαμμήτιχος, μὲ ριζικὸν καὶ τύχη,
σ᾽ ὅ,τι ἐπιχερίστηκε χρειά ᾽τονε νὰ πετύχῃ.
῞Ολα τὰ Δωδεκάνησα εἶχε ᾽ς τὴν ἐπαρχιά του,
περισσὸ βίος ἐμάζωνε μόνον ᾽κ τὴ δεκατιά του.
῎Εκαμε πλοῦτος περισσό, βίος, πολὺ λογάρι,
τινὰς οὐδὲν ηὑρίσκετο, ποὺ νά ᾽χε τέτοια χάρι.
φ. 4r ῞Οπου ⟨καὶ⟩ ἂν ἐπολέμησε, ρῆγα ἢ βασιλέα,
ἐκέρδα μὲ τὴν τύχη του μετὰ μικρὴ μαλέα.
Εἶδε τὸ πῶς τὸ ριζικὸ κ᾽ ἡ τύχη ἐβοηθᾷ τον·
εἶχ᾽ ἕνα φίλον γκαρδιακόν, ρῆγα ᾽ς τὴν Κύπρο κάτω.
Γράφει του: «Χαίρου, ἀκριβὲ φίλε μου, διὰ τ᾽ ἐμένα,
εἰς ὅ,τι ἐπιχερίστηκα καλά ᾽ναι κερδεμένα.
Οἱ χῶρες μου καὶ τὰ νησία, ὅλη ἡ ἐπαρχιά μου,
ἐφυλαμένες βρίσκονται ὀκ τὰ καμώματά μου.
Εὑρίσκομαι τὴν σήμερον ᾽περπλοῦτος παρὰ φύσι,
κρίνω σὰ μὲ δὲ βρίσκεται σ᾽ ᾽Ανετολὴ καὶ Δύσι».
῾Ο ρῆγας, μόνον π᾽ ἄκουσε τὴν τόση καυχησία,
ἐλόγιασε ᾽τὶ ὁ φίλος του θέλει ἔρθει σὲ πενία.

119 νοῦτο 121 πάλιν σπήτητο

Τότες ὡς φρονιμώτατος μία γραφὴ τοῦ στείλει,
καὶ χαιρετᾷ τον καρδιακά, ὡς ἐδικοὶ καὶ φίλοι.
Καὶ θύμησι τοῦ ἔδωσε διὰ ὁρμηνεία μεγάλην:
«Φίλε, τὰ πλούτη περισσὰ στρέφουν ζημία πάλιν.
Μ' ἂ θέλης νά 'μαι φίλος σου μὲ καθαρὴ καρδία
τοῦτα ποὺ γράφω 'ς τὸ χαρτὶ ποῖσε μὲ προθυμία.
Ἔβγαλε ἀπὸ τὰ πλούτη σου ἐμερτικὸν μὲ βία,
καὶ ρίξε τα 'ς τὸ πέλαγος, μὴν πέσης σὲ πενία».
Ὁ ρῆγας ὁ Ψαμμήτιχος, ὡς τ' ἄκουσε, 'φσβήθη,
καὶ δαχτυλίδι ἀτίμητο ἔρριξεν εἰς τὰ βύθη.
Ἡ ρήγισσα διαμάντινο κόλφι εἶχε 'ς τὸ λαιμόν της,
πολύτιμο ἀπ' ὅλ' αὐτὸ ἦτονε εἰς τὸν βιόν της.
Ἐδέσασί τα καὶ τὰ δύο, κόλφι καὶ δακτυλίδιν,
κάτω 'ς τὰ φούντη τά 'χαψεν ψάρι τὸ συναγρίδιν.
Ἕνας ψαριάρης ἔρριξεν τὴν νύκτα παραγάδι,
καὶ συναγρίδιν καὶ ροφὸν τὰ δύο ἔπιασε ἁμάδι.
φ. 4v *Καὶ τὸ ταχὺ σηκώθηκεν 'ς τὸ φόρο νὰ γυρίση,*
τὸ πῶς νὰ βρῇ ἀγοραστή, τὸ ψάρι νὰ πουλήση.
Τὸν πρῶτον ὁποὺ 'πάντησε, ηὗρε τὸν καβαλιέρη,
ἅπλωσε καὶ τὸν ἔπιασε μὲ τὸ δεξιό του χέρι.
'Σ τὸ ρῆγα μπρὸς τὸν ἔφερε, πῆραν τὸ συναγρίδι,
ἐσκίσαν το κ' εὑρήκασι κόλφι καὶ δακτυλίδι.
Ψαμμήτιχος ἐχάρηκεν, τῆς ρήγισσας τὰ δίδει·
μὲ τὴ χαρὰ τὰ δέκτηκεν κόλφι καὶ δακτυλίδι.
Τὴν ὥρ' αὐτείνη ἔγραψε τοῦ φίλου του μὲ βία,
ρηγός, ὁποὺ βρισκέτονε 'ς Κυπροῦ τὴ Λευκουσία.
Καὶ λέγει του: «Φίλε, ἔποισα ὅλο τὸ θέλημά σου,
τὰ πλι' ἀκριβά μου πράματα ἔρριξα τῆς θαλάσσου.
Ἕνα κόλφι πολύτιμον, καρπὸ μὲ δακτυλίδι,
κάτω 'ς τὰ φούντη τά 'χαψεν ψάρι τὸ συναγρίδι.
Ἕνας ψαριάρης τό 'πιασεν, ἐγὼ ἀγόρασά το,
ἐσκίσαν το καὶ τά 'βρηκα· πολλὰ ἐχάρηκά το».
Ὁ ρῆγας, ὡσὰν τ' ἄκουσεν, περίσσα τὸ πικράθη,
ἐλόγιασέ 'τι ὁ φίλος του πέφτει 'ς μεγάλα πάθη.
Ἀπόκρισι ταύτη ἔγραψε Ψαμμήτιχου τὴ στείλει:
«Δὲ θέλω ἀπὸ τὴν σήμερον νὰ κραζωμέστα φίλοι.
Διατὶ 'ς τὸν κόσμον τούτονε, 'ποὺ δὲ λάβη ζημίαν,
οὐδὲ γνωρίζει τὸ Θεό, οὐδὲ τὴν Παναγίαν.

---

168 δακηλίδι

Καὶ μετὰ ταῦτα δίδει του πτωχεία πολλὰ μεγάλη,
ἤ, πολεμῶντας μὲ ὀχθρούς, κόφτουν του τὸ κεφάλι.
Μὰ 'γὼ πρὶ σὄρθη τὸ κακό, θέλω ν' ἀπομακρύνω
'κ τὸν πόθο σου καὶ ὀκ τὴ φιλιά, 'ξ ἐσὲ μὴν ἔχω θρῆνο».
Ψαμμήτιχος, ὡς ἔπιασεν τοῦ φίλου τὸ πιττάκι,
ἐδιάβασέ το κ' ἤκουσεν, κ' ἔκλαψε ὀλιγάκι.
φ. 5r *Ἡ ρήγι⟨σσα⟩ τὸν ἐρωτᾷ: «Τί κλαίγεις καὶ θρηνᾶσαι;*
ποὺ ξεύρεις μὲ τὸ βίο μας τινὰν οὐδὲ φοβᾶσαι».
Αὐτὸς ἀπιλογήθηκε· λέγει της: «Δὲ φοβοῦμαι,
μὰ ἡ χωρισία τοῦ φίλου μας μὲ κάμνει καὶ θρηνοῦμαι,
ποὺ ξεύρω 'τί 'ναι φρόνιμος καὶ αὐτὸς μετρᾷ τὰ τέλη,
καὶ προφητεύει διὰ τ' ἐμᾶς τὸ πὼς κακὸ μᾶς μέλλει».
Καὶ λέγει του ἡ ρήγισσα: «Δὲν πρέπει νὰ φοβᾶσαι,
πριχοῦ μᾶς ἔρθη ἐνάντιο νὰ κλαῖς καὶ νὰ θρηνᾶσαι».
Λέγει της ὁ Ψαμμήτιχος: «Ἴδια αὐτὸ φοβοῦμαι
πρὶν νὰ πεθάνω μὴν ἐρθοῦν πολλὰ κακὰ κ' εὑροῦ με».
Λίγος καιρὸς ἀπέρασε, σατράπης Κιλικίας
'ς Ψαμμήτιχο κατέβηκε μετὰ πολλῆς μανίας.
Κ' ἐπῆρ' τὰ Δωδεκάνησα μ' αὐτὴν τὴν Μυτιλήνην,
μ' ὅλη τὴν ἐπαρχία του, ποὺ κράτειε ὥς τὴν Σμύρνην.
Ἔπιασε τὸν Ψαμμήτιχον· λέγει: «Ἡ φιλαργυριά σου
μ' ἔκαμε κ' ἦρθα νὰ σ' εὑρῶ μεσὰ 'ς τὴν ἐπαρχιά σου.
Καὶ τώρα κρίσι φοβερὴ νὰ κάμω 'ς τὸ κορμί σου,
σὲ δύο δεντρὰ διὰ νὰ δεθῇς 'ς τὴ μέση νὰ σὲ σκίσου».
Ὥρισε, 'σύραν τὶς κορφὲς τῶν δύο δενδρῶν κ' ἐγγίσαν,
τὰ πόδια του ἔδεσεν σ' αὐτά, εἰς μιὸ τὸν ἐξεσκίσαν.
Τοῦτο τὸ τέλος ἔλαβε ὀκ τὴν πολλὴ εὐτυχία,
διατὶ ἐκκλησίες δὲν ἔκτισεν, οὐδὲ ξενοδοχεῖα.

Ἰμπερατὼρ Ταρκύνιος τὴ Ρώμη ὥρισέ τη,
ὀκ τὴ φιλαργυρία του καὶ περιψιὰ 'χασέ τη.
Ἐτοῦτος εἶχε 'ναν υἱόν, ὄμορφο παλληκάρι,
καὶ τὴ Λουγρέτζα 'γάπησεν δυνάστειο διὰ νὰ πάρη.
Μίαν ἡμέρα βρέθηκε 'ς τὸ σπίτι μοναχήν της,
ὁ υιὸς δυνάστειο ἔμπηκε κ' ἐπῆρε τὴν τιμήν της.
φ. 5v *⟨Α⟩ὐτὴ εἰς μιὸ σηκώθηκεν, 'ς τὸ φόρο κατεβαίνει,*
πουνιάλο εἶχε 'ς τὸ χέρι της, τὰ στήθη ἦτον γδυμένη.
Ἐστάθη ὥστε ὁ λαὸς 'ς τὸ φόρο μαζωκτῆκα·

---

196 χλαῖς 201 δωδεκάτησα 209 πολλὴν 218 χέρε

λέγει τους: «Ξεύρετε κ' ἐγὼ δυνάστειο ντροπιαστῆκα·
διὰ τοῦτο σᾶς παρακαλῶ νὰ ἰδῆτε τὴν τιμήν μου,
'τὶ ἐγὼ μπροστά σας σφάζομαι, τελειώνω τὴ ζωήν μου».
Καὶ τὸ πουνιάλο κάρφωσε μέσα εἰς τὴν καρδιά της,
διὰ τὴν τιμή της ἐντροπὴ νὰ μὴ ἔχῃ ἡ γενιά της.
Τῆς χώρας ὅλος ὁ λαὸς πρίκα μεγάλη πῆραν,
ἔκλαιγαν διὰ τὰ τέκνα τους, μὴ λάβουν τέτοια μοῖραν.
Μικροὶ μεγάλοι ἐβάλθησαν, μαζὶ μὲ τὴ γενιά της,
νὰ κάμουσιν ἀντιμοιβὴν 'ς τὰ δικαιώματά της.
'Ιμπερατὼρ ἠθέλησεν νὰ 'πὰ νὰ κυνηγήσῃ,
καὶ πάλιν τὴν ἡμέρ' αὐτὴ 'ς τὴν χώρα νὰ γυρίσῃ.
Πρὸς τὸ βραδὺ ἐστράφηκεν· οἱ πόρτες ἐσφαλίσαν,
ἐκεῖνον μὲ τὴν συντροφιὰ ὄξω 'κ τὴ χώρα 'φῆσαν.
Ταρκύνιος 'κ τὸ φόβο του τὴ φαμελία του ἀφίνει,
τὸ βίος του δὲν ἐψήφισεν, μηδ' ἐπαρχία τί γίνῃ.
Εἰς τὴν Τοσκάνα διάβηκε, τὸ ρῆγα της εὗρῆκε,
καὶ δοῦλος του μικρότερος ἀπ' ὅλους συγκλιθῆκε.
Λοιπόν, ἰδέτε εὔκολα ἡ τύχης ποὺ πλουτίζει,
ὅσοι δὲν κάμνουν ψυχικά, αἰφνίδια τοὺς ποντίζει.
Ἦσαν καὶ ἄλλοι πλούσιοι ρηγάδες, ποὺ ξεπέσαν,
ποὺ ὀκ τὴν πολλὴν φιλαργυριὰν εἰς τὸν Θεὸν ἐφταῖσαν.
Διατὶ τὸ βίος τὸ πολύ, 'ποστατικὰ καὶ ροῦχα
βέβαια τὰ κρατούσανε, ἄλλο Θεὸ δὲν εἶχα.
Ποσῶς τὸν φόβον τοῦ Θεοῦ δὲν εἶχα 'ς τὴν καρδιά τους.
αὐτοὶ κακὰ τελεύσασιν καὶ τὰ 'ποστατικά τους.

φ. 6r Μὰ σώ⟨νει⟩ δὰ ὡς ἐδεπά, τὶς παλαιοὺς ν' ἀφήσω,
καὶ τά εἶδα μὲ τὰ μάτια μου θέλω νὰ σᾶς ἀρχίσω.
'Αρχὴ 'ς τὴν Κρήτην ἔσωσα Κορέση τὸν μεγάλο,
σὲ βίος καὶ καράβια 'ς τὸ Κάστρο δὲν εἶχε ἄλλο.
Μίαν ἡμέρα ηὑρέθηκε 'ς τὸ μόλο καὶ ὑψώθη·
«Φύσ', ἄνεμε, ὅπου καὶ ἂ θές, καράβι θὲ νὰ μὄρθῃ».
Εἶδε ὁ Θεὸς τὴν ἔπαρσιν, ποὺ ἀτός του ἐκαυχήθη,
ἐγύρισε τὴν μοῖρα του, κ' ἡ τύχης 'ξ αὖτον 'γδύθη.
Λίγος καιρὸς ἀπέρασε, ἄρχισε νὰ γυρίζῃ
ξανέστροφα τὸ ριζικὸν κ' ἡ τύχη ν' ἀφανίζῃ.
Εἰς μιὸ καράβια πνίγησαν κ' ἡ πραματεία ἐχάθη,

220 δυνάστιον τεροπιαστήκα 222 ζωὴ 231 βραδα 239 ζεπέσαν 244 τελεύσασαν 247 μεγάλα 254 ῥιζοῦν

'φνίδια τὸ βίος ἐπόντισε, κ' ἐπῆγε εἰς τὰ βάθη.
'Ιδέτε τέτοιος πλούσιος, φρόνιμος, τιμημένος,
διὰ τὴν πολλήν του ἔπαρσιν, ἔμεινε λυπημένος.

'Σ τ' 'Ανάπλι ἦτον πλούσιος, σὲ βίος πολλὰ μεγάλος,
εἰς τὸν Μορέα δὲ βρίσκετον ὡσὰν ἐκεῖνον ἄλλος.
Κὺρ Μανοὴλ εἶχε ὄνομα, Μούρμουρης ἡ γενιά του·
ἀπὸ τοῦ Μπούα ἤτονε γένος ἡ ἀρχόντισσά του.
'Εκάμασι πέντε παιδιά, μ' ἀρσενικά 'σα δύο,
ἐκεῖνα 'σα ἡ ἀφορμὴ καὶ χαλασμὸς 'ς τὸ βίο.
Ὡσὰν ἀναλικιώθηκαν κ' ἔγιναν παλληκάρια,
ὁ κύρις δὲν τὰ χόρταινε, μά 'χε πολλὰ καμάρια.
Μίαν ἡμέρα ἠθέλησεν νὰ καυχηθῇ 'ς τὸ βιός του,
'ς τὸν πεθερὸ καὶ πεθερά, κ' εἰς τὴν γενεὰν ὀμπρός του.
Καὶ μακρυκόνταρο ἔπιασε, χρυσό 'χε μανιτζέλλι,
τῆς μάννας του εἶπε: «Στεῖλε μου τὸ βίος μὲ βατζέλι».
Καὶ τὸ κοντάριν ἔστησε ἀπάνω εἰσὲ λιθάρι,
μὲ τὰ βατζέλια ἐρρίκτασιν τὸ βίος καὶ τὸ λογάρι.
φ. 6v 'Εστάθη τόσο δυνατὸ 'σὰ νά 'τον καρφωμένο,
'ς τόσο λογάρι περισσό, ὁπού 'τονε χωσμένο.
Ὁ πεθερὸς κ' ἡ πεθερὰ εἶχαν πολὺ καμάρι,
ποὺ τὸν γαμπρό τους βλέπασι νά 'χῃ τόσο λογάρι.
Λίγος καιρὸς ἀπέρασε, ἄρχισε νὰ γυρίζῃ
ἡ ρόδα μὲ τὸ ριζικὸ κ' ἡ τύχης ν' ἀφανίζῃ.
Τὰ δύο παιδία μὲ τ' ἄρματα εἰς τόσα μερονύκτια
ἔτυχαν κ' ἐμπερδέσασιν σὰν ψάρια μεσ' 'ς τὰ δίκτυα.
Ὁ καστελλάνος τά 'βρηκε, μ' ὅλη τὴ σκαρογάϊτα,
τὰ δύο ἀδέλφια πιάσασι σὰν ποντικοὺς ἡ γάτα.
Τότες οἱ νέοι ξεσπάθωσαν καὶ πόλεμον ἐποῖκαν,
τὸν καστελλάνο ἐλάβωσαν, 'κ τὰ χέρια τους ἐβγῆκαν.
Πουρνὸ 'ς τὸ σπίτι ἐπήγασιν, τοῦ κύρη τους τὸ λέγουν·
ὡς τ' ἄκουσε τὸ ἀντρόγυνον ἀρχίνησαν νὰ κλαίγουν.
Ὁ κύρις ἐκατέβηκεν 'ς τὸ στάβλος· ὀρδινιάζει
τρία ἄλογα νὰ στρώσουσιν, καὶ τὰ παιδία του κράζει.
Λέγει τους: «'Ακριβοί μου γυιοί, τώρα μὴ φοβηθῆτε,
καβαλλικεύετε κ' οἱ δύο, ὄξω 'κ τὴ χώρα ἐβγῆτε.
Μὰ τὸ δικό μου τ' ἄλογο νὰ στέκῃ ὀρδινιασμένο,

258 λιπομένος 261 τ' ὄνομα 267 ἡμέραν 268 ὁ πρὸς 280 μέσα 284 καστελάνον 285 πίτη 290 καβαλήκεται

νὰ 'πὰ νὰ ἰδῶ τί λέγουσι ὧς γιὰ τὸ λαβωμένο.
Καὶ τὰ παιδία κινήσασι, μούλα κ' ἕνα μουλάρι
ἐφορτωμένα καὶ τὰ δύο βίος, πολὺ λογάρι.
Ὄξω 'κ τὴν χώρα βγήκασιν, τὸν κύρι καρτεροῦσαν·
ἡ αὐθεντία τὸν ἔπιασεν, 'ς τὸν πύργον τὸν ἐκλεῖσαν.
Ἦρθα καὶ εἶπαν τῶν παιδιῶ: «Ξεύρετε, τὸν γονή σας
'ς τὸν πύργον τὸν ἐβάλασιν· αὐτόν' εἶν' ἐντροπή σας».
Ὡς τ' ἄκουσαν τὰ δύο παιδιά, ἐκίνησαν μὲ βία,
εἰς τὸ παλάτι ἐμπήκασιν, κ' ἐπῆραν τὰ κλειδία.
φ. 7r Εἰς ⟨μιὸ⟩ τὸν πύργο ἀνοίξασι, τὸν κύρι τους ἐβγάλαν,
εἰς τὸ καλύτερον φαρὶν ἀπάνω τὸν ἐβάλαν.
'Κ τὸ κάστρος ἐκατέβησαν, μ' ὅλη τὴν φαμελίαν,
κρατῶντας μακρυκόνταρα, εἰς τρία καλὰ φαρία.
Ὄξω 'κ τὴν χώρα ἐβγήκασιν, κ' ηὗρῆκα τὸ μουλάρι,
κ' ἡ μούλα ποὺ βαστούσανε, βίος καὶ τὸ λογάρι.
'Οκ τὴ γενία του ἐβγήκασι πολλοὶ διὰ συντροφιά του,
κ' ἐπήγασι μετ' αὔτονε ὧς τὰ 'ποστατικά του.
Χωράφι ἀπὸ τὸ Δαμαλᾶ ἕως τὸν κάβο Σκύλλο,
ἀρχὴ 'πὸ τὴν περιγιαλιὰ τὸν Πόρο 'σὰν τὸν Μῦλο.
'Σ τὸν Πόρο-χώραν ἔποισε καστέλλι κ' ἔκτισέ το,
πᾶσα γενέας ἄνθρωπον τὸ κάστρο γέμισέ το.
Χρόνους σαράντα τέσσαρους ἀφέντης μέσα στάθη,
ἐγύρισεν τὸ ριζικὸ κ' ἡ τύχης μὲ τὰ πάθη.
Ὁ Τοῦρκος μάχη ἔποισεν στεριὰ καὶ τῆς θαλάσσου,
'ς χώρα Μοθώνη ἐβάλθηκε δυνάστειο νὰ τὴν πιάσου.
'Οκ τὴν στερέαν μπήκασι ὀκ τὰ τειχία μέσα,
ἀπὸ σπαθίου τὶς κόψασι, ὅλους τοὺς τελειῶσα.
Εἰς τὴν Κορώνην πήγασιν, εἰς μίο παραδόθη,
φοβῶντας κεῖνο τὸ κακό, ποὺ 'ς τὴν Μοθώνη ἐδόθη.
Τότε ἡ ἀρμάδα στράφηκεν, ὑπάγει εἰς τὴν Πόλιν,
μὲ τὸν γαρμπῆν ἀρμένιζαν, ὅλα μὲ τριτζαρόλιν.
Μέσα τὴν Ὕδρα μπήκασι, ἀνάντια τὴ Σουπία,
ἐκεῖ ἐμαΐναρασι κ' ἐπίασα τὰ κουπία.
Τὸν κάβο Σκύλλο ἀπέρασαν, 'ς τὸ Δαμαλᾶ ἐμπῆκαν,
τοῦ Πόρου ὅλος ὁ λαὸς ὄξω 'ς τὴ γῆν ἐβγῆκαν.
Ἔτζι φευγᾶτοι πού 'σανε, ἐκάμασι ποσκάδα,

295 γῆκασιν 298 ἐι ἐιροπὶ 300 παλὰ τὴν 301 πύργον 303 φαμελίαν 309 σμύλω 310 ἄρτιπο περιγιαλᾶ τῆ μύλω 315 τούρχος 320 μοθόνην 321 ἀπάγη 323 ἀναίτια

διακόσιους Τούρκους ἔπιασαν, ὁπού 'σαν 'κ τὴν ἀρμάδα.
φ. 7v Τότες τὸν Πόρο χάλασαν, κάστρο καὶ τὰ τειχί⟨α⟩,
τὰ σπίτια χάμω πέσασιν 'κ τὴν περισσὴν φωτία.
Καὶ οὕτως ἐτελείωσεν τὸ βίος καὶ τὸ λογάρι
τοῦ Μούρμουρη, ὁπού 'στησεν 'ς τὸ πλοῦτος τὸ κοντάρι.
Ἔμεινε χώρις στάμενα καὶ οὐδόλως πραματειά του,
μόνον τ' ἀμπέλια τ' Ἀναπλίου, πού 'ζηε ἡ φαμελιά του.
Ὁ πάππους μού 'τον, ξεύρετε, πού 'χεν τὸ τόσο βίος,
κύρις τῆς μάννας μου ἤτονε καθάριος ἐγνησίως.
Τοῦτο τὸ βίος ἐχάθηκε ἐκ τὸ δικό μας σπίτι,
ξανάστροφα τὴ γύρισε τύχης τὴ ρόδα τούτη.

Ἦσαν καὶ κάποιοι πλούσιοι εἰς τὴν Μονοβασία,
'ς τὸν Τζάντε κ' ἐξεπέσασι καὶ ὀκ τὴν Κεφαλλονία.
'Οκ τὴν μνησικακία τους τὰ σπίτια τους ἐπέσαν,
καὶ μερτικὸ ἀπ' αὐτουνοὺς οἱ Τοῦρκοι ἀμαλωτεῦσαν.
Εἰς τὶς Κορφοὺς ἐγὼ ἔσωσα πλούσιους πολλὰ περίσσα,
αἰφνίδιως ἐξεπέσασιν 'ς Τούρκους· αἰχμαλωτίσα,
ἐκάψασι τὰ σπίτια τους, μὲ ροῦχα ποὺ βρεθῆκα·
λάδια, κρασία καὶ στάμενα εἰς μιὸ ἀφανιστῆκα.
Εἰς Χίο εἶδα μὲ τὰ μάτια μου βίος πολλὰ μεγάλο·
διὰ τὴ φιλαργυρία τους νὰ σᾶς ἀναθιβάλω·
ὡς διὰ νὰ μὴν πληρώσουσι τραμποῦτο, ποὺ χρεωστοῦσαν,
τὶς πλούσιους ὅλους καὶ παιδιὰ οἱ Τοῦρκοι αἰχμαλωτίσαν.
Εἰς τὸν Καφᾶ τὶς πήγασι, ἐκεῖ νὰ τελειώσουν,
ὀκ τὴν φιλαργυρία τους κακὰ θέλ' ἀποδώσουν.

Εἶναι καὶ ἄλλοι περισσοί, ποὺ ὀκ τὴ φιλαργυρία,
ρηγάδες, ποὺ ξεπέσασι καὶ αὐτοὶ εἰς σκλαβουνία.
Μανίφικο μισὲρ Μαθίο Μπερνάρδη εἶδα 'ς τὸ Ριάλτο,
μὲ πλούσιο μπάγκο θαμαστό, ὅλο χρυσὸ δουκᾶτο.
φ. 8r Χιλι⟨άδες⟩ πεντακόσιες ἦσαν ἐμετρημένα,
ποὺ τά 'δα μὲ τὰ μάτια μου, πιστέψετέ μου ἐμένα.
Πέντε καράβια τού 'σωσα, ὅλα σ' ἕνα καρᾶτο,
κ' εἰς μιό ἡ τύχη γύρισε τὴ ρόδα ἄνω-κάτω.
Ἀρχὴ καράβια κάγησαν κ' οἱ πραματεῖες ξεπέσα,
ἐκεῖνος 'ς μιὸ ἐχάθηκεν 'κ τὴ Βενετία μέσα.
Κ' εἰς τὴ Ρεβέννα βρέθηκε εἰς ἕνα μπόσκο μέσαν,

335 πάπου 340 ξετούρκους 346 ἐιμιῶ 351 Ε τὸν 354 ἡ σκλαβουνία

δέκα τέσσαρες πουνιαλιὲς εἰς τὸ κορμὶ τοῦ δῶσαν.
Μόνον διὰ τὴν ἔπαρσιν πὄδειξε τόσο πλοῦτος,
ἔλαβε τέτοιο θάνατο ὁ τζιντιλόμος τοῦτος.
Οὕτως αὐτὸς ἐτέλεψεν καὶ βίος του τὸ περίσσο.

Τώρα λοιπὸν γροικᾶτε μου γι' ἄλλον νὰ σᾶς μιλήσω,
τὸν εἶδα μὲ τὰ μάτια μου μέσα 'ς τὴν Βενετία,
ἐπροκομμένον καὶ καλόν, μὲ πλήσαν εὐτυχία,
μὲ μαγαζία μονοβασιές, μοσκᾶτα ὡσὰν τὸ μέλι·
μεσσὲρ 'Ανδρέα τὸν ἔκραζαν, τὸ γένος Κουρκουμέλη.
'Ατός μου ἐγὼ τοῦ μέτρησα ἐννέα φορτωμένα
σκυράτζα καὶ γαλούνια, καράβι' ἀρματωμένα.
῞Ενα καρᾶτο ἤσανε ὅλα εἰς τ' ὄνομά του,
καὶ διάφορά 'χε περισσὰ ὀκ τὰ 'ποστατικά του.
'Αναπαμένος ἦτονε, ὁποὺ δὲν εἶχε ταίρι,
ἀπὸ Ρωμαίους πού 'σανε 'ς τῆς Βενετίας τὰ μέρη.
Εἶχε δὲ ἕναν ἀδελφὸν τάξης καλῆς καὶ γνώμης,
ἀπὸ δικό του ἀρμάτωσε, κ' ἔγινε σοβρακόμης.
'Ιδέτε τόση ἀνάπαψι διὰ τὴν περιφανία,
ἡ ρόδα πῶς τοὺς γύρισεν εἰσὲ στενὴ πενία.
Λοιπὸν ὁποὺ ἔχει βίος πολύ, ἂ θέλῃ μὴν τὸ χάσῃ,
384 *συχνὰ ἂς κάμνῃ ψυχικὰ καὶ μοναστήρι' ἂς φτειάσῃ,*
φ. 8v *διὰ νὰ τὸν μνημονεύουσιν ζῶντα καὶ ἀποθαμ⟨ένον⟩,*
καὶ εἰς ζωὴν αἰώνιον τὸν ἔχει κερδεμένον.

Μὰ σώνει δὰ ὡς ἐδεπά, ἄλλο δὲν θὲ νὰ ποίσω,
νὰ μὲ γνωρίσῃ πασαεὶς διαγράφου νὰ μιλήσω.
Διὰ κείνους πὄχουν ὄρεξι κακὰ διὰ νὰ μιλοῦσι,
ἀνὲ διαβάσουν ἱστοριά, θέλουν νὰ τὴν γελοῦσι,
ἐκείνους μόν' παρεκαλῶ 'ς τοῦτα τά 'χω γραμμένα,
ἂν εὕρουν σφάλματα πολλά, ἂς εἶν' συμπαθημένα.
Τώρα ποὺ τὸ τελείωσα, θέλω ν' ἀποκαλύψω
πατρίδα μου καὶ τ' ὄνομα, καὶ τὴν γενιὰν νὰ δείξω.
'Κ τ' 'Ανάπλι, ξεύρετε λοιπόν, εἶναι τὰ γονικά μου,
Τζάνε μὲ λέσιν τ' ὄνομα καὶ τὴν γενιὰν Βεντράμου.

---

366 τζητιλόμος *367 ἐτέλψεν* *390 ἂν καὶ*

ΠΙΝΑΞ ΟΝΟΜΑΤΩΝ

ΓΛΩΣΣΑΡΙΟΝ

ἀναθιβάνω, 2, 89, 348.
ἀναλιγώνω, 57, 105.
ἀναλικιώνομαι, 265.
ἀνάντια, 323.
ἀπιλογοῦμαι, 19, 31, 73, 191.
ἀποκριοάρις, 36, 91.
ἀρμάδα, 321, 328 (ἐνετ. = armada), ὁ στόλος.
ἀρμενίζω, 322.
ἀρχόντισα, 262.
αὐθεντία, 12, 296.
αὐτουνός, 342.
ἀφγκράζομαι καὶ *ἀφουγκράζομαι*, 59, 75, 77.
ἄφτω, 55.
ἀχορταγιά, 93.
ἀχορταήλα, 89.

βατζέλι, 270, 272.
βίος, 14, 15, 19, 74, 90, 92, 115, 120 κλ.

γαλούνι, 374 (ἰταλ. = galeone), μεταγωγικὸν πλοῖον.
γαρμπῆς, 322 (ἀραβ. = garbî), ὁ νοτιοδυτικὸς ἄνεμος.
γκαρδιακός, 136.
γονικά, 395.

δεκατία, 130.
διαγράφου, 388.
διακονῶ, 6.
δουκᾶτο, 356 (ἰταλ. = ducato), παλαιὸν ἰταλικὸν νόμισμα.
δυνάστειο, 214, 216, 220, 316.

ἐμερτικόν, 151.
ἐπιχερίζω, 128, 138.
ἐτοῦτος, 213.

ἰμπερατώρ, 211, 229 (λατιν. = imperator), αὐτοκράτωρ.

καβαλιέρης, 59, 63, 69, 163 (ἰταλ. = cavaliere).
καβαλλικεύω, 40, 97, 290 (λατιν. = caballico), ἱππεύω.
καβελλάρος, 101 (λατιν. = caballarius), ἔφιππος.
κάβο, 309, 325 (ἰταλ. = cavo), ἀκρωτήριον.
καρᾶτο, 359, 375 (ἰταλ. = carato), μετοχὴ εἰς ἑταιρείαν, καὶ δὴ ὁμόρρυθμον.
καστελλάνος, 281, 284 (λατιν. = castellanus).
καστέλλι, 311 (λατιν. = castellum).
κάτεργο, 118.
κόλφι, 155, 157, 166, 168, 173.

λογάρι, 117, 131, 272, 274, 276, 294, 306 κλ.
λογιάζω, 144, 178.

μαϊνάρω, 324 (ἰταλ. = mainare), ὑποστέλλω τὰ ἱστία.
μακρυκόνταρο, 269, 301.
μάλαμα, 105.
μαλέα, 50, 134.
μανιτζέλλι, 269.
μανίφικος, 355 (ἰταλ. = magnifico), θαυμαστός.

ΠΛΑΣΤΟΝ ΧΡΥΣΟΒΟΥΛΛΟΝ ΝΙΚΗΦΟΡΟΥ Β' ΤΟΥ ΦΩΚΑ

Ἡ μετὰ χεῖρας μελέτη ἀφορᾷ εἰς πλαστὸν χρυσόβουλλον τοῦ Νικηφόρου Φωκᾶ, ἐκδοθὲν τὸ πρῶτον ὑπὸ Γρ. Μπουρνιᾶ, ἐν τῷ περιοδικῷ «Σωτῆρι» (12, 1889, σ. 314 - 317), μετά τινων σχολίων· ἡ ἔκδοσις αὕτη εἶναι λίαν ἐλλιπὴς καὶ τὰ σχόλια ἐν πολλοῖς ἄστοχα. Τὸ κείμενον τοῦ χρυσοβούλλου ἀνεδημοσιεύθη, ἄνευ νέας θεωρήσεως τοῦ χειρογράφου, ὑπὸ τῶν Ἰ. καὶ Π. Ζέπου ἐν Jus Græcoromanum, Νεαραὶ καὶ Χρυσόβουλλα, (Α', 1931, σ. 611 – 612). Μνεία τούτου γίνεται ὑπὸ K. Krumbacher, C. Jireček καὶ P. Mark ἐν «Plan eines Corpus der griechischen Urkunden des Mittelalters und der neueren Zeit», 1903, σ. 123, Serrai, καὶ ὑπὸ Κ. Ι. Δ(υοβουνιώτου) ἐν «Ν. Ἑλληνομνήμονι», ΙΖ', 1923, σ. 333. Τὸ κείμενον τοῦ χρυσοβούλλου ἐδημοσιεύθη ἐσχάτως (1955) κατὰ τὴν ἔκδοσιν τῶν Ζέπων ὑπὸ τοῦ καθηγητοῦ κ. Ν. Β. Τωμαδάκη, Βυζαντινὴ Ἐπιστολογραφία, σ. 133 – 135, ὡς δεῖγμα πλαστοῦ χρυσοβούλλου.

Πάντες οἱ ἀσχοληθέντες περὶ τὸ χρυσόβουλλον τοῦτο ἐστηρίχθησαν ἐπὶ τῆς ἐκδόσεως τοῦ Μπουρνιᾶ καὶ τῶν ἐσφαλμένων αὐτοῦ συμπερασμάτων. Ἡμεῖς, παρακινηθέντες ὑπὸ τοῦ καθηγητοῦ ἡμῶν κ. Διονυσίου Α. Ζακυθηνοῦ εἰς τὴν μελέτην τοῦ ἐγγράφου τούτου, κατελήξαμεν εἰς ὅλως διάφορα συμπεράσματα καὶ δυνάμεθα νὰ δώσωμεν τὸ κείμενον τοῦ χρυσοβούλλου, ὡς ἀκριβῶς ἔχει.

Τὸ ἀντίγραφον [1] τοῦ πλαστοῦ χρυσοβούλλου ἐν ἔτει 1889, συμφώνως πρὸς μαρτυρίαν τοῦ Μπουρνιᾶ, ἀνῆκεν «*εἰς τὸν ἐνταῦθα* (= ἐν Ἀθήναις) *ἀξιότιμον κ. Κων. Ἀλεξόπουλον ἐκ κληρονομίας, εἰς τὴν οἰκογένειαν τοῦ ὁποίου ὑπάρχει τεμάχιον τοῦ ξύλου τοῦ τιμίου καὶ ζωοποιοῦ σταυροῦ, ἀποκοπὲν ἐκ τοῦ τιμίου σταυροῦ τοῦ εὑρεθέντος ὑπὸ τοῦ αὐτοκράτορος Φωκᾶ εἰς τὴν μονὴν τῆς Βαριτάδος* (sic)». Εἶτα τὸ ἀντίγραφον ἀπετέθη εἰς τὴν παρὰ τὴν Δημητσάναν μονὴν τοῦ Τιμίου Προδρόμου [2], ὅπου ἐν ἔτει

---

[1] Ὡς θὰ δειχθῇ κατωτέρω, τὸ ἔγγραφον τοῦτο εἶναι ἀντίγραφον τοῦ ἀρχικῶς κατασκευασθέντος πλαστοῦ χρυσοβούλλου.

[2] Περὶ τῆς μονῆς ταύτης ἰδὲ Τ. Κ α ν δ η λ ώ ρ ο υ, Ἡ Δημητσάνα, 1897, σ. 9 καὶ Π ο λ υ κ ά ρ π ο υ (Σ υ ν ο δ ι ν ο ῦ), Ἡ ἱερὰ μονὴ τοῦ Τιμίου Προδρόμου ἐν Γορτυνίᾳ, ἐν «Θεολογίᾳ» Δ', 1926, σ. 60 - 71.

1939 ἀντέγραψε καὶ ἐφωτογράφησε τοῦτο ὁ καθηγητὴς κ. Ζακυθηνός [1]. Νῦν ἀπόκειται εἰς τὸ ἐν Δημητσάνῃ ἱστορικὸν ἀρχεῖον Γορτυνίας.

***

Τὸ πλαστὸν τοῦτο ἔγγραφον τοῦ Νικηφόρου Φωκᾶ εἶναι γεγραμμένον ἐπὶ χάρτου διαστάσεων 0,31×0,15 — διαστάσεις γεγραμμένου μέρους 0,2101×0,1132 — εἰς δύο φύλλα, ἐξ ὧν ἓν μόνον καταλαμβάνει τὸ κείμενον. Ἐπὶ κεφαλῆς τῆς γεγραμμένης σελίδος εὑρίσκεται σφραγὶς κυκλοτερής, κατὰ τὸ κέντρον μὲν παριστῶσα τὴν κοίμησιν τῆς Θεοτόκου (Ἡ Θεοτόκος παριστᾶται ἐπὶ κλίνης ὄπισθεν δ᾽ αὐτῆς εἰκονίζεται ὁ Ἰησοῦς ὄρθιος, κρατῶν βρέφος, ὅπερ συμβολίζει τὴν ψυχὴν τῆς Παρθένου, ἑκατέρωθεν δὲ τοῦ Χριστοῦ εἰκονίζονται οἱ δώδεκα Ἀπόστολοι, ἓξ ἐκ δεξιῶν καὶ ἓξ ἐξ ἀριστερῶν) κατὰ τὴν περιφέρειαν δὲ ἔχουσα κύκλῳ γεγραμμένα κεφαλαίοις γράμμασι τὰ ἑξῆς: «Η ΣΦΡΑΓΙΣ ΤΗΣ ΗΠΕΡΑΓΙΑΣ ΘΕΟΤΟΚΟΥ ΤΗΣ ΒΑΡΡΕΤΑΔΟΣ [ἐν ἔτει 8 (=1808) ε]Δ» [2].

Κάτω τῆς σφραγῖδος ταύτης δεξιᾷ καὶ ἀριστερᾷ ὑπάρχουσιν ἕτερα δύο μικρὰ σφραγίσματα, ἐπ᾽ ἴσης κυκλοτερῆ, παριστῶντα δικέφαλον ἀετόν· ὑπὲρ τὴν ἀριστερὰν κεφαλὴν ὑπάρχει τὸ κεφαλαῖον γράμμα Δ, ὑπὲρ τὴν δεξιὰν τὸ S, κάτω τοῦ ἀριστεροῦ ποδὸς τὸ Α καὶ κάτω τοῦ δεξιοῦ τὸ Ρ. Δὲν γνωρίζομεν τί ταῦτα σημαίνουσι.

Συμφώνως πρὸς τὴν σφραγῖδα τὸ ἀντίγραφον τοῦτο ἐγράφη ἐν ἔτει 1808, διὰ τῆς συνήθους μελάνης ἐξαιρέσει τοῦ τελευταίου στίχου, ὅστις ἔχει γραφῆ διὰ κινναβάρεως καὶ ὑπὸ ἄλλης χειρός. Τὸ κείμενον ἔχει γραφῆ ἐπιμελῶς, εὐδιακρίτως καὶ δὲν παρουσιάζει διορθώσεις ὑπὸ τῆς ἰδίας ἢ ἄλλης χειρὸς μεταγενεστέρας, σφάλματα ὅμως ὀρθογραφικὰ ὑπάρχουσι καὶ πιθανῶς ἔχομεν καὶ ἓν χάσμα κατὰ τὴν ἀρχὴν τοῦ 14ου στίχου. Τὸ ἀρκτικὸν κεφαλαῖον Δ ἔχει γραφῆ κοσμητικῶς.

Κατωτέρω ἐκδίδομεν τὸ κείμενον τοῦ πλαστοῦ χρυσοβούλλου, ὡς ἀκριβῶς [3] τοῦτο ἔχει· τὰ τῶν προγενεστέρων ἐκδοτῶν σφάλματα καὶ τὰ τοῦ ἀντιγραφέως ἀτοπήματα θὰ δηλώσωμεν ἐν τῷ κριτικῷ ὑπομνήματι.

Ἡ ἀρίθμησις τῶν στίχων τοῦ κειμένου ἔχει γίνει ἐπὶ τῇ βάσει τοῦ χωρισμοῦ τῶν στίχων ἐν τῷ χειρογράφῳ.

---

[1] Καὶ ἡμεῖς εἴδομεν τὸ χειρόγραφον.

[2] Τὰ ἐντὸς τῶν ἀγκυλῶν διὰ μικρῶν γραμμάτων γεγραμμένα δὲν σώζονται νῦν πλὴν ἀναγράφει ταῦτα ὁ Μπουρνιᾶς ἔνθ᾽ ἀν. Ὁ Μπουρνιᾶς ἀναγινώσκει τὴν σφραγῖδα οὕτω: *«Σφραγὶς τῆς ὑπεραγίας Θεοτόκου τῆς Βαριτάδος ἐν ἔτει 8. Ε.Δ»*.

[3] Πλὴν βεβαίως τῆς στίξεως.

ΚΕΙΜΕΝΟΝ

Δι᾽ ἐπικουρίας καὶ βοηθείας τοῦ παναγίου καὶ τελεταρχικοῦ
2 πνεύματος βασιλεύων | ἐγὼ ὁ νικηφόρος φωκᾶς ἐν τῷδε ἐννεακο-
3 σιοστῷ ἑξηκοστῷ τετάρτῳ χριστε|πωνύμῳ ἔτει καὶ ὁδεύσας κατὰ
4 τὴν ἑλλάδα κινούμενος τοῦ κατὰ τῶν βουλγά|ρων πολέμου,
5 εὑρέθην εἴς τι ἱερὸν καὶ σεβάσμιον μοναστήριον ἐπωνομαζό|μενον
τῆς ὑπερενδόξου κυρίας θεοτόκου, τὸ τῆς βαῤῥετάδος ἐπικληθέν,
6 καὶ | τοὺς ἐν αὐτῷ ἁγίους θησαυροὺς προσκυνήσας, τῶν ἁγίων
7 λειψάνων πλεί|στων ὄντων σὺν τοῖς ἐκεῖσε εὑρισκομένοις ἁγίοις
8 θησαυροῖς, καὶ προνοίας | θεϊκῆς ἐμπνευσάσης τῷ ἐμῷ πνεύματι,
9 ἐπέσχε τῇ ἐμῇ βουλῇ καὶ ἐπέδωκα | κατάθεν καὶ μέρος τοῦ ζωο-
10 ποιοῦ ξύλου διὰ μνημόσυνον τῶν εὐσεβῶν ἡμῶν | γονέων καὶ
λύτρον ἡμετέρων ἀμπλακημάτων, ὡς καὶ διὰ προσταγῆς τῆς
11 ἡμε|τέρας αὐτοκρατομεγαλειότητος διὰ χρυσοβούλου ἐποιήθη ἡ
12 προειρημένη κατάθεσις | τοῦ αὐτοῦ πανζωηφόρου ξύλου εἰς τὸ
13 αὐτὸ ῥηθὲν μοναστήριον. Καὶ οὕτω σταμ|φθὲν τὸ πανσεβάσμιον
14 καὶ ἅγιον ξύλον εἰς τύπον σταυροῦ εὑρέθη, δραχ|μὰς δεκαοκτὼ (α),
15 ἐγκεκοσμημένον χρυσίῳ καθαρῷ καὶ μετὰ πλείστων σμα|ράγδων
καὶ μαργαρίτων· τυγχάνει δὲ σπιθαμιαῖον τὸ μῆκος τὸ δὲ πλάτος
16 ἕως ἑνὸς | δακτύλου. Ἀπελθὼν οὖν εἰς τὸν εἰρημένον κρατοῦντα
17 πόλεμον, δὲν ἔλλειψαν οἱ ὁσιώ|τατοι ἀσκοῦντες τοῦ ἱεροῦ μονα-
18 στηρίου ἱκετεύοντες τὴν ἄνασσαν καὶ πάντιμον ἡμῶν | δέσποιναν,
ὅπως κατατροπώσῃ τοὺς ἀντιπάλους ἡμῶν. Καί, ὢ τοῦ μεγίστου
19 τερατουργήμα|τος καὶ ἀπείρων σου θαυμάτων, κυριώνυμε θεο-
20 τόκε, οἱ ἡμέτεροι αἰχμάλωτοι λυθέντες | τοῦ δεσμοῦ σύμμαχοι ἐγέ-
21 νοντο, καὶ τοὺς μὲν κατεσφάξαμεν τοὺς δὲ ἐν φυγῇ ἐ|τρέψαμεν.
Καὶ ὑποστηρίζοντες τὰ κάστρα τὰ προεδαφισθέντα καὶ τὰς κώμας,
22 ἐξῆλθον | οἱ ἱερεῖς καὶ σεβάσμιοι πατέρες τοῦ ἱεροῦ τούτου μονα-
23 στηρίου φέροντες μεθ᾽ ἑαυ|τῶν τὰς σεβασμίας εἰκόνας καὶ τὸν ἐν
24 πλείστοις θαυματουργήμασι πανσεβάσμιον σταυ|ρόν, ὅνπερ καὶ
προσκυνήσαντες θερμῶς εὐσεβῶς τε ἀσπασάμενοι, ἀφιερώσα-
25 μεν | τῷ εἰς ἰωάννινα κειμένῳ μετοχίῳ, ὁμοῦ μὲ τοὺς ἐν αὐτῷ
26 περιεχομένους ἀμπελῶνας καὶ | ἐλεῶνας καὶ ἱερὸν ναὸν τῆς ἁγίας

27 μάρτυρος μαρίνης. Προστάζει δὲ ἡ ἡμετέρα αὐτο|κρατομεγαλειό-
της, ἵνα δίδεται κατ' ἔτος τοῖς ὁσιωτάτοις ἀσκοῦσι λίτραι πεντή-
28 κοντα χρυ|σίου καθαροῦ πρὸς αὐτάρκειαν αὐτῶν· προστάζει δὲ ἔτι
29 ὅτι τὸ μετόχιον, τὸ | εἰς τὰς σέῤῥας, ὁμοῦ μὲ ἀμπελῶνας καὶ χωρά-
30 φια ζευγαρίων εἰκοσιπέντε, φερό|μενον μὲ τὸν ἱερὸν ναὸν τοῦ
31 προφήτου ἠλιού, ὅπερ πρότερον ἐξουσιάζετο παρὰ τοῦ | ἱεροῦ
μοναστηρίου τῆς θεοτόκου ἡμῶν καὶ ἔπειτα ἐδόθη ἑτέροις, νὰ
32 ἐξουσιάζηται | καὶ αὖθις, ὡς καὶ τότε, λαμβανόμενον πάλιν ὡς
33 νόμιμον. Προστάζει πρὸς τούτοις | ἡ ἡμετέρα αὐτοκρατομεγαλειό-
34 της ὅτι οἱ ὁσιώτατοι ἀσκοῦντες νὰ εἶναι πάντη ἐλεύ|θεροι ἀπὸ παν-
35 τὸς δεσμοῦ καὶ τελωνίων βοηθούμενοι καὶ ἀμυνόμενοι ἐν πά|σῃ
παρ' ἐλπίδα τυχούσῃ περιστάσει καθ' ὅλους τοὺς δυνατοὺς τρό-
36 πους, ὅπως | μείνωσι διὰ βίου παντὸς ἀτάραχοι καὶ οὐδὲ μικρᾶς
37 ἐνοχλήσεως ὑποκείμενοι. | Διὸ καὶ διὰ προσταγῆς ἡμῶν ἐδόθη
38 τόδε ἡμέτερον χρυσόβουλον, ἐσφραγι|σμένον τῇ ἡμετέρᾳ αὐτοκρα-
39 τορικῇ καὶ βασιλικῇ σφραγῖδι καὶ διὰ τῆς ἡμετέρας | βασιλικῆς
προσταγῆς, ὑπογραφῇ ἡμῶν καὶ τῶν αὐγούστων καὶ αὐτοκρατό-
40 ρων | ἐμῶν παίδων.
41 Ἐδόθη ἐν τῷ αὐτῷ ϟξδ, σεπτεμβρίου ιε', καρνανία. |

Ὁ ἐν χριστῷ βασιλεὺς καὶ αὐτοκράτωρ ῥωμαίων νικηφόρος φωκᾶς.

ΚΡΙΤΙΚΟΝ ΥΠΟΜΝΗΜΑ

Ὁ πρῶτος ἐκδότης τοῦ ἀνωτέρω κειμένου ἔχει ὑποπέσει εἰς πλείστας παραναγνώσεις, παραλείψεις καὶ ἔχει προσθέσει λέξεις ἀνυπάρκτους ἐν τῷ χειρογράφῳ. Τὰς ὑπ' αὐτοῦ προταθείσας διορθώσεις οὐδόλως ἐσημείωσε. Οἱ δεύτερον ἐκδόντες ἀνετύπωσαν ἁπλῶς τὸ κείμενον, προβάντες εἴς τινας διορθώσεις, εἶναι βέβαιον ὅμως ὅτι δὲν εἶδον ἐκ νέου τὸ χειρόγραφον.

Κατὰ ταῦτα ἀντιβολὴ τῶν γραφῶν τοῦ χειρογράφου πρὸς τὰς τῶν ἐκδοτῶν εἶναι ἀναγκαία. Δέον νὰ σημειωθῇ ὅτι ἡμεῖς ἐν τῷ κειμένῳ διετηρήσαμεν καὶ τὰ ὀρθογραφικὰ σφάλματα, δηλοῦμεν ὅμως τὸ ὀρθὸν ἐν τῷ κριτικῷ ὑπομνήματι. Ἡ γραφὴ τοῦ χειρογράφου τίθεται πάντοτε πρώτη ἐν τῷ ὑπομνήματι, διὰ τοῦτο δὲ καὶ δὲν ἀκολουθεῖται ὑπὸ οὐδενὸς συμβόλου.

SIGLA

M = Αἱ ὑπὸ τοῦ Γρ. Μπουρνιᾶ ἔνθ' ἀν. παρεχόμεναι γραφαί.
Z = Αἱ ὑπὸ Ι. καὶ Π. Ζέπου ἔνθ' ἀν. παρεχόμεναι γραφαί.
K = Αἱ ὑφ' ἡμῶν προτεινόμεναι γραφαὶ πρὸς διόρθωσιν σφαλμάτων τοῦ ἀντιγραφέως· τὸ Κ (= Κουμανούδης) θέτομεν καὶ ὁσάκις δεχόμεθα τὰς διορθώσεις τῶν προηγηθέντων ἐκδοτῶν.

Πλαστὸν χρυσόβουλλον Νικηφόρου Β' Φωκᾶ

2[1] *τῳδε τῷ δε* M *ἐξηκοστῷ ἑξηκοστῷ* MZK *4-5 ἐπωνομαζόμενον ἐπονομαζόμενον* MZK *5 ὑπερενδόξου ὑπὲρ ἐνδόξου* MZ *βαῤῥετάδος Βαριτάδος* MZ *9 κατάθεν καταθὲν* MZK *10 λύτρον λύτρων* MZ *11 χρυσοβούλου* M *χρυσοβούλλου* ZK *προειρημένη προκειμένη* MZ *12 πανζωηφόρου πᾶν ζωηφόρου* MZ *12-13 σταμφθὲν στημφθὲν* MZ *πεμφθὲν* K *13 καὶ ἅγιον* om. MZ *14 δεκαοκτὼ δέκα ὀκτὼ* MZ *(α)*[2] om. MZ *15 μαργαρίτων μαργαριτῶν* MZK *σπιθαμιαῖον πιθαμιαῖον* MZ *16 ἀπελθὼν ἐπελθὼν* MZ *ἔλλειψαν ἔληξαν* MZ *17 τοῦ ἱεροῦ μοναστηρίου τῶν ἱερῶν μοναστηρίων* MZ *ἄνασσαν ἄνασαν* MZ *18 κατατροπώση κατατροπώσωσι* MZ *ὢ ὦ* MZ *21 κάστρα κάστρη* MZ *προεδαφισθέντα προσεδαφισθέντα* K *22 ἱερεῖς ἱεροὶ* K *23 θαυματουργήμασι,* M *θαυματουργήσασι* Z *πανσεβάσμιον σεβάσμιον* MZ *24 ὅνπερ ὃν περ* MZ *εὐσεβῶς τε εὐσεβῶς καὶ* MZ *26 ἐλεῶνας ἐλαιῶνας* MZK *ἡμετέρα,* Z *ὑμετέρα* M *27 δίδεται δίδωνται* K *λίτραι λύτρας* MZ *27-28 χρυσίου χρυσοῦ* MZ *29 εἰκοσιπέντε εἴκοσι πέντε* MZ *30 ἡλιού Ἡλιοῦ* MZ *31 ἐξουσιάζηται ἐξουσιάζεται* MZ *32 τότε τό τε* MZ *νόμιμον δίκαιον* MZ *33 πάντη πᾶντι* MZ *34 δεσμοῦ,* M *δασμοῦ* ZK *τελωνίων τελωνείων* MZK *36 οὐδὲ μικρᾶς οὐδεμιᾶς* MZ *37 τόδε τῷ δε* MZ *40 ἐμῶν ἡμῶν* MZ *ϛξδ* 664 MZ *ϡξδ* K post *ϛξδ* add. *ἔτει* MZ *σεμπτεβρίου Σεπτεμβρίου* MZK *ιε* 45 MZ *καρνανία ἀπερανθία* MZ *[᾿Α]καρνανία* K

Προσθήκη. Ὁ καθηγητὴς κ. Ν. Β. Τωμαδάκης, ἔνθ. ἀν., ἐν στίχ. 37 διορθώνει *τόδε* καὶ ἐν στίχ. 40 *964*.

***

Τὸ χειρόγραφον τοῦτο θεωροῦμεν ἀντίγραφον[3] τοῦ ἀρχικῶς κατασκευασθέντος (πλαστοῦ) χρυσοβούλλου διὰ τοὺς ἑξῆς λόγους:

Διότι φέρει τὴν σφραγῖδα[4] τῆς μονῆς εἰς ἣν δῆθεν ἐπεδόθη, καὶ διότι ὑπάρχουσιν ἐν τῷ κειμένῳ διάφορα ἀντιγραφικὰ σφάλματα (στιχ. 9, 12, 22, 34, 40, 41).

Τὴν παρουσίαν τῆς σφραγῖδος τῆς μονῆς ἐν τῷ χειρογράφῳ ἑρμηνεύομεν ὡς ἑξῆς: Φαίνεται ὅτι ἡ μονὴ τῆς Βαρετάδος, θέλουσα νὰ κατοχυρώσῃ τὴν κατοχὴν τῶν ἐν τῷ ἐγγράφῳ ἀναφερομένων μοναστηριακῶν κτημάτων τῶν μετοχίων αὐτῆς, οὐ μόνον κατεσκεύασε τὸ ἀρχικὸν πλαστὸν χρυσόβουλλον, ἀλλὰ καὶ ἀπέστειλεν εἰς τὰ μετόχια αὐτῆς, τῶν ὁποίων τὴν περιουσίαν ἐρρύθμιζε τὸ παρὸν «χρυσόβουλλον», ἀντίγραφα πρὸς ἰδίαν αὐτῶν χρῆσιν κεκυρωμένα διὰ τῆς σφραγῖδος τοῦ μοναστηρίου. Ἓν τοιοῦτον ἀντίγραφον εἶναι πιθανῶς καὶ τὸ μέχρις ἡμῶν διασωθέν[1].

***

Ἤδη ὁ Krumbacher, ἔνθ᾿ ἀν., ἀναφέρων γνώμην τοῦ Σ. Λάμπρου, ὡμίλησε περὶ τῆς πλαστότητος τοῦ παρόντος ἐγγράφου· ἡμεῖς θὰ ἐκθέσωμεν ἀναλυτικῶς τοὺς λόγους τῆς πλαστότητος.

---

[1] Οἱ ἀριθμοὶ ἀντιστοιχοῦσι πρὸς τοὺς στίχους τοῦ χειρογράφου.

[2] Τὸ ἐντὸς τῶν παρενθέσεων α δηλοῖ ὅτι λέξις ἢ λέξεις τινὲς ἐλλείπουσι· τοῦτο ὑπεμφαίνει καὶ τὸ ἀτελὲς τοῦ νοήματος. Προέχον εἶναι νὰ διευκρινηθῇ, ἂν τὸ (α) ὀφείλεται εἰς τὸν ἀντιγράψαντα τὸ ἔγγραφον ἢ εἰς ἄλλον τινὰ μεταγενέστερον. Συγκρίναντες τὸ κενὸν τὸ ὑπάρχον μεταξὺ τῶν λέξεων *«δεκαοκτὼ»* καὶ *«ἐγκεκοσμημένον»*, διεπιστώσαμεν ὅτι τοῦτο εἶναι μεῖζον πάντων τῶν διαστημάτων τῶν χωριζόντων τὰς ἄλλας λέξεις τοῦ χειρογράφου. Ἡ διαπίστωσις αὕτη ἄγει εἰς τὸ συμπέρασμα ὅτι τὸ (α) ἐτέθη ὑπ᾿ αὐτοῦ τοῦ συντάξαντος τὸ ἀντίγραφον κατὰ τὴν ἀντιγραφὴν τοῦ 14ου στίχου. Φαίνεται ὅτι τὸ χειρόγραφον, ὃ εἶχεν ὑπ᾿ ὄψιν ὁ ἀντιγραφεὺς κατὰ τὴν σύνταξιν τοῦ παρόντος ἀντιγράφου, παρουσίαζε μεταξὺ τῶν λέξεων *«δεκαοκτὼ»* καὶ *«ἐγκεκοσμημένον»* χάσμα, προελθὸν ἐξ ἀποξέσεως λέξεως ἢ λέξεων ἤ, ὀλιγώτερον πιθανόν, δυσξυμβλήτους λέξεις. Μὴ δυνάμενος ὁ ἀντιγραφεὺς νὰ συμπληρώσῃ τὸ παρουσιαζόμενον κενόν, δηλοῖ τοῦτο διὰ τοῦ ἐντὸς παρενθέσεων α. Ἐν οὐδεμιᾷ περιπτώσει δύναται νὰ νοηθῇ τὸ (α) ὡς σημαῖνον παραπομπὴν πρὸς συμπλήρωσιν παραλειφθεισῶν λέξεων ὑπὸ τοῦ ἰδίου τοῦ ἀντιγραφέως διότι 1. τὸ (α), ὡς εἴπομεν, ἐγράφη ἀμέσως μετὰ τὴν γραφὴν τῆς λέξεως *«δεκαοκτὼ»* καὶ πρὸ τῆς γραφῆς τῆς λέξεως *«ἐγκεκοσμημένον»* καὶ 2. διότι τὸ ἕτερον σκέλος τῆς παραπομπῆς οὐδαμοῦ ὑπάρχει.

[3] Κατὰ μείζονα ἀκρίβειαν πρόκειται περὶ πανομοιοτύπου ἀντιγράφου (= copie figurée).

[4] Διότι, ἐὰν βεβαίως δὲν ἦτο ἀντίγραφον, δὲν θὰ ἦσαν τόσον ἀφελεῖς οἱ κατασκευάσαντες τὸ *«χρυσόβουλλον»*, ὥστε νὰ θέσωσιν ἐπὶ κεφαλῆς τούτου τὴν σφραγῖδα τῆς μονῆς καὶ νὰ ἔχωσι τὴν ἀξίωσιν νὰ θεωρηθῇ τοῦτο γνήσιον αὐτοκρατορικὸν ἔγγραφον. Ἡ παρουσία σφραγῖδος ἐν ἀντιγράφοις χρυσοβούλλων εἶναι συνήθης καὶ κυρωτικὴ τῆς ἀκριβείας τῆς ἀντιγραφῆς ἀπὸ τοῦ ἀρχικοῦ κειμένου. Προχείρως ἀναφέρομεν τὸ ἀντίγραφον τοῦ γνησίου χρυσοβούλλου τοῦ Νικηφόρου Φωκᾶ τοῦ ἔτους 964, ἀποκείμενον ἐν τῇ μονῇ τῆς Μ. Λαύρας, ὅπερ φέρει τὴν σφραγῖδα τῆς αὐτῆς μονῆς τοῦ ἔτους 1616 (πρβλ. G. Rouillard-P. Collomp, Actes de Lavra, Α', 1937, σ. 15) καὶ ἀντίγραφον τοῦ χρυσοβούλλου, τῶν αὐτοκρατόρων Βασιλείου Β' καὶ Κωνσταντίνου Η' τοῦ ἔτους 978, φέρον ἐπίσης τὴν σφραγῖδα τῆς μονῆς τῆς Μ. Λαύρας (πρβλ. G. Rouillard-P. Collomp, ἔνθ᾿ ἀν., σ. 17).

[1] Ὁ Μπουρνιᾶς, ἔνθ᾿ ἀν., δημοσιεύει πρὸ τοῦ χρυσοβούλλου τὸ ἀκόλουθον κείμενον:

«664 Ἔτει Σεπτεμβρίου ΙΕ ἀπερανθία. ὁ ἐν Χριστῷ Βασιλεὺς καὶ αὐτοκράτωρ Ρωμαίων.

ΝΙΚΗΦΟΡΟΣ ΦΩΚΑΣ

Ἐκ τούτου τοῦ ἄνω βασιλικοῦ ἀφιερώματος ὑπάρχουσι καὶ τὰ ἡμέτερα πέντε κομμάτια, τὰ ὁποῖα ἐν τῇ Βασιλίδι τῶν πόλεων διατελοῦντί μοι δέδωκέ μοι ὁ Πανοσιώτατος καθηγούμενος Βασιτάδος (sic) *Κυρ Διονύσιος, ἅτε ὡς ὑφ᾿ ἡμῶν πολλάκις εὐεργετηθεὶς εἰς πολλότατα ἀναγκαῖα του καὶ περιπλέον εἰς μετρητά. Εἰς βεβαίωσιν ἀληθείας λοιπὸν δέδωκέ μοι ἐνσφράγιστον καὶ τὸ παρὸν τοῦτο τοῦ βασιλικοῦ χρυσοβούλου διαβεβαιοῦν, ὅτι τὰ τεμάχια τμηθέντα καὶ ζυγιασθέντα εὑρέθησαν μισὸ δράμι.*

Ἐδόθη μοι τὸ χίλια ὀκτακόσια ὀκτὼ τοῦ Μηνὸς Μαΐου ἐν Πόλει.»

Ὁ Μπουρνιᾶς οὐδεμίαν παρέχει πληροφορίαν ἐπεξηγηματικὴν περὶ τοῦ κειμένου τούτου· πάντως πρέπει νὰ ἀναφέρεται εἰς τὸν κτήτορα τοῦ «χρυσοβούλλου». Δὲν δυνάμεθα νὰ δεχθῶμεν ὅμως ὅτι τὸ χρυσόβουλλον ἐποιήθη *«εἰς βεβαίωσιν ἀληθείας»* τῆς ἐν τῷ ἀνωτέρω σημειώματι ἀναφερομένης δωρεᾶς. Μᾶλλον πρόκειται περὶ δευτέρας χρησιμοποιήσεως· ἄλλως τε καὶ τὸ περιεχόμενον τοῦ πλαστοῦ χρυσοβούλλου δὲν φαίνεται νὰ ἔχῃ σημεῖα ἐπαφῆς πρὸς τὰ ἐν τῷ σημειώματι λεγόμενα.

Τὸ χρυσόβουλλον τοῦτο θεωροῦμεν πλαστὸν διὰ τοὺς ἑξῆς **λόγους**:

1. Διότι τὸ ἔτος, καθ' ὃ ἀπελύθη τὸ ἔγγραφον τοῦτο, δηλοῦται διὰ τοῦ ἀπὸ Χριστοῦ γεννήσεως χρονολογικοῦ συστήματος.

'Εν στίχ. 2 – 3 ἀναφέρονται τὰ ἑξῆς: *«ἐν τῷδε ἐννεακοσιοστῷ ἑξηκοστῷ τετάρτῳ χριστεπωνύμῳ ἔτει»*, ἐν δὲ στίχ. 40 *«ἐδόθη ἐν τῷ αὐτῷ ϡξδ'* (γράφε ϡξδ')». Παρέχεται δῆλον ὅτι ἡμῖν εἰς δύο περιπτώσεις ἡ ἀπὸ Χριστοῦ γεννήσεως χρονολογία, ἐν ᾧ ἔπρεπε νὰ ὑπάρχῃ ἡ ἀπὸ κτίσεως κόσμου (6472).

Ἡ χρονολογία αὕτη πείθει περὶ τῆς πλαστότητος τοῦ χρυσοβούλλου, διότι εἶναι γνωστὸν ὅτι μέχρι τῆς Ἁλώσεως οὐδέποτε [1] τίθεται εἰς αὐτοκρατορικὸν χρυσόβουλλον τὸ ἀπὸ Χριστοῦ γεννήσεως χρονολογικὸν σύστημα. Εἰκασία ὅτι δῆθεν ὁ ἀντιγραφεὺς ἀντικατέστησε τὴν ἀπὸ κτίσεως κόσμου χρονολογίαν διὰ τῆς ἀπὸ Χριστοῦ γεννήσεως δὲν φαίνεται πιθανή, διότι πρόκειται περὶ αὐτοκρατορικοῦ ἐγγράφου, τὸ ὁποῖον ἔδει νὰ ἀντιγραφῇ ἀκριβῶς καὶ διότι ἡ ἀπὸ Χριστοῦ γεννήσεως χρονολογία παρέχεται δὶς ἐν τῷ ἐγγράφῳ, ὁλογράφως ἐν ἀρχῇ (στίχ. 2 – 3) καὶ ἀριθμητικῶς ἐν τέλει (στίχ. 40).

'Εν τῷ ἡμετέρῳ «χρυσοβούλλῳ» ἐλλείπει καὶ ἡ ἰνδικτιών· ἡ ἔλλειψις τῶν δύο τούτων στοιχείων τῶν χρυσοβούλλων ἀπὸ τοῦ ἡμετέρου μόνον διὰ παραδοχῆς τῆς πλαστότητος αὐτοῦ δύναται νὰ ἑρμηνευθῇ.

2. Διότι ὑπάρχουσιν ἐν αὐτῷ ἱστορικὰ σφάλματα. 'Εν τῷ «χρυσοβούλλῳ» δηλοῦται σαφῶς (στίχ. 3 – 4 *«καὶ ὁδεύσας κατὰ τὴν 'Ελλάδα [2] κινούμενος τοῦ κατὰ τῶν Βουλγάρων πολέμου»*) ὅτι κατὰ τὸ ἔτος 964 ἢ καὶ πρότερον ὁ Νικηφόρος Φωκᾶς εἶχεν ἐκστρατεύσει ἐναντίον τῶν Βουλγάρων, ἐν ᾧ ὁ κατὰ τῶν Βουλγάρων πόλεμος ἀνελήφθη ὑπὸ τοῦ Νικηφόρου Φωκᾶ κατὰ τὸ ἔτος 965. Παρατηροῦμεν λοιπὸν ὅτι τὸ «χρυσόβουλλον» τοῦ ἔτους 964 προϋποθέτει ὡς γνωστὸν τὸν πόλεμον τοῦ 965. Ἄνευ ἀμφιβολίας τοιοῦτο σφάλμα δὲν ἦτο δυνατὸν νὰ εὑρίσκετο ἐντὸς γνησίου αὐτοκρατορικοῦ ἐγγράφου.

'Εν τῷ αὐτῷ «χρυσοβούλλῳ» ἀναφέρεται (στίχ. 3 *«...ὁδεύσας κατὰ τὴν 'Ελλάδα κινούμενος τοῦ κατὰ τῶν Βουλγάρων πολέμου, εὑρέθην εἴς τι ἱερὸν καὶ σεβάσμιον μοναστήριον...»*) ὅτι ὁ Νικηφόρος Φωκᾶς ἐπεσκέφθη [3] τὴν 'Ελλάδα, ἐν ᾧ καθ' ὅσον γνωρίζομεν, ὁ αὐτοκράτωρ οὗτος οὐδέ-

[1] 'Εξαίρεσιν ἀποτελοῦσι χρυσόβουλλα ἀφορῶντα εἰς διεθνεῖς σχέσεις. Πρβλ. F r. D ö l g e r, Facsimiles byzantinischer Kaiserurkunden, N. **11**, σ. **17**, στίχ. (χρυσοβ.) 10 - 11, N. 14, σ. 20, στίχ. (χρυσοβ.) 22 - 23, N. 15, σ. 23, στίχ. (χρυσοβ.) 43, κ.ἄ.

[2] 'Ασφαλῶς δὲν πρόκειται περὶ τοῦ θέματος 'Ελλάδος, ἀλλὰ περὶ τοῦ συνήθους γεωγραφικοῦ ὅρου.

[3] Ἴσως ὁ συντάκτης τοῦ παρόντος ἐγγράφου, ὁμιλῶν περὶ ἐλεύσεως τοῦ Νικηφόρου Φωκᾶ εἰς τὴν κυρίως 'Ελλάδα, ἔχει ὑπ' ὄψιν τὸν **Βασίλειον** τὸν **Βουλγαροκτόνον**, ὅστις ὄντως ἦλθε, καὶ συγχέει τοῦτον πρὸς τὸν Νικηφόρον Φωκᾶν.

ποτε ἐπεσκέφθη τὴν κυρίως 'Ελλάδα, ἀλλὰ ἔφθασε μόνον μέχρι τῆς Θράκης κυριεύσας τὰ παρὰ τὴν ἑλληνοβουλγαρικὴν μεθόριον βουλγαρικὰ φρούρια.

3. Ὁ λεκτικὸς τύπος, τὸν ὁποῖον παρουσιάζει τὸ «χρυσόβουλλον» τοῦτο, ἰδίᾳ δὲ κατὰ τὴν ἀρχὴν καὶ τὸ τέλος, ἀφίσταται κατὰ πολὺ τοῦ λεκτικοῦ τύπου, τὸν ὁποῖον χρησιμοποιοεῖ ἡ αὐτοκρατορικὴ γραμματεία ἐπὶ τῶν χρόνων τοῦ Νικηφόρου Φωκᾶ. Διὰ τοῦτο θεωροῦμεν χρήσιμον, ἂν καὶ δὲν ἔχομεν πρωτότυπον [1] χρυσόβουλλον τοῦ Νικηφόρου Φωκᾶ εἰς τὴν διάθεσιν ἡμῶν, νὰ ἐπιχειρήσωμεν τὴν σύγκρισιν ὡρισμένων χαρακτηριστικῶν σημείων τοῦ «χρυσοβούλλου» πρὸς ἀντίστοιχα σημεῖα ἀντιγράφου γνησίου χρυσοβούλλου [2] τοῦ Νικηφόρου Φωκᾶ τοῦ ἔτους 6472 (=964) [3], μηνὸς Μαΐου, ὅπερ ἀπόκειται ἐν τῇ μονῇ τῆς Μ. Λαύρας τοῦ Ἁγίου Ὄρους.

α'. 'Εν τῷ ἀθωνιτικῷ χρυσοβούλλῳ (στίχ. 1 – 8) παρατηροῦμεν ὅτι ὑπάρχει πρόλογος, ὅστις ἀπουσιάζει καθ' ὁλοκληρίαν ἐκ τοῦ ὑφ' ἡμῶν μελετηθέντος «χρυσοβούλλου».

β'. Εἰς τοὺς στίχους 8 – 9 ὁ Νικηφόρος Φωκᾶς ὁμιλῶν δι' ἑαυτόν, ἐν τῷ γνησίῳ χρυσοβούλλῳ, λέγει τὰ ἑξῆς: *«'Επεὶ τοιγαροῦν καὶ ἡ θεοστεφὴς ἡμῶν γαληνότης πάσῃ προθυμίᾳ...»*· εἰς δὲ τοὺς στίχους 20 – 21 λέγει τὰ ἑξῆς: *«Δωρεῖται οὖν ἡ θεοστεφὴς | καὶ σταυροφόρος ἡμῶν ἀρχή...»*· καὶ εἰς τοὺς στίχους 41 – 42; *«...βούλεται ἡ θεοστεφὴς | ἡμῶν ἀρχή...»*. 'Εν τῷ πλαστῷ χρυσοβούλλῳ ὁ αὐτοκράτωρ ὁμιλῶν δι' ἑαυτὸν εἰς τοὺς στίχους 10 – 11 λέγει τὰ ἑξῆς: *«... ὡς καὶ διὰ προσταγῆς τῆς ἡμε|τέρας αὐτοκρατομεγαλειότητος...»* καὶ εἰς τοὺς στίχους 26 καὶ 27 *«Προστάζει δὲ ἡ ἡμετέρα αὐτο|κρατομεγαλειότης...»*.

'Εκ τῆς συγκρίσεως τῶν τίτλων, οἵτινες ἀναφέρονται εἰς τὸν αὐτοκράτορα, βλέπομεν ὅτι ὑπάρχει τεραστία ἀπόστασις μεταξὺ τοῦ ἀθωνιτικοῦ χρυσοβούλλου καὶ τοῦ ὑπὸ ἔρευναν. 'Ιδιαιτέρως διὰ τὸν ὅρον *αὐτοκρατομεγαλειότης* παρατηροῦμεν ὅτι οὗτος οὐδέποτε ἐχρησιμοποιήθη πρὸς χαρακτηρισμὸν βυζαντινοῦ αὐτοκράτορος πρόσετι δὲ καὶ ἡ λέξις εἶναι καινοφανής. Ἡ κατὰ πρῶτον ἐπ' ἴσης πρόσωπον ἐκφορὰ τοῦ αὐτοκράτορος *(«... βασιλεύων ἐγὼ ὁ Νικηφόρος Φωκᾶς...»)* εἶναι ἀήθης παρὰ τοῖς Βυζαντινοῖς.

γ'. Τὸ πλαστὸν χρυσόβουλλον φαίνεται ὅτι ἔχει ὑπ' ὄψιν του τὸ χρυσόβουλλον τῆς Μ. Λαύρας τοῦ ἔτους 964, διότι τὸ τελευταῖον τοῦτο ὁμιλεῖ περὶ

[1] Τὸ παλαιότερον σωζόμενον ἐν πρωτοτύπῳ χρυσόβουλλον εἶναι τοῦ ἔτους 1052. Πρβλ. Α. Σ ι γ ά λ α ν, 'Ιστορ. τῆς 'Ελλ. Γραφῆς, 1934, σ. 265'.

[2] Τὰ χρησιμοποιούμενα τμήματα τοῦ κειμένου ἐλάβομεν ἐκ τοῦ βιβλίου τῶν G. R o u i l l a r d - P. C o l l o m p, Actes de Lavra, τόμ. Α', 1939, σ. 13 - 16, ἔνθα καὶ ἡ σχετικὴ περὶ τὸ χρυσόβουλλον τοῦτο βιβλιογραφία.

[3] Δέον νὰ σημειωθῇ ὅτι ὁ Σ ω φ ρ ό ν ι ο ς Ε ὐ σ τ ρ α τ ι ά δ η ς, 'Ελληνικά, Β', **1929**, σ. 35 (νβ') ἐσφαλμένως νομίζει ὅτι τὸ γνήσιον χρυσόβουλλον τοῦ Νικηφόρου Φωκᾶ εἶναι τοῦ ἔτους **6482** (= 974).

δωρεᾶς τμήματος τοῦ τιμίου σταυροῦ. Συγκεκριμένως εἰς τοὺς στίχους 20 - 23 λέγονται τὰ ἑξῆς χαρακτηρίζοντα τὸ τμῆμα τοῦ δωρηθέντος τιμίου ξύλου: «*Δωρεῖται οὖν ἡ θεοστεφὴς | καὶ σταυροφόρος ἡμῶν ἀρχὴ τῇ ῥηθείσῃ αὐτῆς Λαύρᾳ τίμιον καὶ πανάγιον ξύλον αὐτὸ ἐξ αὐτοῦ ἐκείνου τοῦ βαστάσαντος τὸν Κ(ύριο)ν καὶ δεσπότην μου, | πλεῖον μὲν σπιθαμῆς τὸ μῆκος, ἔλαττον δὲ τὸ ἐγκάρσιον, καὶ πάχος μὲν σῶζον ἀντίχειρος, σχήματος δὲ διπλοῦ στ(αυ)ροῦ*».

Τὸ χωρίον τοῦτο ἀντιστοιχεῖ πρὸς τὰ εἰς τοὺς στίχους 9, 12 – 16 ἀναφερόμενα ἐν τῷ πλαστῷ χρυσοβούλλῳ: «*...καὶ μέρος τοῦ ζωοποιοῦ σταυροῦ...*», «*...τοῦ αὐτοῦ πανζωηφόρου ξύλου εἰς τὸ αὐτὸ ῥηθὲν μοναστήριον. Καὶ οὕτω σταμφθὲν τὸ πανσεβάσμιον καὶ ἅγιον ξύλον, εἰς τύπον σταυροῦ εὑρέθη, ... τυγχάνει δὲ σπιθαμιαῖον τὸ μῆκος τὸ δὲ πλάτος ἕως ἑνὸς δακτύλου*».

δ'. Περαίνοντες τὴν σύγκρισιν ἀναφέρομεν κατὰ πρῶτον μὲν τοὺς τελευταίους στίχους τοῦ ἀθωνιτικοῦ χρυσοβούλλου καὶ εἶτα τοὺς τελευταίους στίχους τοῦ πλαστοῦ. Στίχ. 41 κ.ἑ. « | *...οὕτω περί τε τούτων ἁπάντων καὶ περὶ τῶν ἄλλων, ὧν τοῖς προλαβοῦσι δυσὶ χρυσοβούλλοις ἐνετειλάμεθα, σὺν Θ(ε)ῷ θεσπίζει, εὐδοκεῖ καὶ βούλεται ἡ θεοστεφὴς | ἡμῶν ἀρχή, μηδενὸς τὸ παράπαν ἐναντιουμένου ἢ ἀντιλέγοντος, ὡς βεβαίου καὶ ἀῤῥαγοῦς τυγχάνοντος τοῦ παρόντος εὐσεβοῦς χρυσοβούλλου λόγου |43 τῆς θεοσεβοῦς ἡμῶν βασιλείας γεγενημένου ἐν μηνὶ Μαΐῳ τῆς [·] ζ ἰνδικτιῶνος ἐν ἔτει ἑξακισχιλϊοστω* (sic) *τετρακοσιοστῷ οβ*ῳ (=ἑβδομηκοστῷ δευτέρῳ), | *ἐν ᾧ καὶ τὸ ἡμέτερον εὐσεβὲς καὶ θεοπρόβλητον ὑπεσημήνατο κράτος.* | *† Νικηφόρος ἐν Χριστῷ τῷ Θεῷ πιστὸς βασιλεὺς καὶ αὐτοκράτωρ Ῥωμαίων ὁ Φωκᾶς*» Ταῦτα εὑρίσκονται ἐν τῷ ἀντιγράφῳ τοῦ γνησίου χρυσοβούλλου τοῦ Νικηφόρου Φωκᾶ, ἐν δὲ τῷ πλαστῷ εὑρίσκονται τὰ ἑξῆς ἐν στίχ. 37 κ.ἑ. «... | *Διὸ καὶ διὰ προσταγῆς ἡμῶν ἐδόθη τόδε ἡμέτερον χρυσόβουλον, ἐσφραγι|σμένον τῇ ἡμετέρᾳ αὐτοκρατορικῇ καὶ βασιλικῇ σφραγῖδι καὶ διὰ τῆς ἡμετέρας | βασιλικῆς προσταγῆς, ὑπογραφῇ ἡμῶν καὶ τῶν αὐγούστων καὶ αὐτοκρατόρων | ἐμῶν παίδων. Ἐδόθη ἐν τῷ αὐτῷ ͵ηξδ σεπτεμβρίου ιε [Ἀ]καρνανία.* | *Ὁ ἐν Χριστῷ βασιλεὺς καὶ αὐτοκράτωρ ῥωμαίων νικηφόρος φωκᾶς.*». Ἡ διαφορά, ἥτις ὑπάρχει μεταξὺ τῶν δύο τούτων χωρίων εἶναι καταφανής, ὥστε δὲν χρειάζεται νὰ ἐπιμείνῃ τις εἰς λεπτομερείας [1].

[1] Σχετικῶς πρὸς τὸ χωρίον «*...ὑπογραφῇ ἡμῶν καὶ τῶν αὐγούστων καὶ αὐτοκρατόρων ἐμῶν παίδων...*» παρατηροῦμεν τὰ ἑξῆς: α') Ἀναληθῶς ἀναφέρεται ὅτι ὁ Νικηφόρος Φωκᾶς ἔχει τέκνα. β') Ὅτι τὰ «*τέκνα*» τοῦ Νικηφόρου Φωκᾶ συνυπογράφουσι τὸ χρυσόβουλλον· περίπτωσιν συνυπογραφῆς αὐτοκράτορος καὶ μελῶν τῆς αὐτοκρατορικῆς οἰκογενείας δὲν ἔχομεν, καθ' ὅσον τουλάχιστον γνωρίζομεν. γ') Ὅλως

4. Ἡ γλῶσσα, τὴν ὁποίαν ἐμφανίζει τὸ «χρυσόβουλλον», εἶναι κατὰ πολὺ νεωτέρα τῆς χρησιμοποιουμένης ἐν τοῖς ἐπισήμοις ἐγγράφοις κατὰ τοὺς χρόνους τοῦ Νικηφόρου Φωκᾶ. Παρατηροῦμεν τοὺς ἑξῆς χαρακτηριστικοὺς τύπους.

Στίχ. 14. Ὑπάρχει ἡ λέξις *δραχμάς*, ἥτις εἶναι ἄγνωστος παρὰ βυζαντινοῖς (ἐν δημοσίοις ἐγγράφοις), ὡς νόμισμα.

Στίχ. 16. Παρέχεται ὁ νεωτερικὸς τύπος *δὲν* ἀντὶ τοῦ ἀναμενομένου *οὐκ*.

Στίχ. 26, 28, 32. Σημειοῦμεν τὸν ῥηματικὸν τύπον *προστάζει*, ἀντὶ τοῦ *προστάσσ(ττ)ει*.

Στίχ. 28 – 31 καὶ 32 – 33. Ἐνταῦθα ἔχομεν παράδοξον ἀνάλυσιν ἀπαρεμφάτων καὶ διὰ τῶν δύο συνδέσμων, τοῦ *ὅτι* καὶ τοῦ νεωτερικοῦ *νά*: «*προστάζει... ὅτι... νὰ ἐξουσιάζηται...*» 28 – 31, καὶ «*...προστάζει... ὅτι... νὰ εἶναι...*» 32 – 33.

Στίχ. 31, 33. Ὁ τύπος *νὰ* ἀντὶ *ἵνα*.

Στίχ. 33. Ἔχομεν «*... νὰ εἶναι...*» ἀντὶ τοῦ *ὥσι*.

Ὅλαι αὗται αἱ ἀνωμαλίαι, τὰς ὁποίας παρουσιάζει τὸ «χρυσόβουλλον» τοῦ Νικηφόρου Φωκᾶ, ὡς πρὸς τὰ ἱστορικὰ γεγονότα, τὴν γλῶσσαν, τὸν λεκτικὸν τύπον καὶ ὡς πρὸς τὸ ἐφαρμοζόμενον χρονολογικὸν σύστημα, ἐνισχύουσι τὴν γνώμην ὅτι τὸ ἀνωτέρω «χρυσόβουλλον» εἶναι πλαστόν.

Τὸ ἀρχικὸν πλαστὸν χρυσόβουλλον ἀναντιρρήτως ἐγράφη μεταξὺ τῶν ἐτῶν 1783 – 1808. Τὰ δύο ταῦτα σημεῖα ὁρίζονται ὡς ἑξῆς: Τὸ ἔτος 1783 εἶναι τὸ ἔτος, καθ' ὃ ἱδρύθη ἡ μονὴ τῆς Κοιμήσεως τῆς Θεοτόκου τῆς Βαρετάδος [1], τὸ δὲ ἔτος 1808 εἶναι τὸ ἔτος, καθ' ὃ συνετάχθη τὸ ἀντίγραφον τοῦ πλαστοῦ χρυσοβούλλου.

Ἡ μονὴ τῆς ὑπεραγίας Θεοτόκου τῆς Βαρετάδος.

Ὁ Γρ. Μπουρνιᾶς, ἀναγνοὺς ἐσφαλμένως Βαριτάδος, ἐνόμισεν ὅτι ἡ μονὴ αὕτη κεῖται παρὰ τὰς Σέρρας. Ἡμεῖς καὶ ἐκ τῆς ὀρθοτέρας ἀναγνώσεως τοῦ 40ου στίχου (*[Ἀ]καρνανία* ἀντὶ *ἀπερανθία*) κατελήξαμεν εἰς τὸ συμπέρασμα ὅτι ἡ ἐν τῷ πλαστῷ χρυσοβούλλῳ ἀναφερομένη μονὴ εἶναι ἡ ἐν τῷ χωρίῳ Βαρετὰς ἢ Βαρετάδα, τοῦ τέως δήμου Στράτου, τῆς ἐπαρχίας Βάλτου, τοῦ νομοῦ Αἰτωλοακαρνανίας, κειμένη μονὴ τῆς κοιμήσεως τῆς Θεοτόκου.

ἀναρμόστως ἡ λέξις «*αὐγούστων*» ἀναφέρεται εἰς τὰ ἀνύπαρκτα ἄλλως τέκνα τοῦ Νικηφόρου Φωκᾶ. Διὰ τῆς λέξεως «*αὐγούστα*» χαρακτηρίζεται, ὡς γνωστόν, μόνον ἡ σύζυγος τοῦ αὐτοκράτορος.

[1] Ἡ μόνη μελέτη, ἣν ἠδυνήθημεν νὰ ἀνεύρωμεν σχετικῶς πρὸς τὴν μονὴν ταύτην εἶναι ἡ ἀκόλουθος: Ἀρχιμανδρίτου Σωφρονίου Παπακυριακοῦ, Χριστιανικὰ μνημεῖα ἐν Βάλτῳ, Κοίμησις Θεοτόκου Βαρετάδος, ἐν περιοδικῷ Ποιμὴν ὁ Καλός, ἔτος Α', 1929, ἀριθ. 6, σ. 47.

᾿Εν Γεν. ᾿Αρχ. Κράτ., Μοναστηριακά, Φάκελλος 152 (Διαλελυμένη μονή), σώζονται ἔγγραφα τῆς μονῆς μεταξὺ τῶν ἐτῶν 1834 – 1843. ᾿Εν τοῖς ἐγγράφοις τούτοις ἡ μονὴ φέρεται καὶ ὑπὸ τὰ ἑξῆς ὀνόματα: *Κοίμησις Θεοτόκου, Μονὴ Βαρετάδας, Μονὴ Βαρετὰς* καὶ *Βαρετάδες*.

῾Η μονὴ αὕτη σήμερον δὲν εἶναι ἐν λειτουργίᾳ. Περὶ τῶν μετοχίων αὐτῆς εἰς τὰ ᾿Ιωάννινα, εἰς τὰς Σέρρας καὶ περὶ τῶν ναῶν Προφήτου ᾿Ηλιοῦ καὶ ῾Αγίας Μαρίνης οὐδὲν ἠδυνήθημεν νὰ ἀνεύρωμεν.

ΣΤΕΦΑΝΟΣ Ν. ΚΟΥΜΑΝΟΥΔΗΣ

Ο ΓΕΩΡΓΙΟΣ ΠΙΣΙΔΗΣ ΚΑΙ ΟΙ ΤΡΑΓΙΚΟΙ

1. ῾Ο Γεώργιος Πισίδης, ἐντρυφήσας ὅσον ἐλάχιστοι ποιηταὶ τοῦ Βυζαντινοῦ αἰῶνος εἰς τὰ πνευματικὰ δημιουργήματα τοῦ ἀρχαιοελληνικοῦ κόσμου, προσεπάθησε διὰ τῆς ποιήσεώς του [1] νὰ ἐγγίσῃ τὰς μορφὰς τῆς ἑλληνικῆς κλασσικῆς τέχνης. ῾Η τάσις αὕτη πρὸς τὸ παρελθόν, ἥτις ἄλλωστε εἶναι γενικὸν χαρακτηριστικὸν τῶν Βυζαντινῶν, διαφαινομένη εὐκόλως, διότι ὁ ποιητὴς δὲν ἀποκρύπτει ἀλλὰ προβάλλει τὰς πηγάς του, ἤγαγεν ἐξ ἀρχῆς τοὺς μελετητὰς εἰς τὴν διαπίστωσιν τῶν προτύπων τοῦ ποιητικοῦ του ἔργου. ᾿Ηρευνήθησαν ὁ ῞Ομηρος, οἱ Τραγικοί, οἱ Ρήτορες, ὁ ᾿Αριστοτέλης καὶ αὐτὸς ὁ Πλάτων [2] διὰ νὰ ἀποδειχθῶσι τυχὸν ὑπάρχουσαι σχέσεις τοῦ Πισίδου πρὸς αὐτούς. ᾿Εὰν ὅμως ἐπεδίωξεν ὄντως ὁ ποιητὴς νὰ μιμηθῇ ἰδιαιτέρως ἕνα ἕκαστον τῶν προαναφερθέντων κλασσικῶν εἶναι ἀμφίβολον. Πιθανώτατα, ἔχων ἐκ τῆς συχνῆς μελέτης καὶ ἀναστροφῆς τῶν ἀρχαίων κειμένων πρόσφατον ἐν νῷ τὸν γλωσσικὸν καὶ θεωρητικὸν αὐτῶν πλοῦτον, ἐδημιούργησεν ἔργα, τὰ ὁποῖα εἶναι πολὺ φυσικὸν νὰ ἐκφράζουν ἀπηχήσεις, ἐμμέσους πάντοτε, τῶν ποιημάτων ἰδίως ἐκείνων, ἡ μελέτη τῶν ὁποίων εἶχε συμβάλλει εἰς τὴν διαμόρφωσιν τοῦ παραστατικοῦ αὐτοῦ πλούτου.

᾿Εν τούτοις, οὐδεὶς δύναται νὰ ἀμφισβητήσῃ ὅτι ὁ Γεώργιος Πισίδης δὲν συνεκινήθη ὅλως ἰδιαιτέρως ἐκ τῶν τριῶν μεγάλων τραγικῶν ποιητῶν τῆς ῾Ελληνικῆς ἀρχαιότητος. Πράγματι ἡ ἐπήρεια τῶν ἀρχηγετῶν τῆς τραγῳδίας εἶναι πλέον ἢ ἐμφανὴς εἰς τὰ ποιήματα τοῦ Πισίδου. Εἶναι δὲ πολὺ πιθανὸν ὅτι ὁ ποιητής, συνθέτων κατὰ τὸ πρῶτον ἥμισυ τοῦ ἑβδόμου αἰῶνος, εἶχεν ὑπ᾿ ὄψιν του τραγῳδίας τῶν κλασσικῶν δραματουργῶν μὴ διασωθείσας εἰς ἡμᾶς, ὡς τοῦτο φέρεται μετὰ βεβαιότητος καὶ διὰ τὸ μοναδικὸν

---

[1] Τὰ ἔργα τοῦ Γεωργίου Πισίδου ἐξεδόθησαν ἐν μέρει εἰς τὴν σειρὰν τῶν ἐκδόσεων τῆς Βόννης καὶ πλήρως εἰς τὴν Πατρολογίαν τοῦ Migne (PG, 92, 1865, σ. 1263 κέ.). Γενικὴν βιβλιογραφίαν περὶ Πισίδου παραθέτει ὁ Gyula Moravcsik (Byzantinoturcica I, Budapest 1942, σ. 155). Εἰς τὴν Πατρολ. τοῦ Migne ἐκδίδεται ὡς ἔργον τοῦ Πισίδου καὶ ὁ ᾿Ακάθιστος ῞Υμνος, ὅστις κατόπιν νεωτέρων ἐρευνῶν ἀποκλείεται νὰ ἀνήκῃ εἰς αὐτὸν (ἴδε Ν. Β. Τωμαδάκη, Εἰσαγωγὴ εἰς τὴν Βυζαντινὴν Φιλολογίαν, ᾿Αθῆναι 1952, σ. 188 καὶ Ρωμανοῦ τοῦ Μελῳδοῦ ῞Υμνοι, τόμ. Α΄, ᾿Αθῆναι 1952, Εἰσαγωγή, σ. κβ΄).

[2] Ed. Kurtz, Zu Georgios Pisides, 2 (BNJ, 3, 1922, σ. 13).

διασωθὲν Βυζαντινὸν δρᾶμα «*Ὁ Χριστὸς Πάσχων*», τοῦ ὁποίου ὁ συγγραφεὺς ἐπιχειρεῖ νὰ ψάλῃ τὰ πάθη τοῦ Χριστοῦ κατ' Εὐριπίδην ! [1]

2. Μετρικῶς ὁ Γεώργιος Πισίδης ἀκολουθεῖ πιστῶς τοὺς τραγικούς, συνθέσας ἅπαν [2] τὸ ἔργον του εἰς ἰαμβικὰ τρίμετρα καὶ ὅτε τὸ περιεχόμενον [3] ἔχρῃζεν ἄλλων μέτρων. Ἐν τούτοις, κατά τινα περίεργον τρόπον, εἰς τὴν μετρικὴν τοῦ Γεωργίου Πισίδου, ἐμφανίζεται ἔκδηλος ποιά τις σύνδεσις προσῳδιακοῦ καὶ ῥυθμικοῦ συστήματος. Εἴς τινα σημεῖα ἰδίως ὁ ἀναγνώστης ἔχει τὴν ἐντύπωσιν ὅτι μελετᾷ μεταγενέστερα ῥυθμοτονικὰ στιχουργήματα. Βεβαίως εἶναι παράλογον νὰ ἐπιζητῇ τις παρὰ τῷ Πισίδῃ σαφῆ παραδείγματα ῥυθμικοῦ μέτρου τῆς μορφῆς ποιητικῶν ἔργων πολὺ μεταγενεστέρων τοῦ ποιητοῦ. Παρὰ ταῦτα εἶναι δυνατὸν εἰς τὰ ἔργα τοῦ Γεωργίου Πισίδου νὰ ἀνευρεθοῦν τὰ ἔσχατα ῥιζίδια τῆς ἀπὸ τοῦ δεκάτου τοὐλάχιστον αἰῶνος ἀκμασάσης ῥυθμικῆς ποιήσεως. Πᾶσα ὅμως γνώμη περὶ ἐμφανίσεως τονικοῦ μέτρου εἰς τὸν Πισίδην παραμένει ἁπλῆ εἰκασία, ἐν ᾧ ἀναμφισβήτητος εἶναι ἡ ἐμφάνισις προσῳδίας τῆς αὐτῆς μορφῆς, ὑπὸ τὴν ὁποίαν εὑρηται εἰς τὰς τραγῳδίας τῶν κλασσικῶν χρόνων.

3. Πλὴν ὅμως τῆς ἀναντιλέκτου μετρικῆς ἐπιδράσεως οἱ τραγικοὶ ἐπηρεάζουν ἐκδήλως τὸν Πισίδην καὶ ὡς πρὸς τὸν τρόπον τῆς σκέψεως καὶ ὡς πρὸς τὴν ποιητικὴν ἔκφρασιν καὶ ἐν γένει ὡς πρὸς τὴν γλωσσικὴν μορφὴν τῶν ἔργων του. Ἐπὶ πλέον δὲ τῶν βασικῶν τούτων ἐπιδράσεων ὁ ἑλληνοπρεπὴς ποιητὴς τοῦ ἑβδόμου αἰῶνος πλουτίζει ἀναμφισβητήτως τὰς γνώσεις του μελετῶν τὰς τραγῳδίας τῶν τριῶν πρωτοπόρων τῆς δραματικῆς τέχνης. Πολλάκις ὁ μελετητὴς τῶν ποιημάτων τοῦ Πισίδου προσκρούει εἰς παραδείγματα, νύξεις καὶ ἀναφορὰς εἰς γεγονότα, τὰ ὁποῖα κατὰ μείζονα λόγον πρέπει νὰ ἠρύσθη ὁ ποιητὴς ἐξ αὐτῶν τούτων τῶν κειμένων τοῦ παραδοθέντος εἰς τοὺς Βυζαντινοὺς δραματολογίου.

---

[1] Κρουμπάχερ, Ἱστορία τῆς Βυζαντηνῆς Λογοτεχνίας (μετάφρ. Γ. Σωτηριάδου), τόμ. Β', § 312.

[2] Μικρὰν μόνον ἐξαίρεσιν ἀποτελεῖ ἐνενηκοντάστιχον ποίημα, ὅπερ ἐγράφη εἰς ἑξαμέτρους, ἐπιγραφόμενον «Εἰς τὸν Ἀνθρώπινον βίον».

[3] Ὡς π.χ. εἰς τὰ ἐπικῆς καὶ ἱστορικῆς φύσεως ἔργα του, τὰ ὁποῖα συνέθεσεν ὁμοίως εἰς ἰαμβικὸν τρίμετρον. Ἐν συνεχείᾳ τῆς παρούσης μελέτης οἱ τίτλοι τῶν ἔργων τοῦ Πισίδου θὰ ἀναφέρωνται ὑπὸ τὴν ἀκόλουθον συγκεκομμένην μορφήν: 1) Περσ. ἐκστρατεία (= Εἰς τὴν κατὰ τῶν Περσῶν ἐκστρατείαν Ἡρακλείου τοῦ βασιλέως), 2) Ἔφοδ. βαρβάρων (= Εἰς τὴν γενομένην ἔφοδον τῶν βαρβάρων καὶ εἰς τὴν αὐτῶν ἀστοχίαν...), 3) Μάτ. βίος (= Εἰς τὸν μάταιον βίον), 4) Ἀνάστ. Χριστοῦ (= Εἰς τὴν Ἀνάστασιν τοῦ Χριστοῦ, τοῦ Θεοῦ ἡμῶν), 5) Ἑξαήμ. (= Ἑξαήμερον ἢ κοσμουργία).

Οἱ ἑπόμενοι στίχοι, ἀναφέροντες τὴν ὑπὸ τοῦ Ἡρακλέους ἐπαναφορὰν ἐκ τοῦ Ἅδου εἰς τὴν ζωὴν τῆς Ἀλκήστιδος, ἀποτελοῦν σοβαρὰν ἔνδειξιν ὅτι ὁ Πισίδης εἶχεν ὑπ' ὄψιν του τὴν *Ἄλκηστιν* τοῦ Εὐριπίδου, ἔνθα δίδεται ἡ λύσις τοῦ ἔργου διὰ τῆς καθόδου τοῦ Ἡρακλέους εἰς τὸν Ἅδην καὶ διὰ δυναμικῆς ἐπιβολῆς ἐπάνοδος τῆς συζύγου τοῦ Ἀδμήτου ζώσης εἰς τὴν ζωήν. Ἡρακλῆς ἐν προκειμένῳ θεωρεῖται ὁ Χριστός, Ἄλκηστις δὲ ἀποθανοῦσα ἡ ἐν ἠθικῇ καταπτώσει Οἰκουμένη.

Θαύμαζε μᾶλλον ὡς ἐν ἀνθρώποις
ἕνα τὸν κοσμορύστην εὐλόγως Ἡρακλέα·
κατῆλθεν οὗτος ἄχρι τῆς Ἅιδου θύρας
τὴν λύτταν ἦγξε τοῦ κυνὸς τοῦ παμφάγου,
Ἄλκηστιν ἐξήγειρε τὴν οἰκουμένην,
ἀνεῖλε τὸν δράκοντα τὸν μιαιοφόνον [1].

Πλὴν τῆς πιθανῆς γνωσιολογικῆς ταύτης ἐπηρείας διάφορα λογοτεχνικὰ σχήματα (ἀνακόλουθον, ὑπερβατόν, παρήχησις, ἐπαναδίπλωσις κλπ.), συνήθη παρὰ τοῖς τραγικοῖς, ἐμφανίζονται καὶ παρὰ Πισίδῃ. Εἰς τὸ ἑπόμενον παράδειγμα ὑπερβατοῦ σχήματος συνδέεται ἡ πρώτη λέξις στίχου τινὸς πρὸς τὴν τελευταίαν τοῦ ἑπομένου :

Μίαν γὰρ ἡ τρέχουσα πανταχοῦ δίκη
τοὺς ἀλλοφύλους οὐ παρῆκεν ἡμέραν [2].

Συνηθέσταται ὡσαύτως εἶναι αἱ ὑπὸ τύπον παρηχήσεως ἐπαναλήψεις τῆς αὐτῆς λέξεως ἢ ῥίζης ὑπὸ ἄλλην ἔννοιαν. «*Βλέπων πικρὰς ἐλπίδας παρ' ἐλπίδα*» [3], «*Καὶ μηδὲν ἡμῖν ὡς ἀκόμποις κομπάσῃς*» [4].

Πολλάκις οἱ τραγικοὶ καὶ ἰδιαίτατα ὁ Σοφοκλῆς, σχηματίζουν ἐπίθετα μὲ πρῶτον συνθετικὸν στοιχεῖον τὸ α- (στερητικόν), τὰ ὁποῖα προσδιορίζουν οὐσιαστικά, τιθέμενα εἰς τὴν θέσιν τῶν ἁπλῶν ἐπιρρημάτων *ἄνευ, ἐκτὸς* κλπ. (*«ἄσκευον ἀσπίδων»* [5], *«ἄλυπα γήρως»*) [6]. Τὴν τεχνοτροπίαν αὐτὴν μιμεῖται καὶ ὁ Πισίδης (*«Τὰς τραπέζας ἀμίκτους αἱμάτων»* [7], *«Τὰς ἀδέκτους τῶν παθῶν ἐκκλησίας»*) [8].

---

[1] Ἡρακλιάς, 69 - 74.
[2] Περσ. ἐκστρατεία, Γ' 76 - 77.
[3] Περσ. ἐκστρατεία, Γ' 167.
[4] Ἑξαήμ., 74.
[5] Σοφ., Ἠλ., 36.
[6] Σοφ., Οἰδ. Κ., 1519.
[7] Περσ. ἐκστρατεία, Β' 107.
[8] Περσ. ἐκστρατεία, Β' 109.

Ἔνδειξις ὁμοίως τῆς ἐπιδράσεως τῶν μεγάλων τραγῳδῶν εἰς τὸ ἔργον τοῦ Πισίδου εἶναι ἡ χρῆσις ὡρισμένων λέξεων ὑπὸ τὴν αὐτὴν μεταφορικὴν ἔννοιαν ὑπὸ τὴν ὁποίαν ἀπαντᾷ καὶ εἰς τὰ κλασσικὰ κείμενα. Οὕτω π.χ. ἡ λέξις ***ὄγκος*** χρησιμοποιεῖται καὶ παρὰ τραγικοῖς καὶ παρὰ Πισίδῃ ὡς δηλωτικὴ τῆς κομπορρημοσύνης, ὑπεροψίας καὶ ἐπάρσεως. Τὸ χωρίον «*μηδ' ὄγκον ἄρῃ μηδέν'*» ἐν *Αἴαντι* τοῦ Σοφοκλέους 129 εἶναι παρεμφερὲς πρὸς τὸ «*πρὸς ὄγκον ἠρμένοι*» τοῦ Πισίδου εἰς τὸ ἔργον αὐτοῦ «*Εἰς τὴν γενομένην ἔφοδον τῶν βαρβάρων...*» στίχ. 337.

Ἡ λέξις ***λαμπὰς*** τίθεται καὶ ὑπὸ τῶν τραγικῶν καὶ ὑπὸ τοῦ Πισίδου εἴτε ὡς προσδιορισμὸς τοῦ ἡλίου εἴτε ἀντὶ αὐτοῦ τούτου τοῦ ἡλίου. «*Οὐκέτι μοι τόδε λαμπάδος ἱρὸν ὄμμα θέμις ὁρᾶν*» [1], «*Καὶ τὴν μὲν* (σελήνην) *οὖσαν ἐνδεῆ τῆς λαμπάδος*» [2], «*ἐν οἷς ἐπαυγάζουσα λαμπὰς ἡλίου*» [3], «*λαμπὰς ἡλίου τοῦ δεσπότου*» [4].

Τὸ ῥῆμα ***δάκνω*** εὕρηται καὶ παρὰ τοῖς τραγῳδοποιοῖς καὶ παρὰ τῷ Πισίδῃ ὑπὸ γενικωτέραν ἔννοιαν, ὡς συνώνυμον τοῦ λυπεῖσθαι, ἄχθεσθαι κ.τ.ὅ. Παραδείγματα :

Οὐ γάρ με τἄλγος τῶν παρελθόντων δάκνει [5].
Χοὔτως ἐδήχθη τοῦτο τοὔνειδος λαβών [6].
Τὸ γὰρ δάκνον σου τὴν διάγνωσιν κρατεῖ [7].
Ἔδακνεν αὐτοὺς τὸ βλέπειν τὸν ἥλιον [8].
Τῆς Ἀρμενίας γὰρ αὐτὸν ἡ διέξοδος ἔδακνεν [9].
Δάκνειν νομίζει τὴν ὅλην ὑπόστασιν [10].

Τὸ ἐπίθετον ***καίριος*** ὑπὸ τὴν σημασίαν τοῦ κατάλληλος, ἁρμόδιος, ἐπιδίδει τόσον εἰς τοὺς τραγικούς, ὅσον καὶ εἰς τὸν Πισίδην. Συχνότατα δ' ἐκφέρεται μετὰ τοῦ ῥήματος λέγω ὡς π.χ. «*τὰ καίρια λέγειν*» [11].

Ὁμοίως τὸ ἐπίθετον ***ἄκρος*** ἀντικαθιστᾷ συχνάκις εἰς τοὺς τραγικοὺς

[1] Σοφ., Ἀντιγ., 877.
[2] Ἑξαήμ., 250.
[3] Περσ. ἐκστρατεία, Β' 132.
[4] Περσ. ἐκστρατεία, Γ' 7.
[5] Σοφ., Φιλοκτ., 1358.
[6] Σοφ., Τραχίν., 254.
[7] Εὐρ., Ἱππόλ., 396.
[8] Περσ. ἐκστρατεία, Β' 300.
[9] Περσ. ἐκστρατεία, Β' 446.
[10] Περσ. ἐκστρατεία, Γ' 448.
[11] Αἰσχ., Ἑπτ., 619, Χοηφ., 582. Σοφ., Ἀντιγ., 724 *(εἴ τι καίριον λέγει)*. Περσ. ἐκστρατεία, Β' 37 *(λέγων τὰ καίρια)*.

ἕνα τῶν ἐπιθέτων ἄριστος, ἔξοχος, ἰσχυρός. «*Δαναῶν καὶ Μυκηναίων ἄκροι*» [1], «*μάντις εἰμὶ τῶνδ' ἄκρος*» [2]. Ὡς δηλωτικὸν τῆς αὐτῆς ἐννοίας χρησιμοποιεῖται ἐνίοτε καὶ ὑπὸ τοῦ Πισίδου «*ἔκτιζε τήνδε τὴν πόλιν ἐς πύργον ἄκρον*» [3].

Ὡσαύτως τὸ ἀριθμητικὸν ἐπίθετον ***διττὸς*** ἢ ***δισσὸς*** (= διπλοῦς, διπλάσιος) εἰς πλείστας περιπτώσεις εὕρηται ἐν χρήσει παρὰ τοῖς τραγικοῖς ἀντὶ τοῦ ἀπολύτου ἀριθμητικοῦ δύο (*«ἰδὼν δισσοὺς Ἀτρεΐδας»* [4], *«φάσματα δισσῶν ὀνείρων»* [5], *«δισσοῖς Ἄδραστος ὤμοσε γαμβροῖς»*) [6]. Τὴν χρῆσιν ταύτην ἀκολουθεῖ καὶ ὁ Πισίδης [7].

4. Ἐνίοτε ἡ μετ' ἀκριβείας καὶ βεβαιότητος διαπίστωσις ἐπιδράσεως καθίσταται δυσχερεστέρα. Καὶ ἐὰν ἀκόμη αἱ αὐταὶ λέξεις ἀπαντοῦν τόσον εἰς τὰ ἔργα τῶν τραγικῶν ὅσον καὶ εἰς τὰ τοῦ Πισίδου, δὲν δυνάμεθα νὰ ἀποφανθῶμεν μετὰ πεποιθήσεως ὅτι ὄντως ὁ Βυζαντινὸς ποιητὴς ἤντλησεν ἐκ τῶν προγενεστέρων αὐτοῦ κλασσικῶν τὸν κοινὸν γλωσσικὸν πλοῦτον. Διότι συχνότατα λέξεις τῶν ὁποίων χρῆσις εὑρίσκεται παρὰ τοῖς τραγικοῖς ἐχρησιμοποιήθησαν καὶ ὑπὸ ἄλλων συγγραφέων τῆς ἀρχαιότητος. Δὲν πρέπει ἐπίσης νὰ ἀποκλεισθῇ ἡ ἐπιβίωσις ὡρισμένων ὅρων μέχρι τῶν χρόνων τοῦ Πισίδου. Οὕτω πολλάκις ὁ ποιητὴς τοῦ ἑβδόμου αἰῶνος χρησιμοποιῶν εἰς τὴν στιχουργικήν του λέξεις τῆς καθομιλουμένης, ἔστω καὶ τῆς γλώσσης τῶν λογίων τῆς ἐποχῆς του, ἐμφανίζεται ἀρυόμενος ταύτας, ἐκ τῶν ἔργων τοῦ κλασσικοῦ δραματολογίου. Ἄλλοτε πάλιν εἶναι δυνατὸν ἡ φαινομενικῶς ἄμεσος ἐπίδρασις νὰ εἶναι ἔμμεσος, εἰς τὰς περιπτώσεις δηλαδὴ καθ' ἃς ἠρύσθη γλωσσικούς τινας τύπους ἐκ προγενεστέρου συγγραφέως μιμηθέντος τὸν φραστικὸν πλοῦτον τῶν τραγικῶν.

Παρὰ ταῦτα ἡ ἐπισταμένη ἐξέτασις τῶν ποιημάτων τοῦ Γεωργίου Πισίδου πείθει ἐνίοτε, ἔστω καὶ ἂν δὲν δυνάμεθα νὰ ἀποφανθῶμεν μετ' ἀπολύτου βεβαιότητος, περὶ ἐπιδράσεως προελθούσης ἐκ βαθείας μελέτης τῶν κειμένων τοῦ κλασσικοῦ δράματος. Ἰδιαιτέρως ἡ ἐπίδρασις αὕτη καθίσταται ἐμφανὴς κατὰ πρῶτον λόγον ἐκ τῶν ἰδιωματικῶν φράσεων καὶ λέξεων τῶν τραγικῶν, αἵτινες χρησιμοποιοῦνται καὶ ὑπὸ τοῦ Πισίδου, κατὰ δεύτερον δὲ ἐκ τοῦ παρατηρουμένου γενικωτέρου κοινοῦ λεξιλογικοῦ πλούτου. Τῷ ὄντι

[1] Εὐρ., Φοίνισ., 430.
[2] Σοφ., Ἠλ., 1499.
[3] Ἡρακλιάς, Β' 199.
[4] Αἰσχ., Ἀγαμ., 122.
[5] Σοφ., Ἠλ., 645.
[6] Εὐρ., Φοίνισ., 427.
[7] Ἑξαήμ., 1024, Περσ. ἐκστρατεία, Α' 72, Β' 35, Γ' 409.

πλεῖσται λέξεις τῆς φρασεολογίας τοῦ Γεωργίου Πισίδου εἶναι εἰλημμέναι, ἂν καὶ τοῦτο δὲν δυνάμεθα κατηγορηματικῶς νὰ ἀποδείξωμεν, ἐκ τοῦ λεκτικοῦ θησαυροῦ τῶν κλασσικῶν τραγῳδιῶν.

5. Τοιαῦται λέξεις ἔχουσαι ἰδιαιτέραν ἐπίδοσιν παρὰ τοῖς τραγικοῖς καὶ ἀπαντῶσαι ἐκ παραλλήλου παρὰ τῷ Πισίδῃ εἶναι καὶ αἱ ἀκόλουθοι :

εὐφρόνη (= νύξ) :

«λαβεῖν συνεργὸν τοῦ σκοποῦ τὴν εὐφρόνην» [1] (Πισίδης).
«μέλαινα τ' ἄστρων ἐκλέλοιπεν εὐφρόνη» [2] (Σοφοκλῆς).
«ἀφύλακτον εὑδήσουσι πᾶσαν εὐφρόνην» [3] (Αἰσχύλος).

Ἰδιαιτέρας προσοχῆς εἶναι ἀξία ἡ τοποθέτησις τῆς λέξεως καὶ εἰς τοὺς μὲν καὶ εἰς τὸν δὲ εἰς τοὺς τελευταίους πόδας τοῦ στίχου.

πρόμαντις (= μάντις, προφήτης) :

«πρόμαντις οὐκ ὤν» [4] (Πισίδης).
«τούτων πρόμαντις οὖσα» [5] (Αἰσχύλος).
«ὦ παῖ πρόμαντι» [6] (Εὐριπίδης).

αὐτάδελφος (= ἀδελφὸς ἐξ ἀμφοτέρων τῶν γονέων, γνήσιος). Ὁ Πισίδης μεταχειρίζεται τὴν λέξιν οὐχὶ μόνον πρὸς δήλωσιν γνησιότητος συγγενείας, ἀλλὰ κατ' ἐπέκτασιν καὶ ἐπὶ ἠθικῶν σχέσεων *(«τὰς αὐταδέλφους ἀρετάς»)* [7]. Οἱ τραγικοί, οἵτινες μόνοι σχεδὸν χρησιμοποιοῦν τὸ ἐπίθετον, δηλοῦν δι' αὐτοῦ ἰδίως σχέσιν αἵματος [8].

ἀλάστωρ [9] (= κακοῦργος).

φάσγανον (= ξίφος). Λέξις ἀπαντῶσα μόνον παρὰ ποιηταῖς (Ὁμηρ. λ 24, 48, 82). Συνηθεστάτη ἡ χρῆσις αὐτῆς παρ' Εὐριπίδῃ καὶ Σοφοκλεῖ, ἀλλὰ καὶ Αἰσχύλῳ [10].

---

[1] Περσ. ἐκστρατεία, Β' 365, Ἑξαήμ., 1115.
[2] Ἠλέκτρ., 19.
[3] Ἀγαμ., 337.
[4] Περσ. ἐκστρατεία, Β' 177.
[5] Χοηφ., 758.
[6] Ἴων, 681.
[7] Περσ. ἐκστρατεία, Α' 71.
[8] Αἰσχ., Εὐμεν., 89. Σοφ., Ἀντιγ., 1, 503, 696.
[9] Περσ. ἐκστρατεία, Γ' 302. Σοφ., Αἴας, 374.
[10] Ἀγαμ., 1162 («θήγουσα φωτὶ φάσγανον»).

μεθαρμόζω (= μεταβάλλω) :

«...τὰς δὲ συμφορὰς ὅλας
ἔστρεψεν εὐθὺς εἰς χαρὰν μεθαρμόσας» [1] (Πισίδης).
«εἴ τι μὴ καιροῦ τυγχάνω μεθάρμοσον» [2] (Σοφοκλῆς).
«γίγνωσκε σαυτὸν καὶ μεθάρμοσαι τρόπους» [3] (Αἰσχύλος).

ἐμβατεύω (= ἐντός τινος, ἐπί τινος πατῶ) :

«Ταῖς ἐρήμοις ἐμβατεύων» [4] (Πισίδης).
«κασίγνητον ἐμβατεῦσαι πόλιν» [5] (Εὐριπίδης).
«μηδ' ἐμβατεύειν τῆς πατρίδος» [6] (Σοφοκλῆς).
«Πὰν ἐμβατεύει ποντίας ἀκτῆς» [7] (Αἰσχύλος).

φοινίσσω (= καθιστῶ τι ἐρυθρόν) :

«ἐξ ἀλλοφύλων αἱμάτων φοινίσσεται» [8] (Πισίδης).
«μάστιγι πρῶτον νῶτα φοινιχθεὶς θάνῃ» [9] (Σοφοκλῆς).
«σφάγια φοινίσσειν» [10] (Εὐριπίδης).

πεφυρμένος. Ἡ μετοχὴ αὕτη τοῦ φύρω εἶναι ἰδιαιτέρως ἀγαπητὴ εἰς τὸν Πισίδην [11], ἀλλὰ καὶ οἱ τραγικοὶ [12] ποιοῦνται συχνάκις χρῆσιν αὐτῆς παραλλήλως πρὸς τοὺς ἄλλους τύπους τοῦ ῥήματος.

ἀείρυτος :

«ῥεῦμα ἐξ ἀειρύτων φόνων» [13] (Πισίδης).
«...πρῶτον μὲν ἱρὰς ἐξ ἀειρύτου χοὰς
κρήνης ἐνεγκοῦ» [14] (Σοφοκλῆς).

Ἡ λέξις *φόνος* εἰς τὸ προμνησθὲν χωρίον τοῦ Πισίδου κεῖται μεταφο-

---

[1] Περσ. ἐκστρατεία, Β' 230.
[2] Ἠλέκτρ., 31.
[3] Προμηθ., 309.
[4] Ἡρακλιάς, Β' 134.
[5] Ἠλέκτρ., 595.
[6] Οἰδ. τ., 825.
[7] Πέρσ., 449.
[8] Ἔφοδ. βαρβάρων, 492.
[9] Αἴας, 110.
[10] Ὀρέστ., 1285.
[11] Ἡρακλιάς, Β' 82, 186, Ἀνάστ. Χριστοῦ, 78, Ἑξαήμ., 34, 196, Μάτ. βίος, 60, 69.
[12] Εὐρ., Ὀρέστ., 1411 *(«ὄμμα δακρύοις πεφυρμένοι»)*.
[13] Ἡρακλιάς, Α' 37.
[14] Οἰδ. Κ., 469.

ρικῶς εἰς δήλωσιν χυθέντος αἵματος. Ἡ αὐτὴ μεταφορὰ εὕρηται ἐν χρήσει καὶ παρ' Αἰσχύλῳ [1] *(«θιγγάνοντες ἐν χερσὶ ταυρείου φόνου»).*

Λοξίας (= ἐπίθετον τοῦ Ἀπόλλωνος διὰ τοὺς σκοτεινοὺς αὐτοῦ χρησμούς). Ἡ χρῆσις τοῦ ἐπιθέτου συχνοτάτη ἐν ταῖς τραγῳδίαις καὶ τῷ κωμικῷ Ἀριστοφάνει.

«...μηδὲν πρόσθεν ἢ τὰ Λοξίου
πειρώμεθ' ἔρδειν» [2] (Σοφοκλῆς).
«Λοξίου κελεύσμασιν ἥκω» [3] (Αἰσχύλος).
«τοιοῖσδε πεισθεὶς Λοξίου μαντεύμασιν» [4] (Αἰσχύλος).

Ἀντὶ τοῦ θεοῦ Ἀπόλλωνος χρησιμοποιεῖ καὶ ὁ Βυζαντινὸς στιχουργὸς τὸ αὐτὸ πρὸς τοὺς τραγικοὺς ἐπίθετον *(«τοῦ Λοξίου δὲ τοὺς ὅρους βδελύττεται»)* [5].

τομώτατος. Ὁ ὑπερθετικὸς οὗτος τοῦ ἐπιθέτου *τομὸς* (= κοπτερός, ὀξύς), ἀπαντᾷ ἀποκλειστικῶς σχεδὸν εἰς τοὺς τραγικούς. Ἐκ τούτου συμπεραίνω ὅτι ἡ ὁμοία χρῆσις τοῦ ὑπερθετικοῦ βαθμοῦ ὑπὸ τοῦ Γεωργίου Πισίδου προέκυψεν ἐκ τῶν κειμένων τῆς ἀρχαίας τραγῳδίας. Οὕτω ὁ Σοφοκλῆς χαρακτηρίζει *«τομώτατον»* τὸν *«σφαγέα»* (ξίφος), ἐπὶ τοῦ ὁποίου πεσὼν ηὐτοκτόνησεν ὁ Αἴας *(«ὁ μὲν σφαγεὺς ἕστηκεν ᾗ τομώτατος γένοιτ' ἄν»* [6]. Τὸ ξίφος ὡσαύτως χαρακτηρίζει *«τομώτατον»* ἐν τῷ Ἑξαημέρῳ αὐτοῦ καὶ ὁ Γεώργιος Πισίδης *(«τομωτάτῳ ξίφει»* [7], ὁμοίως ἀλλαχοῦ *«τομωτάτη φύσις»)* [8].

παμφαὴς (= λαμπρός, καθαρός) :

«παμφαῆ βλέπων ἔλεγχον» [9] (Πισίδης).
«παμφαὲς μέλι» [10] (Αἰσχύλος).
«παμφαὴς ἀκτὶς Ἀελίου» [11] (Εὐριπίδης).
«θείῳ πυρὶ παμφαής» [12] (Σοφοκλῆς).

---

[1] Ἑπτ., 44.
[2] Ἠλέκτρ., 82.
[3] Εὐμεν., 19, 235, 241.
[4] Πέρσ., 669. Ἐπίσης ἐν Εὐριπίδου, Φοινίσσαις, 1703 *«νῦν χρησμός, ὦ παῖ, Λοξίου περαίνεται».*
[5] Περσ. ἐκστρατεία, Γ' 11.
[6] Αἴας, 815.
[7] Ἑξαήμ., 37.
[8] Περσ. ἐκστρατεία, Γ' 220.
[9] Περσ. ἐκστρατεία, Β' 177.
[10] Πέρσ., 612.
[11] Μήδ., 1251.
[12] Φιλοκτ., 727.

δίχα. Συχνοτάτη εἶναι ἡ χρῆσις τοῦ ἐπιρρήματος, τὸ ὁποῖον ἰδίως ἐσήμαινε «εἰς δύο μέρη», κατόπιν ὅμως κατέστη ταυτόσημον τῶν ἐπιρρημάτων πλήν, ἐκτός, ἄνευ, χωρὶς κ.τ.ὅ. Ὑπὸ τὴν δευτέραν ταύτην ἔννοιαν εἶναι συνηθέστατον ἐν ταῖς τραγῳδίαις *(«Ἀτρειδῶν δίχα»* [1], *«γνώμης δίχα»* [2], *«τῶν λελεγμένων δίχα»)* [3]. Τὴν αὐτὴν ἔννοιαν ἐνέχει καὶ παρὰ Πισίδῃ *(«θεοῦ δίχα»* [4], *«σπορᾶς δίχα»* [5], *«αἱμάτων δίχα»* [6], *«κινδύνου δίχα»* [7].

6. Ἐκ τῶν ἀναφερθέντων παραδειγμάτων καθίσταται πιθανωτάτη ἡ ἔνδειξις ὅτι ὁ Γεώργιος Πισίδης εἶχε μελετήσει ὅσον ὀλίγοι λόγιοι τῆς ἐποχῆς του τὰ κείμενα τῶν ἀρχαίων τραγῳδιῶν. Οὕτω ἢ δὲν κατώρθωσε νὰ ἀποφύγῃ τὴν ἐξ αὐτῶν ἐπήρειαν καὶ ὑπέστη ταύτην ἀσυνειδήτως ἢ πιθανώτερον ἀπέβλεψεν ἐν πλήρει συνειδήσει εἰς τὴν κατὰ τὸ δυνατὸν ἀκριβεστέραν μίμησιν τῶν κλασσικῶν ἔργων. Ἡ προσπάθεια αὕτη τῆς ἐν ἐπιγνώσει μιμήσεως τῶν ἀρχαίων προτύπων εἶναι βασικὸν χαρακτηριστικὸν τοῦ συνόλου σχεδὸν τῶν λογίων τοῦ Ἑλληνικοῦ Μέσου Αἰῶνος. Ἡ τάσις αὕτη πρὸς τὸ μεγαλοπρεπὲς παρελθὸν εἶχε δημιουργήσει μίαν πνευματικὴν κατάστασιν, τὴν ὁποίαν δὲν δυνάμεθα νὰ ἀντιληφθῶμεν διὰ τῶν σήμερον κρατούντων περὶ τῶν πνευματικῶν ζητημάτων κριτηρίων. Ἡ γλῶσσα τῶν μεγάλων προγόνων ἦτο μία πραγματικότης διὰ τοὺς Βυζαντινοὺς λογίους, ἥτις δυσκόλως γίνεται νοητὴ σήμερον εἰς μίαν ἐποχὴν τοσοῦτον ἐπηρμένην ἐν τῇ αὐτοπεποιθήσει της.

Πάντως ὁ Γεώργιος Πισίδης ὑπερέβη πολλοὺς λογίους ποιητὰς τοῦ Βυζαντίου εἰς ἐπιτυχίαν καὶ ἐπλησίασε πολὺ τὰ κλασσικὰ κείμενα, εἰς τοῦτο βοηθηθεὶς ὑπὸ τοῦ οὐχὶ συνήθους ποιητικοῦ ταλάντου, ὅπερ διέθετεν καὶ τῆς κατὰ τὰ φαινόμενα ἐμβριθοῦς γνώσεως τῆς ἀρχαίας λογοτεχνίας. Ἡ ἐπιτυχία του αὕτη καὶ ἡ ἀληθὴς ποιητικὴ συγκίνησις, ἥτις ἀναβλύζει ἐνίοτε ἐκ τῶν ἔργων του, καθιστᾷ εὐλογοφανῆ τὴν ὑπόθεσιν καθ' ἥν, ἐὰν ὁ Πισίδης ἔζη εἰς ἄλλην ἐποχήν, θὰ ἦτο σήμερον πραγματικὸς δημιουργός. Τὸ ὅτι πολλάκις θέτει σκοποὺς τῆς ποιήσεώς του ξένους πρὸς τὴν καθαρὰν τέχνην, ὡς τὰ κολακευτικὰ αὐτοῦ ἔργα πρὸς Ἡράκλειον καὶ ἡ προσπάθειά του νὰ ἐμφανισθῇ εἰς τὰ ὄμματα τῶν συγχρόνων του ἰσάξιος τῶν προσωπικοτήτων τῆς ἀρχαιότητος, ἀκριβῶς ἐπειδὴ ἡ μορφὴ τῶν ἔργων του ἐπλησίαζεν τὴν τῶν ἀριστουργημάτων τοῦ Ἑλληνικοῦ πνεύματος, εἶναι πρὸς ζημίαν τῆς πηγαίας

---

[1] Σοφ., Αἴας, 750.
[2] Σοφ., Ἠλ., 547.
[3] Αἰσχ., Χοηφ., 778.
[4] Ἑξαήμ., 958.
[5] Περσ. ἐκστρατεία, Α' 145.
[6] Περσ. ἐκστρατεία, Β' 144.
[7] Περσ. ἐκστρατεία, Γ' 49.

καὶ ἀπροσωπολήπτου δημιουργίας, τῆς ὑπεράνω ἐποχικῶν καὶ χρονικῶν ὁρίων ἀμιγοῦς τέχνης.

Παρὰ ταῦτα ὁ Γεώργιος Πισίδης, πραγματικὴ ποιητικὴ φύσις, ἐμφανίζεται συχνάκις, ἰδίως εἰς στιγμὰς θρησκευτικοῦ ἐνθουσιασμοῦ, δημιουργῶν προσωπικὸν ὕφος. Εἰς τὰς οὐχὶ σπανίας ταύτας περιπτώσεις καθίσταται δῆλος ὁ εἰλικρινὴς ποιητής, ὁ ἀναμοχλεύων καὶ ἀφομοιῶν εἰς τὸ ἔργον του ἕνα ὁλόκληρον ἑλληνικὸν κόσμον, συγχρόνως δ᾿ ἐπιθέτων ἐμφανῆ τὴν σφραγῖδα τῆς ἰδιοτύπου αὐτοῦ δημιουργίας.

Γενικῶς οἱ στίχοι τοῦ Πισίδου εἶναι ῥέοντες, κανονικοὶ καὶ ἐλάχιστα ἡ μετρικὴ βιάζει τὸ νόημα καὶ τὴν συνάρτησιν αὐτῶν πρὸς ἀλλήλους. Πολλάκις ἡ εὐφράδειά του εἶναι τοσοῦτον ἀκατάσχετος ὥστε ὁμοιάζει πρὸς κρουνὸν ἐκχέοντα ὁρμητικῶς ἄφθονον ὕδωρ. Ἀλλ᾿ ἡ εὐφράδεια αὕτη καταντᾷ ἐνίοτε φλυαρία, ἡ ὁποία καθιστᾷ δύσκολον τὸ ἐσωτερικὸν περιεχόμενον τῶν στίχων του. Ὑπάρχει πλήρης ἀντίθεσις τοῦ ἔργου τοῦ Βυζαντινοῦ στιχουργοῦ πρὸς τὰς λεπτάς, σαφεῖς, καὶ δι᾿ ὀλίγων λέξεων ἐκπεφρασμένας ἐννοίας τῶν προοδοποιῶν τῆς ἀρχαίας τραγικῆς τέχνης. Ἀπὸ τῆς ἀπόψεως ταύτης οἱ τρεῖς φωστῆρες τῆς Ἑλληνικῆς δραματουργίας ἔμειναν ἀμίμητοι.

Ὁ Γεώργιος Πισίδης, σημαντικώτατος ἐκπρόσωπος τῆς ἑλληνιζούσης ποιήσεως τοῦ Βυζαντινοῦ αἰῶνος, ἂν καὶ πολλάκις εἰς τὰ στιχουργήματα αὐτοῦ ἐμφανίζεται διὰ τῆς πολυμαθείας, τοῦ πομπώδους ὕφους, τῶν ὑπερβολῶν καὶ τῆς μετρικῆς τελειότητος αὐτοῦ ὡς δεξιοτέχνης στιχοπλόκος καὶ ὀλιγώτερον ὡς ἁπλοῦς καὶ ἀπέριττος ποιητής, ὑπῆρξεν ἐν τούτοις μία ἀσυνήθης καὶ ὅσον ἐλάχισται ποιητικῶς προικισμένη προσωπικότης τοῦ Βυζαντίου. Καὶ τοιαύτας μορφὰς τῆς ἀξίας τοῦ Πισίδου δυσκόλως θὰ παρουσιάσῃ ἐν τῇ ἱστορικῇ αὐτοῦ ἐξελίξει τὸ στερέωμα τοῦ μεσαιωνικοῦ Ἑλληνισμοῦ.

ΣΠ. ΚΥΡΙΑΖΟΠΟΥΛΟΣ

ΠΕΡΙ ΤΑ ΠΡΟΒΛΗΜΑΤΑ ΤΩΝ ΠΑΤΜΙΑΚΩΝ ΚΟΝΤΑΚΑΡΙΩΝ

Παρὰ τὴν ἀρτιότητα τῆς γενομένης ἐσχάτως περιγραφῆς[1] τῶν πατμιακῶν κοντακαρίων καὶ παρὰ τὴν ἀξιόλογον προσπάθειαν τῶν ἐνεργησάντων αὐτὴν ὅπως θίξουν σπουδαιότατα προβλήματα σχετικὰ μὲ τὴν προέλευσιν καὶ τὸν προορισμὸν[2] τῶν ἐν λόγῳ χειρογράφων, τὰ προβλήματα ταῦτα ἐξακολουθοῦν εἰσέτι νὰ ἐπιζητοῦν τὴν λύσιν των. Ἐφ᾿ ὅσον δὲ εἶναι δύσκολον διὰ μιᾶς νὰ ἐπιλυθοῦν, ἐπιβάλλουν τὴν ὕπαρξιν καὶ ἄλλων πρὸς τὰς ὑπαρχούσας ἀπόψεων εἰς τρόπον ὥστε ὁ ἐρευνητὴς νὰ δύναται πρὸς ἐπίτευξιν τῶν ζητουμένων νὰ κινῆται ἐπὶ εὐρυτέρου πεδίου ἐρεύνης. Εἶναι γεγονὸς ἀδιαμφισβήτητον ὅτι πολλὰς δυσχερείας προβάλλει ἡ ἔρευνα τῶν ἐν λόγῳ προβλημάτων καὶ ἐπομένως πάντοτε θὰ πρέπει νὰ εἴμεθα ἐπιεικεῖς κριταὶ τῶν ἁπτομένων τῆς λύσεως αὐτῶν. Δὲν πρέπει ὅμως, προκειμένης τῆς ἀντιμετωπίσεως τοιαύτης σοβαρότητος ζητημάτων, νὰ ἐρευνῶνται μὲ τόλμην προβλήματα δευτερευούσης σημασίας, ὡς ἡ ἱστορικὴ τύχη τῶν κωδίκων[3], ἐνῷ ἄλλα σπουδαιότερα νὰ τυγχάνουν μικροτέρας προσοχῆς. Ἡμεῖς βεβαίως περισσότερον ἐνδιαφερόμεθα διὰ τὴν τοπικὴν προέλευσιν καὶ τὸν προορισμὸν τῶν κοντακαρίων παρὰ διὰ τὴν ἱστορικὴν αὐτῶν τύχην. Ὡς πρὸς τὸ ζήτημα δὲ τῆς κολοβώσεώς των[4] μᾶς ἀρκεῖ ἡ ὑπόθεσις ὅτι προεκάλεσεν αὐτὴν ἡ φθορὰ τῆς σταχώσεως τῶν βιβλίων καὶ ἡ ἀδιαφορία τῶν κτητόρων ὅπως ἐπιληφθοῦν τῆς ἐπισκευῆς αὐτῶν. Ἡ τεκμηρίωσις δὲ τῶν προβλημάτων ἅτινα παρουσιάζουν τὰ πατμιακὰ κοντακάρια, πρέπει νὰ στηριχθῇ ὀρθολογιστικῶς περισσότερον εἰς τὰς πιθανότητας παρὰ εἰς τὴν ἀκολουθίαν τῶν δεδομένων, τὰ ὁποῖα εἶναι ἐλλιπῆ καὶ οὐχὶ σαφῆ.

Κατωτέρω θὰ ἐπιχειρήσω νὰ διατυπώσω κατὰ δύναμιν καὶ τὰς ἰδικάς

---

[1] Ρωμανοῦ τοῦ Μελῳδοῦ Ὕμνοι. τόμ. Β, Ἀθῆναι 1954. Μέρος Α΄, Ὁ Πατμιακὸς Κῶδιξ 212 ὑπὸ Μάρκου Ν. Ναουμίδου, σσ. α΄-σνς΄. Ὁ Πατμιακὸς Κῶδιξ 213 ὑπὸ Παναγιώτου Γ. Νικολοπούλου, σσ. σνζ΄-τκθ΄. Περὶ τῆς σπουδαιότητος καὶ τῆς ἀξίας τῆς περιγραφῆς τῶν πατμιακῶν κοντακαρίων θὰ γίνῃ λόγος εἰς προσεχῆ ὑπ᾿ ἐμοῦ περιγραφὴν τῶν κονδακαρίων τοῦ Σινᾶ.

[2] Ὅρα εἰσαγωγὴν εἰς ἕκαστον κώδικα. Ἔνθ᾿ ἀνωτ.

[3] Ὅρα Νικολόπουλον, Ἔνθ᾿ ἀνωτ., σ. σξ΄ καὶ ἑξῆς.

[4] Ἔνθ᾿ ἀνωτ., σ. σξδ΄.

μου ἀπόψεις τὰς σχετικὰς μὲ τὸν προορισμὸν καὶ τὴν προέλευσιν τῶν ἐν λόγῳ κωδίκων, χωρὶς νὰ ὑποχρεοῦμαι εἰς δήλωσιν τοῦ ἂν ἐκφράζω νέας γνώμας ἢ ἂν καὶ ἑκάστοτε ἀνασκευάζω τὰς ὑπ' ἄλλων γραφείσας, ἐφ' ὅσον τὸ παρὸν μελέτημα θὰ προσήγγιζε τὰ ὅρια τῆς κριτικῆς. Οὕτω θὰ καταλήξω δεχόμενος διὰ μὲν τὸν προορισμὸν τῶν χειρογράφων ὅτι ταῦτα ἐγράφησαν οὐχὶ πρὸς λειτουργικὴν χρῆσιν ἀλλὰ πρὸς διατήρησιν τῶν σῳζομένων, διὰ δὲ τὴν προέλευσιν αὐτῶν ὅτι ἀγνοοῦμεν αὐτήν [1], καθὼς ἐπίσης ἀγνοοῦμεν παντελῶς πότε καὶ πόθεν εἰσήχθησαν εἰς τὴν Μονὴν τῆς Πάτμου, ἀφοῦ ἡ ὑπόθεσις τῆς δωρεᾶς αὐτῶν ὑπὸ τοῦ πατριάρχου Νικολάου εἰς τὸν ἱδρυτὴν τῆς Μονῆς εἶναι ἐντελῶς ἀστήρικτος [2].

Ἡ ἔρευνα τοῦ προορισμοῦ τῶν κοντακαρίων συνδέεται στενότατα μὲ τὸ πρόβλημα τοῦ τρόπου τῆς γραφῆς αὐτῶν. Ἂν δηλαδὴ τὸ περιεχόμενον τῶν κοντακαρίων αὐτῶν ἀπηρτίσθη διὰ σταχυολογήσεως ἐκ πολλῶν χειρογράφων ἢ ἂν ἀντιπροσωπεύῃ πιστῶς τὸ ὑλικὸν ἑνὸς ἄλλου κώδικος. Διότι ἐν τῇ πρώτῃ περιπτώσει, τοῦ διὰ σταχυολογήσεως δηλονότι ἀπαρτισμοῦ τῶν κοντακαρίων, θὰ πρέπει νὰ δεχθῶμεν ὅτι οὐδὲν ταῦτα ἑορτολόγιον ἐκφράζουν καὶ ἑπομένως ὅτι ἐνισχύουν τὴν ἄποψιν τοῦ μὴ λειτουργικοῦ αὐτῶν προορισμοῦ. Ἐν δὲ τῇ δευτέρᾳ, τῆς ἐξ ἑνὸς δηλαδὴ μόνον χειρογράφου, λειτουργικῆς χρήσεως, ἀντιγραφῆς, πρέπει νὰ δεχθῶμεν ὅτι τὰ κοντακάρια ἀκολουθοῦν ἓν ὡρισμένον ἑορτολογικὸν τυπικὸν καὶ δὲν ἀποκλείεται ἑπομένως ἡ λειτουργικὴ σκοπιμότης αὐτῶν. Ἀλλ' ἐφ' ὅσον δεχθῶμεν ὅτι ὁ ἀντιγραφεὺς συνέλεξε τὸ ὑλικόν του ἐκ διαφόρων περιοχῶν καὶ συγγραφέων [3] χρησιμοποιήσας, ὡς πειθόμεθα ἐκ τῶν in margine γραφῶν, πλείονα τοῦ ἑνὸς χειρόγραφα ἐκφράζοντα διάφορα ἑορτολογικὰ τυπικά, ἔχομεν δ' ἐκ παραλλήλου ἐνδείξεις [4] ὅτι ἑκάστη ἐπικεφαλὶς ὕμνου εἰς τοὺς πατμιακοὺς κώδικας μετεφέρθη πιστῶς ἐκ τοῦ προτύπου ἐξ οὗ μετεγράφη μετὰ τοῦ ὕμνου, δὲν εἶναι εὔλογον νὰ δεχθῶμεν ὅτι τὸ ἑορτολόγιον τῶν πατμιακῶν κοντακαρίων εἶναι ἀνεξάρτητον παντὸς ἑορτολογίου; Νομίζω ὅτι ὁ ἀντιγραφεὺς συνέλεξε μὲν τοὺς ὕμνους ἀλλὰ διὰ τὴν ὑπ' αὐτοῦ δημιουργουμένην ἀνθολογίαν δὲν ἔλαβεν ὑπ' ὄψιν του οὐδὲν ἑορτολογικὸν τυπικὸν ἐπὶ τῇ βάσει τοῦ ὁποίου θὰ καθώριζε τὴν ἑορτολογικὴν θέσιν ἑκάστου ὕμνου ἐν τῷ νέῳ κώδικι. Ἀντλῶν δὲ τὸ ὑλικόν του συγκριτικῶς ἐκ πλειόνων τοῦ ἑνὸς κωδίκων [5], ἐχόντων ἑορτολογικὰς διαφορὰς ἀφορώσας εἰς διάφορα τυπικά, μετέφερεν εἰς τὸν ἰδικόν του κώδικα ἕκαστον ὕμνον ἀρχόμενος ἀπὸ τῆς ἐπικεφαλίδος αὐτοῦ ὡς παρελάμβανεν ἐκ τοῦ πληρέστερον ἔχοντος τὸν ὕμνον προτύπου. Τυχὸν ἄποψις περὶ ἀκολουθίας τοῦ ἐκ τῶν πατμιακῶν κοντακαρίων ἐξαγομένου ἑορτολογίου ἑνὸς ὡρισμένου τυπικοῦ εἶναι μᾶλλον ἀπίθανος καὶ δι' οὓς λόγους εἴπομεν ἀνωτέρω, ἀλλὰ καὶ ἐκ τοῦ γεγονότος τοῦ μὴ λειτουργικοῦ προορισμοῦ αὐτῶν. Ἀλλ' οἱ λόγοι ἕνεκα τῶν ὁποίων πρέπει ἀφ' ἑνὸς μὲν νὰ ἀποκλεισθῇ ἡ ἄποψις ὅτι ἐπίσημος λειτουργικὴ ἀνάγκη ἐπέβαλε τὴν δημιουργίαν τῶν ἐν λόγῳ κωδίκων καὶ ἐξ ἄλλου νὰ δεχθῶμεν ὅτι οὗτοι ἐγράφησαν μᾶλλον πρὸς σωτηρίαν τῶν καλλιτέρων ὕμνων εἶναι οἱ ἑξῆς:

1) Σῴζεται ἡ ἀκροστιχὶς εἰς τὴν ἐπικεφαλίδα ἑκάστου ὕμνου χωρὶς πολλάκις καὶ τὸ σύνολον τῶν πρώτων γραμμάτων τῶν ἐκδιδομένων οἴκων νὰ ἐπαληθεύῃ αὐτήν [1]. Ἐνίοτε ἀφίνεται κενὴ ἡ θέσις τοῦ οἴκου ὅταν δημιουργηθῇ ὑπόνοια διασαλεύσεως τῆς τάξεως διαδοχῆς ἢ μένει ἀτελείωτος ὁ οἶκος τοῦ ὁποίου ἀνακαλύπτεται ἡ νοθεία [2]. Ἐξ ἄλλου εἶναι καταφανὴς ἡ προσπάθεια τοῦ ἀντιγραφέως ὅπως παρουσιάσῃ ἐπιμεμελημένην τὴν συλλογὴν καὶ ἐκδώσῃ ὅσον τὸ δυνατὸν ἀρτίους τοὺς ὕμνους καὶ μάλιστα κατόπιν παραβολῆς πλειόνων χειρογράφων, ὡς δεικνύουν αἱ in margine γραφαί, αἱ κατ' ἐξοχὴν ἄγνωστοι εἰς τοὺς ἄλλους κώδικας. Ταῦτα πάντα βεβαίως δεικνύουν ὅτι ὁ συλλογεὺς δὲν ἀδιαφορεῖ διὰ τὴν ἀρχικὴν μορφὴν τοῦ ὕμνου καὶ ὅτι τὰ σῳζόμενα μᾶλλον ἤθελε διὰ τοῦ ἔργου του νὰ διατηρήσῃ παρὰ νὰ προορίσῃ αὐτὸ διὰ τὰς λειτουργικὰς ἀνάγκας τοῦ παραγγείλαντος.

2) Τὴν ἐποχὴν τῆς ἀντιγραφῆς ἔχει ἐξασθενήσει τὸ εἶδος τῆς ὑμνογραφίας λόγῳ τῆς εἰσαγωγῆς τοῦ κανόνος ἀπὸ τοῦ Η' ἤδη αἰῶνος [3] καὶ ἑπομένως θὰ ἦτο ὅλως ἄσκοπος ἡ ἀντιγραφὴ ἑνὸς ὁλοκλήρου ὕμνου καὶ μάλιστα δύο, τριῶν καὶ ἐνίοτε τεσσάρων εἰς μίαν καὶ τὴν αὐτὴν ἑορτήν, ἐφ' ὅσον δὲν θὰ ἐχρησιμοποιοῦντο εἰς τὰς ἀκολουθίας.

3) Ἐξ αὐτῆς ταύτης τῆς ἐξ ἀπόψεως ἑορτολογικῆς ἀνεξαρτησίας τῶν πατμιακῶν κοντακαρίων ἐνισχύεται ἡ ἄποψις περὶ τοῦ μὴ λειτουργικοῦ προορισμοῦ αὐτῶν. Νομίζω δ' ὅτι ἡ τοιαύτη ἑορτολογικὴ ἀνεξαρτησία τῶν κωδί-

---

[1] Χωρίς ὅμως νά ἀποκλείωμεν καί ὑποθέσεις.

[2] Νικολόπουλος, Ἔνθ' ἀνωτ., σ. σξγ'.

[3] Πρβλ. Ναουμίδην, Ἔνθ' ἀνωτ., σ. ιη'.

[4] Ὅρα κατωτέρω.

[5] Δὲν ἀποκλείω καί τήν ἀπορίαν τοῦ Πετρούνια (Ρωμανοῦ Ὕμνοι, τόμ. Β', σ. 257) ἂν ὁ ἀντιγραφεύς ἔλαβεν ὑπ' ὄψιν του καί τυχόν ὑπάρχοντας μεμονωμένους ὕμνους, μολονότι τὸ πρᾶγμα φαίνεται λίαν ἀμφίβολον.

---

[1] Π.χ. ἡ ἐπικεφαλὶς τοῦ ὕμνου εἰς Ἰωάννην τόν Χρυσόστομον (f. 53v) παρέχει τὴν ἀκροστιχίδα ***«Νοῦν παμφαῆ πῶς αἰνέσεις, ὦ Στουδίτα»***, ἐνῷ ἡ διά τῶν πρώτων γραμμάτων τῶν οἴκων σχηματιζομένη εἶναι ἡ ἑξῆς: ***«Νοῦν παμφαῆ πδυιτ»***. Φαίνεται λοιπὸν σαφῶς ἡ διασάλευσις τῆς τάξεως τῶν οἴκων καὶ ἡ ἀπώλεια τινῶν ἐξ αὐτῶν. Δέν ὑπάρχει δέ ἀμφιβολία ὅτι ἡ παρεχομένη εἰς τήν ἐπικεφαλίδα ἀκροστιχὶς εἶναι γνησία.

[2] Πρβλ. τόν ὕμνον εἰς Ἅγιον Μηνᾶν (ff. 39v - 42v).

[3] Πρβλ. Ν. Β. Τωμαδάκη, Εἰσαγωγή εἰς τὴν Βυζαντινήν Φιλολογίαν, Ἀθῆναι 1952, σ. 146.

κων δικαιολογεῖται ἐπαρκῶς ἐξ ὅσων ἀνωτέρω ἐγράφησαν καὶ μάλιστα ἐκ τῆς ἀπόψεως περὶ τῆς σταχυολογήσεως τῶν ὕμνων ἐκ διαφόρων λειτουργικῆς χρήσεως κωδίκων ἀκολουθούντων διάφορα τυπικά. Εἶναι βεβαίως γνωστὸν ὅτι ἑκάστη Ἐκκλησία, ἀλλὰ καὶ Ναὸς ἢ Μονή, ἔχει ἴδιον τυπικὸν ἐπομένως καὶ ἑορτολόγιον [1]. Τελοῦνται δὲ ἀθλήσεις καὶ μνῆμαι διαφέρουσαι ὡς πρὸς τὴν χρονολογίαν, ἐνῷ μία ἐκκλησία ἐπιφυλάσσει εἰς ἑαυτὴν τὸ δικαίωμα ὅπως προβαίνῃ εἰς μεταθέσεις ἑορτῶν. Ἐν τοιαύτῃ περιπτώσει δὲν θὰ ἀπεκλείετο καὶ τὰ πατμιακὰ κοντακάρια νὰ ἀκολουθοῦν ἓν ἄγνωστον ἑορτολόγιον, ὁπότε οὐδεὶς λόγος περὶ ἑορτολογικῆς αὐτῶν ἀνεξαρτησίας πρέπει νὰ γίνεται. Ἡ πιθανότης ὅμως τῆς ἀδιαφορίας τοῦ ἀντιγραφέως ὅπως τηρήσῃ πιστῶς ἓν ἑορτολόγιον, τὸ γεγονὸς τῆς παντελοῦς ἐλλείψεως ἐπαρκῶς σταθερᾶς συμφωνίας πρὸς ἓν γνωστὸν τυπικὸν ὡς καὶ τὸ πλῆθος τῶν ἑορτολογικῶν ἰδιορρυθμιῶν τῶν κοντακαρίων καθιστοῦν ἀβεβαίαν τὴν ἄποψιν ὅτι οἱ κώδικες ἀκολουθοῦν τυχὸν ἄγνωστον τυπικόν.

Ἀλλ' ἰδού τινες μοναδικαί, τοῦ πατμιακοῦ κώδικος 212, ἑορτολογικαὶ ἰδιορρυθμίαι ἐν ἀναφορᾷ καὶ συγκρίσει πρὸς τὸ ἀντίστοιχον περιεχόμενον ἄλλων κωδίκων:

Ὀκτώβριος: Ζ' Παίδων: 22P_1 [2].

Νοέμβριος: Ματρώνης ὁσίας: 7P_1, 9 Sirm., 8B, Ba, Cb, Cc, Cd, F, Fa, H, P.

Ἰανουάριος: Μιχαίου προφήτου: 4P_1 (22 Ἀπριλίου Sirm.) 5B, Bb, C, Cb, Cc, Cd.
Ο' Ἀποστόλων: 5P_1, 3M, 4Mr, Mv.
Πέτρου ἀνακομιδή: 16P_1.

Φεβρουάριος: Ἀκακίου τῆς Κλίμακος: 25P_1 (27 Νοεμβρίου Sirm., 26Cc, F, Fa, H, M, Mv, P, Sa).

Μάιος: Συμεὼν τοῦ θαυμαστοορείτου: 22P_1 (Syn. Constantinop. τὴν 21 καὶ 22 Σεπτεμβρίου).

Ἰούλιος: Σίλα, Σιλουανοῦ, Κρήσκεντος...: 31P_1, 30 Sirm., Bc, Mv, Rb, Rc.

---

[1] Πρβλ. καὶ Μανουὴλ Ἰω. Γεδεών, Βυζαντινὸν Ἑορτολόγιον. Ἐν Κωνσταντινουπόλει (,αωπθ'), σ. 33. Κατὰ τὸν ἀείμν. Σωφρόνιον Εὐστρατιάδην, Ἁγιολογικὰ ΕΕΒΣ 9, 1932, σσ. 80 - 122, ἐν σ. 83 *«Ἡ Ἐκκλησία ἡμερολόγιον σταθερὸν καὶ ἀμετακίνητον διὰ τὰς μνήμας τῶν ἁγίων δὲν εἶχεν»*.

[2] Ὁ ἀριθμητικὸς συντελεστὴς δεικνύει τὴν ἡμέραν τοῦ μηνός. Διὰ τοῦ P_1, ἐδηλώθη ὁ Πατμιακὸς κῶδιξ 212 πρὸς ἀντιδιαστολὴν ἀπὸ τοῦ ἑτέρου P. Μετὰ τὸν συντελεστὴν δηλοῦται ὁ κῶδιξ εἰς τὸν ὁποῖον ἀναφέρεται ἡ ἑορτή. Περιγραφὴ βραχεῖα τῶν κωδίκων ὅρα εἰς τὰ Acta Sanctorum, Propylæum Novembris, Synaxarium Eccle-

Αὔγουστος: Ζ' Παίδων: 3P_1 (ὡς καὶ τὴν 22 Ὀκτωβρίου [1]), 2C, Ce, D, Da, Db, H, K, P, 4Mc, Mr, Mv, 7N.

Ἐξ ἄλλου ἡ θέσις ὡρισμένων ὕμνων εἰς τὸν ὑπ' ἀριθμ. 213 κώδικα οὐχὶ μόνον ἀπὸ ἑορτολογικῆς ἀπόψεως δὲν εὐσταθεῖ ἐφ' ὅσον δὲν φαίνεται ὅτι αὕτη ἐκφράζει οἱονδήποτε τυπικόν, ἀλλὰ σαφῶς εἴς τινας περιπτώσεις παρέχεται ἡ ἐντύπωσις ὅτι ὑπόκειται σφάλμα ἐκ συγχύσεως τοῦ ἀντιγραφέως. Τὸ σφάλμα δὲ τοῦτο ἀσφαλῶς οὗτος θὰ ἔσπευδε νὰ ἐπανορθώσῃ ἐὰν προώριζε τὸ ὑπ' αὐτοῦ ἀντιγραφόμενον ἔργον διὰ λειτουργικὴν χρῆσιν. Οὕτω ὁ ὕμνος εἰς τὸν Ἄσωτον Υἱὸν (ff. 22v – 26v) εὑρίσκεται εἰς τὴν Β' Κυριακὴν τῶν Νηστειῶν. Κατὰ πᾶσαν ὅμως πιθανότητα τὴν πραγματικὴν θέσιν τοῦ ὕμνου τούτου, τὴν Β' δηλονότι Κυριακὴν τοῦ Τριῳδίου θὰ κατεῖχεν ἕτερον

---

siæ Constantinopolitanæ ὑπὸ Hip. Delehaye ἐν τῇ εἰσαγωγῇ. Οἱ κώδικες οἱ διὰ τῶν ὡς ἄνω σημείων δηλούμενοι εἶναι οἱ ἑξῆς:

B = Vaticanus 1613 (11ου αἰ.).
Ba = Parisiensis 1589 (1359 ἔτ.).
Bb = Codicis eiusdem fol. 1 - 12.
Bc = Menologii Græcorum pars tertia.
C = Messanensis 103 (12ου αἰ.).
Cb = Ambrosianus B. 104 S. (12ου - 13ου αἰ.).
Cc = Ambrosianus D. 74 S. (12ου αἰ.).
Cd = Cryptoferratensis B. γ (12ου αἰ.).
Ce = Parisiensis 1624 (13ου αἰ.).
Cg = Civit. Lipsiensis R. II. 25 (1172 ἔτ.).
D = Parisiensis 1587 (12ου αἰ.).
Da = Oxoniensis Bodl. auct. T. III 16 (,ςωιε' ἔτ).
Db = Ambrosianus B. 133 S. 12ου αἰ.).
F = Mediceo - Laurent. San Marco 787 (1050 ἔτ.).
Fa = Parisiensis 1590 (1063 ἔτ.).
H = Hierosolymitanus S. Crusis 40 (10ου - 11ου αἰ.).
K = Petropolitanus 240 (1249 ἔτ.).
M = Parisiensis 1582 (14ου αἰ.).
Mb = Basileensis A. III 16 (15ου αἰ.).
Mc = Parisiensis Coislin 223 (1301 ἔτ.)
Mr = Menæa Romæ edita (1888 - 1902).
Mv = Venetiis menæa edita (16ου αἰ.).
N = Parisiensis 1617 (1071 ἔτ.).
P = Patmiacus 266 (10ου αἰ.).
Rb = Parisiensis Suppl. gr. 152 (13ου αἰ.).
Rc = Vindobonensis Th. gr. 300 (13ου - 14ου αἰ.).
Sa = Parisiensis 1594 (12ου αἰ.).

[1] Περὶ διπλῆς ἑορτῆς ἑνὸς ἁγίου ὅρα Μανουὴλ Γεδεών, Βυζαντινὸν Ἑορτολόγιον, Ἔνθ' ἀνωτ., σ. 37, καὶ Εὐστρατιάδην, Ἔνθ' ἀνωτ.

εἰς τὸν Ἄσωτον κοντάκιον, ἐνῷ ἡ ὕπαρξις τοῦ ἐν λόγῳ ὕμνου εἰς θέσιν ἀκατάλληλον ὀφείλεται εἰς σφάλμα ἐκ συγχύσεως τοῦ ἀντιγραφέως καὶ εἰς τὴν ἀδιαφορίαν αὐτοῦ ὅπως ἐπανορθώσῃ τὸ λάθος. Βεβαίως ἀδιαφορεῖ ὁ ἀντιγραφεὺς ἐφ' ὅσον δὲν πρόκειται νὰ ἐξυπηρετηθῇ λειτουργικὸς σκοπός, ὁπότε θὰ ἦτο περισσότερον προσεκτικός. Λανθασμένη ὁμοίως, νομίζω, εἶναι καὶ ἡ θέσις τοῦ ὕμνου Εἰς ἕκαστον σεισμὸν καὶ ἐμπρησμὸν (ff. 26r – 29r). Εἶναι γεγονὸς ὅτι ὑπάρχουν ὡρισμέναι ἡμέραι καθ' ἃς *ἀνάμνησιν ποιούμεθα* μεγάλων ἐπισυμβάντων σεισμῶν [1]. Θὰ ἦτο ἑπομένως φυσικωτέρα ἡ ἔνταξις τοῦ ἐν λόγῳ ὕμνου εἰς μίαν τῶν ἡμερῶν αὐτῶν καίτοι δὲν ἀποκλείεται ἡ θέσις τοῦ ὕμνου νὰ ἐκφράζῃ παλαιοῦ τυπικοῦ διάταξιν, καθ' ἣν οὗτος τάσσεται ἐν ᾗ ἡμέρᾳ ὑπάρχει, λόγῳ τῆς σημασιολογικῆς αὐτοῦ σχέσεως πρός τινα τοῦ Τριῳδίου ἀναγνώσματα καὶ δὴ πρὸς τὸ Εὐαγγέλιον τῆς Κυριακῆς τῆς Ἀποκρέου καὶ πρὸς τοὺς ὕμνους τῶν ἡμερῶν αὐτῶν ἀφορῶντας εἰς τὴν δευτέραν τοῦ Κυρίου παρουσίαν. Ἐπίσης δὲν εἶναι ἡ ὀρθὴ ἡ θέσις τῶν ὕμνων εἰς Νῶε (ff. 29r – 32v) καὶ εἰς Προσκύνησιν τοῦ Τιμίου Σταυροῦ (ff. 35r – 38v) ἀφ' οὗ δὲν εἶναι καὶ ἄλλοθεν μεμαρτυρημένον ὅτι ἡ ἑορτὴ ἤγετο τὴν Παρασκευὴν τῆς Δ' ἑβδομάδος τῶν Νηστειῶν καὶ δὲν εἶναι πιθανὸν νὰ ἀνήκῃ εἰς ἓν ὡρισμένον τυπικόν. Τὰ αὐτὰ δυνάμεθα νὰ εἴπωμεν καὶ διὰ τὸν ὕμνον εἰς τὸν Πλούσιον καὶ τὸν Λάζαρον (ff. 47v – 50v), ὁ ὁποῖος τάσσεται εἰς τὴν Τετάρτην τῆς Ϛ' ἑβδομάδος τῶν Νηστειῶν, ἐνῷ ἡ σχετικὴ Εὐαγγελικὴ περικοπὴ ἀναγινώσκεται κατὰ παράδοσιν τὴν 22αν Κυριακὴν ἀπὸ τοῦ Πάσχα, παρὰ τὸ φαινόμενον τῆς ἀσταθείας τῶν εὐαγγελικῶν ἀναγνωσμάτων ἐν τοῖς διαφόροις ναοῖς [2]. Ἀλλ' ἔχω τὴν γνώμην ἐν προκειμένῳ ὅτι ἡ θέσις τοῦ κοντακίου τούτου ὀφείλεται εἰς τὴν σύμπτωσιν τοῦ ὀνόματος τοῦ Πτωχοῦ Λαζάρου καὶ τοῦ μετ' ὀλίγας ἡμέρας ἑορταζομένου συνωνύμου ἁγίου. Κατὰ ταῦτα πρέπει νὰ δεχθῶμεν ὅτι ὁ ἀντιγραφεὺς δὲν ἐφρόντισεν ὅπως διὰ τῆς καταλλήλου θέσεως [3] τῶν ὕμνων προσαρμόσῃ ἑορτολόγιον τῶν κωδίκων πρὸς τὸ ὑπ' αὐτοῦ ἢ πρὸς τὸ ὑπὸ τοῦ παραγγείλαντος αὐτοὺς ἀκολουθούμενον, ἐφ' ὅσον δὲν προωρίζοντο διὰ λειτουργικὸν σκοπὸν τὰ χειρόγραφα.

4) Σπουδαιοτάτη διὰ τὴν ἄποψιν τοῦ μὴ λειτουργικοῦ προορισμοῦ τῶν πατμιακῶν κοντακαρίων εἶναι καὶ ἡ τοῦ σεβαστοῦ μου καθηγητοῦ κ. Ν. Β. Τωμαδάκη διδασκαλία περὶ ἀκολουθίας διαδοχικῶν σταδίων τοῦ ποσοτικοῦ περιορισμοῦ τῶν οἴκων ἐν τοῖς λειτουργικοῖς βιβλίοις. Δέχεται δηλαδὴ ὅτι εἰς τὰ διαφόρων ἐποχῶν λειτουργικῆς χρήσεως κοντακάρια διὰ τὰς μεγάλας

---

[1] Ὅρα Μανουὴλ Γεδεών, Βυζαντινὸν Ἑορτολόγιον, Ἔνθ' ἀνωτ., σσ. 175, 182 καὶ ἀλλαχοῦ.

[2] Γεδεών, Ἔνθ' ἀνωτ., σ. 29.

[3] Καὶ περὶ τῆς θέσεως τοῦ ὕμνου εἰς Νεοφωτίστους πρβλ. ὅσα ἔγραψα ἐν σ. 207 τοῦ Β' τόμου «Ρωμανοῦ Ὕμνοι».

ἑορτὰς καὶ δὴ τὰς κινητάς, κατ' ἐξαίρεσιν διατηρεῖται ὁλόκληρος ὕμνος, ἐνῷ διὰ τὰς πολλὰς παρατηρεῖται κατὰ κανόνα τὸ φαινόμενον τῆς ἐπιμόνου δι' ἑκάστην ὑπάρξεως εἰς ἄλλα μὲν κοντακάρια τριῶν μόνον οἴκων, εἰς ἄλλα δὲ δύο ἢ καὶ ἑνός. Τοῦτο σημαίνει ὅτι μετὰ τὴν εἰσαγωγὴν τοῦ κανόνος περιορίζεται βαθμηδὸν ἡ ποσότης τῶν οἴκων [1] μέχρις ὅτου φθάσωμεν εἰς γενικὴν πλέον χρῆσιν τοῦ προοιμίου καὶ τοῦ πρώτου μόνον οἴκου, πρᾶγμα παρατηρούμενον εἰς παλαιότατα Μηναῖα (ιγ' αἰ.).

Κατὰ ταῦτα ἐπειδὴ τὸ φαινόμενον τοῦτο παρατηρεῖται καὶ εἰς σύγχρονα τῶν πατμιακῶν κοντακάρια καὶ ἐφ' ὅσον διὰ τὰ πατμιακὰ δὲν συμβαίνει τοιοῦτόν τι, ἀφοῦ καὶ διὰ τὴν μικροτέραν ἑορτὴν ὑπάρχει ἀκέραιος ὕμνος [2], δὲν εἶναι εὔλογος ἡ ἄποψις ὅτι τὰ πατμιακὰ κοντακάρια ἐδημιουργήθησαν πρὸς ἐξασφάλισιν τῶν σῳζομένων πρὸ μιᾶς πιθανότητος παντελοῦς ἀπωλείας τῶν ὕμνων ;

Ἀλλ' ἐνῷ τὸ πρόβλημα τῆς χρονικῆς τοποθετήσεως τῶν πατμιακῶν κοντακαρίων ἐλύθη ἀρκούντως [3] διὰ τῆς ἀναγωγῆς τῆς δημιουργίας αὐτῶν εἰς τὸν 11ον αἰῶνα, παραμένει ὑπὸ σκιὰν εἰσέτι τὸ ζήτημα τῆς τοπικῆς αὐτῶν προελεύσεως.

Ἐπιχειρῶν ὁ περιγράψας τὸν ὑπ' ἀριθμ. 213 κώδικα νὰ ὑποθέσῃ προέλευσίν τινα τῶν κοντακαρίων [4] διαπιστώνει προσέγγισιν τούτου (ἑπομένως καὶ τοῦ ὑπ' ἀριθμ. 212) πρὸς τὰ ἐν Κωνσταντινουπόλει λειτουργοῦντα κατὰ τὸν χρόνον τῆς γραφῆς των ἀντιγραφικὰ ἐργαστήρια [5] ὡς καὶ στενὴν σχέσιν Οἰκουμενικοῦ Πατριαρχείου καὶ Πάτμου κατὰ τὸν 11ον αἰῶνα [6]. Τὴν σχέσιν αὐτὴν ἐξάγει ἐκ τῆς παρατηρουμένης συγγενείας μεταξὺ τῶν τριῳδίων καὶ πεντηκοσταρίων (διὰ τὰ ὁποῖα λέγει ὅτι ἐκφράζουν τὸ τυπικὸν τῆς Μεγάλης τοῦ Χριστοῦ Ἐκκλησίας) [7] καὶ τοῦ κώδικος τὸν ὁποῖον περιγράφει, καθὼς ἐπίσης καὶ ἐκ τῆς μεταξὺ τῶν ὡς ἄνω λειτουργικῶν βιβλίων καὶ τοῦ ἐν λόγῳ

---

[1] Εἰς τὸν διαρκῆ περιορισμὸν τῆς χρήσεως τῶν οἴκων νομίζω ὅτι πρέπει νὰ ἀποδοθῇ καὶ τὸ φαινόμενον τῆς εὐρείας νοθείας καὶ τῆς μετατοπίσεως τῶν οἴκων εἰς τοὺς ἀκεραίους ὕμνους.

[2] Οἱ κολοβοὶ τῶν πατμιακῶν κοντακαρίων ὕμνοι δικαιολογοῦνται ἐκ τοῦ γεγονότος ὅτι ἐνωρὶς ἀπώλεσαν τοὺς κατωτέρους οἴκους ὡς μὴ χρησιμοποιουμένους καὶ οὕτω δὲν ἠδυνήθη ὁ δημιουργὸς τῶν κωδίκων νὰ περιλάβῃ αὐτοὺς ἀρτίους.

[3] Σαφέστερον καὶ εἰδικώτερον ἀσχολεῖται μὲ τὸ πρόβλημα τοῦτο ὁ Ναουμίδης (Ἔνθ' ἀνωτ., σσ. ζ' - θ'), ὁ ὁποῖος ἀκολουθῶν τὴν αὐτὴν πρὸς τοὺς ἄλλους ὁδὸν ἐρεύνης τοῦ ζητήματος καταλήγει εἰς τὰ αὐτὰ συμπεράσματα.

[4] Νικολόπουλος, Ἔνθ' ἀνωτ., σ. σοβ'.

[5] Αὐτόθι.

[6] Αὐτόθι.

[7] Αὐτόθι.

κώδικος φιλολογικῆς τῶν ὁμοίων κειμένων σχέσεως, ἐκτὸς ἀνεπαισθήτων διαφορῶν ὀφειλομένων εἰς μίαν φυσικήν, ὡς γράφει, φθορὰν τοῦ κειμένου [1].

Ἐν πρώτοις δὲν ἀρνοῦμαι ὅτι τὰ ἐν χρήσει τριῴδια καὶ πεντηκοστάρια ἐκφράζουν καὶ τὸ τυπικὸν τῆς Μεγάλης τοῦ Χριστοῦ Ἐκκλησίας καὶ δὲν ἀποκλείω τὴν πιθανότητα τῆς γραφῆς τῶν πατμιακῶν κοντακαρίων ἐν Κωνσταντινουπόλει, μὲ τὴν προϋπόθεσιν ὅμως ὅτι εἶναι ἀνεξάρτητα παντὸς ἐν χρήσει ἑορτολογίου καὶ ἑπομένως δὲν εἶχον λειτουργικὸν προορισμόν. Δὲν εἶναι δυνατὸν ὅμως ἡ διαπίστωσις τῆς προσεγγίσεως τῶν κοντακαρίων πρὸς τὴν Κωνσταντινούπολιν καὶ τῆς στενῆς σχέσεως Αὐτῆς καὶ τῆς Πάτμου νὰ στηρίζεται εἰς τὸ ἑορτολόγιον καὶ μάλιστα εἰς τὸ ἑορτολόγιον τοῦ ὑπ᾽ ἀριθμ. 213 κώδικος. Τὴν ἐποχὴν αὐτὴν καὶ ἐντὸς ἀκόμη τῆς Κωνσταντινουπόλεως δὲν ὑπάρχει ἑνιαῖον ἑορτολόγιον ἀκινήτων ἑορτῶν, ἐνῷ διὰ τὴν ἀπόλυτον σταθερότητα εἰς πάσας τὰς περιοχὰς τῶν κινητῶν ἑορτῶν εἴμεθα βέβαιοι, δεδομένου ὅτι ὁ κύκλος αὐτῶν ἔχει ὡς κέντρον τὸ Πάσχα, σταθερὸν εἰς ὅλας τὰς Ἐκκλησίας. Τὴν ἰδίαν ἄρα ἑορτολογικὴν συγγένειαν ἠθέλομεν διαπιστώσει συγκρίνοντες πρὸς τὸ τριῴδιον καὶ πεντηκοστάριον κονδακάριόν τι τοῦ Σινᾶ, περιέχον ὕμνους κινητῶν ἑορτῶν καὶ τοῦ ὁποίου γνωρίζομεν σαφῶς τὴν σιναϊτικὴν προέλευσιν καὶ τὸν λειτουργικὸν προορισμόν. Τί λοιπὸν θὰ ἐλέγομεν τότε ; ὅτι ἡ ἑορτολογικὴ συγγένεια τοῦ κονδακαρίου αὐτοῦ καὶ τῶν λειτουργικῶν βιβλίων διαπιστώνει στενὴν σχέσιν Κωνσταντινουπόλεως καὶ Σινᾶ καὶ θὰ ὑπεδηλοῦμεν ὅτι ἐγράφη εἰς Κωνσταντινούπολιν, ἀφοῦ εἴμεθα βέβαιοι περὶ τῆς ἐκ Σινᾶ καταγωγῆς του ; Ἀλλὰ τὴν σχέσιν Οἰκουμενικοῦ Πατριαρχείου καὶ Πάτμου δὲν περιμένομεν νὰ τὴν διαπιστώσωμεν ἐκ τῆς ἑορτολογικῆς συγγενείας ἑνὸς κώδικος καί τινων λειτουργικῶν βιβλίων, διότι ἀείποτε ἡ Μονὴ τῆς νήσου ὑπήγετο καὶ ὑπάγεται εἰς τὴν δικαιοδοσίαν τοῦ Οἰκουμενικοῦ Πατριάρχου.

Ἐξ ἄλλου καὶ ἡ ἑτέρα διαπίστωσις τῆς φιλολογικῆς δηλονότι σχέσεως μεταξὺ τῶν ὁμοίων κειμένων τοῦ κώδικος καὶ τῶν λειτουργικῶν βιβλίων δὲν δύναται νὰ στηρίξῃ τὴν ὑπόθεσιν περὶ κωνσταντινουπολιτικῆς προελεύσεως τῶν κωδίκων, διότι ἀφ᾽ ἑαυτῆς δὲν εὐσταθεῖ. Καὶ δὲν εὐσταθεῖ· διότι δὲν εἶναι δυνατὴ μία τοιαύτη σύγκρισις μεταξὺ τριῳδίου καὶ πεντηκοσταρίου ἀφ᾽ ἑνὸς καὶ κώδικος 213 ἀφ᾽ ἑτέρου, λόγῳ τῆς ποσοτικῆς ἀνεπαρκείας τοῦ σχετικοῦ ὑλικοῦ ἐν τοῖς πρώτοις βιβλίοις. Τὰ λειτουργικὰ βιβλία δὲν ἔχουν εἰμὴ δι᾽ ἑκάστην ἑορτὴν προοίμιον καὶ οἶκον καὶ ἔπειτα δὲν ὑπάρχουν ἐν αὐτοῖς προοίμια καὶ οἶκοι πλείστων ὕμνων περιεχομένων εἰς τοὺς πατμιακοὺς κώδικας, εἴτε διότι οἱ ὕμνοι οὗτοι εἶναι διπλοῖ ἢ πολλαπλοῖ καὶ ἑπομένως μόνον τοῦ ἑνὸς ὁ οἶκος καὶ τὸ προοίμιον περιέχεται, εἴτε διότι ἀναφέ-

---

[1] Νικολόπουλος, Ἔνθ᾽ ἀνωτ.

ρονται εἰς ἑορτὰς μὴ ἀγομένας σήμερον, ὡς λ.χ. ὁ ὕμνος εἰς τὸν Πλούσιον καὶ τὸν Λάζαρον [1]. Ἐξ ἄλλου δὲν φαίνεται ἄλλα κοντακάρια νὰ παραλλάσσουν σημαντικῶς τῶν πατμιακῶν (καὶ δὴ τοῦ 213) ὡς πρὸς τὸ προοίμιον καὶ τὸν (α´) οἶκον, στοιχεῖα τὰ ὁποῖα καὶ εἰς τὰ πατμιακὰ κοντακάρια εἶναι κατὰ κανόνα σταθερά, ἐν ἀντιθέσει πρὸς τοὺς λοιποὺς οἴκους τοῦ ὕμνου, διὰ τὴν γνησιότητα τῶν ὁποίων πρέπει πάντοτε νὰ ἀμφιβάλλωμεν καὶ ἂν ἀκόμη, ὡς συβαίνει πολλάκις, ἡ ἀκροστιχὶς φαίνεται ἀρτία.

Ἀλλὰ καὶ διὰ τὸ πρόβλημα τῆς ἱστορικῆς τύχης τῶν πατμιακῶν κοντακαρίων ὡσαύτως ὁ περιγράφων τὸν ὑπ᾽ ἀριθμ. 213 κώδικα, ἀφοῦ ἀπορρίπτει [2] ἀτυχῆ ἀπόπειραν τοῦ Diehl ὅπως ταυτίσῃ αὐτὰ πρὸς ἀναγραφομένας ἐν καταλόγῳ [3] τῆς Μονῆς τιτλώδεις φράσεις διὰ βιβλία ὑπάρχοντα εἰς αὐτήν, ὁ ἴδιος ἐπιχειρεῖ νὰ ταυτίσῃ τοὺς κώδικας πρὸς βιβλία δηλούμενα ὑπὸ τὰς φράσεις *«κοντάκιον ἓν»* καὶ *«βιβλίον ἄλλο ἔχον τὰ ἀμνῆμα κοντάκια»* [4]. Δὲν λαμβάνει ὅμως ὑπ´ ὄψιν ὅτι αἱ φράσεις αὗται εἶναι δυνατὸν νὰ ἀφοροῦν εἰς ἄλλους κώδικας οἱ ὁποῖοι ἀπωλέσθησαν. Ἀλλὰ μόνη ἀσφαλὴς μαρτυρία ὅτι ὑπῆρχον οἱ ἡμέτεροι κώδικες ἤδη ἀπὸ τοῦ 14ου αἰῶνος εἰς τὴν Μονὴν εἶναι ἡ διαπίστωσις [5] ὅτι τὰ γραφέντα εἰς Πάτμον Μηναῖα [6] (ἀριθμ. 194 – 200) ἀντιγράφουν πιστῶς αὐτούς. Κατὰ ταῦτα ποῖος δύναται νὰ ἀποκλείσῃ τὴν πιθανότητα ὅτι τὰ ἡμέτερα κοντακάρια ἐγένοντο κτῆμα τῆς Μονῆς μεταξὺ τοῦ χρόνου τῆς ἱδρύσεως Αὐτῆς καὶ τοῦ 14ου αἰῶνος μὴ δεχόμενος τὴν ἄποψιν περὶ τῆς δωρεᾶς αὐτῶν ὑπὸ τοῦ Πατριάρχου Νικολάου εἰς τὸν ἱδρυτὴν τῆς Μονῆς, ἐλλείψει ἀσφαλῶν μαρτυριῶν καὶ ἐφ᾽ ὅσον οἱ κώδικες δὲν ἦσαν ἀπαραίτητοι διὰ τὰς ἀκολουθίας τῆς Μονῆς [7] ;

Χωρὶς νὰ θέλω νὰ καταλήξω εἴς τι συμπέρασμα, ἀλλ᾽ ἐπιθυμῶν ἁπλῶς

---

[1] Νικολόπουλος, Ἔνθ᾽ ἀνωτ.

[2] Νικολόπουλος, Ἔνθ᾽ ἀνωτ., σ. σξα´.

[3] Τοῦ ἔτους 1201.

[4] Νικολόπουλος, Ἔνθ´ ἀνωτ.

[5] Εἰς τὴν διαπίστωσιν πρῶτος προέβη ὁ διδάσκαλός μου κ. Ν. Β. Τωμαδάκης, ἐπιφυλασσόμενος νὰ διαπραγματευθῇ τὸ θέμα εὐρύτερον καὶ νὰ δημοσιεύσῃ ἐκτενεστέραν περιγραφὴν τῆς ἐν λόγῳ σειρᾶς κωδίκων.

[6] Ταῦτα εἶναι προσηρμοσμένα εἰς τὸ ἑορτολόγιον τῆς Μονῆς καὶ περιέχουν ἐκ τῶν Πατμιακῶν κοντακαρίων τὸ προοίμιον καὶ τὸν πρῶτον οἶκον τῶν ὕμνων τῶν ἀναφερομένων εἰς Ἁγίους τοῦ ἑορτολογίου τῆς Μονῆς. Βραχεῖαν περιγραφὴν αὐτῶν ὅρα ἐν Καταλόγῳ τῶν χειρογράφων τῆς Πατμιακῆς Βιβλιοθήκης, Ἰ. Σακελλίωνος, σ. 113. Ἐπίσης ὅρα : Δ. Καλλιμάχου, Πατμιακῆς Βιβλιοθήκης Συμπλήρωμα ἐκ τοῦ Ἐκκλησιαστικοῦ Φάρου, τόμ. 10 (1912), σ. 259, τοῦ αὐτοῦ, αὐτόθι, τόμ. 13 (1914), σσ. 260 - 261.

[7] Τὴν ὑπὸ τοῦ πατριάρχου Νικολάου δωρεὰν τῶν κωδίκων εἰς τὴν Μονὴν δέχεται ὁ Νικολόπουλος (Ἔνθ´ ἀνωτ., σ. σξγ´). Ὡσαύτως ὁ αὐτὸς θεωρεῖ ἀπαραίτητα διὰ τὴν λειτουργίαν τῆς Μονῆς τὰ κοντακάρια ! (αὐτόθι).

καὶ μόνον ὅπως ὠθήσω τὸ πρόβλημα τῆς τοπικῆς προελεύσεως τῶν πατμιακῶν κοντακαρίων θὰ παραθέσω παρατηρήσεις τινὰς ἐπὶ τοῦ περιεχομένου αὐτῶν. Εἶναι γεγονὸς ὅτι εἰς τὸ ἑορτολόγιον τοῦ ὑπ' ἀριθμ. 212 χειρογράφου δηλοῦνται σαφῶς ἅγιοί τινες (ὡς ὁ 'Ακάκιος τὴν 25ην Φεβρουαρίου, ὁ Παῦλος τὴν 15ην Δεκεμβρίου) ἀσκηταὶ τοῦ Λάτρους, ἐνῷ ἀντιθέτως δι' ἄλλους (ὡς ὁ Πέτρος τὴν 16ην 'Ιανουαρίου περὶ τοῦ ὁποίου κατωτέρω ὁ λόγος, ὁ Ζωσιμᾶς τὴν 28ην 'Απριλίου κ.ἄ.) ὑπάρχει ὑπόνοια ὅτι σχετίζονται πρὸς τὸ Ὄρος. Ἂν ἀποδειχθῇ ταυτότης ὡς πρὸς τὴν ἡμέραν τῆς μνήμης τῶν ἐν λόγῳ ἁγίων μεταξὺ τοῦ Πατμιακοῦ κώδικος 212 καὶ τῶν τυπικῶν τοῦ Λάτρους, θὰ πρέπῃ τοῦτο νὰ σημαίνῃ, χωρὶς νὰ διακινδυνεύῃ ἡ ἄποψις περὶ τοῦ μὴ λειτουργικοῦ προορισμοῦ τῶν κοντακαρίων, ὅτι ταῦτα ἐδημιουργήθησαν εἰς τὴν περιοχὴν τοῦ Λάτρους, ἢ τοὐλάχιστον ὅτι ὁ ἀντιγραφεὺς εἶχεν ἀμεσωτάτην πρὸς τὴν Κλίμακα τοῦ Ὄρους σχέσιν ἐφ' ὅσον ἠδύνατο νὰ χρησιμοποιῇ χειρόγραφον ἀνῆκον εἰς αὐτήν. 'Αλλὰ τὸ πρᾶγμα θὰ ἐφωτίζετο ἔτι ἐπαρκέστερον ἐὰν ἐκ τῆς γνώσεως τοῦ τυπικοῦ τοῦ Λάτρους εἴμεθα εἰς θέσιν νὰ κατατάξωμεν τὸν Πέτρον μεταξὺ τῶν ἐν τῇ Κλίμακι τοῦ Ὄρους τούτου ἀσκησάντων, ὁπότε θὰ ἐξηκριβοῦτο καὶ ἡ πιθανότης περὶ τοπικῆς τοῦ ἐν λόγῳ ἁγίου ἑορτῆς.

Διὰ λόγους σκοπιμότητος ἀφορῶντας εἰς τὴν προώθησιν τῆς περὶ τὸν Πέτρον μελέτης προβαίνω κατωτέρω εἰς ἔκδοσιν τοῦ ὕμνου εἰς τὴν 'Ανακομιδὴν τοῦ 'Αγίου Πέτρου [1]. Προηγουμένως ὅμως κρίνω ἀναγκαῖον ὅπως δι' ὀλίγων ἀναπτύξω τὰ χαρακτηριστικὰ τοῦ ὕμνου καὶ συγχρόνως δηλώσω τὰς ἐξ αὐτοῦ γεννωμένας σκέψεις. 'Ο ὕμνος εἰς Ἅγιον Πέτρον ἀναφέρεται εἰς τὴν ἀνακομιδὴν αὐτοῦ, ἑορτὴ κατὰ πᾶσαν πιθανότητα τοπικοῦ χαρακτῆρος, ἐφ' ὅσον ἡ φύσις αὐτῆς καὶ τὸ γεγονὸς ὅτι ἄλλοθεν εἶναι παντάπασιν ἄγνωστος ὠθοῦν ἡμᾶς εἰς τὴν προκειμένην ὑπόθεσιν. Κατὰ ταῦτα μόνη ἁγιολογικὴ πηγὴ διὰ τὸν Πέτρον μένει ὁ παρὼν ὕμνος. Δὲν ἀποκλείεται βεβαίως ὁ ἅγιος οὗτος νὰ εἶναι εἷς ἐκ τῶν ὑπερτριάκοντα συμπεριλαμβανομένων εἰς τὸ Synaxarium Ecclesiæ Constantinopolitanæ, πλὴν ὅμως οὐδὲν νεώτερον στοιχεῖον περὶ Αὐτοῦ δύναται ἐκ τῆς πηγῆς ταύτης νὰ προκύψῃ.

Χαρακτηριστικὸν εἶναι τὸ φαινόμενον τῆς ἀκροστιχίδος, ἀπὸ τοῦ πρώτου γράμματος τοῦ προοιμίου ἀρχομένης [2], περίπτωσις μοναδική, καθ' ὅσον δύναμαι νὰ γνωρίζω, καὶ χρῄζουσα ἰδιαιτέρας ἑρμηνείας. Τί λοιπὸν σημαίνει ἡ περίπτωσις αὐτὴ τῆς ἀκροστιχίδος; Μήπως τὸ φαινόμενον τοῦτο, συντελούσης καὶ τῆς στρυφνότητος τοῦ ὕφους, ἄγει ἡμᾶς εἰς τὴν ὑπόθεσιν ὅτι ὁ

---

[1] Τὸ προοίμιον καὶ τὸν πρῶτον στίχον ἑκάστου οἴκου ἐκδίδει ὁ Ναουμίδης ἐν τῇ περιγραφῇ τοῦ ὑπ' ἀριθμ. 212 κώδικος. Ἔνθ' ἀνωτ., σ. ρμε'.

[2] 'Η ἀκροστιχὶς τοῦ ὕμνου εἶναι *«ᾆσμα»*.

ὕμνος εἶναι ἐκ τῶν νεωτέρων τῶν εἰς τοὺς κώδικας περιλαμβανομένων [1] καὶ εὑρισκόμεθα ἄρα εἰς τὴν ἐποχὴν τῆς παρακμῆς τῆς ὑμνογραφίας; 'Εν τοιαύτῃ περιπτώσει μήπως ἡ περίπτωσις τῆς ἀκροστιχίδος σημαίνει τὴν κατὰ παράδοσιν πλέον δημιουργίαν ὕμνων, ἀποκλειομένης τῆς λειτουργικῆς σκοπιμότητος αὐτῶν, ἐφ' ὅσον ἡ αὐστηρὰ τήρησις τῶν κανόνων τῆς ὑμνογραφίας χαλαροῦται; ἢ μήπως πρέπει νὰ ἀποδώσωμεν τὸ φαινόμενον τῆς ἀκροστιχίδος εἰς τὴν πρωτοτυπίαν τοῦ ποιητοῦ χωρὶς καὶ νὰ ἀποκλείσωμεν τὸ χρονικῶς νεώτερον τῆς δημιουργίας τοῦ ὕμνου; 'Ασφαλεστέρα ὅμως, νομίζω, θὰ ἦτο ἡ ὑπόθεσις τῆς πρωτοτυπίας τοῦ ποιητοῦ, ἀποκλειομένης οὕτω τῆς ἀπόψεως περὶ μὴ λειτουργικῆς χρήσεως τοῦ ὕμνου· διότι ὁ ὑμνῳδὸς ἀπευθυνόμενος εἰς τὸν ἅγιον λέγει πρὸς αὐτὸν *«ἵνα πάντες συμφώνως μετ' ᾠδῆς σοι ἐκβοῶμεν»* ὡς ἀντάλλαγμα ἐκ μέρους τῶν ἀνθρώπων διὰ τὰ ὑπ' αὐτοῦ πρὸς αὐτοὺς δηλονότι δωρήματα.

ΝΙΚΟΛΑΟΣ Α. ΛΙΒΑΔΑΡΑΣ

---

[1] 'Εὰν δὲ καὶ ὁ ὕμνος ἀποδειχθῇ ἐκ τῶν νεωτέρων τοῦ κώδικος δὲν θὰ ἦτο ἀπίθανον ἡ σύγκρισις τῶν ὕμνων εἰς 'Ακάκιον (ff. 198r - 198v), εἰς Παῦλον (107r - 107v) καὶ εἰς Πέτρον (κατωτέρω) νὰ ἀπεδείκνυε ὅτι τὰ κοντάκια ταῦτα εἶναι τοῦ αὐτοῦ ποιητοῦ δημιουργήματα. Πρῶτον δὲ δεδόμενον τῆς τοιαύτης συγκρίσεως θὰ εἶναι ὅτι οἱ ὕμνοι εἰς 'Ακάκιον καὶ εἰς Πέτρον συμπίπτουν ὡς πρὸς τὴν ἀκροστιχίδα, ἐνῷ οἱ ὕμνοι εἰς Παῦλον καὶ εἰς Πέτρον συμπίπτουν ὡς πρὸς τὸ μέλος.

CODEX PATMIACUS (P) 212, ff. 161r – 161v

161r *Τῇ αὐτῇ ἡμέρᾳ*[1] *κοντάκιον εἰς τὴν ἀνακομιδὴν τοῦ ὁσίου πατρὸς ἡμῶν Πέτρου, φέρον ἀκροστιχίδα σὺν τοῦ κοντακίου*[2] *:* **ᾆσμα.**

Ἦχος γ' πρὸς ***Ἡ παρθένος σήμερον.***

Ἀ*ναβὰς ὡς ἥλιος τῶν ἀρετῶν ἐν τῷ ὕψει*
τὰς κινήσεις ἴθυνας πρὸς τὴν Θεοῦ μόνην σχέσιν·
ὅθεν σου κατατρυφῶντες τῶν χαρισμάτων,
ἄνωθεν ὧν ἡ λαμπρότης φωτοβολεῖται,
εὐχαρίστως ἐκβοῶμεν·
πρεσβεύων σῷζε, Πέτρε μακάριε.

Πρὸς ***Τὴν ὁδὸν Βηθλεέμ.***

Σ*τήλη ἔμπνους, εἰκών, ἄγαλμα θείων πράξεων*
θεωρίας σαφῶς ὕψωμα, στάθμη γνώμων τε
λαμπρᾶς πολιτείας, τύπος μοναζόντων,
πρὸς εὐωχίαν πάντας προτρέπεται·
ἀξίως συνέλθωμεν
ἁγνείας ὄψων κατατρυφήσοντες,
οἷσπερ ἑστιᾷ Πέτρος ὁ τίμιος·

Στ. 4. Τὸ παθ. *φωτοβολοῦμαι* ἀπαντᾷ ἐνταῦθα μόνον. Τὸ ἐνεργ. *φωτοβολέω* μεταγενεστέρως παρὰ Κ. Μ α ν α σ σ ῆ, Χρον. 127 (Ἔκδ. Βόννης).

Στ. 10 - 15. Χαρακτηριστικόν εἶναι ὅτι ὁ ὕμνος εἰς Ἅγιον Ἀμβρόσιον (ff. 97r - 97v) εἶναι καὶ αὐτὸς προσόμοιος πρὸς τὸν ὕμνον τῶν Χριστουγέννων. Πρὸς τούτοις τὸ προοίμιον τοῦ ἐν λόγῳ ὕμνου ἔχει στενοτάτην ἐσωτερικὴν συγγένειαν πρὸς τοὺς στίχους 10 - 15 τοῦ παρόντος κοντακίου. Ἰδοὺ τὸ προοίμιον : *Ἀμβροσίας σήμερον πιστοῖς κρατῆρα κεράσας | ὁ σοφὸς Ἀμβρόσιος πρὸς εὐωχίαν ἐγείρει | τράπεζαν ἐνθέων πόνων παρασκευάσας, | ἥδιστα προθεὶς ὡς ὄψα τὰς ἀριστείας, | δι' ὧν πάντας ἑστιᾶται | τοὺς τοῦτον μύστην Χριστοῦ γεραίροντας.* (Ἐξεδόθη ὑπὸ Ναουμίδου. Ἔνθ' ἀνωτ. σ. ϟδ').

---

[1] Τῇ 16ῃ Ἰανουαρίου. Τοῦ ὕμνου προηγεῖται *κοντάκιον εἰς τὴν τιμίαν Ἅλυσιν τοῦ Ἁγίου Ἀποστόλου Πέτρου* (f. 160v).

[2] Χαρακτηριστικὴ ἡ σύνταξις τῆς *σὺν* μετὰ γενικῆς (πρβλ. καὶ **Ν α ο υ μ ί δ η ν**, Ἔνθ' ἀνωτ.).

ὡς ἐγκρατείας τῆς ἄνω τοῦτο
ἀρχέτυπον ἀριπρεπὲς θεοτυπώτοις καλλοναῖς·
διὰ τοῦτο σπουδαίως ἐπειχθῶμεν ἐκβοῶντες·
πρεσβεύων σῷζε, ***Πέτρε*** *μακάριε.*

Μ*αρτυρίου πιεῖν ἔκπωμα ἐπειγόμενος*
ἐσταυρώθης ἑκὼν ὅλῳ νῷ, ὅλῳ σώματι,
νεκρώσας τὰ μέλη καὶ τήξας ὀρέξεις,
τοῖς ἀσωμάτοις συναμιλλώμενος,
οἷς ἤθλεις ἑκάστοτε,
θείαις μελέταις, ἀγρύπνοις στάσεσι,
πόνοις, προσευχαῖς ἐν πέτρᾳ αἴθριος,
πυθμένος ἄντρῳ, θηρσί, σκορπίοις,
δαιμόνων φθόνῳ, γογγυσμῷ, κρυμῷ καὶ θάλψει καὶ λιμῷ·
διὰ τοῦτο τὴν μνήμην τιμῶντές σου βοῶμεν·
πρεσβεύων σῷζε, ***Πέτρε*** *μακάριε.*

---

14 τούτω P *τοῦτο* scripsi *26 γογγυσμὸν* P *γογγυσμῷ* scripsi

---

Στ. 14 - 15. Ὁ νοῦς τῶν στίχων ὁ ἑξῆς : τοῦτο (ἡ κατατρύφησις δηλονότι τῶν ὄψων ἁγνείας) εἶναι μεταξὺ τῶν ἐχόντων τὴν σφραγῖδα τοῦ Θεοῦ ἀρετῶν ὡς λαμπρὸν ἀντίγραφον τῆς οὐρανίου ἐγκρατείας.

Στ. 16. *ἐπειχθῶμεν* = προστ. ἀορ. *ἠπείχθην* τοῦ ῥ. *ἐπείγομαι.*

Στ. 19. Ὅτι δὲν ἐσταυρώθη Πέτρος, ὡς θὰ ἠδύνατο ἐκ πρώτης ὄψεως νὰ παρασύρῃ τινὰ ὁ στίχος οὗτος ἐν συνδυασμῷ μετὰ τοῦ προηγουμένου, ἐξηγεῖ ἐπακρῶς οὐ μόνον τὸ *ὅλῳ νῷ,* ἀλλὰ καὶ ὁ ἑπόμενος εἰκοστὸς στίχος.

Στ. 24. *ἐν πέτρᾳ αἴθριος.* Ὁ νοῦς = ἐν τῷ ὑπαίθρῳ ἐπὶ πέτρας.

Στ. 27. Ἔγραψα *βοῶμεν,* ὡς ἔχει καὶ ὁ κῶδιξ, ἀντὶ *ἐκβοῶμεν* τῶν ἄλλων οἴκων διὰ τὸν ἑξῆς λόγον : Ὁ στίχος παρουσιάζει τὴν κάτωθι μετρικὴν μορφὴν ὁμοῦ μετὰ τῶν ἀντιστίχων στίχων τῶν ἄλλων οἴκων τοῦ παρόντος ὕμνου ὡς καὶ τοῦ ὕμνου πρὸς ὃν τὸ παρὸν κοντάκιον εἶναι προσόμοιον, καίτοι ὑστερεῖ τούτων κατὰ μίαν συλλαβήν.

– – ⊥ – – ⊥ – – ⊥ – – – ⊥ –

Τὸ πρᾶγμα ὀφείλεται εἰς τὸ ὅτι ἡ *τονὴ* (συνίζησις) ἐν τῷ πλήρει στίχῳ δίδει τὴν ἀνωτέρω μετρικὴν μορφήν. Ἐπὶ παραδείγματι τοῦ 16ου στίχου ἡ τονὴ γίνεται εἰς τὰ ἐπάλληλα φωνήεντα τοῦ *ἐκβοῶντες.* Εἰς τὸν ἀνάλογον δὲ στίχον τοῦ αὐτομέλου *Τὴν Ἐδὲμ Βηθλεέμ,* ὅστις εἶναι ὁ ἑξῆς : *διὰ τοῦτο πρὸς τοῦτο οὗ ἐτέχθη ἐπειχθῶμεν,* ἡ συνίζησις συμβαίνει εἰς τὰς συλλαβὰς *οὗ ἐ* συγχωνευομένης οὕτω τῆς ὀγδόης καὶ τῆς ἑπομένης συλλαβῆς εἰς μίαν. Τοιουτοτρόπως δικαιολογεῖται ἡ ἔλλειψις μιᾶς συλλαβῆς ἐνταῦθα ἐφ' ὅσον δὲν μεταβάλλεται ἡ μετρικὴ μορφὴ τοῦ στίχου. Καὶ ἐὰν ἑπομένως ἔγραφα *ἐκβοῶντες* τούτου θὰ συνιζάνετο τὸ *ἐκ* μετὰ τῆς προηγουμένης λέξεως *σου* καὶ τὸ ἀποτέλεσμα θὰ ἦτο τὸ αὐτό.

Ἀφ᾽ ὑψόθεν φανεὶς εὔφρανον οὓς εἱστίασας
περὶ κύκλῳ ἡμῶν στράτευμα θεῖον θέμενος,
φυλάττον ἀτρώτους ἐκ πάντων σκανδάλων,
161v *ὁδοὺς εὐθῦνον τὰς τῆς ἀσκήσεως,*
ῥυόμενον θλίψεων,
δαιμόνων θραῦον ἄπαυστον κλύδωνα,
ῥᾴθυμον σκιὰν διαλυόμενον,
ἁμαρτημάτων σκεδάζον νέφος
καὶ συντηροῦν ἡμᾶς ἀεὶ εὐαρεστοῦντας τῷ Θεῷ,
ἵνα πάντες συμφώνως μετ᾽ ᾠδῆς σοι ἐκβοῶμεν·
πρεσβεύων σῷζε, Πέτρε μακάριε.

---

29 *ἑστίασας* P *εἱστίασας* scripsi 31 *φυλάττων* P *φυλάττον* scripsi 32 *εὐθύνων* P *εὐθῦνον* scripsi 34 *θραύων* P *θραῦον* scripsi

---

Στ. 29. Περὶ τῆς ἐκφράσεως *ἀφ᾽ ὑψόθεν* γράφει ὁ Ναουμίδης (Ἔνθ᾽ ἀνωτ., σ. ρμε᾽) ὅτι πρόκειται περὶ συνήθους πλεονασμοῦ. Ἀλλὰ δὲν νομίζω ὅτι πρέπει νὰ θεωρῆται πλεονασμὸς τὸ γεγονὸς τῆς συνυπάρξεως προθέσεως μετ᾽ ἐπιρρήματος τοπικοῦ εἰς *θεν*, ἐφ᾽ ὅσον τοιαύτας περιπτώσεις ἀπαντῶμεν ἤδη καὶ εἰς τὸν Ὅμηρον. Πρβλ. π.χ. P 545. Πλεονασμὸς διὰ τὸν Ὅμηρον ναί, ἀλλ᾽ οὐχὶ ὅμως καὶ διὰ τοὺς μετέπειτα ἐφ᾽ ὅσον πλέον ἐπικρατεῖ ἓν τοιοῦτον φαινόμενον. Ἀλλ᾽ ὀρθότερον θὰ ἐξεφράζετο ἐὰν ὠνόμαζεν ἁπλῶς πλεονασμὸν τὸ *περὶ κύκλῳ* τοῦ ἑπομένου στίχου. Ὁμοίως ὁ αὐτὸς (Ἔνθ᾽ ἀνωτ.) δὲν διορθοῖ τὸ *ἑστίασας* τοῦ κώδικος εἰς τὸ ὀρθὸν *εἱστίασας*, δεδομένου ὅτι τοιοῦτος ἀναύξητος τύπος οὐδαμοῦ μαρτυρεῖται.

DEUX CRÉTOIS ÉTABLIS A VENISE AU XVIIe SIÈCLE

Grégoire et Marc-Maxime Maras

Le nom de Maximos Maras rencontré dans l'avant-propos d'une version turque-karamanli du poème crétois *Ἡ Θυσία τοῦ Ἀβραάμ*, imprimée à la Typographie patriarcale de Constantinople en 1800, m'a amené à chercher des renseignements sur ce personnage [1]. Grâce au très riche fichier des Archives médiévales de l'Académie d'Athènes, qu'il m'a été donné de consulter, et à la parfaite obligeance du directeur de ces Archives, M. M. Manoussakas, lui-même véritable fichier vivant, il a été possible de recueillir un ensemble de données sur Maxime Maras et son oncle Grégoire Maras. Ce sont ces données que le présent article se propose de réunir.

Nous trouvons la famille *Marà* signalée parmi les «*Cittadini*» de Candie dans la Chronique crétoise du Vénitien Antonio Trivan à la date de 1644 [2]. Les Maras devaient donc être de notables citoyens d'Hérakleion. Les attaques turques contre la Crète entre 1645 et 1669 amenèrent bon nombre d'habitants de l'île à aller chercher ailleurs un refuge, notamment dans les îles Ioniennes et à Venise [3].

Dès 1659, nous trouvons un *Grégoire Maras*, curé de la paroisse

---

[1] Je dois à M. Eugène Dalleggio, mon très diligent collaborateur dans la préparation d'une bibliographie analytique des *Karamanlidika*, d'avoir attiré mon attention sur cette avant-propos.

[2] M. I. Μανούσακα, Ἡ παρὰ Trivan ἀπογραφὴ τῆς Κρήτης (1644) καὶ ὁ δῆθεν Κατάλογος τῶν Κρητικῶν οἴκων Κερκύρας, dans Κρητικὰ Χρονικά, t. III (Athènes, 1949), p. 50, n° 96. La Chronique de Trivan porte ce titre: «Racconto di varie cose succese nel Regno di Candia, dell'anno 1182 che si sono ribellati dalla devotione all'Imperio Greco, sino l'anno 1669 che restò al poter dell'Imperio Ottomano, formato dal Signor Antonio Trivan, pubblico Notario Ducale». M. I. Μανούσακα, p. 35, note 1.

[3] Sur les réfugiés Crétois à Zante, voir Α. Χ. Ζώη, Κρῆτες ἐν Ζακύνθῳ, dans Ἐπετηρὶς τῆς Ἑταιρείας Κρητικῶν Σπουδῶν, t. I (Athènes, 1938), p. 293-301; t. II (1939), p. 119-133 et Κ. Δ. Μέρτζιου, Δύο κατάλογοι τῶν ἐν Κερκύρᾳ καὶ Ζακύνθῳ Κρητῶν προσφύγων κατὰ τὰ ἔτη 1682 καὶ 1683, dans Κρητικὰ Χρονικά, t. V (1951), p. 7-31.

grecque de Saint-Georges, à Venise [1]. Veloudos le place, dans la liste des curés de Saint-Georges, après Emmanuel Tzanès *(τοὐπίκλην Μπουνιαλῆς)* et avant Nicéphore Kylormanos qui est signalé en 1663. Grégoire Maras dut reprendre ce poste quelques années plus tard, car nous le voyons signer avec ce titre un acte de mariage le 3 novembre 1678 [2]. Le 16 octobre 1681, il célèbre une cérémonie de mariage, mais sans ajouter le titre *ἐφημέριος* à son nom de Grégoire Maras prêtre [3]. C'est encore la formule «Grégoire Maras, prêtre» que nous retrouvons à propos d'une icone peinte par Constantin Tzanès en 1682 [4].

En 1685, un *Marc Maras*, que plusieurs documents — on le verra ci-après — nous prouvent être le neveu de Grégoire, est correcteur des éditions grecques imprimées par Nicolas Saros. Nous ne connaissons qu'un seul ouvrage, le *Typicon* de 1685, portant le nom de ce correcteur [5]. Mais nous citerons plus loin une lettre de Nicolas Saros luimême précisant qu'il lui a confié le soin de réviser d'autres volumes.

Le 2 septembre 1685, Marc Maras, en concurrence avec Nicolas Papadopoulos, est candidat au professorat de l'école grecque de Venise, pour succéder à Matthieu-Mélétios Typaldos devenu archevêque

[1] 'I. Βελούδου, 'Ελλήνων ὀρθοδόξων ἀποικία ἐν Βενετίᾳ, ἱστορικὸν ὑπόμνημα, ἔκδ. δευτέρα (Venise, 1893), p. 181.

[2] K. Δ. Μέρτζιου, Θωμᾶς Φλαγγίνης καὶ ὁ Μικρὸς 'Ελληνομνήμων (Athènes, 1939), p. 244 : 1678 — 3 Ν]βρίου «'Ιάκωβος Τζὲς τοῦ ποτὲ 'Ιωάννου ἀπὸ τὸ Κάστρον τῆς Κρήτης τὴν Τζοάνναν τοῦ ποτὲ Μάρκου Νταλήατση ὑπὸ Γρηγορίου ἱερέως τοῦ Μαρᾶ, ἐφημερίου...».

[3] K. Δ. Μέρτζιου, Θωμᾶς Φλαγγίνης..., p. 244 : «'Οκτωβρίου 16 1681 ὁ Λέων Μόσχος ἀπὸ τὸ Ρέθεμνος ἐστεφανώθη σήμερον τὴν Zanetta Trivisana ἀπὸ τὴν Padova παρ' ἐμοῦ Γρηγορίου ἱερέως τοῦ Μαρᾶ».

[4] Ibid. 1, p. 241 : «φυλάσσεται παρὰ τῇ 'Ελληνικῇ Κοινότητι μία μικρὰ εἰκὼν «δέησις Γρηγορίου ἱερέως τοῦ Μαρᾶ, χεὶρ Κωνσταντίνου Τζάνε αχπβ'».

[5] Τυπικὸν σὺν Θεῷ ἁγίῳ, περιέχον πᾶσαν τὴν διάταξιν τῆς ἐκκλησιαστικῆς ἀκολουθίας τοῦ χρόνου ὅλου. Νεωστὶ τυπωθὲν καὶ ἐπιμελῶς διορθωθὲν παρὰ Μάρκου 'Ιερέως Μαρᾶ τοῦ Κρητός. Con privilegio. Παρὰ Νικολάῳ τῷ Σάρῳ ,αχπε'. 'Ενετίῃσιν 1685. In folio de σκ' (220) pages. La Bibliothèque Nationale d'Athènes en possède un exemplaire, Θ 14.207. La bibliothèque municipale de Kozani en possède un autre : N. Π. Δελιαλῆ, Κατάλογος ἐντύπων δημοτικῆς βιβλιοθήκης Κοζάνης, 1ère partie (1494 - 1832), Thessalonique, 1948. nº 809, p. 211, Mention dans l'article de Nicolas G. Kontosopoulos, Τὰ ἐν Βενετίᾳ τυπογραφεῖα ἑλληνικῶν βιβλίων κατὰ τὴν Τουρκοκρατίαν, revue 'Αθηνᾶ, t. 58 (1954), p. 324 : Μαρᾶς Μᾶρκος, Κρὴς ἱερεύς, διορθώσας Τυπικὸν παρὰ τῷ Σάρῳ κατὰ τὸ 1685. Simple mention du nom Μᾶρκος Μαρᾶς Κρὴς dans K. N. Sathas, Νεοελληνικὴ Φιλολογία (Athènes, 1868), p. 417, sans date, entre Nicolas Papadopoulos (1686) et Constantin Mémos (1699).

de Philadelphie. Mais le vote du Syllogos est sans résultat. Le 20 janvier 1686, nouvelle séance d'élection, encore sans résultat. Le 27 janvier, on propose un compromis : que les deux candidats occupent alternativement la chaire *(νὰ ἐναλλάσσωνται εἰς τὴν πρωτοκαθεδρίαν)*. Cette proposition, alors repoussée, fut reprise et acceptée le 8 mars 1686. Marc Maras et Nicolas Papadopoulos enseignèrent tous deux jusqu'au début d'août 1687, où Papadopoulos partit pour Zante, tandis que Marc Maras était élu curé de Saint-Georges [1]. Son nom est omis dans la liste des *ἐφημέριοι* de Venise que donne Veloudos [2]. Mais il signe avec ce titre, le 6 mars 1696, un acte d'annulation de mariage. La souscription de cet acte est intéressante, parce qu'elle va nous permettre de repérer d'autres renseignements biographiques. Il écrit en effet : *ἐγράφη παρ' ἐμοῦ Μαξίμου 'Ιερομονάχου τοῦ Μαρᾶ, ἐφημερίου ἐν τῷ ναῷ τοῦ Μεγαλομ. Γεωργίου τῶν Γραικῶν* [3]. Le prêtre Marc était devenu le *hiéromoine* Maxime. Le changement de nom, avec la même initiale, s'explique précisement par la nouvelle situation qui venait de lui être faite. Le 16 décembre 1694, Marc Maras avait été nommé higoumène du monastère *'Αναφωνήτρια* à Zante ; et par décret ducal du 5 avril 1695 il avait été mis en demeure de devenir hiéromoine dans les quinze jours, afin de prendre la charge du monastère [4].

Le choix d'un Crétois de Venise comme higoumène de Zante n'a rien de surprenant, si l'on songe à l'importante colonie crétoise que constituaient les réfugiés venus dans cette île [5]. D'autre part, les îles Ioniennes étant sous la domination vénitienne, les relations étaient fréquentes avec la ville des Doges. On connaît d'autres exemples, vers

[1] K. Δ. Μέρτζιου, Θωμᾶς Φλαγγίνης..., p. 179 - 180.

[2] 'I. Βελούδου, p. 182 : 1694, Γεώργιος Μαϊώτας, κρὴς
1694, 'Ιωάννης Λαμπούδης
1696, Μεθόδιος 'Ανθρακίτης, ἰωαννίτης
1699, 'Ιωάννης 'Αβράμιος, κρὴς

[3] K. Δ. Μέρτζιου, Μνημεῖα Μακεδονικῆς ἱστορίας (Thessalonique, 1947), p. 259.

[4] Λ. X. Ζώης, Λεξικὸν φιλολογικὸν καὶ ἱστορικὸν Ζακύνθου (Zante, 1898) p. 573 : Μαρᾶς Μάξιμος = ἡγούμενος τῆς μονῆς 'Αναφωνητρίας (1698). Voir l'ouvrage du même auteur Αἱ ἐν Ζακύνθῳ Μοναὶ (Zante, 1900), p. 85. Les précisions relatives à la date de nomination (διορισθέντος) de Marc Maras comme higoumène et au décret ducal sont dues à une aimable communication du manuscrit de la nouvelle édition du Λεξικὸν de M. Zoïs.

[5] Λ. X. Ζώης, Κρῆτες ἐν Ζακύνθῳ, dans 'Επετηρὶς 'Εταιρείας Κρητικῶν Σπουδῶν, t. I, p. 293 - 301 ; t. II, p. 117 - 133.

la même époque, de savants ecclesiastiques Crétois, réfugiés à Venise, qui, en récompense des services rendus, recevaient de la Sérénissime République l'administration d'églises ou de couvents dans les îles Ioniennes ; ce fut le cas de Philothéos Skouphos (1665) et de Gérassimos Vlachos (1662), d'après les documents récemment publiés par C. D. Mertzios[1]. Plusieurs higoumènes de l' *Ἀναφωνήτρια* sont d'ailleurs signalés comme Crétois.

L. Zoïs pense que Marc Maras n'accepta pas sa nomination, parce que Méthode Korfalonis, un autre Crétois, continua de gouverner le monastère jusqu'à l'année suivante. L'année suivante est précisément l'année 1696, où nous trouvons la signature «Maximos Maras hiéromoine». Ce hiéromoine Maxime étant encore curé de Saint-Georges le 6 mars 1696, on doit en conclure que son séjour à Zante avait été de courte durée. Mais il gardait son titre d'higoumène de l' *Ἀναφωνήτρια*. Ce titre, en effet, lui est donné par Nicolas Saros dans une lettre dédicatoire qui date de cette époque puisque Nicolas Saros est mort le 6 novembre 1697[2], et qui, au surplus, nous fournit certains détails sur Maxime Maras et sur son oncle Grégoire.

Le texte grec de cette lettre n'est pas connu jusqu'à présent. Mais nous en avons une traduction turque en caractères grecs dans une édition *karamanli* de la *Θυσία τοῦ Ἀβραάμ* imprimée à Constantinople en 1800. Avant de donner une traduction française de cette lettre, il nous faut d'abord transcrire et traduire le titre turc du poème, qui par un heureux hasard nous fournit une donnée très importante pour dater une édition grecque, probablement la première, du *Sacrifice d'Abraham*[3].

---

[1] Κ. Δ. Μέρτζιου, Νέαι εἰδήσεις περὶ Κρητῶν ἐκ τῶν ἀρχείων τῆς Βενετίας. Γ'. Φιλόθεος Σκοῦφος... Δ'. Γεράσιμος Βλάχος, dans Κρητικὰ Χρονικά, t. II (1948), p. 274 - 297.

[2] Κ. Δ. Μέρτζιου, Νικόλαος Σάρρος, dans Ἠπειρωτικὰ Χρονικά, t. XIII (1938), p. 103 - 106.

[3] Dans le volume *karamanli* de 1800, la Θυσία τοῦ Ἀβραὰμ vient après le «Dialogue de Grigentios de Tefra avec le juif Ervan». Dans les livres *karamanlis* ces assemblages disparates ne sont pas rares. Le traducteur ou l'éditeur réunissait souvent dans un même recueil des ouvrages fort différents, mais qu'il estimait devoir intéresser ou édifier ses lecteurs. Le volume porte cet unique titre liminaire, où rien ne laisse deviner qu'on trouvera plus loin le «Sacrifice d'Abraham» et quelques autres pièces moins importantes :

Πεγιοὺκ Ἀραπισταντὰ Κεφρὸ σεχερηντὲ Ἀρχιεπίσκοπος Ἅγιος Γρηγεντιοσοὺν τῆν μουτζελεσὶ Γιαουτὶ Ἐρβάνηλαν Ἴλκ ἐβὲλ Ρώμτζα τηλιντὲν τουρκτζεγιὲ ὀλουνμουστουρ Καγισεριτὲ Πανοσιώτατος παπὰ Χρυσαφητὲν βὲ ταχὴ ἠζετλοῦ Ἅγιος Ἀγ-

Η ΘΥΣΙΑ
ΤΟΥ ΑΒΡΑΑΜ
ΑΒΡΑΑΜΗΝ
ΚΟΥΡΠΑΝΗ

Σατὲ Ῥώμτζα λησανιντὰ ϛίχοσλάριλαν γιαζιλὴπ βακοὺφ ὀλουντοὺ πανοσιώτατος βὲ λογιώτατος, μαρὰ ναμιντὲ Ζάκυνθοςτα πουλουνὰν ἀζὴζ Βαλιτουλλαχὴν ἀναφωνήτρια τενηλὲν μοναςηρινὴν ἡγουμενοσου.

ΜΑΞΙΜΟΣ

Ἐφέντηε σαχιπετλὴκ ἰτζούν. ,αχϟψ' Σενετὲ
Πάατε τούρκτζε λισανὰ τεβσὶρ ὀλουντοὺ Καϊσεριλη Οἰκονόμος.

ΠΑΠΑ ΑΝΔΡΕΑΣΤΑΝ

Ἐγκουρλοὺ Κοσμᾶ ὀγλοὺ χοτζὰ Ἐλευθερὴν ῥέγη
ἰτιφακήηλαν. σενετὲ ,α ψ π γ'.

Le Sacrifice d'Abraham

Ecrit en grec populaire et en vers, dédié au très révérend et très savant Kyr Maximos Maras, higoumène du saint monastère de la Théotokos appelé Anaphonitria et situé à Zante, pour qu'il soit placé sous son patronage. En l'année ,αχϟψ' (sic= 169. (?)). *Il a été plus tard traduit en turc par Papa Andréas, Econome de Césarée, sur l'avis et le consentement du didascalos Eleuthérios Kosmaoglou, d'Ankara. En l'année 1783*

Manifestement, les premières lignes de ce titre visent l'édition grecque de Venise, sur laquelle a été faite la traduction turque et dont on va reproduire en version turque, comme introduction, la lettre

---

γύρας Σεραφεὶμ ἐφέντητεν ἰχτημαμινὰν γιοχλανμίστηρ βὲ σήμτι ἴλκ ἐβὲλ πασμαγία βεριλτεῖ καγισερηλὴ Παπάζογλου Ἀβρααμτὰν.... Ἀσιτανετὲ Πατρικχανετὲ ὀλὰν Πασμαχανετὲ. 1800 Σενεσιντὲ.

Je traduis ce titre : Dialogue religieux de saint Grégentios, archevêque de la ville de Képhro dans la Grande Arabie, avec le juif Ervan. Traduit pour la première fois de la langue grecque en turc par le Très Révérend Papa Chrysaphis de Césarée, et revisé avec soin par l'honorable métropolite d'Ankara Kyr Séraphim. Donné à présent pour la première fois à l'impression par les soins d'Abraham Papazoglou, de Césarée.... (Ici une demande de prières pour l'âme de ce chrétien). A Constantinople, Imprimerie du Patriarcat, en l'année 1800.

dédicatoire de Nicolas Saros à Maxime Maras. Ce titre et cette introduction confèrent à notre opuscule *karamanli* une réelle importance historique, puisqu'on ne connaît jusqu'ici ni un seul exemplaire de cette édition grecque ni le texte original de la lettre de Saros.

Malgré la grossière erreur du ψ final, ce titre nous fait donc connaître que *Maximos Maras, higoumène du monastère de Zante dédié à l'Anaphonitria*, fut chargé de veiller à l'édition grecque du *Sacrifice d'Abraham*. Marc Maras étant devenu le hiéromoine Maxime Maras et higoumène de Zante en 1695, et Nicolas Saros étant mort le 6 novembre 1697, après cinq mois de maladie durant lesquels son activité avait dû être très réduite, sa lettre à Maxime Maras doit se placer entre avril 1695 et le début de 1697. Le ψ final s'explique par une confusion du typographe avec les lettres ϛ ou ζ. Nous apprenons ainsi qu'une édition grecque du *Sacrifice d'Abraham* fut publiée à l'imprimerie vénitienne de Nicolas Saros probablement en 1696. Comme l'édition de 1713, parue chez Antoine Bortoli, successeur de Saros, dont les exemplaires étaient les seuls connus jusqu'ici, portaient la formule *καὶ τώρα πάλιν... διορθωμένη καὶ μετατυπωμένη* [1], il faut conclure que l'édition précédente était celle de Maxime Maras en 1696. La conclusion a une grande importance historique et philologique : car, comme nous allons le voir, Nicolas Saros demande à Maras de veiller «à ne point faire de blessures à la langue» du poème et à mettre l'édition à l'abri de tout reproche.

Voici maintenant la lettre de Nicolas Saros. Nous en donnons le texte *karamanli*, puisque c'est par lui que nous la connaissons, et nous ajoutons une traduction française de ce texte.

Πανοσιώτατος βὲ Λογιώτατος γιαχσὴ βὲ μουσταὰκ Ἡγούμενος
Μάξιμος μαρᾶ ἐφέντη χαζρετλερηνὶν τζεναπηνέ.

Ὄλκι μεζχοὺρ βὲ ναμτὰρ βὲ ἀτζαγὶτ κηρὶτ ἀτασηντά, Ἀβρααμὴν τεβαρηχινὴ γιαζιλμὴς πουλτοὺμ βὲ σίμτη κετηρτίμκι πασμαγιὰ βερμεσηνὲ βὲ μεγιτανὰ κετηρμεσινέ, βὲ ἀκαπήντζας ἔμρ ἔγιλετήμκι πίκουσσουρ στάμπαγια πασιλσήν, τζεμιΐ ταλαπλερὴν βὲ ἀλημλερήν, κεντζλερὴν βὲ ἰχτιαρλερήν, Λαϊκοσλαρήν, βὲ Ἱερωμένοσλαρὴν μεμφαατλαρὴ ἰτζούν. κὶ ποὺ γε

[1] M. I. Μανούσακας, Κριτικὴ βιβλιογραφία τοῦ «Κρητικοῦ Θεάτρου», dans Ἑλληνικὴ Δημιουργία, t. 12 (Athènes, 1953), p. 104, nº 96, écrit, à propos de l'édition de 1713 : «Ἡ πρώτη ἀσφαλὴς ἔκδοση. Οἱ ἐκδόσεις τοῦ 1535 καὶ 1555 ποὺ σημείωσε ὁ E. Legrand [Bibliothèque grecque-vulgaire, t. I, Paris, 1880 σ. 226 - 268] εἶναι ἀσφαλῶς ἀνύπαρκτες· ἀμφίβολες πρέπει νὰ θεωρηθοῦν καὶ οἱ ἐκδόσεις τοῦ 1668, 1694 καὶ 1709, ποὺ κανεὶς βιβλιογράφος δὲν τὶς ἀναγράφει».

Γὴ κελαμλὰρ νίτζεσινε μουνασίπτηρ πὴρ λαὴκ κιοϊγὲ βακοὺφ ὀλσούνκι ῥαγιντὲ βὲ ναζαρηντὲν ὀλσοὺν ἀκίληλαν φηρασέτηλεν κελάμιλαν βὲ χεκμέτηλεν κεκλερὴν ζεμμηντὲν βὲ τὴλ γιαραλαρηντὰν ἐμὶν χίφς ὀλουνσούν, βὲ πουνοὺ Φικιρλενίρηκεν πανὰ μιουνασὴπ κιορουντούκι, ὂλ μεζχοὺρ κηριτλὴ κουρσουσουνὲ λαὴκ ἀτζαγὴπ Καθηγούμενος Μάξιμος μαρᾶ χαζιρετλερινὲ ἂρζ ἐτεγίμκι, χέμι Ῥωμλαρτὰν χέμι φρενκλερτὲν σεβκιλὴ βὲ μετίντηρ. πανάτα πογιλὲ σακιρλὴκ βὲ χοσνουτλοὺκ κορουντού. ζήρακι πουντὰν ἀκτὲμ χὲρ κὰτζ κικατπλάρκι βερμίσιτημ νιζάμιλεν βὲ φιρασέτηλεν τερπηὲ ἐτὶπ τογρουτοὺπ βὲ νιζαμλεντιρτεῖ. Βὲ πουνοὺν ἰτζήντε σουπὲμ γιόκτουρ κὶ μεζχοὺρ Μάξιμος ἀναφωνήτριανὴν Καθηγούμενοσου πικὴρ Βαλιτουλλὰχ μοναστηρινὴν ἐφέντισῃ πουνάτα μουπασιρὲτ ἐτετζέκτηρ ζήρακι Ἀβρααμὴν οὐμουροὺ βὲ γιορταμλαρὴ βὲ χερακετλερὴ ποὺ κισίτε ταχὴ πήκουσσουρ τεκμίλτηρ ζήρα νίτζεκι Ἀβραὰμ πὴς πητοὺν κεντηνὶ Ἀλλαχὰ τεσλὶμ ἐτμίστηρ, κεζάκικε ποὺ ταχὶ Ἀλλαχὰ μιχλαντὴ ὂλ νίτζεκι Ἀβραὰμ κεντὴ σιλασινὴν τιαρινὴ ποολατήκι τιβανηντὰ ἰκραρλὶκ βερτιγὴ Ἀλλαχηνὰ ταπηνσὴν κεζάλικε ποὺ ταχὶ τουνγιαβὴ σαφαλαρὴ πητοὺν ἰνκιὰρ ἔγιλετή, Βὲ Ἀλλαχὴν Ἱερέασῃ βὲ Λειτουργοσοὺ τενιλτή. Ἀβραὰμ Ἀλλαχὰ πεὰτ ἐτὴπ ταγὰ τζικτήκι Ἰσαακὴ κουρπὰν ἔγιλεσήν. Βὲ Μάξιμος ταχὴ νὲ μικτὰρ κανοὶς κουρπανλαρὴ βὲ τιλλὴ ταπινμακλαρὴ σουπχεσὶς σουνὰρ πάτε σεῤῥὶφ κιταπλαρτὰ μετὶχ ὀλουνὰν Ἀβρααμὴν καρὴπ σεβητζηλιηνή. Μαρανὴν ταχὴ καρὶπ τοστλουγσυνοὺ κὶμ μὲτ ἔγιλεμέζ, βὲ χάνκι Ῥὼμ ἔσκιαρὲ μουτλουλαμάζ. νάκλ ἐτερλὲρ καριπλὲρ βὲ σάϊρη τιαρτὲν γιαπαντζιλάρ. πὶρ ἂζ βαφὴρ ἔγιαμλερτὲ Βενετικτὲ κεντὴ ἰσλερὴ ἰτζοὺν ἔγλεντιλέρ, βὲ μαρὰ τάγιμα γιαρτήμτζηλαρήητει. κεντησὶ βὲ ταγισὴ Γρηγόριος μοχτὰτζ ὀλοὺπ κεντηλερινὲ σεγιρτενλερὲ γιανηλίγηλεν βὲ μηλαὴμ κάλπιλεν καγιρὴπ γιαρτὴμ ἐτερλέριτει. νίτζεκι πογιλὲ μινασιπηνὴ ἐσιττήμκι ποὺ κιτὰπ μαραγιὰ βακοὺφ ὀλσοὺν ζήρα κὶ Ἀβρααμτακὶ βακὶ ὀλὰν νημετλὴ χερακετλὲρ κεντηοιντὲ ταχὴ βακίτηρ, κεντηνίντε γιακινλαρινὰ καρὴπ τοστλουγοὺ ἐτμεκλερὶ ἰτζοὺν ὂλ ἐτζιλτὲν ποὺ κιταπήτα σὶζ ἐφέντημιζε βακοὺφ ἐτέρημ βὲ νιὰζ ἐτέρημκι ῥὲτ ἔτμεγιουπ καποὺλ ἐτέσην ζήρα ποὺ χεταγενὴν κουτζουκλουγουνὲ πάκμαγιπ σουνανὴν τερουνὶ καργετηνὲ τοντουρέσην ναζερινὴ βὲ σανάτα γιὰ Μάξιμε πουνὰ μουκαπελὲ Ἀλλαχτὰν κερὲμ ὀλουνὰ τζὸκ σαλτανατλὰρ βὲ σεφκετλὲρ βὲ ζεβαλσὴζ σενελὲρ βὲ Ἀρχιερωσύνη παγιασὴ βὲ ἀλιὰ κουρσουλέρ.

Τζεναπλερηνιζὲ οὐμούτουλαν γιαζάρημ γιακὴν
τοστουνοὺζ βὲ κουλουνοὺζ
Νικόλαος Σάῤῥος.

Au très révérend et très savant, bon et digne Higoumène,
Kyr Maras Maximos

Dans cette île illustre, renommée et admirable qu'est la Crète, j'ai

trouvé écrite l'histoire d'Abraham. Je l'ai apportée maintenant en vue de l'impression et de la publication, et j'ai donné ordre qu'elle fût mise sous presse de manière irréprochable, pour l'utilité des studieux et des savants, jeunes et vieux, laïques et ecclésiastiques. Comme ces nouveaux écrits sont très utiles à un grand nombre de personnes, il faut les dédier à un pieux personnage : en sorte qu'ils se trouvent sous son jugement et sa surveillance, qu'ils soient préservés en sécurité à l'abri du blâme des critiques et des blessures infligées à la langue, avec intelligence, rectitude de jugement, raison et sagesse. Tandis que je pensais à cela, j'ai jugé convenable de les soumettre à l'admirable et digne Kathigoumène du trône de Crète, Maras, qui est aimé des Grecs et des Latins, et qui est digne de louange.

J'ai pensé que cela s'imposait comme témoignage de ma satisfaction et de ma gratitude. Car tous les livres que je lui ai confiés précédemment, il les a disposés, corrigés, mis en ordre avec une parfaite rectitude. C'est pourquoi je ne doute point que l'éminent higoumène de l'Anaphonitria, supérieur du monastère de la Théotokos, se chargera aussi du présent ouvrage. En effet, les œuvres, les vertus et les actes d'Abraham se retrouvent parfaitement en cet homme. De même qu'Abraham s'est donné tout entier à Dieu, ainsi cet homme s'est lui aussi attaché à Dieu. De même qu'Abraham quitta son pays natal pour servir Dieu devant qu'il fît profession de foi, de même cet homme a renoncé à toutes les jouissances mondaines pour devenir prêtre et ministre de Dieu. Abraham obéit à Dieu et gravit la montage pour sacrifier Isaac. Maxime offre un grand nombre de sacrifices non sanglants pour le culte divin, et en outre il exerce la charité envers le prochain, tant louée par les livres saints en Abraham. La charité de Maras pour autrui, qui n'en fait l'éloge? quel est le Grec qui ne la proclame publiquement? Ils en parlent, tous ceux qui sont dénués de protection, les étrangers venus d'autres pays. Ils ont séjourné assez longtemps à Venise pour leurs affaires, et Maras a toujours été leur aide. Lui-même et son oncle Grégoire ont protégé et secouru avec sympathie et d'un cœur affable tous ceux qui étaient dans le besoin et recouraient à eux. En conséquence, je me suis laissé dire qu'il convient de dédier ce livre à Maras, puisque les actions bienfaisantes d'Abraham se retrouvent en lui, puisqu'il a toujours été un ami pour son prochain privé de secours.

Je vous dédie donc aussi ce livre. Sans prendre en considération la modicité du don, tournez vos regards vers l'affection cordiale de celui qui l'offre. En retour, ô Maxime, que vous soient prodigués avec

abondance les faveurs et les munificences de Dieu, des années indéfinies, la dignité du pontificat et des sièges épicopaux élevés.

De Votre Révérence, avec espoir, le sincère ami et serviteur
Nicolas Saros

Précieuse pour dater la première édition grecque du *Sacrifice d'Abraham* [1], cette lettre est également précieuse pour la biographie de Marc-Maxime Maras. Celui-ci était alors higoumène de l'Anaphonitria de Zante. Lui, et son oncle Grégoire Maras, étaient universellement estimés pour leur charité à l'égard de tous, mais surtout envers les étrangers, c'est-à-dire envers leurs compatriotes, réfugiés comme eux. Saros lui avait déjà précédemment confié le soin de reviser des ouvrages édités par lui. Il lui confie précisément la *Θυσία τοῦ 'Αβραάμ*, pour que ce poème soit préservé à l'abri du blâme des critiques et des «blessures» infligées à la langue.

G. Mégas, dans l'introduction à sa première édition critique du poème crétois, cite en note, à propos des dates erronées de soi-disant éditions antérieures à 1696, une lettre de H. Pernot qui se termine ainsi : «...La question s'éclaircira un jour d'une façon ou de l'autre» [2].

Il semble bien que la question s'éclaircisse en grande partie par la lettre de Nicolas Saros à Maxime Maras Reste à expliquer les nombreuses dates antérieures données par E. Legrand.

Mais laissons ce problème à G. Mégas, et essayons maintenant de poursuivre le *curriculum vitae* de Marc-Maxime Maras.

Maxime alla-t-il à Zante après le 6 mars 1696, date où nous l'avons vu signer un acte comme curé de Saint-Georges à Venise ? C'était, en tout cas, un personnage en vue, et la finale de Saros lui souhaitant l'épiscopat ne semble pas avoir été une simple formule de politesse.

De fait, en 1702, il est promu à la métropole de Hiérapolis [3].

---

[1] Le début de la lettre de Saros semble bien indiquer qu'il s'agit d'une première édition. «J'ai trouvé en Crète l'histoire d'Abraham», écrit-il. Comment l'avait-il trouvée ? par lui-même ou par un intermédiaire ? peu nous importe ici. Ce qui est clair, c'est que Saros ne parle pas d'éditions antérieures et qu'il s'empresse de publier un ouvrage dont il devine l'intérêt pour la littérature néo-hellénique, puisqu'il recommande à Maxime Maras de ne pas infliger des «blessures» à la langue.

[2] Γ. Μέγα, Ἡ Θυσία τοῦ 'Αβραάμ. Κριτικὴ ἔκδοσις (Athènes, 1943) p. 13.

[3] Cod. 411 du Métochion du Saint-Sépulcre, nº 16. A. Papadopoulos-Kerameus, Ἱεροσολυμιτικὴ βιβλιοθήκη, t. IV (Pétrograd, 1899), p. 370 : **Γαβριὴλ Γ'** Κωνσταντινουπόλεως ἐπὶ τῇ χειροτονίᾳ Μαξίμου τινὸς εἰς μητρόπολιν Ἱεραπόλεως (1702). 'Αρχ. 'Αναγκαῖον ὁμολογουμένως, p. 39. Manuel Gé-

Hiérapolis ne peut être que la métropole de Phrygie Pacatienne. Maxime Maras n'avait donc qu'un siège titulaire, tout comme son contemporain Métrophane de Nysse qui signe, à Bucarest, l'acte de fondation de l'école de Castoria, comme Néophyte de Sébaste que nous allons voir mentionné, et comme Grégoire de Side [1], plus jeune d'environ trente ans. Ces prélats vivaient en marge de la métropole de Bucarest. Ils n'ont pas, à proprement parler, gouverné l'Eglise, mais ils ont pris part de diverses manières à la vie ecclésiastique du pays. La formule que Manuel Gédéon emprunte à l'acte patriarcal d'ordination de Maxime : *δέον ἐκρίναμεν... ψυχαγωγῆσαι καὶ τὴν μητρόπολιν ταύτην*, qui semblerait désigner la charge pastorale d'une métropole, est une simple formule protocolaire qui était insérée dans tous les actes patriarcaux de ce genre.

Maxime Maras figure parmi les métropolites présents à un synode tenu à Bucarest pour acquitter Hilarion, évêque de Rimnic, d'une accusation portée contre lui par la nonne Stéphana, supérieure du monastère de Monoxylon. Papadopoulos-Kerameus, qui résume le document (d'après le codex 411 du Métochion, p. 335), énumère les prélats du synode : *'Εν τῇ συνόδῳ παρῆσαν ὁ Οὐγκροβλαχίας Θεοδόσιος, ὁ 'Αδριανουπόλεως Κλήμης, ὁ 'Ιεραπόλεως Μάξιμος, ὁ Σοφίας Αὐξέντιος, ὁ Πωγωνιανῆς Εὐθύμιος* [2].

Or, l'un de ces prélats, Théodose, métropolite de Moldo-Valachie, était mort avant le 10 février 1708, puisqu'une lettre du patriarche de Constantinople, Cyprien, à Chrysanthe de Jérusalem, qui porte cette date, parle de son récent décès [3], et Hilarion eut pour successeur à Rimnic Anthime Ibéritès le 21 février 1708.

déon, Πατριαρχικαὶ ἐφημερίδες (Athènes, 1936), p. 201, cite une formule de cet acte patriarcal : 1702. Χειροτονεῖται μητροπολίτης 'Ιεραπόλεως Μάξιμος, εἰς ὃν δίδεται ἡ συνήθης «πρᾶξις» ἀγγέλλουσα, κατὰ τὴν τότε συνήθειαν, ταῦτα· *«δέον ἐκρίναμεν, κατὰ τὴν ἐκκλησιαστικὴν χρῆσιν τῶν πρὸ ἡμῶν ἁγιωτάτων πατριαρχῶν, ψυχαγωγῆσαι καὶ τὴν μητρόπολιν ταύτην διὰ τῆς ἀρχιεπισκοπικῆς ἀξίας καὶ χάριτος»*. Gédéon ajoute : Σημ. 'Αγιοτ. κδξ 27. Τὸν Μάξιμον εὑρίσκομεν ἕως τοῦ 1710 ἐν Βουκουρεστίῳ. L'ancien Codex 27 est devenu le Codex 411. On va voir que le document auquel se réfère Gédéon ne peut pas être daté de 1710, mais se rapporte à un synode qui a eu lieu avant février 1708.

[1] Sur Grégoire de Side voir N. A. Gheorgiu, Grégoire de Side (Paris, 1953).

[2] A. Papadopoulos-Kerameus, 'Ιεροσολυμιτικὴ βιβλιοθήκη, t. IV Pétrograd, 1899), p. 385, n° 94. Cf. M. Gédéon, Πατρ. 'Εφημερίδες, p. 385.

[3] N. Iorga, Documente grecesti, dans la collection Hurmuzaki, Documente privitoare la istoria Romanilor, XIV, p. 629. La Chronique de

Au surplus, la Chronique contemporaine de Radu Grecianu, grand logothète de Constantin Brancovan, nous apprend que le 29 juin 1707 Maxime de Hiérapolis assiste, avec tout un groupe d'évêques, à la consécration du monastère de Saint-Georges par le patriarche Chrysanthe de Jérusalem. Les évêques présents sont nommés : Denys de Tirnovo, Clément d'Andrinople, Auxence de Sofia, Maxime de Hiérapolis, Néophyte de Sébaste, Métrophane de Nysse, Macaire de Varna, Anthime de Rimnic, Hilarion ex-évêque de Rimnic. Cette dernière mention nous oblige à avancer encore la date du synode où Hilarion avait été jugé et absous. C'est sans doute peu de temps après qu'il fut amené à donner sa démission en raison des circonstances mêmes de son procès [1].

La même Chronique nous apprend que deux patriarches, Gérasime d'Alexandrie et Chrysanthe de Jérusalem, se trouvaient ensemble à Bucarest pour les fêtes de Noël 1707, du 1er et du 6 janvier 1708. A cette occasion il y eut une liturgie solennelle au monastère Saint-Georges. Y assistaient quatre évêques : «Climent Udrianul, Afxentie Sofianul, *Maxim Mara Ierapoleos*, Mitrofan Nisis» [2]. Le document précise, en outre, que Théodose, métropolite de Bucarest, est mort le lundi 27 janvier 1708, et qu'on lui a élu pour successeur Anthime de Rimnic qui avait été proposé par le défunt lui-même dans son testament. On ajoute des détails d'ordre canonique : le patriarche de Constantinople a donné les pièces pour l'*edosis* (sic) et la *metathesis ;* Clément, ex-métropolite d'Andrinople, a été désigné comme exarque patriarcal, et la *metathesis,* la translation de l'évêché de Rimnic à celui de Bucarest s'est faite le 21 février. Maxime Maras assistait à ces événements, comme les autres prélats susnommés [3].

Le 20 mars 1708, Maxime Maras figure parmi les témoins signa-

Radu Grecianu précise d'ailleurs que le métropolite Théodose était mort le lundi 27 janvier 1708, après 40 ans d'episcopat. Voir la note ci-après.

[1] Viaţa di Constandin Vodă Brâncoveanu de Radu Vel Logofet Grecianu, cu note şi anexe de Stefan D. Grecianu (= Din Cronicile Ţării Românesci), Bucarest, 1906, p. 173 - 175 : «... in diua de sfinţiĭ mari Apostoli Petru şi Pavel..., intr' acea di Junie 29... Viind prea fericitul Patriarch impreună en toţi Arhiereiĭ cari ca se ştie anuma acestia era : Dionisie Târnoveanul, Clementu Andrianopoleos, Avxente Sofianul, Maxim Ierapoleos, Neofit Sevastios, Mitrofan Nisis, Macarie Varnis, Anthim Episcopul Rîmneculuĭ, Ilarion proin Episcopul Rîmneculuĭ».

[2] Grecianu, p. 180.

[3] Grecianu, p. 180 - 181 ; le texte de ces lettres ἐκδόσεως καὶ μεταθέσεως dans la collection de Hurmuzaki, XIV, 1 (Bucarest, 1925), p. 401 - 403, n° 432.

taires à Bucarest, pour la fondation de l'école de Castoria par G. Kastriotis : *Ὁ Ἱεραπόλεως Μαρᾶς μάρτυς*, et dans les *Κανονισμοὶ καὶ διατάξεις* ou Réglements de l'école [1].

Un document du 12 août 1715 parle d'un métropolite de Hiérapolis, sans indiquer son nom. Maxime Maras était-il encore vivant et portait-il encore ce titre ? Peut-être la comparaison avec d'autres pièces contemporaines permettra-t-elle un jour de répondre positivement à cette question, mais la chose est fort probable. Hiérothée Komnenos, métropolite de Drystra, écrit à Chrysanthe Notaras : «.....*Ὁ ἅγιος Ἱεραπόλεως, οὐκ οἶδα τι διαπονηθεὶς πρὸς τὸν πρώην πρωτοσπαθάριον, ἀνεχώρησε τοῦ παρ' αὐτοῦ δομηθέντος νοσοκομείου καὶ παροικεῖ ἐν οἴκῳ χήρας τινὸς τῶν εὐγενῶν*». N. Iorga, qui a publié cette lettre dans la collection Hurmuzaki, identifie bien l'évêque de Hiérapolis avec Maxime Maras, puisqu'il écrit en note : «Pentru Maxim de Hiérapolis, v. Radu Greceanu, éd. St. Grecianu, pp. 180 - 181» [2]. Ce signalement de l'hôpital fondé par Michel Cantacuzène, où résidait le métropolite de Hiérapolis et qu'il a quitté par suite d'une brouille avec l'ancien protospathaire, pourra sans doute aider à trouver des précisions. Mais, après les mentions explicites ci-dessus signalées, le titre seul de «métropolite de Hiérapolis» semble bien favorable à l'identification.

La renommée des deux Maras, oncle et neveu, Grégoire et Marc-Maxime, est attestée par trois épigrammes écrites à Zante par Anastase Gordios († 1729) pour des portraits de ces personnages. Ces trois épigrammes sont conservées dans le codex no 50 du *Σπουδαστήριον τῆς Θεολογικῆς Σχολῆς* d'Athènes, p. 237. K. Dyovouniotis les signale sans les publier, dans une communication faite à l'Académie à propos d'une liste des églises de Zante contenue dans le même manuscrit [3].

---

[1] K. Δελικάνη, Πατριαρχικὰ Ἔγγραφα... t. III, (Constantinople, 1905), p. 824 - 826 ; E. Legrand, Recueil de documents concernant les relations du patriarcat de Jérusalem avec la Roumanie (Paris, 1895), p. 84 - 88 ; N. Iorga, dans la collection Hurmuzaki, Documente..., XIV, 1, p. 406 - 407. Voir Γ. Π. Κουρνούτου, Σχολεῖα τῆς τουρκοκρατουμένης Καστοριᾶς, dans le volume «Γέρας Ἀντωνίου Κεραμοπούλου» (Athènes, 1953), monographie très détaillée où l'on trouvera p. 442, note 1, l'indication des manuscrits qui contiennent ces documents, ainsi que des nombreux recueils qui les ont reproduits.

[2] N. Iorga, Documente grecesti, dans la collection Hurmuzaki, XIV, 1, p. 690, en note.

[3] K. Δυοβουνιώτου, Ἀναστασίου Γορδίου ἀπαρίθμησις ἁπασῶν τῶν ἐν τῇ πόλει τῆς Ζακύνθου ἐκκλησιῶν μετ' ἐπιγραμμάτων διστίχων ἰαμβικῶν ἐν ἔτει

L'épigramme consacrée à Grégoire Maras, prêtre saint, Crétois au cœur bon, fait l'éloge de sa vertu manifestée par ses œuvres et maintenue jusqu'à une notable vieillesse, puisqu'il est resté «excellent parmi les hommes aux tempes blanchissantes».

Εἰς εἰκόνα Γρηγορίου ἱερέως Μαρᾶ τοῦ Κρητός.

Οὐ Διός, ἀλλὰ δίου τόδε δ' εἴκελον ἔσθ' ἱερῆος
Κρητὸς κῆρ' ἀγαθοῦ Γρηγορίου Μαρᾶ,
τῆς ἀρετῆς ἀμάραντον ὃς ἴσχει κῦδος ἐν ἔργοις,
ἔξοχος οἷα γεγὼς ἐν πολιοκροτάφοις.

Les deux épigrammes consacrées à Marc Maras semblent louer même sa beauté physique, mais surtout sa science qui ne le cède à aucun autre. «Si tu me demandes sa patrie, son nom et ses œuvres, eh bien ! c'est Marc le Crétois, celui qui poursuit la sagesse» : c'est ainsi que se termine l'une d'entre elles. L'autre ajoute un détail relatif à la famille Maras : le prêtre Marc est «Crétois lui aussi, fils d'un frère de Grégoire, vénérable descendant d'illustres ancêtres».

Εἰς εἰκόνα τοῦ ἀνεψιοῦ αὐτοῦ Μάρκου ἱερέως.

Εἴδεος ἀνδρομέου καλὸν ὅ,ττι ποτ' ἐν φωσὶ θείοις
δεῦρ' ἄγε θαυμασίῳ δέρκεο τῷδε τύπῳ.
εἰ δ' ἄρα καὶ πάτρην, κλῆσιν θ' ἅμα τ' ἔργα δίζῃ,
Μᾶρκος Κρής, ἱερεύς, τὴν σοφίην μεθέπων.

Εἰς εἰκόνα Μάρκου ἱερέως τοῦ Μαρᾶ.

Ἠνίδε καὶ Μάρκοιο περικλυτὸν ἄθρεε τύπον,
ἀνδρὸς τῶν λογίων οὐκ ἀπολειπομένου,
Κρὴς μὲν δὴ καὶ οὗτος ἀδελφοῦ Γρηγορίοιο
παῖς, ἱερῶν προγόνων ἱρὸν ὃς ἄρνος ἔφυ.

Dans les deux épigrammes de Marc, pas d'allusion ni au nom de Maxime, ni à l'higouménat et à l'épiscopat. Les portraits ont dû être peints à Venise avant la nomination de l'Anaphonitria, peut-être même portés à Zante avant l'acceptation définitive qui du prêtre Marc ferait le hiéromoine Maxime. L'identification de Marc-Maxime ne saurait

---

1689, dans Πρακτικὰ τῆς Ἀκαδημίας Ἀθηνῶν, t. 8 (1933), p. 47. Cf. Ἀ. Φυτράκη, Κατάλογος τῶν χειρογράφων τοῦ Θεολογικοῦ Σπουδαστηρίου Πανεπιστημίου Ἀθηνῶν (Athènes, 1937), no 50, p. 75 - 76.

pourtant faire de doute : une des deux épigrammes, celle qui vient après le quatrain de Grégoire Maras, porte ce titre : «Pour le portrait *de son neveu* le prêtre Marc» ; et la seconde nous explique comment il est son neveu, étant «fils d'un frère de Grégoire». Les épigrammes ayant été écrites à Zante, et la lettre de Nicolas Saros étant adressée à Maxime Maras, higoumène de l'Anaphonitria, neveu de Grégoire Maras, il est clair qu'il s'agit bien du même personnage. Pour le caractère général des deux Maras, oncle et neveu, il y a coïncidence entre les épigrammes de Gordios et la lettre de Saros. Grégoire Maras est un prêtre vertueux, universellement vénéré et qui a vécu jusqu'à un âge assez avancé. Maxime, prêtre vertueux lui aussi, est particulièrement remarquable pour sa haute culture intellectuelle.

S. SALAVILLE

ΒΙΒΛΙΟΚΡΙΣΙΑΙ

Theodore H. Papadopoulos, M. A. Studies and Documents relating to the history of the Greek church and people under Turkish Domination Brussels 1952, p. 507+XXIV.

Ὁ κ. Θεόδωρος Παπαδόπουλος ἀσχολεῖται μὲ τὴν ἔκδοσιν ἐγγράφων σχέσιν ἐχόντων μὲ τὴν ἱστορίαν τῆς ἑλληνικῆς Ἐκκλησίας καὶ τοῦ ἑλληνικοῦ Ἔθνους κατὰ τὴν μεταξὺ 1453 καὶ 1800 χρονικὴν περίοδον. Ἓν σύγγραμά του ἐκδοθέν, ὡς σημειώνω εἰς τὴν ἐπικεφαλίδα τῆς μελέτης μου ταύτης, ἔχει ὡς κύριον θέμα τὸν γνωστὸν ἀναβαπτισμὸν τῶν Καθολικῶν καὶ τῶν Ἀρμενίων, τὸν ὁποῖον ἐθέσπισεν ὁ πατριάρχης Κύριλλος ὁ Ε'. ὁ ἐπικαλούμενος Μοραΐτης (ἀπὸ Μελενίκου καὶ Νικομηδείας), τὸν ὑπηρετήσαντα φανατικῶς τὰ σχέδια τοῦ εἰρημένου πατριάρχου διάκονον «Αὐξέντιον» μοναχόν, δράσαντα εἰς τὸ παρὰ τὴν Νικομήδειαν (Βιθυνίας) χωρίον Κατιρλί [1], καὶ τὴν δρᾶσιν αὐτοῦ τούτου τοῦ πατριάρχου Κυρίλλου τοῦ Ε'. Δημοσιεύει δὲ καὶ ἓν ποίημα μὲ στίχους ὑπό τὸν τίτλον «πλανοσπαράκτης» (=πρὸς ἀνατροπὴν καὶ σπαραγμὸν τῶν πλανῶν) περιλαμβάνον 90 περίπου μεγάλας σελίδας στίχους 3179. Εἰς τοὺς στίχους αὐτοὺς ὁ ἄγνωστός των συγγραφεύς, ἀνήκων εἰς τὴν ἀντίθετον πρὸς τὸν Κύριλλον παράταξιν τοῦ πατριάρχου Παϊσίου τοῦ Β', τοῦ Δέρκων Σαμουήλ, κατόπιν οἰκ. πατριάρχου, τοῦ πρῴην Προϊλάβου Καλλινίκου καὶ κατόπιν ὡσαύτως οἰκ. πατριάρχου, τοῦ Ἀμασείας Βενιαμὶν καὶ ἄλλων ἀρχιερέων καὶ λογίων κληρικῶν κατωτέρου ἱερατικοῦ βαθμοῦ, περιγράφει μὲ πολὺ μελανὰ χρώματα τὴν τότε κατάστασιν τοῦ οἰκουμενικοῦ πατριαρχείου. Εἰς τοῦτο κυρίως συνετέλεσεν ἡ ἔρις μεταξὺ Παϊσίου τοῦ Β' τετράκις πατριαρχεύσαντος καὶ τοῦ προρρηθέντος πατριάρχου Κυρίλλου τοῦ Ε', ὑποστηρίζοντος τὸν λαοπλάνον διάκονον Αὐξέντιον. Οἱ στίχοι ἐπιβεβαιώνουν τὰς ἀλλαχόθεν γνωστὰς πληροφορίας περὶ τῶν ταραχῶν τὰς ὁποίας προεκάλεσεν ὁ ἀναβαπτισμὸς καὶ ἰδιαιτέρως ὁ ὡς ὅσιος καὶ θαυματουργὸς ἐμφανισθεὶς Αὐξέντιος, περὶ τῆς ἀποπείρας τὴν ὁποίαν ἐπεχείρησαν οἱ ὀπαδοὶ τοῦ Κυρίλλου καὶ τοῦ Αὐξεντίου κατὰ τοῦ ἀντιπάλου αὐτῶν Παϊσίου τοῦ Β', περὶ τῆς ὑπὲρ τοῦ εἰς τὰς ἀγυιὰς συρομένου ὑπὸ τοῦ συρφετοῦ

[1] Μουλαχώριον ἀντὶ μουλαροχώριον, κατίρ τουρκιστὶ = ἡμίονος, Ι. Σακελλίωνος, «Πατμιακὴ Βιβλιοθήκη», σ. 314.

ὄχλου Παϊσίου ἐπεμβάσεως τῆς φρουρᾶς Φαναρίου. Τὸν Κύριλλον ὁ στιχουργὸς ἀποκαλεῖ κακοκύριλλον, «παμμίαρον», ὁ ὁποῖος ἐκυβέρνα τὴν Μ. Ἐκκλησίαν αὐταρχικῶς καὶ προετίμα ὡς ἐκπροσώπους τοῦ Κοινοῦ ἀνθρώπους κατωτέρους.

«ὁ ῥάπτης γίνεται κριτής, ὁ κτίστης θεολόγος
δερματοῤῥάπτης δ' αὖθις τε ῥήτωρ ἀποκατέστη,
ὁ σκυτοτόμος καὶ χαλκεὺς παρόμοιοι 'τε ἄλλοι
ψήφους τελοῦσιν ἀναιδῶς τῶν προχειριζομένων
εἰς μητροπόλεις κλίματος θρόνου τῆς Κωνσταντίνου
οἱ πλείονες δὲ ἐξ αὐτῶν ἄμοιροι διαλέκτου
τυγχάνουσι ῥωμαϊκῆς καὶ τουρκιστὶ λαλοῦσι·
οὐ ταῦτα θρήνων ἄξια οἰκτρᾶς τε τραγῳδίας;[1]

Περὶ τοῦ τρόπου τῆς ὑπὸ Κυρίλλου διακυβερνήσεως τοῦ οἰκ. πατριαρχείου ἔγραψα ἀρκετὰ ἐπὶ τῇ βάσει πληροφοριῶν τὰς ὁποίας μᾶς παρέχουσιν ἐπίσημα τουρκικὰ ἔγγραφα[2] εἰς τὴν σελίδα 16 τοῦ πρώτου μέρους τῆς Φωτιείου Βιβλιοθήκης μου. Περὶ τοῦ πατριάρχου Κυρίλλου ἔγραφον· καὶ αὐτὸς ὁ ἄλλως φίλα φρονῶν τῷ Κυρίλλῳ Σέργιος ὁ Μακραῖος δὲν παραλείπει «τὴν μονοπρόσωπον αὐθεντίαν» τοῦ πατριάρχου τούτου ἐν τοῖς ἐκκλησιαστικοῖς πράγμασιν. Ἤθελε νὰ διευθύνῃ μόνος τὴν Ἐκκλησίαν κατὰ τὸ ἀξίωμα l'état c'est moi (ἐπὶ τοῦ προκειμένου l'église c'ést moi). Ἐκάλει ἑαυτόν, γράφει ὁ Βενδότης, εἶναι κεφαλὴν τῆς Ἐκκλησίας, ἔλεγε πρὸς τούτοις εἶναι ἑαυτὸν ὑπὲρ τὴν σύνοδον, ἔκρινε καὶ κατέκρινε μόνος πᾶσαν ὑπόθεσιν. Τὸ ἔγγραφον (τουρκικὸν ἐπίσημον), συνεχίζω, κάμνει μνείαν τῆς ἐπὶ Κυρίλλου αὐτοκρατορικῆς διαταγῆς σχετικῆς πρὸς τὴν ἐκ Κων/πόλεως ἀναχώρησιν τῶν μητροπολιτῶν. «Δὲν ἐκράτησε παρ' ἑαυτῷ μητροπολίτας» καὶ τοῦτο διότι, ὡς ἀναφέρει τό ἔγγραφον, ἐνεπνέετο ἀποκλειστικῶς ἀπὸ αἰσθήματα αὐταρχίας καὶ ἐμπαθείας.

Περὶ τῆς ἐξελίξεως τῆς ἀπέναντι τῶν ἀρχιερέων συμπεριφορᾶς — κατὰ τὰς δύο πατριαρχείας του — τοῦ Κυρίλλου ὄχι ὀλίγα ἔγραψα εἰς τὸ προμνησθὲν σύγγραμμά μου. Παρακαλῶ τὸν ἀναγνώστην νὰ παρατηρήσῃ τὴν σημείωσιν 30 σ. 17 Α μέρους Φ. Β. Γράφω εἰς ἕνα ἀνέκδοτον κώδικα τοῦ πατριάρχου Ἀντιοχείας Σιλβέστρου, ... ὑπάρχουν γραπταὶ μαρτυρίαι κατὰ τὰς

[1] Σελ. 276 τοῦ κρινομένου ἔργου.

[2] Φωτίειος Βιβλιοθήκη Α. 16, 17, 18 κ. ἀλλαχοῦ. Ὁ συγγραφεὺς εἰς πλεῖστα μέρη τοῦ ἔργου του ἀναφέρει τὴν Φωτίειον Βιβλιοθήκην εἴτε διὰ νὰ διασαφηνίσῃ τὸ ζήτημα τοῦ φόρου μουκαρέρ, εἴτε διὰ νὰ καθορίσῃ τὰς σχέσεις τοῦ Κυρίλλου πρὸς τὸν Ἀντιοχείας Σίλβεστρον εἴτε δι' ἄλλα θέματα.

ὁποίας Κύριλλος ὁ Ε΄ μέχρι τοῦ 1753 διῴκει τὴν ἐκκλησίαν συνταγματικῶς[1].

Εἰς τὸ στιχούργημα γίνεται λόγος περὶ ἑνὸς προκρίτου Τυανέως Χατζῆ Γεωργίου λεγομένου, συγχρόνου τῶν δύο πατριαρχῶν Παϊσίου Β΄ καὶ Κυρίλλου Ε΄, φέροντος καὶ τὸ ἀξίωμα τοῦ Λογοθέτου. Ἐξ ἀφορμῆς τοῦ προσώπου τούτου ὁρμώμενος — τὸν ὁποῖον ἐπαινεῖ ὡς ὑποστηρίξαντα πολυτρόπως τοὺς ὑπὸ τοῦ Κυρίλλου καταδιωχθέντας κληρικοὺς καὶ λαϊκούς, ἐκθειάζει τὰ Τύανα καὶ γενικώτερον τὴν Ἀσίαν διότι ἀνέκαθεν ἐστέλλοντο ἐκεῖθεν καὶ ἰδίως ἐκ Τυάνων νέοι πρὸς ἀνωτέραν μόρφωσιν εἰς τὰς Ἀθήνας.

στίχ. 2791 «Σοφὸς ὁ Ἀπολλώνιος ὁ Τυανεὺς καὶ ἄλλοι
ἄνδρες πολλοὶ σοφώτατοι τῷ ἀνθρωπίνῳ γένει
ἀστέρων δίκην ἔλαμψαν κατὰ τὰς ἐπιστήμας,
ἦν ἔθος γὰρ τὸ ἔκπαλαι ἐκ πόλεων Ἀσίας
Ἀθήναζε ἀποδημεῖν χάριν τῶν μαθημάτων,
πασῶν τε τῶν ἐπιστημῶν ἐν αἷς κατεκοσμεῖτο
τότε ἡ πόλις Ἀθηνῶν ὡς οὐδὲ μία ἄλλη,
παῖδας πολλοὺς τῶν εὐγενῶν μετὰ ἀναλωμάτων
πλουσίων τε ἀφθόνων τε τῶν πρὸς ζωοτροφίαν,
πρὸς ἑαυτῶν ἀνάπαυσιν, ὡς μαρτυρεῖ τὸν λόγον
μέγας πατὴρ Γρηγόριος...».

Ἀναφέρει πληροφορίας ἀπὸ τὸν ἐπιτάφιον τοῦ Γρηγορίου εἰς τὸν Μ. Βασίλειον, κατὰ τὰς ὁποίας ὁ κατόπιν κλεινὸς τῆς Καισαρείας ἐπίσκοπος συνεζήτησε μὲ φοιτητὰς ἐξ Ἀρμενίας, καὶ τοιουτοτρόπως «ἐγένετο γνωστὸν τὸ ἐξ Ἀσίας ἔθος».

Κατόπιν προσθέτει ὅτι ἡ πόλις τῶν Τυάνων ὑπέστη καταστροφὴν ἀπὸ μέρους τῶν Περσῶν, οἱ δὲ τότε εὑρεθέντες ἐν Ἀθήναις Τυανεῖς φοιτηταὶ ἔμειναν εἰς τὰς Ἀθήνας καὶ ὡς ἐκ τούτου ἐσχηματίσθη μία ἀποικία ἐκεῖ τῶν Τυανέων. Εἰς τὴν κατηγορίαν αὐτὴν τῶν Τυανέων ἀνῆκε καὶ ὁ ῥηθεὶς «ἐξ εὐγενῶν πανευγενής», ὁ ὁποῖος καὶ οἱ τῆς οἰκογενείας του, ὅταν αἱ Ἀθῆναι ἀπέβαλον τὴν ἐλευθερίαν, «ἅμα Μουσῶν τὴν καλλονὴν καὶ πάσας ἐπιστήμας» μετῴκησαν εἰς τὰς Θήβας ὅπου ἔζων εὐτυχεῖς. Μετὰ τὴν αἰχμαλωσίαν τῶν Θηβῶν ἐγκατεστάθησαν εἰς τὸ Ναύπλιον ὁπότε ᾐχμαλωτίσθη ὁ Γεώργιος «σὺν πᾶσι τοῖς οἰκείοις». Εἰς τὴν Πόλιν ἐλθὼν ἐπλούτισε καὶ κατέστη ὁμογενὴς μεγάλου κύρους καὶ πολλῆς ὑπολήψεως κυρίως διὰ τὰς πολλάς του ἀρετάς.

Ὁ συγγραφεὺς προτάσσει μακρὰ προλεγόμενα ὅπου ἐξετάζει τὸν τρόπον τῆς διοικήσεως τοῦ πατριαρχείου, τὸ σύστημα τῆς ἐκλογῆς τοῦ πατριάρχου, τὴν ἐξουσίαν τοῦ πατριάρχου ἐπὶ τῶν μητροπολιτῶν, ἀρχιεπισκόπων, ἐπισκόπων καὶ ἡγουμένων μοναστηρίων καὶ ἄλλα. Βεβαίως τοιαύτη μακρὰ εἰσα-

[1] Κατεχωρίσθησαν εἰς τὸ δεύτερον μέρος σ. 59 κ.ἑξ., 167 κ.ἑξ.

γωγὴ προϋποθέτει ὅτι θὰ ἀκολουθήσῃ μία ὁλόκληρος συστηματικὴ ἱστορία τοῦ πατριαρχείου καὶ γενικώτερον τοῦ ἑλληνικοῦ Γένους. Ἀντ' αὐτοῦ ἀναπτύσσεται ἓν σημεῖον τοῦ βίου τοῦ οἰκ. πατριαρχείου μετὰ τὰ μέσα τοῦ δεκάτου ὀγδόου αἰῶνος, τὸ ὁποῖον περιστρέφεται, ὡς ἤδη ἀνέφερα περὶ τὸ πρόσωπον τοῦ Κυρίλλου τοῦ Ε', τὸν προμνησθέντα ψευδοκαλόγηρον Αὐξέντιον καὶ τὸν ἐπὶ τῆς ἐποχῆς αὐτῶν προκληθέντα ἀναβαπτισμὸν τῶν Ρωμαιοκαθολικῶν καὶ τῶν Ἀρμενίων. Εἰς τὸ τέλος δὲ καταχωρίζονται ἐπίσημοι πράξεις (τόμοι) τοῦ πατριαρχείου Κων/πόλεως ἀφορῶσαι εἴτε τὴν καταδίκην τοῦ ἀναβαπτισμοῦ εἴτε τὴν ὑποστήριξιν αὐτοῦ ὡς νομίμου καὶ κανονικοῦ. Ἄλλως τε καὶ αὐτὸς ὁ συγγραφεὺς (σ. 152) ὁμολογεῖ ὅτι θεωρεῖ «τὰ προλεγόμενα ὡς μέρος μιᾶς ἐκτεταμένης ἐρεύνης ἐν τῇ ἱστορίᾳ καὶ τῷ πολιτισμῷ τῶν Ἑλλήνων κατὰ τὴν τουρκοκρατίαν». Ὡς δικαιολογία τῶν τοιούτων ἐκτεταμένων προλεγομένων θεωρητέα κατ' ἐμὲ ἡ εἰς ξένην γλῶσσαν συγγραφὴ τοῦ ἔργου καὶ ἑπομένως ἡ ἐπιθυμία τοῦ συγγραφέως ὅπως διαφωτίσῃ τοὺς ξένους ἐπὶ πολλῶν σημείων τῆς ζωῆς τῆς Ἐκκλησίας καὶ τοῦ Ἔθνους μετὰ τὴν Ἅλωσιν. Ὑπάρχουν ὅμως πολλὰ ἄλλα χειρόγραφα τὰ ὁποῖα παρέχουν ἀγνώστους ἄλλοθεν πληροφορίας ἐπὶ εὐρυτέρων καὶ γενικωτέρων ἐκδηλώσεων τοῦ ἱστορικοῦ βίου τῆς τε Ἐκκλησίας καὶ τοῦ Γένους.

Προκειμένου περὶ τῆς δικαιοδοσίας τοῦ πατριάρχου καὶ τῆς συνόδου ἐπὶ ὑποθέσεων πολιτικῆς, οἰκονομικῆς καὶ ἄλλης φύσεως, ἀποκλειομένων τῶν καθαρῶς θρησκευτικῶν ζητημάτων, ἀναφέρει διάφορα βεράτια πατριαρχῶν καὶ ἀρχιερέων. Κυρίως ἐνδιατρίβει εἰς τὴν ἀνάλυσιν τοῦ δοθέντος κατὰ Ἰανουάριον 1789 εἰς τὸν διαδεχθέντα τὸν Προκόπιον πατριάρχην Κων/πόλεως Νεόφυτον Ζ'. Τὸ βεράτιον αὐτὸ ἐδημοσιεύθη ὑπὸ τοῦ D'Ohson M. εἰς τὸ σύγγραμμά του «Tableau générale de l'empire ottomman» (γαλλ. μετάφρασις) τόμ. V σ. 120 κ.ἑξ.

Κατὰ τὸ περιεχόμενον τοῦ βερατίου τούτου ἐν περιπτώσει ἐκλογῆς πατριάρχου ὁ ὑποψήφιος προτείνεται ὑπὸ τῆς συνόδου. Κατὰ τὸ βεράτιον ἡ σύνοδος ἔπρεπε νὰ ἀπαρτίζεται ἀπὸ δέκα μητροπολίτας. Τὸ θέμα αὐτὸ ἀνέπτυξα διὰ μακρῶν καὶ δι' ἐγγράφων ἀπέδειξα ὅτι ὁ ἀριθμὸς τῶν μελῶν τῆς συνόδου μετὰ τὴν Ἅλωσιν καὶ πρὸ τῆς Ἁλώσεως ἐκυμαίνετο [1]. Κατόπιν λόγος γίνεται εἰς τὸ βεράτιον τοῦ προμνησθέντος πατριάρχου περὶ τῶν αἰτίων τῆς παύσεως τοῦ πατριάρχου (μὴ ἐκτέλεσις τῶν πρὸς τὸ ποίμνιόν του καθηκόντων κ.ἄ.) καὶ περὶ τῶν χρηματικῶν του ὑποχρεώσεων ἔναντι τοῦ Δημοσίου Ταμείου.

[1] Βλέπε εἰς τὴν Φωτίειον Βιβλιοθήκην μου Α. 131, 133, 141, 150, καὶ τὸ κεφάλαιον διοίκησις τοῦ Οἰκ. πατριαρχείου τὸ καταχωρισθὲν εἰς τὸν ἐσχάτως δημοσιευθέντα πρῶτον τόμον τοῦ ἔργου μου «Ἱστορία τοῦ οἰκουμενικοῦ πατριαρχείου» (1953 Ἀθῆναι).

Ὁ συγγραφεὺς σχολιάζων τὰ τῆς ἐκλογῆς πατριάρχου δὲν παραλείπει νὰ σημειώσῃ καὶ τὰς αὐθαιρέτους, ὡς πρὸς τὸ σημεῖον αὐτό, ἐπεμβάσεις τῶν κρατούντων. Προσθέτει καὶ τὸ μέσον τῆς διὰ χρημάτων καταλήψεως τοῦ πατρ. θρόνου, ἀποδίδων περισσοτέρας περιπτώσεις εἰς τὸ σιμωνιανὸν σύστημα παρὰ εἰς τὰς αὐθαιρεσίας τῶν Σουλτάνων.

Εἰς τὸ διοικητικὸν σύστημα τῆς Ἐκκλησίας Κων/πόλεως ἔπρεπε νὰ ληφθῶσιν ὑπ' ὄψιν ἐκτὸς τοῦ βερατίου καὶ ἄλλα ἔγγραφα, ἰδίως ὡς πρὸς τὴν οἰκονομικὴν διαχείρισιν, διὰ τῶν ὁποίων διασαφηνίζεται ἐκτενέστερον τὸ κεφάλαιον αὐτὸ τῆς ἱστορίας τοῦ οἰκ. πατριαρχείου. Μακρὸς περὶ τοιούτων ἐγγράφων λόγος γίνεται εἰς τὴν Φωτίειον Βιβλιοθήκην.

Ὁ συγγραφεὺς ἀναφέρει πλουσίαν βιβλιογραφίαν χρήσιμον διὰ τὴν μετὰ τὴν Ἅλωσιν ἱστορίαν τῆς Ἐκκλησίας καὶ τοῦ Ἔθνους. Προκειμένου περὶ βερατίων πατριαρχῶν ἀναφέρει ἀρκετὰ διὰ τὸ περιεχόμενόν των ὁ Ἄγγλος J. Covel εὑρεθεὶς ἐν Κων/πόλει ὡς ἱερεὺς τῆς Βρεταννικῆς Πρεσβείας ἀπὸ τοῦ 1670 μέχρι τοῦ 1677 καὶ παρακολουθήσας μὲ πολλὴν περιέργειαν καὶ προσοχὴν τὰ ἀφορῶντα τὸν βίον τοῦ οἰκ. πατριαρχείου κάμνουν λόγον καὶ περὶ τοῦ βερατίου τοῦ πατριάρχου Διονυσίου τοῦ Δ' [1].

Κατακλείων τὴν μελέτην μου αὐτὴν δηλῶ ὅτι ὁ κ. Θεόδ. Παπαδόπουλος διὰ τοῦ ἀναλυθέντος ἐνταῦθα συγγράμματός του προσφέρει σημαντικὴν ὑπηρεσίαν εἰς τοὺς ἀσχολουμένους μὲ τὴν ἱστορίαν τῆς ζωῆς τῆς Ἐκκλησίας καὶ τοῦ Ἔθνους διὰ τὴν μετὰ τὴν Ἅλωσιν χρονικὴν περίοδον. Εἶναι ἄξιος θερμῶν συγχαρητηρίων.

† Μητροπολίτης Ἡλιουπόλεως ΓΕΝΝΑΔΙΟΣ

La géographie ecclésiastique de l'empire byzantin. Première partie. Le siège de Constantinople et le patriarcat œcuménique. Tome III : Les églises et les monastères, par R. J a n i n A. A. de l'Institut Français d'Études Byzantines. Publication de l'Institut Français d'Études Byzantines, Paris 1953, σελ. XVII+610, μὲ 4 γεωγραφικοὺς χάρτας πόλεων ἐκτὸς κειμένου.

Τὸ Γαλλικὸν Ἰνστιτοῦτον Βυζαντινῶν Σπουδῶν ἐδημοσίευσε κατὰ τὸ παρελθὸν ἔτος διεξοδικὸν τόμον, μνημεῖον πολύτιμον διὰ τὴν Βυζαντινὴν Κωνσταντινούπολιν.

[1] Φωτίειος Βιβλιοθήκη Α, σ. 169 κ.ἑξ. Ὁ συγγραφεὺς δὲν ἀναφέρει τὸ ἔργον τοῦ Covel «Some account of the present Greek Church». Μνημονεύει τὸν Th. Smith ἐν τῇ Βρ. πρεσβείᾳ προκάτοχον τοῦ Covel καὶ τὸν γνωστὸν P. Ricault.

Τὸ ἔργον τοῦτο, προϊὸν τοῦ καλάμου τοῦ ἀσσομψιονιστοῦ πατρὸς Raymond Janin, τοῦ βαθυτέρου τούτου γνώστου τῆς τοπογραφίας τῆς Βασιλευούσης, συμπληροῖ ὁμοῦ μὲ τὴν παρ' αὐτοῦ ἐν ἔτει 1950 δημοσιευθεῖσαν γενικὴν περιγραφήν, (βλ. ΕΕΒΣ 20, 1950, σ. 349 - 356) τὴν μελέτην αὐτοῦ περὶ τῆς αὐτοκρατορικῆς Κωνσταντινουπόλεως, ἤτοι τῆς συγκροτήσεώς της, τῶν συνοικιῶν, τῶν ἀστικῶν μνημείων της, τῶν ναῶν καὶ τῶν μονῶν της. Εἰς τὸ ἔργον τοῦτο ὁ πατὴρ Janin ἀφιέρωσεν ὁλόκληρον ζωήν, ἐρευνῶν ἰδίως κατὰ τὴν ἐν Κωνσταντινουπόλει παραμονήν του, διαρκέσασαν τριάκοντα καὶ πλέον ἔτη. Ὁ ἤδη δημοσιευθεὶς τόμος εἶναι ὁ τρίτος τῆς Συλλογῆς: «La géographie ecclésiastique de l'Empère Byzantin».

Ὁ πατὴρ Vitalien Laurent, διευθυντὴς τοῦ ὡς ἄνω Ἰνστιτούτου Βυζαντινῶν Σπουδῶν, προβαίνει σχετικῶς πρὸς τὴν νέαν συλλογὴν περὶ τῆς ἐκκλησιαστικῆς γεωγραφίας τῆς Βυζαντινῆς Αὐτοκρατορίας, εἰς τὴν ἀνάλυσιν τοῦ προγράμματος, τὸ ὁποῖον ἠναγκάσθη νὰ τροποποιήσῃ.

Τὸ πρόγραμμα τοῦτο διαιρεῖται εἰς δύο μέρη. Τὸ πρῶτον διαλαμβάνει κατ' αὐτονόητον προτίμησιν τὴν Κωνσταντινούπολιν, ὡς πατριαρχικὴν καὶ ἀρχιεπισκοπικὴν ἕδραν. Τὸ δεύτερον πραγματεύεται περὶ τῶν ἐπαρχιακῶν περιφερειῶν.

Ὁ πρῶτος τόμος θὰ ἀσχολῆται μὲ τὴν Ἐπισκοπὴν καὶ τὸ Πατριαρχεῖον. Ὁ δεύτερος μὲ τοὺς πατριαρχικοὺς καὶ τοὺς ἐπισκοπικοὺς καταλόγους καὶ μὲ τὴν ἔκθεσιν τῶν ἀφορώντων εἰς τὴν διαδοχὴν τῶν ἀρχιερέων.

Διὰ τὸ δεύτερον μέρος, (Ἐπαρχιακὴ ὀργάνωσις) προβλέπεται ἡ ἔκδοσις τεσσάρων τόμων, οἵτινες πρόκειται νὰ περιλάβουν: Ὁ τόμος Α', τὰς αὐτοκεφάλους ἐκκλησίας, (τὴν ἀρχιεπισκοπὴν Κύπρου, τὰ πατριαρχεῖα Σερβίας καὶ Βουλγαρίας). Ὁ τόμος Β' τὰς μητροπόλεις. Ὁ τόμος Β'α τὰς μητροπόλεις τῆς Ἀνατολῆς, Β'β τὰς μητροπόλεις τῆς Εὐρώπης. Ὁ τόμος Γ' τὰς αὐτεξουσίους ἀρχιεπισκοπάς. Ὁ τόμος Δ', γενικὸν κατάλογον τῶν ἐκκλησιῶν καὶ τῶν μονῶν.

Ἡ κατανόησις τοῦ ἐν λόγῳ διεξοδικοῦ προγράμματος, ὅπερ ὑπερπηδᾷ τὰ σύνορα τῆς Βυζαντινῆς Αὐτοκρατορίας, προϋποθέτει ἀναγκαίως τὴν ἔκθεσιν τῶν λόγων, διὰ τοὺς ὁποίους ἐγένετο ἀποδεκτόν. Πρέπει, παρατηρεῖ ἐν προκειμένῳ ὁ πατὴρ V. Laurent, ν' ἀποδώσωμεν εἰς τὴν λέξιν «σύνορα» τὴν σημασίαν ἐκείνην, τὴν χαρακτηρίζουσαν ἐν τῷ συνόλῳ αὐτῆς τὴν κατάστασιν, τὴν δημιουργηθεῖσαν ἐν τῇ Ἀνατολικῇ Εὐρώπῃ διὰ τῆς ἱεραποστολικῆς δράσεως τοῦ Ἑλληνικοῦ Χριστιανισμοῦ. «Ἐκτενεῖς χῶραι ὡς ἡ μεσημβρινὴ Ρωσία, βραδύτερον δὲ ἡ Ρουμανία συναπετέλουν ἀδιάσπαστον μέρος τῆς Ἐκκλησίας τῆς Κωνσταντινουπόλεως, δικαιοῦται δέ τις νὰ ἰσχυρισθῇ, ὅτι τὸ Βυζάντιον, ὡς πολιτικὴ ἰσχὺς τοῦ ὁποίου δὲν ἠδύνατο νὰ ἐλέγχῃ παρὰ μικρὸν μόνον μέρος τῶν ἐν λόγῳ περιοχῶν, ἐξήσκει οὐχ ἧττον ἐπ' αὐτῶν πνευματικὴν ἐξουσίαν. Ἡ ἱεραρχία των, ὅπως ἄλλως τε καὶ τὰ κέντρα

ἱεραποστολῶν εἰς ὅλας τὰς ὁμόρους χώρας, εἰς τὴν Οὐγγαρίαν, τὴν χώραν τῶν Ἀλανῶν καὶ εἴς τινας περιοχὰς τῆς Λατινικῆς κυριαρχίας, παρέμειναν μέχρι τοῦ ΙΕ' αἰῶνος καὶ μετ' αὐτόν, πλὴν ὀλιγοχρονίων ἐξαιρέσεων ὑπὸ τὴν ἐξάρτησιν τῆς Κωνσταντινουπόλεως. Ὅθεν θὰ ἦτο ἀδύνατον νὰ τὰς χωρίσῃ τις ἀπὸ τὴν Μεγάλην Ἐκκλησίαν, ἥτις παρεῖχεν εἰς αὐτὰς τοὺς πνευματικοὺς ἀρχηγούς των καὶ κατήρτιζε τὰς ὀργανώσεις των» (σελ. VIII).

Ὁ ἐπιδιωκόμενος σκοπὸς τυγχάνει γεωγραφικὸς κατ' οὐσίαν, ἡ δὲ ἱστορία εἶναι ἁπλῶς βοηθητική. Εἰς τὸ ἀνωτέρω μνημονευθὲν ἔργον θὰ μελετηθῇ ἡ συγκρότησις τῶν μεγάλων περιφερειῶν, ἡ μεταμόρφωσίς των, ἡ παρακμὴ καὶ ὁ ἐξαφανισμός των. Τὰ τοπικὰ ἑκάστης ἐπισκοπῆς ὅρια θὰ καθορισθοῦν βάσει ἀκριβῶν δεδομένων ἢ ὑποθέσεων. Ἰδιαιτέρως θὰ ἐπισύρῃ τὴν προσοχὴν ἡ διαδοχὴ ἑκάστης ἐπισκοπικῆς ἕδρας, ἡ δὲ χρονολογικὴ τῶν καθ' ἕκαστον ἐπισκοπικῶν ἑδρῶν διάταξις θὰ ἐξετασθῇ ἐπιμελῶς καὶ θὰ διακριβωθῇ προσηκόντως. Ἐπίσης θὰ προστεθῇ καὶ ὁ κατάλογος τῶν λειτουργῶν τῶν ἐπισκοπικῶν δικαιοδοσιῶν.

Ὁλόκληρον τμῆμα θ' ἀφιερωθῇ εἰς τὴν καταγραφὴν τῶν χριστιανικῶν μνημείων.

Ἐπειδὴ ἡ συγκέντρωσις ἐν τῷ πλαισίῳ τῶν Ἐπισκοπῶν τυγχάνει ἀνέφικτος, διὰ τὸν λόγον, ὅτι τὸ πλεῖστον μέρος τῶν γνωστῶν ναῶν καὶ τῶν μονῶν εἶναι ἀδύνατον νὰ συνδεθῇ πρὸς μίαν πόλιν, ἐνίοτε δὲ οὔτε πρὸς μίαν περιοχήν, θὰ συγκεντρωθοῦν εἰς εὐρύτατον κατάλογον πᾶσαι αἱ πηγαί, αἱ ἀναφερόμεναι εἰς τοὺς διαφόρους τόπους λατρείας ὡς καὶ εἰς τὰ ποικίλα θρησκευτικὰ ἱδρύματα τῆς Βυζαντινῆς ἐποχῆς. Ὁπωσδήποτε θὰ ἐξαιρεθοῦν αἱ δύο μεγάλαι μητροπόλεις τῆς αὐτοκρατορίας, ἤτοι ἡ μητρόπολις τῆς Κωνσταντινουπόλεως καὶ ἡ τῆς Θεσσαλονίκης.

Εἰς τὸ ἔργον «Constantinople Byzantine», ὁ πατὴρ Janin ἀποκαθιστᾷ κατὰ τρόπον τόσον τέλειον ὅσον καὶ κατὰ τὸ ἐνὸν ἀκριβῆ τὴν φυσιογνωμίαν τῆς Βασιλευούσης. Ἐν τῷ πλαισίῳ τούτῳ κατέστη δυνατὸν νὰ τοποθετηθοῦν τὰ διάφορα θρησκευτικὰ οἰκοδομήματα, ἅτινα κατὰ τὴν πορείαν τῶν αἰώνων ἀνηγέρθησαν εἰς τὴν ἐπεκταθεῖσαν πόλιν τοῦ Κωνσταντίνου, ὅπου συνέρρεον ἐκ τῶν μᾶλλον ἀπομεμακρυσμένων χωρῶν εὐλαβεῖς χριστιανοὶ διὰ νὰ προσκυνήσουν τὰ ἐκεῖ εὑρισκόμενα λείψανα τῶν Ἁγίων.

Ἀκριβῶς ὁ παρὼν τόμος ἀποβλέπει εἰς τὸν σκοπὸν νὰ καταστήσῃ γνωστοὺς τοὺς ναοὺς καὶ τὰς μονὰς τῆς Κωνσταντινουπόλεως, τῶν εὐρωπαϊκῶν περιχώρων, τοῦ Βοσπόρου καὶ τῆς Προποντίδος. Ἐντὸς τῶν ὁρίων τούτων ὁ πατὴρ Janin ἠδυνήθη νὰ ἐπανεύρῃ εἰς τὰς ἐκδοθείσας καὶ χειρογράφους πηγάς, ὡς καὶ εἰς τὰς γενομένας σχετικὰς μελέτας, τὴν ὀνομασίαν 485 ναῶν καὶ 325 ἀνδρικῶν καὶ γυναικείων μονῶν. Ὁ πατὴρ Janin ἀναφέρει τὴν ἱστορίαν, τὴν ἀρχιτεκτονικήν, τὴν διακοσμητικήν, τὰ ἅγια λείψανα, τὰς θρησκευτικὰς ἑορτάς, τὰς βιβλιοθήκας, τὰς σφραγῖδας κ.τ.λ. τῶν ναῶν καὶ τῶν

μονῶν τούτων, καταβάλλων προσπάθειαν, ὅπως ὑποδείξῃ, καθ᾽ ὃ μέτρον ἐπιτρέπουν τοῦτο αἱ πηγαί, τὴν τοποθεσίαν των.

«Οἱ τόποι λατρείας, λέγει ὁ πατὴρ Janin, δὲν ἦσαν, ὡς φαίνεται, πολυάριθμοι πρὸ τοῦ Κωνσταντίνου» (σελ. 1), ὅσον δὲ ἀφορᾷ τὴν ἀπόδοσιν εἰς τὸν ἀπόστολον Ἀνδρέαν καὶ τὸν Στάχυν τῆς ἀνεγέρσεως πολλῶν ἐκκλησιῶν, ὁ συγγραφεὺς δηλοῖ, ὅτι δὲν πρέπει τις νὰ ἐπιμείνῃ εἴς τινας ἀντιφατικοὺς ἰσχυρισμούς.

Ὡς πρὸς τὴν ὀνοματολογίαν τῶν ναῶν καὶ τῶν μονῶν ὁ πατὴρ Janin ἀκολουθεῖ τὴν Ἑλληνικὴν ἀλφαβητικὴν τάξιν, τὴν ὁποίαν θεωρεῖ ὀρθολογικωτέραν πασῶν καὶ καταλληλοτέραν διὰ τοὺς Βυζαντινολόγους (σελ. 1).

Ὁ τόμος οὗτος ἀναφέρει τὰ κάτωθι : Βυζαντινοὺς ναοὺς καὶ μονὰς (σελ. 7 – 558), τὰ μὴ ἐξηκριβωμένα ἐκκλησιαστικὰ ἱδρύματα (σελ. 558 – 560). Ἀκολουθεῖ παράρτημα, εἰς τὸ ὁποῖον ἀναφέρονται : Τὰ κοιμητήρια (σελ. 561 – 563), τὰ εὐεργετικὰ ἱδρύματα (σελ. 564 – 581), λατινικοὶ ναοὶ καὶ μοναὶ τῆς Κωνσταντινουπόλεως καὶ τοῦ Γαλατᾶ (σελ. 582 – 601).

Ἄς μοὶ ἐπιτραποῦν ὀλίγαι σχετικαὶ παρατηρήσεις :

Ὁ Πρόδρομος τῶν Γαλάτου (σελ. 325, ἀριθ. 5). Ἡ ὁροθεσία τοῦ Γαλατᾶ ἐγένετο κατὰ Μάϊον τοῦ 1303. Τὸ λατινικὸν κείμενον, ἐκ τοῦ ὁποίου ἐδημοσίευσε γαλλικὴν μετάφρασιν ὁ Belin (σελ. 128 – 129) ἀπαντᾶται εἰς τὸ ἔργον Belgrano Documenti σελ. 103 – 104.

Μονή τις ἡ τοῦ Ἀγγέλου ἐν τῇ Πέτρᾳ (Monasterii Sancti Angeli in Petra) ἥτις ἀναφέρεται εἴς τινας ἐπιστολὰς τοῦ Πάπα Ὁνορίου Γ' ἐλλείπει ἀπὸ τὸν κατάλογον τῶν μονῶν, ἐκτὸς ἐὰν μνημονεύεται ὑπὸ ἄλλο ὄνομα. (Βλ. σχετικῶς μελέτην μου δημοσιευθησομένην εἰς τὸν προσεχῆ τόμον τῆς Revue des Études Byzantines).

Αἱ ὡς ἄνω παρατηρήσεις δὲν μειώνουν οὐδ᾽ ἐπ᾽ ἐλάχιστον τὴν ἀξίαν τοῦ σπουδαίου αὐτοῦ ἔργου.

«Θὰ ἠδύνατό τις, παρατηρεῖ ὁ πατὴρ V. Laurent εἰς τὸν μνημονευθέντα πρόλογόν του, νὰ σημειώσω κενά. Πλὴν ὅμως ἡ ὕλη εἶναι τόσον ἐκτενής, ὥστε ἡ μὴ ὕπαρξις ἐλλείψεων θὰ ἦτον ἀληθινὸν θαῦμα. Δὲν θὰ λείψῃ, συνεχίζει, ἡ συζήτησις περί τινων τοποθεσιῶν ἐκεῖ, ὅπου συνδιατεταγμέναι τοπογραφίαι δὲν ὑφίστανται ἢ εἶναι ἀντιφατικαί. Ὁπωσδήποτε παραμένει γεγονὸς τὸ ὅτι ἡ εἰκὼν παρουσιάζει μεγαλειῶδες σύνολον ἀντάξιον τῆς εὐνοίας τόσον τοῦ διανοουμένου κόσμου ὅσον καὶ τοῦ μνημείου, τοῦ ἀφιερωμένου εἰς τὴν δόξαν τοῦ Ἑλληνικοῦ μεσαίωνος».

ΕΥΓΕΝΙΟΣ ΔΑΛΕΖΙΟΣ

J. G. Davies: The Origin and Development of Early Christian Church Architecture, SCM Press L.T.D., London, 1952, σσ. XIII+151.

Ὁ συγγραφεὺς τοῦ παρόντος βιβλίου εἶναι ὑφηγητὴς (lecturer) τῆς Θεολογίας εἰς τὸ Πανεπιστήμιον τῆς Birmingham καὶ συγγραφεὺς καὶ ἄλλων δύο βιβλίων, τῆς «Θεολογίας τοῦ Γουΐλλιαμ Μπλέϊκ» καὶ τῆς «Καθημερινῆς ζωῆς εἰς τὴν Ἀρχαίαν Ἐκκλησίαν, ἤτοι μελετῶν περὶ τῆς ἐκκλησιαστικῆς κοινωνικῆς ἱστορίας τῶν πρώτων πέντε αἰώνων». Πρὸς τούτοις ἔχει δημοσιεύσει καὶ ἄλλας μικροτέρας μελέτας εἰς περιοδικὰ ἐπὶ θεμάτων ἀναλόγων.

Εἰς τὸ πρῶτον κεφάλαιον (σ. 1 – 11) τοῦ ἀνωτέρω βιβλίου του ἐξετάζει τὰς γεωγραφικὰς καὶ ἱστορικὰς συνθήκας τῆς γενέσεως τῆς παλαιοχριστιανικῆς ἀρχιτεκτονικῆς, ὡς ἀμέσως συνδεομένας πρὸς τὰς διαφόρους ἐπὶ μέρους μορφὰς καὶ ποικιλίας ὑφ᾽ ἃς ἡ τελευταία ἐνεφανίσθη, προτιθέμενος ὅπως συλλάβῃ *συνθετικῶς* καὶ ἐν ἑνιαίᾳ συναρτήσει τὸ ὅλον πρόβλημα (περὶ τῆς τοιαύτης ἀνάγκης, συνθετικῆς ἐρεύνης ὑπὸ τὸ φῶς τῶν τελευταίων ἀνασκαφῶν καὶ μελετῶν, ὁμιλεῖ ἐν τῷ προλόγῳ ὁ συγγραφεύς, τονίζων τὴν ἔλλειψίν της εἰς τὴν βρεττανικὴν ἐπιστημονικὴν βιβλιογραφίαν). Ὡς πρὸς τοῦτο βεβαίως ἀκολουθεῖ ἄλλας ἀναλόγους ἐργασίας, οὐχὶ ὑπ᾽ Ἄγγλων, γραφείσας, ὡς π.χ. τὴν γνωστὴν ἐξαίρετον, παρὰ τὰς διατυπωθείσας κατ᾽ αὐτῆς ἀντιρρήσεις, ἐργασίαν τοῦ J. Strzygowski, Ursprung der christlichen Kunst 1923, κ.ἄ. γερμανιστὶ καὶ γαλλιστὶ ἐργασίας τοῦ αὐτοῦ,— καὶ ἄλλας ἐργασίας τοῦ Lassus κ.ἄ.

Τὸ πρῶτον τοῦτο κεφάλαιον παρουσιάζεται ἄκρως ἐνημερωμένον καὶ ἐνδιαφέρον εἰς πληροφορίας, ἐπιτυγχάνει δὲ ὁ συγγραφεὺς νὰ διαγράψῃ τὰς συνθήκας ἐξ ὧν ἐξεπορεύθη καὶ ἐπηρεάσθη ἡ παλαιοχριστιανικὴ ἀρχιτεκτονική, ὡς κατωτέρω αὕτη ἀναλύεται. Σημαντικὸν εἶναι ὅτι οὗτος θεωρεῖ ὡς «κατ᾽ ἐξοχὴν χριστιανικὴν χώραν κατὰ τὴν πρὸ τοῦ Κωνσταντίνου περίοδον οὐχὶ τὴν Περσίαν, οὔτε τὴν Συρίαν, ἀλλὰ τὴν Μικρὰν Ἀσίαν» ὅπου «οἱ ἀπόστολοι συνήντων εἰς τὰς ἑλληνικὰς πόλεις κατὰ μῆκος τῆς ἀκτῆς καὶ εἰς τὰς κοιλάδας, μίαν μορφὴν Ἑλληνισμοῦ παραδόξως ὑποκειμένην καὶ δεκτικὴν εἰς τὰ Χριστιανικὰ κηρύγματ» (ἔ.ἄ.). Οὕτως ἐξ ἀρχῆς ἀπομακρύνεται ἀπὸ τὰς ἀπόψεις τοῦ J. Strzygowski περὶ ἀρμενικῆς καὶ συριακῆς προελεύσεως τῆς παλαιοχριστιανικῆς τέχνης, αἵτινες ἐπὶ πολὺ εἶχον καταπλήξει καὶ ἑλκύσει πολλούς,— μᾶλλον διὰ τὴν πρωτοτυπίαν καὶ τὴν ἐξωτικότητά» των, θὰ ἔλεγέ τις,— σταθερῶς προσανατολιζόμενος πρὸς τὴν ἀναγνώρισιν τῆς τεραστίας ἐπιρροῆς καὶ συμβολῆς τοῦ θαυμασίου ὀψίμου Ἑλληνισμοῦ εἰς τὴν διαμόρφωσιν τοῦ νέου κόσμου, τοῦ Χριστιανικοῦ, ἀνακύ-

ψαντος ὡς ἀναγκαίας ἐξελίξεως καὶ προεκτάσεως τοῦ Ἑλληνισμοῦ κατὰ τοὺς ζοφεροὺς καὶ ἰδιορρύθμους ἐκείνους καιρούς. (Περὶ τοῦ σημείου τούτου πρβλ. καὶ Α. Κ. Ὀρλάνδου, Ἡ ξυλόστεγος Παλαιοχριστιανικὴ βασιλικὴ τῆς Μεσογειακῆς Λεκάνης κλπ. τόμ. Α΄, Ἀθῆναι 1952 σ. 5, ὅπερ ὅμως βιβλίον δὲν ἔχει ὑπ᾿ ὄψιν του ὁ κ. J. G. Davies, ὡς καὶ οὐδεμίαν ἐργασίαν τοῦ κ. Ὀρλάνδου).

Εἰς τὸ δεύτερον κεφάλαιον (σ. 12 – 50) ἐξετάζει τὴν Βασιλικὴν καὶ τὴν πιθανὴν καταγωγήν της, ἤτοι τὰς πρὸ τοῦ Κωνσταντίνου Ἐκκλησίας καὶ τὴν ἀρχὴν τῆς βασιλικῆς, (α΄) ἐκ τῆς «σχολῆς» (schola), (β΄) τῆς ἰδιωτικῆς βασιλικῆς, (γ΄) τῆς ἰδιωτικῆς κατοικίας, (δ΄) τῆς ὑπαιθρίου νεκρικῆς βασιλικῆς, (ε΄) τοῦ βασιλικοῦ θαλάμου ἀκροάσεων, (ϛ΄) τῆς ἀστικῆς βασιλικῆς καὶ (ζ΄) ἐξ ἐπινοήσεως τῶν ἀρχιτεκτόνων τοῦ Μ. Κωνσταντίνου. Μετὰ λεπτομερῆ συζήτησιν ἑκάστης τῶν πιθανοτήτων τούτων, καὶ τῶν ὑπὲρ καὶ κατὰ ἑκάστης ἐπιχειρημάτων, καθ᾿ ἣν ὁ σ. παραθέτει πλῆθος παραδειγμάτων ἐκ τῶν μέχρι τοῦ 1952 ἐρευνῶν ἐκ διαφόρων μερῶν τοῦ Χριστιανικοῦ κόσμου καὶ καθ᾿ ἣν πράγματι «ἱκανοποιεῖται» ὁ ἀναγινώσκων τὰς λεπτοτάτας διακρίσεις καὶ τοὺς στερεούς, καλοζυγισμένους συλλογισμούς του, ὁ σ. καταλήγει νὰ τοποθετήσῃ ὡς ἑξῆς περίπου τὸ πρόβλημα: Δέχεται (μετὰ τοῦ Léraux, Les origines de l'édifice hypostyle, 1913, σσ. 280 κ.ἑ.), ὅτι ὁ τύπος Β τῆς προχριστιανικῆς βασιλικῆς,— μῆκος μεγαλύτερον τοῦ πλάτους, διατηρεῖ τὸν κεντρικὸν ἄξονα καὶ τὰ κύρια χαρακτηριστικὰ τοῦ στενοῦ, ἐπιμήκους ἑλληνικοῦ *ναοῦ*, ὁ ὁποῖος εἰς τελευταίαν ἀνάλυσιν κατάγεται ἐκ τοῦ *μεγάρου*, αὐτὸς δὲ (ὁ τύπος Β) ἔδωκε τὴν curiam oblongam ἐν Ρώμῃ κατὰ τοὺς τελευταίους προχριστιανικοὺς χρόνους καὶ πάρα πολὺ ἐπέδρασεν ἐπὶ τῆς ἐν γένει ἀρχιτεκτονικῆς τεχνοτροπίας τοῦ Ρωμαϊκοῦ κόσμου. Ὁμοίως φαίνεται συμφωνῶν τῇ ἀπόψει ὅτι, ἐπειδὴ δύνανται νὰ εὑρεθῶσιν εἰδωλολατρικὰ πρότυπα σχεδὸν παντὸς τύπου ἐκκλησίας τῆς περιόδου τοῦ Μ. Κωνσταντίνου καὶ μεταγενεστέρως, ἡ Χριστιανικὴ βασιλικὴ δύναται νὰ θεωρηθῇ ὡς ἄμεσος ἀπόγονος τῆς ἀστικῆς βασιλικῆς, ἥτις κατάγεται ἀπὸ τὸν ἑλληνικὸν ναὸν (πρβλ. H. C. Butter, Early Churches in Syria, 1929, σ. 12 – 17), δέχεται δ᾿ ὅτι ὁ φωταγωγὸς δὲν εἶναι ἑλληνιστικῆς, ἀλλὰ αἰγυπτιακῆς καταγωγῆς, ἐνσωματωθεὶς εἰς τὴν ἀστικὴν βασιλικὴν πρὸ τῆς κλασσικῆς χριστιανικῆς ἀρχιτεκτονικῆς περιόδου· οὕτως ἡ Χριστιανικὴ Βασιλικὴ ἀνέκυψεν ἐκ μακροχρονίου ἀνελίξεως, εἰς τὴν ὁποίαν πολλὰ διακρίνονται στάδια.

Ἀναφέρων τὰς ἀντιρρήσεις κατὰ τῆς ὡς ἄνω θεωρίας (θεωρίας τοῦ Léraux καὶ ἄλλων), ἀντιρρήσεις καθ᾿ ἃς ἡ κατάταξις τῶν βασιλικῶν εἰς τύπους Α καὶ Β δὲν λαμβάνει ὑπ᾿ ὄψιν διάφορα ἀντίθετα χαρακτηριστικὰ ἐντὸς διαφόρων τύπων, ὡς π.χ. τὴν ἀπουσίαν ἀψῖδος ἐν Πομπηΐᾳ κ.ἄ., παρατηρεῖ ὅτι *ἡ φύσις τοῦ προβλήματος εἶναι ὄχι νὰ εὕρωμεν τὸ ἄμεσον πρωτότυπον, ἀλλὰ νὰ τοποθετήσωμεν τὴν χριστιανικὴν βασιλικὴν εἰς τὴν ὀρθὴν γραμμὴν ἀρχιτεκτονικῆς ἀνελίξεως*: οὕτω «αἱ ἀρχαιολογικαὶ ἀνακαλύψεις ἀπὸ τοῦ 1913 κ.ἑ. ἀπεκάλυψαν εὐρέως διαδεδομένην τάσιν, κατὰ τοὺς 2ον καὶ 3ον π.Χ. αἰῶνας, εἰς ὅλους τοὺς κλάδους τῆς ἀρχιτεκτονικῆς, νεκρικῆς, αὐτοκρατορικῆς, θρησκευτικῆς, πρὸς υἱοθέτησιν ἑνὸς ἐπιμήκους κτηρίου μετ᾿ ἐσωτερικῶν στοῶν» (σ. 31 – 32).

Οὕτως ὁ σ. φαίνεται δικαίως ἐξαίρων τὴν ἀνάγκην ἀναγωγῆς, προσεκτικῆς καὶ ἐπιφυλακτικῆς εἰς τὸ ἄκρον, εἰς τὴν κάπως συνθετικωτέραν αὐτὴν ἀντίληψιν, ἡ ὁποία προσπαθεῖ νὰ συναιρέσῃ, οὕτως εἰπεῖν καὶ νὰ ἐναρμονίσῃ τὰς ἐπιμέρους ἐρεύνας χωρὶς νὰ παραγνωρίζῃ ἢ ἀγνοῇ τὰς λεπτομερείας. Αἱ λεπτομερεῖς ἔρευναι ἐπὶ μέρους στοιχείων δὲν δύνανται ἀσφαλῶς νὰ διεκδικήσουν *μόναι των* τὴν λύσιν τοῦ μεγάλου προβλήματος τῆς καταγωγῆς τῆς βασιλικῆς καὶ τῆς καθόλου παλαιοχριστιανικῆς τέχνης, τὸ ὁποῖον ἐφάπτεται πολλῶν ἄλλων συνθετωτέρων προβλημάτων καὶ τελικῶς καταντᾷ πρόβλημα ἀναγόμενον εἰς τὴν φιλοσοφίαν τῆς ἱστορίας καὶ τοῦ πολιτισμοῦ.

Τὸ «ὕπαιθρον» ὁ σ. θεωρεῖ ὡς τὸν μόνον ἀντίπαλον τῆς βασιλικῆς καὶ πιστεύει ὅτι, ἔρευνα τῶν προηγηθέντων αὐτοῦ τύπων, ἐξ ὧν προῆλθε, δύναται νὰ δείξῃ γραμμὴν ἐξελίξεως διάφορον τῆς τῆς βασιλικῆς. Τὸ ὕπαιθρον δὲν εἶναι κατὰ τὸν σ. τὸ πρωτότυπον τῆς χριστιανικῆς βασιλικῆς οὔτε κατάγεται ἐξ αὐτῆς, ἀλλ᾿ ἀμφότερα κατάγονται *ἀνεξαρτήτως* ἀπὸ κοινὸν πρόγονον, τὸ *μέγαρον*. (Τὸ *αἴθριον* εἶναι ἓν περαιτέρω σημεῖον ἐπαφῆς τῆς βασιλικῆς πρὸς τὸ «ὕπαιθρον). Ἐκ τοῦ *μεγάρου*, κατὰ τὸν συγγραφέα, κατάγεται ὁ *ναὸς* καὶ ἡ *στοά*, ἥτις δὲν εἶναί τι ἄλλο εἰ μὴ ἐπιμηκυσμένον μέγαρον, τοῦ ὁποίου ἡ μία πλευρὰ — ἤτοι ὁ εἷς πλάγιος τοῖχος — ἀντικαθίσταται ὑπὸ κιονοστοιχίας. Ἡ *στοὰ* δ᾿ ἐξ ἄλλου εἶναι *συνώνυμος* πρὸς τὴν *βασιλικὴν* (ὀρθότερον θὰ ἔλεγε *ταυτόσημος*) ἥτις εἶναι κτίριον ἀποτελούμενον ἐξ ἀνοικτῆς αὐλῆς περιβαλλομένης ὑπὸ κεκαλυμμένης κιονοστοιχίας».

Ἀξιοσημείωτος εἶναι ἡ ἐν σ. 34 – 35 κριτικὴ ἣν ὁ σ. ἀσκεῖ ἐπὶ τῶν θεωριῶν τοῦ *Léraux* καὶ τοῦ *Lemerle*: οὕτως ἐφ᾿ ὅσον ἡ Χριστιανικὴ βασιλικὴ εἶναι ἄμεσος ἀπόγονος τοῦ μεγάρου, δὲν εἶναι ἀναγκαῖον νὰ δεχθῶμεν, ἀκολουθοῦντες μέχρι τέλους τὸν Léraux, ὅτι ἐξειλίχθη ὑπὸ τὴν ἄμεσον ἐπίδρασιν μερικῶν κτηρίων ἀνεγερθέντων ὑπὸ εἰδωλολατρικῶν τινων σωματείων, ὡς εἶναι τὸ Ἰοβάκχειον ἐν Ἀθήναις (2ου μ.Χ. αἰ.), τὸ ἐπὶ τοῦ Ἰανικούλου λόφου τῆς Ρώμης κτήριον τοῦ 3ου αἰων., ἀμφότερα βασιλικαί, καί, μετὰ τελευταίας ἐρεύνας, ἡ Βασιλικὴ τῆς Porta Maggiore. «Τὰ μικρὰ ἀπομεμονωμένα ταῦτα παραδείγματα δὲν εἶναι πιστευτόν, λέγει ὁ κ. Davies, ὅτι ἠδύναντο νὰ ἀσκήσουν τόσον τεραστίαν ἐπίδρασιν, ἀλλὰ μᾶλλον ἡ ὕπαρξίς των δηλοῖ ὅτι *κατὰ τὸν Β΄ καὶ Γ΄ αἰ. μ.Χ. αἱ θρησκευτικαὶ κοινότητες υἱοθέτουν παρόμοιον τύπον κτηρίου*, πράγματι δὲ δὲν χρειάζεται ἀρχιτεκτονικὸν δαιμόνιον διὰ νὰ ἐπινοήσῃ μίαν ἐπιμήκη αἴθουσαν μετὰ δύο σειρῶν κιόνων ὑποστηριζόντων τὴν ὀροφήν». Νομίζομεν ὅτι δὲν εἶναι ὀρθὴ ἀπολύ-

τως ἡ τοιαύτη διατύπωσις, παρὰ μόνον μὲ τὴν τροποποίησιν ὅτι ἀρχιτεκτονικὸν δαιμόνιον πρὸς δημιουργίαν τῆς στοᾶς ἀσφαλῶς χρειάζεται καὶ ἐχρειάσθη, ἀλλ᾽ εἰς προγενεστέρας ἐποχάς, καθ᾽ ἃς οἱ Ἕλληνες καὶ οἱ Ἑλληνίζαντες ἀρχιτέκτονες καὶ καλλιτέχναι ἐν γένει ἐμόχθησαν πράγματι πολὺ νὰ δημιουργήσουν τοὺς ποικίλους τύπους στοῶν (καὶ τὴν ἔννοιαν αὐτῆς ταύτης τῆς στοᾶς καὶ τοῦ ἐνστόου κτηρίου ὑφ᾽ ἃς μορφὰς μᾶς παρεδόθη) ὡς ἀπαραίτητον ἀντίδρασιν εἰς ὡρισμένους κλιματολογικοὺς καὶ ἱστορικοὺς ὅρους· δὲν ἠδύναντο δὲ αἱ θρησκευτικαὶ κοινότητες νὰ υἱοθετήσουν τὸν τοιοῦτον τύπον κτηρίου,— ὅμοιον ὅλαι,— ἂν ὁ τύπος αὐτὸς δὲν ὑπῆρχεν ἤδη *καὶ ἂν ὑπῆρχε καὶ — κυρίως — ἡ ἀσυνείδητος ἢ ἐνσυνείδητος, ἀδιάφορον, παράδοσις τῆς χρήσεώς του διὰ θρησκευτικοὺς σκοποὺς* ἢ μᾶλλον καὶ διὰ θρησκευτικοὺς σκοπούς. Τὸ σημεῖον τοῦτο, ἡ τοιαύτη ἀκριβὴς διατύπωσις τοῦ προβλήματος νομίζομεν ὅτι δὲν ἐγένετο μέχρι τοῦδε ὑπὸ τῶν ἀσχοληθέντων μὲ τὸ θέμα, καὶ ἡ τοιαύτη διατύπωσις εἶναι ἡ μόνη, νομίζω, ἀντικειμενικὴ καὶ ἀποδίδουσα δικαιοσύνην, εἰς τὴν λαμπρὰν κλασσικὴν καὶ κλασσικίζουσαν ἀρχαιότητα, τῆς ὁποίας ἡ μέχρις ἡμῶν καὶ διὰ τῶν αἰώνων ἐπιρροὴ εἶναι πολὺ μείζων ἢ ὅσον ἐκ πρώτης ὄψεως δείκνυται. Οἱ Χριστιανοὶ δὲν ἔκαμαν τίποτε ἄλλο ἀπὸ τὸ ν᾽ ἀκολουθήσουν μίαν ὑφισταμένην μακραίωνα παράδοσιν, ἐξ ἧς ἦτο ἀδύνατον νὰ διαφύγουν, διότι ἦτο αὕτη πανίσχυρος καὶ ἥπλουτο ἐπὶ πασῶν σχεδὸν τῶν δυνατοτήτων τῆς πνευματικῆς καὶ πολιτιστικῆς δημιουργίας μὴ ἀφίνουσά τι ἀνοικτὸν ἢ διέξοδόν τινα εἰς τὸν νοῦν καὶ εἰς τὴν σκέψιν...

Ἀναφερόμενος εἰς τὴν ἐκλεκτικὴν θεωρίαν τοῦ Lemerle, ὅτι ἡ βασιλικὴ εἶναι συνδυασμὸς ἰδεῶν ἀπὸ τὴν ἰδιωτικὴν οἰκίαν μετ᾽ αἰθρίου ἢ περιστυλίου, ἀπὸ τὰς cellas memorias ἢ νεκρικὰ παρεκκλήσια μεθ᾽ ἁπλῆς ἢ τριπλῆς ἀψῖδος, ἀπὸ τὰ «ὕπαιθρα» τὰ συνδεόμενα πρὸς τὴν νεκρικὴν ἢ αὐτοκρατορικὴν ἀρχιτεκτονικὴν καὶ ἀπὸ τὴν ἀστικὴν καὶ τὴν ἰδιωτικὴν βασιλικὴν καὶ τὰς ἐσωτερικάς των κιονοστοιχίας, παρατηρεῖ ὅτι «βεβαίως πολλαὶ καὶ ποικίλαι ὑπῆρξαν αἱ ἐπιδράσεις ἐπὶ τῆς παλαιοχριστιανικῆς τέχνης, ἀλλὰ τὸ πρόβλημα τῆς καταγωγῆς τῆς βασιλικῆς δύναται νὰ ἁπλοποιηθῇ ὡς ἑξῆς: εἴτε αὕτη ὑπῆρχεν ἤδη ἐν τῇ εἰδωλολατρικῇ ἀρχιτεκτονικῇ, εἴτε οἱ Χριστιανοὶ ἦσαν οἱ μόνοι δημιουργοί της: μόνον ἐὰν ἡ τελευταία αὕτη ὑπόθεσις εἶναι ὀρθή, ὑπάρχει ζήτημα συγχωνεύσεως (amalgamation) διαφόρων στοιχείων. Εἶναι ὅμως γεγονὸς ὅτι τὰ χαρακτηριστικὰ τῆς κανονικῆς χριστιανικῆς βασιλικῆς περιείχοντο εἰς εἰδωλολατρικὰ ἱδρύματα πρὸ τῆς κατασκευῆς τῶν πρώτων ἐκκλησιῶν. Ἡ ἐκτελεστικὴ θεωρία ἐξηγεῖ μόνον τὰ δευτερεύοντα στοιχεῖα, τὸ αἴθριον, τὸ ἐγκάρσιον κλῖτος, τὰ ὁποῖα δὲν ἦσαν οὐσιώδη μέρη τοῦ ἁπλοῦ τύπου βασιλικῆς» (σ. 34).

Σημειοῦμεν ἐπίσης τὴν ἐν σ. 35 γνώμην τοῦ σ. ὅτι: εἰς τὰς ἐξηλληνισμένας ἐπαρχίας ἡ βασιλικὴ εἶναι ἰθαγενής, εἰς τὴν Ἰταλίαν ἐδημιουργήθη

τοπικῶς, κοινὸν δι᾽ ἀμφοτέρων ἦτο τὸ πρότυπον» καὶ ὅτι «ὅταν ἡ γενικὴ ὀφειλὴ τοῦ Δυτικοῦ πολιτισμοῦ καὶ τῆς δυτικῆς ἀρχιτεκτονικῆς εἰς τὰς ἑλληνικὰς ἰδέας κατὰ τὴν διάρκειαν τῆς αὐτοκρατορικῆς ἐποχῆς ληφθῇ ὑπ᾽ ὄψει, εἶναι λογικὸν νὰ ὑποθέσωμεν ὅτι ἡ χριστιανικὴ βασιλική, καταγομένη ἐν τελευταίᾳ ἀναλύσει ἀπὸ τὸν ναὸν ἐδημιουργήθη ἀνεξαρτήτως ἐν ἀμφοτέραις, καὶ τῇ Δύσει καὶ τῇ Ἀνατολῇ, κατὰ τὴν ἰδίαν περίπου ἐποχήν».

Ἐνδιαφέρον παρουσιάζει καὶ τὸ ἐν σ. 34 σχεδιαγράφημα: ἐκ τοῦ Μεγάρου προῆλθεν ἀφ᾽ ἑνὸς ἡ α) στοὰ *ἄξων*, ὅθεν *ἡ μετὰ κιονοστοιχιῶν αὐλή*, ἐξ ἧς I ἡ *νεκρικὴ βασιλική*, II τὸ *αἴθριον* καὶ III ἡ *βασιλικὴ αἴθουσα ἀκροάσεων*, καὶ ἀφ᾽ ἑτέρου β) ὁ μετὰ φωταγωγοῦ *ναός*, ἐξ οὗ ἡ *ἀστικὴ βασιλικὴ B*, ἐξ ἧς πάλιν ἡ *χριστιανικὴ βασιλική*. Ἀνεξαρτήτως τούτων ἐδημιουργήθη ἡ *ἀστικὴ βασιλικὴ A* ἐκ τοῦ *αἰγυπτιακοῦ ὑποστύλου*.

Δὲν εἶναι ὅμως δυνατὸν νὰ παρακολουθήσωμεν λεπτομερῶς ὁλόκληρον τὸ ἄκρως ἐνδιαφέρον καὶ θεμελιῶδες τοῦτο κεφάλαιον, ἐν ᾧ παρακολουθοῦνται μεθ᾽ ὑπομονῆς ποικίλαι ἐπιδράσεις καὶ διαμορφώσεις κατὰ τόπους τῆς παλαιοχριστιανικῆς τέχνης. Σημειοῦμεν μόνον σοβαρὸν μειονέκτημα τοῦ σ., τὴν ἄγνοιαν καὶ μὴ χρησιμοποίησιν ἐν αὐτῷ ἔργῳ του οὐδεμιᾶς Ἑλληνικῆς ἐπιστημονικῆς ἐργασίας,— καὶ οὐκ ὀλίγαι εἶναι αἱ σχετικαὶ ἐργασίαι ἐν τῇ Ἑλληνικῇ βιβλιογραφίᾳ, ἰδίως τῶν τελευταίων εἴκοσιν ἐτῶν,— ἐκτὸς δύο ἐργασιῶν τοῦ καθηγητοῦ κ Γ. Σωτηρίου καὶ μιᾶς μελέτης τοῦ ἀρχιτέκτονος-ἀρχαιολόγου κ. Ἰ. Τραυλοῦ δημοσιευθείσης ἐν τῇ «Ἑσπερίᾳ» (Hesperia). Οὕτως ὁ κ. Davies ἀγνοεῖ τὰς σπουδαίας μελέτας τοῦ καθηγητοῦ Α. Ὀρλάνδου, προσενεγκόντος καὶ προσφέροντος μεγίστας ὑπηρεσίας τῇ χριστιανικῇ ἀρχαιολογίᾳ διὰ τῶν ἐμπεριστατωμένων ἐργασιῶν του, τυπωμένων εἰς τὸ περιοδικόν του «Ἀρχεῖον τῶν βυζαντινῶν μνημείων τῆς Ἑλλάδος». Ἀγνοεῖ τὸ «Λεύκωμα τῶν βυζαντινῶν μνημείων τῆς Κύπρου» τοῦ καθηγ. κ. Σωτηρίου, ὡς καὶ μερικὰ δημοσιεύματά του σχετικὰ μὲ τὴν Παλαιοχριστιανικὴν τέχνην τῆς Κύπρου εἰς τὰ «Κυπριακὰ Γράμματα» (τ. Α΄ ἀρ. 6) καὶ εἰς τὸν «Ἀπόστολον Βαρνάβαν» (1953), καὶ δὴ καὶ τὴν σύντομον μελέτην του ἐπὶ τῆς χριστιανικῆς καὶ βυζαντινῆς τέχνης τῆς Κύπρου, τὴν δημοσιευθεῖσαν εἰς τὰ Πρακτικὰ τῆς Ἀκαδημίας Ἀθηνῶν 6, 1931 σ. 477 ὑπὸ τὸν τίτλον τὰ «Παλαιοχριστιανικὰ καὶ βυζαντινὰ μνημεῖα τῆς Κύπρου». Ἀγνοεῖ ἐπίσης τὰς μελέτας τῶν R. Gunnis (Historic Cyprus), G. Jeffery (Βασιλικὴ Παλαιοχριστιανικὴ Ἁγ. Ἐπιφανίου Σαλαμῖνος ἐν Journal of the Society Antiquaries of London 1928, σ. 344 – 349) κ.ἄ., τὰς σοβαρὰς ἐργασίας τοῦ κ. Megaw περὶ τῶν Παλαιοχριστιανικῶν ναῶν Καρπαθίας, ἤτοι Ἀφέντρικου καὶ Συκάδας.

Τὸ Γ΄ κεφάλαιον τοῦ ἔργου (σ. 51 – 80) ἀσχολεῖται μὲ τὸν περίκεντρον τύπον ἀρχιτεκτονικῆς, ἤτοι: τὸ κυκλικὸν σχῆμα, τὸ ὀκταγωνικὸν σχῆμα, τὰ λοφία, τὴν μετὰ τρούλλου βασιλικήν, τὸ σταυροειδὲς σχῆμα, α) ἐλευθέρου

σταυροῦ καὶ β) ἐγγεγραμμένου σταυροῦ. Τὸν περίκεντρον τύπον ὁ κ. Davies θεωρεῖ παράλληλον τῇ βασιλικῇ καὶ ἄσχετον πρὸς αὐτήν, ἐρευνᾷ δὲ τὰς παλαιὰς ρίζας του μετὰ προσοχῆς· σημειοῦμεν τὴν ἐν σ. 54 γνώμην τοῦ κ. D. ὅτι τὸ τζαμὶ τοῦ Ὀμὰρ εἶχεν ὡς πρότυπον βυζαντινὰ μνημεῖα τῆς ἐποχῆς τοῦ Μ. Κωνσταντίνου καὶ ἴσως κατεσκευάσθη ὑπὸ βυζαντινῶν μαϊστόρων. Νομίζομεν ὅτι ἔδει *ἐνταῦθα* νὰ προστεθῇ ἡ προχριστιανικὴ προέλευσις τοῦ περικέντρου ἐν γένει τύπου, καὶ δὴ ἡ ἑλληνιστικὴ καὶ ἑλληνική, καὶ νὰ προστεθῇ ὅτι ἡ περίκλεισις τοῦ τάφου μάρτυρος ἢ ἥρωος, — τὸ μαρτύριον, — ἦτο συνήθεια ἑλληνική: τὰ μαυσωλεῖα τί ἄλλο ἦσαν; Τὰ μετὰ λατρευτικῆς σημασίας κυκλικὰ κτήρια ἐν Κύπρῳ εἶναι πολὺ παλαιᾶς ἀρχῆς, ἤδη προϊστορικῆς - νεολιθικῆς καὶ τοιαῦτα ἀπαντῶσι καὶ ἐν Ἱεριχοῖ καὶ Μεσαρᾷ τῆς Κρήτης καὶ ἐν Μ. Ἀσία (πρβλ. P. Dikæos, Khirokitia, Oxford University Press, 1953 σ. 215 κ.ἑ. κ.ἀ. passim). Εἶναι φυσικὸν ὅτι ἡ καλλιτεχνικὴ συνείδησις τῶν πρώτων — καὶ τῶν ὑστέρων, ἰδίως τῶν πρώτων, παρὰ τὴν ἀντειδωλολατρικὴν διάθεσίν των — χριστιανῶν ἀρχιτεκτόνων καὶ καλλιτεχνῶν ἐν γένει, θὰ ἐβαρύνετο ἀπὸ τὴν μακρὰν αὐτὴν μορφολογικὴν παράδοσιν, ἐξ ἧς ἠδυνάτει νὰ παρεκκλίνῃ, ἔστω καὶ ἂν ἡ συνείδησις αὕτη ἀνῆκεν εἰς ἐπισκόπους τοῦ κύρους καὶ τῆς προσηλώσεως ἑνὸς Ἀμφιλοχίου, ἑνὸς Ἀστερίου ἢ ἑνὸς Γρηγορίου εἰς τὸν «ἀμιγῆ» Χριστιανισμόν. Πρώτη ἡ καλλιτεχνικὴ συνείδησις ἔκαμε τὰς μεγάλας ὑποχωρήσεις πρὸ τῆς ἀκαταμαχήτου παραδόσεως καὶ ἔπειτα ἠκολούθησαν αἱ ἄλλαι «συνειδήσεις» — διὰ νὰ μὴ διασπασθῇ ἡ ἑνιαία συνείδησις τῶν πιστῶν, διὰ νὰ ἀρθοῦν αἱ ἀντιθέσεις αὐτῆς πρὸς ἑαυτήν.

Ὀρθῶς ἐν σ. 67 ὁ κ. D. θεωτεῖ τὸ λοφίον (pende tife) ὡς διεισδῦσαν εἰς Συρίαν ἐκ Περσίας καὶ ἐν αὐτῇ πρώτην φορὰν ἐφαρμοσθὲν ὑπὸ τῶν Χριστιανῶν ἀρχιτεκτόνων.

Εἰς τὸ κεφ. Δ', σ. 81 – 87, ὁ κ. D. ὁμιλεῖ περὶ τοῦ προσανατολισμοῦ καὶ τῆς ἐπιπλώσεως τῆς ἐκκλησίας, ἤτοι: περὶ τοῦ προσανατολισμοῦ τῆς ἁγ. Τραπέζης, τῆς confessio (=τάφου τοῦ ἁγίου ὑπὸ τὴν ἁγ. Τράπεζαν), τοῦ φράγματος τοῦ πρεσβυτερίου, τοῦ μαρτυρίου, τοῦ κιβωρίου, τῆς καθέδρας τοῦ ἐπισκόπου, τοῦ ἄμβωνος κλπ. Εἰς τὰ περὶ προσανατολισμοῦ (σ. 82) φαίνεται νὰ δέχεται τὸν συσχετισμὸν τῆς ἀρχικῆς δυτικῆς κατευθύνσεως τῶν ἐκκλησιῶν πρὸς τὴν ἡλιολατρείαν τοῦ Μ. Κωνσταντίνου. Ἀκριβῶς τὸ ἀντίθετον ὅμως δὲν ἔπρεπε νὰ συμβαίνῃ; Ὡς πρὸς τὴν πρὸς ἀνατολὰς ἀργότερον μεταβολὴν τῆς κατευθύνσεώς των, ὁ κ. D. δέχεται ὅτι πολλάκις δὲν ὑπῆρχε μεγάλη ἀκρίβεια λόγῳ, ἴσως, ἐλαττωματικότητος τῶν ὀργάνων μετρήσεως, πάντως δ' ἡ μεταβολὴ αὕτη «ὠφείλετο εἰς τὴν προσπάθειαν προσαρμογῆς εἰς τὴν θέσιν τὴν ὁποίαν κατεῖχεν ὁ ἀνατέλλων ἥλιος κατὰ τὴν ἡμέραν τῆς ἑορτῆς τοῦ προστάτου ἁγίου»· μολαταῦτα ὑπάρχουν καὶ παρεκκλίσεις, ὡς ἐν τῇ βασιλικῇ εἰς Τίπασα, ἴσως λόγῳ σφαλμάτων (σ. 83). Δηλ. καὶ εἰς τὸ σημεῖον τοῦτο ὁ κ. D. δέχεται ἐπάνοδον εἰς τὴν ἀρχαίαν συνήθειαν χωρὶς νὰ καθορίζῃ ἐὰν συνειδητὴν ἢ οὔ, ὅπερ ἔχει νομίζω, ποιάν τινα σημασίαν. Πάντως τὸ σημαντικὸν εἶναι ὅτι, ὁποιαδήποτε καὶ ἂν ἦτο ἡ κατεύθυνσις, ἡ προσοχὴ ἐστρέφετο πρὸς τὴν ἁγ. Τράπεζαν, κειμένην ὡς ἐπὶ τὰ πολὺ ἐπὶ τῆς χορδῆς τῆς ἁψῖδος. Ὡς πρὸς τὴν ἁγ. Τράπεζαν σημειοῖ τὴν ἀρχικὴν ἐκ ξύλου κατασκευήν της, οὐδὲν κοινὸν ἐχούσης πρὸς τὴν ἰουδαϊκὴν ἢ εἰδωλολατρικήν, καὶ τὴν μετέπειτα βαθμιαίαν χρῆσιν λιθίνου βωμοῦ. Ἐν σ. 91 σημειωτέα ἡ σύγκρισις τοῦ φράγματος τοῦ πρεσβυτέρου πρὸς τὰ Προχριστιανικὰ περιφράγματα ἱερῶν περιοχῶν.

Εἰς τὸ Ε' κεφάλαιον, σ. 98 – 107, παρακείμενα κτήρια ἐξετάζει χωριστὰ τὸ αἴθριον, τὴν φιάλην ἢ κάνθαρον, τὸν οἶκον τῶν κληρικῶν, τὰ λουτρά, τὸ βαπτιστήριον καὶ τὸ consignatorium, κάμνει δὲ λογικὰς καὶ ὀρθὰς ἐν τοῖς πλείστοις συγκρίσεις πρὸς τὰ προχριστιανικὰ πρότυπά των καὶ ἐνδιαφερούσας παρατηρήσεις διὰ τὴν μορφολογίαν τῆς ἀρχαίας χριστιανικῆς λατρείας. Ἐπειδὴ ἐνταῦθα ἐφάπτεται θεμάτων ἀναγομένων εἰς τὸν βίον τῆς ἀρχαίας ἐκκλησίας, ὤφειλε νὰ μὴ παραλείψῃ νὰ παραπέμψῃ καὶ νὰ συμβουλευθῇ τὰς θεμελιώδεις ἐργασίας τοῦ καθηγητοῦ κ. Φ. Κουκουλέ, ἃς φαίνεται ὁμοίως ν' ἀγνοῇ, ὡς καὶ τοῦ κ. Δ. Πάλλα τὴν «Θάλασσαν τῶν Ἐκκλησιῶν», 1952.

Εἰς τὸ Ϛ' κεφάλαιον, ἡ Γεωγραφικὴ κατανομή, σ. 108 – 138, ἐξετάζει τὰ κατάλοιπα τῆς παλαιοχριστιανικῆς ἀρχιτεκτονικῆς κατὰ περιοχάς, ἤτοι τὰ μνημεῖα τῆς Παλαιστίνης, Συρίας, Μεσοποταμίας, Ἀρμενίας, Μ. Ἀσίας, Ἑλλάδος, Αἰγύπτου, Κάτω Νουβίας, Β. Ἀφρικῆς, Ἰταλίας, Γαλλίας, Ἱσπανίας. Ἀπουσιάζουν ἡ Κύπρος καὶ ἡ Ρόδος. μόνον δ' ἡ Κρήτη καὶ ἡ Λέσβος ἀναφέρονται ἐκ τῶν νήσων μας.

Χρήσιμον καὶ ἀκριβολόγον εἶναι τὸ ἐν τέλει γλωσσάριον εἰδικῶν ὅρων ἀρχιτεκτονικῶν κ.ἄ., ὡς καὶ ἡ βιβλιογραφία περὶ ἧς εἴπομεν ἀνωτέρω, καὶ ὁ ἀλφαβητικὸς πίναξ κυρίων ὀνομάτων (σ. 139 – 152).

Ἐκ τῶν ἐν τέλει τοῦ Ϛ' κεφαλαίου «συμπεράσματος» ἀποσπῶμεν τὰ ἑξῆς: ... «Εἷς παράγων ἀναδύεται σαφῶς, τ.ἔ. ἄπειρος ποικιλία τῶν σχεδίων. Ὑπάρχει βεβαίως ἐν τῇ τοιαύτῃ ποικιλίᾳ, ποιά τις ὁμοιότης, ἐφ' ὅσον τὰ κτήρια προωρίζοντο διὰ τὴν αὐτὴν χρῆσιν — τὴν λειτουργίαν — ἀλλ' αὐτὸ δὲν ἠμπόδισε τὴν ἀνάπτυξιν τῶν ἰθαγενῶν ἰδιοφυϊῶν, καὶ τὴν δημιουργίαν νέων τύπων» (σ. 138).

Περατοῦντες τὴν ἡμετέραν κρίσιν, πιστεύομεν ὅτι ἡ ἐργασία τοῦ σ. εἶναι πράγματι ἀξιόλογος συστηματικὴ συμβολὴ εἰς τὴν συνολικὴν θεώρησιν τῆς παλαιοχριστιανικῆς ἀρχιτεκτονικῆς καὶ τῆς καταγωγῆς της καὶ θέτει πολλὰ προβλήματα ἐπὶ νέας βάσεως καὶ προοπτικῆς. Μολονότι εἰς τὴν συνολικὴν ταύτην θεώρησιν δὲν παραμελεῖ τὰς λεπτομερείας καὶ τὰς εἰδικὰς ἐρεύνας τὰς ἑκασταχοῦ γενομένας, ἐν τούτοις δὲν δυνάμεθα νὰ εἴπωμεν, κατό-

πιν μάλιστα τῶν σημειωθεισῶν ἀνωτέρω παραλείψεων, ὅτι ἐξαντλεῖ αὐτὰς καὶ φθάνει εἰς ὁριστικὰ καὶ καθολικὰ πορίσματα καλύπτοντα σύμπαν τὸ ὑλικόν του καὶ ἐξικνούμενα μέχρι τῶν ἄκρων συνεπειῶν των εἰς τὴν διατύπωσίν των. Ὁμοίως δὲν νομίζομεν ὅτι κατορθώνει νὰ γενικεύῃ καὶ νὰ «φιλοσοφῇ», ὡς ἡ πρόθεσίς του, ἐπὶ τοῦ ὑλικοῦ του, ἀφοῦ περιορίζεται εἰς καθαρῶς ἀρχαιολογικὰ δεδομένα.

ΚΩΣΤΑΣ ΚΥΡΡΗΣ

Ἱστορικὰ ἀρχεῖα τῆς Μακεδονίας, τόμος Β', ἀρχεῖον Βεροίας – Ναούσης 1598 – 1886, ἐν Θεσσαλονίκῃ, 1954, σελ. 407, ἐκ τῶν δημοσιευμάτων τῆς ἑταιρείας τῶν μακεδονικῶν σπουδῶν τῇ ἐπιμελείᾳ Ἰωάννου Βασδραβέλλη.

Εἶναι ἄξιοι τῆς εὐγνωμοσύνης τοῦ ἔθνους καὶ θερμῶν συγχαρητηρίων ἡ Ἑταιρεία τῶν Μακεδονικῶν Σπουδῶν καὶ ὁ ἐπιμεληθεὶς τὴν ὅλην ἐργασίαν καὶ ἄλλως γνωστὸς ἐκ τῶν δοκίμων αὐτοτελῶν ἱστορικῶν μελετῶν του κ. Ἰω. Βασδραβέλλης, διότι διὰ τῆς δημοσιεύσεως μετὰ τὸν πρῶτον καὶ τοῦ δευτέρου τόμου τῶν μακεδονικῶν ἀρχείων ὑπὸ τὸν τίτλον «Ἀρχεῖον Βεροίας - Ναούσης» παρέχουν νέα στοιχεῖα πρὸς ἐξέτασιν ὑπὸ νέον φῶς τῆς ἱστορίας ὄχι μόνον τῆς Μακεδονίας, ἀλλὰ καὶ ὁλοκλήρου τοῦ ἔθνους κατὰ τὴν περίοδον τῆς δουλείας ὑπὸ τὴν ὀθωμανικὴν κυριαρχίαν. Ἡ ἀξία δὲ τῆς ὑπηρεσίας των ἐξαίρεται ἔτι μᾶλλον, ἐὰν λάβωμεν ὑπ' ὄψιν, ὅτι πρόκειται περὶ ἐγγράφων συντεταγμένων εἰς τὴν τουρκικὴν γλῶσσαν, τῶν ὁποίων ἡ πιστὴ μετάφρασις εἰς τὴν ἑλληνικὴν ὁλονὲν καθίσταται δυσχερεστέρα, διότι σὺν τῇ παρόδῳ τοῦ χρόνου ἐκλείπουν οἱ φιλολογικῶς κατέχοντες τὴν τουρκικὴν γλῶσσαν Ἕλληνες.

Πρόκειται περὶ 414 κατὰ χρονολογικὴν σειρὰν διατεταγμένων ἐπισήμων τουρκικῶν ἐγγράφων, βερατίων, φιρμανίων, δικαστικῶν ἀποφάσεων, ἐκθέσεων διοικητικῶν καὶ στρατιωτικῶν ἀρχῶν κλπ., αἱ εἰδήσεις τῶν ὁποίων μᾶλλον ἀξιόπιστοι κατὰ λόγον τοῦ χαρακτῆρός των ἢ προσθέτουν εἰς τὰ ἤδη γνωστὰ νέα στοιχεῖα ἢ συνδυαζόμεναι καὶ συγκρουόμεναι πρὸς τὰς εἰδήσεις ἄλλων πηγῶν — ἑλληνικῶν καὶ ξένων — κατὰ τὰς ἀρχὰς τῆς κριτικῆς τῶν πηγῶν ὁδηγοῦν ἀσφαλέστερον εἰς τὴν ἐξακρίβωσιν τῆς ἀληθείας.

Εἰς τὴν πρώτην κατηγορίαν ἀνήκουν ἔγγραφα : Περὶ τοῦ πολέμου τῆς Τουρκίας πρὸς κατάληψιν τῆς ὑπὸ τῶν Ἑνετῶν κατεχομένης Κρήτης κατὰ τὰ ἔτη 1645 – 1669 ὑπ' ἀριθμ. 27, 28, 29, 30, 32, 33, 34, 36, 37, 39, 40, 44, 50, 51, 59. — Περὶ τοῦ πολέμου τῆς Τουρκίας πρὸς ἀνάκτησιν τῆς ὑπὸ τῶν

Ἑνετῶν κατεχομένης Πελοποννήσου κατὰ τὸ ἔτος 1715 ὑπ' ἀριθμ. 130, 131, 147, 154. — Περὶ τοῦ πολέμου τῆς Ρωσίας κατὰ τῆς Τουρκίας κατὰ τὰ ἔτη 1768 – 1774, τῆς ἐξεγέρσεως κατὰ τῆς ὀθωμανικῆς κυριαρχίας τῶν ὑποδούλων Ἑλλήνων τῇ ὑποκινήσει τῆς Ρωσίας καὶ τῆς καταστολῆς τῆς ἐξεγέρσεως ὑπ' ἀριθμ. 201, 202, 203, 205, 206, 208, 212, 213, 215, 220, 221, 222, 228, 230. — Περὶ τῆς ἐκστρατείας τοῦ Ναπολέοντος κατὰ τῆς Αἰγύπτου καὶ τῆς Συρίας ἐν ἔτει 1798 καὶ τῆς προσεγγίσεως ἐπὶ τῇ εὐκαιρίᾳ ταύτῃ τῆς Τουρκίας, τῆς Ρωσίας καὶ τῆς Ἀγγλίας ὑπ' ἀριθμ. 250, 252, 253 καὶ 254. — Περὶ τῆς ἐξεγέρσεως τῶν Ἑλλήνων κατὰ τῆς ὀθωμανικῆς κυριαρχίας ἐν ἔτει 1821 ἐν τῇ πρὸς νότον τοῦ Ὀλύμπου Ἑλλάδι καὶ ἐν ταῖς περιφερείαις τῆς Ναούσης καὶ τῆς Βεροίας τῆς Μακεδονίας ὑπ' ἀριθμ. 300, 301, 303, 304, 305, 306, 307, 308, 309, 310, 311, 312, 313, 314, 315, 316, 317, 318, 319. 320, 321, 322, 323, 324, 347, 350, 353, 357, 383. — Περὶ τοῦ πρώτου πολέμου τοῦ Μεχμὲτ Ἀλῆ τῆς Αἰγύπτου ἐναντίον τῆς Τουρκίας καὶ τῆς ἐξ ἀφορμῆς αὐτοῦ ἐπαναστατικῆς κινήσεως τῶν Ἑλλήνων τῶν περιφερειῶν τῆς Κατερίνης καὶ τῆς Βεροίας τῆς Μακεδονίας κατὰ τὰ ἔτη 1831 – 1833 ὑπ' ἀριθμ. 342, 343, 344, 348, 360. — Περὶ τοῦ δευτέρου πολέμου τοῦ Μεχμὲτ Ἀλῆ τῆς Αἰγύπτου ἐναντίον τῆς Τουρκίας κατὰ τὰ ἔτη 1839 – 1841 ὑπ' ἀριθμ. 373. — Περὶ τῶν ἐπενεχθεισῶν μεταρρυθμίσεων εἰς τὴν διοίκησιν τοῦ ὀθωμανικοῦ κράτους ἐν τῇ ἐννοίᾳ τῆς ἐξασφαλίσεως εἰς πάντας τοὺς ὑπηκόους τοῦ σουλτάνου ἀδιακρίτως θρησκεύματος καὶ καταγωγῆς ἴσων ἀτομικῶν καὶ πολιτικῶν δικαιωμάτων μετὰ τὴν ἔκδοσιν ἐν ἔτει 1839 καὶ ἐπὶ σουλτάνου Ἀβδοὺλ Μετζὶτ τοῦ χάρτου τοῦ Γκιοὺλ - Χανὲ ὑπ' ἀριθμ. 388, 389, 391, 393, 395, 402, 405, 406. — Περὶ τοῦ κριμαϊκοῦ πολέμου τῶν ἐτῶν 1853 – 1856 καὶ τοῦ ἐκδοθέντος μετὰ τὸν τερματισμὸν αὐτοῦ τῇ εἰσηγήσει καὶ τῇ ἐπιβολῇ τῆς Ἀγγλίας καὶ τῆς Γαλλίας, συμμάχων τῆς Τουρκίας, τοῦ Χάτι - Χουμαγιοὺν τῆς 18 Φεβρουαρίου 1856 εἰς συμπλήρωσιν τοῦ Γκιοὺλ - Χανὲ τοῦ ἔτους 1839, ὑπ' ἀριθμ. 403, 404, 407, 408, 412, 413.

Εἰς τὴν δευτέραν κατηγορίαν ἀνήκουν ἔγγραφα : Περὶ τῶν παρεχομένων δικαιωμάτων ἢ προνομίων εἰς τοὺς μητροπολίτας τοῦ οἰκουμενικοῦ θρόνου διὰ τῶν ἐκδιδομένων βερατίων ἐπὶ τῇ ἐκλογῇ, τῇ χειροτονίᾳ καὶ τῷ διορισμῷ αὐτῶν ὑπ' ἀριθμ. 46, 302. — Περὶ τῆς παρεχομένης προστασίας ὑπὸ τῶν ὀθωμανικῶν ἀρχῶν εἰς τὸν Πατριάρχην καὶ τοὺς μητροπολίτας τοῦ οἰκουμενικοῦ θρόνου ἐναντίον τῆς ἐπεμβάσεως τρίτων πρὸς ἐκτέλεσιν τῶν ποιμαντορικῶν καθηκόντων των καὶ τῶν ἀνηκόντων εἰς αὐτοὺς δικαιωμάτων πολιτικῆς φύσεως καὶ ἰδίως ὡς πρὸς τὴν ἐκδίκασιν ἀστικῶν ὑποθέσεων τῶν χριστιανῶν συνδεομένων μετὰ τοῦ θρησκευτικοῦ βίου, γάμων, διαζυγίων, κληρονομιῶν, διορισμοῦ ἐπιτρόπων ἢ κηδεμόνων ἀνηλίκων κλπ., πρὸς εἴσπραξιν τῶν ἀνηκόντων εἰς αὐτοὺς δοσιμάτων, φόρων καὶ τελῶν ἐκ γάμων,

πανηγύρεων κλπ. καὶ πρὸς ἐξασφάλισιν ὑπὲρ τῆς Ἐκκλησίας τῶν δωρεῶν εὐσεβῶν χριστιανῶν καὶ τῆς ἀκινήτου καὶ τῆς κινητῆς περιουσίας τῶν ἀγάμων κληρικῶν ὑπ᾽ ἀριθμ. 23, 26, 43, 55, 82, 125, 136, 170, 302, 377, 378. — Περὶ τῆς ἀπαιτουμένης ἀδείας τῶν ὀθωμανικῶν ἀρχῶν πρὸς ἀνακαίνισιν, ἐπισκευήν, ἢ ἐπέκτασιν χριστιανικῶν ναῶν καὶ περὶ τῆς κατεδαφίσεως τῶν ἄνευ ἀδείας ἀνεγειρομένων νέων ναῶν ἢ νέων κτισμάτων κατ᾽ ἐπέκτασιν ὑπαρχόντων κατόπιν ἀποφάσεως τῶν τουρκικῶν ἱεροδικαστηρίων ὑπ᾽ ἀριθμ. 54, 73, 74, 113, 145, 161, 246. — Περὶ τῆς ἀπαιτουμένης διαδικασίας ἐνώπιον τῶν τουρκικῶν ἱεροδικαστηρίων πρὸς ἀγορὰν ἢ πρὸς ἀπελευθέρωσιν δούλων, πρὸς ἀποδοχὴν τῆς μωαμεθανικῆς θρησκείας ὑπὸ χριστιανῶν, πρὸς διάλυσιν τοῦ γάμου χριστιανῶν συζύγων, ἐφ᾽ ὅσον δὲν ἔχουν καταφύγει εἰς τὰ ἐπισκοπικὰ δικαστήρια, πρὸς ἀναγνώρισιν τοῦ δικαιώματος τῆς ἀνατροφῆς τῶν ἐκ μεικτῶν γάμων γεννηθέντων τέκνων, πρὸς σύναψιν γάμων χριστιανῶν ἄνευ ἐκκλησιαστικῆς ἱεροτελεστίας, πρὸς κληρονομίαν τῆς κινητῆς καὶ τῆς ἀκινήτου περιουσίας τῶν ἐξισλαμισθέντων χριστιανῶν ὑπ᾽ ἀριθμ. 1, 3, 10, 14, 17, 18, 19, 20, 87, 90, 156, 226, 249, 265, 297, 299, 325, 340, 359, 365, 366, 368, 371, 379, 380, 390, 392. — Περὶ τῆς ἀπαιτουμένης διαδικασίας πρὸς ἐκδίκασιν ἐνώπιον τῶν τουρκικῶν ἱεροδικαστηρίων τῶν ποινικῶν ὑποθέσεων χριστιανῶν καὶ μωαμεθανῶν ὑπ᾽ ἀριθμ. 5, 6, 7 καὶ 60.— Περὶ τοῦ τρόπου τῆς εἰσπράξεως τοῦ κεφαλικοῦ φόρου, τοῦ ποσοῦ, εἰς ὃ ἀνήρχετο οὗτος, καὶ τῶν διαπραττομένων καταχρήσεων κατὰ τὴν εἴσπραξιν αὐτοῦ ὑπ᾽ ἀριθμ. 48, 123, 227, 400. — Περὶ τοῦ τρόπου τῆς ἐπιλογῆς νέων, χριστιανῶν καὶ μωαμεθανῶν, Ἀλβανῶν καὶ Βοσνίων, πρὸς ἐνίσχυσιν τῶν γενιτσαρικῶν ταγμάτων ὑπ᾽ ἀριθμ. 4, 49. — Περὶ τοῦ τρόπου τῆς στρατολογίας τῶν ἐγγεγραμμένων εἰς τοὺς καταλόγους τῶν γενιτσάρων τοῦ ὀθωμανικοῦ κράτους, μαχίμων καὶ ἀπομάχων ἐν περιπτώσει ἐξωτερικοῦ πολέμου ἢ ἐσωτερικῶν ἀνωμαλιῶν καὶ περὶ τῶν ἐπιβαλλομένων ποινῶν εἰς τοὺς ἀρνουμένους νὰ προσέλθουν ἐγκαίρως εἰς τὰς τάξεις των ὑπ᾽ ἀριθμ. 9, 21, 78.— Περὶ τοῦ τρόπου τῆς παραχωρήσεως τιμαρίων ἐκ τῶν ὑποδημοσίων ἢ ἀφθάρτων γαιῶν, μετὰ τῶν ὁποίων συνεδέετο καὶ ἡ στρατολογία ἐν τῇ ὀθωμανικῇ αὐτοκρατορίᾳ, ἕνεκα τοῦ θανάτου τῶν κατόχων αὐτῶν σπαχήδων, ἢ ζαΐμῶν καὶ περὶ τῆς ἀφαιρέσεως τῶν τιμαρίων ἀπὸ τῶν κατόχων των ἕνεκα λιποταξίας ἢ ἀνεπαρκοῦς ἐκπληρώσεως τῶν στρατιωτικῶν ὑποχρεώσεών των ἐν καιρῷ πολέμου ὑπ᾽ ἀριθμ. 114, 116, 211, 269. — Περὶ τοῦ τρόπου τῆς στρατολογίας τῶν ὑπὸ τῶν κατόχων ὑποδημοσίων ἢ ἀφθάρτων γαιῶν σπαχήδων, ἢ ζαΐμῶν παρεχομένων στρατιωτῶν ἐν περιπτώσει ἐξωτερικοῦ πολέμου ἢ ἐσωτερικῶν ἀνωμαλιῶν ὑπ᾽ ἀριθμ. 9, 21, 78. — Περὶ τῆς προστασίας τῶν χριστιανῶν ἐπιμόρτων γεωργῶν ἐναντίον τῶν αὐθαιρεσιῶν τῶν ἰδιοκτητῶν γαιῶν κατὰ πλήρη καὶ τελείαν κυριότητα καὶ τῶν ἐπὶ τόπου ἀντιπροσώπων αὐτῶν ἢ σουμπάσηδων, ὡς καὶ τῶν ἐπιτρόπων, μουτεβελήδων,

τῶν βακουφικῶν κτημάτων ὑπ᾽ ἀριθμ. 163, 376. — Περὶ τῆς διαρπαγῆς ἢ τῆς καταπατήσεως ἀκινήτων περιουσιῶν ἀνηκουσῶν εἰς Ἕλληνας ὑπὸ ἰσχυρῶν Τούρκων ὑπ᾽ ἀριθμ. 24. — Περὶ τῆς καταδιώξεως τῶν χριστιανῶν κλεφτῶν καὶ περὶ διορισμοῦ ἐκ τῶν χριστιανῶν πρὸς φύλαξιν τῶν κλεισωρειῶν κατὰ περιφερείας, τῶν ἄλλως λεγομένων ἀρματολῶν, ὑπ᾽ ἀριθμ. 92, 139, 140, 141, 142, 148, 155, 169, 179, 182, 197, 375.

Ν. ΒΛΑΧΟΣ

F r a n z D ö l g e r, *Der Griechische Barlaam-Roman, ein Werk des H. Johannes von Damaskos. «Studie Patristica et Byzantina» 1, 1953, σελ. VIII+104.*

Εἰς τὴν νέαν αὐτὴν ἐργασίαν του ὁ διαπρεπὴς Βυζαντινολόγος τοῦ Μονάχου κ. F. Dölger ἐπιχειρεῖ συστηματικὴν ἐπανεξέτασιν καὶ λύσιν τοῦ περιπλόκου προβλήματος περὶ τοῦ συγγραφέως τοῦ ἁγιολογικοῦ «μυθιστορήματος» τοῦ Βαρλαὰμ καὶ Ἰωάσαφ. Εἰς τὴν εἰσαγωγὴν (σελ. 1 – 2) παρουσιάζει τὸ πρόβλημα. Εἰς τὸ πρῶτον κεφάλαιον (σελ. 3 – 38) ἐκθέτει διὰ μακρῶν καὶ ἀντικρούει τὴν ἄποψιν τοῦ Peeters, ὅτι συγγραφεὺς τοῦ ἔργου εἶναι ὁ μοναχὸς Εὐθύμιος (υἱὸς τοῦ ἱδρυτοῦ τῆς μονῆς τῶν Ἰβήρων καὶ ἡγούμενος αὐτῆς μετὰ τὸν θάνατον τοῦ πατρός του) ὁ ὁποῖος ἐχρησιμοποίησε γεωργιανὸν κείμενον ἀναγόμενον εἰς ἀραβικὴν μετάφρασιν τοῦ ἰνδικοῦ πρωτοτύπου. Εἰς τὸ δεύτερον κεφάλαιον (σελ. 38 – 61) ἐκθέτει καὶ ἀντικρούει τὴν ἄποψιν τοῦ Zotenberg, ὅτι συγγραφεὺς τοῦ ἔργου εἶναι εἷς ἄλλος ἄγνωστος μοναχὸς Ἰωάννης τῆς μονῆς Σάβα, ὁ ὁποῖος συνέθεσε τὸ ἔργον κατὰ τὸ πρῶτον ἥμισυ τῆς ἑβδόμης ἑκατονταετηρίδος. Εἰς τὸ τρίτον κεφάλαιον (σελ. 61 – 69), καὶ μετὰ τὴν ἀντίκρουσιν, εἰς τὰ δύο προηγούμενα κεφάλαια, τῶν ἀπόψεων τοῦ Peeters καὶ Zotenberg, ἐκθέτει διὰ μακρῶν τὰ ὑπὲρ τοῦ Ἰωάννου τοῦ Δαμασκηνοῦ συνηγοροῦντα ἐπιχειρήματα. Εἰς τὸ τέταρτον καὶ τελευταῖον (σελ. 69 – 104) παραθέτει πίνακα παραλλήλων ἐκ τοῦ μυθιστορήματος καὶ ἐξ ἄλλων ἔργων τοῦ Δαμασκηνοῦ χωρίων, τὰ ὁποῖα πείθουν, ὅτι συγγραφεὺς εἶναι εἷς καὶ ὁ αὐτός.

Ἡ μέθοδος τοῦ Dölger εἶναι ἡ γνωστὴ καὶ ἐκ τῆς κλασσικῆς φιλολογίας χρησιμοποίησις, ἀφ᾽ ἑνὸς μὲν τῆς μαρτυρίας τῆς χειρογράφου παραδόσεως, ἀφ᾽ ἑτέρου δὲ τῆς ταυτότητος τοῦ ὕφους καὶ τῶν ἰδεῶν μεταξὺ τῶν ἀναντιλέκτως ἔργων τοῦ Δαμασκηνοῦ καὶ τοῦ τεθέντος ὑπὸ ἀμφισβήτησιν ἁγιολογικοῦ μυθιστορήματος. Ὁ Dölger, ὅπως θὰ ἀνέμενε ἄλλωστε ὁ ἀναγνώστης τῆς μελέτης του, ἐξαντλεῖ πλήρως τὸ ὑλικόν του καὶ παρουσιάζει

μίαν ἐργασίαν ὑποδειγματικὴν καὶ ὡς πρὸς τὴν ἔκτασιν τοῦ χρησιμοποιηθέντος ὑλικοῦ καὶ ὡς πρὸς τὴν μέθοδον.

Παρὰ τὸν πλοῦτον ὅμως τῶν ἐπιχειρημάτων, παρὰ τὴν στερεότητα τῆς μεθόδου καὶ παρὰ τὴν μεγάλην πεῖραν τοῦ Dölger, δὲν νομίζω ὅτι ἐπιφυλάξεις τινές, ἀφορῶσαι εἰς τὴν λύσιν τοῦ προβλήματος, εἶναι ἀδικαιολόγητοι. Ὁλόκληρον τὸ τέταρτον κεφάλαιον, τὸ ὁποῖον περιέχει τὰ παράλληλα χωρία μεταξὺ τοῦ Βαρλαὰμ καὶ τῶν ἄλλων ἔργων τοῦ Δαμασκηνοῦ, δὲν ἐνέχει μεγάλην ἀποδεικτικὴν ἀξίαν, διότι αἱ ἐκ τῶν γνησίων ἔργων τοῦ Δαμασκηνοῦ λαμβανόμεναι φράσεις δὲν φαίνεται ὅτι ἀποτελοῦν εἰδικῶς ἐκφραστικοὺς τρόπους τοῦ Δαμασκηνοῦ ἢ προσωπικάς του ἰδέας. Πρόκειται, νομίζω, περὶ φράσεων αἱ ὁποῖαι, πολλῷ ἀπέχουσαι ἀπὸ τοῦ νὰ ἀνήκουν μόνον εἰς τὸ ἔργον περὶ Βαρλαὰμ καὶ εἰς τὰ γνησίως ἔργα τοῦ Δαμασκηνοῦ, εἶναι δυνατὸν νὰ ἀνευρεθῶσιν καὶ εἰς πλείστους ἄλλους συγγραφεῖς τῆς Ἑλληνικῆς παραδόσεως. Εἰς τὴν ἀπόδειξιν περὶ τοῦ Δημοσθένους ὡς συγγραφέως τοῦ Ἐπιταφίου ὁ Ἰωάννης Συκουτρῆς εἶχεν ἐπιζητήσει νὰ ἀνεύρῃ εἰς τὸν Ἐπιτάφιον ἐκφραστικοὺς τρόπους ἀνήκοντας ἀποκλειστικῶς καὶ μόνον εἰς τὸν Δημοσθένην. Ὁ προσωπικὸς αὐτὸς χαρακτὴρ ἐλλείπει, νομίζω, ἀπὸ τὸν μακρὸν κατάλογον παραλλήλων χωρίων τὸν ὁποῖον παραθέτει ὁ Dölger. Ἐπίσης δὲν νομίζω ὅτι ἑρμηνεύεται δεόντως ἡ ἐναντίον τῆς ἀπόψεως ὅτι συγγραφεὺς τοῦ ἔργου εἶναι Ἰωάννης ὁ Δαμασκηνὸς μαρτυρία τοῦ μεγαλυτέρου τμήματος τῶν κωδίκων τῆς παραδόσεως, μεταξὺ τῶν ὁποίων εἶναι καὶ ὁ πολύτιμος κῶδιξ Marcianus VII, 26. Ἡ ὑπὸ χρονολογικῶς νεωτέρων κωδίκων ἀπόδοσις τοῦ ἔργου εἰς Ἰωάννην τὸν Δαμασκηνὸν εἶναι εὐεξήγητος, διότι δὲν εἶναι ἀσύνηθες εἰς τὴν μεσαιωνικὴν ἑλληνικὴν γραμματείαν ἔργα ἀγνώστων ἄλλως ἢ καὶ ἥσσονος σημασίας συγγραφέων νὰ ἀποδίδωνται εἰς ὀνόματα κύρους. Ἀντιθέτως, παράδοξον εἶναι νὰ ἀποδοθῇ καὶ μάλιστα μετὰ τόσον ἐνδιαφερουσῶν πληροφοριῶν, ἔργον γνωστοῦ συγγραφέως εἰς ἄλλον, τὸ ὄνομα τοῦ ὁποίου δὲν φέρεται εἰς οὐδὲν ἄλλο ἔργον τῆς ἑλληνικῆς γραμματείας. Παλαιότερον (1933 καὶ πάλιν 1943) ὁ Dölger εἶχε δεχθῇ τὰς ὑπὲρ τοῦ Εὐθυμίου ὡς συγγραφέως (ἢ μᾶλλον ὡς διασκευαστοῦ τοῦ Γεωργιανοῦ προτύπου) ἀπόψεις τοῦ ἀειμνήστου Peeters (Analecta Bollandiana). Τὰ ἐπιχειρήματα τὰ ὁποῖα παρουσιάζει τώρα ἐναντίον τῆς ἀπόψεως αὐτῆς ἐνέχουν ἀναμφιβόλως πειστικότητα, θὰ ἐδίσταζον ὅμως νὰ δεχθῶ ὅτι ἀποδεικνύουν ὁριστικῶς ὡς συγγραφέα τὸν Ἰωάννην τὸν Δαμασκηνόν.

ΒΑΣΙΛΕΙΟΣ ΛΑΟΥΡΔΑΣ

Harvard Slavic Studies, II, 1954, σελίδες 390.

Ὁ δεύτερος αὐτὸς τόμος τοῦ ἐτησίου περιοδικοῦ δημοσιεύματος τοῦ Ἰνστιτούτου σλαβικῶν σπουδῶν τοῦ Πανεπιστημίου Harvard εἶναι ἐνδεικτικὸς τῆς μεγάλης ἀκμῆς τῶν σλαβικῶν σπουδῶν ἐν Ἀμερικῇ. Ἡ σοβιετικὴ ἐπανάστασις καὶ ἡ ὀλίγον πρὸ τῆς ἐκρήξεως τοῦ δευτέρου παγκοσμίου πολέμου διαμορφωθεῖσα πολιτικὴ ἀνωμαλία εἰς τὴν Κεντρικὴν Εὐρώπην ἠνάγκασαν πλῆθος Σλάβων καὶ σλαβογόνων νὰ καταφύγουν εἰς τὰ φιλόξενα ἐπιστημονικὰ κέντρα τῆς Ἀμερικῆς, ὅπου εὗρον ἀπεριορίστους δυνατότητας διὰ τὰς ἐρεύνας των. Ἐπὶ πλέον δὲ τῶν λόγων τούτων, εἰς τὴν ἀκμὴν τῶν σλαβικῶν σπουδῶν εἰς τὴν Ἀμερικὴν συνετέλεσεν ἐπίσης κατὰ πολὺ καὶ ἡ ἔντασις τῶν σχέσεων μεταξὺ τῶν Ἡνωμένων Πολιτειῶν καὶ τῆς σοβιετικῆς Ρωσσίας, ἔντασις ἡ ὁποία ἠνάγκασε τὰς διπλωματικὰς ὑπηρεσίας τῆς Ἀμερικῆς, ἀλλὰ καὶ γενικώτερον τὴν δημοσίαν γνώμην, νὰ ἐνδιαφερθῇ περισσότερον διὰ τὴν ἱστορίαν καὶ τὰς παραδόσεις ὄχι μόνον τῆς Ρωσσίας ἀλλὰ καὶ ὅλων τῶν ἀμέσως ἢ ἐμμέσως ἐξαρτωμένων ὑπ᾿ αὐτῆς Σλαβικῶν λαῶν. Οἱ Σλάβοι καὶ Σλαβολόγοι τῆς Ἀμερικῆς τονίζουν συνεχῶς ὅτι διὰ νὰ κατανοηθῇ ἡ σημερινὴ πολιτικὴ τῆς σοβιετικῆς Ρωσσίας εἶναι ἀνάγκη νὰ ἔχῃ κατανοηθῇ προηγουμένως ἡ βυζαντινὴ καὶ ταταρική της παράδοσις, ἡ ὁποία ἀκόμη καὶ τώρα διαμορφώνει ἐν πολλοῖς τὴν ζωὴν καὶ τὴν σκέψιν εἰς τὴν Ρωσσίαν.

Ὁ νέος τόμος τῶν «Harvard Slavic Studies» εἶναι ἀφιερωμένος εἰς τὸν διαπρεπῆ Τσέχον καθολικὸν ἱερέα, ἄλλοτε καθηγητὴν τῆς Θεολογικῆς Σχολῆς τοῦ Πανεπιστημίου τῆς Πράγας καὶ τώρα τοῦ Ἰνστιτούτου Dumbarton Oaks τοῦ Harvard, Francis Dvornik, τὸν γνωστότατον μελετητὴν τοῦ βίου τῶν Κωνσταντίνου καὶ Μεθοδίου καὶ τῶν σχέσεων τοῦ Φωτίου μετὰ τῆς Καθολικῆς Ἐκκλησίας. Ἡ ἀφιέρωσις ἐγένετο ἀπὸ φίλους καὶ μαθητάς του ἐπὶ τῇ ἑξηκοστῇ ἐπετείῳ τῶν γενεθλίων του. Ὁ τόμος περιέχει τὰ ἀκόλουθα δημοσιεύματα, ὅλα εἰς γλῶσσαν ἀγγλικήν: 1) *Πολιτικὴ θεωρία εἰς τοὺς βίους τῶν Σλάβων ἁγίων Κωνσταντίνου καὶ Μεθοδίου*, ὑπὸ τοῦ Milton Anastol. 2) *Ἥσσονες ἐγχώριοι πηγαὶ διὰ τὰς ἀρχὰς τῆς ἱστορίας τῆς Σλαβικῆς ἐκκλησίας*, ὑπὸ R. Jacobson. 3) *Ἀπὸ τὸ Velehrad εἰς τὸ Olomouc*, ὑπὸ O. Odlozilik. 4) *Εἰσαγωγὴ εἰς τὴν Ἱστορίαν τῆς παλαιᾶς Ρωσσικῆς λογοτεχνίας*, ὑπὸ N. Trubetzkoy. 5) *Περὶ τοῦ ζητήματος τῶν «εἰδῶν» εἰς τὴν παλαιὰν Ρωσσικὴν λογοτεχνίαν*, ὑπὸ D. Cizevsky. 6) *Θεὸς καὶ ἡ «Οἰκογένεια ἡγεμόνων» προεδρευομένη ὑπὸ τοῦ Βυζαντινοῦ αὐτοκράτορος*, ὑπὸ A. Crabar. 7) *Ὁ Τσάρος Στέφανος Δουσὰν καὶ τὸ Ἅγιον Ὄρος*, ὑπὸ τοῦ Γ. Σούλη 8) *Μία παραμεληθεῖσα Βυζαντινὴ πηγὴ διὰ τὴν Μοσκοβιτικὴν πολιτικὴν Ἰδεολογίαν*, ὑπὸ I. Sevcenko. 9) *Παλαιαὶ διεθνεῖς προσ-*

βλητικαὶ καὶ ἐγκωμιαστικαὶ ἐκφράσεις, ὑπὸ S. Kot. 10) *Περὶ τοῦ Θεοφάνους Προκόποβιτς ὡς συγγραφέως καὶ ἱεροκήρυκος κατὰ τὴν Κιεβικὴν του ἐποχήν*, ὑπὸ J. Serech. 11) *Αἱ ἀρχαὶ τῆς συγχρόνου Τσεχικῆς λογοτεχνίας*, ὑπὸ M. Souckova. 12) *Οἱ γραμματικοὶ ἐρίζουν. Ἡ σημασία τῆς ἐκφράσεως Aleksandrijskij Stolp τοῦ Πούσκιν*, ὑπὸ W. Lednicki. 13) *Ὁ Πούσκιν καὶ οἱ «Δειπνοσοφισταί»*, ὑπὸ R. Burgi. 14) *Νόρβιντ καὶ Πούσκιν*, ὑπὸ W. Weintraub. 15) *Ἡ Ἀμερικὴ εἰς τὴν ζωὴν καὶ τὸ ἔργον τοῦ Τσέχου ποιητοῦ Ι. Σλάντεκ*, ὑπὸ R. Sturm. 16) *Περὶ τοῦ ὕφους ἑνὸς Λεσκοβιανοῦ Skaz*, ὑπὸ H. Mc Lean. 17) *Stephan Zeromski*, ὑπὸ J. Lechon. 18) *Σύγχρονος Τσεχικὴ κριτικὴ καὶ φιλολογικὴ ἐπιστήμη*, ὑπὸ R. Wellek. 19) *Λαϊκὴ Θρησκεία εἰς τοὺς Ὀρθοδόξους τῆς Ἀνατολικῆς Γιουκοσλαβίας*, ὑπὸ M. Filipovič. 20) *Σημειώσεις περὶ τοῦ Διγενῆ Ἀκρίτα καὶ τῆς Σερβοκροατικῆς ἐπικῆς ποιήσεως*, ὑπὸ A. Lord. Τὰ δημοσιεύματα συμπληροῦνται εἰς μὲν τὴν ἀρχὴν τοῦ τόμου διὰ βιογραφίας τοῦ Dvornik ὑπὸ τοῦ D. Obolensky εἰς δὲ τὸ τέλος αὐτοῦ διὰ τοῦ καταλόγου δημοσιευμάτων τοῦ τιμωμένου συγγραφέως.

ΒΑΣΙΛΕΙΟΣ ΛΑΟΥΡΔΑΣ

Costantino Porfirogenito De thematibus. Introduzione - Testo critico - Commento a cura di A. Pertusi, ἐν τῇ συλλογῇ Studi e Testi, τόμ. 160, Βατικανόν, 1952. Σελ. XV – 210.

Τὸ ἔργον τοῦ Κωνσταντίνου τοῦ Πορφυρογεννήτου ἔτυχε κατὰ τὰ τελευταῖα ἔτη ἰδιαιτέρας προσοχῆς. Μετὰ τὴν ἔκδοσιν πρώτου βιβλίου τοῦ Περὶ βασιλείου τάξεως ὑπὸ τοῦ A. Vogt [1] καὶ τοῦ Πρὸς τὸν ἴδιον υἱὸν Ρωμανὸν ὑπὸ τῶν Gy. Moravcsik καὶ R. Jenkins, ὁ A. Pertusi παρέχει ἐν τῷ ὑπὸ τὸν παρατεθέντα τίτλον τόμῳ κριτικὴν ἔκδοσιν τοῦ Περὶ τῶν θεμάτων συγγραμματίου, ἤ, ὡς τοῦτο φέρεται ἐν τῇ χειρογράφῳ παραδόσει, τοῦ «Φιλοπονήματος Κωνσταντίνου βασιλέως υἱοῦ Λέοντος περὶ τῶν θεμάτων τῶν ἀνηκόντων τῇ βασιλείᾳ τῶν Ρωμαίων».

Πλὴν τοῦ βραχέος προλόγου καὶ τῆς βιβλιογραφίας πηγῶν καὶ βοηθημάτων, τὸ βιβλίον τοῦ κ. Pertusi περιλαμβάνει τρία μέρη: τὴν Εἰσαγωγήν, τὸ κείμενον καὶ τὸ ἑρμηνευτικὸν ὑπόμνημα. Ἀκολουθοῦν ὁ πίναξ ὀνομάτων

[1] Πρβλ. Φ. Κουκουλέ, Διορθωτικὰ καὶ ἑρμηνευτικὰ εἰς τὴν Ἔκθεσιν τῆς βασιλείου τάξεως Κωνσταντίνου τοῦ Πορφυρογεννήτου καὶ τὸ Κλητορολόγιον τοῦ Φιλοθέου, Ἐπετ. Ἑταιρείας Βυζ. Σπουδῶν, τόμ. 19 (1949), σελ. 75 κέ.

καὶ πραγμάτων, πίναξ λέξεων τοῦ μεταγενεστέρου Ἑλληνισμοῦ, γραμματικαὶ παρατηρήσεις, ἀναγραφὴ τῶν πηγῶν. Εἰς τὸν τόμον εἶναι προσηρτημένος χάρτης τῶν θεμάτων τοῦ Βυζαντινοῦ Κράτους κατὰ τὴν δεκάτην ἑκατονταετηρίδα μετὰ τῶν πόλεων, αἵτινες μνημονεύονται ἐν τῷ Περὶ θεμάτων ἔργῳ.

Ἡ μακρὰ Εἰσαγωγὴ (σελ. 1 - 55) ἀφιεροῦται εἰς τὴν παράδοσιν καὶ τὴν σύνθεσιν τοῦ ἔργου, εἰς τὰς σχέσεις αὐτοῦ μετὰ τῶν ἄλλων συγγραμμάτων τοῦ αὐτοκράτορος, ἰδίᾳ μετὰ τοῦ Βίου τοῦ Βασιλείου τοῦ Α΄ καὶ τοῦ Πρὸς τὸν ἴδιον υἱὸν Ρωμανόν, εἰς τὰς ἀρχάς, τὰς ὁποίας ὁ ἐκδότης ἠκολούθησεν ἐν τῇ προκειμένῃ ἐκδόσει, εἰς τὰς παλαιοτέρας ἐκδόσεις.

Τὸ κείμενον τοῦ συγγραμματίου καταλαμβάνει τὰς σελίδας 59 - 100. Διαιρεῖται εἰς δύο βιβλία, ὧν τὸ πρῶτον ἀναφέρεται εἰς τὰ θέματα τῆς Ἀνατολῆς, τὸ δὲ δεύτερον εἰς τὰ θέματα τῆς Δύσεως. Ἐν τῷ ὑποσελιδίῳ κριτικῷ ὑπομνήματι ὁ ἐκδότης παρέχει τὰς γραφὰς τῶν κωδίκων καὶ τῶν παλαιοτέρων ἐκδόσεων, ἰδιαιτέρως δὲ παραπέμπει εἰς τὰς πηγὰς ἢ εἰς τὰ κείμενα, εἰς τὰ ὁποῖα ἐμμέσως ἢ ἀμέσως ἀναφέρεται ὁ συγγραφεύς.

Τὸ ἑρμηνευτικὸν ὑπόμνημα (σελ. 1 - 183) δὲν περιορίζεται εἰς τὴν στενὴν πραγματικὴν ἑρμηνείαν τοῦ κειμένου, ἀλλ' ἅπτεται γενικωτέρων προβλημάτων, ἀφορώντων εἰς τὸν θεσμὸν τῶν θεμάτων καὶ εἰς τὴν ἱστορίαν τῶν θεμάτων καθ' ἕκαστα. Τοῦ ὑπομνήματος προτάσσεται βραχὺ κεφάλαιον περὶ τῆς γενέσεως καὶ τῆς προελεύσεως τοῦ θεματικοῦ θεσμοῦ. Ἀκολούθως, κατὰ τὴν τάξιν τῆς ἀναγραφῆς τοῦ Πορφυρογεννήτου, ὁ ἐκδότης ἐρευνᾷ τὰ κατὰ τὴν ἱστορίαν ἑκάστης διοικητικῆς περιφερείας. Προτάσσει γενικὴν ἀνασκόπησιν, ἐν τῇ ὁποίᾳ γίνεται λόγος περὶ τοῦ ὀνόματος, περὶ τῶν χρόνων, καθ' οὓς μαρτυρεῖται τὸ πρῶτον τὸ θέμα, περὶ τῶν ὁρίων, περὶ τῶν διοικητῶν καὶ τῶν πρωτευουσῶν τῶν περιοχῶν. Ἀκολουθοῦν αἱ σημειώσεις εἰς τὸ κείμενον, διὰ τῶν ὁποίων διευκρινοῦνται ἐπὶ μέρους σημεῖα, ἀναφερόμενα εἰς θεσμούς, εἰς γεωγραφικὰ καὶ ἐθνικὰ ὀνόματα, εἰς λέξεις κλπ.

Ἐκ τῆς βραχείας ταύτης ἀναλύσεως διαφαίνεται τὸ πολλαπλοῦν ἐνδιαφέρον, τὸ ὁποῖον παρουσιάζει τὸ δημοσίευμα τοῦ κ. Pertusi. Ἐν πρώτοις, εὐπρόσδεκτος εἶναι ἡ κριτικὴ ἔκδοσις τοῦ κειμένου μετὰ τῶν ἄλλων συμβολῶν, τῶν ἀφορωσῶν εἰς τὴν χειρόγραφον παράδοσιν καὶ τὰς πηγάς. Τὸ Περὶ θεμάτων συγγραμμάτιον ὑστερεῖ βεβαίως κατὰ πολὺ τῶν ἄλλων ἔργων τοῦ Πορφυρογεννήτου, εἶναι ὅμως παρὰ ταῦτα χρήσιμον ὡς ἱστορικὴ πηγή, ὁσάκις ὁ συγγραφεύς, ἀπέχων τῆς ἀκαίρου καὶ ἀμφιβόλου ἀξίας *ἀρχαιολογίας*, ἀσχολεῖται περὶ τὰ προβλήματα τοῦ παρόντος. Διὰ τοῦτο ἡ νέα ἔκδοσις πληροῖ ἀναμφισβητήτως αἰσθητὸν κενόν.

Ὡς ὅμως ἐλέχθη ἀνωτέρω, ὁ κ. Pertusi δὲν ἠρκέσθη εἰς τὸ ἔργον τοῦ ἐκδότου, ἀλλ' ἠθέλησε νὰ προσδώσῃ εἰς τὸ δημοσίευμά του γενικώτερον χαρακτῆρα. Ὁρμώμενος ἐκ τῶν πληροφοριῶν τοῦ Πορφυρογεννήτου καὶ κινούμενος ἐντὸς τῶν πλαισίων τοῦ συγγραμματίου, ἐπραγματεύθη εὐρύτερον

τὰ κατὰ τὴν διοικητικὴν διαίρεσιν καὶ τὴν ἐπαρχιακὴν ὀργάνωσιν τῆς Αὐτοκρατορίας. Χωρὶς νὰ ἐξαντλῇ τὰ πολύπλοκα προβλήματα, τὰ ὁποῖα συνδέονται πρὸς τὴν θεματικὴν διοίκησιν, χωρὶς νὰ ἐκμεταλλεύεται συστηματικῶς ὑλικὸν χρησιμώτατον διὰ τὴν προσωπογραφίαν τῶν ἐπαρχιακῶν ἀρχόντων, ὁ συγγραφεὺς παρέχει ἔργον καὶ ἀπὸ τῆς ἀπόψεως ταύτης χρήσιμον, ἀνακαινίζων ἐν πολλοῖς τὴν ἱστορίαν τῶν ἐπὶ μέρους θεμάτων μέχρι τοῦ δεκάτου αἰῶνος.

Θὰ ἠδύνατό τις νὰ ἐπιφέρῃ παρατηρήσεις τινὰς εἰς τὰ καθ' ἕκαστα, ἐπιφυλασσόμεθα δὲ νὰ ἐπανέλθωμεν ἀλλαχοῦ εἴς τινα σημεῖα χρῄζοντα συμπληρώσεως ἢ διευκρινήσεως [1]. Περιοριζόμενοι ἐνταῦθα εἰς τὰ γενικώτερα προβλήματα, παρατηροῦμεν ὅτι ὁ συγγραφεὺς μετά τινος στενότητος καὶ οὐχὶ πάντοτε εὐστόχως ἀποδίδει τὰς ἱστορικὰς συνθήκας, ὑφ' ἃς ἐγεννήθη καὶ ἀνεπτύχθη ὁ θεσμὸς τῶν θεμάτων. Οὕτω, τὰ κατὰ τὴν γένεσιν τῆς νέας ἐπαρχιακῆς διοικήσεως ἐρευνῶνται αὐτοτελῶς καὶ οὐχὶ ἐν συναρτήσει πρὸς τὰς μεγάλας μεταρρυθμίσεις, αἱ ὁποῖαι ἀνεκαίνισαν τὸν κρατικὸν σκελετὸν τοῦ Βυζαντινοῦ Κράτους κατὰ τὸν ἕβδομον αἰῶνα. Οὐχὶ ἐπιτυχῶς ἡρμηνεύθησαν καθ' ἡμᾶς καὶ τὰ ἀφορῶντα εἰς τὴν ἵδρυσιν εὐρωπαϊκῶν τινων θεμάτων. Ἀναγινώσκοντες τὰ σχετικὰ ὑπομνήματα (βλ. ἰδίως σελ. 174), ἔχομεν τὴν ἐντύπωσιν ὅτι τὸ κεφαλαιῶδες στρατιωτικὸν καὶ πολιτικὸν αἴτημα, τὸ ὁποῖον ἐπέβαλε τὴν ὀργάνωσιν τῶν δυτικῶν ἐδαφῶν, ὑπῆρξεν ἡ σλαβικὴ ἀπειλή. Πιστεύομεν τοὐναντίον ὅτι τὰ πλεῖστα τῶν δυτικῶν θεμάτων ἱδρύθησαν διὰ νὰ ἀντιμετωπισθῇ κυρίως ἡ μεγάλη ἀραβικὴ ἐπίθεσις εἰς τὴν Μεσόγειον καὶ διὰ νὰ ὑποστηριχθῇ ἡ ἰταλικὴ πολιτική [2]. Εἰς τὴν ἀναχαίτισιν τῶν σλαβικῶν ἐπιθέσεων καὶ τὴν ἀπορρόφησιν τῶν ξένων τούτων πληθυσμῶν ἀπέβλεπον ἄλλα διοικητικὰ μέτρα, μικροτέρας σημασίας, ὡς ἡ ἵδρυσις *ἀρχοντιῶν* ἐντὸς τῶν εὐρυτέρων πλαισίων τῆς θεματικῆς ὀργανώσεως. Ἀπίθανον εὑρίσκομεν τὴν μετὰ πολλῆς ἄλλωστε ἐπιφυλακτικότητος διατυπωθεῖσαν γνώμην (σελ. 168), ὅτι τὸ θέμα Θεσσαλονίκης ἱδρύθη ἐν συναφείᾳ πρὸς τὴν ἀναδιοργάνωσιν τῶν δυτικῶν ἐπαρχιῶν μετὰ τὴν ἐκστρατείαν τοῦ Ἰουστινιανοῦ τοῦ Β' τοῦ ἔτους 689 [3].

---

[1] Πρβλ. παρατηρήσεις τινὰς ἐν τῇ ἡμετέρᾳ μελέτῃ : Le thème de Céphalonie et la défense de l'Occident, ἐν L'Hellénisme Contemporain, 1954, σελ. 303 κἑ.

[2] Πρβλ. Αὐτόθι, σελ. 310 κἑ.

[3] Πρβλ. καὶ τὴν μελέτην τοῦ Στ. Κυριακίδου, Θεσσαλονίκια Μελετήματα, (Θεσσαλονίκη, 1939), σελ. 18 κἑ. Νέον ὑλικὸν διὰ τὴν ἱστορίαν τοῦ θέματος Θεσσαλονίκης προσήγαγεν ὁ καθ. Fr. Dölger, Aus den Schatzkammern des Heiligen Berges, Μόναχον, 1948. Ἰδιαιτέρας προσοχῆς ἄξιον εἶναι τὸ μολυβδόβουλλον Ἀγαλλιανοῦ τινος, σπαθαρίου καὶ ἐπάρχου Θεσσαλονίκης, τοῦ ἐνάτου αἰῶνος : V. Laurent, Documents de Sigillographie. La Collection C. Orghidan (Παρίσιοι, 1952), σελ. 128 - 129 (ἀριθμ. 238).

Ἡ μακρὰ εἰσαγωγὴ καὶ τὰ ἱστορικὰ ὑπομνήματα τοῦ κ. Pertusi ἀνακινοῦν καὶ ἄλλα κεφαλαιώδη προβλήματα, περὶ ὧν εἶναι ἀνάγκη νὰ λεχθοῦν ὀλίγα τινά. Ἐννοοῦμεν κυρίως τὸ πρόβλημα τῆς συνθέσεως τοῦ Περὶ θεμάτων ἔργου καὶ τὸ πρόβλημα τῆς γενέσεως τῶν θεματικῶν θεσμῶν.

Μελετῶν τὴν χειρόγραφον παράδοσιν καὶ τὰς πηγὰς τοῦ ἔργου, ὁ ἐκδότης ἤχθη εἰς συμπεράσματα, ἀνατρέποντα τὰς μέχρι σήμερον παραδεδεγμένας γνώμας. Δέχεται δηλαδὴ ὁ κ. Pertusi ὅτι τὸ πρῶτον βιβλίον, ὡς διεσώθη ἐν τῇ διασκευῇ τοῦ Vaticanus graecus 1065 τοῦ δεκάτου αἰῶνος, πρέπει νὰ θεωρηθῇ ὡς τὸ πρωτότυπον ἡμιτελὲς ἔργον, ἔργον νεανικὸν τοῦ Πορφυρογεννήτου, συνταχθὲν περὶ τὸ ἔτος 933/934. Τὸ πρῶτον τοῦτο βιβλίον ὑπέστη μεταγενεστέραν ἐπεξεργασίαν καὶ διετυπώθη ἐν τῇ διασκευῇ τῇ σῳζομένῃ ἐν τῷ Parisinus gr. 854 τοῦ δεκάτου τρίτου αἰῶνος. Ἔργον τοῦ διασκευαστοῦ εἶναι καὶ τὸ δεύτερον βιβλίον. Ἡ ὅλη ἐπεξεργασία ἐγένετο κατὰ τὸ τέλος τοῦ δεκάτου αἰῶνος, μετὰ τὸ ἔτος 998, ἐν τῷ πνεύματι τῆς ἐγκυκλοπαιδικῆς κινήσεως, τῆς ὁποίας εἰσηγητὴς ὑπῆρξεν αὐτὸς ὁ Κωνσταντῖνος ὁ Ζ'. Ἴσως διασκευαστὴς ὑπῆρξεν ὁ Ἰωσὴφ Γενέσιος (βλ. κυρίως σελ. 48). Ἡ θεωρία αὕτη εἶναι πολὺ τολμηρὰ καὶ παρέχει ἔδαφος εἰς σοβαρὰς ἀντιρρήσεις. Τὰ ὑπὸ τοῦ συγγραφέως προσαγόμενα τεκμήρια δὲν εἶναι πειστικά. Αἱ μεταξὺ τῶν δύο βιβλίων ἀντιθέσεις καὶ διαφοραὶ ὀφείλονται εἰς τὴν πλημμελῆ μέθοδον καὶ τὰς μετεωρίας, τῶν ὁποίων γέμει τὸ ἔργον τοῦ Πορφυρογεννήτου, ἰδιαίτατα δὲ τὸ νεανικὸν τοῦτο Περὶ θεμάτων συγγραμμάτιον. Διὰ τοῦτο δικαίως ὁ κ. Γεώργιος Ostrogorsky ἀπορρίπτει τὰ πορίσματα τοῦ κ. Pertusi καὶ δέχεται τὴν γνησιότητα τοῦ δευτέρου βιβλίου [1].

Ἐν ἰδίῳ βραχεῖ κεφαλαίῳ (σελ. 103 - 111), ὁ ἐκδότης ἐρευνᾷ τὸ ἐπίμαχον πρόβλημα τῆς γενέσεως τοῦ θεσμοῦ τῶν θεμάτων. Ὀρθῶς ἀποκρούει τὰς θεωρίας τοῦ Stein καὶ τοῦ Darkò, καθ' ἃς οὗτος ὀφείλει τὴν προέλευσιν εἰς περσικὰς ἢ τουρανικὰς ἐπιδράσεις. Κατὰ τὰ ἄλλα, τὰ ἐν σελ. 110 - 111 συμπεράσματα ἀποτελοῦν ἁπλᾶς διαπιστώσεις διὰ τὴν λεπτομερεστέραν μελέτην τοῦ προβλήματος. Αὕτη πρέπει καθ' ἡμᾶς νὰ στηριχθῇ ἐπὶ τῶν ἀκολούθων θεμελιωδῶν ἀρχῶν : ὅτι ὁ θεσμὸς τῶν θεμάτων δὲν ἐφηρμόσθη κατ' ἀκολουθίαν λελογισμένης καὶ ἐκ τῶν προτέρων καθωρισμένης μεταρρυθμιστικῆς πολιτικῆς, ἀλλ' ὑπὸ τὴν πίεσιν τῶν ἀναγκῶν τῆς ἀμύνης καὶ οἱονεὶ συμπτωματικῶς· ὅτι τὸ πρόβλημα δὲν πρέπει νὰ ἐξετάζεται κεχωρισμένως, ἀλλ' ἐν συναφείᾳ πρὸς τὰς κρατικὰς καὶ διοικητικὰς μεταμορφώσεις τοῦ ἑβδόμου αἰῶνος· ὅτι ἐν τῇ μελέτῃ τῶν πραγμάτων πρέπει νὰ ληφθοῦν κυρίως ὑπ' ὄψιν οἱ θεσμοὶ καὶ αἱ μέθοδοι τῶν ὑστέρων ρωμαϊκῶν χρόνων ἐν συν-

---

[1] G. Ostrogorsky, Sur la date de la composition du Livre des thèmes et sur l'époque de la constitution des premiers thèmes d'Asie Mineure, ἐν Byzantion, τόμ. 23 (1953 - 1954), σελ. 31 κἑ.

δυασμῷ μετὰ τῶν ἐπιβιώσεων τῆς ἑλληνιστικῆς ἐποχῆς. Ὑπάρχει ὅμως εἰς τὰ πορίσματα τοῦ κ. Pertusi ἓν σημεῖον, τὸ ὁποῖον δικαίως προεκάλεσε συζητήσεις: τὸ σημεῖον, τὸ ἀναφερόμενον εἰς τοὺς χρόνους, καθ' οὓς ἐμφανίζεται τὸ πρῶτον ἡ θεματικὴ διοίκησις.

Εἶναι γνωστὸν ὅτι ἡ γένεσις τοῦ θεσμοῦ τῶν θεμάτων ἀνάγεται συνήθως εἰς τοὺς χρόνους τοῦ Ἡρακλείου καὶ τῶν διαδόχων του. Κατὰ τὸν κ. Pertusi, τοῦτο ἀποτελεῖ «μῦθον» καὶ δὲν εἶναι δυνατὸν νὰ γίνῃ μετὰ βεβαιότητος λόγος περὶ θέματος ἐν τῇ σημασίᾳ τῆς διοικητικῆς καὶ στρατιωτικῆς περιφερείας πρὸ τῶν ἐτῶν 667/680. Ὑποστηρίζων τὴν ἄποψιν ταύτην, ὁ συγγραφεὺς ἀρνεῖται τὴν ἀποδεικτικὴν σημασίαν συγκεκριμένων μαρτυριῶν τοῦ Πασχαλίου Χρονικοῦ, τοῦ Θεοφάνους καὶ αὐτοῦ τοῦ Πορφυρογεννήτου.

Τὸ ὅλον θέμα ἀπησχόλησε ἐπ' ἐσχάτων τὴν ἱστορικὴν ἔρευναν. Ὁ N. Baynes δὲν ἀποδίδει σημασίαν εἰς τὰς μαρτυρίας τοῦ Θεοφάνους, διότι οὗτος κατ' ἀναχρονισμὸν ἐχρησιμοποίησεν ὅρους τῆς ἐποχῆς του πρὸς δήλωσιν πραγμάτων τοῦ ἑβδόμου αἰῶνος. Γενικώτερον, ὁ Ἄγγλος ἱστορικὸς πιστεύει ὅτι τὰ θέματα ἱδρύθησαν κατὰ τὸ δεύτερον ἥμισυ τοῦ αἰῶνος τούτου [1]. Ἄλλος ἐρευνητής, ὁ W. Ensslin, διατηρῶν ἐπιφυλάξεις ὅσον ἀφορᾷ εἰς τὴν ἀξίαν τῶν μαρτυριῶν τοῦ Θεοφάνους, δέχεται ὅτι τὰ θέματα ὠργανώθησαν ἐπὶ Ἡρακλείου μετὰ τὴν νικηφόρον ἔκβασιν τῶν περσικῶν πολέμων [2]. Τέλος, ἐν τῇ μνημονευθείσῃ διατριβῇ, ὁ Γεώργιος Ostrogorsky, ἀποκρούων τὰς γνώμας ταύτας, πειρᾶται νὰ ἀποκαταστήσῃ τὴν ἀξιοπιστίαν τῶν πηγῶν καὶ καταλήγει εἰς τὸ συμπέρασμα ὅτι «αἱ μαρτυρίαι αὗται διὰ τῆς προφανοῦς συμφωνίας των ἀποδεικνύουν ὅτι ἡ συγκρότησις τῶν πρώτων θεμάτων ἀνάγεται εἰς τοὺς χρόνους τοῦ Ἡρακλείου καὶ προηγεῖται τῆς νικηφόρου ἐκστρατείας κατὰ τῶν Περσῶν» [3].

Τοῦ θέματος ὡς στρατιωτικῆς μονάδος ἔχομεν μνείαν ἐν τῷ Στρατηγικῷ τοῦ Ψευδο-Μαυρικίου κατὰ τὰ τέλη τοῦ ἕκτου ἢ τὰς ἀρχὰς τοῦ ἑβδόμου αἰῶνος, ἂν καὶ οἱ ἐκδόται ὀβελίζουν τὴν λέξιν [4]. Ὑπὸ τὴν αὐτὴν σημασίαν χρησιμοποιεῖ ταύτην καὶ ὁ Θεοφάνης (σελ. 300), ἀναφερόμενος εἰς γεγονότα τοῦ ἔτους 611/612. Ὁ ὅρος, χρησιμοποιούμενος ἴσως πρὸς δήλωσιν ὑποδιαιρέσεώς τινος τοῦ τάγματος, ἐσήμαινε τὰ ἐπαρχιακὰ στρατεύματα ἐν ἀντιθέσει πρὸς τὰ ἐν τῷ κέντρῳ ἐγκατεστημένα. Ἀκολούθως θέμα ὠνομάσθη καὶ

---

[1] N. H. Baynes, The Emperor Heraclius and the Military Theme System, English Historical Review, τόμ. 67 (1952), σελ. 380-381.

[2] W. Ensslin, Der Kaiser Herakleios und die Themenverfassung, Byz. Zeitschrift, τόμ. 46 (1953), σελ. 362-368.

[3] G. Ostrogorsky, Ἔνθ' ἀνωτ., σελ. 55.

[4] Πρβλ. Στ. Κυριακίδου, Πῶς ἡ λέξις *θέμα* ἔφθασεν εἰς τὴν σημασίαν τῆς στρατιωτικῆς περιοχῆς, Κανίσκιον Φαίδωνι Κουκουλέ, Ἐπετ. Ἑταιρείας Βυζ. Σπουδῶν, τόμ. 23 (1953), σελ. 393.

ἡ περιφέρεια, τῆς ὁποίας ἡ πολιτικὴ καὶ στρατιωτικὴ διοίκησις περιῆλθεν εἰς χεῖρας τοῦ στρατιωτικοῦ ἄρχοντος τοῦ ἑδρεύοντος ἐν αὐτῇ ὁμωνύμου σώματος. Κατ' ἀκολουθίαν, τὸ ἀπασχολοῦν ἡμᾶς πρόβλημα ἐντοπίζεται εἰς τὸ συγκεκριμένον ἐρώτημα: πότε διὰ πρώτην φορὰν τὸ ὄνομα ἑνὸς τῶν στρατιωτικῶν σωμάτων, τῶν Ἀρμενιακῶν, τῶν Ἀνατολικῶν, τοῦ Ὀψικίου, τῶν Καραβησιάνων, ἔλαβεν εἰδικὴν γεωγραφικὴν σημασίαν; Ἐκ τῶν μαρτυριῶν τῶν πηγῶν ἡ ἀναφερομένη εἰς τὰς κατὰ τὸ ἔτος 622 προπαρασκευὰς τοῦ Ἡρακλείου ἔχει ἰδιάζουσαν ἀξίαν. Κατὰ τὸν Θεοφάνη (σελ. 303), ὁ αὐτοκράτωρ «ἐπὶ τὰς τῶν θεμάτων χώρας ἀφικόμενος, συνέλεγε τὰ στρατόπεδα καὶ πρασετίθει αὐτοῖς νέαν στρατείαν». Ἤδη, λοιπόν, τότε τὰ στρατιωτικὰ σώματα εἶχον ἐγκατασταθῆ εἰς ὡρισμένας περιοχάς. Ἴσως νὰ μὴ εἶχεν ἀκόμη ὁριστικῶς διαμορφωθῆ ἡ κατὰ χῶρον διάρθρωσις. Ἐν συμπεράσματι, νομίζομεν ὅτι ἤδη πρὸ τῆς ἐκβάσεως τῶν περσικῶν ἐκστρατειῶν τοῦ Ἡρακλείου ἤρχισε νὰ ὀργανοῦται ἡ νέα ἐπαρχιακὴ διοίκησις, προαχθεῖσα διαρκοῦντος τοῦ πολέμου. Εἶναι πάντως ἀνάγκη νὰ τονισθῇ ὅτι τὸ πρόβλημα δὲν ἔχει ἐξαντληθῆ ἀπὸ ἀπόψεως ἀναψηλαφήσεως τῶν μαρτυριῶν. Λεπτομερὴς ἔρευνα τῆς σημασιολογικῆς ἐξελίξεως τοῦ ὅρου *θέμα* ἀπὸ τῶν ἀρχῶν τοῦ ἑβδόμου μέχρι τοῦ τέλους τοῦ ὀγδόου αἰῶνος θὰ ἀπέβαινεν ἴσως διδακτική. Ἐξ ἄλλου, ἀναγκαία θὰ ἦτο καὶ ἡ ἀντίστροφος ἔρευνα, ἡ ὁποία θὰ εἶχεν ὡς ἀντικείμενον τὰς ἐπιβιώσεις τῶν παλαιοτέρων ἐπαρχιακῶν θεσμῶν.

Αἱ παρατηρήσεις αὗται μαρτυροῦν περὶ τοῦ διαφέροντος, τὸ ὁποῖον προεκάλεσεν ἡ νέα ἔκδοσις τοῦ Περὶ θεμάτων τοῦ Πορφυρογεννήτου. Διὰ τῆς ἀποκαταστάσεως τοῦ κειμένου καὶ διὰ τῶν παντοίων ἑρμηνευτικῶν ὑπομνημάτων του ὁ κ. Pertusi ἐπετέλεσεν ἔργον ἀξιόλογον καὶ χρήσιμον.

ΔΙΟΝ. Α. ΖΑΚΥΘΗΝΟΣ

R. M. Dawkins, Modern Greek Folktales, chosen and translated by —, Oxford, at the Clarendon Press 1953 pp. XXXVIII+491.

Τὸ βιβλίον τοῦτο τοῦ παλαιμάχου ἐρευνητοῦ τοῦ νεοελληνικοῦ βίου καθηγητοῦ R. M. Dawkins ἀποτελεῖ τὴν κυριωτέραν συνθετικὴν ἐργασίαν ἥτις κατὰ τὰς τελευταίας δεκαετηρίδας ἐμφανίζεται μὲ ἀντικείμενον ἐρεύνης τὰ νεοελληνικὰ παραμύθια. Ἐνῷ εἰς τὸ προηγούμενον βιβλίον του (Forty-five Stories from the Dodekanese, 1950 σελ. XI+560) ἐξέδωκε 45 ἀνέκδοτα παραμύθια τῆς Δωδεκανήσου, κυρίως τῆς Κῶ, τώρα μεταφράζει 84 ἑλληνικὰ προερχόμενα ἐκ διαφόρων περιοχῶν καὶ δημοσιευμένα πρὶν εἰς ἑλληνικὰ βιβλία, αὐτοτελῆ ἢ περιοδικά.

Εἰς ἕκαστον παραμύθι ὁ συγγραφεὺς προτάσσει τῆς μεταφράσεως ἱκανὰς παρατηρήσεις του καὶ ἀναγραφὴν τῶν παραλλαγῶν του. Ἐπίσης συνδέει ἕκαστον παραμύθι πρὸς τὸν ἀντίστοιχον τύπον τὸν ὁποῖον διεθνῶς φέρει τοῦτο εἰς τοὺς καταλόγους τῶν παραμυθιακῶν θεμάτων τοὺς συντεθέντας ὑπὸ τῶν διακεκριμένων μελετητῶν Anti Aarne καὶ Stith Thompson (Motif-Index of Folk-Literature, 6 vols). Εἰς τοὺς καταλόγους ἐκείνους ἦτο μέχρι τοῦδε προφανὴς ἡ σχεδὸν συστηματικὴ ἀπουσία νεοελληνικῶν παραμυθιῶν, ὀφειλομένη εἰς τὸ γεγονὸς ὅτι οἱ μὲν ξένοι ἐθνολόγοι, ἂν μάλιστα δὲν συμβαίνῃ νὰ εἶναι κατὰ τύχην καὶ κλασσικοὶ φιλόλογοι, πάντοτε ἀγνοοῦν τὰς ἑλληνικὰς ἐκδόσεις, ἀπροσπελάστους ἄλλωστε διὰ τὴν στρυφνὴν διαλεκτικὴν μορφὴν τῶν περισσοτέρων νεοελληνικῶν παραμυθιῶν, οἱ δὲ Ἕλληνες λαογράφοι δὲν ἐφρόντισαν μέχρι τοῦδε νὰ δημοσιεύσουν περιλήψεις παραμυθιῶν καὶ συστηματικὸν πίνακα ἁπάντων θεμάτων καὶ ἐπεισοδίων, μὲ τὸν ὁποῖον καὶ τὸ νεοελληνικὸν παραμύθι διεθνῶς θὰ ἐγίνετο γνωστότερον καὶ ἡ πρωτοτυπία του εἰς τὰ ἐπεισόδια καὶ τὸν τρόπον πλοκῆς των θὰ καθίστατο αὐταπόδεικτος. Ἀπὸ τῆς ἀπόψεως λοιπὸν ταύτης, τὸ νέον βιβλίον τοῦ Dawkins ἀσφαλῶς θὰ συμπληρώσῃ ἓν μέρος τοῦ ὑπάρχοντος κενοῦ, ὑπάρχει μάλιστα ἐλπὶς ὅτι καὶ θὰ συντελέσῃ ὥστε τὰ παραμύθια τοῦ βιβλίου τούτου νὰ συμπεριληφθοῦν εἰς τὴν ἀπὸ τοῦ 1950 ἀποφασισθεῖσαν καὶ ἑτοιμαζομένην ἐν Ἀμερικῇ ἐπανέκδοσιν τοῦ χρησιμωτάτου ἑξατόμου ἔργου τῶν Aarne-Thompson.

Ἀλλ' ἀκριβῶς ἀπὸ τῆς ἀπόψεως ταύτης τὸ βιβλίον τοῦ καθηγητοῦ Dawkins, καὶ μέχρις ὅτου γίνῃ νέα συστηματικὴ ἀποδελτίωσίς του, παρουσιάζει ἓν σοβαρὸν μειονέκτημα: Πρόκειται διὰ τὸν ἐν τέλει τοῦ βιβλίου πίνακα ὀνομάτων καὶ πραγμάτων, ὅστις ἐκτεινόμενος εἰς δύο περίπου σελίδας εἶναι ἀπολύτως ἀνεπαρκὴς δι' ἓν βιβλίον 491 σελίδων, ὅπου τὰ παραμύθια ἔχουν καὶ πρωτοτυπίαν καὶ ἰδιορρυθμίαν τοιαύτην ὥστε πολὺ συχνὰ ν' ἀποκλίνουν τῶν γνωστῶν καὶ καθιερωμένων τύπων τῆς συλλογῆς Aarne-Thompson. Ἔπρεπεν ὁ πίναξ νὰ περιλαμβάνῃ συστηματικῶς πάντα τὰ χαρακτηριστικὰ ἐπεισόδια, ὀνόματα, πράγματα, σύμβολα, καθὼς καὶ τὴν ποικιλίαν ρόλου τὸν ὁποῖον ἑκάστοτε ἕκαστον διαδραματίζει. Ὁ τρόπος καὶ ἡ πληρότης μὲ τὴν ὁποίαν, διὰ παρόμοια πρόσωπα καὶ πράγματα καὶ ρόλους των, ἔχουν συντεθῆ οἱ θαυμάσιοι πίνακες τοῦ J. G. Frazer εἰς τὸ δωδεκάτομον Golden Bough καὶ τὰ ἄλλα, πεντήκοντα περίπου εἰς ἀριθμὸν τόμων, βιβλία του θὰ ἠδύναντο νὰ εἶχαν χρησιμεύσει εἰς τὸν Dawkins ὡς πρότυπον. Βεβαίως ἡ σύνταξις τοιούτων πινάκων ἀπαιτεῖ θυσίας καὶ χρόνον, ἀνταποδίδει ὅμως καὶ ἐπαυξάνει τὴν ὅλην ἄλλην ἀξίαν τοῦ βιβλίου.

Ἐκ τῆς ἐξετάσεως τῆς βιβλιογραφίας (ἐν σελ. XII – XIII, καὶ εἰς τὸν πρόλογον ἑκάστου παραμυθιοῦ), ὁ ἀναγνώστης διαπιστώνει μετά τινος ἐκπλήξεως ὅτι πασίγνωστα περιοδικά, ὡς ἡ Λαογραφία, τὸ Ἀρχεῖον Πόντου, τὸ Ἀρχεῖον Θρακικοῦ Θησαυροῦ, τὰ Θρακικὰ κ.ἄ., δὲν ἀναφέρονται μὲ τὴν συχνότητα ποὺ ἐπιβάλλεται ἀπὸ τὸ εἰς αὐτὰ ὑπάρχον ἄφθονον ὑλικὸν νεοελληνικῶν παραμυθιῶν. Ἡ τοιαύτη ἀπουσία προκαλεῖ τὴν δικαιολογημένην ὑποψίαν ὅτι πιθανώτατα ἀρκεταὶ παραλλαγαὶ τῶν μεταφραζομένων 84 παραμυθιῶν διέφυγον τὴν προσοχὴν τοῦ συγγραφέως. Εὐτυχῶς ἓν μικρὸν μέρος τοῦ λάθους τούτου ὁ Dawkins ἐπανορθώνει εἰς τὸ νεώτερον βιβλίον του «More Greek Folktales» (1955), ὅπου (σελ. 174 – 176, κεφ. «Addenda to Modern Greek Folktales») δημοσιεύει κατάλογον νέων παραλλαγῶν ἀναφερομένων εἰς 26 ἐκ τῶν 84 παραμυθιῶν τοῦ ὑπὸ κρίσιν βιβλίου καὶ προερχομένων συνήθως ἐκ τῶν προμνημονευθέντων ἑλληνικῶν περιοδικῶν. Εἶμαι ὅμως πεπεισμένος, ὅτι, καὶ μετὰ τὴν προσθήκην ταύτην, ἀσφαλῶς ἐλλείπουν καὶ ἱκαναὶ ἄλλαι παραλλαγαί, ἐνδεχομένως μάλιστα ἀπὸ τὰς καλυτέρας καὶ τὰς πρωτοτυπωτέρας.

Ἀντιρρήσεις εἰς τὰς ἐπὶ μέρους γνώμας τοῦ συγγραφέως, τὰς διατυπουμένας εἰς τὸν πρόλογον ἑκάστου παραμυθιοῦ, θὰ ἠδύνατο ἄλλος ἄλλας νὰ διατυπώσῃ. Νομίζω ὅτι αὗται, ἰδίως ὅταν εἶναι ἀρκεταί, δὲν ἔχουν θέσιν εἰς μίαν σύντομον βιβλιοκρισίαν, ἐνῷ εἶναι χρησιμώταται διὰ νὰ γίνουν ἴσως ἡ ἀφετηρία μικρῶν μελλοντικῶν δημοσιεύσεων.

Ἐκ τῶν ποικίλων καὶ κατὰ τὸ πλεῖστον ὀρθῶν γνωμῶν, τὰς ὁποίας ὁ συγγραφεὺς ἐκθέτει εἰς τὴν γενικὴν εἰσαγωγὴν τοῦ βιβλίου του (σελ. XV – XXXVIIII), προτιμῶ νὰ ἀσχοληθῶ μὲ μίαν βασικήν, ἀναφερομένην εἰς τὴν γνώμην του διὰ τὰ ἐκ τῆς ἑλληνικῆς ἀρχαιότητος κληρονομηθέντα παραμύθια. Ὅσα ἐκεῖ, ἐν σελ. XXXIV, γράφει ὁ Dawkins, συμφωνῶν μὲ προγενεστέραν γνώμην τοῦ W. R. Halliday, περὶ «ἀσυνήθους ἐλλείψεως» ἀρχαίων παραμυθιῶν διατηρουμένων εἰς τὰ νεώτερα ἑλληνικά, νομίζω ὅτι εἶναι ὑπερβολικά, καὶ ἐπίσης ὅτι ἔρχονται εἰς ποιάν τινα ἀντίθεσιν μὲ τὰ ἐν συνεχείᾳ ὀρθῶς ὑποστηριζόμενα ὑπ' αὐτοῦ (σελ. XXXIV κἑξ.) περὶ τοῦ χαρακτῆρος τῶν νεωτέρων Ἑλλήνων ὡς σαφῶς κληρονομουμένου παρὰ τῶν ἀρχαίων προγόνων.

Εἶναι φυσικὸν ὅτι μετὰ τοῦ χαρακτῆρος, ἐμφαινομένου κατὰ τρόπον ἀνάγλυφον καὶ ἐκ τοῦ περιεχομένου τῶν παραμυθιῶν, καὶ δὴ παραλλήλως πρὸς τὴν ὅλην δημώδη πνευματικὴν κληρονομίαν, θὰ παρελήφθησαν ὑπὸ τοῦ αὐτοῦ λαοῦ καὶ πολλὰ ἐπεισόδια παραμυθιῶν ἀρχικῶς ἀνήκοντα εἰς τοὺς προγόνους. Ἐν ἐναντίᾳ περιπτώσει, διατί νὰ γίνῃ ἡ μοναδικὴ αὕτη ἐξαίρεσις διασπάσεως τῆς πνευματικῆς λαϊκῆς κληρονομίας; Μοναδικὴ ὄντως ἐξαίρεσις θὰ ἦτο — καὶ μάλιστα δι' ἓν τῶν πλέον συντηρητικῶν μνημείων τοῦ δημώδους λόγου, ὡς εἶναι τὰ παραμύθια,— ὅταν ἰδίως λάβωμεν ὑπ' ὄψιν ὅτι πλῆθος νεοελληνικῶν παροιμιῶν ἀντιστοιχεῖ πρὸς παραδιδομένας ἀρχαίας, ἢ ὅτι ἱκανοὶ εἰς ἀριθμὸν μικροὶ μῦθοι ζώων καὶ ἀνέκδοτα νεοελληνικὰ καὶ παντοειδεῖς θρῦλοι καὶ παραδόσεις προέρχονται σαφῶς ἐξ ἀντιστοίχων

ἀρχαίων, ἢ ὅτι καὶ σπουδαιότατα ἀκόμη νεοελληνικὰ δημοτικὰ τραγούδια συμβαίνει εἴτε νὰ συνεχίζουν τὸ μυθολογικὸν περιεχόμενον ἀρχαίων τραγῳδιῶν, ὡς ἔχει δείξει ὁ καθηγητὴς Στίλπων Κυριακίδης, εἴτε καὶ νὰ συνεχίζουν ν' ἀποδίδουν σχεδὸν κατὰ λέξιν ἀντίστοιχα ἀρχαῖα δημώδη ᾄσματα, ὡς συμβαίνει π.χ. μὲ τὸ παιδικὸν τραγούδι τοῦ Χελιδονίσματος.

Εἰς τὴν ἔρευναν τῶν λατρευτικῶν ἐθίμων καὶ δοξασιῶν ὁ πολὺς Frazer ἔδειξεν ὅτι, ὁσάκις ἔχομεν στοιχεῖα παλαιόθεν διαδεδομένα εἰς πολλὰς χώρας πολλῶν Ἠπείρων, κατὰ κανόνα ταῦτα ἔχουν καὶ τὴν ἀντίστοιχον παραλλαγήν των εἰς τὸν πνευματικὸν βίον τοῦ ἑλληνορρωμαϊκοῦ κόσμου. Παραλλήλως ἡ νεοελληνικὴ λαογραφία, πλουτιζομένη συνεχῶς εἰς συλλογὴν ὑλικοῦ, καταδεικνύει ὅτι πολλὰ ἀρχαιότατα ἔθιμα, μαρτυρούμενα παραλλήλως καὶ ἐξ ἄλλων λαῶν, ἐξακολουθοῦν νὰ ἐπιζοῦν καὶ εἰς τὴν νεωτέραν Ἑλλάδα, συχνάκις μάλιστα νὰ ἐπιζοῦν κατὰ τρόπον ἀρτιώτερον. Ὅθεν ὅ,τι συμβαίνει μὲ τὰ ἔθιμα καὶ τὰς παροιμίας καὶ τοὺς μικροὺς μύθους καὶ τὸ πλῆθος τῶν παραδόσεων, παρόμοιον πρέπει νὰ δεχθῶμεν ὅτι πιθανώτατα συμβαίνει καὶ μὲ τὰ νεοελληνικὰ παραμύθια. Βεβαίως ὁ καθηγητὴς Dawkins στηρίζει τὴν γνώμην του εἰς προηγηθείσας γνώμας τῶν W. R. Halliday καὶ H. J. Rose. Ἀλλὰ ἡ σχετικὴ ἐργασία τοῦ Halliday δὲν εἶναι διεξοδική, περιοριζομένη κυρίως εἰς ἓν κεφάλαιον (βλέπε τὸ βιβλίον του «Greek and Roman Folklore» 1927, σελ. 74—114, ὅπου τὸ κεφάλαιον «Folktales and fables»), ἔχει γίνει σχεδὸν πρὸ τριακονταετίας καὶ κατ' αὐτὴν δὲν ἐχρησιμοποιήθη ὁ θαυμαστὸς πλοῦτος τῶν νεοελληνικῶν παραμυθιῶν, ἐνῷ ἀφ' ἑτέρου ὁ πολυγραφώτατος καθηγητὴς H. J. Rose, παρ' ὅλον ὅτι μετέχει ὡς συγγραφεὺς εἰς τὸ ὀγκῶδες δίτομον «The Folklore of Chios» (Cambridge 1949, σελ. 1149), εἶναι γνωστὸν ὅτι δὲν ἔχει οὔτε ἄμεσον οὔτε ἱκανὴν γνῶσιν τῆς νεοελληνικῆς λαογραφίας, ὡς ἐπίσης εἶναι γνωστὸν ὅτι γράφων τὸ κεφάλαιον «Märchen in Greece and Italy» (εἰς τὸ βιβλίον του A Handbook of Greek Mythology[5] σελ. 286—304) ἀναζητεῖ κυρίως ὁμοιότητας μεταξὺ ἀρχαίων μύθων καὶ παραμυθιῶν τῆς συλλογῆς τῶν ἀδελφῶν Grimm.

Κατόπιν πάντων τῶν ἀνωτέρω, νομίζω ὅτι δὲν πρόκειται περὶ μεγάλης ἐλλείψεως ἀρχαίων ἑλληνικῶν παραμυθιῶν, διατηρηθέντων μέχρι σήμερον παρὰ τῷ λαῷ, ἀλλὰ μᾶλλον περὶ ὑπάρξεως ἡμετέρας τῶν σημερινῶν ἐρευνητῶν ἀδυναμίας νὰ ἀναγνωρίσωμεν ὅλα τὰ τοιαῦτα παραμύθια ἢ τὰ βασικά των ἐπεισόδια καὶ θέματα, εἴτε διότι ἱκανὰ ἀρχαῖα ἐκληρονομήθησαν μὲν προφορικῶς παραμένουν ὅμως ἀμάρτυρα εἰς τὴν γραπτὴν παράδοσιν, εἴτε διότι, καίτοι μαρτυροῦνται, ἔχουν διασκευασθῆ ὑπὸ τῶν ἀρχαίων συγγραφέων εἰς π.χ. ρωμαντικὰς ἱστορίας Ἀλεξανδρινῆς ἐποχῆς ἢ ἔχουν συνδεθῆ μὲ ὡρισμένα προσωπικὰ ὀνόματα πρωταγωνιστούντων προσώπων, ἢ διότι ἀναφέρονται μόνον ἀποσπασματικῶς ὑπὸ ἀρχαίου τινὸς συγγραφέως ἐν τῇ ρύμῃ τοῦ λόγου, ἀκριβῶς ἐπειδὴ ἐπρόκειτο περὶ δημωδῶν μύθων τόσον

γνωστῶν ὥστε ἤρκει καὶ ὑπαινιγμὸς μερικῶν ἐπεισοδίων των ἵνα οἱ ἀναγνῶσται ἐνθυμηθοῦν ὁλόκληρον τὸ παραμύθι καὶ τὸ ἐξ αὐτοῦ χρήσιμον δίδαγμα.

Ἀποτελεῖ, διὰ τοὺς ἀνωτέρω λόγους, χαρακτηριστικὴν ἔλλειψιν τοῦ ὑπὸ κρίσιν βιβλίου τὸ γεγονὸς ὅτι αἱ παρατηρήσεις τοῦ Dawkins, ἐνῷ συνήθως σχετίζονται πρὸς τοὺς ἑτοίμους τύπους τῶν ἀναλόγων ἐργασιῶν Aarne-Thompson, παραλλήλως δὲν ἐπεκτείνονται εἰς τὴν ἀναζήτησιν καὶ τὴν συσχέτισιν μὲ κείμενα τῆς Βυζαντινῆς καὶ Ἑλληνιστικῆς περιόδου, ἂν καὶ ὁ τρόπος οὗτος ἐρεύνης θὰ ἔδιδε, νομίζω, τὴν εὐκαιρίαν εἰς τὸν καθηγητὴν Dawkins νὰ κάμῃ κοπιωδεστέραν βεβαίως, πάντως ὅμως περισσότερον πρωτότυπον καὶ περισσότερον δημιουργικὴν ἐργασίαν. Εἶναι φυσικὸν νὰ μὴ ἀποκλείῃ κανεὶς τὴν ἐκδοχήν, καθ' ἣν ὡρισμέναι χαρακτηριστικαὶ ἰδιορρυθμίαι αἵτινες ἐμφανίζονται εἰς τὸ περιεχόμενον τῶν νεοελληνικῶν μόνον παραμυθιῶν, ἀκόμη καὶ τῶν περιλαμβανομένων ἐν τῷ ὑπὸ κρίσιν βιβλίῳ, ἐνδέχεται πιθανώτατα νὰ προέρχωνται ἐξ ἀντιστοίχων ἰδιορρυθμιῶν, προφορικῶς κληρονομηθεισῶν ἐκ τοῦ παλαιοτέρου ἑλληνικοῦ μυθικοῦ πλούτου, Βυζαντινοῦ καὶ ἀρχαιοτέρου.

Πάντως, παρὰ τὰς ἐλλείψεις, τὸ βιβλίον τοῦτο τοῦ Dawkins ἀναντιρρήτως θὰ βοηθήσῃ πολὺ ὥστε νὰ ἐξουδετερωθῇ ἀξιόλογον μέρος ἐκ τῆς μειονεκτικῆς καταστάσεως «ἀγνοίας», εἰς τὴν ὁποίαν — ἀπὸ ἀπόψεως συμμετοχῆς εἰς τὴν διεθνῆ παραμυθιακὴν βιβλιογραφίαν — ἀδίκως εὑρίσκεται τὸ νεοελληνικὸν παραμύθι ἐν συγκρίσει πρὸς τὰ ἀντίστοιχα ἄλλων χωρῶν, ἀκόμη καὶ Βαλκανικῶν. Παραλλήλως, μὲ τὰς εἰσαγωγὰς καὶ τὴν σύνδεσιν τῶν τύπων πρὸς τοὺς ἀντιστοίχους, τοὺς διεθνῶς ἀνεγνωρισμένους, τὸ βιβλίον τοῦ Dawkins διευκολύνει καὶ τοὺς Ἕλληνας μελετητὰς εἰς τὴν εὐκολωτέραν ἐξακρίβωσιν τῆς σχέσεως,— θετικῆς ἢ ἀρνητικῆς,— τὴν ὁποίαν ἕκαστον ἑλληνικὸν παραμύθι παρουσιάζει. Δυνάμεθα συνεπῶς νὰ συμπεράνωμεν ὅτι τὸ βιβλίον τοῦ Dawkins, παρὰ τὰς ὄχι ἀσημάντους ἐλλείψεις του, εἶναι πολύτιμον βοήθημα καὶ διὰ τοὺς ξένους καὶ δι' ἡμᾶς τοὺς Ἕλληνας. Οἱ ξένοι εἰδικοὶ θὰ γνωρίσουν κυρίως τὸ περιεχόμενον τῶν μεταφραζομένων παραμυθιῶν μας, ἐνῷ ἡμεῖς θὰ πληροφορηθῶμεν τὴν σχέσιν των πρὸς τὰ ἄλλα τῶν ξένων χωρῶν καί, εἴς τινα σημεῖα, τὸν σύνδεσμόν των πρὸς τὸν πνευματικὸν βίον τοῦ ἑλληνορρωμαϊκοῦ κόσμου.

Κ. ΡΩΜΑΙΟΣ

R. M. Dawkins, More Greek Folktales, chosen and translated by —, Oxford, at the Clarendon Press 1955 pp. IX+178.

Τὸ νέον τοῦτο βιβλίον τοῦ Dawkins, ὡς καὶ ἐξ αὐτοῦ τοῦ τίτλου του συνάγεται, συνεχίζει τὴν ἔκδοσιν ἑλληνικῶν παραμυθιῶν, δημοσιευομένων

εἰς ἀγγλικὴν μετάφρασιν. Εἰς τὸ βιβλίον τοῦτο περιέχονται 26 νέα παραμύθια ἐκ διαφόρων ἑλληνικῶν τόπων, ἐκτενὴς δὲ βιβλιοκρισία μου περὶ αὐτῶν, καὶ ἰδίᾳ τῶν ἐν αὐτῷ πολλῶν ποντιακῶν, δημοσιεύεται εἰς τὸν ἐκτυπούμενον 19 τόμον τοῦ «᾿Αρχείου Πόντου».

῾Η μετάφρασις τῶν παραμυθιῶν διατηρεῖ τὴν ἁπλῆν καὶ γλαφυρὰν διήγησιν τῶν πρωτοτύπων, ἀντιβολὴ ὅμως μερικῶν πρὸς τὸ ἑλληνικὸν κείμενον μοῦ ἔδειξεν ὅτι δὲν πρόκειται πάντοτε περὶ πιστῆς κατὰ λέξιν μεταφράσεως. Βεβαίως τὸ νόημα δὲν παραβλάπτεται διὰ τῆς τοιαύτης μεταβολῆς, τὸ ὕφος ὅμως δὲν νομίζω ὅτι πάντοτε παραμένει ἄνευ βλάβης.

῾Ο ἑλληνικὸς τίτλος ἑκάστου παραμυθιοῦ, ὅστις παρετίθετο εἰς τὸ πρῶτον βιβλίον τοῦ Dawkins (Forty-five Stories, ὅπου ἐξεδόθη καί τὸ ἑλληνικὸν κείμενον), καλὸν θὰ ἦτο νὰ ἀνεγράφετο καὶ ἐδῶ, δεδομένου μάλιστα ὅτι ὁ Dawkins, ὡς ἐξηκρίβωσα ἐξ ἀντιβολῆς πρὸς τὸ ἑλληνικὸν κείμενον, κατὰ κανόνα δὲν μεταφράζει τὸν ἑλληνικὸν τίτλον ἑκάστου παραμυθιοῦ ἀλλὰ προτιμᾷ νέον τοιοῦτον ἰδικῆς του ἐμπνεύσεως ἀντιστοιχοῦντα ὅμως πρὸς τὸ περιεχόμενον. ᾿Αντικατάστασιν ἐπίσης κάμνει ἐνίοτε καὶ τῶν ὀνομάτων τῶν πρωταγωνιστούντων προσώπων, ὡς π.χ. τὴν Μαρίκαν καὶ Μαρουδίτσαν μεταφράζει ὡς Polly (σελ. 1 – 4 καὶ 25 – 29), κ.τ.ὅ.

Αἱ παρατηρήσεις, μὲ τὰς ὁποίας προλογίζει τὸ κείμενον ἑκάστου παραμυθιοῦ, ἀποτελοῦν τὴν κυρίως ἐπιστημονικὴν συμβολὴν τοῦ Dawkins εἰς τὴν μελέτην τῶν ἐν λόγῳ παραμυθιῶν. Αἱ παρατηρήσεις ἐκτείνονται συνολικῶς μόνον εἰς 32 σελίδας, εἰς ποσότητα δηλ. μικρὰν ἐν σχέσει μὲ τὸν ποικίλον σκοπὸν τὸν ὁποῖον ὀφείλουν αὗται νὰ ἐκπληρώσουν. ῞Εν τῶν μειονεκτημάτων των εἶναι ὅτι δὲν ἀναζητοῦν νὰ συσχετίσουν τὰ μεταφραζόμενα νεοελληνικὰ παραμύθια πρὸς παλαιότερα Βυζαντινά, ἂν καὶ ὁ τόπος προελεύσεως τῶν περισσοτέρων (Πόντος, γενικῶς Μ. ᾿Ασία, Θράκη κλπ.) ηὐνόει κατ᾿ ἀρχὴν μίαν τοιαύτην ἀναζήτησιν. Δὲν ἐπιχειρεῖται ἐπίσης κάπως συστηματικὴ σύγκρισις τῶν ἐκδιδομένων παραμυθιῶν πρὸς ἀντίστοιχα γειτονικῶν λαῶν, ἰδίᾳ τοῦ τουρκικοῦ.

῾Η βιβλιογραφικὴ ἐνημερότης δὲν εἶναι πλήρης. ᾿Αρκοῦν δύο παραδείγματα : ᾿Εξετάζων ἐν σελ. 16 τὸν ἀρχαῖον μῦθον τοῦ Μελεάγρου καὶ τὴν διάσωσίν του εἰς νεώτερα παραμύθια, παραπέμπει εἰς τὸ ἀγγλικὸν περιοδικὸν Folklore, παραλείπει ὅμως τὴν κυριωτάτην περὶ τοῦ θέματος τούτου πηγήν, ἐκπροσωπουμένην ἀπὸ νεωτέρας ἐργασίας τοῦ καθηγητοῦ ᾿Ι. Κακριδῆ, τῶν ὁποίων μάλιστα ἡ τελευταία ἔχει ἐκδοθῆ καὶ ἀγγλιστί [1]. ᾿Επίσης, ὅταν ἐν

[1] J. Th. Kakrides, Homeric Researches, Lund 1949, σελ. 127 - 148 ὅπου τὸ κεφάλαιον «The Meleager - story in modern Folktales». Βλέπε ἐπίσης τοῦ αὐτοῦ εἰς Λαογραφίαν (10, 487 - 500) καὶ εἰς τὸ βιβλίον του ῾Ομηρικὲς ῎Ερευνες 1943, σελ. 175 - 201.

σελ. 5 κάμνῃ λόγον διὰ τὸν Μέγαν ᾿Αλέξανδρον, τὸ ἀθάνατο νερὸ καὶ τὴν ἀδελφὴν τοῦ ᾿Αλεξάνδρου, ἡ ὁποία ἔγινε τελικῶς Γοργόνα, ὁ Dawkins παραπέμπει εἰς ἓν ἀγγλικὸν ἄρθρον (περιοδ. Medium Aevum, τόμ. 6, σελ. ἰδίως 185), περιέργως ὅμως παραλείπει ν᾿ ἀναφέρῃ τὴν κυριωτάτην καὶ ἀρίστην περὶ τοῦ θέματος πηγήν, ἀντιπροσωπευομένην ἀπὸ ὅσα πολλὰ καὶ καλὰ ὁ Ν. Πολίτης πρῶτος ἔχει γράψει εἰς τὰς «Παραδόσεις» (1904), τόμ. 2, σελ. 1165 – 1206. ᾿Επὶ τῇ εὐκαιρίᾳ σημειώνω καὶ τὴν νεωτέραν ἐπὶ τοῦ αὐτοῦ θέματος μελέτην : Κ. Ρωμαίου, «῾Η ῞Αγια Καλὴ καὶ ὁ περίεργος ρόλος της μέσα στὸ Μοιρολόγι τῆς Παναγίας», ᾿Αρχεῖον Πόντου 19 (1954), σελ. 197 – 214.

᾿Αλλὰ καὶ ὅταν ἀναφέρωνται αἱ πηγαί, ἡ ἀναγραφή των δὲν εἶναι πλήρης. Οὕτω εἰς τὸν κατάλογον βραχυγραφιῶν (σελ. IX) δὲν ἀναφέρεται πάντοτε τὸ ἔτος ἐκδόσεως ἑκάστου βιβλίου, ἐνῷ δσάκις πρόκειται περὶ παραμυθιῶν ἀνεκδότων, μεταφραζομένων ἐκ χειρογράφων, κατὰ κανόνα (βλέπε σελ. 22, 174 κλπ.) ποτὲ δὲν ἀναφέρεται τί χειρόγραφον εἶναι, ποῦ καὶ μὲ τί ἀριθμὸν ἐναπόκειται τοῦτο, καὶ εἰς ποίας σελίδας του ἔχει καταγραφῆ τὸ ἑλληνικὸν παραμύθι, τοῦ ὁποίου δημοσιεύεται ἡ μετάφρασις ἤ, ἄλλοτε, ἀναφέρονται παραλλαγαί του. Βεβαίως ὁ εἰδικὸς ῞Ελλην ἀναγνώστης διαγιγνώσκει ὅτι πρόκειται περὶ χειρογράφων ἰδίᾳ τοῦ ῾Ιστορικοῦ Λεξικοῦ τῆς ᾿Ακαδημίας, ἀλλὰ καὶ οὕτω τοῦ εἶναι σχεδὸν ἀδύνατον νὰ ἀνεύρῃ καὶ συγκρίνῃ τὸ ἀνέκδοτον ἑλληνικὸν κείμενον, ὅταν μάλιστα γνωρίζῃ ὅτι καὶ αὐτοὶ οἱ τίτλοι τῶν παραμυθιῶν μεταβάλλονται κατὰ τὴν μετάφρασιν.

῾Ως πρὸς τὴν ἐκλογὴν τῶν μεταφραζομένων παραμυθιῶν, νομίζω ὅτι ἠμποροῦσε ν᾿ ἀναβληθῇ ἡ ἔκδοσις μερικῶν ἅτινα ἦσαν εἰς τὸν συγγραφέα γνωστὰ μόνον ἐκ μιᾶς παραλλαγῆς, καὶ αὐτῆς — συμφώνως πρὸς τὴν δημοσιευομένην γνώμην τοῦ ἰδίου τοῦ Dawkins — συγκεχυμένης. (Βλέπε π.χ. σελ. 103, ἀριθμ. 16). ᾿Επίσης δὲν θὰ ἔπρεπε νὰ ἔχουν συμπεριληφθῆ κάποια μικρὰ καὶ μονοεπεισοδιακὰ παραμύθια, μερικὰ μάλιστα τῶν ὁποίων (π.χ. τὸ ὑπ᾿ ἀριθμ. 13 σελ. 87) δὲν εἶναι κἂν παραμύθια ἀλλ᾿ «ἀνέκδοτα», τὰ ἄλλως γνωστὰ διὰ τοῦ ὅρου «εὐτράπελοι διηγήσεις». ᾿Ελλιπὴς εἰς μεγάλον βαθμὸν εἶναι καὶ ὁ σύντομος πίναξ ὀνομάτων καὶ πραγμάτων ἐν τέλει τοῦ βιβλίου, ὁ ὁποῖος θὰ ἔπρεπε νὰ εἶναι πλουσιώτερος.

᾿Εκ τῆς προσεκτικῆς μελέτης τοῦ ὑπὸ κρίσιν βιβλίου, ὅπερ ἔχει μᾶλλον ἐκλαϊκευτικὸν χαρακτῆρα, ἐσχημάτισα τὴν πεποίθησιν ὅτι τοῦτο παρουσιάζει ποικίλας ἐλλείψεις, ἄλλας δευτερευούσας καὶ ἄλλας οὐσιώδεις. ῾Ως κύριον προσὸν τοῦ βιβλίου παραμένει τὸ γεγονὸς ὅτι μὲ τὴν δημοσίευσιν τῆς ἀγγλικῆς μεταφράσεως καὶ ἄλλα ἑλληνικὰ παραμύθια γίνονται γνωστὰ εἰς τὸ διεθνὲς κοινόν. Τὰ περὶ αὐτῶν ὅμως πορίσματα τοῦ συγγραφέως δὲν ἐξαντλοῦν τὰ σχετικὰ προβλήματα, οὔτε καὶ εἶναι πάντοτε ἀπηλλαγμένα μειο-

νεκτημάτων, ὡς ἄλλωστε ἦτο τοῦτο φυσικὸν προκειμένου περὶ θεμάτων τόσης ποικιλίας ὅσος καὶ ὁ ἀριθμὸς τῶν ἐξεταζομένων παραμυθιῶν.

Κ. ΡΩΜΑΙΟΣ

Gustav Soyter, I. Byzantinische Quellen zur deutschen Geschichte pp. 72 mit Erläuterungen pp. 26 Paderborn 1951. [Schöninghs, Griechische Klassiker No 31a, 31b.]
II. Quellen zur Geschichte des Mittelalters, Germanen und Deutsche im Urteil byzantinischer Historiker pp. 68, Paderborn 1953. [Schöninghs Geschichtliche Reihe.]

Διὰ τὴν μελέτην τῆς παλαιοτέρας ἱστορίας καὶ τοῦ πολιτισμοῦ διαφόρων λαῶν τῆς Δυτικῆς Εὐρώπης δύνανται νὰ παράσχουν ἐνδιαφερούσας πληροφορίας, αἱ ἀπὸ τῶν Βυζαντινῶν ἱστορικῶν καὶ χρονογράφων παρεχόμεναι εἰδήσεις.

Οὕτως ἔχομεν τὰς περὶ Οὔγγρων καὶ Οὐγγαρίας ἐργασίας τοῦ μακαρίτου Eugen Darko καὶ τοῦ Gyula Moravcsik, ἐπὶ τὰ ἴχνη τῶν ὁποίων, ἐν μικροτέρᾳ κλίμακι, βαίνει ὁ καθηγητὴς Gustav Soyter, ὅστις διὰ τῶν ὑπὸ τοὺς ἀνωτέρω τίτλους τριῶν βιβλιαρίων του ἐπιθυμεῖ νὰ κατατοπίσῃ τὸ πολὺ γερμανικὸν κοινόν, καὶ μάλιστα τὴν μαθητιῶσαν γερμανικὴν νεολαίαν, περὶ τοῦ τί δύναται νὰ μάθῃ τις περὶ Γερμανῶν καὶ Γερμανίας ἐκ τῆς ἀναγνώσεως τῶν βυζαντινῶν κειμένων.

Ὁ καθηγητὴς Soyter, ὁ ὁποῖος μᾶς εἶναι γνωστὸς ἀπὸ πολλοῦ διὰ τῶν βιβλίων του Byzantinische Geschichtsschreiber und Chronisten καὶ Byzantinische Dichtung καὶ ὅστις ἠσχολήθη εἰδικώτερον μὲ τὸ ἀνωτέρω θέμα εἰς δύο διατριβάς του ὑπὸ τοὺς τίτλους Byzantiner und Deutsche nach byzantinischen Quellen καὶ Byzantische Einflüsse in der Kultur des mittelalterlichen Deutschland, ἐν μὲν τῷ πρώτῳ τῶν βιβλιαρίων παραθέτει ἀποσπάσματα ἐκ διαφόρων βυζαντινῶν κειμένων ἀπὸ τοῦ Γ'-ΙΕ' αἰῶνος, κατὰ διαφόρους καὶ δὴ καὶ κατὰ τὰς τελευταίας ἐκδόσεις, προτάσσων καλὸν χρονολογικὸν πίνακα τῶν κειμένων, ἐν δὲ τῷ δευτέρῳ, μετὰ σύντομον, ἀλλὰ λίαν διαφωτιστικὴν εἰσαγωγήν, δίδει τὴν εἰς γερμανικὴν μετάφρασιν τούτων καὶ ἐν τῷ τρίτῳ, ἔχων ὑπ' ὄψιν ὅτι πρὸς μαθητὰς κυρίως ἀπευθύνεται, ὑπομνηματίζει τὰ ἐκδοθέντα κείμενα παρέχων γραμματολογικάς, γραμματικάς, ἱστορικάς, ἐθνογραφικὰς καὶ γεωγραφικὰς πληροφορίας.

Ἀληθὲς εἶναι ὅτι αἱ βυζαντιναὶ πηγαὶ δὲν δίδουν πληροφορίας περὶ τῆς ἐσωτερικῆς ἱστορίας τῆς Γερμανίας, διδάσκουν ὅμως ἐνδιαφέροντα περὶ τῶν

μεταναστεύσεων καὶ ἐγκαταστάσεων τῶν γερμανικῶν φύλων εἰς τὴν Βαλκανικὴν χερσόνησον, διὰ τὰς βυζαντινογερμανικὰς σχέσεις, τὴν ἱστορίαν τῶν γερμανικῶν φύλων ἐν τῷ Βυζαντινῷ κράτει ὡς καὶ διὰ τὴν πολιτικὴν καὶ ἐκκλησιαστικὴν κατάστασιν εἰς τὴν μεσαιωνικὴν Γερμανίαν.

Σημειωτέον δ' ὅτι αἱ διὰ τὴν Γερμανίαν ὑπὸ τῶν Βυζαντινῶν παρεχόμεναι πληροφορίαι εἶναι περισσότεραι διὰ τὸ ἀπὸ τοῦ 800 μέχρι τοῦ 1300 χρονικὸν διάστημα, σπανίζουσι δὲ κατὰ τοὺς τελευταίους αἰῶνας, ἕνεκα τῆς προελάσεως τῶν Τούρκων.

Τὰ τρία βιβλιάρια τοῦ καθηγητοῦ Soyter, μεθοδικῶς κατατεταγμένα καὶ μὲ γνῶσιν τῆς ἱστορίας τῶν σχετικῶν ἐποχῶν συντεταγμένα, ἐκπληροῦν πλήρως τὸν σκοπὸν δι' ὃν ἐξεδόθησαν παρέχοντα εἰς τὸ γερμανικὸν πολὺ κοινὸν καὶ τὴν μαθητιῶσαν γερμανικὴν νεολαίαν εὐκαιρίαν νὰ γνωρίσῃ, ὡς εἶπον, τί περὶ Γερμανίας καὶ Γερμανῶν κατὰ τοὺς μεσαιωνικοὺς χρόνους ἐφρόνουν οἱ Ἀνατολικοί.

Φ. ΚΟΥΚΟΥΛΕΣ

Β Ι Β Λ Ι Ο Γ Ρ Α Φ Ι Α

Ἐν τῇ κατωτέρω βιβλιογραφίᾳ ἀναγράφονται αἱ μελέται καὶ τὰ ἔργα τὰ δημοσιευθέντα κατὰ τὸ 1953 - 1954 ὑπὸ Ἑλλήνων ἑλληνιστὶ ἢ εἰς ξένας γλώσσας καὶ σχετιζόμενα μὲ τὸν ὑπὸ τῆς Ἐπετηρίδος ἐπιδιωκόμενον σκοπόν.

ΓΛΩΣΣΑ — ΙΣΤΟΡΙΑ — ΛΑΟΓΡΑΦΙΑ — ΔΙΚΑΙΟΝ

A(vatanghelos) H. Échos du 500ème Anniversaire de la prise de Constantinople. (L'Hellénisme Contemporain, 1954, 132 - 136.)

Ἀβραμάντη Ἰω. Ἀπὸ τὴ ζωὴ τῶν Κλωστῶν (κρυφοχριστιανῶν) τοῦ Πόντου. (Μακεδονικὸν Ἡμερολόγιον, 1953, 113 - 118.)

» » Ἡ κάτα κι ὁ πεντικόν. (Ποντιακὴ Ἑστία, 4, 2173.)

Ἀγαθαγγέλου, Μητρ. Κυδωνιῶν. Ὁ Κωμῳδοποιὸς Ἀριστοφάνης καὶ Γρηγόριος ὁ Ναζιανζηνός. (Γρηγόριος ὁ Παλαμᾶς, 36, 20 - 24.)

Agapitidis S. Reconstruction au Mont-Athos. (L'Hellénisme Contemporain, 1953, 159 - 162.)

Ἀγγελομάτη Χρ. Ἐμμ. Τὸ πρῶτον ἑλληνικὸν Πανεπιστήμιον καὶ ὁ Κύπριος Ἱλαρίων Κιγάλας. (Ἑλληνικὴ Κύπρος, 1954, 137.)

» » Μία ἄγνωστη Κυπριακὴ ἐπανάστασις. (Αὐτόθι, 165.)

Ἀγγέλου Ἄλκη. Ἡ σπασμωδικὴ ἐπιστήμη καὶ τὸ πρότυπο τοῦ Ἐρωτόκριτου. (Ἀγγλοελληνικὴ Ἐπιθεώρηση, 6, 145 - 152.)

Ἀγγέλου Τηλεμάχου. Μεγάροβον καὶ Τύρνοβον, τὰ δύο Ἑλληνικὰ φρούρια τῆς πόλεως Μοναστηρίου καὶ φωλεὰ τοῦ Ἑλληνισμοῦ τῆς Δυτικῆς Μακεδονίας. Θεσσαλονίκη 1954. Σελ. 40.

Ἀγουρίδη Σ. Τὸ πρόβλημα τῶν προσθηκῶν τῆς Σλαυονικῆς μεταφράσεως τοῦ Ἰουδαϊκοῦ πολέμου τοῦ Ἰωσήπου καὶ ἡ ἐν αὐταῖς περὶ τοῦ Βαπτιστοῦ καὶ τοῦ Ἰησοῦ Χριστοῦ μαρτυρία. Ἀθῆναι 1954. Σελ. 120.

Ἀθανασιάδη Στάθη. Ἐσ τὴ Σάντα. (Ποντιακὴ Ἑστία, 4, 1899 - 1904, 1981 - 1983, 2041 - 2044.)

» » Ἀρχαῖες λέξεις στὴν Ποντιακὴ διάλεκτο. (Αὐτόθι, 2126 - 2127.)

» » Ὁ γουρζουλᾶς. (Αὐτόθι, 2128 - 2130.)

» » Ἡ σάρα (ἐπιληψία). (Αὐτόθι, 2172.)

» » Φυτολογικὸ λεξικό. (Αὐτόθι, 2312 - 2313.)

» » Τὰ ὅρᾶ ἢ τὰ ὥρια; (Αὐτόθι, 5, 2450.)

» » Ἡ ποίηση στὴ Σάντα. (Αὐτόθι, 2532 - 2533, 2632 - 2634, 2697 - 2699, 2760 - 2762, 2848 - 2850, 2895 - 2896.)

Ἄκογλου Ξενοφῶντος Κ. Παραμύθια Κοτυώρων. (Ἀρχεῖον Πόντου, 18, 285 - 296.)

Ἀλεξιάδου Κωνσταντίνου. Λεξιλόγιον Ἰνεπόλεως. (Ἀρχεῖον Πόντου, 18, 3 - 82.)

Ἀλεξίου Στυλιανοῦ. Ὁδηγὸς Ἱστορικοῦ Μουσείου Κρήτης. (Ἑταιρεία Κρητικῶν Ἱστορικῶν Μελετῶν.) Ἡράκλειον 1953. Σελ. 61.

Ἀλεξίου Στυλιανοῦ. Κρητικὴ ἀνθολογία (ΙΕ' - ΙΖ' αἰώνας). Ἡράκλειον Κρήτης 1954. Σελ. 192.

» » Ἡ Κρητικὴ λογοτεχνία καὶ ἡ ἐποχή της. (Κρητ. Χρον., 8, 76 - 108.)

» » Παρατηρήσεις στὸ Κρητικὸ θέατρο. (Αὐτόθι, 133 - 138.)

» » Φιλολογικαὶ παρατηρήσεις εἰς Κρητικὰ κείμενα. (Αὐτόθι, 238 - 272.)

Ἀμανατίδου Λαζάρου. Τὸ Σεμέν' καὶ οἱ Σεμενλῆδες. (Ποντ. Ἑστία, 4, 2039 - 2040.)

Ἀμάντου Κ. Ἱστορία τοῦ Βυζαντινοῦ κράτους. Ἔκδοσις δευτέρα συμπληρωθεῖσα, τόμ. πρῶτος 395 - 867 μ.Χ. [Ὀργανισμὸς Ἐκδόσεως Σχολικῶν Βιβλίων.] Ἀθῆναι 1953. Σελ. 476+κ', μετὰ 28 πινάκων καὶ 2 χαρτῶν.

» » Σύντομος Ἱστορία τῆς Ἱερᾶς Μονῆς τοῦ Σινᾶ. (Ἑλληνικά, Παράρτημα 3.) Θεσσαλονίκη 1953. Σελ. 114+η', μετ' εἰκόνων.

» » Ὁ βίος Ἰωάννου Βατάτση τοῦ ἐλεήμονος. (Ἑλληνικά, Παράρτημα 4, Προσφορὰ εἰς Στίλπωνα Π. Κυριακίδην, 29 - 34.)

» » Νεομάρτυρες. (ΕΕΦΣΠΑ, 4, 161 - 168.)

» » Τοπωνυμικὰ τῆς Ρόδου. (Νέα Ἑστία, 53, 473.)

» » Ἀκμὴ καὶ τέλος τοῦ Βυζαντίου. (Αὐτόθι, 820 - 822.)

» » Ἡ συνέχεια τοῦ Ἑλληνισμοῦ τῆς Κύπρου. (Αὐτόθι, 56, 56 - 57.)

» » Ἡ ἅλωσις τῆς Κωνσταντινουπόλεως. (Πρακτ. Ἀκαδημ. Ἀθηνῶν, 28, 1953, 227 - 233.)

Amantos K. La prise de Constantinople, 1453 - 1953 (L'Hellénisme Contemporain, 1953, 9 - 22.)

» » Giovanni Ducas Batatzis. (Studi Bizantini e Neoellenici, 7, 1953, 313 ἑξ.)

Anastos M. V. Byzantine Literature. (Encyclopedia Americana, 1954, 110 - 111.)

» » Byzantine Empire. (Αὐτόθι, 107 - 110.)

» » Political Theory in the Lives of the Slavic Saints Constantine and Methodius. (Harvard Slavic Studies, 2, 11 - 38.)

Ἀνδριώτη Ν. Π. Ἡ γλῶσσα τῆς Θράκης. [Ἑταιρεία Θρακικῶν Μελετῶν, ἀριθ. 20.] Ἐν Ἀθήναις 1953. Σελ. 23.

» » Κρυπτοχριστιανικὴ Φιλολογία. Θεσσαλονίκη 1953. Σελ. 25.

» » Οἱ Προέλληνες. Θεσσαλονίκη 1953. Σελ. 24.

» » Ἡ Ἴμβρος. Θεσσαλονίκη 1954. Σελ. 27.

» » Συντακτικὰ καὶ μορφολογικά. (Ἑλληνικά, 12, 15 - 33.)

» » Ἡ χρήση ἀμεταβάτων ρημάτων ὡς μεταβατικῶν στὴ Μεσαιωνικὴ καὶ Νέα Ἑλληνική. (Ἑλληνικά, Παράρτημα 4, Προσφορὰ εἰς Στίλπωνα Π. Κυριακίδην, 51 - 62.)

» » Συντακτικὰ τῆς μεσαιωνικῆς καὶ νέας Ἑλληνικῆς. (Κρητικὰ Χρονικά, 7, 414 - 418.)

» » Οἱ ἀρχαϊσμοὶ τοῦ σημερινοῦ γλωσσικοῦ ἰδιώματος τῆς Μακεδονίας. (Μακεδονικὸν Ἡμερολόγιον, 1953, 101 - 108.)

» » Τὸ ἐπιστημονικὸ ἔργο τοῦ Ψυχάρη. (Νέα Ἑστία, 55, 567 - 575.)

Ἀνδρόνικου Μαν. Ἐπίγραμμα ἐπιτύμβιο ἀπὸ τὴ Θεσσαλονίκη. (Ἑλληνικά, Παράρτημα 4, Προσφορὰ εἰς Στίλπωνα Π. Κυριακίδην, 63 - 69.)

Ἀντωνιάδη Σοφίας Α. Ἕνας νόμος καλῆς συμπεριφορᾶς στὸν Ἐρωτόκριτο τοῦ Κορνάρου. (Ἑλληνικά, Παράρτημα 4, Προσφορὰ εἰς Στίλπωνα Π. Κυριακίδην, 70 - 76.)

» » Ἠθικὴ ἀποκατάστασις τοῦ αὐτοκράτορος Βασιλείου Β'. (Πρακτικὰ Ἀκαδημ. Ἀθηνῶν, 28, 1953, 206.)

Antoniadès S. A. Sur une lettre de Théodore II Lascaris (L'Hellénisme Contemporain, 1954, 356 - 361.)

Ἀνωνύμου. Χρονογραφικὴ καὶ τοπογραφικὴ ἱστορία τοῦ Ἁγ. Ὄρους. (Ἅγιος Παῦλος Ξηρομερίτης, 4, 612 - 620.)

» » Νομικὰ ἔγγραφα τῆς ἐπὶ τῆς Δικαιοσύνης Γραμματείας τῆς Καποδιστριακῆς ἐποχῆς. (Ἐπετηρὶς τοῦ Ἀρχείου τῆς Ἱστορίας τοῦ Ἑλληνικοῦ Δικαίου, 1954, 97 - 123.)

» » Ἠλειακοὶ μῦθοι. Παροιμίες. (Ἠλειακά, 1953, τεῦχος Δ' - Ε', 68 - 71.)

» » Βίος τοῦ Ἱερομάρτυρος καὶ Ἰσαποστόλου Κοσμᾶ τοῦ Αἰτωλοῦ. (Κιβωτός, 1954, 155 - 162.)

» » Ἀναφορὰ τῶν Ὑδραίων περὶ τῶν ἀπαιτήσεων τοῦ Ἀγῶνος πρὸς τὴν Βουλὴν τῶν Ἑλλήνων. (Ἀνέκδοτον ἔγγραφον ἐκ τοῦ Ἀρχείου τῆς Νήσου.) (Τὸ Μέλλον τῆς Ὕδρας, 1954, 31 - 32, 62 - 63.)

» » Ἱστορικὸν καὶ Λαογραφικὸν Σημείωμα. Τὸ χωρίον Ἀγούλα (Νικοπόλεως Πόντου). (Ποντιακὴ Ἑστία, 5, 2924 - 2927.)

Argenti Ph. P. Diplomatic Archive of Chios 1577 - 1841. Cambridge, University Press, 1954.

Argyropoulos P. A. Une correspondance diplomatique (1816 - 1818). (L'Hellénisme Contemporain, 1953, 3 - 33, 99 - 130, 191 - 206, 287 - 335, 459 - 474· 1954, 54 - 61, 136 - 145, 238 - 249.)

» » Les Grecs au service de l'Empire Ottoman. (Αὐτόθι, 151 - 177.)

Ἀσδραχᾶ Σπύρου. Ἀρματολοὶ καὶ Κλέφτες στὴ Λευκάδα. (Ἠπειρωτικὴ Ἑστία, 1954, 934 - 944.)

Ἀτέση Βασιλείου, Μητρ. πρ. Λήμνου. Ἐπίτομος ἐπισκοπικὴ Ἱστορία τῆς Ἐκκλησίας τῆς Ἑλλάδος ἀπὸ τοῦ 1833 μέχρι σήμερον. Τόμ. Β'. Ἐν Ἀθήναις 1953. Σελ. 304+ιε'.

» » Ὁ θεσμὸς τῶν ἐπισκοπικῶν ἐπιτροπῶν ἐν τῇ Αὐτοκεφάλῳ Ἐκκλησίᾳ τῆς Ἑλλάδος. (Ἀρχεῖον Ἐκκλησιαστικοῦ καὶ Κανονικοῦ Δικαίου, 1953, 39 - 67.)

» » Ἀνέκδοτοι ἐπιστολαὶ τοῦ Σκύρου Γρηγορίου Ἐπιφανίου (1797 - 1837). (Αὐτόθι, 131 - 142.)

» » Ἀρχιερατικὰ γράμματα. (Αὐτόθι, 1954, 121 - 127.)

» » Ὁ ἐπίσκοπος Ἀνδρουβίστης Προκόπιος Γεωργίου. (Αὐτόθι, 204 - 219.)

» » Δύο Σκύριοι κληρικοὶ τοῦ ΙΘ' αἰῶνος. (Γρηγόριος ὁ Παλαμᾶς, 37, 165 - 172, 240 - 246, 385 - 393.)

» » Αἱ κατὰ τὸ ἔτος 1845 ἀπόψεις τῆς Ἑλλαδικῆς Ἐκκλησίας περὶ διοικήσεως αὐτῆς. (Ἐκκλησία, 30, 12 - 15, 38 - 39, 53 - 54.)

» » Ἡ παραίτησις τοῦ Ἠλείας Ἰωνᾶ. (Αὐτόθι, 83 - 84.)

» » Ὁ Σκύρου Νεόφυτος. (Αὐτόθι, 105 - 107.)

» » Πρὸς Ἐπίσκοπον Λοκρίδος Ἀγαθάγγελον ἐκχώρησις δικαιωμάτων Βοιωτίας Παϊσίου. (Αὐτόθι, 151 - 153, 197 - 200.)

» » Ὁ Σταγῶν Μελέτιος. (Αὐτόθι, 309 - 311.)

» » Ἐξαρχικὴ ἀποστολὴ τοῦ Ἀρχιμ. Δανιὴλ Πετρούλια εἰς Τρίπολιν κατὰ τὸ ἔτος 1869. (Αὐτόθι, 343 - 345.)

» » Ὁ Σκοπέλου Εὐγένιος. (Αὐτόθι, 31, 85 - 87.)

» » Σωφρονίου Μυρρίνης δυσχέρειαι οἰκονομικαί. (Αὐτόθι, 115 - 116.)

» » Ἀνέκδοτος ἀλληλογραφία τοῦ Ἀρχιεπισκόπου Σύρου καὶ Τήνου Δανιὴλ Κοντούδη. (Αὐτόθι, 207 - 208, 229 - 233.)

Ἀτέση Βασιλείου, Μητρ. πρ. Λήμνου. Ὁ ἐθνομάρτυς Μητροπολίτης Λήμνου Ἰωακεὶμ ὁ Χῖος. (Αὐτόθι, 256 - 257.)

» » Ὁ Λήμνου Ἰωακεὶμ ὁ Βυζάντιος. (Αὐτόθι, 314 - 317.)

» » Διόδωρος Μάσχας, Μητροπολίτης Λήμνου. (Αὐτόθι, 370 - 373.)

» » Ὁ Ἀρχιεπίσκοπος Σύρου καὶ Τήνου Δανιὴλ Κοντούδης. (Θεολογία, 25, 32 - 46, 269 - 281, 364 - 377.)

Αὐδῆ Ὀρέστη. Ναθαναὴλ Δομενεγίνης, 1798 - 1854. (Ἠπειρωτικὴ Ἑστία, 1953, 348.)

Ἀφεντάκη Νικολάου Α. Ὁ Ρωγῶν Ἰωσήφ, ὁ ἐπίσκοπος τῶν Ἐλευθέρων Πολιορκημένων. Ἀθῆναι 1954. Σελ. 88.

Βαγενᾶ Θάνου. Ὁ «ἄγνωστος» Νικηταρᾶς. (Χρονικὰ τοῦ Μοριᾶ, 2, 7 - 8.)

» » Ἀγγελίνα ἢ Νικήτενα. (Αὐτόθι, 23 - 27.)

» » Ἡ «Ἀκαδημία τῶν Ἀρκάδων». (Αὐτόθι, 91 - 94.)

» » Μοραΐτικη Βιβλιογραφία. (Αὐτόθι, 100 - 108.)

» » Χρονικὰ τῆς Καστάνιτσας. (Αὐτόθι, 193 - 223.)

Βαγιακάκου Δικαίου Β. Χλωρὸς - μέλι χλωρόν, μελίχλωρος καί τινα σύνθετα. (Ἀθηνᾶ, 58, 98 - 118.)

» » Μανιᾶται εἰς Ζάκυνθον. Ἐπετηρὶς τοῦ Ἀρχείου τῆς Ἱστορίας τοῦ Ἑλληνικοῦ Δικαίου, 1954, 3 - 97.)

» » Συνίζησις καὶ ἐπένθεσις ἐν τῷ γλωσσικῷ ἰδιώματι τῆς Μέσα Μάνης. (Λεξικογραφικὸν Δελτίον τῆς Ἀκαδημίας Ἀθηνῶν, 6, 89 - 203.)

Bakalopoulos A. E. Thasos. Son histoire, son administration de 1453 à 1912. [École Française d'Athènes. Études Thasiennes, 2.] Paris 1953. Σελ. 200, μετὰ 8 πιν.

Βακαλοπούλου Ἀπ. Ἐθνικὰ αἰσθήματα καὶ δράση τῶν Ἑλλήνων τῆς Μακεδονίας ἐπὶ Τουρκοκρατίας (1430 - 1821). (Μακεδονικὴ Λαϊκὴ Βιβλιοθήκη, 14.) Ἐν Ἀθήναις 1954. Σελ. 17.

» » Συμβολὴ στὴν ἱστορία καὶ ὀργάνωση τῆς Φιλικῆς Ἑταιρείας. (Ἑλληνικά, 12, 65 - 78.)

» » Ὁ ἁρματολὸς Μεϊντάνης (τέλη 17ου αἰῶνος). (Αὐτόθι, 13, 160 - 164.)

» » Ἱστορικὲς παραδόσεις τῶν Ἑλλήνων προσφύγων τοῦ Σογιούτ. (Ἑλληνικά, Παράρτημα 4, Προσφορὰ εἰς Στίλπωνα Π. Κυριακίδην, 77 - 88.)

» » Ἡ μαρτυρία τοῦ περιηγητοῦ Robert de Dreux περὶ τοῦ κωδωνοστασίου τῆς Ἁγίας Σοφίας Θεσσαλονίκης. (Κανίσκιον Φ. Κουκουλέ, 604 - 614.)

Βαλέτα Γ. Οἱ ἀρχὲς τοῦ νεοελληνικοῦ θεάτρου (φιλολογικὴ μελέτη). Ἀθήνα 1953. Σελ. 32.

» » Τερτσέτης. Ἅπαντα. Τόμος Γ' (Εἰσαγωγὴ Νίκου Α. Βέη). Ἀθῆναι 1953. Σελ. 416.

Βάντζιου Ἀχιλλέως. Ὁ ἐθνικὸς εὐεργέτης Ἀναστ. Τσούφλης. (Ἠπειρωτικὴ Ἑστία, 1954, 949 - 952.)

Βασδραβέλλη Ἰωάνν. Κ. Ἱστορικὰ ἀρχεῖα Μακεδονίας, Β' Ἀρχεῖον Βεροίας - Ναούσης 1598 - 1886. (Μακεδονικὴ βιβλιοθήκη, 19.) Θεσσαλονίκη 1954. Σελ. 407+κϛ'.

» » Συμβολὴ εἰς τὴν ἱστορίαν τῆς Θεσσαλονίκης κατὰ τὸν ΙΖ' αἰῶνα. (Ἑλληνικά, Παράρτημα 4, Προσφορὰ εἰς Στίλπωνα Π. Κυριακίδην, 89 - 94.)

» » Ὁ βομβαρδισμὸς τῆς ἐν Θεσσαλονίκῃ ἐκκλησίας τοῦ Ἁγίου Μηνᾶ. (Γέρας Ἀντ. Κεραμοπούλλου, 420 - 425.)

Βασιλᾶ Ἠλία. Ἀποκατάσταση τῆς λέξης «Πρυάρια». (Ἠπειρωτικὴ Ἑστία, 1953, 837 - 838.)
» » Ὁ ναὸς τοῦ Παντοκράτορος τῆς Πρεβέζης. (Αὐτόθι, 1137 - 1140.)
» » Γλύφω - λείφω - ἀλείφω. (Αὐτόθι, 1954, 284.)
» » Ἡ μάχη τῆς Νικοπόλεως καὶ ὁ χαλασμὸς τῆς Πρέβεζας. (Αὐτόθι, 953 - 958, 1048 - 1055, 1137 - 1141.)
Βασιλειάδου Θεοχ. Κερασοῦς: Σχολεῖα καὶ Ἐκκλησίαι. (Ποντιακὴ Ἑστία, 5, 2538 - 2539, 2570 - 2571.)
Βασιλοπούλου Χαραλ., Ἀρχιμ. Ἡ ἐσωτερικὴ ζωὴ Κοσμᾶ τοῦ Αἰτωλοῦ. (Κιβωτός, 1954, 239 - 240.)
Βαφειάδου Γ. Τρ. Μεγάλη Σαρακοστὴ - Πάσχα. (Ποντιακὴ Ἑστία, 5, 2534 - 2535.)
Βαφείδου Νικ., Ἀρχιμ. Ἐξορκισμοί, χαϊμαλιά, νουσκάδες, κουρμπάνια στὴ Θράκη. Ἀθῆναι 1953. Σελ. 16.
» » Ἐκκλησιαστικαὶ ἐπαρχίαι τῆς Θράκης καὶ ὁ φάκελος 434 τῆς Βιβλιοθήκης τῆς Βουλῆς περὶ Θράκης. (Ἀρχεῖον Θρακ. Λασγρ. καὶ Γλωσ. Θησαυροῦ, 18, 5 - 130.)
» » Γνώμη περὶ Κατσιβάλλων. (Αὐτόθι, 299 - 301.)
Βέη Νίκου Α. Κατάλογος τῶν χειρογράφων κωδίκων τῆς Ἁγιωτάτης Μητροπόλεως Ἀργυροκάστρου. (Ἐπετηρὶς τοῦ Μεσαιωνικοῦ Ἀρχείου, 4, 129 - 206.)
» » Τὸ «Κακὸν Ὄρος» τῆς Κρήτης καὶ τὰ παράλληλα τοπωνύμια αὐτοῦ. (Κρητικὰ Χρονικά, 7, 451 - 453.)
» » Ἔκθεσις ἱστοριοδιφικῶν ἐρευνῶν ἐν Ζακύνθῳ. (Νέα Ἑστία, 56, 1205 - 1209.)
Visvisis Jacques. L'administration Communale des Grecs pendant la Domination Turque. (L'Hellénisme Contemporain, 1953, 217 - 238.)
Βιοβίζη Ἰακώβου. Σημασιολογικά. (Ἐπετηρὶς τοῦ Ἀρχείου τῆς Ἱστορίας τοῦ Ἑλληνικοῦ Δικαίου, 1954, 123 - 127.)
» » Τὰ ἔγγραφα δικαιοπραξιῶν τῆς Μυκόνου τοῦ 17ου καὶ 18ου αἰῶνος. (Αὐτόθι, 127 - 144.)
» » Ἡ πρώτη ἐν Ἑλλάδι εἰσαγγελικὴ ἀγόρευσις. (Αὐτόθι, 144 - 150.)
Βλαστοῦ Μ. Πιθανὴ ἐπιστημονικὴ ἑρμηνεία τῶν φαινομένων τῆς πυροβασίας. (Ἀρχεῖον Θρακ. Λαογρ. καὶ Γλωσ. Θησαυροῦ, 18, 321 - 331.)
Βλάχου Νικολάου. Ἡ συμμαχικὴ προσέγγισις τῶν τεσσάρων χριστιανικῶν κρατῶν τῆς χερσονήσου τοῦ Αἵμου κατὰ τὸ ἔτος 1912. (Μακεδονικὴ Λαϊκὴ Βιβλιοθήκη, 8.) Θεσσαλονίκη 1953. Σελ. 32.
» » Ἱστορία τῶν κρατῶν τῆς χερσονήσου τοῦ Αἵμου, 1908 - 1914. Τόμ. Α'. (ΟΕΣΒ.) Ἐν Ἀθήναις 1954. Σελ. 780+XVI, μετὰ 8 πιν.
» » Ἡ ἀμφισβήτησις ὑπὸ τῶν Βουλγάρων τῆς προτεραιότητος τῆς καταλήψεως τῆς Θεσσαλονίκης ὑπὸ τοῦ Ἑλληνικοῦ στρατοῦ ἐν ἔτει 1912. (Ἑλληνικά, Παράρτημα 4, Προσφορὰ εἰς Στίλπωνα Π. Κυριακίδην, 104 - 123.)
» » Ἡ ἑλληνικότης τῆς φυλῆς τῶν Μεσσαπίων. (Ἑλληνικά, Παράρτημα 4, Προσφορὰ εἰς Στίλπωνα Π. Κυριακίδην, 124 - 139.)
Vlachos N. La relation des Grecs asservis avec l'Etat Ottoman suzerain. (L'Hellénisme Contemporain, 1953, 135 - 150.)
» » La Grande Idée. (Αὐτόθι, 279 - 287.)
Βουραζέλη Ἑλένης. Ἡ Μονοβάσια (-ιὰ) καὶ ἡ μονοβάσια (-ιά). (Πλάτων, 5, 255 - 278.)

Βουρβέρη Κωνστ. Ἰ. Πλάτων καὶ Κρήτη. Ἓν κεφάλαιον ἀρχαίας ἑλληνικῆς ἀνθρωπογεωγραφίας. (Κρητικὰ Χρονικά, 7, 326 - 336.
Βούρβουλη Φωτεινῆς. Studies in the history of modern Greek story motives. [Ἑλληνικά, Παράρτημα 2.] Θεσσαλονίκη 1953.
Βρόντη Ἀναστασίου. Οἱ Ροδίτισσες στὸν ἔρωτα. (Φιλολογικὴ Πρωτοχρονιά, 1954, 123 - 127.)
Γάγαρη Γεωργ. Ἕνα ἀπελευθερωτικὸ ὑπόμνημα. (Ἠπειρωτικὴ Ἑστία, 1953, 141 - 142.)
Geanakoplos Deno John. Greco-Latin Relations on the Eve of the Byzantine Restoration: The Battle of Pelagonia — 1259. (Dumbarton Oaks Papers, 7, 99 - 141.)
» » On the schism of the Greek and Roman Churches. A confidential papal directive for the implementation of union (1278). (The Greek Orthod. Theol. Review, 1, 1954, 16 - 24.)
» » The Nicene Revolution of 1258 and the Usurpation of Michel VIII Palæologos. (Traditio, 9, 420 - 430.)
Γενναδίου, Μητροπολίτου Ἡλιουπόλεως καὶ Θείρων. Ἱστορία τοῦ Οἰκουμενικοῦ Πατριαρχείου. Τόμος Α'. Ἀθῆναι 1953. Σελ. 448+ιε', μετὰ 8 πινάκων καὶ 2 χαρτῶν.
» » Ὁ Οἰκουμενικὸς Πατριάρχης Νεόφυτος Β'. (Ὀρθοδοξία, 28, 48 - 57.)
» » Ἡ πρώτη ἀπὸ τοῦ θρόνου ἀποχώρησις τοῦ Πατριάρχου Ἀθανασίου Α'. (Αὐτόθι, 145 - 150.)
» » Εὐλύτωσις καὶ διάζευξις παρὰ τοῖς Βυζαντινοῖς καὶ μετὰ ταῦτα. (Αὐτόθι, 195 - 198, 291 - 297.)
» » Ὁ τρόπος τῆς συντηρήσεως Πατριάρχου καὶ Μητροπολιτῶν κατὰ τὸν ΙΖ' αἰῶνα. (Αὐτόθι, 822 - 327.)
» » Ἐκ τῶν χειρογράφων τοῦ Οἰκουμενικοῦ Πατριάρχου Ἀθανασίου τοῦ Α'. (Αὐτόθι, 29, 5 - 10.)
» » Ἡ ἐξέλιξις τῶν Εὐαγγελικῶν περικοπῶν (Αὐτόθι, 58 - 59.)
» » Φόροι τινὲς πατριαρχικοὶ καὶ ἀρχιερατικοὶ κατὰ τὸν ΙΖ' αἰῶνα. (Αὐτόθι, 128 - 134.)
» » Ἐνθυμήσεις ἀπὸ ἑλληνικὰ χειρόγραφα τοῦ Βρεττανικοῦ Μουσείου (Λονδίνου). (Αὐτόθι, 141 - 144.)
» » Ἡ περὶ ἐκκλησίας διδασκαλία τοῦ Ι. Χρυσοστόμου. (Αὐτόθι, 241-259.)
Gennadios, Métr. Communication faite (13 avril 1953) au 9e Congrès international d'Études Byzantines convoqué à Thessaloniki. Athènes 1953. Σελ. 10.
Γερμανοῦ, Μητροπ. Θυατείρων. Κωνσταντῖνος ὁ Ε', Οἰκουμενικὸς Πατριάρχης (1897 - 1901). (Ἀρχεῖον Ἐκκλησιαστικοῦ καὶ Κανονικοῦ Δικαίου, 1954, 98 - 105.)
Georgacas Demetrius. Modern nomenclature of Athens and alleged influences. (Beiträge zur Namenforschung. Jahrgang 1953, 128 - 159.)
» » From the history of the Greec language. (Γέρας Ἀντ. Κεραμοπούλλου, 321 - 341.)
» » The learned elements in Dionysios Solomos' work. (Studies Presented to David Moore Robinson, 1953, 732 - 742.)
Γεωργαντζῆ Ἀν. Ἡ μάχη τοῦ Ζαλόγγου καὶ ὁ χαλασμὸς τῶν γύρω χωριῶν (ἐπὶ τῇ βάσει ἀνεκδότων ἱστορικῶν στοιχείων). (Ἠπειρωτικὴ Ἑστία, 1953, 815 - 820.)

Γεωργαντζῆ 'Αν. 'Η Μονὴ Ζαλόγγου καὶ ἡ ἐθνικοθρησκευτικὴ δράση της στὰ χρόνια τῆς Τουρκοκρατίας. (Αὐτόθι, 1954, 377 - 381.)

Γεωργιάδου Κ. Δ. Τὸ ἀγροτικὸ σπίτι τῆς περιοχῆς Κυρηνείας Κύπρου. (Λαογραφία, 15, 111 - 146.)

Georgiades - Arnakis G. Gregory Palamas, the χιόνες and the fall of Callipoli. (Byzantion, 1953, 305 - 312.)

» » Futuwwa Traditions in the Ottoman Empire. Akhis, Bektachi, Dervishes, and Craftsmen. (Journal of Near Eastern Studies, XII, 4, 1953, 232 - 247.)

Γεωργούλη Κ. Δ. Γεώργιος Γεμιστὸς - Πλήθων. (Νέα 'Εστία, 53, 744 - 754.)

Γιακουμάκη Ναρκίσσου. 'Η φιλοσοφικὴ κίνησις ἐν Βυζαντίῳ κατὰ τὸν ια' αἰῶνα. (Νέα Σιών, 49, 275 - 298.)

Γιαννακάκη Γ. 'Ιστορία τῆς γενετείρας μου, τοῦ χωρίου 'Ιντζέκιοϊ. ('Αρχεῖον Θρακ. Λαογρ. καὶ Γλωσ. Θησαυροῦ, 18, 221 - 258.)

Γιαννακοπούλου Θ. Δ. Ναυπλιώτιδες. (Βιβλιόφιλος, τεῦχ. 'Ιανουαρίου - Μαρτίου 1953, 5 - 10.)

» » 'Η βιβλιοπωλία κατὰ τοὺς Βυζαντινοὺς χρόνους. (Αὐτόθι, τεῦχ. 'Απριλίου - 'Ιουνίου 1954, 111 - 113.)

Γιαννοπούλου Μαριέττας Ε. 'Ανέκδοτα ἰταλικὰ ἔργα τοῦ 'Ιουλίου Τυπάλδου. ('Ελληνικά, 12, 341 - 371.)

» » 'Η Ζάκυνθος κάτου ἀπὸ τὸ Βυζάντιο καὶ οἱ ἐπαφές της μ' αὐτό. ('Ελληνικὴ Δημιουργία, 11, 613 - 616.)

Γκανούλη Γ. Θ. 'Η πιρπιρούνα. (Μακεδονικὸν 'Ημερολόγιον, 1953, 269 - 270.)

Γκητάκου Μιχ. Χαρ. 'Ο ψαλεὶς τὸ 1821 ἐν δεσμωτηρίῳ παρακλητικὸς κανὼν πρὸς τὴν 'Υπεραγίαν Θεοτόκον ὑπὸ τῶν μελλοθανάτων ἀρχιερέων τοῦ οἰκουμενικοῦ θρόνου. (Μεθ' ἱστορικῆς εἰσαγωγῆς, ἑρμηνευτικῶν σχολίων καὶ κρίσεων.) 'Εν 'Αθήναις 1953. Σελ. 28.

Γκίνη Δημητρίου Σ. Πέντε ἐπισκοπικαὶ ἀποφάσεις διαζυγίου τῆς Δυτ. Μακεδονίας τοῦ ΙΗ' αἰῶνος. (Κανίσκιον Φ. Κουκουλέ, 348 - 354.)

Γρηγόρη Μιχ. Π. Σωφρόνιος 'Ιεροσολύμων. (Κιβωτός, 1954, 59 - 60.)

Γρηγοριάτου Βησσαρίωνος, 'Αρχιμ. Κῶδιξ ἱστορικοῦ μοναχολογίου τῆς ἐν 'Αγ. "Ορει "Αθῳ ἱερᾶς Μονῆς τοῦ 'Οσίου Γρηγορίου. Βόλος 1954. Σελ. 86.

Γρηγορίου 'Εμμανουὴλ Θ. "Ελληνες καὶ Βούλγαροι. Θεσσαλονίκη 1953. Σελ. 664+κβ'.

Γριτσοπούλου Τάσου 'Αθ. Εὐγενίου 'Ιωαννουλίου τοῦ Αἰτωλοῦ ἐπιστολαὶ ἀνέκδοτοι. ('Αθηνᾶ, 58, 29 - 64.)

» » Δικαστικὴ ἀπόφασις τριῶν ἀρχιερέων ἐπὶ κληρονομικῆς ὑποθέσεως κατὰ τὸ 1825. ('Αρχεῖον 'Εκκλησιαστικοῦ καὶ Κανονικοῦ Δικαίου, 1953, 73 - 83.)

» » Μία περίεργος ὑπόθεσις διαζυγίου κατὰ τὴν 'Επανάστασιν. (Αὐτόθι, 1954, 37 - 55.)

» » Οἱ ναοὶ τῆς Δημητσάνης. (Αὐτόθι, 131 - 153, 220 - 249.)

» » Συμβολὴ εἰς τὴν ἐκκλησιαστικὴν ἱστορίαν τῆς Ραιδεστοῦ. ('Αρχεῖον Θρακ. Λαογρ. καὶ Γλωσ. Θησαυροῦ, 18, 179 - 192.)

» » 'Ανέκδοτα κείμενα Εὐγενίου τοῦ Αἰτωλοῦ. (Γέρας 'Αντ. Κεραμοπούλλου, 480 - 488.)

» » 'Ο Στασινὸς τῆς "Ακοβας καὶ ἡ οἰκογένεια Λαμπαρδοπούλου τῆς Δημητσάνης. ('Ελληνικά, 13, 129 - 159.)

Γριτσοπούλου Τάσου 'Αθ. 'Απανταχοῦσα τοῦ τοποτηρητοῦ 'Αθηνῶν Νεοφύτου περὶ τῆς Μονῆς 'Αγίας Φιλοθέης. ('Ελληνικὴ Δημιουργία, 11, 305 - 307.)

» » 'Ο ἠθικὸς ὁπλισμὸς τῶν 'Ελλήνων κατὰ τὸν ἀγῶνα τοῦ 1821. (Αὐτόθι, 434 - 444.)

» » 'Ο Δρυϊνουπόλεως Νεόφυτος. ('Ηπειρωτικὴ 'Εστία, 1953, 461 - 466.)

» » 'Ο 'Ιωαννίνων Νεόφυτος. (Αὐτόθι, 902 - 908.)

» » 'Ο 'Ιωαννίνων Καλλίνικος. (Αὐτόθι, 1954, 447 - 452, 576 - 585, 698 - 702.)

» » "Ανθιμος Καράκαλλος 'Επίσκοπος Μεθώνης, ὁ ἐκ Δημητσάνης καὶ ἡ σῳζομένη ἀλληλογραφία αὐτοῦ. (Θεολογία, 24, 117 - 127, 234 - 249.)

Δάκαρη Σωτ. 'Ι. 'Η ὕδρευση τῶν Γιαννίνων στοὺς χρόνους τῆς Τουρκοκρατίας. ('Ηπειρωτικὴ 'Εστία, 1953, 919 - 923.)

» » Παρατηρήσεις στὴ μελέτη «ἡ νεώτερη Εὔροια». (Αὐτόθι, 1146 - 1149.)

Δαλεζίου Εὐγενίου. 'Ο ἀπελευθερωτικὸς ἀγὼν καὶ ἡ 'Αγία "Εδρα. Μία νέα πηγὴ τῆς ἱστορίας τῆς ἑλληνικῆς παλιγγενεσίας. (Κανίσκιον Φ. Κουκουλέ, 380 - 385.)

Δασκαλάκη 'Απ. Β. Μία μάχη γυναικῶν ποὺ ἔσωσε τὸν ἀγῶνα τοῦ 1821. Τὸ περίφημο Μανιάτικο ᾆσμα τῆς Βέργας. ('Ατλαντίς, 1954, τεῦχ. 6, 10 - 11.)

Δασκαλάκη Γ. Δ. Τὸ 'Ελληνικὸν πρόβλημα. (Ποιὸ εἶναι καὶ πῶς λειτουργεῖ τὸ σύγχρονον 'Ελληνικὸν Κράτος.) 'Αθῆναι 1954. Σελ. 84.

» » 'Η αἰωνία 'Ελληνικὴ ἰδέα τῆς Βυζαντινῆς Αὐτοκρατορίας. ('Αρχεῖον Νομολογίας, 4, 1953. Σελ. 38 ἰδ. ἀπόσπ.)

Δελιαλῆς Ν. Π. Σημειώματα περὶ τοῦ 'Ιατροφιλοσόφου Καρακάση. (Γέρας 'Αντ. Κεραμοπούλλου, 542 - 543.)

Dendias Michel. Sur les rapports entre les Grecs et les Francs en Orient après 1204. (Κανίσκιον Φ. Κουκουλέ, 371 - 379.)

Δένδια Μιχαήλ. Συμβολὴ εἰς τὰ τῆς ὀργανώσεως καὶ λειτουργίας τῆς διοικήσεως ἐν τῷ Βυζαντινῷ κράτει περὶ τὴν ἐποχὴν τῆς ὑπὸ τῶν Φράγκων καταλύσεως αὐτοῦ. (Studi Biz. e Neoellenici, 8, 1953, 307 - 322.)

» » Συμβολὴ εἰς τὴν μελέτην τῆς δημοσίας διοικήσεως ἐν Καλαβρίᾳ καὶ Σικελίᾳ ὑπὸ τοὺς Νορμανδοὺς ἡγεμόνας. 'Η διακράτησις ὡς διοικητικὴ περιφέρεια. (Αὐτόθι, 299 ἑξ.)

Δεντάκη Βασιλείου Δ. 'Η διοργάνωσις τῆς μοναχικῆς πολιτείας τοῦ 'Αγίου "Ορους. ('Ελληνικὴ Δημιουργία, 13, 521 - 534.)

Δεντρινοῦ Εἰρ. Α. 'Η Κερκυραϊκὴ Σχολή. Κέρκυρα 1953. Σελ. 114.

Δεσποτίδη Μ. Λαογραφικὰ τῆς 'Αμοργοῦ. Στ' ἅγιασμα τοῦ Βαλσαμίτη. (Σαντορίνη - 'Αμοργός, 1953, τ. 16 - 17, 17.)

Δεσποτοπούλου 'Αλ. Ι. 'Ο κυβερνήτης Καποδίστριας καὶ ἡ ἀπελευθέρωσις τῆς 'Ελλάδος. 'Αθῆναι 1954. Σελ. 224+γ'.

Δημαρᾶ Θ. Κ. Δύο φίλοι, Κοραῆς καὶ Βάμβας (μὲ ἀνέκδοτα κείμενα). 'Αθῆναι 1953. Σελ. 80.

» » (ἐπιμέλεια). 'Ο Κοραῆς καὶ ἡ ἐποχή του. 'Αθῆναι 1953. Σελ. 366.

» » Βιογραφικὰ τοῦ 'Αγαπίου Χαπίπη. ('Ελληνικά, Παράρτημα 4, Προσφορὰ εἰς Στίλπωνα Π. Κυριακίδην, 168 - 182.)

» » Τὸ θέμα τῆς Πόλης στὴ Φαναριώτικη ποίηση. (Νέα 'Εστία, 53, 855 - 859.)

» » Προτομὴ τοῦ Κοδρικᾶ. (Φιλολογικὴ Πρωτοχρονιά, 1953, 58 - 67.)

Δημητριάδη Εὐανθίας Δ. Ἡ Μητέρα στὴ Νεοελληνικὴ ποίηση. (Ἀκτῖνες, 1954, 76 - 87, 126 - 139.)

Δημητριάδου Χρ. Οἱ «Κοτσαμάν'» στὴ Λιβερά. (Ποντιακὴ Ἑστία, 5, 2387 - 2389.)

Δημητριάδου Γεωργίου Β. Κοσμᾶς ὁ Αἰτωλός. (Ἀρχεῖον Ἐκκλησιαστικοῦ καὶ Κανονικοῦ Δικαίου, 1954, 61 - 64.)

Δημητροπούλου Παναγιώτου Χ. Ἡ ἀνθρωπολογία τοῦ Μεγάλου Ἀθανασίου. Ἀθῆναι 1954. Σελ. 144.

Διαμάντη Κων. Ἀθ. Τὸ πανηγύρι τῆς Ἁγίας Παρασκευῆς στὰ Τζουμέρκα μὲ τὸ χορὸ «Καγκελάρι». (Αἰξωνή, 1953, 63 - 71.)

» » Τὸ Εἰκοσιένα καὶ τὰ Γεν. Ἀρχεῖα ὡς ἱστορικὴ πηγή του. (Ἑλληνικὴ Δημιουργία, 11, 353 - 356.)

» » Ἀγάπιος Ρήγας, ἐκ Πάργας ἱεροδιδάσκαλος. (Ἠπειρωτικὴ Ἑστία, 1953, 557 - 561.)

» » Σῖμος Ἀγγ. Σῖμος, Ἰωαννίτης διδάσκαλος κατὰ τοὺς χρόνους τοῦ Ἀγῶνος καὶ τοῦ Καποδιστρίου. Ἑπτὰ ἔγγραφα αὐτοῦ. (Αὐτόθι, 909 - 918.)

» » Ἔθιμα Χριστουγέννων στὴ Νησίστα Τζουμέρκων. (Αὐτόθι, 1272 - 1278.)

» » Ὁ Ἐπίσκοπος Παραμυθίας Προκόπιος. (Αὐτόθι, 1954, 353 - 360.)

» » Λαογραφικὰ Νησίστας Τζουμέρκων. (Αὐτόθι, 970 - 977, 1079 - 1082, 1168 - 1171.)

Διομήδη Ἀλεξάνδρου Ν. Ἀπὸ τὴν οἰκονομικὴν πολιτικὴν τοῦ φθίνοντος Βυζαντίου. Ἡ ἐξέλιξις μετὰ τὸ 1204. (Νέα Ἑστία, 53, 823 - 832.)

Δωροθέου, Μητρ. Λαρίσης. Κῦρος υἱοθεσίας τελεσθείσης ἐν Τουρκίᾳ ὑπὸ ἐκκλησιαστικοῦ δικαστηρίου Ἱ. Μητροπόλεως τῆς ἐν Κωνσταντινουπόλει Μεγάλης τοῦ Χριστοῦ Ἐκκλησίας. (Ἀρχεῖον Ἐκκλησιαστικοῦ καὶ Κανονικοῦ Δικαίου, 1953, 101 - 104.)

Ε. Γ. Μ. Πατριωτικὴ ὑμνολογία. (Ἐκκλησία, 31, 33 - 34.)

» » Τὸ προοίμιον τῶν «Κανόνων» τῆς Μεγ. Ἑβδομάδος. (Αὐτόθι, 114 - 115.)

Ἐνεπεκίδη Πολυχρόνη. Τρία ἑλληνικὰ δημώδη ᾄσματα μετὰ γαλλικῆς μεταφράσεως καὶ σχολίων τοῦ Ἀδαμαντίου Κοραῆ καὶ ἕνα μετάφρασμα τῆς παραβολῆς τοῦ ἀσώτου υἱοῦ εἰς τὴν διάλεκτον τῶν Ἑλλήνων τῆς Κορσικῆς. (Παγκάρπεια, 1953, 133 - 150 μετὰ 2 πιν.)

Enepekides P. K. Quelques documents byzantins des Archives du Mont Athos d'après les copies de Minoide Mynas (1843) conservés à la Bibliothèque National de Paris. (Studi Bizantini e Neoellenici, 7, 1953, 61 - 65.)

» » Le sommaire d'un manuscrit byzantin inconnu égaré dans le fonds français de la Bibliothèque Nationale à Paris. (Αὐτόθι, 67.)

Ἐξάρχου Β. Θέσεις περὶ τῆς φύσεως τῆς Ἐκκλησίας ἐξ ἐπόψεως Ὀρθοδόξου. (Ὀρθοδοξία, 28, 59 - 64.)

Ἐράστου Β. Οἱ Πατέρες τῆς Ἐκκλησίας καὶ τὰ γράμματα. (Ἀκτῖνες, 1954, 106 - 111, 164 - 168, 222 - 228.)

» » Ἀνέκδοτες σελίδες τοῦ Ἀλ. Μωραϊτίδη. (Αὐτόθι, 501 - 504.)

Εὐθυμίου Ἀναστασίου. Ἀνέκδοτα χειρόγραφα Βούρμπιανης. (Ἠπειρωτικὴ Ἑστία, 1953, 382 - 384· 1954, 800 - 802.)

» » Τὸ Κάστρο τῆς Κόνιτσας (οἱ παραδόσεις τῆς Ἠπείρου μας). (Αὐτόθι, 1954, 33 - 34.)

Εὐθυμίου Ἀναστασίου. Οἱ Γύφτοι (Ρώμηδες) τῆς ἐπαρχίας Κονίτσης καὶ ἡ συνθηματική των γλῶσσα. (Αὐτόθι, 481 - 484.)

Εὐθυμίου Διονυσιάτου. Περὶ τῆς ἁλώσεως τοῦ Μελὶκ καὶ τῆς καταστροφῆς καὶ σφαγῆς καὶ ζωγρήσεως τῶν αὐτοῦ στρατευμάτων. (Ποντιακὴ Ἑστία, 4, 1832 - 1836.)

» » Γεώργιος Ἀμιρούτζης ὁ Τραπεζούντιος. (Αὐτόθι, 1911 - 1914, 2038.)

» » Τὰ ὀφφίκια τοῦ παλατίου τῶν Κομνηνῶν τῆς Τραπεζοῦντος. (Αὐτόθι, 2163 - 2164.)

» » Τὸ ἱστορικὸν τῆς ἱδρύσεως τοῦ πρώτου ναυπηγείου τοῦ Πόντου. (Αὐτόθι, 4, 2250 - 2251.)

» » Ὑπόμνημα εἰς τὸν Ἅγιον Μεγαλομάρτυρα Εὐγένιον καὶ τοὺς συνάθλους αὐτοῦ Οὐαλεριανόν, Κανίδιον καὶ Ἀκύλαν. (Αὐτόθι, 5, 2371 - 2374.)

» » Σημειώσεις τινὲς περὶ καρναβάλου. (Αὐτόθι, 2536 - 2537.)

Εὐμενίου, Ἐπισκ. Λάμπης καὶ Σφακίων. Ἐγκύκλια Γράμματα Μητροπολίτου Ἡρακλείας Ἰγνατίου. (Ὀρθοδοξία, 29, 78 - 83.)

Εὐσταθίου, Ἀρχιμανδρίτου. Μαρκέλλα ἡ παρθενομάρτυς. (Πάνταινος, 1954, 348 - 351.)

Εὐστρατιάδου Σωφρονίου. Ἰωσὴφ ὁ Στουδίτης ἀρχιεπίσκοπος Θεσσαλονίκης. (Μακεδονικά, 2, 1941 - 1952 (1953), 25 - 88.)

Εὐφραιμίδου Χρήστου Σ. Ὁ γάμος στὰ Σούρμενα. (Ποντιακὴ Ἑστία, 4, 2318 - 2319.)

Zakythinos D. A. Le Despotat Grec de Morée. Tom. B'. Athènes 1953. P. 408+VIII.

» » Ἡ Ἅλωσις τῆς Κωνσταντινουπόλεως καὶ ἡ Τουρκοκρατία. Ἀθῆναι 1954. Σελ. 143+η'.

» » La Prise de Constantinople et la fin du Moyen Age. (L'Hellénisme Contemporain, Mai 1953, 69 - 83.)

» » La Prise de Constantinople, tournant dans la politique et l'économie européennes. (Αὐτόθι, 85 - 102.)

» » Le thème de Céphalonie et la défense de l'Occident. (Αὐτόθι, 1954, 303 - 312.)

» » La nation grecque. (La Revue Française de l'Élite Européenne, Févr. 1954, 57 - 61.)

Ζακυθηνοῦ Διον. Σφραντζῆς ὁ Φιαλίτης. (Κανίσκιον Φ. Κουκουλέ, 657 - 662.)

» » Θέμα Κεφαλληνίας. (Ἑπτανησιακὰ Φύλλα, Δεκέμβριος 1953, 23 - 27.)

» » Ἀλέξανδρος Βασίλιεφ. (Νέα Ἑστία, 53, 895 - 898.)

Ζαμπίδη Ἰωακεὶμ Ἰ. Ἡ Καππαδοκικὴ Νεάπολη (Νὲβ - Σεχὶρ) καὶ τὰ περίχωρα αὐτῆς. Ἀθῆναι 1954. Σελ. 32.

Ζαρίκου Κοσμᾶ, μοναχοῦ. Ἡ ἐν Β. Εὐβοίᾳ Ἱ. Μονὴ Ἅγιος Γεώργιος Ἠλια. Ἀθῆναι 1953. Σελ. 64.

Ζαφειρίου Νικ. Ἰ. Ἡ Σάμος κατὰ τοὺς Βυζαντινοὺς χρόνους. (Ἀρχεῖον Σάμου, 3, 31 - 43.)

» » Οἰκονομική, κοινωνικὴ κλπ. κατάστασις τῆς Σάμου ἀπὸ τοῦ ἔτους 70 μ.Χ. - 1463 μ.Χ. (Αὐτόθι, 43 - 52.)

» » Ἐκκλησία τῆς Σάμου. (Αὐτόθι, 68 - 76.)

» » Ἡ ναυτιλία τῆς Σάμου. (Αὐτόθι, 77 - 84.)

» » Ἡ βυρσοδεψικὴ ἐν Σάμῳ. (Αὐτόθι, 84 - 89.)

» » Φρασεολογικά. (Αὐτόθι, 90 - 132.)

Ζαφειρίου Νικ. Ἰ. Συμβολὴ εἰς τὰς ἐν Σάμῳ ἀπαντώσας παροιμίας. (Αὐτόθι, 133 - 141.)
» » Ἀπὸ τὴν Σαμίαν διάλεκτον. Φωνητική. (Αὐτόθι, 165 - 198.)
» » Τὰ Θεοφάνεια (ἢ Φῶτα) στὴ Σάμο. (Αὐτόθι, 232 - 234.)
» » Δημοτολόγιον Κουμαραδαίων 1851. (Αὐτόθι, 235 - 237.)
Ζέπου Παν. Ι. Ἡ νεωτέρα ἑλληνικὴ ἐπιστήμη τοῦ Ἀστικοῦ Δικαίου. (Ἐναρκτήριος λόγος.) Ἀθῆναι 1954. Σελ. 64.
» » Νομοθετικαὶ προσπάθειαι Αἰκατερίνης τῆς Μεγάλης καὶ σύγχρονοι πόθοι ἑλληνικοί. (Κανίσκιον Φ. Κουκουλέ, 593 - 603.)
Zepos P. J. L'influence du droit byzantin sur la législation roumaine de la période des princes phanariotes. (Studi in Mem. di P. Koschaker, 1953, 429 - 437.)
Ζερβάκου Φιλοθέου, Ἀρχιμ. Ὁ πρῶτος μετὰ τὴν ἅλωσιν τῆς Κωνσταντινουπόλεως πατριάρχης Γεννάδιος ὁ Σχολάριος καὶ ὁ τούτου διδάσκαλος Ἰωσὴφ Βρυέννιος μοναχός. (Κιβωτός, 1954, 100 - 103.)
Ζευγαδάκη Ν. Ε. Ἡ τελετὴ τῆς δευτέρας Ἀναστάσεως εἰς τὸ Ἡράκλειον. Ἡράκλειον Κρήτης 1953. Σελ. 20.
Ζευγώλη Γ. Δ. Ποιμενικὰ τῆς ὀρεινῆς Νάξου. (Λαογραφία, 15, 61 - 110.)
» » Μιὰ νέα τεχνοτροπία στὰ λαϊκὰ τραγούδια τῆς Νάξου. (Νέα Ἑστία, 55, 328 - 331.)
Ζευγώλη Τάσσου Μ. Λαογραφικὰ Σημειώματα. Τόμ. Β'. (Ἀγροτικαὶ παροιμίαι, παρατηρήσεις καὶ ἀξιώματα, λαϊκὰ γνωμικά, δεισιδαιμονίαι καὶ προλήψεις, περὶ ἀέρων καὶ ὑδάτων.) Ἀθῆναι 1954. Σελ. 90.
Ζούμπου Σωτηρίου. Περὶ Βοημούνδου καὶ Ἰωαννίνων. (Ἠπειρωτικὴ Ἑστία, 1953, 572 - 574.)
Ζώη Λεων. Χ. Κρητικὲς σελίδες. (Κρητικὰ Χρονικά, 8, 216 - 226.)
» » Ἄγνωστοι ἱστορικαὶ σελίδες. (Φιλολογικὴ Πρωτοχρονιά, 1953, 221 - 225.)
Ζώρα Γεωργίου Θ. Ἡ ξενιτεία ἐν τῇ Ἑλληνικῇ ποιήσει. (Σπουδαστήριον Βυζαντινῆς καὶ Νεοελληνικῆς Φιλολογίας τοῦ Πανεπιστημίου Ἀθηνῶν.) Ἀθῆναι 1953. Σελ. 85.
» » (ἐπιμέλεια). Ποίησις καὶ πεζογραφία τῆς Ἑπτανήσου. Ἀθῆναι 1953. Σελ. 397.
» » Γεώργιος ὁ Τραπεζούντιος καὶ αἱ πρὸς ἑλληνοτουρκικὴν συνεννόησιν προσπάθειαι αὐτοῦ. Ἀθῆναι 1954. Σελ. 167.
» » Ἄγνωστα κείμενα καὶ νέαι παραλλαγαὶ δημωδῶν ἔργων. Ἀθῆναι 1954. Σελ. 31.
» » Ἀπάντησις εἰς Ν. Τωμαδάκη «Ἐπανορθώσεις καὶ παρατηρήσεις εἰς βυζαντινά, ἁγιολογικὰ καὶ ὑμνολογικὰ κείμενα». (Ἀθηνᾶ, 58, 356.)
» » Ἡ Θυσία τοῦ Ἀβραὰμ καὶ ὁ Isach τοῦ Groto ὑπὸ ἔποψιν περιεχομένου. (Ἑλληνικὴ Δημιουργία, 12, 79 - 83.)
» » Ἡ ἱστορία καὶ ἡ κοινωνικὴ καὶ πνευματικὴ κατάστασις ἐν Ἑπτανήσῳ ἀπὸ Ἑνετοκρατίας μέχρι σήμερον. (Αὐτόθι, 327 - 341.)
» » Ἡ Παναγία εἰς τὴν Νεοελληνικὴν Ποίησιν. (Ἑλληνικὴ Κύπρος, 1953, 190 - 193.)
» » Ἡ βασιλεία τῶν Τούρκων Σουλτάνων Βαγιαζὴτ Β' καὶ Σελὴμ Α'. (Κατὰ τὸν ἀνέκδοτον ἑλληνικὸν Βαρβερινὸν κώδικα 111 τῆς Βατικανῆς Βιβλιοθήκης.) (Κανίσκιον Φ. Κουκουλέ, 415 - 444.)

Ζώρα Γεωργίου Θ. Ἡ βασιλεία τῶν Σουλτάνων Μουρὰτ Α', Βαγιαζὴτ Α', Μουσουλμάνου, Μουσᾶ καὶ Μεχμέτ. (ΕΕΦΣΠΑ, 4, 219 - 263.)
» » Ἱστορία τοῦ Πτωχολέοντος (ἐξ ἰδιοκτήτου ἀνεκδότου παραλλαγῆς). (Κρητικὰ Χρονικά, 7, 267 - 295.)
» » Κάρολος ὁ Ε' τῆς Γερμανίας καὶ αἱ πρὸς ἀπελευθέρωσιν προσπάθειαι. [Στιχούργημα ἐκ τοῦ ἀνεκδότου ἑλλ. Βατικανοῦ κώδ. 2614.] (Νέα Ἑστία, 53, 755 - 767.)
» » Ἡ Κυπριακὴ φιλολογία κατὰ τὴν περίοδον τῆς Φραγκοκρατίας. (Αὐτόθι, 56, 77 - 91.)
Zoras G. Orientations idéologiques et politiques avant et après la chute de Constantinople. (L'Hellénisme Contemporain, Mai 1953, 103 - 124.)
Ζώρα Γ. Θ. - Μπουμπουλίδου Φ. Κ. Ἑπτανήσιοι προσολωμικοὶ ποιηταί. Ἀθῆναι 1953. Σελ. 96.
Ζωσιμᾶ Νικολάου Π. Εὐγενοῦς Γραικοῦ καὶ Ἱππότου τοῦ Τάγματος τοῦ Σωτῆρος: ἡ Διαθήκη. (Ἠπειρωτικὴ Ἑστία, 1953, 1123 - 1127.)
Ἠλιοπούλου Ἀγγ. Γ. Ἡρωϊσμοὶ Δερβενοχωριτῶν εἰς τὴν μάχην τοῦ Βαλτετσίου. (Χρονικὰ τοῦ Μοριᾶ, 2, 134 - 136.)
Θέμελη Γ. (ἐπιμέλεια). Προβελέγγιος - Δροσίνης - Πολέμης - Στρατήγης - Καμπᾶς. Ἀθῆναι 1953. Σελ. 382.
Θέμελη Χρυσοστόμου, Ἀρχιμ. Ἀρχαὶ καὶ διάδοσις τοῦ Χριστιανισμοῦ ἐν Εὐβοίᾳ. (Γρηγόριος ὁ Παλαμᾶς, 37, 247 - 256, 327 - 332, 410 - 420· 38, 44 - 49.)
» » Συνοπτικὴ Ἱστορία τῆς Διαρκοῦς Ἱερᾶς Συνόδου τῆς Ἐκκλησίας τῆς Ἑλλάδος. (Ἐκκλησία, 31, 320 - 339.)
» » Ἡ ἐπισκοπὴ Ὠρεῶν. (Θεολογία, 24, 64 - 69.)
» » Αἱ ἐπισκοπαὶ Πορθμοῦ, Αὐλῶνος, Αἰδηψοῦ, Ζάρκων καὶ Καναλίων. (Αὐτόθι, 25, 88 - 99.)
Θεοδωρίδου Γ. Μ. Ἀθαν. Τσακάλωφ καὶ Νικ. Σκουφᾶς. (Ἠπειρωτικὴ Ἑστία, 1953, 225 - 230.)
» » Χατζημιχάλης Νταλιάνης. (Αὐτόθι, 1954, 810 - 816.)
Théodorides Jean. Introduction à l'étude de la zoologie Byzantine. (Actes du Septième Congrès International d'Histoire des Sciences, 1953, 601 - 609.)
Θεοδωρίδου Τρ. Ἡ Ἱερὰ Μητρόπολις Ζιχνῶν καὶ οἱ Μητροπολῖται της. (Σερραϊκὰ Χρονικά, 1953, 163 - 180.)
Θεοδώρου Ε. Δ. Ἡ ἀρχαία Ἐκκλησία ὡς «κοινωνία ἀγάπης» ἐν τῷ καιρῷ τῶν θεομηνιῶν. (Ἐκκλησία, 30, 264 - 266.)
Θεοκλήτου, μοναχοῦ Διονυσιάτου. Τὸ Ἅγιον Ὄρος - Ἄθως. (Ἑλληνικὴ Δημιουργία, 13, 468 - 482.)
Θεοχαρίδου Γ. Ἰ. Κατεπανίκια τῆς Μακεδονίας. Συμβολὴ εἰς τὴν διοικητικὴν ἱστορίαν καὶ γεωγραφίαν τῆς Μακεδονίας κατὰ τοὺς μετὰ τὴν Φραγκοκρατίαν χρόνους. [Μακεδονικά, Παράρτημα 1.] Θεσσαλονίκη 1954. Σελ. 98+ϛ'.
» » Ἡ Rotonda τοῦ Ἁγίου Γεωργίου εἰς τὰς ἀναμνήσεις τοῦ Robert de Dreux. Ἑλληνικά, Παράρτημα 4, Προσφορὰ εἰς Στίλπωνα Π. Κυριακίδην, 636 - 649.)
Θέρου Ἀγι. Ἀλαγονιακὰ αἰνίγματα. (Λαογραφία, 15, 1954, 421 - 428.)

'Ιντιάνου 'Αντ. Κ. Τρία ἀνέκδοτα καὶ ἄγνωστα ποιήματα τοῦ Κ. Π. Καβάφη. (Κυπριακὰ Γράμματα, 19, 153 - 155.)

'Ιωακειμίδου Σάββα. Τὸ Χαπέσ' καὶ τὰ εἴκοσι χωρία αὐτοῦ. (Ποντιακὴ 'Εστία, 4, 1856 - 1858, 1996 - 1998, 2084 - 2086, 2314.)

Joannou P. Die definition des Seins bei Eustratios von Nikaia. Die Universalientehe in der byzantinischen Theologie im 11. Jh. (Byzantinische Zeitschrift, 47, 358 - 369.)

» » Das Semeioma gegen Eustratios von Nikaia (1117). Der Nominalismus und die menschliche Psychologie Christi. (Αὐτόθι, 369 - 379.)

» » Das Haus Lusignan von Kypros. (Ostkirchliche Studien, 3, 42 - 51.)

Καζαβῆ Γεωργίου Ν. 'Η Νίσυρος εἰκονογραφημένη. Τεῦχος Α'. Νέα 'Υόρκη 1954. Σελ. 20. Τεῦχος Β'. Νέα 'Υόρκη 1954. Σελ. 24.

Καιροφύλα Κώστα. Αἱ πνευματικαὶ σχέσεις 'Ελλάδος καὶ 'Ιταλίας. ('Ελληνικὴ Δημιουργία, 11, 119 - 124.)

» » Μιὰ ἑταιρεία εἰς τὸ Παρίσι διὰ τὴν ἀπελευθέρωσιν τῆς 'Ελλάδος. (Αὐτόθι, 357 - 360.)

» » Ἄγνωστον χειρόγραφον 'Αλώσεως τῆς Κωνσταντινουπόλεως. (Αὐτόθι, 631 - 633.)

Κάκου Γ. - Παπαφωτίου. 'Η καταγωγὴ τοῦ Καραϊσκάκη. ('Ηπειρωτικὴ 'Εστία, 1953, 1237 - 1241.)

Κακριδῆ 'Ι. Θ. 'Η γυναίκα τοῦ Κανδαύλη. Μιὰ ἄγνωστη τραγωδία. ('Ελληνικά, 12, 1 - 14.)

» » Μία νεοελληνικὴ παράδοση γιὰ τὴν 'Ασίνη. ('Ελληνικά, Παράρτημα 4, Προσφορὰ εἰς Στίλπωνα Π. Κυριακίδην, 282 - 293.)

» » 'Ερμηνευτικὰ στὸν 'Απόκοπο τοῦ Μπεργαδῆ. (Κρητικὰ Χρονικά, 7, 409 - 413.)

Καλετσάρη Κ. Ι. 'Η Παναγία τοῦ Μικρόκαστρου (Τσιαρούσινου) Σιατίστης. (Μακεδονικὸν 'Ημερολόγιον, 1953, 289 - 292.)

Καλιρώση 'Αγλαΐας. Κώστας Κρυστάλλης (μελέτη). ('Ελληνικὴ Δημιουργία, 11, 106 - 111.)

Καλιτσουνάκη 'Ιωάννου. 'Η διέλευσις τοῦ περιηγητοῦ Arnold von Harff δι' 'Ελλάδος κατὰ τὸ 1497. (Κανίσκιον Φ. Κουκουλέ, 245 - 260.)

Καλλέρη 'Ιω. Μακεδονικὰ στοιχεῖα εἰς τὴν Κοινὴν τῶν 'Ελληνιστικῶν χρόνων. (Γέρας 'Αντ. Κεραμοπούλλου, 654 - 682.)

» » «Τροφαὶ καὶ ποτὰ» εἰς πρωτοβυζαντινοὺς παπύρους. (Κανίσκιον Φ. Κουκουλέ, 689 - 715.)

Καλλοναίου Μιχ. 'Ο Μαϊουμᾶς (ἔθιμο Πρωτομαγιᾶς). (Αἰξωνή, 1953, 57 - 58.)

» » 'Η γένεση καὶ τὸ νόημα τοῦ χοροῦ. (Αὐτόθι, 72 - 73.)

Καλογηρᾶ 'Ανδρέου Χρ. 'Η Κεφαλληνία ἢ Κεφαλονιά. 'Αθῆναι 1954. Σελ. 80.

Καμπάνη Πέτρου. 'Η 'Αφροδίτη τῆς Μήλου. (Σαντορίνη - 'Αμοργός, 1953, τ. 16 - 17, 12 - 13.)

» » Θηραϊκὰ ἰδιώματα καὶ Συριανὴ ἐτοιμολογία. (Αὐτόθι, τ. 23 - 24, 13.)

Κανατσούλη Δημ. Τὸ κοινὸν τῶν Μακεδόνων καὶ τὰ συνέδρια τῶν μερίδων. ('Ελληνικά, Παράρτημα 4, Προσφορὰ εἰς Στίλπωνα Π. Κυριακίδην, 294 - 304.)

Κανδηλάπτη Γ. Θ. Κάστρα καὶ καστέλλια Χαλδίας. (Ποντιακὴ 'Εστία, 4, 1848, 1907 - 1908.)

Κανδηλάπτη Γ. Θ. 'Η Παναγία Σουμελᾶ, ἡ Μεγάλη Μητέρα. (Αὐτόθι, 2131 - 2132.)

» » 'Η 'Αργυρόπολις τοῦ Πόντου (ἱστορικὴ μελέτη). (Αὐτόθι, 5, 2443 - 2444, 2567 - 2569, 2637 - 2639, 2713 - 2715, 2752 - 2754, 2901 - 2904.)

» » Περὶ γουρζουλᾶ. (Αὐτόθι, 2589 - 2590.)

Κανονίδη Σταύρου. Κερχανὰ - παρχανὰ - τσανεύω. (Ποντιακὴ 'Εστία, 4, 1937 - 1938.)

» » 'Ανιχνεύματα («'Ο παθὸς μαθός», «τῆ Τροιάδας τὰ κακά», «'Ογουζωτός», «'Αμῶ σε, Μακεδών»). (Αὐτόθι, 5, 2396 - 2398.)

» » 'Ογούζ, γουζίν, νογάϊ. (Αὐτόθι, 2587.)

Κοντοπούλου Βασ., 'Αρχιμ. Κατάλογος ἐπισκόπων καὶ πατριαρχῶν 'Ιερουσαλὴμ ἀπὸ τοῦ Α' μέχρι τοῦ ἐνάτου ἡμίσεος αἰῶνος. (Νέα Σιών, 49, 259 - 274.)

Καραμάνου Κ. Μ. Κύπρος. 'Αθῆναι 1954. Σελ. 360, μετὰ πολλῶν εἰκόνων.

» » Γλωσσάριο στὸ ἔπος τῆς 9ης 'Ιουλίου 1821 στὴ Λευκωσία. (Νέα 'Εστία, 56, 127 - 133.)

Καραμήτσου Γιάννη Α. Φῶς στὸν 'Ανδρέα Πιπῖνο. (Τὸ Μέλλον τῆς Ὕδρας, 1954, 69 - 70.)

Καρανίκα Δημ. Τὰ ἐγκλήματα κατὰ τῆς θρησκείας. (Γρηγόριος ὁ Παλαμᾶς, 37, 399 - 409.)

Καράντζαλη Δημοσθ. Συνοπτικὸς πίναξ τῶν 'Αγ. ἑπτὰ Οἰκουμενικῶν Συνόδων. ('Εκκλησία, 31, 305 - 307.)

Καραξιζέλη Σ. Θρῦλος καὶ ἱστορία τῆς 'Αγιάσου τῆς νήσου Λέσβου. Τεῦχος Ε'. Μυτιλήνη 1953. Σελ. 431 - 501.

Καρατζᾶ Σταμ. Κ. 'Υποκοριστικὰ τοῦ ἰδιώματος Κύμης καὶ περιχώρων. (Collection de l'Institut Français d'Athènes 34.) 'Αθῆναι 1954. Σελ. 65 μετὰ δύο χαρτῶν.

Karatzas St. Byzantinogermanica (καράνος - σκαράνικον). (Byzantinische Zeitschrift, 47, 320 - 332.)

» » Sur l'histoire du suffixe du comparatif -τερος (πρεσβύτερος, ἐξώτερος, νεώτερος). (Glotta, 32, 1953, 248 - 261.)

» » Histoire de quelques mots grecs. (Αὐτόθι, 33, 1954, 119 - 125.)

Καρμίρη 'Ιωάν. 'Επισταασίαι ἐπὶ ὁμιλιῶν Φωτίου Πατριάρχου Κωνσταντινουπόλεως. Θεσσαλονίκη 1954. Σελ. 18.

» » Δύο ὁμιλίαι τοῦ Φωτίου «κατὰ αἱρέσεων». (Γρηγόριος ὁ Παλαμᾶς, 37, 377 - 385.)

» » 'Ο Πατριάρχης Φώτιος καὶ ἡ ἐν Κων/πόλει Σύνοδος τοῦ 867. ('Εκκλησία, 31, 226 - 229.)

Κατοιβελάκη 'Ι. Σ. 'Ο Ἅγιος Νεομάρτυς Θεόδωρος Πολιοῦχος τῆς Μυτιλήνης. (Κιβωτός, 1954, 86 - 87.)

» » Οἱ Ἅγιοι Δέκα οἱ ἐν Κρήτῃ μαρτυρήσαντες. (Αὐτόθι, 243.)

Κατσίμπαλη Γ. Κ. Βιβλιογραφία Κωστῆ Παλαμᾶ (1943 - 1953). 'Αθήνα 1953. Σελ. 86.

Κατσουρσοῦ 'Αντ. Φ. Λαγγουβάρδα. (Πλάτων, 11, 110 - 113.)

Καψωμένου Στυλ. Γ. Συμβολὴ στὴν ἱστορία τοῦ ρήματος εἰμί. ('Ελληνικά, Παράρτημα 4, Προσφορὰ εἰς Στίλπωνα Π. Κυριακίδην, 305 - 325.)

» » 'Ετυμολογικὰ τῆς Κρητικῆς διαλέκτου. (Κρητικὰ Χρονικά, 7, 446 - 450.)

Kapsomenos S. G. Beiträge zur historischen Grammatic der griechischen Dialekte Unteritaliens. (Byzantinische Zeitschrift, 46, 1953, 320 - 348.)

Kapsomenos S. G. Das Griechische in Ägypten. (Museum Helveticum, 10, 1953, 248 - 263.)

Κεραμοπούλου 'Αντ. Βλάχοι. ('Ελληνικά, Παράρτημα 4, Προσφορά εἰς Στίλπωνα Π. Κυριακίδην, 326 - 344.)

» » 'Ο Στράβων καὶ οἱ Βλάχοι τῆς Πίνδου. (Κανίσκιον Φ. Κουκουλέ, 65 - 73.)

» » 'Ο Στράβων, οἱ Περραιβοὶ καὶ οἱ Βλάχοι. (ΕΕΦΣΠΑ, 4, 55 - 60.)

» » 'Η φουστανέλλα. (Λαογραφία, 15, 1954, 238 - 247.)

» » 'Αλβανοὶ καὶ 'Αρβανῖται. (Πρακτ. 'Ακαδημ. 'Αθηνῶν, 28, 1953, 160 - 163.)

» » Τρίκκαλα, ἁρματολοί, Βλάχοι. (Αὐτόθι, 250 - 254.)

» » Τὸ Πάσχα, τὰ ἀρνιὰ καὶ τὰ αὐγά. (Αὐτόθι, 283 - 284.)

Κερσοπούλου Ι. 'Εθνολογικὸν ἀπόσπασμα ἐπαρχίας Θράκης ἀπὸ τὸ Δελτίον τοῦ Ρωσικοῦ 'Ινστιτούτου Παλαιστίνης ἀρ. 30, 1890. ('Αρχεῖον Θρακ. Λαογρ. καὶ Γλωσ. Θησαυροῦ, 18, 332 - 336.)

Κιντζίου Πάνου. 'Ιστορικὴ ἐξέλιξις τῶν Λαγκάδων.— Μετοικεσία ἐκ Μεσσηνίας εἰς Γορτυνίαν.—'Η παιδικὴ καὶ μαθητικὴ ζωή μου εἰς τὰ Λαγκάδια. (Χρονικὰ τοῦ Μοριᾶ, 2, 145 - 168.)

» » Μία ἱστορικὴ ἀδικία.— Περὶ τῆς οἰκογενείας τῶν Δεληγιανναίων. (Αὐτόθι, 169 - 185.)

Κισκήρα 'Ιωάννου Π. 'Η μνηστεία κατὰ τὸ Δίκαιον τῆς "Υδρας. (Τὸ Μέλλον τῆς "Υδρας, 1954, 55 - 56, 89 - 90.)

Κλειοιούνη 'Αγγ. 'Αθ. 'Ο Ναυπλιακὸς τύπος. (Χρονικὰ τοῦ Μοριᾶ, 2, 39 - 42.)

Κληρίδη Νεάρχου. Λείψανα εἰδωλολατρείας στὴν Πάφο. (Κυπριακαὶ Σπουδαί, 17, 67 - 80.)

Κληρίδη Ν. - Παπαχαραλάμπους Γ. Κυπριακὰ παιγνίδια. (Κυπριακαὶ Σπουδαί, 17, γ' - ρλδ'.)

Κοκκινίδου Σταύρου. Τὰ χωρία Κλητὼ καὶ Λαζοῦ καὶ λίγη ποταμολογία. (Ποντιακὴ 'Εστία, 5, 2751.)

» » Τὸ Μπάτα - Γκιοὺτ Τζαμισή, 'Ατήνας Πόντου. (Αὐτόθι, 2914.)

Κόλια Γ. Τ. 'Η ἀνταρσία 'Ιωάννου Ζ' ἐναντίον 'Ιωάννου Ε' Παλαιολόγου (1390). ('Ελληνικά, 12, 34 - 64.)

» » Βιογραφικὰ Στεφάνου Α' Οἰκουμενικοῦ Πατριάρχου (886 - 893). ('Ελληνικά, Παράρτημα 4, Προσφορὰ εἰς Στίλπωνα Π. Κυριακίδην, 358 - 363.)

» » Λόγοι καὶ χρόνος ἐκδόσεως τῆς Νεαρᾶς 109 Λέοντος ς' τοῦ Σοφοῦ. (Κανίσκιον Φ. Κουκουλέ, 323 - 347.)

» » Αἱ σχέσεις Δημητρίου Κυδώνη πρὸς Φραγκῖσκον Α' Γατελοῦζον, δυνάστην Λέσβου. (Λεσβιακὸν 'Ημερολόγιον, 1954, 37 - 43.)

Kolias G. T. Constantin Paléologue le dernier défenseur de Constantinople. (L'Hellénisme Contemporain, Mai 1953, 41 - 54.)

Κολιτσάρα Ι. Θ. Νικόδημος ὁ 'Αγιορείτης (1749 - 1809). ('Ακτῖνες, 1953, 400 - 407, 450 - 454, 511 - 515. 1954, 30 - 35.)

Κονιδάρη Γερασίμου Ι. Πότε παρήκμασε καὶ ἐξέλιπεν ἐκκλησιαστικῶς ἡ Νικόπολις τῆς 'Ηπείρου καὶ ἀνεδείχθη ἡ Ναύπακτος καὶ αἱ 'Επισκοπαὶ τοῦ Δυρραχίου. ('Ελληνικὴ Δημιουργία, 11, 621 - 624.)

» » Περὶ τὴν πρώτην μνείαν τῶν 'Αλβανῶν ἐν ταῖς ἐκκλησιαστικαῖς πηγαῖς καὶ τὰ ὅρια τῆς χώρας των ἐπὶ Βυζαντινῶν. (Κανίσκιον Φ. Κουκουλέ, 395 - 414.)

Κονιδάρη Γερασίμου Ι. 'Η ἄρσις τοῦ Βουλγαρικοῦ σχίσματος. ('Επιστ. 'Επετ. Θεολ. Σχ. Πανεπ. Θεσσαλονίκης, 1, 89 - 196.)

» » Αἱ ἐπισκοπαὶ τῆς Κρήτης μέχρι καὶ τοῦ ι' αἰῶνος. (Κρητικὰ Χρονικά, 7, 462 - 478.)

» » 'Η Κυπριακὴ ἐπανάστασις τοῦ 1931. (Νέα 'Εστία, 56, 75 - 76.)

» » 'Η θεωρία τῆς Πενταρχίας τῶν Πατριαρχῶν καὶ τοῦ πρωτείου τιμῆς αὐτῶν εἰς τὰς «Notitias episcopatuum». (Les Paralipomènes, 1954, 121 - 143.) [Publications de l'Institut d'Études Orientales de la Bibliothèque Patriarcale d'Alexandrie, 3.]

Κονομῆ Ν. Χ. Μικρὰ συμβολὴ εἰς τὰς ἐτυμολογικὰς ἐρεύνας τῆς Κυπριακῆς διαλέκτου. ('Αθηνᾶ, 57, 369 - 376.)

» » Παροιμίαι καὶ παροιμιώδεις φράσεις εἰς τρία μνημεῖα τῆς Κυπριακῆς διαλέκτου. (Κανίσκιον Φ. Κουκουλέ, 472 - 483.)

» » Κρητικο - Κύπρια. (Κρητικὰ Χρονικά, 7, 146 - 160.)

» » Πόθεν καὶ πῶς μετεφέρθη ἡ 'Ακριτικὴ Ποίησις ἐν Κύπρῳ. (Κυπριακὰ Γράμματα, 19, 247 - 250.)

» » Εὐμάθιος Φιλοκάλης καὶ 'Αλέξιος Κομνηνός. (Αὐτόθι, 287 - 288.)

» » Συμβολὴ εἰς τὴν μελέτην τῆς Κυπριακῆς διαλέκτου. (Κυπριακαὶ Σπουδαί, 17, 15 - 26.)

» » Κυπριακαὶ παραδόσεις. (Λαογραφία, 15, 1954, 401 - 420.)

Κονόμου Κωνστ. Α. Βίος Νικήτα Σταματελοπούλου ἢ Νικηταρᾶ. (Καταγραφὴ Γεωργίου Τερτσέτη ἐκ τεσσάρων χειρογράφων.) (Πραγματεῖαι τῆς 'Ακαδημίας 'Αθηνῶν, 20, ἀριθ. 2.) 'Εν 'Αθήναις 1953. Σελ. 20.

» » Τὸ παλιὸ Ζακυθινὸ Καρναβάλι. (Φιλολογικὴ Πρωτοχρονιά, 1953, 263 - 275.)

Κόντογλου Φώτη. 'Ο ἅγιος 'Εφραὶμ ὁ Σῦρος. (Κιβωτός, 1954, 3 - 5.)

» » 'Ο ὅσιος Συμεὼν ὁ Θαυμαστορείτης. (Αὐτόθι, 105 - 106.)

» » 'Ο ἅγιος Σπυρίδων. (Αὐτόθι, 233 - 235.)

Κοντοσοπούλου Νικ. Γ. Τὰ ἐν Βενετίᾳ τυπογραφεῖα 'Ελληνικῶν βιβλίων κατὰ τὴν Τουρκοκρατίαν. ('Αθηνᾶ, 58, 286 - 342.)

Κοντοστάνου Μεθοδίου, μητροπ. Κερκύρας καὶ Παξῶν. 'Η ἐπέτειος τῆς 29 Μαΐου 1453 κατὰ τὴν 29 Μαΐου 1953 ἐν Κερκύρᾳ. Κέρκυρα 1953. Σελ. 20.

Κοσμᾶ Νίκου Β. 'Η στρατιωτικὴ Λαογραφία. ('Ηπειρωτικὴ 'Εστία, 1954, 594 - 601.)

Κοσμίτη Μιχ. Α. 'Ο Γκαῖτε γιὰ τὴν 'Ελληνικὴν 'Επανάσταση καὶ τοὺς 'Υδραίους. (Τὸ Μέλλον τῆς "Υδρας, 1954, 226 - 227.)

» » Γκαῖτε, Βύρων καὶ 'Ελληνικὴ 'Επανάσταση. (Αὐτόθι, 273 - 275.)

Κοτζιούλα Γ. 'Απὸ ποῦ βγῆκε τ' ὄνομα Κατσαντώνης. ('Ηπειρωτικὴ 'Εστία, 1954, 1167.)

Κοτσώνη 'Ιερ. 'Ι. 'Η τελευταία δημηγορία τοῦ Κωνσταντίνου τοῦ Παλαιολόγου (ἀπόδοσις). ('Ακτῖνες, 1953, 241 - 243.)

» » 'Απὸ τὸ χρονικὸν τῆς 'Αλώσεως. (Αὐτόθι, 244 - 255.)

» » 'Ο τελευταῖος πρωθυπουργὸς τοῦ Βυζαντίου: Λουκᾶς ὁ Νοταρᾶς. (Αὐτόθι, 269 - 276.)

» » 'Η ψῆφος τῶν κληρικῶν: 'Η ἱστορικοκανονικὴ ἄποψις. (Αὐτόθι, 1954, 246 - 254.)

Κουγέα Σ. Βυζαντινὰ βιβλιογραφικὰ ἐργαστήρια. ('Ομιλία τοῦ προέδρου... κατὰ τὴν πανηγυρικὴν συνεδρίαν τῆς 30ῆς Δεκεμβρίου 1953.) 'Αθῆναι 1954. Σελ. 16.

Κουγέα Σ. Ἡ ἀνθρωποκτονία (τὸ φονικὸ) ὡς διεγγύημα τρίτου ἐν Μάνη (Δύο ἀνέκδοτα ἔγγραφα). (Ἑλληνικά, Παράρτημα 4, Προσφορὰ εἰς Στίλπωνα Π. Κυριακίδην, 364 - 374.)

» » Ἡρωϊκὰ κείμενα τοῦ Ἀγῶνος. (Πρακτ. Ἀκαδημίας Ἀθηνῶν, 28, 1953, 109 - 127.)

Κούκου Ἑλένης Ε. Ἕνας φίλος τῆς Παιδείας καὶ τῆς νεότητος: Νεόφυτος Δούκας. (Ἀκτῖνες, 1954, 271 - 278.)

Κουκουλὲ Φ. Θεσσαλονίκης Εὐσταθίου τὰ γραμματικά. [Ἑταιρεία Μακεδονικῶν Σπουδῶν, Ἐπιστημ. Πραγματεῖαι, Σειρὰ Φιλολογικὴ καὶ Θεολογικὴ 8.] Ἀθῆναι 1953. Σελ. 166.

» » Ἡ Νεοελληνικὴ ἑρμηνεία τῶν ὀνείρων καὶ ἡ ὀνειροκριτικὴ παράδοσις. (Πραγματεῖαι τῆς Ἀκαδημίας Ἀθηνῶν, 20, 4.) Ἐν Ἀθήναις 1954. Σελ. 29.

» » Ἐτυμολογικά. (Ἀθηνᾶ, 57, 197 - 228.)

» » Ἔκθεσις τοῦ κατὰ τὸ ἔτος 1953 τελεσθέντος διαγωνισμοῦ τῆς ἐν Ἀθήναις Γλωσσικῆς Ἑταιρείας. (Αὐτόθι, 58, 11 - 28.)

» » Παροιμίαι καὶ γνωμικὰ ἐν τῷ Χρονικῷ Λεοντίου Μαχαιρᾶ. (Αὐτόθι, 233 - 242.)

» » Ἡ ἐν τῇ Μονῇ Καισαριανῆς ὑποτιθεμένη φιάλη ἁγιασμοῦ. (Γέρας Ἀντ. Κεραμοπούλλου, 29 - 34.)

» » Μία τῶν παρὰ Βυζαντινοῖς ποινῶν, ὁ μεταλλισμός. (Ἑλληνικά, Παράρτημα 4, Προσφορὰ εἰς Στίλπωνα Π. Κυριακίδην, 375 - 382.)

» » Ὁ Θεσσαλονίκης Εὐατάθιος ὡς γραμματικός. (Ἑλληνικὴ Δημιουργία, 11, 591 - 593.)

» » Βυζαντινά τινα παρωνύμια. (ΕΕΦΣΠΑ, 4, 60 - 99.)

» » Περὶ τὸ κείμενον τῆς Βασιλείου τάξεως Κωνσταντίνου τοῦ Πορφυρογεννήτου. (Αὐτόθι, 5, 48 - 65.)

» » Περὶ τὸ στιχούργημα «Συναξάριον τῶν εὐγενικῶν γυναικῶν καὶ τιμιωτάτων ἀρχοντισσῶν». (Κρητικὰ Χρονικά, 7, 55 - 60.)

» » Παραμύθια, μῦθοι καὶ εὐτράπελοι διηγήσεις παρὰ Βυζαντινοῖς. (Λαογραφία, 15, 219 - 227.)

» » Παροιμιογραφικά. (Αὐτόθι, 228 - 237.)

» » Εἰς τὴν αἴθουσαν ἑνὸς ἔξωθεν δικαστηρίου. (Millénaire de la Bibliothèque Patriarcale d'Alexandrie, 1953, 9 - 24.) [Publications de l'Institut d'Études Orientales de la Bibliothèque Patriarcale d'Alexandrie, 2.]

» » Ὁ Βυζαντινὸς πολεμικὸς στόλος. (Ναυτικὴ Ἐπιθεώρησις, 1954. Σελ. 8 ἰδιαίτ. ἀπόσπασμα.)

» » Εἰς τὸ Οἰκουμενικὸν Διδασκαλεῖον. (Les Paralipomènes, 1954, 43 - 51.) [Publications de l'Institut d'Études Orientales de la Bibliothèque Patriarcale d'Alexandrie, 3.]

» » Βυζαντινῆς πόλεως ἅλωσις. (Πρακτ. Ἀκαδημ. Ἀθηνῶν, 28, 1953, 238 - 244.)

» » Νεοελληνικῶν τινων μηνῶν λαϊκὰ ὀνόματα. (Φιλολογικὴ Πρωτοχρονιά, 1954, 36 - 40.)

Kukules Ph. I Greci dell'Italia meridionale ed i costumi Bizantini. (Studi Bizantini e Neoellenici, 7, 394.)

Κουρίλα Εὐλογίου, Μητροπολίτου Κορυτσᾶς. Συμβολαὶ εἰς τὴν ἱστορίαν τῆς ἐν Ἑλλάδι Ἰατρικῆς. (Ἀκαδημαϊκὴ Ἰατρική, 17, 65 - 71.)

» » Παΐσιος Μικρὸς ὁ ἐξ Ἰωαννίνων. (Ἠπειρωτικὴ Ἑστία, 1954, 657 - 672.)

» » Ἀναστάσιος ἱερεὺς Παπαβασιλόπουλος Ἰωαννίτης. (Αὐτόθι, 765 - 780, 1029 - 1042, 1148 - 1152.)

» » Ἱστορίαι καὶ ἀνέκδοτα Ἁγ. Ὄρους ἐρανισθέντα ἐκ τῶν περιγραφέντων κωδίκων. (Θεολογία, 24, 21 - 28· 25, 24 - 31, 260 - 269, 353 - 364.)

» » Ἅγιοι Τόποι καὶ Φράγκοι μετ' ἀνεκδότων κειμένων. Νέα ἱστορικὴ ἄποψις. (Νέα Σιών, 48, 33 - 48, 103 - 118, 179 - 197.)

» » Ὁ Διοσκουρίδης τοῦ Wellmann καὶ ὁ Λαυριωτικὸς κῶδιξ. (Les paralipomènes, 1954, 85 - 98.) [Publications de l'Institut d'Études Orientales de la Bibliothèque Patriarcale d'Alexandrie, 3.]

Κουρμούλη Γ. Κακοφωνία καὶ προφύλαξις. (ΕΕΦΣΠΑ, 4, 201 - 219.)

Κουρνούτου Γ. Π. Ὁ λόρδος Charles Murray πεθαίνει γιὰ τὴν Ἑλλάδα (1824). (Ἀγγλοελληνικὴ Ἐπιθεώρηση, 7, 20 - 52.)

» » Σχολεῖα τῆς Τουρκοκρατουμένης Καστορίας. (Γέρας Ἀντ. Κεραμοπούλλου, 426 - 468.)

» » Ἡ Δωδεκάβιβλος τοῦ Δοαιθέου εἰς τὴν τυπογραφίαν τοῦ Βουκουρεστίου. (Θεολογία, 24, 250 - 273.)

Κουρνούτου Γ. καὶ Λαούρδα Β. Πατριάρχου Φωτίου δύο ἀνέκδοτοι ὁμιλίαι. (Θεολογία, 25, 177 - 201.)

Κρητικοῦ Παν. Γ. Πατινιώτικα παραμύθια. (Λαογραφία, 15, 1954, 293 - 335.)

Κριαρᾶ Ε. Ὁ Ψυχάρης καὶ οἱ θρησκευτικὲς καὶ πολιτικές του ἰδέες. (Ἑλληνικά, 12, 103 - 142.)

» » Παρατηρήσεις στὸ «Λειμωνάριο» τοῦ Ἰωάννου Μόσχου. (Αὐτόθι, 376 - 379.)

» » Ἀκριτικὰ (Ὁ τάφος τοῦ Διγενῆ καὶ ὁ βυζαντινὸς μονόκερως). (Ἑλληνικά, Παράρτημα 4, Προσφορὰ εἰς Στίλπωνα Π. Κυριακίδην, 383 - 388.)

» » Ὁ λαϊκότροπος χαρακτήρας τῆς Κρητικῆς λογοτεχνίας. Οἱ λογοτεχνίες τῆς Ἀναγέννησης καὶ ἡ βυζαντινὴ δημοτικὴ παράδοση. (Κρητικὰ Χρονικά, 7, 298 - 314.)

» » Ἡ Παιδεία στὸ Βυζάντιο. (Παιδεία, 5, 261 - 268, 335 - 343.)

Κριεζῆ Θεοδώρου Α. Ἰλλυριοί, Ἀρβανῖτες, Ἀλβανοί. (Τὸ Μέλλον τῆς Ὕδρας, 1953, 153 - 154.)

Κρυστάλλη Βασ., Ἀντιστρ. Ἡ ἅλωσις τοῦ Μπιζανίου καὶ ἡ ἀπελευθέρωσις τῶν Ἰωαννίνων. (Ἠπειρωτικὴ Ἑστία, 1953, 143 - 146.)

» » Τὸ πυροβόλον ποὺ ἔσβησε τὴν ἔνδοξο Βυζαντινὴ Αὐτοκρατορία. (Αὐτόθι, 482 - 483.)

Κτενίδου Φίλωνος. Ἡ 25 Μαρτίου 1821 στὴν Τραπεζοῦντα. (Ποντιακὴ Ἑστία, 5, 2515 - 2521.)

» » Οἱ Κρυπτοχριστιανοὶ τοῦ Πόντου. (Αὐτόθι, 2664 - 2666, 2710 - 2712, 2743 - 2745, 2838 - 2840, 2915 - 2918.)

Κυπριανοῦ Χρ. Σ. Ὁ Δημήτριος Λιπέρτης μέσα εἰς τὴν νεωτέραν Κυπριακὴν ποίησιν. (Κυπριακὰ Γράμματα, 18, 197 - 202.)

Κυριακίδη Γ. Ν. Ἡ ἐτυμολογία τῶν λέξεων νάκκον καὶ νακκουρί. (Κυπριακὰ Γράμματα, 18, 93.)

Κυριακίδου Στίλπ. Ἡ λαογραφία καὶ ἡ σημασία της. [Μακεδονικὴ λαϊκὴ βιβλιοθήκη Β']. Θεσσαλονίκη 1953.

» » Αἱ ἱστορικαὶ ἀρχαὶ τῆς δημώδους Νεοελληνικῆς ποιήσεως. (Πανεπιστήμιον Θεσσαλονίκης.) Θεσσαλονίκη 1954. Σελ. 46.

» » Τὸ δυσοίωνον τοῦ ἀριθμοῦ 13. (Γέρας Ἀντ. Κεραμοπούλλου, 551 - 566.)

» » Πῶς ἡ λέξις θέμα ἔφθασεν εἰς τὴν σημασίαν τῆς στρατιωτικῆς περιοχῆς. (Κανίσκιον Φ. Κουκουλέ, 392 - 394.)

Κωνσταντινίδη Κ. Ν. Ἀλέξανδρος Ὑψηλάντης ὁ ἡγεμόνας (1726 - 1807) καὶ τὸ Ροδίτικο Μοναστήρι τῆς Παναγίας τῆς Καλοπέτρας. Ἀλεξάνδρεια 1953. Σελ. 32.

Κωνσταντινίδου Δ. Η. Τὸ ἐν τῇ νήσῳ Ἄνδρῳ ναΰδριον τῆς Ἁγ. Θέκλης. (Θεολογία, 25, 630 - 636.)

Constantinidi - Bibicou Hél. Les origines du philhellénisme français. (L'Hellénisme Contemporain, 1953, 248 - 265.)

Κωνσταντίνου Ε', Οἰκουμενικοῦ Πατριάρχου. Ἡ πρὸς τοὺς Σεβ. Μητροπολίτας τοῦ Οἰκουμενικοῦ Θρόνου ἐξαπολυθεῖσα ἐγκύκλιος ἐπιστολὴ ἐπὶ τῇ παύσει αὐτοῦ ἀπὸ τῶν πατριαρχικῶν καθηκόντων. (Ἀρχεῖον Ἐκκλησιαστικοῦ καὶ Κανονικοῦ Δικαίου, 1954, 90 - 98.)

Κωνσταντίνου Χαρ. Χ. Νανούρισμα, ταχταρίσματα, μοιρολόγια. (Λαογραφία, 15, 1954, 442 - 444.)

» » Ἐπῳδαὶ (γητειές), αἰνίγματα, γλωσσοδέται, κατάραι, ὅρκοι. (Αὐτόθι, 448 - 457.)

» » Λαϊκὴ λατρεία. (Ἔθιμα τῆς Πρωτοχρονιᾶς, Ἔθιμα τοῦ Πάσχα.) (Αὐτόθι, 461 - 463, 465 - 466.)

Κωνσταντοπούλου Ν. Κ. Ἡ ἀρχαία ἑλληνικὴ μετρικὴ ἐν τῇ Βυζαντινῇ λειτουργικῇ ὑμνογραφίᾳ. Ἀθῆναι 1954. Σελ. 192.

Κώνστα Κ. Σ. Κοσμᾶς ὁ Αἰτωλός. (Ἠπειρωτικὴ Ἑστία, 1954, 761.)

» » Αἰτωλικο - Ἠπειρωτικά. (Αὐτόθι, 781 - 783.)

» » Αἰτωλικὰ μοιρολόγια καὶ τραγούδια τοῦ Χάρου. (Λαογραφία, 15, 1954, 274 - 292.)

» » Παναγία ἡ Λεσινιώτισσα. (Νέα Ἑστία, 54, 1207 - 1210.)

Κωτσάκη Δημ. Ἡ συμβολὴ τῶν διδασκάλων τοῦ Γένους εἰς τὴν προαγωγὴν τῆς Ἀστρονομίας κατὰ τοὺς χρόνους τῆς Τουρκοκρατίας (1453 - 1821). (Ἀνάτυπον ἐκ τοῦ Δελτίου ΙΙΙ καὶ IV Τριμηνίας τῆς Γ.Υ.Σ.) Ἀθῆναι 1953. Σελ. 16.

Κωφοῦ Χρήστου. Τί λένε τὰ παληὰ χαρτιά. (Μακεδονικὸν Ἡμερολόγιον, 1953, 259 - 262.)

Λαζαρίδη Ἰωάννη. Μπουγὰρ Μαντὲν καὶ τὰ πέριξ Ποντιακὰ χωριά (Ποντιακὴ Ἑστία, 5, 2855 - 2857.)

Λαζαρίδη Κώστα Π. Ἡ «Κούλια τοῦ Μπαμπᾶ». (Ἠπειρωτικὴ Ἑστία, 1954, 282 - 284.)

» » Στοιχεῖα σχετικὰ μὲ τὸ ἐξαφανισμένο χωριὸ τοῦ Ζαγορίου Πετούρνα. (Αὐτόθι, 573 - 575.)

» » Οἱ Ζαγορίσιοι καὶ τ' ἅρματα. (Αὐτόθι, 799.)

» » Στοιχεῖα γιὰ τὰ παλαιὰ Ζαγορίσια φορέματα. (Αὐτόθι, 965 - 969.)

Λαμψίδου Ὀδ. Ὁ γάμος Δαβὶδ τοῦ Μεγάλου Κομνηνοῦ κατὰ τὸ Χρονικὸν τοῦ Παναρέτου. (Ἀθηνᾶ, 57, 365 - 368.)

Λαμψίδου Ὀδ. Ἅγιος Εὐγένιος ὁ Τραπεζούντιος. (Ἀρχεῖον Πόντου, 18, 129 - 201.)

» » Ἡ ἅλωσις τῆς Τραπεζοῦντος ὑπὸ τῶν Τούρκων καὶ ὁ Βαρβερινὸς Κῶδιξ 111. (Αὐτόθι, 297 - 305.)

» » Τινὰ περὶ τοῦ ἔργου καὶ τῶν ἰδεῶν Μιχαὴλ τοῦ Παναρέτου. (Αὐτόθι, 19, 37 - 60.)

» » Ὁ βασιλεὺς τῆς Τραπεζοῦντος κατὰ τὸ Χρονικὸν Μιχαὴλ τοῦ Παναρέτου. (Κανίσκιον Φ. Κουκουλέ, 567 - 576.)

Λανίτου Ν. Κλ. Ἡ συνεισφορὰ τῆς Κύπρου εἰς τὸν ἀγῶνα τῆς ἀνεξαρτησίας. (Ἑλληνικὴ Κύπρος, 1954, 162.)

» » Πρωτοχρονιὰ στὴν Κύπρο. (Νέα Ἑστία, 56, 239 - 240.)

Λασκάρδα Βασ. Γαβριὴλ Θεσσαλονίκης ὁμιλίαι. (Ἀθηνᾶ 57, 141 - 178.)

» » Ἡ συλλογὴ ἐπιστολῶν τοῦ κώδικος BM, add. 36, 749. (Αὐτόθι, 58, 176 - 198.)

» » Ἡ πρὸς τὸν Φρειδερῖκον Γ' ἔκκλησις τοῦ Μιχαὴλ Ἀποστόλη. (Γέρας Ἀντ. Κεραμοπούλλου, 516 - 527.)

» » Τὰ εἰς τὰ «Ἀμφιλόχεια» τοῦ Φωτίου σχόλια τοῦ κώδικος 449 τῆς Λαύρας. (Ἑλληνικά, 12, 252 - 272.)

» » Ἰσιδώρου, ἀρχιεπισκόπου Θεσσαλονίκης, ὁμιλία περὶ τῆς ἁρπαγῆς τῶν παίδων καὶ περὶ τῆς μελλούσης κρίσεως. (Ἑλληνικά, Παράρτημα 4, Προσφορὰ εἰς Στίλπωνα Π. Κυριακίδην, 389 - 398.)

» » Εἰς Εὐστάθιον Θεσσαλονίκης. (Κανίσκιον Φ. Κουκουλέ, 544 - 547.)

» » Ὁ Ἀρέθας περὶ Εἰκονομαχίας. (Θεολογία, 25, 614 - 622.)

» » Μακαρίου τοῦ Μακρῆ, Βίος τοῦ Ἁγίου Ἀνδρέου, ἀρχιεπισκόπου Κρήτης, τοῦ Ἱεροσολυμίτου. (Κρητικὰ Χρονικά, 7, 63 - 74.)

Λάππα Τάκη. Ἡ χώρα τῆς Λειβαδιᾶς. Ἀθῆνα 1954. Σελ. 120.

» » Ἐλάχιστοι πρόσφυγες Ὑδραῖοι καθιέρωσαν πρὸ 100 ἐτῶν τὸν μεγαλοπρεπῆ ἑορτασμὸν τῶν Φώτων εἰς τὸν Πειραιᾶ. (Τὸ Μέλλον τῆς Ὕδρας, 1954, 8 - 9.)

» » Τὰ ἄτακτα σώματα στὴν Ἐπανάσταση. (Φιλολογικὴ Πρωτοχρονιά, 1953, 201 - 206.)

Lascaris M. Survivances dans la toponymie de la Macédoine des «Francs» d'avant et après la IVe Croisade. (Byzantion, 23, 5 - 10.)

Λαυριώτου Η. Μ. Ἡ ἐπαναλειτουργία τῆς Ἀθωνιάδος Σχολῆς. (Ἑλληνικὴ Δημιουργία, 13, 492 - 497.)

Λεκαπηνοῦ Ἀγγελίνας. Διαθῆκαι - μνημεῖα ἀγάπης. (Ἀκτῖνες, 1953, 24 - 29, 69 - 76.)

» » 29 Μαΐου 1453 - 25 Μαρτίου 1821. (Αὐτόθι, 175 - 179.)

» » Ὁ ἥρως τῆς Ἁλώσεως. (Αὐτόθι, 256 - 268.)

» » Ἡ πνευματικὴ κληρονομία τοῦ Βυζαντίου. (Αὐτόθι, 1954, 112 - 120.)

Λέτσα Ἀλ. Ν. Αἱ κυριώτεραι ὁδοὶ τῆς Θεσσαλονίκης. (Γέρας Ἀντ. Κεραμοπούλλου, 567 - 574.)

» » Γεωργοῦ χεὶρ οὐ τέμνεται. (Ἑλληνικά, Παράρτημα 4, Προσφορὰ εἰς Στίλπωνα Π. Κυριακίδην, 427 - 441.)

Λιβαδάρα Ν. Α. Ἡ παλαιοτέρα ἔνδειξις περὶ Ὀρθοδόξων ἐν Σύρῳ. (Κανίσκιον Φ. Κουκουλέ, 722 - 726.)

Λιβαδέως Ἀλεξάνδρου. Ἡ Ἠπειρωτικὴ ἑταιρεία καὶ ἡ συμβολὴ τῶν Ἠπειρωτῶν κατὰ τοὺς ἀγῶνας 1912 - 1913. (Ἠπειρωτικὴ Ἑστία, 1953, 18 - 24, 132 - 139, 239 - 242.)

Λουκάτου Δημ. Σ. Ἡ λιτανεία ἀπὸ τὰ Σίσια στὸ Κάστρο. (Ἀγγλοελληνικὴ Ἐπιθεώρηση, 7, 66 - 81.)

» » Βελλερισμοὶ ἢ παροιμίες καὶ φράσεις ἐπιμαρτυρούμενες. (Ἑλληνικά, Παράρτημα 4, Προσφορὰ εἰς Στίλπωνα Π. Κυριακίδην, 442 - 455.)

» » Οἱ παραλλαγὲς μιᾶς βιβλικῆς παροιμίας. (Λαογραφία, 15, 50 - 60.)

» » Ἡ «Πόλη» στὴ γλῶσσα καὶ τὰ κείμενα τοῦ Ἑλληνικοῦ λαοῦ. (Νέα Ἑστία, 53, 833 - 840.)

» » Ἡ Κυπριακὴ λαογραφία. (Αὐτόθι, 56, 218 - 221.)

Loucatos D. S. La célébration de la Résurrection à Lixouri. (L'Hellénisme Contemporain, 1953, 151 - 158.)

» » Jeux paysans de Pâques en Grèce. (Αὐτόθι, 1954, 128 - 131.)

Λυκούρη Χαρ. Β. Ὁ Λειδινὸς (ἔθιμο Αἰγίνης). (Αἰξωνή, 1953, 53 - 56.)

Μακρυμίχαλου Στεφ. Ἀναφορὰ Τσάκωνα πρὸς τὴν Γ' Ἐθνικὴ Συνέλευση. (Χρονικὰ τοῦ Μοριᾶ, 2, 89 - 90.)

Μαλεβίκη Ἀθ. Τὸ ὄνομα «Μοριᾶς». (Χρονικὰ τοῦ Μοριᾶ, 2, 49 - 50.)

Μαλεβοῦ Πέτρου. Ὁ Νικηταρᾶς στὸ δημοτικὸ τραγούδι. (Χρονικὰ τοῦ Μοριᾶ, 2, 20 - 22.)

Μαμώνη Κ. Γ. Μᾶρκος ὁ Εὐγενικός. (Θεολογία, 25, 377 - 405, 521 - 576.)

Μανίκη Ἀντων. Ν. «Φούρδου - μούρδου». (Τὸ Μέλλον τῆς Ὕδρας, 1953, 17 - 18· 1954, 49, 102.)

» » Ἡ ἱστορία τῆς Μονῆς τοῦ Ἁγ. Νικολάου. (Αὐτόθι, 1953, 199 - 200, 209 - 210.)

» » Ἀνδρέας Ἀντωνίου Μιαούλης, ὁ πρῶτος Ἕλλην Ὑδρογράφος. (Αὐτόθι, 83 - 84.)

» » Ἡ συμβολὴ τῶν Ὑδραίων στὴ μάχη τοῦ Ἁγ. Σπυρίδωνος τοῦ Πειραιᾶ. (Αὐτόθι, 113 - 116.)

» » Ἡ παλιὰ τοῦ νησιοῦ ἀσφαλιστικὴ ἑταιρία «Ὕδρα». (Αὐτόθι, 1954, 141 - 142, 161 - 162, 179 - 180.)

» » Πενῆντα πέντε χρόνων ἱστορία τοῦ Πειραιῶς (1765 - 1821). (Αὐτόθι, 199 - 201, 229 - 231.)

Μανούσακα Μ. Ἰ. Ἀνέκδοτοι ἐπιστολαὶ τοῦ Κυρίλλου Λουκάρεως πρὸς τὸν Ἄγγλον πρεσβευτὴν ἐν Κωνσταντινουπόλει Sir Thomas Rowe (1625 - 1628). (Ἑλληνικὴ Δημιουργία, 11, 617 - 620.)

» » Κριτικὴ βιβλιογραφία τοῦ «Κρητικοῦ Θεάτρου». (Αὐτόθι, 12, 96 - 107.)

» » Συμπληρωματικὸς κατάλογος τῶν χειρογράφων τῆς ἐν Ἁγίῳ Ὄρει ἱερᾶς Μονῆς Σταυρονικήτα. (Κανίσκιον Φ. Κουκουλέ, 304 - 311.)

» » Ναθαναὴλ Χίκας ὁ Ἀθηναῖος καὶ τὰ ἀνέκδοτα ἔργα αὐτοῦ. (Ἐπετηρὶς τοῦ Μεσαιωνικοῦ Ἀρχείου, 4, 3 - 48. Βλ. καὶ Συμπληρωματικὰ εἰς τὰ περὶ Ναθαναὴλ Χίκα, 207 - 213.)

» » Αἱ ὁμιλίαι τοῦ Νεκταρίου Ἱεροσολύμων. (Κρητικὰ Χρονικά, 7, 163 - 193.)

» » Δύο ἄγνωστα ἔργα τοῦ Γερασίμου Βλάχου εἰς Ἁγιορειτικὸν κώδικα. (Αὐτόθι, 8, 55 - 60.)

» » Τὰ χάσματα τῆς Κρητικῆς κωμῳδίας «Στάθης». (Αὐτόθι, 291 - 305.)

» » Καὶ πάλι τὸ τραγούδι γιὰ τὸ βασιλιὰ Ἐρρῖκο τῆς Φλάντρας. (Λαογραφία, 15, 1954, 336 - 370, 512.)

» » Στέφανος Ξανθουδίδης. (Νέα Ἑστία, 54, 1766 - 1768.)

Μανούσακα Μ. Ἰ. Περὶ ἀγνώστου Κρητὸς ποιητοῦ πρὸ τῆς Ἁλώσεως. Ὁ Λεονάρδος Ντελλαπόρτας καὶ τὸ ἔργον αὐτοῦ. (Πρακτικὰ Ἀκαδ. Ἀθηνῶν, 29, 1954, 33 - 44.)

Μανούσακα Μ. - Parlangèli Or. Ἄγνωστο Κρητικὸ «Μυστήριο τῶν παθῶν τοῦ Χριστοῦ». (Κρητικὰ Χρονικά, 8, 109 - 132.)

Μαντζουράνης Δημ. Π. Δύο Μυτιληναῖοι ποιηταὶ τῆς Παλατίνης Ἀνθολογίας. (Γέρας Ἀντ. Κεραμοπούλλου, 265 - 273.)

Μαρινάτου Σπ. Ἡ καταγωγὴ τῶν Χριστουγέννων καὶ τῶν Θεοφανείων. (Ἑλληνικὴ Δημιουργία, 11, 15 - 17.)

Μαρμαρινοῦ Ἀντώνη. Μία ἱστορικὴ συνάθροισις τῶν Ὑδραίων τοῦ Πειραιῶς. (Τὸ Μέλλον τῆς Ὕδρας, 1954, 183 - 184.)

» » Ἀριστείδης Κυριάκου Σερφιώτης, ὁ μεγάλος γιατρὸς καὶ ἄνθρωπος (1828 - 1905). (Αὐτόθι, 204 - 206.)

» » Ἄγνωστες πτυχὲς ἀπὸ τὸ χρονικὸ τῆς ἱδρύσεως τοῦ συνοικισμοῦ τῶν Ὑδραίων στὸν Πειραιᾶ. (Αὐτόθι, 243 - 245.)

» » Ὁ Ἅγιος Νικόλαος στὰ Ὑδραΐκά. (Αὐτόθι, 281 - 282.)

Μαστροκώστα Εὐθ. Κτιτορικὴ ἐπιγραφὴ Ἁγίας Μονῆς Δωρίδος. (Κανίσκιον Φ. Κουκουλέ, 355 - 357.)

Ματθαιάκη Τίτου, Ἀρχιμανδρίτου. Ἀνέκδοτος ἐπιστολὴ τοῦ Πενταπόλεως Νεκταρίου πρὸς τὸν πρώην Κεφαλληνίας Σπυρίδωνα. (Ἐκκλησία, 31, 8 - 9.)

Μάτσα Ἰωσὴφ Μ. Γιαννιώτικα ἑβραΐκὰ τραγούδια. (Ἠπειρωτικὴ Ἑστία, 1953, 587 - 598, 708 - 717, 839 - 850, 958 - 969, 1059 - 1067.)

Maurogordato John. Some notes on the Escorial and Russian Versions of Digenes Akritas. (Ἑλληνικά, Παράρτημα 4, Προσφορὰ εἰς Στίλπωνα Π. Κυριακίδην, 463 - 468.)

Μαυρομμάτη Θεοδοσ. Ἀγχίαλος, Ἀχελῶ, Ἀχγιουλού. (Ἀρχεῖον Θρᾳκ. Λαογρ. καὶ Γλωσ. Θησαυροῦ, 18, 302 - 303.)

Μαχαίρα Κωνστ. Γ. Πολιτικὴ καὶ διπλωματικὴ ἱστορία τῆς Λευκάδος (1797 - 1810.) Τόμος Α'. Ἀθῆναι 1954. Σελ. 399.

Μέγα Γ. Α. Ὁ Μιχαὴλ Ψελλὸς ὡς λαογράφος. (Κανίσκιον Φ. Κουκουλέ, 99 - 109.)

» » Ἔθιμα τῆς ἡμέρας τῆς μαμμῆς. (Ἐπετηρὶς τοῦ Λαογραφικοῦ Ἀρχείου, 7, 3 - 27.)

» » Ὁ Λόγος Παρηγορητικὸς περὶ δυστυχίας καὶ εὐτυχίας καὶ τὰ παραμύθια τῆς πρὸς τὴν τύχην ὁδοιπορίας. (Λαογραφία, 15, 3 - 43.)

Megas G. La Prise de Constantinople dans la poésie et la tradition populaires Grecques. (L'Hellénisme Contemporain, Mai 1953, 125 - 133.)

Μελᾶ Σπύρου. Τὸ Κρητικὸ Θέατρο. (Ἑλληνικὴ Δημιουργία, 12, 71 - 74.)

Μελανοφρύδη Π. Ἠ. Ὀλίγαι προσθῆκαι. (Ποντιακὴ Ἑστία, 4, 1853 - 1854.)

» » Οἱ νέοι Μωμόγεροι. (Αὐτόθι, 1859.)

» » Οἱ ναοὶ τοῦ Πόντου. (Αὐτόθι, 1891 - 1895.)

» » Τὸ φίδι. (Αὐτόθι, 1924 - 1925.)

» » Ἀσ' σὴν Ζύγαναν καὶ ζῆσον. (Αὐτόθι, 1991 - 1992.)

» » Οἱ βάρδοι τοῦ Πόντου. (Αὐτόθι, 2033 - 2037.)

» » Τὸ εὐφωνικὸν ν. (Αὐτόθι, 2128.)

» » Σιαμάλα. (Αὐτόθι, 2130.)

» » Τὸ κύλισμα τῶν αὐγῶν. (Αὐτόθι, 2169 - 2172.)

» » Αἰγιάλωτα... (Αὐτόθι, 2261.)

» » Μαῦρ' ἄνθρωπ' καὶ μαῦρα ἔργατα! (Αὐτόθι, 2267 - 2268.)

Μελανοφρύδη Π. 'Η. Τὰ ὅρα̈. (Αὐτόθι, 2348 - 2349.)

» » Ὁ Ἑλληνισμὸς τῆς Κριμαίας. (Αὐτόθι, 5, 2445 - 2448, 2545 - 2546, 2579 - 2580.)

» » Μικρὰ συμβολὴ εἰς τὸ Γεωγραφικὸν καὶ Ἱστορικὸν Λεξικὸν τῆς Χαλδίας τοῦ κ. Γ. Κανδηλάπτη (Κάνεως). (Αὐτόθι, 2615 - 2620.)

» » Λυκοπάππος. (Αὐτόθι, 2755 - 2757.)

» » Ποντιακὸν ἰατροσόφιον. (Αὐτόθι, 2845 - 2847, 2928 - 2931.)

Μέρτζιου Κ. Δ. Περὶ Παλαιολόγων καὶ ἄλλων εὐγενῶν Κωνσταντινσυπολιτῶν. (Γέρας 'Αντ. Κεραμοπούλλου, 355 - 372.)

» » Ἡ ὁσία Φιλοθέη (ἀνέκδοτα ἔγγραφα). (Ἑλληνικά, 13, 122 - 128.)

» » 'Αρχειακὰ ἀνάλεκτα. (Ἑλληνικά, Παράρτημα 4, Προσφορὰ εἰς Στίλπωνα Π. Κυριακίδην, 474 - 485.)

» » Πῶς ἦτο ἡ Αὐλὴ τοῦ πασσᾶ 'Ιωαννίνων τὸ 1720. ('Ηπειρωτικὴ 'Εστία, 1953, 345 - 348.)

» » Ἓν ἀνέκδοτον πατριαρχικὸν γράμμα. (Αὐτόθι, 447 - 448.)

» » Μία ἄγνωστος μετανάστευσις 'Ιωαννιτῶν εἰς Πελοπόννησον. (Αὐτόθι, 663 - 665.)

» » Κάρολος Α' ὁ Τόκκος πρὸς Δόγην Βενετίας (Μία ἀνέκδοτος ἐπιστολή του ἐξ 'Ιωαννίνων, τοῦ 1425). (Αὐτόθι, 793 - 794.)

» » 'Ανέκδστα ἱστορικὰ στοιχεῖα περὶ 'Αλῆ Πασσᾶ Τεπελενλῆ. (Αὐτόθι, 1954, 5 - 14, 119 - 126, 264 - 272, 344 - 341.)

» » Οἱ Κρῆτες τοξότες. (Κρητικὰ Χρονικά, 8, 287 - 290.)

Μηλιώνη Χριστοφ. Μ. Βασκανία. ('Ηπειρωτικὴ 'Εστία, 1953, 47 - 48.)

Μηνιάτη 'Ηλία. Ἡ 'Αθηναϊκὴ Σχολὴ Ντέκα. (Ἑλληνικὴ Δημιουργία, 11, 29 - 34.)

Μινώτου Δ. 'Αντώνιος Μαρτελάος (μελέτη). (Ἑλληνικὴ Δημιουργία, 11, 497 - 498.)

Μιοαηλίδου Δ. 'Ιερέως. Τὰ Καλαντόφωτα στὴ Γαλίανα. (Ποντιακὴ 'Εστία, 4, 2336 - 2338.)

Μισίρογλου Α. Σ. 'Ιστορικὲς σημειώσεις διὰ τὴν ἵδρυση καὶ δράση τῶν Ε.Φ. Καταστημάτων Κωνσταντινουπόλεως. (Μακεδονικὸν 'Ημερολόγιον, 1953, 215 - 216.)

Μιτσίδου 'Ανδρέου Ν. Ὁ Ἑλληνισμὸς τῆς Κωνσταντινουπόλεως. (Ἑλληνικὴ Κύπρος, 1953, 123.)

Μιχαηλίδη Κ. 'Αθ. Μονὴ Ραγίου. ('Ηπειρωτικὴ 'Εστία, 1954, 1153 - 1156.)

Μιχαηλίδη Κ. Π. 'Η ἑνότητα ἰδεῶν στὴν ἀρχαία μας λογοτεχνία καὶ τὸ δημστικό μας τραγούδι. (Κυπριακὰ Γράμματα, 18, 225 - 243.)

Μιχαηλίδου Εὐγ. Εὐτύχιος, πατριάρχης 'Αλεξανδρείας (933 - 940). (Millénaire de la Bibliothèque Patriarcale d'Alexandrie, 1953, 327 : Τὸ κείμενον ἀραβιστί.) [Publications de l'Institut d'Études Orientales de la Bibliothèpue Patriarcale d'Alexandrie, 2.]

» » 'Αρχὴ τοῦ 'Αραβικοῦ 'Αλφα - Βήτου ὡς ἀριθμητικοῦ συστήματος. (Les paralipomènes, 1954, 79 - 84.) [Publications de l'Institut d'Études Orientales de la Bibliothèque Patriarcale d'Alexandrie, 3.]

Μιχαηλίδου - Νουάρου Μ. 'Η ἀνὰ τοὺς αἰῶνας αὐτοδιοίκησις τῆς Δωδεκανήσου καὶ τὰ ἐξ αὐτῆς διδάγματα. ('Αθηνᾶ, 57, 179 - 196.)

» » Τὸ Μέγα Ρεῦμα τοῦ Βοσπόρου καὶ τὸ σπίτι - στρατηγεῖο τοῦ Ξάνθου. (Νέα 'Εστία, 54, 1471 - 1472.)

Μιχαλοπούλου Φάνη. 'Αγῶνες καὶ δίκαια τῶν Κυπρίων. (Ἡ ἐπανάσταση τοῦ 1821.) (Νέα 'Εστία, 56, 13 - 51.)

» » Λεόντιος Μαχαιρᾶς. (Φιλολογικὴ Πρωτοχρονιά, 1954, 87 - 91.)

Μοσχονᾶ Θ. Δ. Κρυπτογραφικὸν σημείωμα τοῦ ὑπ' ἀριθ. 160 (138) χειρογράφου τῆς Πατριαρχικῆς Βιβλιοθήκης 'Αλεξανδρείας. (Millénaire de la Bibliothèque Patriarcale d'Alexandrie, 1953, 328.) [Publications de l'Institut d'Études Orientales de la Bibliothèque Patriarcale d'Alexandrie, 2.]

» » Σχέσεις 'Εκκλησίας 'Αλεξανδρείας καὶ κρατούντων ἐν Αἰθιοπίᾳ ('Εκ τῶν 'Αρχείων τοῦ Πατριαρχείου 'Αλεξανδρείας). (Πάνταινος, 1953, 422 - 424, 444 - 446, 452 - 455, 468 - 472.)

» » Μία ἀποτυχοῦσα ἑνωτικὴ προσπάθεια τῶν Τσέχων ἐν Κωνσταντινουπόλει πρὸ τῆς 'Αλώσεως. (Αὐτόθι, 490 - 491, 503 - 504.)

» » Μέριμνα τοῦ Πατριαρχείου 'Αλεξανδρείας διὰ τῶν συντεχνιῶν ('Εκ τῶν πατρ. κωδίκων). (Αὐτόθι, 1954, 39 - 40, 69 - 71, 87 - 90, 129 - 131, 145 - 146, 187 - 188, 288 - 231.)

» » Μελέτιος ὁ Πηγᾶς πρέσβυς τῶν 'Οθωμανῶν ; (Αὐτόθι, 509 - 511.)

Moschopulos N. Le siège et la prise de Constantinople selon les sources turques 1453-1953 (L'Hellénisme Contemporain, II,7, Athènes 1953,23-40.)

Μουσελίμη Σπύρου. Λείψανα ἀπὸ τὴ ζωὴ καὶ τὸν πολιτισμὸ τῶν Φωτικησίων. ('Ηπειρωτικὴ 'Εστία, 1953, 698 - 703.)

» » 'Εμπρησμὸς τοῦ Πόποβου ὑπὸ τῶν Τούρκων τὸ 1912. (Αὐτόθι, 1954, 144 - 146.)

Μουσικίδου 'Αριστοβούλου Χ., 'Αρχιμ. Ἡ τοὺς πατριάρχας 'Αλεξανδρείας Φώτιον, Μελέτιον καὶ Χριστοφόρον ἐκθρέψασα πνευματικῶς Βιβλιοθήκη τοῦ 'Αγιοταφιτισμοῦ. (Millénaire de la Bibliothèque Patriarcale d'Alexandrie, 1953, 132 - 138.) [Publications de l'Institut d'Études Orientales de la Bibliothèque Patriarcale d'Alexandrie, 2.]

» » Τὰ εἰς λήθην περιελθόντα ἀρχαῖα ἀσκητήρια. (Νέα Σιών, 48, 49 - 56, 119 - 122· 49, 299 - 302.

Μουστάκη Βασ. Οἱ 'Αποστολικοὶ Πατέρες. 'Αθῆναι 1953. Σελ. 271.

» » Βίος καὶ πολιτεία τοῦ 'Αγίου 'Ιωάννου τοῦ Χρυσοστόμου. (Κιβωτός, 1954, 220 - 225.)

Μπαλάνου Δημ. Αἴτια τῆς πτώσεως τοῦ Βυζαντίου. (Πρακτ. 'Ακαδημ. 'Αθηνῶν, 28, 1953, 245 - 248.)

Μπαλαντίνου Μ. Σ. 'Η κατάληψη τοῦ Μετσόβου (30 'Οκτωβρίου 1912). ('Ηπειρωτικὴ 'Εστία, 1954, 141 - 143.)

Μπαρᾶ Βασιλείου Γ. Πατριαρχικὴ ἐξαρχία Γερομερίου. ('Ηπειρωτικὴ 'Εστία, 1953, 562 - 565.)

» » Πρόδρομοι τοῦ Εἰκοσιένα. (Αὐτόθι, 1954, 245 - 249, 373 - 376.)

Μπέχλη Βάσου Π. Ἅγιος 'Ιωάννης «ὁ ἐξ 'Ιωαννίνων». (Ὁ πρῶτος 'Ηπειρώτης Νεομάρτυς). ('Ηπειρωτικὴ 'Εστία, 1953, 258 - 262, 375 - 378.)

Μπίρη Κώστα Η. Ζητιάνος - Gitano, Ζητιανιὰ - Gitania. (Νέα 'Εστία, 54, 986 - 987.)

» » Εἶναι οἱ Τσιγγάνοι 'Αθίγγανοι ; (Αὐτόθι, 55, 34 - 35.)

Μπόγκα Εὐαγ. Ἡ ἀρκούδα στοὺς 'Ηπειρωτικοὺς θρύλους. ('Ηπειρωτικὴ 'Εστία, 1953, 370 - 374.)

» » Τὰ ἐλάφια - ζαρκάδια στοὺς 'Ηπειρωτικοὺς θρύλους. (Αὐτόθι, 1954, 822 - 836.)

Μπόγκα Εὐαγ. Τὰ ζῷα καὶ τὰ πουλιὰ στοὺς Ἠπειρωτικοὺς θρύλους. (Αὐτόθι, 985 - 988, 1071 - 1076, 1165 - 1166.)

Μπόνη Κωνστ. Γ. Εὐστάθιος, ἀρχιεπίσκοπος Θεσσαλονίκης. (Ἐπιστ. Ἐπετ. Θεολ. Σχολῆς Παν. Θεσσαλονίκης, 1, 45 - 88.)

Μπουγάτσου Ν. Θ. Πνευματικαὶ ἐπιδράσεις τοῦ Ἁγίου Ὄρους εἰς τὴν Ἑλλάδα. (Ἑλληνικὴ Δημιουργία, 13, 568 - 573.)

Μπουμπουλίδου Φαίδωνος Κ. Ἰούλιος Τυπάλδος (1814 - 1883). Ἀθῆναι 1953. Σελ. 56.

» » Λορέντσος Μαβίλης. (Ἑπτανησιακὴ Βιβλιοθήκη, 3.) Ἀθῆναι 1954. Σελ. 80.

» » Λαϊκὰ στοιχεῖα ἐν τῷ «Ζήνωνι». (Κρητικὰ Χρονικά, 7, 127 - 137.)

Μπούνια Ἰωάννου. Κερκυραϊκὰ (Ἱστορία - Λαογραφία). Τόμ. Α'. Ἀθῆναι 1954. Σελ. 225.

Μπρατσιώτου Π. Ι. Ἡ Ἐκκλησία εἰς τὸν ἀγῶνα τοῦ Εἰκοσιένα. (Ἑλληνικὴ Δημιουργία, 11, 375 - 376.)

Μυριανθοπούλου Κωνστ. Ι. Δύο ἀνέκδοτοι ἐπιστολαὶ τοῦ Ἀλεξάνδρου Ὑψηλάντου ἀναφερόμεναι εἰς τὴν ἐθνικὴν δρᾶσιν τοῦ ἀρχιεπισκόπου ἐθνομάρτυρος Κυπριανοῦ. (Ἑλληνικὴ Κύπρος, 1953, 146.)

Μωραΐτου Δημ. Ν. Εἰσαγωγὴ εἰς τὴν Λειτουργικὴν καὶ τὰς Λειτουργικὰς σπουδάς. (Ἐπιστημονικὴ Ἐπετηρὶς Θεολογ. Σχολῆς Παν. Θεσσαλονίνης, 1, 3 - 41.)

Νάλτσα Χρ. Ἡ συνθήκη τοῦ Ἁγίου Στεφάνου καὶ ὁ Ἑλληνισμός. Θεσσαλονίκη 1953. Σελ. 91.

» » Τὸ Μακεδονικὸν ζήτημα καὶ ἡ σοβιετικὴ πολιτική. (Ἑταιρεία Μακεδονικῶν Σπουδῶν, 2.) Θεσσαλονίκη 1954.

Νικήτα Π. Τὸ Λεσβιακὸ Μηνολόγιο. (Λεσβιακά, 1, τεῦχ. Α', 1953.) Σελ. 280+ι'.

Νικολαΐδου Ἀνανίου. Θρύλοι καὶ μοναστήρια. (Ποντιακὴ Ἑστία, 4, 1909 - 1910.)

» » Ἡ δημογεροντία στὰς κοινότητας τοῦ Πόντου. (Αὐτόθι, 5, 2635.)

Νικολαΐδου Μελῆ. Σολωμὸς καὶ Παπαδιαμάντης. (Ἀκτῖνες, 1954, 241 - 245, 315 - 318.)

» » Οἱ πηγὲς τῆς Νεοελληνικῆς λογοτεχνίας. (Κυπριακὰ Γράμματα, 18, 289 - 294.)

Νομικοῦ Ἀνδρέα Ν. Ἱστορικὰ τῆς Τιμίας Ζώνης. (Ἑλληνικὴ Δημιουργία, 13, 539 - 542.)

Notopulos J. A. The introduction of the alphabet into the oral societies. Some case histories of conflict between oral and written literature. (Ἑλληνικά, Παράρτημα 4, Προσφορὰ εἰς Στίλπωνα Π. Κυριακίδην, 1953, 516 - 524.)

Ξενίτα Ξένου. Ποιηταὶ δημωδῶν ᾀσμάτων εἰς Τραπεζοῦντα κατὰ τὸν ΙΔ' αἰῶνα. (Ποντιακὴ Ἑστία, 4, 1915 - 1917.)

» » Τὰ ὄρα̈. (Αὐτόθι, 5, 2395.)

Xéfloudas St. Le roman néohellénique. (L'Hellénisme Contemporain, 1953, 131 - 142, 207 - 217.)

Οἰκονομίδου Δ. Β. Αἱ λαογραφικαὶ σπουδαὶ εἰς Ρουμανίαν. (Ἀρχεῖον Θρακ. Λαογρ. καὶ Γλωσ. Θησαυροῦ, 18, 193 - 205.)

» » Τὰ Βορειοηπειρωτικὰ δημοτικὰ τραγούδια. Τὰ τραγούδια τῆς ξενιτειᾶς. (Ἀφιέρωμα εἰς τὴν Ἤπειρον εἰς μνήμην Χρίστου Σούλη, 37 - 45.)

» » Δημήτριος καὶ Κωνσταντῖνος Καρακάσης. (Γέρας Ἀντ. Κεραμοπούλλου, 206 - 223.)

Οἰκονομίδου Δ. Β. Πατριωτικὰ ᾄσματα τοῦ Ρήγα Βελεστινλῆ καὶ ἄλλων ποιητῶν ἐξ ἀνεκδότων χειρογράφων. (Ἑλληνικὴ Δημιουργία, 11, 331 - 344.)

» » Ἡ «Ἐρωφίλη» καὶ ἡ Ρουμανικὴ διασκευὴ τοῦ «Ἐρωτοκρίτου». (Αὐτόθι, 12, 85 - 87.)

» » Ἀπὸ τὰς ἑλληνο - ρουμανικὰς ἐκκλησιαστικὰς σχέσεις. (Κανίσκιον Φ. Κουκουλέ, 450 - 471.)

» » Τὰ δημοτικὰ ᾄσματα τῆς «θλιμμένης τρυγόνας». (Ἐπετηρὶς τοῦ Λαογραφικοῦ Ἀρχείου, 7, 45 - 56.)

» » Ἑλληνικαὶ ἐπιδράσεις ἐπὶ τὴν δημώδη Ρουμανικὴν λογοτεχνίαν. (Ἐπετηρὶς τοῦ Μεσαιωνικοῦ Ἀρχείου, 4, 49 - 57.)

» » Τρία ἔργα τῆς Κρητικῆς λογοτεχνίας ἐν Ἀπεράθου – Νάξου (Α' Ὁ «Ἐρωτόκριτος», Β' Ἡ «Θυσία τοῦ Ἀβραάμ», Γ' Ἡ «Εὔμορφη Βοσκοπούλα»). (Κρητικὰ Χρονικά, 7, 110 - 118.)

» » Τὸ ἱστορικὸν ᾆσμα Μιχαὴλ τοῦ «Γενναίου». (Λαογραφία, 15, 1954, 371 - 373.)

Οἰκονόμου Γεωργίου Ἀθ. Ἡ ἱερατικὴ Σχολὴ τῆς Νήσου - Ἰωαννίνων (1872 - 1922). (Ἠπειρωτικὴ Ἑστία, 1953, 892 - 901, 1046 - 1054.)

» » Πέντε ἄγνωστοι Ἠπειρῶτες στὸν ἀγῶνα τοῦ 1821. (Αὐτόθι, 1954, 256 - 258.)

» » Οἱ Ζωσιμάδες καὶ οἱ Ἰσραηλῖτες τῶν Ἰωαννίνων. (Αὐτόθι, 1043 - 1044.)

Οἰκονόμου Μάνθου. Ἡ Ἀναγνώσταινα (δημοτικὸ τραγούδι). (Ἠπειρωτικὴ Ἑστία, 1953, 172 - 174.)

» » Κῶδιξ κοινότητος Μονοδενδρίου. (Αὐτόθι, 472 - 475.)

» » Διονύσιος Παπαρρούσης. (Αὐτόθι, 1035 - 1040, 1155 - 1159, 1256 - 1259.)

Παϊσίου Γεωργίου, Ἱερ. Γεράσιμος, τιτουλάριος ἐπίσκοπος Ἀρίστης. (Ἠπειρωτικὴ Ἑστία, 1953, 354 - 357.)

» » Τὸ κατάστιχον τῆς Ἱερᾶς Μονῆς Ἁγ. Νικολάου Σκαμνελλίου. (Αὐτόθι, 475 - 480.)

» » Ὀλίγα περὶ τοῦ Ἁμιλικοῦ Χιονιάδων. (Αὐτόθι, 1954, 45 - 47.)

» » Ἡ ἁγιογραφία τῶν Χιονιάδων. (Αὐτόθι, 278 - 279.)

» » Ἀντίγραφον πατριαρχικῆς ἐπιστολῆς περὶ τῆς Ἱερᾶς Μονῆς Βελλᾶς (1885). (Αὐτόθι, 563 - 566.

Πάλλη Ἀλεξάνδρου Α. Οἱ ὁμαδικοὶ ἐκτοπισμοὶ πληθυσμῶν ἐπὶ Ὀθωμανικῆς Αὐτοκρατορίας. Ὁ ἐποικισμὸς τῆς Κύπρου στὰ 1572. (Ἑλληνικὴ Κύπρος, 1954, 36 - 37.)

Παμπούκη Ι. Τ. Θεωνᾶς, ἀνύπαρκτος χρονογράφος τῆς Αὐτοκρατορίας τῆς Τραπεζοῦντος. (Κανίσκιον Φ. Κουκουλέ, 716 - 721.)

Παναγιωτάκη Νικ. Μ. Φιλολογικὰ καὶ διορθωτικὰ εἰς τὸ Κρητικὸν Θέατρον ἐκ τῶν καταλοίπων τοῦ Σόλωνος Βογιατζάκη. (Ἀθηνᾶ, 58, 343 - 355.)

» » Τοπωνυμικὰ τῆς Κρήτης. (Κρητικὰ Χρονικά, 7, 194 - 200.)

Παναγιωτάκου Παναγ. Ἰω. Πεντακόσια ἔτη μετὰ τὴν Ἅλωσιν. (Ἀρχεῖον Ἐκκλησιαστικοῦ καὶ Κανονικοῦ Δικαίου, 1953, 3 - 38.)

» » Τὸ κανονικὸν δικαίωμα ἐποπτείας τῆς ἐν Κωνσταντινουπόλει Μεγάλης τοῦ Χριστοῦ Ἐκκλησίας καὶ ἡ διοικητικὴ ὑπαγωγὴ εἰς τὴν ὀρθόδοξον Ἐκκλησίαν τῆς Ἑλλάδος τῶν Ἰ. Μητροπόλεων Δωδεκανήσου καὶ τῆς ἡμιαυτονόμου Ἐκκλησίας Κρήτης. (Αὐτόθι, 1954, 177 - 197.)

Παναγιωτίδου Γ. Ε. Γύρω ἀπὸ τὴν ἱστορία τῆς 'Αμισοῦ. (Ποντιακὴ 'Εστία, 5, 2913.)

Παναγιωτοπούλου Ι. Μ. 'Η τετάρτη μεγάλη κατάκτηση. Οἱ λόγιοι τοῦ Βυζαντίου καὶ ὁ Δυτικὸς κόσμος. (Νέα 'Εστία, 53, 739 - 743.)

Παναγοπούλου Ι. Τί προσέφερεν ὁ κλῆρος κατὰ τοὺς πολέμους 1940 - 1941 καὶ κατὰ τὴν Κατοχήν. Πρόλογος Ι. Καρμίρη. 'Αθῆναι 1953. Σελ. 32.

Παναρέτου Α. Κυπριακὴ γεωργικὴ λαογραφία. (Κυπριακαὶ Σπουδαί, 16, ια' - κζ'.)

Παπαγεωργίου Γ. Θ. 'Ο λόρδος Βύρων στὸ Αἴγιο. 'Η ὑποδοχή του ἀπὸ τόν 'Ανδρέα Λόντο. (Χρονικὰ τοῦ Μοριᾶ, 2, 61 - 62.)

Παπαγεωργίου Γ. Ι. Τῆς Ἄρτας τὸ Γεφύρι. ('Ηπειρωτικὴ 'Εστία, 1954, 1131 - 1134.)

Παπαγεωργίου Κώστα Α. 'Ο Βελισσαρίου καὶ ἡ ἀπελευθέρωσις τῶν 'Ιωαννίνων. ('Ηπειρωτικὴ 'Εστία, 1953, 126 - 130.

» » 'Η λίμνη Παμβῶτις. (Αὐτόθι, 1954, 460 - 466.)

» » 'Η 'Ηπειροθεσσαλικὴ 'Επανάστασις τοῦ 1854. (Αὐτόθι, 945 - 948.)

Παπαγιαννοπούλου - Παλαιοῦ 'Ανδρέα. 'Εκ τῆς 'Ελληνικῆς παραδόσεως — Αἱ Θῆβαι διδασκαλεῖον τῆς πεπολιτισμένης ἀνθρωπότητος. (Αἰξωνή, 1953, 5 - 8.)

» » Χριστιανικαί ἐπιγραφαί Ζακύνθου. (Αὐτόθι, 94 - 98.)

Papadakis B. P. Chypre. (L'Hellénisme Contemporain, 1954, 299 - 302.)

Παπαδοπούλου Α. Α. Χαρακτηριστικὰ τῆς Ποντικῆς διαλέκτου. ('Αρχεῖον Πόντου, 18, 83 - 93.)

» » Πορτάροι δίκλωποι τῆς Κωνσταντινουπόλεως. (Αὐτόθι, 96.)

» » Βυζαντινὸν ἔπος ἐξ Αἰσωπείου μύθου. (Κανίσκιον Φ. Κουκουλέ, 386 - 391.)

» » Φρασεολογικά. (Λεξικογραφικὸν Δελτίον τῆς 'Ακαδημ. 'Αθηνῶν, 6, 3 - 88.)

Παπαδοπούλου Γ. Κ. 'Η Σολωμικὴ νοσταλγία τοῦ Παραδείσου. ('Ακτῖνες, 1954, 362 - 365.)

Παπαδοπούλου Δημητρίου Κ. Μαγικαὶ συνήθειαι καί δεισιδαιμονίαι τοῦ χωρίου Σταυρίν. ('Αρχεῖον Πόντου, 18, 205 - 213.)

» » Τά μωμο(γ)έρια (ποντιακὸς καρνάβαλος). (Ποντιακὴ 'Εστία, 4, 1921 - 1923, 1988 - 1990.)

Παπαδοπούλου 'Ιωάννου 'Αν. Τινὰ περί τοῦ αὐτοδιοικήτου τῆς 'Ιερᾶς Βασιλικῆς καὶ Σταυροπηγιακῆς Μονῆς τοῦ 'Αγίου 'Αποστόλου καὶ Εὐαγγελιστοῦ 'Ιωάννου τοῦ Θεολόγου. ('Αρχεῖον 'Εκκλησιαστικοῦ καὶ Κανονικοῦ Δικαίου, 1953, 157 - 164.)

Παπαδοπούλου 'Ιωάννου Β. 'Ο πρεσβευτής Κωνσταντίνου τοῦ Παλαιολόγου Γεώργιος Φραντζῆς ἐν Τραπεζοῦντι καὶ 'Ιβηρίᾳ. ('Αρχεῖον Πόντου, 18, 202 - 204.)

Παπαδοπούλου Νικ. Π. 'Υμνογράφοι ἀδεσπότων ὕμνων. ('Εκκλησία, 30, 109 - 111, 154 - 156, 205 - 207, 234 - 236, 352 - 354· 31, 10 - 11, 36 - 38, 234 - 236.)

» » Περὶ τὴν σύλληψιν τοῦ Παλαιῶν Πατρῶν Γερμανοῦ. (Αὐτόθι, 31, 261 - 266, 295 - 301.)

Papajoglu F. Eïon - Amfipolj - Hrisopolj. (Zbornik Vizant. Inst. SAN, 2, 1953, 7 - 24.)

Παπαθαναοίου Θ. Σύμμικτα λαογραφικὰ ἐκ Ρουμλουκίου. (Μακεδονικά, 2 (1941 - 1951), 1953, 346 - 384)

Παπακώστα 'Αγγ. Ν. 'Η πρόκληση βροχῆς στὴν Ἤπειρο (ὀνομασίες ἐθίμου - τραγούδια). (Αἰξωνή, 1953, 49 - 52.)

Παπακώστα 'Αγγ. Ν. Γνωστά καὶ ἄγνωστα χειρόγραφα τοῦ Βηλαρᾶ. ('Ελληνικὴ Δημιουργία, 12, 733 - 739.)

» » Οἱ φωτιὲς τοῦ Ἅϊ - Βασίλη (πανάρχαιο πρωτοχρονιάτικο ἔθιμο στὸ Δ. Ζαγόρι). ('Ηπειρωτικὴ 'Εστία, 1954, 42 - 44.)

Παπανικολάου Γ. Λαογραφικὰ στοιχεῖα παρμένα ἀπὸ τὴ ζωὴ τῶν κατοίκων τοῦ χωρίου Χανδρά. ('Αρχεῖον Θρᾳκ. Λαογρ. καὶ Γλωσ. Θησαυροῦ, 18, 259 - 288.)

Παπαστεργίου Εὐαγγελίας. Λαογραφικὰ ἀπὸ τὸν Αὐγερινό. (Μακεδονικά, 2 (1941 - 1952), 1953, 385 - 394.)

Παπαχαρίση 'Αθαν. Χ. Δευτέρα εἰς τὸ τοπωνυμικὸν τοῦ Πωγωνίου συμβολή. ('Ηπειρωτικὴ 'Εστία, 1953, 36 - 40, 170 - 171, 269 - 271, 379 - 381.)

» » Παλαιογραφικά ἐκ Πωγωνίου. (Αὐτόθι, 493 - 501.)

» » Γλωσσικὸν σημείωμα. (Αὐτόθι, 602.)

» » Γλωσσικὰ σημειώματα. (Αὐτόθι, 1160 - 1161.)

» » Περί τινα τραγούδια. (Αὐτόθι, 1954, 705.)

» » Μία ἐνθύμησις διὰ τήν ἐπανάστασιν τοῦ Γκιώλα. (Αὐτόθι, 819 - 820.)

» » Γλωσσικά. (Πλάτων, 10, 284 - 289.)

» » Σύμμεικτα. (Αὐτόθι, 11, 114 - 118.)

Παπαχριστοδούλου Πολ. Τό Σουφλὶ ἑστία λαϊκῶν τεχνῶν καὶ παραδόσεων. ('Εταιρεία Θρᾳκικῶν Μελετῶν, ἀριθ. 18.) 'Εν 'Αθήναις 1953. Σελ. 20.

» » Τ' ἀναστενάρια ἀπὸ νέα στοιχεῖα τοῦ 1952 (Μαΐου 21). ('Αρχεῖον Θρᾳκ. Λαογρ. καὶ Γλωσ. Θησαυροῦ, 18, 131 - 178.)

» » Σημειώματα καὶ παρατηρήσεις στήν τελετὴ τῶν ἀναστεναρίων 1952 - 1953. (Αὐτόθι, 305 - 319.)

Pappas Sp. L'Aiglon et la Grèce. (L'Hellénisme Contemporain, 1954, 362 - 377.)

Παρασκευοπούλου Θ. Συμβολὴ εἰς τήν ἔρευναν τοῦ Ποντιακοῦ τραγουδιοῦ καὶ χοροῦ. (Ποντιακὴ 'Εστία, 4, 2121 - 2122.)

Παρθενίου, 'Αρχιμ. 'Η ὀρθοδοξία καὶ τὸ Βυζάντιον. 'Αλεξάνδρεια 1953. Σελ. 15.

Παρλαμᾶ Μ. Γ. 'Ανέκδοτα ἔγγραφα ἐκ Σφακίων (1799 - 1832). (Κρητικὰ Χρονικά, 7, 235 - 257.)

» » Πρωτόκολλον τοῦ Γενικοῦ 'Αρχηγείου τῶν ἀνατολικῶν ἐπαρχιῶν Κρήτης κατὰ τήν ἐπανάστασιν τοῦ 1878. (Αὐτόθι, 8, 171 - 203.)

» » Τοπωνυμικαί περιπέτειαι τοῦ 'Ηρακλείου. (Αὐτόθι, 273 - 286.)

Παρχαρίδου Α. Ι. 'Ιστορία τῆς Κρώμνης. (Ποντιακὴ 'Εστία, 4, 1973 - 1976, 2029 - 2032, 2071 - 2074, 2123 - 2125, 2165 - 2168, 2257 - 2259, 2315 - 2317· 5, 2399 - 2401, 2452 - 2454, 2540 - 2542, 2572 - 2574, 2623 - 2625, 2700 - 2702, 2763 - 2766, 2860, 2897 - 2899.)

Πασχάλη Δ. Τὸ ἐν τῇ νήσῳ Πρώτῃ Βυζαντινόν Μοναστήριον τῆς Μεταμορφώσεως τοῦ Σωτῆρος Χριστοῦ, Μετόχιον τῆς ἐν Ἄνδρῳ Μονῆς Παναχράντου. (Θεολογία, 24, 80 - 93, 219 - 223.)

» » 'Η ἐν Ἄνδρῳ Μονή τῆς Κοιμήσεως τῆς Θεοτόκου ἐπικεκλημένη τῆς Παναγίας Παναχράντου. (Αὐτόθι, 25, 116 - 123, 281 - 302.)

Πατσαλίδου Γεωργ. Σ. Παροιμίαι. (Λαογραφία, 15, 1954, 457 - 461.)

Πατσέλη Νικολάου Β. Οἱ Τοῦρκοι σπαχῆδες. ('Ηπειρωτικὴ 'Εστία, 1953, 25 - 32.)

» » Παλαιογραφικὰ Πωγωνίου. (Αὐτόθι, 1028 - 1034, 1150 - 1154, 1249 - 1255.)

» » Συμβολὴ τῶν 'Ηπειρωτῶν εἰς τὴν πολιτικήν, οἰκονομικήν, κοινωνικὴν καὶ πνευματικὴν ἐν γένει ἐξέλιξιν τῆς χώρας. (Αὐτόθι, 1954, 250 - 255, 365 - 372, 467 - 473, 567 - 572.)

Πατσέλη Νικολάου Β. Ἐντυπώσεις ξένων περιηγητῶν ἀπὸ τὸ Δελβινάκι. (Αὐτόθι, 790 - 798.)
Pelekanidis S. Date et interprétation de la plaque en ivoire de Trèves. (Παγκάρπεια, 1953, 361 - 371.)
Πέννα Πέτρου. Ὁ Μακεδὼν Ἀναστάσιος Πολυζωίδης. (Σερραϊκὰ Χρονικά, 1953, 5 - 65.)
Πέτροβιτς Ν. Ε. Ἡ πρώτη ὁλοκληρωτικὴ καταστροφὴ τῶν Σερρῶν τοῦ 1206 ὑπὸ τοῦ Βουλγάρου Ἰωαννίτση. (Σερραϊκὰ Χρονικά, 1953, 1 - 32, 67 - 96.)
» » Λαογραφικὰ σύμμεικτα Σερρῶν. (Αὐτόθι, 33 - 96, 97 - 161.)
Πετροπούλου Δημ. Α. Πνευματικὲς σχέσεις Ἑλλήνων καὶ Βουλγάρων τὸν ΙΘ΄ αἰῶνα. Ἀθῆναι 1954. Σελ. 23.
» » Στερεότυποι στίχοι δημοτικῶν τραγουδιῶν. (Ἑλληνικά, Παράρτημα 4, Προσφορὰ εἰς Στίλπωνα Π. Κυριακίδην, 532 - 545.)
» » Ἡ θανάτωσις δι᾽ ἀνασκολοπισμοῦ κατὰ τὴν Τουρκοκρατίαν. (Κανίσκιον Φ. Κουκουλέ, 531 - 543.)
» » Ἡ ἀκληρία εἰς τὰ ἔθιμα τοῦ ἑλληνικοῦ λαοῦ. (Ἐπετηρὶς τοῦ Λαογραφικοῦ Ἀρχείου, 7, 28 - 44. Βλ. καὶ σ. 159.)
» » Συμβολὴ εἰς τὴν ἔρευναν τῶν λαϊκῶν μέτρων καὶ σταθμῶν. (Αὐτόθι, 57 - 101. Βλ. καὶ α. 159 - 160.)
» » Τοῦ Δασκαλογιάννη τὰ τραγούδια. (Κρητικὰ Χρονικά, 8, 227 - 237.)
» » Οἱ ποιητάρηδες στὴν Κρήτη καὶ στὴν Κύπρο. (Λαογραφία, 15, 1954, 374 - 400.)
Πικιώνη Δημ. Ἡ ἐνόραση τοῦ θεατῆ. (Αἰξωνή, 1953, 9 - 11.)
Πιλαβάκη Κ. Α. Συμβολὴ στὴν ἑρμηνεία νεοελληνικῶν κειμένων. (Κυπριακὰ Γράμματα, 18, 8 - 9.)
» » Ὁμώνυμα ἢ ἰδιόφθογγα ατὸ Κυπριακὸ ἰδίωμα. (Αὐτόθι, 36 - 38.)
» » Διορθώαεις καὶ παρατηρήαεις στὸ Ἐτυμολογικὸ Λεξικὸ τοῦ Ν. Ἀνδριώτη. (Αὐτόθι, 255 - 258.)
» » Γλωασικὲς παρατηρήαεις: «Νάκκον» - «Ρέασω» - «Τσέλλομαι». (Αὐτόθι, 18, 165 - 166.)
Πλάτωνος Ν. Ἐπιγραφαὶ ἐκ Κρήτης. (Κρητικὰ Χρονικά, 7, 436 - 445.)
Πλιάκου Δημ. Συμβολὴ εἰς τὴν ἱστορίαν - ἀρχαιολογίαν τῆς περιοχῆς Σουλίου. (Ἠπειρωτικὴ Ἑστία, 1953, 1010 - 1012.)
Π. Ν. Δ. Πρὸς τὶς πηγὲς τῆς παραδόσεως. (Αἰξωνή, 1953, 1.)
Πολίτη Λίνου. Ἐπιγραφὲς Ἁγίας Ἀναστασίας. (Ἑλληνικά, 12, 379 - 383.)
» » «Ἀνάπαψη.» (Αὐτόθι, 383 - 384.)
» » Γιὰ τὰ «Ἄνθη εὐλαβείας». (Αὐτόθι, 384.)
» » Παραλλαγὲς ἀπὸ αὐτόγραφο τοῦ Μαρκορᾶ. (Αὐτόθι, 13, 177 - 178.)
» » Κρουσταλλέχροια. (Αὐτόθι, 176 - 177.)
» » Παρατηρήσεις στὸν «Ἀπόκοπο» τοῦ Μπεργαδῆ. (Ἑλληνικά, Παράρτημα 4, Προσφορὰ εἰς Στίλπωνα Π. Κυριακίδην, 546 - 560.)
» » Δύο ἐπιτύμβια ἐπιγράμματα ἀπὸ τὴ Γιάλη. (Σαντορίνη - Ἀμοργός, 1953, τ. 21 - 22, 11.)
Πολυμένη Ἀνδρ. Γ. Πρωτοχρονιὰ στὴ Βιζύη. (Μακεδονικὸν Ἡμερολόγιον, 1953, 156 - 160.)
Πομόνη Μίμη. Ἄμε καλιάσου. (Νέα Ἑστία, 54, 1449.)
Πουρναροπούλου Γ. Κ. Ἀπὸ τὴν ἱστορίαν τῶν ἀναπήρων. Συμβολὴ εἰς τὴν ἱστορίαν τῆς ὀρθοπεδικῆς. (Ἀκαδημαϊκὴ Ἰατρική, 17, 33 - 42.)

Πράτσικα Γ. Ἡ τραγικὴ μορφὴ τοῦ Καβάφη (1868 - 1933). (Κυπριακὰ Γράμματα, 18, 399 - 403.)
Prevelacis Eleatherios. British policy towards the change of Dynasty in Greece (1862 - 1863). Athens 1953. P. 196.
Πριώνη Εὐαγ. Ἡ Ἤπειρος καὶ οἱ Ἑπτανήσιοι ποιηταί. (Ἠπειρωτικὴ Ἑστία, 1954, 1187 - 1192.)
Πρωτοψάλτη Ἐμμ. Γ. Μυστικὸς ἀπεσταλμένος τοῦ Μέττερνιχ πρὸς τὸν Ἀλ. Μαυροκορδᾶτον. (Ἀθηνᾶ, 57, 83 - 101.)
» » Αὐθαίρετος ἐπιδρομὴ Ἑλλήνων κατὰ τοῦ Λιβάνου. (Αὐτόθι, 58, 243 - 277.)
» » Τὸ τάγμα τῆς Μάλτας καὶ ὁ Καποδίστριας. (Γέρας Ἀντ. Κεραμοπούλλου, 283 - 293.)
» » Βλέψεις τῶν Μελιταίων ἱπποτῶν ἐπὶ τῆς Κύπρου κατὰ τὴν Ἑλληνικὴν Ἐπανάστασιν. (Ἑλληνικὴ Κύπρος, 1953, 38 - 39.)
» » Ἀρχεῖον Οἰκονομίδου τοῦ Κυπρίου. (Αὐτόθι, 101 - 105.)
» » Κύπρου αἰχμαλωσία. (Αὐτόθι, 121.)
» » Στοιχεῖα περὶ Φιλικῆς Ἑταιρείας ἐν Κύπρῳ. (Αὐτόθι, 245.)
» » Κύπριοι ἀγωνισταὶ τοῦ Εἰκοσιένα. (Αὐτόθι, 1954, 88.)
Protopsaltes Emm. Négociations entre Grecs et Monténégrins pendant l'Insurrection Grecque. (L'Hellénisme Contemporain, 1954, 329 - 341.)
Ράμφου Ι. Σπ. - Παπαδοπούλου Κ. Ι. Λαογραφικὰ τῆς Κιμώλου. Ἐν Πειραιεῖ 1953. Σελ. 52+κζ'.
Ραπτάκη Δημ. Μνημονεύματα 1828 - 1869. (Βιβλιόφιλος, τεῦχ. Ἀπριλίου - Ἰουνίου 1954, 103 - 109.)
Ρεμπέλη Χαρ. Ἀπὸ τὴ λαογραφία τῆς ἐπαρχίας Κονίτσης. (Ἠπειρωτικὴ Ἑστία, 1954, 280 - 281.)
Ροντογιάννη Παν. Ὁ Ἀθανάσιος Ψαλίδας καὶ ἡ ἀρχὴ τῆς Μέσης Παιδείας στὴ Λευκάδα. (Ἠπειρωτικὴ Ἑστία, 1954, 15 - 18, 168 - 172.)
Ρωμαίου Κ. Γυναῖκες ποὺ ἐμαρμάρωσαν. (Ἀγγλοελληνικὴ Ἐπιθεώρηση, 6, 125 - 143.)
» » Δύο περίεργα ἱστορικὰ τραγούδια. (Ἀρχεῖον Θρακ. Λαογρ. καὶ Γλωσ. Θησαυροῦ, 18, 337 - 374.)
» » Τραγούδια δίστιχα τοῦ Πόντου. (Ἀρχεῖον Πόντου, 18, 279 - 284.)
» » Ἡ Γριά, μυθικὴ μορφὴ ἀρχαία. (Ἑλληνικά, Παράρτημα 4, Προσφορὰ εἰς Στίλπωνα Π. Κυριακίδην, 561 - 580.)
» » Τὸ τραγούδι τῆς Ἀνδρειωμένης Λυγερῆς. (Αὐτόθι, 581 - 595.)
» » Ἡ «Κόκκινη Μηλιὰ» τῶν ἐθνικῶν μας θρύλων. Προβλήματα σχετιζόμενα μὲ τὴν καταγωγήν της. (Κανίσκιον Φ. Κουκουλέ, 676 - 688.)
» » Ἡ Κρητικὴ παραλλαγὴ τοῦ «Θανάτου τοῦ Διγενῆ». (Κρητικὰ Χρονικά, 7, 394 - 408.)
» » Τὸ τραγούδι τῆς Ἁγιὰ Σοφιᾶς. (Νέα Ἑστία, 53, 860 - 866.)
» » Κάστρο τῆς Ὡριᾶς - Ἄστρος - Δραγαλεβός. (Χρονικὰ τοῦ Μοριᾶ, 2, 33 - 37.)
Romaios K. La chanson populaire néogrecque «Le retour de l'expatrié». (L'Hellénisme Contemporain, 1953, 38 - 57.)
» » Les Anasténaria. (Αὐτόθι, 1954, 227 - 237.)
Σακελλαρίου Γεωργίου. Ὁ Πλήθων ὡς κοινωνιολόγος. (Κανίσκιον Φ. Κουκουλέ, 160 - 164.)
Σακκᾶ Γεωργίου Η. Ἡ Τρίπολις τοῦ Πόντου. (Ποντιακὴ Ἑστία, 4, 1837 - 1839.)

Σαλαμάγκα Δ. Γαζῆ 'Εβρενόζ, ὁ πρῶτος ἐπικυρίαρχος τῶν Γιαννίνων. ('Ηπειρωτικὴ 'Εστία, 1953, 163 - 165.)

» » Λαογραφικά σχεδιάσματα. (Αὐτόθι, 167 - 170, 599 - 601, 704 - 707.)

» » «Μάρτη κί Μάρτη». (Αὐτόθι, 263 - 265.)

» » 'Ανέκδοτο χειρόγραφο γιά τόν "Αγιο Κοσμᾶ. (Αὐτόθι, 368 - 370.)

» » Τοπωνυμικὰ τῶν Γιαννίνων. 'Η Βρύση τοῦ παζαριοῦ. (Αὐτόθι, 488 - 490.)

» » Τὸ 'Αρχεῖο Α. Φίλιου. (Αὐτόθι, 673 - 676, 803 - 807.)

» » 'Ιερό λείψανο τοῦ πάτερ Κοσμᾶ. (Αὐτόθι, 679 - 682.)

» » Τοπωνυμικὰ σχεδιάσματα - Α' Καλούτσια. (Αὐτόθι, 835 - 836.)

» » Σπηλαιολογικά σύμμικτα. (Αὐτόθι, 937 - 942.)

» » Τό Ζμπουρολίθαρο. (Αὐτόθι, 1055 - 1058, 1163 - 1166.)

» » 'Από τά ἱστορικὰ τῶν Γιαννίνων. 'Η «ἐνθύμησις» τοῦ 1597. (Αὐτόθι, 1141 - 1145, 1260 - 1265.)

» » 'Η Σπηλιά τοῦ Δεσπότη. (Αὐτόθι, 1954, 27 - 32, 273 - 277.)

» » 'Από τὰ ἱστορικὰ τῶν Γιαννίνων. 'Η ἐνθύμηση τοῦ 1584. (Αὐτόθι, 348 - 352, 453 - 459, 588 - 593, 685 - 692.)

» » Λαογραφικά σχεδιάσματα. (Αὐτόθι, 485 - 487.)

» » 'Από τὰ ἱστορικά τῶν Γιαννίνων. 'Η ἐνθύμηση τοῦ 1630. (Αὐτόθι, 784 - 789, 959 - 964, 1056 - 1058, 1157 - 1164.)

Σαλαπασίδη Π. Β. Τὸ μάσ̌'. (Ποντιακὴ 'Εστία, 4, 1987.)

Σαχίνη 'Αντωνίου Ν. Σύντομος βιογραφία τοῦ ναυάρχου 'Ανδρέου Μιαούλη. (Τὸ Μέλλον τῆς "Υδρας, 1953, 8 - 9.)

Σγουρίτσα 'Αγησ. 'Ο μῦλος (λαογραφικά). (Χρονικά τοῦ Μοριᾶ, 2, 63 - 64.)

Σεφεριάδη Περ. Τὸ Σεράϊ τοῦ Μπέη τοῦ Βούλγαρη. (Τό Μέλλον τῆς "Υδρας, 1953, 247 - 248.)

Σιγάλα 'Αντ. Τὸ μυθιστόρημα Βέλθανδρος καὶ Χρυσάντζα καὶ ἡ ἀποκατάστασή του. (Mélanges O. et M. Merlier, Athènes 1953. 'Ιδιαίτ. ἀπόσπ. σ. 23 μεθ' ἑνὸς πίνακος.)

Σίνα Γεωργίου. 'Ο Παλαιῶν Πατρῶν Παρθένιος ὁ ἐξ 'Ιωαννίνων. ('Ηπειρωτικὴ 'Εστία, 1953, 566 - 571.)

Σιναπίδη Βασίλη. Φυλετικὴ καταγωγή, ἤθη καὶ ἔθιμα τῶν κατσιβέλλων Διδυμοτείχου. ('Αρχεῖον Θρακ. Λαογρ. καί Γλωσ. Θησαυροῦ, 18, 289 - 298.)

Σκάσση 'Ερρίκου. 'Η Κρήτη καὶ οἱ Λατῖνοι συγγραφεῖς. (Κρητικὰ Χρονικά, 7, 119 - 126.)

Σκαφιδᾶ Βασιλείου. 'Η ἀπελευθέρωσις τοῦ Μετσόβου ἐκ τοῦ τουρκικοῦ ζυγοῦ (31 - 10 - 1912). ('Ηπειρωτικὴ 'Εστία, 1953, 147 - 149, 242 - 244.)

» » Τὰ μετὰ τὴν ἀπελευθέρωσιν τοῦ Μετσόβου πολεμικά γεγονότα. (Αὐτόθι, 574 - 577, 691 - 697.)

» » Γεώργιος Μιχ. 'Αβέρωφ. (Αὐτόθι, 1128 - 1132, 1242 - 1248.

» » 'Η 'Ελληνικὴ ἐπανάστασις τοῦ 1854 ἐν 'Ηπείρῳ καί Θεσσαλίᾳ καί ἡ καταστροφή τοῦ Μετσόβου. (Αὐτόθι, 1954, 803 - 809.)

» » 'Η Δούκω ἡ ἀρχόντισσα. (Αὐτόθι, 1142 - 1147.)

Scopéteas S. Ch. La Bibliothèque de la Chambre. (L'Hellénisme Contemporain, 1954, 214 - 226.)

Σμυρνοπούλου Δ. 'Ιστορική ἐπισκόπησις τῆς 'Ιεριχοῦς. (Νέα Σιών, 48, 198 - 206.)

Σολδάτου Κωνστ. Ε. 'Ανδρέας Κάλβος (Στή Φλωρεντία — 'Η γνωριμία του μέ τὸν Φώσκολο). (Φιλολογικὴ Πρωτοχρονιά, 1953, 119 - 122.)

Σούλη Γεωργίου Χρ. Βλαχία - Μεγάλη Βλαχία - 'Η ἐν 'Ελλάδι Βλαχία. (Γέρας 'Αντ. Κεραμοπούλλου, 489 - 497.)

» » Περὶ τῶν φύλων τῶν Μαλακασίων, Μπουΐων καὶ Μεσαριτῶν. (Κανίσκιον Φ. Κουκουλέ, 213 - 216.)

Soulis G. On the Slavic settlement in Hierissos in the tenth century. (Byzantion, 23, 67 - 72.)

» » Tsar Stephen Dušan and Mount Athos. (Harvard Slavic Studies, 2, 125 - 139.)

» » Everett - Kapodistrias correspondence. (The Journal of Modern History, 26, 272 - 273.)

» » Adamantios Korais and Edward Everett. (Mélanges Offerts à Octave et Melpo Merlier, Athènes 1953, σελ. ἰδ. ἀπ. 11.)

Σουμελίδου Γ. Αἱρήσει, κλήθρην αἱρόμενος μακέλην. (Πλάτων, 11, 108 - 109.)

» » Τό ἀπαρέμφατον εἰς τό ἰδίωμα τοῦ Πόντου. (Ποντιακὴ 'Εστία, 4, 1851 - 1852· 5, 2621 - 2622.)

» » Κέγρος - Κερχανά. (Αὐτόθι, 4, 2078.)

» » "Ορᾶ ἤ ὥρᾶ. (Αὐτόθι, 2268.)

Σούρλα Εὐριπίδου. 'Η ἁγιογραφικὴ σχολὴ Χιονιάδων ('Ηπειρωτική 'Εστία, 1954, 929 - 933.)

Σοφοκλέους Θ. Α. 'Ενδείξεις περὶ ἐπιδράσεως τοῦ ὀρθοδόξου 'Ελληνισμοῦ ἐπὶ τῶν Φράγκων ἐν Κύπρῳ ἐπὶ Φραγκοκρατίας. (Κυπριακαὶ Σπουδαί, 16, 9-23.)

Σπαθοπούλου Θ. 'Η. Τά μεταλλεῖα τῆς Γαράσαρης. (Ποντιακὴ 'Εστία, 4, 1979 - 1980, 2076 - 2077.)

» » Τὰ «κάλαντα» στὴ Γαράσαρη. (Αὐτόθι, 5, 2385.)

» » 'Η Γαράσαρη καὶ τὰ εἴκοσι χωριά της. (Αὐτόθι, 2575 - 2576, δ767 - 2768, 2858 - 2859.)

Σπεράντσα Θεοδοσίου Κ. Οἱ κατακόμβες τῆς Μήλου. 'Αθῆναι 1953. Σελ. 16.

Σπεράντσα Στέλιου. Τὸ θρησκευτικὸ θέατρο καί ἡ «Θυσία τοῦ 'Αβραάμ». ('Ελληνικὴ Δημιουργία, 12, 109 - 114.)

» » Σημειώσεις γιὰ τὸν "Αθω. (Αὐτόθι, 13, 558 - δ60.)

Σπετσιέρη Κ. Π. 'Οντολογία καὶ σύγχρονοι φυσικαὶ διακριβώσεις. ('Ελληνικά, Παράρτημα 4, Προσφορὰ εἰς Στίλπωνα Π. Κυριακίδην, 618 - 629.)

Σπυριδάκη Γ. Κ. Παραδόσεις καὶ δοξασίαι περί τοῦ Μεγάλου 'Αλεξάνδρου. (Γέρας 'Αντ. Κεραμοπούλλου, 385 - 419.)

» » Συμβολὴ εἰς τήν ἱστορίαν τῆς Μονῆς τῆς Κυρίας 'Ακρωτηριανῆς (Τοπλοῦ) ἐν Σητείᾳ Κρήτης. (Εἰς μνήμην Γ. Π. Οἰκονόμου, 172-175.)

» » Βυζαντιναὶ δημώδεις παροιμίαι καὶ παροιμιώδεις φράσεις ἐκ τῶν ἁγιολογικῶν κειμένων. ('Ελληνικά, Παράρτημα 4, Προσφορὰ εἰς Στίλπωνα Π. Κυριακίδην, 630 - 635.)

» » Εἰδήσεις εἰς τόν «Φορτουνᾶτον» περὶ τοῦ Βενετοκρητικοῦ πολέμου. ('Ελληνικὴ Δημιουργία, 12, 91 - 92.)

» » Περί δυσοιώνου σημείου πρὸ τῆς θανατώσεως τοῦ καίσαρος Βάρδα. (Κανίσκιον Φ. Κουκουλέ, 445 - 449.)

» » Τά κατὰ τὴν γέννησιν, τὴν βάπτισιν καὶ τόν γάμον ἔθιμα τῶν Βυζαντινῶν ἐκ τῶν ἁγιολογικῶν πηγῶν. ('Επετηρίς τοῦ Λαογραφικοῦ 'Αρχείου, 7, 102 - 147.)

» » Συμβολὴ εἰς τήν γνῶσιν τοῦ Βυζαντινοῦ ἐθιμικοῦ δικαίου. (ΕΕΦΣΠΑ, 4, 286 - 293.)

Σπυριδάκη Γ. Κ. Κρητικά σημειώματα. (Κρητικά Χρονικά, 7, 92 - 96.)

» » Τό ἔργον τοῦ μιτωτοῦ κατὰ τό 'Επαρχικὸν Βιβλίον Λέοντος τοῦ Σοφοῦ. (Mélanges Offerts à Octave et Melpo Merlier, Athènes 1953, σελ. ἰδ. ἀπ. 7.)

Spyridakis G. K. La prise de Constantinople dans la poésie et la tradition populaires Grecques 1453 - 1953. (L'Hellénisme Contemporain, 1953, 125 - 133.)

Σπυριδάκι Κ. 'Ο ἐθνομάρτυς ἀρχιεπίσκοπος Κύπρου Κυπριανός. 'Η προσωπικότης καὶ ἡ θυσία του. (Δελτίον τοῦ 'Ελλ. Πνευμ. 'Ομίλ. Κύπρου, 1953 - 1954.) 'Εν Λευκωσίᾳ 1954, Σελ. 22.

» » 'Ο Εὐαγόρας Α' τῆς Σαλαμῖνος καί ἡ Σπαρτιατική πολιτική. (Γέρας 'Αντ. Κεραμοπούλλου, 256 - 264.)

» » Βυζαντινή Αὐτοκρατορία καὶ Βυζαντινός πολιτισμός. ('Ελληνικὴ Κύπρος, 1953, 116 - 119.)

» » 'Ο ἀρχιεπίσκοπος Κύπρου 'Αρκάδιος Α' (ἀρχαὶ Ζ' αἰῶνος). (Αὐτόθι, 1954, 57.)

» » 'Ο ἐθνομάρτυς ἀρχιεπίσκοπος Κύπρου Κυπριανός. (Αὐτόθι, 191-195.)

» » Κυπριακὰ τοπωνύμια παρὰ Λεοντίῳ Μαχαιρᾷ. (Κανίσκιον Φ. Κουκουλέ, 168 - 192.)

» » Παλουριώτισσα ἤ Παλλουριώτισσα; (Κυπριακὰ Γράμματα, 19, 17-18.)

» » Σταχυολογήματα ἐκ τῆς Κυπριακῆς ἱστορίας τῶν χρόνων τῆς Τουρκοκρατίας. Α' 'Ο Κύπριος ἐπίσκοπος Εἰρηνουπόλεως "Ανθιμος καὶ ἡ διαθήκη αὐτοῦ. Β' Δύο Κυπριακὰ πωλητήρια. (Κυπριακαὶ Σπουδαί, 17, 39 - 54.)

Σταματάκου Γ. Δ. 'Ο Βρεσθένης Θεοδώρητος. (Χρονικὰ τοῦ Μοριᾶ, 2, 57 - 59.)

Σταματοπούλου Τάκη 'Αργ. 'Ο μεγάλος κίνδυνος τοῦ 1821 — Τὸ προσκύνημα στὸ Μωρηᾶ — Δύο χρονικά. 'Αθήνα 1953. Σελ. 103.

Στάμου Παναγ. Γ. Σύνοψις τῶν ὑπὲρ τῆς ἐλευθερίας ἡρωϊκῶν τῆς Χαλκιδικῆς ἀγώνων. Θεσσαλονίκη 1954. Σελ. 32.

Σταμούλη 'Ελπινίκης - Σαραντῆ. Οἱ 'Αποκρηές (Λαογραφικὰ Θρᾴκης). ('Ελληνικὴ Δημιουργία, 13, 282 - 283.)

» » Προλήψεις καὶ δεισιδαιμονίες τῆς Θρᾴκης (Λαογραφία, 15, 1954, 429 - 430.)

Σταμπολῆ Γ. Κ. Θήβα, ἡ μητρικὴ πόλη καὶ ὁ Βλάχικος γάμος. (Αἰξωνή, 1953, 12 - 14.)

Σταυρίδου Β. Θεολογικὴ 'Εκπαίδευσις ἐν τῇ 'Αλεξανδρινῇ Σχολῇ. ('Ορθοδοξία, 29, 84 - 104, 173 - 203, 260 - 285, 430 - 432.)

Σταυριώτη (Δ. Κ. Π). Τ' ὀφίδ'. (Ποντιακὴ 'Εστία, 4, 2075 - 2076.)

» » Τὰ ὄρᾶ. (Αὐτόθι, 2349 - 2350.)

» » 'Ογουζοτὸς ἢ ὁ Γουζοτός; (Αὐτόθι, 5, 2531.)

Στεφανίδου Βασιλείου Κ. 'Ο ἀκραῖος σταθμός τῆς ἐξελίξεως τῶν σχέσεων 'Εκκλησίας καὶ Πολιτείας τοῦ Βυζαντίου καὶ τὰ ἄμεσα ἀποτελέσματα αὐτοῦ (1416 - 1439). (Κανίσκιον Φ. Κουκουλέ, 27 - 40.)

» » 'Ιστορικὴ κριτικὴ τῶν προβλημάτων τῶν ἐν Αἰγύπτῳ μοναχικῶν ἐγκαταστάσεων τῆς Νιτρίας, τῶν «Κελλίων» καί τῆς Σκήτεως. (Millénaire de la Bibliothèque Patriarcale d'Alexandrie, 1953, 25 - 36.) [Publications de l'Institut d'Études Orientales de la Bibliothèque Patriarcale d'Alexandrie, 2.]

Stephanopoli Jeanne. L'école facteur du réveil national. (L'Hellénisme-Contemporain, 1953, 239 - 259.)

Στεφανοπούλου Ν. Οἱ Κάσιοι πρόσφυγες εἰς 'Αμοργόν. (Σαντορίνη - 'Αμοργός, 1953, τ. 15, 18.)

Stephanou P. Kastoria. Une édition monumentale et une fresque restée inédite. (Orientalia Christiana Periodica, 19, 1953, 429 f. μετὰ 2 χαρτῶν.)

Στρουμπούλη Δ. Ταμεῖον ἤτοι εὑρετήριον κυρίων ὀνομάτων Κ. Διαθήκης. 'Αθῆναι 1954. Σελ. 56.

Συμεωνίδου Φ. 'Η 'Αμισός (ἱστορικόν σημείωμα). (Ποντιακὴ 'Εστία, 5, 2656 - 2662, 2706 - 2709, 2746 - 2750, 2835 - 2837, 2907 - 2912.)

Σφενδόνη Νικ. 'Η τελευταία ἐπίσκεψις Σουλτάνου εἰς τήν Θεσσαλονίκην. (Μακεδονικὸν 'Ημερολόγιον, 1953, 37 - 40.)

Σφήκα Κωνσταντίνου Γ. Τό ταχυδρομεῖον στήν 'Ελλάδα ἀπό τοὺς ἀρχαίους χρόνους ἕως σήμερα. Μέρος Α'. 'Αθῆναι 1953. Σελ. 76.

» » Παπᾶ "Ανθιμος 'Αργυρόπουλος, ἕνας 'Ηπειρώτης ἀπόστολος τῆς Φιλικῆς 'Εταιρείας. ('Ηπειρωτική 'Εστία, 1953, 234 - 236.)

» » Τὸ ταχυδρομεῖον τοῦ 'Αλῆ Πασᾶ. (Αὐτόθι, 1133 - 1136.)

Ταμασόκλη 'Αριστοτέλη Κ. Συμβολή στήν ἐτυμολογία τῆς 'Ελληνικῆς. ('Ελληνικὴ Δημιουργία, 13, 684 - 685, 731 - 732.)

Ταρσούλη 'Αθηνᾶς. Οἱ ἑλληνικοὶ δράκοι καὶ τ' 'Ακριτικὰ τραγούδια. (Νέα 'Εστία, 56, 1488 - 1490.)

» » 'Εκδρομὴ στὸ παλιό Μοναστήρι τοῦ Μαχαιρᾶ. (Φιλολογικὴ Πρωτοχρονιά, 1953, 255 - 257.)

Τόζη Γιάννη 'Αργ. 'Η φήμη τοῦ Ρήγα ἐν 'Αμερικῇ. ('Αθηνᾶ, 58, 65 - 84.)

» » 'Αμερικανικαὶ καὶ ἀγγλικαὶ πληροφορίαι περὶ τῆς ἐπαναστάσεως τοῦ 1854 ἐν Μακεδονίᾳ. ('Ανάτυπον ἐκ τοῦ 3ου τόμου τῶν Μακεδονικῶν.) Θεσσαλονίκη 1954. Σελ. 66.

Τουρτόγλου Μ. Αἱ φυλακαί ἐπὶ Καποδίστρια. ('Επετηρὶς τοῦ 'Αρχείου τῆς 'Ιστορίας τοῦ 'Ελληνικοῦ Δικαίου, 1954, 150 - 164.

Τρεμπέλα Π. 'Η ἱστορία τῆς μεταρρυθμίσεως ἐν τῇ 'Αγγλικανικῇ 'Εκκλησίᾳ. (Γρηγόριος ὁ Παλαμᾶς, 37, 69 - 83, 147 - 156, 225 - 239, 307 - 315, 367 - 376.)

Τριανταφυλλίδη Μαν. Α. Τὰ ἑλληνικὰ τῶν 'Ελλήνων τῆς 'Αμερικῆς. ('Ελληνικά, 12, 301 - 331.)

» » 'Ελληνικὲς συνθηματικὲς γλῶσσες. ('Ελληνικά, Παράρτημα 4, Προσφορὰ εἰς Στίλπωνα Π. Κυριακίδην, 661 - 684.)

Τριανταφυλλόπουλος Κ. 'Ανέκδοτον ἔγγραφον περὶ ἀσυλίας καὶ νομοθετική τεχνική Λέοντος τοῦ Σοφοῦ. (Πρακτ. 'Ακαδημίας 'Αθηνῶν, 29, 1954, 113 - 116.)

Τριανταφύλλου Κώστα Ν. 'Ιστορία τῆς Βυζαντινῆς Μονῆς Γηροκομείου τῶν Πατρῶν. Πάτραι 1954. Σελ. 80.

Τροβᾶ Διονυσίου Α. Κωνσταντῖνος 'Ασώπιος. ('Ηπειρωτικὴ 'Εστία, 1954, 1045 - 1047.)

Τσακοπούλου Αἰμιλιανοῦ, 'Αρχιμ. Περιγραφικός κατάλογος τῶν χειρσγράφων τῆς Βιβλιοθήκης τοῦ Οἰκουμενικοῦ Πατριαρχείου. Τόμ. Α'. Τμῆμα χειρογράφων Παναγίας Καμαριωτίσσης. Κωνσταντινούπολις 1953. Σελ. 227.

Τσακοπούλου Αἰμιλιανοῦ, Ἀρχιμ. Περιγραφικὸς κατάλογος τῶν χειρογράφων τῆς Βιβλιοθήκης τοῦ Οἰκουμενικοῦ Πατριαρχείου. Β'. Τμῆμα χειρογράφων Ἱ. Μονῆς Ἁγίας Τριάδος Χάλκης. (Ὀρθοδοξία, 29, 1954, 33 - 48, 150 - 165, 305 - 320, 475 - 490.)

Τσακοπούλου Ἀν. Π. Ὁ Νικηταρᾶς, ὁ Διονύσιος Πύρρος καὶ τό ἐν Ἄργει χαρτοποιεῖον τους. (Χρονικὰ τοῦ Μοριᾶ, 2, 15 - 16.)

Τσατσαρωνάκη Κατίνας. Μία ἔκθεσις ὠμοτήτων τοῦ 1866. (Κρητικὰ Χρονικά, 8, 7 - 43.)

» » Ἀνέκδοτα πατριαρχικὰ σιγίλλια τῶν Μονῶν Ἀρσάνη καὶ Χαλιβῆ Ρεθύμνης. (Αὐτόθι, 204 - 210.)

Τσάτσου Κωνστ. Ὀξυρρύγχειοι πάπυροι. (Νέα Ἑστία, 56, 1410 - 1477, 1543 - 1550.)

Τσιάκου Τάκη. Πάργα. (Ἠπειρωτικὴ Ἑστία, 1953, 54 - 59, 175 - 178, 272 - 274.)

Τσιάρα Ἀναστ. Χ. Μία μεταφρασμένη περικοπὴ τοῦ Εὐαγγελίου σέ δημοτικὴ γλῶσσα. (Ἠπειρωτικὴ Ἑστία, 1954, 1067 - 1068.)

Τσικνοπούλου Ἰωάννου Π. Παραβολικαὶ παραθέσεις Νεοφύτου Ἐγκλείστου. (Κυπριακαὶ Σπουδαί, 17, 27 - 37.)

Τσιτσίπη Δημ. Δ. Ἀδελφοποιτοὶ τοῦ Παρνοσσοῦ. Ἀθήνα 1953. Σελ. 87.

Τσοπανάκη Ἀγαπ. Γ. Ἀμφουδίς. (Ἑλληνικά, 12, 79 - 93.)

» » Στραβωνικά. (Αὐτόθι, 13, 11 - 23.)

» » Πολύγυρος. (Ἑλληνικά, Παράρτημα 4, Προσφορά εἰς Στίλπωνα Π. Κυριακίδην, 685 - 691.)

Τωμαδάκη Ν. Β. Δούκα - Κριτοβούλου - Σφραντζῆ - Χαλκοκονδύλη, Περὶ ἁλώσεως τῆς Κωνσταντινουπόλεως (1453). Συναγωγὴ κειμένων μετά προλόγου καὶ βιογραφικῶν μελετημάτων περὶ τῶν τεσσάρων ἱστοριογράφων. Ἀθῆναι 1953. Σελ. 240.

» » Ἡ συμβολὴ τῶν Ἑλληνικῶν κοινοτήτων τοῦ Ἐξωτερικοῦ εἰς τὸν ἀγῶνα τῆς ἐλευθερίας. Ἀθῆναι 1953. Σελ. 40.

» » Νεοελληνικά, δοκίμια καὶ μελέται. Ἀθῆναι 1953. Σελ. 214.

» » Ρωμανοῦ τοῦ Μελῳδοῦ Ὕμνοι ἐκδιδόμενοι ἐκ Πατμιακῶν κωδίκων μετὰ προλεγομένων. Τόμος Β'. Ἀθῆναι 1954. Σελ. 392+ΧΧ+τηδ'.

» » Τὰ ἔργα τοῦ Διονυσίου Σολωμοῦ. Εἰσαγωγὴ - ὑπομνήματα - κατάταξις. Ἀθῆναι 1954. Σελ. ροδ'+2+187+5.

» » Αἱ Ἑλληνικαὶ κοινότητες τοῦ Ἐξωτερικοῦ ὡς παράγων τῆς Ἑλληνικῆς Ἐπαναστάσεως. (Ἀθηνᾶ, 57, 3 - 34.)

» » Ἀμιρούτζεια. (Αὐτόθι, 60 - 68.)

» » Ἐπανορθώσεις καὶ παρατηρήσεις εἰς Βυζαντινὰ ἁγιολογικὰ καὶ ὑμνογραφικὰ κείμενα. (Αὐτόθι, 58, 85 - 97.)

» » Ἠπειρῶται διδάκτορες τοῦ Πανεπιστημίου τῆς Πίσης (1821 - 1841). (Ἀφιέρωμα εἰς τὴν Ἤπειρον εἰς μνήμην Χρίστου Σούλη, 11 - 15.)

» » Ἡ πρώτη ἔκδοσις τοῦ Ἀκαθίστου Ὕμνου. (Βιβλιόφιλος, τεῦχ. Ἰανουαρίου - Μαρτίου 1953, 3 - 5.)

» » Αἱ περὶ Μακεδόνων σκλάβων ἐν Κρήτῃ εἰδήσεις Ἰωσὴφ Βρυεννίου (1401). (Γέρας Ἀντ. Κεραμοπούλλου, 505 - 511.)

» » Γεώργιος ὁ Σχολάριος καὶ αἱ πολιτικαὶ αὐτοῦ ἀντιλήψεις. (Ἐκκλησία, 31, 257 - 261, 292 - 295.)

» » Ἡ ἐκκλησιαστική μας ποίησις καὶ Ρωμανὸς ὁ Μελῳδός. (Αὐτόθι, 349 - 352, 373 - 376.)

Τωμαδάκη Ν. Β. Ὁ ἐθνικὸς χαρακτῆρας τῆς Κρητικῆς λογοτεχνίας. (Ἑλληνικὴ Δημιουργία, 12, 75 - 78.)

» » Φαίδων Ι. Κουκουλές (βιογραφικὸν σημείωμα). (Κανίσκιον Φ. Κουκουλέ, ζ' - ιθ'.)

» » Εἰς Συμεῶνα τὸν Μεταφραστήν. (Αὐτόθι, 113 - 138.)

» » Ὁ Προκόπιος, ἡ αὐτοκράτειρα Θεοδώρα καὶ ἡ Μονὴ τῆς Μετανοίας. (ΕΕΦΣΠΑ, 4, 168 - 175.)

» » Οἱ Βυζαντινοὶ ἱστορικοὶ ἐν σχέσει πρὸς τὴν ἀρχαίαν ἱστοριογραφικὴν παράδοσιν καὶ ἡ σημασία αὐτῶν. (Αὐτόθι, 5, 82 - 96.)

» » Ἰωάννης Καλιτσουνάκης (βιογραφικὸν σημείωμα). (Κρητικὰ Χρονικά, 7, 13 - 20.)

» » Ἱππόλυτος Χίου Κρής. (Αὐτόθι, 36 - 54.)

» » Μελέτιος ὁ Πηγᾶς καὶ ἡ ἐξάρτησις τῆς Ἐκκλησίας Κρήτης ἐκ τοῦ πατριαρχείου Ἀλεξανδρείας. (Millénaire de la Bibliothèque Patriarcale d'Alexandrie, 1953, 37 - 46.) [Publications de l'Institut d'Études Orientales de la Bibliothèque Patriarcale d'Alexandrie, 2.]

» » Ἡ Ἅλωσις καὶ ὁ Κωνσταντῖνος, μάρτυς καὶ ἅγιος τῆς πίστεως καὶ τοῦ ἔθνους. (Νέα Ἑστία, 53, 730 - 735.)

Tomadakis N. B. Répercussion immédiate de la prise de Constantinople. (L'Hellénisme Contemporain, Mai 1953, 55 - 68.)

» » Pourquoi nous sommes passés de Kontakion au Canon. (Studi Bizantini e Neoellenici, 7, 1953, 214.)

» » L'île de Crète n'a jamais subi une altération ethnologique pendant l'occupation arabe. (Αὐτόθι, 486.)

Φανουράκη Εὐμενίου, Μητροπ. Πατριαρχικὸν ἐν μεμβράναις σιγίλλιον τῆς ἐν Ρεθύμνῳ Ἱ. Μονῆς Μυριοκεφάλου. (Κρητικὰ Χρονικά, 7, 389 - 393.)

» » Δύο πατριαρχικὰ γράμματα πρὸς τὸν Μητρ. Μελέτιον Καβάσιλαν. (Αὐτόθι, 8, 211 - 215.)

Φερέτου Μίμη. Ἐκλογὴ παραστάτου κατὰ τὴν Ἐπανάστασιν τοῦ 1821. (Χρονικὰ τοῦ Μοριᾶ, 2, 81 - 85.)

Φιλιππαίου Θεοκλήτου, Ἀρχιμ. Ἡ πάλαι διαλάμψασα Ἐπισκοπὴ Ρηγίου (Reggio). (Ἐκκλησία, 30, 201 - 202.)

» » Ἡ ἐκκλησιαστικὴ κατάστασις ἐν τῷ Βυζαντίῳ κατὰ τὰς παραμονὰς τῆς πτώσεώς του. (Αὐτόθι, 311 - 314.)

Φούγια Μεθοδίου, Ἀρχιμ. Περὶ τὴν ἀνάγκην ἑνοποιήσεως τῆς Ἑλλ. Ὀρθοδόξου Ἐκκλησίας. (Πάνταινος, 1954, 343 - 347.)

» » Ὀρθοδοξία ἐν διασπορᾷ. (Αὐτόθι, 383 - 384, 402 - 404, 422 - 425, 448 - 450, 467 - 469, 485 - 489, 507 - 509, 527 - 529, 541 - 546, 561 - 562.)

Φουριώτη Ἀγγέλου. Παρνασσισμὸς - συμβολισμὸς καὶ τὸ ἔργο τοῦ Γρυπάρη (μελέτη). (Ἑλληνικὴ Δημιουργία, 11, 281 - 286.)

» » Τό μυθιστόρημα στὰ Βυζαντινὰ χρόνια. (Αὐτόθι, 692 - 698, 747 - 454.)

Φραγκούλα Ἰω. Ν. Ἐπιφάνιος Δημητριάδης ὁ Σκιάθιος. (Κανίσκιον Φ. Κουκουλέ, 633 - 642.)

» » Ἀρτινὰ ἱστορικὰ σημειώματα. (Ἠπειρωτικὴ Ἑστία, 1953, 551 - 556, 668 - 672.)

Φρόντζου Κωνστ. Α. Συμβολὴ εἰς τὴν ἱστορίαν τῆς Μονῆς Βελλᾶς. (Ἠπειρωτικὴ Ἑστία, 1954, 551 - 562.)

Φυλλίζη Δημητρίου Α. Αἱ τελευταῖαι ἡμέραι τῆς Τραπεζοῦντος, 1818 - 1923. Θεσσαλονίκη 1954. Σελ. 39.

Φωκᾶ Δημ. Γ., ἀντιναυάρχου. Ἔκθεσις ἐπὶ τῆς δράσεως τοῦ Β. Ναυτικοῦ κατὰ τὸν πόλεμον 1940 - 1944. Τόμ. Α΄. Ἀθῆναι 1953. Σελ. 638+ιε΄, μετὰ 2 χαρτῶν. Τόμ. Β΄. Ἀθῆναι 1954. Σελ. 560+ιδ΄, μετὰ 4 χαρτῶν.

Φωτιάδη Δημήτρη. Ὁ Μακρυγιάννης. Ἀθήνα 1953. Σελ. 150.

» » Μεσολόγγι. Ἀθήνα 1954. Σελ. 332.

Φωτιάδου, Ε. Π. Ἡ λογία παράδοσις ὡς παράγων τοῦ Εἰκοσιένα. (Ἀκτῖνες, 1953, 205 - 224.)

» » Πρόδρομοι τῆς 28ης Ὀκτωβρίου. (Αὐτόθι, 491 - 495.)

» » Περὶ τοὺς Τρεῖς Ἱεράρχας. (Αὐτόθι, 1954, 150 - 152.)

» » Κωνσταντίνου τοῦ Παλαιολόγου καθοσίωσις. (Αὐτόθι, 309 - 314.)

Φωτίου, Ἐπισκ. Παλμύρας. Ὁ Πατριάρχης Ἀντιοχείας Σίλβεστρος. (Ὀρθοδοξία, 29, 49 - 57.)

Φωτοπούλου Ἀπ. Σύντομοι βιογραφίαι Σταματοπούλων. (Χρονικὰ τοῦ Μοριᾶ, 2, 11 - 13.)

Χαλιορῆ Ν. Γ. Γεώργιος Κουντουριώτης (1782 - 1858). (Τὸ Μέλλον τῆς Ὕδρας, 1953, φ. 1 κἑξ.)

» » Ὑδρεῖκες ἀποκριές. (Αὐτόθι, 11 - 12.)

» » Τ' Ἄη - Γιαννιοῦ τοῦ Ψώριζα καὶ τὰ δαχτυλιδάκια. (Αὐτόθι, 159 - 160, 178 - 179.)

» » Κίνδυνοι οὓς διέτρεξαν οἱ Κουντουριῶται. (Αὐτόθι, 171 - 172.)

» » Τιμητικὴ θέσις καὶ κῦρος τῶν Κουντουριωτῶν (Αὐτόθι, 189 - 191, 211 - 214.)

» » Τὸν Αὔγουστο στὴν Ὕδρα. (Αὐτόθι, 197 - 199.)

» » Τί τραγουδιέται στὴν Ὕδρα. (Αὐτόθι, 223 - 224, 249 - 251, 273 - 275· 1954, 21 - 23.)

» » Δαπάναι - θυσίαι τῶν Κουντουριωτῶν. (Αὐτόθι, 1953, 237 - 240, 261 - 263.)

» » Οἱ Κουντουριῶται φίλοι καὶ ὑποστηρικταὶ τῆς παιδείας. (Αὐτόθι, 1954, 5 - 7.)

» » Πολιτειακαὶ ἀντιλήψεις τῶν Κουντουριωτῶν. (Αὐτόθι, 33 - 35.)

» » Νανουρίσματα στὴν Ὕδρα. (Αὐτόθι, 46 - 48)

» » Σχέσεις τῶν Κουντουριωτῶν μετὰ τῆς Ἀγγλίας. (Αὐτόθι, 57 - 62, 92, 119 - 120.)

» » Ὑδραϊκὰ ἀνέκδοτα - λαϊκὰ θυμοσοφικά. (Αὐτόθι, 69 - 71, 94 - 96, 122 - 124, 164 - 166.)

» » Πολιτικὴ σύνεσις καὶ προβλεπτικότης τῶν Κουντουριωτῶν. (Αὐτόθι, 85 - 88, 109 - 113.)

» » Διηνεκής, πολύμορφος εὐεργετικὴ δρᾶσις τῶν Κουντουριωτῶν. (Αὐτόθι, 131 - 133, 151 - 154.)

» » Ἐπικίνδυνοι περιπέτειαι τοῦ Λαζάρου Κουντουριώτου. (Αὐτόθι, 173 - 176, 195 - 197.)

» » «Στὸν Ἅγιο Λιά». (Αὐτόθι, 185 - 188.)

» » Τὸ «Κοινὸ Σχολεῖο» στὴν Ὕδρα. (Αὐτόθι, 207 - 209, 231 - 232.)

» » Οἱ Κουντουριῶται καὶ ἡ Φιλικὴ Ἑταιρεία. (Αὐτόθι, 217 - 221.)

» » Οἱ Κουντουριῶται καὶ ὁ Σανταρόζα. (Αὐτόθι, 239 - 240.)

» » Γιάτρισσες καὶ γιατροσόφια στὴν Ὕδρα. (Αὐτόθι, 251 - 254, 277 - 279.)

Χαλιορῆ Ν. Γ. Ἡ ἔναρξις τῆς ἱερᾶς Ἐπαναστάσεως καὶ οἱ Κουντουριωταῖοι. (Αὐτόθι, 263 - 266.)

Charanis Peter. On the ethnic composition of byzantine Asia Minor in the Thirteen century. (Ἑλληνικά, Παράρτημα 4, Προσφορὰ εἰς Στίλπωνα Π. Κυριακίδην, 140 - 147.)

» » The term Helladikoi in byzantine texts of the Sixth, Seventh and Eighth centuries. (Κανίσκιον Φ. Κουκουλέ, 615 - 620.)

» » A note on the population and cities of the Byzantine Empire in the Thirteenth century. (The Joshua Starr Memorial Volume, 1953, 135 - 148.)

» » Economic factors in the decline of the Byzantine Empire. (Journal of Economic History, 1953, 411 - 424.)

Χατζηαντωνίου Γ. Α. Κύριλλος Λούκαρις. Ἀθῆναι 1954. Σελ. 180+XIV.

Χατζηγάκη Ἀλεξ. Κ. Ἐκκλησίες Κρήτης (Παραδόσεις). Ρέθυμνο 1954. Σελ. 178.

Χατζηκωστῆ Γ. Ν. Δίστιχα τῆς ἀγάπης κλπ. (Λαογραφία, 15, 1954, 444 - 448.)

» » Λαϊκὴ λατρεία (β΄) Τὸ Σάββατον τοῦ Λαζάρου καὶ ἡ Κυριακὴ τῶν Βαΐων εἰς χωρία τινὰ τῆς Πάφου. (Αὐτόθι, 463 - 465.)

Χατζῆ Ἀντ. Χ. Ἰωάννινα - Φλώρινα. (Γέρας Ἀντ. Κεραμοπούλλου, 19 - 23.)

Χατζῆ Δημ. Κ. Γραῖα - Γραῖοι - Γραῖος - Γραικός. (Γέρας Ἀντ. Κεραμοπούλλου, 274 - 282.)

Chadjimichali A. Aspects de l'organisation économique des Grecs dans l'Empire Ottoman. (L'Hellènisme Contemporain, Mai 1953, 261 - 278.)

Χατζημιχάλη Ἀγγ. Ἡ λαϊκὴ τέχνη τῆς Κύπρου. (Νέα Ἑστία, 56, 222 - 238.)

Χατζηνικολάου - Μαραβᾶ Ἄννας. Ὁ ἅγιος Μάμας. (Collection de l'Institut Français d'Athènes, Καππαδοκία 9.) Ἀθῆναι 1953. Σελ. 113 μετὰ 17 πιν.

Χατζηψάλτη Κώστα. Περὶ τῆς ἐν Πάφῳ Μονῆς τῶν Ἱερέων καὶ τῶν κατὰ παράδοσιν ἱδρυτῶν αὐτῆς ἁγίων Εὐτυχίου καὶ Νικολάου. (Κυπριακαὶ Σπουδαί, 16, 3 - 8.)

Χειμωνίδη Εὐρ. Ὅταν ψυχορραγοῦσε ἡ Σάντα. (Ποντιακὴ Ἑστία, 4, 1841 - 1846.)

» » Ἡ πραγματικὴ ἱστορία τῶν ἀνταρτῶν τῆς Σάντας. (Ἀπὸ τὸ ἡμερολόγιον τοῦ Κώστα Κουρτίδη, ἀδελφοῦ καὶ συμπολεμιστοῦ τοῦ ὁπλαρχηγοῦ Εὐκλείδη Κουρτίδη.) (Αὐτόθι, 2133 - 2136, 2177 - 2180, 2262 - 2265, 2320 - 2323, 2449 - 2450.)

Hionides Harry. Ἀνέκδοτον κοντάκιον εἰς Ἅγιον Νικόλαον. (Ὀρθοδοξία, 28, 81 - 95.)

Χρηστομάνου - Καλίνσκη Λ. Τὸ Μπάμπουρα εἰς τὸ Μελένικον. (Σερραϊκὰ Χρονικά, 1953, 181 - 185.)

» » Οἱ ἐκ Μελενίκου Χρηστομάνοι. (Αὐτόθι, 186 - 203.)

Χρήστου Π. Χ. Μεθόδιος Ἀνθρακίτης. Βίος - δρᾶσις - ἀνέκδοτα ἔργα. Ἰωάννινα 1953. Σελ. 79.

» » Ἰωάννου τοῦ Χρυσοστόμου οἱ περὶ ἱερωσύνης λόγοι. Θεσσαλονίκη 1954. Σελ. 239.

Χριστοφιλοπούλου Ἀναστ. Π. Περὶ τὸ Ἐπαρχικὸν Βιβλίον. (Κανίσκιον Φ. Κουκουλέ, 152 - 159.)

Χρυσάνθη Κ. Συμβολὴ στὶς ἐμβρυολογικὲς δοξασίες τῶν Κυπρίων. (Κυπριακαὶ Σπουδαί, 16, γ΄ - ι΄.)

Χρυσανθοπούλου Ε. Τὰ βιβλία θαυμάτων τοῦ ἁγίου Δημητρίου, τὸ χρονικὸν τῆς Μονεμβασίας καὶ αἱ Σλαβικαὶ ἐπιδρομαὶ εἰς τὴν Ἑλλάδα. (Θεολογία, 25, 145 - 152.)

Χρυσοστόμου, Μητρ. Ζακύνθου. Ἡ ὑποψηφιότης τοῦ ἁγίου Διονυσίου Σιγούρου διὰ τὸν ἀρχιεπισκοπικὸν θρόνον Κεφαλληνίας καὶ Ζακύνθου. (Ἐκκλησία, 30, 323 - 325.)

Χρυσοστόμου, Μητρ. Σμύρνης. Προσφώνησις ἐπὶ τοῦ τάφου τοῦ ἀειμνήστου οἰκουμενικοῦ πατριάρχου Κωνσταντίνου Ε'. (Ἀρχεῖον Ἐκκλησιαστικοῦ καὶ Κανονικοῦ Δικαίου, 1954, 105 - 109.)

Ψυχογιοῦ Ντίνου Δ. Περὶ γοητειῶν καὶ μαντείας. (Ἠλειακά, 1953, τεῦχος Δ' - Ε', 62 - 64.)

» » Ἡ Δαφνιώτισσα. (Αὐτόθι, τεῦχος Δ' - Ε', 73 - 74, τεῦχος Ϛ', 88 - 91.)

» » Ἡ Ἠλεία κατὰ τὸν ΙΕ' αἰῶνα. (Αὐτόθι, τεῦχος Ϛ', 91 - 95.)

» » Ἠλειώτικα παιδοκόμια. (Λαογραφία, 15, 1954, 248 - 273.)

ΘΕΟΛΟΓΙΑ

Ἀγαθαγγέλου, Μητρ. Κυδωνιῶν. Γρηγόριος καὶ Ἀριστοφάνης. (Ἐκκλησία, 31, 352 - 353.)

» » Ἔπη Γρηγορίου Ναζιανζηνοῦ. Τὰ «Κύκνεια». (Αὐτόθι, 369 - 370.)

» » Ἔπη Γρηγορίου. Πρὸς Σέλευκον παραίνεσις. (Ὀρθοδοξία, 28, 114 - 121, 213 - 223.)

» » Ἔπη Γρηγορίου τοῦ Ναζιανζηνοῦ. Τὰ Ἱστορικὰ περὶ τῶν Ἑτέρων. (Αὐτόθι, 29, 355 - 362.)

Ἀγαθονίκου, Μητρ. Καλαβρύτων. Ἀκολουθία τοῦ ἁγίου ἐνδόξου μεγαλομάρτυρος Ἀγαθονίκου. Ἀθῆναι 1953. Σελ. 62.

Ἀλιβιζάτου Ἀμίλκα Σ. Ἡ κουρὰ τῶν κληρικῶν καὶ μοναχῶν κατὰ τὸ Κανονικὸν Δίκαιον τῆς Ὀρθοδόξου Ἐκλκησίας. (Κανίσκιον Φ. Κουκουλέ, 233 - 239.)

» » Σημείωμα περὶ παλαιᾶς πράξεως χειροτονίας τῆς Ἐκκλησίας Ἀλεξανδρείας. (Millénaire de la Bibliothèque Patriarcale d'Alexandrie, 1953, 166 - 169.) [Publications de l'Institut d'Études Orientales de la Bibliothèque Patriarcale d'Alexandrie, 2.]

Anastos Milton V. Aristotle and Cosmas Indicopleustes on the void (a note on Theology and Science in the Sixth century). (Ἑλληνικά, Παράρτημα 4, Προσφορὰ εἰς Στίλπωνα Π. Κυριακίδην, 35 - 50.)

Ἀνθίμου, Μητρ. Νουβίας. Ἡ χειροτονία ἐν τῇ ἀρχαίᾳ Ἐκκλησίᾳ Ἀλεξανδρείας. (Les Paralipomènes, 1954, 69 - 78.) [Publications de l'Institut d'Études Orientales de la Bibliothèque Patriarcale d'Alexandrie, 3.]

Βαφείδου Νικ., Ἀρχιμ. Ἡ θεοκρισία. (Ἐκκλησία, 30, 345.)

Βέλλα Β. Μ. Μία διόρθωσις εἰς Δευτ. 34, 7. (Θεολογία, 24, 29 - 32.)

Vellas B. M. The book of Ruth and its purpose. (Αὐτόθι, 25, 201 - 211.)

Βουρβέρη Κωνστ. Ἰ. Ἀνθρωπισμὸς καὶ χριστιανισμός. (Κανίσκιον Φ. Κουκουλέ, 285 - 289.)

Γενναδίου, Μητροπολίτου Ἡλιουπόλεως καὶ Θείρων. Ἡ αὐτοκαθαίρεσις ἐν τῇ Ὀρθοδόξῳ Ἐκκλησίᾳ. (Ὀρθοδοξία, 28, 190 - 194.)

Gennadios, Métr. d'Héliopolis. L'Église du Christ (d'après Saint Jean Chrysostome). Istanbul 1954. Σελ. 28.

Γερομίχαλου Ἀθαν. Ἡ περὶ Θεοῦ γνῶσις. (Γρηγόριος ὁ Παλαμᾶς, 37, 32 - 41, 99 - 112.)

Γεωργίου, Μητρ. πρ. Νευροκοπίου. Τὸ «Βασίλειον Ἱεράτευμα» καὶ ἡ ἀληθὴς σημασία αὐτοῦ. (Γρηγόριος ὁ Παλαμᾶς, 37, 214 - 224, 297 - 307.)

Γριτσοπούλου Τάσου Ἀθ. Ἡ ὑπὸ τοῦ Καποδίστρια διορισθεῖσα πενταμελὴς ἐκκλησιαστικὴ ἐπιτροπὴ καὶ τὸ ἔργον αὐτῆς. (Ἐκκλησία, 30, 202 - 205, 241 - 243, 276 - 281, 299 - 300, 331 - 332, 355 - 360· 31, 13 - 16.)

Δ. Γ. Γ. Δεισιδαιμονία καὶ χριστιανισμός. (Πάνταινος, 1954, 157 - 160.)

Δημητροπούλου Π. Τὸ πρόβλημα τῆς γνησιότητος τοῦ «Περὶ σαρκώσεως τοῦ Κυρίου ἡμῶν Ἰησοῦ Χριστοῦ κατὰ Ἀπολλιναρίου λόγοι δύο» τοῦ Μ. Ἀθανασίου. Ἀθῆναι 1953. Σελ. 22.

Δοΐκου Δαμιανοῦ. Ἡ γυνὴ ἐν τῇ Ἁγίᾳ Γραφῇ. (Γρηγόριος ὁ Παλαμᾶς, 37, 355 - 358.)

Δυοβουνιώτου Κ. Αἱ ἐν τῇ Ἑρμηνείᾳ τῆς Ἀποκαλύψεως τοῦ Κυρίλλου τοῦ Πετρέως θρησκευτικαὶ γνῶμαι καὶ κρίσεις αὐτοῦ περὶ διαφόρων προσώπων. (Θεολογία, 25, 47 - 57.)

Δωροθέου, Μητρ. Λαρίσης. Ὀνοματοδοσία, ἀναβαπτισμός. Ἀθῆναι 1953. Σελ. 30.

Ἐμμανουήλ, Μητρ. Κῶ. Τὸ δίκαιον τῆς ἀμύνης ἀπὸ χριστιανικῆς σκοπιᾶς. (Ἀρχεῖον Ἐκκλησιαστικοῦ καὶ Κανονικοῦ Δικαίου, 1953, 105 - 124.)

Ἐνισλείδου Χρήστου. Αἰκατερίνα ἡ ἁγία καὶ πάνυ ὡραία Ὑπατία. Ἀθῆναι 1954. Σελ. 16.

Ἐξάρχου Β. Περὶ τὰς συνομιλίας τῆς Ὀρθοδόξου Ἐκκλησίας μετὰ τῶν Διαμαρτυρομένων καὶ τῶν λοιπῶν χριστεπωνύμων ὁμάδων. (Ἐκκλησία, 31, 50 - 52.)

» » Τὸ περιεχόμενον τῆς ἐπιστημονικῆς ἐρεύνης ἐν τῇ Θεολογικῇ Σχολῇ ἐξ ἐπόψεως ὀρθοδόξου. (Ἐπιστ. Ἐπετ. Θεολ. Σχ. Πανεπ. Θεσσαλονίκης, 1, 1953, 267 - 360.)

Ἐράστου Β. Ἐπιστροφὴ εἰς τοὺς Πατέρας τῆς Ἐκκλησίας μας. (Ἀκτῖνες, 1953, 396 - 399.)

Θέμελη Χρυσοστόμου, Ἀρχιμ. Νομοκάνων Παλαιστινὸς (ἀνέκδοτον ἐξομολογητάριον τοῦ ΙΗ' αἰ.). (Ἀρχεῖον Ἐκκλησιαστικοῦ καὶ Κανονικοῦ Δικαίου, 1953, 143 - 156, 231 - 246· 1954, 17 - 33.)

Θεοδώρου Ε. Δ. Ἡ χειροτονία τῶν διακονισσῶν. (Θεολογία, 25, 430 - 470, 576 - 601.)

Ἰωαννίδου Β. Τὸ κήρυγμα τοῦ Ἀποστόλου Παύλου εἰς Θεσσαλονίκην καὶ εἰς ἄλλας ἑλληνικὰς πόλεις. Ἀθῆναι 1953. Σελ. 14.

» » Τὸ πνεῦμα τῆς ἐλευθερίας παρὰ τῷ Ἀπ. Παύλῳ. (Γρηγόριος ὁ Παλαμᾶς, 36, 196 - 214.)

» » Τὸ Μουσουλμανο - Χριστιανικὸν Συνέδριον ἐν Βαμδοὺν τοῦ Λιβάνου. (Αὐτόθι, 37, 316 - 327.)

» » Ἡ ἕνωσις τῆς Ὀρθοδόξου καὶ τῆς Ρωμαιοκαθολικῆς Ἐκκλησίας. (Ἐκκλησία, 31, 201 - 204.)

» » Ἡ καινὴ ἐντολὴ τῆς ἀγάπης καὶ ὁ ὕμνος αὐτῆς ὑπὸ τοῦ Ἀπ. Παύλου ἐν 1 Κορ. 13. (Ἐπιστ. Ἐπετ. Θεολογ. Σχ. Πανεπ. Θεσσαλονίκης, 1, 199 - 265.)

Cavarnos C. The nature and proper uses of reason according to the Greek Orthodox tradition. (The Greek Orthod. Theol. Review, 1, 1954, 30 - 37.)

Καλογήρου Ἰωάν. Ἡ ἀποστολὴ τῆς Ὀρθοδοξίας εἰς τὸν σύγχρονον χριστιανικὸν κόσμον. Θεσσαλονίκη 1953. Σελ. 48.

Καλογήρου Ἰωάν. Αἱ ἐκ τῆς ἱερᾶς παραδόσεως πηγαὶ τῆς Ὀρθοδοξίας. (Γρηγόριος ὁ Παλαμᾶς, 36, 149 - 157.)

Καρανικόλα Παντελ., Ἀρχιμ. Ἡ Φιλοκαλία τῶν Νηπτικῶν καὶ τὰ ἐν αὐτῇ περιεχόμενα ἔργα. (Ἐκκλησία, 31, 266 - 270, 301 - 305.)

Καρμίρη Ἰω. Ν. Ἐκκλησιολογικά. α΄) Ἡ Ὀρθόδοξος Καθολικὴ Ἐκκλησία εἶναι ἡ «μία, ἁγία, καθολική καί ἀποστολικὴ Ἐκκλησία». (Ἐκκλησία, 30, 266 - 269.)

» » Ἐκκλησιολογικά. β΄) Ὀνόματα καὶ αὐτοχαρακτηρισμοὶ τῆς Ὀρθοδόξου Καθολικῆς Ἐκκλησίας. (Αὐτόθι, 293 - 294.)

» » Τό βάπτισμα καὶ ἡ κατ' αὐτὸ ὀνοματοδοσία ἐξ ἐπόψεως δογματικῆς. (Αὐτόθι, 31, 97 - 99.)

» » Πῶς δεῖ δέχεσθαι τούς ἑτεροδόξους. (Θεολογία, 25, 211 - 224.)

» » Ἡ διαίρεσις τῆς χριστιανωσύνης καὶ δυνατότης ἐπανενώσεως αὐτῆς. (Ὀρθοδοξία, 29, 453 - 474.)

Katsanevakis Benedictos, Archim. I sacramenti della Chiesa Ortodossa, Napoli 1954. Σελ, 288.

Conidaris Ger. Christian Greece, a short History, (49/50 - 1951.) [Ἀνάτυπον ἐκ τοῦ πανηγυρικοῦ τόμου τοῦ ἑορτασμοῦ τῆς 1900ῆς ἐπετείου τῆς ἐλεύσεως τοῦ Ἀποστόλου Παύλου εἰς Ἑλλάδα.] Ἐν Ἀθήναις 1953. Σελ, 24+ι΄.

Κονιδάρη Γερ. Ι. Ἡ θέσις τῆς Καθολικῆς Ἐκκλησίας ἐν τῇ «Κοινωνίᾳ τῶν Ἐκκλησιῶν». (Θεολογία, 24, 49 - 63, 190 - 204.)

Κούρκουλα Κωνατ. Μία ἔπαλξις τῆς Ἐκκλησίας μας. (Ἀκτῖνες, 1954, 400 - 402.)

Κωνσταντινίδου Χρυσ., διακ. Ἐδίδασκεν ὁ Μ. Ἀθανάσιος ὅτι ὁ Κύριος εἶχεν ἀνθρωπίνην ψυχήν; (Ὀρθοδοξία, 29, 286 - 293, 446 - 452.)

Κωνσταντίνου Θεοδ. Β. Ἡ Γένεσις. Ἀθῆναι 1953. Σελ, 38.

Λαούρδα Β. Μιχαὴλ Ἀποστόλη, προσευχὴ πρό τῆς Μεταλήψεως. (Millénaire de la Bibliothèque Patriarcale d'Alexandrie, 1953, 47 - 52.) [Publications de l'Institut d'Études Orientales de la Bibliothèque Patriarcale d'Alexandrie, 2.]

Λούβαρι Ν. Ι. Βάγνερ καὶ χριστιανισμός. (Κανίσκιον Φ. Κουκουλέ, 663 - 668.)

Λευκωσιάτου Κ. Σ. Ἀπόστολος Βαρνάβας ὁ ἱδρυτὴς τῆς Ἐκκλησίας τῆς Κύπρου. (Ἑλληνικὴ Κύπρος, 1953, 126 - 127.)

Δώλη Σοφ. Δ. Ἡ περὶ τῆς θείας τοῦ Χριστοῦ κενώσεως θεωρία. Ἀθῆναι 1954. Σελ. 48.

» » Ἱστορικὴ εἰσαγωγὴ εἰς τὸ πρόβλημα τῆς ἁμαρτίας. Ἐν Ἀθήναις 1954. Σελ. 102.

» » Νεώτεραι καὶ σύγχρονοι περὶ ἁμαρτίας ἰδέαι. (Ἀνατ. ἐκ Θεολογίας, τόμ. 24.)

Ματθαιάκη Τίτου, Ἀρχιμ. Βιβλικὰ θέματα. α΄) Περὶ τῆς Θείας οἰκοδομῆς. (Γρηγόριος ὁ Παλαμᾶς, 37, 14 - 18.)

» » Βιβλικὰ θέματα. β΄) Ἡ ἄρσις τοῦ Σταυροῦ. (Αὐτόθι, 179 - 185.)

» » Βιβλικὰ θέματα. γ΄) Ἡ ἀποφυγὴ τῆς ἁμαρτίας. (Αὐτόθι, 393 - 399.)

Μικραγιανναννίτου Γερασίμου. Ἀσματικὴ ἀκολουθία εἰς τόν νέον ὁσιομάρτυρα Παχώμιον. Ἅγιον Ὄρος 1953. Σελ. 62.

Μοσχίδου Ἀλεξάνδρου. Ἡ πρώτη ὁμιλία τῆς Ἑξαημέρου καὶ ἡ ἀρχαία ἑλλ. φιλοσοφία. (Πάνταινος, 1954, 469 - 471, 489 - 490, 529 - 531, 549 - 551, 568 - 569.)

Μουστάκη Βασιλείου. Βίος καί πολιτεία τῆς Ἁγίας ἐνδόξου μεγαλομάρτυρος καὶ ἰσαποστόλου Φωτεινῆς τῆς Σαμαρείτιδος. (Κιβωτός, 1954, 37 - 43.)

» » Ὁ βίος τοῦ Τιμίου Προδρόμου καὶ Βαπτιστοῦ Ἰωάννου. (Αὐτόθι, 110 - 115.)

» » Βίος καὶ πολιτεία τοῦ ἁγίου Ἀποστόλου Παύλου. (Αὐτόθι, 124 - 132.)

» » Ὁ Ἀπόστολος Βαρνάβας. (Αὐτόθι, 164 - 165.)

Μπεκατώρου Γεωργίου Γ. Τάξις τῶν Ἱερῶν Ἀκολουθιῶν 1953 κατά τό Τυπικόν τῆς Μεγάλης τοῦ Χριστοῦ Ἐκκλησίας. Ἀθῆναι 1953. Σελ. 224.

» » Τάξις τῶν Ἱερῶν Ἀκολουθιῶν 1954 κατὰ τό Τυπικὸν τῆς Μεγάλης τοῦ Χριστοῦ Ἐκκλησίας. Ἀθῆναι 1954. Σελ. 208.

Μπρατσιώτου Π. Ι. Ἡ Ἀνάστασις τοῦ Χριστοῦ ἐν τῇ Ὀρθοδόξῳ Ἐκκλησίᾳ. (Ἐκκλησία, 30, 129 - 135.)

» » Ἡμεῖς οἱ χριστιανοὶ καὶ ὁ κομμουνισμός. (Αὐτόθι, 291 - 293.)

» » Ἡ κοινωνιολογική θεωρία τοῦ Max Weber καί ἡ Ὀρθόδοξος Ἀνατολή. (Κανίσκιον Φ. Κουκουλέ, 358 - 370.)

» » Ὁ Ἀπόστολος Παῦλος καί ἡ Ὀρθόδοξος Ἐκκλησία. (Θεολογία, 25, 58 - 70.)

Μυριανθοπούλου Κ. Ι. Πατριαρχικαί ἐπιστολαὶ πρός τοὺς Ἀρχιεπισκόπους Κύπρου Χρύσανθον καί Σινᾶ Κωνσταντῖνον. (Ἐκ τῶν ἀρχείων τῆς Ἀρχιεπισκοπῆς.) (Κυπριακαὶ Σπουδαί, 16, 25 - 37.)

Μυτιληναίου. Ε. Γ. Ἑορτολογικὰ ἄπορα τῆς πρώτης Ἰανουαρίου. (Ἐκκλησία, 30, 5 - 6.)

» » Ἡ ἀνάμνησις τῆς πτώσεως τοῦ Ἀδάμ (Κυριακή τῆς Τυρινῆς). (Αὐτόθι, 50 - 51.)

» » Ἡ «ἁμαρτωλὴ» τῆς Μ. Τετάρτης. (Αὐτόθι, 101 - 103.)

» » Περὶ τήν ἑορτὴν τοῦ Πάσχα. (Αὐτόθι, 148.)

» » Ἡ Θεοτόκος ἐν τοῖς Ἱ. Εὐαγγελίοις. (Αὐτόθι, 227 - 229.)

» » Ἐόρτια ᾄσματα εἰς τὸν Τίμιον Σταυρόν. (Αὐτόθι, 260, 289 - 290, 305 - 307.)

» » Ὁ Ἑσπερινὸς καὶ ἡ Λιτὴ Χριστουγέννων καὶ Θεοφανείων. (Αὐτόθι, 31, 107 - 108.)

» » Ἡ Θεοτόκος ἐν τῇ Πασχαλίῳ ἀκολουθίᾳ. (Αὐτόθι, 204 - 207.)

» » Ἡ ἱερὰ ᾀσματογραφία τῆς Κοιμήσεως τῆς Θεοτόκου. (Αὐτόθι, 252 - 254.)

» » Ὑμνολογικά. Τὸ Γενέθλιον τῆς Θεοτόκου. (Αὐτόθι, 286 - 288.)

» » Ἡ Θεοτόκος ἐν τῇ ᾀσματογραφίᾳ τῶν Χριστουγέννων. (Αὐτόθι, 364 - 365.)

Νάκου Παναγιώτου. Παιδαγωγικὴ τοῦ Εὐαγγελίου. Πάτραι 1954. Σελ. 292.

Ξύδη Θεοδ. Ἐγκώμια. Ἀθῆναι 1953. Σελ. 10.

» » Ἐκκλησιαστικὰ ἐπιγράμματα. Ἀθῆναι 1954. Σελ. 8.

» » Ἀντίφωνα. (Ἀκτῖνες, 1953, 164 - 169.)

» » Καθίσματα. (Αὐτόθι, 1954, 177 - 181.)

Οἰκονομίδου Νικολάου Α. Κανὼν Ἰωσὴφ τοῦ ὑμνογράφου εἰς Ἅγιον Φωκᾶν τόν Σινωπέα. (Ἀρχεῖον Πόντου, 18, 218 - 240.)

Παναγιωτοπούλου Β. Π. Προσπάθεια ἁγιοποιήσεως Γρηγορίου Ε΄ κατά τό 1823. (Ἑλληνικὴ Δημιουργία, 13, 356 - 360.)

Παπαδοπούλου Γερ., Ἀρχιμ. Ἡ ἑλληνικὴ φιλοσοφία ὡς προπαιδεία εἰς τὸν Χριστιανισμόν. Ἀθῆναι 1954. Σελ. 259.

Παπαδοπούλου Κυπριανοῦ, 'Αρχιμ. 'Η 'Ορθοδοξία είς τὴν Μέσην 'Ανατολήν. 'Αλεξάνδρεια 1954.

Παπαδοπούλου Χρυσοστόμου Α. 'Η 'Ορθόδοξος 'Ανατολική 'Εκκλησία. 'Επιμελεία Γρηγορίου Παπαμιχαήλ. (Βιβλιοθήκη 'Αποστολικῆς Διακονίας τῆς 'Εκκλησίας τῆς 'Ελλάδος, 43.) 'Εν 'Αθήναις 1953. Σελ. 208.

» » 'Η 'Εκκλησία τῆς 'Ελλάδος· έπί τῇ 1900ῇ ἐπετείῳ τῆς ἱδρύσεως αὐτῆς ὑπό τοῦ 'Απ. Παύλου. (Θεολογία, 24, 3 - 20, 153 - 168· 25, 2 - 23.)

Παπαστεφάνου Εὐσεβίου, 'Αρχιμ. Θρησκεία καί φιλοσοφία. (Κιβωτός, 1954, 108 - 109.)

» » 'Η θεία ἀοριστία τῆς 'Ορθοδοξίας. (Αὐτόθι, 152 - 153.)

Πολάκη Παρθενίου, 'Αρχιμ. 'Η 'Ελληνική 'Εκκλησία καί ὁ κόσμος τῶν βαρβάρων. ('Επιστ. 'Επ. Θεολ. Σχ. Παν. Θεσσαλονίκης, 1, 1953, 451 - 537.)

» » 'Ιστορικαί προϋποθέσεις τοῦ πρωτείου τοῦ ἐπισκόπου Κωνσταντινουπόλεως. (Θεολογία, 24, 70 - 79· 25, 124 - 144.)

Πολυζωΐδου Γερμανοῦ, 'Επισκ. Νύσσης. Διατί ἡ 'Εκκλησία μας ἀντιτίθεται είς τὴν καῦσιν τῶν νεκρῶν. ('Εκκλησία, 31, 317 - 318.)

Πολυκάρπου, Μητροπ. Μεσσηνίας. 'Η κοινοκτημοσύνη καί ἡ χριστιανική θρησκεία. ('Εκκλησία, 30, 10 - 12.)

Ράμφου 'Ιωάννου Σπ., Πρεσβ. 'Αγιολογικὰ μελετήματα. 'Αθῆναι 1954. Σελ. 40.

Ρήγα Γεωργίου Α. Ζητήματα Τυπικοῦ: α') Αἱ κατὰ τήν Μ. Τεσσαρακοστήν μνῆμαι τῶν ἑορταζόντων 'Αγίων. β') Τὸ κοντάκιον τοῦ Εὐαγγελισμοῦ. ('Εκκλησία, 30, 71 - 74.)

» » Ζητήματα Τυπικοῦ: α') Τὰ καθίσματα τοῦ "Ορθρου τῶν Κυριακῶν. β') Τὰ εἰς τὸ τέλος τοῦ "Ορθρου ἀπολυτίκια. (Αὐτόθι, 88 - 92.)

» » Αἱ διορθώσεις τῶν λειτουργικῶν βιβλίων. (Αὐτόθι, 236 - 238.)

» » Σφάλματα ἀνευθύνων διορθωτῶν. (Αὐτόθι, 354 - 355.)

» » Ζητήματα Τυπικοῦ. Μία γνώμη περὶ τῶν 'Ακολουθιῶν Χριστουγέννων καὶ Θεοφανείων. (Αὐτόθι, 31, 71 - 73.)

Σαβράμη Δημοσθ. Σ. Χριστιανισμὸς καί κοινωνική πρόνοια. 'Αθῆναι 1954. Σελ. 120.

Σακελλαρίου Θ. Διάλογος τοῦ ἐν ἁγίοις πατρὸς ἡμῶν Γρηγεντίου ἀρχιεπισκόπου Αἰθιοπίας μετὰ 'Εβραίου νομοδιδασκάλου 'Ερβάν. Εἰσαγωγή, μετάφρασις, σχόλια. Θεσσαλονίκη 1953. Σελ. 236.

Σαλαμάγκα Δημητρίου Σ. 'Ο ἅγιος Γεώργιος ὁ Νέος Μάρτυς ὁ ἐξ 'Ιωαννίνων. Συναξάρι. 'Αθήνα 1954. Σελ. 128.

Σιώτου Μ. 'Ιστορία καὶ 'Αποκάλυψις κατά τὴν ἐπιστήμην τῆς Κ. Διαθήκης. Θεσσαλονίκη 1953. Σελ. 118.

» » 'Ο χαρακτὴρ τῆς ἑρμηνευτικῆς τῶν Τριῶν 'Ιεραρχῶν. (Γρηγόριος ὁ Παλαμᾶς, 36, 36 - 42.)

» » Εἰκόνες ἀπό τὴν ἐπίσκεψιν τοῦ 'Απ. Παύλου εἰς Θεσσαλονίκην. (Αὐτόθι, 215 - 233.)

Στεφανίδου Βασ. Συμπληρωματική διαφώτισις τῶν πατριαρχικῶν τίτλων. (Θεολογία, 24, 169 - 173.)

Στρουμπούλη Δαμιανοῦ. Κλῆρος καὶ πολιτική. (Γρηγόριος ὁ Παλαμᾶς, 37, 343 - 354.)

Τζωρτζάτου Βαρνάβα, 'Αρχιμ. 'Ακολουθία τοῦ ἁγίου ἐνδόξου 'Αποστόλου Βαρνάβα μετά τοῦ βίου τοῦ 'Αποστόλου καὶ μουσικοῦ παραρτήματος. 'Αθῆναι 1953. Σελ. 53.

Τιμιάδου Αἰμιλιανοῦ, 'Αρχιμ. 'Η ἄφεσις τῶν πεπτωκότων κατά τήν πρός 'Εβραίους ἐπιστολήν. (Γρηγόριος ὁ Παλαμᾶς, 36, 24 - 35, 93 - 107, 158 - 165.)

Τρεμπέλα Π. Τό βασίλειον ἱεράτευμα. ('Ακτῖνες, 1953, 337 - 344, 385 - 391, 433 - 438.)

» » 'Ακολουθία καί τάξις εἰς ἐγκαίνια ναοῦ. (Θεολογία, 24, 33 - 38.)

» » Αἱ εὐχαί τοῦ "Ορθρου καὶ τοῦ 'Εσπερινοῦ. (Αὐτόθι, 174 - 189· 25, 71 - 87, 244 - 260, 337 - 353, 497 - 520.)

Triantafyllakis George. Mixed marriages. (Millénaire de la Bibliothéque Patriarcale d'Alexandrie, 1953, 179 - 188.) [Publications de l'Institut d'Études Orientales de la Bibliothéque Patriarcale d'Alexandrie, 2.]

Τριανταφυλλάκη Γ. Φ. Θρησκευτική ἀγωγή. (Πάνταινος, 1953, 201 - 202, 215 - 217, 232 - 235, 248 - 250, 266 - 267, 282 - 284, 301 - 303, 328 - 330, 344 - 347, 358 - 361, 377 - 381, 387 - 391, 410 - 413, 427 - 430, 441 - 443, 459 - 460.)

» » Βασικαί ἀρχαὶ τῆς χριστιανικῆς πίστεως καὶ ζωῆς. (Αὐτόθι, 1954, 42 - 44, 58 - 62, 73 - 76, 84 - 86.)

Τσατάλου Κ. Πίστις καὶ γνῶσις. 'Αθῆναι 1953. Σελ. 61.

Τσικνοπούλου Ι. Νεοφύτου 'Εγκλείστου, 'Εγκώμιον εἰς τόν ἅγ. μεγαλομάρτυρα Μάμαντα. ('Απ. Βαρνάβας, 14, 250 - 255, 279 - 282, 312 - 316.)

» » 'Η ποιητική παραγωγή τοῦ 'Εγκλείστου ἁγίου Νεοφύτου. (Κυπριακαὶ Σπουδαί, 16, 39 - 49.)

Τούλια Γ. Πρόδρομοι τῆς θρησκευτικῆς καί κοινωνικῆς ἀναταραχῆς (Βογόμιλοι - Καθαροί - Patarani). 'Αθῆναι 1953. Σελ. 125.

Φωτοπούλου Κ. - Σαλαμάγκα Δ. 'Η τελευταία «Διδαχὴ» τοῦ ὁσιομάρτυρος Πάτερ Κοσμᾶ. ('Ηπειρωτική 'Εστία, 1953, 779 - 788, 929 - 936.

Χρήστου Παν. 'Ιωάννου Χρυσοστόμου: Περὶ ἀκαταλήπτου τοῦ Θεοῦ. 'Αθῆναι 1953. Σελ. 160.

» » 'Η προέλευσις τῶν ἐν ταῖς Πράξεσι τῶν 'Αποστόλων λόγων. (Θεολογία, 24, 94 - 116.)

Χριστοφόρου, Μητροπολίτου Βιζύης. 'Επίθετον ἢ ἐπίρρημα; ('Ερμηνευτικὸν σημείωμα εἰς τὸ χωρίον II, 6 τῆς πρὸς Τιμόθεον Β' ἐπιστολῆς τοῦ Παύλου.) ('Εκκλησία, 30, 135 - 136.)

Ψαριανοῦ Διονυσίου. 'Ακολουθία καὶ βίος τῆς ὁσιομάρτυρος τοῦ Χριστοῦ μητρὸς ἡμῶν Φιλοθέης τῆς 'Αθηναίας. Μετ' εἰσαγωγῆς Ν. Β. Τωμαδάκη. 'Εν 'Αθήναις 1953. Σελ. 80.

ΤΕΧΝΗ

'Αλεξίου Στυλιανοῦ. 'Οδηγὸς 'Ιστορικοῦ Μουσείου Κρήτης. ('Εταιρεία Κρητικῶν 'Ιστορικῶν Μελετῶν.) 'Ηράκλειον 1953. Σελ. 61 μετὰ 7 πινάκων.

'Αποστολάκη "Αννης. Προσευχόμενοι ὑπὸ ἁψῖδα ἐπὶ βήλου. (Κανίσκιον Φ. Κουκουλέ, 669 - 675.)

» » Χοροὶ ἐπὶ ὑφασμάτων ἐξ Αἰγυπτιακῶν τάφων. (Φιλολογική Πρωτοχρονιά, 1953, 280 - 285.)

Γαλάνη Δημητρίου. 'Η χαρακτική εἰς τήν διεθνῆ τέχνη. ('Ελληνική Δημιουργία, 11. 11 - 12.)

Γερουλάνου 'Ιωάν. Μ. Διακοσμήσεις τῆς Μονῆς Δαφνίου. 'Αθῆναι 1954. Σελ. 36.

Γκητάκου Μιχαὴλ Χ. 'Ο ἐν 'Ελαιῶνι τῶν Μεγάρων Βυζαντινός ναὸς τοῦ Σωτῆρος Χριστοῦ. 'Εν 'Αθήναις 1953. Σελ. 66.

Γκητάκου Μιχαὴλ Χ. ῾Ο ἐν Νέᾳ ᾿Επιδαύρῳ ἱερός ναὸς τοῦ ἁγίου Μιχαὴλ τῶν Συνάδων. ᾿Εν ᾿Αθήναις 1954. Σελ. 15.

» » ῾Η διά τῆς ἁγιογραφίας παράστασις καὶ ἑρμηνεία τῆς Κυριακῆς Προσευχῆς. ᾿Εν ᾿Αθήναις 1954. Σελ. 36 μετά IV πινάκων.

» » ῾Η διὰ τῆς ἁγιογραφίας παράστασις καί ἑρμηνεία τοῦ Συμβόλου τῆς Πίστεως. ᾿Αθῆναι 1954. Σελ. 48.

Δάκαρη Σωτ. Ι. Τὰ ψηφιδωτὰ τῆς χριστιανικῆς βασιλικῆς Α΄ Νικοπόλεως. (᾿Ηπειρωτικὴ ῾Εστία, 1953, 795 - 801.)

Δικοπούλου Δ. ῾Ο ζωγράφος Νικόλαος Καντούνης (1767 - 1834). (Αἰξωνή, 1953, 135 - 137.)

Εὐαγγελίδη Δ. Ε. ῾Η Παναγία Χαλκέων. (῎Εκδοση ῾Εταιρείας τῶν Φίλων τῆς Βυζαντινῆς Μακεδονίας.) Θεσσαλονίκη 1954. Σελ. 98, εἰκ. 13, πίνακες ἐκτὸς κειμένου 32.

» » ῾Η προσωπογραφία τοῦ ῾Αγίου Κοσμᾶ. (᾿Ηπειρωτικὴ ῾Εστία, 1953, 873.)

Ζάππα Τάσου. ῾Η λαϊκὴ τέχνη στὴν Κύπρο. (Φιλολογικὴ Πρωτοχρονιά, 1953, 299 - 302.)

Ζήβα Διον. Α. Τὰ Ζακυνθινά κωδωνοστάσια. Συμβολή εἰς τήν μελέτην τῶν μνημείων τῆς ῾Επτανήσου. (Αἰξωνή, 1953, 77 - 86.)

Θεοτοκᾶ Ναυσικᾶς. Περί τῶν κιβωρίων τῶν ναῶν τοῦ ἁγίου Δημητρίου Θεσσαλονίκης καὶ Κωνσταντινουπόλεως. (Μακεδονικά, 2, 1941 - 1952 (1953), 395 - 413 μετὰ 5 ἀπεικονίσεων.)

Θεοχαρίδου Γ. Ι. ῾Ο ναὸς τῶν ᾿Ασωμάτων καί ἡ Rotonda τοῦ ἁγίου Γεωργίου Θεσσαλονίκης. (῾Ελληνικά, 13, 24 - 70.)

῾Ιερωνυμίδου Λουκᾶ. ῾Ελληνική μουσικὴ καί ῞Ελληνες μουσουργοί. (Κυπριακά Γράμματα, 19, 292 - 294.)

Cavarnos Constantine. The Æsthetics of byzantine Art. Chicago 1954. Σελ. 12.

Καλομοίρη Μανώλη. Τραγούδια γιά σχολικές, στρατιωτικές, ἐργατικὲς χορῳδίες. ᾿Αθήνα 1954. Σελ. 105.

Κονόμου Ντίνου. ῾Ο ῞Αγιος Διονύσιος στή Ζακυνθινή τέχνη καί λογοτεχνία. (Αἰξωνή, 1953, 87 - 93.)

Κυριακίδου Στίλπ. ῾Ιστορική τοιχογραφία τῆς ἐκκλησίας τοῦ ἁγίου Δημητρίου. [Μακεδονικὴ Λαϊκή Βιβλιοθήκη.] Θεσσαλονίκη 1953. Σελ. 5 - 18 μετά δύο πινάκων.

Κωνσταντινίδη ῎Αρη. Ξωκκλήσια τῆς Μυκόνου. ᾿Αθήνα 1953. Κατόψεις καί εἰκόνες 46.

Κωνσταντινίδου Δ. Η. ῾Ο Ναὸς τοῦ Σολομῶντος. (Θεολογία, 25, 100 - 115, 302 - 320, 405 - 430.)

Λαδᾶ Γεωργ. ῾Ο Ζακύνθιος ζωγράφος Νικόλαος Κουτούζης ὡς ἱερεύς καί ἐκκλησιαστικός ὑμνογράφος (1746 - 1819). (Αἰξωνή, 1953, 128 - 134.)

Λαζαρίδη Κώστα. ῾Η οἰκοτεχνία στό Ζαγόρι. (᾿Ηπειρωτική ῾Εστία, 1954, 1069 - 1070.)

Λούβαρι Ν. Ι. ῾Η Τῆνος καί ἡ τέχνη. (Νέα ῾Εστία, 56, 1585 - 1587.)

Μαθιοπούλου Παν. Τέχνη καί ᾿Εκκλησία. (᾿Ακτῖνες, 1953, 365 - 369.)

Μέγα Γ. Α. Τό ἀρχοντικὸν Σκούταρη τῆς Καστορίας. (Γέρας ᾿Αντ. Κεραμοπούλλου, 503 - 509.)

Μιχελῆ Π. Α. ῾Η νεοπλατωνικὴ φιλοσοφία καί ἡ αἰσθητικὴ τῆς Βυζαντινῆς τέχνης. (Νέα ῾Εστία, 54, 1639 - 1647, 1791 - 1800.)

Μουλοῦ Γ. Π. Δημώδης ῾Ελληνικὴ μουσικὴ — Χοροὶ καὶ τραγούδια. (Αἰξωνή, 1953, 74 - 75.)

» » Δημώδης Κυθηραϊκὴ μουσική. (Αὐτόθι, 106 - 108.)

Μπακαλάκη Γ. Πύργος ῾Υπέρκαλος. (῾Ελληνικά, Παράρτημα 4, Προσφορά εἰς Στίλπωνα Π. Κυριακίδην, 499 - 507.)

Νικολαΐδου Σταύρου. Δύο διαλέξεις περί Βυζαντινῆς μουσικῆς. ᾿Αθῆναι 1954. Σελ. 48.

Ξυγγοπούλου ᾿Ανδρ. ῾Η ψηφιδωτὴ διακόσμησις τοῦ ναοῦ τῶν ῾Αγίων ᾿Αποστόλων. Θεσσαλονίκη 1953. Σελ. 56+η΄+44 πίν.

» » ᾿Ερίζοντες - ῾Ερῶντες. (῾Ελληνικά, 12, 372 - 376.)

» » Μονή τῶν ῾Αγίων ᾿Αποστόλων ἢ τῆς Θεοτόκου ; (῾Ελληνικά, Παράρτημα 4, Προσφορά εἰς Στίλπωνα Π. Κυριακίδην, 726 - 735.)

» » Εἰκόνες προφητῶν. (Κανίσκιον Φ. Κουκουλέ, 45 - 56.)

» » Περὶ τήν ᾿Αχειροποίητον Θεσσαλονίκης. (Μακεδονικὰ, 2, 1953, 472 - 487 μετά ὀκτὼ ἀναπαραστάσεων.)

» » ῾Η κοσμικὴ τέχνη τῶν Βυζαντινῶν. (Μακεδονικόν ῾Ημερολόγιον, 1953, 145 - 155.)

Οἰκονομίδου Δημητρίου Β. ῾Η «ἑρμηνεία τῆς ζωγραφικῆς τέχνης» ἐν Ρουμανίᾳ. (᾿Αθηνᾶ, 57, 35 - 44.)

Οἰκονομίδου Νικολάου Α. Χρονολόγησις τῆς ἀνοικοδομήσεως τοῦ ναοῦ τῆς Χρυσοκεφάλου. (᾿Αρχεῖον Πόντου, 18, 214 - 217.).

᾿Ορλάνδου ᾿Αναστ. ῾Η παλαιοχριστιανικὴ βασιλική τῆς Μεσογειακῆς λεκάνης. Μελέτη περί τῆς γενέσεως, τῆς καταγωγῆς, τῆς ἀρχιτεκτονικῆς μορφῆς καὶ τῆς διακοσμήσεως τῶν χριστιανικῶν οἴκων λατρείας ἀπὸ τῶν ἀποστολικῶν χρόνων μέχρις ᾿Ιουστινιανοῦ. [Βιβλιοθήκη τῆς ἐν ᾿Αθήναις ᾿Αρχαιολογικῆς ῾Εταιρείας, 35.] Τόμ. Α΄ - Β΄. ᾿Αθῆναι 1954. Σελ. 606 μετά 189 ἐν τῷ κειμένῳ ἀπεικονίσεων.

» » Τὸ μαρμάρινον τέμπλον τοῦ Πρωτάτου τῶν Καρυῶν. (Κανίσκιον Φ. Κουκουλέ, 83 - 91.)

» » ῾Η παλαιοχριστιανική βασιλική τῆς Συίας. (Κρητικά Χρονικά, 7, 337 - 359.)

Orlandos Anast. L'architecture rèligieuse en Grèce pendant la domination turque. (L'Hellénisme Contemporain, Mai 1953, 179 - 191, pl. VIII.)

Πάλλα Δ. Ι. ῾Ο ζωγράφος ᾿Ησαΐας. (῾Ελληνικά, 12, 94 - 96.)

» » ῾Ο ἐπισκοπικὸς ἔξω θρόνος καὶ τὸ ἀσπαστικὸν τῶν ἐκκλησιῶν. (Κανίσκιον Φ. Κουκουλέ, 577 - 592.)

» » Αἱ παρ᾿ Εὐσεβίῳ ἐξέδραι τῶν ναῶν τῆς Παλαιστίνης. (Θεολογία, 25, 470 - 483.)

» » ῾Ο χαρακτὴρ τοῦ ἀρχικοῦ Μινμπὰρ τοῦ τεμένους τῆς Μεδίνας. (Αὐτόθι, 623 - 629.)

Παπαδοπούλου Γεώρμπεϊ - Μ. Παύλου. Δείγματα δημοτικῆς μουσικῆς τοῦ Πόντου. (᾿Αρχεῖον Πόντου, 18, 97 - 128.)

Παπαδοπούλου Χαραλ. ῾Η ὑπεροχή τῆς Βυζαντινῆς μουσικῆς ὑπὸ εἰδικῶν μαρτυρουμένη. (Νέα Σιών, 48, 263 - 278· 49, 33 - 49, 117 - 138.)

Παπαντωνίου Ζαχαρία. ῾Η ζωγραφικὴ στὸ ῞Αγιον ῎Ορος. (῾Ελληνική Δημιουργία, 13, 498 - 505.)

Παπαφωτίου Κ. ῾Η αἰσθητικὴ δύναμις τῆς ῾Ελληνικῆς λαϊκῆς διακοσμητικῆς τέχνης. (᾿Ηπειρωτικὴ ῾Εστία, 1953, 266 - 269.)

Πασσαδαίου 'Αριστ. Τό πρόβλημα τῶν πηγῶν τῆς χριστιανικῆς βασιλικῆς. ('Ορθοδοξία, 28, 151 - 173, 260 - 279.)

Πασχάλη Δημητρίου Π. 'Ιερά κειμήλια καί ἅγια λείψανα τῆς ἐν Ἄνδρῳ εὐαγοῦς Μονῆς τῆς Παναχράντου. ('Αθηνᾶ, 57, 45 - 59.)

Pelekanides St. Καστορία I. Βυζαντιναί τοιχογραφίαι. Πίνακες. ['Εταιρεία Μακεδονικῶν Σπουδῶν, Μακεδονική Βιβλιοθήκη, 17.] Θεσσαλονίκη 1953. Σελ. 60 μετὰ 263 εἰκόνων.

Περιστέρη Σπύρου Δ. «'Ακρίτας ὄντας ἔλαμνεν» (μουσική μελέτη). ('Επετηρίς τοῦ Λαογραφικοῦ 'Αρχείου, 7, 148 - 158.)

» » 'Η 'Αλεξάνδρα (λαϊκό 'Ηπείρου). ('Ηπειρωτική 'Εστία, 1954, 1210.)

Πιερίδου 'Αγγελικῆς Γ. Καρπασίτικα κεντήματα. (Κυπριακαί Σπουδαί, 17, 55 - 66.)

Πιτσινοῦ Δημ «Γερανός» καί Τσακωνικός χορός. (Χρονικὰ τοῦ Μοριᾶ, 2, 224.)

Προκοπίου 'Αγγέλου Γ. Βυζαντινή τέχνη. (Νέα 'Εστία, 53, 867 - 871.)

» » 'Η αἰσθητική τοῦ Πλωτίνου. (Φιλολογική Πρωτοχρονιά, 1953, 291 - 297.)

Σικελιανοῦ 'Αγγέλου. 'Αρχιτεκτονικὴ καί μουσική. ('Αγγλοελληνική 'Επιθεώρηση, 7, 107 - 116.)

Σπεράντσα Θ. Οἱ κατακόμβες τῆς Μήλου. 'Αθῆναι 1953. Σελ. 16 μετ' εἰκόνων.

Σπηλιωτοπούλου Στάθη. 'Η Πελοπόννησος λίκνο τοῦ θεάτρου. (Χρονικὰ τοῦ Μοριᾶ, 2, 109 - 112.)

Σπητέρη Τώνη. 'Η ζωγραφικὴ στά 'Επτάνησα τὸν ΙΗ' αἰῶνα. ('Ελληνικὴ Δημιουργία, 12, 346 - 348.)

» » 'Η προσωπογραφία στή νεοελληνική ζωγραφική. (Νέα 'Εστία, 55, 92 - 95.)

» » Οἱ πρῶτοι σταθμοί τῆς νεοελληνικῆς ζωγραφικῆς. (Φιλολογικὴ Πρωτοχρονιά, 1954, 208 - 220.)

Στυλιανοῦ Α. καὶ ***Ι.*** 'Ο ναὸς τῆς Παναγίας Θεοτόκου παρὰ τήν Κακοπετριάν. (Κυπριακαί Σπουδαί, 16, 51 - 77.)

Σωτηρίου Γ. Α. Ψηφιδωταί προσωπογραφίαι ἐκ Νικοπόλεως τῆς 'Ηπείρου. (Κανίσκιον Φ. Κουκουλέ, 519 - 523.)

» » Τὸ Φραγκικὸν κάστρον Χλουμουτσίου καί ἡ σχέσις του πρὸς τὴν Γλαρέντζαν. (Mélanges O. et M. Merlier, Athènes 1953. Σελ. 13 ἰδ. ἀπόσπ.)

» » 'Ελληνοαραβικαὶ εἰκόνες τοῦ Μωϋσέως καὶ τοῦ προφήτου 'Ηλιοὺ τῆς Μονῆς Σινᾶ. (Millénaire de la Bibliothèque Patriarcale d'Alexandrie, 1953, 253 - 255.)

» » Τὰ Βυζαντινὰ μνημεῖα τῆς Κύπρου. (Νέα 'Εστία, 56, 64 - 68.)

Σωτηρίου Γ. Α. Θεοτόκος ἡ 'Αραπιώτισσα τῆς Κύπρου. ('Ανάτυπον ἐκ τοῦ εἰς μνήμην Γ. Π. Οἰκονόμου τόμου, 87 - 91.)

» » Αἱ Βυζαντιναί εἰκόνες ἀπὸ καλλιτεχνικῆς ἀπόψεως. ('Ορθοδοξία, 29, 28 - 32.)

» » 'Η ἀναγέννησις τῆς Βυζαντινῆς ζωγραφικῆς ἐπί τῆς ἐποχῆς τῶν Παλαιολόγων καὶ ἡ ὑστάτη φάσις αὐτῆς εἰς τὸν Μυστρᾶν. (Πρακτικὰ 'Ακαδημ. 'Αθηνῶν, 28, 1953, 234 - 237.)

» » Τό μωσαϊκόν τῆς Μεταμορφώσεως τοῦ καθολικοῦ τῆς Μονῆς τοῦ Σινᾶ. (Studi Bizantini e Neoellenici, 8, 1953, 74 - 78.)

Σωτηρίου Μαρίας Γ. Τὸ λεγόμενον θωράκιον τῆς γυναικείας αὐτοκρατορικῆς στολῆς. (Κανίσκιον Φ. Κουκουλέ, 524 - 530.)

Djélépy P. L'architecture populaire grecque. (L'Hellénisme Contemporain, 1953, 376 - 382.)

Τόμπρου Μ. 'Ο Χαλεπᾶς, ἡ τεχνική τοῦ πηλοῦ καί ἡ πλαστικὴ τοῦ μαρμάρου κατεργασία. (Νέα 'Εστία, 56, 1583 - 1584.)

Φιλοθέου, Μητροπολίτου Προικοννήσου. 'Η ἐκκλησιαστική ἡμῶν μουσική. 'Ισταμπούλ 1953. Σελ. 16.

Χατζηδάκη Μαν. 'Η ζωγραφική στὸ Μυστρᾶ. ('Αγγλοελληνική 'Επιθεώρηση, 6, 49 - 61.)

» » Βυζαντινή ζωγραφική καὶ πνευματική ἀλκὴ τοῦ 'Ελληνισμοῦ. ('Ελληνική Κύπρος, 1954, 139.)

Chatzidakis M. Contribution á l'étude de la peinture post - Byzantine. (L'Hellénisme Contemporain, Mai 1953, 193 - 216.)

Χατζηδάκη - Βέη Εὐγενίας. 'Εκκλησιαστικὰ κεντήματα. (Μουσεῖον Μπενάκη.) 'Αθῆναι 1953. Σελ. 78+λβ' μετὰ ΛΒ' πιν.

Χατζηϊωάννου Κ. Π. Αἱ παραστάσεις τῶν κολαζομένων εἰς τούς Βυζαντινοὺς καὶ Μεταβυζαντινοὺς ναούς τῆς Κύπρου. (Κανίσκιον Φ. Κουκουλέ, 290 - 303.)

Χατζηνικολάου Ἄννης. Μετάλλινα μαγικὰ εἰκονίδια Κωνσταντίνου καὶ 'Ελένης. (Κανίσκιον Φ. Κουκουλέ, 508 - 518.)

ΕΙΔΗΣΕΙΣ

ΤΟ ΒΥΖΑΝΤΙΝΟΝ ΜΟΥΣΕΙΟΝ

Εἰς τὸ Βυζαντινὸν Μουσεῖον εἰσῆλθον κατὰ τὸ λῆξαν ἔτος τὰ ἑξῆς ἀντικείμενα:

Α'. *Ἐκ δωρεᾶς.* Χειρόγραφον εἰλητάριον τοῦ 12ου αἰῶνος (διαστ. 4,68 μήκ. καὶ 0,23 μ. πλάτους), περιέχον τὴν λειτουργίαν τοῦ Χρυσοστόμου.

Τὸ εἰλητάριον τοῦτο διατηρεῖται καλῶς, ἐλλείπει δὲ μόνον ἡ ἀρχή του.

Ὁμοίως ἐδωρήθησαν δύο μεταβυζαντιναὶ εἰκόνες τοῦ 18ου αἰῶνος, εἰκονίζουσαι ἡ μία τὸν Χριστὸν καὶ ἡ ἑτέρα τοὺς Ἁγ. Ἀναργύρους Κοσμᾶν καὶ Δαμιανόν.

Β'. *Ἐξ ἀγορᾶς.* Εἰσήχθη εἰς τὸ Βυζαντινὸν Μουσεῖον κιβώτιον (μήκ. 0,95 μ., πλάτους 0,38 μ.) ἔχον κατὰ τὴν πρόσοψίν του καλῶς εἰργασμένας ξυλογλύπτους παραστάσεις: δικέφαλον ἀετὸν ἐντὸς ἐγκολπίου εἰς τὸ κέντρον, καὶ λέοντας ὁμοίως ἐντὸς ἐγκολπίων ἑκατέρωθεν. Τὰ ἐγκόλπια περιβάλλονται ὑπὸ φυτικῶν διακοσμήσεων.

Παραλλήλως ἐκτελοῦνται *ἐργασίαι συντηρήσεως τῶν εἰκόνων.*

α') εἰς ἀμφιπρόσωπον εἰκόνα, εἰς τὴν μίαν πλευρὰν τῆς ὁποίας εἰκονίζεται ἡ Σταύρωσις (17ου αἰῶνος), ἀπεκαλύφθη ἐπὶ τῆς ἑτέρας πλευρᾶς της ἀρχαιοπρεπὴς παράστασις προτομῆς τῆς Θεοτόκου βρεφοκρατούσης, τῶν ἀρχῶν τοῦ 14ου αἰῶνος.

Ὁμοίως, κατόπιν καθαρισμοῦ ἀμαυρῶν εἰκόνων ἀπεκαλύφθησαν χαρακτηριστικαὶ παραστάσεις *λαογραφικοῦ* περιεχομένου: τῆς Ἐξομολογήσεως, τῶν Ἐπιλοχίων τῆς Θεοτόκου, τῆς Κρίσεως τοῦ Πιλάτου, τῆς Δευτέρας Παρουσίας, ὡς καὶ σειρᾶς παλαιῶν διπτύχων, ὅπου ἀναγράφονται τὰ ὀνόματα τὰ μνημονευόμενα ἐν τῇ Ἱ. Προθέσει.

Τέλος καὶ κατὰ τὸ ἔτος τοῦτο ἐγένοντο ἐπιστημονικαὶ ἀνακοινώσεις ἐν τῷ Μουσείῳ ὑπὸ τῶν κ.κ. Ν. Βέη, Δ. Πάλλα, Μ. Χατζηδάκη, Θ. Ξύδη καὶ τῆς κυρίας Μ. Σωτηρίου.

Ἐν τῷ Βυζαντινῷ Μουσείῳ ἀπὸ 13 Σεπτεμβρίου ἕως 10 Ὀκτωβρίου π.ἔ. συνῆλθε *Διεθνὲς Φροντιστήριον Μουσειολόγων*, ὀργανωθὲν ὑπὸ τῆς Οὐνέσκο, μὲ θέματα «Ἡ συμβολὴ τῶν Μουσείων εἰς τὴν Ἐκπαίδευσιν». Ἐπὶ τῇ εὐκαιρίᾳ ταύτῃ τὸ Βυζαντινὸν Μουσεῖον εἶχε τὴν τιμὴν νὰ δεχθῇ πολλὰς προσωπικότητας, ἰδίως διευθυντὰς Μουσείων ἐκ τῶν συμμετεχόντων εἴκοσι πέντε (25) κρατῶν, οἵτινες συνεζήτησαν ἐν πάσῃ λεπτομερείᾳ τὸ πολύπλευρον αὐτὸ ζήτημα.

ΤΑ ΓΕΝΙΚΑ ΑΡΧΕΙΑ ΤΟΥ ΚΡΑΤΟΥΣ

Κατὰ τὰ ἔτη 1953 καὶ 1954:

α) Ἐταξινομήθη τὸ ἀρχεῖον τοῦ Δικαίου (1828 - 1833).

β) Ἐτακτοποιήθησαν τὰ παραληφθέντα Συμβολαιογραφικὰ ἀρχεῖα τῶν παλαιῶν Συμβολαιογράφων Ἀθηνῶν: Κων. Δασκαλοπούλου, Γ. Γρυπάρη, Κων. Φιλαλήθους, Δημητρ. Σούτζου καὶ Κ. Κοκίδου.

γ) Ἐτοποθετήθη τὸ δωρηθὲν εἰς τὸ Κράτος προσωπικὸν ἀρχεῖον τοῦ Ἰω. Μεταξᾶ.

δ) Ἤρχισε ἡ ταξινόμησις ἀρχείου τοῦ Ἀνακτοβουλίου 1833 καὶ ἑξῆς.

Πρὸς τούτοις κατεγράφησαν τὰ νέα προσκτήματα τῶν ἀρχειακῶν συλλογῶν καὶ τῆς Βιβλιοθήκης, ἐλειτούργησε κανονικῶς τὸ Ἀναγνωστήριον, ἐνηργήθησαν ἐπιθεωρήσεις ἀρχείων προωρισμένων πρὸς καταστροφὴν τοῦ Ἐθν. Μετσοβείου Πολυτεχνείου, τῆς Νομαρχίας Ἀττικῆς, τοῦ πρώην Ὑπουργείου Ἐπισιτισμοῦ καὶ τοῦ Ὑπουργείου Γεωργίας· ἠλέγχθησαν βιβλία προοριζόμενα διὰ τὴν ἀλλοδαπὴν (ἰδίως Ρώσων μοναχῶν ἐξ Ἁγίου Ὄρους πρὸς τὴν Ρωσίαν).

Συνετάχθη λεπτομερὴς κατάλογος τοῦ προσφερθέντος πρὸς ἀγορὰν ἀρχείου τοῦ Διδασκάλου τοῦ Γένους Ἀθανασίου Ψαλίδα. Ἐξυπηρετήθησαν οἱ ἐρευνηταὶ καὶ τὸ κοινὸν διὰ παροχῆς πληροφοριῶν καὶ ἄλλων στοιχείων.

Ἠγοράσθησαν 8 μεταλλικαὶ ἀρχειοθῆκαι τῶν 4 συρταρίων καὶ 3 τοῦ ἑνὸς συρταρίου· ἐπίσης τὰ κάτωθι ἔγγραφα:

α) Ἑπτὰ (7) ἔγγραφα τῶν ἐτῶν 1909 καὶ 1910 ἀναφερόμενα εἰς τὸν Ἡγεμόνα τῆς Σάμου Ἀνδρέαν Ἐμ. Κοπάση.

β) Δέκα (10) τουρκικὰ ἔγγραφα τῶν ἐτῶν 1823 - 1909 ἀναφερόμενα εἰς τὸ χωρίον Ταυλοσοῦν τῆς Καισαρείας τῆς Καππαδοκίας.

γ) Δύο (2) βενετικὰ ἔγγραφα τῆς 15 Νοεμβρίου 1694 (S.N.) καὶ 30 Σεπτεμβρίου 1695 (S.N.) ἀναφερόμενα εἰς τὰς πρὸς τὴν Βενετίαν ἐκδουλεύσεις τοῦ ἐκ Λακωνίας Michiel Bozzi.

δ) Ἑκατὸν ἕνδεκα (111) ἔγγραφα ἐκ Κερκύρας τῆς Οἰκογενείας Καψοκαβάδη τῶν ἐτῶν 1600 - 1913.

ε) Τριάκοντα ἐννέα (39) νοταρικὰ ἔγγραφα ἐξ Ἄνδρου τοῦ ΙΗ' καὶ ΙΘ' αἰῶνος.

ϛ) Ἓν χειρόγραφον ἐπιγραφόμενον «Mémoire Secret», ὅπερ εἶναι Μυστικὸν ὑπόμνημα περὶ τῆς ρωσικῆς πολιτικῆς καὶ τῶν εὐρωπαϊκῶν πραγμάτων κατὰ τὸν Κριμαϊκὸν πόλεμον γραφὲν πιθανῶς ὑπὸ τοῦ ἐν Ρωσίᾳ Ἕλληνος πρεσβευτοῦ ἐν Πετρουπόλει τῷ 1854.

ζ) Τριάκοντα ὀκτὼ (38) αὐτόγραφοι ὡς ἐπὶ τὸ πλεῖστον ἐπιστολαὶ καὶ ἔγγραφα ἐξεχόντων ἀνδρῶν τῆς Ἐπαναστάσεως, Καποδιστρίου, Ὄθωνος καὶ Γεωργίου Α'.

η) Ἓν (1) νοταριακὸν ἔγγραφον ἐκ Θεσσαλονίκης 24 Ἰουλίου 1791.

θ) Ἑκατὸν τριάκοντα τέσσαρα (134) ἔγγραφα ἐκ τοῦ ἀρχείου τοῦ στρατηγοῦ Δημ. Πλαπούτα (1821 - 1826).

ι) Ἀντίγραφα ἐγγράφων καὶ χειρογράφων τῶν Γάλλων προξένων εἰς Πάτρας, Πρέβεζαν, Ζάκυνθον, τοῦ Γάλλου Πρέσβεως εἰς Κωνσταντινούπολιν κ.ἄ. τῶν ἐτῶν 1816 - 1830 γενόμενα ὑπὸ τοῦ Jan Savant, ἐπίσης μοναδικὸν ἀντίγραφον τοῦ μὴ κυκλοφορήσαντος ἡμιτελοῦς βιβλίου «J. Savant: Αἱ Ἰόνιοι Νῆσοι ὑπὸ τὸν Ναπολέοντα. Ι. Ἐπιστολαὶ Donzelot, Dessiers, Lessers καὶ Pouqueville. ΙΙ. Ὁ Νικόλαος Μυλωνᾶς καὶ ἡ Ἀκαδημία Ἀθηνῶν. Πρόλογος καὶ Προσθῆκαι Κώστα Καιροφύλα. Ἐν Ἀθήναις 1940 (Σύλλογος πρὸς διάδοσιν ὠφελίμων βιβλίων, Ἱστορ. καὶ Λαογραφ. Βιβλιοθήκη 16) σελίδες XXX + 207» καὶ τεῦχος δακτυλογραφημένον ἐκ σελίδων 75 «J. Savant, Nicolas Milonas et la rénovation de l'Académie de Platon» ὡς καὶ 45 εἰκόνες μεθ' ἑρμηνευτικῶν σημειωμάτων ἐκ σκηνῶν καὶ μορφῶν τῆς Ἐπαναστάσεως.

Ὑπηρεσιακῶς εἰσήχθησαν:

α) Ἑκατὸν τριάκοντα ἓξ (136) φάκελλοι τοῦ παλαιοῦ Συμβολαιογράφου Ἀθηνῶν Κοσμᾶ Κοκίδου τῶν ἐτῶν 1835 - 1866 μετὰ τῶν εὑρετηρίων καὶ ἡμερολογίων.

β) Τὸ ὑπόλοιπον παλαιὸν ἀρχεῖον τοῦ Ὑπουργείου Παιδείας ἐκ τοῦ Δημοτικοῦ Σχολείου τοῦ Λόφου Κολωνοῦ.

γ) Τριάκοντα τρία (33) Βιβλία Καθολικά, Ἡμερολόγια καὶ Πρακτικὰ τῆς τέως Ἑλληνικῆς Ἑταιρείας Ἐναερίων Συγκοινωνιῶν (ΕΕΕΣ) τῶν ἐτῶν 1935 - 1946.

δ) Ἑκατὸν τριάκοντα ὀκτὼ (138) Πρωτόκολλα τῶν ἐτῶν 1913 - 1930 τῆς Νομαρχίας Ἀττικῆς.

ε) Ἑπτὰ (7) μεγάλοι φάκελλοι ἀρχείων κυρίως τῆς περιόδου 1941 - 1945 τοῦ πρώην Ὑπουργείου Ἐπισιτισμοῦ.

ς) Εἷς μικρὸς φάκελλος περιέχων ἔγγραφα τῆς ὑπηρεσίας ρυθμίσεως ἀγροτικῶν χρεῶν τοῦ Νόμου 607/1937 τοῦ Ὑπουργείου Γεωργίας ἔτους 1937.

Διὰ δωρεᾶς εἰσήχθησαν :

α) Ὑπὸ τῆς κ. Λέλας Ἰ. Μεταξᾶ μέγα μέρος τοῦ προσωπικοῦ ἀρχείου τοῦ ἀειμνήστου συζύγου της.

β) Δύο βιβλία προσωπικοῦ Τελωνείου Σμύρνης (1920 - 1922), 19 σφραγῖδες τοῦ Τελωνείου Σμύρνης καὶ ἓν ἔντυπον «Ἡ Δίκη τοῦ Θ. Καΐρη, ἐν Ἀθήναις 1853», ἓν χειρόγραφον τοῦ Θ. Καΐρη «Θεοσέβεια» καὶ «Προσευχὴ τῶν Θεοσεβῶν» τοῦ 1838 καὶ δύο μεταλλ. τουρκικαὶ σφραγῖδες ἐκ Μ. Ἀσίας.

γ) Ὑπὸ τῆς κ. Εὐτέρπης Παπαδοπούλου ἐλλιπὴς σειρὰ τῆς ἐφημερίδος «Ἡ Ταχύπτερος Φήμη» τῶν ἐτῶν 1837 - 1881, δύο ἔτη τῆς ἐφημερίδος «Ἐλπὶς» (1836 - 1837) καὶ παλαιοί τινες τόμοι τῆς ἐφημερίδος τῆς Κυβερνήσεως.

δ) Ὑπὸ τοῦ κ. Εὐτυχίου Βαγιονάκη πολύτιμος συλλογὴ 135 ἐγγράφων ἀναφερομένων εἰς τὸν Μακεδονικὸν Ἀγῶνα καὶ τὸ Μακεδονικόν Κομιτᾶτον (1905 - 1908).

ε) Ὑπὸ τοῦ ἀειμνήστου Ἀγγέλου Ζαμπάκη 4 διαταγαὶ τοῦ Καϊμακάμη Τρικάλων πρὸς τοὺς μουχταροδημογέροντας τοῦ χωρίου Πόρτας τοῦ ἔτους 1879 ἑλληνιστί.

ς) Ὑπὸ τοῦ Παν. Ἀγγελοπούλου 5 ἱστορικὰ ἔγγραφα τοῦ 1826 ἀναφερόμενα εἰς τὸν Ἰω. Σακελλαριάδην ἐκ Καλαβρύτων.

ζ) Ὑπὸ τοῦ Διον. Στεφάνου δύο ἱστορικὰ ἔγγραφα τοῦ Παναγ. Θ. Στεφάνου καὶ Κ. Δραγώνα ἐπιτρόπων τοῦ Ἰω. Βαρβάκη τοῦ ἔτους 1825.

η) Ὑπὸ Ἀλ. Φίτσιου αὐτόγραφος ἐπιστολὴ τοῦ Γ. Κονδύλη τῆς 1 Ὀκτωβρίου 1932.

θ) Ὑπὸ Ἑλένης Κουτσαυτοπούλου δύο ἔγγραφα τῆς Ἑλλην. Διοικήσεως Σμύρνης 1921.

Ἄλλα τινά.

Τὸ Ἀναγνωστήριον τοῦ ΓΑΚ ἐλειτούργησε κανονικῶς, ἐξαιρέσει τοῦ μηνὸς Αὐγούστου, καὶ ἐσημειώθησαν 940 παρουσίαι ἀναγνωστῶν κατὰ τὸ 1953 καὶ 986 κατὰ τὸ 1954.

Εἰς τὴν Βιβλιοθήκην εἰσήχθησαν διὰ δωρεᾶς περὶ τοὺς 220 τόμους αὐτοτελῶν βιβλίων καὶ ἀρκετῶν τόμων παλαιοτέρων σειρῶν.

Ὁ κ. Διευθυννὴς ἀπὸ 19-22/12/1953 ἐνήργησεν ἐπιθεώρησιν τοῦ Ἱστορικοῦ Ἀρχείου Κρήτης κατόπιν διαταγῆς Ὑπουργείου Παιδείας καὶ ἐν ὑποβληθείσῃ ἐκθέσει προτείνει τὴν λῆψιν ἀναγκαίων μέτρων πρὸς βελτίωσιν τῆς ἀσφαλείας καὶ λειτουργίας αὐτοῦ καὶ ὑποδεικνύει τὰς δυνατὰς λύσεις μεταστεγάσεως.

Διὰ συντόνων ἐνεργειῶν τοῦ ΓΑΚ ἐπετεύχθη ἡ ἔγκρισις ἀνασυστάσεως τοῦ Ἀρχειοφυλακείου Ζακύνθου, ψηφισθέντος τοῦ ὑπ' ἀριθ. 2809 Νόμου (ΦΕΚ, Α΄ ἀρ. 76 τῆς 17 - 4 - 1954).

Δυνάμει τῶν ὑπ' ἀριθ. 38028/545/9 - 4 - 1954 καὶ 58832/905/2 - 6 - 1954 καὶ 101919/2361/18 - 8 - 1954 διαταγῶν Ὑπουργείου Παιδείας ὁ κ. Διευθυντὴς μετέβη εἰς Ἅγιον Ὄρος ἀπὸ 9 - 6 - 1954 ἕως 26 - 6 - 1954 καὶ ἀπὸ 23 - 10 - 1954 ἕως 6 - 11 - 1954 πρὸς παροχὴν ὁδηγιῶν καὶ λῆψιν μέτρων διὰ τὴν διάσωσιν καὶ συντήρησιν τῶν ἐκεῖ ἀρχείων.

Μετὰ προεργασίαν πολλῶν ἐτῶν ἐψηφίσθη τέλος ὁ Νόμος 2869/1954 (ΦΕΚ, Α΄ ἀρ. 124 τῆς 19 - 6 - 1954) «Περὶ ἱδρύσεως Ἱστορικοῦ Ἀρχείου Μακεδονίας» ἐν Θεσσαλονίκῃ ὑπαγομένου εἰς τὴν δικαιοδοσίαν τοῦ Ὑπουργείου Παιδείας καὶ τελοῦντος ὑπὸ τὴν ἐποπτείαν τούτου καὶ τῶν Γενικῶν Ἀρχείων τοῦ Κράτους. Στεγάζεται δωρεὰν εἰς τό ὑπό τῆς Ἑταιρείας Μακεδονικῶν Σπουδῶν ἀνεγερθὲν μέγαρον. Διωρίσθη ἡ Ἐφορευτικὴ Ἐπιτροπή του καὶ προσελήφθη ὑπάλληλος πτυχιοῦχος φιλόλογος ὅστις ἐξοικειοῦται εἰς τὰς ἀρχειακὰς ἐργασίας ἐπὶ τρίμηνον παρὰ τοῖς ΓΑΚ.

Ἐνεκρίθη ἀπὸ τοῦ 1953 ἡ ἐγγραφὴ τῶν ΓΑΚ ὡς μέλους τοῦ Conseil International des Archives (CIA).

ΤΑ ΑΡΧΕΙΑ ΤΗΣ ΑΚΑΔΗΜΕΙΑΣ ΑΘΗΝΩΝ

α΄) Τὸ Μεσαιωνικὸν Ἀρχεῖον

Παρὰ τὸ ἐξαιρετικῶς ὀλιγάριθμον τοῦ προσωπικοῦ τοῦ Μεσαιωνικοῦ Ἀρχείου (εἷς διευθυντής, εἷς συντάκτης καὶ εἷς γραφεύς), διότι αἱ ἀπὸ πολλῶν ἐτῶν κεναὶ ὀργανικαὶ θέσεις δὲν ἐπληρώθησαν εἰσέτι, κατὰ τὸ ἔτος 1954 ἐπετελέσθησαν τὰ ἑξῆς :

α) Ἀπεδελτιώθησαν ὡς πρός τὰ ἱστορικῶς ἢ γλωσσικῶς ἐνδιαφέροντα κύρια ὀνόματα, τοπωνύμια καί προσηγορικά, πραγματεῖαι καὶ κείμενα τῆς περιόδου τῆς τουρκοκρατίας, τὸ δὲ συναχθὲν ὑλικὸν ἐταξινομήθη εἰς τὰ οἰκεῖα κυτία τοῦ Ἀρχείου.

β) Παρεσχέθησαν βιβλιογραφικαὶ καὶ ἄλλαι πληροφορίαι περὶ θεμάτων τῆς ἁρμοδιότητος τοῦ Ἀρχείου εἰς ἐρευνητὰς ἡμετέρους καὶ ξένους, προσφυγόντας εἰς αὐτὸ πρὸς ἐπίλυσιν ἀπασχολούντων αὐτοὺς ἐπιστημονικῶν ζητημάτων.

γ) Ἤρχισεν ἡ ἐκτύπωσις τοῦ πέμπτου τόμου τῆς Ἐπετηρίδος τοῦ Ἀρχείου καὶ προὐχώρησεν ἱκανοποιητικῶς.

δ) Εἰς τὴν βιβλιοθήκην τοῦ Ἀρχείου εἰσήχθησαν ἐξ ἀνταλλαγῆς ἢ δωρεᾶς (συναριθμηθέντων, διὰ τὴν ἑνότητα τοῦ καταλόγου, καὶ ὀλίγων κατὰ τὸ προηγούμενον ἔτος εἰσαχθέντων) ἐν ὅλῳ 110 τόμοι ἐπιστημονικῶν περιοδικῶν βιβλίων καὶ πραγματειῶν (ἀριθ. βιβλ. εἰσαγωγῆς 264 - 273).

ε) Ὑπὸ τοῦ Διευθυντοῦ τοῦ Ἀρχείου ἐγένετο ἡ ἐπιλογὴ καὶ ἡ μερικὴ καταλογογράφησις τῆς ὑπὸ τοῦ ἀειμνήστου λογίου καὶ βιβλιοφίλου Γεωργίου Ἀρβανιτίδου († 1953) καὶ τῆς συζύγου αὐτοῦ δωρηθείσης εἰς τὴν Ἀκαδημίαν πολυτίμου συλλογῆς ὑπερχιλίων σπανιωτάτων καὶ πολυτελῶν βιβλίων ἀναφερομένων εἰς τὴν βυζαντινὴν περίοδον καί τὴν τουρκοκρατίαν.

β΄) Τὸ Ἱστορικὸν Λεξικόν

Κύριον ἔργον τοῦ Λεξικοῦ κατὰ τὸ 1954 ὑπῆρξεν ἡ σύνταξις τῶν συντακτικῶν σειρῶν τοῦ 2 καὶ 3 τεύχους τοῦ 4ου τόμου. Εἰς τὴν ἐργασίαν αὐτὴν ἠσχολήθησαν ὁ διευθύνων τὸ γραφεῖον Δ. Βαγιακᾶκος καὶ οἱ συντάκται Ἰω. Ποῦλος, Ἰω. Καλλέρης καὶ Κ. Ρωμαῖος παρασκευάσαντες τὰς σειράς : *γαργαρώνι - γδάρμα, γεννῶ - γκαϊδατζῆς, γκαρισεῶνας - γκεσούλλης* καὶ *γλωσσωδιάζω - γονικός*.

Κατὰ τὸ ἔτος τοῦτο ἐνετάχθησαν εἰς τὸ μόνιμον προσωπικὸν τοῦ Ἀρχείου οἱ καθηγηταί τῆς Μέσης Ἐκπαιδεύσεως Σ. Μάνεσης, Α. Κωστάκης καὶ Α. Καραναστάσης οἵτινες ἠσχολήθησαν μέ ἀποδελτίωσιν γλωσσικοῦ ὑλικοῦ.

Ἀπεδελτιώθησαν τὰ ὑπ' ἀριθμόν 659, 667, 668, 670 Α καὶ 670 Β χειρόγραφα τοῦ Ἱστορικοῦ Λεξικοῦ περιέχοντα ὑλικὸν ἐξ Ἠπείρου, Δυτικῆς Μακεδονίας, Μεγάρων καί Πελοποννήσου.

Ὁμοίως ἀπεδελτιώθησαν γλωσσικὰ δημοσιεύματα ἐκ τῶν περιοδικῶν «Λαογραφία», «Μικρασιατικὰ Χρονικά», «Ἀρχεῖον Σάμου», «Ἀρχεῖον Πόντου» ὡς καὶ αὐτοτελῶς ἐκδοθεῖσαι γλωσσικαὶ πραγματεῖαι.

Τὸ ἀποδελτιωθὲν ὑλικὸν ἀπέδωκε 26 περίπου χιλιάδας ἀρχειακὰ δελτία, ἅτινα λημματογραφηθέντα συνεχωνεύθησαν εἰς τὸ Ἀρχεῖον τοῦ Λεξικοῦ καὶ ἐλήφθησαν ὑπ᾽ ὄψιν εἰς τὰς συνταχθείσας σειρὰς τοῦ παρασκευαζομένου ἡμιτόμου τοῦ 4ου τόμου.

Ἐπερατώθη ἡ ἐκτύπωσις τοῦ 6ου τόμου τοῦ Λεξικογραφικοῦ Δελτίου τοῦ Ἱστορικοῦ Λεξικοῦ εἰς ὃ ἐδημοσιεύθησαν μελέται τοῦ Α. Α. Παπαδοπούλου καὶ Δ. Β. Βαγιακάκου.

Ὁ διευθύνων τὸ γραφεῖον Δ. Β. Βαγιακάκος παρεσκεύασε τὴν γλωσσικὴν Βιβλιογραφίαν τῶν ἐτῶν 1948 - 1954. Τμῆμα ταύτης (τῶν ἐτῶν 1948 - 1950) δημοσιεύεται εἰς τὸν ὑπὸ ἐκτύπωσιν 7ον τόμον τοῦ Λεξικογραφικοῦ Δελτίου, τὸ δὲ ὑπόλοιπον (τῶν ἐτῶν 1950 - 1954) δημοσιευθήσεται εἰς τὸν ἑπόμενον 8ον τόμον τοῦ Λεξικογραφικοῦ Δελτίου.

γ´) Τὸ Λαογραφικὸν Ἀρχεῖον

Τὸ Λαογραφικὸν Ἀρχεῖον κατὰ τὸ 1954 ἐπλουτίσθη διὰ 143 χειρογράφων, συγκειμένων ἐκ 5843 σελίδων. Ἐκ τούτων 71 χειρόγραφα ἐκ σελ. 3602 κατετέθησαν ὑπὸ δημοδιδασκάλων ἐργασθέντων ἐπὶ τῇ βάσει τῶν διανεμηθέντων ἐρωτηματολογίων τοῦ Λαογραφικοῦ Ἀρχείου, 69 χειρόγραφα ἐκ σελ. 1146 προέρχονται ἐξ ἐργασιῶν ὑποβληθεισῶν ὑπὸ φοιτητῶν εἰς τὸ Λαογραφικὸν Φροντιστήριον τοῦ καθηγητοῦ κ. Γ. Α. Μέγα, 2 χειρόγραφα ἐκ σελ. 858 ἐδωρήθησαν ὑπὸ φίλων τοῦ Λαογραφικοῦ Ἀρχείου καὶ 1 χειρόγραφον ἐκ σελ. 228 ἀπεκτήθη δι᾽ ἀγορᾶς.

Αἱ ἐργασίαι τοῦ Ἀρχείου κατὰ τὸ ἔτος τοῦτο περιεστράφησαν κυρίως εἰς τὴν ἀποδελτίωσιν, κατάταξιν καὶ ἐπεξεργασίαν τῆς συγκομισθείσης λαογραφικῆς ὕλης καὶ τὴν προπαρασκευὴν τῆς ἐκδόσεως «Ἀπανθίσματος ἐκλεκτῶν δημοτικῶν ᾀσμάτων». Πρὸς τούτοις κατηρτίσθη ἀρχεῖον ἀρχαίων ἑλληνικῶν παροιμιῶν, ἀποδελτιωθεισῶν 3334 παροιμιῶν τοῦ Corpus Parœmiographorum Græcorum. Συνενάχθη βιβλιογραφία τῆς Ἑλληνικῆς Λαογραφίας τῶν ἐτῶν 1948 - 1953, ἥτις θὰ δημοσιευθῇ εἰς τὸν 8ον τόμον τῆς Ἐπετηρίδος τοῦ Λαογραφικοῦ Ἀρχείου.

Αἱ συλλογαὶ τῆς Ἐθνικῆς Μουσικῆς Συλλογῆς τοῦ Λαογραφικοῦ Ἀρχείου ἐπλουτίσθησαν διὰ 192 νέων ᾀσμάτων, καταγραφέντων ἐπὶ φωνοταινιῶν μαγνητοφώνου ἐν τῇ περιφερείᾳ Κονίτσης. Οὕτω ὁ ἀριθμὸς τῶν εἰς φωνοταινίας ἀποτυπωθέντων δημοτικῶν ᾀσμάτων τῆς Συλλογῆς ἀνῆλθεν εἰς 936, τῶν ὁποίων τινὰ κατεγράφησαν εἰς εὐρωπαϊκὴν μουσικὴν γραφήν.

δ´) Τὸ Ἀρχεῖον τῆς Ἱστορίας τοῦ Ἑλληνικοῦ Δικαίου

Κατὰ τὸ ἔτος 1954 αἱ ἐργασίαι τοῦ Ἀρχείου συνεκεντρώθησαν κυρίως περὶ τὴν ἔρευναν τοῦ δικαίου κατὰ τὴν Καποδιστριακὴν ἐποχήν, καὶ εἰδικώτερον τῆς νομικῆς ἐπιστημονικῆς δράσεως τῶν κατελθόντων εἰς Ἑλλάδα ἐκ τοῦ ἐξωτερικοῦ καὶ τῶν Ἰονίων νήσων Ἑλλήνων νομικῶν, οἵτινες ὑπῆρξαν οἱ πρωτεργάται τῆς μετὰ τὴν ἀπελευθέρωσιν πρώτης, ἀλλὰ καὶ ἀξιολόγου δογματικῆς περὶ δικαίου κινήσεως. Δείγματα δὲ τοιούτων ἐργασιῶν τῶν Ἰ. Γενατᾶ καὶ Β. Καποδίστρια ἐδημοσιεύθησαν εἰς τὸν κατὰ τὸ ἔτος τοῦτο ἐκδοθέντα 5ον τόμον τῆς Ἐπετηρίδος τοῦ Ἀρχείου.

Ἐκ παραλλήλου συνεχίσθη ἡ συναγωγὴ νομικοῦ ὑλικοῦ ἐκ τῶν χρόνων τῆς Τουρκοκρατίας.

Ἀτυχῶς, τὸ ἐλλιπὲς προσωπικὸν τοῦ Ἀρχείου ὄχι μόνον δὲν συνεπληρώθη, ἀλλὰ περιωρίσθη ἔτι μᾶλλον, προσωρινῶς μέν, ἀλλὰ πάντως κατὰ τρόπον προκαλέσαντα αἰσθητῶς περιορισμὸν τῶν ἐργασιῶν του.

ΕΡΓΑΣΙΑΙ ΑΝΑΣΤΗΛΩΣΕΩΣ ΒΥΖΑΝΤΙΝΩΝ ΜΝΗΜΕΙΩΝ ΚΑΤΑ ΤΑ ΕΤΗ 1953 ΚΑΙ 1954

Ἡ ὑπὸ τὴν διεύθυνσιν τοῦ ἐν τῷ Πανεπιστημίῳ καθηγητοῦ τῆς Βυζαντινῆς Ἀρχαιολογίας Ἀναστ. Ὀρλάνδου τελοῦσα ὑπηρεσία Ἀναστηλώσεως Ἀρχαίων καὶ Ἱστορικῶν Μνημείων τοῦ Κράτους ἐξετέλεσε κατὰ τὰ ἔτη 1953 καὶ 1954 τὰς κάτωθι ἐργασίας ἀναστηλώσεως καὶ συντηρήσεως βυζαντινῶν καὶ μεταβυζαντινῶν μνημείων.

1) Τοῦ ἐν Πυργίῳ τῆς *Χίου* ναοῦ τῶν Ἁγ. Ἀποστόλων ἐξησφάλισε τὴν στεγανότητα τῆς στέγης.

2) Τῆς ἐν τῇ αὐτῇ νήσῳ *Νέας Μονῆς* ἐστερέωσε τὰ κινδυνεύοντα νὰ καταπέσωσι ψηφιδωτὰ τοῦ καθολικοῦ (11ου αἰ.).

3) Ἐπεμελήθη τῆς περισυλλογῆς τῶν ὑλικῶν πρὸς ἀνασυγκρότησιν ἐνίων μεταβυζαντινῶν ναῶν τῆς *Ζακύνθου* καταστραφέντων ἐκ τῶν τελευταίων σεισμῶν ὡς π.χ. τῆς Παναγίας τῶν Ἀγγέλων καὶ ἄλλων.

4) Ἀνακατεσκεύασε τὰ βυζαντινὰ παράθυρα τῶν πλαγίων πλευρῶν τοῦ ἐν Λεονταρίῳ τῆς Ἀρκαδίας βυζαντινοῦ ναοῦ τῶν Ἁγίων Ἀποστόλων.

5) Ἐπεμελήθη τῆς στερεώσεως τῶν ψηφιδωτῶν τοῦ νάρθηκος τῆς παρὰ τὸ Στεῖρι βυζαντινῆς *Μονῆς τοῦ Ὁσίου Λουκᾶ,* ἀπειλούντων πτῶσιν. (Προτομὴ Χριστοῦ ὑπὲρ τὴν βασίλειον πύλην, ψηφιδωτὸν Κωνσταντίνου καὶ Ἑλένης τῆς δυτικῆς πλευρᾶς κλπ.).

6) Ἐξετέλεσε τὴν στερέωσιν τοῦ βυζαντινοῦ ναοῦ τῆς Παλαιᾶς *Μονῆς τοῦ Φιλοσόφου,* παρὰ τὴν Δημητσάναν, ἐπιμελείᾳ τοῦ κ. Τ. Γριτσοπούλου.

7) Κατεσκεύασε, τῇ γενναίᾳ συνδρομῇ τῆς Ἀρχαιολογικῆς Ἑταιρείας καὶ τοῦ Τεγεατικοῦ Συνδέσμου, μέγα ἐκ σιδηροπαγοῦς σκυροδέματος στέγαστρον χάριν προστασίας τοῦ λαμπροῦ ψηφιδωτοῦ δαπέδου τῆς *βασιλικῆς τῆς Τεγέας,* τοῦ εἰκονίζοντος τοὺς 12 μῆνας τοῦ ἔτους καὶ τοὺς 4 ποταμοὺς τοῦ Παραδείσου (5ου αἰῶνος).

8) Ἐπελήφθη τῆς στερεώσεως τοῦ βυζαντινοῦ ναοῦ τῆς *Μαυριωτίσσης,* ἐν Καστοριᾷ, διὰ κατασκευὴν προστεγάσματος καὶ ἀνακεραμώσεως τῆς στέγης. Κατὰ τὰς ἐργασίας ταύτας γενομένας ὑπὸ τὴν ἐποπτείαν τοῦ ἐπιθεωρητοῦ ἀρχαιότητος Εὐστ. Στίκα ἀπεκαλύφθησαν κατὰ τὰ ἄκρα ἀετώματα τοιχογραφίαι τοῦ 11ου αἰ. εἰκονίζουσαι ἡ μὲν τὴν Ἀνάληψιν, ἡ δὲ τὴν Πεντηκοστήν.

9) Ἀνέλαβε τὴν στερέωσιν τοῦ βυζαντινοῦ ναοῦ τοῦ Ἁγ. Δημητρίου παρὰ τὸ χωρίον *Τουρκοπάλουκον* τῆς περιοχῆς *Πάργας,* ἐπιστατήσαντος τοῦ καθηγητοῦ τοῦ Πολυτεχνείου κ. Δ. Εὐαγγελίδη.

10) Ἐξετέλεσε στερεωτικὰς ἐργασίας εἰς τοὺς ναοὺς τοῦ *Γερανίου* καὶ τῆς Ἁγ. Σοφίας *Μονεμβασίας,* εἰς τὴν ὁποίαν κατεσκεύασε νέα σιδηρᾶ ὑαλοστάσια εἰς τὰ παράθυρα τοῦ τρούλλου καὶ τῶν τοίχων.

11) Ἐστερέωσε διὰ τοῦ εἰδικοῦ ψηφωτοῦ Δ. Σκόρδου καὶ ὑπὸ τὴν ἐποπτείαν τοῦ Ἐφόρου Ἀρχαιοτήτων κ. Ν. Πλάτωνος, τὰ ψηφιδωτὰ τοῦ παλαιοχριστιανικοῦ ἀναβρυτηρίου *Χερσονήσου Κρήτης.*

12) Ἀνακατεσκεύασε διὰ σιδηροπαγοῦς σκυροδέματος τὰς ὀροφὰς τῶν πτερύγων τῆς ἐν *Σπέτσαις* ἱστορικῆς οἰκίας τοῦ Χατζῆ Γιαννούλη Μέξη.

13) Ἐπελήφθη τῆς στερεώσεως τοῦ ἐν *Σοπωτῷ Ἀροανείας* μεταβυζαντινοῦ ναοῦ τοῦ Ἁγ. Γεωργίου.

14) Προέβη εἰς τήν συντήρησιν τῶν τοιχογραφιῶν καὶ στερέωσιν τῶν τοίχων τοῦ παρὰ τήν *Νέαν Μάκρην* μονοκλίτου μεταβυζαντινοῦ ναοῦ 'Αγ. 'Ιωάννου τοῦ Θεολόγου.

15) 'Εξετέλεσε τήν ἐπισκευήν τοῦ τρούλλου καί ἀνακεράμωσιν τῶν στεγῶν τοῦ ἐν 'Αθήναις βυζαντινοῦ ναοῦ τῆς *Πσναγίας τοῦ Λυκοδήμου* (πρώην ρωσικῆς ἐκκλησία).

16) 'Ετοποθέτησε σιδηρᾶ ὑαλοστάσια μετά τῶν σχετικῶν ὑαλοπινάκων εἰς τὸν πέρυσιν ἀναστηλωθέντα βυζαντινόν ναόν τῆς *'Αγ. Σωτῆρας* τοῦ χωρίου *Χριστιάνον Τριφυλίας*.

17) 'Εξετέλεσε τὴν στερέωσιν καί συντήρησιν τῆς παλαιοχριστιανικῆς βασιλικῆς *Παλαιοπόλεως Κερκύρας*, τοῦ βυζαντινοῦ ναοῦ *'Αγ. 'Ιάσωνος καί Σωσιπάτρου* ἐν τῇ πόλει Κερκύρας καί τοῦ ναοῦ τοῦ *Παντοκρότορος* ἐν τῷ χωρίῳ 'Αγ. Μαρίκῳ τῆς Κερκύρας.

18) 'Ανεστήλωσε τάς καείσας πτέρυγας τῶν ἐν 'Αγ. ῎Ορει Μονῶν: *Παντοκράτορος καὶ Ξηροποτάμου* καί ἐστερέωσε, διά τοῦ εἰδικοῦ ζωγράφου κ. Φ. Ζαχαρίου τὰς κινδυνευούσας νά καταπέσωσι περιφήμους τοιχογραφίας τοῦ Πανσελήνου ἐν τῷ ναῷ τοῦ *Πρωτάτου* τῶν Καρυῶν. 'Εστερέωσεν ἐπίσης καί 12 φορητάς εἰκόνας τῆς *Μ. Χελανδαρίου*, ὡς καὶ τὴν ἐν τῇ αὐτῇ Μονῇ ψηφιδωτήν εἰκόνα τήν παριστῶσαν τὴν Θεοτόκον ἐν προτομῇ βαστάζουσαν τὸ παιδίον 'Ιησοῦν.

19) 'Επιστασίᾳ τοῦ καθηγητοῦ Α. 'Ορλάνδου ἀνεστήλωσεν ἐν *Μυστρᾷ* διά τοῦ ἀρχιτεχνίτου 'Ιω. Μπουρνάκα τόν βυζαντινὸν ναόν τοῦ *'Αγ. Γεωργίου* ἐν τῇ Κάτω Πόλει καὶ τόν μεταβυζαντινὸν ναὸν τοῦ *'Αγ. Χριστοφόρου* (παρὰ τὴν Μάρμεραχ) χάριν προφυλάξεως τῶν ἐν αὐτῷ τοιχογραφιῶν.

20) 'Εξησφάλισε ἀπό τῆς κατακλύσεως τῶν ὑδάτων τοῦ παραρρέοντος ποταμοῦ τὸν βυζαντινὸν ναὸν τῆς *Πόρτα Παναγιᾶς Τρικκάλων* διὰ τῆς κατασκευῆς προστατευτικοῦ κρηπιδώματος, ἐπιστασίᾳ τοῦ μηχανικοῦ τῆς Νομαρχίας Τρικκάλων κ. Καλκετενίδη.

21) 'Εστέγασε τὸν βομβαρδισθέντα μεταβυζαντινόν ναὸν τῆς *Κοιμήσεως τῆς Θεοτόκου* τοῦ χωρίου *Ζάρκου* (μεταξὺ Τρικκάλων καὶ Λαρίσης) εἰς τοὺς τοίχους τοῦ ὁποίου ἀπεκαλύφθησαν καλαὶ τοιχογραφίαι τοῦ 16ου αἰῶνος χρονολογημέναι δι' ἐπιγραφῆς.

22) 'Ανακατεσκεύασε τὸν τροῦλλον τοῦ ἐν *Καλάμαις* βυζαντινοῦ ναοῦ τῶν *'Αγ. 'Αποστόλων* καὶ ἐστερέωσε τὴν πλινθοπερίκλειστον, ἰσόδομον τοιχοποιίαν τοῦ ἱεροῦ αὐτοῦ διὰ τοῦ ἀρχιτεχνίτου τῆς ἀναστηλώσεως 'Ιω. Μπουρνάκα.

23) 'Εμερίμνησε περί συντηρήσεως τοῦ ἐν τῇ *νησῖδι τῶν 'Ιωαννίνων* ναοῦ *'Αγ. Νικολάου τοῦ Σπανοῦ* καί τῶν Φιλανθρωπηνῶν.

24) 'Επιστασίᾳ τοῦ ἐπιθεωρητοῦ ἀρχιτέκτονος κ. Εὐστ. Στίκα ἀπεπεράτωσε τὴν ἀναστήλωσιν τοῦ βυζαντινου ναοῦ τῶν *'Αγ. Θεοδώρων*, παλαιᾶς μητροπόλεως τῶν *Σερρῶν*, ὡς καί τὴν συντήρησιν τοῦ προσφάτως παρά τήν Β.Δ. γωνίαν τοῦ ναοῦ ἀποκαλυφθέντος τρουλλωτοῦ παρεκκλησίου, κοσμουμένου διὰ τοιχογραφιῶν τοῦ 14ου αἰ.

25) 'Εστερέωσεν, ἐπιστασίᾳ τοῦ ἐπιμελητοῦ ἀρχαιοτήτων κ. Κ. Καλοκύρη, τὸν κινδυνεύοντα νὰ καταπέσῃ βόρειον τοῖχον τῆς ἐν *'Ηρακλείῳ Κρήτης* Παναγίας τῶν Σταυροφόρων.

26) 'Εμερίμνησε περί μερικῆς ἐπισκευῆς τοῦ ἱστορικοῦ ναοῦ τῆς *Μεταμορφώσεως τοῦ Σωτῆρος ἐν Τηγανίῳ τῆς Σάμου*.

27) 'Επεμελήθη διὰ τοῦ ἐκτάκτου ἐπιμελητοῦ κ. Σιγάλα τῆς ἐπισκευῆς τοῦ δικλίτου βυζαντινοῦ ναοῦ *Περίσσας Θήρας*.

28) 'Εξετέλεσε διὰ γενναίας δαπάνης τῆς 'Αρχαιολ. 'Εταιρείας τόν καθαρισμόν καὶ τήν στερέωσιν τῶν ψηφιδωτῶν τοῦ ἡμισφαιρικοῦ θόλου τοῦ ναοῦ *'Αγ. Γεωργίου Θεσσαλονίκης*, τῶν εἰκονιζόντων κατατομῆς, δύο τῶν σπουδαιοτέρων ἁγίων ἑκάστου μηνός, ἱσταμένους πρό πλουσίου ἀρχιτεκτονικοῦ βάθους.

29) 'Επεστάτησεν εἰς τήν ἀναστήλωσιν τῶν κελλίων τῆς νοτίας πλευρᾶς τῆς *Μ. Καισαριανῆς*, ἐκτελεσθείσης δαπάναις τῆς 'Αρχαιολογικῆς 'Εταιρείας καί τῆς ἐν 'Αθήναις Φιλοδασικῆς 'Ενώσεως.

ΤΟ ΔΕΚΑΤΟΝ ΔΙΕΘΝΕΣ ΒΥΖΑΝΤΙΝΟΛΟΓΙΚΟΝ ΣΥΝΕΔΡΙΟΝ

Κατά τό πρό διετίας ἐν Θεσσαλονίκῃ συνελθόν ἔνατον διεθνές Βυζαντινολογικόν συνέδριον εἶχεν ἀποφασισθῆ τό δέκατον νά συνέλθῃ ἐν Κωνσταντινουπόλει.

Τοῦτο, ὡς ἐξάγεται ἐκ τῶν ὑπὸ τῆς ὀργανωτικῆς ἐπιτροπῆς ἀποσταλεισῶν προσκλήσεων, θά συνέλθῃ ὄντως ἐν Βυζαντίῳ μέ διάρκειαν τῶν ἐργασιῶν του ἀπό τῆς 15 - 21 Σεπτεμβρίου 1955.

Αἱ περιλήψεις τῶν γενησομένων ἀνακοινώσεων συνιστᾶται ν' ἀποσταλοῦν εἰς τό κεντρικόν γραφεῖον μέχρι τέλους Μαρτίου συντεταγμέναι εἰς Γαλλικήν, Γερμανικὴν ἢ 'Αγγλικὴν γλῶσσαν, αὐτονόητον εἶναι ὅμως ὅτι ἀνακοινώσεις δύνανται νὰ γίνουν εἰς τάς ἐν τοῖς προηγουμένοις συνεδρίοις καθιερωμένας γλώσσας. Νεώτεραι ἀνακοινώσεις ἐκ μέρους τῆς 'Επιτροπῆς θά ἐπακολουθήσουν.

Η ΕΚΔΟΣΙΣ ΤΩΝ ΥΜΝΩΝ ΡΩΜΑΝΟΥ ΤΟΥ ΜΕΛΩΔΟΥ

Κατὰ Νοέμβριον 1954 ἐκυκλοφόρησεν εἰς ὀγκώδη τόμον ἐξ 806 σελίδων ὁ δεύτερος τόμος τῶν Ὕμνων Ρωμανοῦ τοῦ Μελῳδοῦ, ἐπὶ τῇ βάσει τῶν πατμιακῶν κωδίκων (καί πάσης τῆς λοιπῆς παραδόσεως). Τοῦ τόμου, ὁ ὁποῖος προσφωνεῖται εἰς τὸν γηραιὸν βυζαντινολόγον κ. 'Ιω. Β. Παπαδόπουλον, προτάσσονται σύντομα προλεγόμενα τοῦ καθηγητοῦ Ν. Β. Τωμαδάκη καὶ ἐκτενὴς περιγραφὴ τῶν κοντακαρίων τῆς Πατμου ὑπὸ τῶν συνεργατῶν κ.κ. Μάρκου Ναουμίδου καὶ Π. Γ. Νικολοπούλου. Ἕπεται ἡ ἔκδοσις 14 ἀκόμη ὕμνων (ιε´ - κη´), ὧν οἱ πέντε ὅλως ἀνέκδοτοι, κριτικῶς ἐκδιδομένων μεθ' εἰσαγωγῆς καθ' ἕκαστον ὑπὸ τῶν συνεργατῶν Λυδίας 'Αθανασοπούλου, Ἥβης 'Αντωνοπούλου, 'Αγνῆς Βασιλικοπούλου, Σοφίας Παπαδημητρίου, Νικολάου Λιβαδάρα, Βασιλείου Μανδηλαρᾶ, Παναγιώτου Περσιάνη καὶ Εὐαγγέλου Β. Πετρούνια. 'Ο τελευταῖος ἔχει συντάξει τοὺς γραμματικοὺς καὶ λεξικογραφικοὺς πίνακας.

Τοῦ ἑτοιμαζομένου ἤδη τρίτου τόμου, ὁ ὁποῖος ὑπολογίζεται νὰ ἐκδοθῇ τό 1957, θὰ προταχθῇ περιγραφὴ τῶν σιναϊτικῶν κοντακαρίων ἐπιχειρουμένη ὑπὸ τοῦ συνεργάτου κ. Ν. Α. Λιβαδάρα. (Κρίσις ὑπὸ S. Salaville «Revue des Études Byzantines», τόμ. XII (1954), σσ. 250 - 252. Πρβλ. καὶ 'Αθ. Κομίνην «'Αθηνᾶ» ΝΖ', 1953, σσ. 377 - 389, ΝΗ', 1954, σσ. 366 - 371 Ν. Α. Λιβαδάραν, ΕΕΒΣ 24, 1954, σσ. 337 - 350).

ΤΑ ΥΠΟ ΤΟΥ Δ. ΣΥΜΒΟΥΛΙΟΥ ΤΗΣ ΕΤΑΙΡΕΙΑΣ ΚΑΤΑ ΤΟ 1953 ΠΕΠΡΑΓΜΕΝΑ

Φίλοι ἑταῖροι,

Κατὰ τὴν περυσινὴν γενικὴν συνέλευσιν, εἴχομεν ἀνακοινώσει ὅτι μέλη τῆς Ἑταιρείας ἡμῶν ἐπρόκειτο νὰ μετάσχωσι τοῦ ἐν Θεσσαλονίκῃ Θ' Βυζαντινολογικοῦ συνεδρίου. Σήμερον ἀνακοινοῦμεν ὑμῖν ὅτι εἰς τὸ συνέδριον αὐτό, τὸ ὁποῖον ἐστέφθη ὑπὸ πλήρους ἐπιτυχίας, ὡς ἐπίσημος ἀντιπρόσωπος τῆς Ἑταιρείας ἡμῶν παρέστη ὁ γενικὸς γραμματεὺς αὐτῆς κύριος Φαίδων Κουκουλές, ἐκ δὲ τῶν μελῶν τοῦ Δ. Συμβουλίου οἱ κύριοι Νικόλαος Τωμαδάκης, Γεώργιος Ζώρας καὶ Γεώργιος Μέγας, οἵτινες πάντες ἔκαμον ἀξιολόγους ἀνακοινώσεις, πρὸς δὲ καὶ ὁ ἀντιπρόεδρος τῆς Ἑταιρείας κύριος Φίλιππος Δραγούμης. Εὐχαρίστως δ' ἀναγγέλλομεν ὑμῖν ὅτι κατὰ τὴν ἔκθεσιν βιβλίων σχετικῶν μὲ τὸ Βυζάντιον τὴν διοργανωθεῖσαν ὑπὸ τῆς Ἐπιτροπῆς τοῦ συνεδρίου ἀντεπροσωπεύθη καὶ ἡ ἡμετέρα Ἑταιρεία διὰ τῶν ἐκδόσεών της καὶ ἔργων τῶν ἑταίρων της, ἅτινα ἐφείλκυσαν τὴν προσοχὴν τῶν κυρίων συνέδρων.

Ἡ Ἑταιρεία ἡμῶν ἔσχε τὴν εὐχαρίστησιν νὰ ὑποδεχθῇ ἐν τῇ μεγάλῃ αἰθούσῃ τοῦ ξενοδοχείου τῆς Μεγάλης Βρεττανίας τοὺς ἐξ Ἀθηνῶν διελθόντας συνέδρους, οἵτινες ἔμειναν κατενθουσιασμένοι καὶ ἀπὸ τὴν ἐγκάρδιον ὑποδοχὴν καὶ ἀπὸ τὴν παρακολούθησιν τῶν Ἑλληνικῶν χορῶν, τοὺς ὁποίους, ἐν συνεργασίᾳ τοῦ Λυκείου τῶν Ἑλληνίδων, διωργάνωσεν ἡ ἡμετέρα Ἑταιρεία.

Ἐπειδὴ κατὰ τὴν ἐπίσκεψιν τῶν συνέδρων εἰς Ἅγιον Ὄρος μία τῶν μετεχουσῶν τῆς ἐκδρομῆς, ὑπάλληλος τοῦ Μουσείου τῆς Ἀκροπόλεως, παραβαίνουσα τοὺς θεσμοὺς τοῦ Ἁγίου Ὄρους καὶ σεβαστὰς παραδόσεις, ἀπεβιβάσθη εἰς αὐτό, ἡ Ἑταιρεία ἐζήτησε παρὰ τοῦ Ὑπουργείου τῆς Παιδείας τὴν παραδειγματικὴν τιμωρίαν της.

Κατὰ τὸ ἐν Θεσσαλονίκῃ συνελθὸν συνέδριον, πρὸς διευκόλυνσιν τῶν περὶ τὰ Βυζαντινὰ ἀσχολουμένων, ἀπεφασίσθη, ἵνα κατὰ πενταετίαν, ἐκδίδεται ἐν Μονάχῳ τόμος περιλαμβάνων κατάλογον τῶν σχετικῶν ἐργασιῶν τῶν δημοσιευομένων εἰς τὰ διάφορα κράτη, τὸ ἔργον δὲ αὐτὸ διὰ τὴν Ἑλλάδα ἀνετέθη εἰς τὴν ἡμετέραν Ἑταιρείαν, ἥτις λίαν εὐχαρίστως τὸ ἀνέλαβεν.

Ἐπὶ τῷ ἑορτασμῷ τῆς χιλιετηρίδος τῆς πατριαρχικῆς βιβλιοθήκης Ἀλεξανδρείας, ἡ Ἑταιρεία ἡμῶν ἀνεκηρύχθη ἐπίτιμος ἑταῖρος τοῦ ἐν τῇ πόλει ταύτῃ Ἰνστιτούτου Ἀνατολικῶν Σπουδῶν, τῆς αὐτῆς δὲ τιμῆς ἔτυχον καὶ οἱ ἐκ τῶν μελῶν τοῦ Δ. Συμβουλίου κατὰ τὸν ἑορτασμὸν παραστάντες κύριοι Νικόλαος Τωμαδάκης καὶ Φαίδων Κουκουλές.

Θερμὰ συγχαρητήρια κατὰ τὸ διαρρεῦσαν ἔτος ἀπηύθυνεν ἡ Ἑταιρεία ἡμῶν πρὸς τὸ Πανεπιστήμιον τῆς Χιλῆς, ἐπὶ τῇ ἐπ' αὐτοῦ ἀναγγελίᾳ ὅτι διωργάνωσε σειρὰν διαλέξεων ἐπὶ τῇ πεντακοσιετηρίδι τῆς ἁλώσεως τῆς Κωνσταντινουπόλεως, ὧν διαλέξεων ἀπέστειλε κατάλογον.

Μετ' ἀφάτου λύπης ἐπληροφορήθη ἡ Ἑταιρεία ἡμῶν ἡ ἐπὶ τόσα συναπτὰ ἔτη συντόνους καταβάλλουσα προσπαθείας πρὸς ἔρευναν τοῦ Βυζαντινοῦ κόσμου καὶ διαφώτισιν τοῦ Ἑλληνικοῦ λαοῦ περὶ τῆς ἀξίας καὶ σημασίας τοῦ Βυζαντίου, μετ' ἀφάτου, λέγομεν, θλίψεως ἐπληροφορήθη τὴν ὑπὸ τοῦ Ὑπουργείου τῆς Παιδείας περικοπὴν τῆς ἐν τῷ Πανεπιστημίῳ Ἀθηνῶν ἕδρας τοῦ δημοσίου, ἰδιωτικοῦ βίου καὶ πολιτισμοῦ τῶν Βυζαντινῶν.

Οἱ ἀμελετήτως προτείναντες τὴν κατάργησιν ταύτην δὲν ἔλαβον ὑπ' ὄψιν οὐ μόνον τὴν ἐπιστημονικήν, ἀλλὰ καὶ τὴν ἐθνικὴν σημασίαν μιᾶς τοιαύτης ἕδρας ἐν Ἑλλάδι, ὅπου ὀφείλουν κατ' ἐξοχὴν νὰ καλλιεργῶνται αἱ Βυζαντιναὶ σπουδαί, καθ' ὃν χρόνον ἄλλα κράτη, οὐχὶ ἀμέσως μὲ τὸ Βυζάντιον συνδεόμενα, σπεύδουν νὰ ἱδρύσουν Βυζαντινὰς ἕδρας εἰς τὰ Πανεπιστήμιά των. Ἂς ἐλπίσωμεν ὅτι ἡ προκληθεῖσα ἐκ τῆς περικοπῆς αὐτῆς ἀγανάκτησις τοῦ Ἑλληνικοῦ κοινοῦ θὰ πείσῃ τοὺς ἰθύνοντας νὰ ἐπανορθώσουν τὴν ἀτυχεστάτην ἀπόφασιν.

Τὴν ἀλληλεγγύην της πρὸς τοὺς δυστυχεῖς σεισμοπλήκτους τῶν Ἰονίων νήσων δεικνύουσα ἡ ἡμετέρα Ἑταιρεία προθύμως ἀπέστειλε τόμους τῆς Ἐπετηρίδος της εἰς τὴν ὑπὲρ αὐτῶν ὀργανωθεῖσαν ἀγορὰν βιβλίων.

Κατὰ τὸ διαρρεῦσαν ἔτος ὁ Χάρων σημαντικῶς ἠραίωσε τὰς τάξεις τῶν ἑταίρων ἡμῶν, ἐκλεκτοὺς ἐξ αὐτῶν ἀπαγαγὼν εἰς τὴν αἰωνιότητα. Ἐν πρώτοις ἀπεσπάσθη τῆς συγγενείας ἡμῶν ὁ τακτικὸς καθηγητὴς τῆς Ἑλληνικῆς φιλολογίας ἐν τῷ Πανεπιστημίῳ Ἀθηνῶν Ἀντώνιος Χατζῆς. Ὁ ἀείμνηστος ἐπὶ μίαν πεντηκονταετίαν ἀόκνως ὑπηρέτησε τὰ Ἑλληνικὰ γράμματα καὶ ὡς διδάσκαλος ἀπὸ τῆς ἕδρας τοῦ Ἀρσακείου καὶ ἀπὸ τῆς πανεπιστημιακῆς ἕδρας, πρὸς δὲ ὡς συντάκτης τοῦ ἱστορικοῦ λεξικοῦ τῆς Ἑλληνικῆς γλώσσης καὶ ὡς συγγραφεὺς φιλολογικῶν ἔργων, τὰ ὁποῖα συνέβαλον εἰς προαγωγὴν τῆς ἐρεύνης τοῦ ἀρχαίου Ἑλληνικοῦ κόσμου. Ἀξιολογωτάτη εἶναι ἡ περὶ Πτολεμαίου Χέννου παλαιοτέρα μελέτη αὐτοῦ ὡς καὶ αἱ μετέπειτα ἔρευναί του περὶ ἔπους, περὶ τοῦ ἀρχαίου Ἑλληνικοῦ δράματος, καὶ περὶ τῆς ποιητικῆς τοῦ Ἀριστοτέλους. Ἰδιαιτέρως ηὐδοκίμει ὁ ἀείμνηστος εἰς ζητήματα τοπωνυμικά, τὰ ὁποῖα ἠρεύνα καὶ ἔλυε μετὰ σπανίας ὀξυνοίας. Οὐδὲ περιω-

ρίζετο ὁ Χατζῆς μόνον εἰς τοῦ ἀρχαίου κόσμου τὴν ἔρευναν. Ἔχων ὑπ' ὄψιν ὅτι ἑνιαῖος καὶ ἀδιάσπαστος εἶναι ὁ Ἑλληνικὸς βίος, ἠσχολεῖτο καὶ μὲ θέματα τῆς Βυζαντινῆς περιόδου ἀξιολόγους δημοσιεύσας παρατηρήσεις περὶ τοῦ ἐθνικοῦ ἡμῶν ἔπους· ἀλλὰ καὶ ἡ νεωτέρα Ἑλλὰς τὸν ἐνδιέφερεν, ὅπως δεικνύει ἡ περὶ τῆς οἰκογενείας τῶν Ραοὺλ - Ρὰλ - Ράλληδων μελέτη του καὶ ἡ περὶ τῶν Ἀθηναϊκῶν οἰκογενειακῶν ἐπιθέτων ἐργασία του.

Ὁ Ἀντώνιος Χατζῆς ὡς ἄνθρωπος ὑπῆρξε σεμνός, ὡς ἐρευνητὴς ἀθόρυβος, θερμὸς δὲ πατριώτης μετὰ πάθους ὑποστηρίζων τὰς γλωσσικὰς αὐτοῦ πεποιθήσεις καὶ σθεναρῶς τῶν ἐθνικῶν ἀντεχόμενος παραδόσεων. Διὰ τοῦ θανάτου του ἐδημιουργήθη ὄντως σημαντικὸν κενὸν εἰς τὰς οὐχὶ πυκνάς, δυστυχῶς, τάξεις τῶν παρ' ἡμῖν περὶ τὴν ἀρχαίαν Ἑλληνικὴν φιλολογίαν ἀσχολουμένων.

Μετὰ τὸν Χατζῆν, ἐθρηνήσαμεν τὴν ἀπώλειαν ἑτέρου προσφιλοῦς μέλους, τοῦ Μιχαὴλ Μιχαηλίδου Νουάρου, ἀνδρός, ὅστις οὐχὶ μόνον ὡς καθηγητὴς ἐν Κύπρῳ, Κωνσταντινουπόλει καὶ Ἀθήναις πολυτίμους εἰς τὴν σπουδάζουσαν νεολαίαν παρέσχεν ὑπηρεσίας, ἀλλὰ καὶ τὴν ἐπιστήμην εὐδοκίμως ἐθεράπευσεν ἀσχοληθεὶς ἰδίᾳ μὲ ἱστορικάς, γλωσσικὰς καὶ λαογραφικὰς ἐρεύνας ἀναφερομένας εἰς τὴν ἰδιαιτέραν του πατρίδα Κάρπαθον, ἀλλὰ καὶ τὴν Δωδεκάνησον καθ' ὅλου, ὑπὲρ τῶν ἐθνικῶν ἀγώνων τῆς ὁποίας διὰ τῆς γραφίδος του ἐνεργὸν ἔλαβε μέρος. Γνωσταὶ εἰς εὐρύτερον κύκλον, πλὴν ἄλλων μικροτέρων, εἶναι αἱ ἑξῆς ἐργασίαι του α) ἱστορίαι τῆς νήσου Καρπάθου β) δημοτικὰ τραγούδια Καρπάθου γ) λαογραφικὰ σύμμικτα Καρπάθου δ) νομικὰ ἔθιμα Δωδεκανήσου ε) ἱστορίαι τῆς Δωδεκανήσου ἀπὸ τῆς μυθικῆς ἐποχῆς μέχρι τῆς Ἰταλοκρατίας ϛ) γλωσσικὰ καὶ λαογραφικὰ Κάσου, ἐν συνεργασίᾳ δὲ μετὰ τοῦ γυμνασιάρχου Τρύφωνος Εὐαγγελίδου ζ) ἱστορίαι τῆς νήσου Κάσου ἀπὸ τῶν ἀρχαιοτάτων χρόνων μέχρι τῶν καθ' ἡμᾶς.

Εἰς πάσας τὰς ἐργασίας ταύτας διακρίνει τις τὸν θερμὸν πατριώτην καὶ τὸν σοβαρὸν καὶ εὐσυνείδητον ἐρευνητήν, ὅστις προήγαγε διὰ τῶν ἐρευνῶν του τὸν κλάδον τῆς ἐπιστήμης εἰς ὃν ἀφιερώθη.

Οὐδ' ὑπῆρξε μικροτέρα ἡ λύπη ἡμῶν ἐπὶ τῇ ἀπωλείᾳ παλαιῶν καὶ πολυτίμων συνεργατῶν μας, οἵτινες ἐβοήθησαν τὰς προσπαθείας τῆς Ἑταιρείας, ἐννοοῦμεν τὸν καθηγητὴν τοῦ Πολυτεχνείου Ἰωάννην Δοανίδην, λόγιον ἄνδρα, εὐδόκιμον διδάσκαλον καὶ ἐπιστήμονα μὲ ἰδιαιτέραν συμπάθειαν παρακολουθοῦντα καὶ ὑποβοηθοῦντα, λόγῳ καὶ ἔργῳ, τὴν δρᾶσιν τῆς Ἑταιρείας, τὸν καθηγητὴν τῆς σχολῆς καλῶν τεχνῶν Δημήτριον Τσιπούραν, τοὺς Ἰωάννην Ἀθηνογένην καὶ Δ. Μουστάκαν ζηλωτὰς τοῦ ἔργου ἡμῶν καὶ τὴν ἐπὶ μακρὰ ἔτη μετ' ἰδιαιτέρου ἐνδιαφέροντος παρακολουθοῦσαν καὶ ἐνισχύουσαν τὰς πρὸς διαφώτισιν τοῦ κοινοῦ προσπαθείας μας Καλλιόπην Μελισσηνοῦ.

Ἂς εἶναι αἰωνία ἡ μνήμη τῶν ἀπελθόντων ἑταίρων ἡμῶν.

Κατὰ τὴν περυσινὴν γενικὴν τῶν ἑταίρων συνέλευσιν ἀπεφασίσθη, ἵνα ὁ ΚΓ' τόμος τῆς Ἐπετηρίδος ἡμῶν ἐκδοθῇ εἰς τιμὴν τοῦ γενικοῦ γραμματέως τῆς Ἑταιρείας κυρίου Φαίδωνος Κουκουλέ. Εἰς τὸν τόμον αὐτὸν ἔσπευσαν ν' ἀποστείλουν μελέτας οὐ μόνον ἡμέτεροι, ἀλλὰ καὶ ξένοι ἐπιστήμονες, ἀποτέλεσμα δὲ ὑπῆρξεν ἡ εἰς ὄγκον αὔξησις αὐτοῦ, ἕνεκα τῆς ὁποίας δὲν δυνάμεθα σήμερον, ὡς ἐπεθυμοῦμεν, νὰ τὸν παρουσιάσωμεν ἐκδεδομένον. Δηλοῦμεν ὅτι ἡ τύπωσις ἔχει προχωρήσει μέχρι τοῦ 30οῦ τυπογραφικοῦ φύλλου καὶ ὅτι ἐλπίζομεν οὐχὶ μετὰ πολὺ νὰ τὸν ἔχωμεν εἰς τὴν διάθεσιν τῶν ἑταίρων.

Ὡς γνωστόν, ὁ ἕτερος τῶν σκοπῶν τῆς Ἑταιρείας ἐπιδιώκεται δι' ἐπιστημονικῶν διαλέξεων μὲ θέματα βυζαντινά. Τοῦτον ἐκπληροῦσα ἡ Ἑταιρεία, ἔδωκεν ἐν τῇ εὐμενῶς παραχωρηθείσῃ αἰθούσῃ τῆς Ἑταιρείας τῶν Φίλων τοῦ Λαοῦ — ἣν θερμῶς διὰ τοῦτο εὐχαριστοῦμεν — τὰς ἑξῆς διαλέξεις.

1ον) ὑπὸ τοῦ κυρίου Β α σ ι λ ε ί ο υ Λ α ο ύ ρ δ α, περὶ τῶν Βυζαντινῶν σπουδῶν ἐν Ἀμερικῇ καὶ εἶτα περὶ τοῦ πατριάρχου Φωτίου καὶ τῆς ἐποχῆς του 2ον) ὑπὸ τῆς κυρίας Ἀ θ η ν ᾶ ς Τ α ρ σ ο ύ λ η περὶ Βυζαντινῶν μοναστηρίων τῆς Κύπρου 3ον) ὑπὸ τοῦ κ. Ν. Τ ω μ α δ ά κ η περὶ Γεωργίου τοῦ Σχολαρίου καὶ τῶν πολιτικῶν αὐτοῦ ἀντιλήψεων 4ον) ὑπὸ τοῦ κ. Σ ά β β α Π α π α δ ο π ο ύ λ ο υ περὶ Τριβωνιανοῦ, 5ον) ὑπὸ τοῦ κ. Π α ν α γ ι ώ τ ο υ Τ ρ ε μ π έ λ α περὶ τῆς σημασίας καὶ ἐννοίας τῆς ἐν τῇ λειτουργίᾳ ἀναφορᾶς 6ον) ὑπὸ τοῦ κ. Κ ω ν σ τ α ν τ ί ν ο υ Μ π ό ν η περὶ τοῦ Σωφρονίου Ἱεροσολύμων (634/8) ὡς θεολόγου, ἐγκωμιαστοῦ καὶ ὑμνογράφου 7ον) ὑπὸ τοῦ κ. Δ η μ η τ ρ ί ο υ Ο ἰ κ ο ν ο μ ί δ ο υ περὶ Μιχαὴλ τοῦ Γενναίου καὶ τῶν δημοτικῶν περὶ αὐτοῦ ᾀσμάτων, ἑλληνικῶν καὶ βουλγαρικῶν καὶ 8ον) ὑπὸ τοῦ κ. Δ η μ η τ ρ ί ο υ Κ ω τ σ ά κ η περὶ τῆς ἀστρονομίας καὶ ἀστρολογίας κατὰ τοὺς βυζαντινοὺς χρόνους.

Ὡς γνωστόν, κατ' ἔτος τελοῦμεν μνημόσυνον ἐπὶ τῇ ἁλώσει ὑπὲρ Κωνσταντίνου τοῦ Παλαιολόγου καὶ τῶν μετ' αὐτοῦ συναγωνισαμένων καὶ πεσόντων ἔν τινι τῶν παρὰ τὰς Ἀθήνας μονῶν. Τὸ μνημόσυνον τοῦτο ἐτελέσθη κατὰ τὸ παρελθὸν ἔτος ἐν τῇ Ἱερᾷ Μονῇ Πεντέλης, τὸν προσήκοντα λόγον εἰπόντος τοῦ ἑταίρου κυρίου Σάββα Παπαδοπούλου. Ἐπὶ τῇ εὐκαιρίᾳ αὐτῇ ὁ γενικὸς γραμματεὺς τῆς Ἑταιρείας κ. Φαίδων Κουκουλὲς ὡμίλησε πρὸς τοὺς μετασχόντας τοῦ μνημοσύνου ἑταίρους περὶ τῆς ἱστορίας τῆς μονῆς.

Ἐπὶ πολλὰ ἔτη, δυνάμει τοῦ νόμου 2447, ἡ Ἑταιρεία ἡμῶν ἐλάμβανε παρὰ τοῦ Ὑπουργείου τῆς Παιδείας ἐτησίως δύο ἑκατομμύρια δραχμῶν, τὰ ὁποῖα ἐκάλυπτον τὰς δαπάνας ἑνὸς καὶ ἡμίσεος τυπογραφικοῦ φύλλου τῆς Ἐπετηρίδος μας, καὶ τὴν γλίσχρον ὅμως αὐτὴν ἐπιχορήγησιν περιέκοψε δυστυχῶς, τὸ Γενικὸν λογιστήριον, οἰκονομίας χάριν!

Τὸ Δ. Συμβούλιον, ἐν τῇ προσπαθείᾳ του νὰ ἐξασφαλίσῃ πόρους εἰς τὴν Ἑταιρείαν, κατέβαλε συντόνους πρὸς διαφόρους κατευθύνσεις προσπαθείας, εὐχαρίστως δ' ἀναγγέλομεν ὅτι οὐχὶ μόνον ἡ Πάγκειος Ἐπιτροπὴ διὰ τοῦ Προέδρου της κυρίου Φιλίππου Δραγούμη εὐηρεστήθη ν' αὐξήσῃ τὴν πρὸς τὴν Ἑταιρείαν ἐπιχορήγησίν της, ἀλλὰ καὶ τὸ Ὑπουργεῖον τῆς Παιδείας νὰ προσφέρῃ τὸ ποσὸν τῶν τριῶν ἑκατομμυρίων. Πρός τε τὴν Πάγκειον Ἐπιτροπὴν καὶ πρὸς ἀμφότερα τὰ Ὑπουργεῖα θερμαὶ καὶ κατὰ τὴν ἐπίσημον ταύτην στιγμὴν ἐκφράζονται εὐχαριστίαι.

Ἐπιθυμοῦν δὲ τὸ Δ. Συμβούλιον νὰ ἐξασφαλίσῃ μονίμους πόρους ὑπὲρ τῆς Ἑταιρείας, προέβη εἰς ἐνεργείας, ἵνα ἐνισχυθῇ τὸ ταμεῖον ἡμῶν διὰ τῆς συμμετοχῆς του εἰς τὰ ἐκ τοῦ ἐθνικοῦ λαχείου κέρδη, ἅς εὐχηθῶμεν δ' αἱ ἐνέργειαί του αὗται νὰ στεφθῶσιν ὑπὸ ἐπιτυχίας.

Τὸ διὰ τοῦ θανάτου τῶν ἑταίρων δημιουργηθὲν κενὸν συνεπληρώθη δι' ἐγγραφῆς κατὰ τὸ διαρρεῦσαν ἔτος δέκα καὶ ἑπτὰ τακτικῶν μελῶν, τεσσάρων δ' ἀντεπιστελλόντων.

Κατὰ τὸ παρελθὸν ἔτος συνεχίσθη ἡ ἀνταλλαγὴ τῆς Ἐπετηρίδος ἡμῶν μὲ διάφορα εἰδικὰ ξένα περιοδικά, εἰς ἃ προσετέθη καὶ τὸ ἐκδιδόμενον ὑπὸ τοῦ Σερβικοῦ Ἰνστιτούτου Βυζαντινῶν Σπουδῶν.

Ἡ βιβλιοθήκη Μυστακίδου, ὡς συνήθως, ἐχρησιμοποιήθη καὶ κατὰ τὸ παρελθὸν ἔτος ὑπὸ πολλῶν ἀναγνωστῶν, ἰδίᾳ ὑπὸ τῶν ἐνδιαφερομένων διὰ βιβλία σχετικὰ μὲ τὴν Μικρὰν Ἀσίαν. Ἀρκετοὶ ἐπίσης ἐχρησιμοποίησαν καὶ τὰ ὑπὸ τοῦ μακαρίτου καταληφθέντα χειρόγραφα.

Ὁ ταμίας ἡμῶν κύριος Γεώργιος Μανσόλας θ' ἀνακοινώσῃ ὑμῖν τὸν ἰσολογισμὸν τοῦ παρελθόντος ἔτους καὶ τὸν προϋπολογισμὸν τοῦ τρέχοντος, ἡ δὲ ἐξελεγκτικὴ ἐπιτροπὴ τὴν ἔκθεσίν της, καθ' ἣν πάντα τὰ βιβλία καὶ δικαιολογητικὰ εὑρέθησαν ἐν ἀπολύτῳ τάξει, χάρις εἰς τὴν ἀκρίβειαν καὶ τὸν ζῆλον τοῦ ἐκ τῶν ἑταίρων ἡμῶν κυρίου Θεοδώρου Γαλάνη.

Εἰς τὸν οἰκονομικὸν τομέα ἡ κατάστασις τῆς Ἑταιρείας ἡμῶν ὑπῆρξεν εὐχάριστος κατὰ τὸ διαρρεῦσαν ἔτος 1953.

Ἡ ταμειακὴ κίνησις ἐξειλίχθη ἱκανοποιητικῶς. Οὕτως αἱ γενικαὶ εἰσπράξεις συνεποσώθησαν εἰς 50.680.000, τὸ δὲ σύνολον τῶν πληρωμῶν ἀνῆλθεν εἰς δραχμὰς 50.120.000.

Τὰ ἔσοδα τῆς Ἑταιρείας ἡμῶν ἐκ συνδρομῶν μελῶν, δωρεῶν, πωλήσεων τόμων τῆς Ἐπετηρίδος κλπ. ἀνῆλθον εἰς 37.471.750 δραχ., τὰ δὲ ἔξοδα ἐν γένει εἰς δραχμὰς 8.326.920. Ἡ σημειουμένη διαφορὰ θὰ μᾶς ἐπιτρέψῃ νὰ ἐξακολουθήσωμεν τὴν ἔκδοσιν τῆς Ἐπετηρίδος μας.

Τὰ κατὰ τὴν 31ην Δεκεμβρίου ρευστὰ διαθέσιμα εἰς τὸ Ταμεῖον καὶ τὴν Ἐθνικὴν Τράπεζαν Ἑλλάδος καὶ Ἀθηνῶν ἦσαν δραχμαὶ 11.560.000.

Ὁ δημοσιευθησόμενος ἰσολογισμὸς τῆς χρήσεως τοῦ 1953 θὰ παράσχῃ σαφῆ τὴν εἰκόνα τῆς καταστάσεως τῆς ἡμετέρας Ἑταιρείας.

Αὐτά, φίλοι ἑταῖροι, εἶναι τὰ ὑπὸ τοῦ Δ. Συμβουλίου τῆς ἡμετέρας Ἑταιρείας πεπραγμένα τοῦ 1953. Ὑπὸ τὰς παρούσας περιστάσεις ἔπραξε τοῦτο ὅ,τι ἠδυνήθη, ἵνα ἀνταποκριθῇ εἰς τὸ ἀνατεθὲν αὐτῷ ἔργον, ὑπισχνεῖται δι' ὅτι θὰ ἐντείνῃ καὶ ἐν τῷ μέλλοντι τὰς προσπαθείας του, πρὸς πλήρη ἐπιτυχίαν τοῦ σκοποῦ, ὃν προέθετο ἡ Ἑταιρεία.

Ὁ Πρόεδρος
Π. ΠΟΥΛΙΤΣΑΣ

Ὁ Γραμματεὺς
Φ. ΚΟΥΚΟΥΛΕΣ

ΕΤΑΙΡΕΙΑ ΒΥΖΑΝΤΙΝΩΝ ΣΠΟΥΔΩΝ

ΓΕΝΙΚΟΣ ΙΣΟΛΟΓΙΣΜΟΣ 1 ΙΑΝΟΥΑΡΙΟΥ 1953 ΜΕΧΡΙ 31 ΔΕΚΕΜΒΡΙΟΥ 1953

ΕΝΕΡΓΗΤΙΚΟΝ	ΔΡΧ.
Ταμεῖον	
Μετρητὰ ὑπόλοιπον κατὰ τὴν 31/12/1953	560.000
Ἐθνικὴ Τράπεζα Ἑλλάδος & Ἀθηνῶν	
Λ/σμὸς καταθέσεων εἰς ὄψιν	11.100.000
Παλαιὸν ὑπόλοιπον ἐκμηδενισθὲν (Δρχ. 187.553)	1
Χρεώγραφα	
Τὰ φυλασσόμενα παρὰ τῇ Ἐθνικῇ Τραπέζῃ τῆς Ἑλλάδος (συμβατικὴ ἀξία)	25
Ἐπετηρίδες	
Ἀξία διαθεσίμων Σωμάτων Ἐπετηρίδων κλπ. Ἑταιρείας Βυζαντινῶν Σπουδῶν	116.500.000
Λευκώματα	
Ἀξία Λευκωμάτων τῆς Ἑταιρείας . . . (συμβατικὴ ἀξία)	50.000
Σήματα	
Ἀξία διαθεσίμων Σημάτων τῆς Ἑταιρείας (κονκάρδες) . . . . » »	350
Ἔπιπλα Γραφείου . . . . » »	5.000
Βιβλιοθήκη	
Διάφορα Συγγράμματα . . . . » »	50.000
Ὑλικὰ διάφορα	
Τσιγκογραφήματα (clichés), πλάκες κλπ. » »	10.000
	128.275.376

ΠΑΘΗΤΙΚΟΝ		ΔΡΧ.
Κεφάλαιον		
Τὸ σχηματισθὲν Κεφάλαιον ὡς οἱ προηγούμενοι Ἰσολογισμοὶ	Δρχ. 90.000.000	
Μεταφερόμενα πρὸς ἐπαύξησιν	» 30.000.000	120.000.000
Κέρδη καὶ Ζημίαι		
Ὑπόλοιπον ἀφιέμενον εἰς νέον		8.275.376
		128.275.376

ΑΝΑΛΥΣΙΣ ΜΕΡΙΔΟΣ «ΚΕΡΔΗ ΚΑΙ ΖΗΜΙΑΙ»

ΕΞΟΔΑ (Δοῦναι)	
Γενικὰ ἔξοδα Διαχειρίσεως	8.326.920
Μεταφερόμενα πρὸς ἐπαύξησιν τοῦ Κεφαλαίου	30.000.000
Ὑπόλοιπον Λ/σμοῦ Κέρδη καὶ Ζημίαι ἀφιέμενον εἰς Νέον	8.275.376
	46.602.296

ΕΣΟΔΑ (Λαβεῖν)	
Εἰσπράξεις ἐκ Συνδρομῶν	6.675.000
Εἰσπράξεις ἐκ Δωρεῶν	21.880.000
Διαφοραὶ ἐκ πωλήσεων Τόμων Ἐπετηρίδων	8.903.000
Διαφοραὶ ἐκ Τόκων	13.750
Ὑπόλοιπον προηγουμένης χρήσεως 1952	9.130.546
	46.602.296

Ἀθῆναι τῇ 16 Μαρτίου 1954

Ὁ Ταμίας
Γ. ΜΑΝΣΟΛΑΣ

Ὁ ἐπὶ τοῦ Λογιστικοῦ
Θ. Γ. ΓΑΛΑΝΗΣ

ΤΑ ΥΠΟ ΤΟΥ Δ. ΣΥΜΒΟΥΛΙΟΥ ΤΗΣ ΕΤΑΙΡΕΙΑΣ ΚΑΤΑ ΤΟ 1954 ΠΕΠΡΑΓΜΕΝΑ

Φίλοι ἑταῖροι,

Κατὰ τὸ πρὸ διετίας ἐν Θεσσαλονίκῃ συνελθὸν ἔνατον διεθνὲς Βυζαντινολογικὸν συνέδριον εἶχεν ἀποφασισθῆ τὸ ἑπόμενον δέκατον νὰ συγκληθῇ ἐν Κωνσταντινουπόλει. Εὐχαρίστως ἀγγέλλομεν ὑμῖν ὅτι ὄντως τοῦτο θὰ συγκληθῇ εἰς τὴν βασιλεύουσαν ἀπὸ τῆς 15 – 21 τοῦ προσεχοῦς Σεπτεμβρίου. Εἰς αὐτὸ ἐπισήμως προσεκλήθη καὶ ἡ ἡμετέρα Ἑταιρεία, ἥτις, εὐχαριστήσασα διὰ τὴν πρόσκλησιν, ἐδήλωσεν ὅτι ἐν καιρῷ θ' ἀνακοινώσῃ τίνες θὰ τὴν ἀντιπροσωπεύσωσιν εἰς αὐτό.

Ἡ ἡμετέρα Ἑταιρεία, λαβοῦσα ἀφορμὴν ἐκ τῆς ἐν τῇ Φιλοσοφικῇ Σχολῇ τοῦ Πανεπιστημίου Ἀθηνῶν περικοπῆς τῆς ἕδρας τοῦ δημοσίου καὶ ἰδιωτικοῦ βίου καὶ πολιτισμοῦ τῶν Βυζαντινῶν, ἕδρας οἱ σκοποὶ τῆς ὁποίας συμπίπτουσι μὲ τοὺς τῆς Ἑταιρείας ἡμῶν, ἀπηύθυνε πρὸς τὸ ἐπὶ τῶν Θρησκευμάτων καὶ τῆς Ἐθνικῆς Παιδείας Ὑπουργεῖον ἔντονον διαμαρτυρίαν διὰ τὴν τοιαύτην περικοπὴν τονίζουσα τὴν ἐπιστημονικὴν ἀλλὰ καὶ ἐθνικὴν σημασίαν τῆς ἕδρας αὐτῆς καὶ συνιστῶσα νὰ διορθωθῇ τὸ ἄτοπον.

Εἶναι, λέγεται ἐν τῇ διαμαρτυρίᾳ, ἀπαράδεκτον κράτη ἐλαχίστην ἔχοντα σχέσιν μὲ τὸ Βυζάντιον νὰ ἱδρύωσιν εἰς τὰ Πανεπιστήμιά των Βυζαντινὰς ἕδρας, εἰς τὴν σημερινὴν δ' Ἑλλάδα τὴν ἄμεσον διάδοχον καὶ κληρονόμον τοῦ Βυζαντινοῦ κόσμου νὰ καταργῶνται αἱ ἕδραι αἱ προοριζόμεναι διὰ τὴν μελέτην μιᾶς τῶν σπουδαιοτέρων περιόδων τῆς ἱστορίας ἡμῶν. Ἂς ἐλπίσωμεν ὅτι τὸ γενόμενον θὰ διορθωθῇ.

Εἷς τῶν κυρίων σκοπῶν τῆς ἡμετέρας Ἑταιρείας εἶναι, ὡς γνωστόν, ἡ προαγωγὴ τῶν Βυζαντινῶν σπουδῶν, ἣν ἐπιδιώκει καὶ διὰ τῆς ἐκδόσεως τῆς Ἐπετηρίδος της. Τὸν σκοπὸν τοῦτον ἐκπληροῦσα, ἐδημοσίευσε κατὰ τὸ 1954, παρὰ τὰς οἰκονομικὰς δυσχερείας, τὸν ΚΔ' τόμον τῆς Ἐπετηρίδος της ἐν ᾧ δημοσιεύονται ἀξιόλογοι μελέται.

Τὸ Δ. Συμβούλιον λαβὸν γνῶσιν ὅτι ὁ ἐν Nijmegen τῆς Ὁλλανδίας φιλέλλην καθηγητὴς F. J. de Waele διωργάνωσεν εἰς τὴν πόλιν αὐτὴν σειρὰν διαλέξεων ἐπὶ τῇ πεντακοσιετηρίδι ἀπὸ τῆς ἁλώσεως τῆς Κωνσταντινουπόλεως, ἀπηύθυνε πρὸς αὐτὸν θερμότατον εὐχαριστήριον διὰ τὴν προσπάθειάν του αὐτήν, ὡς καὶ διὰ τὸ καθ' ὅλου ὑπὲρ τῆς Ἑλλάδος ἐνδιαφέρον του.

Συνεχίσθη καὶ κατὰ τὸ παρελθὸν ἔτος ἡ ἀνταλλαγὴ τῆς ἡμετέρας Ἐπετηρίδος μὲ ξένα ἐπιστημονικὰ περιοδικά, εἰς ἃ προσετέθη καὶ τὸ ἐπαναλαβὸν τὴν διακοπεῖσαν ἔκδοσίν του περιοδικὸν τοῦ ἐν Ρώμῃ Γερμανικοῦ Ἀρχαιολογικοῦ Ἰνστιτούτου.

Τῆς Μυστακιδείου βιβλιοθήκης κατὰ τὸ 1954, ὡς καὶ κατὰ τὰ προηγούμενα ἔτη ἔκαμον χρῆσιν διάφοροι ἐπιστήμονες μελετήσαντες τά τε ἔντυπα σπάνια βιβλία αὐτῆς ὡς καὶ τὰ καταλειφθέντα χειρόγραφα τοῦ ἀειμνήστου δωρητοῦ αὐτῆς.

Ἐπληρώσαμεν, δυστυχῶς, καὶ ἐφέτος τὸν φόρον μας εἰς τὸν Χάρωνα διὰ τῆς ἀπωλείας προσφιλεστάτων ἑταίρων. Οὕτως ἀπεδήμησε πρὸς Κύριον ὁ ἐπὶ μακρὰ ἔτη σύμβουλος τῆς Ἑταιρείας ἡμῶν Ἀντώνιος Μπενάκης ἀνὴρ ὅστις ἰδιαιτέρως ἐνδιεφέρθη διὰ τὴν τέχνην καὶ τὰς σχετικὰς μὲ τὴν ἡμετέραν Ἑταιρείαν σπουδάς, εἰς ἣν πολυτίμους προσέφερεν ὑπηρεσίας λόγῳ καὶ ἔργῳ.

Μετ' αὐτὸν ἐθρηνήσαμεν διὰ τὸν θάνατον ἑτέρου προσφιλοῦς ἡμῶν μέλους τοῦ Βύρωνος Κωνσταντάρα ἐνθουσιώδους ἐραστοῦ τοῦ Βυζαντινοῦ κόσμου καὶ ποικιλοτρόπως ὑποστηρίξαντος τοὺς σκοποὺς τῆς ἡμετέρας Ἑταιρείας. Οὐδ' ὑπῆρξε μικροτέρα ἡ λύπη ἡμῶν ἐπὶ τῷ θανάτῳ παλαιοῦ ἑταίρου, τοῦ Σταύρου Κουνούπη, ὅστις ἐν τῷ κύκλῳ τῆς δράσεώς του ἐφάνη λίαν χρήσιμος εἰς τὴν Ἑταιρείαν. Ἂς εἶναι αἰωνία ἡ μνήμη τῶν ἀπελθόντων ἑταίρων ἡμῶν τῶν ὁποίων ἡ ἀνάμνησις θὰ μᾶς μείνῃ ἀλησμόνητος.

Ἡ κοινωνία ἐκδηλοῦσα τὴν ἐκτίμησιν καὶ τὸ ἐνδιαφέρον της ὑπὲρ τῆς ἡμετέρας Ἑταιρείας ηὔξησε κατὰ τὸ παρελθὸν ἔτος τὸν ἀριθμὸν τῶν μὲν τακτικῶν ἑταίρων κατὰ δώδεκα κατὰ δύο δὲ τὸν τῶν ἀντεπιστελλόντων.

Ὡς γνωστόν, ἡ Ἑταιρεία ἡμῶν τελεῖ ἐτησίως κατὰ τὴν 29ην Μαΐου ἐθνικὸν μνημόσυνον ἐπὶ τῇ ἁλώσει τῆς Κωνσταντινουπόλεως εἰς αἰωνίαν μνήμην Κωνσταντίνου τοῦ Παλαιολόγου καὶ τῶν μετ' αὐτοῦ συναγωνισαμένων καὶ πεσόντων. Τὸ μνημόσυνον τοῦτο, ἐπιβλητικώτατον, ἐτελέσθη ἐν τῇ ἱερᾷ μονῇ τῆς Κοιμήσεως τῆς Θεοτόκου εἰς τὸ Δαφνίν, παραστάντων ἐν κατανύξει τῶν μελῶν τῆς Ἑταιρείας.

Ὁ ἕτερος τῶν σκοπῶν τῆς Ἑταιρείας ἡμῶν, ἡ ἐκλαΐκευσις δηλ. τῶν γνώσεων τῶν ἀναγομένων εἰς τὸ Βυζάντιον ἐπεδιώχθη κατὰ τὸ 1954 διά τε διαλέξεων καὶ ἐκδρομῶν.

Αἱ διαλέξεις ἐγένοντο ἐν τῷ προφρόνως παραχωρηθείσῃ αἰθούσῃ τῆς Ἑταιρείας τῶν Φίλων τοῦ Λαοῦ εἰς τὸ Δ. Συμβούλιον τῆς ὁποίας καὶ ἀπὸ τοῦ χώρου τούτου θερμοτάτας ἐκφράζομεν εὐχαριστίας.

Ὡμίλησαν οἱ ἑξῆς ῥήτορες μὲ τὰ κάτωθι θέματα.

1) α') ὁ κ. Φαίδων Κουκουλὲς περὶ τῶν αἰχμαλώτων κατὰ τοὺς Βυζαντινοὺς χρόνους,
β') περὶ τοῦ βίου μιᾶς Βυζαντινῆς,
2) ὁ κ. Νικόλαος Τωμαδάκης περὶ τῶν Βυζαντινῶν ἱστορικῶν καὶ τῆς ἀρχαίας παραδόσεως τῆς ἱστοριογραφίας,

3) ὁ κ. Γεώργιος Ζώρας περὶ ἀποπείρας τοῦ Πάπα Πίου τοῦ Β' πρὸς συνδιαλαγὴν μετὰ Μωάμεθ τοῦ Β',
4) ὁ κ. Σάββας Παπαδόπουλος περὶ τῆς δυνάμεως τοῦ Βυζαντίου ἐπὶ τῶν ἀλλοθρήσκων καὶ περὶ δύο παραλλήλων νομοδιδασκάλων,
5) ὁ κ. Γεώργιος Μέγας περὶ τοῦ θρησκευτικοῦ δράματος τῶν Βυζαντινῶν καὶ τοῦ ἔργου Θυσία τοῦ Ἀβραὰμ καὶ
6) ὁ κ. Βασίλειος Σιμωνίδης περὶ τοῦ τρόπου τῆς διδασκαλίας τῆς Βυζαντινῆς ἱστορίας ἐν Τουρκίᾳ.

Ἐκδρομαὶ κατὰ τὸ αὐτὸ χρονικὸν διάστημα ἐγένοντο δύο, μία εἰς τὴν ἱερὰν μονὴν Δαφνίου, περὶ τῆς ἱστορίας καὶ τέχνης τῆς ὁποίας ὡμίλησεν ὁ κ. Φαίδων Κουκουλὲς καὶ ἑτέρα εἰς Ἐλευσῖνα ἔνθα εἶπε τὰ δέοντα ὁ ἐκ τῶν ἑταίρων καθηγητὴς τῆς Ἀρχαιολογίας κ. Σπῦρος Μαρινᾶτος.

Ἓν τῶν κυρίων μελημάτων τοῦ Δ. Συμβουλίου κατὰ τὸ 1954 ὑπῆρξεν ἡ ἐξεύρεσις πόρων, ἄνευ τῶν ὁποίων, ὡς ἐννοεῖτε, οὐδεμία προσπάθεια δύναται νὰ εὐδοκιμήσῃ. Ἀπετάθη λοιπὸν ὅπου ἦτο δυνατὸν νὰ ἐπιτύχῃ οἰκονομικὴν ἐνίσχυσιν καὶ εὐχαρίστως ἀναγγέλλομεν ὑμῖν ὅτι αἱ ἐνέργειαί του κατέληξαν εἰς εὐχάριστα ἀποτελέσματα, ἀφ' οὗ οὐχὶ μόνον ἡ Πάγκειος Ἐπιτροπή, ἐνεργείαις τοῦ ἀντιπροέδρου ἡμῶν κ. Φιλίππου Δραγούμη συνέχισε τὴν ἐτησίαν πρὸς τὴν Ἑταιρείαν συμβολήν της, ἀλλὰ καὶ τὰ Ὑπουργεῖα Θρησκευμάτων καὶ Ἐθνικῆς Παιδείας καὶ Προεδρίας τῆς Κυβερνήσεως σχετικὴν παρέσχον ἐπιχορήγησιν, ἔχομεν δὲ λόγους νὰ πιστεύωμεν ὅτι καὶ τὸ ἐπὶ τῶν Οἰκονομικῶν Ὑπουργεῖον θὰ εὐαρεστηθῇ νὰ ἔλθῃ ἐπίκουρον ἐκ τῶν εἰσπράξεων τοῦ ἐθνικοῦ λαχείου. Εἰς τὰ ἀνωτέρω ἱδρύματα καὶ Ὑπουργεῖα ἐκφράζονται αἱ μετ' εὐγνωμοσύνης εὐχαριστίαι τῆς Ἑταιρείας.

Ἡ Ἐξελεγκτικὴ Ἐπιτροπὴ θ' ἀναγνώσῃ ὑμῖν τὴν ἔκθεσίν της ἐξ ἧς φαίνεται ὅτι, χάρις εἰς τὰς φροντίδας καὶ τὴν τάξιν τοῦ ἑταίρου κ. Θεοδώρου Γαλάνη, διεπιστώθη ἡ ἀκριβὴς τήρησις τῶν λογιστικῶν βιβλίων, ἡ πιστὴ ἐγγραφὴ τῶν εἰσπράξεων καὶ πληρωμῶν καθὼς καὶ τὸ ἔγκυρον τῶν σχετικῶν δικαιολογητικῶν δι' ὁλόκληρον τὴν διαχείρισιν τοῦ 1954.

Ὁ κ. Ταμίας θέλει ἀνακοινώσει ὑμῖν τὸν ἰσολογισμὸν τοῦ 1954 ὡς καὶ τὸν προϋπολογισμὸν τοῦ 1955. Ὡς ἐκ τοῦ ἰσολογισμοῦ θὰ φανῇ, ἡ οἰκονομικὴ κατάστασις τῆς Ἑταιρείας ἡμῶν κατὰ τὸ διαρρεῦσαν ἔτος 1954 ὑπῆρξεν ἀρκετὰ εὐχάριστος. Οὕτω τὸ σύνολον τῶν εἰσπράξεων συνεποσώθη εἰς δραχμὰς νέας 98.003, αἱ δὲ πληρωμαὶ ἔφθασαν εἰς δραχμὰς νέας 90.603.

Τὰ ἔσοδα ἐκ συνδρομῶν μελῶν, δωρεῶν, πωλήσεων τόμων Ἐπετηρίδος κλπ. ἀνῆλθον εἰς δραχμὰς 60.711, τὰ δὲ γενικὰ ἔξοδα διαχειρίσεως εἰς δραχμὰς 5.382.

Ἡ σημειωθεῖσα διαφορὰ μᾶς ἐπέτρεψε νὰ ἐξακολουθήσωμεν τὴν ἔκδοσιν τῆς Ἐπετηρίδος μας.

Τὰ κατὰ τὴν 31ην Δεκεμβρίου 1954 ρευστὰ διαθέσιμα εἰς τὸ ταμεῖον

καὶ εἰς καταθέσεις μας παρὰ τῇ Ἐθνικῇ Τραπέζῃ τῆς Ἑλλάδος καὶ Ἀθηνῶν ἦσαν 8.489.

Εἰς ἄλλας σελίδας τοῦ παρόντος τόμου δημοσιεύεται ὁ ἰσολογισμὸς τῆς χρήσεως τοῦ 1954 ἔνθα παρέχεται σαφὴς ἡ εἰκὼν τῆς καταστάσεως τῆς ἡμετέρας Ἑταιρείας.

Αὐτά, φίλοι ἑταῖροι, ἐν συντομίᾳ, εἶναι τὰ ὑπὸ τοῦ Δ. Συμβουλίου τῆς Ἑταιρείας κατὰ τὸ 1954 πεπραγμένα. Παραδίδον τοῦτο σήμερον τὴν ἀρχήν, πιστεύει ὅτι ἔπραξεν ὑπὲρ τῆς φίλης Ἑταιρείας ὅ,τι καὶ αἱ περιστάσεις ἐπέτρεψαν, εὔχεται δ' ἵνα τὸ μέλλον νά το διαδεχθῇ πλείονα ἐπιτύχῃ.

Ὁ Πρόεδρος
Π. ΠΟΥΛΙΤΣΑΣ

Ὁ Γραμματεὺς
Φ. ΚΟΥΚΟΥΛΕΣ

ΕΤΑΙΡΕΙΑ ΒΥΖΑΝΤΙΝΩΝ ΣΠΟΥΔΩΝ

ΓΕΝΙΚΟΣ ΙΣΟΛΟΓΙΣΜΟΣ 1 ΙΑΝΟΥΑΡΙΟΥ 1954 ΜΕΧΡΙ 31 ΔΕΚΕΜΒΡΙΟΥ 1954

ΕΝΕΡΓΗΤΙΚΟΝ	ΝΕΑΙ ΔΡΧ.
Ταμεῖον	
Μετρητὰ ὑπόλοιπον κατὰ τὴν 31/12/1954	7.400.—
Ἐθνικὴ Τράπεζα τῆς Ἑλλάδος	
Λ/σμὸς καταθέσεων εἰς ὄψιν	1.089.—
Παλαιὸν ὑπόλοιπον ἐκμηδενισθὲν (Δρχ. 187.553)	1.—
Χρεώγραφα	
Τὰ φυλασσόμενα παρὰ τῇ Ἐθνικῇ Τραπέζῃ τῆς Ἑλλάδος (συμβατικὴ ἀξία)	25.—
Ἐπετηρίδες	
Ἀξία διαθεσίμων Σωμάτων Ἐπετηρίδων κλπ. Ἑταιρείας Βυζαντινῶν Σπουδῶν	175.000.—
Λευκώματα	
Ἀξία Λευκωμάτων τῆς Ἑταιρείας . . . (συμβατικὴ ἀξία)	50.—
Σήματα	
Ἀξία διαθεσίμων Σημάτων τῆς Ἑταιρείας (κονκάρδες) . . . . » »	5.—
Ἔπιπλα Γραφείου . . . . » »	5.—
Βιβλιοθήκη	
Διάφορα Συγγράμματα . . . . » »	50.—
Ὑλικὰ διάφορα	
Τσιγκογραφήματα (clichés), πλάκες κλπ. » »	10.—
	183.635.—

ΠΑΘΗΤΙΚΟΝ		ΝΕΑΙ ΔΡΧ.
Κεφάλαιον		
Τὸ σχηματισθὲν Κεφάλαιον ὡς οἱ προηγούμενοι Ἰσολογισμοί	Νέαι Δρχ. 120.000.—	
Μεταφερόμενα πρὸς ἐπαύξησιν . . .	» » 60.000.—	180.000.—
Κέρδη καὶ Ζημίαι		
Ὑπόλοιπον ἀφιέμενον εἰς νέον		3.635.—
		183.635.—

ΑΝΑΛΥΣΙΣ ΜΕΡΙΔΟΣ «ΚΕΡΔΗ ΚΑΙ ΖΗΜΙΑΙ»

ΕΞΟΔΑ (Δοῦναι)	
Γενικὰ ἔξοδα Διαχειρίσεως	5.382.—
Μεταφερόμενα πρὸς ἐπαύξησιν τοῦ Κεφαλαίου	60.000.—
Ὑπόλοιπον Λ/σμοῦ Κέρδη καὶ Ζημίαι ἀφιέμενον εἰς Νέον	3.635.—
	69.017.—

ΕΣΟΔΑ (Λαβεῖν)	
Εἰσπράξεις ἐκ Συνδρομῶν	6.640.—
Εἰσπράξεις ἐκ Δωρεῶν	46.058.—
Διαφοραὶ ἐκ πωλήσεων Τόμων Ἐπετηρίδων	7.860.—
Διαφοραὶ ἐκ Τόκων καταθέσεών μας	153.—
Ὑπόλοιπον προηγουμένης χρήσεως 1953	8.306.—
	69.017.—

Ἀθῆναι τῇ 26 Φεβρουαρίου 1955

Ὁ Ταμίας
Γ. ΜΑΝΣΟΛΑΣ

Ὁ ἐπὶ τοῦ Λογιστικοῦ
Θ. Γ. ΓΑΛΑΝΗΣ

ΤΗΣ ΕΤΑΙΡΕΙΑΣ ΒΥΖΑΝΤΙΝΩΝ ΣΠΟΥΔΩΝ

ΙΔΡΥΤΑΙ

ΑΜΠΟΤ Ε.
ΒΟΛΙΔΗΣ Θ.
ΔΑΜΒΕΡΓΗΣ Ι. †
ΔΑΡΑΛΕΞΗΣ Χ. †
ΔΕΛΗΓΙΑΝΝΗΣ Π. †
ΖΕΡΒΟΣ Ι. †
ΖΩΓΡΑΦΟΥ ΕΥΓΕΝΙΑ
ΗΛΙΑΔΟΥ ΕΥΦΗ †
ΘΕΟΔΩΡΟΠΟΥΛΛΟΣ ΣΠ.
ΙΩΑΝΝΙΔΗΣ ΕΥΑΓΓ. †
ΚΑΛΟΓΕΡΟΠΟΥΛΛΟΣ Ν.
ΚΑΛΟΓΕΡΟΠΟΥΛΛΟΣ Π. Δ. †
ΚΑΛΟΓΕΡΟΠΟΥΛΛΟΥ ΤΟΥΛΑ
ΚΟΥΚΟΥΛΕ ΑΝΑΣΤΑΣΙΑ †
ΚΟΥΚΟΥΛΕΣ Φ.
ΛΑΜΠΙΚΗΣ Β. †
ΛΟΥΚΙΔΗΣ Γ.
ΜΑΘΙΟΠΟΥΛΛΟΣ Π.
ΞΕΝΟΠΟΥΛΛΟΣ ΓΡ. †
† Ο ΑΘΗΝΩΝ ΜΕΛΕΤΙΟΣ †
ΠΑΠΑΜΙΧΑΛΟΠΟΥΛΛΟΣ Κ. †
ΣΑΡΟΓΛΟΥΣ Π. †
ΣΙΜΩΝΙΔΗΣ Β.
ΣΚΟΥΤΑΡΗ ΝΕΛΛΗ †
ΤΙΠΑΛΔΟΣ Γ. †
ΤΣΟΚΟΠΟΥΛΛΟΣ Γ. †

ΜΕΓΑΛΟΙ ΕΥΕΡΓΕΤΑΙ

ΑΒΡΑΜΙΔΗΣ ΙΩΑΝΝΗΣ
† ΑΛΕΞΑΝΔΡΕΙΑΣ ΜΕΛΕΤΙΟΣ †
Η ΑΡΧΑΙΟΛΟΓΙΚΗ ΕΤΑΙΡΕΙΑ
ΔΕΛΤΑ ΣΤΕΦΑΝΟΣ †
Ο ΔΗΜΟΣ ΑΘΗΝΑΙΩΝ
Ο ΔΗΜΟΣ ΠΕΙΡΑΙΩΣ
ΛΑΜΠΙΚΗ ΣΟΦΙΑ
ΛΑΜΠΙΚΗΣ ΒΑΣΙΛΕΙΟΣ †
ΟΙΚΙΑΔΗΣ ΜΙΧ. †
ΜΠΕΝΑΚΗΣ ΑΝΤΩΝΙΟΣ †
ΜΠΕΝΑΚΗΣ ΕΜΜΑΝΟΥΗΛ †
ΜΥΣΤΑΚΙΔΗΣ ΑΘΑΝΑΣΙΟΣ
ΕΘΝΙΚΗ ΤΡΑΠ. ΤΗΣ ΕΛΛΑΔΟΣ
ΠΑΓΚΕΙΟΣ ΕΠΙΤΡΟΠΗ
ΤΟ ΠΑΝΕΠ. ΘΕΣΣΑΛΟΝΙΚΗΣ
ΡΑΚΤΙΒΑΝ ΚΩΝΣΤΑΝΤΙΝΟΣ †
ΤΡΑΠΕΖΑ ΤΗΣ ΕΛΛΑΔΟΣ
ΥΠΟΥΡΓΕΙΟΝ ΘΡΗΣΚΕΥΜΑΤΩΝ ΚΑΙ ΕΘΝΙΚΗΣ ΠΑΙΔΕΙΑΣ
ΥΠΟΥΡΓΕΙΟΝ ΔΙΟΙΚΗΣΕΩΣ ΠΡΩΤΕΥΟΥΣΗΣ
ΧΩΡΕΜΗ ΑΛΕΞΑΝΔΡΑ †

ΕΥΕΡΓΕΤΑΙ

ΤΟ ΑΘΗΝΗΣΙ ΠΑΝΕΠΙΣΤΗΜΙΟΝ
ΑΚΙΛΟΓΛΟΥΣ ΑΝΑΣΤΑΣΙΟΣ
ΑΜΠΟΤ ΕΥΓΕΝΙΑ
ΒΕΝΙΖΕΛΟΣ ΕΛΕΥΘΕΡΙΟΣ †
ΔΕΛΤΑ ΠΗΝΕΛΟΠΗ †
ΕΚΚΛΗΣΙΑΣΤΙΚΟΝ ΤΑΜΕΙΟΝ
ΕΜΠΕΙΡΙΚΟΣ ΓΕΩΡΓΙΟΣ
ΚΑΜΠΑΝΗΣ ΛΕΩΝΙΔΑΣ †
ΚΑΣΔΑΓΛΗΣ ΑΛΕΞΑΝΔΡΟΣ †
ΚΟΡΚΟΔΕΙΛΟΣ ΔΗΜΗΤΡΙΟΣ
ΚΟΥΚΟΥΛΕΣ ΦΑΙΔΩΝ
ΚΤΕΝΑ ΟΛΓΑ †
ΛΑΪΚΗ ΤΡΑΠΕΖΑ
† ΑΡΧ. ΛΙΑΝΑΣ ΖΑΧΑΡΙΑΣ †
ΛΟΒΕΡΔΟΣ ΔΙΟΝΥΣΙΟΣ †
MILLER WILLIAM †
ΝΟΜΙΚΟΣ ΧΡΙΣΤΟΦΟΡΟΣ
ΠΟΥΡΗΣ ΜΙΛΤΙΑΔΗΣ
ΡΟΥΣΣΟΣ ΝΙΚΗΤΑΣ †
ΣΙΔΕΡΙΔΗΣ ΞΕΝΟΦΩΝ †
ΤΡΑΠΕΖΑ ΑΘΗΝΩΝ
ΤΡΙΚΟΓΛΟΥ ΙΩΑΝΝΗΣ
ΧΩΡΕΜΗΣ ΚΩΝΣΤΑΝΤΙΝΟΣ

ΔΩΡΗΤΑΙ

ΒΕΛΙΣΣΑΡΙΟΣ ΙΩΑΝΝΗΣ †
ΓΕΝΙΚΗ ΤΡΑΠΕΖΑ ΤΗΣ ΕΛΛΑΔΟΣ
ΕΜΠΕΙΡΙΚΟΣ ΣΤΑΜΑΤΙΟΣ †
ΕΥΓΕΝΙΔΗΣ ΣΤΕΦΑΝΟΣ
ΘΕΟΔΩΡΑΚΑΚΟΣ ΓΕΩΡΓΙΟΣ †
ΙΓΓΛΕΣΗΣ ΙΩΑΝΝΗΣ †
ΚΑΜΠΕΡΟΣ ΔΗΜΗΤΡΙΟΣ
ΚΑΡΑΜΑΝΟΣ ΔΗΜΗΤΡΙΟΣ
† Ο ΚΙΤΙΟΥ ΝΙΚΟΔΗΜΟΣ †
ΚΥΤΙΚΑΣ ΔΙΟΝΥΣΙΟΣ †
ΝΙΚΟΛΑΪΔΗΣ ΙΩΑΝΝΗΣ
ΠΑΠΑΘΕΟΛΟΓΟΥ ΣΤΕΡΓΙΟΣ

ΤΟ ΠΡΩΤΟΝ ΔΙΟΙΚΗΤΙΚΟΝ ΣΥΜΒΟΥΛΙΟΝ ΤΗΣ ΕΤΑΙΡΕΙΑΣ

Πρόεδρος
† Ο ΑΘΗΝΩΝ ΜΕΛΕΤΙΟΣ †

Ἀντιπρόεδροι
Ι. Μ. ΔΑΜΒΕΡΓΗΣ †
ΓΕΩΡΓΙΟΣ ΤΣΟΚΟΠΟΥΛΛΟΣ †

Γεν. Γραμματεὺς
ΦΑΙΔΩΝ ΚΟΥΚΟΥΛΕΣ

Ταμίας
ΓΕΩΡΓΙΟΣ ΤΙΠΑΛΔΟΣ †

Σύμβουλοι

ΙΩ. ΖΕΡΒΟΣ †
ΣΠΥΡΟΣ ΘΕΟΔΩΡΟΠΟΥΛΛΟΣ
ΑΙΜΙΛΙΑ ΚΑΛΛΙΓΑ †
ΝΙΚ. Δ. ΚΑΛΟΓΕΡΟΠΟΥΛΛΟΣ
ΠΑΝ. Δ. ΚΑΛΟΓΕΡΟΠΟΥΛΛΟΣ †
ΑΡΙΣΤ. ΚΟΥΖΗΣ
† ΑΡΧ. ΧΡ. ΠΑΠΑΔΟΠΟΥΛΛΟΣ †
Κ. Ν. ΡΑΔΟΣ †
ΓΕΩΡΓΙΟΣ ΣΩΤΗΡΙΟΥ

ΤΟ ΝΥΝ ΔΙΟΙΚΗΤΙΚΟΝ ΣΥΜΒΟΥΛΙΟΝ

Πρόεδρος
ΠΑΝ. ΠΟΥΛΙΤΣΑΣ

Ἀντιπρόεδροι
ΔΡΑΓΟΥΜΗΣ ΦΙΛΙΠΠΟΣ
ΑΡΙΣΤ. ΚΟΥΖΗΣ

Γεν. Γραμματεὺς
ΦΑΙΔΩΝ ΚΟΥΚΟΥΛΕΣ

Ταμίας
Γ. ΜΑΝΣΟΛΑΣ

Σύμβουλοι

ΖΩΡΑΣ Γ.
ΜΕΓΑΣ Γ.
ΜΠΕΝΑΚΗΣ ΑΝΤ. †
ΟΡΛΑΝΔΟΣ ΑΝΑΣΤ.
ΠΑΠΑΔΟΠΟΥΛΛΟΣ Ι.
ΠΕΡΔΙΚΑ ΝΙΚΗ
ΣΑΡΟΥ ΑΙΜΙΛΙΑ
ΤΑΡΣΟΥΛΗ ΑΘΗΝΑ
ΤΩΜΑΔΑΚΗΣ Ν.
ΧΡΙΣΤΟΦΙΛΟΠΟΥΛΟΣ ΑΝΑΣΤ.

ΤΗΣ ΕΤΑΙΡΕΙΑΣ ΜΕΛΗ ΕΠΙΤΙΜΑ

† Ο ΑΘΗΝΩΝ ΧΡΥΣΑΝΘΟΣ †
† Ο ΑΛΕΞΑΝΔΡΕΙΑΣ ΜΕΛΕΤΙΟΣ †
ALBERTONI ALDO †
ANASTASIEVIĆ DRAG.
BĂNESCU N.
BENEŠEVIČ V. †
ΒΕΝΙΖΕΛΟΣ ΕΛ. †
BRECCIA EV.
BRÉHIER L. †
BROUVER FRANC. DE SMONE †
BURY J. B. †
BYRON R.
CADAFALCH J. P.
COLLINET PAUL †
DARCÓ E. †
DAWKINS R. M.
DELEHAYE HIPPOL. †
DIEHL CHARLES †
DÖLGER FR.
EBERSOLT J. †
EHRHARD ALBERT †
FERRARI DALLE SPADE GIAN. †
GERLAND E. †
GRÉGOIRE HENRI
GUILLAND RODOLPHE
JERPHANION GUIL. DE †
HEISENBERG A. †
HESSELING D. †
IORGA N. †
KURTZ ED. †
LAURENT VIT.
MARSHALL F. H.
MERCATI SILVIO GIUSEPPE
MERTEN ERICH
MILLER WILLIAM †
MILLET G. †
MORAVCSIK G.
MURATI FR. †
ΜΥΣΤΑΚΙΔΗΣ Β. Α. †
NOAILLES PIERRE DE
PALMIERI AUR. †
PAVOLINI PAOLO †
PERNOT H. †
† Ο ΠΡΟΥΣΗΣ ΔΩΡΟΘΕΟΣ †
RODD SIR RENNELL
ΡΟΥΣΣΟΣ ΔΗΜ. †
SCHLUMBERGER G. †
A.M. ΧΑΪΛΕ ΣΕΛΑΣΙΕ
SOKOLOV I. †
STRZYGOWSKI JOS. †
TAFRALI O. †
USPENSKIJ F. †

RÉSUMÉ DU VOLUME

Ph. Koukoulès, «Contribution au chapitre sur les vêtements byzantins», pp. 3–21.

Dans un de précédents volumes de l'Ἐπετηρὶς (tome IV, pp. 89–95) l'auteur a traité des questions générales concernant les vêtements byzantins. Par la présente étude, il essaie, d'après les renseignements fournis par les textes et d'après l'examen des vêtements populaires régionaux d'aujourd'hui, de préciser l'espèce des vêtements suivants: ἀναπετάριν, ἀνάχλιο, αὐτουπίν, βερνίδιον, βαστάριν, κάμασον, κουρτσοβράκιον, λεβητωνάριον, μηλωτάριον, μαντίον, οὐσίον, σκλαβώνικον et σφικτούριον. Il explique aussi ce que les Byzantins entendaient par le mot ἱμάτιον et quel espèce de tissu étaient les ναρθήκια et les ἑξάπολα, les δεκάπολα et les δωδεκάπολα.

B. Stéphanidis, «Le voyage de Jean Ier, évêque de Rome», pp. 22–36.

Au sujet du voyage à Constantinople de Jean Ier, évêque de Rome, il y a deux positions différentes: la première, la plus ancienne, accepte sans réserve l'authenticité de toutes les sources concernant ce voyage; la deuxième rejette complètement l'écrit du prêtre Procopios. La présente étude propose une solution moyenne, en présentant des arguments qui sont favorables à l'existence, dans cette source rejetée, de certains éléments historiques.

R. Guilland, «La destinée des empereurs de Byzance», pp. 37–66.

L'auteur, examinant, d'après les sources, la fin des empereurs de Byzance, aboutit à la conclusion que sur 88 empereurs régnant, de 323 à 1453 (de Constantin I le Grand à Constantin XI Paléologue) 37 empereurs sont morts de mort naturelle, 3 d'accident, 5 sur le champ de bataille, 30 de mort violente, de diverses manières (5 morts de manière tragique diverse, 1 par mutilation, 1 par étouffement, 2

par étranglement, 2 dans les tortures, 3 assassinés, 4 empoisonnés, 4 décapités et 8 aveuglés) et 13 se sont réfugiés au couvent.

N. B. Tomadakis, «L'Église apostolique de Crète durant les VIIIe - XIIIe siècles et le titre de son chef», pp. 67 – 107.

Tandis que les historiens étudiaient jusqu'à présent la période de l'histoire ecclésiastique de Crète qui va du VIIIe au XIIIe siècle à l'aide des *tactiques*, l'auteur examine les décrets synodaux, les inscriptions, les sceaux et d'autres sources d'information. Cette période est d'une grande importance pour l'île de Crète, parce que c'est dans son cours que l'Église crétoise a cessé d'être soumise au Pape pour se rattacher au Patriarcat de Constantinople et que l'île a subi la conquête arabe.

L'auteur explique pourquoi et quand les chefs ecclésiastiques de Crète étaient appelés évêques, archevêques, métropolites ou présidents (πρόεδροι) de Gortyne ou de Crète. Il montre ainsi qu'avant la conquête arabe, c'est le titre d'archevêque de Crète (et non de Gortyne) qui avait prévalu. Il rassemble les renseignements relatifs à chacun des archevêques et il constate que Cyrille II n'a jamais existé.

En appendice l'auteur examine si la ville actuelle d'Héraklion de Crète constituait le siège épiscopal du chef de l'Église crétoise pendant la période antérieure à la conquête arabe. Il croit que cette ville sous le nom de Chandax n'a pas été bâtie de fond en comble par les Arabes, mais qu'elle a été simplement repeuplée au-dessus d'une localité d'Héraklion déjà habitée. Il procède à un nouvel examen des sources et notamment d'un texte hagiographique écrit en 808 par Stéphane et concernant saint Étienne le Jeune, texte mentionnant Héraklion. L'auteur rejette l'opinion de M. Parlamas, d'après laquelle l'Héraklion mentionné dans cette source ne serait pas la ville, mais un édifice de Gortyne.

D. Ghinis, «La contribution grecque à l'étude du Droit byzantin et post-byzantin», pp. 108 – 157.

Les juristes Grecs, ayant le grand avantage sur leurs confrères étrangers de connaître à fond la langue des textes du Droit byzantin et post-byzantin, étaient appelés avant tous les autres à l'étude de ce Droit. En outre, le décret du 23 février 1835 proclamait l'applicatian de ce Droit en Grèce. Malheureusement les juristes Grecs du milieu du XIXe siècle, au lieu de se debattre avec des textes mal édités, ou même inédits, ont trouvé plus commode d'adopter le «Pandektenrecht», sur lequel il y avait une énorme bibliographie étrangère, surtout allemande. Malgré cela, la contribution grecque à l'étude du Droit byzantin est considérable, principalement au XXe siecle. L'a passe en revue les publications faites par les Grecs pendant les XIXe et XXe siècles sur toutes les brancbes de ce Droit.

D. Pallas, «Études de liturgie et d'archéologie», pp. 158 – 193.

L'auteur examine 1) l'orarion du diacre et 2) l'hexaptérygon liturgique. Il discute les opinions diverses de ceux qui ont étudié ces sujets avant lui et termine en présentant des conclusions personnelles.

E. Mastrocostas, «Inscriptions de trois églises postbyzantines et notes commémoratives», pp. 194 – 203.

L'auteur publie des inscriptions et des notes commémoratives (ἐνθυμήσεις) provenant de l'église du Saveur de Modion (en Locride) et du «catholikon» du monastère du Prodrome à Desphine ; elles appartiennent à l'époque de la domination turque.

D. Cotsakis, «L'astronomie et l'astrologie à l'époque byzantine», pp. 204 – 229.

L'auteur offre un court aperçu de l'évolution de l'Astronomie et de l'Astrologie à l'époque byzantine (du IVe au XVe s.).

T. Gritsopoulos, «Catalogue des manuscrits de la bibliothèque de l'École de Dimitsana», pp. 230 – 274.

L'auteur a déjà donné dans le vol. XXII (1952), pp. 183 et suiv. la description de 68 manuscrits de l'École de Dimitsana (en Gortynie), qui fut célèbre à l'époque de la domination turque. Ici il complète son travail par la description des nos 69 - 169.

B. L a o u r d a s, «Éloges à saint Dimitrios au cours du XIVe siècle», pp. 275 – 290.

L'auteur, qui s'est déjà occupé des textes relatifs à saint Dimitrios, patron de Thessalonique, examine ici quatre d'entre eux, ceux de Théodore Métochite, de Nicolas Cabasilas, de Constantin Arménopoulos et de Grégoire Palamas ; il donne leur analyse et il cite aussi un éloge de Philothée Kokkinos. Ces textes sont considérés par l'auteur comme des monuments importants pour l'histoire politique de Thessalonique. Saint Dimitrios est comparé dans ces textes ou même égalé au Christ. L'auteur en explique les raisons, en admettant que le saint constituait aux yeux de ses panégyristes le modèle exemplaire du saint et, en même temps, du chef politique et militaire.

G. Z o r a s, «Tzanès Vendramos «Sur l'avarice et l'orgueil» (poème inconnu du XVIe siècle)», pp. 291 – 314.

L'auteur publie, d'après une édition vénitienne de 1567 inconnue des bibliographes, un poème de 396 vers politiques rimés, composé par Tzanès Vendramos, de Nauplie. Il s'agit des vers fort médiocres, d'un caractère moral-didactique, par lesquels Vendramos (dont nous connaissons aussi un poème sur les femmes, publié en 1549) essaie de démontrer l'inconstance de la destinée humaine. Il présente, comme exemples de ce brusque passage du bonheur au malheur, des récits empruntés à l'histoire antique (sur Crésus, Cyrus, Ptolémée, Psammetique et Tarquin), ainsi qu'à l'époque contemporaine (sur le crétois Coressis, sur Manuel Mourmouris, son grand-père, sur le Vénitien Mathieu Bernardi et sur André Kourkoumélis). La publication du texte est suivie d'un index des noms et d'un glossaire.

S. N. K o u m a n o u d i s, «Un faux chrysobulle de Nicéphore II Phocas», pp. 315 – 325.

L'auteur reproduit, d'après une copie de l'année 1808, le faux chrysobulle que Nicéphore Phocas aurait promulgué, en 964, en faveur du couvent de la Vierge de Varétada. Après avoir donné une description détaillée de la copie et corrigé les erreurs du copiste et des éditeurs, l'auteur explique les raisons qui ont dicté la fabrication du faux. Celui-ci a été fait entre 1783 (date de la fondation du monastère) et 1808 (date de la copie). Quant au monastère de Varétada, l'auteur précise qu'il est situé dans le village homonyme du dème de Stratos (département d'Étolie et d'Acarnanie), et non point à Serrès, comme le croyait le premier éditeur.

S. K y r i a z o p o u l o s, «Georges Pisidès et les auteurs tragiques», pp. 326 – 336.

On connaît la grande renommée de ce poède byzantin du VIe siècle, considéré comme un émule d'Euripide. L'auteur examine si la connaissance des auteurs tragiques était chez Pisidès directe ou bien indirecte. Il trouve des preuves nouvelles et d'autres expressions linguistiques qui témoignent d'une connaissance directe des textes des anciens tragiques.

N. L i v a d a r a s, «Autour du problème des «contacaria» de Patmos», pp. 337 – 350.

Dans le deuxième volume, paru cette année (1954), des «Hymnes de Romanos le Mélode» N. Naoumidis et C. Nicolopoulos ont essayé de donner une description des «contacaria» de Patmos (codd. 212 et 213 du XIe s.) ; ils ont abordé le problème de leur provenance, pour conclure que ces manuscrits représentent, du point de vue des fêtes célébrées, la tradition constantinopolitaine. L'auteur s'oppose à cette conclusion, qu'il ne juge pas prouvée par le contenu des manuscrits relatif aux fêtes célébrées. En constatant qu'il existe de grandes différences entre ces «contacaria» et les fêtes célébrées à Constantinople, il aboutit à la conclusion que les «contacaria» en question ne sont pas des livres liturgiques, mais des florilèges. Il se demande s'ils ne proviennent pas du mont Latros (Latmos) de l'Asie Mineure. En appendice il édite un hymne inédit à saint Pierre (16 janvier).

S. S a l a v i l l e, «Deux Crétois établis à Venise au XVIIe siècle : Grégoire et Marc-Maxime Maras», pp. 351 – 364.

L'auteur présente les données qu'il a recueillies sur les deux Crétois de la famille Maras : Grégoire Maras, que l'on trouve mentionné

dès 1659 comme curé de la paroisse grecque Saint-Georges de Venise: et Marc Maras, neveu du précédent.

L'un et l'autre sont signalés avec éloge par Nicolas Saros dans l'avant-propos d'une édition (probablement la première) du poème Θυσία τοῦ Ἀβραάμ, connue jusqu'ici seulement par une traduction turque en caractères grecs, de l'année 1800. L'avant-propos de Saros est probablement de l'année 1696. Marc Maras était curé de Saint-Georges en 1687. Nommé higoumène de l'Anaphonitria de Zante en 1694, il devint hiéromoine sous le nom de Maxime. En 1702, il fut nommé métropolite de Hiérapolis et résida désormais à Bucarest, où le signalent plusieurs documents.

ΠΕΡΙΕΧΟΜΕΝΑ

Ο ΠΑΡΩΝ ΤΟΜΟΣ ΕΞΕΤΥΠΩΘΗ
ΕΝ ΤΩ ΤΥΠΟΓΡΑΦΕΙΩ
ΜΗΝΑ ΜΥΡΤΙΔΗ
ΤΗΝ 9ην ΑΠΡΙΛΙΟΥ 1955

Ἐξεδόθη ἐπιμελείᾳ Καθηγητοῦ Ν. Β. Τωμαδακη